ओ३म्

श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितम्

व्याकरणमहाभाष्यम्

प्रथमो भागः

प्रकाशक—

हरयाणा साहित्य संस्थान

गुरुकुल झज्जर, रोहतक

* ओ३म् *

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

[श्रीकैय्यटकृतप्रदीपेन नागोजीभट्टकृतेन भाष्यप्रदीपोद्द्योतेन च विभूषितम्]

तस्यायं

प्रथमो भागः

स च—

परमतपस्विनां श्रीमताम्भगवान्देवाचार्याणामन्तेवासिना
महाविद्यालयगुरुकुलझज्जरस्योपाचार्येण
वेद-व्याकरण-साहित्य-दर्शन-आयु-
र्वेदाचार्येण वेदव्रतेन सम्पादितः
टिप्पणितश्च ।

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्
गुरुकुल झज्जर (रोहतक)

प्रथमं संस्करणम्	२०१६ विक्रमाब्दे	मूल्यम् १५.००
द्विसहस्रम्	१८८४ शकाब्दे	पञ्चदशमुद्राः
२०००	१९६२ खिस्ताब्दे	(पन्द्रह रुपये)

व्याकरण—महाभाष्य

वेद का पढ़ना पढ़ाना सब आर्यों का परम धर्म है। वेद की रक्षा और वेदार्थ ज्ञान के लिये व्याकरण का अध्ययन अत्यावश्यक है "रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्"। हम सम्पूर्ण व्याकरण-महाभाष्य प्रदीप, उद्द्योत तथा टिप्पणी सहित छाप रहे हैं। हमारा संस्करण आज तक छपे सभी संस्करणों से शुद्ध, सुन्दर और प्रामाणिक है। सम्पूर्ण ग्रन्थ २६ × २०=८ साइज में दश खण्ड एवं पांच भागों में पूर्ण होगा। विवरण इस प्रकार है—

	अजिल्द	सजिल्द	विशेष
१. नवाह्निक (१—४ आ०)	७.००	१५.००	(छप गया)
२. नवाह्निक (५—६ आ०)	७.००		
३. प्रथमाध्याय (२-३-४ पाद)	८.००	१६.००	(छप रहा है)
४. द्वितीयाध्याय	७.००		
५. तृतीयाध्याय	८.००	१६.००	(छपेगा)
६. चतुर्थाध्याय	७.००		
७. पञ्चमाध्याय	७.००	१६.००	(छपेगा)
८. षष्ठाध्याय	८ ००		
९. सप्तमाध्याय	७.००	१५.००	(छप गया)
१०. अष्टमाध्याय	७.००		
सम्पूर्ण ग्रन्थ का मूल्य	७३.००	७८.००	

प्राप्तिस्थान-हरयाणा साहित्य संस्थान, पो० गुरुकुल झज्जर, जि० रोहतक

मुद्रकः—
श्रीयुतपण्डितभगवान्स्वरूपो न्यायभूषणम्
प्रबन्धकर्त्ता
वैदिक यन्त्रालय, अजमेर (राजस्थान)

प्रकाशकस्य निवेदनम्

अहो महान् हर्षवर्षविषयोऽयं यन्नाम पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां त्रिवाणीसङ्गमं व्याकरण-महाभाष्यं प्राकाश्यं नयतामाविर्भवति नश्चेतसि कश्चिदुल्लासविशेषः। अनल्पकल्पादिव निष्कल्पतां गतां निषद्वरे निषण्णां विषीदन्तीं गामिव पतञ्जलिगिरं परमतत्त्वविद्भिर्व्याकरणसूर्यैर्विरजानन्ददयानन्दप्रभृतिभिः कथं कथमपि समुद्धृतां पुनः प्राणतीं लोकं लोकं को नाम न मोमुद्येत, कस्य वा कर्णयोराकर्णनरणिका न समुत्पद्येत। तेषामेवर्षीणामानृण्यं प्रपित्सूनामयं नः प्रयास इति प्रथमः कल्पः।

ऐदंयुगीनः खल्वेकतस्तावदार्षवचसां नैसर्गिकाऽभाव एव, अपरतश्च तदादरे कार्पण्यमिति विभाव्य प्राच्यविद्याविलासिनां चेखिद्यमानचेतसां सचेतसामात्मनि गुरुग्लानिमावहतां विदुषां काञ्चिदुपकृतिमुपेयान्नः प्रयत्न इत्यपि विपुलवित्तविरहितानामप्यस्माकमस्मिन् विषये प्रवृत्तिः।

"अष्टाध्यायीमहाभाष्ये द्वे व्याकरणपुस्तके" इति भूतार्थवचः कदर्थयतां "कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः" इति साम्रेडं समभिव्याहरतां पण्डितम्मन्यानां गर्वगीर्गालनायाऽस्तु तेषां मूर्द्धि तन्मूर्द्धन्यानां महाभाष्योपजीविनां मञ्जूषाशेखरमनोरमाप्रभृतीनामेव दण्डपातः। वयं तु सरलहृदयेष्वृषिष्वेव श्रद्दधानाः प्रथमोक्तिमेव पिप्रथयिषवो जीवनान्तं यतामहे, इत्येव भावबन्धो गुरुग्रन्थप्रकाशनाऽसमर्थानामपि नोऽत्र पदनिक्षेपधार्ष्ट्यमकृत।

अन्ततश्च प्राच्यविद्यारुचीनामार्षग्रन्थाध्येतॄणां विद्यार्थिनामपि वयं हितैषिणः। अद्य तावन्न कचिदपि सम्पूर्णं महाभाष्यं सटीकं समुपलभ्यते। सप्तमाष्टमाध्याययोर्भाष्यं तु सुतरामेव दुरापम्। अत एवाऽस्माभिः सर्वप्रथमं सप्तमाष्टमावध्यायावेव प्रकाशितौ, ततश्चादितः क्रमशः प्रकाशयामः। गुरुकुलेषु पाठनाय महाभाष्यग्रन्थानामभावं विलोक्यान्यांश्च विद्यार्थिनः सकरुणं चङ्क्रन्दूयमानान् चङ्क्रम्यमाणांश्च दर्शं दर्शं सत्स्वप्यनेकविघ्नेषु कृत्स्नं महाभाष्यं प्रदीपोद्द्योतसहितं विशुद्धं सर्वाङ्गसुन्दरं प्रकाशयितुं बद्धपरिकरा वयम्। सर्वेऽपि संस्कृतानुरागिणो वैयाकरणास्तु विशेषतः पुण्येऽस्मिन् कर्मणि सर्वविधं साहाय्यं वितरिष्यन्तीत्याशास्महे।

आर्षपाठविधेरनुचरो
भगवान्देव आचार्यः,
हरयाणा-साहित्य-संस्थानाध्यक्षः।

सम्पादकीयम्

मान्याः सरस्वतीप्रेयांसो विद्वांसो वैयाकरणाश्च ।

विदितमेवैतत्तत्रभवतां भवतां मतिमतां यद्व्याकरणमन्तरेण कस्यामपि भाषायां न पाटवं शक्यमधिगन्तुमिति । व्याकरणेषु पाणिनेरष्टकं तत्र च पातञ्जलं महाभाष्यं श्रेष्ठमिति कथनं तु विदितवेदनमेव । व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनानि "रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरण" मित्यादीनि भाष्यकृदुपवर्णितानि तत्नुपदमेव पस्पशायां पठिष्यन्ति भवन्तः । पतञ्जलेरनन्तरभावी वैयाकरणसम्प्रदाये प्रामाणिक आचार्यो भर्तृहरिर्वाक्यपदीये व्याकरणाध्ययनं मोक्षमाणाना "मजिह्मा राजपद्धति" रिति लिलेख । तद्यथा—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ १२१ ॥
अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥ १३ ॥
तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ॥ १४ ॥
यथार्थजातयः सर्वाः शब्दाकृतिनिबन्धनाः ।
तथैव लोके विद्यानामेषा विद्या परायणम् ॥ १५ ॥
इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ॥ १६ ॥

(वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे)

महावैयाकरणेन महर्षिणा दयानन्देन सत्यार्थप्रकाशे संस्कारविधौ चाष्टाध्यायी-महाभाष्याद्यार्षग्रन्थानामध्ययनमत्यावश्यकमुद्घोषितं कौमुद्यादीनामाधुनिकानार्षग्रन्था-नामध्ययनं वर्जयता । अन्ये चापि वैयाकरणप्रकाण्डा अष्टाध्यायीमहाभाष्ययोः क्रमेण व्याकरणाध्ययनं सर्वोत्तममिति प्रतिपादयन्ति साम्प्रतम् ।

यद्यपि सर्वेऽपि टीकाकृतोऽधिकृत्याभाणि भोजराजेन—

"दुर्बोधं यदतीव तद्धि जहति स्पष्टार्थमित्युक्तिभिः,
स्पष्टार्थेष्वतिविस्तृतिं विदधति व्यर्थैः समासादिकैः ।
अस्थानेऽनुपयोगिभिश्च बहुभिर्जल्पैर्भ्रमं तन्वते,
श्रोतॄणामिति वस्तुविप्लवकृतः सर्वेऽपि टीकाकृतः ॥"

इन्द्रशब्दस्य विडौजा इति टीकाकृतां प्रतीयं भोजराजोक्तिः सुतरां सत्यैव। परन्तु श्रीकैय्यटकृतस्य "भाष्यप्रदीपस्य" श्रीनागोजीभट्टविरचितस्य "भाष्यप्रदीपोद्द्योतस्य" च महत्त्वं न तिरोहितं वैयाकरणनिकाये। द्वे अपि टीके यथास्थानं भाष्यस्य गूढाशयं विशदयतः। ईदृशस्य महत्त्वपूर्णग्रन्थस्य विषये चित्तं दुनोत्ययमुदन्तो यदद्य महाभाष्यपिपठिषुभिश्छात्रैः कुतश्चिदपि सम्पूर्णं महाभाष्यं कृतभूरिप्रयत्नैरपि नाधिगम्यते।

विद्यार्थिनां याञ्चया कृपाविष्टचेतसा श्रीमद्दयानन्दादिष्टपथानुगामिनाऽऽर्षपाठविधेः प्रबलप्रचारकेण महाविद्यालयगुरुकुलझज्जरस्याऽऽचार्येण श्रीमता भगवान्देवमहाभागेनादिष्टोऽहं सप्रदीपोद्द्योतस्य कृत्स्नस्य भाष्यस्य सम्पादनं समारभं वर्षद्वयपूर्वम्। यद्यपि गुरुकुलस्य गुरुतरकार्यभारान्मुद्रणालयस्य च दाविष्ठ्यान्नाशकं वाञ्छानुरूपं भाष्यं सम्पादयितुम्। पुनरप्यद्यावधि प्रकाशितेषु भाष्येष्विदं संस्करणं सर्वोत्तमं शुद्धं स्पष्टाक्षरञ्चेति विभावयिष्यन्ति मनीषिणः। अस्य कर्गलमुद्रणाकारादयोऽप्यध्येतॄणां स्वान्तमाह्लादयिष्यन्तीति मतिर्मम।

भाष्यस्य टीकयोश्च पार्थक्येन प्रकाशनं तत्र च विभिन्नाकाराक्षराणां सन्निवेशः सौविध्याय स्यादध्येतॄणाम्। सर्वाणि भाष्यवार्तिकानि सूत्रवत् पृथगेव मुद्रितानि। प्रत्येकसूत्रस्थवार्तिकानां सङ्ख्या निर्दिष्टा, सूत्रवार्तिकयोः पार्थक्यप्रतिपादनाय च सूत्रस्याग्रेतज्ज्ञापिकाऽध्यायपादसूत्रसङ्ख्या लिखिता, वार्तिके तु सङ्ख्यैव केवला। भाष्ये तत्र तत्रोदाहरणत्वेन प्रदत्तमन्त्राणां मन्त्रप्रतीकानां च सस्वरं मुद्रणं तत्स्थलनिर्देशश्चापि कृतः। स्थाने स्थाने च कार्यविधायकसूत्राणां सूत्रस्थवार्तिकानां वा सङ्ख्याऽधस्ताट्टिप्पणीषु निर्दिष्टा येनाध्ययनार्थी सत्वरं विजानीयादनेन सूत्रेण वार्तिकेन वेदं कार्यं विधीयत इति। क्वचिच्च टिप्पण्योऽपि कृताः सुखप्रतिपत्त्यर्थं सिद्धान्तप्रतिपादनार्थं पाठान्तरं वा प्रकटयितुम्।

आधारग्रन्थाः

अस्य प्रस्तुतसंस्करणस्य सम्पादनार्थं यानि भाष्यसंस्करणानि मया प्रयुक्तानि तानीहाऽऽभारप्रदर्शनपुरस्सरं निर्दिश्यन्ते—

१—व्याकरणमहाभाष्यम् (सम्पूर्णम्) प्रदीपोद्द्योतसहितम्, श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिसम्पादितम् (काशी)।

२—व्याकरणमहाभाष्यम् (सम्पूर्णम्) सप्रदीपम्, श्रीपण्डितकृपारामशर्मप्रकाशितम् (काशी)।

३—व्याकरणमहाभाष्यम् (सम्पूर्णम्) मूलमात्रम्, एफ० कीलहार्नसम्पादितं द्वितीयं संस्करणम् (पूना)।

४—व्याकरणमहाभाष्यम् (अध्यायद्वयात्मकम्) उपरिलिखितस्यैव तृतीयं संस्करणं, काशिनाथटिप्पणीयुतम्।

५—व्याकरणमहाभाष्यम् (सम्पूर्णम्), श्रीवासुदेवशास्त्री अभ्यंकरकृतमराठी—भाषान्तरसहितम् (पूना)।

६—व्याकरणमहाभाष्यम् (षडध्यायात्मकम्) प्रदीपोद्द्योतसहितम्, निर्णयसागरीयम् (बम्बई) ;

७—व्याकरणमहाभाष्यम् (अङ्गाधिकारमात्रम्) प्रदीपोद्द्योतसहितम्, आनन्दाश्रमपूनाप्रकाशितम् ।

८—व्याकरणमहाभाष्यम् (नवाह्निकमात्रम्) प्रदीप—उद्द्योतनसहितम्, प्रो० पी० पी० एस० शास्त्रिसम्पादितम् (मद्रास) ।

९—व्याकरणमहाभाष्यम् (नवाह्निकमात्रम्) प्रदीप-उद्द्योत-तत्त्वालोकसहितम्, चौखम्बाप्रकाशनम् (वाराणसी) ।

१०—लेक्चर्स् ओन पतञ्जलिज् महाभाष्य (सार्द्धद्वयाध्यायात्मकम्) पी० एस० सुब्रह्मण्यशास्त्रिकृताङ्गलभाषानुवादसहितम् (तिरुचिरापल्ली) ।

११—व्याकरणमहाभाष्यम् (१—४ आह्निकमात्रम्) काशीनाथ वासुदेव अभ्यंकरकृतहिन्दीभाषान्तरसहितम् (पूना) ।

१२—व्याकरणमहाभाष्यम् (पस्पशाह्निकमात्रम्) क्षितीशचन्द्र चटर्जीकृताङ्गलभाषान्तरसहितम् (कलकत्ता) ।

पाणिनीयसूत्राणां परिगणन-तालिका (महाभाष्यानुसारिणी)

अध्यायाः	१	२	३	४	५	६	७	८	सर्वसूत्रयोगः
१ पादे सूत्राणि	७४	७१	१५०	१७६	१३५	२१७	१०३	७४	अथ शब्दानुशासनम् १
२ पादे सूत्राणि	७३	३८	१८८	१४४	१४०	१९८	११८	१०८	प्रत्याहारसूत्राणि १४
३ पादे सूत्राणि	९३	७३	१७६	१६५	११९	१३८	११९	११९	एतेषां योगः ३९६३
४ पादे सूत्राणि	१०९	८५	११७	१४४	१६०	१७५	९७	६७	३९७८
सूत्रयोगः	३४९	२६७	६३१	६२९	५५४	७२८	४३७	३६८ +१५ =	३९७८

पाणिनीयशब्दानुशासनेऽष्टावध्यायाः, ३२ पादाः, ३९७८ सूत्राणि च विद्यन्ते । अस्मदीये भाष्यसंस्करणेऽपिसूत्राणि त्वेतावन्त्येव सन्ति । नानामुद्रितसूत्रपाठेषु काशिकादिवृत्तिग्रन्थेषु चाष्टौ सूत्राणि विभज्य द्विधा सङ्ख्यायन्ते, द्वे च वार्तिके सम्मिलिते वर्तेते । बहुषु भाष्यसंस्करणेष्वेतेषां सूत्राणां पुरतो द्वे सङ्ख्ये मुद्रिते दृश्येते । टिप्पणीप्रदत्तसूत्रसङ्ख्यासु मा भूद् विपर्यय इति कृत्वा मयाऽपि तथैव सङ्ख्या लिखिता भाष्यस्थसूत्रेषु । तानि चेमान्यष्टौ सूत्राणि द्वे च वार्तिके—

१—उञः ऊँ ॥ १ । १ । १७—१८ ॥

२—प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ १ । ४ । ५८—५९ ॥

३—विभाषाऽपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ २ । १ । ११—१२ ॥

१ कलेर्ढक् ॥ ४ । २ । ८ ॥ वार्तिकखण्डोऽयम् ।
४ सञ्ज्ञायां कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ४ । ३ । ११७—११८ ॥
२ द्वित्रिपूर्वादण् च ॥ ५ । १ । ३६ ॥ वार्तिकमेतत् ।
५—ह्वः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य च ॥ ६ । १ । ३२—३३ ॥
६—उदाराश्वेषुषु क्षेपे ॥ ६ । २ । १०७—१०८ ॥
७—औदच्च घेः ॥ ७ । ३ । ११८—११९ ॥
८—अनितेरन्तः ॥ ८ । ४ । १९—२० ॥

त्रीणीमान्यपि सूत्राणि केचन समुदितान्यधीयते—

१—अदोऽनन्ने क्रव्ये च ॥ ३ । २ । ६८—६९ ॥
२—तदस्य परिमाणं सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ॥ ५ । १ । ५७—५८ ॥
३—वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः परस्य च ॥ ६ । ३ । ६—७ ॥

महाभाष्यस्थाह्निकानां व्याख्यातसूत्राणां च तालिका

	१ अध्याये		२ अध्याये		३ अध्याये		४ अध्याये		५ अध्याये		६ अध्याये		७ अध्याये		८अध्याये	
पादे	आ.	व्या.सू.	आ.	व्या.सू.	आ.	व्या.सू.	आ.	व्या.सू.	आ.	व्या.सू.	आ.	व्या.सू.	आ.	व्या.सू.	आ.	व्या.सू.
१	९	६८	३	४६	६	८९	४	८६	२	६०	६	१२५	२	६१	२	३२
२	३	५३	२	२६	३	६४	२	५७	२	६२	२	३८	२	५८	२	५४
३	२	४२	३	४३	२	५८	२	४६	२	४९	३	६५	२	४१	२	५३
४	४	५७	२	४४	१	२९	१	२०	१	३७	४	७१	१	३२	१	३५
यो.	१८	२२०	१०	१५९	१२	२४०	९	२०९	७	२०८	१५	२९९	७	१९२	७	१७४

अष्टस्वध्यायेषु १७०१ सूत्राण्येकं चाथशब्दानुशासनमष्ट च प्रत्याहारसूत्राणीति सर्वाणि १७१० सूत्राणि व्याचचक्षे पतञ्जलिर्भाष्ये । कृत्स्नस्य च भाष्यस्य पतञ्जलिना ८५ उपविभागाः कृताः । ते चेहाह्निकसञ्ज्ञया प्रसिद्धाः । यदि चेदह्ना निर्वृत्तमाह्निकं तर्हि पञ्चाशीत्यहःसु भाष्यमिदं चकार पतञ्जलिः । अथ चेदाह्निकशब्देनाऽयमर्थोऽभिप्रेतो यत् कुशाग्रबुद्धीन् छात्रानेकस्मिन्नह्नि प्रतिभासम्पन्नो गुरुर्यमेकं प्रकरणं पाठयेत्तस्याह्निकसञ्ज्ञा (अह्नापाठ्यमाह्निकम्) तर्हि ८५ दिवसेष्वाद्योपान्तं भाष्यं पठनीयं पाठनीयं च विद्याव्रतपरायणैरन्तेवासिभिर्गुरुभिश्च । आह्निकशब्दस्यास्मिन्नर्थे प्रयोगस्तु महाभाष्ये गोतमप्रणीते न्यायदर्शने कणादप्रणीते च वैशेषिकदर्शने दृष्टो नान्यत्र ।

महाभाष्यस्य त्रिधा लोपः

अद्यावधि भाष्यमिदं त्रिधा विलुप्तप्रायं सञ्जातमिति वाक्यपदीयराजतरङ्गिण्यादिभिर्विज्ञायते । प्रथमोऽस्य समुद्धर्ता चन्द्राचार्यः, तद्यथाह वाक्यपदीये भर्तृहरिः—

वैजिसौभवहर्यक्षैः शुष्कतर्कानुसारिभिः ।
आर्षे विप्लाविते ग्रन्थे संग्रहप्रतिकञ्चुके ॥ ४८७ ॥
यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः ।
काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ॥ ४८८ ॥
पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः ।
स नीतो बहुशाखत्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ॥ ४८९ ॥

(वाक्यपदीये द्वितीयकाण्डे)

द्वितीये विच्छेदेऽस्य ग्रन्थरत्नस्य प्रचारः कश्मीरनृपतिना जयापीडेन क्षीरादिपण्डितैः कारित इत्यवबुध्यते राजतरङ्गिण्या—

देशान्तरादागमय्याथ व्याचक्षाणान् क्षमापतिः ।
प्रावर्तयत विच्छिन्नं महाभाष्यं स्वमण्डले ॥ ४८८ ॥
क्षीराभिधानाच्छब्दविद्योपाध्यायात् संभृतश्रुतः ।
बुधैः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपण्डितः ॥ ४८९ ॥

(राजतरङ्गिण्यां चतुर्थे तरङ्गे)

तृतीये विलोपे महाभाष्यस्य समुद्धारकौ प्रचारकौ च गुरुवरविरजानन्दमहर्षिदयानन्दाविति विस्तरेण युधिष्ठिरमीमांसककृते "संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहास" पुस्तके द्रष्टव्यम् । महाभाष्यस्य बहुधा विलोपान्नानास्थलेषु पाठः त्रुटित इव प्रतीयते । विशृङ्खलितपाठनिर्देशस्तु मया यथास्थानं टिप्पण्यां करिष्यते । यत्र च सन्देहो भवति तत्र "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण" मित्येव सुगमः पन्थाः । तथा चाह भाष्यकारः—"इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा सूत्रनिबन्धनेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते" [न मुने ८ । २ । ३]।

समग्रस्य महाभाष्यस्य सम्पादनकर्मणि ये सन्ति साहाय्यकृतो गुरवः सुहृदश्छात्राश्च ते सर्वेऽपि सन्ति कीर्तिभाजः । विशुद्धमुद्रणाय च मुद्रणालयाधिकारिणः कर्मचारिणश्चाप्यर्हन्ति धन्यवादं येषां सहयोगेन मनोहारीदं संस्करणं समपद्यत ।

सर्वथा सुन्दरसम्पादनाय यतमानेनापि मयाऽल्पज्ञत्वाद् दृष्टिदोषान्मुद्रणकालेऽक्षरभ्रंशात् साधनाऽभावाद्वा ये कृताः प्रमादास्तान् क्षममाणा वैयाकरणमूर्द्धन्या मां सूचयिष्यन्त्यथ चास्यार्षग्रन्थस्याऽध्यापने प्रचारे च साहाय्यभाजो भविष्यन्ति गुणैकगृह्या इत्यभ्यर्थ्यते—

विदुषां वशंवदो
वेदव्रतो व्याकरणाचार्यः

गुरुकुल झज्जर (रोहतक)
श्रावणी २०१९ वि०
१५ अगस्त १९६२ ई०

❁ ओ३म् ❁

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरणमहाभाष्यम्

—:०:—

॥ अथ शब्दानुशासनम् ॥

अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते । शब्दानुशासनं नाम

श्रीकैयटकृतः प्रदीपः

सर्वाकारं निराकारं विश्वाध्यक्षमतीन्द्रियम् । सदसद्रूपताऽतीतमदृश्यं माययावृतैः ॥१॥
ज्ञानलोचनसंप्रेक्ष्यं नारायणमजं विभुम् । प्रणम्य परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनम् ॥२॥
पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते देवत्वं यदनुग्रहात् । सरस्वतीं च तां नत्वा सर्वविद्याधिदेवताम् ॥३॥
पदवाक्यप्रमाणानां पारं यातस्य धीमतः । गुरोर्महेश्वरस्यापि कृत्वा चरणवन्दनम् ॥४॥
महाभाष्यार्णवाऽवारपारीणं विवृतिप्लवम् । यथागमं विधास्येऽहं **कैयटो जैयटात्मजः** ॥५॥
भाष्याऽब्धिः क्वाऽतिगम्भीरः क्वाऽहं मन्दमतिस्ततः ।
छात्राणामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम् ॥६॥
तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना । क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्ताऽस्मि पङ्गुवत् ॥७॥

श्रीनागोजीभट्टकृत उद्द्योतः

नत्वा साम्बशिवं देवीं वागधिष्ठानिकां गुरून् । पाणिन्यादिमुनीन् वन्द्यान् पितरौ च **सतीशिवौ** ॥१॥
नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षणः । **हरिदीक्षित**पादाब्जसेवनावाप्तसन्मतिः ॥२॥
याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् । शृङ्गवेरपुराधीश**रामतो** लब्धजीविकः ॥३॥
नाऽविस्तीर्णं न विस्तीर्णं मध्यानामपि बोधकृत् । **भाष्य-प्रदीप**-व्याख्यानं कुर्वेऽहं तु यथामति ॥४॥

भाष्यं व्याचिकीर्षुः शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति-**सर्वेति** । क्त्वान्तानां पञ्चमश्लोकोत्तरार्धेनाऽन्वयः । **सर्वाकारत्वं**-सर्वोपादानकारणत्वान्मृदादिवत् । कार्यातिरिक्तदृश्यस्वरूपाऽभावात्—**निराकारत्वम्** । कर्तृत्वात्—**विश्वाध्यक्षत्वम्** । **'स ऐक्षते'ति** श्रुतेः । **अतीन्द्रियत्वं**-विगतेन्द्रियत्वेन । **'पश्यत्यचक्षुः'** इत्यादिश्रुतेः । सर्वप्रत्यक्षीकरणं तु स्वरूपचैतन्येनैव । इन्द्रियाऽविषयत्वेन वाऽतीन्द्रियत्वम् । **सदसद्रूपता**-प्रपञ्चधर्मः । एतच्च 'स्त्रियाʼमिति सूत्रे वक्ष्यते । **तामतीतं**-तद्रहितमित्यर्थः । एवं च सदेवेति भावः । नन्वीदृशमस्माभिः कुतो न गृह्यत इत्यत आह—

शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् ॥

प्रदीपः—भाष्यकारो विवरणकारत्वाद्व्याकरणस्य साक्षात्प्रयोजनमाह—**अथ शब्दानुशासनमिति**। प्रयोजनप्रयोजनानि तु रक्षोहादीनि पश्चाद्वक्ष्यन्ते। स्ववाक्यं व्याख्यातुं तदवयवमथशब्दं तावद्व्याचष्टे—**अथेत्ययमिति**। इतिशब्दोऽथशब्दस्य स्वरूपेऽवस्थापनाय प्रयुक्तः। एवं हि पदान्तरैः सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे सत्यथशब्दो व्याख्यातुं शक्यते। स्वरूपेऽवस्थितश्च सर्वनाम्ना परामृश्यते—**अयमिति**। **'शब्द' इति** स्वरूपकथनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्। **अधिकारार्थ इति**। अधिकारः प्रस्तावो द्योत्यत्वेनाऽस्य प्रयोजनमित्यर्थः। निपातानाञ्च द्योतकत्वं **वाक्यपदीये** निर्णीतम्।

उद्द्योतः–**अदृश्यमित्यादि**। **माययावृतै**'रित्यस्य कृत्यमाह—**ज्ञानेति**। **तत्त्वमस्या**दिमहावाक्यजनिताऽखण्डाऽद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्माकारा वृत्ति**र्ज्ञानं**, तदेव **लोचनं** तेन **संप्रेक्ष्य**मित्यर्थः। **नारायणमित्यादि**। सर्वनरसमूहाऽन्तर्यामिणमित्यर्थः। **सर्वविद्याः**—वेदरूपाः, **तद्विधायिनम्**। वचनसन्दर्भविशेषरूपे ग्रन्थे समुचितत्वाद्वागधिदेवतां नमति—**पुरुषा इति**। **देवत्वं**—पाण्डित्यम्। सम्प्रदायशुद्धिं द्योतयन् गुरुं नमति—**पदेति**। व्याकरणमीमांसातर्काणामित्यर्थः। **धीमतः**—ऊहाऽपोहकुशलस्य।

महाभाष्येति। व्याख्यातृत्वेऽप्यस्येष्ट्यादिकथनेनाऽन्वाख्यातृत्वादितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वम्। अवारपारयोर्भवम्। प्लूयतेऽनेनेति **प्लवं**—सेतुम्। **यथागमम्**। सम्प्रदायमनतिलङ्घ्येत्यर्थः।

भाष्येति मयूरव्यंसकादिसमासो रूपकं चेति बोध्यम्। **पिशुनत्वं**—दुष्टत्वम्।

नन्वेवं कथं प्रवृत्तिरत आह—**तथापीति**। तत्रत्यसारांश एवात्र निबद्ध इति भावः। **शनैरित्य**नेनात्यन्तग्रन्थाऽसङ्कोचः। **पंगुवदित्य**नेन व्याख्येयांशाऽपरित्यागो व्याख्यानस्याऽविस्तृतत्वं च बोध्यते।

यद्यपि पाणिनिना **'ब्राह्मणेन निष्कारणः'** इत्यादिश्रुतेः सन्ध्योपासनादाविव प्रत्यवायपरिहारार्थितयैवोत्तमाधिकारिप्रवृत्तिसंभवात्प्रयोजनं नोक्तम्। वार्तिककृताऽपि **'शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्मः**'इत्यनेन मध्यमाधिकारिणः परमप्रयोजनं दर्शितम्। भगवांस्तु विवरणकारत्वान्मन्दाधिकारिणां प्रवृत्तेः प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिप्रवणत्वाद्व्यवहितेषु स्वर्गाऽपूर्वादिष्वनाश्वासात्साक्षात्प्रयोजनं शब्दव्युत्पत्तिलक्षणं वदतीत्याह—**भाष्यकार इति**। तत्र शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने उक्ते विषयोऽप्युक्त एव। शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वादिति बोध्यम्। तज्जिज्ञासुरधिकारी, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्ध इति,–अर्थादेव लब्धम्। ननु **कानि पुन**रित्यादिना प्रयोजनानि वक्ष्यति, तेन पौनरुक्त्यमत आह—**साक्षादिति**। तदेवाह—**प्रयोजनप्रयोजनानीति**। **व्याख्यातुमित्यस्य**,—'शब्दानुशासनमित्यादिने'ति शेषः। **तावत्**—प्रथमम्। **व्याचष्टे इति**। 'पदार्थज्ञानायाऽऽनन्तर्याद्यर्थकत्वनिरासाय चे'ति शेषः। भाष्यत्वादेव च स्ववाक्यव्याख्यानमिति भावः। **नन्विति** विनाऽप्यथशब्दोऽधिकारार्थ इत्येवोच्यतामत आह—**एवं हीति**। **पदान्तरैः**—शब्दपदमधिकारार्थपरंप्रयुज्यत इतिपदैः। **व्याख्यातुमिति**। 'अधिकारार्थत्वेने'ति शेषः। **'अथेतिशब्दोऽधिकारार्थ**'इत्युक्ते आनन्तर्याद्यर्थकत्वमप्रमाणमिति भ्राम्येदतो**ऽय**मिति भाष्ये। योऽयमस्मिन् वाक्ये स इत्यर्थः। **विस्पष्टेति**। **न वेतीत्यादावर्थपरताया** दर्शनेन तथा भ्रमं निवर्तयितुमित्यर्थः। ननु निपातानां द्योतकत्वादभिधेयवाच्यर्थशब्दोऽनुपपन्नोऽत आह—**अधिकार इति**। **प्रस्ताव इति**। प्रारम्भ इत्यर्थः। स चार्थाद्व्याख्यायमानस्य। **अर्थशब्दः** प्रयोजनवाचीति भावः।

केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानां च । तत्र लौकिकास्तावत् ।

प्रदीपः—अथशब्दस्याऽधिकारार्थत्वे यो वाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति-**शब्दानुशासनमिति**। अनेकक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशासनस्य प्रारभ्यमाणताऽथशब्दसन्निधानेन प्रतीयते। व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम—**शब्दानुशासन**मिति। अत्र चाऽऽचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादनुपादानादुभयप्राप्त्यभावान्नो**भयप्राप्तौ कर्मणी**त्यनेन षष्ठी, अपि तु '**कर्तृकर्मणोः कृती**'त्यनेनेति-'**कर्मणि च**'ेति समासप्रतिषेधाऽप्रसङ्गादिध्मप्रव्रश्चनादिवत्समासः।

शब्दशब्दस्य सामान्यशब्दत्वाद्विना प्रकरणादिना विशेषेऽवस्थानाऽभावात्तन्त्री-

उद्द्योतः—**निपातानां च द्योतकत्वमिति**। निपातानां द्योतकत्वं चेत्यर्थः। उपसर्गातिरिक्तनिपातानां द्योतकत्ववाचकत्वोभयस्वीकारस्याऽ**व्ययं विभक्ती**तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात्। उपसर्गाणां तु द्योतकत्वमेवेति स्पष्टं **गतिर्गता**वितिसूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यामः। अत एव 'साक्षात्क्रियते गुरु'रित्यादि सङ्गच्छते। प्रारम्भक्रियाविषयत्वद्योतकस्यापि अथशब्दस्याऽन्यार्थं नीयमानदध्यादिवन्मङ्गलत्वमपीत्युभयार्थमथशब्दः प्रयुज्यत इति फलितम्। **परे** त्वत्र वाचकत्वमेवेच्छन्ति। अधिकृतमिति च तदर्थं वदन्ति। भाष्ये—**प्रयुज्यत** इत्यनेन। वर्तमाननिर्देशेन सर्वलोकसिद्धमस्याधिकारार्थत्वं न तु वृद्ध्यादिवत्पारिभाषिकमिति ध्वनितम्। ननु विवरणे**ऽधिकृत**मित्यधिकं, वाचकपदाभावात्, द्योतकतानुपपत्तिश्चेत्यत आह—**अनेकेति**। 'उच्यते' 'श्रूयते' 'क्रियते' इति। **प्रतीयत इति**। एतावतैव द्योतकत्वमिति भावः॥

ननु भावसाधनस्यानुशासनपदस्य शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह-**व्याकरणस्य चेति**। अन्वर्थत्वात्प्रयोजनाभिधानोपपत्तिः। **अनुशिष्यन्ते**ऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य ज्ञाप्यन्तेऽनेनेति करणल्युडन्ततया 'शास्त्र'पदेन सामानाधिकरण्यमिति भावः। इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये 'नाम'पदोपादानम्। नामनामिनोरभेदा**न्नामशास्त्र**मिति सामानाधिकरण्यम्। अनेनैवाऽपभ्रंशानामविषयत्वं सूचितं, ध्वनीनां च। **केषा**मिति प्रश्नस्तु 'किं लौकिकमात्रविषयं शाकटायनादिशास्त्रमधिकृतम्, उत वैदिकमात्रविषयं प्रातिशाख्यम्' इतीति **परे**। ननु **कर्मणि चे**ति निषेधात्कथं कर्मषष्ठ्यन्तेन समासोऽत आह—**अत्र चाचार्यस्येति**। उभयोरुपादान एवोभयप्राप्तिरि'**त्यात्समाने**' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥

कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यामपि समासनिषेधः कुतो नेत्यत आह—**इध्मेति**। **च**स्येत्यर्थकतया कर्मणीत्युच्चार्य विहितषष्ठ्या एव समासनिषेध इति भावः।

भाष्ये—'**शास्त्र**'मित्यस्य 'कर्तव्यत्वेने'ति शेषः। विवरणाकारत्वाद्वा व्याख्यातव्यत्वेनेति शेष उचित **इत्यन्ये**। शास्त्रत्वं चास्य साधुत्वरूपैकप्रयोजनसम्बद्धत्वाद्बोध्यम्।

सामान्यशब्दत्वादिति। लोकव्यवहारे ध्वनावपभ्रंशे च 'शब्द'शब्दप्रयोगादिति भावः। एतेन 'ध्वनिर्व्यंग्य एव **तपरसूत्रादौ** शब्दशब्दप्रयोगादिदं चिन्त्य'मित्यपास्तम्। ननु 'व्रीहीन् प्रोक्षती'त्यादौ सामान्यशब्दस्याऽप्यपूर्वीयेषु विशेषेषु प्रवृत्तिवद्वाचके साधौ तद्विशेषे प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह—**विनेति**। व्रीहिशब्दस्य तु प्रकरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भावः। **वाशिता**दीनामित्यादिनाऽपभ्रंशसंग्रहः। ननूत्तरपदार्थसंसृष्टपूर्वपदार्थस्य कथं सर्वनाम्ना परामर्शोऽत आह—**उत्तरपदार्थान्तर्गतस्येति**। ततः पृथगुपस्थित्यविषयस्येत्यर्थः। **बुद्ध्या**—मानस्या। यद्वा वाक्यजन्यबुद्ध्या।

गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति। वैदिकाः खल्वपि। शं नो देवीरभिष्टये * (अथ. सं. १।६।१) इषे त्वोर्जे त्वा। (यजु. सं. १।१।१) अग्निमीळे पुरोहितम्। (ऋ. सं. १।१।१) अग्न आ याहि वीतये (साम. सं. १।१।१) इति॥

प्रदीपः—शब्दकाकवाशितादीनामप्यनुशासनप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति—**केषामिति**। उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुद्धया प्रविभागात्किमा प्रत्यवमर्शः। यथा 'राजपुरुष' इत्युक्ते 'कस्य राज्ञः?' इति।

सिद्धान्तवादी तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्सामर्थ्याद्विशेषावगतिरिति मत्वाह—**लौकिकानामिति**। लोके विदिता इति,—**लोकसर्वलोकाट्ठञितिठञ्**।—अथ वा भवार्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठञ्। एवं वेदे भवा वैदिकाः। वैदिकानां लौकिकत्वेऽपि प्राधान्यख्यापनाय पृथगुपादानम्। यथा—**ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात** इति वसिष्ठस्य। तेषां तु प्राधान्यं यत्नेनाऽपभ्रंशपरिहारात्। अथ वा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः। तत्र लोके पदानुपूर्वीनियमाभावात्पदान्येव दर्शयति—**गौरश्व इति**। वेदे त्वानुपूर्वीनियमाद्वाक्यान्युदाहरति—**शं न इति**।

उद्द्योतः—**वेदाङ्गत्वादिति**। तत्त्वं चाऽऽगमसिद्धम्। अनेन तन्त्रीशब्दादीनामविषयता सूचिता। न च वेदाङ्गत्वाद्वैदिका एव विषयाः स्युः। तत्र—तत्र **'भाषायां' 'छन्दसी'**त्याद्युक्त्योभयोरपि विषयत्वात्। ननु चिदानन्दस्वरूपब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वाद्वेदस्यापि लोकान्तर्गतत्वाद्भेदेनाभिधानं न युज्यत इत्यत आह—**वैदिकानामिति**। वैदिकानां लौकिकत्वेपी'ति पाठः। **तेषां त्विति**। लौकिकानां याज्ञे कर्मण्येव तत्परिहारः, तेषां तु सर्वत्रेति भावः। **भाषाशब्दानामिति**। **भाषा**—प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारः, तत्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थः। एवं च वेदमात्रान्तर्गत—**कर्णेभिर्देवासो गृभ्णामी**त्याद्यतिरिक्तपरता लौकिकशब्दस्य, तैस्तद्व्यवहाराऽदर्शनात्। अत एव **'गौरश्व'** इत्यादीनां लौकिकोदाहरणत्वसंगतिः। लोके स्वरानादराद्वेदे तदादराच्च स्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयतामभिप्रेत्य **'शं न'** इत्यादीनां वैदिकोदाहरणत्वसंगतिरिति भावः। लोके पदानामुदाहरणत्वोक्तौ वेदे वाक्यानामेव तत्त्वोक्तावाशयमाह—**तत्रेति**। पदान्तरसमभिव्याहारेण स्वरविशेषाच्च वेदे वाक्यानामुदाहरणत्वोक्तिरित्यपि बोध्यम्। 'लोकवेदसाधारणतया पाणिनीयशब्दानुशासनस्यैवाऽत्राधिकृतत्वम्, न तु शाकटायनादिव्याकरणस्ये'त्युत्तराशयं **परे**। भाष्ये—**लौकिकास्तावदिति**। तावच्छब्दोऽनुक्रमे। पूर्वं लौकिका उदाह्रियन्ते, पश्चाद्वैदिका इत्यर्थः। वैदिकानां प्रधानत्वेऽपि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्तद्वदादरसूचनार्थः।

---

* विमर्शः—सुप्रसिद्धाऽथर्ववेदसंहिता (शौनकशाखा) 'ये त्रिषप्ताः परियन्ति विश्वा' इत्यादि मन्त्रेण प्रारभ्यते। 'शं नो देवी'रित्यादिमन्त्रस्तु प्रथमकाण्डस्य षष्ठसूक्तस्यादौ पठ्यते। अथर्ववेदीयपैप्पलादशाखाप्रारम्भे 'शं नो देवी'रित्यादिमन्त्रः समुपलभ्यते। वैदिकशब्दोदाहरणेष्वस्य सर्वप्रथमोपादानं भाष्यकारस्याथर्ववेदित्वं पैप्पलादशाखाऽध्यायित्वं च सूचयति।

अथ गौरित्यत्र कः शब्दः ? किं यत्तत्सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः । नेत्याह । द्रव्यं नाम तत् ॥

प्रदीपः—अयं गौरयं शुक्ल इति शब्दार्थयोरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय पृच्छति—**अथेति** । 'गौ'रिति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इत्यर्थः ॥

तान्येव वस्तूनि क्रमेण निर्दिशति-**किं यत्तदिति** । 'उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गमुपाददते' इति कामचारतः **स शब्द** इति पुंलिङ्गेन निर्देशः ।

नेत्याहेति । भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वान्न द्रव्यं शब्द इति प्रतीतम्, अपि तु द्रव्यमिति । यदि च द्रव्यानुशासनं विवक्षितमभविष्यत्—'**अथ द्रव्यानुशासन**' मित्येवाऽवक्ष्यत् ।

उद्द्योतः—**अभेदेन लोके इति** । अभेदेनैवेत्यर्थः । शब्दपरत्वाभिप्रायेणाऽस्य गौरिति प्रयोगाभावादिति भावः । पुरोवर्तिव्यक्तिं पश्यतो वाचकजिज्ञासया 'कोऽय'मिति प्रश्ने 'अयं गौः' अयं वर्णः शुक्ल' इत्युत्तरस्थले संनिहितमुद्दिश्य तादात्म्येन शब्दविधेयताप्रतीतेरिति तात्पर्यम् । शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः । स्पष्टं चेदं पातञ्जलभाष्ये इति **मञ्जूषायामस्माभिर्ह्यादिसंमततया** व्युत्पादितम् । अतएव जात्यादिव्यक्त्योरिव '**रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः**' इत्यादौ शब्दार्थयोरप्यऽभेदेन व्यवहारः ।

अथ गौरिति भाष्ये—'अथे'त्यस्य 'पृच्छ्यते' इति शेषः । किं पृच्छ्यते, तदाह—**गौरित्यत्रेत्यादि** । **कः शब्द इति** । कः शब्दशब्दाभिधेय इति प्रश्नः । **प्रतिभासमानेषु** । शब्दजातिव्यक्त्यादिषु । नन्वेवं गुणक्रिययोः शब्दत्वाऽऽशङ्काऽनुपपन्ना, नहि ते ऽपि गौरितिशब्दजन्यबोधे भासेते इति चेन्न; गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाऽभेदात् । शब्दार्थयोश्च तत्त्वात् । **तदभिन्नाभिन्नस्येति** न्यायेन तच्छङ्कोपपत्तेः । यथा परमकारणाऽभिन्नकार्यकारणकस्य परमकारणेनाऽप्यभेदः । यद्वा **गुणसमूहो द्रव्यमिति** पक्षे **तस्य भाव** इति सूत्रस्थभाष्यसम्मते समूहस्य गोशब्दवाच्यत्वेऽवयवभूतगुणादीनामपि तद्वाच्यत्वमिति शङ्का बोध्या । अत्र **गौरिति विज्ञाने** इति सामान्योक्त्या तदाकारप्रत्यक्षादिज्ञानेपि गुणादीनां सामान्यरूपेण भानम् । अत एव प्रत्यक्षदृष्टेऽपि आम्रफलादौ रसविशेषादिजिज्ञासा, विशेष—जिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वादि**त्यन्ये** । निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम् ।

'**यत्त**'दिति समुदायो यद्वृत्तार्थे वर्तते, तस्यैव पुनस्तद्वृत्तेन 'स' इत्यनेन परामर्शः । यद्वा प्रसिद्धौ । **ननु** यदित्यस्य नपुंसकत्वेन तच्छब्देपि नपुंसकलिङ्गमेवोचितमत आह--**उद्दिश्यमानेति** । सिद्धवत्कीर्तनमुद्देशः । प्रतिपाद्यतया विधेयतया वा कीर्तनं— **प्रतिनिर्देशः** । यथा 'शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्ये' त्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । **तल्लिङ्गमिति** । तयोर्लिङ्गमित्यर्थः ।

भाष्योक्तहेतुमुपपादयति—**भिन्नेन्द्रियेति** । सामान्यव्यतिरिक्तत्वे सति श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं हि शब्दलक्षणमिति भावः । **यदि च द्रव्येति** । यदि द्रव्यं शब्दशब्दाभिधेयं स्यादित्यर्थः । तथा हि सति द्रव्यादीनां तन्त्रान्तरे निरूपितत्वात्तस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यपि बोध्यम् । तत्र द्रव्यस्य क्रियाद्याश्रयत्वात्पूर्वमुक्तिः । क्रियागुणौ च जात्याश्रयाविति तयोस्ततः पूर्वमुक्तिः । वैशेषिकसिद्धगुणानामपि संयोगविभागादीनां क्रियात्वं ध्वनयितुं गुणात्प्राक् क्रियोक्तिरिति ध्येयम् । **यत्तर्हि शुक्ल** इत्यादौ गुणस्य शब्दत्वशङ्कापरे वाक्ये 'इति'शब्देन प्रकारार्थेन सुरभ्यादिभेदभिन्नगन्धादिलिङ्गसङ्ख्यादिरूपगुणसंग्रह इति न न्यूनता ।

यत्तर्हि तदिङ्गितं चेष्टितं निमिषितं स शब्दः । नेत्याह । क्रिया नाम सा ।। यत्तर्हि तच्छुक्लो नीलः कृष्णः कपिलः कपोत इति स शब्दः । नेत्याह । गुणो नाम सः ।। यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः । नेत्याह । आकृतिर्नाम सा ।।

प्रदीपः—अनेनैव न्यायेन गुणक्रियासामान्यानां निराकृतेऽपि शब्दत्वे, प्रपञ्चार्थं तच्चोद्यपूर्वकं निराकरोति—**यत्तर्हीति**। गोशब्दार्थे चैषां संभवाच्छब्दत्वमाशङ्क्यते। परिहारस्तु पूर्ववत् ।

तत्र—**इङ्गितम्**—अभिप्रायस्य सूचकः शरीरव्यापारः । **चेष्टितं**—कायपरिस्पन्दः । **निमिषितम्**—अक्षिव्यापारः ।

शुक्लो नील इति। द्रव्यस्य प्रागुपन्यासाद्गुणमात्राभिधायिनोऽत्र शुक्लादयो द्रष्टव्याः ।।

भिन्नेष्वभिन्नमिति । अनेन सामान्यस्यैकत्वं कथ्यते, **छिन्नेष्वच्छिन्नमित्यनेन** तु नित्यत्वम् । **सामान्यभूतमिति,**—सत्ताख्यं महासामान्यं गोत्वादेः सामान्यविशेषस्योपमानं निर्दिष्टम् । सामान्यमिव सामान्यभूतम् । भूतशब्द उपमार्थे । यथा—पितृभूत इति ।

उद्द्योतः—ननु शब्दस्यापि गुणत्वाद् **गुणो नाम स** इत्युत्तरमसङ्गतम्, तस्य द्रव्यत्वे **द्रव्यं नाम तदित्युत्तराऽसंगतिरिति** चेन्न; उक्तद्रव्याश्रितो गुणो नाम स इत्यर्थात् ।।

श्रोत्राऽग्राह्यत्वादेव क्रियादीनां शब्दत्वे निरस्ते किमुत्तरग्रन्थेनेत्यत आह—**अनेनैवेति**। **गोशब्दार्थे चैषां संभवादिति**। अभेदसम्भवात् । तेन **तदभिन्नाऽभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति** न्यायेन शब्दत्वाशङ्का तेषामिति भावः । यद्वा गोशब्दार्थे—गुणसमूहे समूहितया एषां सम्भवादित्यर्थः । **शरीरव्यापारो**—रोमाञ्चादिः ।

एकत्वमिति । अनेकसमवेतत्वस्याऽप्युपलक्षणम् । नित्यत्वेन संयोगनिरासः । एकत्वेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षरूपं प्रमाणं दर्शितम् । भूतशब्दप्रयोगानुपपत्तिं परिहरति—**सत्ताख्यमिति** । एवं हि 'वृक्षवदाम्र' इत्याद्यापत्तेः, सामान्यश्रुतेः सर्वसामान्यविषयत्वेन प्रवृत्तायाः सङ्कोचे कारणाभावाच्च, उपमाकथनस्य प्रकृतेऽनुपयोगाच्च, अध्याहारे गौरवाच्च—नेदं युक्तम् । किं तु स्वरूपवाची सः । वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रयोगस्य **'प्रमाणभूत'** इत्यस्य स्वयं करिष्यमाणव्याख्यानरीत्याऽस्यापि व्याख्यानसम्भवात् । 'पितृभूत' इत्यत्राप्यन्यत्रान्यशब्दप्रयोगः सादृश्यपर इति सादृश्यप्रतीतिर्न त्वस्य सादृश्यवाचकत्वे मानमस्तीति दिक् ।

भाष्ये—**आकृतिर्**जातिः संस्थानं च, **आक्रियते** व्यवच्छिद्यते स्वाश्रयोऽनयेति व्युत्पत्तेरिति भावः । शङ्कापरभाष्ये **सामान्यभूतमित्यस्य** तद्व्यञ्जकं चेत्यप्यर्थो बोध्यः । जातिमात्रपरत्वं **'जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः'** इति गौतमसूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोधनात्, प्रत्यक्षादौ तद्भानाच्च, तस्य शब्दत्वाशङ्कातत्समाधानाभावेन न्यूनता स्यात् । **सिद्धे शब्दार्थे**ति वार्तिकव्याख्याने भाष्ये तस्यापि पदार्थत्वम् । नित्यत्वं च कैयटो वक्ष्यति । **तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्व**मिति न्यायस्तु यत्र स्वाऽभिन्नद्वारकः स्वस्वरूपानुगमस्तद्विषयः । यथा परमकारणकार्योपादानके परमकारणाऽभेदः । अत एव सुखदुःखयोर्नैक्यम्, नापि कुण्डलकटकयोस्तत् । कुण्डलारम्भकस्वर्णावयवानुगमस्य कटकेऽभावात् । एवं गुणसमूहस्यानुद्भूतावयवभेदस्य वाच्यत्वेपि समूहिनां तत्तद्रूपेणाऽवाच्यत्वान्न तेषां शब्दत्वाशङ्केति भावः ।

कस्तर्हि शब्दः ? येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः ।। अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते । तद्यथा । शब्दं कुरु । मा शब्दं कार्षीः । शब्दकार्ययं माणवक इति । ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते । तस्माद्ध्वनिः शब्दः ।।

प्रदीपः—द्रव्यादिषु निरस्तेषु पृच्छति—**कस्तर्हीति** ।

उत्तरमाह—**येनोच्चारितेनेति** । वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति, वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात्, आनर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे यौगपद्येनोत्पत्त्यभावात्, अभिव्यक्तिपक्षे तु क्रमेणैवाभिव्यक्त्या समुदायाभावादेकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वे 'सरो' 'रस' इत्यादावर्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसङ्गात्तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः । **उच्चारितेन** । प्रकाशितेनेत्यर्थः ।

अथवेति । अन्यत्र ध्वनिस्फोटयोर्भेदस्य व्यवस्थापितत्वादिहाऽभेदेन व्यवहारेपि न दोषः, 'द्रव्यादयो न शब्दशब्दवाच्या' इत्यत्र तात्पर्यात् । **ध्वनिं कुर्वन्निति** । विधिप्रतिषेधयोरप्रवृत्तविषयत्वात्कथमस्य त्रिभिः सम्बन्धः ? उच्यते—शब्दं कुर्वन्नपि 'शब्दं कुर्वि'त्युच्यते,—विरामाऽऽशङ्कायां तन्निवृत्तये । तथाऽनभिमतशब्दश्रवणोद्विजितेनोच्यते—'मा शब्दं कार्षी'रिति ।

उद्द्योतः—**पृच्छतीति** । प्रश्नविषयविशेषान्तराभावात्सामान्यरूपेण पृच्छतीत्यर्थः ।

भाष्ये-**उच्चारितेनेति** । शारीरमारुताभिहतकण्ठादिस्थानैः साक्षादवयवद्वारा वाऽभिव्यक्तेन येनेत्यर्थः । अत्र विषाणान्तैरवयवैर्गुणादयोप्युपलक्ष्यन्ते । **संप्रत्ययो**-ज्ञानम् ।

ननु प्रत्यायकशब्दस्य वर्णसमूहरूपतया **येनेत्येकवचनमयुक्तम्** । न च 'वन'मितिवत्समूहाभिप्रायं तत्; समूहस्य स्थिरस्य निरूपयितुमशक्यत्वादत आह—**वैयाकरणा इति** । वर्णव्यतिरिक्तपदानभ्युपगमे एकैकस्य वर्णस्यवाचकत्वं, समुदायस्य वा ? नाद्य इत्याह—**वर्णानां प्रत्येकमिति** । द्वितीयमनूद्य दूषयति—**आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति** । 'प्रत्येकमानर्थक्ये तु समुदायस्य वाचकत्वमुपेयम्, तत्तु न युक्तम्' इति शेषः । यतस्तत्र नयद्वयम्—उत्पद्यमानसमुदायस्याभिव्यज्यमानसमुदायस्य वा वाचकत्वमिति । तत्राद्यं दूषयति —**उत्पत्तिपक्षे इति** । 'उत्पत्त्यभावा'दित्यस्य समुदायाभावादित्यनेनान्वयः । द्वितीयं दूषयति—**अभिव्यक्तीति** । उत्पन्नाभिव्यक्तेर्ध्वस्तत्वादित्यर्थः ।

ननु पक्षद्वयेपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजसंस्कारसहकृतान्त्यवर्णानुभवहेतुकैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वमस्त्वत आह—**एकस्मृतीति** । ननु तस्य नित्यत्वे सर्वपदार्थप्रतीतिप्रसंगोऽत आह—नादेति । नादो वर्णः । ननु येन क्रमेणानुभूता वर्णास्तेनैव क्रमेणैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वेन नार्थप्रतीत्यविशेषप्रसङ्गः, अन्यथा त्वयापि वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् कथं पूर्वोक्तदोषान्निस्तारस्तवापीत्यत आह—**विस्तरेणेति** । इदमेकं पदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः स्फोटसत्त्वे तदैक्ये च प्रमाणम् । अनुभवक्रमेणैव स्मरणमित्यर्थे दृढप्रमाणाभावाच्च । क्रमेणानुभूतानां व्युत्क्रमेणापि स्मरणदर्शनात् । मम तु यथा पदे नानारञ्जकद्रव्याहितनानावर्णोपरागः क्रमेण, तथा एकस्मिन्नेव तस्मिन्नुच्चारणक्रमेण क्रमवानेव तत्तद्वर्णस्वरूपानुरागः, स च स्थिरः, तस्य च मनसा ग्रहणमिति न दोषः ।

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम् ।। रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यति ।।

प्रदीपः—कानि पुनरिति । किं सन्ध्योपासनादिवद्व्याकरणाध्ययनं नित्यं कर्म अथ काम्यमिति प्रश्नः ।। पारम्पर्येण पुरुषार्थसाधनतामस्याह—**रक्षेति** । लोके लोपाद्यदृष्टं वेदे दृष्ट्वा भ्राम्येदवैयाकरणः, वैयाकरणस्तु न भ्रमति, वेदार्थं चाध्यवस्यति । तत्र **लोपागमयोरुदाहरणं**—'देवा अदुह्र'ति । दुहेर्लङ्गो झस्याऽदादेशे कृते 'लोपस्त आत्मनेपदे'ष्विति तलोपः 'बहुलं छन्दसी'ति रुटि सति रूपमेतत् ।

वर्णविकारो यथा—'उद्ग्राभं च निग्राभं चे'ति । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्य'मिति हकारस्य भकारः । 'उदि ग्रह' इत्यत्र 'उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयो'रिति वचनादुन्निपूर्वाद्ग्रहेर्घञ् ।

उद्द्योतः—अत्र **येने**त्येकवचनेन **विषाणिना**मिति बहुवचनेन चानेकोच्चारणविषयगौरित्यस्यैकत्वं सूचितम् । एवं च तेनैव दृष्टान्तेन घटपटादिबोधकसाधारण्येन वाचकस्यैकत्वं सूचितम् । भेदप्रत्ययस्त्वौपाधिक इत्याद्यस्मत्कृतमञ्जूषायां शक्तिवादे द्रष्टव्यम् । नन्वेवं तस्य ताल्वोष्ठपुटव्यापारविषयत्वाभावादुच्चारितेनेत्ययुक्तमत आह—**प्रकाशितेनेति** । अभिव्यञ्जकैरिति शेषः ।

अथवा प्रतीतपदार्थक इति । लोके व्यवहर्तृषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्वर्णरूपध्वनिसमूह एव शब्द इत्यर्थः । तस्याऽर्थबोधकताप्यऽविचारितरमणीयस्यैव लोके सिद्धा । तादृशस्यैव शास्त्रेणान्वाख्यानमिति तात्पर्यम् । तदाह—**अन्यत्रेति** । संग्रहादौ तपरसूत्रे भाष्ये चेत्यर्थः । ध्वनिपदेनात्र वैखरी । **स्फोट**पदेनाभिव्यक्तकत्वादिको मध्यमावस्थ आन्तरः शब्द उच्यते । **कथमस्येति** । कुर्वन्नित्यस्य वर्तमानार्थत्वादित्यर्थः ।

भाष्ये **कानि पुनः शब्दानुशासनस्येति** । शब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः । तदाह—**किं सन्ध्येति** । शब्दज्ञानद्वाराऽध्ययनस्य तदज्ञानप्राप्तप्रत्यवायपरिहारः फलमुत तदतिरिक्तमपि किंचिदिति प्रश्नाशय इत्यर्थः । प्रयोजनशब्दः करणव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरोपि । तेन व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजकं किंचिदस्ति नवेत्यपि प्रश्नाशयो बोध्यः । अत एवोत्तरे आगमपदोपादानम् । **नपुंसकम**-**नपुंसकेने**त्येकशेषः । तत्रैकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वात्प्रश्ने बहुवचनमुत्तरे एकवचनंबोध्यम् ।

पुरुषार्थोधर्मो, मोक्षश्च । ननु शिष्याचार्यसम्बन्ध एव महान् वेदरक्षाहेतुः किं व्याकरणेनेत्यत आह—**लोके इति** । **भ्राम्येदिति** । भ्रमेण पाठान्तरं कल्पयेदित्यर्थः । न चाचार्यवचनाद्भ्रम निवृत्तिः, भ्रमशङ्कया तेष्वविश्वासात् । वेदार्थावगमद्वारापि व्याकरणं पुरुषार्थसाधनमित्याह—**वेदार्थं चेति** । एवं च वेदार्थज्ञानपूर्वकं शुद्धतत्तन्मन्त्रैस्तद्विहितकर्मानुष्ठानेन स्वर्गसुखम्, उपनिषदर्थज्ञानेन वक्ष्यमाणरीत्या वा मोक्षश्च पुरुषार्थौ व्याकरणाध्ययनस्य फलमिति भावः । **विकार इति** । लोपस्तु न विकार इति पृथग्गणितः । भावरूप एव चादेशोऽत्र विकारः । **हृग्रहोर्भ इति** । इदंच गृभ्णामीत्याद्यर्थमावश्यकम् । एतेन **उद्ग्राभनिग्राभौ चे**त्यनेनैव भस्यापि सिद्धत्वादेतदुपन्यासश्चिन्त्य इति परास्तम् । अन्यार्थमावश्यकेन तेनैव भस्य सिद्धौ तदंशे निपातनाश्रयणवैयर्थ्यात् । निपूर्वाद्ग्रहेर्घञ्विधायकाभावादाह—**उद्ग्राभनिग्राभौ चेति** ।

ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् ॥

आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेय

प्रदीपः—**ऊहः खल्वपीति** । इह यस्मिन्यागे इतिकर्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा **प्रकृतिः** । येन चोपजीव्यते सा—**विकृतिः** । 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति'मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणः सम्यग्विजानाति । तत्राऽग्नेर्मन्त्रोऽस्ति—'अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामी'ति । तत्र 'सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः' इति सौर्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते—'सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामी'ति । विस्तरेण तु **भर्तृहरिणा** प्रदर्शित ऊहः ।

आगम इति । आगमः प्रयोजकः प्रवर्त्तको नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति । **प्रयोजन**शब्देन च फलं प्रयोजकश्चोच्यते ।

उद्द्योतः—भाष्ये—**ऊहः खल्वपी**त्यस्य 'प्रयोजन'मिति शेषः । **खल्वपीति** निपातसमुदायो निश्चयार्थः । ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति नोहेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृतावूहाभावेऽपि विकृतावूह इति दर्शयितुं प्रकृतिशब्दार्थमाह-**इहेति** । **यस्मिन्**—आग्नेयादौ । **यागान्तरेण**—सौर्यादिना । प्रकृति-विकृत्यवगमश्च द्विदेवत्यत्वैकदेवत्यत्वादिसाम्येन बोध्यः । अन्यत्रपठितमन्त्राणां कथमन्यत्रगमनमत आह—**प्रकृतिवदिति** । यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते, तथा विकृतिरपीति तदर्थः । तदनेनोपकारातिदेशे तत्पृष्ठभावेन पदार्था अप्यतिदिश्यन्ते, इतिकर्तव्यतायां भावनायाः साकाङ्क्षत्वात् । एतन्मूलकमेव **प्रकृतिवदितीति** मीमांसकसरणिः । पदार्थान्तर्गताश्च मन्त्राः । तत्र अग्निसंबन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्थाग्निपदस्य सूर्यसंबन्धिनिर्वापप्रकाशनाऽसमर्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्यायेत्यूह्यमित्याह-**तत्राग्नेरिति** । **मन्त्र उह्यत इति** । यद्यप्यूहे न मन्त्रत्वम्, तथाप्येकदेशस्योहेष्यनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात्तद्घटिते समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः, कर्मणः साङ्गत्वं चेति बोध्यम् । सोऽयं प्रकृत्यूहः । अन्येऽप्यूह्याः । ऊहज्ञस्य हि आर्त्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा-ऐहिकसुखसिद्धिः फलमिति बोध्यम् । भाष्ये **लिङ्गपदं** च प्रकृत्यादेरुपलक्षणम् । **यथायथमिति** । अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिलङ्घनेनेत्यर्थः ।

ननु वक्ष्यमाणस्य न व्याकरणफलत्वमत आह—**प्रवर्तक इति** । **नित्यकर्मतामिति** । एतेन नित्यकाम्यता व्याकरणाध्ययनज्ञानस्येत्युक्तम् । नित्यत्वं चाध्येयज्ञेयपदार्थविशेषणीभूताध्ययनज्ञानयोर्बोध्यम् । अत्र **ब्राह्मणेने**त्युक्तेऽन्यस्यैवमध्ययनं काम्यमेवेति सूचयतीति कश्चित् । **निष्कारण इति** । कारणशब्दः फलपरः । ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपं फलमस्त्येवेत्यत आह—**दृष्टमिति** । अध्ययनादिनिष्ठं कारणानपेक्षत्वं विषये आरोप्य 'निष्कारणो वेद'इति प्रयोगः । आगमपदेन श्रुतिः । श्रुतावपि जनमेजयाद्युपाख्यानवत्पौरुषेयव्याकरणस्यापि नित्यताबोधनमुपपद्यते । यद्वा **तेन प्रोक्तमिति** सूत्रभाष्यरीत्या वेदार्थवद्व्याकरणार्थोऽप्यनादित्वरूपनित्यतावानिति श्रुत्या तस्य नित्यत्वबोधनमिति बोध्यम् । धर्मत्वं च वेदस्य पुरुषयत्नसाध्यतया धर्मत्वेनाभिमताध्ययनज्ञानकर्मत्वेनौपचारिकमित्याहुः । **षडङ्गः** शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्यौतिषाङ्गसहितः । **वेदः** स्वशाखारूपः । **अध्येय** इत्यतः—

इति । प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति ॥

लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या ज्ञातुम् ॥

असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति । स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति । तस्यां संदेहः स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती

प्रदीपः—निष्कारण इति । दृष्टं कारणमनपेक्ष्येत्यर्थः । **प्रधानं चेति** । पदपदार्थावगमस्य व्याकरणनिमित्तत्वात्तन्मूलत्वाद्वाक्यवाक्यार्थावसायस्येति भावः ।

लघ्वर्थमिति । लाघवेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनम् । **ब्राह्मणेनेति** । अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः । नचाऽशब्दज्ञमुपश्लिष्यन्ति च्छात्रा इति ।

असन्देहार्थमिति । सन्देहस्य प्रागभावोऽत्र द्रष्टव्यो न तु प्रध्वंसाभावः । न हि

उद्द्योतः—प्रेरणाविषयाध्ययनकर्मेति बोधः । यद्यपि **तेन प्रोक्तमिति** सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणया रीत्या वेदत्वं शब्दतदर्थोभयनिष्ठम्, तथापि **ज्ञेय** इत्यस्य सम्यगर्थबोधपर्यवसाय्यध्ययनं कार्यमित्यर्थे तात्पर्यम् । अतएव '**समानमीहमानानामधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न**'ेति वक्ष्यति भाष्यकृत् । अध्ययनतथाज्ञानयोश्च समुच्चयः । अनेनाऽताद्दशस्याऽधर्मत्वं सूचयति । श्रुत्या मिलितस्यैव धर्मत्वबोधनात् । तथा च व्यासः—

'**वेदार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं द्विजः । कुर्वन्न् स्वर्गमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये**' इति ॥

जपपदं मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम् । ज्ञाधातोश्च ज्ञानानुकूलो मनःप्रणिधानविषयेन्द्रियसंयोगसंपादनादिरूपो व्यापारोऽर्थस्तस्यैवात्र विधेयत्वम् । एतेन—ज्ञानस्याऽविधेयत्वादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । ननु गुणानां परस्परसम्बन्धाऽभावात् 'षडङ्गेषु प्रधान'मित्यनुपपन्नमत आह—**पदेति** । एवञ्च वेदार्थज्ञाने व्याकरणं प्रधानं कारणमिति भावः । भाष्ये—**प्रधाने कृतो यत्न इति** । प्रधानविषये निर्वृत्त इत्यर्थः । अन्यथा यत्नविषयकृतेरसंभवादसङ्गतिः स्पष्टैव । भाष्ये **फलवानित्यत्र**—फलपदेन वाक्यार्थावगमो विवक्षितः । एतच्छास्त्रं च पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यार्थावगमोपयोगीति बोध्यम् । एवं च व्याकरणानध्ययनप्रयुक्तस्य वेदार्थाऽज्ञानप्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य परिहारकतयाऽस्य नित्यत्वमिति बोध्यम् ।

अवश्यमित्यनेन विवक्षितं दर्शयति—**अध्यापनमिति** । लाघवं च प्रतिपदपाठापेक्षया प्रकृत्यादिविभागेनान्वाख्यानस्य विवक्षितम् ।

नन्वसन्देहः—सन्देहाभावः । स च नात्यन्ताभावः, तस्य नित्यत्वात् । न च ध्वंसः, तत्तद्विषयकव्याकरणज्ञानवतः सन्देहस्यैवाऽभावेन तदसंभवात् । यस्य त्वधीतव्याकरणस्यापि क्वचित्सन्देहः स तद्विषयकवैयाकरणत्वाभाववानेव, वेदनार्थे हि तत्र प्रत्ययोऽत आह—**प्रागभाव इति** । तत्परिपालनं च शास्त्राध्ययनफलम् । न तु स्वरूपं, तस्याऽजन्यत्वात् । तत्पालनं च प्रतियोगिजनककारणविध्वंसनं, प्रागभावस्य प्रतियोगिजन्मनाश्यत्वादिति बोध्यम् ।

स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषतीति । तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः ॥ (पा० सू० ६।२।१) अथान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुषः (पा० सू० ६.१.२२३) इति ॥

इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । चत्वारि । उत त्वः । सक्तुमिव । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि वरुणेति ॥

तेऽसुराः—

तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै । म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः ।

प्रदीपः—वैयाकरणस्य संशय उत्पद्य विनश्यति, इतरस्यैव तदुत्पादात् । **स्वरत इति** । पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्बहुव्रीह्यर्थावसाय इत्यर्थः ।

मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्श्यानुषङ्गिकाणि प्रदर्शयति—**इमानि चेति** । **भूय इति** । पुनरित्यर्थः । आनुषङ्गिकत्वाच्चैषां वर्गद्वयोपादानम् ।

तेऽसुरा इति । निन्दार्थवादेन '**न म्लेच्छितवा**' इति म्लेच्छनं निषिध्यते । तत्र **केचिदाहुः**—'**हैहेप्रयोगे हैहयोः**' इति प्लुते प्रकृतिभावे च कर्त्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमिति ।

उद्द्योतः—भाष्ये **याज्ञिका पठन्तीति** । यज्ञकाण्डभवा वैदिकाः शब्दा याज्ञिकास्ते पठन्तीत्यर्थः । '**ऋषिः पठति**' '**शृणोत ग्रावाणः**' इतिवत्प्रयोगः । तत्र **ऋषिर्वेदः** । **सन्सूत्रे** भाष्ये एष प्रयोगः । **ताम्**—अनड्वाहीम् । कस्तर्हि निश्चयस्तत्राह—**पूर्वपदेति** ।

नन्वम्लेच्छत्वादीनां बहुत्वाद्बहूनामनुग्रहो **न्याय्य** इति प्रथमतोभिधानं युक्तमत आह—**मुख्यानीति** । प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतोभिधानमिति भावः । तेषां प्रधानत्वं च पदपदार्थज्ञानाधीनत्वेनान्तरङ्गत्वात् । वक्ष्यमाणानां च बहिरङ्गशब्दापशब्दप्रयोगविधिनिषेधविषयत्वादानुषङ्गिकत्वं बोध्यम् । ननु **भूय** इत्येकवचनमनुपपन्नं **प्रयोजनानी**त्यनेन सामानाधिकरण्यादत आह--**पुनरिति** । **इमानि चेति** । चः समुच्चये । भाष्ये **प्रयोजनानीति** । प्रवर्तकानि फलानि चेत्यर्थः । तत्र **वक्ष्यमाण**वाक्यानि प्रवर्तकानि, तद्बोध्यानि फलानीति विवेकः ।

ननु रक्षादिभिः सहैवैतानि कुतो न पठितानीत्यत आह—**आनुषङ्गिकत्वादिति** । एषामानुषङ्गिकत्वं तेषां प्रधानत्वं बोधयितुं तथोक्तिरिति भावः ।

ननु **पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेनेति** श्रुतौ पराभवस्यापशब्दभाषणफलत्वावगतेः 'पराभूता मा भूमेत्यध्येयम्' इति वक्तुमुचितमत आह—**निन्दार्थवादेनेति** । 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्या'दिति न्यायेन '**यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोती**'त्यादावपापश्लोकश्रवणस्य प्राशस्त्यमात्रपरत्वादिति भावः । प्रकरणाच्च क्रत्वङ्गोऽयं निषेधः । **केचिदाहुरिति** । अत्राऽरुचिबीजं तु "**सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्यः**' इति । **पदेति** । 'सर्वस्य **द्वे**' इत्यत्र पदग्रहणस्य वार्तिककृतोक्तत्वादिति भावः । ननु नेदं द्वित्वं, किं त्वैच्छिकः पुनः प्रयोगोऽस्त

म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।। तेऽसुराः ।।१।।

दुष्टः शब्दः—

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः *स्वरतोऽपराधादिति ।।

प्रदीपः—पदद्विर्वचने कार्ये वाक्यद्विर्वचनं लत्वं च म्लेच्छनमित्यपरे । '**न म्लेच्छितवा**' इत्यस्य पर्यायो **नापभाषितवा** इति । '**कृत्यार्थे**' इति 'तवै' प्रत्ययः । म्लेच्छ इति कर्मणि घञ् ।

दुष्टः शब्द इति । स्वरेण **स्वरतः** । आद्यादित्वात्तसिः । **मिथ्याप्रयुक्त इति** । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्नाभिमतमर्थमाहेत्यर्थः । **वागेव वज्रो** हिंसकत्वात् । **यथेन्द्रशत्रुशब्दः** स्वरदोषाद्यजमानं हिंसितवानित्यर्थः । इन्द्रस्याभिचारो **वृत्रेणारब्धस्तत्रेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति** मन्त्र ऊहितः । तत्रेन्द्रस्य शातयिता शमयिता वा भवेति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो न तु रूढिशब्दः, तदाश्रयणे हि बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थाऽभेदः । तत्रेन्द्राऽमित्रत्वे सिद्धे सतीन्द्रस्य शत्रुर्भवेत्यात्रार्थे प्रतिपाद्येऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्त ऋत्विजा प्रयुक्त इत्यर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शातयिता सम्पन्नः । इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयत्वादिहाऽभावः ।

उद्द्योतः—आह—**लत्वं चेति** । **न म्लेच्छितवै**—इत्येतन्म्लेच्छभाषाविषयमिति भ्रमनिवृत्त्यर्थं तद्विवरणं—**नापभाषितवै** इति । **हवै** इति प्रसिद्धौ । अपशब्दत्वं व्याकरणाननुगतशब्दस्येषद्भ्रंशन एव प्रसिद्धमिति भावः । ननु म्लेच्छो नाम पुरुषविशेषो देशविशेषो वा स कथमपशब्दोऽत आह--**घञिति** । निन्दावचनान्म्लेच्छतेरिति भावः । निन्दा च शास्त्रबोधितविपरीतोच्चारणेन पापसाधनत्वात् । एवं च म्लेच्छा इत्यस्य निन्द्या इत्यर्थ इति दिक् ।

असर्वनामत्वात्तसोऽप्राप्तेराह—**स्वरेणेति** । **आद्यादित्वादिति च** । तमित्यस्य यच्छब्दापेक्षित्वादाह—**यदर्थेति** । **मिथ्याप्रयुक्त** इत्यस्य विवरणं—**ततोर्थान्तरमिति** । न केवलं तदर्थं नाहेत्येतावत्, प्रत्यवायोत्पादनद्वारा हिंसकोऽपीत्याह—**वागेवेति** । यथाऽध्वर्युकृताद्धोमाद्यजमाने धर्मोत्पत्तिः, एवं तत्कृतापशब्दप्रयोगात्तस्मिन् प्रत्यवाय इत्याशयः । तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । **वृत्रेणेति** । हेतौ तृतीया । फलमपीह हेतुः । **मन्त्र इति** । न चोहितस्य कथं मन्त्रत्वमिति वाच्यम् । मन्त्रशब्दस्य बोधकपरत्वात् । अतएव '**मन्त्रो हीनः स्वरतः**' इति प्रसिद्धमपि शिक्षापाठं विहाय भाष्ये—'**दुष्टः शब्दः**' इति पठितं, तत्रत्यमन्त्रशब्दस्य शब्दमात्रपरतेति सूचयितुम् । शत्रुशब्दस्याऽमित्रपर्यायत्वे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरविशेषोऽत आह—**तत्रेन्द्रस्येति** । शदेर्ण्यन्तादौणादिकः क्रुन् । प्रज्ञादिगणे निपातनाद्ध्रस्वत्वम् । शमेस्तु तत्त्वम् । संबोधनविभक्त्यभावायाह—**इन्द्रशत्रुत्वस्येति** । नन्वत्र **यज्ञकर्मणी**त्येक-

*विमर्शः—इन्द्रः सूर्यलोकस्तस्य शत्रुरिव मेघः । अत्र 'इन्द्रशत्रु' शब्दे तत्पुरुषसमासार्थमन्तोदात्ते कर्त्तव्ये आद्युदात्तकरणाद् बहुव्रीहिः समासः कृतो भवति । अस्मिन् विषये तुल्ययोगितालङ्कारेण मेघसूर्ययोर्वर्णनं कृतमिति, ततोऽर्थवैपरीत्यं जायते । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषोऽन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः समासो भवति । तत्र यस्येच्छा सूर्यस्य ग्रहणेऽस्ति, तेनेन्द्रशत्रुशब्दः कर्मधारयसमासेनान्तोदात्त उच्चारणीयः । यस्य च मेघस्य तेन बहुव्रीहिसमासमाश्रित्याद्युदात्तस्वरश्चेति नियमोऽस्ति ।"

(ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायामृषिर्दयानन्दः)

दुष्टाञ्शब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ।। दुष्टः शब्दः ।।२।।

यदधीतम्—

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ।।

तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ।। यदधीतम् ।।३।।

यस्तु प्रयुङ्क्ते—

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले ।
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः ।।

कः । वाग्योगविदेव । कुत एतत् । यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ

प्रदीपः—यथा—'राजा भव युध्यस्वे'ति। ऊह्यमानस्य चाऽमन्त्रत्वा**द्यज्ञकर्मणीति** जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेकश्रुतिर्विधीयमानेह न भवति।

अविज्ञातमिति,—अविदितस्वरादिसंस्कारत्वादर्थाऽपरिज्ञानाद्वा । **निगदेनेति**। पाठमात्रेण। **न तज्ज्वलतीति**। निष्फलं भवति। **अनर्थकमिति**। निष्प्रयोजनम्।

यस्तु प्रयुङ्क्ते इति । अनेनाऽभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति। **विशेष इति**। स एव शब्दः क्वचिदर्थे केनचिन्निमित्तेन प्रयुक्तः साधुरन्यथात्वसाधुः। यथाऽश्वेऽस्वशब्दो धनाऽभावनिमित्तकः साधुर्जातिनिमित्तकोऽसाधुः। गवि च गोणीशब्दः साधर्म्यात्प्रयुक्तः साधुर्जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः। **क इति**। वाग्योगविदःश्रुतत्वाद्दोषदर्शनाच्च **प्रश्नः**। प्रष्टैव परमतमाशङ्क्याह—**वाग्योगविदेवेति**। **एवमपशब्दज्ञानेऽपीति**। यथा श्लैष्मिकद्रव्यसेवया श्लैष्मिकव्याधिसम्भवस्तद्विपरीतसेवया त्वारोग्यं तथाऽत्रापि यथोक्तं न्याय्यमिति भावः।

उद्द्योतः--श्रुतौ प्राप्तायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरकरणं स्वरापराध इति वक्तुं युक्तम्। न च तथैवास्तु। शतपथब्राह्मणतद्भाष्यविरोधात्। तत्र हि-आद्युदात्तत्वकरणमेव स्वरापराध उक्त इत्यादि स्पष्टमस्मत्कृतैकश्रुत्यवादेऽत आह--**ऊह्यमानस्य चेति**। तदुक्तम् -'**अनाम्नातेष्वमन्त्रत्व**'मिति। नचाऽस्याऽमन्त्रत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणस्य कर्मणः कथं फलजनकत्वमिति वाच्यम्; **सूर्याय** त्वेत्यादेर्लौकिकघटितस्य-ऊहविधायकशास्त्रबलेन फलजनकत्ववदुपपत्तेरित्याहुः।

नन्वधीतमविज्ञातमिति विरुद्धमत आह---**अविदितेति**। **शुष्कैध** इति सान्तक्लीबैधःशब्देनादन्तपुँल्लिङ्गेन वा निर्वाह्यम्। निरुक्ते तु **यदगृहीतमविज्ञात**मिति पठ्यते। तत्र—**गृहीतं**—शब्दतः। **अविज्ञातमर्थत** इति बोध्यम्। भाष्ये--**तस्मादनर्थकमिति**। अनेन निन्दार्थवादेन निष्प्रयोजनाध्ययनाऽनौचित्येन निष्प्रयोजनं नाध्येयमिति निषेधकल्पनादिति भावः। अतो निषिद्धमध्ययनं मा भूदिति व्याकरणमध्येयमिति तात्पर्यम्।

एकः **पूर्वपरयोरित्यत्र** भाष्यपठितैकः **शब्दः** इत्यादिश्रुतिमूलकमाह-भाष्ये—**यस्त्विति**। **अभ्यूदयहेतुत्वम्**-अदृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधनत्वम्। **कुशलः**—अधीतव्याकरणः। लक्षणस्मरणपूर्वकं यः प्रयुङ्क्ते इति फलति। **विशेष इति**। अर्थविशेषः इत्यर्थः। तदाह—**स एवेति**। **साधर्म्यात्**—साध-

जानाति । यथैव हि शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः । अथ योऽवाग्योगवित् । अज्ञानं तस्य शरणम् । नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यजानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् ॥ एवं तर्हि सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः । कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगवित् ।

प्रदीपः—भूयांसोऽल्पीयांस इति,—परमतापेक्षया प्रकर्षे प्रत्ययः । यदि मन्यसे बहवः शब्दा अल्पेऽपशब्दाः, अङ्गभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वमिति, तन्न; यस्माद्भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । **अज्ञानमिति** । तथा च तिरश्चां ब्रह्महत्यादिफलाऽभावः ।

नात्यन्तायेति । पुरुषाणां विधिनिषेधयोरधिकारात्तत्परिज्ञाने प्रयत्नस्य न्याय्यत्वात् । प्रकरणात्सामर्थ्यं बलीय इत्याह—**अवाग्योगविदिति** । वाग्योगवित्तूभयज्ञोपि शब्दान्प्रयुङ्क्ते नाऽपशब्दानिति ज्ञानपूर्वकात्प्रयोगादभ्युदयभाग्भवति ।

उद्द्योतः—र्म्यमूलकादभेदारोपात् । भाष्ये—**यथावत्**—अम्बूकृतादिदोषरहितम् । वाचो योगः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वं, तद्वेत्तीति **वाग्योगवित्** । **श्रुतत्वादिति** । एकत्र जयाप्तिदोषयोश्चकारेण समुच्चयप्रतिपादनाच्चेत्यपि बोध्यम् । **दोषदर्शनादिति** । शास्त्रस्याऽधर्महेतुत्वं दोष इत्यर्थः । वादिप्रतिवादि पूर्वपक्षोत्तरपक्षतया व्याख्यानेऽसामञ्जस्यं मत्वाह—**प्रष्टैवेति** ।

भाष्ये—**कुत एतदिति** । वाग्योगविदो दोषः कुत इत्यर्थः । **ननु** साधुज्ञानस्य यथा धर्मजनकता शास्त्रोक्ता न तथाऽसाधुज्ञानस्याऽधर्मजनकता शास्त्रोक्तेत्यत आह—**यथेति** । एवंचाऽपशब्दज्ञानमधर्मसाधनं, धर्महेतुशब्दज्ञानविरोधित्वात्, यद्यद्विरोधि तत्तद्विरोधिफलकं यथा श्लैष्मिकद्रव्यसेवेत्यनुमानं प्रमाणमिति भावः । एवं च शास्त्रस्याऽधर्महेतुतया तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति नेदं वचो व्याकरणाध्ययनानुष्ठापकं स्यादिति तात्पर्यम् । नन्वस्त्वधर्मोऽपि, तथापि धर्माधिक्यायाऽध्येयं व्याकरणमत आह—भाष्ये—**अथवेति** । **अङ्गभूयस्त्वादिति** । **अङ्गानां**-धर्मजनकानां **भूयस्त्वादित्यर्थः** । एवं च यज्ञादेः पापजनकत्वेऽप्यधिकधर्मजनकत्वाद्यथा तत्र प्रवृत्तिस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः । **अल्पीयांसः शब्दा इति** । एवं च श्वदृतिप्रक्षिप्तक्षीरवदनुपादेयं तद्विज्ञानमिति भावः । नन्वेवं सामर्थ्यादवाग्योगविदेव 'दुष्यती'त्यत्र कर्ताऽस्त्वत आह—भाष्ये—**अथ योऽवाग्योगविदिति** ।

अत्यन्तमित्यर्थेऽत्यन्तायेत्यव्ययम् । **पुरुषाणामिति** । मनुष्याणामित्यर्थः । तिरश्चामत्यन्ताऽयोग्यत्वादस्त्वज्ञानं शरणं मनुष्याणां तु योग्यत्वात्तैर्निषिद्धानुष्ठानवर्जनार्थमवश्यं शास्त्रं विज्ञेयम् । अतोऽवाग्योगविदो महाननर्थ इति भावः । तत्र **नात्यन्तायेत्यनेन** शास्त्राऽज्ञानं नैव शरणं, दोषद्वयप्रसङ्गात्, किं तु वध्यादेर्ब्राह्मणत्वाद्यज्ञानमेव पापाऽल्पत्वे प्रयोजकमिति ध्वनितम् ।

भाष्ये—**यो ह्यजानन्निति** । निषेधशास्त्रमजानन् ब्राह्मणत्वादिज्ञानपूर्वकं तद्वधादिकुर्यात्सोऽपि **पतित एवेत्यर्थः** ।

विज्ञानं तस्य शरणम् ।। क्व पुनरिदं पठितम् । आजा नाम श्लोकाः । किं च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् । किं चातः । यदि प्रमाणमयमपि श्लोकः प्रमाणं भवितुमर्हति–

यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ।
पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत्क्रतुगतं नयेदिति ।।

प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम् ।। यस्तु प्रयुङ्क्ते ।।४।। अविद्वांसः–

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः ।
कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ।।

अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।। अविद्वांसः ।।५।।

प्रदीपः—श्लोकस्याऽपरिज्ञानात्पृच्छति—**क्व पुनरिति** । प्रातिपदिकार्थप्रश्ने चाऽत्र तात्पर्यम्—कि तदस्ति यत्रेदं पठितमित्यर्थः । अत एव 'श्लोका' इति प्रथमान्तेनोत्तरम् । अन्यथा श्लोकेष्विति वाच्यं स्यात् । आप्तोक्तत्वाऽपरिज्ञानादाह– **किंच भो इति** ।

यदुदुम्बरेति । अयं श्लोकः सौत्रामणियागे सुरापानस्य दुष्टत्वमुद्भावयति ।।

प्रमत्तगीत इति । प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः । कात्यायनोपनिबद्धभ्राजाख्यश्लोकमध्यपठितस्य त्वस्य श्लोकस्य श्रुतिरनुग्राहिकाऽस्ति—**'एक शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' (महाभाष्य ६-१-८४) इति ।**

स्त्रीष्विवेति । प्रत्यभिवादे हि गुरुणा लुप्तः कार्यः । यस्तु प्लुतं कर्तुं न जानाति स स्त्रीवद्वक्तव्योऽयमहमिति, न तु 'अभिवादये देवदत्तोऽह'मित्यादिना संस्कृतवाक्येनेत्यर्थः ।

उद्द्योतः—**प्रकरणादिति** । संनिधेरित्यर्थः । नन्वेवं वाग्योगविदोऽपशब्दज्ञानादधर्मः स्यादत आह **वाग्योगेति** । एवं चाऽपशब्दप्रयोग एवाऽधर्महेतुर्न ज्ञानमात्रमिति न दोष इति भावः । **आजा नाम** कात्यायनप्रणीताः श्लोका इत्याहुः । भाष्ये **किं चात इति** । अतः प्रश्नात्किं विवक्षितमित्यर्थः ।

उदुम्बरं—ताम्रम् । **दुष्टत्वमिति** । इदमुपलक्षणम्, अन्यत्राप्यदुष्टत्वस्य ।

ननु कर्तरि क्तान्तप्रमत्तशब्दस्य गीतशब्देन समासोऽनुपपन्नः, **तत्र भवत** इत्यनेन साकाङ्क्षत्वादत आह–**प्रमादेनेति** । भावे क्तान्त इति भावः । **विप्रतिपन्नत्वेन**–वेदविषयविप्रतिपत्त्याश्रयत्वेन । तत्त्वं स्वस्मिन्नारोप्य दैत्यनाशाय पूज्यस्यापि भगवत ईश्वरस्य तथोक्तिरिति स न प्रमाणमिति भावः । भाष्ये–यस्त्वप्रमादेन गीतो यस्य कस्यापि तत्प्रमाणमिति प्रतिनिर्देशलिङ्गम् । ननु कथं ज्ञातम्—'अयमप्रमत्तगीतः' इत्यत आह–**श्रुतिरनुग्राहिकेति** ।

भाष्ये–**अविद्वांस इति** । अत्र योग्यत्वाद्व्याकरणं कर्म बोध्यम् । **प्रत्यभिवादे**–अभिवादानन्तरप्रयोज्ये वचने **नाम्नो**ऽभिवादकनाम्नष्टेः **प्लुतिं** कर्तुं **ये न** जानन्ति **तेषु कामं**–निःशङ्कं **विप्रोष्य**–प्रवासादेत्य यद्वा **कामं**–विध्यनुसारमन्तरैवेत्यर्थः । 'अयमह'मित्यनुकरणस्यानितिपरत्वेऽपि कृञ्योगाभावाद्गतित्वाभावेन 'वदे'दित्यस्य तिङन्तत्वेन च समासाऽभाव इत्याहुः । अत्र क्वचित् 'अयमहमिति वदेत् । अनुकरणं चानितिपरमिति गतित्वात्समासः' इति पाठो दृश्यते सोऽपपाठः ।

भाष्ये–**स्त्रीवदिति** । तद्वत्करणेन सूचितशास्त्राऽज्ञानित्वकृतापमानप्रयुक्तदुःखभाजो मा भूमेति भावः ।

विभक्तिं कुर्वन्ति—

याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति । न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् ॥ विभक्तिं कुर्वन्ति ॥६॥

यो वा इमाम्—

यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ यो वा इमाम् ॥७॥

चत्वारि—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आ विवेश ॥ ऋ. सं ४।५८।३

प्रदीपः—प्रयाजा इति । प्रयाजमन्त्रा ऊह्यमानाऽग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तियुक्ता इत्यर्थः । यथा "समिधः समिधोग्नेऽग्न आज्यस्य व्यन्तु" अग्निरग्निरिति ।

पदश इति । पदं पदमिति 'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्'मिति शस् । **स्वरश इति** । स्वर उदात्तादिः । **अक्षरश इति** । **अक्षरं**—व्यञ्जनसहितोऽच् । **आर्त्विजीन इति** । ऋत्विजमर्हत्यार्त्विजीनो यजमानः । ऋत्विक्कर्माहतीति याजकोऽप्यार्त्विजीनः । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञा'विति सूत्रेण 'यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसङ्ख्यान'मिति वार्त्तिकेन च खञ् । 'विद्वान्यजेत' 'विद्वान्याजये'दिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात् ।

चत्वारीति,— शब्दस्य वृषभत्वेन निरूपणम् । **त्रयः काला इति** । लृडादिविषयाः । **नित्यः कार्यश्चेति** । व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन ।

उद्द्योतः—ननु प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्यन्ते तत्किमनेन वचनेनेत्यत आह—**प्रयाजेति** । ऊह्यमाना याऽग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तिस्तद्युक्ता इत्यर्थः । नन्वग्निशब्दप्रकृतिकेत्यसङ्गतम्, अपूर्वविभक्तिमात्रविधाने '**न केवलः प्रत्यय**'इति निषेधाद्यत्किंचित्प्रातिपदिकप्रकृतिकाः सर्वा विभक्तयः प्रयोक्तव्या इति प्राप्नोतीति चेन्न, 'त्वमग्ने प्रयाजानुयाजानां पुरस्तात्त्वं पश्चा'दिति मन्त्रवर्णेनाग्निशब्दप्रकृतिका एव ता इत्याशयात् । तत्राग्नेर्देवताया एकत्वादेकवचनमेव । विभक्तयश्च प्रथमाद्वितीयातृतीयाषष्ठीसप्तम्य एवेति **श्रौतसम्प्रदायः** ।

व्यञ्जनसहित इति । यथा 'ये यजामहे' इति पञ्चाक्षरमिति । 'वर्णं वाहुः पूर्वसूत्रे' इति भाष्याद्वर्णमात्रमित्यन्ये । सकृत्प्रयुक्तार्त्त्विजीनशब्दस्योभयपरत्वे युक्तिमाह—**विद्वानिति** । वेदार्थज्ञ इत्यर्थः ।

चत्वारीति—ऋङ्मन्त्रः । **शब्दस्येति** । शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । वृषभाकारः शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यः शब्दो रोरवीति महान् देवोऽन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्यानाविवेश', स्वाभेदमाविष्कृतवानिति मन्त्रतात्पर्यम् । महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो व्याकरणज्ञाप्यतया व्याकरणज्ञस्तदाविष्ट इव भवतीति यावत् । भाष्ये—**पदजातानि**—परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाणि । अत एवाग्रे 'निपाताश्चे'ति चकारः सङ्गच्छते । **नामाख्यातेति** । नामशब्देन सुबन्तं, नमत्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवतीति व्युत्पत्तेः ।

चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादास्त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभो वर्षणात् । रोरवीति शब्दं करोति । कुत एतत् । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति । महान्देवः शब्दः । मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः । तानाविवेश । महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ॥

अपर आह—

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

प्रदीपः — सप्त विभक्तय इति । सुप इत्यर्थः । केचित्तु तिङामपरिग्रहप्रसङ्गात्सह शेषेण सप्तकारकाणि विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते ।

वर्षणादिति कामानां ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात् । **महतेति** । परेण ब्रह्मणेत्यर्थः ।

चत्वारीत्यनेनैकदेशेन **सदृशेन** वाक्यान्तरमपि सूच्यत इत्याह— **अपर आहेति** । परिमितानीति प्राप्ते 'शेश्छन्दसि बहुल'मिति शेर्लोपे परिमितेति भवति । **परिमितानि** परिच्छिन्नान्येतावन्त्येवेत्यर्थः । मनीषिशब्दः पृषोदरादित्वात्साधुः । कथं मनीषिण एव विदन्तीत्याह—**गुहेति** । अज्ञानमेव गुहा तस्यामित्यर्थः । 'सुपां सुलु'गिति सप्तम्या

उद्द्योतः—आख्यातं तिङन्तम् । उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन । **व्यङ्ग्य**—आन्तरः । **व्यञ्जको** वैखरीरूपः । तिङ्विभक्तीनां षट्त्वादाह—**सुप इति** । **सह शेषेणेति** । शेषषष्ठ्यर्थः । तत्सहितकारकाभिधायकत्वेन सुप्तिङोरुभयोरपि सङ्ग्रह इति भावः । भाष्ये—**उरसीत्यादि** । 'हकारं **पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । उरस्यं तं विजानीयात्** ।' **'स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषाः'** ।

इत्युक्तेर्मूर्धैव शिरः । **कण्ठ** इत्यनेन मुखान्तर्गतकण्ठादिस्थानमुपलक्ष्यते । ननु **वर्षति**—मूत्रेण भूमिं सिञ्चतीति 'वृषभ' इत्युच्यते तत्कथं शब्द एवमित्यत आह—**कामानामिति** । मेघ उदकमिवोक्तचतुःशृङ्गत्वादिगुणवैशिष्ट्येन ज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण कामानां दानादित्यर्थः । द्विशृङ्गद्विपादद्विकरकण्ठमात्रबद्धलौकिकवृषभादस्य व्यतिरेकः । किं रोरवीति, तत्राह—भाष्ये **महान्देव** इत्यादि । **महान्**—परब्रह्मस्वरूपो **देवो**ऽन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्येष्वाविष्ट इत्यर्थः । तदावेशफलमाह—**महता देवेनेति** । **साम्यं**—सायुज्यम् । तदुक्तं **हरिणा**—

'अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् । प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमिष्यते ॥'

''आह च—**'चत्वारि शृङ्गा त्रयोअस्य पादा'** इत्यादि ऋङ्मन्त्रः । इह द्वौ शब्दात्मानौ कार्यो नित्यश्च । तत्रान्त्यः सर्वेश्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्दवृषभस्तस्मिन् खलु वाग्योगवित् शास्त्रजशब्दज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण क्षीणपापःपुरुषो विच्छिद्याहङ्कारग्रन्थीनत्यन्तं संसृज्यते''इति तदर्थं तद्व्याख्यातारः ।

एतावन्त्येवेति । **वाक्परिमितानीति** षष्ठीतत्पुरुषः । **पदजातानि** । परापश्यन्तीमध्यमावैखर्यः, नामादीनि च । नामादीनां मध्ये च एकैकं चतुष्पादम् । भाष्ये—**मनस ईषिणः** । चित्तशुद्धि-

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

ऋ० सं. १।१६४।४५

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि । चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । मनस, ईषिणो मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति । गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति । न चेष्टन्ते । न निमिषन्तीत्यर्थः । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते । चतुर्थमित्यर्थः ।। चत्वारि ।। ८।।

उत त्वः—

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वःशृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं१वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ।।

ऋ. सं. १०।७१।४

अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति वाचम् । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न

प्रदीपः—लुक् । व्याकरणप्रदीपेन तु तानि प्रकाशन्ते । तत्र चतुर्णां पदजातानामेकैकस्य चतुर्थभागं मनुष्या अवैयाकरणा वदन्ति । नेङ्गयन्तीत्यस्यैव व्याख्यानं—न चेष्टन्ते, न निमिषन्तीति ।

उतत्व इति । त्वशब्दोऽन्यवाची । उतशब्दोऽपिशब्दस्यार्थे । स च भिन्नक्रमः । प्रत्यक्षेण शब्दस्वरूपमुपलभमानोऽप्यर्थाऽपरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः । उतो इति । 'उत-उ'-

---

उद्द्योतः—क्रमेण वशीकर्त्तारो विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्या हिंसका वा ते च वैयाकरणाः । अन्येषां तदज्ञाने हेतुमाह—**गुहेति** । एकैकस्य नामादिरूपस्य चतुर्थं भागम् । एकैकस्य चतुरंशत्वात् । परादीनां वा त्रयोंऽशा मध्यमान्ताः । **गुहा** अज्ञानं, हृदयादिरूपा च । वैयाकरणस्तु शास्त्रबलेन तद्बललब्धयोगेन च गुहान्धकारं विदार्य सर्वं जानातीति भावः । **न निमिषन्तीति**— ज्ञानसामान्यविषयत्वाभाव उच्यते । भाष्ये—**यन्मनुष्ये वर्तत इति** । ज्ञानविषयतया तद्वाचश्चतुर्थमित्यन्वयः । 'तस्मात्सकलपदज्ञानाय मनीषित्वाय चाऽध्येयं व्याकरण'मिति शेषः । हरिरप्याह—

'वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् । अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम्' ।।इति ।

'तत्र श्रोत्रविषया **वैखरी** । **मध्यमा** हृदयदेशस्था पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणम् । **पश्यन्ती** तु लोकव्यवहारातीता । योगिनां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति । **परायां** तु नेति **'त्रय्या'** इत्युक्तम् ।

'स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी । तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्त्तते ।।'

इत्युक्तेः । **अनेकतीर्थभेदायाः**—नामाख्यातादिवीणावेणुमृदङ्गशब्दादिरूपानेकभेदायाः । आह खल्वपि—'चत्वारि वाक्परिमिता पदानीति ऋङ् मन्त्रः—' इति **तद्व्याख्यातारः** ।।

उत त्व इति । **उतशब्दोऽप्यर्थे** । बहूनामपि समानपृष्ठोदरपाणिपादानामध्ययनमधीया-

शृणोत्येनाम् । अविद्वांसमाहार्धम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे । तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुत एवं वाग्वाग्विदे स्वात्मानं विवृणुते । वाङ् नो विवृणुयादात्मानमित्यध्येयं व्याकरणम् ॥ उत त्वः ॥६॥

सक्तुमिव—

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥

ऋ. सं. १०।७१।२

सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति । कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति ।

प्रदीपः--इति निपातसमाहारः । **अविद्वांसमाहार्धमिति** । अविद्वल्लक्षणमर्थमर्धर्चं आहेत्यर्थः । **सचतेरिति** । 'षच सेचन' इत्यस्य । **दुर्धाव इति** । दुःशोधः । यथा तितउना सक्तोस्तुषाद्यपनीयते तथा व्याकरणेन वाचोऽपशब्दा इत्यर्थः । **कसतेरिति** । पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययः । **ततवदिति** । विस्तारयुक्तमित्यर्थः **तुन्नवदिति** । बहुच्छिद्रम् । **धीरा इति** ।

उद्द्योतः—नानामेकः कश्चित्पश्यन्नपि स्वभ्यस्ताध्ययनोऽपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन्न पश्यति, अर्थानभिज्ञत्वात् । अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः । एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां वाचम् । य एव ह्यर्थं सम्यगवबुध्यते तेनैव सा सम्यक् श्रुता भवति । एवमर्धेनाऽविद्वांसं निन्दित्वाऽर्धान्तरेण विद्वांसं स्तौति—**उतो त्वस्मै** । अप्येकस्मै कस्मैचिद्वैयाकरणाय तन्वं शरीरं **विसस्रे** विवृणोति प्रकाशयति । सम्यग् ज्ञानं हि प्रकाशनमर्थस्य । अर्थो हि वाचः शरीरम् । अथोपमायुक्तयोत्तमया वाचाऽन्त्यपादेन तमेव स्तौति—यथा जाया विवृतसर्वाङ्गावयवा भूत्वोशती कामयमाना भर्त्रे प्रेम्णा दर्शयत्यात्मानम् । कस्मिन् काले ? यदा सुवासा निर्णिक्तवासा नीरजस्का ऋतुकालेषु । तदा ह्यतितमां स्त्री पुरुषं प्रार्थयते । यथा तत्पुरुषस्तां यथावत्पश्यति शृणोति च तद्वचनार्थं नान्यदा घनपटप्रावृतशरीराम्, एवं स एवैनां वाचं पदशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विगृह्यार्थमस्याः पश्यति शृणोति चेत्यर्थः । अयमर्थो निरुक्ततद्भाष्ययोः स्पष्टः । भाष्ये—**वाग्विदे**—वैयाकरणाय ।

भाष्ये—**सक्तुमिवेति** । ये **यत्र** व्याकरणे **धीरा** ध्यानवन्तः सन्तस्**तितउना सक्तुमिव** ध्यानयुक्त**मनसा** तत्करणकज्ञानेन **वाचमक्रत** अकृषत—असाधुभ्यो विविक्तां कृतवन्तस्ते तत्करणेन शुद्धचित्ता **अत्र**—ब्रह्मप्रतिपादकशब्दे शब्दार्थयोरभेदबुद्ध्या **सखायः** समानख्यातयः समानज्ञानाः—तच्छब्दे ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तस्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मनिरूपिताऽभेदज्ञानवन्तः **सख्यानि** सायुज्यानि **जानते** प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यत **एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीः** स्वप्रकाशब्रह्मरूपा **अधि** अधिकं **निहिता** स्थिता भवतीति ऋगर्थः ।

सचतेर्दुर्धाव इति । यतः सचतेरतो दुःशोध्यार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः । तितउशब्द इत एव भाष्यान्नपुंसकः । 'चालनी तितउः पुमा'निति कोशात्पुंल्लिङ्गोपि । **विस्तारेति** । 'तनोतेर्डउः सन्वच्चे'ति व्युत्पत्तेरिति भावः । **तुन्नेति** । तुदधातोः कर्मणि डउः सन्वच्चेति भावः । **ध्यानं**—ज्ञातार्थ-

तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत वाचमकृषत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते । सायुज्यानि जानते । क्व । य एष दुर्गो मार्ग एकगम्यो वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मी र्लक्षणाद्भासनात्परिवृढा भवति ।। सक्तुमिव ।।१०।।

प्रदीपः--वैयाकरणाः । **वाचमक्रतेति** । अपशब्देभ्यो विविक्तां कृतवन्तः । **'मन्त्रे घसे'**तिलेलुं कि सत्यक्रतेति रूपम् । **अत्रा सखाय इति** । **'ऋचि तुनुघे'**ति दीर्घः । सखायः—समानख्यातयो भेदग्रहस्य निवृत्तत्वात्सर्वमेकमिति मन्यन्ते ।

सख्यानीति । सायुज्यानीत्यर्थः । **एकगम्य इति** । ज्ञानेनैव प्राप्यः ।

वाचीति । वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंविल्लक्षणोक्ता सैषा निहितेत्यर्थः ।

उद्द्योतः--भावनम् । **मनसेति** । व्यापारपरं, तदाह—**प्रज्ञानेनेति** । भाष्ये-- **क्वेति** । 'किं तद्यत्र सायुज्यानि प्राप्नुवन्ति' इति प्रश्नः । उत्तरयति— **य एष इति** । दुर्गमार्गप्राप्यत्वाद्दुर्गमार्गत्वोपचारः दुर्गत्वमेवाह— **एकेति** । **ज्ञानेनैवेति** । निर्विकल्पकज्ञानेनैवेत्यर्थः । अत एव दुर्गत्वं 'नान्यः पन्था' इति श्रुतेरिति भावः । भाष्ये 'वाग्विषय' इति च्छेदः । अत एव श्रवणोपपत्तिः । **वाग्** वेदरूपाऽत्र । **वेदान्तेष्विति** **'सत्यं ज्ञान'** मित्यादिषु । **परमार्थसंविल्लक्षणा**—परमार्थब्रह्ममात्रविषयज्ञानविषयाऽखण्डार्थरूपा सैषां वाचि निहितेत्यर्थः । सर्वोऽपि वेदस्तेषां ब्रह्मपरो 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्युक्तेरिति भावः । अयं भावः—ये शास्त्रतः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधूञ्ज्ञात्वा शास्त्रार्थध्यानवन्तो मानसज्ञानेन **वाचम**साधुभ्यः पृथक् कृतवन्तस्ते तज्ज्ञानपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगैर्लब्धान्तःकरणशुद्धयोऽत्र य एष **दुर्गो मार्गो** ब्रह्मरूपस्तत्रात्मना सह—**समानख्यातय**स्त्यक्तभेदभावनाः **सख्यानि**—सायुज्यानि प्राप्नुवते । यत **एषां वाचि**— वेदाख्ये ब्रह्मणि या **भद्रा लक्ष्मीः**—सर्वभासकब्रह्मरूपा सा **अधि**—अधिकं **निहिता**—भवति । एतच्छास्त्रसाध्यप्रयोगव्यङ्ग्यस्य ध्वनिरूपवैखरीरूपरूषितस्यैव तैर्वाचकत्वस्वीकारेण तस्य चात्यन्तविचारे ब्रह्मातिरेके मानानुपलम्भेन तत्तदुपाधिभिन्नचित्त एव बोधकतया तैर्ग्रहात् । एवं सर्वबोधकेषु ब्रह्मबुद्धौ जातायां तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिर्वैयाकरणानामिति । यत्तु पदपदार्थवाक्यार्थमर्यादया **'सत्य'**मित्यादितस्तेषां तद्बोधात्सा तेषां वाचि निहितेति । तन्न; 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'ति श्रुत्या ब्रह्मणस्तन्मर्यादया शब्दाऽबोध्यत्वोक्तेः । तत्र ह्यप्राप्येत्यस्य संबन्धज्ञानेऽविषयीभूयाऽसंबध्य चेत्यर्थः । आद्यं शब्दे, अन्त्यं मनसि । शुद्धचित्तस्य तूभयमपि बोधकमखण्डविषयस्य, 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या'ति श्रुत्यन्तरात्, न तु पदपदार्थमर्यादयेति बोध्यम् । **'लक्षणा'**दित्यस्य व्याख्या-**भासनादिति** । **परिवृढा**—अज्ञाननिवर्तने प्रभ्वी । एते च मन्त्राः सर्वानुक्रमभाष्येऽन्यत्र विनियुक्ता अपि भाष्यप्रामाण्यादेतत्तात्पर्यका अपीति बोध्यम् । **चत्वारीत्यादि** ऋक्चतुष्टयं व्याकरणस्य मोक्षजनकत्वं प्रतिपादयति ।

सारस्वतीम्—

याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।। सारस्वतीम् ।।११।।

दशम्यां पुत्रस्य—

याज्ञिकाः पठन्ति—दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्-घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति । न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम् ।। दशम्यां पुत्रस्य ।।१२।।

सुदेवो असि—

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

प्रदीपः—**प्रायश्चित्तीयामिति** । भवार्थे वृद्धाच्छः । **प्रायश्चित्तीया इति** । प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय श्रुतिस्मृतिविहिताय कर्मणे हितास्तन्निमित्तोत्पादना मा भूमेत्यर्थः ।

दशम्युत्तरकालमिति । दशम्या उत्तर इति 'पञ्चमी'ति योगविभागात्समासः । ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः क्रियाविशेषणं चैतत् । दश दिनान्यशौचं भवतीति दशम्युत्तर-कालमित्युक्तम् । येऽपि गृह्यकाराः पठन्ति—**दशम्यां पुत्रस्ये'ति**, तैरपि 'दशम्या'मिति सामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम् । **घोषवदादीति** । घोषवन्तो ये वर्णाः शिक्षायां प्रदर्शिता-स्तदादि । **अन्तरन्तःस्थमिति** । मध्ये यरलवा यस्य तदित्यर्थः । **त्रिपुरुषानूकमिति** । नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरुषास्ताननुकायत्यभिधत्त इति त्रिपुरुषानूकम् । **अन्येषामपि दृश्यते'** इति दीर्घः ।

सुदेवो असीति । वरुणस्येयं स्तुतिः । यतो हेतोर्व्याकरणज्ञानाद्वरुण ! सत्यदे-वोऽसि ततो हेतोरन्येऽपि सत्यदेवा भवन्तीत्यर्थः । **सिन्धवइति** । नद्य इव विभक्तय इत्यर्थः । **अनुक्षरन्तीति** । ताल्वनुप्राप्य प्रकाशन्त इत्यर्थः । **सस्मिन्नुद्यत इति** । अनेकार्थत्वाद्धातूना-

---

उद्द्योतः—**भवार्थे इति** । प्रायश्चित्तसाधनत्वेन तद्भवत्वम् । **पञ्चमीति योगविभागादिति** । सुप्सुपेति तु युक्तम् । ननु दशम्यां पुत्रस्येति प्रयोजनस्वरूपगणने भाष्य उक्तम् । गृह्येऽपि तथैव पठ्यतेऽतो दशम्युत्तरकालमित्ययुक्तमत आह—**तदपीति** । **शिक्षायामिति** । ते च हशः । **अन्तरन्तस्था** यस्येत्यर्थः । **त्रिपुरुषानूकम्** । त्रिपुरुषशब्दे द्विगुः । मूलविभुजादित्वात्कः । भाष्ये—**अनरीति** । अमनुष्येऽरिभिन्ने इति वार्थः ।

सत्यदेवा इति । वरुणे यथा सत्येन दीव्यति द्योतत इति यौगिकोऽयं शब्दस्तथान्येष्वपी-त्यर्थः । **यस्येति**—पञ्चमीस्थानेषष्ठी । यस्मात्ते काकुदं तालु प्राप्य सिन्धवः सप्त समुद्ररूपाः सप्त-विभक्तयोऽनुक्षरन्ति प्रकाशन्ते इत्यर्थः । **अनेकार्थत्वादिति** । वदेरधिकरणे 'घञर्थे' इति कः । शकन्धु-वत्पररूपं, पृषोदरादित्वाद्वैकस्योकारस्य लोपः । नुदेर्वाऽधिकरणे कः । पृषोदरादित्वान्नुलोपः । **सूर्मी**—शोभनामयःप्रतिमाम् । **सुषिराम्**—'ऊषसुषी'ति 'र' प्रत्ययेन सच्छिद्रां प्रविश्याग्निर्यथा तत्रत्यं मलं

अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥ ऋ. सं. ८।६९।१२

सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि यस्य ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयः। अनुक्षरन्ति काकुदम्। काकुदं तालु। काकुर्जिह्वा सास्मिन्नुद्यत इति काकुदम्। सूर्म्यं सुषिरामिव। तद्यथा शोभनामूर्मिं सुषिरामग्निरन्तः प्रविश्य दहत्येवं तव सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयस्ताल्वनुक्षरन्ति। तेनासि सत्यदेवः। सत्यदेवाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम्॥ सुदेवो असि॥१३॥

किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किंचित्। ओमित्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमादीञ्शब्दान्पठन्ति॥ पुराकल्प एतदासीत्। संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते। तेभ्यस्तत्र स्थानकरणानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते। तदद्यत्वे न तथा। वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति। वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः। अनर्थकं व्याकरणमिति।

प्रदीपः—मुत्क्षिप्यत इत्यर्थः। **सूर्म्यमिति**। सूर्मीमिति प्राप्ते 'अमि पूर्व' इत्यत्र 'वा छन्दसी' त्यनुवृत्त्या यणादेशः॥

किं पुनरिति। ननु **कानि पुनरस्येति** येन पृष्टं, स एव कथं पृच्छति—'किं पुन'रिति? एवं तर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विषयविभागं दर्शयति। पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं व्याकरणमधीयते ते बाल्यात्प्रष्टुमसमर्था इति न प्रयोजनमन्वाख्येयम्। अद्यत्वे तु स्वल्पायुष्ट्वात्पूर्वमेव वेदं प्रधानमधीयते ततः प्रष्टुं समर्थत्वाद्व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छन्तीत्यवश्यान्वाख्येयं प्रयोजनम्। **न पुनरन्यदिदि**। वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्य इत्यर्थः। **ओमित्युक्त्वेति**। अभ्युपगम्येत्यर्थः। **वृत्तान्तश इति**। वृत्तान्तः प्रपाठक उच्यते। वृत्तान्तं वृत्तान्तं पठन्तीत्यर्थः।

उद्द्योतः—भस्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति एवं तालुदेशे प्रकाशं प्राप्य विभक्तयो—विभक्त्यन्ताः शब्दाः शारीरं पापमपाकुर्वन्तीत्यर्थः। अनेन स्वर्गप्राप्तिःफलमित्युक्तम्।

एवं तर्हीति। 'वेदातिरिक्तविषय एव प्रयोजनान्वाख्यानं, न तु वेदविषये' इत्येवंरूपं **विषयविभागम्**। तृतीयस्य प्रश्न इत्यन्ये। किंचित्पदार्थमाह—**वेदमपीति**। शेषपूरणमन्यत्। किं तत्किंचिदित्याकाङ्क्षायामाह—भाष्ये—**ओमित्युक्त्वेति**। **पठन्ती**त्यस्यानन्तर**मेतेभ्योऽपी**ति शेषः। एवं च वेदमधिजिगांसमानेभ्यो वेदाध्ययनप्रयोजनं किमिति नान्वाख्यायत इति प्रश्नः। वेदाध्ययनवद्व्याकरणाध्ययनमपि प्रयोजनमन्तरैव करिष्यन्तीति प्रयोजनविचारो व्यर्थ इति तात्पर्यम्। नन्वोमित्यधिकमत आह—**अभ्युपगम्येति**। 'विनैव प्रयोजनज्ञान'मिति शेषः।

तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्य आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे । इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति ।।

उक्तः शब्दः । स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजनान्यप्युक्तानि । शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । किं शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश आहोस्विदुभयोपदेश इति । अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा—भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यत एतदतोऽन्येऽभक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा—अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटोऽभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युक्ते गम्यत एतदारण्यो भक्ष्य इति ।

प्रदीपः—अद्यत्व इति । 'अद्यत्वे' शब्दो निपातोऽस्मिन् काल इत्यत्रार्थे वर्तते ।

त्वरिता इति । विवाहादौ ।

उभयोपदेश इति । हेयोपादेयोपदेशे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीत्युभयोपदेश उद्भावितः ।

यद्यपि प्रतिपत्तिः स्पष्टा, गौरवन्तु-भवतीत्याह—**अन्यतरेति ।** शब्दापशब्दयोरित्यर्थः । अन्यतराऽन्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्धारणे वर्त्तेते । **पञ्चेति ।** अर्थि-

---

उद्द्योतः—भाष्ये उत्तरमाह—**पुराकल्प इति ।** युगान्तरे इत्यर्थः । **संस्कार** उपनयनम् । **करण**—आभ्यन्तरप्रयत्नः । **अनुप्रदानं**—नादादिबाह्यप्रयत्नः । तेनाधीतव्याकरणशिक्षेभ्य इत्यर्थः । ते तदानीमपि कर्मानुष्ठानफलकत्वं वेदस्य जानन्तो नित्यत्वं वा तदध्ययनस्य जानन्तो न तदध्ययनप्रयोजनं पृच्छन्तीति न कदाचिदपि वेदाध्ययनप्रयोजनोपदेश इति तात्पर्यम् । **न तथेति ।** किंतु विपरीतमित्यर्थः । भाष्ये—**आचार्यपदेन** शास्त्राध्यापको भाष्यकृदेव विवक्षितः । **इदं शास्त्रमिति ।** प्रयोजनान्वाख्यानमित्यर्थः ।

भाष्ये **उक्तः शब्द इति । लौकिकानां वैदिकानां** चेत्यनेन विषयभूतः शब्द उक्त इत्यर्थः । **स्वरूपमपीति । अथ गौरित्यादिना ।** अयमुपसंहारो ग्रन्थस्य, विषयप्रयोजननिरूपणमेतावता कृतमिति बोधयितुम् । तेनैव संबन्धाधिकारिणावुक्ताविति तौ पृथङ्नोक्तौ ।

कियत्तद्भ्योऽन्यत्र डतराभावादाह—**अन्यतरान्येति ।** तत्र सुशब्दोपदेशः प्रयोगविध्यर्थोनुवादः । अपशब्दोपदेशस्तु प्रयोगप्रतिषेधार्थः । **पञ्चपञ्चनखा** इत्यस्य नियमत्वं दर्शयति—**अर्थित्वादिति । नियम्यमानं**—पुनः शब्देन बोध्यमानमित्यर्थः । नन्वस्य परिसङ्ख्यात्वात्कथं नियमत्वेन व्यवहारः । अस्ति च नियमपरिसङ्ख्ययोर्भेदः । पाक्षिकाऽप्राप्तिकाऽप्राप्तांशपरिपूरणफलो **नियमः ।** अन्यनिवृत्तिफला च **परिसंख्येति** चेन्न । नियमेऽप्यप्राप्तांशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वाराऽऽर्थान्यनिवृत्तेः सत्त्वेन अभेदमाश्रित्योक्तेः । **विधिरिति ।** अपूर्वविधिरित्यर्थः । ये तु पञ्चपदस्य तदतिरिक्ते लक्षणा, भक्ष्यपदस्य चाभक्ष्ये सेति वदन्ति तेषां पदद्वये लक्षणागौरवम् । अस्यैव नियमत्वेन 'भक्ष्यनियमेनाऽभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत' इति भाष्यविरोधश्च । नियमपदस्य तद्बोधके लक्षणायां सैव दोषः । अक्षराऽस्वा-

एवमिहापि यदि तावच्छब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद् गाव्यादयोपशब्दा इति। अथापशब्दोदेशः क्रियते गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्यत एतद् गौरित्येष शब्द इति ।। किं पुनरत्र ज्यायः। लघुत्वाच्छब्दोपदेशः। लघीयाञ्शब्दोपदेशो गरीयानपशब्दोपदेशः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा—गौरित्यस्य शब्दस्य गावीगोणीगोतागोपोतलिकादयोऽपभ्रंशाः। इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति ।।

अथैतस्मिञ्शब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः। गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः। नेत्याह। अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। एवं हि श्रूयते—

प्रदीपः—त्वाद्भक्षणं प्राप्तं पञ्चनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्तते। न त्वयं विधिः, अप्राप्तेरभावात्।

किं पुनरिति। उभयोपदेशाद्गुरोर्द्वावपि प्रशस्यौ, तयोः को ज्यायानित्यर्थः।

इष्टेति। साधुशब्दप्रयोगाद्धर्मावाप्तेरित्यर्थः। अथवा उपादेयोपदेशात्साक्षात्प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः।

बृहस्पतिरिन्द्रायेति। प्रतिपदपाठस्याऽशक्यत्वं प्रतिपादयितुमयमर्थवादः। **शब्दानामिति**। शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषे। तत्र 'प्रतिपदोक्ताना'मिति विशेषणाभिधानाय गम्यमानार्थस्यापि 'शब्दाना'मित्यस्य प्रयोगः। एकदेशोपयोगादपि लोके 'उपयुक्त'मित्युच्यते, यथौषधसंस्कृतघृतमात्रैकदेशोपयोगे 'उपयुक्तं घृत'मिति व्यवहारः,

---

उद्द्योतः--रस्यं च। 'नियम्यमानं भक्षणं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्तते' इति कैयटासङ्गतिश्च। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तवैषम्यापत्तिश्च। अन्यनिवृत्तिफला परिसंख्येत्यभियुक्तोक्तिविरोधश्च। सिद्धस्य पुनर्विधानात्प्रापकप्रमाणस्य तदितराविषयत्वरूपसङ्कोचकल्पनम्। तेनान्येषां भक्षणाभावस्तद्भक्षणे प्रायश्चित्तं च सिध्यति। एवसमभिव्याहारे सोपि स्फुटमस्याऽर्थस्यैव द्योतकः। 'अन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ' इति तु सामान्यप्रमाणसङ्कोचफलितमर्थमादाय नेयम्। **भक्ष्यनियमइति**। भक्ष्यानुमतिरूप उपदेश इत्यर्थः। भाष्ये—**प्रतिपत्ताविति**त्यस्य—उपायभूत इति शेषः।

अनभ्युपाय इति। तत्त्वं चाशक्यत्वेन कृत्स्नाभिमतानभ्युपायत्वात्। तत्रार्थवादमाह—**बृहस्पतिरिति**। ननु 'शब्दानामि'ति पुनरुक्तमत आह—**योगरूढ इति**। अर्थपौनरुक्त्यमाशङ्क्य निराकरोति—**तत्रेति**। ननु यावदेवाऽध्येष्यते तावदेवाभ्युपयुज्यते स्यादत आह—भाष्ये **चतुर्भिरिति**। उक्तमेव तदाशयमाह—**एकदेशेत्यादि**। विद्योपयोगाधारभूतानां कालानां विद्यां प्रत्यप्याधारत्वात्। तस्य च करणत्वविवक्षा बोध्या। चतुर्षु कालेषु विद्योपयुज्यते इति फलितोर्थः। तत्राद्ययोर्विद्यार्थ्ययं बुद्धिमानित्यादरपूर्वकमन्नवस्त्रादिलाभरूप उपयोगः। तृतीये प्रतिष्ठा सच्छिष्यलाभद्वारार्थप्राप्तिः सत्कारविशेषश्च। चतुर्थे यज्ञाद्यनुष्ठानकालेऽपशब्दप्रयोगप्रयुक्तप्रायश्चित्ताऽभावः कर्मसाङ्गता दक्षिणालाभः

बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं* वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो न चान्तं जगाम । किं पुनरद्यत्वे ? यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति । चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवत्यागमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति । तत्र चागमकालेनैवायुः पर्युपयुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः ॥

कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः ? किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यं, येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान्प्रतिपद्येरन् । किं पुनस्तत् ? उत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः कर्त्तव्यः कश्चिदपवादः । कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्त्तव्यः कथंजातीयकोऽपवादः ? सामान्येनोत्सर्गः कर्त्तव्यः । तद्यथा—कर्मण्यण् (३. २. १) । तस्य विशेषेणापवादः । तद्यथा—"आतोऽनुपसर्गे कः" (३. २. ३) ॥

किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्द्रव्यम् ? उभयमित्याह । कथं ज्ञायते ?

प्रदीपः—तथेह नेति प्रतिपादयति—**चतुर्भिरिति** । **आगमकालो**—ग्रहणकालः । **स्वाध्यायकालो**ऽभ्यासकालः । **प्रवचनकालो**ऽध्यापनकालः । **व्यवहारो**—याज्ञे कर्मणि ।

किंचिदिति । सामान्यविशेषौ यस्मिंस्तत्सामान्यविशेषवत् । 'कर्मण्यण्', 'आतोऽनुपसर्गे क' इत्यादि । सकलशास्त्रव्यवस्थैकतरपक्षाश्रयणे न सिध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति—**किं पुनरिति** । आकृतिपक्षे केवल आश्रीयमाणे 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे' इत्यादि नोपपद्यते, केवलेपि व्यक्तिपक्षे 'पुनः प्रसङ्गविज्ञाना'दित्यादि न घटते । तस्माल्लक्ष्यसिद्धये

उद्द्योतः—प्रतिष्ठा चेत्युपयोगः । तादृशश्चोपयोगः सर्वाध्ययन एव । भाष्ये—**पर्युपयुक्तमिति** । समाप्तमित्यर्थः । **पर्यवसन्न**मिति पाठान्तरम् । न चेष्टापत्तिः; विद्योच्छेदापत्तेः । कर्मसु प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यापत्तेश्च । ननु तदात्मकत्वाल्लक्षणस्य मतोरनुपपत्तिरत आह—**सामान्यविशेषाविति** । **लक्षणं**—शास्त्रमित्यर्थः । भाष्ये—**कथंजातीयक इति** । केन प्रकारेणेत्यर्थः । एतेनैवंजातीयकेन शास्त्रेण सुशब्दोपदेशप्रवृत्तिः पाणिनेरुचितेति सूचितम् ।

आकृतिपक्ष इति । तत्र उद्देश्यतावच्छेदकजात्याक्रान्ते क्वचिच्चरितार्थयोर्द्वयोः सत्प्रतिपक्षन्यायेन विरोधस्थले उभयोरप्यप्राप्तौ **विप्रतिषेधे पर**मिति विध्यर्थं न तु नियमार्थमिति **सकृद्गता**-

---

*विमर्शः—शब्दसाधुत्वज्ञानाय प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वं प्रतिपादयितुमर्थवादोऽयम् । न हि मानवमायुर्दिव्यं वर्षसहस्रं शक्नोति भवितुम् । अखण्डब्रह्मचर्यसेवनेन पूर्णमायुश्चतुःशतवर्षपरिमितं भवितुमर्हतीति सत्यार्थप्रकाशे तृतीयसमुल्लासे महर्षेर्दयानन्दस्य मतं द्रष्टव्यम् ।

उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि । आकृतिं पदार्थं मत्वा "जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्" (१. २. ५८) इत्युच्यते । द्रव्यं पदार्थं मत्वा "सरूपाणाम्" (१. २. ६४) इत्येकशेष आरभ्यते ॥

किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः ?

प्रदीपः—क्वचित्प्रदेशे कश्चित्पक्षः परिगृह्यते । तत्र **जातिवादिन** आहुः—'जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते, व्यक्तीनामानन्त्यात्संबन्धग्रहणासंभवात् । सा च जातिः सर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते । तत्र गवादयः शब्दा भिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति । तस्यां प्रतीतायां तदावेशात्तदवच्छिन्नं द्रव्यं प्रतीयते । शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते । गुणे तु तत्सम्बन्धात्प्रत्ययः,द्रव्ये सम्बन्धिसम्बन्धात् । संज्ञाशब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्याऽऽविनाशात् पिण्डस्य कौमारयौवनाद्यवस्थाभेदेऽपि 'स एवाय'मित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्ता डित्थत्वादिका जातिर्वाच्या । क्रियास्वपि जातिर्विद्यते सैव धातुवाच्या । पठति पठतः पठन्तीत्यादेरभिन्नस्य प्रत्ययस्य सद्भावात्तन्निमित्तजात्यभ्युपगमः ।।

व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः—शब्दस्य व्यक्तिरेव वाच्या । जातेस्तूपलक्षणभावेनाश्रयणादानन्त्यादिदोषानवकाशः ।

किं पुनरिति । विप्रतिपत्त्या संशयः । **केचिद्**ध्वनिव्यङ्ग्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः । **अन्ये** वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छन्ति । वाक्यस्फोट**मपरे** सङ्गिरन्ते ।

अन्ये तु ध्वनिरेव शब्दः स च कार्यस्तद्व्यतिरेकेणाऽन्यस्याऽनुपलम्भादित्याचक्षते ।

उद्द्योतः--विति न सिद्ध्यति । व्यक्तौ तु तत्तद्व्यक्तिविषययोरपि शास्त्रयोरचारितार्थ्यात्पर्यायेणोभयप्राप्तौ नियमार्थं तदिति **पुनःप्रसङ्गे**त्यादि न सिद्ध्यतीत्यर्थः । इदं च **विप्रतिषेध**सूत्रे दूषयिष्यते । **तस्यां प्रतीतायामिति** । शब्दशक्यत्वेन गृहीतायामित्यर्थः । एवम**भिदधती**त्यस्याभिधाविषयत्वेन गृह्णन्तीत्यर्थः । **तदावेशात्**—तत्समवायात् । **प्रतीयत इति** । अविनाभावाच्छब्दजन्यबोधविषयो भवतीत्यर्थः । **प्रत्ययो**—ज्ञानम् । **उपलक्षणभावेनेति** । शक्यतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । तत्र तु न शक्तिरिति मञ्जूषायां प्रतिपादितम् ।

भाष्ये—**जात्याख्यायामिति** । व्यक्तौ पदार्थे 'संपन्नाव्रीहय' इति व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं सिद्धमेवेति व्यर्थं तत्स्यादिति भावः । **सरूपाणामिति** । आकृतेरेकत्वादेवैकशब्दप्रयोगोपपत्तौ तदुक्तिसंभवो व्यक्तिपक्ष एवेति भावः । न चाकृतिपक्षेऽपि 'अक्षाः' 'पादा' इत्याद्यर्थं स आवश्यक इति वाच्यम्, तावतीषु काञ्चिदेकां जातिं स्वीकृत्य तस्या एव शब्दवाच्यत्वं, परम्परयाऽत्र व्यक्तिप्रत्यय इति **सरूप**सूत्रे कैयटेनैव वक्ष्यमाणत्वात् । **'जातौ न जाति'**रिति परेषां दर्शनं नाऽस्माकमिति च तत्रोक्तम् ।

विप्रतिपत्त्येति । शब्दानां नित्यत्वे व्यर्थं व्याकरणशास्त्रमिति प्रश्नाशयः । **केचित्**—मीमांसकाः । **वर्णात्मकमिति** । पदवाक्ये च वर्णसमूहरूप एवेति तदाशयः । अत्र मते 'एकं पटपद' मित्याद्यनुपपत्तेराह—**अन्ये** वैयाकरणाः । **अपरे**—त एव मुख्याः । पदे वर्णानामिव वाक्ये पदानां कल्पितत्वात् । तेषामर्थवत्त्वमपि काल्पनिकमिति वाक्यस्यैव शब्दत्वमिति तद्भावः । **अन्य त्विति** । वैशेषिकादयः । **ध्वनिरिति** । स च वर्णाऽवर्णात्मकत्वेन द्विविधः । एवं च कण्ठादिवच्छास्त्रमपि तस्य कारणमित्याशयः ।

संग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेष निर्णयो यद्येव नित्योऽथापि कार्यः, उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति ॥

कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम् ?

सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे ॥१॥

सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति । अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः ?

प्रदीपः—संग्रह इति । ग्रन्थविशेषे ।

कथं पुनरिति । किमाचार्य एव स्रष्टा शब्दार्थसम्बन्धानाम्, अथ स्मर्तेति प्रश्नः ।

सिद्ध इति । तत्र नित्यः शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा । **कार्यशब्दिका**नामपि मते प्रवाहनित्यतया । अर्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वम् । द्रव्यपक्षेऽपि सर्वशब्दानामसत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं वाच्यमिति नित्यता, प्रवाहनित्यतया वा । सम्बन्धस्यापि व्यवहारपरम्परयाऽनादित्वान्नित्यता ।

सिद्धशब्दस्य नित्याऽनित्ययोर्दर्शनात्पृच्छति—**अथेति** ।

उद्द्योतः—सङ्ग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसङ्ख्यो ग्रन्थ इति प्रसिद्धिः । भाष्ये—**उभयथापीति** । एवं च निष्फलोऽयं विचार इति भावः । साधुत्वज्ञानाय उभयथापि शास्त्रमावश्यकमिति तात्पर्यम् ।

अथ पाणिनिसूत्रव्याख्यानभूतं वार्तिकमवतारयति—**कथं पुनरिति** । अत एवात्रैव पाणिनिनामग्रहणम् । इतः पूर्वं तु सवार्तिकशास्त्रान्वाख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव ग्रन्थ इति बोध्यम् । **शब्दार्थसंबन्धानामिति** । शब्दाश्चार्थाश्च संबन्धाश्चेति द्वन्द्वः । एवं च किमपूर्वशब्दनिष्पादनद्वारार्थविशेषसंबन्धनिष्पादकत्वं शास्त्रस्य, किं वा सिद्धशब्दार्थसंबन्धबोधकत्वमिति प्रश्नार्थ इति तात्पर्यम् ।

सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इति वार्तिके समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी । संबन्धश्च प्रत्यासत्त्या शब्दार्थयोरेव । त्रयाणामात्यन्तिकाऽविश्लेषप्रदर्शनाय समाहारनिर्देश इति बोध्यम् । **व्यक्तिस्फोटेति** । सा पदवाक्यरूपा नित्यैवेति तद्भावः । एतच्चोपपादितं प्राक् । **कार्यशब्दिकानामिति** । 'कार्यशाब्दिकाना'मिति त्वपपाठः । उत्तरपदवृद्धेर्दुर्लभत्वात् । **असत्योपाधीति** । जातिरूपेत्यर्थः । जातिर्हि तन्मते आविद्यको धर्मविशेषः । यद्वा सर्वेषां धर्माणां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन शुक्तिरजतादिज्ञाने शुक्त्यादीनां विशेष्यत्ववत्सर्वत्राधिष्ठानभूतं ब्रह्मैव विशेष्यम् । विशेष्यमेव च द्रव्यमिति भावः । शब्दार्थयोर्नित्यत्वपक्षे तत्संबन्धस्य नित्यत्वेऽप्यनित्यत्वपक्षे कथं संबन्धस्य नित्यत्वमत आह—**संबन्धस्येति** । प्रवाहनित्यतया तयोरिव तस्यापि नित्यत्वमिति भावः ।

यत्तु व्यक्तीनामाविद्यकत्वेन तदवच्छिन्नं ब्रह्मैव जातिरिति, तन्न; अनेकव्यक्तीनामाविद्यकानां कल्पने गौरवात् । 'अपागादग्नेरग्नित्व'मिति श्रुत्या जातेरेवाऽनित्यत्वबोधनाच्च । अतएव जातेर्व्यवहारनित्यतामाकृतेः प्रवाहनित्यतामेवाग्रे वक्ष्यति भाष्यकृत् । शब्दार्थयोः संबन्धश्च शक्तिरूपं तादात्म्यमेवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । भाष्ये—**सिद्धशब्दस्य कः पदार्थ इति** । अत्र पदार्थशब्दो रूढः । सिद्धशब्दसंबन्धी कः पदार्थ इत्यर्थः ।

नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः । कथं ज्ञायते ? यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा—सिद्धा द्यौः, सिद्धा पृथिवी, सिद्धमाकाशमिति । ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते । तद्यथा—सिद्ध ओदनः, सिद्धः सूपः, सिद्धा यवागूरिति । यावता कार्येष्वपि वर्तते तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणं न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति ? संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति । इहापि तदेव । अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । तद्यथाऽब्भक्षो वायुभक्ष इत्यप एव भक्षयति, वायुमेव भक्षयतीति गम्यते । एवमिहापि सिद्ध एव न साध्य इति ॥

प्रदीपः—नित्येति । नित्यलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण वाचकः, तमेवार्थं कदाचिन्नित्यशब्द आह कदाचित्सिद्धशब्द इत्यर्थः । **कूटस्थेष्विति**=अविनाशिषु । **अविचालिष्विति**=देशान्तरप्राप्तिरहितेषु । **ननु चेति** । सिद्धशब्दात्क्रियानिष्पन्नोऽप्यर्थोऽवगम्यत इत्यर्थः । **संग्रहे तावदिति** । तत्र हि 'किं कार्यः शब्दोऽथ सिद्धः' इति पक्षद्वयविचारः कृतः । तत्र कार्यप्रतिपक्षार्थाभिधायी सामर्थ्यात्सिद्धशब्द इति स्थितम् । तत्समानतन्त्रत्वादिहापि तथैव युक्तमित्यर्थः । **अथवेति** । 'एव'शब्दप्रयोगे द्विपदमवधारणं, द्योतकत्वेनैवशब्दस्यापेक्षणात् । यदा तु द्योतकमन्तरेण सामर्थ्यादवधारणं गम्यते तदा **तदेकपद**मित्युच्यते । तत्र सर्व एवापो भक्षयन्तीत्यब्भक्षश्रुतिः सामर्थ्यान्नियममवगमयति—'अप एव भक्षयती'ति । इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकेण राश्यन्तराभावात्सिद्धशब्दोपादानान्नियमोऽवगम्यते—'सिद्ध एवे'ति । कार्याणां तु पदार्थानां प्राक्प्रध्वंसावस्थयोरपि सत्त्वात्सिद्धता नास्तीति न ते सिद्धा एव ।

उद्द्योतः—भाष्ये—कूटस्थेष्विति । **कूट**मयोघनस्तद्वत्तिष्ठन्ति ये तेषु । संसर्गिनाशेपि स्वयमनष्टेष्वित्यर्थः । नन्वयोघनस्यापि तर्हि नित्यत्वं स्यादत आह—**अविचालिष्विति** । भाष्ये द्यावापृथिव्याद्यपि व्यावहारिकनित्यत्वाभिप्रायेण दृष्टान्तितम् । आकाशस्यापि व्यावहारिकनित्यत्वमेवाचार्याभिमतम् । एवं च तत्र रूढत्वान्नित्यवाचकस्यैव ग्रहणमिति भावः ।

ग्रन्थान्तराऽनालोचनेपि नियामकमाह—भाष्ये—**अथवेति** । एतेन तत्समानतन्त्रत्वाद्व्यक्त्येकपदार्थवादोऽपि तव स्यादित्यपास्तम् । नन्वे**कपदानी**त्युक्त्वाऽ**ब्भक्ष** इत्यस्य पदद्वयात्मकस्योदाहरणत्वमसङ्गतमत आह—**एवशब्देति** । नियमप्रत्यायकसामर्थ्यं दर्शयति—**इहापीति** । कार्यवाचिन एव ग्रहणाभावे मूलमाह—**कार्याणामिति** । 'प्राक्प्रध्वंसावस्थयो'रिति पाठः । भाष्ये—**अप एवेति गम्यते इति** । वाक्ये इव समासेऽपि सामर्थ्यात्तदतिरिक्तभक्षणाभावो गम्यत इत्यर्थः ।

अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति । तद्यथा—देवदत्तो दत्तः, सत्यभामा भामेति ।।

अथवा "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमि"ति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ।।

किं पुनरनेन वर्ण्येन ? किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तो यस्मिन्नुपादीयमानेऽसंदेहः स्यात् ? मङ्गलार्थम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्वायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति ।

प्रदीपः—**अथवेति** । कथं पुनर्देवदत्तशब्दे संज्ञात्वेन विनियुक्ते एकदेशः प्रयुज्यते । न ह्यसौ संज्ञात्वेन विनियुक्तः । नचैकदेशात्स्मर्यमाणस्य समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते । प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वाऽसंभवादुच्चार्यमाणस्यैव वाचकत्वात् । एवं तर्ह्यनुनिष्पादिन्योऽवयवसरूपाः संज्ञा विनियोगकाले विनियुक्ता एव । लोपस्तु वर्णानां साधुत्वं मा भूदित्यन्वाख्यायते । इहापि नित्याऽनित्ययोर्निष्पन्नत्वाऽविशेषात्सिद्धश्रुतिरुपात्ता प्रकर्षं गमयति—'अत्यन्तसिद्ध'इति । न्यायाद्वा नित्यत्वं शब्दादीनां स्थितमित्याह—**अथवेति** । नहि सन्देहमात्रादलक्षणता भवति, पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात् । **वर्ण्येनेति** । प्रयत्नव्याख्यातव्येनेत्यर्थः । **माङ्गलिक इति** । अगर्हिताऽभीष्टार्थसिद्धिर्मङ्गलं, तत्प्रयोजन आचार्यो-**माङ्गलिकः** । **प्रथन्त इति** । अध्ययनस्याऽविच्छेदात् । **वीरपुरुषकाणीति** । श्रोतृणां परैरपराजयात् । **आयुष्मत्पुरुषकाणीति** । शास्त्रानुष्ठाने धर्मोपचयादायुर्वर्द्धनात् । **सिद्धार्था इति** । अध्ययननिर्वृत्तिरेव तेषां सिद्धिः ।

उद्द्योतः—**अथवेति** । मनुष्यवृक्षाद्यपेक्षयाकाशादीनामप्यत्यन्तं सिद्धत्वमिति भावः । **प्रतीयमानस्येति** । एतदणुदित्सूत्रे उपपादयिष्यते । **एवं तर्हीति** । एवमेव 'घटपदं कलशपर्याय' इत्यादिप्रयोगाः । अन्यथा 'पर्यायवाची'ति प्रयोज्यं स्यात् । 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोप' इति लोपविधायकं तर्हि किमर्थमत आह—**लोपस्त्विति** । **वर्णानाम्**—'दे'इत्यादीनाम् । तत्रापि क्वचित्पूर्वपदस्यैव क्वचिदुत्तरपदस्यैव, क्वचिदुभयोरिति लोकव्यवहारेण निर्णेयम्, एवं वर्णानां शक्त्यभावोऽपि तत एव निर्णेय इति तत्त्वम् । **निष्पन्नत्वेति** । विद्यमानकालसंबन्धो **निष्पन्नत्वम्** । ननु निर्युक्तिकं व्याख्यानमयुक्तं, विपरीतस्यापि संभवादत आह—**न्यायाद्वेति** । वृद्धव्यवहारादेव पदार्थसंबन्धानां नित्यत्वं सङ्ग्रहादौ स्थितमिति व्याख्यानतः सिद्धशब्देन तदेवोपात्तमित्यर्थः ।

सिद्धिर्मङ्गलमिति । तस्या मङ्गलत्वं च कार्ये कारणरूपोपचारादिति बोध्यम् । **तत्प्रयोजनमस्येति** प्राग्वतीयष्ठञ् । तत्र मङ्गलानुष्ठानप्रयोजनान्याह—भाष्ये—**मङ्गलादीनीत्यादिना** । ग्रन्थे तन्निबन्धनस्य फलमाह—**अध्येतारश्चेत्यादिना** । आनुषङ्गिकमङ्गलसंपत्त्येत्यर्थः । **अध्ययननिर्वृत्तिः**—तत्समाप्तिः । **सिद्धिः** – सिद्धिविषयोऽर्थः ' **मङ्गलार्थ**मित्यनेनेत एव वार्तिकप्रवृत्तिः सूचिता ।

अयं खल्वपि नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । किं तर्हि ? आभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते । तद्यथा–नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति । यावताभीक्ष्ण्येपि वर्तते तत्राप्यनेनैवार्थः स्याद् "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमि"ति । पश्यति त्वाचार्यो मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भविष्यति, शक्ष्यामि चैनं नित्यपर्यायवाचिनं वर्णयितुमिति । अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः ।

अथ कं पुनः पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति ? आकृतिमित्याह । कुत एतत् ? आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यम् । अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः कर्तव्यः ? सिद्धे शब्देऽर्थसंबन्धे चेति । नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसंबन्धः ।

अथवा द्रव्य एव पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः–सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे

प्रदीपः—नावश्यमिति । ततश्चाभीक्ष्ण्येन ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते आगोपालाङ्गनं तेषामेवान्वाख्यानं स्यान्न विरलप्रयोगाणाम् । विनापि च क्रियापदप्रयोगेणाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते । यथा—'आश्चर्यमनित्ये' 'नित्यवीप्सयो'रिति । **अर्थसम्बन्धे चेति** । द्रव्यपक्षे द्रव्यस्याऽनित्यत्वादर्थग्रहणं सम्बन्धविशेषणार्थमुपात्तम् । अनित्येऽर्थे कथं संबन्धस्य नित्यतेति चेत्, योग्यतालक्षणत्वात्सम्बन्धस्य । तस्याश्च शब्दाश्रयत्वाच्छब्दस्य च नित्यत्वाददोषः । **द्रव्यं हि नित्यमिति** । असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः ।

उद्द्योतः—'असन्दिग्धो नित्यशब्दः किं न प्रयुक्त'इत्युक्तं, तत्रापि सन्देहमाह—भाष्ये—**अयं खल्विति** । **आभीक्ष्ण्येन** बाहुल्येन । 'अभीक्ष्ण'मिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । **प्रयुज्यन्त इति** । साक्षाच्छब्देआभीक्ष्ण्याऽसंभवात्प्रयोगद्वारा तद्ग्राह्यम् । एवञ्च नित्यशब्दोपादानेऽपि सप्रयोजनकोट्यन्तरसंभवेन तत्रापि सन्देह एवेति भावः । **'नित्ये शब्दार्थसंबन्धे'** इत्यस्य **शब्दार्थसंबन्धे** ज्ञाते सति **नित्ये** नित्यप्रयोगविषये शब्दे शास्त्रं प्रवृत्तमित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् । नन्वाभीक्ष्ण्यवाचिनो नित्यं क्रियापदसाकाङ्क्षतया कथं केवलस्य प्रयोगोऽत आह—**विनापि चेति** ।

नन्वेवमर्थग्रहणं व्यर्थमत आह–**द्रव्यपक्षे इति** । **योग्यता**–बोधजनकत्वयोग्यता, तादात्म्यम् । तदुक्तं भाष्ये–'नित्योह्यर्थवता'मिति । शब्दानामित्यर्थः । ननु तादात्म्यस्य संबन्धत्वे कथं तस्य नित्यत्वमिति चेन्न; नष्टभाविवस्तुनोऽपि शब्देन बोधाद्बौद्धार्थेन तस्य तादात्म्यं नित्यमित्याशयात् । शब्दवृत्तिधर्मस्यैवाऽर्थवृत्तिधर्माऽभेदमापन्नस्य तादात्म्यत्वेनाऽदोषाच्च । **शब्दस्य च नित्यत्वादिति** । आकाशवत्तन्निष्ठः शब्दोऽपि नित्यः । व्यञ्जकाभावात्तु न सर्वदोपलम्भ इतिभावः ।

ननुघटादिद्रव्यस्य कथं नित्यतेत्यत आह—**असत्येति** । स च कम्बुग्रीवादिमदाकारादिरूपस्तद्वयङ्गचजातिरूपो वा । भाष्ये यद्याकृतिशब्देन तद्वयङ्ग्यमुच्यते तर्हितदप्याविद्यकत्वेन व्यञ्जका-

चेति । द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या । कथं ज्ञायते ? एवं हि दृश्यते लोके—मृत् कयाचिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते । घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते । तथा सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते । रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते । कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते । पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव । आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते ॥

आकृतावपि पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः—सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति । ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति ? नैतदस्ति । नित्याकृतिः । कथम् ? न क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति । द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते ।

अथवा नेदमेव नित्यलक्षणम्—ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगि यत्तन्नित्यमिति । तदपि नित्यं—यस्मिंस्तत्त्वं न

प्रदीपः—**आकृतिरिति** । संस्थानम् । ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्यत्वादनित्यत्वम्, 'आत्मैवेदंसर्व'मिति श्रुतिवचनात् । **न क्वचिदुपरतेति** । अनभिव्यक्तेत्यर्थः । अद्वैतेन लोके व्यवहाराभावाद्व्यवहारे चाऽऽकृतेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वान्नित्यत्वम् ।

अथवेति—असत्यत्वेऽपि तत्त्वतो लोकव्यवहाराश्रयणेन जातेर्नित्यत्वं साध्यते । त्रिविधा चाऽनित्यता । **संसर्गानित्यता** यथा—स्फटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन पररूपप्रतिभासः । उपधानापगमे स्वरूपप्रतिभासात्परिणामाऽभावः । **परिणामानित्यता** यथा—

उद्द्योतः—नित्यत्वेन चाऽनित्यमित्याह—**जातेरपीति** । अनेनैतत्प्रकरणस्थाकृतिपदस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकोभयपरतां सूचयति । गौतमेनाप्युक्तं—'जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः' इति । भाष्ये **'खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत'** इति प्रयोगादच्व्यन्ते विकृतेः कर्तृत्वं बोध्यम् । **आकृति**पदेन जातिरित्यभिप्रायेण भाष्ये—**आकृतावपि पदार्थ इति** । 'क्वचिदुपरतेति कृत्वा न सर्वत्रोपरते'त्यन्वयः । ननूपरमो नाशश्चेत्तत्काले एवान्यत्र सत्त्वं विरुद्धमत आह—**अनभीति** । ननु परमार्थदृष्ट्या सर्वमनित्यमत आह—**अद्वैतेनेति** । **नित्यत्वमिति** सर्वदा एकाकारपरामर्शदर्शनेन यावद्व्यवहारकालं तस्या अपि ध्रुवादित्वेन नित्यत्वमिति भावः ।

अथावयवसंस्थानरूपाया जातिव्यञ्जिकाया आकृतेर्यावद्व्यवहारकालं मध्ये मध्ये उत्पत्तौ नाशेऽपि प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह—भाष्ये **अथवेति** । नित्यत्वलक्षणे ध्रुवपदस्यैव व्याख्यानं—**कूटस्थमिति** । रूपान्तरापत्तिर्**विचालः** । यथा पयसो दध्यादिरूपता । अनेन परिणामाऽनित्यता परास्ता । उत्पत्तेः सत्तापर्यन्तत्वाद**नुत्पत्ती**त्यनेन जन्मसत्तारूपौ भावविकारौ निरस्तौ । **अवृद्धी**त्यनेन तृतीयो वृद्धिलक्षणः । **अनुपजनेति** चतुर्थः परिणामः । **अनपायेति**—पञ्चमोऽपचयः । एतद्रूपविकार-

विहन्यते । किं पुनस्तत्त्वम् ? तद्भावस्तत्त्वम् । आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते ।

अथवा किं न एतेनेदं नित्यमिदमनित्यमिति । यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते—सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति ।

कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोऽर्थः संबन्धश्चेति ? लोकतः । यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते, नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति । ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते । तद्यथा—घटेन कार्यं करिष्यन्कुम्भकारकुलं गत्वाऽऽह—कुरु घटं, कार्यमनेन करिष्यामीति न तद्वच्छब्दान् प्रयोक्ष्यमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह—कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति । तावत्येवार्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते । यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणं, किं शास्त्रेण क्रियते ?

प्रदीपः—बदरीफलस्य श्यामतातिरोभावे लौहित्यस्याविर्भावः । **प्रध्वंसाऽनित्यता**—सर्वात्मना विनाशः । एतत्त्रिविधाऽनित्यताप्रतिक्षेपेण नित्यतां प्रतिपादयितुमुक्तं-**ध्रुवमित्यादि** । तत्र '**ध्रुवं**' '**कूटस्थ**'मिति संसर्गानित्यता परिहृता । '**अविचाली**'ति परिणामाऽनित्यता । '**अनपाये**' त्यादिना-प्रध्वंसाऽनित्यता ।

यन्नित्यमिति । बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थो यदा यदा शब्द उच्चारितस्तदा तदाऽर्थाकारा बुद्धिरुपजायते इति प्रवाहनित्यत्वादर्थस्य नित्यत्वमित्यर्थः ।

लोकत इति । अन्यथा कार्येषु वस्तुषु लोकव्यवहारः, अन्यथा नित्येषु । शाब्दश्च व्यवहारोऽनादिवृद्धव्यवहारपरम्पराव्युत्पत्तिपूर्वक इति शब्दादीनां नित्यत्वम् । घटादयस्त्वर्थक्रियार्थिभिरन्यत आनीयन्ते, उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपलभ्यन्ते । नैवं शब्दादयः ।

तावत्येवार्थमिति । बुद्ध्या वस्तु निरूप्येत्यर्थः ।

अत्र भाष्यकारेण संभवन्तीमप्येकवाक्यतामनाश्रित्य वाक्यत्रयं व्यवस्थापितम् । '**सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे** शास्त्रं प्रवृत्त'मित्येकं वाक्यम् । कथं ज्ञायत इति प्रश्ने—'**लोकतो ज्ञायते**' इति द्वितीयम् । 'लोकत' इत्यस्यावृत्या '**लोकतोऽर्थऽप्रयुक्त**' इत्यादि तृतीयम् ।

उद्द्योतः—रहितमिति तदर्थः । **अव्ययेति**—षष्ठो विनाशः । इदं च ब्रह्मविषयं नित्यत्वं,यावद्व्यवहारमेकरूपस्थितपदार्थविषयं च । अयमेव न नित्यशब्दार्थः; प्रवाहाविच्छेदेऽताहृश्यपि नित्यत्वव्यवहारादित्याह भाष्ये—**तदपीति** । **यस्मिंस्तत्त्वमिति** । यस्मिन्विहतेऽपि तद्वृत्तिधर्मो न विहन्यते इत्यर्थः । प्रवाहनित्यता चाऽनेनोक्ता । तन्नाशेपि तद्धर्मो न नश्यति, आश्रयप्रवाहाऽविच्छेदादिति भावः । **यन्नित्यमिति** । व्यक्तिजात्याकृतीनां मध्ये यन्नित्यमित्यर्थः । ननु शशशृङ्गादिपदार्थानां कथं नित्यत्वं तेषां स्वरूपस्यैवाभावादत आह—**बुद्धिप्रतिभास इति** । बाह्यः पदार्थो न शाब्दबोधे विषयः, किन्तु बौद्धः । स च प्रवाहनित्य इति भावः । एतच्च **मञ्जूषायां** विस्तरेण निरूपितम् । **शब्दादीनां नित्यत्वमिति** । व्याकरणाऽनिष्पाद्यत्वमित्यर्थः । **तावत्येवेति** । वैयाकरणकुलमगत्वैवेत्यर्थः ।

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः ॥२॥

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते। किमिदं धर्मनियम इति ? धर्माय नियमो धर्मनियमः । धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः। धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः ।

यथा लौकिकवैदिकेषु ॥३॥

प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः । यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये, यथा

प्रदीप :—शब्दप्रयोग इति प्रयोगग्रहणेन "प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रा' दित्युक्तं भवति। अर्थेनात्मप्रत्यायनाय प्रयुक्तोऽ**र्थप्रयुक्तः** । **धर्माय नियम इति—**चतुर्थ्या तादर्थ्यं प्रतिपाद्यते। सम्बन्धसामान्ये तु षष्ठीं विधाय समासः कर्तव्यः, चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकारभाव एव विधानात्। **धर्मार्थ इति**। धर्मार्थत्वान्नियम एव धर्म'शब्देनाभिधीयते इति कर्मधारयः समासः। **धर्मप्रयोजन इति**। लिङादिविषयेण नियोगाख्येन धर्मेण प्रयुक्त इत्यर्थः।

प्रियतद्धिता इति । नायमपशब्दः किंतु ये लोकवेदयोर्भवा अवयवास्ते लोक-वेदशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यन्ते। आधाराधेयभावकल्पनया तु तद्धितप्रयोगः प्रियतद्धि-

---

उद्द्योतः—ननु सकृदन्वितस्य **लोकत** इत्यस्य पुनर**र्थप्रयुक्ते** इत्यनेनान्वयः कथम् ? वार्तिके चैक-वाक्यतयैवान्वयः प्रतीयतेऽत आह—**अत्रेति** । **अनाश्रित्येति** । न्यूनतापरिहारायेत्यर्थः । **लोकत** इत्यस्य च—लोकव्यवहारत इत्यर्थः ।

भाष्ये—**अर्थप्रयुक्ते इति** । अर्थज्ञानप्रयोजनेन कृत इत्यर्थः । परस्य विशिष्टार्थबोधो भवत्विति शब्दः प्रयुज्यते, प्रयोगेणाविर्भूतशब्दज्ञानेनार्थज्ञानादिति भावः । एवं प्राप्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेणा-स्येयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इत्यादि प्रकृत्यादिविभागज्ञानद्वारा गवादय एव प्रयुक्ता धर्मजनकाः, न गाव्या-दय इति नियमः क्रियत इति तात्पर्यम् । **विधानादिति** । तादर्थ्यस्य षष्ठ्यर्थत्वबोधनाय त्वेवं प्रयोग इति भावः । **चतुर्थीति** योगविभागो न भाष्यारूढः । **सुप्सुपेति** समास इत्यप्यगतिकगतिरित्येवं व्याख्यातम् ।

द्वितीयपक्षात्तृतीये विशेषं दर्शयति—**लिङादीति** । प्रभाकराङ्गीकृतमतेनेदम् । तन्मते हि लिङा-दीनामपूर्वसञ्ज्ञकं कार्यं वाच्यम् । तदेव च स्वस्मिन् पुरुषं प्रयुञ्जानं **नियोग** इत्युच्यते । स एव धर्मः । तेन प्रयुज्यते आक्षिप्यते इति कर्मल्युडन्तः **प्रयोजनशब्दः** । स चाऽसाधुनिवृत्तिरूपो नियमः । **धर्मप्रयोजन** इति षष्ठीसमासः । एवं च **द्वितीये** धर्मफलको नियम इत्यर्थः । **तृतीये** धर्मप्रयोज्य इत्यर्थ इति भेदः ।

केचित्तु **धर्माय नियम** इत्यनेन प्रत्यवायपरिहाररूपधर्मायाऽयं नियमः । असाधुप्रयोगेऽधर्मोत्पत्तेः । **धर्मार्थो नियम** इत्यनेन धर्मस्य यज्ञादेरङ्गभूत इत्यर्थः । **नानृतं वदेदिति** क्रत्वङ्गवाक्येन क्रतुवैगुण्यस्य बोधनात् ।

धर्मप्रयोजनो नियम इत्यनेनैकः **शब्द** इति श्रुतेर्नियमाऽदृष्टं पुरुषार्थकरं सूचितमित्याहुः ।

नन्वीदृशो धर्मनियमः क्व दृष्टोऽत आह भाष्ये—**यथेति** । 'ननु लोकवेदयो'रित्येव सिद्धे तद्धितनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह—**प्रियतद्धिता इति** । नन्वन्यार्थेऽन्यशब्दप्रयोगेऽपशब्दत्वं स्यादत आह—

लौकिकवैदिकेष्विति प्रयुञ्जते । अथवा युक्त एव तद्धितार्थः । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु ।

लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटोऽभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युच्यते । भक्ष्य च नाम क्षुत्प्रतीघातार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते-इदं भक्ष्यमिदभक्ष्यमिति । तथा-खेदात् स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति, समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च । तत्र नियमः क्रियते-इयं गम्येयमगम्येति ।

प्रदीपः—तत्वनिमित्तः । यथा कश्चिद्वनस्पतय इति प्रयुङ्क्ते कश्चिद्वानस्पत्यमिति समूहप्रत्ययान्तम् । **अथवेति** नात्राऽवयवावयविविभागः, किं तर्हि लोकवेदव्यतिरिक्तः सिद्धान्तः शब्दार्थो भवरूप इत्यर्थः । **लौकिकः**—स्मृत्युपनिबद्धः । **वैदिकः**—श्रुत्युपनिबद्धः । **शक्यं चानेनेति** । शकेः कर्मसामान्ये लिङ्गसर्वनामनपुंसकयुक्ते कृत्यप्रत्ययः । ततः पदान्तरसम्बन्धादुपजायमानमपि स्त्रीत्वं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्ग संस्कारं न बाधते इति 'शक्यं क्षु'दित्युक्तम् । यदा तु पूर्वमेव विशेषविवक्षा तदा 'शक्या क्षु'दिति भवत्येव । यदा तु प्रतिघातस्यैव क्षुत्कर्म, शकेस्तु प्रतिघातस्तदा 'क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्य'मिति भवति । **खेदादिति** । खेदयतीति खेदो रागः । इन्द्रियनियमाऽसामर्थ्यं वा खेदः ।

उद्द्योतः—**नायमिति** । **ते वेदलोकेति** । अवयवे समुदायशब्दप्रयोगदर्शनादिति भावः । **आधाराधेयकल्पनयात्विति** । 'लोकवेदरूपसमुदायतदवयवयो'रित्यादिः । **नात्रावयवावयविविभागइति** । '**तत्र भव**' इत्यादिव्यवहारप्रयोजको विभागारोपोऽवयवावयविनोर्नेत्यर्थः । **कृतान्तेषु** । **कृतान्तः**–सिद्धान्तः । तत्प्रतिपादकवाक्येष्वित्यर्थः । '**भक्ष्यं च नामे**'त्यस्य 'तद्भवति य'दिति शेषः । 'शक्यं क्षु'दिति सामानाधिकरण्यं कथं, भिन्नलिङ्गत्वादत आह–**शकेरिति** । **तदा क्षुधमिति** । ननु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरनभिहिताया अभिहितवत्प्रकाशस्य **स्वादुमि णमुलि**त्यत्र वक्ष्यमाणत्वेन कथमेतदिति चेन्न; प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्तेरेवायं स्वभावो यत्स्वसमानाधिकरणगुणशक्तेरभिहितवत्प्रकाश इत्यभिमानात् । वस्तुत इदमयुक्तमेवेति **स्वादुमी**'त्यत्र निरूपयिष्यामः ।

खेद इति । एवं च ग्रामकुक्कुटपरदारादौ विशेषनिषेधस्येतराभ्यनुज्ञाफलकतया आरण्यकतद्भक्षणस्वदारगमनयोर्यथा दोषाभावो यथा च ग्राम्यकुक्कुटभक्षणपरदारगमनयोरधर्मस्तथा शास्त्रजनितज्ञानपूर्वके गवादिप्रयोगेऽपूर्वोत्पत्तिरूपं फलं शास्त्रेण बोध्यते, तेषां साधुत्वबोधनात् । अर्थादपशब्दानामधर्मजनकत्वं बोध्यते, एकविधेस्तदितरनिषेधफलकत्वात् । यथैकनिषेधस्यापराभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति भावः । दृष्टान्तता त्वंशेन, वक्ष्यमाणवैदिकानां तु सर्वांशेनेति बोध्यम् ।

वेदे खल्वपि—"पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्यः" इत्युच्यते । व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम् । तत्र नियमः क्रियते । तथा—"बैल्वः खादिरो वा यूपः स्या"दित्युच्यते । यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन किंचिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्द्धुम् । तत्र नियमः क्रियते । तथाग्नौ कपालान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयते—"भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम्"+इति । अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि संतापयति । तत्र नियमः क्रियते—एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ।

एवमिहापि समानायामर्थगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते—शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेत्येवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ।

अस्त्यप्रयुक्तः । सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद्यथा—ऊष, तेर, चक्र, पेचेति । किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः ? प्रयोगाद्धि भवाञ्शब्दानां साधुत्वमध्य-

---

प्रदीपः—पयोव्रत इति । सत्यामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमोऽयं न तु विधिः, अर्थित्वाभावे कारणाऽभावात् ।

समानायामिति । यद्यपि साक्षादपभ्रंशा न वाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनाऽर्थं प्रत्याययन्ति । केचिच्चापभ्रंशाः परम्परया निरूढिमागताः साधुशब्दानस्मारयन्त एवाऽर्थं प्रत्याययन्ति । **अन्ये तु मन्यन्ते**—'साधुशब्दवदपभ्रंशा अपि साक्षादर्थस्य वाचका' इति ।

उद्द्योतः—व्रतयतीति । अभ्यवहार्यत्वेनोपादत्ते इत्यर्थः । भाष्ये—**उच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वेति** । सन्तक्ष्याऽसन्तक्ष्य वेत्यर्थः । निखन्याऽनिखन्य वेत्यर्थ इत्यन्ये ।

ननु अपभ्रंशा न वाचकाः, वाच्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानशक्तेः शिष्टप्रयुक्तसंस्कृतेष्वेव कल्पनात् । तदनुसारेणैव चापभ्रंशानां साधुस्मरणेन बोधकत्वोपपत्तेः '**समानाया**मित्यनुपपन्नमिति शङ्कते—**यद्यपीति** । **तथापीति** । एवं च वाचकत्वाभावेऽप्यर्थप्रत्यायकत्वाऽविशेषेण '**समानाया**'मित्युक्तम् । **निरूढिमागता इति** । ते च शक्तिभ्रमेण बोधका इति भावः । शक्तिभ्रमश्चेत्थम्—केनचिद् 'गावी'ति प्रयुक्ते गौरिति साधुशब्दस्मरणात् प्रयोज्यस्य बोधेऽपि तटस्थस्यगावीशब्दादेवास्य गोबोध इति भ्रमस्तन्मूलकोऽन्येषामपि भ्रम इति । वस्तुतो विनिगमनाविरहाद्भाषाशब्देष्वपि शक्तिरेवेत्याह—**अन्येत्त्विति** । **साधुत्वं** चैतन्मते शब्दगतधर्मसाधनतावच्छेदकवैजात्यमेव । **यद्यपि साधुनेव भाषेते**ति न श्रूयते, तथापि फलनिर्देशवाक्ये तन्निर्देशादेवेदृशविधिः कल्प्यते । **तत्र के साधव** इत्याकाङ्क्षायामेत एव साधव इति व्याकरणेन प्रतिपादनात्तद्द्वारा शास्त्रेण **धर्मनियमो** विधीयत इति बोध्यम् । भाष्ये—**शब्देनैवेति** । साधुनेत्यर्थः । **एवं क्रियमाणमिति** । शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चार्यमाणमित्यर्थः ।

+यजुर्वेदे १।१८

वस्यति, य इदानीमप्रयुक्ता नामी साधवः स्युः ।

इदं तावद् विप्रतिषिद्धं यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ता अथाप्रयुक्ता न सन्ति, सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम् । प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् ? नैतद् विप्रतिषिद्धम् । सन्तीति तावद्ब्रूमो यदेताञ्शास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते । अप्रयुक्ता इति ब्रूमो यल्लोकेऽप्रयुक्ता इति । यदप्युच्यते कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति, न ब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ता इति । किं तर्हि ? लोकेऽप्रयुक्ता इति । ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके । अभ्यन्तरोऽहं लोके न त्वहं लोकः ।

प्रदीपः—**अस्त्यप्रयुक्त इति** । प्रयोगमूलत्वादस्याः स्मृतेरप्रयुक्तानामप्यन्वाख्यानादप्रामाण्यमाशङ्कते । यथा घटादीनां विनाऽप्यर्थक्रियया सत्त्वं गम्यते नैवं शब्दानां,ते हि सर्वदा व्यवहाराय प्रयुज्यमानाः सन्तः सत्त्वेनावसीयन्ते इत्याह–**इदमिति** । **कश्चेदानीमिति** उपहासपरम् ।

उत्तरं तु—शास्त्रदृष्ट्या प्रकृतिप्रत्ययादिसद्भावादनुमितसत्त्वाद्, व्यवहारे तु न दृश्यन्त इत्युक्तम् ।

न त्वहं लोक इति । यथा लोकोऽर्थावगमाय शब्दान् प्रयुङ्क्ते नैवं मयैतेऽर्थे प्रयुक्ता अपि तु स्वरूपपदार्थका इत्यर्थः ।

उद्द्योतः—‘**अस्त्यप्रयुक्त**’ इत्यादेः प्रकृतोपयोगमाह–**प्रयोगमूलत्वादिति** । ‘**लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः**’ इत्यनेन प्रयुक्तेषु साध्वसाधुषु प्रयुक्तसाध्वन्वाख्यानेन तेषु धर्मः प्रयुक्ताऽसाधुष्वधर्म इत्यर्थकेनेदं सूचितम् । एवं चाऽप्रयुक्तानामप्रयोगेणैवाऽसाधुत्वानुमानादसाधूनामप्यनेनान्वाख्यानादप्रामाण्यमिति भावः । वार्तिकोक्तनियमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् । भाष्ये **किमत इति** । अप्रयुक्तसत्त्वे नाऽस्माकमनिष्टं, साधुमात्रार्थत्वाद्व्याकरणस्येत्यर्थः । उत्तरम्–**प्रयोगादिति** । तथा चाऽप्रयोगादसाधुत्वानुमानमिति भावः ।

विप्रतिषिद्धत्वमुपपादयति—**यथेति** । एवं च सत्त्वे प्रयोग आवश्यक एव । अप्रयोगे च सत्त्वमेव न स्यादिति भावः । ननु लक्षणवशेन सत्त्वं, केनाप्यप्रयोगाच्चाऽप्रयुक्तत्वमिति न विरोधोऽतो भाष्ये–**प्रयुञ्जान एवेति** । ननु मया प्रयुक्तश्चेत्किं, तत्र सोपहासमाह–**कश्चेदानीमिति** । स्वयमेव प्रयोगं कृत्वा ‘**सन्ति चाऽप्रयुक्ता**’ इत्यादीनां शब्दानां प्रयोगे साधुर्योग्यः स्यादित्यर्थः । त्वत्प्रयोगेणैव प्रयुक्तत्वाऽवगमेऽप्रयुक्तत्वोक्तिर्विरुद्धेति भावः ।

ननु लोकान्तर्भूतस्य ‘**न त्वहं लोक**’ इति वचो विरुद्धमत आह—**यथेति** । **अर्थबोधाय** शब्दान्प्रयुञ्जानो हि मम लोकत्वेनाऽभिमत इत्यर्थः ।

अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात् ॥४॥

अस्त्यप्रयुक्त इति चेत्तन्न । किं कारणम् ? अर्थे शब्दप्रयोगात् । अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सन्ति चैषां शब्दानामर्था येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ।

अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् ॥५॥

अप्रयोगः खल्वेषां शब्दानां न्याय्यः । कुतः ? प्रयोगान्यत्वात् । यदेतेषां शब्दानामर्थेऽन्याञ्शब्दान्प्रयुञ्जते । तद्यथा—ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे क्व यूयमुषिताः । तेरेत्यस्यार्थे किं यूयं तीर्णाः । चक्रेत्यस्यार्थे किं यूयं कृतवन्तः । पेचेत्यस्यार्थे किं यूयं पक्ववन्त इति ।

अप्रयुक्ते दीर्घसत्त्रवत् ॥६॥

यद्यप्यप्रयुक्ताः, अवश्यं दीर्घसत्त्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः । तद्यथा—दीर्घसत्त्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्रिकाणि च, न चाद्यत्वे कश्चिदपि व्यव-

---

प्रदीपः—अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थसद्भावः शब्दप्रयोगे लिङ्गम् । न हि विना शब्देनाऽर्थप्रत्यायनमुपपद्यते ।

इतरोऽन्यथासिद्धतामाह—**अप्रयोग इति**। यतोऽन्ये तेषामर्थानां सन्ति वाचकास्ततो नैषामनुमानमुपपद्यते । यद्यप्यूषेत्यस्य उषिता इति समानार्थो न भवति, परोक्षतादेर्विशेषस्याऽनवगमात्तथापि तत्प्रत्यायनाय पदान्तरसहितः प्रयुज्यते ।

संप्रत्यप्रयुज्यमानानामपि पूर्वं प्रयुक्तत्वादनुशासनं कर्तव्यमित्याह—**अप्रयुक्ता इति**।

उद्द्योतः—भाष्ये—अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः । तदाशयमाह—**अर्थसद्भाव इति** ।

भाष्ये—प्रयोगान्यत्वादिति । प्रयुज्यत इति **प्रयोगः**—शब्दः, सोऽन्यो यस्यार्थस्यास्ति तत्त्वादित्यर्थः । सर्वनाम्नः परनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणाऽनित्यत्वात् । **पदान्तरसहित इति** । **पदान्तरं**—'क्व यूय'मिति । तत्र 'क्वे'त्यनेन साधनपारोक्ष्यं, निष्ठया भूतत्वं कर्तृत्वं च । 'यूय'मित्यनेन मध्यमपुरुषबोध्यमाभिमुख्यं चेतनत्वं वा बहुत्वं च । वसेः साक्षाद्गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र निर्देशात्तारतेर्गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः । नन्वाख्याते क्रियाविशेष्यको बोधोऽत्र च कर्तृविशेष्यक इति कथं लिङन्तसमानार्थत्वमिति चेन्न; विषयताविशेषानादरेण तथोक्तेः । न चाख्याते क्रियाविशेष्यकबोधे 'पक्ष्यति—भवति' 'अपाक्षीद्भवती'ति भूवादिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधः, अतीतानागतपाककर्तृकसत्ताया वर्तमानत्वासङ्गतेरिति वाच्यम्; वर्तमानसामीप्ये तत्र लटः सत्त्वात् । 'तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते' इत्यादौ यत्कर्तृको यागस्तत्कर्तृकं तरणमिति बोधः । अत एव 'ह्रस्वो नपुंसके' इति सूत्रे 'रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधान'मिति भाष्ये उक्तम् ।

नन्वप्रयुक्तानुशासने निर्मूलत्वाच्छास्त्रस्याऽप्रामाण्यं स्यादत आह—**संप्रतीति** । पाणिनेर्व्याकरणप्रणयनकाले इत्यर्थः । पूर्वप्रयोगसत्ता च व्याकरणप्रणयनादेवानुमीयत इति भावः । इदमपि यत्र भाष्यवार्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वं नोक्तं तदभिप्रायकमनुमानं बोध्यम् । **वार्षशतिकानीति** ।

हरति, केवलमृषिसंप्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते ।

सर्वे देशान्तरे ॥७॥

सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरे प्रयुज्यन्ते । न चैत उपलभ्यन्ते । उपलब्धौ यत्नः क्रियतां, महान्हि शब्दस्य प्रयोगविषयः । सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा विभिन्नाः—एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यं, नवधाथर्वणो वेदः, वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्शब्दस्य प्रयोगविषयः । एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रम् ।

एतस्मिन्नतिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते । तद्यथा—शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति, विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति । हम्मतिः सुराष्ट्रेषु, रंहतिः प्राच्यमध्येषु, गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु ।

प्रदीपः—ऋषिसंप्रदाय इति । वेदाध्ययनमित्यर्थः । **सर्व इति** । इदमत्र तात्पर्यम्—यस्य कस्यचिद्वचनात्प्रयोगाऽप्रयोगौ न व्यवतिष्ठेते, अपि तु शिष्टानामेव वचनात् ।

वाकोवाक्यमिति । 'वाकोवाक्य' शब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते । यथा—किं वावपनं महत्' 'भूमिरावपनं मह' दितिॐ । पूर्वचरितसङ्कीर्तन**मितिहासः** । वंशाद्यनुकीर्तनं—**पुराणम्** ।

विकार इति । जीवतो मृतावस्था विकारस्तत्रेत्यर्थः ।

उद्द्योतः—वर्षशब्दो दिवसपरः, यथाश्रुत एव वा । **आहरति** । सामग्र्यभावादिति भावः । ननु सत्त्राणां बहुयजमानकानामृषिभिर्वसिष्ठादिभिः संप्रदीयमानत्वाभावा**दृषिसंप्रदाय** इत्ययुक्तमत आह—**वेदेति** । भाष्ये '**कृत्वे**'त्यनन्तर**मधीयते** इति शेषः । याज्ञिकाश्च कल्पसूत्रेणान्वाचक्षत इत्यर्थः । अत्र सत्त्राणां कर्मत्वम् । अनुपलब्ध्याऽप्रयुक्तत्वं शङ्कते—भाष्ये **न चैत इति** ।

त्रयो लोका इति । भूर्भुवःस्वरात्मका इत्यर्थः । इतरलोकापेक्षया वसुमत्यां शब्दबाहुल्यात्तस्याः पृथग्ग्रहणम् । **भुव**रित्यनेनान्त्यपातालपर्यन्तसङ्ग्रहः । **स्व**रित्यनेनोपरितनसकलस**ङ्ग्रहः** । **रहस्यम्**—उपनिषत्, मन्वादिस्मृतयो वा वेदनिगूढार्थप्रकाशकत्वात् । एवं च **देशान्तर**शब्दः शास्त्रान्तरवेदान्तरोपलक्षक इति बोध्यम् ।

भाष्ये—**हंमति**'रित्यत्र '**रंहति**'रित्यत्र च 'गतिकर्मे'त्यनुकर्षः । **दातिर्लवनार्थ इति** । क्तिन्नन्तं क्तिजन्तं वा । लवनेऽर्थे दातिशब्दं **प्राच्याः** प्रयुञ्जते, तत्राऽर्थे दात्रशब्द**मुदीच्या** इत्यर्थः ।

ॐयजुर्वेदे २३।४५,४६

ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते। क्व ? वेदे। यद्वो रेवती रेवत्यं तदूष+। यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र। (ऋ.वे.१।१६५।११) यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम्। (ऋ. वे. १।८९।९)

किं पुनः शब्दस्य ज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे ? कश्चात्र विशेषः ?

ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः ॥८॥

ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः प्राप्नोति। यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति। यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः। अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति। भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा—गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः।

आचारे नियमः ॥९॥

आचारे पुनर्ऋषिर्नियमं वेदयते। तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति। अस्तु तर्हि प्रयोगे।

प्रदीपः—किं पुनरिति। 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति (भाष्ये ६।१।८४) इति श्रुतिः। तत्र किं सम्यग्ज्ञातः कामधुग्भवति, सुप्रयोगात्तु सम्यग्ज्ञातत्वानुमानमित्यर्थः, आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग्भवति, सुप्रयुक्तत्वं सम्यग्ज्ञानादित्यर्थ इति **प्रश्नः**।

ज्ञाने धर्म इति चेदिति। यथा श्लेष्मणः प्रकोपनं स्नेहद्रव्यं, रूक्षं तु वायोस्तथेहापि प्राप्तमिति भावः। **आचारे इति। प्रयोगे ऋषिर्वेदः।**

उद्द्योतः—वार्तिकोक्तो धर्मनियमः श्रुतिसिद्धस्तस्यामुभयोः श्रवणात्प्रश्न इत्याह—**एकः शब्द इति।** तत्र **'यदेकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमि'**ति न्यायाद्द्वयोः साम्येन फलसंबन्धाभावाद्विकल्पाऽयोगेनैकस्य प्राधान्यमपरस्याङ्गत्वं कल्प्यम्। तत्र **'प्रथमं वा नियम्येते'**ति न्यायाश्रयेणाह—**तत्र किमिति।** **'सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारित्वेन गम्यते। पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यताम्।'** इति न्यायेन ज्ञानस्य ज्ञेयशेषतया धर्महेतुत्वाभावात्, प्रयोगाङ्गतया दृष्टार्थत्वाच्च, प्रयोगस्य फलं प्रति संनिहितत्वाच्चाह—**आहोस्विदिति।**

यथा श्लेष्मण इति। तथा धर्मजनकज्ञानविपरीतत्वात्तद्विपरीतजनकत्वेनापशब्दज्ञानादधर्मप्राप्तिरित्यर्थः।

प्रयोगे इति। एवंच प्रयोगादेवाऽधर्मवद्धर्मोऽपीति ज्ञानाद्धर्म इति वेदविरुद्धमिति भावः।

\+ "सप्तास्ये रेवती रेवदूष" (४।५१।४) इति ऋग्वेदे पाठो दृश्यते।

प्रयोगे सर्वलोकस्य ॥१०॥

यदि प्रयोगे धर्मः, सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत। कश्चेदानीं भवतो मत्सरो यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत ? न खलु कश्चिन्मत्सरः। प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति। फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यं, न च प्रयत्नः फलाद् व्यतिरेच्यः। ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते, त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते। व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते। दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणाः, अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः। तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात्। एवं तर्हि नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव। किं तर्हि ?

शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन ॥११॥

शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते। तत्तुल्यं वेदशब्देन। वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति "योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद।" "योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद"।

अपर आह - तत्तुल्यं वेदशब्देनेति। यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्त्येवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यत इति।

प्रदीपः–नच प्रयत्न इति। यदि प्रयत्नेन विना फलं स्यात्प्रयत्नस्य वैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः।

व्यतिरेक इति—परिहासः।

तत्तुल्यमिति। वेदः शब्दो यस्यार्थस्य स **वेदशब्दः।** तस्य यथा ज्ञात्वाऽनुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्यादिविभागज्ञानपूर्वकः प्रयोग इत्यर्थः। **अपर आहेति।** वेदश्चासौ शब्दश्च वेदशब्द इति कर्मधारयः।

उ० —भाष्ये–**फलाद्व्यतिरेच्य इति।** फलवद्वृत्त्यभावप्रतियोगी न कार्यं इत्यर्थः। **प्रयत्नवैयर्थ्यमिति।** व्याकरणाध्ययनविषयकप्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः।

साधीय इति–क्रियाविशेषणम्। शास्त्रसंस्कारवतां प्रभूतशब्दप्रयोगजन्यबह्वपूर्वद्वारा बहुतराभ्युदयफलत्वमित्यर्थः।

भाष्ये–**तत्र फलव्यतिरेक इति।** कौशलव्यतिरेकवत् फलव्यतिरेकोऽपि स्यादिति तस्य व्याकरणाऽध्ययनं व्यर्थमेव स्यादिति भावः।

शास्त्रपूर्वके इति। व्याकरणाध्ययनपूर्वके इत्यर्थः। तत्र वेदाङ्गत्वादेतद्व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इति **प्रामाणिकाः।** **वेदः शब्द इति।** बोधक इत्यर्थः। प्रमाणमित्यर्थो वा। **तस्य यथेति।** तस्य यथा '**य उ चैनमेवं वेदे**'ति ग्रन्थेन वेदतो ज्ञात्वाऽनुष्ठानं फलायोक्तन्तथाऽस्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वकः प्रयोगः फलायेत्येकः **शब्द** इत्यादिनोक्तमित्यर्थः।

अथ वा पुनरस्तु—'ज्ञान एव धर्म' इति । ननु चोक्तं—'ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्म' इति ? नैष दोषः । शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च शब्द ज्ञाने धर्ममाह, नापशब्दज्ञानेऽधर्मम् । यच्च पुनरशिष्टाऽप्रतिषिद्धं, नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय । तद्यथा—हिक्कितहसितकण्डूयितानि नैव दोषाय भवन्ति नाप्यभ्युदयाय* ।

अथवाऽभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने । यो ह्यपशब्दाञ्जानाति शब्दानप्यसौ जानाति । तदेवं 'ज्ञाने धर्मः' इति ब्रुवतोऽर्थादापन्नं भवति—'अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्मः' इति ।

अथवा कूपखानकवदेतद्भविष्यति† । तद्यथा—कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि मृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति । सोऽप्सु संजातासु तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते; भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति । एवमिहापि

प्र०—अथवेति । अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वाच्छब्दज्ञानस्य पृथक्फलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः ।

दोष इति । उत्कृष्टधर्मफलावाप्तौ स्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमप्यनुत्पन्नकल्पं भवतीत्यर्थः ।

उ०—भाष्ये—**प्रमाणमिति** । प्रामाणिकमित्यर्थः । **शब्दश्च शब्दज्ञाने इति** । '**एकः शब्दः सम्यग्ज्ञात**' इत्यादि । '**हेलयो हेलय**' इत्यादि तु अपशब्दप्रयोगेऽधर्ममाह, न तु ज्ञाने इति भावः । यद्यपि तत्र '**प्रयुक्त**' इत्यप्युक्तं, तथाप्यवैयाकरणस्य सम्यक्प्रयोगादपि धर्माऽभावेन ज्ञानमेव तद्धेतुः । प्रयोगस्तु तस्य द्वारमिति भावः ।

भाष्ये—**अभ्युपाय एवेति** । अपशब्दज्ञाननान्तरीयकं शब्दज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फले जननीये सहकारितैवाऽपशब्दज्ञानस्य न पृथक्फलतेति भावः । **अपशब्दज्ञानम्**—अपशब्दत्वेन तज्ज्ञानम् । एवं '**शब्दज्ञाने**' इत्यपि । अपशब्दत्वेन तज्ज्ञाने हि तद्भिन्नत्वेन शब्दज्ञानं भवति '**यो ह्ये**'ति भाष्यस्य य एव अपशब्दाञ्जानात्यसावेव शब्दाञ्जानातीति तज्ज्ञानसमानाधिकरणशब्दज्ञानादेव धर्म इति न ततो विपरीतफलकल्पना युक्तेति भावः । तदाह—**अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वादिति** । बहुव्रीहिः । न हि वह्न्यानयननान्तरीयकं ततः पात्रानयनं पृथक्फलं भवति ।

'**तुष्यतु दुर्जन**' इति न्यायेनापशब्दज्ञानस्य विपरीतत्वमात्रेणाऽधर्मसाधनत्वमभ्युपगम्यापि भाष्ये समाधानान्तरमाह—**अथ वा कूपेति** । **मृत्**—आर्द्रा । **पांसुः**—शुष्का । 'यत्कर्मनान्तरीयककर्मजन्यो यो विपरीतत्वमात्रेण कल्प्योऽवैधो दोषः स तत्कर्मजन्यफलनाश्यो, यथा कूपखनननान्तरीयकशरीरव्यापारजन्यो

* विस्तरेण तु द्वितीयाह्निके 'ऋलृक्' सूत्रव्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

† एवं प्राप्नोति महतः प्राज्ञोऽर्थान्नातिपापतः । कूपखानकवत् प्राप्ते फले दोषं निहन्ति च ॥१३४॥
(कथासरित्सागरे शक्तियशोलम्बके दशमे तरङ्गे)

यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन स च दोषो निर्घानिष्यते† भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति ।

यदप्युच्यते—'आचारे नियमः' इति, याज्ञे कर्मणि स नियमोऽन्यत्राऽनियमः । एवं हि श्रूयते—'यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः पराऽपरज्ञा‡ विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः ।' ते तत्रभवन्तो यद्वानस्तद्वान इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते, याज्ञे पुनः कर्मणि नापभाषन्ते । तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितन्ततस्ते पराभूताः ।

अथ 'व्याकरण'मित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ? सूत्रम् ।

प्र०—**प्रत्यक्षधर्माण इति** । योगजप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः । **परापरज्ञा इति** । विद्याऽविद्याविभागज्ञाः ।

अथेति । उक्तमिदं 'न चान्तरेण व्याकरण'मित्यादि । तत्र पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात्पदार्थप्रश्नः ।

उ०—मृल्लेपस्तत्फलजलनाश्य' इति सामान्यतोदृष्टानुमानात्तन्नाश्यानुमानमिति बोध्यम् । **उत्कृष्टधर्मेति** । धर्मस्य विधिबोध्यत्वादुत्कृष्टत्वम् । अधर्मस्य तु वचनाऽबोध्यत्वेन विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यस्याऽल्पत्वेन तत्फलधर्मनाश्यत्वम् । यागीयहिंसाया '**न हिंस्या**'दिति वचनेन दुष्टताबोधनाद्दुष्टत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

भाष्ये—**अन्यत्रानियम इति** । यज्ञे सुशब्दप्रयोगाद्धर्मोऽपशब्दप्रयोगादधर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः । तदतिरिक्तस्थले तु सुशब्दापशब्दयोः प्रयोगेऽनियमः । योऽपि यज्ञे दोषः सोऽपि तदङ्गभूतसंकल्पोहादिविषये एव । श्रुतौ '**हेलयो हेलयो नश्यथ्व**'मित्यूह एव । '**विदितवेदितव्या**' इत्यनेन श्रवणमनननिदिध्यासनसंपदुक्ता । '**अधिगतयाथातथ्या**' इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः । याथातथ्ये स्वार्थे ष्यञ् । वेदितव्यस्य यद्यथातथास्वरूपं सत्यं स्वरूपं शुद्धचिदानन्दरूपं तदधिगतं प्रत्यक्षेण प्राप्तं यैरित्यर्थः । **याज्ञे पुनरिति** । अनेन तत्त्वज्ञानिनामपि कर्माधिकारं सूचयति । '**प्रयुञ्जते**' इति वर्तमानसमीपे भूते लट् । एवं '**नापभाषन्त**' इत्यपि । एवं तन्नामानो बभूवुरित्यर्थः ।

व्याकरणपदार्थविचारस्य सङ्गतिं दर्शयितुमाह—**उक्तमिदमिति** । आदिना—'**तस्माद्ध्येयं व्याकरण**'मित्यादि पुनः पुनरुक्तिर्गृह्यते ।

---

† हन्तेरत्पूर्वस्य [८ । ४ । २२] इति णत्वाऽभावः ।

‡ द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥ तत्रापरा—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥ (मुण्डकोपनिषदि १ । १)

सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः ॥ १२ ॥

सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते—'व्याकरणस्य सूत्र'मिति । किं हि तदन्यत्सूत्राद्व्याकरणं यस्याऽदः सूत्रं स्यात् ?

शब्दाऽप्रतिपत्तिः ॥ १३ ॥

शब्दानां चाऽप्रतिपत्तिः प्राप्नोति, 'व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह' इति । न हि सूत्रत एव शब्दान् प्रति पद्यन्ते । किं तर्हि ? व्याख्यानतश्च । ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति† । न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं 'वृद्धिः' 'आत्' 'ऐ'जिति । किं तर्हि ? उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति‡ । एवं तर्हि शब्दः ।

प्र०—षष्ठ्यर्थ इति । द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामष्टाध्याय्याः प्रतिपादनाद्व्यतिरेकाभावः । सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः सहप्रयोगो न विरुध्यते । यदा त्वष्टाध्याय्येकदेशः 'सूत्र'शब्देनोच्यते तदा षष्ठ्यर्थोऽप्युपपद्यते ।

शब्दाप्रतिपत्तिरिति । न हि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते ।

समुदितमिति । समुदायादेवाऽर्थावसायोत्पादादित्यर्थः ।

उ०—ननु सूत्रसमुदायस्य व्याकरणस्येदं सूत्रमित्युपपद्यतेऽत आह—द्वाभ्यामिति । सूत्रपदेनाप्यष्टाध्याय्येव यदोच्यते तदापीष्यतेऽयं प्रयोगः, स न सिध्येदित्यर्थः । ननु किमुच्यते—'षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न' इति, पर्यायतया सहप्रयोगोऽपि न स्यादत आह—सामान्यविशेषेति । सूत्रं सामान्यं, व्याकरणं विशेषः । सूत्रशब्देनाष्टाध्याय्येव, तदेकदेशे तु योगव्यवहार एव 'योगे योगे उपतिष्ठत'इत्यादौ । यदा त्विति । 'सूत्राणि चाप्यधीयाने'इति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । वस्तुत एकदेशस्य सूत्रत्वेऽपि तस्यापि साक्षात्परम्परया वा व्याकरणत्वात्षष्ठ्यर्थानुपपत्तिरेवेति तत्त्वम् ।

समुदायस्यातिरिक्तत्वेऽपि दोषमाह—भाष्ये—शब्दाप्रतिपत्तिरिति । 'व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे' इति शब्दविषयव्यवहाराऽसिद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । यतः केवलसूत्रेभ्यः शब्दप्रतिपत्तिर्न दृश्यते, व्याकरणस्य शब्दप्रतिपत्तिहेतुत्वं च लोकसिद्धम्, 'व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे'इति व्यवहारात् । सेयं प्रतिपत्तिसाधनता सूत्राद्व्यावर्तमाना तद्व्याप्यां व्याकरणशब्दवाच्यतां व्यावर्त्तयतीति भावस्तदाह—नहीति ।

भाष्ये—चर्चापदानि । चर्च्यमानानि विभज्यमानानीत्यर्थः । वाक्याध्याहार इति । वाक्यघटकपदानां सूत्रान्तरे श्रुतानां स्वरितत्वप्रतिज्ञयाऽध्याहारः कल्पनमित्यर्थः । यद्वा 'वाक्याध्याहार' इत्यनेन वार्तिककृद्वाक्यानां सूत्रतात्पर्यविषयता वाक्यैकदेशन्यायेन सूचिता ।

शब्द इति । लक्ष्यमित्यर्थः । अत्र पक्षे षष्ठ्यर्थ उपपद्यते । शब्दाऽप्रतिपत्तिहेतुता तु तदवस्था ।

---

† सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके । सूत्रं योनिरिहार्थानां सूत्रे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

‡ उपोद्घातः पदञ्चैव पदार्थः पदविग्रहः । चालना प्रत्यवस्थाश्च व्याख्या तन्त्रस्य षड्विधा ॥

शब्दे ल्युडर्थः ॥१४ ॥

यदि शब्दो व्याकरणं, ल्युडर्थो नोपपद्यते--'व्याक्रियन्ते शब्दा अनेने'ति व्याकरणम् । नहि शब्देन किंचिद्व्याक्रियते । केन तर्हि ? सूत्रेण ।

भवे च तद्धितः× ॥ १५ ॥

भवे च तद्धितो नोपपद्यते† 'व्याकरणे भवो योगो वैयाकरणः' इति । न हि शब्दे भवो योगः । क्व तर्हि ? सूत्रे ।

प्रोक्तादयश्च तद्धिताः ॥ १६ ॥

प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते‡ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, आपिशलम्, काशकृत्स्नमिति । नहि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः । किं तर्हि ? सूत्रम् ।

किमर्थमिदमुभयमुच्यते--'भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता' इति । न 'प्रोक्तादयश्च तद्धिताः' इत्येव भवेऽपि तद्धितश्चोदितः स्यात् ?

पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं--'भवे च तद्धितः' इति, तत्पठितम् । तत उत्तर-कालमिदं दृष्टम्--'प्रोक्तादयश्च तद्धिताः' इति, तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः

प्र०--शब्द इति । करणे ल्युड्विधीयते । शब्दश्च व्याक्रियमाणत्वात्कर्म न करणमिति भावः ।

भवे चेति । शब्देऽप्यन्वाख्यापकत्वेन भवो योग इति चेन्मीमांसादियोगस्यापि शब्दं प्रति विचारकत्वाद्वैयाकरणत्वप्रसङ्गः ।

न चेदानीमिति । लक्षणप्रपञ्चाभ्यां मूलसूत्रवद्वार्त्तिकानामुपपत्त्या दोषाभावः ।

उ०—ननु 'राजभोजना' इतिवत्कर्मणि ल्युटि न दोषोऽत आह—करणे इति । कर्मणि स तु क्वाचित्क इति भावः ॥

लक्षणप्रपञ्चाभ्यामिति । यथा कर्मधारयप्रकरणे अलुक्प्रकरणे च । विजिगीषुकथायां हि अभिहिता-भिधानमशक्तिसूचकत्वाद्दोषाय । इह तु व्युत्पादनार्थत्वान्न दोषकृदिति भावः । पूर्वं सामान्ये उक्ते पश्चाद्विशेष-

---

× 'भवे' इत्येव पाठः कीलहार्नसम्मतः । परन्तूत्तरभाष्यस्वारस्याद् 'भवे च तद्धितः' इत्येव वार्तिकपाठः सङ्गच्छते ।

† ४ । ३ । ५३ ‡ ४ । ३ । १०१

सूत्राणि कृत्वा निवर्त्तयन्ति† ।

अयं तावददोषो—यदुच्यते—'शब्दे ल्युडर्थः' इति । नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड् विधीयते । किं तर्हि ? अन्येष्वपि कारकेषु—कृत्यल्युटो बहुलम् [३ । ३ । ११३] इति । तद्यथा—प्रस्कन्दनम्, प्रपतनमिति ।

अथ वा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते । तद्यथा—'गौ'रित्युक्ते सर्वे सन्देहा निवर्त्तन्ते 'नाश्वो न गर्दभ' इति ।

अयं तर्हि दोषः—भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । एवं तर्हि—

लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् ॥ १७ ॥

लक्ष्यं च लक्षणं‡ चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति । किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च ?

प्र०—प्रस्कन्दनमिति । यद्यप्ययं भीमादिस्तथापि 'कृत्यल्युटो बहुल'मित्यस्यैव 'भीमादयोऽपादाने' इत्ययं प्रपञ्च इति भावः ।

गौरित्युक्ते इति । सास्नादिमति यदा कंचित्प्रति 'अयं गौः' इत्युच्यते तदा तत्र वाचकान्तराणां निवृत्तिः कृता भवति, एवमेकस्मिन्नुदाहरणे उपन्यस्ते सर्वाणि तत्सदृशानि शब्दान्तराणि प्रतीयन्ते ।

उ०—कथनं प्रपञ्चार्थमिति युज्यते, अत्र तु विपरीतमिति न तत्साम्यमित्यन्ये ।

प्रतीयन्त इति । एवंच विपरीतव्यावृत्तिः सदृशसङ्ग्रहश्च व्याकृतिरिति भावः । एतेन शब्दाऽप्रतिपत्तिरप्यत्र पक्षे उद्धृता ।

व्यावर्त्यव्यावर्तकरूपलक्षणस्यातिप्रसक्तत्वात्पृच्छति भाष्ये—किं पुनरिति ।

---

† भाष्यकारस्येयं व्याख्याशैल्यन्यस्थलेष्वपि दृश्यते । तद्यथा—

"अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे [८ । २ । ६—६] अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसाते ॥

प्रगृह्यसंज्ञायां च [१०] प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसाते ।......किमर्थमिदमुभयमुच्यते, न प्रगृह्यसंज्ञायामित्येव स्वरेऽपि बहिष्पदलक्षणे चोदितं स्यात् ? पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्वरे बहिष्पदलक्षण इति तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टम्—प्रगृह्यसंज्ञायां चेति तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ।" [८ । ३ । ३४]

"प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः [६ । ३ । ३४—२] प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिर्वक्तव्या । एनी भार्याअस्य एतभार्यः । श्येतभार्यः ॥ स्थानिवद्भावप्रसङ्गश्च [३] स्थानिवद्भावश्च प्राप्नोति । पट्वी भार्या अस्य पटुभार्यः । मृदुभार्यः ।......किमर्थमिदमुभयमुच्यते, न प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिरित्येव स्थानिवद्भावोऽपि चोदितः स्यात् ? पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टम्-प्रातिपादिकस्य च प्रत्यापत्तिरिति तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ।" [८।३।३४]

‡ उत्तमो लक्षणज्ञानी लक्ष्यज्ञानी तु मध्यमः । लक्ष्यलक्षणयोर्ज्ञानी तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥१२५॥

(अमोघानन्दिनीशिक्षायाम्)

शब्दो लक्ष्यः, सूत्रं लक्षणम् । एवमप्ययं दोषः—समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते । सूत्राणि चाप्यधीयान इष्यते—'वैयाकरण' इति ।

नैष दोषः समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते । तद्यथा—'पूर्वे पञ्चालाः', 'उत्तरे पञ्चालाः', 'तैलं भुक्तम्', 'घृतं भुक्तम्', 'शुक्लो' 'नीलः' 'कपिलः' 'कृष्ण' इति । एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्त्तते ।

अथ वा पुनरस्तु सूत्रम् । ननु चोक्तम्—'सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न' इति ? नैष दोषः । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ।

यदप्युच्यते—"शब्दाप्रतिपत्तिरिति । नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते ।

प्र०—**पूर्वे पञ्चाला इति** । जनपदान्तरनिवृत्तिविवक्षायामेकदेशेऽपि समुदायरूपारोपात्प्रयोगः । **तैलमिति** । यदौषधसंस्कृता घृततैलमात्रा भवति तदेदमुदाहरणम् । आकृतिवाचित्वे तु घृततैलशब्दयोः संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा सर्वत्र मुख्या वृत्तिः । **शुक्ल इति** । अशुक्लेऽप्यवयवेऽवयवान्तरस्य शौक्ल्यात्समुदायस्य शुक्लत्वे सति तदारोपात्प्रयोगः ।

व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा 'राहोः शिर' इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि शब्दार्थभेदव्यवहारः, एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते, सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते ।

सूत्रत एवेति । पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्यैवाऽभिव्यञ्जनात् । **आत इति** निपातः ।

उ०—**जनपदान्तरेति**-भावप्रधानो निर्देशः । **यदेति** । **मात्रा**-परिच्छिन्नोंऽशः । **औषधसंस्कृते** तत्र समुदाये घृतादिशब्दस्य रूढिरिति भावः । **अशुक्लेऽप्यवयवे इति** । '**प्रयोग**' इत्यनेनान्वेति । **आरोपादिति**, समुदायस्य शुक्लत्वे अशुक्लावयवे प्रयोगे च हेतुः । तत्र समुदाये शुक्लत्वारोपे हेतुः—**अवयवान्तरस्य शौक्ल्यादिति** । वनैकदेशे पुष्पिते 'पुष्पितं वन'मितिवदेकदेशेऽपि शुक्ले 'शुक्लः पटः' इति व्यवहार इति बोध्यम् ।

शब्दार्थभेदादिति । अनेकावस्थायुक्तं शिरो 'राहु'शब्दार्थः । यत्किञ्चिदेकावस्थायुक्तं तच्छिरः—शब्दार्थः । तादृशराहुशब्दार्थस्य तादृशशिरःपदार्थोऽवयव इति षष्ठ्यर्थोपपत्तिरिति भावः । **सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति** । अनेकावस्थायुक्तस्य तस्य व्याकृतिक्रियाकरणावस्थाविशिष्टमवयव इति तद्रूपावयवस्याऽयं समुदाय इत्यर्थः' । ईदृशस्थले विकल्पात्मकं ज्ञानं वस्तुशून्यमेव । व्यपदेशिवद्भावविषयेऽप्येवमेव, 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः इति योगसूत्रे पतञ्जल्युक्तेरित्यन्ये ।

भाष्ये—**अविजानत इति** । मन्दबुद्धेरित्यर्थः । **सूत्रत एवेति** । एतन्मूलमेव पठ्यते '**सूत्रेष्वेव**

किं तर्हि ? व्याख्यानतश्चे"ति । परिहृतमेतत्, 'तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवती'ति ।

ननु चोक्तम्—"न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं—'वृद्धिः आत् ऐ'जिति, किंतर्हि ? उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवती'ति । अविजानत एतदेवं भवति । सूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते । आतश्च सूत्रत एव, यो ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत ।

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ?

वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः ॥ १८ ॥

वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति ? वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः । का पुनर्वृत्तिः ? शास्त्रप्रवृत्तिः । अथ कः समवायः ? वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः । अथ क उपदेशः ? उच्चारणम् । कुत एतत् ? दिशि-

---

प्र०—अतश्च हेतोरित्यर्थः । **नाद इति** । नैतदित्यर्थः । अथवा नादोऽर्थरहितत्वाद्घोषमात्रमेवेत्यर्थः ।

किमर्थ इति । नहि वर्णोपदेशेन कस्यचित्साधुशब्दस्यानुशासनमिति भावः ।

वृत्तिसमवायार्थ इति । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । धर्मनियमवत्समासः । **वृत्त्यर्थ इति** । शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समावायस्य दर्शयति । 'इग्यण' इत्यादौ हि यथासङ्ख्यशास्त्रं वर्णसंनिवेशमात्रादेवाऽवतिष्ठते । **वृत्तिप्रयोजन इति** । पारम्पर्येण शास्त्रप्रवृत्तावस्याऽङ्गत्वम् ।

उ०—**हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके'** इति ।

ननु लोकप्रसिद्धमातृकापाठेनैव वर्णज्ञानसंभवान्माहेश्वरो† वर्णसमाम्नायः **किमर्थ** इति पृच्छति—भाष्ये **किमर्थं इति** । पाणिनये महादेवकृत इत्यर्थः । ननु साधुत्वान्वाख्यानं फलमत आह—**नहीति** ।

उत्तरम्—**वृत्तिसमवायार्थं इति** । **वृत्तिः** शास्त्रप्रवृत्तिस्तदुपयोगी **समवायो** वर्णगतः क्रमविशेषः, स बोध्यत्वेन**ार्थः** प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः । सति ह्यक्षरसमाम्नायेऽजादिसंज्ञाभिर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिरिग्यण इत्यादौ **यथासङ्ख्यप्रवृत्तिश्चे**ति भावः । अनेनाऽस्य **शास्त्रबहिर्भूतत्वं सूचितम्** । अत एव **मङ्गलार्थं महतः शास्त्रौघस्यादितो वृद्धिशब्दं पठती**'ति वक्ष्यति । अन्यकर्तृकत्वं च सूचितम् । 'पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यर्थ उपदेश' इत्युक्ते उपदेशे गुरुकर्तृकतायाः स्वरसतः प्रतीतेः । सिद्धोच्चारणेपि 'मन्त्रोपदेश' इत्यादावुपदेशव्यवहारात् । **'अनुबन्धकरणार्थं'** इत्यत्र करणपदेनेतरस्य सिद्धत्वसूचनात् । तत्करणं चोपदेशकर्तृकर्तृकमेव प्रत्यासत्तेरित्याहुः । भाष्ये—**किमिदमिति** । कोऽयं समास इति प्रश्नः । **धर्मनियमवदिति** । षष्ठीसमासः । पक्षत्रयभेदमुपपादयति—**शास्त्रेति** । आद्यतात्पर्यं तूक्तं **'लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः'** इति । ननु नेदमाद्योच्चारणमस्याऽ-

---

† 'भाष्यकृदनुक्तमेषां माहेश्वरत्वं स्ववासनया नागेश आहेत्यवधेय'मिति गुरुप्रसादशास्त्री ।

रुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाह—उपदिष्टा इमे वर्णा इति ।

अनुबन्धकरणार्थश्च ॥ १६ ॥

अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । 'अनुबन्धानासङ्क्ष्यामी'ति । नह्यनुपदिश्य वर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्क्तुम् । स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चाऽनुबन्धकरणार्थश्च । वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थम् । प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः ।

इष्टबुद्ध्यर्थश्च ॥ २० ॥

इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः—'इष्टान्वर्णान्भोत्स्यामह'† इति । न ह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञातुम् ।

इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः ॥ २१ ॥

इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः । एवङ्गुणा अपि हि वर्णा इष्यन्ते ।

प्र०—सति हि समवाये इत्संज्ञा । तत आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारस्ततो **ढ्लोप** इत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः ।

प्रत्याहारार्थमिति । प्रत्याहारशब्देनाऽणादिकाः संज्ञा उच्यन्ते ।

इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति । सति ह्युपदेशे 'कलादिदोषरहिता ये वर्णा निर्दिष्टास्त एव प्रयोक्तव्या' इत्युक्तं भवति ।

एकश्रुत्या हि सूत्राणां पाठात्सर्वेषामुदात्तादीनामुपदेशः कर्तव्य इत्याह—**इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदिति** ।

उ०—नादित्वात्, तत्कथमुपदेशत्वव्यवहारोऽत आह भाष्ये—**उच्चारणमिति** । ढक्कानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः ।

फलान्तरमाह—**अनुबन्धकरणार्थश्चेति** । अनुबन्धबोधनार्थ इत्यर्थः । **चेना**ऽकारस्य विवृतगुणत्वसङ्ग्रहः, उपलक्षणत्वेन वा । अनुबन्धत्वं च समुदायान्त्यत्वे सति, नान्यथेति तात्पर्यम् । ननु 'प्रत्याहार' शब्देन **सूत्रं** चेत्तादर्थ्यमनुबन्धानामनुपपन्नमत आह—**प्रत्याहारशब्देनेति** । अधिकरणव्युत्पत्त्या, अर्शआद्यचा वेति भावः । भाष्ये—**वृत्त्यर्थं इति** । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । एतेन प्रत्याहारद्वारा समवायस्य वृत्त्यर्थता दर्शिता ।

भोत्स्यामहे इति—अन्तर्भावितण्यर्थः । बोधयिष्यामह इत्यर्थः । एवं '**विज्ञातु**'मित्यस्य विज्ञापयितुमित्यर्थः । **सति ह्युपदेशे इति** । एवं च व्याकरणाध्येतॄणामक्षरसमाम्नायेनैवावश्यकेनेष्टवर्णज्ञाने सिद्धे न तदर्थं मातृका पाठनीयेति भावः ।

एकश्रुत्येति । त्रैस्वर्येण पाठे तु द्वयोरेव कर्त्तव्यतां वदेदित्यर्थः । तेषां लोकितः सिद्धौ तु दोषरहितानामपि तत एव सिद्धे रुपदेशवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । त्रैस्वर्येण पाठेऽपि अन्यतमपाठेऽन्यस्य कर्तव्यत्वाभिप्रायेण सर्वेषां ग्रहणमित्यन्ये ।

---

† 'भोत्स्ये' इति पाठान्तरम् । पूर्ववार्तिकव्याख्याने 'आसङ्क्ष्यामि' इत्येकवचनदर्शनादिहापि 'भोत्स्ये' पाठः समीचीनतरः प्रतिभाति ।

आकृत्युपदेशात्सिद्धम् ॥ २२ ॥

आकृत्युपदेशात् सिद्धमेतत् । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः । तथोवर्णाकृतिः ।

आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधः ॥ २३ ॥

'आकृत्युपदेशात्सिद्ध'मिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनः संवृतादयः ?

संवृतः[1] कलो[2] ध्मात[3] एणीकृतो[4]ऽम्बूकृतो[5]ऽर्द्धको[6] ग्रस्तो[7] निरस्तः[8] प्रगीत[9] उपगीतः[10] क्ष्विण्णो[11] रोमश[12] इति । अपर आह—

ग्रस्तं[1] निरस्तम्[2]अविलम्बितं[3] निर्हतम्[4]अम्बूकृतं[5] ध्मातम्[6]अथो विकम्पितम्[7] ।
सन्दष्टम्[8]एणीकृतम्[9]अर्धकं[10] द्रुतं[11] विकीर्णम्[12]एताः स्वरदोषभावनाः † ॥

प्र०—आकृत्युपदेशादिति । उपात्तोऽपि विशेषो नान्तरीयकत्वाज्जातिप्राधान्यविवक्षायां न विवक्ष्यत इत्यर्थः ।

संवृतादीनामिति । एकारादीनां संवृतत्वं दोषो न त्वकारस्य, तस्य संवृतगुणत्वात्, तत्र सन्ध्यक्षरेषु विवृततमेषूच्चार्येषु संवृतत्वं दोषः । **कलः**—स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलिकत्वेन प्रसिद्धः । **ध्मातः**—श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोऽपि दीर्घ इव लक्ष्यते । **एणीकृतो**ऽविशिष्टः, 'किमय-

---

उ०—आकृत्युपदेशे किमित्यकारादिह्रस्वव्यक्तिविशेषोपादानम् ? तदुपादाने व्यक्त्यन्तरग्रहणानापत्तिश्चेत्यत आह—**उपात्त इति** । नान्तरीयकत्वं च–तं विना जातेरुच्चारयितुमशक्यत्वात् ।

संवृतादीनामिति भाष्ये । तादृशदोषसहितानामाकृतिग्रहणात्प्राप्तस्य ग्रहणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तदाह—**एकारादीनां संवृतत्वमिति** । **अविशिष्ट इति** । संश्लिष्टः सन्दिग्ध इति यावत् ।

---

† शौनकीय ऋग्वेदप्रातिशाख्ये वर्णदोषा एवं व्याख्याताः—ग्रस्तम्—जिह्वामूलनिग्रहे ग्रस्तमेतत् [१४ । ८] निग्रहो नाम स्तम्भनम् ।

निरस्तम्—निरस्तं स्थानकरणापकर्षे [१४ । २] अम्बूकृतम्—ओष्ठाभ्यामम्बूकृतमाह नद्धं दुष्टम् [१४ । ४] ओष्ठाभ्यां नद्धम् । बद्धमित्यर्थः । यदाह वक्ता तद्दुष्टमम्बूकृतमित्युच्यते ।

"लुप्तवर्णपदं **ग्रस्तं**, **निरस्तं** त्वरितोदितम् ॥३५०॥ **अम्बूकृतं** सनिष्ठीवमबद्धं स्यादनर्थकम् ॥३५१॥ (इत्यमरः)

सन्दष्टम्—सन्दष्टं तु व्रीडन आह हन्वोः [१४ । ६] व्रीडनं नाम हन्वोर्नीचैर्भावः ।

क्ष्विण्णः, रोमशः—लोमश्यं च क्ष्वेडनमूष्मणां तु [१४ । २०] लोमश्यं नामासौकुमार्यम् । क्ष्वेडनं नामाधिको वर्णस्य सरूपोध्वनिः ।

एणीकृतम्—मुखाद् विप्रुषोऽनिर्गमयन्,, एणीकृतम् । (लाट्यायन श्रौतसूत्रे ६ । १० । १८)

याज्ञवल्क्यशिक्षायामध्ययनाधिकारे चतुर्दशपाठदोषाः प्रदर्शिताः—

शङ्कितं भीतमुद्धृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं मूर्द्धिगतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ २८ ॥
विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् । व्याकुलं तालहीनं च पाठदोषाश्चतुर्दश ॥ २९ ॥

इति । अतोऽन्ये व्यञ्जनदोषाः ।

नैष दोषः । गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । अस्त्यन्यद्गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनम् । किम् ? समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति ।

एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि । सा तर्हि वक्तव्या ।

प्र०—मोकार अथौकार' इति यत्र सन्देहः । **अम्बूकृतो** यो व्यक्तोऽप्यन्तर्मुख इव श्रूयते । **अर्धको**–दीर्घोपिह्रस्व इव । **ग्रस्तो**–जिह्वामूले निगृहीतः । अव्यक्त इत्यपरे । **निरस्तो**–निष्ठुरः । **प्रगीतः**—सामवदुच्चारितः । **उपगीतः**—समीपवर्णान्तरगीत्याऽनुरक्तः । **क्ष्विण्णः**—कम्पमान इव । **रोमशो**—गम्भीरः । **अविलम्बितो**—वर्णान्तराऽसंभिन्नः । **निर्हतो**—रूक्षः । **सन्दष्टो**—वर्द्धित इव । **विकीर्णो**—वर्णान्तरे प्रसृतः । एकोऽप्यनेकनिर्भासीत्यपरे । **स्वरदोषभावना इति ।** स्वरदोषगोत्राणि‡ । अनन्ता हि दोषा अशक्तिप्रमादकृताः ।

अस्त्यन्यदिति । 'गर्ग' इत्यादिनैव संनिवेशेन गर्गादीनां साधुत्वं यथा स्याद्गार्ग्य इत्यादीनां मा भूत् । ततश्च तद्गतानामेवाऽकारादीनां दोषनिवृत्तिः कृता स्यात्, न तु समुदायान्तरस्थानाम् । यद्यपि प्रत्ययविध्यर्थो गर्गादीनां पाठस्तथापि प्रसङ्गात्समुदायसाधुत्वार्थोऽपि भवति ।

निवृत्तकलादिकामिति । अकारस्य संवृतत्वान्निवृत्तसंवृतत्वादिकामिति नोक्तम् । अकारस्य निदर्शनार्थत्वात्सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिरित्यर्थः ।

उ०—**ह्रस्व इवेति** । तद्वत्कालसङ्कोचेनोच्चारित इत्यर्थः । **निष्ठुर इति** । त्वरित इत्यन्ये । **गोत्राणीति** । स्वरदोषजातय इत्यर्थः ।

भाष्ये—**गर्गादिबिदादिपाठादिति** । संवृतादिदोषरहितानामेव तत्र पाठादिति भावः ।

साधुत्वमिति । निवृत्तकलादिदोषवत्त्वमित्यर्थः । **गार्ग्य इत्यादीनामिति** । तत्रत्यानां कलादिदोषनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदाह—**ततश्चेति** । परेतु **समुदायानाम्**—एतत्प्रकृतिकयञन्तसमुदायानां **साधुत्वं यथा स्यादित्यर्थं** पाठश्चरितार्थो न कलादिदोषं निवर्तयेदित्येव भाष्यार्थः, '**पाठश्चैव विशेष्यते**' इत्यग्रिमभाष्यस्वरसादित्याहुः ।

निदर्शनार्थत्वादिति । तत्राऽवर्णस्य 'अ अ' इति कृतैव, तद्वत्तदनन्तरमन्येषामपि करिष्यामीति भावः । एतेनाऽवर्णप्रत्यापत्तेः कृतत्वाद्वक्ष्यामीत्यनुपपन्नमिति परास्तम् ।

भाष्ये—**सा तर्हि वक्तव्येति** । तथा च प्रत्यापत्त्याश्रयणे गौरवमिति भावः ।

---

‡ 'स्वरदोषगात्राणि' इति पाठान्तरम् । तथा चान्नंभट्टः—"भावनाशब्दार्थमाह—गात्राणीति, गात्रवत् प्रधानभूतानि; यथा शरीरस्यानेकविधा अवयवाः, तद्वत्तेषामप्यनेकभेदाः सन्तीत्यर्थः ।"

लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः ॥ २४ ॥

लिङ्गार्था सा तर्हि भविष्यति । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? यद्यप्येतदुच्यते अथवैतर्हि अनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्यमित्संज्ञा च न वक्तव्या, लोपश्च न वक्तव्यः । यदनुबन्धैः क्रियते तत्कलादिभिः करिष्यते । सिद्ध्यत्येवमपाणिनीयं तु भवति ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—'आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधः' इति । परिहृतमेतत्—'गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति'-इति । ननु चान्यद्गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनमुक्तम् । किम् ? समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते—पाठश्चैव विशेष्यते, कलादयश्च निवर्त्यन्ते ।

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह । कथम् ? द्विगता अपि

प्र०-**यदनुबन्धैरिति**। यथा स्वरितत्वमधिकारार्थमेवमात्मनेपदाद्यर्थं कलादिकं प्रतिज्ञाय '**कलादात्मनेपद**'मित्यादि करिष्यते न त्व'**नुदात्तङित**' इत्यादि । **ननु** चानुबन्धाऽभावे कथमणादिकाः संज्ञा उपपद्यन्ते ? **आदिरन्त्येनेत्यत्रा**'**दिः कलैः सहे**'त्युक्त्वा 'अ—उ' इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते, स्वरसन्धिश्चाऽसन्देहाय न करिष्यते इत्यदोषः ।

उभयमिति । यथाभूता गर्गादिस्था अकारादयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रयोक्तव्या

उ०—**लिङ्गार्था त्विति** । अनुबन्धस्थानीयतत्तद्धात्वादिगतकलादिलिङ्गनिवृत्त्यर्थेत्यर्थः । नाऽऽकृतिनिर्देशप्रयुक्तदोषपरिहारमात्रप्रयोजना प्रत्यापत्तिः, किं तु सर्वानुबन्धेत्संज्ञाशास्त्राद्यकरणफलिकापीति न गौरवमिति भावः ।

तदेव विवृणोति—**तत्तर्हीत्यादिना** । धात्वादिगतकलादिलिङ्गमित्यर्थः ।

अथवैतर्हीत्यस्य—तथापीत्यर्थः । **अनेकमनुबन्धशतमिति** । एकैकस्यानुबन्धस्य **शतश** उच्चारणं, तादृशाश्चाऽनेके उच्चारणीया इत्यर्थः । **यथेति** । एधत्यादयोऽनुदात्तङितः कलदोषयुक्ताः पाठ्याः । स्वरितञितश्च ध्माताः । तत्र '**कलादात्मनेपदम्**' '**ध्मातात्कर्तृगामिनि क्रियाफले**' इति सूत्रे कार्ये । एवं टकितौ कलध्मातौ पठित्वाद्यन्तौ **कलध्माताविति** पाठ्यम् । एवं ङ्वितोऽर्द्धकदोषयुक्तान् पठित्वा '**अर्द्धकात् क्त्रिरिति** । **ट्वितश्च** ग्रस्तान्पठित्वा '**ग्रस्तादथु**'जित्यादि बोध्यम् । एते च कलादयः प्रक्रियादशायामेव । प्रयोगे तु शुद्ध एव, शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिकरणात् । '**आदिः कलैः सहे**'ति पाठः ।

भाष्ये—**अपाणिनीयमिति** । वर्णसमाम्नायसमर्थनाय प्रवृत्तस्य एकदोषपरिहाराय सकलशास्त्रस्य व्याख्यानसापेक्ष्यगुरुप्रकारेणाऽन्यथाकरणे **वृश्चिकभिये**—त्यादिन्याय आपततीति भावः ।

नन्वपठितेषु दोषनिवृत्तिर्न कृता स्यादत आह—**यथाभूता इति** । गर्गाद्यकारादिषु एकरूपेण **पठितेषु** तज्जातीया एव ते सर्वत्र साधव इत्यनुमातुं **शक्यत** इति भावः । भाष्ये—**पाठश्चैवेति** । **विशेष्यते**—तत्तत्प्रत्ययवैशिष्ट्येन बोध्यते इत्यर्थः ।'**द्विष्ठानी**'त्यस्य द्वयोरर्थयोस्तिष्ठन्तीत्यर्थ इत्याह—**शब्दस्यापीति** । तत्र 'कः कीदृशो धावती'ति प्रश्ने—'**श्वेत**' इत्युत्तरम् । 'श्वा-इत' इति च्छेदेन 'क'

हेतवो भवन्ति । तद्यथा—'आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता' इति+ । तथा वाक्यानि द्विष्ठानि भवन्ति—'श्वेतो धावति' । 'अलम्बुसानां याते'ति ।

अथवा, इदं तावदयं प्रष्टव्यः—'क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन्नि'ति ? आगमेषु । आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते । विकारेषु तर्हि । विकारा अपि शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रत्ययेषु तर्हि । प्रत्यया अपि शुद्धाः पठ्यन्ते । धातुषु तर्हि । धातवोऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रातिपदिकेषु तर्हि । प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते । यानि तर्हि ग्रहणानि प्रातिपदिकानि ? एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः । 'शशः' 'षष' इति मा भूत्, 'पलाशः' 'पलाष' इति मा भूत्, 'मञ्चको' 'मञ्जक' इति मा भूत्× ।

प्र०—इति प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । द्विगता इति । द्वावर्थौ गताः—प्रयोजनद्वयसंपादका इत्यर्थः । तथा वाक्यान्यपीति । शब्दस्याप्यर्थवद्द्विगतत्वमित्यर्थः ।

अथ वेति । केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावाद्धात्वादीनां च शुद्धानां पाठात् तत्स्थत्वाच्च वर्णानां न कश्चिद्दोषः । यानि तर्हीति । डित्थादीनि । एतेषामपीति । शिष्टप्रयुक्तत्वेनोणादीनां पृषोदरादीनां च साधुत्वाभ्यनुज्ञानात्सर्वेषामत्र सङ्ग्रहः सिद्धः ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

उ०—इत्यस्योत्तरम् । 'श्वेत' इतिच्छेदेन 'कीदृश' इत्यस्योत्तरमिदम् । एवं 'केषां जनपदानां गन्ता' 'को वा समर्थ' इति प्रश्ने उत्तरम्—अलमित्यादि । अलंबुसा देशविशेषाः । बुसानां—पलालवर्णानां याता प्राप्तिमान् अलं—समर्थ इति चार्थः । पातेति क्वचित्पाठः । 'पा रक्षणे' इत्यस्य रूपम् ।

+ एको मुनिस्ताम्रकराग्रहस्तो ह्याम्रेषु मूले सलिलं ददाति । आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ता एका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा ॥ (पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे ११ । ६५)

यथेक्षुहेतोः सलिलं प्रसेचितं तृणानि वल्लीरपि तन्निषिञ्चति । तथा क्रियाधर्मनिमित्तमार्जिता सुखार्थलाभेऽपि न धर्मतापिका ॥ (न्यायमञ्जर्य्याम्)

अन्यत्रापि दृश्यतां भाष्ये—

"अथवा द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता भवन्ति तथा वाक्यान्यपि द्विगतानि दृश्यन्ते । श्वेतो धावति । अलम्बुसानां यातेति ।" (८ । २ । ३)

"अथवा वृद्धकुमारीवाक्यवदिदं द्रष्टव्यम् । तद् यथा वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता—वरं वृणीष्वेति । सा वरमवृणीत—पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्निति । न च तावदस्याः पतिर्भवति, कुतः पुत्राः, कुतो गावः, कुतो धान्यम् । तत्रानयैकेन वाक्येन सर्वं संगृहीतं भवति ।"

(व्या० महाभाष्ये ८ । २ । ३)

× यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् । स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृत् शकृत् ॥ यस्य षष्ठी चतुर्थी च विहस्य च विहाय च । यस्याहं च द्वितीया स्याद् द्वितीया स्यामहं कथम् ॥

आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सहधातुभिः ।
उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

उ०—केवलानामिति । एवं च कलादिदोषाणां न कुत्रापि प्रसक्तिरिति भावः । भाष्ये—यानि तद्यं ग्रहणानीति । कार्यविधावकृतानुवादानीत्यर्थः । उपदेश इति । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादावनुवादरूपेण ग्रहणमित्यर्थः । एतेनोद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादेच इति सूत्रस्थभाष्यविरोध इत्यपास्तम् । नन्वेवमतिप्रसङ्गः स्यादत आह शिष्टेति । एवं संवृतादीनां प्रतिषेध इत्यस्मिन् प्रत्याख्याते इष्टबुद्ध्यर्थं इत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेवेत्यलम् ।

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे
पाद आद्यमाह्निकम् ॥ इति पस्पशाह्निकम्† ॥ १ ॥

† "······उपोद्घातत्वेनेदमाह्निकं चतुर्दशसूत्र्या अपि शास्त्रप्रवृत्त्यर्थत्वात् तत्समर्थनमुपोद्घात एव । अत एवेदं पस्पशाह्निकमित्युच्यते । शास्त्रारम्भसमर्थकोपोद्घातग्रन्थसन्दर्भस्य पस्पशशब्देन वृद्धैर्व्यवहारात् ।

शास्त्रस्यारम्भको ग्रन्थ उपोद्घात इतीरितः । स एव ग्रन्थसन्दर्भः पस्पशः कथितो बुधैः ॥,,
(इत्यन्नंभट्ट उद्द्योतने)

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना । शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥
(शिशुपालवधे २ । ११२)

'पस्पशा शास्त्रारम्भसमर्थक उपोद्घातसन्दर्भग्रन्थः' इत्यत्र मल्लिनाथः ।

"पस्पशा । स्पश बाधनस्पर्शयोः । यङन्तादच्चि 'यङोऽचि च' [२ । ४ । ७४] इति लुक् । 'अजाद्यतष्टाप्' [४ । १ । ४] इति टाप् । 'दीर्घोऽकितः' [७ । ४ । ८३] इत्यभ्यासस्य दीर्घस्तु न भवति । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादित्याहु''रिति शब्दार्थचिन्तामणिः । एवमेव चास्य सिद्धिं चकार तत्त्वबोधिन्यां ज्ञानेन्द्रभिक्षुः ।

ऋग्वेदेऽपि 'पस्पशे' इति दृश्यते—"विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।" [१। २२। १६]

महाभाष्येऽपि दृश्यते—"पस्पशाते च्चाकशीमि वावशतीरिति प्रयोगो दृश्यते । कपोतः शरदं पस्पशाते ।" [७ । ३ । ८७]

शास्त्रेष्वाद्यं व्याकरणं, मुख्यं तत्रापि पाणिनेः । रम्यं तत्र महाभाष्यं, रम्या तत्रापि पस्पशा ॥

अथ द्वितीयं प्रत्याहाराह्निकम्

अ इ उ ण् ॥ १ ॥

अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः ॥ १ ॥

अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? आकारग्रहणार्थः । अकारः सवर्णग्रहणेनाऽऽकारमपि यथा गृह्णीयात् ।

प्रदीपः—अइउण् । सर्ववर्णानविशेषेण विचार्य विशेषेणात्र विचारः क्रियते—**अकारस्येति** । अत्राकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण वा सतोऽप्यर्थवत्त्वस्याऽविवक्षितत्वाद्विभक्त्यनुपपत्तिः । **स्वरसन्धिस्तु न प्रवर्तते,** वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात् । तत्राकारस्य संवृतत्वाद्दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात् प्रयत्नभेदात् सवर्णसंज्ञाया अप्रसङ्गात्प्रदेशेष्वकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं न प्राप्नोतीति विवृतत्वमस्योपदिश्यते । विवृतस्य गुणस्योपदेशो विवृतोपदेशः । तत्र गुणस्य नित्यसापेक्षत्वादकारापेक्षत्वेऽपि समासः । यथा—'देवदत्तस्य गुरुकुल'मिति । **आकारग्रहणार्थ इति** । विवृतोपदेश आकार ग्रहणार्थ इति सामानाधिकरण्येन निर्देशादाकारग्रहणं 'विवृतोपदेशस्य प्रयोजन' मिति सामर्थ्यादवगमाचोद्यानुरूपमुत्तरं न भवतीति न चोदनीयम् । **सवर्णग्रहणेनेति** येन शास्त्रेणाणुदित्सवर्णस्येत्यनेन सवर्णा गृह्यन्ते तेन कारणेनेत्यर्थः ।

उद्द्योतः—ननु चतुर्दशसूत्र्याः प्रयोजनमुक्तमेव तत्किं पुनरत्र तद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—**सर्वेति** । **विशेषेण**—तत्तद्रूपेण । प्रत्येकं वर्णेभ्यो विभक्तिमाशङ्क्याह—**स्वरूपेणेति** । शब्दजन्यज्ञानविषयो हि शब्दस्यार्थः । एवं च स्वरूपमपि स्वजन्यबोधविषयत्वेनार्थः । अनुकार्यमर्थ इति तु स्पष्टमेव । एवं विद्यमानस्याप्यर्थवत्त्वस्याऽविवक्षितत्वादर्थवत्सूत्रेऽग्रहणादित्यर्थः । स्वरूपस्य श्रोत्रगृहीतस्यैव शाब्दे भानोपपत्तौ न तत्र शक्तिः कल्प्या । अनुकार्यं च सादृश्येनोपस्थापयतीति न तत्रापि वृत्तिः । वृत्त्यार्थबोधकत्वं चार्थवत्त्वमर्थवत्सूत्रे निविष्टमिति भावः । अनुकरणत्वभङ्गान्न विभक्तिरिति तत्त्वम् । सौत्रत्वाद्वा । कारप्रत्ययोऽपि बाहुलकान्न । **स्वरसन्धिस्त्विति** । सौत्रत्वात्संहिताया अविवक्षणाद्वेतिभावः । **अजादिसञ्ज्ञानामनिष्पादादिति** तु चिन्त्यं, वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां यणादीनां सुद्ध्युपास्य इत्यादौ तटस्थ इवोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । अन्यथा 'तुल्यास्यप्रयत्न'मित्यादौ सवर्णदीर्घादि न स्यात् । **अत्र—सूत्रे** । **तत्रेति** पाठेऽप्ययमेवार्थः । वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेनेह ग्रहणकशास्त्राऽप्रवृत्तेः सावर्ण्येऽपि नात्र तद्ग्रहणमिति व्यर्थो विवृतोपदेशोऽत **आह—प्रदेशेष्विति** । **अकः सवर्णे** इत्यादौ । तत्राप्यकारः संवृत एवेतिभावः । ननु विवृतपदस्य गुणिपरत्वे सविशेषणत्वात्समासो न स्यादत आह—**विवृतस्य गुणस्येति** । भाष्ये **कर्तव्य** इत्यस्य प्रतिज्ञेय इत्यर्थः । एतेन तस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तम् । भाष्ये **किं प्रयोजन**मित्यत्र उद्दिश्येत्यध्याहारः । 'कर्त्तव्य' इत्यनुषङ्गश्च । नन्वाकारग्रहणं सवर्णग्रहणमेवेति भेदाभावात्कथं तस्य करणत्वमत आह—**येन शास्त्रेणेति** ।

किं च कारणं न गृह्णीयात् ? विवारभेदात् ।

किमुच्यते—'विवारभेदा'दिति, न पुनः कालभेदादपि । यथैव ह्ययं विवारभिन्न एवं कालभिन्नोऽपि ?

सत्यमेतत् । वक्ष्यति—'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' [१ । १ । ९] इत्यत्रास्य ग्रहणस्य प्रयोजनम्—'आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्ती'ति । बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः । तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य ।

प्रदीपः—**किं च कारणमिति** । आकृतिपक्षाश्रयेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानादाकारस्याप्यत्वजातिसद्भावात्सिद्धं ग्रहणमिति भावः । अत्र च 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन'मिति प्रथमा कृता तेन कस्मात् कारणादित्यर्थः सम्पद्यते ।

विवारभेदादित्यत्र तु कारणशब्दप्रयोगाभावात्प्रायग्रहणादसर्वनाम्नो वा प्रथमाद्वितीययोरभावाद्विभाषागुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी विहिता । विवारयति विकासयति आस्यमिति **विवारः**—प्रयत्नः । व्यक्तिपक्षे ग्रहणकशास्त्रारम्भाद्दोषापत्तिः ।

व्यक्तिपक्षे भेदान्तरसद्भावादाह—**किमुच्यत इति** ।

बाह्यश्चेति । प्रयत्नाभिनिर्वृत्तत्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य शङ्का । बाह्यत्वेन परिहारः । प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रियान्तरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य—बाह्यत्वं कालस्य । यथा व्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः परिमाणद्रव्यकृतः, एवमत्रापि मात्रादिव्यपदेशो निमेषादिक्रियाभेदकृतः । अथ वा नाभिप्रदेश एव विशिष्टप्रयत्नारम्भाद्दीर्घादिनिष्पत्त्या नाभेश्चाऽस्याद्बाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वम् । विवृतत्वादीनां चाऽऽस्यवर्त्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाभ्यन्तरत्वम् । द्रुतादिवृत्तयस्तु यथा न भेदिकास्तथा **तपरसूत्रे** वक्ष्यते ।

उद्द्योतः—नन्वाकृतिभेदात्कथं तत्पक्षेऽप्यकारेणाऽऽकारग्रहणमत आह—**आकारस्यापीति** । केवलकण्ठ्यत्वे सति स्वरत्वमत्वजातिव्यञ्जकमिति दीर्घप्लुतयोरपि सेति भावः । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमायां यथाश्रुतेऽन्वयो न जायतेऽत आह—**अत्र चेति** ।

उत्तरेऽपि तर्हि प्रथमा कुतो नेत्यत आह—**प्रयोगाभावादिति** । निमित्तादिशब्दप्रयोगाभावेऽपि तदर्थे गम्यमाने स्यादेव विभक्तिरत आह—**प्रायग्रहणादिति** । **विभाषा गुणे इति** ।

निमित्तेत्यादि वार्त्तिके सर्वासामित्येतन्न पञ्चमीतृतीयाविधायकं किं तु **हेताविति विभाषा गुणेति**-सिद्धयोस्तयोरन्याभिरबाधायानुवादकमेवेति भावः । **विवारयतीति** । सचाभ्यन्तरप्रयत्नः । **दोषापत्तिः** । दण्डाढकमित्यादौ दीर्घानापत्तिर्दोष इत्यर्थः । ननु प्रयत्नभेदेऽपि जातिसद्भावात्स्यादेव ग्रहणमत उक्तं—**व्यक्ति पक्ष इति** ।

ननु कालस्य व्यापकत्वाद्बाह्यत्वेन समाधानमयुक्तम् । किं च 'कालो न प्रयत्न' इति तद्भेदे कथं सवर्णत्वाऽप्राप्तिरत आह—**प्रयत्नाभिनीति** । बाह्यत्वं व्युत्पादयति—**प्रसिद्धेति** । प्रसिद्धपरिमाणं यद्वस्त्वन्तरगतं परिच्छेदकक्रियान्तरं,—परिच्छेद्यक्रियापेक्षयान्यत्तदपेक्षणादित्यर्थः । एवं च बाह्यपरिच्छेदकक्रियापेक्षया बाह्यत्वोक्तिरिति भावः । 'क्रियैव कालो नातिरिक्त' इति मते इदम् । 'अतिरिक्तः क्षणसमूहः काल' इति मते परिहरति—**अथ वेति** । अयं भावः—नाभिप्रदेशावच्छिन्नयत्नेन प्रेरितो वायुस्तत्तत्स्थानाभिघातोत्तरं

किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते, आहोस्वित्संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते ?

विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते । कथं ज्ञायते ? यदयम्—'अ अ' [८ । ४ । ६८] इत्यकारस्य विवृतस्य संवृतताप्रत्यापत्तिं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? 'अतिखट्वः' 'अतिमाल' इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति, संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः ।

प्रदीपः—किं पुनरिति । किं सूत्रकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो, वार्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम्, अथवाऽकृत एव विवृतोपदेशो वार्तिककृता चोद्यत्वेनोपन्यस्त इति प्रश्नः । दुरवधारत्वादुपदिष्टोऽपि विवृतो व्याख्यानेन विना न शक्यते ज्ञातुमिति प्रत्यक्षेऽप्यकारे प्रश्नोऽयं नाऽसमञ्जसः ।

तत्र प्रत्यापत्त्या पूर्वः पक्ष आश्रितः । अन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात्, स्वरूपप्रच्यवाऽभावात् ।

अस्ति ह्यन्यदिति । प्रयोग एव प्राप्ते विवृतत्वे संवृतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादित्यज्ञापकमेतदित्यर्थः । नन्विहाऽसति विवृतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारेणाऽऽकारस्याग्रहणादच्त्वाभावात्कथमतिखट्व इति ह्रस्वः ? नैष दोषः, **'उदीचामातः स्थाने'** इति ज्ञापका-द्भवत्याकारस्य[1] ह्रस्वः ।

उद्द्योतः—वर्णाभिव्यञ्जक इति शिक्षादौ[2] स्पष्टम् । वायोरल्पत्वाधिक्यानि च ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिरूपकालव्यञ्जकानीति । ननु ह्रस्वदीर्घयोः कालभेदा'**दतो भिस**'इत्यादौ दीर्घोऽग्रहणवद्विलम्बितवृत्त्योच्चारितस्य ह्रस्वाकारस्यापि द्रुतमध्यापेक्षया कालाधिक्यादैस्भावविधायके ग्रहणानापत्तिरत आह—**द्रुतादीति** ।

'उपदिश्यमानस्ये'त्यत्र वार्तिककृतः कर्तृत्वे पक्षयोर्भेदो न स्यादत आह—**किं सूत्रकारेणेति** । **सूत्रकारो**[3]—महेश्वरो, वेदपुरुषो वा, **'येनाक्षरसमाम्नाय**'मित्याद्यैतिह्यादित्याहुः । ननु प्रत्यक्षतोऽकारे श्रुते, तद्गतगुणस्यापि ज्ञातत्वात्प्रश्नोऽयमसङ्गतोऽत आह—**दुरवधारत्वादिति** । विवृतत्वादीनां श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभावादिति भावः ।

अन्यथा—संवृतत्वे । स्वरूपप्रच्यवे हि पुनः संवृतविधानं युक्तं स्यादिति भावः ॥

प्रयोग एवेति । 'अतिखट्व' इत्यादिप्रयोगे ह्रस्वेनान्तरतम्याद्विवृतोऽकारः प्राप्तः संवृत एव भवित्वत्यर्थं प्रत्यापत्तिवच्च इति भावः । **नन्विति** । '**अचश्चे**'त्युक्तेरच एव ह्रस्वत्वेन भाव्यमिति भावः । **गोस्त्रियो**रित्यत्रैतद्वारणार्थमेवोपस्थितिः स्यादिति तात्पर्यम् । **उदीचामात इति** । न चापो**न्यतरस्याम्**िति ह्रस्वे चरितार्थमिदम् । न चात्राऽच्परिभाषोपतिष्ठते, फलाभावादिति वाच्यम् । शास्त्रस्याल्पविषयताप- त्तेर्गोशब्दसाहचर्येण स्त्र्यंशेऽप्यचश्चेत्यस्याप्रवृत्तेश्च । तदंशे हि फलाभावान्न प्रवर्तते इति दिक् ।

---

१ अन्यथाऽऽकारस्थानिकस्याकारस्य ह्रस्वाभावात्सूत्रमेव व्यर्थं स्यादित्याशयः ।

२ नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो नाम वायुरूर्ध्वमाक्रामन्नुर आदीनां स्थानानामन्यतमस्मिन् स्थाने प्रयत्नेन विधार्यते । (पाणिनीय शिक्षायाम्)

३ सूत्रकारः पाणिनिः ।

नैतदस्ति । नैव लोके न च वेदेऽकारो विवृतोऽस्ति । कस्तर्हि ? संवृतः । योऽस्ति स भविष्यति । तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति—'विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते' इति ।

कः पुनरत्र विशेषः—'विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायेत, संवृतस्योपदिश्यमानस्य वा विवृतोपदेशश्चोद्येते'ति ?

न खलु कश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषिकामात्रं तु । भवानाह—'संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यत' इति । वयं तु ब्रूमो—'विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत' इति ।

तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः ॥ २ ॥

तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः । क्वाऽन्यत्र ? धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य । किं प्रयोजनम् ? सवर्ण ग्रहणार्थः । आक्षरसमाम्नायिकेनाऽस्य ग्रहणं यथास्यात् । किं च कारणं न स्यात् ? विवारभेदादेव ।

प्रदीपः—**नैव लोक इति**। प्रयुक्तानामनुशासनात्प्रयोगे च विवृतस्याकारस्याऽभावात्संवृत एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव ।

कः पुनरिति। 'विवृतोपदेश' इत्यत्र 'कृत' इति वा, 'कर्तव्य' इति वा वाक्यशेषाध्याहारे न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः ।

आहोपुरुषिकेति । अहो अहं पुरुष इत्यहङ्कारवानहोपुरुषः, तस्य भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । अहंकारवत्त्वमित्यर्थः ।

तस्येति । यदा प्रत्याहारे विवृतोऽकार उपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संवृतस्याऽकारस्य ग्रहणाभावादचकार्यं न स्यादिति तत्सिद्ध्ये सर्वस्याऽकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः। तेन 'शाम्यती'त्यादौ दीर्घादि सिद्ध्यति । ननु च सर्वेषामकाराणां यत्सामान्यं तदनुकरणमत्राऽकारः । तस्य च विवृतत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमुच्यते 'तस्य विवृतोपदेशा'दिति ? एवं तर्हि यदा कस्यचिदेवाकारस्येदमनुकरणं, स्वरूपपदार्थको वाऽकारस्तदेदमुच्यत इत्यदोषः ।

उद्द्योतः—नन्वाद्यपक्षे प्रयोजनान्वाख्यानमात्रपरत्वं, द्वितीये विवृतोपदेशपरत्वमपीति विशेषस्य स्पष्टत्वात्—अत आह—**विवृतोपदेश इत्यत्रेति** ।

आहोपुरुषिकेत्यत्र वुञः प्राक् **मयूरव्यंसकादि**त्वात्समासः । **अहो** इति अहमित्यर्थे । तत्र प्रयोजनान्वाख्यानमित्येव ज्यायः, प्रत्यापत्तेः । अकर्तृके आशापादनाभावाच्चेत्याहुः ॥

प्रत्यापत्त्या 'अइउ'णित्यत्रैव प्रक्रियादशायां सर्वत्राऽकारो विवृतः प्रतिज्ञात इत्यजानञ्शङ्कते—भाष्ये—**तस्य विवृतोपदेशादिति** । '**तस्ये**'त्यस्य—वर्णसमाम्नायस्थस्येत्यर्थः । **संवृतस्येति** । धात्वादिस्थस्येत्यर्थः ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थस्य ग्रहणमिति, यदयमकः सवर्णे दीर्घः [६ । १ । १०१] इति प्रत्याहारेऽको ग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? नहि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? यस्याक्षरसमाम्नायिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्यात्—'खट्वाढकं' 'मालाढक'मिति । सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति । तस्माद्विवृतोपदेशः कर्तव्यः ।

क एष यत्नश्चोद्यते—विवृतोपदेशो नाम । विवृतो वोपदिश्येत संवृतो वा को न्वत्र विशेषः ?

स एष सर्व एवमर्थो यत्नः—यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेना-

---

प्रदीपः—यदयमिति । अत्र हि ककारेण चिह्नेन प्रत्याहारस्थो विवृतो निर्दिष्टः, तेन च संवृतस्याऽग्रहणे 'इकः सवर्णे' इति वक्तव्यम् । **न हि द्वयोरिति** । यद्यप्येकोऽपि विवृतो नास्ति, तथापि द्व्यधिष्ठानत्वादेकादेशस्य 'द्वयो' रित्युक्तम् ।

नैतदिति । 'अक इत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणादज्ञापकमेतदित्यर्थः ॥

क एष यत्न इति । धात्वादयः पठितास्तत्राऽकारो विवृतः पठ्यतां न किंचिद्गौरवं भवति, तत्किमुच्यते—'अन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्य' इति प्रश्नः ॥

यानीति । प्रतिपदिपाठस्याऽशक्यत्वात्तस्य 'विवृतोपदेशा'दित्यनेन सर्वस्याकारस्य विवृतोपदेशः कार्यतया चोद्यत इत्यर्थः । **धात्वादिस्थ इति** । अग्रहणप्रातिपदिकार्थे

उद्द्योतः—ननु'अइउ'णित्यादौ कस्यानुकरणमित्यत्र विनिगमकाभावादाह—**स्वरूपपदेति** । स्वरूपपदार्थकत्वं यथा तथोक्तम् । भाष्ये **विवारभेदादिति** । प्रयत्नभेदादित्यर्थः । ग्राहकस्य विवृतत्वाद्ग्राह्यस्य संवृतत्वादिति भावः ॥

प्रत्याहारे इति । सङ्ग्राहके शास्त्र इत्यर्थः । **वक्तव्यमिति** । एवं च प्रयत्नभेदेनाऽसवर्णस्यापि अत्वजात्याक्रान्तस्य विवृतेनाकारेण ग्रहणं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । **यद्यप्येकोऽपीति** । प्रत्युच्चारणं वर्णान्यत्वादाक्षरसमाम्नायिकस्य प्रयोगेऽभावादिति भावः । **आदिरन्त्येनेत्यस्य** चान्त्यसदृशेन सहोच्चार्यमाण आदिसदृश इत्याद्यर्थः । तत्र ककारादिचिह्नेनाऽगादिशब्दस्थस्तत्सदृशत्वाद्विवृत एव । सादृश्यं च व्यक्तिभेदे सति सर्वधर्मसाम्यप्रयुक्तं ग्राह्यम् । तस्य च प्रयोगस्थेऽभावेप्यनेन तद्ग्रहणं ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् । केचित्तु 'देवदत्त अजस्ती'त्यादौ प्रत्याहारलिङ्गेनैक आक्षरसमाम्नायिकोऽस्ति तदर्थं भाष्ये **द्वयोरित्युक्तमित्याहुः** । भाष्ये **युगपत्समवस्थानमित्यस्य** प्रयोगे इत्यादिः ।

एवमर्थ इति । वृत्तावेवंशब्दः प्रकारवति वर्तते इति बहुव्रीहिः । **प्रातिपदिकानीति** । धातुप्रत्यययोरप्युपलक्षणं बोध्यम् । सर्वाण्यग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि विवृताकारयुक्तानि पठनीयानीत्यर्थः । **तद्गुरु भवति तस्मादिति** । यतः सर्वोच्चारणं गुरु, अतो धात्वादिस्थ इति वाच्यमित्यर्थः । ननु धातूनां

भ्युपायेनोपदेशश्चोद्यते, तद्गुरु भवति । तस्माद्वक्तव्यम्—'धात्वादिस्थश्च विवृत' इति ।

दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थः ॥ ३ ॥

दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्तव्यः । दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भूतामिति । वृक्षाभ्याम् * देवदत्ता३ † इति ।

नैष दोषः । नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः । कौ तर्हि ? विवृतौ । यौ स्तस्तौ भविष्यतः ।

'स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम् ।'

संवृतः स्थानी, संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत् । 'अनुस्वारो यथा यणम्' । तद्यथा-सँय्यन्ता सँव्वत्सरः यँल्लोकं तँल्लोकमिति । अनुस्वारः स्थानी यणमनुनासिकं प्रकल्पयति × ।

प्रदीपः—विवृतत्वेऽवश्यचोदनीये धात्वादिस्थस्यापि संवृतस्यैव पठितस्य कार्यार्थं विवृतत्वं प्रतिज्ञेयम् । अन्यथा दोषरूपविवृतोच्चारणे प्रयत्नस्य गौरवं स्यात् ।

विवृतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनान्तरमाह—**दीर्घेति** । असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याऽकारस्य स्थाने सावर्ण्यात्संवृतयोरेव दीर्घप्लुतयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

नैव लोक इति । असत्यपि सावर्ण्ये लिङ्गादकारस्य संवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ भविष्यतः, यदय'**मतो दीर्घो यञि**' '**अतो रोरप्लुतादप्लुत**' इत्याहेति भावः ।

उद्द्योतः—बहुधा पाठाद्धात्वादीत्ययुक्तमत आह—**अग्रहणेति** । 'प्रातिपदिके'त्युपलक्षणम् । **धात्वादिस्थस्यापीति** । पठितधात्वादिस्थस्यापीत्यर्थः । एतेनाऽग्रहणधात्वादीत्येव वक्तुमुचितमित्यपास्तम् ।·

संवृतस्यैवेति । एवं च धात्वादिस्थश्च विवृतवत्कार्यं लभत इत्यतिदेशोऽयमिति भावः । **अन्यथेति** । गुणोच्चारणाद्दोषोच्चारणे यत्नाधिक्यमिति भावः ।

ननु संवृतयोस्तयोरभावेऽपि संवृतस्य विवृतौ न स्यातामेव, आन्तरतम्याभावात् । न चेको यणिव एच इगिवानन्तरतमावपि भविष्यतः, सामर्थ्येन तत्र तथाङ्गीकारेऽपि खट्वाढकमित्यादौ **चरितार्थस्याकः सवर्ण** इत्यादेर्विषये तथा कल्पने मानाभावादत आह—**असत्यपीति । सावर्ण्ये इति** । आन्तरतम्ये इत्यर्थः । एवं **चातो दीर्घ** इति, **अतो रोरि**त्यत्राप्लुतादित्यतो विशेषणं च सामान्यापेक्ष ज्ञापकमिति भावः ॥

संवृतदीर्घादिवदनुनासिकयवलानामपि वेदलोकयोरसत्त्वं मन्यमान आह—भाष्ये **स्थानी प्रकल्पयेदित्यादि** ।

---

* ७ । ३ । १०२ † ८ । २ । ८२
× ८ । ४ । ५८

विषम उपन्यासः । युक्तं यत्सतस्तत्र प्रक्लृप्तिर्भवति । सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः । कौ तर्हि ? विवृतौ । यौ स्तस्तौ भविष्यतः ।

एवमपि कुत एतत्,—'तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः, न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्यातामीकार ऊकारो वे'ति ?

वक्ष्यति 'स्थानेऽन्तरतमः' [१ । १ । ५०] इत्यत्र 'स्थाने' इति वर्तमाने, पुनः स्थानग्रहणस्य प्रयोजनम्,—'यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात्' ।

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् ॥ ४ ॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति—'अस्य च्वौ' [७ । ४ । ३२] 'यस्येति च' [६ । ४ । १४८] । किं कारणम् ? अनण्त्वात् । न ह्येतेऽणो येऽनुवृत्तौ । के तर्हि ? येऽक्षरसमाम्नाये उपदिश्यन्ते ।

प्रदीपः—सतस्तत्रेति । अशक्यत्वाद्दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्येत्यर्थः ।

एवमपीति । असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य संवृतावेवेकारोकारौ प्राप्नुतः 'ग्वृतः संवृता अन्यत्रार्भवसान्न' इति कश्चिदीकारोकारयोः संवृतत्वस्याभ्युपगमात् ।

तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादावयमेवाकारोऽनुकृत इति ककारादिना चिह्नेन ज्ञायते । ततश्चाऽणत्वात्तस्य ग्राहकत्वमस्तु । **अस्य च्वावित्यादौ** त्वकारस्यानण्त्वाद्ग्राहकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । **वृत्तिः**—शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिस्तदनुगतो निर्देशोऽनुवृत्तिनिर्देशः ॥

उद्द्योतः—तद्वत्संवृतौ दीर्घप्लुतावपि कुतो न सन्तावित्यत आह—**अशक्यत्वादिति** । केचित्तु शिष्टसंमतत्वात्ते सन्तः, इमौ तु न तथेति भाव इत्याहुः । **सन्ति हि यण इति** भाष्ये यण इति बाहुल्याभिप्रायेण, रेफस्यानुनासिकत्वाभावादिति बोध्यम् ।

नन्वीकारोकारयोः कथं संवृतत्वमत आह—**ग्वृतः संवृता इति** । ईऊऋत इत्यर्थः । क्वचित्तु 'ग्वत' इति पाठः । ईकारोकाराऽकारा इत्यर्थः ।

एवंचाद्यप्रयोजनार्थमेव सर्वत्राकारस्य विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमिति स्थिते शङ्कते भाष्ये—**तत्रानुवृत्तीति** । एतद्विशेषणोपादानस्य फलमाह—**अकः सवर्णे इति** । **अनण्त्वादिति** । अक्षरसमाम्नायेऽपठितत्वादाकारस्यैवानण्त्वमित्यर्थः । प्रत्युच्चारणं वर्णभेदेऽपि **'अक'** इत्यादौ ककारेण चिह्नेनैतदनुकरणत्वानुमानमिति भावः । **तदनुगत इति** । साक्षाल्लक्ष्यसंस्कारकबोधजनक इत्यर्थः ॥

एकत्वादकारस्य सिद्धम् ॥ ५ ॥

एकोऽयमकारो यश्चाक्षरसमाम्नाये, यश्चानुवृत्तौ, यश्च धात्वादिस्थः ।

अनुबन्धसङ्करस्तु ॥ ६ ॥

अनुबन्धसङ्करस्तु प्राप्नोति । 'कर्मण्यण्' [३ । २ । १] 'आतोऽनुपसर्गे कः' [३ । २ । ३] इति केऽपि णित्कृतं प्राप्नोति ।

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भवति । तत्र को दोषः ? 'किरिणा' 'गिरिणे' त्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति† । इह च 'घटेन तरति घटिक' इति द्व्यज्लक्षणष्ठन्न प्राप्नोति × ।

द्रव्यवच्चोपचाराः ॥ ८ ॥

द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तद्यथा—द्रव्येषु नैकेन घटेनाऽनेको युगपत्कार्यं करोति, एवमिममकारं नाऽनेको युगपदुच्चारयेत् ।

प्रदीपः—एकत्वादकारस्येति । एकैवाकारव्यक्तिः, उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्यञ्जकध्वनिकृतः खड्गतलादर्शादिभेदे प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवत् । अकारस्य निदर्शनार्थत्वादिकारादीनामप्यैक्यं बोध्यम् ।

अनुबन्धसङ्कर इति । एकत्वे क-अण्-टगादीनां भेदाभावाद्गोदादौ ङीबादिः प्राप्नोति ।

किरिणेति । 'न गोश्वन्त्साववर्ण'ेति प्रतिषेधादकारो नोदाहृतः । घटेनेति । एक एवाऽकारो द्विरुच्चार्यत इति द्व्यच्त्वाऽभावः । ठंस्तु बहुकादिषु कृतार्थः ।

द्रव्यवदिति । उपचारो व्यवहारः । यथैकेन घटेनोदकाहरणादिक्रियां युगपदनेको न करोति, तथैवैकमकारं युगपदनेको नोच्चारयेदित्यर्थः ।

उद्द्योतः—ननूदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्यादत आह—उदात्तादीति । प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवदिति । भिन्नभिन्नाकारप्रतिबिम्बप्रतिभासवदित्यर्थः । इकारादीनामपीति । सर्वध्वनिभिरेकस्य स्फोटस्यैव तत्तद्रूपेणाभिव्यञ्जनात् । तत्तद्रूपाभिव्यक्तिकृतश्च परस्परं भेदव्यवहारोऽपीति भावः ।

भाष्ये—अनुबन्धसङ्कर इत्यस्य अनुबन्धकार्यसङ्कर इत्यर्थः । ङीबादीति । 'टिड्ढेत्या'दिना । आदिना णित्वप्रयुक्तयुक् । पर्यायेण कित्वणित्वप्रयुक्तकार्ययोरप्यविरोध इति भावः ।

भाष्ये अनुपपत्तिरिति । इष्टव्यवस्थाया इति भावः । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रसङ्गादिति तात्पर्यम् । प्रतिषेधादिति । 'सावेकाच'इति प्राप्तस्येत्यर्थः । ठंस्त्विति । 'नौद्व्यचष्ठ'न्निति विहितः ।

† ६ । १ । १६८ × ४ । ४ । ७

विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

यदयं विषये विषये नानालिङ्गमकारं करोति–'कर्मण्यण्' 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति तेन ज्ञायते–'नानुबन्धसङ्करोऽस्ती'ति । यदि हि स्यान्नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यादेकमेवाऽयं सर्वगुणमुच्चारयेत् ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । इत्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात् । न ह्ययमनुबन्धैः शल्यकवच्छक्य उपचेतुम् । इत्संज्ञायां हि दोषः स्यात् । आयस्य हि द्वयोरित्संज्ञा स्यात् । कयोः ? आद्यन्तयोः ।

एवं तर्हि—"विषयेण तु, पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम्" । यदयं विषये विषये पुनर्लिङ्गमकारं करोति—'प्राग्दीव्यतोऽण्' [४ । १ । ८३] 'शिवादिभ्योऽ'ण् [४ । १ । ११२] इति, तेन ज्ञायते–'नानुबन्धसङ्करोऽस्ती'ति । यदि हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् ।

प्रदीपः—विषयेणेति । वार्तिककारेण करणत्वेन सामान्यरूपतया चाऽभेदेन विषयो निर्दिष्टः । भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वं व्यक्तिभेदाद्वीप्सां च प्रतिपादयति—**विषये विषय इति** । **सर्वगुणमिति** । गुणा अनुबन्धाः, कार्यायाऽऽश्रितत्वादुपकारकत्वात् । तत्र 'कर्मणि कणिट'ति ब्रूयादित्यर्थः ।

शल्यकवदिति । **शल्यकः**—प्राणिविशेषः । स यथा कण्टकतुल्यैः पत्त्रैर्व्याप्यते नैवं सर्वानुबन्धयुक्तोऽकारः शक्यो निर्देष्टुम् । आद्यन्तयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्यपातिनां श्रवणप्रसङ्गात् । इत्संज्ञैव—आयच्छते व्याप्रियत इत्येककर्तृकत्वा**दायस्ये**त्युक्तम् ।

एवं तर्हीति । 'विषयेणे'त्येतदन्यथा व्याचष्टे 'नाना' शब्दमपनीय 'पुनः' शब्दं पठित्वा । यद्यनुबन्धसङ्करः स्यादकारमेव शिवादिभ्यो विदध्यात् । अथोच्येत—'णित्कृतमेव यथा स्याञ्ञित्कृतं मा भूदिति नियमार्थमेतत्स्यात्', तन्न, नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात् ।

उद्द्योतः—**करणत्वेनेति** । अधिकरणस्य करणत्वविवक्षयेत्य**र्थः** । **सामान्यरूपतयेति** । विषयत्वरूपेणेत्य**र्थः** । **भाष्यकारस्त्विति** । एकविषये नानालिङ्गकरणाऽदर्शनाद्विषयभेदेन तदित्यत्र तात्पर्यम् । 'गुणाः उदात्तादय' इति भ्रमं व्यावर्तयति—**गुणा अनुबन्धा इति** । तेषां गुणत्वमुपपादयति—**कार्यायेति** ।

व्याप्रियते । विषयत्वेन गृह्णातीत्य**र्थः** । **एककर्तृकत्वादिति** । '**स्या**'दित्यनेनेत्संज्ञारूपैककर्तृकत्वादित्य**र्थः** ।

'नाने'ति स्थिते कथमन्यथा व्याख्यानमत आह—**नानाशब्दमिति** । **नियमादिति** । ज्ञापकत्वे हि विध्यर्थत्वमिति भावः । अत्र[1] वाक्यत्रयेऽपि 'तु' शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ ।

१—'अनुबन्धसङ्करस्तु' इत्याक्षेपवाक्ये, 'विषयेण तु नाना लिङ्गकरणात् सिद्धम्' इति तन्निरासवाक्ये, 'विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात् सिद्धम्' इति च न्यासान्तरवाक्ये 'तु' शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तको बोध्य इति दिक् ।

अथवा पुनरस्तु—"विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्ध"मित्येव। ननु चोक्तम्—'इत्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्या'दिति। नैष दोषः, लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा लोके कश्चिदेवं देवदत्तमाह,—'इह मुण्डो भव' 'इह जटिलो भव' 'इह शिखी भवे'ति। यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते। एवमयमकारो यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपस्थास्यते।

यदप्युच्यते—'एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चाऽनुपपत्ति'रिति।

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तिसङ्ख्यानात् ॥ १० ॥

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तेः सङ्ख्यानादनेकाच्त्वं भविष्यति। तद्यथा—'सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ती'ति, 'त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमा'मित्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति। एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकाच्त्वं भविष्यति।

भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतम्। इह तु खलु 'किरिणा' 'गिरिणे' त्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्येव।

प्रदीपः—**अथवेति**। न ब्रूमः—'सर्वगुणमुच्चारये' दिति, किं तु यथा लोके—'इह मुण्डो भव' 'इह नग्नो भवे'ति यद्गुणको यत्रोच्यते तद्गुण एव तत्र भवति, एवमिहाऽपि याभ्यः प्रकृतिभ्यो यदनुबन्धविशिष्टो विधीयते तासु तदनुबन्धनिमित्तमेव कार्यं संपादयति।

आवृत्तिसङ्ख्यानादिति। यथा विकृतियागे त्रयोदश सामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या सप्तदश संपद्यन्ते तथा घटेन तरतीति द्व्यज्लक्षणष्ठन् भवति। **ननु** मुख्ये विषये कृतार्थत्वाद्वचनस्य गौणं द्व्यच्त्वं कथं कार्यस्य निमित्तम्? उच्यते—'**गोद्व्यच**' इत्यत्राऽश्वशब्दप्रतिषेधाल्लिङ्गादावृत्तिभेदेनापि भेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः।

भवेदिति। 'गिरिणे' त्यादावावृत्तिभेदेऽपि मुख्यमेकाच्त्वं न निवर्तत इति भावः।

उद्द्योतः—**यथा लोके इति**। 'प्रभ्वाज्ञया गूढचारादि'रिति शेषः। एवञ्च लोकव्यवहारदृष्टान्तेनैवाऽसङ्करः सिद्ध इत्यर्थः। **यत्र**—देशे काले वा। **तद्गुण एवेति**। भाष्येऽपि—**तल्लिङ्गस्तत्रेति** सावधारणं व्याख्येयमिति भावः।

यथाविकृतियागे इति। तत्र हि प्राप्तसामिधेन्यनुवादेन सप्तदशत्वं विहितम्। तच्च '**त्रिः प्रथमा**'मित्यादिवाक्यबोधितया प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्यैवेति भावः। **त्रिरावृत्त्येति**। **आवृत्तिः**—पुनरुच्चारणम्। तज्जन्यसङ्ख्यया सप्तदशत्ववदत्राऽनेकाच्त्वमिति भावः। भाष्ये **आवृत्तेः संख्यानात्**। गणनादित्यर्थः। **लिङ्गादिति**। अनेन लिङ्गेन श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादस्य व्यवहारस्य गौणत्वमेव नेति ज्ञाप्यत इति भावः।

भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतमिति। 'आवृत्त्या कार्यं सिद्धमिति कृत्वा दूषणं परिहृतं भवे'दित्यन्वयः। **मुख्यमिति**। आवृत्तिकृतद्व्यच्त्वेन स्वगतैकाच्त्वस्य बाधाऽयोग इति भावः।

एतदपि सिद्धम् । कथम् ? लोकतः । तद्यथा—ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तया सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्नाः । एवमिहाप्यनेकाऽच्त्वं भविष्यति ।

यदप्युच्यते—'द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्ती'ति । भवेद्यदसंभवि कार्यं तन्नानेको युगपत्कुर्यात्, यत्तु खलु संभवि कार्यमनेकोऽपि तद्युगपत्करोति । तद्यथा—घटस्य दर्शनं स्पर्शनं वा । संभवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणं नाम, अनेकोऽपि तद्युगपत्करिष्यति ।

प्रदीपः—एतदपीति । लोके पूर्वा सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरेण मुख्येन गौणेन च बाध्यत इत्यर्थः ।

ऋषिसहस्रमिति । वित्तेन क्रीत्वा-क्रीत्वा प्रत्येकं दत्त्वा-दत्त्वा सहस्रदक्षिणा ऋषयः संपन्ना इत्यर्थः । सहस्रमृषयः ऋषिसहस्रमिति कर्मधारये 'संपन्ना' इत्यस्य साक्षादृषिभिः संबन्धः । षष्ठीसमासे तु सामर्थ्यलक्षणः संबन्धो यथा 'ब्राह्मणशतं भोज्यता' मिति भुजेर्ब्राह्मणैः सह ।

संभवि चेति । एकस्यैवाऽकारस्य युगपत्स्थानकरणनिष्पन्नध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वैरुच्चारणं शक्यमित्यर्थः ।

उद्द्योतः—ननु स्वस्य प्रतिग्रहीतृत्वासंभवादेकन्यूनता, न च पुनर्दानं, दत्तस्यान्यस्वत्वाक्रान्ततया पुनर्दानाऽसंभवादत आह—वित्तेनेति । ननु षष्ठीसमासे सहस्रसङ्ख्याया विशेष्यत्वात्कथं दानेन संबन्धः ? कथं वा 'संपन्ना' इति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्यमत आह—सहस्रमृषय इति । अत एव 'सर्वे ते' इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् । परनिपातो भाष्यप्रामाण्यात् । भाष्ये—एकैकश इत्यत्र उभयोरपि द्योतकत्वेन द्योतकसमुच्चयस्य च बहुशो दृष्टत्वेन द्विर्वचनशसोर्यौगपद्यम् । यथा—'यथाजातीयको' 'गार्ग्यायणीत्यादौ' । तत्र च यथा ष्फसत्त्वे समुच्चित्य द्योतकता, तदभावे 'गार्गी'ति ङीपैव, तथा प्रकृतेऽपि शसो वैकल्पिकत्वात्पक्षे 'एकैक'मित्यपि । द्व्यादिशब्दविषये तु न समुच्चित्य द्योतकता,अनभिधानात् । एकशब्दे तु समुच्चित्य प्रत्येकं च द्योतकता, अभिधानस्वभावात् । यत्र तद्धितेनाऽनुक्ता वीप्सा तत्र द्विर्वचनं भवत्येव । यथैकैकशो देहीति । भाष्यस्याप्ययमाशयः—'यत्र तद्धितमात्रेण लोके वीप्सानभिधानं तत्र द्विर्वचनमपि । यत्र 'माषश'इत्यादौ तावतैव वीप्साभिधानं तत्र न कदापि तयोः समुच्चय इति दिक् । सामर्थ्यलक्षण इति । सामर्थ्यकृतो गुणभूतैर्ऋषिभिः सम्बन्ध इत्यर्थः । सर्वे ते इत्यत्र तच्छब्देन गुणभूतस्यापि परामर्शोऽत्र पक्षे बोध्यः । अत एव 'दत्त्वे'ति समानकर्तृकेति क्त्वा । सहस्रदक्षिणा गोरूपा येषां दातॄणां ते इत्यर्थः । तेन गोसहस्रदानफला एव ते न त्वेकगोदानमात्रफला इति व्यवहारो यथा स्मृतौ तथा प्रकृतेऽपीति भावः ।

भुजे ब्राह्मणैरिति । सङ्ख्यायां भोक्तृत्वानुपपत्तेर्गुणभूतब्राह्मणैरेव भुजेः सम्बन्ध इति भावः । भाष्ये—अनेकाच्त्वमिति । तन्मात्रमित्यर्थः ।

एकस्यैवेति । व्यापकस्येत्यपि बोध्यम् । 'अकारस्ये'त्यप्युपलक्षणमित्युक्तम् । भाष्ये—उच्चारणं नामे-त्युत्तरम्—'अत' इति शेषः ।

आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् ॥ ११ ॥

आन्यभाव्यं त्वकारस्य । कुतः ? 'कालशब्दव्यवायात्' । कालव्यवायाच्छब्दव्यवायाच्च । कालव्यवायात्—'दण्ड अग्रम्' । शब्दव्यवायात्—'दण्डः' । नचैकस्यात्मनो व्यवायेन भवितव्यम् । भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य ।

युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात् ॥ १२ ॥

युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनान्मन्यामहे—'आन्यभाव्यमकारस्ये'ति । यदयं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते—अश्वः, अर्कः, अर्थः इति । न ह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने च भवति मथुरायां च ॥

यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्स्युः । तद्यथा—शकुनय आशुगामित्वात्पुरस्तादुत्प-

---

प्रदीपः—एवं परिहृतेष्वपि तत्र दोषेषु न्यायेनाऽकारस्य भेदं साधयति—**आन्यभाव्यमिति** । अन्यस्य भावोऽन्यभावः, ततो ब्राह्मणादिषु स्वार्थे विधानार्थात्पाठात्स्वार्थे ष्यञ् । अथवाऽन्यो भावोऽन्यद्वस्तु । 'तस्य भाव' इति भावे ष्यञ् । इह कालशब्दाभ्यां व्यवधानं भिन्नानां दृष्टम् । यथाऽसंहितायाम्—'अ इ उ' इत्यादीनां कालव्यवायः । 'दृति'रित्यादौ शब्दव्यवायः तत्र तकारेण ऋकारेकारयोर्व्यवधानात् । एकत्वे तु व्यवधानं न दृष्टं, यथा 'अ' इतिकेवलोऽकार उच्चार्यते । तस्मादुदात्तादि (गुण) भेदात्कालशब्दव्यवायाच्च नानात्वमकारस्य । प्रत्यभिज्ञानं त्वत्वादिसामान्यनिबन्धनम् । यद्यपि शब्दव्यवायेऽपि कालव्यवायोऽस्ति, तथापि कालव्यवाय एव द्विधाऽऽश्रितः शब्दशून्यः, शब्दवांश्च ।

पुनरिति । कालशब्दाभ्यां व्यञ्जकानामेव ध्वनीनां व्यवायो न व्यङ्ग्यस्येति व्यक्ति-

---

उद्द्योतः—**आन्यभाव्यमित्यस्यान्यत्वत्वमित्यर्थो** नेत्याह—**अन्यस्येति** । **अथवेति** । भावशब्दः कर्तृसाधन इति भावः । एवंच प्रतिप्रयोगमकारस्याऽन्यत्वमित्यर्थः । **यथेति** । एवंचाऽग्र इत्याद्यकारो दण्डेत्यकाराद्भिन्नः 'दण्ड अग्र'मित्यादौ कालव्यवधानात्, 'दण्ड इहे'ति प्रयोगे इकारवत् तथा 'दण्ड' इत्यत्राद्याकारोऽन्त्याकाराद्भिन्नः, शब्दव्यवायात्, 'कृति'रित्यादौ तकारव्यवहितेकारवदित्यनुमानैर्भेदे सिद्धे उदात्तादिविरुद्धधर्मप्रत्ययोऽपि पारमार्थिक एवेत्याशयेन तद्भेदादपि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—**उदात्तादीति** । **नानात्वमकारस्येति** । 'युक्त' मिति शेषः । ननु य एवोदात्तोऽकारः स एव देवदत्तेनानुदात्तः कृत इति प्रत्यभिज्ञाविरोधोऽत आह—**प्रत्यभिज्ञानं त्वेति** ।

विभुत्वं निराचष्टे भाष्ये—**युगपच्च देशेति** । अर्कादिशब्दा एव देशपदेनोच्यन्ते । **देशपृथक्त्वेष्विति** । देशानां पृथक्त्वेषु भेदेषु सत्स्वित्यर्थः ।

एवं वर्णानामनेकत्वे परेण साधिते, वर्णैकत्ववादी एकत्वं स्थापयितुं तद्दूषणोद्धारमाह भाष्ये—**यदि पुनरिति** । तत्र 'शकुनिव'दिति दृष्टान्तस्य तद्वत्परिच्छिन्नत्वे न तात्पर्यम्, तन्मते तस्य विभुत्वादिति ध्वनयन्नाह—**कालशब्दाभ्यामिति** । **व्यक्तिस्फोटवादिन इति** । व्यक्तेर्नित्यत्वैकत्ववादिनः । एकैव

तिताः पश्चाद्दृश्यन्ते । एवमयमकारो 'द' इत्यत्र दृष्टो 'एड' इत्यत्र दृश्यते ।

नैवं शक्यम् । अनित्यत्वमेवं स्यात् । नित्याश्च शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । यदि चायं 'द'इत्यत्र दृष्टो 'एड'इत्यत्र दृश्येत, नायं कूटस्थः स्यात् ।

यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युः । तद्यथा एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते ।

विषम उपन्यासः—नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभते । अकारं पुनरुपलभते ।

प्रदीपः—स्फोटवादिनो भावः । यथा शकुनिः पङ्क्तेरादौ स्थित आशुसञ्चारात्तदन्ते भवति, एवं व्यञ्जकध्वनिसंनिधानाऽसन्निधानाभ्यामकारस्योपलम्भाऽनुपलम्भावित्यर्थः ।

जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोटवादिनं पर्यनुयुङ्क्ते—अनित्यत्वमिति । भवता जातिस्तावन्नाभ्युपगम्यते, व्यक्तेरेवैकत्वनित्यत्वप्रतिज्ञानात् । तच्चैकत्वं नित्यत्वं च नोपपद्यते, 'दण्ड' इत्युदात्तानुदात्तस्वरभेदेन भिन्नत्वात् । न ह्येकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तम्, रूपान्तरपरिग्रहादनित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्भिन्ना एवाऽनित्या एवाऽकाराः, प्रत्यभिज्ञा त्वाकृतिनिबन्धनेति जातिस्फोटपक्षोऽत्र व्यवस्थितः ॥

उद्द्योतः—शब्दव्यक्तिरिति वादिन इत्यर्थः । अनेनाऽऽद्यं दूषणं परिहृतम् । द्वितीयं परिहरति—यथेति । एवमिति । अस्य—'अनेकदेशेषु युगपदुपलम्भो व्यञ्जकवशा'दिति शेषः । पूर्वदृष्टस्य पश्चाद्दर्शनेऽपि, अव्यवहितस्य व्यवधानेऽपि न भेद इत्येतन्मात्रेण दृष्टान्त इति भावः ।

नन्वेवं विभुत्वे नित्यत्वे च सर्वत्र देशे सर्वदोपलम्भापत्तिरत आह—व्यञ्जकेत्यादि ।

जातिस्फोटेति । जातिरेव एका, शब्दव्यक्तयस्त्वनन्ता इति वादीत्यर्थः । भाष्ये—अनित्यत्वमेवं स्यादिति । व्यक्तेरेकत्ववादी तस्या नित्यत्वं मन्यते इति भावः । ननु विभोरेकस्यापि व्यञ्जकवशादनेकत्रोपलब्धौ कथमनित्यतेत्यत आह—भवतेति । भाष्येऽपि 'नित्याश्च शब्दा' इत्यस्य 'तत्रे'त्यादिः । भाष्योक्तकूटस्थत्वाऽभावमुपपादयति—रूपान्तरेति । 'तस्माद्भिन्ना एवाऽनित्या एवाऽकारा' इति पाठः । नित्या एवेति पाठस्त्वयुक्तः, अनन्तवर्णवादे तदनित्यत्वस्यैवेष्टत्वादिति बोध्यम् । यद्यप्यनुदात्तत्वादीनां ध्वनिनिष्ठत्वाङ्गीकारान्न दोषस्तथापि स्फटिकस्येवाऽस्यापि इतरसंनिधानेन तद्रूपपरिग्रहे संसर्गाऽनित्याविरोधिकूटस्थत्वाऽभाव इति भावः ।

पुनरप्येकत्वनित्यत्वे साधयति-भाष्ये—यदि पुनरित्यादिना । एकस्यैवाकारस्याऽनेकदेशेषूपलब्धिरादित्यस्येव संभवतीति न तावद्व्यक्तिभेदः सिध्यति । अन्यथा आदित्यस्याप्यनेकत्वापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च । तत्तद्देशसंसर्गेणाल्पप्रकाशत्वाधिकप्रकाशत्वादिगुणसंसर्गादिति भावः ।

विषम इति । आदित्यदृष्टान्तेनानेकदेशोपलभ्यमानाकारादिपक्षैक्यसाधकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुः—अनेकद्रष्टृकानेकदेशोपलब्धिविषयत्वरूपोपाधियुक्त इति न तेन भेदसाधकशब्दव्यवायहेतोः सत्प्रतिपक्षता युक्तेति भावः । अकारं पुनरुपलभत इत्यस्य 'एको द्रष्टाऽनेकाधिकारणस्थ'मिति शेषः ।

अकारमपि नोपलभते । किं कारणम् ? 'श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेश शब्दः' । एकं च पुनराकाशम् ।

प्रदीपः—व्यक्तिस्फोटवाद्याह—**अकारमपीति** । **श्रोत्रोपलब्धिरिति** । श्रोत्रोपलब्ध्या आकाशदेशत्वं शब्दस्य प्रतिपादयति । आकाशप्रदेशविशेषस्य श्रोत्रत्वादिन्द्रियाणामसम्बद्धविषयाग्रहणाच्छ्रोत्रस्य च निष्क्रियत्वाद्गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्यमभ्युपेयम् । **बुद्धिनिर्ग्राह्य** इति । पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिनाभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरम्पराप्राप्तपरिपाकान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्य इत्यर्थः । **प्रयोगेणेति** । प्रयुज्यत इति प्रयोगो ध्वनिस्तेनाऽभिव्यक्तः । देशभेदेन तु प्रतिभासो भिन्नदेशावस्थितपुरुषोदीरिताऽभिव्यञ्जकध्वनिकृतः ।

उद्द्योतः—शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनानेकाधिकरणत्वमयुक्तमित्याशयेनाह भाष्ये—**अकारमपि नोपलभत इति** । अकारमप्यनेकाधिकरणस्थं नोपलभत इत्यर्थः । **श्रोत्रोपलब्धिरिति** । श्रोत्रे एव उपलब्धिर्यस्येत्यर्थः । करणक्तिन्नन्तेन समानाधिकरणबहुव्रीहिर्वा । एतद्विशेषणफलं दर्शयति—**श्रोत्रेति** । ननु दिश एव श्रोत्रत्वात्कथं तत्रोपलब्ध्याकाशदेशत्वसिद्धिरत आह—**आकाशेति** । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रम् । चक्षुरादिवच्छ्रोत्रस्यापि भूतत्वमावश्यकमिति भावः । दिशोऽनतिरिक्तमेव चाकाशमिति तत्त्वम् । ननु तथाप्यतेजोंऽशगतघटादिरूपस्य तैजसचक्षुर्ग्राह्यत्ववदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकश्रोत्रग्राह्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य किमसम्बद्धं तद्ग्राहकं, संबद्धं वा, नाद्य इत्याह—**असंबद्धेति** । अन्यथा रामेश्वरादिप्रदेशावच्छिन्नशब्दस्यापि श्रवणप्रसङ्गः । द्वितीयेऽपि किं श्रोत्रस्य विषयदेशगमनात्सम्बन्धः ? उत शब्दस्य श्रोत्रदेशगमनात् ? नोभयमपीत्याह—**गमनाभावादिति** । **श्रोत्रस्य चेति** । चेन शब्दपरिग्रहः । उभयोरपि गमनाभावे हेतुर्निष्क्रियत्वं, दूरदेशस्थशब्दाग्रहणं तु दूरत्वादेर्दोषस्य प्रतिबन्धकत्वाच्छ्रोत्रदेशेऽनभिव्यक्तेः । आकाशदेशत्वे च तद्वदेव तस्यापि व्यापकत्वेन श्रोत्रदेशेऽभिव्यक्तस्य तेन ग्रह इति भावः । 'आहङ्कारिकाणीन्द्रियाणी'ति साङ्ख्यमतेऽपि इन्द्रियाणां स्वाधिष्ठानभूतवृत्तिगुणग्राहकत्वनियमादाकाशदेशत्वं श्रोत्रोपलब्ध्या शब्दस्य सिध्यतीति बोध्यम् । 'श्रोत्रोपलब्धि' रित्येव बुद्धिनिर्गाह्यत्वस्योक्तत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—**पूर्वपूर्वेति** । एवं चाशुतिरोधीयमानानेकवर्णवद्घटकलशादिशब्दग्रहणसम्भवदर्शनाय तदुक्तमिति न पौनरुक्त्यम् । **प्राप्तपरिपाकेति** । तत्सहकृतेत्यर्थः । **अन्त्यबुद्धिः**—अन्त्यवर्णबुद्धिः । एवं च तादृशसंस्कारविशिष्टान्तः करणसंयुक्तेन तादृशसंस्कारविशिष्टेन श्रोत्रेणाऽन्त्यवर्णसंबद्धेन वर्णसमुदायप्रतिबिम्बवदखण्डस्फोटरूपपदादिप्रत्यक्षमिति भावः । नन्वेवं सर्वदा शब्दोपलम्भः स्यादतो भाष्ये—**प्रयोगेणाभिज्वलित इति** । तद्व्याचष्टे—**प्रयुज्यत इति** । **ध्वनिरिति** । वर्ण इत्यर्थः । भाष्ये—**एकं च पुनराकाशमिति** । एवं चैकस्मिन्नाम्रफले एक एव यथा रूपरसगन्धादिस्तथा तदाश्रयस्यैकत्वात्तद्गतः शब्दोऽप्येक एव । तत्रैव च तस्योपलम्भ इति भिन्नदेशोपलम्भ एवाऽसिद्ध इति भावः । नन्वेकत्वेऽयं पूर्वोऽयं परोऽयं देवगृहेऽयं राजगृह इति भेदप्रतिभासः कथमत आह—**देशभेदेन त्विति** । औपाधिको भेदस्तु आकाशस्येव न शब्दस्याप्येकत्वे बाधकः । एवं संसर्गाऽनित्यतापि तस्येव नास्यापि बाधिका । तस्यापि 'नीलं नभ' इत्यादि संसर्गानित्यताप्रतीतेरित्याशयः । अत्र **शब्द** इत्येकवचनेन स्फोटस्यैकत्वमखण्डत्वं च ध्वनितम् ।

आकाशदेशा अपि बहवः । यावता बहवः, तस्मादान्यभाव्यमकारस्य ।

आकृतिग्रहणात्सिद्धम् ॥ १३ ॥

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः, तथोवर्णाकृतिः ।

तद्वच्च तपरकरणम् ॥ १४ ॥

प्रदीपः—भेदवाद्याह—**आकाशदेशा इति** । यथा पृथिव्या एकत्वेऽपि स्रुघ्नमथुरादिदेशव्यवहार एवमाकाशस्यापि संयोगिघटादिपदार्थावच्छेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः ।

एवं व्यक्तिस्फोटपक्षे निराकृते जातिस्फोटपक्ष एवाश्रीयते—**आकृतिग्रहणादिति** । अकारजातिः सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते । नान्तरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशस्तत्र । प्रत्याहारेऽकारजातेनिर्देशात्तस्याश्च विवृतत्वप्रतिज्ञानाच्छास्त्रान्ते तस्या एव प्रत्यापत्तिविधानम् । तदेवं जातिनिर्देशादनुवृत्तिनिर्देशस्थेनाऽकारेण ग्रहणमाकारस्य सिद्धम् । **अष्टन आ विभक्ता**वित्यत्र तु सत्यपि जातिनिर्देशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्ध्रस्वस्य ग्रहणं न भवति । अन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेत् । **'प्लुतश्च विषये स्मृत'** इति न्यायात् प्लुतस्याऽग्रहणम् ॥

तद्वच्चेति । स आकृतिपक्षो यत्रास्ति तत्तद्वत् । अथवा वत्यन्तमेतत् । तत्र न्यायेनाकृति-

उद्द्योतः—ननु निरवयवस्य कथं प्रदेशबाहुल्यमत आह—**यथेति** । एवं चौपाधिकभेदेन भेदो दुर्वारः । सर्वत्र भेद औपाधिक एव, स एव च व्यवहारोपयोगीत्याशयः । श्रोत्रसम्बन्धस्तु प्रदेशान्तरोत्पन्नशब्दस्यापि **वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन** वा तन्त्रान्तरे व्युत्पादित एव ॥

तत्रापि पक्षेऽस्य च्वावित्यादौ दोषो नेत्याह—भाष्ये **आकृतिग्रहणादिति** । तदाह—**अकारजातिरिति सर्वप्रदेशेष्विति** । प्रत्याहारेऽ**स्य च्वा**वित्यादौ च । अकारव्यक्तीनामानन्त्यमाश्रित्य वार्तिककृता वर्णसमाम्नायस्थस्य विवृतत्वेऽपि धात्वादिस्थस्यापि विवृतोपदेशो नोदितः । भाष्यकृता तु प्रयोगस्थानां प्रत्याहारस्थैर्ग्रहणाय तत्र जातिनिर्देशे आवश्यके जातेर्विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव सर्वसिद्धेः स दोषो वारितः । **अस्य च्वा**वित्यादौ तु सत्यपि विवृतत्वेऽनण्त्वात्सर्वावर्णग्रहणं न स्यादित्यपि जातिनिर्देशेनैव परिहृतम् । एवं **चाणुदित्सूत्रे**ऽण्ग्रहणं न कार्यमित्याशयः । **तस्याश्चेति** । स्वाश्रयव्यक्तिद्वारे**त्यर्थः** । तत्र प्रत्यापत्तिवाक्ये तपरनिर्देशात्, षण्णामेकशेषनिर्देशाद्वा, ह्रस्वस्यैव संवृतत्वं बोध्यम् । ननु जातिनिर्देशेऽतिप्रसङ्ग इत्याह—**अष्टन इति** । **अन्यथा ह्रस्वमेवेति** । न च तन्निर्देशेऽ**न्तरतम**-परिभाषया दीर्घो न स्यादिति दीर्घविधानम्, दीर्घनिर्देशे तु तत्सामर्थ्यात्तस्यापि विधानम्, जातिग्रहणादन्यस्यापीति वाच्यम्, दीर्घनिर्देशसामर्थ्येना**न्तरतम**परिभाषाबाधकल्पनापेक्षया ह्रस्वानुपस्थितेरेव कल्पने लाघवमित्याशयात् । ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्माभूद्ध्रस्वः, प्लुतस्तु स्यादत आह—**प्लुतश्चेति** । **विषये**—दूराद्धूतादौ अनेनापि प्लुतविधानेंऽशेऽनुवाददोषः स्यादिति भावः ॥

सर्वत्राकृतिर्निर्दिष्टेत्यत्र ज्ञापकमाह भाष्ये—**तद्वच्चेति** । सादृश्ये वतिभ्रमं व्यावर्तयति —**स इति** । **अथवा वत्यन्तमेतदिति** । तदा 'तद्व'दित्यस्यास्य**च्वा**वित्यादिवदि**त्यर्थः** । तदाह—**तत्र न्यायेनेति** । **तत्र—अस्य** च्वावित्यादौ । आकृतिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणार्थमेव हि तत्र तत्र तपरकरणम् । जातिपक्षेऽपि विवृतत्वप्रतिज्ञाऽकः सवर्ण इत्यादे**र्दं****दानति**रित्यादौ दीर्घार्थमावश्यिकैव ।

एवं च कृत्वा तपराः क्रियन्ते—आकृतिग्रहणेनाऽतिप्रसक्तमिति ।

ननु च सवर्णग्रहणेनाऽतिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन् । प्रत्याख्यायते तत् 'सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चे'ति † ।

हल्ग्रहणेषु च ॥ १५ ॥

किम् ? 'आकृतिग्रहणात्सिद्ध'मित्येव । 'झलो झलि' [८ । २ । २६] अवात्ताम् अवात्तम् अवात्त । यत्रैतन्नास्ति—'अणसवर्णान्गृह्णाति'—इति ।

रूपसामान्याद्वा ॥ १६ ॥

रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा—'तानेव शाटकानाच्छादयामो ये मथुरायाम्','तानेव शालीन्भुञ्ज्महे, ये मगधेषु', 'तदेवेदं भवतः कार्षापणं यन्मथुरायां गृहीतम्' । अन्यस्मिंश्चाऽन्यस्मिंश्च रूपसामान्यात् 'तदेवेद'मिति भवति । एवमिहापि रूपसामान्यात्सिद्धम् ॥

पक्षस्य स्थापितत्वात्तपरेष्वपि स एव पक्षः स्थित इत्यर्थः ॥

हल्ग्रहणेषु चेति ।—अवश्याश्रणीयतामाकृतिपक्षस्य दर्शयति । व्यक्तिपक्षे ह्येकस्यैव तकारस्याऽनुकरणं 'खफछठथे'त्यत्र तकारइति, द्वयोस्तकारयोर्झल्त्वं न स्यात्, अपि त्वेकस्यैवेत्यवात्तामित्यत्र सिज्लोपो न स्यादभित्था इत्यादावेव स्यात् ।

रूपसामान्यादिति । व्यक्तिनिर्देशेऽपि भेदाऽपरामर्शेन लोकवदभेदव्यहारोऽप्यस्तीति सिद्धमिष्टम् । व्यक्तिव्यतिरिक्तं तु सामान्यं भवतु मा वा भूत्सर्वथा लोक इव शास्त्रे व्यवहार इत्यर्थः ॥

एवं प्रत्यापत्तिवचोऽप्यावश्यकमेव । तुल्यन्यायाजातिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणाय तपरत्ववद्विधेये 'त्यदादीनाम'इत्यादौ तद्वारणायाऽप्रत्यय इत्येतदिति बोधितम् । अत्र पक्षेऽण्ग्रहणप्रत्याख्यानेऽपि ऋलृवर्णयोः सावर्ण्येन समानजातित्वातिदेशान्न दोष इति भावः ॥

अवात्तामिति । वसेर्लुङ् । तसस्ताम् । सिच् । 'सः सी'ति तत्वम् । 'वदव्रजे'ति वृद्धिः । 'झलो झली'—ति सलोपः । ननु वचनसामर्थ्याज्झल्सदृशेऽपि भविष्यतीत्यत आह—**अभित्था इति** । भिदेर्लुङि सिचि रूपम् ।

आकृत्यनाश्रयणेऽप्याह भाष्ये—**रूपसामान्यादिति** । तद्व्याचष्टे—**व्यक्तीति** । **अभेदव्यवहार इति** । रूपसादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञाकृताऽभेदव्यवहार इत्यर्थः, अल्पमहत्स्थूलकृशह्रस्वदीर्घगोघटादिषु गौर्घट इत्यादिव्यवहारवदिति भावः । एवं च व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिस्वीकारोऽपि व्यर्थ एवेत्याशयेनाह—**व्यक्तिव्यतिरिक्तंत्विति** । **मा वेति** । अनुगतप्रतीतिव्यवहारयोः सादृश्येनैवोपपत्तेरिति भावः । सादृश्यं चात्र समानध्वनिकृतम् ॥

---

† १ । १ । ६९*

ऌलृक् ॥ २ ॥

अथ लृकारोपदेशः किमर्थः ?

किं विशेषेण लृकारोपदेशश्चोद्यते, न पुनरन्येषामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्यते ? यदि किंचिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्ति, लृकारोपदेशस्यापि तद्भवितुमर्हति को वा विशेषः ?

अयमस्ति विशेषः । अस्य हि लृकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयः । यश्चापि प्रयोगविषयः सोऽपि क्लृपिस्थस्यैव । क्लृपेश्च लत्वमसिद्धम्* । तस्याऽसिद्धत्वादृकारस्यैवाऽच्कार्याणि भविष्यन्ति नार्थ लृकारोपदेशेन । अत उत्तरं पठति—

लृकारोपदेशो यदृच्छाऽशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः ॥ १ ॥

लृकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थोऽशक्तिजानुकरणार्थः प्लुत्याद्यर्थश्च । यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्—यदृच्छया कश्चिद्लृतको नाम, तस्मिन्नच्कार्याणि यथा

प्र०—**ऌलृक्** । **अल्पीयानिति** । ऋकाराऽपेक्षः प्रकर्षः । ऋकारस्याऽल्पः प्रयोगस्ततोऽप्यस्याऽल्पतर इत्यर्थः । अल्पप्रयोगस्यापि कार्यार्थं उपदेशः कर्तव्य इत्याशङ्क्याह—**यश्चापीति** । तत्र ऋकारावस्थायामेवोदात्तादिषु कृतेषु **स्थानेऽन्तरतम** इति स्थानिसदृश लृकारो भविष्यति ।

यदृच्छेति । अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य यः शब्दः प्रयोक्त्रभिप्रायेणैव प्रवर्तते स **यदृच्छाशब्दो** डित्थादिः । **ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरित्यस्य** वार्तिककारवाक्यत्वात्सूत्रकारे-

---

उ०—**ऌलृक्** । भाष्ये—**अथ लृकारेति** । यद्यप्येतच्चतुर्दशसूत्रीविवृतौ नन्दीश्वरकृत**काशिकायाम**नेकेषामृषीणां नानाविधार्थजिज्ञासायां शिवेन सर्वजिज्ञासानिवृत्तये एषा ढक्कानिनादेन प्रकाशितेत्युक्तमितीदमनुपपन्नम्, तथापि पाणिन्युद्देश्यकं फलमस्ति नवेत्येतत्तात्पर्यम् । अन्त्यवर्णचतुर्दशं तु पाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्टमित्यपि तत्रैव स्पष्टम् ।

भाष्ये—**प्रयोगविषय** इति कर्मधारयः । प्रयोगादन्यत्रानभिव्यज्यमानतया प्रयोगो 'विषय' इत्युक्तः । **अल्पेति** । यथा '**मुद्गाद**'णित्यादेः । ननु ऋकारे कार्यप्रवृत्तावपि लृकारे कथं तत्कार्योदात्तत्वादीनां दर्शनमत आह—**तत्रेति** । **स्थानेऽन्तरतम इतीति** । यद्यपि 'कृपो रो ल' इत्यत्र रेफलकारयोः स्थान्यादेशभावस्तथापि तद्द्वारा ऋकारलृकारयोरपि स इति भावः ।

अर्थगतमिति । शब्दातिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः । यद्वा व्यक्तेरेव वाच्यता । तस्यां च प्रकारताविशेष्यताख्यविषयताद्वयाङ्गीकाराच्छक्तिग्रहोपपत्तिः, सविकल्पकोपपत्तिश्च तत इति भावः । **प्रयोक्त्रभिप्रायेणैवेति** । शक्तिबोधनं प्रयोक्त्रधीनमिति भावः । अन्यथा शब्दार्थसंबन्धस्याऽनित्यतापत्तिः । एवं च 'स्वेच्छयैकस्यां व्यक्तौ सङ्केत्यमानः शब्दो **यदृच्छाशब्दः**' इति बोध्यम् । ननु ऋकारस्याच्त्वे ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यादृकारेण लृकारस्यापि ग्रहणादच्कार्यसिद्धौ किम्लृकारोपदेशेनेत्यत आह—**ऋकारेति** । **उपदेशः कृत इति** । पाणिनये

---

*८ । २ । १८

स्युः—दध्यृलृतकाय देहि, मध्वृलृतकाय देहि, उदङ्ङृलृतकोऽगमत्, प्रत्यङ्ङृलृतकोऽगमत् । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः—जातिशब्दा, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दा, यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः ।

अशक्तिजाऽनुकरणार्थः, अशक्तया कयाचिद्ब्राह्मण्या 'ऋतक' इति प्रयोक्तव्ये 'लृतक' इति प्रयुक्तम् । तस्याऽनुकरणं 'ब्राह्मण्यृलृतक इत्याह' कुमार्यृलृतक इत्याहे'ति ।

णानाश्रितत्वादत्र लृकारोपदेशः कृतः । अर्थवत्सूत्रारम्भाच्च व्युत्पन्ना यदृच्छाशब्दाः सन्तीत्यवगम्यते । गाव्यादीनां तु गवादिभिर्निर्वर्तितत्वादसाधुत्वम् । ऋतकशब्दस्त्वर्थाश्रयेणैव विनियुक्त इति लृतकशब्दस्याऽनिवर्तकः ।

अशक्तिजेति । अशक्तिजानुकरणस्य जातिशब्दत्वमिच्छन्ति । यस्मादनुक्रियमाणे शब्दे या जातिः समवेता तत्संबद्धमनुकार्यमनुकरणं प्रत्याययति ।

शिवेने'ति[1] शेषः । वस्तुतोऽत्र तस्यानुपदेशेऽप्रामाणिकत्वशङ्कया सवर्णविधिरपि तयोर्वक्तुमशक्य इति तदुपदेशः । सवर्णविधिद्वारकं फलमपि स्थलत्रय एवेति तत्रैव प्रयोजनोपन्यास इति बोध्यम् । ननु सन्तमसन्तं वा क्रियायोगमर्थगतमङ्गीकृत्य डित्थादीनामपि व्युत्पत्तेरर्थगतार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षशब्दसत्त्वे किं मानमतआह अर्थवदिति । चिन्त्यमिदम् । बहुच्पूर्वं तस्य चारितार्थ्यात् । एतदर्थं तद्धितपदं तद्विशिष्टपरम् । 'अप्रत्यय' इत्युक्तेश्च 'पचतकी'त्यादौ न दोषः । प्रत्ययश्च तद्धितभिन्न एव, 'बहुपटवस्तिष्ठन्ती'त्यादौ 'यं समुदाय'मिति न्यायेन न दोष इति कैयटाशयंमन्ये । ननु लृतकस्याऽसाधुत्वात्कथं शास्त्रविषयतेत्यत आह—गाव्यादीनामिति । ऋतकेन लृतकाऽनिवृत्तौ हेतुः—अर्थाश्रयेणेति । स्वगतक्रियारूपार्थाश्रयेणेत्यर्थः । अर्थतः सजातीयस्यैव निवृत्तिः । एकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति अन्वाख्यातमनन्वाख्यातस्य निवर्तकमिति भावः । तद्ध्वनयन्नाह-भाष्ये चतुष्टयीति । शब्दानामर्थे या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्प्रकारचतुष्टयवतीत्यर्थः । तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्त्रा स्वेच्छया संनिवेशितः । स चानेकविधः-एकव्यक्तिसंनिवेशितो डित्थादिरेकः । तत्र न किंचिदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तम्, आनन्त्यव्यभिचारयोरभावात् । किन्तु शक्यस्यैवार्थस्य विषयताद्वयेन भानम् । तदुत्तरत्वादेः प्रकारत्वावच्छिन्नः स एवार्थः । यद्वा शब्दपराद्वाच्येऽर्थे एव त्वादिः । एवं कादिपदानां कादीनामेकत्वमते तेषु शक्तिः । ततो डित्थादिपदादिव शक्यार्थे एव त्वादिः । कुत्वमिति कुरिति च पर्यायौ । अनेकत्वमते तत्तज्जात्युपलक्षिते सा । टिघुभादीनां तु तच्छक्यानामानन्त्यात्तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदेव च तदुत्तरत्वाद्यर्थः । भत्वादिपदैर्भादिसंज्ञे बोध्यते । अत एव वृद्धिसूत्रे वक्ष्यति —'कुत्वं कस्मान्न भवति—चोः कुः पदस्येति । भत्वात् । कथं भसंज्ञे'ति । अनेन च भाष्येण कुकुत्वपदयोः भत्वभसंज्ञापदयोः पर्यायत्वं स्पष्टमेव उक्तम् । संज्ञा च पदमेव ।

ननु चतुर्विधेष्वनुकरणशब्दः क्वान्तर्भवतीत्यत आह—अशक्तिजेति । यस्मादिति । अनुक्रियमाणाः शब्दव्यक्तयो बह्वयः । प्रत्यभिज्ञा तु जातिनिबन्धना रूपसादृश्यनिबन्धना वेति भावः । एतेऽपि यदृच्छाशब्दाः, स्वेच्छयैव वक्त्रा शब्दपरतया प्रयोगा'दित्यन्ये ॥

१—भ्रान्तिरियं नागेशभट्टस्य । 'ऋ लृ क्' सूत्रे भगवता पाणिनिनैव लृकारोपदेशः कृत इत्यनुपदमेव टिप्पण्यां दृश्यताम् ।

प्लुत्याद्यर्थश्च लृकारोपदेशः कर्तव्यः । के पुनः प्लुत्यादयः ? प्लुतिद्विर्वचनस्वरिताः । क्लृ३प्तशिख† । क्लृप्तः‡ । 'प्रक्लृप्तः* । 'प्लुत्यादिषु कार्येषु क्लृपेर्लत्वं सिद्धम् । तस्य सिद्धत्वादच्कार्याणि न सिद्ध्यन्ति । तस्माल्लृकारोपदेशः क्रियते । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ।

न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु ॥ २ ॥

न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य भावात् कल्पनं संज्ञादिषु—साधु मन्यन्ते, ऋतक एवासौ, न लृतक इति ।

अपर आह—न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितोऽस्ति स कल्पयितव्यः साधुः संज्ञादिषु—ऋतक एवासौ न लृतकः ।

प्र०—**न्याय्यभावादिति** । ऋतकशब्दो न्याय्यः, 'कृदन्तं नाम कुर्या'दिति स्मृतावुक्तत्वात् । ऋतिः सौत्रो धातुः, तत औणादिकः 'कुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापी'ति कुन्प्रत्ययः । **संज्ञादिष्विति** । आदिशब्देनैतद्दर्शयति—जातिगुणक्रियानिमित्ता अपि शास्त्रान्विता एव प्रयोक्तव्या इति । सर्वशब्दव्युत्पत्तिपक्षे किमर्थवत्सूत्रेणेति चेत्, शिष्टप्रयुक्तानामेवाऽव्युत्पत्तिपक्षोऽप्यस्तीति ज्ञापनायाऽर्थवत्सूत्रोपादानम्, अनुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात्तदर्थं च ।

अपर आहेति । पूर्वमुक्तम्—ऋतकशब्द एव न्याय्यत्वात्प्रयोक्तव्यो नतु लृतकशब्द इति, इदानीं तु ऋतकशब्दस्यैवाऽयमपभ्रंशोऽशक्तिजत्वाल्लृतकशब्द इत्युच्यते ।

उ०—**प्लुत्यादिकं** च,—**गुरोरनृत** इति प्लुतः, **अनचि चे**ति द्वित्वम्, प्रपूर्वात्क्लृपेरन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्ते **गतिरनन्तर** इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे, वर्ज्यमानस्वरेण शिष्टस्याऽनुदात्तत्वे '**उदात्तादनुदात्तस्ये**'ति स्वरितत्वम् । '**अनृत**' इति निषेधस्तु न, ऋदित्लृदिदिति पृथगनुबन्धकरणेन क्वचित्परस्पराऽग्रहणज्ञापनात् ।

न्याय्य इति । 'संज्ञात्वेन कल्पयितु'मिति शेषः । तत्र हेतुमाह—**कृदन्तमिति** । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनाऽन्वाख्यातत्वमेव **न्याय्यत्वमित्याशयेन** शङ्कते—**सर्वशब्देति** । शिष्टप्रयुक्तत्वमपि **न्याय्यत्वमिति** परिहारः । न च तस्यैव प्रयोगे लृतकशब्दो बोधकोऽपि न स्यादिति वाच्यम्, बोधकत्वेऽप्यसाधुत्वान्न शास्त्रीयकार्यनिमित्तत्वमित्याशयात् । तद्ध्वनितं भाष्ये—'**साधु मन्यन्ते**' इति ग्रन्थेन ।

ऋतक एवासाविति । ऋतकशब्दप्रतिपाद्य एवासौ, न लृतकशब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः ।

इदानींत्विति । भाष्ये **कल्पयितव्य** इत्यस्य विनियुक्तत्वेन ज्ञेय इत्यर्थः । साधुर्ऋतक एव नामत्वेन कृतो न लृतकः, अशक्त्या तु तथोच्चारणमित्यपभ्रंशत्वान्न शास्त्रविषय इति भावः । **अशक्तिजत्वादिति** । जिह्वाऽपाटवजत्वादित्यर्थः । एवं चाऽसाधुरेवेति भावः ।

---

† ८ । २ । ८६ ‡ ८ । ४ । ४७

* ६ । २ । ४९; ६ । १ । १५८; ८ । ४ । ६६

अयं तर्हि यदृच्छाशब्दोऽपरिहार्यः—लृफिडः लृफिड्डः । एषोऽपि ऋफिडः, ऋफिड्डश्च । कथम् ? अर्तिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते, फिडफिड्डावौणादिकौ प्रत्ययौ । त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः—जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दाः ।

अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तम्, अन्यथा कृत्वा परिहारः । 'सन्ति यदृच्छा-

---

प्र०—**अयं तर्हीति** । ऋतकशब्दोऽन्वाख्यातत्वाद्भवतु वा लृतकशब्दस्य निवर्तकः । 'ऋफिड' 'ऋफिड्ड' इत्येतौ त्वनन्वाख्याताविति कथम् लृफिड लृफिड्डइत्येतयोर्निवर्तकौ स्यातामिति भावः ।

एषोऽपीति । 'उणादयो बहुल' मित्येवमन्वाख्याताविति भावः । **अर्तिप्रवृत्तिरिति** । अर्तेः फिड फिड्डप्रकृतित्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । **न सन्तीति** । अग्नत्वेऽपि यदा नाम क्रियते, तदा प्रशस्यरूपा क्रिया गुणो वाऽध्यारोप्यत इति भावः ।

अन्यथा कृत्वेति । अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्येणोपदिष्ट[1] लृकारः । वार्तिककारस्तु व्युत्प-

---

उ०—लृतकात्लृफिडे वैषम्यं दर्शयति—**ऋतकशब्द इति** । **लृतकशब्दस्येति** । 'अनन्वाख्यातस्ये'त्यादिः ।

फिडफिड्डयोरुणादिष्वदर्शनादाह—**उणादय इति** । बाहुलकसिद्धावेताविल्यर्थः । **अर्तिप्रवृत्तिश्चैवेति** । तथा च फिडफिड्डयोः स एव प्रकृतिर्न तु लृ इति धात्वन्तरं कल्प्यम् । **संज्ञासु धातुरूपाणीति** तु अनादिशिष्टप्रयोगसाधने उपायमात्रं न त्वाधुनिकक्रियमाणसंज्ञानुग्राहकमिति भावः । एवं च देशभाषानुसारेण क्रियमाणं कूचीमञ्चीत्याद्यसाधु, शास्त्राऽविषयश्चेत्युक्तम् । **अर्तेरिति** । यतस्तस्य लोके प्रवृत्तिर्लक्ष्यतेऽतः फिडादिप्रकृतित्वेनाऽपि तस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवं यदृच्छाशब्दानङ्गीकृत्य शास्त्रान्वितानां क्वचिच्छिष्टप्रयुक्तानामेव यत्रकुत्रचित्संज्ञात्वेन विनियोगो नान्येषामित्येवम्लृतकलृफिडादीनां शास्त्रविषयत्वाऽभावान्न तदर्थं लृकारोपदेश इत्युक्तम् । इदानीं **'न सन्त्येव यदृच्छाशब्दा'** इति पक्षावष्टम्भेन तदर्थत्वं प्रत्याचष्टे—भाष्ये **त्रयी चेति** । चेनेदं ध्वनितम् । नन्वेवं डित्थादीनां क्वान्तर्भावोऽत आह—**अग्नत्वेऽपीति** । एवं च सर्वेऽपि व्युत्पन्नाः क्रियादिशब्दा एवेति भावः । **प्रशस्यरूपेति** । अत्यन्तप्रशंसायोग्येत्यर्थः । एवं च येषां क्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तेषां क्रियाद्यारोपेणार्थबोधकत्वमिति तात्पर्यम् । यद्वा पूर्वपूर्वडित्थादिगतप्रशस्तगुणक्रियारोपेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तक एव डित्थादिभ्यो बोधः । आद्ये डित्थे तु तद्व्यक्तेरेव विषयताद्वयेन भानमिति सैव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति **तस्य भाव** इति सूत्रे भाष्ये उपपादयिष्यते ।

अव्युत्पत्तीति । संज्ञाशब्दा अव्युत्पन्ना इति पक्षाश्रयणेनेत्यर्थः । **आचार्येणेति** । शिवो वेदपुरुषो वाऽत्राऽऽचार्यः । एवंच यदृच्छाशब्दसद्भावाश्रयेण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयणेन तत्प्रयोजननिराकरणम-

---

१—आचार्येण पाणिनिनेत्यर्थः । 'शिवो वा वेदपुरुषो वाऽत्राचार्यः' इत्यनिश्चितमतिर्नागेशस्त्वश्रद्धेयः । 'अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्येणोपदिष्ट लृकारः । वार्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण प्रत्याचष्टे' इत्यत्र वार्तिककारेण सह 'आचार्य' पदेन पाणिन्येव ग्राह्य इति कैयटाशयः प्रतीयते ।

अस्मिन् विषये महर्षेर्दयानन्दस्य सम्मतिः—

शब्दा' इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तम्, 'न सन्ती'ति परिहारः। समानेचाऽर्थे शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति। तद्यथा-देवदत्तशब्दो 'देवदिण्ण'शब्दं निवर्तयति, न गाव्यादीन्। नैष दोषः। पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति।

प्र०—त्तिपक्षाश्रयणेन प्रत्याचष्टे—**समाने चेति**। इह च भिन्नार्थत्वम्। लृतकशब्दो हि यदा संज्ञात्वेन विनियुज्यते क्वचित्पिण्डे तदा तच्छब्दरूपाध्यासः, ऋतके तु विपर्ययः। भिन्नस्वरूपौ चैतौ शब्दाविति भावः।

पक्षान्तरैरपीति। यथा द्रव्यपक्षे **सरूपाणामित्यस्यारम्भः**, जातिपक्षे तु प्रत्याख्यानमेवमस्यापीत्यर्थः। अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेऽपि पारम्पर्यागताः शिष्टप्रयुक्ता एव संज्ञाः कर्तव्याः।

उ०—युक्तमिति भावः। ऋतकशब्द लृतकशब्दस्य साधुत्वाऽभावकल्पक इत्याद्यं दूषणमप्ययुक्तमित्याह भाष्ये—**समाने चेति**। तत्राऽर्थशब्दः प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्राय इत्याह-**इह चेति**। तच्छब्दस्वरूपस्य व्यक्तिस्वरूपस्य वाऽर्थे प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाऽध्यास इत्यर्थः। **विपर्यय इति**। क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। **भिन्नस्वरूपौ**—भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ। यदि तु ऋतकोऽपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकस्तदा भिन्नस्वरूपत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तविपर्ययः। 'व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्व'मिति पक्षे ऋतकसङ्केतविषयव्यक्तेर्लृतकसङ्केतविषयव्यक्तिर्भिन्नेति तद्विपर्ययोऽस्त्येवेति बोध्यम्।

भाष्ये समाधत्ते—**पक्षान्तरैरपीति**। **जातिपक्षे त्विति**। यत्तु—'अक्षादिनानार्थानामेकशेषाय तत्पक्षेऽप्यावश्यकम्'—इति। तत्तु जातिगतजातिस्वीकारेण परिहृतम्। **पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति** वार्तिककृतैवमुक्तम्। वस्तुतश्चतुष्टयीपक्षेऽपि दोषपरिहारः सुकरः। यदुक्तम्—'ऋतको न लृतकनिवर्तक' इति माभूत्तस्य निवर्तकत्वम्, शिष्टप्रयोगाऽभावात्तु तन्निवृत्तिः। न्याय्यत्वमपि वार्तिके शिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्यभिसन्धाय भगवताऽनुक्तमपि स्वयं मन्दबुद्ध्यनुग्रहाय स्फुटमाह-**अव्युत्पन्नेति**। **पारम्पर्यागताः**—अनादयः। एवंच शिष्टाऽप्रयुक्ता यदृच्छाशब्दा असाधुत्वेन शास्त्राऽविषया इति भाष्यतात्पर्यम्। यत्तु—चतुष्टयीति पक्षे लृतकादीनां डित्थादिवच्छास्त्रविषयत्वमेवेत्यस्माद्भाष्याल्लभ्यत—इति, तन्न, पक्षभेदेनैकस्य शास्त्रविषयत्वतदविषयत्वाङ्गीकारे **न चेति** सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। डित्थादीनां पाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वेऽपि अन्येषां तद्विषयत्वे मानाभावाच्च। **किं च** साध्वसाधुबहिर्भूतानामपि शास्त्रविषयत्वे '**साध्वनुशासनेऽस्मिञ्शास्त्रे**' इति तत्र तत्र भाष्योक्तासङ्गतिः। **किञ्च** शास्त्रविषयत्वमतद्व्यङ्ग्यसाधुत्वाभाव इत्यशक्यमिति दिक्।

"अत्र प्रत्याहारेषु केचिद् भट्टोजिदीक्षितादयः सम्प्रवदन्ति—इमानि माहेश्वराणि सूत्राणीति। महेश्वरादागतानि महेश्वरेण प्रोक्तानि वा। तदिदमसत्यम्। कथम्। तत्र प्रमाणाभावात्। अत्र तु प्रमाणम्—

भा० एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति। अचोऽक्षु, हलो हल्सु।" [हयवरट्सूत्रव्याख्याने]

अत्र 'उपदिशति' इति क्रियायाः कर्त्ता पूर्वस्याः षष्ठ्या विपरिणामादाचार्यः पाणिनिरायाति। येषामेतावज्ज्ञानं नास्तीमानि सूत्राणि केन रचितानि, ते व्याकरणस्य ग्रन्थान् रचितुमुद्यताः, महदाश्चर्यमेतत्।" [अष्टाध्यायीभाष्ये हल्सूत्रव्याख्यानान्ते]

अनुकरणं शिष्टाऽशिष्टाऽप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ ३ ॥

अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति, अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा, नैव तद्दोषाय भवति नाऽभ्युदयाय। 'यथा लौकिकवैदिकेषु'। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावद्य एवमसौ ददाति, य एवमसौ यजते, य एवमसावधीत इति। तस्याऽनुकुर्वन् दद्याच्च यजेत चाऽधीयीत च सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते। वेदेऽपि—'य एवं विश्वसृजः सत्राण्यध्यासते' इति, तेषामनुकुर्वन् तद्वत्सत्राण्यध्यासीत सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते।

अशिष्टाऽप्रतिषिद्धम्। य एवमसौ हिक्कति, य एवमसौ हसति, य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन्हिक्केच्च हसेच्च कण्डूयेच्च, नैव तद्दोषाय स्यान्नाऽभ्युदयाय। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति, एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन्ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात्।

विषम उपन्यासः। यश्चैवं हन्ति, यश्चानुहन्ति, उभौ तौ हतः। यश्चापि पिबति, यश्चानुपिबति, उभौ तौ पिबतः। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां वा पिबतीति तस्यानुकुर्वन्स्नातानुलिप्तो माल्यगुणकण्ठः कदलीस्तम्भं छिन्द्यात् पयो वा पिबेत्, न स मन्ये पतितः स्यात्। एवमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते

प्र०—प्रयोजनान्तरमपि वार्तिककारः प्रत्याचष्टे-**अनुकरणमिति**। अनुकार्यस्य दुष्टत्वादनुकरणस्यापि दुष्टत्वं मन्यते सुरापानाऽनुकरणवत्।

भाष्यकारस्त्वनुकरणार्थत्वं समर्थयते—**विषम इति**। न ह्यनुकार्यस्य दोषेणाऽनुकरणस्य दुष्टत्वमिति दर्शयति—**यश्चेति**। विहितकरणाद्धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धाचरणाच्चाऽधर्मोत्पत्तिः, न त्वनुमानेन धर्माऽधर्मयोर्व्यवस्थेति मन्यते। सुरापानादौ तु तस्या एव क्रियाया अनुष्ठानात्सादृश्याऽभावान्नास्त्यनुकरणत्वम्। दानादीनां तु स्मार्तत्वाल्लौकिकत्वमुच्यते। **स्नातानुलिप्त इति**।

उ०—अनुकरणं शिष्टस्य वा अशिष्टाऽप्रतिषिद्धस्य वा भवति। तत्राद्यं साधु, अन्त्यं न दोषाय नाप्यभ्युदयायेति भाष्येऽन्वयः। अर्थात्प्रतिषिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वं बोध्यम्। ननु शिष्टानुकरणं नाऽसाधु, अशिष्टप्रतिषिद्धस्य वा नाऽसाधु, आद्यस्याभ्युदयजनकत्वादन्यस्याऽभ्युदयाऽजनकत्वेऽपि दोषाऽजनकत्वात्। एवं च प्रकृते किमायातमत आह—**अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति**। अर्थलब्धं तदादाय प्रकृतोपयोग इत्यर्थः। अत एव भाष्ये तद्दृष्टान्तेनोपपादयिष्यति—**यस्तु खल्विति**। एवं चाऽसाध्वनुकरणस्याऽसाधुत्वाच्छास्त्राविषयत्वात्तदर्थता लृकारोपदेशस्य न युज्यत इति भावः। भाष्ये **यजेत वेति**। यागोऽत्र स्मार्तो ग्राह्यः।

सादृश्याभावादिति। न चैकजातीयेष्वपि व्यक्तिभेदेन सादृश्यसंभवः, सुरापानत्वादेरेव तादृशस्थले सादृश्येन तदतिरिक्तसादृश्याऽभावादित्याशयात्। तदाह—**नास्तीति**। दानादीनां कथं लौकिकत्वेनोपन्यासोऽत आह—**स्मार्तत्वादिति**। **अस्वस्थेनेति**। आस्तिकत्वे सत्यपीति भावः। **माल्यगुणकण्ठ इति**। मालायां

इति तस्याऽनुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत, सोऽप्यपशब्दभाक्स्यात् । अयं त्वन्योऽपशब्द-पदार्थकः शब्दो, यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न चाऽपशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते'ऽपशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवती'ति, 'अपशब्दः' इत्येव तस्याऽपशब्दः स्यात् । न चैषोऽपशब्दः ।

अयं खल्वपि भूयोऽनुकरणशब्दोऽपरिहार्यो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः—[1] 'साध्वॢकारमधीते' 'मध्वॢकारमधीत' इति । क्वस्थस्य पुनरेतदनुकरणम् ? कॢपिस्थस्य । यदि कॢपिस्थस्य,—कॢपेश्च लत्वमसिद्धं तस्याऽसिद्धत्वादृकार एवाऽच्कार्याणि भविष्यन्ति । भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् । अयं त्वन्यः कॢपिस्थपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इदमवश्यं कर्तव्यम्'—'प्रकृतिवद-नुकरणं भवति' इति । किं प्रयोजनम् ? 'द्विः पचन्त्वित्याह' । 'तिङ्ङतिङः'

प्र०—स्वस्थचित्तत्वं दर्शयति । अस्वस्थेन हि चित्तेनाऽकार्यं क्रियते । माल्यगुणकण्ठ इति । लोक-मध्ये प्रकाशते इत्यर्थः । अकार्यं ह्यप्रकाशं क्रियते । तत्र लतकशब्दोऽपि यदा ऋतकाऽर्थे प्रयुज्यते तदाऽपशब्दो, यदा त्वनुकार्यं प्रत्याययति तदा साधुरेवाऽर्थभेदादस्वगोण्यादिवत् ।

अपशब्द इत्येवेति । अस्य हि गाव्यादयोऽपभ्रंशा वाच्याः । अयमिति । असाधोरनुकरण-मित्येतदप्यत्र नास्तीति भावः । भवेदिति । प्रयोगस्थस्येदमनुकरणम् । प्रयोगे च 'पूर्वत्रासिद्ध'-मिति नास्तीति भावः ।

प्रकृतिवदिति । तत्र यथा कॢपेर्लत्वस्याऽसिद्धत्वादृकारद्वारेण ॢकारस्याऽच्कार्यं तथा-नुकरणस्यापीत्यर्थः । द्विरिति । 'पचन्तु पचन्त्वि'ति केनचिदुक्ते द्विःपचन्त्वित्यनुकरणम् । एतच्च क्रियासाधनाद्यनभिधानात्तिङन्तं न भवति । एवमग्नी इत्यनुकरणं द्व्यर्थानभिधानान्न द्विवच-

उ०—साधूनि माल्यानि पुष्पाणि । तैर्युक्तो गुणः-सूत्रं कण्ठे यस्येत्यर्थः । गड्वादित्वात्परनिपातः । अकार्यं हीति । इह लोके भीरुणेत्यर्थः । अर्थभेदेन साधुत्वे दृष्टान्तमाह—अस्वेति । भाष्ये प्रयोजनप्रत्याख्यानवादी शङ्कते—एवमिहापीति । प्रयोजनवादी समाधत्ते—अयं त्वन्य इति । अस्य हीति । एवं च तत्तदर्थे व्याकरणाननुगतत्वमपशब्दत्वमिति भावः ।

भाष्ये तुष्यतु दुर्जनन्यायेन साध्वनुकरणार्थत्वमॢकारोपदेशस्याह—अयं खल्वपीति । यद्यप्यर्थशून्य-वर्णानां न साधुत्वम्, तथापि वर्णोत्कारविधानेन तेषां साधुत्वमिति भावः ।

भवेत्तदर्थेनेति । तदर्थेन—कॢपिस्थॢकारार्थेन ॢकारस्योपदेशेन प्रयोजनं न भवति—एवं यद्यपि भवेत्तथापि तदनुकरणार्थेनाऽर्थ इत्यर्थः । ननु कॢपिस्थस्यासिद्धत्वात्कथं तदनुकरणमत आह—प्रयोगस्थ-स्येति । प्रयोगे—अनुकरणप्रयोगे । शास्त्रे तदीयकार्ये वाऽसिद्धत्वं, पौर्वापर्यस्य तत्रैव संभवात् । न चैवं प्रकृते इति भावः ।

ऋकारद्वारेणेति । ऋकारबुद्ध्येत्यर्थः । भाष्ये—द्विः पचन्त्विति । पचन्त्विति द्विराहेत्यन्वयः ।

१ वक्तव्यमिति कीलहार्नसम्मतः पाठः ।

[८ । १ । २८] इति निघातो यथा स्यात् । 'अग्नी इत्याह' । 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' [१ । १ । ११] इति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् ।

यदि--'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'त्युच्यते, अपशब्द एवाऽसौ भवति 'कुमार्य् लृतक इत्याह' 'ब्राह्मण्य् लृतक इत्याह' । अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः । नचाऽपशब्दः प्रकृतिः । नह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते, न चाऽनुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति ।

'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्लुत्यादयः ॥ ४ ॥

'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति' इति प्लुत्यादयोऽपि भविष्यन्ति । यदि 'एकदेश-

---

प्र०—नान्तम् । ननु गम्लृ सृप्लृ इत्यादिस्थस्य यदानुकरणं तदा कथं प्रकृतिवद्भावः ? द्युताद्यॢदित इति लृकारे परतो यणादेशकरणादित्संज्ञानुवादाच्च धात्वानुबन्धस्य लृकारस्याऽच्कार्याण्यनुमीयन्ते ततस्तदनुकरणस्य सिद्धः प्रकृतिवद्भावः ।

नचापशब्द इति । सिद्धान्तवादी । प्रकरणाद्धि शास्त्रीया प्रकृतिराश्रीयते, शास्त्रनिबन्धनं च कार्यमतिदिश्यते, अपशब्दश्च न शास्त्रीया प्रकृतिरनुपदिष्टत्वात् । नचाऽपशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यं, नापि तदतिदेष्टुं शक्यम् । नहि साधोरसाधुत्वातिदेशो युक्तिमान् । तदेवं भाष्यकारेणाऽशक्तिजानुकरणार्थत्वमॢकारोपदेशस्य स्थापितम् ।

एकदेशविकृतस्येति । ऋकारे रेफभागस्य लत्वे कृते स एव ऋकार इति प्रत्यभि-

---

उ०— असत्यतिदेशे तिङन्तत्वाऽभावे हेतुमाह—**एतच्चेति** । **द्व्यर्थेति** । एतदर्थमेव 'द्विवचन' मित्यन्वर्थसंज्ञाकरणम् । **नन्विति** । एवं च पाठाभावेमूलस्यैवाऽच्त्वाभावात्कथं तदनुकरणेऽच्कार्यमिति तदर्थ उपदेश आवश्यक इति भावः । **अनुमीयन्त इति** । इदं चिन्त्यम् । आनुमानिकवचनेन कृतस्य वर्णस्य प्रत्याख्यानाऽयोगात् । तस्माद्गम्लृ इत्यादिस्थ लृकारो धर्मोजनकत्वान्न साधुरिति वक्तुंयुक्तम् । एवं चाऽशक्तिजानुकरणेति वार्तिकेऽशक्तिजपदं व्यर्थमिति कैयटतात्पर्यम् ।

एवं साध्वनुकरणार्थत्वे लृकारोपदेशस्य प्रकृतिवदित्याश्रयणेन खण्डिते तेनैवाऽशक्तिजानुकरणार्थत्वमपि खण्डयति पूर्वपक्षी भाष्ये—**यदि प्रकृतिवदिति** ।

ननु मा भूदपशब्दोपदेशः, प्रकृतित्वं तु कथं नेत्यत आह—**प्रकरणादिति** । अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वमनेन दर्श्यते । तत्र च प्रत्यासत्त्या शास्त्रीयप्रकृत्यादेरेव ग्रहणमुचितमिति भावः । उपलक्षणं भाष्यमित्याह—**शास्त्रनिबन्धनं चेति** । **'नापि तदतिदेष्टु'**मित्यादि चिन्त्यम् । अब्राह्मणे ब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत्संभवादिति कश्चित् । **तदेवमिति** । अशक्तिजस्य शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावान्न तदनुकरणेऽतिदेशप्रवृत्तिरित्यपशब्दत्वाभावादच्कार्यसिद्ध्यर्थं **लृकारोपदेश** इत्यर्थः ।

इदानीं प्लुत्याद्यर्थत्वं तस्य परिहरति भाष्ये—**एकदेशेति** । **रेफभागस्येति** । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति पक्षे इत्यर्थः । **प्रत्यभिज्ञानादिति** । एवं च छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन लोकन्यायसिद्धमस्य आव-

विकृतमनन्यवद्भवती'—त्युच्यते, 'राज्ञः क च' [४ । २ । १४०] राजकीयम् 'अल्लोपोऽनः' [६ । ४ । १३४] इति लोपः प्राप्नोति । एकदेशविकृतमनन्यवत्षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्ष्यामि । यदि—'षष्ठीनिर्दिष्टस्ये'त्युच्यते, 'क्लृ३प्तशिख' इति प्लुतो न प्राप्नोति । नह्यत्र ऋकारः षष्ठीनिर्दिष्टः । कस्तर्हि ? रेफः ।

ऋकारोऽप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः । कथम् ? अविभक्तिको निर्देशः—कृप उः रः लः 'कृपो रो लः' [८ । २ । १८] इति ।

अथवा पुनरस्त्वविशेषेण । ननु चोक्तं—'राज्ञः क च' राजकीयम् 'अल्लोपोऽनः' इति लोपः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत्—'श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्'† इति । तत्प्रकृतमुत्तरत्राऽनुवर्तिष्यते—'अल्लोपोऽनः' नकारान्तस्येति । इह तर्हि—क्लृ३प्तशिख 'अनृत' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति× ।

प्र०—ज्ञानादिति भावः ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । 'राज्ञः क चे'त्यत्र राजन्शब्दः षष्ठीनिर्दिष्टो न त्वन्निति लोपाऽभावः ।

यद्येवं कृपो रो ल इत्यत्रापि ऋकारः षष्ठ्या न निर्दिष्ट इत्यनन्यत्वं न प्राप्नोतीत्याह—**यदीति** । **अथवेति** । 'षष्ठीनिर्दिष्टस्ये'ति नापेक्ष्यते । **नकारान्तस्येति** । न च राजन्शब्दः कादेशे कृते नकारान्तो भवति, श्वेव पुच्छे छिन्ने नपुच्छवानिति भावः ।

उ०—मित्यर्थः । व्याख्यानभाष्ये **अनन्यवदि**त्यस्याऽन्यवन्नेत्यर्थः । अन्यसादृश्यस्याऽपि निषेधे तत्त्वं दृढीकृतम् ।

सिद्धान्त्येकदेशी वर्तिं दृष्ट्वा स्थानिवत्सूत्रमनेनोपन्यस्तमित्याशयेनाह—**षष्ठीनिर्दिष्टस्येति** । तत्सम्बन्ध्येकदेशविकृतमादेशरूपमित्यर्थः । नन्वल्लोपोऽन इत्यत्राऽन्नपि षष्ठीनिर्दिष्ट एवेत्यत आह—**राज्ञ इति** । येन विकारेण यस्य विकृतस्य यद्रूपमेकदेशविकृतन्यायेन प्रार्थ्यते तद्रूपावच्छिन्नस्य तेन रूपेण तद्विकारविधौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति तदर्थ इति भावः ।

भाष्ये—**प्लुतो न प्राप्नोतीति**, द्विर्वचनादेरप्युपलक्षणम् । **कस्तर्हि रेफ इति** । 'कृप' इति त्ववयवषष्ठीति भावः ।

कृप उरिति । कृपे रेफस्य लस्तदवयवऋकारस्य च लकारघटित आदेश इत्यर्थः । स्थानिनिर्देश एव तादृशादेशकल्पक इति भावः । एतेन तस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाऽभावादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् ।

ननु स्थानिवत्सूत्रे हि तथा, प्रकृते च न तेनातिदेश उच्यते, किं तु छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन प्रत्यभिज्ञयाऽनन्यत्वमुच्यते । तत्र 'षष्ठीनिर्दिष्टस्ये'ति वक्तुमेवाऽशक्यमित्याशयेनाह भाष्ये—**अथवेति** ।

ननु कादेशेऽन्त्यमिवैकदेशविकृतन्यायेन नकारान्तत्वमपि कुतो नेत्यत आह—**न च राजन्निति** । एकदेशपदेन ससम्बन्धिकतयोपस्थितावयविधर्म एव विकारविशिष्टे आरोप्यते, न त्ववयव एव, लोकव्यवहारादिति भावः ।

---

† ६ । ४ । १३३ × ८ । २ । ८६

रवत्प्रतिषेधाच्च ॥ ५ ॥

रवत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति । 'गुरोररवतः' इति वक्ष्यामि । यदि 'अरवतः' इत्युच्यते, होतृ ऋकार 'होतृ३कार' अत्र न प्राप्नोति । 'गुरोररवतो ह्रस्वस्ये'ति वक्ष्यामि ।

स एष सूत्रभेदेन-लृकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते, सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकृष्यते ॥ २ ॥

एओङ् ॥ ३ ॥ ऐऔच् ॥ ४ ॥

इदं विचार्यते—इमानि सन्ध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन् 'एत् ओतङ्' 'ऐत् औत्च्' इति, अतपराणि वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः ?

प्र०—अरवत इति । रोऽस्यास्ति नित्यमिति नित्ययोगे मतुप् । तेन ऋकार एव रवान् न तु वर्त्तक इत्यादावकारः । न रवान्—अरवानिति समासः । नित्ययोगप्रतिपादनाय बहुव्रीहिर्न कृतो—गुरोररस्येति । ह्रस्वस्येति । तेन ह्रस्वस्यैव रवतः प्लुतनिषेधो न दीर्घस्य । वार्तिककारस्य लृकारप्रत्याख्यानं निष्प्रयोजनमित्याह—सैषेति ।

एओङ् । ऐऔच् । इदं विचार्यत इति । तपराऽतपरसन्ध्यक्षरोपदेशो विचार्यत इत्यर्थः । तत्रोपदिश्येरन्नित्यत्राऽसत्त्वभूता यद्यपि क्रियाभिधीयते, तथापि बुद्धया परामृष्टा सत्त्वरूपतामापादिता विचारक्रियायां कर्मभावमनुभवति यथा 'पश्य मृगो धावती'ति सरणं दर्शने ।

कश्चात्रेति । कार्ये को विशेष इति प्रश्नः ।

उ०—भाष्ये **इह तर्हीति । एकदेशविकृतन्यायेन ऋत्वादिति** भावः । **रोस्यास्तीति** । इदं चिन्त्यम्-अवयवादावेव मत्वर्थो नानन्तरादाविति वर्त्तक इत्यादौ रवत्त्वस्योपपादयितुमशक्यत्वान्नित्ययोगपर्यन्तधावनमफलमिति ।

भाष्ये **स एष इति ।** प्लुत्याद्यर्थं विद्यमान लृकारोपदेशोऽरवतो ह्रस्वस्येति गुरुन्याससरूपसूत्रभेदेन प्रत्याख्यायत इति यत्तदयुक्तमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—**सैषेति** । यत. सैषा प्रत्याख्यानात्मिका उक्तिर्महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकर्षोऽभिन्नेत्युक्ते यथा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकर्षणमयुक्तमेवम् लृकारप्रत्याख्यानमिति गम्यते । तदाह—**निष्प्रयोजनमिति** । सूत्रभेदपरिकल्पनं विना कॢ३प्तशिखे प्लुतसाधनस्याऽशक्यत्वान्निष्प्रयोजनमित्यर्थः । **वंशस्तम्बादिति** । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तमवलम्ब्येत्यर्थः । **लट्वा**† पक्षिविशेषः, फलविशेषो वा । तद्यथा बह्वायाससाध्यमल्पफलं न युक्तं तथा लृकारोपदेशप्रत्याख्यानमपीत्यर्थः ॥ २ ॥

एओङ् । ऐऔच् । विचार्यतइति । क्त्वाचिन्तान्यायेनाऽयं विचार इति बोध्यम् । इदंपदार्थमाह—**तपरेति । असत्त्वभूतेति** । एवंचेदमा परामर्शोऽनुपपन्न इति भावः । **बुद्धया परामृष्टेति** । उपदेशपदार्थभूतेत्यर्थः । **कर्मभावमिति** । इदंपदवाच्यत्वेनेति भावः । **यथेति** । इदं चिन्त्यम् । कर्तृकर्मेतरकारकाऽभाववत्त्वस्यैवाऽसत्त्वपदार्थत्वात् ।

पक्षद्वये स्वरूपवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वेन तद्विषयः प्रश्नोऽनुचितोऽत आह —**कार्य इति** ।

---

† 'लट बाल्ये' इति धातोः 'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्' इत्यौणादिके क्वनि नेड्वशिकृति' इतीडभावः । 'लट्वाकरञ्जभेदे स्यात् फले वाद्ये खगान्तरे'इति मेदिनी । नाटाकरञ्ज इति भाषायाम् । पक्षिविशेषे—ग्रामचटकः ।

सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम् ॥ १ ॥

सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं कर्तव्यम् ।

प्लुत्यादिष्वज्विधिः ॥ २ ॥

प्लुत्यादिष्वजाश्रयो विधिर्न सिध्यति । गो३त्रात नौ३त्रात इत्यत्र 'अनचि च' [८ । ४ । ४७] इत्यच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति । इह च 'प्रत्यङ्ङै३तिकायन' 'उदङ्ङौ३पगव' इत्यचि [८ । ३ । ३२] इति ङमुण्न प्राप्नोति ।

प्लुतसंज्ञा च ॥ ३ ॥

प्लुतसंज्ञा च न सिध्यति । ऐ३तिकायन, औ३पगव । 'ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घ-प्लुतः' [१ । २ । २७] इति प्लुतसंज्ञा न प्राप्नोति । सन्तु तर्ह्यतपराणि ।

अतपर एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ ४ ॥

यद्यतपराणि 'एच इग्घ्रस्वादेशे' [१ । १ । ४८] इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? एचो ह्रस्वादेशशासनेष्वर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा मा भूदिति ।

प्र०—**तपरोपदेशश्चेदिति** । यद्यप्युपदेश उच्चारणं तथापि तपरोपदेशे फलं चेदस्ति ततस्तपरोच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थः । **सन्ध्यक्षराणी**त्यन्वर्था पूर्वाचार्यसंज्ञा, सन्धीयमानावयवत्वात् ।

प्लुत्यादिष्विति । प्लुतसंज्ञामभ्युपगम्य 'ऽच्कार्याणि न सिध्यन्ती'त्युच्यते ।

प्लुत एव न प्राप्नोतीति दर्शयितुमाह—**प्लुतसंज्ञा चेति** । त्रिमात्रस्याऽचः प्लुतसंज्ञा विधीयते, तपरत्वे च त्रिमात्रस्याऽग्रहणादच्त्वाऽभावः । तत्रैचां प्लुतो विधीयमान इकारोकारा-भ्यां गृहीत ईकार ऊकारश्च स्यात् ।

अतपर इति । असतीह तपरत्वे एकारौकाराभ्यां मात्रिकयोरर्धैकारार्धौकारयोर्ग्रहणाद-च्त्वाद्ध्रस्वत्वाद्विधानं स्यादिति सूत्रं कर्तव्यम् । तपरत्वे तु तयोरग्रहणात्प्राप्त्यभावः ।

उ०—भेदाऽभावादुद्देश्यविधेयभावोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य परिहरति—**यद्यपीत्यादि** । **फलं चेदिति** । संप्रदाने घञिति भावः । फलस्यैव करणत्वविवक्षया करणे घञित्यन्ये । **सन्धीयमानावयवत्वादिति** । 'अ इ उ'णिति शिष्यमाणवर्णसदृशावयवसन्धानेनाऽस्य निष्पन्नत्वादित्यर्थः । भाष्ये प्लुतिग्रहणं त्रिमात्रपरम् । आदिना चतुर्मात्रग्रहणम् ।

नन्वोमभ्यादाने इत्यादिनान्तरतमपरिभाषासंस्कृतेनैज्रूपप्लुतविधानादनच्त्वेपि तेषां प्लुतसंज्ञा भविष्यतीत्यत आह—**तत्रैचामिति** । ताभ्यामपि तेषां यथाकथंचिदान्तरतम्यसत्त्वादिति भावः ।

भाष्ये **अर्धं एकार इति** । मात्रिकत्वेनाऽर्धत्वम् । समांशवाचिनोऽपि पुंस्त्वमेतद्भाष्यप्रामाण्यात् ।

ननु च यस्यापि तपराणि, तेनाप्येतद्वक्तव्यम् । इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्राऽवर्णस्य, मात्रेवर्णोवर्णयोः, तयोर्ह्रस्वादेशशासनेषु कदाचिदवर्णः स्यात् कदाचिदिवर्णोवर्णौ, मा कदाचिदवर्णो भूदिति ।

प्रत्याख्यायत एतत्, "ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात्"† इति । यदि प्रत्याख्यानपक्षः, इदमपि प्रत्याख्यायते, "सिद्धमेङः सस्थानत्वात्"† इति । ननु चैङः सस्थानतरावर्ध एकारोऽर्ध ओकारश्च । न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवाऽयमुपदिशेत् ।

ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधीयते—'सुजाते एश्वसूनृते''अध्वर्यो ओद्रिभिः सुतम्' 'शुक्रं ते एन्यद्' 'यजतं ते एन्यत्'—इति ।

प्र०—ननु चेति । सूत्रारम्भं प्रति न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । अतपरत्वे 'एच्'इति वक्तव्यं, तपरत्वे तु 'ऐच्' इति । ऐचोर्विश्लिष्टाऽवर्णत्वात्संश्लिष्टावर्णावर्द्धैकाराद्धौकारौ न भवतः ।

ऐचोश्चेति । अर्धमात्राऽवर्णस्याऽध्यर्धमात्रेवर्णोवर्णयोर्भूयसा च व्यपदेशो मल्लग्रामादिवदितीकारोकारावेव भविष्यतः ।

सिद्धमेङ इति । अर्धैकारार्धौकारौ न स्तः, तत्र तालव्य एकार ओष्ठ्य ओकार इति तयोः स्थाने इकारोकारावेव भविष्यतः ।

तावेवेति । ताभ्यामुपदिष्टाभ्यां दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणं सिध्यतीति भावः । गुणसंज्ञायां तु दीर्घावेवैकारोकारौ निर्देश्यौ ।

सुजात इति । अन्तःपादस्थस्याऽव्यपरस्याऽकारस्यार्धमेकारमर्धमोकारं च विदधति ।

उ०—भाष्ये तेनाप्येतद्वक्तव्यमित्यत्र एतच्छब्देन नियामकं सूत्रं परामृश्यते । सूत्रन्यासभेदेऽपि गुरुलाघवकृतो विशेषो नास्तीत्याह—सूत्रारम्भं प्रतीति । विश्लिष्टेति । उपलभ्यमानेत्यर्थः । संश्लिष्टेति । स्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यर्थः । एवं चैङ्विषये नाऽवर्णप्राप्तिः । अर्द्धैङोस्तु तपरनिर्देशेऽनन्त्वाद्ध्रस्वत्वमेव नेति भावः । एङोः शुद्धतालव्यादित्वमेवेति न तयोः स्थानेऽवर्णप्राप्तिरिति तत्त्वम् । संश्लिष्टावर्णाविति कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् ।

भाष्ये प्रत्याख्यायत एतदिति । एतत्—ऐज्विषयमेच इगिति सूत्रम् । वर्तमानसामीप्ये लट् । भूयसा चेति । तद्द्वारकभूयःस्थानसाम्यादित्यर्थः ।

भाष्ये इदमपीति । एङ्विषयमपीत्यर्थः । सस्थानत्वादिति । इकारोकाराभ्यां समानस्थानत्वादित्यर्थः । तदाह—तालव्य इति । तालव्य एवेत्यर्थः । इदं च मतमष्टमेऽपि भाष्ये स्पष्टम् । 'शब्दपरविप्रतिषेधेनोत्तरभागसदृश' इति विवरणोक्तं तु चिन्त्यम् । अन्तरङ्गत्वेन पूर्वसदृशस्यैवाऽऽपत्तेः । स्पष्टं चेदं 'नित्य परयणादेशः' इत्यादिना 'अचः परस्मिन्नि'त्यत्र भाष्ये ।

भाष्ये—तावेवेति । लाघवादिति भावः । ग्रहणमिति । प्रदेशेष्विति शेषः । नन्वेवं मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञा स्यादत आह-गुणेति । एवमपि अत्र ह्रस्वपाठेऽर्धमात्रालाघवं भवति ।

अकारस्यार्धमिति । 'सुजाते ए अश्वे'ति अकारलेखस्तु प्रामादिकः ।

---

† १ । १ । ४८.*

पारिषदकृतिरेषा तत्रभवताम् । नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वाऽस्ति ।

एकादेशे दीर्घग्रहणम् ॥ ५ ॥

एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्—'आद्गुणो [६ । १ । ८७] दीर्घः,'वृद्धिरेचि [८८] दीर्घः' इति । किं प्रयोजनम् ? आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः, खट्वा उदकं खट्वोदकम्, खट्वा ईषा खट्वेषा, खट्वा ऊढा खट्वोढा, खट्वा एलका खट्वैलका, खट्वा ओदनः खट्वौदनः, खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः, खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति ।

तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते—'अकः सवर्णे' अकः सवर्णे एको भवति । ततो-'दीर्घः', दीर्घश्च स भवति यः स 'एकः पूर्वपरयोः' इत्येवं निर्दिष्ट इति* । इहापि तर्हि प्राप्नोति-पशुं, विद्धं, पचन्तीति । नैष दोषः । इह तावत्पशुमिति, 'अम्येकः' इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति† तस्यैतत्प्रयोजनम्—'यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्या'दिति । 'विद्ध'मिति, 'पूर्व'इत्येवानुवर्तते‡ । अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवती'ति यदयं हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं

प्र०—पारिषदकृतिरिति । गीतिवशात्तथोच्चारणमित्यर्थः ।

आन्तर्यत इति । अन्यस्याऽसम्भवादिदमत्र नास्ति—'प्लुतश्च विषये स्मृत' इति ।

अम्येक इति 'प्रथमयो'रिति सिद्धे एतदपि किमर्थमुच्यते इति चेद्वा छन्दसीत्यत्रानुवृ-

उ०—शास्त्रविशेषाध्यायिनां समवायः परिषत्, पर्षद्वा । तत्र भवा कृतिरित्यर्थः ।

तदेवमतपरतपरवादिमतसाधारण्येनैचइगितिसूत्रस्य कर्तव्यताऽकर्तव्यते उपपाद्याऽतपरवादिमतेऽसाधारणं दूषणमाह भाष्ये—एकादेशे इति । 'एकः पूर्वपरयोर्दीर्घ' इति सूत्रं कार्यमित्यर्थः अन्यस्यासंभवादिति अयं भावः—यथा स्थाघ्वोरित्यत्राऽतपरत्वे स्थाघ्वोर्दीर्घस्य स्थाने घुमास्थेत्येव दीर्घेकारे सिद्धे पुनर्वचनमदीर्घार्थमित्यविशेषाद्ध्रस्वप्लुतयोः प्रसङ्गे तदुक्तं 'प्लुतश्च विषये' इति । एवं च दूराद्धूतादिविषयेऽप्यनेनैव प्लुते पक्षेऽनुवाददोषस्तत्र । इह तु प्लुत एव प्राप्नोतीति खट्वा इन्द्र इत्यादिविषयकशास्त्रवैयर्थ्यमेवेत्यनुवाददोषः सोढव्य एवेति वैषम्यमिति । वस्तुतोऽस्य टित्त्वाभावादेतद्विषये प्लुताऽप्रवृत्तेश्चिन्त्यमेवेदमिति । स्थाघ्वोरितिसूत्रे निरूपयिष्यामः ।

भाष्ये यः स इति प्रसिद्ध्यर्थकम् ।

१—पार्षदकृतिरितिपाठान्तरम् ।

* ६ । १ । १०१ । † ६ । १ । १०७ । ‡ ६ । १ । १०८

शास्ति × । 'पचन्ती'ति,'अतोगुणे परः'इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति+ तस्यैतत्प्रयोजनम्—'यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्या'दिति ।

इह तर्हि खट्वश्यों मालश्यं इति दीर्घवचनादकारो न, अनान्तर्यादेकारौकारौ न । तत्र को दोषः? विगृहीतस्य श्रवणं प्रसज्येत । न ब्रूमो 'यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्य'मिति । किं तर्हि ? यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । क्व च क्रियमाणे न दोषः ? संज्ञाविधौ । 'वृद्धिरादैज्दीर्घः' 'अदेङ्गुणो दीर्घ' इति । तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति ? तपरे गुणवृद्धी ।

ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः । 'ने'त्याह, तादपि परस्तपर इति । यदि तादपि परस्तपरः 'ॠदोरप्' [३ । ३ । ५७] इतीहैव स्यात्—यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् ।

प्र०—त्यर्थम् । तस्मात् पूर्वश्रुतिः पूर्वरूपार्था । सैवोत्तरत्रानुवर्तते इति 'विद्ध'मिति पूर्वरूपं भविष्यति ।

अथवेति । 'विधिनियमसम्भवे विधिरेव बलीया'निति विधेर्बलीयस्त्वान्नियमो न भवति—'हल एव दीर्घत्वं यथा स्यात्, उत इत्यादौ मा भू'दिति ।

तपरे इति । तपरसंज्ञिसहचरिते गुणवृद्धिसंज्ञे इत्यर्थः ।

तादपीति । तन्त्रन्यायाश्रयणादेकस्यैव द्विशक्तित्वादेकशेषाश्रयणाद्वाऽनेकार्थाभिधानमिति भावः ।

उ०—**वा छन्दसीत्यत्रेति** । 'वा छन्दसी'त्यस्यात्रानुवृत्त्यर्थमित्यर्थः । **पूर्वरूपार्थेति** । पूर्वव्यक्त्यात्मकपूर्वरूपार्थेत्यर्थः । भाष्ये—**पर इतीयतेति** । ह्रस्वत्वादिरूपमिति भावः । सिद्धान्ते तु रूपग्रहणं स्पष्टार्थमेव, अस्य भाष्यस्य पूर्वपक्षयुक्तित्वात् ।

अकारो नेति । रपरत्वेऽपि द्विमात्रत्वरूपदीर्घत्वाऽसम्भव एव । **विगृहीतस्येति** । दीर्घश्रुतिपरिभाषयोर्विरोधेन जातिपक्षे व्यक्तिपक्षे वा तद्विषयकलक्षणानुप्लवादिति भावः ।

ननु गुणवृद्धिसंज्ञयोस्तपरत्वाऽभावात्पूर्वोक्तदोषाऽपरिहृतेश्च भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्याह—**तपरसंज्ञीति** । तपरशब्दनिर्दिष्टे संज्ञिनि गुणवृद्धिसंज्ञे प्रवर्तेते इत्यर्थः । एवं च त्रिमात्रादीनां तत्र संज्ञितयाऽनिर्देशान्नोक्तदोष इति भावः ।

भाष्ये—**ननु चेति** । एवं चैङैचौ न तपराविति भावः ।

नेत्याहेति । स एव तपर इति नेत्याहेत्यर्थः । अर्थभेदेन शब्दभेदे—**तन्त्रन्यायेति** । तद्भेदेऽपि शब्दैक्यपक्षे आह—**एकस्यैव द्विशक्तित्वादिति** । **एकशेषेति** । समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषाऽभावेनैकवचनानुपपत्त्येदं चिन्त्यम् ।

× ६ । ४ । २ । + ६ । १ । ९७, ९४

नैष तकारः । कस्तर्हि ? दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् ? अथ किं तकारे ? यद्यसन्देहार्थस्तकारः, दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः, दकारोऽपीति ।

इदं विचार्यते--'य एते वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतय एतेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वे'ति ? कुतः पुनरियं विचारणा ? इह समुदाया

प्र०—बहुव्रीहिवादी चोदयति--**किं दकार इति ।**

समासद्वयवादी तं प्रत्याह—**अथ किं तकार इति ।** तव केवलबहुव्रीहिवादिनो निष्प्रयोजनं तपरत्वम्, ऋकारस्याऽनण्त्वाद्भिन्नकालानां ग्रहणाऽप्रसङ्गाद्गुणानां चाऽभेदकत्वात्तत्प्राप्त्यर्थत्वाऽभावात् । अथ तवाऽसन्देहार्थो मुखसुखार्थो वा तकार एवं मम दकार इत्यर्थः । 'तित्स्वरित'मित्यत्रत्यभाष्येणाऽस्य विरोधः । तत्र हि—'तिति प्रत्ययग्रहणं चोदितम्, इह मा भूत्–दिव उत् । द्युभ्यामिति । ततो दित्त्वाश्रयणेन प्रत्याख्यातम्, तपरसूत्रे च दकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते । तेन तत्कालस्य ग्राहको दकारः'—इत्युक्तम् । इह च दकाराभ्युपगमेन लवादिषु दोषः परिहृतः । अत्राहुः–थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोऽत्र विवक्षितः–**'कस्तर्हि दकार' इति ।**

वर्णान्तरसमानाकृतय इति । आकारादिष्वकारादिसदृशा अवयवाः, ऋकारऌकारयो रेफलकारसदृशावयवौ, सन्ध्यक्षरेष्वकारेकारोकारसदृशाः, तत्र केवलवर्णकार्यमवयवेषु भवति नवेति विचारः । **इह हि समुदाया अपीति** । ऋऌएओऐऔ इति । **अवयवा अपीति । अइउण्** ऋऌगिति । तत्र समुदायपरे निर्देशे,–सन्निहिता अप्यवयवा नान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञां न लभन्ते, अवयवपरे च निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक्, यथा **ह्यवे**त्यादावनच्कस्य हलो दुःखेनोच्चार्यत्वान्निर्दिष्टोऽप्यकारोऽन्यत्र प्राधान्येन निर्देशाद्धलादिसंज्ञां न प्रतिपद्यते इति दध्यत्रेत्यादावनच्क एव यणादेशः प्रवर्तते । तत्राऽसत्यामप्येजादिसंज्ञायामयादयः समुदायादेशा अपि नान्तरीयकत्वादवयवान्निवर्तयन्ति । एवं स्थिते अग्न इन्द्र इत्यादौ यत्रावयवकार्यं प्राप्नोति समुदायकार्यं च, तत्रान्तरङ्गत्वात्तत्र च साक्षाच्चोदितत्वात्प्रत्यत्त्वात्परत्वाच्चावयवकार्यप्रसङ्गः । अवयवावगतिपूर्व-

---

उ०—**'सुखमुखार्थं'** इति पाठे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । ननु **एङ्ऐजिति** संज्ञायास्तात्परत्वेऽपि संज्ञिनामेकारादीनां किमागतमिति चेत्, न, तपरशब्दबोध्योऽपि वर्णस्तत्कालस्यैव संज्ञेत्यर्थान्न दोषः । **गुणानां चेति** । अणसु गुणानां तत्त्वाभावेऽपि अनण्त्वादेव दीर्घादिविषये तत्त्वमिति भावः । ननु दित्त्वे 'दिव उ'दित्यत्र तत्कालग्रहणं न स्यादत आह—**तपरसूत्रे चेति** । **इहेति** । तपरसूत्रे दकारानाश्रयणेन चेत्यपि बोध्यम् । **थकारस्थानिक इति** । तस्य चैतद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वान्न तत्र **तपरसूत्रप्रवृत्तिरिति** भावः ।

अवयवग्रहणेन—अवयवसदृशवर्णग्रहणेन ग्रहणं स्यान्नवेति भाष्यार्थः । तत्फलितमाह—**तत्र केवलेति** । नन्वकारेण एङवयवग्रहणसन्देहवदकारादीनामेजादिसंज्ञा प्राप्नोतीति विचारोऽपि कुतो नेत्यत आह—**तत्र समुदायेति** । अतएव 'प्राटती'त्यादौ न पररूपम् । तत्र दृष्टान्तमाह—**अवयवपरे चेति** । यथाऽवयवपरे निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाग्, एवं समुदायपरे निर्देशेऽवयवा न तद्भाज इत्यर्थः । तदुपपादयति—**यथेति** । **अन्यत्रेति** । सर्वस्यावयवस्यान्यत्र पृथङ्निर्देशे समुदायनिर्देशः स्वपर एव, सर्वस्यावयव-

अप्युपदिश्यन्ते, अवयवा अपि। अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवः। तद्यथा वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति। तत्र समुदायस्थस्यावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति जायते विचारणा। कश्चात्र विशेषः ?

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। अग्ने इन्द्र, वायो उदकम्। 'अकः सवर्णे दीर्घः' [६ । १ । १०१] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति।

प्र०—कत्वाद्धि समुदायावगमस्य समुदायकार्यं बहिरङ्गम्। अयादीनां चावकाशः—'अग्न आयाही'ति। नन्वत्रापि यणादेशोऽवयवस्य प्राप्नोति। येन नाप्राप्ते इति वा मध्येऽपवादा इति वा यण एवायाऽदयो बाधकाः स्युः। तत्र यथा दधीन्द्र इत्यत्र,—दधिशब्दस्थ इकारः सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते, एवमेकारस्थोऽपि प्रतिपद्येत। प्रत्याहारे एओङ्ऐऔजित्यत्रावयवानां प्राधान्येनाऽनिर्देशादित्येवं ग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्तम्। इदानीमग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्यते-**अभ्यन्तरश्चे**ति। तिरोहितत्वादवयवानां, समुदायकार्ये पारतन्त्र्यात्, स्वकार्यस्याऽप्रयोजकत्वान्नरसिंहवज्जात्यन्तरयोगाद्वर्णान्तरसारूप्यमात्रेण तत्कार्याऽप्रवर्तनादित्यर्थः।

समानाक्षरेति। समानशब्देन पूर्वाचार्यनिर्देशादकोऽभिधीयन्ते, '**दश समाना**' इति वचनात्। तेन समानकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः।

उ०—स्यान्यत्राऽनिर्देशे तु समुदायनिर्देशोऽनिर्दिष्टावयवपर इति विवेकः। नन्वेजादिसंज्ञानामवयवाऽवृत्तित्वे कथमेचो निवर्तकेनाऽयादिना तदवयवस्य निवृत्तिरत आह—**तत्राऽसत्यामपीति**। तन्निवृत्तिं विना समुदायनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः। **अवयवकार्यं**—दीर्घः। **समुदायकार्यम्**—अय्। **तत्र च साक्षादिति**। दीर्घे। अयादिकार्ये हि समुदायव्यवधानेनावयवो नोदितो न साक्षादिति भावः। साक्षाच्चोदितत्वं प्रत्यक्षत्वे हेतुः। नन्वयादिरनवकाशोऽत आह—**अयादीनामिति**। **नन्विति**। ततश्च विध्यन्तरपूर्वकोऽयादिः सर्वस्य बाधकः स्यादिति भावः। परिहरति—**येनेति**। **प्राधान्येनानिर्देशादिति**। अस्य'एजादिसंज्ञाऽभावेऽपि स्वतन्त्राकारेण ग्रहणं स्या'दिति शेषः। भाष्ये-**अभ्यन्तरश्चे**ति। तदुच्चारणं विना समुदायोच्चारणस्याऽशक्यत्वादित्यर्थः। तदाह—**तद्यथा वृक्ष इति**। तदुपपादयति—**तिरोहितत्वादित्यादिना**। **समुदायकार्ये पारतन्त्र्यादिति**। समुदायसम्पादनरूपे कार्ये पारतन्त्र्यादित्यर्थः। **स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति**। स्वकार्यनिरूपितप्रयोजकत्वाऽभावादित्यर्थः। तत्प्रयोजकत्वाभावे हेतुः—**नरसिंहवदिति**। तदवयवे नरत्वाद्यभाववदेतदवयवेऽप्यत्वाद्यभाव इति भावः।

वचनादिति। 'अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ दश समाना' इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः। **समानकार्यम्**। अग्रूपसमानाऽक्षरकार्यमित्यर्थः। **सवर्णकार्यमिति** पाठे-सवर्णदीर्घरूपकार्यमित्यर्थः।

दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिः प्राप्नोति, स प्रतिषेध्यः । ग्रामणीः, आलूय, प्रलूय । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तु'गिति तुक् प्राप्नोति* । नैष दोषः, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति— 'न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवती'ति यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति† ।

नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? 'पदान्ताद्वा' [६ । १ । ७६] इति विभाषां वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि 'दीर्घात्पदान्ताद्वे'त्येव ब्रूयात् ।

इह तर्हि—खट्वाभिः, मालाभिः, 'अतो भिस ऐस्' [७ । १ । ९] इत्यैस्भावः प्राप्नोति । तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति

इह तर्हि—याता, वाता । 'अतो लोप आर्धधातुके' [६ । ४ । ४८] इत्यकारलोपः प्राप्नोति । ननु चाऽत्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम् । किम् ? सर्वस्य लोपो मा भूदिति । अथ क्रियमाणेऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मान्न भवति ? परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च ।

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नाकारस्थस्याऽकारस्य लोपो भवति' इति, यदयम् 'आतोऽनुपसर्गे कः' [३ । २ । ३] इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? कित्करणे एतत्प्रयोजनम्—'कितीत्याकारलोपो यथा स्या'दिति × । यदि चाकारस्थस्याऽकारस्य लोपः स्यात्, कित्करणमनर्थकं स्यात्; परस्याऽकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्यात्—गोदः कम्बलद इति । पश्यति त्वाचार्यो नाऽऽकारस्थस्याऽकारस्यलोपो भवतीति, अतः ककारमनुबन्धं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् 'तुन्दशोकयोः परिमृजाऽपनुदोः'

प्र०—असिद्धत्वाच्चेति । 'असिद्धवदत्राभा'दित्यनेन ।

यत्तर्हीति । नन्वसति कित्त्वे आकारस्थस्याऽकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य धातुं प्रत्यन्तवद्भावाच्छन्दोगायेत्यत्रातो धातोरित्याकारलोपप्रसङ्गः । नैष दोषः । सन्निपात-

---

उ०—दीर्घाच्छे इति । 'दीर्घस्य च्छे तु'गिति हि तदर्थः । ननु ह्रस्वस्येत्यत्राऽच इत्येव सिद्धे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यादेव तुङ्नेति चेन्न; पदलाघवाऽभावादित्याशयात् ।

अस्ति हीति । तत्र दीर्घादित्यस्याऽभावे 'कुड्यच्छाये'त्यादावपि विकल्पः स्यादिति भावः ।

असिद्धवदिति । चिणो लुङ्—न्यायेनेति भावः ।

---

*६ । १ । ७१ । †६ । १ । ७५ । ×६ । ४ । ६४ ।

[३ । २ । ५] इति । यत्तर्हि 'गापोष्टक्' [३ । २ । ८] इत्यनन्यार्थं ककार-मनुबन्धं करोति ।

एकवर्णवच्च ॥ ८ ॥

'एकवर्णवच्च दीर्घो भवती'ति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? वाचा तरतीति द्वयज्लक्षणष्ठन्मा भूदिति* । इह च वाचो निमित्तम्, 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' [५ । १ । ३८] इत्यनुवर्तमाने 'गोद्वयचः' [५ । १ । ३९] इति द्वयज्लक्षणो यन्मा भूदिति । अत्रापि गोनौग्रहणं† ज्ञापकम्—'दीर्घाद् द्वयज्लक्षणो विधिर्न भवति' इति । अयं तु सर्वेषामेव परिहारः—

प्र०—परिभाषया लोपो न भविष्यति । अकारं ह्याश्रित्य यशब्दः कृतो लोपस्याऽनिमित्तम् । दीर्घत्वं तु 'कष्टाये'ति निपातनाद्भवति ।

एकवर्णवदिति । अवयवसङ्ख्याश्रयणेन वाक्यशब्दस्य द्वयच्त्वात्तन्निमित्तं कार्यं प्राप्नोतीत्येकवर्णवदित्यतिदेशः क्रियते ।

गोनौग्रहणं ज्ञापकमिति । सामान्येन ज्ञापकं,—वर्णावयवाश्रयकार्याऽभावस्येति अग्न एहीत्यादा'वेङः पदान्तादती'त्याद्यपि न भवति ।

उ०—भाष्ये—उत्तरार्थमेतदिति । इह किञ्चित्त्रपो इतीति न्यायस्तु नाश्रितः । अत्र केवलाऽकारोच्चारणे उत्तरत्र ककाराऽकारयोरुच्चारणे गौरवादिति भावः ।

सन्निपातेति । न च दीर्घेणैव स निवर्तितः; दीर्घेऽप्यत्वजातिसम्बन्धसत्त्वेन न तथा सन्निपातक्षतिः । लोपे तु तस्यापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टत्वादिति भावः । परे तु जातिपक्षे तपरसूत्रं व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति यत्वनिमित्तसन्निपातस्य दीर्घेण निवृत्तिर्जातैव न कस्याप्यनुवृत्तिस्तस्माद्व्याप्याऽत्वजातियत्वादिसन्निपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसन्निपातविघातकलोपनिमित्तम् । सन्निपातपरिभाषायाश्च-स्वप्रवृत्तेः प्राङ् निमित्तभूतो यादृशः संनिपातः, स्वातिरिक्ततद्विघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थः । मात्राकालिकत्वसमानाधिकरणव्यापकजातिनिर्देशपक्षेऽप्यङ्गसंज्ञा तद्धं निमित्तं स्यादिति कृन्मेजन्तसूत्रवक्ष्यमाणभाष्यरीत्या यादेशनिमित्तसंनिपातस्य न लेशतोऽपि सत्तेति वदन्ति । 'प्रातर्ऋतं' 'तद्लृकार' इत्यादौ 'रो रि' 'तोर्लि'ति तु नापादितं, तस्याऽभितोऽभागसत्त्वेन तेन व्यवधानात्तदप्राप्तेः ।

'अग्ने इन्द्रे'त्यादौ सवर्णदीर्घव्यावृत्तये आह--सामान्येनेति । 'गोद्वयचोऽसङ्ख्ये'ति गोग्रहणं, 'नौद्वयचष्ठ'न्निति नौग्रहणम् । वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्येति । वर्णावयवेषु भेदेनाऽप्रतिभासमानेषु वर्णाश्रयकार्याऽभावस्येत्यर्थः । तेन 'मातृणा'मित्यादौ णत्वादिसिद्धिः, भेदेन प्रतिभासात् ।

*४ । ४ । ७ । †५ । १ । ३९ ; ४ । ४ । ७ ।

नाव्यपवृक्तस्यावयवे तद्विधिर्यथा द्रव्येषु ॥ ९ ॥

नाऽव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो विधिर्भवति, 'यथा द्रव्येषु'? तद्यथा द्रव्येषु,—'सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति' इति न सप्तदशाऽरत्निमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते। विषम उपन्यासः, प्रत्यृचं चैव हि तत्कर्म चोद्यते, असंभवश्चाऽग्नौवेद्यां च।

यथा तर्हि 'सप्तदश प्रादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधोऽभ्यादधीते'ति न सप्तदशप्रादेशमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते। अत्रापि प्रतिप्रणवं चैतत्कर्म चोद्यते, तुल्यश्चासंभवोऽग्नौ वेद्यां च।

प्र०—**नाव्यपवृक्तस्येति**। व्यपवर्गो व्यपवृक्तं, भेदः। तेनाऽव्यपवृक्तस्याऽभिन्नबुद्धिविषयस्यैकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्य **समुदायस्य** योऽवयवस्तस्मिंस्तद्विधिः—पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीत्यर्थः। अव्यपवृक्तस्याऽवयवस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। अव्यपवृक्तस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्येत्यर्थः। न हि संभवमात्रेण कार्याणि क्रियन्ते, अपि तु यत्र तद्बुद्धिरस्ति तत्रैवेत्यर्थः। **'माषा न भोक्तव्या'** इति निषेधस्तु मिश्रेष्वपि प्रवर्तते, तत्र तद्बुद्धिस्तद्रसास्वादनसंभवात्। **सप्तदशेति**। सामिधेनीशब्द ऋचां वाचकः साहचर्यात्काष्ठेषु वर्तते। तत्र सप्तदशहस्ते काष्ठे 'सप्तदश काष्ठानी'ति बुद्धेरभावान्न तस्याऽभ्याधानम्।

असंभव इति। अर्द्धचतुर्हस्ता हि वेदिः।

यथा तर्हीति। अल्पप्रमाणत्वात्स्यात्संभव इति भावः।

उ०—सामान्यापेक्षज्ञापकं विनापि न्यायेन निर्वाहमाह–भाष्ये–**अयन्त्विति**। 'अभिन्नबुद्धिविषयस्ये'त्यस्य व्याख्या–**एकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्येति**। **समुदायस्य योऽवयव इति**। वर्णसमुदायस्येत्यर्थः। **व्यधिकरणे इति**। सामानाधिकरण्येनान्वयेऽ**व्यपवृक्तस्येति** व्यर्थं, सर्वस्याप्यवयवस्यावयविनाऽव्यपवृक्तत्वादिति भावः।

भाष्ये—**अवयवाश्रयः**—अवयवसदृशस्वतन्त्रवर्णाश्रयः। उक्तेऽर्थे युक्तिमाह–**नहीति**। ननु सामिधेनीशब्दस्य ऋक्षु शक्तत्वेन **काष्ठमग्नावधीयत** इति भाष्यमयुक्तमत आह—**साहचर्यादिति**। तदाधेयत्वेनेति भावः। **तत्र सप्तदशेति**। यद्यपि एकैका समिदरत्निमात्रमिति मिलितानां सप्तदशानां समिधां सप्तदशारत्निमात्रत्वं भवति, एकस्यापि तावत्त्वमस्ति, तथाऽप्यव्यपवृक्तसमुदायावयवत्वान्न व्यपवृक्ताश्रयकार्यप्रसङ्ग इति भावः।

न ह्यव्यपवृक्तत्वमात्रनिबन्धनं तदनभ्याधानं किं तु असंभवनिबन्धनमित्याह–भाष्ये—**विषम इति**। आहितपुनर्ग्रहणस्य निषिद्धत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रत्यृचमाधानं न संभवतीति भावः। युक्त्यन्तरमाह—**असंभवश्चेति**। तमुपपादयति—**अर्द्धचतुर्हस्तेति**। अर्द्धेन चतुर्हस्तेति तृतीयातत्पुरुषः। समिधोऽग्निवेदिबहिर्भावनिषेधाच्चाऽसंभव इति भावः।

यथा तर्हि 'तैलं न विक्रेतव्यम्' 'मांसं न विक्रेतव्य'मिति, व्यपवृक्तं च न विक्रीयते, अव्यपवृक्तं च गावः सर्षपाश्च विक्रीयन्ते। तथा 'लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्य'मिति, व्यपवृक्तं स्पृष्ट्वा नियोगतः कर्तव्यम्, अव्यपवृक्ते कामचारः। यत्र तर्हि व्यपवर्गोऽस्ति। क्व च व्यपवर्गोऽस्ति? सन्ध्यक्षरेषु।

सन्ध्यक्षरेषु विवृतत्वात् ॥ १० ॥

यदत्राऽवर्णं, विवृततरं तदन्यस्मादवर्णात् ये अपीवर्णोवर्णे, विवृततरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम्।

अथवा पुनर्न गृह्यन्ते।

प्र०—अव्यपवृक्तमिति। व्यपवर्गस्याऽभावेनेत्यर्थः।

यत्र तर्हीति। 'ऐ' 'औ' इत्यत्र हि स्फुटोऽकारप्रतिभासोऽस्ति।

विवृतत्वादिति। अकारस्य विवृतोपदेशादत्र प्रकर्षो विवक्षितः। तदाह—**विवृततरमिति।** तत्र प्रयत्नभेदादसावर्ण्यादिकारेण सन्ध्यक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः। तदेवमाकारादिस्थस्याऽवयवस्य भेदेनाऽग्रहणादग्रहणम्। सन्ध्यक्षरस्थस्य त्वसावर्ण्यात्। ऋकारस्थस्तु रेफो भेदेन प्रतिभासाद्गृह्यते इति **नुडादिसिद्धिः।**

अथवेति। नरसिंहवद्वर्णान्तरत्वात्सादृश्याच्च प्रत्यभिज्ञानात्तत्त्वाऽसिद्धेश्च पृथगुपलब्धानां वर्णानां समुदाये नास्ति सत्त्वम्। समुदायवाचोयुक्तिरपि तत्र वर्णान्तरे न तात्त्विकी, भ्रान्तिवशात्त्ववयवसद्भावाश्रयेण प्रवृत्ता।

उ०—अव्यपवृक्तमिति। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। तदाह—**व्यपवर्गस्येति।** वस्तुतस्तत्पुरुष एवायं, व्यपवृक्तभिन्नतैलमांसरूपा गावः सर्षपाश्चेत्यर्थः। नञाऽव्ययीभावस्याऽभावादित्यग्रे वक्ष्यते। भाष्ये **कामचार इति।** स्पर्शे कामचारस्तेन शौचाऽभाव इत्यर्थः।

एङोः संश्लिष्टावर्णत्वेन व्यपवर्गस्यास्पष्टत्वात्सन्ध्यक्षरग्रहणमैजभिप्रायमित्याह—**ऐऔ इति।**

अकारस्येति। यद्यप्यैचो विवृततमास्तथापि विवृततरत्वमस्त्येवेति भावः। प्रयत्नभेदादेव एङैचोः परस्परं सावर्ण्याऽभावः, एङो विवृततरत्वादैचो विवृततमत्वादिति बोध्यम्।

नुडादीति। 'आनृजे' इत्यत्र नुट्। आदिना 'चक्लृपे' इत्यत्र लत्वम्, 'मातृणा'मित्यादौ णत्वं चेति बोध्यम्।

सादृश्याच्चेति। चस्त्वर्थे। **समुदाये**—सन्ध्यक्षरादौ। सत्यपि गोसादृश्ये गवये गोत्वस्येव सन्ध्यक्षराद्यवयवेषु अत्वादिजातेरभावादकारादिग्रहणेन ग्रहणं नेति भावः। ऐकारादीनामेकैकेच्छाप्रयत्नजन्यत्वेनैकत्वमेव अकारादिवत्। अत एवैषां पदवन्न वर्णसमूहत्वेन प्रतिभास इति। तदेवाह—**समुदायवाच इति! भ्रान्तिवशादिति।** भ्रान्तिगृहीतावयवसद्भावाश्रयेणेत्यर्थः। एवं च भ्रान्तिरेव ग्रहणपक्षे बीजमिति भावः। अत एव गोनौग्रहणं चरितार्थम्।

अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणम् ॥ ११ ॥

अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । 'तस्मान्नुड् द्विहलः' [७ । ४ । ७१] 'ऋकारे चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्— आनृधतुः आनृधुरिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते 'द्विहलः' इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । द्विहल्ग्रहणं न करिष्यते तस्मान्नुड्भवतीत्येव । यदि न क्रियते, आटतुः, आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति । अश्नोतिग्रहणं† नियमार्थं भविष्यति— 'अश्नोतेरेवाऽवर्णोपधस्य नान्यस्याऽवर्णोपधस्ये'ति ।

लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । 'कृपो रो लः' [८ । २ । १८] 'ऋकारस्य चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—क्लृप्तः क्लृप्तवानिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते, 'र' इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । ऋकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् ? अविभक्तिको निर्देशः—कृप उः रः लः—"कृपो रो लः" इति । अथवा

प्र०—अश्नोतेरेवेति । सामान्येनावर्णोपधो निवर्त्यते न त्वश्नातिरेव, सामान्यापेक्षत्वान्नियमज्ञापकस्य ।

अविभक्तिक इति । तत्र ऋकारनिर्देशसामर्थ्याद्विभागं प्रकल्प्याऽऽदेशो विधीयते ।

स्फोटमात्रमिति । जातिस्फोट इत्यर्थः । ततश्चान्तर्भूतानन्तर्भूतरेफलकारव्यङ्ग्यं

उ०—वार्तिके विनामो—णत्वम् ।

ननु विकरणविशेषनिर्देशेन श्नाविकरणनिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्यादत आह—न त्वश्नातिरेवेति । तथा हि सति 'नाऽश्न' इत्येव वदेदिति भावः । नियमज्ञापकस्य—नियमबोधकस्य ।

नन्वखण्डवर्णपक्षे ऋकारप्रश्लेषेऽपि कथं सिध्यतीत्यत आह—तत्र ऋकारेति । एवं च रेफपदेन तत्सदृश आरोपितरेफत्ववानपि गृह्यत इति फलितम् । मात्रशब्दः सामान्याभिप्राय इत्याह—जातीति । जातिश्चावयवाऽनवयवसाधारणीत्याशयेनाह—ततश्चेति । एवंविधा च रत्वलत्वजातिरेवेत्यतिप्रसङ्गो न । स्थान्यादेशभावश्च जातेर्व्यक्तिद्वारको बोध्यः । वस्तुतः स्फोट एव श्रोत्रग्राह्यः । वायुनिष्ठरत्वादिना च तस्याऽभिव्यक्तिः । एवं च साक्षाद्रत्ववतोऽभावेन 'कल्पते' इत्यत्राप्यप्रवृत्तावस्य वैयर्थ्यापत्तिः । एवं च रेफावभासिनः स्फोटस्य प्रसङ्गे लकारावभासः स्फोट इत्यर्थः । एवं च कृपावपि तत्प्रवृत्तिः सम्भवत्येव, तत्रापि रेफावभाससत्त्वात् । आकारादौ तु नैवं ह्रस्वाद्यवभास इति न तत्राकारावभासप्रयुक्तकार्यापत्तिः । तदुक्तम्—रश्रुतेरित्यादि । यत्तु स्वतन्त्राऽस्वतन्त्रसाधारणजातिपरतयैतद्भाष्यव्याख्यानम् । तन्न । तादृशजातौ मानाभावात् । नरसिंहदृष्टान्तानुपपत्तेश्च । 'सादृश्यात्तु प्रत्यभिज्ञे'त्यादिस्वोक्तिविरोधापत्तेश्च । किं चैवं सति रजातेरित्येव भगवान्वदेत् । किं च तादृशजातिसत्त्वे वर्णैकदेशानामपि तज्जातिमत्त्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहणपक्षस्यैव सिद्धया ग्रहणपक्षमुक्त्वाऽथ वा न गृह्यन्त इति पक्षेतत्समाधानपरभाष्याऽसङ्गतेः । अत एवाष्टमे

---

† ७ । ४ । ७२ ।

उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते--'रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवती'ति ।

विनामे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । 'रषाभ्यां नो णः समानपदे [८ । ४ । १] ऋकाराच्चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्--मातृणां पितृणामिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते 'रषाभ्या'मित्येव तस्य सिद्धम् । न सिध्यति । यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अड्व्यवाय* इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते, ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चापि रेफात्परं भक्तेर्न तत्क्वचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते ।

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते, 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' । ततः--'व्यवाये' । व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति । ततः--'अट्कुप्वाङ्नुम्भिः' इति । इदमिदानीं किमर्थम् ? नियमार्थम् । 'एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यै'रिति ।

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति--'भवत्यृकारान्नो णत्व'मिति यदयं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति† ।

प्र०—सामान्यं स्थान्यादेशभावेनाश्रीयते ।

यत्तदिति । रेफाद्भक्तेरिति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ ।

अड्व्यवाये इति । ऋकारेण यथा दीर्घो गृह्यते, एवमृकारभागोऽपीत्यर्थः ।

न सिद्ध्यतीति । तस्य भागस्य स्फुटप्रतिभासाऽविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाऽभावाच्चेति भावः ।

एतैरेवेति । आकारादयोऽप्यकारादिभिः प्रत्यायितत्वादाक्षरसमाम्नायिकाः । भक्तिस्तु न प्रत्याय्या, न च प्रत्यायिकेति नियमेन न निवर्त्यते ।

उ०—रषाभ्यामिति सूत्रे-'यथा नरसिंहावयवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाऽभावः, एवं वर्णवर्णैकदेशयोरपी'ति कैयट आहेति वदन्ति ।

ऋकारेणेति । ऋकारावयवस्य रेफस्येव तदज्भागस्यापि केनचिदकारादिना ग्रहणादट्त्वमिति मन्यते ।

जात्यभिव्यक्तीति । अत्वादिजातीत्यर्थः । एवं च न केनाऽप्यचा तद्ग्रहणमिति भावः । अत्र जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाऽभावे-स्फुटप्रतिभासाविषयत्वं हेतुः । चो हेतौ । अतो न सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

नन्वाकारादिभिर्व्यवायेऽपि न स्यात्, आक्षरसमाम्नायिकत्वाऽभावादत आह—आकारादयोऽपीति । भक्तिस्त्विति । असवर्णत्वादनुपदेशाच्चेति भावः ।

भाष्ये नृनमनशब्दमिति । संज्ञाभूतमित्यभिप्रायः । 'गन्धर्वगान'मित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेपि णत्ववारणायाऽखण्डपदे इत्यर्थके 'समानपदे' इत्यत्र पदस्यार्थबोधकस्यैव ग्रहणेन, सखण्डत्वेऽसंज्ञायां णत्वप्राप्त्यभावादिति बोध्यम् । 'छन्दस्यृ'दित्यस्य तु नात्र प्राप्तिः, ईदृशे विषयेऽवग्रहाऽभावादित्याहुः ।

---

*८ । ४ । २ । †८ । ४ । ३६ ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्—नार्नमनिः । यत्तर्हि तृप्नोतिशब्दं पठति । यच्चापि नृनमनशब्दं पठति । ननु चोक्तम्—'वृद्ध्यर्थमेतत्स्यादिति । बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते*'ऋतः' नो णो भवति । ततः—'छन्दस्यवग्रहात्' । 'ऋत' इत्येव ।

प्लुतावैच इदुतौ† ॥ १२ ॥

एतच्च वक्तव्यम् । यस्य पुनर्गृह्यन्ते, 'गुरोष्टे'रित्येव प्लुत्या तस्य सिद्धम्× यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । क्रियत एतन्न्यास एव ।

तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः ॥ १३ ॥

तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न सिध्यति—कुक्कुटः, पिप्पली, पित्तमिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ, द्वौ पकारौ, द्वौ तकारौ । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ, द्वौ पकारौ, द्वौ तकारौ । कथम् ? मात्राकालोऽत्र

प्र०—**गुरोष्टेरिति** । ऐकारो गुरुस्तस्य टेरिति सिद्धम् । तन्त्रन्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि स्थाने प्लुतो भवति—देवदत्ता३त्तेति ।

क्रियते न्यास एवेति । अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति । व्यपवृक्तत्वेऽपि भागयोर्विवृततरत्वात् प्रयत्नभेदादिकारोकाराभ्यामग्रहणादच्त्वाऽभावात् ।

तुल्यरूप इति । तुल्यरूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपस्तस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु

उ०—**बहिरङ्गा वृद्धिरिति** । त्रिपाद्यामपि बहिरङ्गापरिभाषा प्रवर्त्तत इति वार्तिकमतेनैतत् । भाष्यमते तु तृप्नोतिशब्दपाठस्यैव ज्ञापकता बोध्या । **ऋतो नो ण इति** । 'मातॄणा'मित्यादौ दीर्घस्य बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाण्णत्वम् । यद्वा **प्रशास्तॄणा**मिति निर्देशाण्णत्वम् । अत्र तपरत्वं मुखसुखार्थमेव । उत्तरत्राऽप्येवमेव, फलाभावात् । ध्वनितं चेदं वृत्तौ ।

ननु गुर्ववयवटेरित्यर्थाङ्गीकारे गुरुरूपटेः प्लुतो न स्यादत आह—**तन्त्रेति** । स्थानषष्ठ्यन्तावयवषष्ठ्यन्तयोर्गुरुशब्दयोरित्यर्थः । गुर्ववयवटिश्चैच एव संभवति नान्यस्य आकारादेः, तदवयवस्य व्यपवृक्तत्वाऽभावादिति भावः ।

अच्त्वाभावादिति । तन्मूलटित्वाऽभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

संयोग इति । संयोगसंज्ञार्ह इत्यर्थः । **तस्यैकवर्णत्वमिति** । एवं च संयोगसंज्ञा न स्यादिति भावः । **संयोगे इति** । भाष्यं तु—संयोगार्ह इत्यर्थपरमिति तात्पर्यम् । **शिष्टसमाचारः**—शिष्टव्यवहारः ।

भाष्ये—**मात्राकालोऽत्रेति**, बहुव्रीहिः, संयोगोऽन्यपदार्थः । मात्रिकव्यञ्जनाभावेऽनुपदिष्टत्वं हेतुः । 'कुक्कुट' इत्याद्युच्चारणं तु न उपदेशः । **अनुपदिष्टत्वं** नाम अक्षरसमाम्नायेऽपठितत्वं, ग्राहकशास्त्रेणाऽगृहीतत्वं च । **अनुपदिष्टं** सत् सत्त्वेन कथं शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः । एवं चानुपदिष्टस्याऽसत्त्वात्तत्प्रतिपत्तिर-

---

* ८ । ४ । २६ । † ८ । २ । १०६ । × ८ । २ । ८६ ।

गम्यते । न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुमसच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्† ।

यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्ति—'अणसवर्णान्गृह्णाति' इति । इह तु कथम्—सय्ँयन्ता, सव्ँवत्सरः, यल्ँलोकम्, तल्ँलोकमिति यत्रैतदस्त्यणसवर्णान् गृह्णातीति ? अत्रापि मात्राकालो गृह्यते । न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुमसच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥ ४ ॥

हयवरट् ॥ ५ ॥

सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टा अयं हकारो द्विरुपदिश्यते—पूर्वश्चैव परश्च । यदि पुनः पूर्व एवोपदिश्येत, पर एव वा, कश्चात्र विशेषः ?

हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणम् ॥ १ ॥

हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणं कर्तव्यम् । 'आतोऽटि नित्यम्'

प्र०—वर्णद्वयरूपता । आशूच्चारणात्तु भ्रान्तमेकत्वज्ञानमिति शिष्टसमाचारः ।

अत्रापीति । सानुनासिकनिरनुनासिकौ द्वावत्र वर्णावित्यर्थः ॥ ४ ॥

हयवरट् । पूर्वश्चेति । पूर्वपरोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरव्यपदेशः ।

उ०—शक्येत्याह—असच्चेति । क्वचित्तु 'असच्चे'त्यादिग्रन्थो न दृश्यते । अनेन लृकाराऽपाठे तस्याऽसत्त्वशङ्कया तयोः सावर्ण्यविधिरप्यशक्य इति सूचितम् ।

यत्रैतदस्तीति भाष्ये यत्र—हलोऽनन्तरा इत्यत्र । यकारादिभिरस्य ग्रहणे हल्द्वयाभाव इति भावः ।

सानुनासिकेति । अणुदिच्छास्त्रं हि विद्यमानस्य लोकसिद्धस्य सवर्णस्य ग्राहकमेव, न त्वप्रसिद्धसवर्णकल्पकमिति भावः ॥ ४ ॥

हयवरट् । नन्वयं हकार इत्यनेनैकत्वं हकारस्य सूचितमिति कथं तद्विरुद्धं पूर्वश्चेत्यादिना भेदाश्रयणमत आह—पूर्वपरेति । एतद्भाष्यादेकत्वं वर्णानामित्येव पक्षो भगवतः संमत इति ज्ञायते । भाष्ये—यदि पुनरिति । न चैवं परहकाराऽभावे लकारस्याप्यभावेन तन्त्राद्याश्रयणेन हलन्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुध्येतेति वाच्यम्, रन्त्यं हरिति न्यासेन, लन्त्यंहलिति न्यासेन वा तत्परिहारात् । लाघवाऽभावेऽपि एवं कर्तुं शक्यं न वेत्येव विचारतात्पर्यात् । यद्वा हरन्त्यमित्यस्यैवावृत्त्या हर्बोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थः । परे तु परहकाराभावेऽपि 'ल' इत्येव सूत्रं कार्यं प्रातिशाख्यादिप्रसिद्धहलादिप्रत्याहारसिद्ध्यर्थम् । तदर्थं रान्तस्यापि शक्तिकल्पने गौरवात् । हलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या 'हल्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमि'दित्यप्यर्थ इत्यदोष इत्याहुः ।

अड्ग्रहणेष्विति । अड् गृह्यते येषु सूत्रेष्वित्यर्थः । शश्छोटीत्यस्योदाहरणादाने बीजमाह—हकारपरस्येति । न च 'तच्छ् श् हित्याहे'त्युदाहरणासंभवः, शास्त्रबोधितं सौत्रं च विहाय हलामुच्चारणार्थोऽचं

---

† 'असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तु'मिति पाठः क्वचिन्न दृश्यते । दृश्यतामिहैवोद्द्योते नागेशभट्टस्य टिप्पणी ।

[८ । ३ । ३] 'शश्छोऽटि' [८ । ४ । ६३] 'दीर्घादटि समानपादे' [८ । ३ । ६] 'हकारे चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्——महाँ हि सः ।

उत्वे च ॥ २ ॥

उत्वे च हकारग्रहणं कर्तव्यम् । 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' [६ । १ । ११३] 'हशि च' [६ । १ । ११४] 'हकारे चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्——पुरुषो हसति, ब्राह्मणो हसतीति ।

अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ।

पूर्वोपदेशे कित्वक्सेड्विधयो झल्ग्रहणानि च ॥ ३ ॥

यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं विधेयम्-स्निहित्वा स्नेहित्वा, सिस्निहिषति, सिस्नेहिषति । 'रलो व्युपधाद्धलादेः' [१ । २ । २६] इति कित्त्वं न प्राप्नोति ।

क्सविधिः । क्सश्च विधेयः——अधुक्षत्, अलिक्षत् । 'शल इगुपधादनिटः क्सः' [३ । १ । ४५] इति क्सो न प्राप्नोति ।

इड्विधिः । इट् च विधेयः——रुदिहि, स्वपिहि वलादिलक्षण इण्न प्राप्नोति* ।

झल्ग्रहणानि च । किम् ? अहकाराणि स्युः । तत्र को दोषः ? 'झलो झलि' [८ । २ । २६] इतीह न स्यात्—अदाग्धाम्, अदाग्धम् । तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्यः परश्च । यदि च किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति, तत्राप्युदेशः कर्तव्यः† ।

प्र०—शश्छोटीति । हकारपरस्य शकारस्याऽसम्भवात् प्रसङ्गोच्चारितमेतत् ।

उत्वे चेति । अश्त्वमपि न प्राप्नोतीति वक्तव्यं 'भो हसती'ति रोर्यत्वार्थम् ।

यदि च किंचिदिति । प्रयोजनार्थो हि वर्णानामुपदेशो, न स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः ।

उ०—विनोच्चारणस्याऽसाधुत्वेन तादृशोदाहरणाऽभाव इत्याशयात् । अत्र च भाष्य एतदुदाहरणादानमेव मानम् । आतोऽटिदीर्घादटीत्युभयोरुदाहरणं महाँ हि स इति । अट्कुप्विति सूत्रेऽपि ग्रहणफलमर्हेणेति बोध्यम् ।

अश्त्वमपीति । इदमिणत्वस्याप्युपलक्षणम् । तेन लिलिहिढ्व इत्यादौ विभाषेट इति ढत्वविकल्पसिद्धिरिति केचित् । भाष्ये हशि चेति सिद्धान्तरीत्या निर्देशः । इदानीं तु यशि चेति सूत्रम् ।

अहकाराणि स्युरिति । अतस्तत्र हकारग्रहणं कर्तव्यमिति भावः । अदाग्धामिति । घत्वस्याऽसिद्धत्वादिति भावः ।

स्वरूपप्रतिपत्यर्थ एवायमक्षरसमाम्नाय इति भ्रमं वारयति—भाष्ये यदि च किंचिदिति । तद्व्याचष्टे—प्रयोजनार्थं इति । शास्त्रीयप्रयोजनार्थ इत्यर्थः । एवं चाऽऽद्यहकारस्याऽशिणोरपि प्रयोजनं सूचितम् । अत एव 'मद्रा हसन्ती'ति 'पुंयोगा'दिति सूत्रे भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । एतेन पूर्वहकारोपदेशप्रयोजनवार्तिके न्यूनता परिहृता । कर्त्तव्य इत्यस्य 'स्या'दिति शेषः । उपदेशोऽत्रोच्चारणमात्रम् । अन्यत्रापि—प्रत्याहारान्तरे । सर्वथा हकारस्य द्वेधोपदेशः कर्त्तव्य इत्यत्राऽस्य तात्पर्यम् ।

* ७ । २ । ७६ ।

† हकारो द्विरुपात्तोयमटि शल्यपि वाञ्छता । अर्हेणाधुक्षदित्यत्र द्वयं सिद्धं भविष्यति ॥

इदं विचार्यते—अयं रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत—'हरयव'डिति, पर एव वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः ?

रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

अनुनासिकस्य—स्वर्नयति प्रातर्नयतीति 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' [८ । ४ । ४५] इत्यनुनासिकः प्राप्नोति ।

द्विर्वचनस्य—मद्र्ह्रदः भद्र्ह्रद इति 'यरः' इति द्विर्वचनं प्राप्नोति† ।

परसवर्णस्य—कुण्डं रथेन वनं रथेन । 'अनुस्वारस्य ययि' [८ । ४ । ५८] इति परसवर्णः प्राप्नोति ।

अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ।

पूर्वोपदेशे कित्त्वप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च ॥ ५ ॥

यदि पूर्वोपदेशः । कित्त्वं प्रतिषेध्यम् । देवित्वा, दिदेविषति । 'रलोऽव्युपधात्' [१ । २ । २६] इति कित्त्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—'रलः व्युपधा'-दिति । किं तर्हि ? 'रलः—अव्व्युपधा'दिति । किमिदम्—'अव्व्युपधा'दिति ? अवकारान्ताद्व्युपधादव्व्युपधादिति ।

प्र०—इदमिति । उभयत्रापि दोषप्रयोजनसद्भावात्प्रश्नः ।

स्वर्नयतीति । णकारोऽत्र प्राप्नोति । न ह्यत्र सवर्णग्रहणमस्ति । **मद्र्ह्रद इति** । द्विर्वचने कृते तस्याऽसिद्धत्वाद्रोरीति रेफलोपो नास्ति । 'हलो यमा'मिति लोपस्तु पाक्षिक इति पक्षे रेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः । **कुण्डं रथेनेति** । अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाऽभावाद्रेफः प्राप्नोति, तस्य चाऽसिद्धत्वाद्रोरीति लोपो नास्ति ।

उ०—दोषप्रयोजनेति । अन्यतरपक्षीयदोष एवान्यतरपक्षे प्रयोजनमिति बोध्यम् ।

णकारोऽत्रेति । स्थानेऽन्तरतमत्वादिति भावः । ननु रेफस्य सवर्णाऽभावात्कथमत्रानुनासिकोऽत आह—**नह्यत्रेति** । ननु द्वित्वेऽपि 'रोरी'ति 'हलोयमा'मिति वा लोपान्न दोषोऽत आह—**द्विर्वचन इति** ।

अव्व्युपधादिति । 'अव्' इति लुप्तपञ्चमीकम् । ननु पूर्वोपदेशे **इग्यण** इत्यादौ यथासङ्ख्यनिर्वाहः कथमिति चेन्न, संज्ञाविधानसामर्थ्येन तत्र तद्भावितपक्षाश्रयणान्न दोषः ।

---

† ८ । ४ । ४६

'व्यलोपवचनं च' । व्योश्च लोपो वक्तव्यः । गौधेरः । पचेरन्, यजेरन् । 'जीवे रदानुक्' जीरदानुः । वलीति लोपो† न प्राप्नोति । नैष दोषः, रेफोऽप्यत्र निर्दिश्यते—'लोपो व्यो र्वलि' इति । रेफे च वलि चेति ।

अथवा पुनरस्तु परोपदेशः । ननु चोक्तम्—"रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः" इति ? अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः, रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । द्विर्वचनेऽपि, नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य । किं तर्हि ?

प्र०—**रेफोष्मणामिति** । अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि **स्थानेन्तरतम**परिभाषोपस्थानाद्दोषाऽभावः । नहि रेफस्य णकारोऽन्तरतमो नाऽप्यनुस्वारस्य रेफः ।

नेमौ रहाविति । हकारवद्रेफोऽपि न कार्यीत्यर्थः । तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लोकव्यवहारादेव शब्दार्थसम्बन्धपरिज्ञानवत्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः । प्रत्यक्षश्च विशेषविधि, सामान्यविधिस्त्वनुमेय इति रेफस्य कार्यित्वं निमित्तत्वेन बाध्यते । दध्युदकादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यते ।

उ०—भाष्ये **रेफोष्मणामिति** । 'विजातीया' इति शेषः । तेन सजातीयेषु सत्स्वपि न दोषः । ननु माभूद्रेफस्य विजातीयः सवर्णस्तथाप्यनुनासिकविधौ सवर्णग्रहणाऽभावादनुनासिकः स्यादेवेत्यत आह—**अनुनासिकपरेति** । **नहि रेफस्येति** । न च रेफस्य णकारः स्थानेनान्तरतमो भवत्येवेति वाच्यम्, **स्थानेन्तरतमे** इति सप्तम्यन्तपाठे स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमस्पर्शे 'चिन्मात्र'मित्यादौ चरितार्थोऽनुनासिकविधिः प्रयत्नाऽसदृशे रेफे न प्रवर्त्तते इति भावात् । **नापीति** । यद्यप्यन्तरतमानन्तरतमयोः प्राप्तावन्तरतमो णकार एवेति **स्थानेन्तरतम** इत्यनेन नियमः, 'कुण्डं रथेने'त्यादौ चाऽनन्तरतमस्यैव प्राप्तिरितीदमयुक्तम्, तथापि संभवदनुस्वारान्तरतमकेऽङ्कित इत्यादौ चरितार्थः परसवर्णविधी रेफे न प्रवर्त्तते इति भावः । इदं जातिपक्षे इति केचित् । वस्तुतो व्यक्तिपक्षेऽपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थोऽस्यां व्यक्तौ न प्रवर्त्तते इति वक्तुं शक्यम् । तद्धद्यतीको यणचीत्यत्र कैयटः—"द्रव्येऽपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः सन्दिग्धत्वाश्रयोऽस्त्येव" इति । केचित्तु **स्थानेन्तरतमे** इति सप्तम्यन्तपाठप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधेनाऽस्या युक्तेरसंभवदुक्तिकत्वम् । किं चैवं सति ऊष्मग्रहणं भाष्ये व्यर्थं स्यात् । तस्मादनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं भाष्यं **रेफोष्मणामित्यस्य** चानुनासिकोऽनुस्वरान्तरतमश्च सवर्णो नास्तीत्यर्थः । अत एव महिष्मानित्यादौ सूत्ररीत्या स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमऋकारसम्भवेऽपि नानुनासिकः, **नाज्झलाविति** निषेधेन सवर्णत्वाऽभावादिति भाष्याशय इत्याहुः ।

नन्वयत्वादप्रसक्तद्वित्वस्य हस्य ग्रहणमयुक्तमत आह—**हकारवदिति** । ननु एककर्तृकयोर्भोजनपरिवेषणयोर्युगपदसम्भवादस्तु तत्र बाधः;प्रकृते तु लक्ष्यभेदेन भिन्नवाक्यावगतनिमित्तकार्यिभावः किं न स्यात् । यथाऽवगतकार्यित्वस्यापि इको निमित्तत्वं दध्युदकादावत आह—**तत्रेति** । लक्ष्यभेदेन कार्यित्वनिमित्तत्वसम्भवेऽपीत्यर्थः । सामान्यविशेषविध्योरेकवाक्यतायामित्यन्वयः । **शब्दो**—वाक्यात्मा । **अर्थस्तदर्थः** । **सम्बन्धः**—प्रतिपाद्यप्रतिपादक भावः—तेषां परिज्ञानं । तद्यथा लोकव्यवहारादेव, तथा तयोर्बाध्यबाधकभावः सम्भवेऽपि भवतीत्येतदपि लोकव्यवहारादेव **ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यादिरूपादवगत-**

---

† ६ । १ । ६६

निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य । तद्यथा—'ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषाता'मिति × । नेदानीं तौ भुञ्जाते ।

इदं विचार्यते—इमेऽयोगवाहा न क्वचिदुपदिश्यन्ते, श्रूयन्ते च† । तेषां कार्यार्थ उपदेशः कर्तव्यः । के पुनरयोगवाहाः ? विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया

प्र०—लक्ष्यस्थित्यपेक्षणाद्वा बाध्यबाधकभावो न । क्वचिदपेक्षा नास्ति यथा-चिचीषतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः ।

इम इति । विधानादेषां साधुत्वं स्यात् । प्रत्याहारप्रतिबद्धं तु कार्यं न प्राप्नोति । के पुनरिति,—तत्स्वरूपप्रश्नः । कथमिति—प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः । अयुक्ताः—इत्यस्यैव हेतुकथनम्—अनुपदिष्टाश्चेति । अयुक्ताः प्रत्याहार लक्षणेन, पाठाभावादसम्बद्धा इत्यर्थः । उपदेशो

उ०—मित्यर्थः । विशेषसन्निधाने सामान्यशब्दस्य तद्व्यतिरिक्तपरत्वं च तद्बीजम् । परिज्ञानवदिति पाठः । एवं चाचोरहाभ्यामित्यत्र सामान्यविशेषविधित्वाऽभावेऽपि तत्र बाधे यद्बीजं तत्प्रकृतेऽप्यस्त्येवेत्याह—प्रत्यक्षश्चेति । अविलम्बितप्रतीतिकत्वं प्रत्यक्षत्वम् । विलम्बिततत्कत्वं चानुमेयत्वम् । लक्ष्येति । ज्ञापकाल्लक्ष्यानुरोधाद्वा सत्यपि सामान्यविशेषभावे क्वचिद्बाधकत्वं विशेषविधेर्नाश्रीयते जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपीति भावः । क्वचिदपेक्षा नास्तीति । 'बाध्यबाधकभावस्ये'ति शेषः । यथेति । बाध्यबाधकभावाऽभावे दृष्टान्तोऽयम् । न तु कार्यित्वनिमित्तत्वयोः समावेशे इति बोध्यम् । केचित्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि सामान्यविषयानाक्रान्तविषयाभावरूपानवकाशत्वमूलक एव । अस्ति च प्रकृते तत् । न ह्येतद्बाधनिमित्तत्वं सामान्ययत्वंप्रयुक्तकार्यित्वानाक्रान्ते क्वचिदप्यस्ति,सर्वत्राचः परत्वादनचीत्यस्य प्राप्तेः,अतोऽयुक्तो लक्ष्यानुरोधात्सामान्येन कार्यित्वबाधः । न चैवमिको यणित्यादौ; मत्वर्थ इत्यादौ सामान्यप्राप्तनिमित्तत्वाभावेन कार्यित्वस्य चारितार्थ्यादिति भाष्याभिप्रायमाहुः ।

ननु कार्यार्थ इत्यत्र कार्यं साधुत्वं चेत् 'खरवसानयो'रित्यादिना सिद्धमत आह—विधानादिति । उपदिश्यन्त इति पाठे—भाष्ये वर्त्तमान सामीप्ये लट् । उपदिष्टा इत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तेति । प्रकृते भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिरूपः प्रकारस्थमर्थ इति भावः । केन प्रवृत्तिनिमित्तेनाऽयोगवाहशब्दवाच्यतैषामित्यत्र तात्पर्यम् । नन्वनुपदिष्टाश्चेति चकारश्रवणादनुच्चारितत्वमयोगवाहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमित्याभाति, तदयुक्तम्, अनुपदेशपदार्थस्यानुच्चारणस्य तत्राऽभावात्, प्रयोगेषूच्चारितत्वात् । न च प्रत्याहारसूत्रानुच्चारितत्वं तथा; यदयुक्ता इत्यनेनैव तदर्थलाभेन पौनरुक्त्यापत्तेरत आह—अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमिति । प्रत्याहारबोधकलक्षणेनाऽयुक्ता इत्यन्वयः । तद्व्याचष्टे—पाठाभावादिति । ग्रहणकशास्त्रेण प्रदेशे प्रवर्त्तमानेन यो वर्णस्तेषां ग्राहकस्तस्य पाठाऽभावादित्यप्यर्थः । एषां नास्तीति । अतोऽयुक्ता इत्यर्थः ।

× परिवेविष्टामिति पाठान्तरम् ।

† खरवसानयोर्विसर्जनीयः (८ । ३ । १५), विसर्जनीयस्य सः (८ । ३ । ३४), कुप्वोः ≍क ≍पौ च (८ । ३ । ३७), मोऽनुस्वारः (८ । ३ । २३) इत्यादिसूत्रेषु श्रूयन्ते, परन्त्विमे प्रत्याहारसूत्रेषु नोपदिष्टाः पाणिनिनेत्यर्थः ।

नुस्वारनासिक्ययमाः‡ । कथं पुनरयोगवाहाः ? यदयुक्ता वहन्ति, अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते । क्व पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः ?

अयोगवाहानामट्सु, णत्वम् ॥ ६ ॥

अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? 'णत्वम्' । उरःकेण उरᳲकेण, उरःपेण, उरᳲपेण । 'अड्व्यवाये' इति णत्वं सिद्धं भवति† ।

शर्षु जश्भावषत्वे ॥ ७ ॥

शर्षूपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । जश्भावषत्वे । अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते, तस्य जश्त्वे कृते उब्जिता उब्जितुमित्येतद्रूपं यथा स्यात्* ।

प्र०—द्विविधःपाठो, ग्रहणकशास्त्रेण प्रत्यायनं च । स द्विविधोऽप्येषां नास्तीत्यर्थः । चशब्दो हेतौ । यतोऽनुपादिष्टास्ततोऽयुक्ता इत्यर्थः । क्वचित्तु चशब्दो न पठ्यते ।

शर्ष्विति । शर्षु पाठे झल्त्वमिति **झलां जश्झशीति** जश्त्वं सिध्यति ।

उ०—एवं चाक्षरसमाम्नायेऽयुक्ताः सन्तो वहन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीत्ययोगवाहपदव्युत्पत्तिर्दर्शिता । **न पठ्यत इति** । तत्र 'यत' इत्यध्याहार्यमिति भावः ।

भाष्ये—**उरः केणेति** । उरः कायतीति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽपि **सोपदादाविति** न सत्वम् । पाशकल्पककाम्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः ।

ननु शरां जशो भवन्तीति लक्षणाऽभावाच्छर्षु पाठस्य न जश्भावः प्रयोजनमत आह—**शर्षु पाठे इति** ।

---

‡ पाणिनीयशिक्षाया (वर्णोच्चारणशिक्षाया) दयानन्दसरस्वती—कृतव्याख्यायामयोगवाहानां स्वरूपमेवमुपलभ्यते—

अयोगवाहरूप

ः विसर्जनीय	ꣳ ह्रस्व
ᳲ जिह्वामूलीय	ꣴ दीर्घ
ᳳ उपध्मानीय	ँ अनुनासिक चिह्न
ं अनुस्वार	ळ और यह अक्षर
	इन चार को यम भी कहते हैं ।

कात्यायनीये शुक्लयजुःप्रातिशाख्येऽयोगवाहा एवं व्याख्याताः—

"अथायोगवाहाः ॥ ८ । ८ ॥ ᳲक इति जिह्वामूलीयः ॥ ८ । ६ ॥ ᳳप इत्युपध्मानीयः ॥ ८ । १० ॥ अं इत्यनुस्वारः ॥ ८ । ११ ॥ अः इति विसर्जनीयः ॥ ८ । १२ ॥ हुँ इति नासिक्यः ॥ ८ । १३ ॥ 'अयमृक्शाखायां प्रसिद्धः' इत्युव्वटः ।

कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः ॥ ८ । १४ ॥"

† ८ । ४ । २ । * ८ । ४ । ५३ ।

यद्युब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यत उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति। दकारोपधे पुन'र्न न्द्राः संयोगादयः' [६ । १ । ३] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति।

यदि दकारोपधः पठ्यते, का रूपसिद्धिः ? उब्जिता उब्जितुमिति। असिद्धे — भ उद्जेः। इदमस्ति—'स्तोः श्चुना श्चुः' [८ । ४ । ४०] इति, ततो वक्ष्यामि 'भ उद्जेः'। उद्जेः श्चुना सन्निपाते भो भवतीति। तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम्। निपातनादेव सिद्धम्। किं निपातनम् ? 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' [७ । ३ । ६१] इति। इहापि तर्हि प्राप्नोति—अभ्युद्गः समुद्ग इति। अकुत्व-विषये तन्निपातनम्। अथवा नैतदुब्जे रूपं गमेरेतद्रूपसर्गाड्डो विधीयते,—अभ्युद्गतोऽभ्युद्गः, समुद्गतः समुद्ग इति।

प्र०—उपध्मानीयादेरिति। यदिद्विर्वचने पूर्वत्र कर्तव्ये जश्त्वमसिद्धमथापि पूर्वत्रासिद्धी-यमद्विर्वचन इति सिद्धं, सर्वथोबिब्जिषतीति प्राप्नोति।

निपातनादिति। द्विर्वचनं कथम्। निपातनाद्वाक्यशेषोऽनुमीयते—असिद्धप्रकरणे स्तोः श्चुना श्चुरित्यत्रोद्जेर्भ इति तत्र 'न न्द्रा'इति दकारस्य द्विर्वचननिषेधः कर्तव्यो न तु द्विर्वचन-मिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यस्याऽप्रवृत्त्या भत्वस्याऽसिद्धत्वादिष्टद्विर्वचनसिद्धिः। अथापि न वाक्यशेषानुमानं निपातनमेव प्रतिपादकं तथापि दकारोपदेशसामर्थ्याद्द्विर्वचने कृते दकारस्य बत्वं प्रवर्तते।

अकुत्वविषय इति। विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः।

उ०—यदीति। पूर्वत्र द्विर्वचने इत्यन्वयः। ननु पूर्वं द्वित्वे जश्त्वात्पूर्वमेव हलादिः शेषे कथमुपध्मानी-यस्याऽभ्यासे जश्त्वं, झश्परत्वाऽभावात्। 'अभ्यासे चर्चे'त्यनेन त्वान्तरतम्यात्प्रकृतिचरां चर एवेति उपध्मा-नीय एव स्यादिति चेच्चिन्त्यमेवैतत्। उपध्मानीयश्रवणापादनेनापि भाष्यसामञ्जस्यात्। अन्ये तु द्वित्वे कृतेपि द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्तव्येऽसिद्धत्वं नेत्यपि पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्यार्थ इति, परत्वाज्जश्त्वे कृते एव हलादिः शेषः इत्याशयान्न दोषः।

द्विर्वचनं कथमिति। 'बकाररहितस्ये'ति शेषः। ननु निपातनाल्लक्षणमात्रं स्यान्न तु प्रदेशविशेषा-वच्छिन्नमत आह—अथापीति। न चाभ्युद्ग इत्यादौ दकारोच्चारणं सार्थकं, नैतदुब्जे रूपमिति भाष्योक्त्या दोषाऽभावात्। उपतापातिरिक्तविषयेऽस्माद्घञ् नानभिधानादिति तदाशयः। अकुत्वविषये निपातनमिति पक्षान्तरे त्वाद्यमेव समाधानम्।

षत्वं च प्रयोजनम् । सर्पिःषु धनुःषु । 'शर्व्यवाये' इति षत्वं सिद्धं भवति । 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' [८ । ३ । ५८] इति विसर्जनीयग्रहणं न कर्तव्यं भवति । नुमश्चापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं सर्पींषि धनूंषि ? अनुस्वारे कृते 'शर्व्यवाये' इत्येव सिद्धम् । अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणम्, नुमो योऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह मा भूत्पुंस्विति ।

अथवाऽविशेषेणोपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ?

अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञाऽलोन्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधाः ॥८॥

अविशेषेण संयोगसंज्ञा प्रयोजनम् । ऊ३ब्जक । 'हलोऽनन्तराः संयोगः' [१ । १ । ७] इति संयोगसंज्ञा, 'संयोगे गुरु' [१ । ४ । ११] इति गुरुसंज्ञा 'गुरो' रिति प्लुतो भवति* ।

उपधासंज्ञा च प्रयोजनम्† दुष्कृतं, निष्कृतम् । दुष्पीतं, निष्पीतम् । 'इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य' [८ । ३ । ४१] इति षत्वं सिद्धं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नेह इदुदुपधग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्यते । किं तर्हि ? सकारो विशेष्यते —'इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय' इति । अथ चोपधाग्रहणं न करिष्यते,

---

प्र०—अवश्यमिति । अनुस्वारस्य शर्त्वात्तद्व्यवाये षत्वे सिद्धे नुम्ग्रहणं नियमार्थम्–'नुमो योऽनुस्वारस्तत्रैव यथा स्यादन्यत्र मा भूत्'—पुंस्विति ।

अविशेषेणेति । प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य सकलप्रयोजनोद्देश्येन यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनसिद्धिस्तत्र तत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थः ।

ऊ३ब्जक इति । उपध्मानीयस्य जश्त्वे कृते संयोगसंज्ञायां तस्याऽसिद्धत्वात्संयोगसंज्ञा-

---

उ०—अनुस्वारस्य शर्त्वादिति । यद्यपि इणकवर्गाभ्यामुत्तरो नुमा व्यवहितः सकारः 'सुहिन्सु' इत्यादौ संभवति, तथापि तदनभिधानमिति भावः । पुंस्वित्यत्र संपुङ्कानामित्येतत्प्रवृत्तिपरविवरणग्रन्थस्तु चिन्त्य एव । तस्य समःसुटि, पुमः खय्यम्परे, कानाम्रेडिते इति सूत्रत्रयमात्रविषयत्वात् ।

ननु सूत्रविशेषानाश्रयणे तत्प्रत्याहाराऽसंनिवेशात्कथं तन्निबन्धनकार्यप्रवृत्तिरत आह—प्रयोजन विशेषमिति । अविशेषेणेति—भाष्यस्य प्रयोजनविशेषनिर्देशं विनेत्यर्थ इति भावः । यत्र यत्रेत्यादि । यद्यत्प्रयोजनसिद्धिरुद्देश्या तत्तद्विषयसकलप्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः ।

जश्त्वे कृते संयोगसंज्ञायामिति । कार्यकालपक्षे इदम् ।

भाष्ये इदुदुपधस्येति । विसर्गस्याऽल्त्वे ह्युपधात्वमिति भावः ।

इदुदुपधस्य सकारस्येति । विसर्गस्थान्युपलक्षणमेतत् । अत एव निरोपि 'निष्कृत'मिति

---

* ८ । २ । ८६ । † १ । १ । ६५ ।

इदुद्भ्यां तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः—'इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्जनीयस्ये'ति।

अलोन्त्यविधिः प्रयोजनम्× वृक्षस्तरति। प्लक्षस्तरति। अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोन्त्यस्य सत्वं सिद्धं भवति+। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्—'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'ति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति।

द्विर्वचनं प्रयोजनम्-उर≍≍कः। उर≍≍पः। 'अनचि च' [८। ४। ४७] अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति।

स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनम्—यथेह भवति—उरःकेण, उरःपेणेति—'अड्व्यवाये'* इति णत्वम्; एवमिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति—व्यूढोरस्केन महोरस्केनेति। तत्र अनल्विधाविति प्रतिषेधः† सिद्धो भवति।

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः?

अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्॥ ६॥

अर्थवन्तो वर्णाः। कुतः? धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्'। धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते-एति, अध्येति, अधीत इति। प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति—आभ्याम्, एभिः, एषु। प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः,—

प्र०—ऽभाव द्वगुरुत्वाऽभावात्प्लुतो न स्यात्।

महोरस्केनेति। 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिव'दिति निषेधो'ऽचः परस्मिन्पूर्वविधा'वित्यस्य, न तु 'स्थानिवदादेश'इत्यस्य।

इदानीमन्यदपि वर्णगतं वस्तु विचार्यते—किं पुनरिति। पक्षद्वयेऽपि प्रतिवर्णं विभक्त्यनुत्पत्तिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनम्।

उ०—सिध्यति। अत एव वक्ष्यमाणपक्षान्तरेणाऽविरोधः। 'निष्कृत'—मित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽपि इणः ष इति न, पाशकल्पककाम्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः।

द्विर्वचनं प्रयोजनमिति। विसर्गजिह्वामूलीयादेर्द्विरुच्चारणे विशेषस्याऽग्रहादुच्चारणस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च शास्त्रप्राप्तिमात्रेणैतत्प्रयोजनकथनमिति सन्तोष्टव्यम्।

ननु **सोपदादाविति** सत्वस्य स्थानिवत्त्वं **पूर्वत्रासिद्धीये** इति निषेधान्नेत्यत आह—**पूर्वत्रेति**।

इमे इत्यनेन न **हयवरट्सूत्रस्था** एव गृह्यन्ते, किं तु वर्णमात्रमित्याह—**इदानीमिति**। **अर्थवन्त** इति साध्यम्। **वर्णा** इति पक्षः। पक्षतावच्छेदकमेव हेतुः। 'धातुप्रातिपदिके'त्यादिस्तु दृष्टान्तः। **अनुत्पत्तिज्ञानम्**—अनुत्पत्त्युपायज्ञानम्।

भाष्ये **धातव इत्यादि**। प्रक्रियाश्रयप्रकृतिप्रत्ययानां वाचकत्वमित्येवं रूपवर्णस्फोटाश्रयेण। अयंच

× १। १। ५२ + ८। ३। ३४ * ८। ४। २। † १। १। ५६।

औपगवः कापटवः । निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः, अ अपेहि, इ इन्द्रं पश्य, उ उत्तिष्ठ, ए' अक्राम । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहे—'अर्थवन्तो वर्णाः' इति ।

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् ॥ १० ॥

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे'ऽर्थवन्तो वर्णा' इति । कूपः सूपो यूप इति । 'कूप' इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते । 'सूप' इति ककारापाये सकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते । 'यूप' इति ककारसकाराऽपाये यकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते । ते मन्यामहे—'यः कूपे कूपार्थःस ककारस्य, यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य, यो यूपे यूपार्थः स यकारस्ये'ति ।

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः ॥ ११ ॥

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहे'ऽर्थवन्तो वर्णा' इति । वृक्ष ऋक्षः, काण्डीर आण्डीरः । 'वृक्ष' इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यते, 'ऋक्ष' इति वकारापाये सोऽर्थो न गम्यते । 'काण्डीर'इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते, 'आण्डीर' इति ककारापाये सोऽर्थो न गम्यते । किं तर्ह्युच्यते—'अनर्थगते'रिति । न साधीयो ह्यत्राऽर्थस्य गतिर्भवति ।

प्र०—वर्णव्यत्यय इति । एकस्य वर्णस्याभ्युपगमेऽन्याऽपगमो व्यत्ययः । सककारस्येति । तस्यैवाऽन्वयव्यतिरेकावनुविधत्तेऽर्थावसाय इति भावः ।

वर्णानुपलब्धौ चेति । अर्थान्तरावगमात्प्रकृतोऽर्थो न गम्यत इति विवक्षितम् ।

इतरस्त्वर्थावगत्यभावमात्रमनेनोक्तमिति मत्वा पृच्छति--किं तर्हीति । न साधीय इति । परमतापेक्षया प्रकर्ष आरोप्यते । यथा 'न किञ्चिदयं तत्र करोति'त्युक्ते कश्चिदाह 'सुतरामयं करोती'ति

उ०—शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगी । एतद्वासनावशादेव लोकव्यवहारेऽपि शास्त्रज्ञास्तथा व्यवहरन्ति; धर्मे चैवं विधज्ञानस्योपयोग इति बोध्यम् ।

हेत्वन्तरमाह—वर्णव्यत्यये चेति । ननु कूपादौ न सिंहादाविव वर्णव्यत्ययोऽत आह-एकस्येति । तस्यैवान्वयेति । 'ऊप'शब्दस्य तु तदीयशक्त्युद्बोधकत्वरूपं द्योतकत्वं, प्रादिवत् । अत एव तेषामिवैषामपि प्रातिपदिकसंज्ञापादनं करिष्यते ।

तृतीयहेतुमाह—वर्णानुपलब्धौ चेति । 'अनर्थगते'रित्यस्य तद्वर्णसत्तायां योऽर्थस्तदर्थानवगतेरित्यर्थ इत्याह—अर्थान्तरेति ।

प्रश्नमुपपादयति—भाष्ये—न साधीय इति । नञि काकुः । परमतापेक्षयेति । परेणानर्थगतेरित्युक्त्वादिहार्थगतिरस्तीत्यभ्युपगमस्य परमते कटाक्षेण, अन्यस्थलीयार्थगत्यपेक्षयाऽत्रातिशयेनाऽर्थगतिरस्तीति विवक्षेति भावः ।

---

१ इदं क्वचिन्न ।

एवं तर्हीदं पठितव्यं स्यात्—'वर्णानुपलब्धौ चाऽतदर्थगते'रिति। किमिदम्—'अतदर्थगते'रिति ? तस्यार्थस्तदर्थः, तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः, न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरिति । अथवा सोऽर्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिर्न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरिति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा—उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः। खरमुखः। एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति।

सङ्घातार्थवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥

सङ्घातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहे'ऽर्थवन्तो वर्णा' इति। येषां सङ्घाता अर्थवन्तोऽवयवा अपि तेषामर्थवन्तः। येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः। तद्यथा—एकश्चक्षुष्मान्दर्शने समर्थः तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम्। एकश्च तिलस्तैलदाने समर्थस्तत्समुदायश्च खार्यपि तैलदाने समर्था। येषां पुनरवयवा अनर्थकाः, समुदाया अपि तेषामनर्थकाः। तद्यथा—एकोऽन्धो दर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम्। एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था, तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थम्।

प्र०—**एवं तर्हीति**। प्रकृतोऽर्थो न गम्यतेऽर्थान्तरं तु गम्यत इत्यर्थः। **तस्यार्थ इति**। तस्य वर्णस्य। परं प्रति वर्णानामर्थवत्त्वमसिद्धमिति कथं तस्येति वर्णः परामृश्यत इत्याह—**सोऽर्थ इति**। प्रकृतोऽर्थ इत्यर्थः।

उष्ट्रमुख इति। गतार्थत्वादप्रयोग एव द्वितीयस्य मुखशब्दस्य लोपोऽभिधीयते। अत्र हि उष्ट्रो मुखमस्येत्येव विग्रहः। न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखं संभवतीति विशिष्टावयववृत्तिरुष्ट्रशब्दः सादृश्यान्मुखं विशिनष्टि। एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यत्राऽर्थशब्देन प्रक्रान्तोऽर्थ उच्यते, नार्थमात्रमित्यर्थः।

उ०—तच्छब्दार्थमाह—**वर्णस्येति**। परे तु तच्छब्देन तद्वर्णघटितपरामर्शे न कश्चिद्दोषः। अत एव पूर्वं भाष्ये **सककारेण कश्चिदर्थो गम्यत** इत्युक्तमित्याहुः। लाघवेन तु कर्मधारयमाह भाष्ये—**सोऽर्थ इति**। **प्रकृतोऽर्थः**—तस्मिन्वर्णे सति योऽर्थः प्रतीयते स इत्यर्थः।

ननु दृष्टान्ते **सप्तम्युपमानपूर्वेति** वचनेनोत्तरपदलोपेऽपि प्रकृते तच्छब्दलोपः केन। किं च तच्छब्द उत्तरपदमपि न, तच्छब्देन नञः समासाऽभावादत आह—**गतार्थत्वादिति**। तथा च तद्वदत्रापि लक्षणेति भावः।

चतुर्थहेतुमाह—भाष्ये—**सङ्घातार्थवत्त्वाच्चेति**। **एका सिकतेति** भाष्यप्रयोगादेव सिकता शब्दस्यैकवचनान्तत्वमपि।

यदि तर्हीमे वर्णा अर्थवन्तोऽर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि ? 'अर्थवत्प्रातिपदिक'मिति† प्रातिपदिकसंज्ञा, 'प्रातिपदिका'‡ दिति स्वाद्युत्पत्तिः, 'सुबन्तं पद'मिति+ पदसंज्ञा । तत्र को दोषः ? 'पदस्ये'ति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति × धनं वनमिति ।

सङ्घातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात् ॥ १३ ॥

सङ्घातस्यैकत्वमर्थः । तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ।

प्र०—**नलोपादीनीति**। श्रवणं तु विभक्तेर्न भवति, यतो यदैवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते तदैव समुदायस्यापि । तत्र तदन्तर्गतत्वाद्विभक्तेर्लुका भवितव्यम् । समासग्रहणेन च तुल्यजातीयस्य सुबन्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा निवार्यते, न त्वर्थवत्समुदायमात्रस्य । येनैव चाऽर्थेन समुदायस्याऽर्थवत्त्वं तेनैव तदवयवानामपीति विभक्त्युत्पत्तिश्चोद्यते ।

अत्र परिहारमाह—**सङ्घातस्येति** । 'वृक्ष' इत्यत्रैकत्वं विभक्त्या द्योत्यते । तच्चैकमित्येकैव विभक्तिरुत्पद्यते । यथा बहवो द्रष्टारो दृश्यमर्थमेकेनैव प्रदीपेन पश्यन्ति । सा चोत्पद्यमाना समुदायादेव तन्त्रेण सर्वाऽनुग्राहिण्युत्पद्यते, समुदायद्विर्वचनवत् । पदसंज्ञा तु समुदायस्यैव भवति, न प्रत्येकम् । 'यस्मात्प्रत्ययविधि'—रित्यनुवर्तनादसुबन्तत्वात् ।

उ०—**तदन्तर्गतत्वादिति** । इदं चिन्त्यम् । **इत्थंभूतलक्षण** इति सूत्रस्थस्वग्रन्थविरोधात् । तत्र हि—संज्ञाप्रवृत्त्युत्तरकालजातविभक्तेस्तन्मध्यपतितत्वेऽपि तदमवयवत्वं नेत्युक्तम् । तस्मादन्तरङ्गत्वादवयवप्रातिपदिकत्वे तन्निमित्तसुपि तदनन्तरं कृदन्तत्वनिमित्तकप्रातिपदिकत्वे सुब्लोप इति वक्तुं युक्तम् । 'ध्वनती'त्यादौ तु न तदापत्तिः । धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तदप्राप्तेः । धात्वादेस्तदवयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । वस्तुत **इत्थंभूतेति** सूत्रस्थकैयटोक्तिरयुक्तेति । तत्रैव निरूपयिष्याम इति न दोषः । धकारेजश्त्वमादिपदार्थः । **सुबन्तावयवसमुदायस्येति** । 'सुबन्तावयवे'ति बहुव्रीहिस्ततः कर्मधारयः । इदमुपलक्षणम्—भेदे सति यदर्थयोः संसर्गस्तद्द्वारकार्थवत्समुदायस्य । तेन तिङन्तसमुदायस्य व्यावृत्तिः । प्रकृते न भेद इत्याह—**येनैवचेति** ।

तच्चैकमिति । **सङ्घातस्यैकत्वमिति** भाष्यस्य सङ्घातस्याप्येकत्वमर्थः । एवं च विभक्तिः समुदायादेवेति भावः । ननु समुदायादुत्पद्यमाना विभक्तिः सर्ववर्णसंबन्धिनी चेत् प्रतिवर्णं पदत्वं प्राप्नोतीत्यत आह—**पदसंज्ञा त्विति** । यतश्चार्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिस्तस्य संज्ञा प्रवर्तते न त्वन्येमिति भावः । केचित्तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थगतप्रकृतिबोध्यसङ्ख्याद्योतिका । सङ्ख्या च समुदायस्यैवार्थो, न प्रत्येकवर्णानामिति न तेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिः **एकत्वं सङ्घातस्यार्थं** इति भाष्यस्वरसात् । प्रकृत्यंशे वर्णव्यत्ययाऽपाययोः सङ्ख्यान्तरानुपजनात्सा समुदायस्यैवार्थ इति तद्भावः । न चाव्ययेभ्य इवैकवचनं दुर्वारम् । सङ्ख्यारहितार्थप्रतिपादकेषु तथास्वीकारेपि, वस्तुतःसङ्ख्यावत्यर्थे सङ्ख्यानभिधायकस्वाद्युत्पत्तौ मानाऽभावात् । एवंचैषां प्रकृतित्वमेव नेति **न केवला प्रकृतिरित्यस्यापि** न विषयः । एतेन 'प्रत्येकं पदसंज्ञानुग्रहाय द्विर्वचनवैषम्यात् स्यादेव प्रत्येकं सुबुत्पत्ति' रित्यपास्तमित्याहुः ।

---

† १।२।४५। ‡ ४।१।१। + १।४।१४। × ८।२।७।

अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः ॥ १४ ॥

अनर्थकास्तु वर्णाः । कुतः ? 'प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः' । न हि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते । किमिदं प्रतिवर्णमिति ? वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् ।

वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात् ॥ १५ ॥

वर्णव्यत्ययाऽपायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहे—'अनर्थका वर्णा' इति । वर्णव्यत्यये—कृतेस्तर्कुः, कसेः सिकताः, हिंसेः सिंहः । वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः । अपायो लोपः । हतः, घ्नन्तिः, घ्नन्तु, अघ्नन् । वर्णापायो नार्थापायः । उपजन आगमः । लविता, लवितुम् । वर्णोपजनो नाऽर्थोपजनः । विकार आदेशः । घातयति घातकः । वर्णविकारो नार्थविकारः । यथैव हि वर्णव्यत्ययाऽपायोपजनविकारा भवन्ति तद्वदर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यम् । न चेह तद्वत् । अतो मन्यामहे अनर्थका वर्णा' इति ।

उभयमिदं वर्णेषूक्तम्—'अर्थवन्तोऽनर्थका' इति च । किमत्र न्याय्यम् ? उभयमित्याह । कुतः ? स्वभावतः । तद्यथा समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम्, कश्चिद्वाऽनर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्—

प्र०—**अनर्थकास्त्विति** । धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षीक्रियन्तेऽन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति । **किमिति** । असमासशङ्कया प्रश्नः, समासेन तूत्तरम् । तेनैव वीप्सा द्योतितेति द्विर्वचनं न भवति ।

वर्णव्यत्ययेति । यदुक्तम्—'वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगते' रिति, तस्याऽनैकान्तिकत्वमुद्भाव्यते ।

उभयमित्याहेति । यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता शक्यते कल्पयितुं तत्रैवासावभ्युप-

---

उ०—अनुमानेन साधितामर्थवत्तां प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति—**अनर्थकास्त्विति** । सर्ववर्णानां पक्षत्वे हेतोर्भागाऽसिद्धत्वं स्यादत आह—**धात्वादीति** । विपक्षे बाधकमाह—**अन्यथेति** । **वर्णव्यत्ययेत्यादिहेतोरर्था-नुपलब्धेरिति** हेतोश्च धात्वाद्यतिरिक्तवर्णविषयत्वे एव सङ्गतेरित्यपि बोध्यम् । **असमासाशङ्कयेति** । तथा च वीप्सा न प्रतीयेतेति भावः । **तेनैवेति** । वीप्सायां तस्य विधानादिति भावः ।

ननु वर्णव्यत्ययादिष्वर्थदर्शनं नार्थवत्त्वाऽभावासाधकमत आह—**यदुक्तमिति** । एवंचार्थवत्त्व-साधकहेतौ व्यभिचारप्रदर्शनद्वाराऽनर्थकतासाधकत्वमस्य । भाष्ये—**अर्थदर्शनादित्यस्य** वर्णव्यत्ययाद्यभावे योऽर्थस्तस्यैव दर्शनादित्यर्थः । **नार्थव्यत्यय** इत्यस्य—नार्थान्तरावगतिः, किं तु तस्यैवाऽवगतिरित्यर्थः ।

उभयस्य न्याय्यत्वं विषयभेदेनेत्याह—**यत्रान्वयेति** । यथा 'एति' 'इतः' इत्यादौ । **न सर्वत्र**—

यद्धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तोऽतोऽन्येऽनर्थका इति । स्वाभाविकमेतत् ।

कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टः—'अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चाऽर्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चाऽनर्थगतेः सङ्घातार्थवत्त्वाच्चे'ति ?

सङ्घातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते—कूपः सूपो यूप इति । यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्यात्, भूयिष्ठः कूपार्थः सूपे स्यात्, सूपार्थश्च कूपे, कूपार्थश्च यूपे, यूपार्थश्च कूपे, सूपार्थश्च यूपे, यूपार्थश्च सूपे । यतस्तु खलु न 'किञ्चित्सूपस्य वा यूपे, यूपस्य वा कूपे, कूपस्य वा यूपे, सूपस्य वा कूपे, कूपस्य वा सूपे, यूपस्य वा सूपे । अतो मन्यामहे—'सङ्घातान्तराण्येतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते'इति । इदं खल्वपि—भवता वर्णानामर्थवत्तां ब्रुवता साधीयोऽनर्थकत्वं द्योतितम् । यो हि मन्यते—यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य, यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य, यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति । ऊपशब्दस्त्वस्याऽनर्थकः स्यात् ।

तत्रेदमपरिहृतम्—'सङ्घातार्थवत्त्वाच्चे'ति ।

एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वक्ष्यति‡ ।

प्र०—गन्तव्या, न सर्वत्रेत्यर्थः ।

सङ्घातान्तराणीति । तदुक्तं—'न कूपसूपयूपानामन्वयोऽर्थस्य विद्यते । अतोऽर्थान्तरवाचित्वंसङ्घातस्यैव गम्यते ॥'† इति ।

एतस्यापीति । 'दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः सुराङ्गवद्रथाङ्गवच्चे'ति ।

उ०—कूपादावित्यर्थः ।

न कूपसूपेति । वर्णानामर्थवत्त्वे ऊपशब्दस्य त्रिष्वन्वयादर्थान्वयः स्यान्न च दृश्यतेऽतः समुदायान्तरत्वप्रयुक्तमेवार्थान्तरत्वं तदर्थानवगतिश्च न तु व्यत्ययादिकृतमित्यर्थः । ननु ककारसकारयकाराणामेवार्थवत्त्वमूपस्तु शक्त्युद्बोधक एवेति कस्यार्थस्य सत्ता तत्र तत्रापाद्यत इति चेत्तर्हि भग्नमेव वर्णानामर्थवत्त्वम् । तत्रैव पदे ऊपयोरर्थाऽभावात् । किं च 'सङ्ख्या समुदायस्यैवार्थ' इत्यपि नियन्तुमशक्यं, कूपगतैकत्वस्य यूपादिभिरप्रतीत्या सङ्ख्याया अपि कादिभिरन्वयव्यतिरेकसत्त्वात् । द्विर्वचनेन वैषम्यं तु प्रागुक्तमेव । तस्मात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वम् । तदेव ध्वनयन्नाह—भाष्ये—इदं खल्वपीत्यादि ।

दृष्टो हीति । अतदर्थेन रथाङ्गेन गुणिनो रथस्य यथार्थवत्ता तथा प्रकृतेपीति भावः ।

१—'कश्चि'दिति पाठान्तरम् । ‡ १ । २ । ४५*

† वाक्यपदीये द्वितीयकाण्डे १७० कारिका

अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच् ।

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ।

य एतेऽनु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते, एतेषामज्ग्रहणेन[1] ग्रहणं कस्मान्न भवति? किं च स्यात्? दधि णकारीयति, मधु णकारीयतीति 'इको यणचि' [६ । १ । ७७] इति यणादेशः प्रसज्येत ।

आचारात्

किमिदमाचारादिति ? आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्वाचार्या अच्कार्याणि कृतवन्तः ।

अप्रधानत्वात्

अप्रधानत्वाच्च । न खल्वप्येतेषामनु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते । क्व तर्हि? हल्षु । कुत एतत्? एषा ह्याचार्यस्य[2] शैली लक्ष्यते—यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति—अचोऽनु हलो हल्षु ।

प्र०—आचारादिति । आचारो—व्यवहारः । 'तृषिमृषिकृषे'रिति यणन कृतः ।

अप्रधानत्वादिति । 'प्रधानाऽप्रधानसंनिधौ प्रधानमेव कार्याणां प्रयोजक'मिति परार्थानामनुबन्धानामच्संज्ञा न प्रवर्तत इत्यर्थः ।

शैलीति । शीले भवा **शैली**—समवधानपूर्विका प्रवृत्तिः । यथा लोके **ब्राह्मणैः** सह ब्राह्मणा भोज्यन्ते क्षत्रियैः सह क्षत्रिया इति एवमिहाऽप्याचार्येण[2] वर्णा निर्दिष्टा इत्यर्थः ।

उ०—भाष्ये—**अज्ग्रहणेष्विति** । **प्रत्याहारे**ऽक्षरसमाम्नायेऽ**ज्ग्रहणेषु**—अच्प्रत्याहारग्राहकेषु, पठितानामनुबन्धानां, प्रत्यासत्याऽनु ग्रहणं कुतो नेत्यर्थः । तत्फलितार्थमाह-**य एते अनु इति** । **तद्बोधकसूत्रेषु**—प्रागुक्तेषु । **प्रत्याहारार्था**स्तदुपकारकाः । **अज्ग्रहणेन**—अच्शब्देन । अणगादिप्रत्याहारेषु तेषां ग्रहणे फलाऽभावं मनसि निधायाऽज्ग्रहणेनेत्युक्तम् । न च हशादौ टग्रहणस्यापत्तिः । हल्षु उच्चारणार्थाकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णहीनहलां हल्घटितप्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।

प्राधान्येन—प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वेन । **परार्थेति** । अजादिस्वरूपबोधनार्थत्वेन **परार्थत्वम्** । यथाऽकारादयः संज्ञिविशेषसमर्पणायोपात्ता, न तथाऽणादय इत्यर्थः । अप्रधानत्वमप्याचार्याचारेण साधयति—भाष्ये—**आचार्यस्येति** । आचार्यशब्देनाऽनादिः शब्दपुरुषः । एवंचाऽन्यत्र संज्ञिविशेषसमर्पणायोपात्तत्वादितामसञ्ज्ञित्वमेवेति भावः ।

१—'अज्ग्रहणेषु' इति पाठान्तरम् ।

२—'आचार्यपदेन सूत्रकारः पाणिनिर्ग्राह्यः । अचामनु हलां च हल्षूपदेशः प्रत्याहारसूत्रेषु दृश्यते सोऽत्रप्रमाणम् । तद् यथा—पूर्वं चतुर्षु सूत्रेषु तावदचामुपदेशः । ततोऽन्तःस्थानां वर्णानां द्वयोः सूत्रयोः । तदनन्तरं क्रमशो वर्गाणां पञ्चम—चतुर्थ—तृतीय—द्वितीय—प्रथमवर्णा उपदिष्टाः । अन्ते चोष्माणः । तुल्यजातीयानां तुल्यजातीयेषूपदेशस्य शैली सुतरामिह घटते ।

लोपश्च बलवत्तरः ॥

लोपः खल्वपि तावद्भवति ।

ऊकालोऽजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत् ।
अचां ग्रहणमच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति ॥

अथवा योगविभागः करिष्यते† । 'ऊकालोऽच्' । उ ऊ उ३ इत्येवंकालोऽज्भवति । ततो 'ह्रस्वदीर्घप्लुतः' । ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञश्च भवति—ऊकालोऽच् । एवमपि कुक्कुट इत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः ।

एष एवार्थः । अपर आह—

ह्रस्वादीनां वचनात् प्राग्यावत्तावदेव योगोऽस्तु ।
अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वत्तु कार्याणि ॥

प्र०—**लोपश्चेति** । परत्वान्नित्यत्वाद्वा आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञाविधानकालेऽनुबन्धानां लोपादसन्निधानादच्संज्ञा न प्रवर्तते । अनुबन्धा ह्युच्चारण एव सन्ति इत्संज्ञाप्रतिबद्धं च कार्यमसन्त एव प्रतिपादयन्ति, स्वतस्तु न किंचित्कार्यं प्रतिपद्यन्ते ।

ऊकालोऽजिति । सिद्धेऽच्त्वे, योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याऽच्त्वं नियम्यते ततोऽनुबन्धानामूकालत्वाऽभावादच्त्वाऽभावः ।

एवमपीति । ककाराकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्याऽच्त्वं मन्यते ।

अत्र च यद्यप्ययं परिहारोऽस्ति,—'**द्वावेतौ ककारौ, न च वर्णद्वयेनैका जातिर्व्यज्यते**' इति । तथापि पूर्वमेव 'मात्राकालोऽत्र गम्यते, न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ती'त्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः ।

उ०—**परत्वादित्याद्यन्तरङ्गत्वोपलक्षणम्** । एवं पूर्वमनुबन्धलोपादादिरन्त्येनेति संज्ञाविधानकालेऽसंनिधानादित्यन्वयः । एवं चाऽनुबन्धसदृशभिन्नानामेव मध्यगसदृशानां ग्राह्यतां बोधयतीति भावः । भाष्ये—**लोपः खल्वपि तावदिति** । सर्वतः प्रथममित्यर्थः । यत्तु एवमपि लणिध्यकारस्य हल्षु ग्रहणापत्ते**राचारा**दित्येव समाधिरत्र युक्त इति । तन्न । 'अतोर्लान्तस्ये'ति सूत्रे लकारोच्चारणेन **लण्**सूत्रस्थस्यानुनासिकत्वाऽभावज्ञापनात् । एवं च तस्यानुबन्धत्वमेव न, किन्तूच्चारणार्थत्वमेव । अत एव भाष्येऽइउणित्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनैवैतद्विचारप्रवृत्तिः कृता । श्लोके चाज्ग्रहणेष्वित्येवोक्तम् । उरण्रपरसूत्रे च लपरत्वस्योपसङ्ख्यानमेव कार्यमिति तुल्यास्यसूत्रे वक्ष्यते ।

भाष्ये 'तत्कालानामचां ग्रहणमच्पदेन यथा स्यादिति योगविभागः कार्य' इत्यन्वयः । **सिद्धेऽच्त्वे इति** । अकारादीनामुपदेशात्सवर्णग्रहणाच्चेति भावः ।

ननु ककारद्वयस्य मात्रिकवर्णत्वं कथम्, एकस्यैव अल्लुगित्यत्रोपदेशादत आह—**ककाराकृतेरिति** ।

न च वर्णद्वयेनेति । जातिरपि स्वपर्याप्त्यधिकरणव्यञ्जकैव तद्द्वारैव च कार्यभागिति भावः ।

भाष्ये—**एष एवार्थं इति** । **अपर** आहेत्यादिना वार्तिककृतोक्त इत्यर्थः । **ह्रस्वादीनामिति** । ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यतः प्राग्यावदूकालोऽजिति तावदेवाऽस्तु पृथक्सूत्रम् । फलं दर्शयति—**अच्कार्याणीति** । अज्निमित्तकार्याणि तत्कालेष्वत्तु कर्तुमर्हाणि यथा स्युरित्यन्वयः ।

---

† १ । २ । २७

अथ किमर्थमन्तःस्थानामणुपदेशः क्रियते? इह सँय्यँन्ता सँव्वँत्सरः यँल्लँलोकं तँल्लँलोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यैव द्विर्वचनम्† । तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्, "द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम्"‡ इति । यावता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति ।

परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यग्रहणेन ग्रहणाद्द्विर्वचनं यथा स्यात् । माभूद्द्विर्वचनम् । ननु च भेदो भवति । सति द्विर्वचने त्रियकारकमसति द्विर्वचने द्वियकारकम् । नास्ति भेदः । सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारकमेव । कथम्? 'हलो यमां यमि लोपः' [८ । ४ । ६४] इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम् । एवमपि भेदः । सति द्विर्वचने कदाचिद्द्वियकारकम्, कदाचित्त्रियकारकम् । असति द्वियकारकमेव । स एष कथं भेदो न स्यात् । यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा च स लोपः । यथाऽभेदस्तथाऽस्तु+ ।

प्र०—अथ किमर्थमिति । 'अजुदित्सवर्णस्ये'ति कस्मान्न कृतमितिप्रश्नः । इण्ग्रहणेन ग्रहणार्थस्त्वन्तःस्थानामत्रावश्यं कर्तव्य उपदेशो—गीर्ष्वित्यादौ मूर्धन्यो यथा स्यादिति ।

ननु च भेद इति । श्रुतिकृतोऽस्त्येव भेदः सूक्ष्मत्वात्तु दुर्लक्ष्यः ।

उ०—अणः सुष्ठूपदेशः—अणसूपदेशः=अणशब्दोच्चारणम् । तदन्तःस्थानां बोधकम्—'अणुदि'दित्यत्र किमर्थं क्रियत इत्यर्थो भाष्यस्येत्याह—अजुदिदिति । "अणसु अणमध्ये । तेनात्र स्थाने किमर्थं उपदेश" इति तु नार्थ इत्याह—इण्ग्रहणेनेति ।

इह सँय्यँन्तेत्यादिभाष्यं गुणाभेदका इति पक्षे । भेदकत्वपक्षे चेदमेवाऽण्ग्रहणं मानमिति भावः । यथास्थितसूत्रन्यासे इदम् । जातिपक्षेणाऽण्ग्रहणप्रत्याख्याने तु न कश्चिद्विचारः । एवं गुणा अभेदका इति न्यायपक्षेऽपि न विचार इति बोध्यम् ।

भाष्ये—वक्ष्यत्येतदिति । सिद्धत्ववचनं चावश्यकम् । अन्यथा परस्यानुस्वारस्य वा पदान्तस्येति परसवर्णे तस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वस्यानुस्वारस्य ययी त्यस्याऽनापत्तौ रूपाऽसिद्ध्यापत्तेः । तर्हि द्विर्वचनसिद्धिरेव फलमित्याह—परसवर्णे तर्हीति । ननु न भेदोऽनुपलब्धेरत आह—श्रुतिकृत इति ।

भाष्ये—यदि नित्यो लोपः स्यादिति । तदा भेदो न स्यादित्यर्थः । विभाषा चेति । चस्त्वर्थे ।

एकदेश्याह—यथाऽभेद इति । यथा द्विर्वचनप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्भेदो न भवति तथैवाऽस्तु । मानुवृत्तद्वि—भाषाग्रहणमिति भावः ।

---

† ८ । ४ । ५९; ४७ । ‡ ८ । २ । ६*

+ नित्यो लोपोऽस्त्वित्यर्थः ।

अनुवर्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम् ।

यदयं 'शरोऽचि' [८ । ४ । ४६] इति द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'ऽनुवर्तते विभाषे'ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात् ॥

यदि नित्यो लोपः स्यात्, प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र द्विर्वचनम्, 'झरो झरि सवर्णे' [८ । ४ । ६५] इति लोपो भविष्यति, पश्यति त्वाचार्यो 'विभाषा स लोप' इति, ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । नित्येऽपि तस्य लोपे स प्रतिषेधोऽवश्यं वक्तव्यः । यदेतत् 'अचो रहाभ्याम्' [८ । ४ । ४६] इति द्विर्वचनम्, लोपापवादः स विज्ञायते । कथम् ? 'यर' इत्युच्यते । एतावन्तश्च यरो यदुत झरो वा यमो वा । यदि चाऽत्र नित्यो लोपः स्याद्द्विर्वचनमनर्थकं स्यात् । किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणम् ? यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः संयोगः—प्रत्तम्, अवत्तम्, आदित्त्यः । इहेदानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवत्येवमिहापि लोपो न स्यात्कर्षति वर्षतीति । तस्मान्नित्येऽपि लोपेऽवश्यं स प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

तदेतदत्यन्तं सन्दिग्धं वर्त्तते—आचार्याणां, 'विभाषाऽनुवर्त्तते नवे'ति ॥ ५ ॥

प्र०—तदेतदिति । ज्ञापकत्वमस्य विघटयति । आचार्योपदेशपारम्पर्यात्त ज्ञायते—अनुवर्त्तते विभाषे'ति । तस्मात्त्रिव्यञ्जनसंयोगश्रवणायाणुदिदिति णकारेण प्रत्याहारः कृतो न चकारेणेति स्थितम् ॥ ५ ॥

उ०—तृतीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति—**अनुवर्त्तत इत्यादिना** । **झरो झरीति** लोपे इत्यर्थः । मध्यस्थतया हलो यमामित्यस्यापि वैकल्पिकत्वं सिद्धमिति भावः ।

लोपापवाद इति । यद्यपि हर्यनुभव इत्यादौ तदुदाहरणे लोपेऽप्राप्तेपि द्विर्वचनमारभ्यते, तथापि कृते द्वित्वे पश्चाल्लोपेऽपि द्विर्वचनं व्यर्थमित्याशयेनाऽपवादत्वोक्तिरिति भावः । **तयोर्योगयोः**—लोपविधायकयोः । प्रत्तमित्यादौ दाधातोः क्ते आतस्तकारोऽच **उपसर्गा**दित्यनेन । **आदित्ये** आदित्याद्भवाद्यर्थण्यन्ताण्ण्यः।

तद्व्याचष्टे—**ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति** । सर्वथाऽसंभवीत्युपसंहरतीत्यर्थः । ज्ञापकेन तदनुवृत्तिं साधयतस्तत्खण्डनेऽनुवृत्तिः सन्दिग्धैवेति भावः । **लण्सूत्रे 'विभाषा स लोप'** इत्युक्तेराह—**आचार्येति** । अणग्रहणाज्ज्ञापकादित्यपि कश्चित् । तत्तु वार्त्तिककृताऽणग्रहणप्रत्याख्यानान्नोक्तम् ॥ ५ ॥

लण् ॥ ६ ॥

अयं णकारो द्विरनुबध्यते-पूर्वश्चैव परश्च । तत्राऽणग्रहणेष्विणग्रहणेषु च सन्देहो भवति 'पूर्वेण वा स्युः, परेण वे'ति । कतमस्मिंस्तावदणग्रहणे सन्देहः ? 'ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' [६ । ३ । १११] इति ।

असन्दिग्धम्

असन्दिग्धम्—पूर्वेण, न परेण । कुत एतत् ?

पराऽभावात्,

नहि ढ्लोपे परेऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति—आतृढः, आवृढ इति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण । यदि हि परेण स्यादणग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽचः' इत्येव ब्रूयात् । अथवैतदपि न ब्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति 'ह्रस्वो दीर्घः प्लुत' इति ।

अस्मिंस्तर्ह्यणग्रहणे सन्देहः—'केऽणः' [७ । ४ । १३] इति । असन्दिग्धं पूर्वेण, न परेण । कुत एतत् ? 'पराऽभावात्' । नहि के परेऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति—'गोका' 'नौके'ति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण । यदि हि परेण स्यादणग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'केऽचः' इत्येव ब्रूयात् । अथवैतदपि न ब्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति 'ह्रस्वो दीर्घ प्लुत' इति ।

प्र०—लण् । **सन्देहो भवतीति** । किं प्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽथ व्याप्तिरिति सन्देहः ।

नहि के पर इति । नन्वल्पाउपानदुपानत्केति ह्रस्वे कर्तव्ये '**नहो ध**' इत्यस्याऽसिद्धत्वादस्ति के परतो हकारः, तथा 'गीष्के'त्यादौ रेफः । अत्राहुः—**न मु ने** इत्यत्र 'ने'ति योगविभागेन धत्वादीनामसिद्धत्वाभावात् तेषु च कृतेषु हकारादीनामभावः ।

उ०—**लण्** । **किमिति** । क्व प्रत्यासत्तिः, क्व व्याप्तिरिति सन्देह इत्यर्थः ।

भाष्ये—**कतमस्मिन्निति** । वक्ष्यमाणरीत्या सर्वत्र निर्णायकसत्त्वात्प्रश्नः । **कतरस्मिन्निति** पाठेऽपि डतरादिविधौ उपाधिप्रत्याख्यानान्न दोष इति बोध्यम् । **नहि ढ्लोप इति** । 'वर्ढे'त्यादौ गुणोऽसिद्ध इति भावः । **दीर्घोऽच इत्येवेति** । मात्रालाघवाऽभावेपि सङ्ग्राह्यलाघवायाऽसन्देहाय चेति भावः । भाष्ये **अचो हीति** ।' अचश्चे'ति परिभाषणादिति भावः ।

तथा गीष्केति । विसर्गस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । **तेषु च कृतेष्विति** । परत्वादिति भावः । योगविभागस्य भाष्याऽनारूढत्वाद्**गोके**त्यादिभाष्यात्**के परे** इति भाष्याच्च तेषामनभिधानं वक्तुं युक्तम् ।

अचो हीति । 'अचश्चे'ति परिभाषणादिति भावः ।

अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः—'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' [८ । ४ । ५७] इति ।

असन्दिग्धं पूर्वेण, न परेण । कुत एतत् ? पराऽभावात् । न हि पदान्ताः परेऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति 'कर्तृ हर्तृ' इति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण । यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इत्येव ब्रूयात् । अथवैतदपि न ब्रूयात्, अच एव हि प्रगृह्या भवन्ति ।

प्र०—नहि पदान्ता इति । ननु च भोभगो—इत्यत्राऽश्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते—'वृक्षव्करोतीत्यत्र **हलि सर्वेषा**मिति लोपो मा भू'दिति । तत्र वृक्षं वृश्चतीति क्विपि कृते वृक्षवृश्चमाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते, वृक्षवयतेर्विचि कृते 'वृक्ष'विति भवति । क्विपि तु 'कौ लुप्त' 'कौ विधिं प्रति च न स्थानिव'दिति निषेधात्संप्रसारणप्रसङ्गो,'लोपो व्योर्वली'ति वलोपप्रसङ्गश्च । विचि तु स्थानिवद्भावाद्धल्निमित्तो वलोपो न भवति । 'हलि सर्वेषा'मित्यनेन तु लोपे क्रियमाणे 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः प्राप्तोऽश्ग्रहणानुवृत्त्या निवर्त्यते । तत्कथमुच्यते—**'न हि पदान्ता'** इति । उच्यते—'अप्रगृह्यस्ये'ति पर्युदासेनाऽच एवानुनासिकेन भाव्यं न तु हल इत्युक्तं—'न हि पदान्ता' इति । कार्यभाज इत्यर्थः ।

अचोऽप्रगृह्यस्येति । हलो हि न भाव्यमित्यत्राण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वणेति स्थितम् ।

उ०—**नहि पदान्ता इति** । पदानामेवाऽनुनासिकोऽवसाने जायत इत्याश्रित्येदमुक्तम् । न तु तत्र पदान्ताधिकारोऽस्ति । **लोप इति** । अशा हलो विशेषणादिति भावः । **निषेधात्संप्रसारणप्रसङ्ग इति** । **चिन्त्यमिदम्** । णौ परतस्तत्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकस्य टिलोपविधानेन वृश्चतेः स्थानित्वे मानाभावेन, **वकारे एकदेशविकृतन्याये** वृश्चतित्वस्य दुर्लभत्वात् । अर्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाऽभावाच्च । अत एव 'राजकीय'—मित्यादौ अल्लोपो न । वृश्च एव टिलोपस्थानित्वे तु प्रकृतिभावापत्तिः । एतेन विचि **एकदेशविकृतन्यायेन** वृश्चतित्वात्षत्वापत्तिः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्वान्न षत्वम्, 'पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधा'दिति परास्तम् । न च **व्रश्चे**ति सूत्रे पदाधिकारेण व्रश्चान्तत्वमेकदेशविकृतन्यायेन सुलभमिति वाच्यम्, **स्कोरि**ति सूत्रादन्ते ग्रहणमनुवर्त्य वैयधिकरण्येनैवान्वयाश्रयणेनाऽदोषात् । अत एवाऽन्तग्रहणं चरितार्थम् । अर्धाधिकविकाराच्च । एवं च वृक्षभृज्जो णिजन्तात्क्विपि 'वृक्षभ्' इत्यादौ षत्वं नेत्याहुः । **वलोपप्रसङ्गश्चेति** । इदमुपलक्षणं क्वौ विधौ स्थानिवत्वनिषेधादूठ्प्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम् । **पर्युदासेनेति** । क्रियमाणेऽप्यण्ग्रहणे इत्यर्थः । भाष्येपि न सत्वं निषिध्यते किं तु कार्यित्वमेवेत्याह—**कार्यभाज इति** । एवंचानुनासिकप्राप्तियोग्याः पदान्ता न सन्तीत्यर्थः । वस्तुतोऽस्या अग्रे सिद्धान्त्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैव पूर्वपक्षस्यौचित्येनैवं भाष्यव्याख्यानमनुचितं, पूर्वपक्षस्य सन्देहस्य चानुत्थानात् । तस्मादष्टमाध्यायस्थं भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्येवोचितम् । व्याख्यातं च **तत्रोपाध्यायैरि**त्थमेव ।

अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः—'उरण्रपरः' [१ । १ । ५१] इति । असन्दिग्धं पूर्वेण, न परेण । कुत एतत् ? पराभावात् । न ह्युः स्थाने परेऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति 'कर्त्रर्थम्, 'हर्त्रर्थ'मिति । किं च स्याद्यद्यत्र रपरत्वं स्यात् ? द्वयो रेफयोः श्रवणं प्रसज्येत । 'हलो यमां यमि लोपः' [८ । ४ । ६४] इत्येवमेकस्याऽत्र लोपो भविष्यतीति । विभाषा स लोपः, विभाषा श्रवणं प्रसज्येत । अयं तर्हि नित्यो लोपः, 'रोरि' [८ । ३ । १४] इति । 'पदान्तस्ये'त्येवं सः । न शक्यः स 'पदान्तस्ये'त्येवं विज्ञातुम् । इह हि लोपो न स्यात्, जर्गृधेर्लङ् अजर्घाः, पास्पर्द्धेः—अपास्पा इति । इह तर्हि—मातॄणां पितॄणामिति रपरत्वं प्रसज्येत । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'नाऽत्र रपरत्वं भवती'ति यदयम्—'ॠत इद्धातोः' [७ । १ । १००] इति धातुग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत्—मातॄणां पितॄणामिति । यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणमनर्थकं स्यात् । रपरत्वे कृतेऽनन्त्यत्वादित्त्वं न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो—'नात्र रपरत्वं भवती'ति ततो धातुग्रहणं करोति । इहापि तर्हि† न प्राप्नोति—'चिकीर्षति जिहीर्षती'ति । मा भूदेवम् । 'उपधायाश्च' [७ । १ । १०१] इत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति—'मातॄणां पितॄणा'मिति । तस्मात्तत्र‡ धातुग्रहणं कर्त्तव्यम् । एवं तर्हि साम—

प्र०—**अजर्घा इति** । गृधेर्यङ्लुकि रुगागमेऽभ्यासस्य कृते, लङि सिपि शब्लुकि गुणरपरत्वसिब्लोपभष्भावजश्त्वरुत्वरलोपदीर्घत्वेषु रूपम् ।

इहापि तर्हीति । धातुग्रहणेन हि लिङ्गेनाऽधातोरेव रपरत्वं निवर्तितम् । धातोस्तु रपरत्वे सत्यनन्त्यत्वान्न प्राप्नोतीति प्रश्नः ।

इहापीति । तस्माद्धातुग्रहणस्य सप्रयोजनत्वान्न ज्ञापकत्वमित्यर्थः ।

उ०—भाष्ये—**रोरीति** ।त्रिपाद्यां बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाऽभावादिति भाव. ।

भष्भावः । **एकाचो बशो भषि**त्यनेन । तत्र **ह्येकाच** इति, **झषन्तस्येति** च 'धातो'रित्यपेक्षया व्यधिकरणषष्ठीति भावः । **रुत्वम्**—'दश्चे'त्यनेन ।

भाष्ये '**इहापि तर्हि**' इत्यस्य—'ॠत इत्त्व'मिति शेषः । ननु धातुग्रहणेन ॠकारस्य दीर्घो न रपर इति ज्ञापनादज्झनेति दीर्घस्याप्यरपरत्वात्कथमत्रेत्त्वाऽप्राप्तिरत आह—**धातुग्रहणेनेति** ।

भाष्ये—**तस्मात्तत्रेति** । न च **इह किंचित्त्रपो** इतीति न्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्त्विति वाच्यम्, गॄइत्यादेरनुकरणे **प्रकृतिवदनुकरण**मित्यस्याभावे '**ग्रोयङी**'त्यादावित्त्वाभावार्थमिहापि तदावश्यकत्वात् । गत्यन्तराभावे एव तन्न्यायेन ज्ञापकत्वाश्रयणाच्च । तदाह—**तस्मादिति** । एवंच रपरत्वेऽपि मातॄणामित्यादौ **उपधायाश्चे**तीत्त्ववारणेन धातुग्रहणस्य चारितार्थ्येन रपरत्वनिवृत्तौ न ज्ञापकतेत्यर्थः ।

---

† 'इत्त्व'मिति क्वचिदधिकः पाठः ।

‡ ॠत इद्धातोः [७ । १ । १००] इत्यत्र । तेन उपधायाश्च [७ । १ । १०१] सूत्रे धातुपदानुवर्तनान्मातॄणामित्यादावित्त्वं न भविष्यति । तस्मात् सप्रयोजनत्वाद् धातुग्रहणं न ज्ञापकम् ।

थ्यात्पूर्वेण, न परेण। यदि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् 'उरन्रपरः' इत्येव ब्रूयात् ।

अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः—'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' [१ । १ । ६९] इति । असन्दिग्धं परेण, न पूर्वेण । कुत एतत् ?

सवर्णेऽण्, तपरं ह्युर्ऋत् ।

यदयम् 'उर्ऋत्' [७ । ४ । ७] इत्यृकारंतपरं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'परेण, न पूर्वेणे'ति ।

इण्ग्रहणेषु तर्हि सन्देहः । 'असन्दिग्धं परेण, न पूर्वेणेति । कुत एतत् ?

य्वोरेन्यत्र परेणेण्स्यात् ।

यत्रेच्छति पूर्वेण, संमृद्य ग्रहणं तत्र करोति 'य्वो'रिति । तच्च गुरु भवति+ । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? तत्र विभक्तिनिर्देशे संमृद्यग्रहणे चार्द्धचतस्रो मात्राः, प्रत्याहारग्रहणे पुनस्तिस्रो मात्राः, सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'परेण न पूर्वेणे'ति ।

प्र०—सवर्णे इति । 'अचीकृत'दिति ऋकारस्य ऋकार एव यथा स्यात्, ॠकारो मा भूदित्येवमर्थं तपरत्वं क्रियते । यदि च पूर्वेण णकारेणाऽण्ग्रहणं स्यादृकारोऽनण्त्वाद्भिन्नकालस्य ग्राहक एव न भवतीति ऋकारो न च स्थानी, नाप्यादेशः प्रसजतीति, किं तपरत्वेन । कृतं च तज्ज्ञापकं परेणाऽण्ग्रहणस्य ।

अर्धचतस्र इति । अर्धेन चतस्रः । चतुर्थी हि मात्रा तत्राऽर्द्धमिति ।

उ०—भाष्ये—सामर्थ्यात्पूर्वेणेति । न च 'गम्ले'त्यादौ यणादेशे लपरत्वार्थमेव परेणाऽण्ग्रहणं स्यादिति सामर्थ्यं कथम् । ऋकारांशे हलूरूपाऽणि रो रीति प्रवृत्त्या फलाऽभावेन तत्साहचर्याद्लृकारांशेपि हलूरूपाऽणि अप्रवृत्तिरित्याशयात् । रलयोः समानश्रुतित्वेन तत्रापि रोरीत्यस्य प्रवृत्तेरित्यन्ये । लृकारे यणघटितप्रयोगानभिधानमेवैतद्भाष्यप्रामाण्यादित्यन्ये ।

भाष्ये—सवर्णेऽणतपरमिति । यदुर्ऋत्सूत्रे तपरं करोति तज्ज्ञापकं सवर्णेऽण्ग्रहणं परणकारकमिति वार्तिकान्तरार्थः इत्येवमर्थमिति । ह्रस्वो यथा स्याद्दीर्घो माभूदित्येवमर्थमित्यर्थः । ऋकार इति । उद्देश्यसमर्पक इत्यर्थः । न च भाव्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाऽप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यम्, तपरत्वाऽभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थत्वेनाऽपूर्वबोध्यत्वाऽभावेन चाऽविधेयत्वात् । कृते तु तपरत्वे भाव्यमानताऽपीत्यन्यत् ।

भाष्ये—संमृद्येति । आदेशेन तौ निवर्त्येत्यर्थः । 'अर्धचतुर्था'इति वक्तुमुचितमत आह—अर्धेनेति । भाष्ये—तिस्रो मात्रा इति । 'इणः' इति पदच्छेदाभिप्रायेणेदम् । तदुक्तम्—विभक्तिनिर्देशे इति । संहितायां तु सार्धमात्राद्वयमेवेति बोध्यम् ।

+ अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ।

किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविवाऽयं णकारो द्विरनुबध्यते ?

व्याख्यानाच्च द्विरुक्तिः ॥

एतज्ज्ञापयत्याचार्यो[1]—भवत्येषा परिभाषा—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण'मिति । 'अणुदित्सवर्णस्ये'त्येतत्परिहाय पूर्वेणाऽण्ग्रहणम्†, परेणेण्ग्रहण'मिति व्याख्यास्यामः‡ ॥ ६ ॥

[असंदिग्धम् पराऽभावात् सवर्णेऽण् तपरं ह्युॠत् ।
व्योरन्यत्र परेणेण् स्याद् व्याख्यानाच्चद्विरुक्तितः ॥×]

अमङणनम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥

किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनावुभावनुबध्येते, न ञकार एवानुबध्येत ? कथं—यानि मकारेण ग्रहणानि ? सन्तु ञकारेण । कथं 'हलो यमां यमि लोपः' [८ । ४ । ६४] इति ? अस्तु ञकारेण—'हलो यञां यञि लोपः'इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारपरयोरपि झकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत । न झकारभकारौ झकारभकारयोःस्तः ।

प्र०—किं पुनरिति । वर्णोत्सत्तिः—वर्णोच्छेदः । वर्णान्तरमनुबन्धः किं न क्रियते इत्यर्थः ।

व्याख्यानत इति । न्यायादागमाद्वा शब्दशक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

उ०—अणादिग्रहणेषूक्तैर्महद्भिर्यत्नैः सन्देहपरिहारे प्रतिपत्तिगौरवमिति लाघवाय वर्णान्तरमेव किं नानुबध्यत इत्याशयेनाह—भाष्ये—किंपुनरिति ।

एतत्—वक्ष्यमाणम् । आचार्यः[1]—शिवः । ननु ज्ञापितेपि प्रवर्तकतया निवर्त्तकतया वा नास्य चरितार्थ्यमत आह—न्यायादिति । उक्तो न्यायः । आगमः—उपदेशपरम्परा । तत्सिद्ध एवायमर्थो णकारानुबन्धनरूपस्वव्यवहारेण बोध्यत इत्यर्थः । एवंचव्याख्यानेनैव—पूर्वणकारेण केचित्, केचित्परणकारेणेति निर्णये ज्ञापकानुसरणक्लेशो वृथेति सूचितम् ।

अमङणनम् । झभञ् । भाष्ये—न झकारेत्यादि । अञ्ग्रहितहल्मात्रानुकरणं तु सूत्रादन्यत्र नास्तीति हयवरट्सूत्रे प्रपञ्चितम् ।

१ पाणिनिः ।

† परेणैवेण्ग्रहाः सर्वे पूर्वेणैवाण्ग्रहा मताः ।
ऋतेऽणुदित्सवर्णस्येत्येतदेकं परेण तु ॥

‡ इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा सूत्रनिबन्धनेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते । [न मु ने ८ । २ । ३ भाष्ये]

× मुद्रितग्रन्थेष्वनुपलब्धमपीदं श्लोकवार्तिकं भाष्यशैलीमनुसृत्येह संगृहीतम् ।

कथं 'पुमः खय्यम्परे' [८ । ३ । ६] इति ? एतदप्यस्तु ञकारेण—'पुमः खय्यञ्परे' इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारपरेऽपि हि खयि रुः प्रसज्येत । न झकारभकारपरः खयस्ति ।

कथं—'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्' [८ । ३ । ३२] इति ? एतदप्यस्तु ञकारेण—'ङञो ह्रस्वादचि ङञुण्नित्य' मिति । नैवं शक्यम् । झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोर्झकारभकारावागमौ स्याताम् । न झकारभकारौ पदान्तौ स्तः । एवमपि पञ्चागमास्त्रय आगमिनो वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो† न प्राप्नोति । सन्तु तावद्येषामागमानामागमिनः सन्ति । झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यतः‡ ।

प्र०—झभञ् । न झकारेति । झकारस्य भकारस्य च पदान्तस्य जश्त्वेन भाव्यमिति तस्याऽभावः । उज्झेर्झकारः संयोगान्तस्येति लुप्यते इति तस्याऽप्यभावः ।

सन्तु तावदिति । उद्देशानुदेशाभ्यां सङ्ख्यासाम्याद्यथासङ्ख्ये लब्धे प्रयोगे यस्यागमस्यागमी विद्यते स प्रवर्तते नान्य इत्यर्थः ।

उ०—जकारभकारयोरपि हि पदान्तयोरिति । पदान्तयोस्तयोः सतोस्ततः परस्याऽजादेः पदस्य झभौ स्यातामित्यर्थः ।

एवमपि पञ्चागमा इति । लक्ष्यसंस्कारकालिकं सङ्ख्यासाम्यं यथासङ्ख्यसूत्रप्रवृत्तौ निमित्तमिति मन्यते ।

सिद्धान्ती तु प्रतिपत्तिकालिकमेव सङ्ख्यासाम्यं तत्प्रवृत्तौ निमित्तमित्याह—सन्त्विति । येषामागमानामागमिनः सन्ति ते भवन्तु इत्यर्थः । अनुदेशः—प्रतिनिर्देशः । भगवता तु स्पष्टप्रतिपत्तयेऽनुबन्धद्वयमदर्शि ।

† १ । ३ । १० ।

‡ एवं च मकारानुबन्धो भाष्ये प्रत्याख्यातः । मकारेण 'अम् यम् ङम्' इति त्रयः प्रत्याहारास्ते ञकारेण कार्याः 'अञ् यञ् ङञ्' इति । एवं च क्रियमाणे 'पुमः खय्यञ्परे' इत्येव सूत्रमस्तु । न हि झकारभकारपरः खयस्ति येनातिप्रसङ्गः स्यात् । 'हलो यञां यञि लोपः' इति सूत्रे न झकारभकारौ झकारभकारपरौ स्तः, हल उत्तरयोस्तु तयोः सम्भवे 'झरो झरी' ति लोपो भविष्यति । 'ङञो ह्रस्वादचि ङञुण् नित्यम्' इति पाठेऽपि पूर्ववद् दोषाऽभावः । आगमागमिनोः संख्यातानुदेशेऽपि न दोषो 'यथासंख्यमि' त्यत्र विधिकाल एव निर्दिश्यमानगतसंख्यासाम्याश्रयणात् ।

पाणिनिना तु स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमनुबन्धद्वयमकारि ।

अथ किमिदमक्षरमिति ?

'अक्षरं न क्षरं विद्यात्'

न क्षीयते न क्षरतीति वाऽक्षरम् ।

'अश्नोतेर्वा सरोऽक्षरम्' ।

अश्नोतेर्वा पुनरयमौणादिकः 'सरन्'प्रत्ययः । अश्नुत इत्यक्षरम् ।

'वर्णं वाऽऽहुः पूर्वसूत्रे'

अथवा पूर्वसूत्रे† वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते ।

प्र०—**किमिदमिति** । अक्षरसमाम्नाय इति व्यवहाराद्यो वा इमां स्वरशोऽक्षरश इति चोक्तत्वात्प्रश्नः ।

अक्षरं न क्षरमिति । क्रियाशब्दोऽयं नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति । अत्र क्षियः क्षरतेर्वा विनाशार्थस्य नञ्पूर्वस्य रूपम् । तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो नित्यम् । व्यवहारनित्यतया तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां जातिस्फोटस्य वा ।

अश्नोतेर्वेति । सरन्प्रत्ययस्यानुबन्धलोपे कृतेऽनुकरणं 'सर' इति । तत्राऽर्थमश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरं,—पदं वाक्यं वा ।

वर्णं वाहुरिति । रूढिरियं वर्णस्येत्यर्थः । **पूर्वसूत्रे इति** । व्याकरणान्तरे 'वर्णा अक्षराणी'ति वचनात् ।

उ०—**इति व्यवहारादिति** । **अइउण्सूत्रे**ऽयं व्यवहारो भाष्ये । **प्रश्न इति** तद्घटकीभूताक्षरपदार्थावगमायेति भावः ।

भाष्ये—**अक्षरमित्यस्य**—न क्षरमिति विग्रहप्रदर्शनम् । **तच्चेति** अक्षरं चेत्यर्थः । ब्रह्मतत्वस्यैव तत्त्वे हेतुगर्भविशेषणमाह—**परमार्थतो नित्यमिति** । यतस्तत्प्रागभावाऽप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाऽप्रतियोगिस्वरूपनित्यत्ववदित्यर्थः । नन्वेवं प्रकृते किमायातमत आह—**व्यवहारनित्यतया चेति** । सर्वेषां शब्दानामाकाशादिवत् सृष्ट्यादावुत्पत्तिः प्रलये च नाश इत्यर्थः । एवं च व्यवहारनित्यतयाऽक्षरब्रह्मसादृश्यवतां तेषां पदादिरूपाणामयं वर्णसमाम्नायः शास्त्रप्रवृत्तिद्वारा बोधक इत्यक्षरसमाम्नाय इति चतुर्दशसूत्रीविषयव्यवहारोपपत्तिः । एवं च शब्दे औपचारिकोऽक्षरपदप्रयोग इति भावः । न्यायादिनयेऽप्याह—**जातिस्फोटस्य वेति** ।

भाष्ये—**अश्नोतेर्वेति** । तद्व्याचष्टे—**अर्थमश्नुते इति** । वर्णानामनर्थकत्वेन चिन्त्यमिदम् । नानादेशेषु युगपदेकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तिदर्शनेन स्फोटस्यापि व्यापकत्वमिति भाष्यार्थ **इत्यन्ये** ।

ननु न्यायादिनयेऽव्याप्यवृत्तिषु विनाशिषु वर्णेषु कथं तद्व्यवहारोऽत आह—**वर्णं वाहुरिति** । 'च'घटितः पाठोऽत्र प्रामादिकः । व्याख्यानभाष्ये **अथवे**त्युक्तेः । नन्वनन्तरोक्तयोगाभावात्कथं तेषु प्रयोगोऽत आह—**रूढिरिति** । तदुक्तं भाष्ये—**अक्षरमिति संज्ञे ति** । **व्याकरणान्तरे इति** । पूर्वसूत्रशब्दे षष्ठीतत्पुरुष इति भावः । एवं **चाक्षरसमाम्नाय** इत्यस्य श्रुतिरूपो वर्णसङ्घात इत्यत्र तात्पर्यम् ।

---

† 'पूर्वसूत्रे = व्याकरणान्तरे 'वर्णा अक्षराणी'ति वचना'दिति कैयटः ।

'एवं ह्यन्ये पठन्ति—'वर्णा अक्षराणि'इति महाभाष्यदीपिकायां भर्तृहरिः ।

भाष्ये 'पूर्वसूत्र' शब्दोऽनेकस्थलेषु दृश्यते । तद्यथा—

'किमर्थमुपदिश्यते'

अथ किमर्थमुपदेशः क्रियते ?

वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते ।
तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते ॥

सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो

प्र०—**किमर्थमिति**। वर्णानां साधुत्वस्याऽप्रतिपाद्यत्वात्पदस्यैव साधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः।

वर्णज्ञानमिति। वर्णा येन शास्त्रेण ज्ञायन्ते तद्वाचो विषयः। शास्त्रेण वाग्विसीयते आबध्यते, शास्त्रेण तस्याः परिज्ञानादित्यर्थः **यत्र चेति**। ब्रह्म वेदः पदे वर्तते। तस्य च शास्त्रं विषयः, लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रं विषय इत्यर्थः। **तदर्थमिति**। शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः। **इष्टबुद्ध्यर्थमिति** । कलादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः । **लघ्वर्थमिति**। अनुबन्धकरणार्थ-

---

उ०—भाष्ये-**उपदिश्यत इति**। अक्षरसमाम्नायोपदेशः किमर्थ इत्यर्थः। पूर्वं कृतोऽप्ययं विचारः कंचिद्विशेषं वक्तुं पुनः क्रियते।

येन शास्त्रेणेति। चतुर्दशसूत्र्यात्मकेन, तन्मूलकपाणिनिव्याकरणेन चेत्यर्थः। **तत्**—शास्त्रम्। **वाचो विषयः**—बन्धनं, प्रतिपादकमित्यर्थः। भाष्ये—'**यत्रचे**'त्यनेन वाक्परामृश्यते इत्याह—**पदे वर्तत इत्यादिना**। **शास्त्रं विषय इति**। प्रतिपादकमित्यर्थः। 'वर्णज्ञानं शास्त्रं—वाचो विषयः। का सा वाग् ? **यत्र ब्रह्म च वर्तते**। चात्पुराणादी'ति भाष्याक्षरार्थः। **तदर्थमित्येतद्व्याचष्टे**—**शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति**। **कलादीति**। इदं प्रयोजनं पस्पशान्ते दूषितम्। **अनुबन्धकरणार्थमिति**। '**लघ्वर्थं**'मित्यक्षराणामत्रार्थे स्वारस्यं चिन्त्यम्। अनुबन्धकरणमूलकप्रत्याहारद्वारा लाघवेनशास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थो वा । **वाक्समाम्नायः** । वाक्सङ्ग्रहोपाय इत्यर्थः। तदाह—**एतावद्भिरेवेति**। दृष्टफलेनाभ्युदयेन वा **पुष्पितः**। अदृष्टफलेन निःश्रेयसेन वा **फलितः**। **वाग्व्यवहारस्येति** । तत्सङ्ग्राहकस्य चतुर्दशसूत्रीरूपस्येत्यर्थः । यथाश्रुते हि भाष्येऽक्षरसमाम्नायोद्देशेन प्रवृत्तविशेषणानामन्यपरतया योजने भाष्यविरोधः। अत एवैतत्प्रतीकमुपादाय **हरिणा**—'**अस्याक्षरसमाम्ना-**

(क) 'पूर्वसूत्रे गोत्रस्य वृद्धमिति सञ्ज्ञा क्रियते।' [१ । २ । ६८]

(ख) पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिशलमधीत इति ॥ ३ ॥

पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः । पूर्वसूत्रेऽप्रधानस्योपसर्जनमिति सञ्ज्ञा क्रियते । [४ । १ । १४]

"पूर्वसूत्रशब्देन पूर्वाचार्यकृतं व्याकरणमुच्यते" इति कैयटः।

(ग) पूर्वसूत्रनिर्देशश्च। चित्वान् चित इति। [६ । १ । १६३]

(घ) पूर्वसूत्रनिर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेषु च येऽनुबन्धा न तैरिहेत्कार्याणि क्रियन्ते।······निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात्। [७ । १ । १८]

(ङ) अद्वशब्दात् प्रथमा पूर्वसूत्रनिर्देशश्च। [८ । ४ । ७] 'पूर्वाचार्याः कार्यभाजः षष्ठ्या न निरदिक्ष'न्निति इति कैयटः।

वेदितव्यो ब्रह्मराशिः, सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चाऽस्य ज्ञाने भवति । मातापितरौ चाऽ-

प्र०—मित्यर्थः । **वाक्समाम्नाय इति** । एतावद्भिरेव वर्णैर्वाग्व्यवहार इत्यर्थः । **पुष्पितः फलित इति** । दृष्टाऽदृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां च । **चन्द्रतारकवदिति** । अनादित्वान्नित्यत्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति । **ब्रह्मराशिरिति** । ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः । **सर्ववेदेति** । सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः । **मातापितराविति** । माहात्म्या-

उ०—**यस्य वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित्कर्त्ताऽस्त्येवमेव वेदे पारंपर्येणास्म र्यमाण**'मिति व्याख्यातम् । **ब्रह्मतत्त्वमेवेति** । तदुक्तं नन्दिकेश्वरेण—'**अकारः । सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः**' इत्यादिना सर्ववर्णानां महेश्वररूपता वर्णेभ्य एव च महदादिसृष्टिरित्यर्थपरतया चतुर्दशसूत्रीं योजयता । तदाह—**सर्ववेदेत्यादि** । अन्ये तु **वर्णज्ञानं**—चतुर्दशसूत्र्यात्मकं शास्त्रं **वाचो**—वेदशास्त्रपुराणरूपायाः सकलवाचो **विषयो**—बन्धनम् । यत्र च—वर्णसमाम्नाये, **ब्रह्म**—बोध्यतया—**वर्तते** । व्याख्याता चैषा चतुर्दशसूत्री ब्रह्मपरतया नन्दिकेश्वरेण । **तदर्थं**—सकलवाग्ज्ञानार्थं, ब्रह्मबोधनार्थं च । अनेन सकलवेदाध्ययनेन यत्फलं तदक्षर-समाम्नायज्ञानेन सूचितम् । तद्वक्ष्यति—**सर्ववेदेत्यादि** । 'सोय'मित्यादि भाष्यग्रन्थश्चै तच्छ्लोकपूर्वार्धस्यैव व्याख्यानपरः । तत्र '**वर्णज्ञान**'मित्यस्य व्याख्या—**सोयमक्षरसमाम्नाय इति** । '**वाग्विषय**'इत्यस्य व्याख्या **वाक्समाम्नाय**'इति, सर्ववाग्रूपत्वात् । तदध्ययनतन्मूलव्याकरणाध्ययनाभ्यां—**पुष्पितः** । **फलितः**—तदर्थ-भावनया जनिततत्त्वज्ञानरूपफलः । '**चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डित**'इत्यनेनास्यानादित्वं सूचयति । तादृशोयं ब्रह्मराशिर्वेदितव्यः । बोध्यबोधकयोरभेदात् । **सर्ववेदेति** । सर्ववेदाध्ययनजन्यपुण्यफलस्य चित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिरस्य ज्ञानेऽध्ययनमात्रे भवति । इदमेव पूर्वं **पुष्पितत्वम्** । तादृशपुत्रवत्वेन च मातापित्रोः स्वर्गे पूजा

अत्रायं सङ्ग्रहः—

एकस्मान् ङञणवटाः, द्वाभ्यां षः, त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।

ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यः, रः पञ्चभ्यः, शलौ षड्भ्यः ॥

पाणिनीयाष्टके ४१ एकचत्वारिंशत् प्रत्याहाराणां व्यवहारोऽस्ति । त इह क्रमशो लिख्यन्ते—

१ अण् । २ अक् । ३ इक् । ४ उक् । ५ एङ् । ६ अच् । ७ इच् । ८ एच् । ९ ऐच् । १० अट् । ११ अण् । १२ इण् । १३ यण् । १४ अम् । १५ यम् । १६ ङम् । १७ यञ् । १८ झष् । १९ भष् । २० अश् । २१ हश् । २२ वश् । २३ झश् । २४ जश् । २५ बश् । २६ छव् । २७ यय् । २८ मय् । २९ झय् । ३० खय् । ३१ यर् । ३२ झर् । ३३ खर् । ३४ चर् । ३५ शर् । ३६ अल् । ३७ हल् । ३८ वल् । ३९ । रल् । ४० झल् । ४१ शल् ।

उणादौ 'ञमन्ताड्डः (१ । ११४) इति 'ञम् प्रत्याहारः । 'चयो द्वितीयाः शरिपौष्करसादेः (८ । ४ । ४८, ३) वार्तिके च 'चय्' प्रत्याहारोऽपि दृश्यते ।

अस्मिन् प्रत्याहाराह्निके भगवता पतञ्जलिनाकेवलमष्टावेव प्रत्याहारसूत्राणि व्याख्यातानि ।

स्य स्वर्गे लोके महीयेते ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

प्र०—तिशयः शास्त्रस्य प्रत्याहारमात्रफलाख्यानद्वारेणान्वाख्यायते । महीयेते इति । पूजां प्राप्नुत इत्यर्थः । महीयशब्दः कण्ड्वादियगन्तः ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

उ०—भवति, यथा कृतराजसूययुधिष्ठिररूपपुत्रेण पाण्डोः स्वर्गे पूजेति । इष्टबुद्ध्यर्थमित्यादि तु प्राग्व्याख्यातत्वान्न व्याख्यातमित्याहुः ।

इति कालोपनामकश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयमाह्निकम्

वृद्धिरादैच् । १ । १ । १ ॥

कुत्वं कस्मान्न भवति 'चोः कुः' [८ । २ । ३०] पदस्येति ? भत्वात् ।

प्र०—वृद्धिरादैच् कुत्वं कस्मान्न भवतीति । अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां, लौकिकत्वादादैच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाज्जाति-

---

उ०—**वृद्धिरादैच्** । द्विपदं सूत्रं, '**कृतमनयोः साधुत्व**'मिति भाष्यदर्शनात् । अन्यथोद्देश्यानेकत्वाद्वृद्धिशब्दस्यावृत्तिर्वाक्यार्थबोधाय कार्या स्यात् । द्वन्द्वे तु समाहारस्यैकस्योद्देश्यस्य शब्दतः संभवात्तां विनापि सिद्ध्यति । न च समाहारे टच्प्रसङ्गः, समासान्तविधेरनित्यत्वात् । '**अतेरंश्वादय**' इति सूत्रेऽश्वादिगणे राजञ्शब्दपाठाल्लिङ्गात् । अन्यथा '**राजाह**'इति टचा सिद्धे किं तेन । यद्वा पदत्रयं, पस्पशायां भाष्ये '**वृद्धिः**' 'आत्' '**ऐ**'जिति पदविभागदर्शनात् । **वृद्धिशब्दस्त्वावृत्त्या योज्यः** । अत्र पक्षेऽ'**नयो**'रिति भाष्यं—खण्डयोरित्यर्थकम् ।

असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेरश्रद्धेयतापत्त्या तदुक्तपदानां साधुत्वं विचारयति—भाष्ये—**कुत्वमित्यादि** । ननु ऐच्छब्दस्यादिरन्त्येत्यनेन कृत्रिमतया लौकिकवैदिकबहिर्भूतत्वेन कथं सुबादिशास्त्रप्राप्तिः लौकिकत्वं च लोकेऽर्थबोधनाय प्रयुक्तशब्दत्वमत आह—**अनेकेति** । **नित्यत्वाच्चेति** । चो हेतौ । यतः शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वात्सर्वसंज्ञानां नित्यत्वमतो लौकिकत्वाच्छास्त्रप्राप्तिरित्यन्वयः । लोकेऽर्थान्तरेऽप्रसिद्धानामपि संज्ञानां नित्यत्वमिति बोधयितुं सर्वशब्दः । नन्वेवं **वृद्धिरादै**जित्यादीनां वैयर्थ्यमत आह—**शक्तीति** । **शक्त्यवच्छेदः**—तत्सङ्कोचः । **विनियोगो**—विशेषे नियमः । अभिमतातिरिक्तार्थान्तरव्युदासाय च सः । परिसङ्ख्यायां चाऽत्र **शास्त्रे** प्रायेण नियमव्यवहार इति बोध्यम् । यद्वा—**शक्त्यवच्छेदः**—शक्तिनिश्चयः, '**शब्दार्थस्यानवच्छेदे**' इत्यादाववच्छेदशब्दस्य तदर्थकत्वदर्शनात् । फलरूपे हेतौ तृतीया । **विनियोगः**—उपदेशः । शक्तिनिश्चयफलकोपदेशादित्यर्थः । एवंच तत्सङ्केतकरणरूपप्रकरणादर्थान्तराऽप्रतीतिरिति बोध्यम् । इदमेव युक्तं, सर्वार्थवाचकत्वेपि सङ्केतरूपत्वेनाऽज्ञातशक्तिबोधकतया विधित्वसंभवेनैषां नियमार्थत्वाऽसम्भवात् । नन्वेवं लौकिकार्थबोधो न स्यादत उक्तम्—**अनेकशक्ते**रिति । स्वशास्त्रे एव प्रकरणादन्यार्थाऽबोध इति भावः । अनेकस्मिन्ननेका वा शक्तिरस्येति विग्रहः । अन्त्ये '**सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे**'इति पुंवत्त्वम् । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणाद्वा **स्त्रिया** इति पुंवत्त्वम् । '**आश्रयभेदादेव शक्तिभेद**' इति मते आद्यः । निरूपकभेदाद्भेदे द्वितीयः । नित्ये शब्दार्थसंबन्धे पुरुषव्यापारात्प्रागवाचकस्य न पुरुषव्यापारेण वाचकता शक्या कर्तुमतः '**सर्वेसर्वार्थवाचका**' इत्यभ्युपगमादनेकशक्तित्वावसायः । तादात्म्यमेव च शब्दार्थयोः शक्तिः । अत्र पक्षे गौणमुख्यविभागः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिमूलः । 'अन्यायोऽनेकार्थत्व'मिति त्वश्रद्धेयमेवेति निरूपितं मञ्जूषायाम् । अत्र लौकिकशब्दत्वं साध्यम् । शास्त्रीयसंज्ञात्वसमानाधिकरणं नित्यत्वं हेतुः । अतो न वैदिकेषु व्यभिचारः । **सर्वसंज्ञानामिति** वदता सूचितमिदम् । '**अपूर्वाः संज्ञाः क्रियन्ते**' इति पक्षेपि

कथं भसंज्ञा ? 'अयस्मयादीनि च्छन्दसि' [१ । ४ । २०] इति । छन्दसीत्युच्यते, न चेदं छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति । यदि भसंज्ञा 'वृद्धिरादैजदेङ्गुण' इति जश्त्वमपि† न प्राप्नोति । उभयसंज्ञान्यपि च्छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा—'स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन' [ऋ० ४ । ५० । ५] । पदत्वात्कुत्वम्, भत्वाज्जश्त्वं

प्र०—शब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः । तत्र कुशब्दः पञ्चसु वर्णेष्वासक्तरूपो वाचकत्वेन विनियुक्त इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः ।

छन्दोवदिति । न वैशेषिकादिसूत्राणि, अपि त्वङ्गत्वाद्व्याकरणसूत्राण्येव । इष्टिश्चेयम्—

उ०—लौकिकत्वं साधयति–अनुकरणेति । अयमपि लौकिकत्वे हेतुः, आदिरन्त्येनेत्यनेन संज्ञात्वेन विनियुक्तस्यैच्शब्दस्यानुकरणं सूत्रे, लक्षणया तेनैवोपस्थापितयोरैकारौकारयोस्तात्पर्यवशाच्छाब्दबोधविषयतेति बोध्यम् । अनुकरणे च सर्वशब्दानां साधुत्वेन शास्त्रविषयतेति भावः । यत्त्वैजित्याद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणमिति । तन्न । तथा सत्यादिरन्त्येनेति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । वृद्धिशब्दादेः शास्त्रविषयताया एवमप्यनुपपादनाच्च । नन्वनुकरणत्वाऽननुभवः । किं च 'त्रयी शब्दानां प्रवृत्ति'रिति पक्षे उक्तहेतुद्वयस्याप्यभावोऽत आह—जातीति । वैयाकरणव्यवहाराच्च तत्सिद्धिरिति भावः । अत्र पक्षे जातिबोधार्थमेव संज्ञासूत्राणीति बोध्यम् । अत्रापि पक्षे लौकिकत्वं संज्ञापक्षवदेव बोध्यम् । हरदत्तस्तु 'वृद्धिशब्दो वृद्धेर्भावे क्तिन्नन्तः । अभेदोपचाराच्च वृद्धियुक्तादैक्षु वृत्तिः । लक्षणयैव सिद्धे सूत्रं नियमार्थं—'वृद्धियुक्तप्लुतदीर्घकारादीनां बोधो मा भू'दिति त्रयीपक्षे सूत्रार्थमाह । तन्न । 'अदेङ् गुण' इत्यादावसंभवात् । ननु कुत्वमित्यत्र संज्ञात्वपक्षे ककारादिपञ्चकगतप्रवृत्तिनिमित्ताऽभावाद्भावप्रत्ययोऽनुपपन्नः । किं चाऽत्र ककारस्य प्राप्तिर्न तु कुवृत्तिधर्मस्येति 'कुत्व'मित्यसङ्गतमत आह—तत्रेति । आसक्तरूपः—संबद्धस्वरूपः । एवं च 'कुशब्दः कुशब्दवत्ककारादिषु शक्त' इत्येवं शक्तिग्रहात्कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । संबन्धश्चानादिव्यवहारसिद्धतादात्म्यम् । तादात्म्येन कुशब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य शक्तित्वेन तस्य ग्रहे बाधकाऽभावात् । केचित्तु शब्दस्य स्वरूपं कुशब्दत्वं सामान्यं तत्कादिष्वारोपितं प्रवृत्तिनिमित्तं, तद्व्यक्तिश्च वाच्येत्याहुः । तेन च कुत्वशब्देन स्वार्थाश्रयः ककारो लक्ष्यते इति ककारः कस्मान्नेति चोद्यपर्यवसानम् । वस्तुतः कुत्वकुपदयोर्भत्वभसंज्ञापदयोश्च पर्यायतेति ऋलृक्सूत्रे निरूपितमिति न कश्चिद्दोषः ।

अङ्गत्वात्—पदपदार्थबोधनद्वारा वेदोपकारकत्वात् । मुखं व्याकरणमित्यादिनाऽङ्गत्वनिरूपणाच्च । प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणमिति पस्पशायां भाष्योक्तेश्च । अस्यामिष्टौ नार्षत्वं प्रयोजकं, 'नैषेष्टिरस्ति छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ती'ति यूस्त्र्याख्याविति सूत्रे भाष्योक्तेः । तस्मादङ्गत्वमेव प्रयोजकमिति भावः । ननुछन्दसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरत आह—इष्टिरिति । तथा च भाष्यकारीयातिदेशात्सूत्रेषु च्छन्दःकार्यप्रवृत्तिरिति भावः । भाष्ये जश्त्वमपीति । संहितया पाठे इत्यर्थः ।

उभयसंज्ञान्यपीति । उभे संज्ञे येषामिति विग्रहः । संज्ञाद्वयहेतुककार्यदर्शनेन तद्वत्त्वकल्पनेति भावः ।

† ८ । २ । ३९

न भवति । एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वम्, भत्वाकुत्वं न भविष्यति ।

किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणम्—वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणम्, आहोस्विदादैज्मात्रस्य ? किं चातः ? यदि तद्भावितग्रहणं, शालीयः, मालीय इति वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति‡ । आम्रमयम्, शालमयम्, वृद्धिलक्षणो मयण्न प्राप्नोति × । आम्रगुप्तायनिः, शालगुप्तायनिः,—वृद्धलक्षणः फिञ् न प्राप्नोति+ ।

अथादैज्मात्रस्य ग्रहणं—सर्वो भासः सर्वभास इति, 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च' [६ । २ । १०५] इत्येष विधिः प्राप्नोति । इह च तावती भार्याऽस्य तावद्भार्यः, यावद्भार्यः । 'वृद्धिनिमित्तस्य' [६ । ३ । ३९] इति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति ।

अस्तु तर्हि—आदैज्मात्रस्य ग्रहणम् । ननु चोक्तम्—'सर्वो भासः सर्वभास इति, उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोती'ति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—

प्र०—'छन्दोव'दिति ।

किं पुनरिति । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्पक्षद्वयेऽपि दोषसंभवात्प्रश्नः ।

उत्तरपदस्येत्येवमिति । तत्र हि '**वृद्धौ सर्वं च**'त्यप्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्या-

उ०—ननु सूत्रादादैज्मात्रग्रहणपक्ष एव प्रतीयत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—**उभयथेति** । लुगादिसंज्ञासु तद्भावितपक्षस्य, लोपसंज्ञायामदर्शनमात्रस्येति भावः ।

ननु टिघुभादिसंज्ञास्वतद्भावितानामेव ग्रहणं दृश्यत इति सोऽपि पक्षः शङ्कितुमुचित इति चेन्न; तत्र हि तद्भाविताऽसंभवादतद्भावितानामेव ग्रहणम्, न च तथा प्रकृते इति '**उभयथे**'त्युक्तम् । वृद्धिशब्दे तन्त्राद्यङ्गीकारे तद्भावितग्रहणम् । वृद्धिशब्दैकत्वे द्वितीयः पक्ष इति भावः ।

भाष्ये—**वृद्धिलक्षणो मयडिति । नित्यं वृद्धशरादिभ्य** इत्यस्य वृद्धसंज्ञाद्वारा वृद्धिलक्षणत्वं बोध्यम् । '**वृद्धलक्षण**' इति पाठे एषां वृद्धित्वाऽभावेन समुदायानां वृद्धत्वाभावादित्य**र्थः** । **फिञिति । उदीचां वृद्धादगोत्रा**दिति । न च 'प्राचामवृद्धा'दिति फिनाप्येतत्सिद्धं, पुंवद्भावनिषेधोऽप्याम्रगुप्तायनीभार्य इत्यादौ 'जातेश्चे'तिसिद्ध इति वाच्यम्, आम्रगुप्तायनेरपत्यं युवेत्यर्थेऽणो **यञञिञ्त्रियार्षञित** इति लुकि 'आम्रगुप्तायनि'-रित्येव रूपं पितरि पुत्रे चेष्यते, फिनि तु ञितः परत्वाऽभावान्न सिध्येत् । न चाऽ**ब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमि**ति तत्सिद्धिः । ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्तेः ।

भाष्ये—**एष विधिरिति** । पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्य**र्थः** । तावद्भार्ये '**आ सर्वनाम्न**' इत्यात्वस्य वतुर्निमित्तमिति पुंवत्त्वनिषेधप्राप्तिः । यदि प्रथमपक्षे दोषो दुरुद्धरोऽ**स्तुतर्ही**त्यन्वयः ।

तद्वत्युत्तरपदे इति । समासाक्षिप्तोत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्यायो**त्तरपदस्येत्येवं** वृद्धिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति भावः । तत्राधिकारलक्षणायां बीजमाह—**तत्र हीति** । न च आ अवतीति औः, सर्वस्य औः

‡ ४ । २ । ११४

× ४ । ३ । ११४

१—वृद्धलक्षणः' इतिपाठान्तरम् ।

+ ४ । १ । १५७

'उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धा'विति । कथं तर्हि ? 'उत्तरपदस्य' [७ । ३ । १०] इत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपदे इत्येवमेतद्विज्ञायते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । तद्भावितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत--सर्वः कारकः सर्वकारक इति ।

यदप्युच्यते—इह तावती भार्याऽस्य तावद्भार्यः, यावद्भार्य इति च 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते---वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तस्येति । कथं तर्हि ? वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोऽयं वृद्धिनिमित्तः, वृद्धिनिमित्तस्येति । किं च वृद्धेर्निमित्तम् ? योऽसौ ककारो णकारो ञकारो वा । अथवा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम् । कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम् ? यस्त्रयाणामाकारैकारौकाराणाम् ।

प्र०—ऽभावात्सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदं ग्रहीष्यत इत्यतिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारमवगमयति ।

वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति । निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रीयतेऽन्यथा **वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव** ब्रूयात् । वृद्धिनिमित्तत्वाच्चतद्धितस्य तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधायिष्यते । अथवा वृद्धेः संबन्धी यस्तद्धित इति वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रयिष्यते ।

योऽसौ ककार इति । कणञेषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम् । **अथ वेति** । निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुत्वसङ्ख्यो वृद्धिशब्दः समस्यते, वृद्धीनां निमित्तं वृद्धिनिमित्तमिति ।

उ०—सर्वौरित्यादौ वृद्धिरूपोत्तरपदसंभवः । न चैकादेशे व्यपवर्गाऽभावः, नेन्द्रस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरपदसंबन्धिकार्यस्यैकादेशात्प्राक् प्रवृत्तिस्वीकारात् । तथा च सर्वशब्दान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेन औकारस्यानुदात्तत्वे एकादेशस्य '**स्वरितो वानुदात्ते**' इति पाक्षिकः स्वरितः स्यादिति वाच्यम्, तादृशानामभिधाने दृढतरमानाऽभावात् । स्वरितत्वाद्वाऽधिकारलाभ इति बोध्यम् ।

अन्यथा वृद्धेरिति । वृद्ध्यात्मकतद्धिताभावाद्वृद्धिनिमित्तग्रहणम् [इति भावः । नन्वर्शः **शब्दा**दर्शआद्यचि टाप्यर्शसेत्यादौ वृद्धिरूपसंभव इत्यरुचेराह—**अथवेति** ।] व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावाऽप्रवृत्तिरिति भावः । **तेषामेवेति** । **एवशब्दोऽप्यर्थे** । विशिष्टस्य निमित्तत्वे विशेषणानामपि तत्त्वमिति भावः । ननु वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्यावगतेर्बहुवचनान्तेन विग्रहोऽनुपपन्नोऽत आह—**निमित्तेति** । तत्र कार्त्स्न्यं प्रतिपत्तिकालिकं न प्रयोगसमवायीति न पारिषद्याभार्ये दोषः । न च वैयाकरणभार्येपि निषेधापत्तिः, इष्टापत्तेः । **अत एवादैज्मात्रस्येति पक्षेऽत्र दोषानुद्भावनम्** । तद्भावितानामेवेति पक्षेपि '**न खाभ्या**'मिति सूत्रे ऐजंशेपि वृद्धिपदसंबन्धेन निषेधप्रवृत्तिरत्र सूपपादा । अत एव **देविकाशिंशपेति** सूत्रे भाष्यकृता तत्संबन्धो दर्शित इत्याहुः । **आदैज्मात्रग्रहणादेव मालादीनां** चेति सार्थकम्, अन्यथास्याऽवृद्धत्वात्प्रस्थेऽवृद्धमित्येव सिद्धे किं तेन ।

संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः ॥ १ ॥

'अथ संज्ञे'त्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः । किं प्रयोजनम् ? संज्ञासंप्रत्ययार्थः । वृद्ध्यादीनां शब्दानां 'संज्ञे'त्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् ।

इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां 'संज्ञे'त्येष संप्रत्ययो न स्यात् । इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात् । 'अनर्थक'मित्याह । कथम् ? 'यथा लोके' । लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते । अर्थवन्ति तावत्—'देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन' 'देवदत्त गामभ्याज कृष्णा'मिति । अनर्थकानि—'दश दाडिमानि, षडपूपाः, कुण्डमजाजिनं, पललपिण्डः, अधरोरुकमेतत्कुमार्याः, स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीनः' इति ।

प्र०—**संज्ञाधिकार** इति वार्तिकम् । तस्य व्याख्यानम्—'अथ संज्ञेत्येव'मिति । अथशब्दः संज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः । **वृद्ध्यादीनामिति** । संप्रत्यय इत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी । वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्नित्यर्थः ।

यथा लोके इति । कात्यायनेनाऽसंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणाऽनर्थकत्वे लोकं दृष्टान्तत्वेन योजयति—**बहुसूत्रमिति** । बहुव्रीहिः । प्रकरणं चान्यपदार्थः, समाहारे द्विगुर्वा । **अर्थवन्ति चेति** । यथा लोकोऽर्थवन्ति प्रयुङ्क्ते एवमनर्थकान्यपीत्यर्थः । यावदाप्तत्वमाचार्यस्य न साधितं तावदनर्थकत्वशङ्का, झटिति समन्वयाऽनवगमाद्वा । **दश दाडिमानीति** । पदार्थानां समन्वयाऽभावादत्राऽऽनर्थक्यम् ।

उ०—**वार्तिकमिति** । **सूत्रे**ऽनुक्तदुरुक्तचिन्ताकरत्वं **वार्तिकत्वम्** । एतेन सूत्रव्याख्यानाय प्रवृत्तस्य कात्यायनस्याऽयुक्ता दुरुक्तचिन्तेत्यपास्तम् । **प्रस्तावेति** । वार्तिकेऽधिकारशब्दोक्तः स इति भावः । वृद्ध्यादीनां संज्ञात्वाद्भेदनिबन्धनषष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह—**संप्रत्यय इति** । भाष्ये **संज्ञेत्येष इति** । शब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासादिदं नानुपपन्नम् ।

भाष्यकारस्त्विति । अधिकारं विनाऽसंप्रत्यये दृष्टान्तस्य लौकिकस्याऽभावादर्थापरिज्ञाने दृष्टान्तानुपयोगाच्चेति तद्भावः । **वाक्याध्याहारेणेति** । **इदमिदानी**मितिवाक्याध्याहारेणेत्यर्थः । ननु द्विगावकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रीत्वे ङीप्स्यादत आह **बहुव्रीहिरिति** । अन्यपदार्थस्याऽशब्दत्वाद्बहुव्रीहिर्दुर्ज्ञेयोऽत आह—**समाहारे इति** । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाऽभावः । अत एव त्रिसूत्रीत्यादि सङ्गच्छते । बहुसूत्रशब्दस्यैव तत्र पाठादित्यभिमानः । नन्वनर्थकदृष्टान्तेऽर्थवन्तीत्यादि व्यर्थमत आह—**यथेति** । यद्यप्यन्वितार्थकपदसमूह एव **वाक्यम्**, तथापि भाष्ये पदसमूहे एव वाक्यशब्दः प्रयुक्तोऽतो'ऽनर्थकानि वाक्यानी'ति न विरुद्धम् । **झटिति**—विनाचार्याचारादिज्ञानेन । **पदार्थानाम्**—'कुण्डमजाजिन'मित्यादीनाम् । स्फ्यकृतोऽपत्यं **स्फैयकृतः** ।

संज्ञासंज्ञ्यसन्देहश्च ॥ ३ ॥

क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसन्देहो वक्तव्यः । कुतो ह्येतत् 'वृद्धिशब्दः संज्ञा, आदैचः संज्ञिन' इति । न पुनरादैचः संज्ञा, वृद्धिशब्दः संज्ञीति ?

यत्तावदुच्यते—'संज्ञाधिकारः कर्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थः' इति । न कर्तव्यः ।

आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः†

आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति । किमिदम्—'आचार्याचारा'दिति ? आचार्याणामुपचारात् ।

यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ ४ ॥

तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वाते 'देवदत्तो' 'यज्ञदत्त' इति । तयोरुपचारादन्येपि जानन्ति, 'इयमस्य संज्ञे'ति । वेदे याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति 'स्फ्यो यूपश्चषाल' इति । तत्रभवतामुपचारादन्येऽपि जानन्ति, 'इयमस्य संज्ञे'ति । एवमिहापि । इहैव तावत्केचिद्व्याचक्षाणा आहुः—'वृद्धिशब्दः संज्ञा, आदैचः संज्ञिन' इति । अपरे पुनः—'सिचि वृद्धिः' [७ । २ । १] इत्युक्त्वाऽऽकारैकारौकारानुदाहरन्ति । तेन[1] मन्यामहे—'यया प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा, ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन' इति ।

प्र०—**आचार्याचारादिति** । आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः ।

वृद्धिशब्दः संज्ञेति । वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते । यथादैचां वर्णानामिति वर्णत्वम् । **अपर इति** । प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञ्यभिव्यक्तिः । संज्ञासूत्रार्थाद्वा प्रदेशार्थस्य व्यवस्थेति भावः ।

उ०—**उपचारो** नाम गौणी वृत्तिरिति भ्रमं व्युदस्यति—**व्यवहारादिति** । अनेन व्यवहाराच्छक्तिग्रह उक्तः । स च शक्तिग्राहकशिरोमणिः ।

भाष्ये—**वेदे याज्ञिका इति** । यज्ञकाण्डद्रष्टार ऋषय इत्यर्थः । वेदकर्तृत्ववत्संज्ञाकर्तृत्वं तेषां द्रष्टव्यम् ।

भाष्ये—**इहैवेति** । वृद्धिरादैच्सूत्रे एवेत्यर्थः । असत्याः शक्तेर्व्याख्यानेनोत्पादयितुमशक्यत्वादाह—**वृद्धिशब्दस्येति** । **प्रत्यायनशक्तिः**—प्रत्यायने बोधजनने कारणीभूता शक्तिः । भाष्ये—**उदाहरन्तीति** । **वृद्धिरादैजि**ति सूत्रार्थकथनार्थं तत्प्रदेशत्वेन सिचिवृद्धिरित्युक्त्वा तदुदाहरणत्वेनाकार्षीदनैषीदश्रौषीदित्युदाहरन्तीत्यर्थः । एवं च वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादैचां प्रत्याय्यत्वं निर्णीय **वृद्धिरादैच्**सूत्रस्य संज्ञाबोधकत्वं, वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वं च निर्णयन्तीति भावः । **तेन**—अपराचार्योक्तोदाहरणेन ।

---

† चतुर्थवार्तिकस्य पूर्वखण्डोऽयम् ।

१. ते इति पाठान्तरम् ।

यदप्युच्यते—'क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसन्देहो वक्तव्य' इति ।

संज्ञासंज्ञ्यसन्देहश्च ॥ ५ ॥

संज्ञासंज्ञिनोश्चाऽसन्देहः सिद्धः । कुतः ? 'आचार्याचारादेव' । उक्त आचार्याचारः ।

अनाकृतिः ॥ ६ ॥

अथवाऽनाकृतिः संज्ञा, आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य 'देवदत्त' इति संज्ञा क्रियते ।

लिङ्गेन वा ॥ ७ ॥

अथ वा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि 'इत्थंलिङ्गा संज्ञे'ति । वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं करिष्यते, नादैच्छब्दे ।

इदं तावदयुक्तं यदुच्यते—'आचार्याचारा'दिति । किमत्राऽयुक्तम् ? तमेवो-

---

प्र०—अनाकृतिरिति । आकृत्या साहचर्याद्भेदो लक्ष्यते । तेनायमर्थः—वृद्धिशब्द एकत्वात्संज्ञा, आदैचां बहुत्वात्संज्ञित्वम् । लाघवार्थं हि संज्ञाकरणम् । यथा—'सर्वादीनि सर्वनामानी'त्यनेकस्यैका संज्ञा क्रियते, न त्वेकस्याऽनेका संज्ञा, प्रयोजनाऽभावात् । **आकृतिमत इति** । अवस्थाभेदेष्वपि स एवाऽयमिति प्रत्यभिज्ञानिमित्तं देवदत्तत्वादिकं सामान्यमस्तीत्याकृतिमत इत्युक्तम् ।

लिङ्गेन वेति । कलादिना वर्णदोषेणेत्यर्थः ।

तमेवोपालभ्येति । यो हि सूत्रकारमुपालभते—'अगमकं ते सूत्र'मिति, स कथं वृत्तिकारान्प्रामाण्येनाश्रयतीत्यर्थः । **अपरितुष्यन्निति** । त्वयाऽपि परिहारान्तरं ब्रुवताऽऽचार्याचारो न प्रमाणत्वेनाश्रित इत्यर्थः ।

तच्चापीति । 'लिङ्गेन वे' त्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः । 'अनाकृतिः संज्ञे'त्येतत्तु न्यायसिद्धत्वान्न वक्तव्यम् ।

अथवैतर्हीति । एवं सतीत्यर्थः । ङकारादिष्वनुबन्धेषु कलादिकमासज्यते । ततश्च

उ०—नन्वाकृतिर्जातिस्तद्भेद आदैच्स्वपि, तदभावस्तु न वृद्धिशब्देऽपीत्यत आह—**आकृत्येति** । बहुव्रीहिरिति भावः । 'अनाकृति'रित्येतन्न्यायसिद्धमित्याह—**लाघवार्थमिति** । नन्वेकस्यापि तव्यादेरनेकाः कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञाः क्रियन्तेऽत आह—**प्रयोजनेति** । सति हि प्रयोजने तथा, प्रकृते तु न तथा, प्रयोजनाऽभावादिति भावः । **प्रत्यभिज्ञानिमित्तकम्** । प्रत्यभिज्ञाप्रमाणकमित्यर्थः । वस्तुतो भाष्ये '**आकृतिमत**' इत्यस्य भेदवत इत्यर्थः । अवस्थाभेदेन च तत्रारोपितः सः । आरोपितभेदेन च जातिसत्वे न मानम् । अत एव देवदत्तेत्यादौ न ङीषिति **कश्चित्** ।

स कथं वृत्तिकारानिति । **तस्यैवेति** भाष्यस्य,—तदीयस्यैवेत्यर्थ इति भावः ।

लिङ्गेन वेत्येतदिति । लिङ्गासङ्गः, इत्थंलिङ्गा संज्ञेति च वक्तव्यमित्यर्थः ।

ङकारादिष्विति । धात्वादिपठितेष्वित्यर्थः । ननु संज्ञालिङ्गे कृतेऽपीत्संज्ञाद्यभावे कथं तेषां निवृत्तिरत

पालभ्य 'अगमकं ते सूत्र'मिति, तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम् । अपरितुष्यन् खल्वपि भवाननेन परिहारेण—'अनाकृतिर्लिङ्गेन वे'त्याह । तच्चापि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते, अथवैतर्हि इत्संज्ञा न वक्तव्या । लोपश्च न वक्तव्यः† । संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते । न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते । स्वभावतः संज्ञा संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तते । तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति ।

सिद्ध्यत्येवम् । अपाणिनीयं तु भवति । यथान्यासमेवाऽस्तु । ननु चोक्तम्—"संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके" इति । न च यथा लोके तथा व्याकरणे । प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म । तत्राऽशक्यं वर्णेनाऽप्यनर्थकेन भवितुम्, किं पुनरियता सूत्रेण । किमतो यदशक्यम् ? अतः संज्ञासंज्ञिनावेव ।

कुतो नु खल्वेतत्—'संज्ञासंज्ञिनावेवे'ति, न पुनः साध्वनुशासनेऽस्मिञ्छास्त्रे

प्र०—तेषां संज्ञात्वे सति ङदात्मनेपदमिति करिष्यते । संज्ञाश्च संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तन्त इतीत्संज्ञा लोपश्च न वक्तव्यौ भवत इत्यर्थः ।

प्रमाणभूत इति । प्रामाण्यं प्राप्त इत्यर्थः । भू प्राप्तावित्यस्याऽऽधृषाद्वेति णिजभावे रूपम् । वृत्तिविषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्तते । **दर्भपवित्रेति** । प्रमादाऽभावं दर्शयति । **प्राङ्मुख इति** । प्राच्या अभ्युदयहेतुत्वात् । **महतेति** । मनः प्रणिधानं दर्शयति । एतच्च सर्वमागमात्प्रोद्ध्यम् । एवमानर्थक्ये परिहृते संज्ञासंप्रत्ययाय पक्षान्तराणि प्रश्नमुखेन प्रतिक्षिपति—**किमत इति** ।

कृतमनयोरिति । आदैच्छब्दस्य द्वन्द्वत्वादनयोरिति द्विवचननिर्देशः । **आदैच इति** । तेषां

उ०—आह—भाष्ये—**स्वभावतः संज्ञे**ति । तद्व्याचष्टे—**संज्ञाश्च संज्ञिनमिति** ।

भाष्ये—**अपाणिनीयं त्विति** । अनन्तस्थलेषु दोषविशिष्टपठने, आनुनासिक्यादिवत् प्रतिज्ञाकरणे च दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः ।

ननु भवतेर्जन्मार्थत्वेनाऽभूततद्भावप्रतीत्या च्वौ सति 'प्रमाणीभूत' इति स्यात्, तदविवक्षायां तु प्रमाणमाचार्यः प्रकारान्तरेण भूत इत्यर्थः स्यादत आह—**प्रामाण्यमिति** । **वृत्तिविषये** इति प्रकृताभिप्रायम् । प्रमादः—पिशाचादिसंबन्धः । **आगमः**—संप्रदायः, प्रकृतभाष्योक्तिर्वा । भाष्ये—**अनर्थकेनेति** । बोध्यार्थरहितेनेत्यर्थः । तेन पारायणे सर्वेषामदृष्टार्थत्वेपि दृष्टप्रयोजनराहित्यरूपमनर्थकत्वं वर्णपदसूत्राणामस्त्येवेति न वक्ष्यमाणसूत्रादिप्रत्याख्यानाऽसङ्गतिः । **संज्ञासंप्रत्ययाय**—संज्ञात्वनिश्चयाय । भाष्ये—**किमत इति** । अतस्तादृशकर्तृकत्वात्किं कथमर्थवत्त्वं, यत्—यतस्तत्—**अशक्यम्**—अशक्यनिरूपणमित्यक्षरार्थः ।

साध्वनुशासन इत्यनेन साधुत्वपक्षस्याऽकाण्डता वारिता ।

द्वन्द्वत्वादिति । 'अनयो'रित्यस्य 'पदयो'रिति विशेष्यम् । पदानामेव साधुत्वान्वाख्यानादिति ।

---

† १ । ३ । २—६ ।

साधुत्वमनेन क्रियते ? कृतमनयोः साधुत्वम् । कथम् ? वृधिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे, तस्मात्क्तिन्प्रत्ययः' । आदैचोऽप्यक्षरसमाम्नाये उपदिष्टाः ।

प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात्---'वृद्धिशब्दात्परे आदैचः प्रयोक्तव्या' इति । नेह प्रयोगनियम आरभ्यते । किं तर्हि ? संस्कृत्य—संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति । तद्यथा—'आहर पात्रम्', 'पात्रमाहरे'ति ।

आदेशास्तर्हीमे स्युः । वृद्धिशब्दस्याऽऽदैच आदेशाः । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा

प्र०—च द्वन्द्वनिर्देशोऽयमादैच्छब्द इत्यर्थः ।

प्रयोगनियमार्थमिति । 'आदैज्वृद्धि'रिति प्रयोगो मा भूदित्यर्थः ।

नेहेति । प्रयुज्यत इति प्रयोगः । तस्य स्वतन्त्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो नारभ्यते, अपि तु पदावयवस्य प्रकृतिप्रत्ययोपसर्जनागमादिरूपस्य । लोके च केवल एव वृद्धिशब्दः प्रयुज्यत इति न तस्याऽनेन नियमः क्रियते, लोके च प्रयुक्तानामिदमनुशासनम् ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । स्थानशब्दोऽर्थवाची । तिष्ठन्त्यस्मिञ्शब्दा इति स्थानम् । न च वृद्धिशब्दार्थमादैचो वक्तुं शक्तास्तेनाऽत्र षष्ठ्यर्थाऽभावादिति तात्पर्यम् । तथा हि षष्ठ्यभावेऽपि

उ०—भावः । भाष्ये—**अविशेषेणेति** । प्रत्ययविशेषमनादायेत्यर्थः । ननु वर्णसमाम्नाये आकाराद्युपदेशेऽप्यादैच्छब्दस्य किमागतमत आह—**तेषांचेति** । 'संज्ञाग्रहणद्वारेणे'ति शेषः । **तपरइति आदिरन्त्येनेति** च तेषां कृतयोरादैच्संज्ञयोर्द्वन्द्वनिर्देशेन द्वन्द्वशास्त्रेण कृतं साधुत्वमित्यर्थः । ऐजित्यपि तन्मूल**कादिरन्त्येने**त्यनेन बोधितमित्याशयेन भाष्ये—**अक्षरसमाम्नाये उपदिष्टा** इत्युक्तम् ।

ननूपसर्जनं पूर्वं, परश्चेत्यादिभिः प्रयोगनियम आरभ्यत एवेत्यत आह—**प्रयुज्यत इति** । **स्वतन्त्रस्येति**—गत्युपसर्गनिरासः । तौ हि द्योतकत्वात्परतन्त्रौ । **पदावयवस्येति** । **आदिना**—द्योतकाः । युक्त्यन्तरमाह—**लोके चेति** । शिष्टलोकाभिप्रायम् । प्रयुक्तानां चेदमनुशासनमिति भावः । **केवलः**—आदैच्पदाऽसंबद्धः । भाष्ये—**संस्कृत्येति** । साधुत्वेनान्वाख्यायेत्यर्थः । **अभिसंबन्धः**—पौर्वापर्यलक्षणः ।

षष्ठ्यभावेऽपि **नाभि नभञ्चे**त्यादावादेशदर्शनादाह—**स्थानेति** । '**षष्ठीस्थाने** इति सूत्रगत' इति शेषः । तत्र हि सूत्रे स्थानशब्दोऽधिकरणव्युत्पत्त्याऽर्थवाची, भावव्युत्पत्त्या प्रसङ्गवाची च तन्त्रेणोपादीयते । अन्यथा केवलाऽर्थशब्दं प्राप्तिशब्दं वोपाददीत । एवं च याऽनियोगा षष्ठी सा प्रसङ्गनिरूपितसंबन्धार्थिकैवेत्येकोऽर्थः । द्वितीये तु षष्ठीशब्दो लक्षणया स्थानिपरः । '**स्थाने**' इति सप्तमी–वाच्यस्यार्थस्याधिकरणत्वविवक्षया बोध्या । **योगशब्दश्च** युज्यत इति व्युत्पत्त्या आदेशवाची, ततोऽर्शआद्यच् । तेन 'स्थानी स्वार्थाभिधानसमर्थादेशवा'नित्यर्थ इति भावः । भाष्यस्य तु **षष्ठीनिर्दिष्टस्य**—स्थानिनो योऽर्थस्तस्य—वाचका उच्यन्ते । न चात्रादैचु **षष्ठीनिर्दिष्टस्य**—स्थानिनोऽर्थानभिधेयत्वेन पश्याम इत्यर्थः । **षष्ठ्यर्थाभावादिति** । षष्ठीबोध्यस्थान्यर्थाभिधानसामर्थ्याऽभावादिति भावः । **तदर्थसद्भावादिति** । आदेशस्य स्थान्यर्थबोधनसामर्थ्यसद्भावा-

उच्यन्ते । न चात्र षष्ठीं पश्यामः ।

आगमास्तर्हीमे स्युर्वृद्धिशब्दस्यादैच आगमाः । आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते, लिङ्गेन वा । न चात्र षष्ठीं, न खल्वप्यागमलिङ्गं पश्यामः ।

इदं खल्वपि भूयः—–सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च । द्वयोश्चैतद्भवति । कयोः ? विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा । तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्ये इति ।

प्र०—तदर्थसद्भावाद्भवत्येव स्थान्यादेशभावः, यथा 'नाभि नभं च' 'परश्वी परशु' चे'ति ।

आगमा अपीति । अत्राप्यर्थोऽपेक्ष्यते । अनागमकानामर्थे सागमका इत्यर्थः । **लिङ्गेन वेति** । देशविशेषप्रतिपत्तये टकारादिलिङ्गं तत्र क्रियत इत्यर्थः ।

इदं खल्वपीति । विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञापक्षं स्थापयति । देवदत्तः पचतीत्यस्ति सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्तित्वम् । गौरश्व इत्यस्त्येकविभक्तित्वं न तु सामानाधिकरण्यमित्युभयोरुपादानम् । संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वं, प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानम् । तत्तु सामानाधिकरण्यं शब्दयोरेव केचिदिच्छन्ति । द्वाभ्यां शब्दाभ्यां

उ०—दित्यर्थः । वस्तुतस्तु स्थानं प्रसङ्ग एव, स चार्थवत एव, अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगात् । एवं चाऽर्थप्रयुक्त एव स्थान्यादेशयोः संबन्ध इति स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति वदन्ति ।

अत्रापीति । वस्तुतोऽवयवषष्ठ्यैवागमा उच्यन्ते इत्यर्थो भाष्यस्य । कलादिलिङ्गभ्रमव्यावृत्तये आह—**देशेति** । देशविशेषप्रतिपत्त्यर्थं यत्नसाध्यागमप्रतीतिर्यत्नाऽभावे नेत्यर्थः ।

इदं खल्वपीति भाष्यं पूर्वोक्तपक्षाणामसंभवं प्रतिपादयति । [तद्व्याचष्टे—**विशेषणेति** ।] **अस्तिसामानाधिकरण्यमिति** । न च तादृशे संज्ञासंज्ञित्वसंभावनेति भावः । **इत्युभयोरिति** । विशेषणविशेष्यत्वसंज्ञासंज्ञित्वसंभावनास्थलप्रदर्शनायेत्यर्थः । **संज्ञासंज्ञिनोरपीति** । उद्भिदादिसंज्ञा हि स्वरूपेणैव संज्ञिनं सजातीयाद्यागान्तराद्विजातीयाच्च होमादेर्व्यवच्छिनत्तीति विशेषणम् । संज्ञी च व्यवच्छेद्यः सन्विशेष्यः । विषयताविशेषरूपमपि तत्तयोरस्त्येवेति भावः । **प्रसिद्धीति** । '**द्वयोर्हि प्रतीते**'त्यादिना भाष्ये उक्तमेतत् । यद्वा सत्यपि व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावे संज्ञासंज्ञिनोर्विशेषणभावो लोके न प्रसिद्ध इत्यर्थः । ननु सामानाधिकरण्यं नाम द्वयोः शब्दयोरेकाभिधेयसंबन्धः, तत्तु न युक्तम् । सामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वेन विशेषणत्वादेश्चार्थधर्मत्वेन **विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्य**मिति भाष्याऽसङ्गतेः । संज्ञासंज्ञिनोरेकाभिधेयसंबन्धाऽभावेन 'संज्ञासंज्ञिनोर्वा सामानाधिकरण्य'मित्यस्याप्यसङ्गतेरत आह—**तत्त्विति** । **भिन्नप्रवृत्ती**'त्यनेन पर्यायनिरासः । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । **अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि तेऽघ्न्ये नामानी**'त्यादौ 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे'इत्यस्य व्यावृत्तये तत्र सामान्यवचनग्रहणमिति तत्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः । युगपदधिकरणवचनतापक्षे पट्वीमृद्व्यावित्यत्र समानाधिकरणलक्षणपुंवद्भावशङ्कापरभाष्यविरोधापत्तेश्च । विशेषणत्वादिकं चोपपद्यत इत्याह—–**विशेषणेति** । भाष्ये—–'**संज्ञासंज्ञिनो**'रित्यत्र संज्ञिपदेन संज्ञिसमर्पकः शब्दोऽभिप्रेतः । संज्ञाशब्दे च शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तं, संज्ञिनि तत्सम्बन्धात् । संज्ञिबोधकशब्दे च संज्ञिनि तत्सम्बन्धात् । संज्ञिबोधकशब्देच संज्ञिगततत्तद्धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तम् । एवं च 'वृद्धिशब्दवदभिन्ना आदैच' इति बोधः । वृद्धिशब्दवत्त्वं च लोकसिद्धतादात्म्येनेत्याशयः । **अन्ये त्विति** । संज्ञासंज्ञिनोस्तूक्तं प्रवृत्तिनिमि-

तच्च न । द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोके विशेषणविशेष्यभावो भवति । न चादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव ।

तत्र त्वेतावान्सन्देहः—'कः संज्ञी का संज्ञे'ति । स चापि क्व सन्देहः ? यत्रोभे समानाक्षरे । यत्र त्वन्यतरल्लघु सा संज्ञा, यद्गुरु स संज्ञी । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्राप्ययं नावश्यं गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति । किं तर्हि ? अनाकृतितामपि । अनाकृतिः संज्ञा, आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते ।

अथवाऽऽवर्तिन्यः संज्ञा भवन्ति । वृद्धिशब्दश्चावर्तते, नादैच्छब्दः । तद्यथा—इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते, न मांसपिण्डः ।

अथवा पूर्वोच्चारितःसंज्ञी, परोच्चारिता संज्ञा । कुत एतत् ? सतो हि कार्यिणः

प्र०—भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्यानेकस्याऽधिकरणस्याभिधेयस्य प्रतिपादनाद्विशेषणविशेष्याऽर्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम् ।

अन्ये तु नीलमुत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोर्जातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावं चार्थयोरेव मन्यन्ते ।

नचादैच्छब्द इति । न ह्यस्य कश्चिल्लौकिकोऽर्थः प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

आवर्तिन्य इति । देवदत्तादिशब्दा हि दानादिप्रतिपादनायावर्तन्ते ।

अथवेति । सत्यसति वा संज्ञिनि बुद्ध्या विषयीकृते, शब्देन पूर्वनिर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्तत

उ०—त्तमिति सामानाधिकरण्यम् । एकविभक्तिकत्वं त्वत्र पक्षे शब्दद्वारा बोध्यम् । विभक्तिशब्देन शक्तिर्वा । भाष्ये **संज्ञासंज्ञिनोरि**त्यस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यर्थः । **अन्येत्विति** मतेऽरुचिबीजं तु 'प्रतीतपदार्थकयो'रिति बहुव्रीहिस्वरसभङ्गः । **विशेषणविशेष्यभावो भवती**त्यस्य तदर्थप्रतिपादकत्वं भवतीत्यर्थः । ननु वैयाकरणानामादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थक एवेत्यत आह—**नहीति** । वृद्धिशब्दार्थान्वययोग्य'इति शेषोऽत्र द्रष्टव्यः । केचित्तु वृद्ध्यादिशब्दाः शब्दपरा एव । 'वृद्धिशब्दाऽभिन्ना आदैच' इति बोधः । तदुक्तं **हरिणा**—
'वृद्ध्यादयो यथा शब्दाः स्वरूपोपनिबन्धनाः । आदैचप्रत्यायितैः शब्दैः सम्बन्धं यान्ति संज्ञिभिः ॥'
इति । सामानाधिकरण्यं चैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमित्याहुः ।

भाष्ये **यत्रोभे इति** । प्रत्यये अनीयरित्यादौ । **लघ्वर्थमि**त्यस्य लाघवार्थमित्यर्थः ।

न मांसपिण्ड इति । दूरस्थस्यापि नामोच्चारणमात्रेण दानादिसंभवादिति भावः ।

सतो हीत्यादिना न भावरूपं विवक्षितमभावस्यापि लोपादिसंज्ञादर्शनात् । नापि विद्यमानत्वं, प्रत्ययविधौ संज्ञाविशिष्टस्यापि विधानादत आह—**बुद्ध्ये**ति । अत एव **सावर्णिर्भविता मनु**रित्यादौ न

कार्येण भवितव्यम् । तद्यथा—इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य 'देवदत्त' इति संज्ञा क्रियते ।

कथं 'वृद्धिरादै'जिति ?

एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाऽध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी, परोच्चारिता संज्ञा—'अदेङ्गुणः' [१ । १ । २] इति यथा ।

दोषवान्खल्वपि संज्ञाधिकारः । अष्टमेऽपि हि संज्ञा क्रियते—तस्य परमाम्रेडितम् [८ । १ । २] इति । तत्रापीदमनुवर्त्यं स्यात् ।

प्र०—इत्यर्थः । ततश्च—अदेङ्गुण इत्यादावदेङादयः संज्ञिनो, गुणादयः संज्ञाः ।

इह तु मङ्गलार्थोऽन्यथा पाठक्रमः, आर्थस्त्वन्यः । अन्ये तु सिद्धिहेतवो भविष्यन्ति । 'अपृक्त एकाल्प्रत्यय' इति तु परिभाषा, न संज्ञेति नास्ति व्यभिचारः । अपृक्तशब्देन ह्येकाकी कथ्यत इत्यनेनाऽनियमेन ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते ।

उ०—दोषः । एवं च सच्छब्देन पूर्वं बुद्ध्या विषयीकृतत्वं विवक्षितमित्यर्थः । बुद्धिसत्तासमाविष्ट एव चार्थः शब्देन बोध्यत इति सिद्धान्तात् । तत्त्वं हि पूर्वोच्चारितस्यैव भवतीत्याह—शब्देन पूर्वमिति ।

भाष्ये—माङ्गलिको—मङ्गलप्रयोजनः । महतः—अर्थतः । एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौघस्येत्युक्तम् । मङ्गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं, श्रोतृप्रयोजनं चोक्तम् । प्रथन्ते—विस्तृतानि भवन्ति । तेन समाप्तिरर्थाक्षिप्ता । आर्थस्त्वन्यथेति । आदैज्वृद्धिरित्याकारः । आनुपूर्वीज्ञानस्याऽऽसत्तिविधया हेतुत्वादिति भावः । कथं तर्हि वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वप्रतीतिरत आह—अन्ये त्विति । लाघवादयः । आदैचो वृद्धिपदाऽभिन्ना इत्यर्थः । एवंचानुपूर्वीव्यत्यासेन विलम्बेन बोधजनकशब्दोच्चारणं मङ्गलार्थं क्षम्यतामिति बोध्यम् । अत्रैकशब्दः प्रथमार्थकः, प्रथमं तथाकरणं मङ्गलार्थमेव । एवं चान्यत्रापि तथाकरणमुद्देश्यविधेयभावेनान्वये तादृशस्यैव साधुत्वमिति भ्रमवारणार्थमित्याहुः । परिभाषेति । तदा हि 'यत्राऽपृक्तपदं तत्रैकालित्याद्युपतिष्ठते'इत्यर्थात्प्राथम्यं युक्तमेवेत्यर्थः । वस्तुत इदं वृद्धिसूत्रेऽपि सुवचम् । किं चैवमपृक्तसंज्ञायामित्यादि भाष्यवार्त्तिकव्यवहारानुपपत्तिः । केचित्तु परिभाषात्वेपि 'एकाल्प्रत्यय' इत्येतदुद्देशेनाऽपृक्तपदवद्देशस्थत्वं विधेयम्, पदपरत्वार्थं तत्रापि लक्षणावश्यकत्वेन सामानाधिकरण्यान्वयार्थं तावत्पर्यन्तलक्षणाया उचितत्वात् । पदत्रयाध्याहारे गौरवाच्च । एवं च परिभाषात्वेऽप्युद्देश्यत्वेन तस्यैव पूर्वं पाठो युक्तः । आनुपूर्वीव्यत्यासाद्बोधस्तूभयोः सम इति वदन्ति ।

भाष्ये—अनुवर्त्यं स्यादिति । तच्चाऽसंबद्धबहुव्यवायादशक्यमिति भावः ।

अथवाऽस्थानेऽयं यत्नः क्रियते । न हीदं लोकाद्भिद्यते । यदीदं लोकाद्भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात् । तद्यथा—अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति—'अयं गौ'रिति । न चास्माआचष्टे 'इयमस्य संज्ञे'ति । भवति चाऽस्य संप्रत्ययः । तत्रैतत्स्यात्—'कृतस्तत्र पूर्वैरभिसंबन्धः' इति । इहापि—कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः । कैः ? आचार्यैः । तत्रैतत्स्यात्—'यस्मै तर्हि सम्प्रत्युपदिशति तस्याऽकृत' इति । लोकेऽपि हि यस्मै सम्प्रत्युपदिशति तस्याकृतः । अथ तत्र कृतः, इहापि कृतो द्रष्टव्यः ।

सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ ८ ॥

सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात् । तदाश्रये संज्ञाश्रये संज्ञिनि वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । का इतरेतराश्रयता ? सतामादैचां संज्ञया भवितव्यं, संज्ञया चादैचो भाव्यन्ते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तद्यथा—नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवति ।

ननु च भो इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते । तद्यथा—'नौः शकटं वहति, शकटं च नावं वहति' । अन्यदपि तत्र किञ्चिद्भवति, जलं स्थलं वा । स्थले

प्र०—**अस्थान इति** । अन्तरेणापि संज्ञाशब्दप्रयोगं लोकव्यवहारवदत्र संज्ञासंज्ञिसंबन्धः सिध्यतीत्यर्थः ।

सतो वृद्ध्यादिष्विति । विधौ चायं दोषो नानुवादे—'वृद्धिर्यस्ये'त्यादौ । तत्र च संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्द एवादेशः प्राप्नोति ।

ननु च भो इति । नौशकटस्याभिमतदेशान्तरप्राप्तिरितरेतराश्रयेति चोद्यम् । सामग्र्य-

---

उ०—**अस्थाने**—अनवसरे । **भिद्यते**—विलक्षणं भवतीत्यर्थः । **अभिसंबन्धः**—संज्ञासंज्ञिभावः । ततो ज्ञातुं शक्य इति भावः । **तस्याकृतइत्यस्य** । तेनाऽज्ञात इत्यर्थः । तथा च तेन कथं प्रतिपत्तुं शक्य इति भावः । **अथ तत्रेति** । अनुमानादिना ज्ञात इत्यर्थः ।

सतो वृद्ध्यादिष्विति । **सतो**— निष्पन्नस्य, **संज्ञाभावात्**—संज्ञासंबन्धात्, **तदाश्रये**—संज्ञाश्रये, संज्ञया संज्ञिविधायके शास्त्रे **मृजेर्वृद्धिरित्यादौ**, **वृद्ध्यादिषु**—वृद्ध्यादिपदेषु, **इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः**—वाक्यार्थाऽप्रसिद्धिरित्यर्थः । अविद्यमाने संबन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

वहनक्रियायामितरेतराश्रयत्वाऽभावेपि तत्फलतीत्याह—**नौशकेति** ।

सामग्र्यन्तरेति । कारणान्तरेत्यर्थः । **सूत्रकं**—कीलकादि । न च सामान्यलक्षणया भूतभाविसकलविषयकशक्तिग्रहः संभवत्येव, अन्यथा तवापि तत्तद्बोद्धृबुद्धावसंनिहितसकलाऽऽकारविषयकशक्तिग्रहाऽसंभवेनाऽनुवादेऽपि दोषः स्यात् । सामान्यलक्षणाऽनङ्गीकारेपि शक्तिग्रहबोधादीनां समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यं, जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयीभूतसकलव्यक्तिबोधकत्वेऽप्यनुत्पन्ने जात्याश्रयत्वसंबन्धस्य वक्तुमशक्यतया भाविव्यक्तेर्जात्याश्रयत्वाऽभावात् तद्बोधाऽसंभवेन मृजेर्वृद्धि-

शकटं नावं वहति । जले नौः शकटं वहति । यथा तर्हि—त्रिविष्टब्धकम् । तत्रा-प्यन्ततः सूत्रकं भवति । इदं पुनरितरेतराश्रयमेव ।

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् ॥ ९ ॥

सिद्धमेतत् । कथम्? 'नित्यशब्दत्वात्' । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञा क्रियते, न च संज्ञयाऽऽदैचो भाव्यन्ते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः, किमर्थंशास्त्रम्?

किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम् ॥ १० ॥

निवर्तकं शास्त्रम् । कथम्? मृजिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः । तस्य सर्वत्र मृजि-बुद्धिः प्रसक्ता । तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते, 'मृजेरक्ङिन्त्सु प्रत्ययेषु मृजिप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भवती'ति† ।

प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम्? समुदाये मा भूतामिति ।

प्र०—न्तरानुप्रवेशेन चोत्तरम् ।

सिद्धं त्विति । न हि मृजेरपूर्व आकारो भाव्यते, किं तु मृजावुपदिष्टे मार्ष्टीत्यादीनामसाधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते ।

प्रत्येकमिति । यद्यपि नित्यशब्दत्वेनैतदपि व्यवतिष्ठते, तथापि न्यायव्युत्पादनायोपन्यासः । **समुदाये मा भूतामिति** । अन्यथा **मृजेर्वृद्धि**रित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति । समुदायावयवसन्निधौ क्व तात्पर्यं, कस्य च नान्तरीयकत्वमिति विचार्यते ।

उ०—रित्यत्र-तज्जन्योत्पत्तिज्ञप्त्योः परस्पराश्रय इति भावात् । **वृद्धिरादैजित्यस्य**—विद्यमानेषु बुद्धिस्थेषु च्चारितार्थ्येन भाविनामुद्देश्यत्वाऽसंभवेन तत्र वृद्धिपदस्य शक्तिग्रहासंभवाच्च ।

यद्यप्य'**स्य सूत्रस्य शाटकं वये**'त्यादाविव भाविसंज्ञाऽनेन सिध्यति, यथा च तत्रोत्पत्त्यनन्तरं गृहीतशक्तिकशाटकसादृश्याच्छाटकपदशक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेऽपि । स्पष्टं चेद**मिग्यण** इति सूत्रे भाष्ये । तथाप्यत्र वास्तवमेव परिहारमाह—भाष्ये—**सिद्धं त्विति** । एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम् ।

न्यायेति । वक्ष्यमाणन्यायद्वयेत्यर्थः । ननु 'वृद्धिर्यस्ये'त्यादौ समुदायाऽसंभवात्प्रत्येकमेव संज्ञेत्यत आह—**अन्यथेति** । एवं च तमादाय तत्रापि संभवः । द्वन्द्वनिर्देशात्समुदायस्यैव स्यादिति भावः । **समुदायेति** । 'मातापित्रोर्मृतेऽहनी'तिवद्बोधे साहित्यं, न तु क्रियानिष्पत्ताविति भावः ।

---

† ७ । २ । ११४

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संज्ञाऽप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसङ्गः। यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं, करोति तत्र 'सह'ग्रहणम्। तद्यथा 'सह सुपा' [२। १। ४] 'उभे अभ्यस्तं सहे'ति‡।

प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तेः ॥ १२ ॥

प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा—'देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्ता'मिति। न चोच्यते—'प्रत्येक'मिति। प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते।

प्र०—**अन्यत्रेति**। यत्नसाध्या समुदायप्रतिपत्तिरिति यत्नाऽभावे न भवतीत्यर्थः। ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात्—'समुदायस्यैव समाससंज्ञा यथा स्यान्नावयवाना'मिति। नैतदस्ति, उभयत्र तात्पर्याऽभावाद्युगपदुभयत्र प्रसङ्गाऽभावाल्लिङ्गत्वमेव सहग्रहणस्य—'अन्यत्र समुदाये तात्पर्यं नास्ती'त्यस्यार्थस्य। **उभे अभ्यस्तं सहेति**। अत्र सहग्रहणं वार्तिककारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितम्। भाष्यकारस्तूभेग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति।

प्रत्यवयवं चेति। अत्र वाक्यशब्देन वाक्यार्थः फलमुच्यते। तच्च देवदत्तादीनां भोजनम्। तस्य चैतदेव रूपं यत्प्रत्येकं परिसमाप्त्या संपद्यतेऽन्नादनादिरूपत्वात्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य। नाटचक्रिया तु समुदाये समाप्यते, गीतादिक्रियासमुदायरूपत्वात्तस्याः। संयोगसंज्ञा त्वन्वर्थत्वात्समुदाये प्रवर्तते। वृद्धिसंज्ञा तु लक्ष्ये पृथगादैचां दर्शनात्, **मालादीनां चेति** लिङ्गाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते।

उ०—**उभयत्रेति**। समुदायेऽवयवे चेत्यर्थः। उभयत्र तात्पर्याऽभावे हेतुः—**युगपदिति**। फलाऽभावादिति भावः। यद्यपि पर्यायः प्राप्नोति, तथापि समासविधिनियमोभयपरत्वे गौरवमित्यतो लिङ्गत्वकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्यम्। **भाष्यकारस्त्विति**। तदेकदेशीत्यर्थः। 'द्वे' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे 'उभे' **ग्रहणं** सहार्थकमिति भावः।

न ज्ञापकादेव, किं तु युक्तितोऽपि प्रत्येकं संज्ञेत्याह—भाष्ये—**प्रत्यवयवमिति**। ननु प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिमुपक्रम्य प्रत्येकं भुजिसमाप्त्युक्तिरयुक्ता, न हि भुज्यर्थोऽत्र वाक्यार्थः, किं तु ण्यन्तार्थोऽत आह—**अत्रेति**। वाक्यार्थस्तु अत्र प्रयोजकव्यापारस्तस्य समुदायविषयत्वसंभवात्फलग्रहणम्। तच्च प्रयोज्यव्यापाररूपमित्याह—**तच्चेति**। ननु विशिष्टपरिमाणस्याऽदनीयस्य भोजनक्रिया समुदाये पर्याप्तेत्येपि वक्तुं शक्यमत आह—**तृप्तिफलत्वाच्चेति**। सर्वापि क्रिया प्रत्येकं समाप्यत इति भ्रमो न कार्य इत्याह—**नाटचेति**। **गीतादीति**। आदिना नृत्तवाद्यादि। **अन्वर्थत्वात्**—संयुज्यन्ते वर्णा अत्रेति। लक्ष्यानुसारात्तत्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेराश्रयणमिति तत्त्वम्। प्रकृतेऽन्यतरन्यायाश्रयणे हेतुमाह—**वृद्धिसंज्ञेति**। **लिङ्गादिति**। 'प्रस्थेऽवृद्ध'मिति निषेधबाधनार्थं हि तदिति भावः। न च नामधेयरूपमालादीनामाद्युदात्तार्थं तत्, तस्य 'वा नामधेयस्ये'ति पक्षे वृद्धत्वादिति वाच्यम्, 'अभिव्यक्ते'ति न्यायेन तत्राऽप्रवृत्तेः।

---

‡ ६। १। ५। *

ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः—'समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति'रिति । तद्यथा—'गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता'मिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियते, इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण सहग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवति, इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन ।

अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते ?

आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम् ॥ १३ ॥

आकारस्य तपरकरणं क्रियते । किं प्रयोजनम् ? 'सवर्णार्थम्' । 'तपरस्तत्कालस्य' [१ । १ । ७०] इति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केषाम् ?

प्र०—**गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति** । अत्र शतस्येप्सिततमत्वात् प्राधान्यम्, अपादानस्थानप्राप्ता गर्गा गुणकर्म, नच गुणभेदेन प्रधानस्य भेद इति शतदण्डनं समूहे परिसमाप्यते । **अर्थिनश्चेति** । शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते । दण्डपरायां हि चोदनायां शतस्य प्राधान्यमतो वाक्यादवगम्यते ।

अथ तत्रान्तरेणेति । न्यायादन्वर्थत्वाच्च समाससंज्ञायाः समुदाये परिसमाप्तौ सिद्धायां योगविभागार्थं तत्र 'सह' ग्रहणं स्थितमिति 'तत्रान्तरेणे'त्युक्तम् ।

अथ किमर्थमिति । किमाकृतिपदे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमथवा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः ।

आकारस्येति । 'व्यक्तिः पदार्थो, भेदकाश्च गुणा' इति दर्शने यद्गुणस्योच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः ।

उ०—समुदाये समाप्तौ युक्तिमाह—**अत्र शतस्येति** । एवंचाऽकथितसूत्रे दण्डिरपि परिगणनीय इति भाव **इत्येके** । उद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्यं **शतस्ये**त्यनुद्देश्यत्वेन गर्गा गुणकर्म । **दण्डेश्च** स्वसंप्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः शासनरूपोऽर्थः । शासनं—नियन्त्रणम् । तत्र ण्यन्त इव **'कर्त्तु'**रित्युभयोः कर्मत्वम् । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वेन गर्गाणां शाब्दं प्राधान्यम् । तत्रैव प्रधाने कर्मणि लकारः । **'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणा'**मित्युक्तेः । दुहादिष्वस्याऽप्रामाणिकः पाठ इति वक्ष्यते । **'अपादानस्थानप्राप्ता'** इत्यनेन चाऽनुद्देश्यत्वमात्रमभिप्रेतमिति **परे** । **शतस्य प्राधान्यमिति** । शारीराभिहननलक्षणदण्डव्यावर्त्तनेनेति भावः ।

नन्वन्तरेणापीति वाच्ये सार्वकालिकाऽसत्त्वप्रतिपादकमपि शब्दरहितमयुक्तमत आह—**न्यायादिति** । शतदण्डनन्यायेत्यर्थः । **योगविभागेति** । तिङन्तसमासायेति भावः । भाष्ये **किमर्थमिति** । चतुर्थीतत्पुरुषः ।

तपरकरणं क्रियत इति । 'पाकं पचती'तिवत् सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोगः । आत्वजातेर्भिन्नकालाऽवर्णवृत्तित्वाद्द्वितीयमाश्रयति—**व्यक्तिरिति** । **यद्गुणस्ये**त्यादिर्बहुव्रीहिः ।

उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । किं च कारणं न स्यात् ?

भेदका उदात्तादयः । कथं पुनर्ज्ञायते 'भेदका उदात्तादय' इति ? एवं हि दृश्यते लोके, य उदात्ते कर्तव्येऽनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति—'अन्यत्त्वं करोषी'ति । अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? आनुनासिक्यं नाम गुणस्तद्भिन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ? 'भेदकत्वाद्गुणस्य' । भेदका गुणाः । कथं पुनर्ज्ञायते—'भेदका गुणा'इति ? एवं हि दृश्यते लोके, एकोऽयमात्मोदकं नाम, तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति—'अन्यदिदं शीतम्',' अन्यदिदमुष्ण'मिति ।

ननु च भो अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा—देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति, तथा बालो युवा वृद्धो, वत्सो दम्यो बलीवर्द इति ।

उभयमिदं गुणेषूक्तम्—'भेदकाः','अभेदका' इति । किं पुनरत्र न्याय्यम् ?

प्र०—किं च कारणमिति । अभेदका हि गुणाः, मुण्डेन हि कृते चौर्ये कुन्तलित्वावस्थायामपि'चौरोऽय'मिति व्यपदिश्यत एवेति प्रश्नः ।

भेदकत्वादिति । सर्वगुणसंज्ञाग्रहार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । एकोऽयमिति । उदकत्वजातियोगादत्रैकत्वं न विवक्षितं, किं तर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकद्रव्यम् । तदेव च गुणान्तरयोगादन्यत्वेन लोके व्यपदिश्यते ।

उभयमिति । आम्नायशब्दा नियतस्वरा इति वेदे गुणानां भेदकत्वम् । लोके तूभयथा व्यवहारः । गोपिण्डो हि वत्साद्यवस्थाभेदात्क्रयविक्रयादिषु मूल्यादिभेदाद्भेदेन व्यवह्रियते । 'स एवाय'मिति प्रत्यभिज्ञानादभेदेनापि । इति प्रश्नः—किं पुनरिति । अत्रेति । शास्त्रे ।

उ०—भाष्ये किं च कारणमिति । निमित्तकारणहेतुष्विति हेतौ प्रथमा ।

अस्ति प्रयोजनमेतदिति काक्वा सूचितमाशयं पृच्छति—किं तर्हीति । किंतर्हीति प्रश्ने । इति—इदं वक्तव्यमित्यर्थः ।

तदाह—भेदकत्वादित्यादि । जात्यात्मनैकत्वे व्यक्तिभेदादेवोपपत्तेर्न गुणभेदकृतभेदे इदमुदाहरणं स्यादत आह—उदकत्वेति । आत्मशब्दो द्रव्यवाची भाष्ये ।

बालो युवेति—भाष्ये । स्वामाख्यां न जहातीत्यनुकर्षः । एतेनाऽभेदकत्वे प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं दर्शितम् ।

ननु गुणेषूभयाङ्गीकारे खण्डिकोपाध्यायचपेटादानं विरुध्येतेति चेन्न, यत 'उभय'मिति लोकमात्रविषयमिति न विरोध इत्याह—आम्नायेति । ननूभयोरपि न्याय्यत्वप्रतिपादनेन 'किं पुनरत्र न्याय्य'मिति प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह—शास्त्रे इति । अत्रेति । निर्धारणसप्तमी नेति भावः ।

'अभेदका गुणा' इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् ? यदयम्—'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' [७ । १ । ७५] इति उदात्त ग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्योऽभेदका गुणा इति । यदि हि भेदका गुणाः स्युरुदात्तमेवोच्चारयेत् ।

यदि तर्ह्यभेदका गुणाः, अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति ।

नैष दोषः । आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति । तद्यथा—'शुक्लमालभेत' 'कृष्णमालभेत' । तत्र यः शुक्ल आलब्धव्ये कृष्णमालभते, न हि तेन यथोक्तं कृतं भवति ।

प्र०—उदात्तमेवेति । तस्माद्गुणरहितस्योच्चारणाऽभावान्नान्तरीयकत्वादुच्चार्यमाणोऽपि गुणः प्रयत्नमन्तरेण न विवक्षित इत्यर्थः । यद्येवं कथमन्यत्रोक्तम्—'**उदात्तनिपातनं करिष्यते**' इति, यावता तत्राऽप्यविवक्षा प्राप्नोति । नैष दोषः, तत्रापि स्थानेन्तरतमवचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये, उदात्तोच्चारणप्रयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते । एवमनुनासिकस्य प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं विवक्षार्थमेव,—**उञः ऊँ** इति यथा ।

अन्ये त्वाहुः—एकश्रुत्या सूत्राणि पठ्यन्त इति क्वचिदुदात्तोच्चारणं तद्विवक्षार्थमिति ।

अनुदात्तादेरिति । अजुपलक्षणार्थाऽनुदात्तश्रुतिः स्यादिति प्रश्नः ।

उत्तरे त्वज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यभिप्रायः ।

उ०—**इत्येव न्याय्यमिति** । 'विधेयाऽण्भिन्नविषये' इति शेषः । तत्रैतत्कृतस्याऽपि **अप्रत्यय** इति निषेधात् । अतस्तथैव ज्ञापकमुपन्यस्यति—**यदयमिति** । **प्रयत्नम्—स्वशब्देनोपादानरूपम्** । **कथमिति** । यथा 'वध्यादेशे उदात्तनिपातनेन **एकाच** इति सूत्रस्थमेकाज्ग्रहणं न कार्य'मिति । **यः स्वरः प्राप्त इति** । हन्तेरनुदात्तत्वादनुदात्त **इत्यर्थः** । न चैवमस्थ्यादीनामाद्युदात्तत्वेनाऽऽदेशाऽनङः स्थान्यनुरूपेऽनुदात्ते उच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति ज्ञापितेऽपि व्यर्थमुदात्तग्रहणमिति वाच्यम्; परमाऽस्थिशब्दादावन्तोदात्ते उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां मानाऽभावादित्याशयात् । नन्वेमपि 'चतसर्याद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याच्चतस्र इत्यत्र '**चतुरः शसी**' त्यस्याऽप्रवृत्ति'रिति भाष्योक्तमनुपपन्नम् । चतुःशब्दस्य '**त्रः सङ्ख्यायाः**' इत्याद्युदात्ततया तत्स्थानिकचतसरि स्थानिस्वरेणाद्युदात्तोच्चारणोपपत्त्या '**चतुरः शसी**'त्येतद्बाधकत्वाऽयोगादत आह—**अन्ये त्विति** । एकश्रुतिश्च '**विभाषा छन्दसी**'ति वैकल्पिकी, तत्पाठे क्वचिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम् । त्रैस्वर्येण पाठमभिप्रेत्य तु प्रकृतसूत्रस्थं ज्ञापकमित्यविरोधः । **अन्ये** त्वित्यरुचिबीजं तु निपातनं नामाऽन्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणं, तद्रूपाद्यत्वात्तत्र तत्रोदात्तादिविवक्षा । 'तिसृचतसृ' इत्यत्रापि द्वन्द्वप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम् । संपूर्णाऽष्टाध्यायी आचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम् । क्वचित्कस्यचित्पदस्यैकश्रुत्या पाठो यथा—**दाण्डिनायनादिसूत्रे**—'ऐक्ष्वाके'ति । एतावदेव भाष्यलभ्यते । यद्यप्यध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्, तथापि व्याख्यानतोऽनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ।

स्वरितादेरिति । भाष्ये उपलक्षणम्—उदात्तादेरन्तानुदात्ताच्च प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् ।

आश्रीयमाण इति । शब्देन निपातनेन वाश्रीयमाण **इत्यर्थः** । नन्वेवमनुदात्तादिग्रहणं व्यर्थं स्यादत आह—**अजिति** ।

असन्देहार्थस्तर्हि तकारः । 'ऐ'जित्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—किमिमावैचावेव, आहोस्विदाकारोऽप्यत्र निर्दिश्यत इति ? सन्देहमात्रमेतद्भवति । सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण'मिति । त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । अन्यत्रापि ह्ययमेवंजातीयकेषु सन्देहेषु न कंचिद्यत्नं करोति । तद्यथा—'औतोम्शसोः [६ । १ । ९३] इति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति ।

प्र०—व्याख्यानत इति । प्रश्लेषेऽवृद्धमित्याद्युदात्तत्वे सिद्धे मालादीनां चेति मालाशब्दस्य वृद्धार्थत्वादुपादानस्याऽकारप्रश्लेषनिश्चय इत्यर्थः ।

इदं तर्हीति । ननु भाव्यमानत्वादैचोऽत्र ग्राहका न भविष्यन्ति । नैतदस्ति । न ह्यत्र संज्ञाविधावैचो भाव्यन्ते, किं त्वैजिभरणत्वात्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणात्संज्ञाप्रसङ्गाद्वृद्धिगुणविधौ च तेषामपि प्रसङ्गात्तन्निषेधाय तपरत्वम् ।

उ०—ऐजर्थं तपरत्वमित्याह-इदं तर्हीति भाष्ये । चतुर्मात्रोऽपि प्लुतः 'प्लुतावैच' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः । कार्यकालमाश्रित्य नोदयति—नन्विति । अयं भावः—तत्पक्षे मृजेर्वृद्धिरित्यादावुपस्थितं वृद्धिरादैजिति पदैकवाक्यतयाऽन्वेति । एकं वृद्धिपदं तु प्रत्यभिज्ञामात्रफलकमनुवाद एव । एवं च भाव्यमानत्वं स्पष्टमेवेति । उत्तरस्य त्वयं भावः—"अनुवादत्वकल्पनापेक्षया तत्रोपस्थितं 'वृद्धिरादैजि'ति-तत्रैव शक्तिग्रहं संपाद्य वाक्यभेदेन 'मृजेर्वृद्धि' रित्यस्याऽर्थं बोधयति । 'ज्योतिष्टोमेन यजेते'त्यादौतु शक्तिग्राहकशास्त्रान्तराभावादगत्या विधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वाऽवगतिः कल्प्यते । न तु विद्यमाने शक्तिग्राहके तथा—कल्पनमुचितं, पदस्यानुवादकत्वकल्पनं चे"ति । यत्तु—कार्यकालपक्षे 'वृद्धिरादै जित्यादेर्यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठत इत्यर्थः । यथा च ज्योतिष्टोमादिपदानां यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिस्तथेहाऽपि 'मृजेर्वृद्धि'रित्यादौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः । उपस्थापकेन वृद्ध्यादिपदेन उपस्थाप्यस्य वृत्त्या बोधनात्परं संज्ञासूत्रत्वावगति'रिति । तन्न, 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति—'यचि भम्' इती'ति 'ष्यङः सम्प्रसारण'मिति सूत्रस्थभाष्येण, 'कार्यकालं' संज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति—'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्य'मिति' ईदूदे'दिति सूत्रस्थभाष्येण च विरोधात् । त्वद्रीत्या ह्युपस्थितमिदं भवति यचीतीत्येव वक्तव्यं स्यात् । 'अथ संज्ञे'त्यादिप्रकृतसूत्रस्थवार्तिकविरोधश्च, प्रकारान्तरेणाऽत्रत्यतद्व्याख्यानपरभाष्यविरोधश्च । किंच मृजेर्वृद्धिरित्यादिसूत्रस्थवृद्ध्यादिपदानां तदुपस्थितिसंपत्त्या चारितार्थ्येन स्वोपस्थापितपदार्थेऽन्वये मानाऽभवात् तत्रैकपरिभाषानुपस्थित्यापत्तिः, वृद्धिपदेनाऽविधानात् । मृजेर्वृद्धिरित्यादाविकपदोपस्थापकस्यापि विधेयाकाङ्क्षासत्त्वाद्विधिविषये एव तत्प्रवृत्तेश्च भवत्येवाऽन्वयः। एवं च ज्योतिष्टोमवाक्याद्वैलक्षण्येनाऽत्र नामधेयता दुरुपपादा । किं चोपस्थाप्यार्थस्य वृत्त्या बोधनात्संज्ञासूत्रत्वं वा, 'इको गुणे'त्यादिवदुपस्थापकत्वात्परिभाषात्वं वेत्यत्र विनिगमकाऽभावः । वृद्ध्यादिपदैर्वृत्त्या बोधनं च दुरुपपादम् । अनुवादेऽपि संज्ञासूत्रोपस्थिति'रणोऽप्रगृह्यस्य' 'वृद्धिर्यस्ये'त्यादिविषये भाष्ये स्पष्टेति दिक् ।

अथ क्रियमाणेऽपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति ? 'तपरस्तत्कालस्य' [१ । १ । ७०] इति नियमात् । ननु तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः । 'ने'त्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपर 'ऋदोरप्'[३ । ३ । ५७] इतीहैव स्याद् यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि ? दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् ? अथ किं तकारे ? यद्यसन्देहार्थस्तकारः, दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः, दकारोऽपि ।

इको गुणवृद्धी ॥ १ । १ । ३ ॥

इग्ग्रहणं किमर्थम् ?

इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

इग्ग्रहणं क्रियते । किं प्रयोजनम् ? आकारनिवृत्त्यर्थं सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं च । आकारनिवृत्त्यर्थं तावद्—याता, वाता । आकारस्य गुणः

प्र०—एवं स्थिते चोदयन्ति-यद्यैजर्थस्तकारस्तेनाऽऽकारस्य सम्बन्धाभावात् कथमादित्येतत्पदम् । उच्यते—तात्पर्येणैजर्थत्वं तकारस्योच्यते, आनुषङ्गिकं त्वाकारार्थत्वं तकारस्योच्यते । ज्ञापकद्वारेण ह्याकारप्रश्लेषे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवति । सति तु तकार आकारस्य स्वरूपप्रतिपत्तिः स्पष्टा भवतीति तकारसहितस्याकारस्यासन्दिग्धानुकार्यप्रतिपादनाऽर्थवत्त्वाद्विभक्तेरुत्पत्तौ सत्यामादित्येतत्पद सिद्धम् ॥ १ ॥

इको गुणवृद्धी । **इग्ग्रहणमिति** । वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादिनिरासादिक एव गुणवृद्धी भविष्यत इति प्रश्नः ।

आत्सन्ध्यक्षरेति । आकारादीनां स्थानित्वस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।

आकारस्याऽङ्गान्त्यस्य वृद्धिविधावभावाद्विशेषाऽभावाच्चाऽकारस्य चाऽतो लोप इति

उ०—भाष्ये **किंतकार** इत्यस्य 'तादपि परस्तपर इत्यनङ्गीकुर्वंत' इति शेषः । **सम्बन्धाभावादिति** । शेषशेषिभावाऽभावादित्यर्थः । तान्तस्य पदत्वाऽभावे जश्त्वं न स्यादिति भावः । **आनुषङ्गिकं** फलं दर्शयति—**ज्ञापकद्वारेणेति** ॥ १ ॥

इको गुण० । गुणवृद्धिग्रहणस्योत्तरत्र निषेध्यसमर्पणायावश्यकत्वेऽपि, इक्पदस्येकः स्थान इत्यर्थार्थमावश्यकत्वेऽपि योगविभागविषयकोऽयं प्रश्नो भाष्ये—**इग्ग्रहणमिति** ।

ननु इग्ग्रहणेनाऽऽकारादीनां निवृत्तिरशक्या कर्तुमत आह—**स्थानित्वस्येति** ।

ननु आकारस्य वृद्ध्युदाहरणाऽदाने, गुणांशे च अकारोदाहरणाऽदाने किं बीजमत आह—**आकारस्येति** । **वृद्धिविधौ**—सिचिवृद्धिविधौ । 'अयासी'दित्यादौ अपवादत्वात्सगिड्भ्यां सा बाध्यते इति भावः । इतरवृद्धिविधौ संभवेऽप्याह—**विशेषाभावादिति** । **अकारस्येति** । '**णयल्लोपा**'विति पूर्वविप्रतिषेधेनाऽतो लोपस्य वृद्धिगुणबाधकत्वादिति भावः । 'पुत्रीयती'त्यादौ त्वविशेष इति बोध्यम् । **आकारस्य गुणेति** ।

प्राप्नोति* । इग्ग्रहणान्न भवति ।

सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम्—ग्लायति म्लायति । सन्ध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति । इग्ग्रहणान्न भवति ।

व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्—उम्भिता, उम्भितुम्, उम्भितव्यम् । व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति । इग्ग्रहणान्न भवति ।

आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नाकारस्य गुणो भवती'ति । यदयम्—'आतोऽनुपसर्गे कः' [३ । २ । ३] इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? कित्करण एतत्प्रयोजनम्—'किती'त्याकारलोपो यथा स्यात्† । यदि चाऽऽकारस्य गुणः स्यात्कित्करणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्याद् 'गोदः' 'कम्बलद' इति । पश्यति त्वाचार्यो-'नाकारस्य गुणो भवती'ति, ततः ककारमनुबन्धं करोति ।

सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नाऽर्थः । उपदेशसामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भवति+ ।

व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेनाऽपि नार्थः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न व्यञ्जनस्य गुणो भवती' ति, यदयं जनेर्डं शास्ति‡ । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? डित्करण एतत्प्रयोजनम्—'डिती'ति टिलोपो यथा स्यात् × । यदि व्यञ्जनस्य गुणः स्या-

---

प्र०—लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसङ्गमुदाहरति—यातेति ।

ग्लायतीति । एचां द्विमात्रत्वाऽविशेषात् प्रयत्नाधिक्याऽभावादैकारोपदेशेऽप्येकारो गुणः स्यात् ।

उम्भितेति । भकारस्यौष्ठ्यत्वादोकारो गुणः स्यात् ।

पररूपेणेति । अतो लोपस्तु न भवत्यार्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपविधानात् ।

उपदेशसामर्थ्यादिति । प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकारमेवोपदिशेदित्यर्थः ।

यदयं जनेरिति । यद्येवं मिदेर्गुणो विधीयमानो ज्ञापकेन व्यञ्जनस्य निरस्तत्वादिग्ग्रह-

---

उ०—सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेन ।

नन्वैकारोच्चारणसामर्थ्याद्गुणो नेत्यत आह—एचामिति । सर्वेषां विवृत एव प्रयत्न इत्यभिमानः ।

आर्धधातुकोपदेश इति । गुणनिष्पन्नश्च तदुत्तरकालिक इति भावः ।

प्रतिपत्तिलाघवम्—प्रक्रियालाघवम् । 'तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च' । इति पाणिनीयशिक्षोक्तेः प्रयत्नलाघवमपि बोध्यम् ।

इग्ग्रहणेति । ततश्च मिदेरिति नावयवषष्ठी, किंतु स्थानषष्ठीति सर्वादेशो गुणः स्यादित्यर्थः ।

---

* ७ । ३ । ८४ † ६ । ४ । ६४ + 'भविष्यति' पाठान्तरम् ।

‡ ३ । २ । ६७ × ६ । ४ । १४३

ङ्कित्करणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात्—उपसरजो मन्दुरज इति । पश्यति त्वाचार्यो—'न व्यञ्जनस्य गुणो भवती'ति । ततो जनेर्डं शास्ति ।

नैतानि सन्ति ज्ञापकानि । यत्तावदुच्यते—'कित्करणं ज्ञापकं नाऽकारस्य गुणो भवती'ति, उत्तरार्थमेतत्स्यात्—'तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः' [३ । २ । ५] इति । यत्तर्हि 'गापोष्टक्' [८] इत्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति ।

यदप्युच्यते—'उपदेशसामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भवती'ति । यदि—यद्यत्सन्ध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेशसामर्थ्याद्बाध्यत आयादयोऽपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति ।

नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते । यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । गुणञ्च प्रत्युपदेशोऽनर्थकः, आयादीनां पुनर्निमित्तमेव ।

प्र०—णाऽभावाच्च सर्वादेशः प्राप्नोति । मिद ईर्मिदिरित्याश्रयणादिकारस्यैव भविष्यतीत्यदोषः ।

यत्तावदिति । विशेषप्रतिपादनाय सकलज्ञापकाक्षेपः । केचिदाहुः—टकः कित्त्वेन ज्ञापकेनाऽऽकारनिवृत्त्यर्थतत्वे निराकृते **'यदप्युच्यते'** इति ज्ञापकाक्षेपो ग्रन्थच्छायां न पुष्णाति । तस्मादार्थेन क्रमेण सर्वज्ञापकभङ्गोपन्यासं कृत्वा, यथासंभवं ज्ञापकसमर्थनं कर्त्तव्यम् । **आयादयोऽपीति** । ऐकारोच्चारणस्याऽविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः ।

यं विधिमिति । आयादेशस्य हि ऐकार एव निमित्तमित्यायादेशो न बाध्यते । न हि 'ग्ला' यित्येवं पाठः शक्यः कर्तुम्, त्वया ग्लायत इत्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गात् । **न ध्याख्येति** च निपातनादात्वं गुणवन्न बाधिष्यते ।

उ०—भाष्ये—**नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति** । छत्रिन्यायेन । ननु **'नैतानि सन्ति ज्ञापकानी'**ति प्रतिज्ञायाऽग्रे ज्ञापकसमर्थनमयुक्तमित्यत आह—**विशेषेति** । **'टकः कित्त्वं ज्ञापकम्** । **'यं विधिं प्रती'**त्यादिविशेषप्रतिपादनार्थेत्यर्थः । शङ्कते—**केचिदिति** । **'यदप्युच्यते** इति 'समुच्चयार्थोऽपिशब्देने'ति शेषः । **आर्थेन**—सामर्थ्यप्राप्तेन । **भङ्गेति** । भङ्गसदृश इति भावः ।

ग्लायत इत्यादीति । **आदिना** 'जग्ला'वित्यादि । नन्वेवमात्वमपि बाध्येत, न हि तस्य ऐकारो निमित्तं, 'ग्ले' इति पाठेऽपि सुकरत्वादत आह—**न ध्याख्येति** । 'ध्या' इति कृतात्वनिर्देशेनैकारोच्चारणस्यात्वाऽबाधकत्वज्ञापनादिति भावः । न चाऽस्य सौत्रत्वम्, बाधकत्वमङ्गीकृत्य सौत्रत्वकल्पनापेक्षयाऽबाधकत्वज्ञापनस्य लघुत्वादित्याहुः । न च 'रै'शब्दादिभ्य आचारक्विपि 'रायती'त्यादौ सन्ध्यक्षरस्य गुणः स्यादिति वाच्यम्, एजन्तेभ्य आचारक्विब्भाव एतद्भाष्यप्रामाण्यादित्यदोषात् । **गुणवदिति** । वैधर्म्ये दृष्टान्तः ।

यदप्युच्यते--'जनेर्डवचनं ज्ञापकम्--'न व्यञ्जनस्य गुणो भवती'ति। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति। न च जनेर्गुणेन सिद्धयति। कुतो ह्येतत्--'जनेर्गुण उच्यमानोऽकारो भवति, न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वे'ति?

आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिकोऽकारो भविष्यति। एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति। पररूपेण शुद्धो भविष्यति। एवं तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः। गमेश्च गुण उच्यमान आन्तर्यत ओकारः प्राप्नोति, तस्मादिग्ग्रहणं कर्तव्यम्।

यदीग्ग्रहणं क्रियते--द्यौः, पन्थाः, सः, इममित्येतेऽपीकः प्राप्नुवन्ति†।

संज्ञया विधाने नियमः॥ २॥

संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः। किं वक्तव्यमेतत्? नहि। कथमनुच्यमानं

प्र०—पररूपेणेति। रूपग्रहणस्येदमेव प्रयोजनम्–'यादृक्परस्य रूपं तादृगेव यथा स्या' दिति।

गमेरप्ययमिति। सप्तम्यां जनेर्ड इत्यतोऽन्येष्वपि दृश्यत इत्यत्र डोऽनुवर्तमानो गमेरपि विधीयत इत्यज्ञापकं डित्त्वमिति व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्थितम्।

संज्ञयेति। गुणवृद्ध्यनुवृत्त्यैव गुणवृद्ध्योरिकः सिद्धत्वाद्द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुण-

---

उ०—ननु पररूपेऽपि गुणानामभेदकतया कदाचित्सानुनासिकोऽपि स्यादत आह- **रूपग्रहणस्येति।** **परे** तु अत्र पररूपशब्देन परशब्देन वा यदुपस्थितं रूपं प्रयोगस्थं तस्य ग्रहणम्। स्थाने जायमानः किंगुणक इत्याकाङ्क्षायामन्तरतमपरिभाषयोभयगुणकः। प्रकृते चोभयान्तरतमाऽसंभावात् परशब्देन यद्गुणस्योपस्थितिस्तद्गुणक एव भविष्यतीति भाष्याशयाद्रूपग्रहणस्येत्यादि चिन्त्यम्। गुणानां शब्दत्वादिवत् शब्दस्वरूपत्वाऽभावेन व्यावृत्त्यसंभवश्च रूपग्रहणेनेत्याहुः।

ननु **'गमेरप्ययं ड'** इति भाष्यमनुपपन्नं, गमो **'गमश्चान्तात्यन्ताध्वदूरपारे'ति** सूत्रे पठितेनाऽन्य**त्रापि दृश्यते** इति वार्तिकेन नगोऽग इत्यादौ डस्य सत्त्वादत आह—**सप्तम्यामिति।** **'सप्तम्यां जने'**रित्युत्तरं पठितेऽ**न्येष्वपि दृश्यते** इति सूत्रे दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेन तेनैव प्रकृत्यन्तरादपि डे सिद्धेऽन्तात्यन्तेति प्रकरणस्थं वार्तिकं न कार्यमिति भावः। भाष्ये **आन्तर्यत ओकार इति।** स्थानत आन्तर्यादिति भावः। ननु 'तनोतेर्डउः सन्वच्चे'ति डित्करणान्न व्यञ्जनस्य गुण इति चेन्न; उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाङ्गीकारात्। न चैवमपि स्थानप्रयत्नान्तरतमेषु इकारादिषु चरितार्थानि गुणादिशास्त्राणि व्यञ्जने न प्रवर्तन्त इति वाच्यम्; ईशादौ शकारे तथाप्यतिप्रसङ्गात्, सूत्रमते स्थानप्रयत्नैक्यादिति भाष्याशयः। **'स्थानेन्तरतमे'**इति सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये प्रत्याख्यानेनाऽस्या युक्तेरसंभवदुक्तिकत्वाच्च।

भाष्ये—**एतेपीति।** औकारादयः। एषूदाहरणेष्विकः प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः। 'स' इत्यत्र तु न स्यादेवेति भावः। 'त्यदादीना'मित्यत्र 'त्यदादीना'मिति तु **'तदोः सः सा'**वित्युत्तरार्थं स्यात्, संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थं च स्यादिति बोध्यम्।

आश्रितेति। आश्रितो गुणवृद्धिशब्दव्यापार उच्चारणं येषु आदैङ्गु विधीयमानेषु तदर्थमित्यर्थः।

---

† ७। १। ८४, ८५; ७। २। १०२

गंस्यते ? गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी स्याताम् ? प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते ।

क्व प्रकृतम् ? 'वृद्धिरादैजदेङ्गुणः' इति । यदि तदनुवर्तते 'अदेङ्गुणो वृद्धिश्च'-त्यदेङां वृद्धिसंज्ञाऽपि प्राप्नोति ।

संबन्धमनुवर्तिष्यते—'वृद्धिरादैच्' । 'अदेङ्गुणः' वृद्धिरादैच् । ततः—इको गुणवृद्धी' इति । गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते, आदैजदेङ्ग्रहणं निवृत्तम् ।

प्र०—वृद्धिशब्दव्यापारार्थं विज्ञायते । तेन गुण इत्येवं यो गुण, वृद्धिरित्येवं या वृद्धिरिति विज्ञायते । अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्यधिकारादेव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रयणार्थं विज्ञायते ।

अदेङामिति । पूर्वसूत्रे संज्ञासंज्ञिसंबन्धायोपात्तो यादृशो वृद्धिशब्दस्तादृश एवोत्तरत्रानुवर्तते इत्यदेङामित्युक्तम् । तेनैतन्न चोदनीयं—'वृद्धिशब्दोऽनुवर्तमान आदैचः प्रत्याययतीत्यादैचां गुणसंज्ञा प्राप्नोती'ति ।

संबन्धमिति । संबध्यत इति संबन्धः कर्मणि घञ् । नपुंसकस्याभिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशः । आदैज्ग्रहणसंबद्धं वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तते, तेनाऽदेङ्भिर्न संबध्यते । इह त्वनुवृत्तमादैचो जहाति । कान्तारोत्तरणाय सार्थस्येव त्यागोपादाने+ ।

उ०—तेनेति । 'इत्येव'मित्यध्याहृत्य स्वरूपपदार्थकेनान्यतरेण विशेषणादीदृशार्थलाभ इति भावः । अत एव संबन्धानुवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्ये 'गुणवृद्धी' इत्युच्चार्य 'गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते' इत्युक्तम् । उपक्रमस्थगुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्येतद्भाष्यस्वारस्यादाह—अथवेति । पुनरुपादानसामर्थ्यादिहत्यं गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दविहितगुणवृद्धिलाक्षणिकमिति भावः ।

यादृश इति । स्वरूपपदार्थक इत्यर्थः । नन्वेवं सति उत्तरत्र निषेध्यसमर्पणार्थं गुणवृद्धिग्रहणस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्यं दुरुपपादम्, अनुवर्त्तमानस्य स्वरूपपरत्वेन निषेध्यसमर्पकत्वाऽभावादिति चेत्, न; आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेनादेङ्सूत्रे गुणपदोत्तरं वृद्धिपदोपस्थित्या तत्साहचर्येण तत्र सूत्रे स्वरूपपरत्वं तस्य, उत्तरत्र तु योग्यतयाऽर्थपरत्वम् । 'इक' इति सूत्रेऽपि 'न धात्वि'त्यादिसाहचर्येणाऽर्थपरत्वमिक इति षष्ठीनिर्देशाच्चेति भाष्याशयात् ।

नपुंसकस्येति । 'घञजपः पुंसी'—ति तु प्रायिकमिति भावः । यत्तु भावविषयमेवैतदिति, तन्न । 'मांसं भक्षोऽस्ये'ति कर्मण्यणीति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधात् । तेनेति । अत्रादैजित्यनुवृत्तिर्न स्वकार्याय, किंतु वृद्धिशब्दस्यान्यसंबन्धनिवृत्तये इति भावः । भाष्ये वृद्धिरादैजदेङ्गुण' इति सूत्रक्रमनिर्देशः । पुनर्वृद्धिरादैजित्यभिधानमदेङित्यत्र संबन्धानुवृत्तिं दर्शयितुम् । इको गुणवृद्धी'इत्युक्तिस्तु यथान्यासाभिप्रायेण । आदैजदेङ्ग्रहणमिति । स्वरितत्वाऽप्रतिज्ञानेनादेङ्ग्रहणवदादैजित्यपि निवृत्तमित्यर्थः । क्वचित्तु 'आदैज्ग्रहणं निवृत्त'मित्येव पाठः ।

+ सार्थः—वणिक्समूहः । कान्तारोत्तरणाय सार्थो रक्षापुरुषान् सहनयति, उत्तीर्णे दुर्गमार्गे च तान् त्यजतीत्येवमत्रापि ज्ञेयम् ।

अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः। यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः।

अथवैकयोगः करिष्यते—'वृद्धिरादैजदेङ्गुणः'। ततः 'इको गुणवृद्धी' इति। न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति।

अथवाऽन्यवचनाच्चकाराऽकरणाच्च प्रकृतापवादो विज्ञायते, यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्याऽपवादो बाधको भवति। अन्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्या-

---

प्र०—**अथवेति**। वृद्धिशब्दस्येहाकाङ्क्षावशादुपस्थानं न त्वदेङ्गुण इत्यत्र।

अथवैकयोग इति। एको भवतिरध्याह्रियते। 'वृद्धिरादैजदेङ्गुणो भवती' त्येकवाक्यत्वं संपद्यते। यद्यपि प्रतिपत्तिकाले भवतिक्रिया भिद्यते, तथाप्येककाला प्रतिपत्तिरित्यादैच्संबद्धा वृद्धिसञ्ज्ञादेङ्सम्बद्धा गुणसंज्ञेति नास्ति वृद्धिसंज्ञाया अदेङ्भिः संबन्धः।

अथवान्यवचनादिति। यथा–कप्रत्ययेनाऽण्बाध्यतेऽसन्दिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्याच्च कविधेः, अणस्तु विपर्ययात्। एवमदेङ्गुण इत्यत्र वृद्धिग्रहणमनुवृत्तं सत्सन्दिह्यते—'किमुत्तरार्थैवेहास्यानुवृत्तिरथेहार्थापी'ति। सावकाशा च वृद्धिसंज्ञा, तात्पर्यं च नास्ति। गुणसंज्ञा तु तात्पर्या-

---

उ०—ननु मण्डूकस्य चेतनत्वात्तथा गतिसंभवेऽपि शब्दस्य कथं सेत्यत आह—**वृद्धिशब्दस्येति**। 'स्वरितत्वासङ्गादनुवर्त्तमानस्यापी'ति शेषः। **इहेति**। 'इक' इति सूत्र इत्यर्थः। 'अदे ङित्यत्र तु न संबन्धः, गुणसंज्ञासंबन्धेनाऽदेङां निराकाङ्क्षत्वादिति बोध्यम्।

नन्वेकयोगत्वं नैकार्थत्वं, भिन्नविषयसंज्ञाद्वयविधानात्। नापि निरन्तरपाठः, तस्येदानीमपि सत्त्वेन 'करिष्यत' इत्यस्याऽसङ्गतेः। **खोरणाविल्यादौ** एकयोगेऽप्यनुवृत्तिदर्शनाच्चात आह—**एक इति**। **प्रतिपत्तिकाले**—लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लवकाले। **एककालेति**। 'आदैज्वृद्धिसंज्ञोऽदेङ्गुणसंज्ञो भवती'ति सङ्ग्राहकवाक्यार्थबोध एककाल इति भावः। समूहालम्बनात्मक एको वाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम्। यद्वादैज्वृद्धिसंज्ञोदेङ्गुणसंज्ञश्च भवत इत्येको वाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम्। **प्रतिपत्तिः**—वाक्यार्थबोधः। **खोरणाविल्यादौ** अवान्तरवाक्यार्थभेदान्न दोषः। केचित्तु एककाला प्रतिपत्तिर्भवतु, तावतापि स्वरितत्वगुणप्राप्तवृद्धिपदसबन्धाऽभावः कुत इति चिन्त्यम्। न च स्वविषयवाक्यजबोधाऽनन्तरं निकाराङ्क्षतयाऽन्यत्राऽन्वयाऽप्राप्तौ हि तत्प्राप्तये स्वरितासङ्गो, न ह्येतदेकयोग इति वाच्यम्, व्यवधाननिबन्धनायामनेकसंबन्धाप्राप्तावनेकसंबन्धाय स्वरितत्वासङ्ग इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्। तस्मादयमत्र भाष्यार्थः—'तदधीते तद्वेदे'त्यत्र द्विस्तद्ग्रहणादेकयोगेऽनुवृत्त्यभावः—इति। स्पष्टं चेदं 'तदस्मिन्नस्ती'ति सूत्रे भाष्ये। एकयोगत्वं च द्वयोः संहितापाठ एव। वस्तुत एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति 'तदस्यास्त्यस्मि'न्निति सूत्रे द्विस्तद्ग्रहणाऽभावात्, 'तदधीत' इति सूत्रे तु बालानां सुखबोधाय द्विस्तद्ग्रहणमित्यप्युक्तं तत्रैव। अतोऽत्र भाष्येऽयं समाधिरेकदेशिन इत्याहुः।

ननु वृद्धिगुणसंज्ञयोः सामान्यविशेषत्वाऽभावात्कथमुत्सर्गाऽपवादसाम्यमत आह—**यथेति**। 'अत' इत्युपादानादेव तद्विषये कस्याऽसन्दिग्धत्वम्। अत एव तदतिरिक्तावकाशविरहस्तदुद्देशेनैव प्रवृत्तिरूपं तात्पर्यं च। ननु गुणसंज्ञया वृद्धिसंज्ञावत्कृत्यादिसंज्ञयापि प्रत्ययसंज्ञा बाध्येतेत्यत आह—**प्रत्ययेति**। न तव्याद्याकाङ्क्षया प्रत्ययसंज्ञायाः संबन्धः, येन संनिहितकृत्यादिसंज्ञया निकाराङ्क्षत्वान्न प्रत्ययसंज्ञया संबन्धः स्यात्, किं तु संज्ञाकाङ्क्षया। सा हि स्वस्य बहुविषयत्वलाभाय कतिपयानन्तरविषयलाभेऽपि पुनः पुनर्विषयान्तर-

ऽकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति ।

अथवा वक्ष्यत्येतत्—'अनुवर्तन्ते च नाम विधयो—न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि ? यत्नाद्भवन्ती'ति† ।

अथवोभयं निवृत्तम्, तदपेक्षिष्यामहे ।

किं पुनरयमलोऽन्त्यशेष आहोस्विदलोन्त्याऽपवादः‡ ?

प्र०—दसन्देहान्निरवकाशत्वाच्च वृद्धिसंज्ञासंबन्धमदेङां बाधते । प्रत्ययसंज्ञा तु संज्ञिविशेषेणाऽसंयुक्ता अधिकारेणैव विधीयमाना कृत्यादिसंज्ञाविषयेऽपि प्रवर्तते ।

अथवेति । **विभाषा तिलमाषोमे**त्यत्र **ह्यु**माभङ्ग्योरधान्यत्वात्खञोऽप्राप्तौ चोदितायां खञ्ग्रहणस्यानुवृत्तिराश्रिता, अनुवर्तमानश्च खञ् यत्नाऽभावाद्व्रीहिशाल्यादिभिर्न संबध्यते, अपि तु विभाषाश्रुत्या यत्नेन तिलादिभिरेव संबध्यते । तथेहापि वृद्धिग्रहण**मदेङ्गुण** इत्यत्रानुवर्तमानमपि यत्नाऽभावाददेङ्भिर्न संबध्यते । इह तु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्नो भवति ।

अथवेति । अपेक्षालक्षणं लौकिकमधिकारमाश्रयति । समुदायस्य चापेक्षायां नास्त्येतत्—'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति गुणस्यैवापेक्षा युक्ते'ति । समुदायस्य भेदाऽभावात् ।

किं पुनरिति । उभयथा संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । तत्राङ्गस्य गुण इति षष्ठीनिर्देशाल्लिङ्गादलोन्त्यस्येत्युपतिष्ठते, गुणश्रुत्या **त्विक** इति । तत्र यदि पूर्वमिकाऽङ्गं विशेष्यते—'इगन्ताङ्गस्य गुणो भवती'ति । स च भवन्नलोन्त्यस्येत्यस्य भवति, तदा सोऽस्य शेषो भवति । यदा

उ०—माकाङ्क्षते । बहुविषयत्वं चास्याः संज्ञिविशेषासंबन्धेनाधिकारकरणादवसीयत इति भावः । प्रकृते तु न तथेति बोध्यम् ।

खञोऽप्राप्ताविति । 'यता मुक्ते' इति शेषः । '**मण्डूकगतयोऽधिकारा**' इत्यस्यैव 'स्वरितलिङ्गेनानुवर्तमानं यत्राकाङ्क्षा, तत्रैव संबध्यते' इति विशेषमभिधातुमयं पक्षः । स च संबन्धाय तत्र विभाषाग्रहणरूपं यत्नविशेषं कुर्वतः सूत्रकृतोऽप्यभिमतः । अस्य विशेषस्य प्रागकथनं तु एतद्विशेषद्वारा पुनस्तत्परामर्शेन तत्रैव परिहारे मुख्यताबोधनायेति बोध्यम् । **इह त्विति** । अकर्तव्यत्वविशिष्टपुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्न इत्यर्थः । अनुवृत्तौ हि तदकर्तव्यं भवतीत्याहुः ।

भाष्ये—**उभयं निवृत्तमिति** । स्वरितलिङ्गाऽनासङ्गेनाननुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थः । **अपेक्षेति** । 'इक्' इत्येतावन्मात्रस्येतराकाङ्क्षत्वात् । समुदायापेक्षायां च लक्ष्यानुसार एव बीजम् । **अनन्तरस्येति** न्यायेन गुणस्यैवापेक्षा युक्तेत्येतन्नास्तीत्यन्वयः । समुदायत्वं च युगपद्बुद्धौ संनिधानात् क्रमेणाऽसंनिधानाच्चेति बोध्यम् ।

षष्ठीति । स्थानषष्ठीत्यर्थः । **षष्ठी स्थान** इति परिभाषया तत्त्वनिर्णयः । अस्य च सूत्रस्य वृद्धिगुणशब्दाभ्यां विधीयमानौ वृद्धिगुणाविकः स्थाने इत्यर्थेऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोरपि समकालप्रवृत्तिकता बोध्या । **गुणश्रुत्ये**त्यस्य—गुणशब्देन विधेयत्वबोधिकयेत्यर्थः । **तत्र यदीति** । बुद्धेः क्रमिकत्वा-

---

† ५ । २ । ४* ‡ १ । १ । ५२

कथं—चाऽयं तच्छेषः स्यात्, कथं वा तदपवादः ? यद्येकं वाक्यम्—तच्चेदं च,—'अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति' 'इको गुणवृद्धी अलोन्त्यस्य' इति, ततोऽयं तच्छेषः। अथ नानावाक्यम्—तच्चेदं च, अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति, 'इको गुणवृद्धी, अन्त्यस्य चानन्त्यस्य च इति। ततोऽयं तदपवादः। कश्चात्र विशेषः ?

प्र०—त्वङ्गस्येति पूर्वमेवाऽन्त्यमलं षष्ठी नीयते–'अङ्गान्त्यस्य गुण' इति, पश्चादिकान्त्योऽल् विशेष्यते, तदा तस्यायं विशेषणत्वात्तच्छेषो भवति। अथ त्वङ्गस्येति–गुणवृद्धिविधौ न स्थानषष्ठी, किं तर्हीगपेक्षयाऽवयवषष्ठी, तदा स्थानषष्ठ्यभावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमिति तदपवादपक्षो भवति। अप्राप्त्यनुमानमेव हि बाधो वचनेन, प्राप्तस्य बाधाऽयोगात्। ततश्चाङ्गावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्येको गुणवृद्धी इत्यर्थः संपद्यते। समुच्चयस्त्वसंभवान्नोपन्यस्तः, न हि युगपद्द्वौ षष्ठ्यर्थौ संभवतः—स्थानेयोगोऽवयवयोगश्चेति। विकल्पोऽपि न भवत्येकत्वात्षष्ठ्यर्थस्य। तस्मात्तच्छेषतदपवादपक्षावेवाऽत्राशङ्कितौ।

यद्येकमिति। अनेकयोगव्यवहितयोरप्येकस्मिन्कार्यप्रदेशे स्वस्वनिमित्तसन्निधापितयोरङ्गाङ्गिभावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यत्वोपपत्तिः। **अथ नानेति**। **अङ्गस्येतीगपेक्षयावयव**षष्ठ्यामिकः स्थानित्वात्तद्विशेषणत्वादङ्गस्याऽनुपस्थानम**लोन्त्यस्येत्य**स्य। ततश्चानयोर्भिन्नविषयत्वान्नानावाक्यत्वम्।

उ०—द्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चेति भावः। **सोस्येति**। इगन्तस्येति षष्ठ्यास्तेनान्त्येऽल्युपसंहारादेतद्विशेषणत्वमेतत्परिच्छेदकत्वं तस्येति भावः। **तदा तस्यायं विशेषणत्वादिति**। तच्छेषशब्दे तन्त्रेण बहुव्रीहिषष्ठीतत्पुरुषाविति भावः। भाष्ये—इको गुणवृद्धी इति पूर्वपरान्वयि। तेनैतद्रूपलाभ[1] इति भावः। परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावकृत एव च शेषशेषित्वव्यवहार इति बोध्यम्। **अथत्विति**। अवान्तरवाक्यार्थबोधकालेऽनिर्णीतार्थकत्वेन स्थाषष्ठीत्वसंभावनया तत्प्रवृत्तावपि पश्चादिक इत्यस्योपस्थितौ मिदेरित्यादौ योग्यत्वेन तत्साहचर्येण चान्यत्राप्यवयवषष्ठीत्वनिर्णये तदसंबन्ध इति भावः। **बाधायोगादिति**। आत्यन्तिकबाधाऽयोगादित्यर्थः। पाक्षिकस्तु बाधः षोडशीग्रहणादौ भवत्येवेति बोध्यम्। **समुच्चय इति**। 'मिदेरन्त्यस्येकश्चे'त्येवमाकारः। **नहीति**। प्रत्यर्थशब्दनिवेशेनैकस्य नानेकाभिधायकत्वम्। तन्त्रे आवृत्तौ च न मानमिति भावः।

अनेकयोगेति। एवं चैकं वाक्यमिति भाष्यमयुक्तमिति भावः। उत्तरम्—**एकस्मिन्नित्यादि**। अङ्गाङ्गिभावश्च—गुणगुणिभाव इत्याह—**विशेषणेति**। **इकः स्थानित्वादिति**। सा च नाऽलोन्त्यसूत्रप्रवृत्तौ निमित्तम्, अल्समुदायोत्तरस्थानषष्ठीत्वाऽभावात्। **अङ्गस्येति** च न स्थानषष्ठीति भावः। (तदाह—) **तद्विशेषणत्वादिति**। अवयवित्वेन विशेषणत्वादित्यर्थः। **नानावाक्यत्वमिति**। अत्र पक्षे **पुगन्ते**त्यादि नियमार्थमिति बोध्यम्।

---

[1] 'द्वयलाभः' इति पाठान्तरम्।

वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्र-क्षुद्रेष्विग्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं कर्तव्यम् । 'मिदेर्गुणः' [७ । ३ । ८२] 'इक इति वक्तव्यम्' अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । 'मृजेर्वृद्धिः' [७ । २ । ११४] 'इक इति वक्तव्यम्' अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । पुगन्तलघूपधस्य गुणः† 'इक इति वक्तव्यम्' अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । ऋच्छेर्लिटि गुणः× 'इक इति वक्तव्यम्' अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । 'ऋदृशो ऽङि गुणः' [७ । ४ । १६] 'इक इति वक्तव्यम्' अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । क्षिप्र-क्षुद्रयोर्गुणः,+ 'इक इति वक्तव्यम्' अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ।

सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य ॥ ४ ॥

सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्य प्राप्नोति-याता वाता । किं कारणम् ? 'अलोन्त्य-स्ये'ति षष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसङ्क्रान्ता । अङ्गस्येति च स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीम-निगन्तमङ्गं तस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति ।

नैष दोषः, यथैव ह्यलोन्त्यस्येति षष्ठी अन्त्यमिकमुपसङ्क्रान्ता, एवमङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तत्र षष्ठ्येव नास्ति कुतो गुणः, कुतः सर्वादेशः ?

प्र०—वृद्धिगुणाविति । मिदादीनामनिगन्तत्वादलोन्त्यस्येत्येतदङ्गमिग्ग्रहणं न सन्निपततीति तेषु प्रदेशोष्विग्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

दोषान्तरमप्याह—सर्वादेशप्रसङ्गश्चेति । अङ्गस्येत्येतद्भेदेन सर्वाङ्गेषु व्याप्रियते । तत्रे-गन्तेष्वेवालोन्त्यस्येति विधिरन्यत्र तु षष्ठ्याऽन्त्येऽल्यनुपसंहाराद्याता वातेति सर्वादेशो गुणः प्राप्नोति ।

यथैव हीति । 'अङ्गस्ये'ति षष्ठ्युच्चारितैवाऽन्त्यमलं नीतेति नाऽस्या अपरं रूपमस्तीति नास्ति सर्वादेशगुणप्रसङ्गः ।

उ०—मिदादीनामिति । गुणादिविधौ परिभाषाद्वयस्य परस्परं संबन्धाऽपरित्यागेनोपस्थानं तच्छेषत्वम् । तत्रैकस्या असंभवे द्वितीयापि न प्रवर्तते इति भावः । भाष्ये—अनन्त्यत्वाद्धीति । तच्छेषपक्षेऽनन्त्यत्वादिको गुणो न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अङ्गस्येति च स्थानषष्ठीति । अङ्गस्य स्थाने गुणो भवति । स च यत्राऽन्त्य इक् तत्रान्त्यस्येक इत्यर्थ इत्यभिमानस्तदाह—भेदेनेति । शास्त्रस्य बहुविषयत्वायेत्यर्थः । तत्रेगन्तेष्वेवेति । तच्छेषत्वादिति भावः । अन्यत्र—अनिगन्तविषये गुणशास्त्रे ।

अन्त्यमलमिति । इक्परिभाषाशेषभूताऽलोन्त्यपरिभाषयेत्यर्थः । 'अङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी'ति भाष्येऽ-न्त्यमिकमुपसङ्क्रान्तेत्यनुकर्षः । एवं च संग्राहकवाक्यस्येगन्तमात्रविषयकत्वादनिगन्तविषयकलक्षणाऽभाव एव, आवृत्तौ च न मानमिति भावः । अत एव गापोष्टकः किस्त्वं सार्थकम् ।

† ७ । ३ । ८६ × ७ । ४ । ११ + ६ । ४ । १५६

एवं तर्हि नाऽयं दोषसमुच्चयः । किं तर्हि ? पूर्वापेक्षोऽयं दोषः । ह्यर्थे चायं 'चः' पठितः । मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्ये'ति ।

मिदेर्गुणः, 'इक' इति वचनादन्त्यस्य न, 'अलोन्त्यस्य' इति वचनादिको न, उच्यते च गुणः । स सर्वादेशः प्राप्नोति । एवं सर्वत्र ।

अस्तु तर्हि तदपवादः ।

इङ्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्य-प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

इङ्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

जुसिगुणः*--स यथेह भवति-'अजुहवुः अबिभयु'रिति । एवम्-'अनेनिजुः पर्यवेविषुः'-अत्रापि प्राप्नोति ।

सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणः†--स यथेह भवति-'कर्ता हर्ता नयति तरति' इति । एवम्-'ईहिता ईहितुम् ईहितव्यम्'-इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

ह्रस्वस्य गुणः [७ । ३ । १०८] स यथेह भवति-'हे अग्ने हे वायो'इति । एवं 'हे अग्निचित् हे सोमसु'दित्यत्रापि प्राप्नोति ॥

जसिगुणः‡-स यथेह भवति-'अग्नयो वायवः' इति । एवमग्निचितः सोमसुतः इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणः×--स यथेह भवति--'कर्तरि कर्तारौ कर्तारः' इति, एवं 'सुकृति सुकृतौ सुकृतः' इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

प्र०—पूर्वापेक्षोऽयमिति । मिदादिष्विग्ग्रहणं कर्तव्यमित्यत्रैवार्थे हेतुत्वेनेदं समुपात्तमित्यर्थः । उच्यते चेति । 'मिदे'रिति चोदनया ।

इङ्मात्रस्येति । यद्यङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठी तदाऽलोन्त्यस्येत्यस्य निमित्ताऽभावादनुपस्थानम् । स्थानषष्ठी हि तस्योपस्थाने निमित्तम् । ततश्चाऽङ्गावयवस्यान्त्यस्येवाऽनन्त्यस्येको गुणः प्राप्नोतीति दोषः । ह्रस्वस्य गुण इति । समानन्यायत्वादेतदुक्तम्—'अङ्गस्यावयवो यो

उ०—हिश्च हेत्वर्थ इत्याह—मिदादिष्विति ।

अनन्त्यस्य चेक इति । यद्यपि जुसि चेत्यादीनां प्रधानभूतेग्विशेषणत्वे तस्मिन्निति परिभाषया व्यवहितस्येको न भविष्यति, तथापि प्रत्ययस्याऽङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षतया जुसिचेत्यादिभिरङ्गमेव विशेष्यत इत्यभिप्रायः । समानन्यायेति । गुणप्रकरणाऽवैरूप्याय सर्वत्राऽङ्गस्येत्यवयवषष्ठ्येव स्यादिति भावः । निर्दि-

---

* ७ । ३ । ८३ † ७ । ३ । ८४ ‡ ७ । ३ । १०९ × ७ । ३ । ११०

घेर्ङिति [७ । ३ । १११] गुणः—स यथेह भवति—'अग्नये वायवे' इति, एवम् 'अग्निचिते सोमसुते' इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

ओर्गुणः [६ । ४ । १४६] स यथेह भवति—'बाभ्रव्यो माण्डव्यः' इति, एवं 'सुश्रुत्—सौश्रुतः' इत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः ।

पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थम् ॥ ६ ॥

पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थं भविष्यति+ 'पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य नान्यस्याऽनन्त्यस्ये'ति ।

प्रकृतस्यैव नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् ? 'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रिति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात्—'ईहिता' 'ईहितुम्' 'ईहितव्य'मिति । ह्रस्वाद्योर्गुणस्त्वनियतः, सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति ।

प्र०—ह्रस्वस्तस्य गुण' इति । न त्वत्रेक्परिभाषोपतिष्ठते, निर्दिष्टस्थानिकत्वात् । अन्ये त्वाहुः—अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति ह्रस्वेनेग्विशेष्यते, 'ह्रस्वस्येको गुणो यथा स्याद्दीर्घस्य मा भू'दिति । ओर्गुण इत्यत्राप्यस्या उपस्थानमनन्त्यस्याप्युकारस्य गुणार्थम् । असति ह्यस्या उपस्थानेऽङ्गस्येति स्थानषष्ठी स्यादङ्गं चोकारेण विशेष्येतेत्युकारान्तस्यैवाङ्गस्य गुणः स्यात् ।

पुगन्तेति । 'भेत्ते'त्यादौ गुणे सिद्धे पुनः श्रुतिर्नियमार्थेति गुरूपधस्येहितेत्यादौ न भविष्यति, नापि 'हे अग्निचि'दित्यादौ, उभयनियमाश्रयणादिति भावः । ननु च 'भेत्ते'ति दकारस्य, 'ह्लेपयती'ति पकारस्य च यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत्स्यात् । नैतदस्ति, पुकि अन्तः पुगन्तो, लघ्वी उपधा लघूपधा, ततः समाहारद्वन्द्वनिर्देश इत्यन्त्यस्य गुणेन न भवितव्यम् ।

प्रकृतस्येति । एकेन वाक्येन नियमद्वयस्याऽलाभात्प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात्—'पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयो'रिति, न तु 'सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्ये'ति ।

उ०—इकेति । अनियमे नियमकारिणीत्वात्परिभाषाया इति भावः । अन्ये त्विति । अयंभावः—न ह्यनियम इति श्रुतिः स्मृतिर्वा, किं तु परिभाषा लिङ्गवती फलवती चेति नियमः । फलं चेतरव्यावृत्तिवदितरसंग्रहोपीति ह्रस्वस्येत्यस्याङ्गविशेषणत्वव्यावर्त्तनेनाऽवयवषष्ठीत्वबोधनेनाऽनन्त्यस्यापि गुणसम्पादनमेव फलं स्यात् । अकारे तु गुणाऽगुणयोर्न विशेष इति । तदेतद्ध्वनयति—अनन्त्यस्याप्युकारस्येति । नन्वेवं ह्रस्वग्रहणं व्यर्थमत आह—दीर्घस्येति । 'घिसञ्ज्ञा वर्णयोरेवे'ति पक्षे ङिति गुणस्याऽग्निचिते इत्यादौ प्रसङ्गो बोध्यः ।

पुनः श्रुतिः—पुनर्गुणविधानम् । ननु चेति । बहुव्रीहिसमासः । सामर्थ्यादिक्परिभाषानुपस्थितिश्चेति भावः । भिदो दकारोच्चारणं तु 'भिन्नो' 'भित्त'मित्यादौ चरितार्थम्, क्नोः कित्त्वेनाऽनिग्लक्षणत्वेपि निषेधप्रवृत्तेः । पुग्विधानमपि 'क्ष्मापयती'त्यादौ यलोपार्थम्, ओकाररूपगुणार्थं च चरितार्थमित्याशयः । पुकीति । लाघवात्तत्पुरुषे निर्णीते । निषादस्थपतिन्यायेन । नियमार्थत्वं न दोषावहमित्यर्थः । ननु पुगन्तग्रहणं दापयतीत्यादावनन्त्यस्यानिकोऽपि गुणार्थं स्यादिति कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न, गुणे उपधावृद्धया विशेषाऽभावात् । प्रकृतस्यैवेति । अनन्तरस्यैवेत्यर्थः ।

\+ ७ । ३ । ८६

अथाप्येवं नियमः स्यात्—'पुगन्तलघूपधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवे'ति। एवमपि सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणोऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति—'ईहिता ईहितुम् ईहितव्य'मिति।

अथाप्युभयतो नियमः स्यात्—'पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयोः'। 'सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्ये'ति। एवमप्ययं जुसिगुणोऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति—'अनेनिजुः पर्यवेविषु'रिति।

एवं तर्हि—नायं तच्छेषः, नापि तदपवादः। अन्यदेवेदं परिभाषाऽन्तरमसंबद्धमनया परिभाषया। परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रोष्ट्रीयाः पठन्ति—'नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेने'ति। यदि चायं तच्छेषः स्यात्तेनैव तस्याऽयुक्तो विप्रतिषेधः। अथापि तदपवादः, उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। तत्र नियमस्याव-

---

प्र०—अथापीति। अनन्तरस्य विधिर्वेति परिभाषा यदि नाश्रीयते इति भावः।

अथापीति। अभ्युपेत्य वादेनोच्यते, आवृत्त्यादिन्यायाश्रयणेन वा। एकस्मिंस्तु वाक्ये नियमद्वयं न लभ्यते। एवमपीति। अनेनिजुरित्यत्र लघूपधं चाऽङ्गं सार्वधातुकं चास्तीति जुसि चेति गुणः प्राप्नोति। हे पिचव्य हे बुद्धे बुद्धये बुद्धयः इत्यादौ चाऽलघूपधत्वादनन्त्यस्य गुणोऽपरिहृतः।

एवं तर्हीति। परस्परानपेक्षयोः स्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयोः परिभाषयोः प्रदेशेषु स्वस्वकार्यप्रतिपादनम्। तत्र यदि कथंचिदेकविषये सन्निपातो भवति, नैतावता परस्परापेक्षा भवतीत्यर्थः। अन्यदेवेति। अन्तरशब्दो विशेषवाचीत्यन्यान्तरशब्दयोरविरुद्धः प्रयोगोऽपर्यायत्वात्।

उ०—नन्वनन्तरस्येति न्यायविरुद्धोऽयं नियम इत्यत आह—अनन्तरस्येति। लक्ष्यानुसारश्चाऽनाश्रयणे बीजं बोध्यम्।

अभ्युपेत्यवादः क्लेशेनाङ्गीकार इत्याहुः। पिचव्येति। उगवादियत्। उवर्णान्तस्याङ्गस्येको गुण इति व्याख्यानमभिप्रेत्याऽत्र दोषोपन्यासः। परन्तु 'सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोती'ति भाष्याननुगुणा सा व्याख्येति चिन्त्योऽयं कैयट इत्याहुः। क्वचित्तु—कैयटपुस्तके पिचव्य इति न दृश्यत एव।

'तच्छेष' इति शब्दोऽसंभवदुक्तिकत्वग्रस्तोऽपीत्याह—परस्परेति। विशेषणविशेष्यभावमात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न क्वापि दृष्टचर इति भावः। अत एवाग्रे एतत्पक्षोक्तदूषणोद्धारेऽपि 'नायं तच्छेष' इत्युक्तिः सङ्गच्छते। सन्निपात इति। जायमानोऽपि संनिपातः सावकाशत्वेन विप्रतिषेधोपयोग्येव न तच्छेषत्वोपयोगी। अत एव नापवादत्वमपि। उक्तदोषाच्चेति भावः। असंबद्धमनयेति भाष्यस्य शेषशेषिभावानापन्नमुत्सर्गापवादभावानापन्नं चेत्यर्थः।

नियमादिति। अलोन्त्यपरिभाषायाः पूर्वाचार्यसंज्ञा 'नियम' इति। तेनैव तस्यायुक्त इति। स्वाङ्गेन स्वस्येत्यर्थः। शेषशेषिणोरभेदं मत्वा 'तेनैवे'त्याद्युक्तम्। नन्वङ्गस्येति स्थानषष्ठीदर्शनात्सार्वधातुकेत्यादावप्यलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्त्या कथमिक परिभाषायाश्रयनमित्यवकाशोऽत आह—अलोन्त्येति। अङ्गेनेको

काशः—'राज्ञः क च' [४ । २ । १४०] । राजकीयम् । 'इको गुणवृद्धी' इत्यस्यावकाशः 'चयनं चायको लवनं लावकः' इति । इहोभयं प्राप्नोति—'मेद्यति मार्ष्टि'—इति । 'इको गुणवृद्धी' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

नैष युक्तो विप्रतिषेधः । 'विप्रतिषेधे पर'मित्युच्यते* । पूर्वश्चायं योगः, परो नियमः । इष्टवाची परशब्दः । 'विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवती'ति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः ।

नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किंतर्हि ? असंभवोऽपि । स चास्त्यात्रासंभवः । कोऽसावसंभवः ? इह तावद् 'वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्यः' इति । एकः स्थानी,

---

प्र०—चयनमिति । अलोन्त्यपरिभाषायाः प्रयोजनाऽभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः । चायक इति । कथमत्रेक्परिभाषोपतिष्ठते यावताऽच इति स्थानी निर्दिष्टः । अत्राहुः,'अच'—इत्यस्याङ्गविशेषणतयोपयोगादचः स्थानित्वाऽभावाद्वृद्धिग्रहणेन लिङ्गेनेक्परिभाषात्राप्युपतिष्ठत एव । मेद्यतीति । इक इति वचनादिकारस्य प्राप्नोत्यलोन्त्यस्येति वचनादृकारस्य ।

नैष युक्त इति । इष्टसिद्धये इत्यर्थः । यथोद्देशपक्षे च परिभाषयोः पौर्वापर्यम्, न तु कार्यकालतायाम् ।

द्विकार्ययोग इति । द्वाभ्यां कार्याभ्यां योगो यस्य स्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः ।

नावश्यमिति । द्विकार्ययोगत्वाऽभावे केवलोऽप्यसंभवो विप्रतिषेध इत्यर्थः । इह तावदिति । दीर्घत्वं यञ्यनन्तरे विधीयते, एत्त्वं च झल्यनन्तरे, न च सम्भवोऽस्ति यद्द्वयोः स्त्वेन

उ०—विशेषणेन, पुगन्तेत्यादिनियमेन च तत्प्रयोजनसिद्धेरिति भावः । अत्राहुरिति । अचा विशेषिताङ्गेनेको विशेषणसंभवात्प्रापयति । 'गावा'वित्यादि त्वेष न जानातीति भावः ।

इष्टेति । इष्टसिद्धिफलकत्वमेव हि तस्य युक्तत्वमिति भावः । नतु कार्येति । द्वयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वाऽसंभवादिति भावः । वस्तुतः कार्यकालपक्षेपि पाणिन्युच्चारणरूपपाठकृतं परत्वमस्त्येव । अन्यथैकत्र प्रयोगरूपदेशे सर्वेषां मेलनेन परत्वस्योच्छेद एव स्यात् । प्रयोगसाधनफलकान्येव शास्त्राणि । न चैवं कार्यकालपक्षमादाय त्रिपाद्यामेषां प्रवृत्तिर्यथोद्देशे तु पूर्वाण्येतानि प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वेनाऽप्रवृत्तिरेव स्यादिति भाष्याद्युक्तं विरुद्ध्येतेति वाच्यम्, परिभाषायाः सिद्धत्वेन तत्पक्षेऽसिद्धेनापि कार्येण स्वार्थं तदाकर्षणसंभवादित्यष्टमे उपपादयिष्यमाणत्वात् । ध्वनितं चेदं 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति चिन्त्यमेतत् ।

ननु 'द्विकार्ययोग' इत्यस्य द्वाभ्यां कार्याभ्यामन्यस्य योग इत्यर्थः, उत द्वयोः परस्परेण योग इत्यर्थः ? उभयथापि त्रिपदतत्पुरुषो दुर्लभः । कर्मधारयपूर्वपदकोऽपि न, दिक्सङ्ख्ये इति नियमेन तस्य दुर्लभत्वादत आह—द्वाभ्यामित्यादि । अत्रापि पक्षे विप्रतिषेधशब्देन सामान्याधिकरण्यानुपपत्तेराह—विप्रतिषेधेति ।

द्विकार्ययोगेऽप्यसंभवसत्त्वादाह केवलोपीति । ननु आ ए इति ए आ वादेशसंभवोस्त्येवेत्यत आह-न चेति । द्वयोरिति । कार्ययोरित्यर्थः । अनन्तरे यञि दीर्घः साधुरनन्तरे झलि एत्त्वं साधुरित्यर्थ इति भावः ।

---

* १ । ४ । २

द्वावादेशौ† । न चास्ति संभवो यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौ स्याताम् । इहेदानीं 'मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति' इति । द्वौ स्थानिनौ,एक आदेशः । न चास्ति संभवोयद् द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशः स्यादित्येषोऽसंभवः । सत्येतस्मिन्नसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः।

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति । अनवकाशश्चायं योगः । ननु च—इदानीमेवास्याऽवकाशः प्रक्लृप्तः—चयनं चायको लवनं लावक इति । अत्रापि नियमः प्राप्नोति । नाप्राप्ते नियमेऽयं योग आरभ्यते । यावता च नाप्राप्ते नियमेऽयं योग आरभ्यते, ततस्तस्यापवादोऽयं योगो भवति । उत्सर्गापवादयोश्चाऽयुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि कथंचित् 'इको गुण-वृद्धी' इत्यस्यावकाशः स्यादेवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो भवति मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति इति, एवमिहापि स्यात्—अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति ।

एवं तर्हि—'वृद्धिर्भवति गुणो भवती'ति यत्र ब्रूयादिक इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्ट-व्यम् । किं कृतं भवति ? द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारः—गृह्यमाणेन

प्र०—स्वेन निमित्तेनानन्तर्यं स्यात् । इहेदानीमिति । मिदेरित्येका षष्ठी सा यद्यवयवसंबन्धे, तदेकारस्य गुणेन भाव्यम् । अथ स्थानषष्ठी तदालोन्त्यस्येति वचनाद्दकारस्य । न चास्ति संभवो युगपदुभयोर्गुणस्येत्यर्थः ।

एवमपीति । यदीदं नारभ्येत गुणवृद्धी कस्य स्याताम् ?, अलोन्त्यस्येति चेत्, येन नाप्राप्तिन्यायेन तद्बाधस्यापवादत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं च क्रोष्ट्रीयमतमसंबद्धपरिभाषान्तरपक्षश्च नोपपद्यते ।

एवं तर्हीति । प्रदेशार्थत्वादनयोः परिभाषयोर्गुणत्वात्परस्परेण सम्बन्धाभावात्प्रदेशवाक्य-

उ०—आद्गुण इत्यादौ द्वयोः स्थानिनोरेकादेशस्य संभवादाह—मिदेरिति । नचास्ति संभवो युगपदिति । युगपद्वाक्यार्थद्वयबोधाऽभावादिति भावः ।

ननूक्तरीत्या प्रयोजनाऽभावादलोन्त्यस्याऽप्रवृत्तौ अत्रापि नियमः प्राप्नोतीत्यसङ्गतमित्यत आह—यदीदमिति । एतदभावे संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्सर्वत्राङ्गस्येति स्थानषष्ठ्येव । कृते त्वस्मिन्नवयवषष्ठी सेति भावः । 'अथापि कथंचि'दिति भाष्यस्य उक्त एवाशयः । क्रोष्ट्रीयमतं–विप्रतिषेधः । असंबद्धपरिभाषापक्षश्च—तदुपजीव्यः । तत्र विप्रतिषेधरहितोऽन्त्यस्त्वयुक्त एव । क्व सनिपातः क्वान्यतरत्यागः, स च कस्येत्यत्र विनिगमकाऽभावेन सर्वेषाऽसिद्धेः । तस्माद्द्वयमप्येकपक्षभूतमेव बोध्यम् ।

प्रदेशार्थत्वादिति । 'परस्परेण सम्बन्धाभावा'दित्यन्तेन तच्छेषत्वासंभव उक्तः । पदोपस्थितिपक्षे च विधेयसमर्पकत्वेन गृहीतगुणादिपदश्रुतिरस्या लिङ्गमित्येषाऽन्तरङ्गा । तत्त्वेन ग्रहश्च प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तत्वेन पदज्ञानकाल एव । तदुक्तं भाष्ये—गुणो भवतीति । यत्रेत्यादि नियमस्तु स्थानषष्ठीलिङ्गक इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वेन बहिरङ्गः । एवं च मिदादावुपस्थितेक्परिभाषायाः सामानाधिकरण्यासम्भवाद्व्यधिकरण्यान्वये वृत्ते निमित्ताऽभावादेवालोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थितिः । सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादौ

† ७ । ३ । १०२; १०३

वेकं विशेषयितुम्, इका वा गृह्यमाणम् । यावता कामचारः, इह तावन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु गृह्यमाणेनेकं विशेषयिष्यामः—'एतेषां य इ'गिति । इहेदानीं जुसिसार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्विका गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः—'एतेषां गुणो भवति, 'इकः' इगन्ताना'मिति ।

अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते । इह तावन्मिदेरित्यविभक्तिको निर्देशः—मिद एः मिदेः मिदेरिति । अथवा षष्ठीसमासो भविष्यति—मिद—इः मिदिः, मिदेरिति ।

'पुगन्तलघूपधस्ये'ति । नैवं विज्ञायते—'पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चे'ति । कथं तर्हि ? पुकि अन्तः पुगन्तः, लघ्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधम्, पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अङ्गविशेषणे हि सतीह प्रसज्येत—भिनत्ति छिनत्तीति ।

प्र०—पर्यालोचनया वाक्यार्थस्यावस्थानमित्यर्थः ।

अथवेति । तच्छेषपक्षोक्तदोषपरिहारः । **क्षिप्रक्षुद्रयोरपीति** । अत्र च योगविभागः क्रियते,—'**स्थूलादीनां यणादिपरं लुप्यते**, ततः—'**पूर्वस्य च गुण**'इति । अत्र च स्वरितत्वात् क्षिप्रक्षुद्रशब्दावेवानुवर्तेते, स्थूलादयो निवृत्ताः । तेषां तु यणादिलोपे सत्योर्गुण इति गुणो भवति । **असिद्धवदत्राभा**दित्यसिद्धत्वमनित्यत्वान्न भवति । तत्र क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदिः पकारो

उ०—सामानाधिकरण्यान्वयेऽलोन्त्यस्येत्यनेनान्त्यस्यादेशव्यवस्था । एतेनैकस्या अप्रवृत्तौ अपरापि न प्रवर्तेतेत्यपास्तम् । **पर्यालोचनयेति** । प्रदेशे सति संभवे परिभाषाद्वयैकवाक्यतया वाक्यार्थः । अन्यथा विकपरिभाषागर्भ एव, अस्या अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । भाष्ये—**वृद्धिर्भवतीत्यादि** । इतिशब्दो यत्रेत्यर्थः । **इक इत्येतदिति** । सूत्रे 'इक' इति षष्ठ्यन्तानुकरणमित्यर्थः । अनुवृत्तस्य स्वरूपपरत्वेन गुणशब्दो भवतीत्याद्यर्थः स्यादतः पुनरत्र गुणवृद्धिग्रहणम् । अनुवृत्तस्यार्थपरत्वं तु न, शब्दाधिकारापत्तेः । उभाभ्यां च गुणशब्दवान् गुणो यत्रेत्यादिरर्थस्तदुक्तम्—**इति यत्रेत्यादि** । गुणपदं यत्र वर्तते इत्याद्यर्थस्तु न, **अतोगुण** इत्यादावप्यापत्तेः । भवतिक्रियाया अन्तरङ्गत्वाच्च । अस्मादेव गुणवृद्धिग्रहणादत्र 'विधीयत' इत्यस्य तदर्थकस्य 'भवती'त्यस्य वाध्याहार इति बोध्यम् । एतन्मूलकमेवाऽनुवादे **परिभाषा नोपतिष्ठते** इति । अत एव तदेतद्विषयमेवाऽचश्चेत्येतद्विषयमेव च । '**अचोञ्णिती**'त्यादौ तु वाक्यार्थबोधकाले श्रौतात्पदेनैवाकाङ्क्षाशान्तौ लिङ्गोपस्थितस्य दुर्बलतयानन्वय इति दिक् ।

पुकि अन्त इति । सुप्सुपेति समासः । 'भिनत्ती'त्यत्र गुणापादनं क्ङितीत्यस्य निमित्तसप्तमीत्वात् । इकः सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति विशेषणमिति तु न युक्तम्, तस्याऽङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वात् । भाष्ये—**यणादिपरं गुण इति** । यणादिपरं लुप्यतेऽवशिष्टस्य गुण इत्यर्थेन क्षिप्रादेः सर्वादेशो गुणः सिद्धः । स्थूलादौ तु '**ओर्गुण**'इत्येव सिद्धमिति भावः । ननु पूर्वस्येत्युक्तावपि यणपेक्षादेः परमित्यर्थे पूर्वस्य गुण इत्यनेनापि तत एव पूर्वस्य गुणापत्तौ स्थूलादिषु थकारादेर्गुणः स्यात् । 'यणादिर्यस्य तद्रूपं परं लुप्यते ततः पूर्वस्य

ऋच्छेरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्—ऋच्छति ऋ ऋ ऋताम्—'ऋच्छत्यॄता'-मिति।

दृशेरपि योगविभागः करिष्यते—'उरङि गुणः'। उः अङि गुणो भवति। ततो 'दृशेः', दृशेश्चाऽङि गुणो भवति। 'उ'रित्येव।

क्षिप्रक्षुद्रयोरपि—'यणादि परं गुणः' इतीयता सिद्धम्। सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—'इको यथा स्यादनिको मा भू'दिति।

अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम्? किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते, न पुनर्गुणग्रहणमपि। यदि किंचिद्गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति, वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति, को वा विशेषः? अयमस्ति विशेषः। गुणविधौ न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते। तत्रावश्यं स्थानिनिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यम्। वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते—'अचोञ्णिति' [७। २। ११५]। 'अत उपधायाः' [११६]। 'तद्धितेष्वचा-

प्र०—दकारश्च, तस्माद्यणादेः परं लुप्यते, तस्मादेव च यणादेः पूर्वस्य च गुण इति सिद्धम्–क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इति। यणादिपरमिति—पञ्चमीसमासः। यदि तर्हि 'पुगन्तलघूपधस्ये'ति स्थानी निर्दिश्यते, तच्छेषपक्षाश्रयणाच्चात्रेक्परिभाषा नोपतिष्ठते, तदाऽस्य गुणस्याऽनिग्लक्षणत्वाद्भिन्नं छिन्नमित्यादौ क्ङिति चेति गुणनिषेधो न प्राप्नोति—यथा लैगवायन इति। नैष दोषः, क्नुसनोः कित्त्वविधानाज्ज्ञापकादनिग्लक्षणत्वेऽपि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति।

गुणविधाविति। क्वचिन्न निर्दिश्यत इति नञो व्यवहितेन संबन्धः। क्वचिन्न्निर्दिश्यत

उ०—च गुण'इत्यर्थे क्षिप्रक्षुद्रयोरन्त्यस्य व्यञ्जनस्य गुणः स्यादत आह—अत्रचेति। अनित्यत्वादिति। 'आस'न्नित्यत्र लोपनिवृत्त्यर्थात् 'श्नसोरल्लोप'इति तपरकरणादित्यर्थः। तथा हि। 'अस्+अन्ती'ति स्थिते परत्वादल्लोपे तस्याऽसिद्धत्वात्पुनः प्रसङ्गेनाटि विकारान्यानुपूर्व्यैक्याभावेन लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाऽप्राप्तौ प्राप्तलोपवारणार्थं तपरत्वमाटोऽसिद्धत्वे व्यर्थं सत्तदनित्यत्वे ज्ञापकम्। न चाऽऽटोप्यनापत्तिः। तत्राऽनित्यत्वे मानाभावात्। तस्मादेव चेति। पूर्वत्वस्यावध्याकाङ्क्षायां परत्वेऽवधित्वेन क्लृप्तत्वादुपस्थितत्वाच्च। तस्यैवावधित्वमिति भावः। तद्ध्वयनयन्व्याचष्टे—पञ्चमीसमास इति। 'सुप्सुपे'त्यनेन। अवयवभूते यणादीत्यत्र समुदिते चेत्यर्थः। न चैवं ह्रस्वशब्दे रस्वशब्दस्यापि लोपापत्तिः, स्थूलादिसाहचर्येणोपान्त्ययणादेः परस्यैव लोपादित्याहुः। पक्षाश्रयणाच्चेति। परिभाषाणामनियमे नियमकारिणीत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। एवं क्ष्मापयति इत्यादौ पुगन्तेति गुणे उपधावृद्धिरिति न दोषः। क्नुसनोरिति। एतत्क्ङिति चेति सूत्रे उपपादयिष्यते।

भाष्ये शङ्कते—अथ वृद्धिग्रहणमिति। 'न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते'इत्युक्त्या—सर्वत्रैव न निर्दिश्यते—इति प्रतीयते, क्वचिदादिपदप्राग्वर्तिनञः क्वचिदादिपदबोध्याधिकरणादौ सर्वत्राभावप्रतीतेर्व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्तच्चाऽयुक्तमत आह—क्वचिदिति। भाष्ये सिद्धान्त्याह—वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थमिति। पूर्व-

मादेः [११७] इति । अत उत्तरं पठति—

वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ ७ ॥

वृद्धिग्रहणं क्रियते । किमर्थम् ? 'उत्तरार्थम्' । 'क्ङिति' [१ । १ । ५] इति प्रतिषेधं वक्ष्यति । स वृद्धेरपि यथा स्यात् । कश्चेदानीं क्ङित्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गः । यावता 'ञ्णिति' इत्युच्यते ? तच्च मृज्यर्थम् । मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते+ । सा क्ङिति मा भून्मृष्टः मृष्टवानिति । इहार्थं चापि मृज्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते, सेको यथा स्यादनिको मा भूदिति ।

मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागात्सिद्धम् ॥ ८ ॥

मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागः करिष्यते—'मृजेर्वृद्धिरचः' । ततो—'ञ्णिति' । ञिति णिति च वृद्धिर्भवति । 'अचः' इत्येव । यद्यचो वृद्धिरुच्यते—'न्यमार्ट्' । अटोऽपि वृद्धिः प्राप्नोति ।

अटि चोक्तम् ॥ ९ ॥

किमुक्तम् ? 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवती'ति† ।

वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विक्प्रकरणात् ॥ १० ॥

वृद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् ? 'इक्प्रकरणात्' । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैवं सति मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति । तस्मान्मृजेरिग्लक्षणा

प्र०—एव, ओर्गुण इत्यादौ । मृजेर्वृद्धिरिति । तत्र हि सूत्रेऽभिमतस्थान्यनुपादानादलोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्यैव स्यादित्यर्थः ।

अटोऽपीति । नन्वडागमात्पूर्वमेव परत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीति लक्षणस्य च प्रवृत्तत्वादटि कृते पुनर्लक्षणं न प्रवर्तिष्यते । एवं तर्हि विप्रतिषेधानपेक्षयैवाऽत्र चोद्यपरिहारावुक्तौ ।

उ०—पक्ष्याह—कश्चेत्यादि । अविशेषेणोच्यते सा क्ङितीति । प्रत्ययविशेषानाश्रयणमत्राऽविशेषः । उत्तरस्याऽविशेषेणेत्यस्य स्थानिविशेषानुच्चारणेनेत्यर्थः । तदाह—तत्र हि सूत्र इति ।

अडागमात्पूर्वमिति । लादेशेषु कृतेष्वडिति पक्षे—इदम् । अटि कृते इति । विकारान्यानुपूर्व्याभेदेन लक्ष्यभेदाच्चिन्त्यमिदम् । परत्वादित्यपि चिन्त्यं, द्वयोर्यौगपद्याऽसंभवात् । एवं तर्हीति । 'लावस्थायाम'-डिति पक्षे इति भावः ।

भाष्ये—अनन्त्यविकारे इति । तथापि सिध्यतीत्यभिमानः । सिद्धान्ते त्वन्यार्थमिग्ग्रहणे कृते तेनैवाऽटो व्यावृत्तिसिद्धौ सा नैतदर्थेति ष्यङ इति सूत्रे वक्ष्यत इति न विरोधः ।

तस्मान्मृजेरिति । निषेधस्य सिद्धये योगविभागमकृत्वा स्थानिसमर्पणायाऽस्या एवोपस्थितिरङ्गी-

---

+ ७ । २ । ११४ † ६ । १ । १३*

वृद्धिरेषितव्या ।

एवं तर्हि—इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते—परिमृजन्ति परिमार्जन्ति, परिमृजन्तु परिमार्जन्तु, परिममृजतुः परिममार्जतुरित्याद्यर्थम् । तदिहापि साध्यम् । तस्मिन् साध्ये योगविभागः करिष्यते—मृजेर्वृद्धिरचो भवति । ततः—'अचि क्ङिति' । अजादौ च क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति । परिमार्जन्ति परिमार्जन्तु परिममार्जतुः । किमर्थमिदम् ? नियमार्थम् । 'अजादावेव क्ङिति, नान्यत्र' । क्वान्यत्र मा भूत् ? मृष्टः मृष्टवानिति । ततो 'वा' । वाऽचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति । परिमृजन्ति परिमार्जन्ति, परिममृजतुः परिममार्जतुरिति ।

इहार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । 'सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते† सेको यथा स्यादनिको मा भू'दिति । कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति ? अकारस्य । अचिकीर्षीत् अजिहीर्षीत् । नैतदस्ति, लोपोऽत्र बाधको भविष्यति+ ।

आकारस्य तर्हि प्राप्नोति—अयासीत् अवासीत् । नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वृद्धावसत्यां वा ।

सन्ध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति । नैव सन्ध्यक्षरमन्त्यमस्ति । ननु चेदमस्ति

प्र०—अचिकीर्षीदिति । पूर्वविप्रतिषेधादतो लोपो यथा—'चिकीर्षक' इत्यादौ ।

अयासीदिति । परत्वादत्र सगिटोः कृतयोरनन्त्यत्वादाकारस्य नास्ति वृद्धिप्रसङ्ग इति यद्यपि परिहारोऽस्ति, तथापि विशेषाऽभावेन परिहृतत्वान्नाऽयमाश्रितः ।

उ०—कार्येति भावः ।

संक्रम इति । गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयक्ङितः प्राचां संज्ञा । 'अची'त्येव वचनम् । आदाविति तु तदादिपरिभाषालब्धार्थानुवादः । अत एवाग्रे वक्ष्यति—ततोचिऽक्ङितीति । एवं च ममृजे यूयं ममृजेत्यादौ विकल्पो भवत्येव । एतेनादिग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजादावेव प्रवृत्तिस्तेन पूर्वोदाहृतेषु न वृद्धिरिति हरदत्तोक्तमपास्तम् । 'तुन्दपरिमृज' इत्यत्र यदि वृद्ध्यभाव इष्टस्तर्हि व्यवस्थितविभाषया नेति बोध्यम् । अजादावेवेति । विपरीतनियमस्तु न, इष्टाऽनुरोधात् ।

सिचि वृद्धौ स्थानिविशेषानाश्रयणरूपोऽविशेषः । उत्तरार्थत्वे खण्डिते सिद्धान्त्याह—इहार्थमेवेति । तत्खण्डयति पूर्वपक्षी—कस्य पुनरित्यादि ।

पूर्वविप्रतिषेधेति । 'एयल्लोपाविय'ङित्यादि । चिकीर्षक इति । अन्यथा ह्यत्र परत्वाद्वृद्धौ युकि 'चिकीर्षायक' इति स्यात् ।

परत्वादत्रेति । अपवादत्वादित्यर्थः । परशब्द उत्कृष्टवाची ।

भाष्ये—नैव सन्ध्यक्षरमिति । 'वृद्धियोग्य'मिति शेषः । उपदेश आत्वविधानादिति भावः ।

---

† ७।२।१ + ६।४।४८

ढलोपे कृते उदवोढाम् उदवोढम् उदवोढेति× । नैतदस्ति । असिद्धो ढलोपः । तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं भवति ।

व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति—अभैत्सीत् अच्छैत्सीत् । हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति† । यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते—नेटि [७ । २ । ४] इति, अकोषीत् अमोषीत् । सिचि वृद्धेरप्येष प्रतिषेधः । कथम् ? लक्षणं हि नाम ध्वनति, भ्रमति, मुहूर्तमपि नावतिष्ठते । अथवा 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदे'ष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति । तस्या हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका । तस्या अपि 'नेटी'ति प्रतिषेधः । अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि, अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति ? 'अस्ती'त्याह । सुजाते

प्र०—उदवोढामिति । ढलोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः, ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोपस्याऽसिद्धत्वादोकारस्य न भविष्यति । गोशब्दादाचारक्विपि कृतेऽगवीदिति सन्ध्यक्षरमन्त्यमस्ति तस्य कस्माद्वृद्धिर्न भवति । उच्यते'सिचि वृद्धि'—रित्यत्र धातुग्रहणमृत इद्धातोरित्यत औपदेशिकधातुग्रहणार्थमनुवर्तत इत्यदोषः ।

लक्षणं हीति । 'नेटी'ति लक्षणमविशेषेण वृद्धिमात्रस्य निषेधं कथयतीति 'ध्वनती'त्युच्यते । यो ह्यव्यक्तं कथयति स 'ध्वनती'त्युच्यते । एवमिहाऽप्यस्या एव वृद्धेर्निषेध इति नास्ति व्यक्तिः । स्यादेतत्—प्रतिषेधस्यैकनिषेध्ये चरितार्थत्वात्पुनः प्रतिषेध्याऽन्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह- भ्रमतीति । सर्वत्र व्याप्रियत इत्यर्थः । स्यादेतत्—यावदेकनिषेधेऽस्य व्यापारस्तावदेवद्वितीयो विधिः प्रवृत्तः, प्रवृत्तस्य च निषेधोऽशक्यः कर्तुमित्याह—मुहूर्तमपीति । उभयत्रापि व्यापारान्नैकत्र विश्राम्यतीत्यर्थः । तस्या अपीति । अपिशब्दात्सिचि वृद्धेरपि ।

उ०—अन्त्यमिति । अङ्गस्य वृद्धिरित्यर्थेऽलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तेरिति भावः ।

ढलोपस्यासिद्धत्वादिति । पूर्वं हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्जातत्वेनेदानीं सिचि वृद्धिरित्यस्य प्राप्त्या 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'त्यस्याऽप्रवृत्तिरिति भावः । धातुग्रहणमिति । सिचा तदाक्षेपे सिद्धे इति भावः । एवंच कव्यादिभ्य आचारक्विपि 'अकवायी'दित्यादौ वृद्धिर्नेति लक्ष्यते । माधवस्तु वृद्धि मनुते । 'बहुलं छन्दसी'- त्यतो बहुलग्रहणानुवृत्त्या सन्ध्यक्षरान्तनामधातौ वृद्धिर्न, अन्यत्र भवत्येवेति तदाशयः । तेन 'से'शब्दादिभ्य आचारक्विपि न वृद्धिरित्यलम् । वस्तुतस्तु 'नैव सन्ध्यक्षर'मित्येतद्भाष्यप्रामाण्येन सन्ध्यक्षरान्तेभ्य आचार- क्विबेव नेत्याहुः ।

हलन्तलक्षणावृद्धिर्बाधिकेति भाष्ये इग्ग्रहणाऽभावे येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः ।

इत्याहेति । इत्याशङ्कायामाहेत्यर्थः । नैकत्रेति । बाध्यसामान्यचिन्तेयम् । 'नेटी'त्यत्र 'हलन्तस्ये'- त्यनुवर्त्यं हलन्तस्य या वृद्धिः प्राप्ता सा सर्वापि नेत्यर्थः । तेनाऽलावीदित्यादौ न दोष इति बोध्यम् ।

बोध्यविशेषचिन्तायामाह—भाष्ये—अथवेति । तद्व्याचष्टे—अपिशब्दादिति । स्वप्रतिषेध्यहलन्त- लक्षणवृद्धिप्रतिषेधद्वारा अष्टावसरन्यायेन सिचि वृद्धेरप्यभावः प्रतिपाद्यते इत्यर्थस्तद्ध्वनयन्नाह—भाष्ये अस्ति पुनः क्वचिदित्यादि ।

× ८ । २ । १३; ६ । ३ । ११२ † ७ । २ । ३

अश्वसूनृते‡। अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्+। शुक्रं ते अन्यदिति×। पूर्वरूपे प्रतिषिद्धे-ऽयादयोऽपि न भवन्ति†।

उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम्। सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा क्ङिति मा भूत्—न्यनुवीत् न्यधुवीत्††। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अन्तरङ्गत्वादत्रो-वङ्देशे कृतेऽनन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति।

यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गं भवति—'अकार्षीत् अहार्षीत्' गुणे कृते रपरत्वे चाऽन-न्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। 'हलन्तस्ये'त्येवं भविष्यति।

प्र०- अस्तीत्याहेति। 'नान्तः पादमव्यपरे'इति पाठमाश्रित्यैतदुक्तम्। यद्येवं वृक्षावित्यत्र 'नादिची'त्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घवद्वृद्धेरपि प्रतिषेधप्रसङ्गः। नैष दोषः, खट्वोढावित्यादेर्ज्ञापका-दनन्तरस्यैव 'नादिची'ति निषेधात्।

अन्तरङ्गत्वादिति। उवङ्देशः सिचमेवापेक्षते, वृद्धिस्तु सिचाऽरस्मैपदे।

उ०—ननु तत्र प्रकृतिभावेन साक्षादेवोत्सर्गापवादयोर्निवृत्तिर्न त्वपवादेन बाधादुत्सर्गस्येत्यत आह—नान्त इति। भाष्ये—न भवन्तीति। अभ्यावसरन्यायेनेति भावः। पूर्वसवर्णदीर्घवद्वृद्धेरपीति। 'अवर्णादिचि यद्यत् प्राप्तं तन्ने'ति बाध्यसामान्यचिन्तारूपाद्यपेक्षेणेयं शङ्का। ज्ञापकाद्बाध्यविशेषचिन्तैवाश्रीयते इत्युत्तरम्। 'पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे वृद्धेरपी'ति पाठे अभ्यावसरन्यायाऽनित्यत्वेन क्वचिदपवादनिवृत्तावपि तद्विषये उत्स-र्गप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इति भावः।

परे त्वथवेति भाष्यं पूर्वपक्ष्युक्तित्वात् प्रौढया। अभ्यावसरन्यायस्तु नास्त्येव, उक्तनिर्देशात्। अत एव नान्तः पादमिति सूत्रे एङोऽतीत्यनुवर्त्य 'एङोऽति यद्यत्प्राप्नोति तस्य निषेध' इत्यर्थमाश्रित्य सर्वनिषेध-कत्वं तस्योक्तमिति वदन्ति।

इहार्थत्वे पूर्वपक्षिणा द्वेधा प्रौढयापि खण्डिते सिद्धान्ती तदभ्युपेत्याऽप्याह—उत्तरार्थमेवेति। नु—धू धातू कुटादी।

भाष्ये—अनन्त्यत्वादिति। अचोऽनन्त्यत्वादित्यर्थः। नन्विकपरिभाषाऽभावेऽन्त्याऽल्मात्रस्य सा प्राप्नोतीति 'अनन्त्यत्वा'दित्यसङ्गतमिति चेन्न, हलन्तेषु हलन्तलक्षणया बाधेनाऽस्या वृद्धेरजन्त एव व्यव-स्थितेरित्याशयात्।

सिद्धान्त्याह—यदि तर्हीति। अत्र यदीत्यनेनाऽपवादत्वात्तद्विषयेऽन्तरङ्गप्रवृत्तिरेव वक्तुमशक्येति ध्वनितम्। इत उत्तरग्रन्थस्तु सिद्धान्त्याशयानभिज्ञपूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरिति बोध्यम्।

---

‡ ऋ० ५। ७९। १ + ऋ० ६। ५१। १ × ऋ० ६। ५८। १

† ६। १। ७८; १०९; ११५ †† १। २। १

इह तर्हि—न्यस्तारीत् न्यदारीत् । गुणे कृते रपरत्वे चाऽनन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । हलन्तलक्षणायाश्च 'नेटी'ति प्रतिषेधः । मा भूदेवम् । 'र्लान्तस्य' [७ । २ । २ ।] इत्येवं भविष्यति ।

इह तर्हि—अलावीत् अयावीत्, गुणे कृतेऽवादेशे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । हलन्तलक्षणायाश्च 'नेटी'ति प्रतिषेधः । मा भूदेवम् । 'र्लान्तस्ये'त्येवं भविष्यति । 'र्लान्तस्य' इत्युच्यते, न चेदं र्लान्तम् । 'र्लान्तस्ये'त्यत्र वकारोऽपि निर्दिश्यते । किं वकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो वकारः ।

यद्येवम्—मा भवानवीत्, मा भवान् मवीत् । अत्रापि प्राप्नोति । 'अविमव्योर्ने'ति वक्ष्यामि । तद्वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । 'णिश्विभ्यां तौ निमातव्यौ' । यद्यप्येतदुच्यते—अथवैतर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । गुणे कृतेऽयादेशे च 'यान्तानांने'त्येव प्रतिषेधो भविष्यति+ ।

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न सिच्यन्तरङ्गं भवति'—इति, यदयम् 'अतो हलादेर्लघोः' [७ । २ । ७ ।] इत्यकारग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह माह भूत् अकोषीत् अमोषीत् । यदि सिच्यन्तरङ्गं स्यादकारग्रहणमनर्थकं स्यात्, गुणे कृतेऽलघुत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो 'न सिच्यन्तरङ्गं भवती'ति ततोऽकारग्रहणं करोति ।

प्र०—लुप्तनिर्दिष्ट इति । 'लोपो व्योर्वली'ति भावः । किमत्र प्रमाणमिति चेदभियुक्तस्मरणमेव ।

णिश्विभ्यामिति । णिश्विग्रहणमकृत्वाऽविमवी प्रतिषेधार्थं कर्त्तव्यौ । एवं सति गौरवाऽभावः । निमातव्याविति । मेङो रूपम् । परिवर्तनीयावित्यर्थः ।

उ०—'लुप्तनिर्दिष्ट' इत्यत्र पूर्वं निर्दिष्टः पश्चाल्लुप्त इत्यर्थे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । न च गुणे 'वार्णादाङ्ग'मिति न्यायेनाऽऽवं बाधित्वा वृद्धावावादेशेऽलावीदित्यादेः सिद्धौ वप्रश्लेषो व्यर्थ इति वाच्यम्, 'सिचि वृद्धि'रित्यस्याऽपवादत्वाऽज्ञानेनेव एतत्परिभाषाऽज्ञानेनैवाऽस्य प्रवृत्तेरदोषात् । न च वकारप्रश्लेषेऽशवीदशावीदिति 'शव' धातोर्नित्यवृद्ध्यापत्तिः । अस्या एकदेश्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैवाऽस्य भाष्यस्य प्रवृत्तेः, जिरिच्चिर्याद्यज्ञानवदित्याहुः । एतद्भाष्यप्रामाण्यात्स धातुः पवर्गीयान्तो, बवयोः समानश्रुतित्वाल्लोके दन्त्योष्ठ्यश्रुतिरित्यन्ये ।

अवेराटि वृद्ध्यवृद्ध्योरविशेष इति आणिनवृत्तये भाष्ये माङ् प्रयुक्तः । एकादेशे पुनरप्यविशेषस्तदवस्थ इति भवानित्युक्तम् । मवौ तु प्रयोजनान्तराऽसत्त्वेऽप्यैकरूप्याय तत्प्रयोगः ।

अविमव्योर्नेति निषेधश्च मध्येऽपवादन्यायेनाऽतोर्लान्तस्येत्यस्यैव । तेनाऽतो हलादेरिति विकल्पो भवत्येवेति बोध्यम् । 'सिचि वृद्धि'रिति सूत्रंतु 'अचैषी'दित्यादौ गुणे कृते चरितार्थमेतन्मते इति बोध्यम् ।

+ ७ । २ । ५

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? यत्र गुणः प्रतिषिद्धयते तदर्थमेतत्स्यात्—न्यकुटीत् न्यपुटीत् । यत्तर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधं शास्ति+ । तेन 'नेहान्तरङ्गमस्तो'ति दर्शयति । यच्च करोत्यकारस्य ग्रहणं 'लघो' रिति कृतेऽपि ।

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः ॥ ११ ॥

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्थेया ।

षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वादिङ्निवृत्तिः ॥ १२ ॥

षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वात्सर्वेषामिकां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति—

प्र०—न सिचीति । न्यायादप्येतत्सिद्धयति—येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽन्तरङ्गस्य वृद्धया बाधात् । प्रयोजनं चास्ति चिरिजिर्योर्यङ्लुगन्तानां च नयत्यादीनामचिरायीदजिरायीदनेनायीदचेचायीदित्यादौ सिचि वृद्धिसिद्धिः । अन्यथा गुणाऽयादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः स्यात् ।

षष्ठ्या इति । स्वतन्त्रमिदं गुणवृद्धयोर्विधायकमिति पूर्वः पक्षः ।

उ०—नैतदस्ति ज्ञापकमिति भाष्ये । 'न्यकुटी'दित्यादावन्तरङ्गतया वृद्धिबाधकगुणस्य निषेधेऽपि भ्रष्टावसरन्यायेन न वृद्धयभावः, सिद्धान्ते न्यायाऽभावादितिभावः ।

यत्तर्हि णिश्व्योरिति । ननु णिश्विस्थानेऽविमवी इति वदन्तं प्रति णिश्विप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाऽभिधानमयुक्तमिति चेन्न, ज्ञापकत्वे संभवति निमानाऽसंभव इत्याशयात् ।

यच्च करोतीति । इग्ग्रहणाऽभावेऽकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्धिवारणाय बाध्यविशेषचिन्तापक्षे त्वया सिचि वृद्धयपवादहलन्तलक्षणाया निषेधे तेन न्यायेन सिचि वृद्धयप्राप्तेः स्वीकारेण त्वद्रीत्या ज्ञापकमेवेति भावः । एतेन सिच्यन्तरङ्गाभावेऽपि परत्वाद्गुणस्य वृद्धिबाधकताया दुर्वारत्वेनाऽकोषीदित्यादौ लघुत्वाऽभावादेव वृद्धयभावेऽत इति व्यर्थमेवेत्यन्यं ज्ञापकमसङ्गतम् । तथा णिश्व्योर्गुणे वार्णपरिभाषयाऽयादेशं बाधित्वा प्राप्तवृद्धे र्निषेधाय णिश्विग्रहणमप्यावश्यकमित्याद्यमप्यसङ्गतमित्यपास्तम् । एकदेश्युक्तित्वेनाऽदोषात् । एतदेव ध्वनयन्—'यदि तर्हि' इति सिद्धान्त्युक्तौ यद्यन्तर्भावसूचितं—'कृतेऽस्य चारितार्थ्येऽपि स्वप्राप्तिकाले प्राप्तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधः' इत्येतदाह—न्यायादपीत्यादि । बाध्यसामान्यचिन्तया च सकलाऽन्तरङ्गबाध इति बोध्यम् । एवंच न ज्ञापकोपयोगः, नापि ज्ञापकसंभवो, नापि प्रयोजनं, वार्णपरिभाषयाऽचिरायीदित्यादौ गुणे कृतेऽयादेशात्पूर्वं वृद्धिप्राप्तेः । न वा वकारप्रश्लेषस्य फलं, नाप्यविमव्योः प्रतिषेधस्येति शवधातौ वृद्धिविकल्प एवेति बोध्यम् ।

एवंच 'न्यनुवी'दित्यादावुवङं बाधित्वा प्राप्ताया वृद्धेर्निषेधायेग्लक्षणा सिचि वृद्धिरास्थेयेत्युपसंहरति सिद्धान्ती—तस्मादिति भाष्ये । इग्लक्षणत्वेन निषेधायाऽकोषीदित्यादावनिको गुणव्यावृत्तये चेति भावः । बाध्यसामान्यचिन्ता, भ्रष्टावसरन्यायश्चैकदेश्युक्तिर्न तु सिद्धान्तः । अत एव 'न्यस्तारी'दित्युपक्रम्य 'हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेध'इत्युक्तमित्यलम् ।

विधायकमिति । 'इको यणची'त्यादि तु स्वविषयेऽस्य बाधकमिति न तद्वैयर्थ्यरूपो दोषः । भाष्ये—

+ १ । १ । ४५

दधि मधु । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

अन्यतरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १३ ॥

अन्यतरार्थमेतत्स्यात्—'सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुण एवे'ति ।

प्रसारणे च ॥ १४ ॥

प्रसारणे च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति† । अस्यापि प्राप्नोति—याता वाता । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

विषयार्थं पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

विषयार्थमेतत्स्यात्—'वचिस्वपियजादीनां कित्येवे'ति‡ ।

उरण्रपरे च ॥ १६ ॥

उरण्रपरे च सर्वेषामृकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति× । अस्यापि प्राप्नोति—कर्तृ हर्तृ ।

सिद्धन्तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? षष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्तव्याः । एकस्तावत्क्रियते

प्र०—अन्यतरार्थमिति । नन्वनिकोऽपि यथा स्यादिति विध्यर्थं स्यात्, न तु नियमार्थम्, नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात् । एवं मन्यते—द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते, तेन गुणवृद्धिप्रदेशेषु 'इक'इत्यस्योपस्थानान्नाऽस्त्यनिकः प्रसङ्गः ।

प्रसारणे चेति । तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः । 'इग्यण' इत्यत्र 'यण' इति स्थानषष्ठी । तेन 'यणः स्थाने इग्भवति, स च संप्रसारणसंज्ञ' इति वाक्यार्थः स्यात् । वाक्यभेदेन च कार्यद्वयं विधीयते ।

कर्तृ हर्तृ इति । अन्तरतमस्याऽभावात्सर्वेऽप्यणः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति ।

सिद्धमिति । स्वातन्त्र्यमेषां निवर्तयति । तेन यत्र षष्ठी तत्रैषामुपस्थानम्—अङ्गस्य,

---

उ०—**इङ्निवृत्तिरित्यस्य 'गुणवृद्धिरूपादेशेने'**त्यादिः । **पुनर्वचनं**—'मिदेर्गुण' इत्यादिरूपम् ।

नियमाद्विधेरिति । प्राप्तबाधादिरूपदोषापत्त्या परिसङ्ख्यारूपो नियमो गुरुरिति भावः । **द्वितीयमिति** । केवलविधायकत्वेऽनुवृत्त्यैव सिद्धे इहत्यगुणवृद्धिग्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः । **यातीत्यादिनिर्देशैर्गुरोरपि** नियमस्याश्रयणमित्यन्ये ।

तुल्यन्यायेति । षष्ठीदर्शनरूपो न्यायः । **वाक्यभेदेनेति** । '**ष्यङः संप्रसारण**'मित्यादिनिर्वाहाय सामान्येन संज्ञाविधानार्थं वाक्यभेद आवश्यक इति भावः । **विषयार्थ**मित्यस्य—निमित्तनियमार्थमित्यर्थः ।

गुणादिविधावपि अधिकारलब्धा षष्ठीत्याह— **अङ्गस्येति** । तत्रोरण्रपर इत्यत्र 'षष्ठी'त्यनुवर्त्य पूर्वो-

---

† १ । १ । ४५ ‡ ६ । १ । १५ × १ । १ । ५१

तत्रैव । इमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते ।

अथवा—षष्ठ्यधिकारे इमौ योगावपेक्षिष्यामहे ।

अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः—‘सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवती’तीह कस्मान्न भवति—याता वाता ? इदं तत्रापेक्षिष्यते ‘इको गुणवृद्धी’इति । यथैव तर्हीदं तत्रापेक्षिष्यते, एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे ‘सार्वधातुकार्धधातुकयो’रिको गुणवृद्धी इति ॥ ३ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

प्र०—**ऋच्यादीनामृत इद्धातो** रित्यादौ । **इमावपीति** । स्वरितत्वादनयोरन्तरालवर्तिभिश्चाऽयोग्यत्वात्संबन्धाऽभावः ।

अथवेति । ‘षष्ठी स्थानेयोगे’त्यत्र योगविभागः करिष्यते—‘**षष्ठी**’ । यदेतदनुक्रान्तं तद्यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठत इत्यर्थः । तत्र योग्यत्वादनयोरेवापेक्षा नान्येषाम् । ततः—**स्थाने योगे** ति । ‘षष्ठी’त्येतदुपतिष्ठते ।

अथवेति । अन्यतरार्थं पुनरिति वदताऽवश्यमेवं संबन्धः कर्तव्यो—‘यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति उपतिष्ठते’ इति । अन्यथा याता वातेत्यादिषु विध्यर्थत्वे संभवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्यते । अवश्यकर्तव्यायां चापेक्षायामेकवाक्यतयैवाऽपेक्षास्तु । तेनैकरूप एवास्याऽर्थो, न तु वाक्यभेदेन स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च । **तदपेक्षिष्यामह इति** । अस्य स्वातन्त्र्यं निरसितुमित्यर्थः ।

इत्युपाध्याय**जैयट**पुत्र**कैयट**कृते महाभाष्य**प्रदीपे** प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे **तृतीयमाह्निकम्** ॥ ३ ॥

उ०—**ऋकार्थः** सुलभः । एतयोरपि तत्राऽनुवृत्त्या षष्ठीति संबन्धेन तदर्थलाभः । तत्राऽनुवर्त्तनं यदि लौकिकोऽधिकारस्तर्हि स आकाङ्क्षानिबन्धनः । न च **षष्ठीस्थान** इत्यस्याकाङ्क्षेत्यत आह—**स्वरितत्वादिति** । लक्ष्यानुरोधाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

षष्ठीति । योगविभागे च **षष्ठी**ति सूत्रं साकाङ्क्षमिति लौकिकोऽपेक्षालक्षणोऽधिकार इति भावः । **योग्यत्वादिति** । व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम् । **उपतिष्ठत इति** । अनुवर्तत इत्यर्थः ।

अन्यतरार्थमिति । केवले विधित्वे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणवैयर्थ्यमुक्तमेव । **न तु वाक्यभेदेनेति** । एकवाक्यत्वे संभवति तस्याऽयुक्तत्वमिति भावः । एतेने**ग्यण** इत्यपि व्याख्यातम् । तत्रापि संज्ञाविधाने इगनुवाद्यः । अनुवाद्यत्वं च **ष्यङः संप्रसारण**मित्यादीनां सार्थक्यायावश्यकम् । एवं चैकरूप्यायानुवाद्यत्वमेवाऽस्तु, न तु विधेयत्वं ‘**वचिस्वपी**’त्यादीनां नियामकत्वापादकमिति बोध्यम् । **तदपेक्षिष्यामह इति** । एवं च यथा विधेः स्थान्याकाङ्क्षा, तथाऽस्यापि स्वसंबन्धिविधेयबोधकशास्त्रापेक्षेति एकवाक्यतैवेति भावः । एवं च स्वातन्त्र्यं दूरापास्तमेव । तदाह—**अस्येति** । आवृत्तौ तु न मानमिति शिवम् ।

इति श्री**शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते** भाष्यप्रदीपोद्योते
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे **तृतीयमाह्निकम्** ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थमाह्निकम्

न धातुलोप आर्धधातुके ॥ १ । १ । ४ ॥

धातुग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—'लूञ्' लविता लवितुम् । 'पूञ्'–पविता पवितुम् ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति† ।

प्र०—न धातुलोप आर्धधातुके । गुणवृद्ध्योः प्राधान्यादयं निषेधो, न तु तद्गुणभावादिक्परिभाषायाः । दीधीवेवीटामिति चाऽसंबद्धं परिभाषाया निषेधे स्यात् । कृत्स्नस्य धातोर्लोपे गुणवृद्धिप्रसङ्गाऽभावादनर्थको निषेधः स्यादिति सामर्थ्याद्धात्वेकदेशलोपोऽत्र धातुलोपोऽभिमतः । अवयवक्रिययाऽपि समुदायस्य व्यपदेशदर्शनात् । यथा 'पटो दग्ध' इति । अथवा समुदायशब्दोऽवयवे तद्रूपारोपाद्वर्तते ।

धातुग्रहणमिति । उपसर्जनस्यापि यथा परामर्शस्तथा 'केषां शब्दाना'मित्यत्र प्रतिपादितम् । विनापि धातुग्रहणेन लोपविशेषणमार्धधातुकग्रहणं विज्ञास्यते । अनुबन्धलोपस्य चाऽनैमित्तिकत्वाल्लवितेति गुणनिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः ।

सिद्धान्ते तु गुणवृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः । अनुबन्धो न धात्वेकदेशो यस्मादुपदेश एवेत्संज्ञा । प्रयोगे तु 'लू'शब्द एव धातुसंज्ञः । केवलमसौ ञित्कार्यं लभते । लूशब्दस्यैव हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव धातुसंज्ञा युक्ता ।

रोरवीतीति । सत्यार्धधातुकग्रहणे शब्दवत्त्वादन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिरसन्दिग्धो भवति

उ०—न धातु । प्राधान्यादिति । प्राधान्यं च संस्कार्यत्वरूपम् । असंबद्धमिति । अलोन्त्यस्येत्यनेनापि इक एव प्रसक्त्या परिभाषानिषेधे वैयर्थ्यम् । कृत्स्नस्येति । दुरीणो लोपश्चेति एवसंनियोगेन कृत्स्नधातुलोपोऽस्तीति तदसंभवो नोक्तः । अथवेति । आद्यपक्षे अवयवधर्मस्य समुदाये आरोपोऽन्त्ये समुदायधर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य अवयवे आरोपितत्वमिति भेदः ।

परामर्शः—शब्देन पृथगुपादानम् । प्रतिपादितमिति । बुद्ध्या पृथङ्निष्कर्षादिति भावः । लोपविशेषणमिति । सूत्रे श्रुतत्वादिति भावः ।

सिद्धान्ते त्विति । निषेध्यत्वेन गुणवृद्ध्योः शाब्दप्राधान्याल्लोपस्य तद्विशेषणत्वादिति भावः । न च लोपशब्दोऽधिकरणघञन्तः, 'अदर्शनं लोप' इत्यादौ भावसाधनस्यैव प्रसिद्धत्वात् । गणे सानुबन्धस्य पाठाद्विशिष्टस्यैव धातुत्वं स्यादत आह—अनुबन्ध इति । यस्मादिति । उपदेशपदाऽभावेऽपि अन्तरङ्गत्वात्सर्वतः पूर्वं सा । धातुसंज्ञा तु प्रत्ययविशेषे विधित्सिते इति भावः । धातुसंज्ञेत्संज्ञयोः समकालत्वेऽपि न ञितिरित्याह—लूशब्दस्यैवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यैव क्रियावाचित्वावगमाद्गणपठितक्रियावाचिनां च धातुत्वविधानादिति भावः ।

रोरवीतीति । यङ्लुगन्तस्य रूपम् । शब्दवत्वात्—शब्देनोपादानात् । नान्यथेति । अन्यथाऽन्तर-

---

† ऋ० ४ । ५८ । ३

किं पुनरिदमार्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम्—'आर्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः' इति। आहोस्वित्—गुणवृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्रहणम्—'धातुलोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत' इति? किं चातः? यदि लोपविशेषणम्,—उपेद्धः प्रेद्धः अत्रापि प्राप्नोति। अथ गुणवृद्धिविशेषणं—'क्नोपयती' त्यत्रापि प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु लोपविशेषणम्। कथम्—'उपेद्धः प्रेद्धः' इति? बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः। 'असिद्धं' बहिरङ्ग-

---

प्र०—नान्य। क्रमेण सूत्रप्रत्याख्यानायार्धधातुकस्य च लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणाऽऽनर्थक्यप्रतिपादनाय प्रत्युदाहरणोपन्यासः।

किं पुनरिति। आर्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा, गुणवृद्धिविशेषणं वा, बहुव्रीहिपक्षे तूभयविशेषणं वेति पक्षत्रयसंभवात्प्रश्नः।

प्रेद्ध इति। नन्वाद्गुणोऽनिग्लक्षण इति तन्निषेधो न भविष्यति। परिहारान्तराऽभिधानादेतन्नाऽऽश्रितमित्यदोषः।

बहिरङ्ग इति। यदा पूर्वं प्रत्ययः, पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधोऽन्तरङ्गो, गुणोबहिरङ्गः। यदा तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा गुणोऽन्तरङ्गः, पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौ निषेधो बहिरङ्गः। सर्वथा बहिरङ्गस्याऽसिद्धत्वादिष्टसिद्धिः। ननु **नाजानन्तर्यं** इति निषेधात् कथं परिभाषाप्रवृत्तिः, यत्र

उ०—ङ्गत्वात्तत्पुरुष एव स्यादित्यर्थः। ननु पदप्रयोजनचिन्ता वृत्तिकारस्योचिता, न भाष्यकारस्येत्यत आह—**क्रमेणेति**। तत्तत्पदप्रयोजनखण्डनक्रमेणेत्यर्थः क्रममेवाह—**आर्धधातुकस्य चेति**।

लोपविशेषणम्। श्रुतत्वात्। **गुणादिविशेषणम्**। प्राधान्यात्। तत्र लोपविशेषणत्वे 'आर्धधातुके परे पूर्वस्य धात्वंशस्य लोपे' इति वाच्योऽर्थस्तत्फलितमुक्तम्—भाष्ये **आर्धधातुकनिमित्ते लोप इति**। एवं गुणवृद्धिविशेषणत्वे 'आर्धधातुके परे प्रत्यासत्त्या पूर्वस्य धातोर्ये गुणवृद्धी' इति वाच्योऽर्थः। अनुवादेऽपि '**इको गुणवृद्धी**' '**अचश्चे**'ति परिभाषातिरिक्तपरिभाषाणां प्रवृत्तिस्वीकारात्। तत्फलितमुक्तम्—**आर्धधातुकनिमित्ते ये इति**। '**प्राप्नुत**' इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूचयति। **बहुव्रीहीति**। उभयानुग्रहायेति भावः। यद्यपि 'धातुलोप' इति समस्तमार्धधातुकविशेषणं तथापि विशेषणशब्दः परिच्छेदकपर इति न दोषः।

नन्वाद्गुण इति। नन्विकस्थानिकत्वादयमपीग्लक्षणः। न चाऽप्यनुवृत्तमिक इति स्वरूपपरम्, उत्तरसूत्रे इव स्वरूपपदार्थकत्वव्यवस्थापक'च'शब्दाऽभावादिति चेन्न, **इको गुणवृद्धी** इति संपूर्णमनुवर्त्य 'यत्रेदं तत्र न धात्वित्युपतिष्ठते' इत्यर्थेनाऽस्यापि परिभाषात्वाऽङ्गीकार इति भावात्। यद्वा यत्रेदं तद्विहिते गुणवृद्धी नेत्यर्थः। तद्ध्वनयति '**यत्रैकपरिभाषा व्याप्रियते तत्रायं निषेधः**'इति 'इक्प्रकरणा'दिति भाष्यप्रतीके। अर्थाऽधिकारेण स्वरूपपरस्यैवेक इत्यस्याऽनुवर्तनाद्वा।

यदेति। '**पूर्वं धातुः साधनेने**'ति सिद्धान्तपक्ष इत्यर्थः। **यदात्विति**। **पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति** पक्षे पूर्वमेव जातस्य निषेधाऽयोगादिति भावः। **बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति**। द्वितीये बहिरङ्गनिमित्तस्यासिद्धत्वाद्विधिप्रवृत्तिकालेऽनिष्पन्नत्वान्निषेधाऽप्राप्त्येष्टसिद्धिरित्यर्थः। एतेन जातस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गे कर्तव्येऽनेनासिद्धत्वप्रतिपादनेऽपि जातेऽन्तरङ्गे पश्चात्प्राप्तबहिरङ्गस्याऽनेनाऽसिद्धत्वप्रतिपादने मानाऽभावः, फलाऽभावो, ज्ञापकविरोधश्चे'त्यपास्तम्। परं त्वयं पक्षः **सुट्कात्पूर्वं** इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये दूषित इति भाष्योक्तमेव

मन्तरङ्गे' । यद्येवं, नार्थो धातुग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति—'लूञ्' लविता लवितुम् ? आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः ।

अथवा—पुनरस्तुगुणवृद्धिविशेषणम् । ननु चोक्तम्—क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् ? 'चेले क्नोपे': [३ । ४ । ३३] इति ।

परिगणनं कर्तव्यम्—

यङ्यक्क्यवलोप प्रतिषेधः ॥ १ ॥

यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः । यङ्—बेभिदिता* मरीमृजः† । यक्—कुषुभिता मगधकः । क्य—समिधिता दृषदकः‡ । वलोपे—जीरदानुः+ । किं प्रयोजनम् ?

नुम्लोपस्त्रिव्यनुबन्धलोपेऽप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

नुम्लोपे स्त्रिव्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो मा भूदिति । नुम्लोपे—अभाजि ×

प्र०—कार्यविधावानन्तर्येणाऽचोराश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभाषायाः । यथाऽन्वद्यूरिति । तत्र हीको यणचीति वचनादिगचोराश्रयणम् । अस्मिंस्तु प्रतिषेधसूत्रे नास्त्यचोराश्रयणमित्यदोषः ।

यङ्यक्क्यवलोप इति । 'व' इत्यत्राऽकारोऽपि विवक्षितः । तेन धातुपाठे योऽकारान्तः पठितस्तस्य ग्रहणम् । अन्यथा स्रिवि. कथं निवार्येत । **बेभिदितेति** । बेभिद्यशब्दात्तृच्, इट् । 'यस्य हल'इति यलोपः । **मरीमृज इति** । 'यङोऽचि चे'ति यङो लुक् । कुषुभमगधशब्दौ कण्ड्वादिगणपठितौ धातू, ताभ्यां यक् । ण्वुल्तृचौ । 'यस्य हल' इति यलोपः । समिद्दृषच्छब्दाभ्यां क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययौ ण्वुल्तृचौ । 'क्यस्य विभाषे'ति यलोप. ।

नुम्लोप इति । 'नु'मिति नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । **उपबर्हणमिति** । 'बृंहि वृद्धौ' इदित्त्वान्नुम् । 'बृंहेरच्यनिटी'ति वार्तिकेन नलोपः । **आस्रेमाणमिति** । आस्रेमाणमित्यपि वेदे

उ०—सम्यक् । **नन्विति** । इयं च **षत्वतुकोरिति** सूत्रेण ज्ञापिता । अन्यथा बहिरङ्गाऽसिद्धत्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । **अचोरिति** द्वित्वमविवक्षितम्, धर्मिग्राहकमानस्य तथैव सत्त्वात् । **अनुपस्थानमिति** । अस्यात्रेत्यादिः । **तत्रहीति** । ततश्च यण्यूडसिद्धो नेत्यर्थः । तेनाऽसिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यते, अत एव भाष्ये—विप्रतिषेधसूत्रभिन्नस्थले न क्वाप्येतदुल्लेखो, यथाऽसिद्धपरिभाषाज्ञापकं विप्रतिषेधसूत्रे उक्तमपि पुन र्वाहऊठ्सूत्रे उक्त'मिति **विवरणकृतः** । **अस्मिन्निति** । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्पश्चात्प्रवर्तमाने इत्यर्थः । क्नूयधातोर्णिचि पुकि **लोपो व्योरिति** यलोपः ।

वाक्यकारः सूत्रेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय परिगणनमाह । भाष्ये—**परिगणनमिति** । अत्र 'यस्य हल' इति लोपः समुदायलोप इति मत्वा यक्क्ययोः परिगणनं, 'बेभिदिते'त्युदाहरणं च बोध्यम् ।

ननु भञ्जिरञ्ज्योरौपदेशिकनस्यैव 'भञ्जेश्च चिणि' 'रञ्जेश्च घञि' चेत्यादिना लोप इति 'नुम्लोप' इत्यसङ्गतमत आह—**नुमितीति** । नन्वनिदिद्बृहिणा इदं सिद्धमत आह—**बृंहि वृद्धाविति** । स नास्त्येवेति

* ६ । ४ । ४६ † २ । ४ । ७४ ‡ ६ । ४ । ५०

\+ ६ । १ । ६६ × ६ । ४ । ३३

रागः†† उपबर्हणम्‡‡ । स्त्रिवेः—आस्रेमाणम् । अनुबन्धलोपे लूञ् लविता लवितुम् ।

यदि परिगणनं क्रियते 'स्यदः' 'प्रश्रथः' 'हिमश्रथः' इत्यत्रापि प्राप्नोति । वक्ष्यत्येतत्—'निपातनात्स्यदादिषु' इति । तत्तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । नुम्लोपे कस्मान्न भवति ?

इक्प्रकरणान्नुम्लोपे वृद्धिः ॥ ३ ॥

इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः ।

यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः—'स्यदः'—'प्रश्रथः' 'हिमश्रथः' इत्यत्र न प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति—'अवोदः' 'एधः' 'ओद्मः' इति ।

निपातनात्स्यदादिषु ॥ ४ ॥

निपातनात्स्यदादिषु प्रतिषेधो भविष्यति, न च भविष्यति* ।

यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः, स्त्रिव्यनुबन्धलोपे कथम् ? स्त्रिवेः आस्रेमाणम् । लूञ् लविता ।

प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् ॥ ५ ॥

आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः ।

यद्यार्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः—'जीरदानुः'—अत्र न प्राप्नोति ।

पठ्यते । तत्र नञ्पूर्वात् स्त्रिवेर्मनिन्प्रत्ययो वकारलोपः । ऊडादेशश्छान्दसत्वाद्वकारस्य न भवति । परिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः ।

इक्प्ररणादिति । तेन यत्रेक्परिभाषास्थान्यन्तरनिवृत्तये व्याप्रियते तत्राऽयं निषेधः ।

प्रत्ययाश्रयत्वादिति । लोपविशेषणमार्धधातुकग्रहणमित्यर्थः ।

जीरदानुरिति । वर्णनिमित्तोऽत्र वकारलोपो, न प्रत्ययनिमित्तः ।

उ०—पूर्वपद्याशयः । **ऊडादेश इति** । **'ज्वरत्वरस्त्रिवी'**त्यनेन ।

भाष्ये **इत्यत्रापि प्राप्नोतीति** । 'वृद्धि'रिति शेषः । **न प्राप्नोतीति** पाठे—निषेध इति शेषः ।

निपातनादिति । 'स्यदो जवे' 'अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः' इति निपातनम् । अस्य नलोपमात्रफलकत्वे नलोपविधानेनैव सिद्धे निपातनवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ।

तेनेति । अन्यथा'ओगुण' इत्यादावपि परिभाषाप्रवृत्तौ तस्यापीग्लक्षणत्वे 'लैगवायन' इत्यादौ निषेधः स्यादिति भावः । **यत्रेक्परिभाषेति** । न चेक इत्यनुवर्त्य 'इको न ते' इत्येव व्याख्यानमुचितमिति वाच्यम्, 'मरीमृजः' 'सरीसृप'इत्यादाविकः प्रत्ययाऽव्यवहितपूर्वत्वाऽभावान्निषेधाऽनापत्तेः । तदाह भाष्ये—**इग्लक्षणयोरिति** । यथैतदर्थलाभस्तथोक्तम् । इक्परिभाषालक्षणयोरिति तदर्थः ।

लोपे ति । **'प्रत्ययाश्रयत्वा'**दिति भाष्यस्य लोपे आर्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयणादित्यर्थ इति भावः । **न प्रत्ययेति** । प्रत्ययस्याऽश्रुतत्वादनाद्विसत्वाच्चेति भावः ।

---

†† ६ । ४ । २७ ‡‡ ६ । ४ । २४* * ६ । ४ । २८; २९

रकि ज्यः संप्रसारणम् ॥ ६ ॥

नैतज्जीवे रूपम्, रक्यतेज्ज्यः संप्रसारणं भवति । यावता चेदानीं रकि, जीवेरपि सिद्धं भवति ।

कथमुपबर्हणम् ? बृहिः प्रकृत्यन्तरम् । कथं ज्ञायते--'बृहिः प्रकृत्यन्तर'मिति ? 'अची'ति हि लोप उच्यते' अनजादावपि दृश्यते—निबृह्यते । अनिटीति चोच्यते इडादावपि दृश्यते--निबर्हिता निबर्हितुमिति । अजादावपि न दृश्यते--बृंहयति बृंहकः । तस्मान्नार्थः परिगणनेन ।

यदि परिगणनं न क्रियते भेद्यते, छेद्यते—अत्राऽपि प्राप्नोति । नैष दोषः । 'धातुलोप' इति नैवं विज्ञायते—'धातोर्लोपो धातुलोपो, धातुलोपे' इति । कथं तर्हि ? धातोर्लोपो यस्मिंस्तदिदं धातुलोपं, धातुलोपे' इति । तस्मादिग्लक्षणा[1] वृद्धिः।

प्र०—रकि ज्य इति । एवं च 'जीरे'त्यवग्रहः सिद्ध्यति । बहुव्रीहित्वाच्च जीरदानुशब्दे रेफाऽकार उदात्तः । बृहिरिति । 'बृह बृहि वृद्धा'विति पाठात् ।

भेद्यत इति । गुणो णिलोपश्चार्धधातुकनिमित्त इति पक्षद्वयेऽपि दोषः । अपवादविषयपरिहाराच्चान्तरङ्गोऽपि गुणोऽत्र न प्रवर्तत इत्युपन्यासः ।

कथं तर्हीति । बहुव्रीहौ सत्येकार्धधातुकनिमित्तत्वं लोपस्य गुणवृद्ध्योश्चाश्रितमिति 'भेद्यते' इत्यादौ भिन्ननिमित्तत्वाद्गुणो न निषिध्यते ।

उ०—अवश्यं जीरदानुशब्दस्यैवमेव व्युत्पत्तिः कार्येत्याह–एवं चेति । अवान्तरपदत्वे सत्येवाऽवग्रह इत्युत्सर्गादिति भावः । ननु रदानुप्रत्यये रेफाऽकार उदात्तः,समासे त्वन्तोदात्तः स्यादत आह—बह्विति । जीरस्य प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । जीवेर्विंचि तु गुणनिषेधो भवत्येव । एतेनार्धधातुकत्वेन यत्र लोपे निमित्तता तत्रैव लोपे निषेध इत्यपास्तम् । वार्तिकविरोधात् । 'यङोऽचि चे'त्यत्रापि तत्त्वेनाऽनिमित्तत्वाल्लोलुव इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । धिव्यादिभ्यस्तु विजभाव एव ।

भाष्ये—यावता चेदानीमिति । कित्त्वेन गुणनिषेधादिति भावः । अत्र वलोपो 'लोपो व्यो'रित्यनेन । इदं च यथाश्रुतसूत्रमते । वलोप्रत्याख्याने तु 'रकि ज्य' इत्येव शरणम् ।

पक्षद्वयेऽपीति । तन्त्रेणोभयविशेषणत्वपक्षेऽपीत्यपि बोध्यम् । गुणो—णयाश्रयः । णिलोपो—यगाश्रयः । अपवादेति । 'प्रकल्प्य वाऽपवादविषय'मिति परिभाषयेति भावः । एतेन गुणप्रतिषेधौ यत्र समानकालौ तत्र चरितार्थो निषेधो नाऽन्तरङ्गं गुणं बाधितुं क्षमत इत्यपास्तम् । न च भेद्यते इत्यत्राऽचः परस्मिन्निति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्राऽभावातिदेशस्य च सत्त्वेन स्थानिनि णिचि सति अभवतो निषेधस्य लोपेऽप्यभावातिदेशान्न दोष इति वाच्यम्, स्थानिवद्भावाश्रयणे सूत्रप्रत्याख्यानमेवेति, तदनाश्रयणेन सूत्रवत्तदनाश्रयणेनैवाऽयं दोष इत्याशयात् ।

भाष्ये तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरिति । 'प्रतिषेध्ये'ति शेषः । अत एवाऽभाजीत्यादिसिद्धिरिति भावः ।

१—'तस्मादिग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः' इति कीलहार्नसम्मतः पाठः ।

यदि तर्हीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः—पापचकः पापठकः मगधकः दृषदकः—अत्र न प्राप्नोति ।

अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्

अकारलोपे कृते†तस्य स्थानिवत्त्वाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः ।

अनारम्भो वा ॥ ७ ॥

अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः । कथं 'बेभिदिता' 'मरीमृजकः' 'कुसुभिता' 'समिधिते'ति ? अत्राऽप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः ।

यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति ? यत्र हलचोरादेशः—'लोलुवः' 'पोपुवः' 'मरीमृजः' 'सरीसृप' इति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः । लुकि कृते‡ न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम्—'लुक् क्रियतामल्लोप' इति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादल्लोपः। नित्यो लुक् । कृतेऽप्यल्लोपे प्राप्नोति, अकृतेऽपि प्राप्नोति । लुगप्यनित्यः । कथम् ? अन्यस्य कृतेऽल्लोपे प्राप्नोति, अन्यस्याऽकृते, 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' । अनवकाशस्तर्हि लुक् । सावकाशो लुक् । कोऽवकाशः ? अवशिष्टः ।

प्र०—यत्र हलचोरादेश इति । लुका कृत्स्नो यङ् लुप्यत इत्याशयः ।

अत्रापीति । कृतेऽप्यकारलोपे 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति यकारः प्रत्ययसंज्ञो भवत्येवेति भावः ।

नित्यो लुगिति । लुक्शास्त्रप्रवृत्तिर्नित्या । **अनवकाश इति** । नाऽप्राप्ते लोपे लुगारम्भात् । **सावकाश इति** । भिन्नविषयौ लुग्लोपौ । अकारस्य लोपो, यकारस्य लुक् । ततश्च नास्ति 'येन नाऽप्राप्ति'न्यायः ।

उ०—अकारलोप इति । 'अतो लोप' इत्यनेन । यङ्लुगन्तापण्वुलि तु सूत्रमतेऽपि निषेधो न, आर्धधातुकनिमित्तलोपाऽभावात् ।

मरीमृजक इति । अत्राऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे 'क्ङित्यजादौ वेष्यत' इति विकल्पो न व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । नन्वेवं लुक्शास्त्रं व्यर्थं स्यादत आह—**कृतेपीति** । अवशिष्टे तच्चरितार्थमिति भावः ।

भाष्ये**लुकि कृते इति** । अनवकाशत्वादन्तरङ्गानपीति न्यायाच्च लुकि कृतेऽतो लोपो न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतर आशयानभिज्ञ आह—**परत्वादिति** । ननु यस्य लोपः कृतस्तस्य लुगप्राप्तेराह—**लुक्शास्त्रे**ति ।

---

† ६ । ४ । ४८ ‡ २ । ४ । ७४

अथापि कथंचिदनवकाशो लुक्स्यादेवमपि न दोषः । अल्लोपे योगविभागः करिष्यते—'अतो लोपः' । ततो 'यस्य' । यस्य च लोपो भवति । 'अत' इत्येव । किमर्थमिदम् ? लुकं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम् । ततो 'हलः' । 'हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवती' ति ।

प्र०—**अथापीति** । 'यङोचि चे'त्यत्र यकाराऽकारसमुदायस्य 'यङ'इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वादवयवे च यङ्व्यपदेशस्य गौणत्वादिति भावः ।

उ०—**गौणत्वादिति** । अतिदेशविषये गौणत्वाङ्गीकारेऽतिदेशवैयर्थ्यापत्तेरिदं चिन्त्यम् । किंच भिन्नविषयेऽपि बाध्यबाधकभावो दृष्टः, यथा **व्यथो लिटीति** संप्रसारणस्य वकारे चारितार्थ्येऽपि **हलादिः शेष**बाधकता । भाष्यकारोऽपि **मिदचोऽन्त्यादि**त्यस्य विषयभेदेऽपि प्रत्ययपरत्वबाधकतां वक्ष्यति । तस्मात्कृते चारितार्थ्येऽपि तत्प्राप्तिकालेऽवश्यं प्राप्त्याऽपवादत्वं भवत्येवेत्याशयः । **असंभव एव बाधकत्वमिति** वार्तिकानुयायिना **सावकाशो लुगि**त्युक्ते स एव **अथापी**त्याहेति तदुक्तिः—**कथंचिदिति** । भाष्ये—**अत इत्येवेति** । अलोन्त्यपरिभाषया, 'अत' इत्यनुवृत्तेर्वेति भावः । अयं च लुकोऽपवादः । एवं चार्थादवशिष्टस्य लुगिति बोध्यम् । अत्र च 'भ्रस्जो रोपधे'ति सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणस्य मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तनेन योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च क्वचिदेव पृथगल्लोपो न सर्वत्रेति बोध्यम् । '**मरीमृज**' इत्यत्र विकल्पस्तु न । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । यद्वा तत्र विकल्प इष्ट एव । तदर्थं सूत्रकृतोऽप्येतत्कल्पनावश्यकत्वं मनसि निधायैव तामाश्रित्य सूत्रप्रत्याख्यानमेव वरमिति भाष्याशयः । **लोलुवादा**वुवङि अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधेरभावेन स्थानिवत्त्वाभावेऽपि नोपधागुणः, अचः पूर्वत्वेन दृष्टलोलूशब्दात्परस्य गुणे कर्तव्ये पञ्चमीसमासेनाऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावसौलभ्यात् । निमित्तत्वेनाऽऽश्रितात्पूर्वस्मादित्यर्थे तु न मानम् । अतिप्रसङ्गस्य तदनित्यत्वेनैव परिहारात् । भाष्यानुक्तत्वात्तदनित्यत्वाऽभावेऽपि पूर्वस्मात्परस्याऽव्यवहितस्यैव ग्रहणेन 'हे गौ'रित्यत्राऽदोषः । 'अचः पूर्व'त्वांशे स्वरग्रहणाद्भाष्यप्रामाण्याच्चाऽव्यवधानांशबाधेऽप्यत्र तद्बाधे मानाऽभावात् । अतिदेशप्रवृत्तिप्राक्कालिकं च तदंशेऽव्यवधानं निर्विघ्नम् । किं चाऽशास्त्रीयस्यापि तस्य **तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ** इति लोकन्यायेनातिदेश इति **स्थानिवत्सूत्रे** वक्ष्यते । 'लोलू'इत्यस्य लोलुवादेशस्तस्य च गुणघटितो लोलोवित्यादेश इत्याहुः । **दरीदृश** इत्यत्राऽङ्निमित्तगुणस्तु न । अस्याऽङन्तर्कैकगोचरत्वेन लाक्षणिकतया अङ्ग्रहणेनाऽग्रहणात् । अत एव '**दरीदृशक**'इत्यादौ यङन्तात्ण्वुलि अङ्निमित्तगुणाऽभावः । **जंगमक** इत्यादौ यङन्तात्ण्वुलि उपधालोपश्च अनङीति निषेधाऽप्रवृत्तेः । **जङ्गम** इत्यादौ तूक्तयुक्त्या समुदायलुगेवेति न दोषः । **निजेगिल** इत्यादौ 'ग्रो यङी'ति नित्यलत्वमिष्टमेव । सूत्रमतेऽपि **न लुमतेति** निषेधस्याऽनित्यत्वाद्यङ्परत्वमस्ति । **न वेति विभाषेति** सूत्रे भाष्ये चेदं ध्वनितमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । यदि जरीगृह्यादेः सास्मर्यन्ते श्वाऽश्वि संप्रसारणयङिचेति गुणाविष्टौ तर्हि सूत्रमतेऽपि **न लुमतेति** निषेधाऽनित्यत्वेन साधनीयौ । भाष्यप्रामाण्यादिष्टाविति गम्यते । अत एव पृथगल्लोपे यङो विषयापहाराभावेन अजेर्व्यादेशे यणि, 'वेव्य' इति स्यादित्यपास्तम् । योगविभागस्य क्वाचित्कत्वेन तत्र लुक एव प्रवृत्त्याऽक्षतेः । पुर्वादिभ्यो वान्तेभ्यो विजूनास्त्येव,—अनभिधानात् । इदं च **लोपोव्योरिति** सूत्रे भाष्येऽपि ध्वनितम् । एतद्भाष्यविरुद्धप्रयोगाणां भाष्यानुक्तानामनभिधानमित्यन्ये । न चैवं '**न धातुलुक्यची**'त्यत्र सिद्धे आर्धधातुकग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, **लोपार्धधातुके**' इत्येव षष्ठीतत्पुरुषेण लोपनिमित्तार्धधातुक इत्यर्थेन लूञादेर्व्योवृत्तिसिद्धौ धातुग्रहणवत्तस्यापि सत्त्वात् । भाष्ये—**लुकं वक्ष्यतीति** । लुगतो लोपापवादः । अपवादश्च प्रायेण पश्चाद्भावीति भविष्यन्निर्देशः ।

इहापि तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत—"कृष्णो नौनाव वृषभो यदीदम्"+। नोनूयतेर्नौनाव। समानाश्रयो लुग्लोपेन बाध्यते। कश्च समानाश्रयः? यः प्रत्ययाश्रयः। अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति।

कथम्—'स्यदः' 'हिमश्रथः' 'प्रश्रथः' 'जीरदानुः' 'निकुचित' इति?

उक्तं शेषे ॥ ८ ॥

किमुक्तम्? 'निपातनात्स्यदादिषु', 'प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्', 'रकि ज्यः सम्प्रसारणम्'—इति। निकुचितेऽप्युक्तम्। किम्? 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति†' ॥ ४ ॥

क्ङिति च। १। १। ५

क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणमुपधारोरवीत्यर्थम् ॥ १ ॥

क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। 'क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नु-

---

प्र०—**समानाश्रय** इति। तुल्यकालत्वादिति भावः। नोनावेत्यत्र तु बहुलग्रहणानुवृत्त्याऽनैमित्तिकोऽन्तरङ्गो लुक् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवति।

निकुचित इति। कित्त्वसंयोगेन सम्बन्धेन नलोपे सत्युदुपधत्वमिति निमित्तमकित्त्वस्य न भवति। यदि तर्ह्यकारलोपः क्रियते, तदा 'जङ्गम' इत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावादुपधालोपः प्राप्नोति। नैष दोषः, 'अनङी'ति प्रतिषेधात्। अनर्थकोऽयमङिति चेत्। लोपस्याऽपि तर्ह्यप्राप्तिः, अजादौ प्रत्यये तस्य विधानात्। ननु लोलुवादिषूवङादयः स्थानिवद्भावेन सिद्ध्यन्ति तेषां स्थानिन्यदर्शनात्। संभवमात्रेणाप्यतिदेशो भवतीत्यदोषः ॥ ४ ॥

क्ङिति च। क्ङिति प्रतिषेध इति। इक इत्यनुवर्तते, गुणवृद्धी' इति च। तत्र यदीक् 'क्ङिती'त्यनेन विशेष्यते 'क्ङिति परतो य इ'गिति तदा **तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये**ति परिभाषो-

---

उ०—ननु भिन्नाश्रययोरपि दीर्घवृद्ध्योरियादेत्यादौ बाध्यबाधकभावो दृष्ट इत्यत आह—**तुल्यकाले**ति। **बहुले**ति। **यङोऽचि चे**ति चकारेण। **अन्तरङ्ग इति**। प्राक्प्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वम्। न हि तदाऽपवादप्रवृत्तिरिति भावः।

अकित्त्वस्येति। 'उदुपधाद्भावादिकर्मणो'रिति विहितस्येत्यर्थः। एवंचाऽकित्त्वाऽभावे **क्ङिति चे**त्येव निषेधः सिद्धो निकुचिते इति भावः। **सन्निपातः**—संबन्धः। **तद्विघात इति**। **कर्मण्यण्**। **अजादौ प्रत्यये इति**। यायायतेः क्विपि यातिरित्यादौ आलोपानापत्तेर्वरेग्रहणस्य वैयर्थ्याच्च चिन्त्यमेतत्। अस्य समाधानं त्वस्माभिरुक्तमेव। **संभवेति**। अत एव न पदान्तसूत्रे वरेग्रहणं चरितार्थम्। सत्यकारे यदि स्याद्यकारलोपस्तदा संभव उवङादेरिति भावः ॥ ४ ॥

क्ङिति च। तत्र यदीति। तस्मिन्नितिपरिभाषानुग्रहार्थेत्यर्थः। **यदा त्विति**। निषेध्यत्वेन तयोः प्राधान्यादिति भावः। **नहीति**। अनभिनिर्वृत्ते पूर्वपरव्यवहारस्य कर्तुमशक्यत्वात्तदनुपस्थानम्। निर्वृत्त-

---

+ ऋ० १। ७६। २ † १। १। ३*

तस्ते न भवत' इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

उपधारोरवीत्यर्थम् ॥ २ ॥

उपधार्थं रोरवीत्यर्थं च । उपधार्थं तावत्—भिन्नः भिन्नवानिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति? 'क्ङिती'त्युच्यते । यत्र क्ङित्यनन्तरो गुणभावीगस्ति तत्रैव स्यात्—चितम्, स्तुतम् । इह तु न स्यात्—भिन्नः, भिन्नवानिति ।

ननु च—यस्य गुण उच्यते, तं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः । पुगन्तलघूपधस्य

प्र०—पस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्य चानन्तयार्थत्वाच्चितं स्तुतमित्यादावेव निषेधः स्यान्न तु भिन्नो भिन्नवानित्यादाविति तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । यदा तु क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणम्, तदा परसप्तम्या अप्रसङ्ग एव । न हि विहितयोर्निषेधः, अपि त्वनभिनिर्वृत्तयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्येव क्ङितीति भवति क्ङिन्निमित्ताहि तयोः प्रवृत्तिः ।

उपधारोरवीत्यर्थमिति । उपधाया अपीकः प्रतिषेधार्थम्, रोरवीतेर्यङ्निमित्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । अत्र हि तिब्निमित्तो गुणो, न यङ्निमित्तः ।

ननु चेति । आकाङ्क्षया पुगन्तलघूपधस्येति सन्निधानं मन्यते । तथाहि 'क्ङिति गुणवृद्धी न भवतः' इत्युक्ते'कस्ये'त्याकाङ्क्षायां 'यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुगन्तलघूपधस्यापेक्षा । अथवा

उ०—निषेधे तु '**देवदत्तहन्तृहत**'न्यायेन चितमित्यादाविकः श्रवणं न स्यादिति भावः । **निमित्तेति** । अत्र '**यस्य च भावेने**'ति सप्तमी । सा च ज्ञापकत्वार्थिका । ज्ञापकत्वं च संबन्धं विनानुपपन्नं सद्विधिशास्त्रक्लृप्तनिमित्तत्वमादाय पर्यवस्यति । एवं च निमित्ततया क्ङिज्ज्ञाप्ये गुणवृद्धी नेत्यर्थः । तदाह—**क्ङिन्निमित्ता हि तयोः प्रवृत्तिरिति** । केचित्तु—**सिद्धसाध्यसमभिव्यवहार**'न्यायेन निमित्तत्वं फलतीत्याहुः । **परे तु**—क्ङितीत्येतद्गुणवृद्धिविशेषणमेव । भवनक्रियातदभावयोरमूर्तत्वेन क्ङित्परत्वाऽसंभवात् । इक इत्यस्याप्यनुवृत्त्युक्तेः । अनुवृत्तावपि तस्य शब्दपरत्वात् । तस्मान्निमित्तग्रहणाऽभावे क्ङितीति सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्येत्युपस्थित्या क्ङिति अव्यवहिते पूर्वस्य ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते नेत्यर्थः । '**अनुवादे परिभाषा नोपतिष्ठते**' इति त्विको **गुणवृद्धी अचश्चे**ति सूत्रद्वयविषयमेवेत्युक्तम् । भाष्ये तस्य निषेधस्यानुपलम्भाच्च । तद्ध्वनयति भाष्ये—**क्ङित्यनन्तरो गुणभाव्यस्तीति** । निमित्तग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्परिभाषानुपस्थानम् । तत्प्रत्याख्याने तु लिङ्गादिना तदनुपस्थानम् । संभवन्त्यां परसप्तम्यां '**यस्य चे**'ति सप्तम्या असंभवाच्च । '**उपपदविभक्ते**'रिति न्यायात् । **सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायस्यपि तस्मिन्निति** शास्त्रेण बाध एव । अत एव निमित्तग्रहणप्रयोजनावसरे—'**हत**' इत्युदाहरिष्यति । कैयटोक्तरीत्या इक्पदानुवृत्तावेव **निमित्तग्रहणमिति** वार्तिकस्योक्तिसंभवेन तत्प्रयोजनदानानुक्तिसंभवः स्पष्ट एवेत्याहुः ।

उपधाया अपीति । उपधायां रोरवीतौ चाऽर्थः प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रतिषेधो यस्य तत्तन्निमित्तग्रहणमिति भाष्यार्थ इति भावः । उपधारोरवीतिभ्यामिति—उपधारोरवीत्यर्थमित्यर्थेन नित्यसमास इत्यन्ये ।

नन्वसंनिहितं पुगन्ताङ्गादि कथं तत्परत्वेन विशेष्यमत आह—**आकाङ्क्षयेति** । ननु निषेध्ये गुणवृद्धी प्रति क्ङित्परेऽग्रूपं निषेधविषयं प्रति चाकाङ्क्षा, नाङ्गं प्रतीत्यत आह—**अथवेति** । निषेध्यगुणादेरप्रत्यये

चाऽङ्गस्य गुण उच्यते‡। तन्नात्र क्ङित्परम्।

पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते—'पुगन्तस्याऽङ्गस्य लघूपधस्य चे'ति। कथं तर्हि? पुकि अन्तः पुगन्तः। लघ्वी उपधा लघूपधा। पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्त-लघूपधं, पुगन्तलघूपधस्येति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। अङ्गविशेषणे हि सतीहापि प्रसज्येत—भिनत्ति, छिनत्तीति।

रोरवीत्यर्थं च। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति+।

यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते, शचङन्ते दोषः—रियति पियति धियति प्रादुद्रुवत् प्रासुस्रुवत्। अत्र न प्राप्नोति।

शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥

अन्तरङ्गलक्षणत्वादत्रेयङुवङोः कृतयोरनुपधात्वाद् गुणो न भविष्यति। एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं, न च कश्चिद्दोषो भवति।

प्र०—क्ङितीति प्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययेनाऽङ्गं सन्निधाप्यते। ततश्च क्ङिति भिन्नमित्यादौ लघूपधस्यानन्तर्यात्सिद्धो निषेधः।

लघूपधेति। ततश्च समुदायस्याऽनिर्देशादवयवस्य चेको व्यवधानात्तदवस्थैवाप्राप्तिरित्यर्थः।

तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह—**शचङन्ते दोष इति**। सार्वधातुकनिमित्तस्य तु गुणस्य निषेधेऽपि लघूपधलक्षणस्य निषेधाऽप्रसङ्ग इत्यर्थः। **रियतिपियतिधियतीति**। रि पि गतौ। धि धारणे इति तुदादौ पाठः।

उ०—क्ङित्यप्रसङ्गेन प्रत्ययग्रहणमिति भावः। एवं च प्रत्ययस्याऽङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वात्तस्यैव तद्विशेषणमिति भावः।

आद्यव्याख्यायां परिहारभाष्यं योजयति—**ततश्च समुदायस्येति**। द्वितीये त्विदं बोध्यम्—'नाक्षिप्तविशेषणत्वं न्याय्य'मिति। भाष्ये—**अङ्गविशेषणेहीति**। **पुगन्तलघूपधस्येत्यस्य** बहुव्रीहिणाऽङ्गविशेषणत्वे इत्यर्थः।

यदीत्यनेन न स्वपक्षस्योपादेयतोच्यते। किंतूभयोः साम्यमुच्यत इत्याह—**तन्निमित्तपक्षस्यापीति**। **सार्वधातुकनिमित्तस्य**—शनिमित्तस्य। **लघूपधलक्षणस्य**—तिब्निमित्तस्य।

भाष्ये—**अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति**। प्राधान्येनाऽच एव यत्रानन्तर्याश्रयणं तत्रैव 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधप्रवृत्तेस्तस्या अभावाच्चेति भावः। नन्वदुद्रुवदित्यत्र **सार्वधातुकेति** गुणात्पूर्वं नित्यत्वाच्चङि **द्विर्वचनेऽचीति** निषेधादुवङभावे द्वित्वात्परत्वाल्लघूपधगुणो दुर्वार इति चेन्न; अन्तरङ्गत्वाद्द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेः। ओणेर्ऋदित्करणेनोपधाकार्यस्य द्वित्वात्प्राबल्यबोधनेऽपि न क्षतिः, ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेनोपधाकार्यस्य यत्र द्वित्वसमाननिमित्तता द्वित्वनिमित्तचङ्निमित्तता वा तत्रैव तत्प्राबल्यबोधनादित्याहुः।

---

‡ ७।३।८६ + ऋ० ४।५८।३

इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि—'हतो' 'हथः' 'उपोयते' 'औयत' 'लौयमानिः' 'पौयमानिः' 'नेनिक्त' इति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । इह तावत्—'हतो' 'हथ' इति । प्रसक्तस्याऽनभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम् । अत्र च धातूपदेशावस्थायामेवाऽकारः ।

इह चोपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिरिति । बहिरङ्गे गुणवृद्धी, अन्तरङ्गः प्रतिषेधः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । नेनिक्त × इति । परेण रूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति ।

प्र०—**हतो हथ इति** । यथैवाऽदिप्रभृतिभ्यः शप इत्यनेन शब्निवर्त्यते एवमकारोऽपि निषेधेन निवर्त्येतेत्याशयः । नन्विग्लक्षणोऽयङ्गुणो न भवतीति निषेधाऽप्रसङ्गः । सत्यम् । परिहारान्तरसंभवान्नैतदाश्रितम् ।

प्रसक्तस्येति । सामान्यलक्षणेन विशेषलक्षणाऽपरामर्शेन यत्प्राप्तं पुनर्विशेषलक्षणपरामर्शनाद्यत्स्वरूपेणानभिनिर्वृत्तं तस्य निवृत्तिः क्रियते । परमार्थतस्तूत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतयाऽप्राप्त्यनुमानं **बाध** इति सिद्धान्तः । 'चित'मित्यादौ च प्रसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधे वचनस्य चरितार्थत्वाद्धतो हथ इति भूताऽकारनिवृत्तावव्यापारः । **अदिप्रभृतिभ्य** इत्यनेन तु गत्यन्तराऽभावात्सन्नेव प्रक्रियादशायां शब्निवर्त्यते । नन्वेवं भवत इत्यादौ प्रसक्तोऽनभिनिर्वृत्त एव शबकारः कस्मादनेन न निवर्त्यते । नैष दोषः, शब्भवतीत्यस्यां चोदनायां गुणरूपेणाऽचोदनान्नायं गुणनिषेधविषयः । **उपोयत इति** । वेञो यकि संप्रसारणे कृते उभयपदाश्रितत्वाद्बहिरङ्गो गुणः । 'औयते'त्यादौ बहिरङ्गाश्रयत्वाद्वृद्धिर्बहिरङ्गा । **नेनिक्ते इति** । क्ङित्परत्वेनाऽङ्गस्य विशेषणादङ्गस्य च कार्यित्वात्पूर्वः पक्षः । उत्तरस्त्वभ्यासस्य कार्यित्वात्तस्य च परेण रूपेण व्यवधानादिति ।

उ०—**भूयः**—पुनरर्थे । **एवमकारोऽपीति** । 'क्ङित्परे गुणवृद्धी न प्रयोक्तव्ये' इति **सूत्रार्थः** । तत्र यथा 'चित'मित्यादावसतो गुणादेः प्रागभावः पाल्यते एवं सतोऽपि निवृत्तिः साध्येत,—सतोऽपि निवृत्तेरदिप्रभृतिभ्य इत्यादौ दृष्टत्वादिति भावः । **नन्विति** । तथा **चेक** इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादसत एवाऽप्रयोगः प्रतिपाद्यत इति भावः । '**नेनिक्ते**' इत्यत्र 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ'वित्यभ्यासस्य गुणः ।

प्रसक्तत्वानभिनिर्वृत्तत्वयोर्विरोधमाशङ्क्याह—**सामान्येति** । **निवृत्तिः**—अनभिनिर्वृत्तिः । विहितप्रतिषिद्धयोर्विकल्पस्तर्हि स्यादत आह—**परमार्थेति** । गुणविध्येकवाक्यतया क्ङिद्भिन्नसार्वधातुकादौ गुण इत्यर्थात् क्ङिति तयोरप्राप्तिरेवेति भावः । सा च पर्युदासविधया । यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधेन वाक्यार्थबोधे तदंशे सामान्यशास्त्रजज्ञानस्याप्रामाण्यं कल्प्यते । एकवाक्यताफलसंपत्तेस्त्वेकवाक्यतायामित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । **भूताकारेति** । सिद्धाऽभावपरिपालनेनैव सिद्धावसिद्धाऽभावविधाने गौरवादिति भावः । **प्रक्रियायामिति** । वस्तुतस्तत्रापि लुग्द्वाराऽनुत्पत्तिरेवान्वाख्यायते इति बोध्यम् । **नैष इति** । एकान्ता अनुबन्धा इति भावः । **अयमेव न्याय्य** इति **तस्यलोप** इति सूत्रे वक्ष्यति । **कार्यित्वादिति** । अङ्गस्य गुणो भवति, स च तत्संबन्ध्यभ्यासेक इत्यर्थ इत्यभिमानः । **उत्तरस्त्विति** । पक्ष इति शेषः । क्ङित्परस्य यस्य गुणः प्राप्तस्तस्य नेति सूत्रार्थ इति भावः ।

× ७ । ४ । ७५

उपधार्थेन तावन्नाऽर्थः। धातोरिति वर्तते। धातुं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः। यदि धातुर्विशेष्यते, विकरणस्य न प्राप्नोति—चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीत इति। नैष दोषः। विहितविशेषणं धातुग्रहणम्—'धातोर्यो विहित' इति। धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति। नैवं विज्ञायते—'धातोर्विहितस्य क्ङिती'ति। कथं तर्हि? धातोर्विहिते क्ङितीति।

अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। 'पुगन्तलघूपधस्य गुणो भवती'त्युपस्थितमिदं भवति 'क्ङिति ने'ति।

अथवा यदेतस्मिन्योगे क्ङिद्ग्रहणं क्रियते तदनवकाशम्। तस्यानवकाशत्वाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः।

प्र०—धातुं क्ङित्परत्वेनेति। नधातुलोप इत्यत्रोपसर्जनेऽपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य स्वरितत्वादिहाऽनुवृत्तिरित्यर्थः। यदीति। क्ङित्यनन्तरस्य धातोर्गुणवृद्धी न भवत इतिवाक्यार्थं मत्वा प्रश्नः।

धातोरेवेति। 'धातोर्विहितस्य क्ङित्यनन्तरे ने'ति मत्वा प्रश्नः। धातोर्विहित इति। 'धातोर्विहिते क्ङित्यनन्तरो यो धातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध' इत्यर्थः।

अथवेति। यत्र गुणवृद्धी विधीयेते, तत्र 'क्ङिति ने' त्युपतिष्ठते इत्येवमियं परिभाषा भवति। तत्र'पुगन्तलघूपधस्ये'त्यत्राऽस्या उपस्थाने सति 'येन नाव्यवधान'मिति'भिन्न'मित्यादौ निषेधो भविष्यति।

अथवेति। मा भूत्परिभाषा, तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्याऽपेक्षायां यावन्तो यादृशाः प्रतिषेद्धव्यास्तावन्ति प्रतिषेधसूत्राणीति पुगन्तलघूपधगुणे प्रतिषेध्येऽनवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेऽपि प्रवर्तते। अथवा यथोद्देशपक्षाश्रयेण भाष्यम्। तथाहि—प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जते इति 'यदेतस्मि'न्नित्युक्तम्।

उ०—भाष्ये—धातु क्ङिदिति। परत्वेन निर्दिष्टं यत् क्ङिदिति तद्धातुं प्रति विहितमिति विशेषयिष्यामः। तथा च धातुविहितं क्ङिद्यतः कुतश्चित्परं तदवयवस्य गुणो नेति सूत्रार्थ इत्यर्थः। तद्ध्वनयन्नाह—मत्वा प्रश्न इति। धातुर्विकरणो वेति। धातुना विहितविशेषणबललब्धमेतदुभयम्।

येन नेति। 'पुगन्तलघूपधे'ति तत्पुरुष इति भावः श्रुतत्वात्सार्वधातुकादिकं, क्ङितीति च पुगन्तादीनामेव विशेषणमित्यभिमानः।

प्रतिषेध्यापेक्षायामिति। गुणवृद्धिश्रुत्या तद्रूपप्रतिषेध्याकाङ्क्षायां यावद्गुणवृद्धिविधायकशास्त्रविषयकनिषेधवाक्यानां व्यक्तिपक्षे विनिगमनाविरहादुपप्लव इत्यर्थः। प्रधानानीति अनेन तद्विषयकनिषेधोपप्लवे बीजं दर्शितमित्याहुः।

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'भवत्युपधालक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेधः' इति, यदयं 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' [३ । २ । १४०] 'इको झल्' 'हलन्ताच्च' [१ । २ । ९; १०] इति क्नुसनौ कितौ करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? कित्करण एतत्प्रयोजनम्—गुणः कथं न स्यादिति । यदि चाऽत्र गुणप्रतिषेधो न स्यात्, कित्करणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो—'भवत्युपधालक्षणस्यापि गुणस्य प्रतिषेध' इति, ततः क्नुसनौ कितौ करोति ।

रोरवीत्यर्थेनापि नार्थः । 'क्ङिती'त्युच्यते, न चाऽत्र क्ङित्तं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति† । 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अथापि 'न लुमताङ्गस्ये'त्युच्यते, एवमपि न दोषः । कथम् ? न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि ? योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवती'ति । अथाऽप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । एवमपि न दोषः । कथम् ? 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवती'त्युपस्थितमिदं भवति 'क्ङिति ने'ति ।

अथवा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ।

प्र०—**अथवेति** । लिङ्गान्निर्दिष्टाऽङ्गविकला 'तस्मि'न्निति परिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थः । अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः ।

उ०—**अङ्गविकलेति** । पूर्वस्य परस्य वेति सन्देहेन तदुपस्थितेरिति भावः । न चैवं 'नेनिक्ते' इत्यत्रापि निषेधः स्यात्, 'येनने'ति न्यायेनैकवर्णव्यवधाने एव निषेधप्रवृत्तेर्बोधनात् । **न्यायव्युत्पादनेति** । **न्यायव्युत्पत्तिः** तत्प्रतिपत्तिः । श्रोतॄणां तदुत्पादनायेत्यर्थः । भाष्ये **हलन्ताच्चेति** । नन्वेतद्विहितकित्त्वस्य न ज्ञापकत्वम्, 'दिदृक्षती'त्यादावमागमनिषेधेन, 'धिप्सती'त्यादौ नलोपेन च चारितार्थ्यात् । 'इको झ'लित्यपि न, तद्विषये इकः क्ङित्परत्वस्यैव संभवादिति चेन्न; 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति'सनि' 'इको झल्' 'दम्भे'रिति लघुन्यासेन सिद्धे सामान्यतोऽतिदेशस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेन ज्ञापकसाम्राज्यात् । रुदविदमुषां क्त्वासनोर्मृडमृदगुधकुषक्लिशां क्त्वः कित्त्वविधानं च ज्ञापकं बोध्यम् ।

अङ्गाधिकार इति । स्वरितलिङ्गासङ्गेनेति भावः । **कार्यकालमिति** । तथा च तत्रोपस्थितत्वादिदमप्याङ्गम्, अङ्गाधिकारस्थैकवाक्यतापन्नत्वादिति भावः । स्वरितत्वासङ्गवशात्तदधिकारपठितमिव तदधिकारस्थैकवाक्यतापन्नमपि गृह्यते इति तात्पर्यम् । निषेधेऽपि परिभाषासादृश्यात्परिभाषात्वमुक्तम् । सादृश्यं च निषेध्याकाङ्क्षतया तदेकवाक्यतामात्रेणेति बोध्यम् ।

छान्दसमिति । 'यङोऽचि चे'ति चेन बहुलं छन्दसीत्यनुकृष्य यङो लुग्विधानादित्यर्थः । न च 'हुश्नु'वोरिति सूत्रस्थेन'हुश्नुवो'रित्यस्य भाषायां यङ्लुक्सत्ताज्ञापकपरभाष्येणोवर्णान्तेभ्यो यङ्लुग्भाषायामप्यस्तीति लभ्यते । अन्यथा ज्ञापितेऽप्यचारितार्थ्यं स्पष्टमेवेति वाच्यम्, तत्प्रामाण्येनाऽजादौ क्ङिति क्वचित्तत्सत्ताङ्गीकारेऽपि सर्वत्र भाषायां तत्सत्त्वे मानाऽभावात् । तत्रत्यभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वाच्च ।

---

† १ । १ । ६२; ६३

अथवा बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ।

अथवा पूर्वस्मिन्योगे यदार्धधातुकग्रहणं, तदनवकाशम् । तस्याऽनवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति ।

इह कस्मान्न भवति—लैगवायनः‡ कामयते+ ?

तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणात् ॥ ४ ॥

प्र०—**बहिरङ्ग इति** । ततश्चाऽसिद्धत्वादसत्त्वान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः ।

अथवेति । ननु बहुव्रीह्यर्थमुभयविशेषणायार्धधातुकग्रहणं स्यादिति कथमनवकाशत्वम् । उच्यते—विनाप्यार्धधातुकग्रहणेन बहुव्रीहिर्लभ्यते । **यथैकाचो द्वे** इत्यत्र । 'रोरवीती'त्यत्रानैमित्तिकत्वाल्लोपस्य गुणनिषेधः पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यार्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रान्तरप्राप्तोऽपि निषेधो बाध्यत इत्यर्थः । यङ्निमित्तश्च निषेधोऽन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते, न सार्वधातुकनिमित्त इति 'रोरुत' इत्यादौ निषेधो भवत्येव । एतच्च छान्दसत्वमभ्युपेत्य यङ्लुको भाष्यकारेणोक्तम् । भाषाविषयत्वे तु यङ्लुको बहूनि प्रयोजनान्यार्धधातुकग्रहणस्य सम्भवन्ति—तोतोर्ति, तोथोर्ति, दोदोर्ति, दोधोर्ति, जोहोर्ति, मोमोर्त्तीत्यादिषु तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वीत्यादिभ्यो यङ्लुकि तिपि वकारच्छकारयो '**राल्लोप**' इति लोपे कृतेऽसत्यार्धधातुकग्रहणे बहुव्रीहावप्याश्रिते '**न धातुलोप**' इति गुणनिषेधः प्राप्नोति, स मा भूदित्येवमर्थमार्धधातुकग्रहणं स्यात् । अनेन चाऽत्र व्यवधानान्नास्ति निषेध इति सति प्रयोजने कथमनवकाशः स्यात् ।

उ०—**गुणो बहिरङ्ग इति** । गुणस्य बहिरङ्गता—बहिर्भूतसार्वधातुकाश्रयत्वात् । नन्वसिद्धस्याऽनिष्पन्नस्यैव निषेधः क्रियते, तत्राह—**असत्त्वादिति** । शास्त्राऽसिद्धत्वादत्राऽसत्त्वबुद्ध्या प्रतियोगिज्ञानाऽभावान्निषेधाऽनुपपत्तिरिति भावः ।

'उभयविशेषणाय बहुव्रीह्यर्थ' मित्यन्वयः । **यथेति** । प्रथमस्येत्येतत्कर्मधारयेऽपि विशेष्यं शक्यं कर्तुमिति न तद्बहुव्रीहित्वगमकमिति भावः । ननु सूत्रान्तरप्राप्तनिवृत्तिः कथं तत्राह—**सामर्थ्यादिति** । अयमाशयः—**आर्धधातुके** इति योगो विभज्यते । 'धातुलोप'इति वर्त्तते, षष्ठीतत्पुरुषश्च । एवं च 'धात्वेकदेशलोपे सति प्रत्यासत्त्याऽन्तरङ्गतया च लुप्तधात्वेकदेशनिमित्तो गुणवृद्धिनिषेधश्चेदार्धधातुक एवे'ति नियमस्तत्सामर्थ्यादिति । तद्ध्वनयन्नाह—**यङ्निमित्तश्चे**ति । **भाषेति** । '**हुश्नुवोः सार्वधातुक**' इत्यत्र हुश्नुग्रहणादिति भावः । **इत्यादिभ्य इति** । आदिना हुर्च्छामुर्च्छे । **राल्लोपइति** । तत्र हि क्ङितीति नानुवर्त्तते । तदनुवृत्तिपक्षे तोतोर्मीत्याद्युदाहरणम् । नन्वेवमपि **क्ङिति चेति** निषेधोऽत्र दुर्वार इति तद्वारणं विनाऽस्य चारितार्थ्यं कथमत आह—**अनेनेति** । बहिरङ्गराल्लोपस्यान्तरङ्गे यङाश्रये प्रतिषेधे कार्येऽसिद्धत्वाद्द्वाभ्यां व्यवधानात्तदप्राप्तिः । सनः क्रियेन तु एकव्यवधानमेवाश्रितमिति भावः । वस्तुतस्तु भाष्यप्रामाण्यादेषां प्रयोगाणां लोकेऽभाव इत्येवाश्रयणीयम् ।

‡ ४ । १ । ९९; ६ । ४ । १४६ + ३ । १ । ३०; ७ । २ । ११६

इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो न चैते इग्लक्षणे ।

लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति—अचिनवम् असुनवम् अकरवम् ।

लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

यदयं यासुटो ङिद्वचनं शास्ति*तज्ज्ञापयत्याचार्यो—'न ङिदादेशा ङितो भवन्ती'ति । यद्येतज्ज्ञाप्यते, कथं 'नित्यं ङितः' 'इतश्च' [३ । ४ । ९९; १००] इति । 'ङितो यत्कार्यं तद्भवति, ङिति यत्कार्यं तन्न भवती'ति । किं वक्तव्यमेतत् ?

प्र०—इग्लक्षणयोरिति । 'इक'इत्येवं ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्यर्थः ।

लकारस्येति । अनुबन्ध इत्संज्ञकत्वाल्लोपात्स्थानिनि न सन्निधीयत इत्यनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तते । **'पिन्ङिन्नभवति' 'ङिच्च पिन्न भवती'**ति भाष्यकारस्य कल्पना, न वार्तिककारस्येति दोषोपन्यासः ।

कथं नित्यं ङित इति । **ननु** ङितो लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो न तु ङित आदेशस्येति । अन्यथा 'पचावः' 'पचन्ती'ति लोपः स्यात् । एवं मन्यते—यासुटो ङित्त्वेन ज्ञापकेन स्थानिन एव लृकारस्य ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते । ङकारोच्चारणं तु **लुङ्लङ्लृङ्**क्ष्वित्यादौ विशेषणार्थं स्यात् ।

ङितो यदिति । स्थानिवद्भावेन लादेशे ङिति यत्कार्यं पूर्वस्य तन्न भवतीति ज्ञाप्यते,

---

उ०—नन्विग्लक्षणयोरित्युक्तावपि लैगवायने इकस्थानिकत्वेनेग्लक्षणत्वात्स्यादेव गुणनिषेधोऽत आह—**इक इतीति** । अर्थाधिकारानुरोधेन पदपरमेवेक इति सम्बध्यते इति भावः ।

लोपादिति । पदार्थोपस्थितिकाल एवान्तरङ्गत्वाल्लोपप्रवृत्तिरिति भावः । **पिन्ङिन्नेति** । **'सार्वधातुक'**-मित्यत्राऽपिदिति योगविभागेन प्रसज्यप्रतिषेधेनाऽयमर्थो लभ्यते । तत्र योगविभागसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वप्राप्ता अन्या वा ङित्वप्राप्तिः सर्वा प्रतिषिध्यत इत्याशयः । भाष्ये—**स्थानिवद्भावः प्राप्नोतीति** । तथा चाऽचिनव-मित्यादौ गुणनिषेधप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु ङित इति । तथा च न स्थानिवत्त्वेन ङित्त्वं प्राप्यमिति भावः । **ङिद्व्यपदेश इति** । स्थानि-लसंबन्धिङस्येत्संज्ञाऽभाव एव ज्ञाप्यते । **लस्येत्य**स्य लघटितस्येति व्याख्या कार्येत्यर्थः ।

यत्कार्यं पूर्वस्येति । 'प्राप्त'मिति शेषः । **नत्विति** । प्रथमोपस्थितेत्संज्ञाशास्त्रबाधापेक्षया स्थानिवत्त्वबाध एव युक्त इति भावः । युक्त्यन्तरमप्याह—**अन्यथेति** । लङ्लिङादेर्ङिद्व्यपदेशस्योच्छिन्नत्वादित्यर्थः । ङित आदेशस्येत्यर्थस्तु नेत्युक्तमेव ।

---

* ३ । ४ । १०३

न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते ? यासुट एव ङिद्वचनात् । अपर्याप्तश्चैव हि यासुट् स-

प्र०—न तु स्थानिन एव ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते । अन्यथा '**नित्यं ङित**' इत्येतन्निर्विषयं स्यात् । **यासुट एवेति** । ङितो यत्कार्यं तद्यासुटो न किंचिदतिदेष्टव्यमस्ति, किंतु ङिति यत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादिकं तदतिदिश्यते । तच्चेत्स्थानिवद्भावेन स्यादतिदेशोऽनर्थकः स्यादित्यतिदेशः क्रियमाणो ङिति यत्कार्यं तदभावस्यैव ज्ञापकः । **अपर्याप्तश्चेति** । समुदायस्य ङिद्व्यपदेशे कर्तव्ये यासुडसमर्थः । यासुट एव ह्यनेन ङित्त्वं क्रियते, न समुदायस्य । **क्ङिति चेत्यत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वाद्गुणनिमित्तेऽपि यासुटि ङिति गुणनिषेधः** सिध्यति । यदि समुदाये स्थानिवद्भावेन ङित्कार्यमभविष्यद्यासुटो ङित्त्वं न व्यधास्यत् । विहितं तज्ज्ञापयति—'ङिति यत्कार्यं तल्लादेशे न भवती'ति । केषांचित्पाठः—'**सुपर्याप्तश्चैव ही**'**ति** । तत्रावयवङित्त्वद्वारेण

उ०—**तदभावस्यैवेति** । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः । भाष्ये—**यासुट एवे**त्यस्य 'न समुदायस्ये'त्यर्थः, एवस्यावधारणार्थत्वात् । यदि समुदायस्य ङित्त्वं स्यात्तदा ङितो यत्कार्यं तदपि तत्र प्राप्तियोग्यमिति तदभावमपि ज्ञापयेत् । तथा हि 'नित्यं ङित' इत्यादेर्ङित आदेशस्येत्येवार्थः । 'पचावः' 'पचन्ती'त्यादौ तु न दोषः । '**सार्वधातुकमपि**'दित्यत्रानुवृत्तङिदित्यस्य लुप्तसप्तमीकतया ङितीव कार्यस्यैवातिदेशादिति भावः । न च यासुटि ङिति किंचित्कार्यं प्राप्नोति, तन्निमित्तग्रहणेन निषेधाऽप्राप्तेरिति वाच्यम्, संप्रसारणप्राप्तेः । न हि तत्र प्रत्यय इत्यस्तीत्याहुः । नन्ववयवे कृतस्य लिङ्गस्य समुदायविशेषकत्वाद्यासुड् ङिदित्युक्तावपि समुदायस्य ङित्त्वं भवत्येव । अत एव तन्निमित्तग्रहणेऽपि निषेधः सिध्यति । तच्च स्थानिवत्त्वेन सिद्धमिति व्यर्थं ङित्त्वं स्थानिनो ङिद्व्यपदेशोच्छेदेऽपि ज्ञापकं स्यात्, ङितो यत्कार्यं तदभावस्यापि वा ज्ञापकं स्यादत आह—भाष्ये **अपर्याप्तश्चैवेति** । अस्य ङित्वस्य केवले आगमे संप्रसारणविधानेन चरितार्थत्वात् । अवयवेऽचरितार्थस्यैव च समुदायविशेषकत्वम् । अत एव 'पठिता विद्ये'त्यादौ ङीब्नेति भावः । **ङित्तं चैनमिति** । अवयवमित्यर्थः । **यासुट एव हीति** । यासुड्—ङिदिति सामानाधिकरण्यात् । यासुट्पदस्य स्वविधानाय स्वरूपपरस्य ङित्वसंबन्धे तदादौ लक्षणायां मानाऽभावः । **प्रत्याख्यातत्वादिति** । स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्समुदायगतनिमित्तत्वस्याऽवयवे आरोपादपि निषेधप्रवृत्तिरित्यन्ये । **यदि समुदाये इति** । ननु स्थानिवत्त्वे समुदायस्य ङित्वे यासुटः कथं ङित्वमिति चेत् । न । तन्ङित्वसाध्यफलस्य तावतापि सिद्धेरिति भावः । **केषांचिदिति** । अत्र पाठे-'यासुट एवे'त्येवकारः प्रसिद्ध्यर्थकः । केवलयासुटो ङित्वं व्यर्थं, गुणनिषेधे तन्निमित्तग्रहणात् । संप्रसारणमपि धात्वाक्षिप्ते प्रत्यये एव । एवं च सामर्थ्यात्समुदायविशेषकं तदिति भावः । **ङित्तं चैनमिति** । 'स्थानिवत्त्वेन ङित्त्वे सिद्धेऽपी'ति शेषः । **ङितो यत्कार्यमित्यादि** । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः । नहि यासुड्विशिष्टस्य ङित्त्वप्रयुक्तं किंचिदनेन ङित्त्वेन प्राप्नोति । '**नित्यं ङित**' इत्यस्य च ङितो लस्येत्येवार्थात् । आदेशस्य ङित इत्यर्थे तु दोष उक्त एव । '**सार्वधातुक**'मित्यादौ ङिदित्यस्य उपमेये प्रथमादर्शनेन सप्तम्यन्तताया अन्याय्यत्वादिति भावः । नन्विदं ङित्त्वं 'स्तुया'दित्यादावनिग्लक्षणवृद्धिबाधनार्थं, चिनुयु'रित्यादौ **जुसिचेति** निषेधार्थं च चरितार्थमिति चेन्न, '**ङिच्च पिन्न**'ति भाष्योक्तकल्पनयैव सिद्धेः । एतदर्थमेव हि भाष्ये तत्स्वीकारः । यत्तु—संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वेन वृद्धिवारणम्, अतएवोत **औदिति** नासूत्रीति । तन्न । अस्यार्थस्य भाष्याऽस्पृष्टत्वात् । '**ज्ञाजनोर्जे**'त्यस्याऽङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वपर भाष्यासंङ्गतेश्च । अनयैवाऽन्यथा-

मुदायस्य ङित्त्वे । ङितं चैनं करोति । तस्यैतत्प्रयोजनं ङितो यत्कार्यं तद्यथा स्यान्ङिति यत्कार्यं तन्माभू'दिति ॥ ५ ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ १ । १ । ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? 'गुणवृद्धी मा भूता'मिति । आदीध्यनम् आदीध्यकः । आवेव्यनम् आवेव्यक इति ।

अयं योगः शक्योऽकर्तुम् । कथम् ?

दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसश्छन्दस्यदीधेद्दीधयुरिति च गुणदर्शनादप्रतिषेधः ॥ १ ॥

'दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वात्' । दीधीवेव्यौ छन्दोविषयौ । दृष्टानुविधित्वाच्च च्छन्दसः । दृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति । अदीधेददीधयुरिति च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । 'प्रजापतिर्वै यत्किंचन मनसादीधेत्' । 'होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्'† । 'अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः'‡ ।

प्र०—समुदाये ङित्त्वं विधीयत इति व्याख्येयम् । एवं हि क्ङितीति निमित्तसप्तमीपक्षेऽपि गुणनिषेधः सिद्ध्यति । अस्मिन्पक्षे 'ङितं चैनं करोती'ति समुदायः परामृश्यते ॥ ५ ॥

दीधीवेवी । छन्दोविषयत्वादिति । भाषयामेतयोः प्रयोगाऽभावात् । दृष्टानुविधिश्चेति । यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' इति न्यायात्तथाप्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगश्छन्दसि नास्ति । दृष्टस्यैव छन्दस्यनुविधानमित्यर्थो, न तु च्छन्दस्येव दृष्टानुविधानमिति । अथवा दृष्टानुविधिरित्यस्याऽयमर्थः—'गुणश्छन्दसि दृश्यते न तु सर्वत्र गुणनिषेध'इति । अदीधेदिति । लङ् । व्यत्ययेन तिप् । अदीधयुरिति । 'जक्षित्यादयः ष'डित्यभ्यस्तत्वाज्जुसादेशो झेः ।

उ०—सिद्धे: । जुसिचेत्यत्र क्सस्या चीत्यतोऽचीत्यनुवर्त्याऽजादौ जुसि गुणविधानान्न 'चिनुयु'रित्यत्र दोषः । एवं च अत्रत्यपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिन एवेति बोध्यम् ॥ ५ ॥

दीधी । भाषायामिति । अनन्यभावो हि विषयशब्दार्थ इति भावः । दृष्टस्यैवेति । भाषायां तु संप्रति प्रयोगेऽदृष्टस्यापि व्याकरणान्तराऽनुसारेण, शिष्टप्रयोगादिना वाऽवगतसाधुत्वस्याप्यनुविधानमित्यर्थः । एवं च वेदे 'आदीध्यन'मित्यादिलक्ष्याऽभावादसंभवदुक्तिकं सूत्रमिति भावः । अथवेति । एवं च लक्षणस्याऽव्याप्तिप्रतिपादकं भाष्यमिति भावः । व्यत्ययेनेति । दीधीङो ङित्वात् । परस्मैपदोपलक्षणं—तिबिति ।

† ऋ० १० । ९८ । ७ ‡ ऋ० ७ । ३३ । ५

भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्—'अदीधे'दिति । इदं त्वयुक्तम्—'अदीधयु'रिति । अयं जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते, स यथैव 'क्ङिति ने'त्येतं प्रतिषेधं बाधते, एवमिममपि बाधेत । नैष दोषः, जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं बाधते । कश्च तुल्यजातीयः प्रतिषेधः ? यः प्रत्ययाश्रयः । प्रकृत्याश्रयश्चायम् ।

अथवा येन नाऽप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाऽप्राप्ते 'क्ङिति ने'त्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यते । अस्मिन्पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते च ।

यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते कथं 'दीध्य'दिति ?

दीध्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन ॥ २ ॥

दीध्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन भविष्यति ।

इटश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम्—अकणिषम्, अरणिषम्, कणिता श्वो, रणिता श्व इति ? 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' [७ । २ । ३५] इत्यत्र 'इ'डित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्—'इड् इडेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू'दिति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? गुणः । यदि नियमः क्रियते, 'पिपठिषतेरप्रत्ययः

प्र०—**प्रकृत्याश्रयश्चायमिति** । ततश्चाऽन्तरङ्गत्वादनेनैव भाव्यमित्यर्थः ।

येन नाप्राप्त इति । कार्यविशेषचिन्तापेक्षायाश्चायं न्यायो, न तु कार्यसामान्यं बाध्यमित्यस्यापेक्षायामेतन्न्यायाऽवतारः ।

कथं दीध्यदिति । लेट् तिप् । '**इतश्च लोपः परस्मैपदे**'ष्वितीकारलोपः । '**लेटोऽडाटा**'वित्यडागमः ।

श्यन्व्यत्ययेनेति । श्यनो ङित्त्वाद्गुणाऽभावः । '**यीवर्णयोर्दीधीवेव्यो**'रितीकारलोपः । क्वचित्तु '**शव्यत्ययेने**'ति पाठः । तत्र शस्य ङित्त्वाद्गुणाऽभावः । '**एरनेकाच**' इति यणादेशः ।

इडित्यनुवर्तमाने इति । '**नेड्वशि कृती**'त्यतः ।

उ०—**अन्तरङ्गत्वादिति** । नन्वेवं बहिरङ्गस्य जुसि गुणस्य कथमनेन निषेध इति चेन्न, सर्वस्यापि गुणस्य प्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरङ्गतयाऽन्तरङ्गनिषेध्याभावादिति भावः ।

सर्वत्रैतन्न्यायानाश्रयणे हेतुमाह—**कार्यविशेषेति** । यच्छब्देन तत्तद्रूपेण कार्याणां परामर्शादिति भावः । केचित्तु—सामान्यचिन्ताविषयेऽप्येतं न्यायं योजयन्ति तदा **येनेत्यस्य**स्त्वेतरेणेत्यर्थः ।

क्वचित्तु 'शो व्यत्ययेने'ति पाठः । भाष्ये—**अकणिषमिति** । सिजन्तस्याऽङ्गस्य मिपोऽमि लघूपधगुणः प्राप्नोति । श्वःप्रयोगो लुडर्थः । तत्र हि तिपो डाऽऽदेशे टिलोपे च तास्प्रत्ययान्तमङ्गं भवति । तृचि ह्यनङ्गत्वान्न गुणप्राप्तिरिति भावः ।

भाष्ये—**पुनरिड्ग्रहणस्येति** । न च 'ने'त्यस्य निवृत्त्यर्थं तत्, स्पष्टं चेदं 'नेड्वशी'त्यत्र भाष्ये इति वाच्यम्, 'क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते' इति न्यायेन नेड्वशीत्यत्रत्यनञो निवृत्तिसिद्धेरिति भावः । वस्तुतस्त्वत्रत्यमिदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः । **आर्धधातुकस्येति** सूत्रस्थेड्ग्रहणस्य **नेड्वशी**तिसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।

पिपठीः'—दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । आङ्गं यत्कार्यं तन्नियम्यते, न चैतदाङ्गम् ।

अथवा—असिद्धं दीर्घत्वं, तस्याऽसिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति ॥ ६ ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ १ । १ । ७ ॥

अनन्तरा इति । कथमिदं विज्ञायते—अविद्यमानमन्तरं येषामिति, आहोस्विदविद्यमाना अन्तरैषामिति ? किं चातः ? यदि विज्ञायते—'अविद्यमानमन्तरं येषा'-

---

प्र०—**पिपठीरिति** । पिपठिषतेः क्विप् । **'अतो लोप'** इत्यकारलोपः । षत्वस्याऽसिद्धत्वात्ससजुषो रुरिति रुत्वम् । **'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'**दित्यल्लोपस्य रुत्वे स्थानिवद्भावाऽभावः ।

आङ्गमिति । **'अङ्गस्ये'**त्यनुवर्तनादङ्गाधिकारविहितं यद्रूपान्तरमिटस्तदेव निवार्यते-'**इडेव यथा स्या**'दिति नियमेनेत्यर्थः । **'र्वोरुपधाया'**इति च दीर्घत्वं नाऽङ्गम् । यत्तु **'अहो लिटि दीर्घ'** इति दीर्घत्वं तद्वचनाद्भवति । 'पिपठिषि ब्राह्मणकुलानी'त्यत्र त्वकारलोपस्य स्थानिवद्भावाज्झलन्तत्वाऽभावान्नुमभावः । 'तेन पिपठींषीति कथं **सान्तमहतः संयोगस्येति** दीर्घत्व'मिति न चोदनीयम् । **'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिव'**दित्यर्थो व्यवस्थापयिष्यते, न तु **'क्वौ लुप्तं न स्थानिव'**दिति ।

अथवेति । 'इडेवे'त्यस्मिन्नियमे दीर्घत्वस्याऽसिद्धत्वान्नाऽस्ति नियमेन व्यावृत्तिः । ततश्च शास्त्रदृष्ट्याऽविकृतरूप एवेट्प्रयोग एव तु विकृतः । 'अलावी'दित्यत्र तु **'सिज्लोप एकादेशे सिद्ध'**इत्यसिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वं भवति ॥ ६ ॥

हलोऽनन्तराः । **कथमिति** । किमन्तरशब्दस्य नञा बहुव्रीहिः, अथ 'अन्तराशब्दस्येति

उ०—तत्करणेन नियमरूपगुरुतरयत्नमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्याऽयुक्तत्वात् । **अङ्गस्येत्यनुवृत्तावपि** अङ्गाधिकारविहितविकारस्यैव व्यावृत्तेः शब्दमर्यादयाऽलाभाच्च । अन्त्येऽपि सिद्धत्ववचनस्य ज्ञापकत्वाश्रयणे गौरवमिति बोध्यम् ।

क्विबिति । 'अप्रत्यय' इत्यस्याऽश्रूयमाणः प्रत्यय इत्यर्थः । कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे स्वादयः ।

झलन्तत्वाऽभावादिति । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाऽभावादजन्तलक्षणोऽपि नेति द्रष्टव्यम् । ननु क्वौ लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्लभमत आह—**क्वाविति** ।

अलावीदित्यत्रेति । नच 'समार्त्ते'त्यत्र **'ह्रस्वादङ्गा'**दिति सिज्लोपाय सिद्धत्ववचनं चरितार्थं, सिद्धत्वे हि परत्वात्सिज्लोपे ततो वृद्धिः । अन्यथा पूर्वं वृद्धौ स न स्यादिति वाच्यम् । **'लावस्थायाम'**डिति पक्षे सर्वतो वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन तत्पक्षे सिज्लोपाऽप्राप्त्या तदेकवाक्यत्वेन पक्षान्तरेऽपि सिज्लोपाऽभावस्यैवौचित्येन 'समार्ष्टे'त्येव रूपस्यौचित्यात्तत्यभिधाने । **'सिज्लोप एकादेशे'** इति तु सिज्लोपोत्तरप्राप्तसवर्णदीर्घरूपैकादेशविषयमेवेति बोध्यम् । वस्तुतो **नियमस्यैकदेशयुक्तित्वाद्विफलोऽयं विचार इति तत्त्वम्** ॥ ६ ॥

हलोऽनन्तराः । **अन्तराशब्दो** मध्ये इत्यर्थे । **तत्त्वाधारस्येति** । कालमात्रस्येत्यर्थः ।

मिति, अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति--'अप्स्वित्यप्ऽसु'† इति । विद्यते ह्यत्रान्तरम् । अथ विज्ञायते--'अविद्यमाना अन्तरैषा'मिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ।

अथवा पुनरस्तु--'अविद्यमानमन्तरं येषा'मिति । ननु चोक्तम्--'अवग्रहे संयोगासंज्ञा न प्राप्नोति--'अप्स्वित्यप्ऽसु'† इति । विद्यते ह्यत्रान्तर'मिति । नैव दोषो न प्रयोजनम् ।

संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथाऽन्यत्र ॥ १ ॥

संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् । 'हलोनन्तराः संयोगः सहे'ति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? सहभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति । 'यथान्यत्र' । तद्यथा अन्यत्रापि यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं, करोति तत्र 'सह'ग्रहणम् । तद्यथा--'सह सुपा' [२ । १ । ४] 'उभे अभ्यस्तं सहे'ति‡ । किं च स्याद्यदे-

---

प्र०—प्रश्नः । अन्तरं-विवरं; वर्णशून्यःकालः इत्यर्थः । **अविद्यमाना इति** । मध्ये येषामन्ये वर्णा अविद्यमाना इत्याधेयस्य निषेधो न त्वाधारस्य ।

अवग्रह इति । अर्धमात्राकालोऽवग्रह इष्यते । अर्धमात्राकालं स्थित्वा वर्णान्तरं समुच्चार्यते तत्र '**गुरोरनृत**' इति प्लुतो न भवेत् ।

नैव दोष इति । दोषनिवृत्तये संज्ञा क्रियते, प्रयोजनाभिनिर्वृत्तये वा । इह चोभयाऽभावः । अधिकरणवृत्तेर्दूराद्धूते संबन्धाऽभावात् । '**विचार्यमाणाना**'मित्यादौ तु '**वाक्यस्य टे**'रित्यनुवर्तते, न तु '**गुरोरनृत**'इति । 'अप्सव्य'शब्दे दोष इति चेत्, नैवंविधे विषये प्रकृत्यवयवस्याऽवग्रहं पदकाराः कुर्वन्ति । 'अप्सुयोनि'रित्यादावपि समासघटकपदानामन्तोऽवगृह्यते इति सुशब्दात्पूर्वस्य नास्त्यवग्रहः ।

संयोगसंज्ञायामिति । वृद्धिसंज्ञावदानन्तर्यव्यस्थितानां हलां प्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोति ।

उ०—**अर्धेति** । वर्णाद्वर्णोच्चारणेऽर्धमात्राकालस्य नियतत्वात्तदधिकोऽर्धमात्राकाल इत्यर्थः । अत एव '**मात्राकालोऽवग्रह**' इति प्रातिशाख्यान्तरैरविरोधः ।

'**नैव दोष**' इत्यादेः संज्ञाऽभावे न दोषः संज्ञायां च न प्रयोजनमित्यर्थं इत्याह—**दोषनिवृत्तये इत्यादि** । **अप्सव्यशब्दे इति** । अप्सुशब्दाद्दिगादियति '**अपो योनियन्मतुब्वि**'त्यलुक् । **प्रकृत्यवयवस्य**—तद्धितप्रकृत्यवयवस्य । अत्र च वैदिकसंप्रदाय एव शरणम् । **अन्त इति** । समासे समस्यमानपदान्ते एवाऽवग्रहः । अयमपि वैदिकसंप्रदाय एव ।

नन्वनन्तरग्रहणादेकैकस्य संज्ञा दुर्लभेत्यत आह—**आनन्तर्येति** । एव च तदुपलक्षणमिति भावः ।

---

† ऋ० सं० पद० १ । २३ । १६ ‡ ६ । १ । ५*

कैकस्य संयोगसंज्ञा स्यात्? इह—निर्यायात्, निर्वायात्, 'वान्यस्य संयोगादेः' [६ । ४ । ६८] इत्येत्वं प्रसज्येत । इह च संहृषीष्टेति, 'ऋतश्च संयोगादेः' [७ । २ । ४३] इतीट्प्रसज्येत । इह च संह्वियत इति,—'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' [७ । ४ । २९] इति गुणः प्रसज्येत । इह च दृषत्करोति, समित्करोतीति, 'संयोगान्तस्ये'ति लोपः प्रसज्येत× । इह च शक्ता वस्तेति,—'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' [८ । २ । २९] इति लोपः प्रसज्येत । इह च निर्यातो निर्वातः,—'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' [८ । २ । ४३] इति निष्ठानत्वं प्रसज्येत ।

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते—'इह तावन्निर्यायात् निर्वायात् 'वान्यस्य संयोगादे'रित्येत्वं प्रसज्येते'ति । नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः, संयोगादेरिति । कथं तर्हि ? संयोगावादी यस्य सोऽयं संयोगादिः, संयोगादेरिति ।

प्र०—किं च स्यादिति । द्वयोरानन्तर्ये एकैकस्यापि संयोगसंज्ञायां गुरुसंज्ञाप्रतिबद्धकार्यसिद्धिरिति प्रश्नः ।

निर्यायादिति । सति रेफे यकारः संयोग इत्येत्वप्राप्तिः । ननु समुदायस्यापि संज्ञित्वेऽचो रहाभ्यां द्वे इति यकारस्य द्विर्वचने कृते कस्मादेत्वं न भवति, यथा निर्ग्लेयादिति । एत्वे कर्तव्ये 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति द्विर्वचनस्याऽसिद्धत्वान्नाऽयं दोषः । शक्तेति । तृचि तकारे झलि परतः ककारः संयोगो भवत्यादिश्चेति लोपप्रसङ्गः ।

संयोगाविति । कथं वृत्तावुपसर्जनार्थस्य द्वित्वावगतिरिति चेत्, आदिग्रहणसामर्थ्यात् ।

उ०—'संज्ञाप्रतिबन्धे'ति पाठे कर्मणि घञ् बोध्यः । 'संज्ञाप्रतिबद्धे'ति पाठः सुगम एव ।

कस्मादिति । बहूनां सन्निधानेऽविशेषेण द्वयोर्बहूनां च संज्ञायाः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वादिति भावः । परिहरति—एत्वे इति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति तु द्विर्वचने कार्येऽन्यस्याऽसिद्धत्वं नेत्यर्थकम्, न तु द्विर्वचनस्य तदभावप्रतिपादकमिति भावः । संयोगो भवत्यादिश्चेति । प्रत्येकं संज्ञापक्षे स्कोः संयोगावयवत्वासंभवेन षष्ठीसमासाऽसंभवाल्लाघवाच्च कर्मधारय एवेति भावः । आदिशब्दश्च पूर्वभूतसमीपवाची । आदित्वं च प्रत्यासत्त्या संयोगत्वाक्रान्तवर्णान्तरापेक्षयैवेति पदान्तांशे संयोगादिग्रहणचारितार्थ्यं बोध्यम् । अन्यथा ह्यर्कयतेरप्रत्ययेऽर्गित्यादावन्तकस्यापि लोपः स्यात् ।

कथं वृत्ताविति । अयं पूर्वपक्षोऽयुक्तः, संयोगस्य द्वित्ववत्त्वेन प्रतीतेरेवाऽभावात् । संयोगत्वेनैवाऽनेकसंयोगप्रतीतेः न हि वृत्तावनेकबोध उपसर्जनान्नेति भाष्यसम्मतम् । संख्याविशेषानवगमस्यैव भाष्यकृतोक्तत्वात्, नत्वनेकानवगम इति तेनोक्तमिति विभाव्यताम् । संयोगात्पर इति । न चाङ्गावयवसंयोगग्रहणायाऽऽदिग्रहणम् । तत्र यद्यपि दरिद्रातौ न फलम् आर्धधातुकविवक्षायां तस्याऽल्लोपविधानात्, तथापि खट्वादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो लिङि खट्वायादित्यादावेत्ववारणं फलमिति वाच्यम्, स्यसिच्सूत्रादुपदेशपदानुवृत्त्या घुमास्थाद्यन्यस्यौपदेशिकस्यैव ग्रहणेन नामधातुष्वेत्वाऽप्रवृत्तेरिति भावः । खट्वादिभ्य आतो धातोरिति

× ८ । २ । २३

एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् ।

यदप्युच्यते—"इह च दृषत्करोति समित्करोति 'संयोगान्तस्य'—इति लोपः प्रसज्येते"ति । नैवं विज्ञायते—संयोगोऽन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । कथं तर्हि ? संयोगावन्तौ यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति ।

यदप्युच्यते—"इह च शक्ता वस्तेति 'स्कोः संयोगाद्यो'रिति लोपः प्रसज्येते"ति नैवं विज्ञायते—संयोगावादी संयोगादी, संयोगाद्योरिति । कथं तर्हि ? संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति ।

यदप्युच्यते—"इह च निर्यातो निर्वात इति 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' इति निष्ठानत्वं प्रसज्येते"ति । नैवं विज्ञायते—संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि ? संयोगावादी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति ।

कथं कृत्वा एकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति ? प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टे'ति । तद्यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः—'समुदाये वाक्य-

---

प्र०—अन्यथा 'संयोगा'दिति वक्तव्यं स्यात् । संयोगात्परो य आकारस्तदन्तस्याऽङ्गस्यैत्वमित्यर्थलाभात् ।

संयोगावन्ताविति । अत्रापि संयोगस्य लोप इत्येव संयोगेन पदस्य विशेषणात्तदन्तविधौ लब्धेऽन्तग्रहणमाश्रितसङ्ख्याभेदः संयोगो यथा गृह्यतेत्येवमर्थं विज्ञायते ।

संयोगयोरिति । षष्ठीसमास आश्रीयत इत्यर्थः । 'संयोगयो'रिति द्विवचननिर्देशः स्कोर्द्वित्वात्तत्समीपयोरपि हलोर्द्वित्वात्कृतः । तेनाऽयमर्थः—'झलि परतो यः संयोगः, पदान्ते च यः संयोगस्तस्यादि समीपो यः ककारः सकारश्च तयोर्लोपः' इति । न चैवं सति 'शक्ता' 'वस्ते'त्यत्र लोपः प्राप्नोति ।

संयोगादेरात इति । अत्रापि 'संयोगादात' इत्येव संयोगात्परो य आकारस्तदन्ताद्धातोर्नत्वमिति सिद्धे'रादि'ग्रहणं द्वित्वसंख्याश्रयणार्थम् ।

कथं कृत्वेति । संयोगसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्संयुज्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति समुदायः संयोग

उ०—भाष्ये **आदी इति** । यद्यपि मुख्यादित्वमुभयोर्व्याहतं, तथाप्येक आदिशब्दो गौण इति भावः । पूर्ववद्द्विवचनान्तसमासेन दोषपरिहार इति न भाष्यार्थः', उभयत्रापि द्विवचनोपादानात् । अत आह—**षष्ठीति** । एवं च झलंशेऽपि संयोगादिविशेषणमर्थवद्भवतीति भावः । आदिशब्दश्च नाद्यवयववाची, असंभवादित्याह—**समीप इति** । झलादिविशेष्यस्य संयोगस्योपसर्जनत्वेऽपि सौत्रत्वाद्वृत्तिः । न च शक्तेत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन स्वस्यापि स्वसमीपत्वेन दोषस्तदवस्थः आदिग्रहणसामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाऽप्रवृत्तेः । सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनाचारक्विपोऽभावाच्च । सिद्धान्ते तु निर्यायादित्यादिवारणायाङ्गाद्यवयवसंयोगग्रहणाय । तदिति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु 'प्रत्येकं संज्ञे'ति पक्षो वाच्यवृत्त्या सूत्रान्न लभ्यत एवेति व्युत्पादयितुं गूढाशयः पृच्छति भाष्ये—**कथं कृत्वेति** । तमेतऽलाभं व्याचष्टे—**संयोगेति** । एवं चान्वर्थसंज्ञाविरोधात्प्रत्येकं वाक्यपरिसमा-

परिसमाप्ति'रिति । तद्यथा—गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम्, अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र 'प्रत्येक'मित्युच्यते, इहापि 'सह'ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमितिवचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः, इहापि नार्थः सहग्रहणेन ।

अथ यत्र बहूनामानन्तर्यं, किं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवति, आहोस्विदविशेषेण ? कश्चात्र विशेषः ?

समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः ॥ २ ॥

समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिद्ध्यति । मङ्क्ता मङ्क्तुम्+ ।

इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्लायात् निर्म्लेयात् निर्म्लायादिति 'वान्यस्य संयोगादे'रित्येवं न प्राप्नोति । इह च 'संस्वरिषीष्टे'ति—'ऋतश्च संयोगादे'रितीट् न प्राप्नोति । इह च 'संस्वर्यते' इति, 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्यो'रिति गुणो न प्राप्नोति । इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति—'संयोगान्तस्य लोपः' इति लोपो न प्राप्नोति । इह च

प्र०—इत्यर्थस्याश्रयणात्सहग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः ।

आहोस्विदिति । 'द्वयो'रित्यस्य विशेषस्याऽनाश्रयणाद्बहूनामेवेत्यर्थः । यथा 'पपाचे'त्यत्र समुदायस्यैकाचो द्विर्वचनं नावयवस्यैकाचः । यदा तु द्वयोरेव हलोरानन्तर्यं तदा द्वयोर्भवत्येव, 'हल' इति जातौ बहुवचननिर्देशात् ।

मङ्क्तेति । 'मस्जिनशोर्झली'ति नुमि कृते नसजानां संयोगसंज्ञा, न तु सजयोरिति सलोपाऽप्रसङ्गः । **निर्ग्लेयादिति** । यः संयोगो नासावङ्गादिः यश्चाऽङ्गादिर्गकारलकारसमुदायो

उ०—त्तिन्यायो नात्राश्रयितुं शक्यत इति व्यर्थं सहेतीति भावः । किं च श्रुतमानन्तर्यं प्रत्येकसंज्ञावादिनोपलक्षणमाश्रयितव्यम् । विशेषणत्वमेवोचितं, तत्त्वे सम्भवति उपलक्षणत्वस्याऽन्याय्यत्वात् । किं चाद्यन्तग्रहणसामर्थ्याद्द्विवचनान्तेनैव विग्रह इत्यर्थस्य नियमेनाऽलाभः, बहुवचनान्तेनापि सम्भवादित्याहुः । वस्तुतोऽन्वर्थसंज्ञा चिन्त्या, तदाश्रयणे घटपटौ संयुज्येते यत्रेत्यादौ संयोगानुयोगिप्रतियोग्यतिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतेर्व्युत्पन्नत्वेन तद्व्यतिरिक्ततद्घटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य संज्ञापत्तावनिष्टापत्तेः । तस्मान्महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेनेत्येव ज्यायः । अत एव भगवता गर्गदण्डनन्यायमाश्रित्य सहग्रहणं प्रत्याख्यातं, न तु महासंज्ञेत्यलम् ।

नन्वविशेषेणेत्यस्य द्वयोर्बहूनां चेति नार्थः, अस्याऽविशेषस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । मस्जौ दोषदानासङ्गतेश्चात आह—**द्वयोरित्यस्येति** । अत एव भाष्ये—**समुदाये संयोगादिलोप** इति वक्ष्यति । तत्र युक्तिमाह—**यथेति** । **हल इति जाताविति** । वस्तुतो हलौ च हलश्चेत्येकशेषः । 'स्वरिता'दिति सूत्रेऽनुदात्तानामित्यत्र भाष्ये तथैव वक्ष्यमाणत्वात् ।

भाष्ये 'पूर्वं धातुरुपसर्गेणे'त्याश्रित्य क्वचित्, क्वचिच्च वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयेण दोषोपन्यासः ।

+ ७ । १ । ६०; ८ । २ । २६

निग्र्लानो निर्म्लान इति, 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति।

अस्तु तर्हि—द्वयोर्द्वयोः संयोगः।

द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनम् ॥ ३ ॥

द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनं न सिद्ध्यति। इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति। इन्द्रीयतेः सन्—इन्दिद्रीयिषति। 'नन्द्राः संयोगादयः' [६ । १ । ३] इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति।

न वाऽज्विधेः ॥ ४ ॥

नवैष दोषः। किं कारणम्? 'अज्विधेः'। न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते। 'अजादे'रिति वर्तते†।

अथ यद्येव बहूनां संयोगसंज्ञा, अथापि द्वयोर्द्वयोः 'किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्? गतमित्याह। कथम्? यदा तावद्बहूनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते—'अविद्यमानमन्तरमेषा'मिति। यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा, तदैवं विग्रहः करिष्यते—'अविद्यमाना अन्तरैषाम्' इति। द्वयोश्चै-

प्र०—नाऽसौ संयोगः।

इन्दिद्रीयिषतीति। अत्र द्वौ संयोगौ नदौ दरौ च, ततश्च दकारस्य संयोगादित्वाद्द्विर्वचननिषेधप्रसङ्गः।

न वाज्विधेरिति। अजाश्रयः प्रतिषेधविधिः। 'अजादे'रिति कर्मधारयः। तेनाऽच आदेः परेऽनन्तरा न्द्रा न द्विरुच्यन्ते। इन्द्रशब्दे तु दकारो नकारेण व्यवहितत्वाद्द्विरुच्यत एव।

अविद्यमानमिति। बहूनां चाऽविवरत्वे समुदायद्विर्वचनवद्बहूनामेव संयोगसंज्ञा, न द्वयोर्द्वयोः।

उ०—परेऽनन्तरा इति। 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यस्योपस्थितेरिति भावः। चन्द्रीयतेः सनोऽभिधाने 'यथेष्टं नामधातु'ष्विति द्वितीयैकाचो द्वित्वं नकारसहितस्यैव। आद्यवयवाऽचः परत्वाऽभावेनैतन्निषेधाप्रवृत्तेरिति बोध्यम्।

बहूनां चाविवरत्वे इति। 'बहूनां चानन्तरत्वे' इति क्वचित्पाठः। नन्वत्र विग्रहे 'क'मित्यादौ कमयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तयोर्मध्ये वर्णशून्यकालरूप च्छिद्राभावादिति चेन्न। वर्णशून्यकालव्यवायमात्रवारणे फलाऽभावात्सामर्थ्येन वर्णकालव्यवायोऽपि व्यावर्त्यत इत्यदोषः। द्विर्वचनवदिति। एषामिति बहुवचनादिति न भ्रमितव्यम्। तस्य सूत्रे हल इतिवत्सत्त्वात्। 'अन्तरा'शब्देन विग्रहेऽपि तत्सत्त्वाच्च। अन्यथा द्वयोर्न स्यात्। किन्तु अन्तरशब्देन विग्रहाद्बहूनां समवधाने तेषामप्यनन्तरत्वादिति भावः।

संसर्गविप्रयोगावेव भाष्ये दर्शयति—द्वयोश्चैवेति। 'विद्यते' इत्यन्तं दृष्टान्तार्थम्। 'अवत्सा धेनु'-

† ६ । १ । २

वान्तरा कश्चिद्विद्यते वा न वा । एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति । यान् हि भवानत्र षष्ठ्या प्रतिनिर्दिशति, एतेषामन्येन व्यवाये न भवितव्यम् ।

प्र०—**अविद्यमाना इति** । मध्ये य आधेयः स द्वयोरेव मध्ये भवतीति संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषाऽवगतिहेतुत्वाद्बहुषु द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवतीति पक्षः । **द्वयोश्चैवान्तरेति** । '**अन्तरान्तरेण युक्ते**' इति द्वितीया कस्मादत्र न भवति । उच्यते—यदा मध्यापेक्षया नियतावधिरूपत्वं विवक्ष्यते 'त्वां च मां चान्तरा कमण्डलुः' 'अग्नी अन्तरा' 'धवखदिरावन्तरे'ति, तदा द्वितीया; यदा तु नियतावधित्वं न विवक्ष्यतेऽपि तु सम्बन्धमात्रं तदा षष्ठ्येव भवति । तदा हि न ज्ञायते—किं तयोरेवावधित्वमुताऽन्यसहितयोरित्यवधिनियमाभावाद्द्वितीयाया युक्तग्रहणान्नियतावधिविवक्षाविषयाया अभावः ।

यान्हीति । 'एषा'मिति बहुवचननिर्देशादिति न बोद्धव्यम्, बहुत्वस्याऽविवक्षणात् । अन्यथा 'शिक्षे'त्यादौ द्वयोर्न स्यात् । तस्माद्योऽसावन्तरा **स द्वयोर्भवति न वेति** यदुक्तं, तत्रोच्यते,—यदा द्वयोर्द्वयोरन्तरा न भवति तदा बहवोऽनन्तरा,—इति तेषामेव प्राप्नोति । यदा हि बहूनां मध्ये भिन्नजातीयोऽज् भवति तदा मा भूत् । तदभावे तु प्रवर्तितव्यमेव बहूनां संज्ञया, समुदायद्विर्वचनवदित्यर्थः ।

उ०—रित्यादौ विप्रयोगोऽपि विशेषावगतिहेतुर्दृष्टः । अन्तरा विद्यत इति, न विद्यत इति वा यत्तद्द्वयोरेवेत्यर्थः । **नियतावधिरूपतेति** । अवधित्वं हि अन्याऽसहितत्वे एव तयोर्नियमेन भवति । अन्यसाहित्ये तु न तत्राऽवधित्वस्य नियमेन प्रतीतिः, अवधित्वविवक्षायामेव च द्वितीयेति भावः । यस्य च नियमेनावधित्वं तस्यैवावधित्वविवक्षा शब्देनेति तात्पर्यम् । नियतत्वमन्याऽसहितत्वम् । तद्वैशिष्ट्येन याऽवधिरूपता सा विवक्षिता यदा भवतीत्यक्षरार्थः । अन्यथा अवधित्वविवक्षायां द्वितीया, तत्त्वाऽविवक्षायां षष्ठीत्यर्थस्यैव शब्दतो लाभेन 'नियते'ति कथनमधिकं स्यादिति बोध्यम् । **युक्तग्रहणादिति** । न च तदभावेऽन्तरान्तरेणशब्दाभ्यां द्वितीयापत्तिः, तयोरव्ययत्वेन विशेषाऽभावात् । न च प्रथमाबाधनेन '**सपूर्वायाः प्रथमाया**' इत्यस्याऽप्रवृत्त्यर्थम्, व्यवस्थितविभाषया तस्य सुपरिहरत्वात् । तस्माद्युक्तग्रहणं सम्बन्धविशेषस्य प्रतिपादनाय, अवधित्वस्य प्रतियोगित्वस्य वा । तेन प्रयोगमन्तरेणेत्यपि सिद्धम् । एवं च सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति भावः ।

ननु भाष्ये द्वयोरिति षष्ठीद्विवचननिर्दिष्टस्य द्वित्वात्—'**यान्हि**'—इतिबहुवचननिर्देशोऽनुपपन्न इति चेन्न । प्रकृते 'द्वयो'रित्यनेन न केवलौ वर्णौ निर्दिष्टौ । तथा सति तयोरेवावधित्वाद्द्वितीयापत्तिः । किं त्वन्यसहितावपि । अत एव षष्ठी । एवं च त्रयाणां समवधाने द्वयोः समुदाययोरवधित्वविवक्षणेन द्वयोः समुदाययोरनन्तरत्वे तत्समुदायवर्त्तिहलां बहुत्वात्तदुपपत्तिः । 'अनन्तरा' इत्यनेन च न विद्यतेऽन्तरा यौ वर्णौ तौ, यौ च समुदायावन्तरा न विद्येते तौ च गृह्यन्ते, एकशेषादिति न दोषः । तत्सर्वमभिप्रेत्याह—**यदा द्वयोर्द्वयोरिति** । द्व्यवयवकसमुदाययोरित्यर्थः । **यान्**—वर्णान्—'द्वयोः समुदाययो'रित्यर्थकषष्ठ्या **प्रतिनिर्दिशतीति** भाष्यार्थ इति भावः । 'अनन्तरा' इत्यस्याऽत्र पक्षे व्यावर्त्यं दर्शयन् पूर्वोक्तमेवाऽर्थं दृष्टान्तेनोपपादयितुमाह—**यदा हि बहूनामिति** । न च 'स्रष्टे'त्यादौ रेफषकारयोर्वर्णयोरन्तरा कस्यचित्सत्त्वेऽपि सरौ रषौ चेति समुदायौ, तयोश्चान्तरा न कश्चिदिति तेषां संयोगत्वं स्यादिति वाच्यम् । वर्णयोरन्तरा विद्यमानत्वेनाऽनन्तरत्वाऽभावात् । सर्वविधाऽनन्तरत्वस्यैव निमित्तत्वादित्याहुः ।

अस्तु तर्हि समुदाये संज्ञा । ननु चोक्तं--'समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः' इति । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत्--"अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थ"-मिति ‡ ।

अथवाऽविशेषेण संयोगसंज्ञा विज्ञास्यते--द्वयोरपि, बहूनामपि । तत्र द्वयोर्या संयोगसंज्ञा तदाश्रयो लोपो भविष्यति ।

यदप्युच्यते--"इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्लायात् निर्म्लेयात् निर्म्लायादिति, 'वान्यस्य संयोगादेः' इत्येत्वं न प्राप्नोति" इति । अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्यामः--'अङ्गस्य संयोगादे'रिति । एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम्" ।

यदप्युच्यते--"इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति, 'संयोगान्तस्य लोपः' इति लोपो न प्राप्नोति" इति । पदेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः--'पदस्य संयोगान्तस्ये'ति ।

प्र०—**अन्त्यात्पूर्व इति** । तच्चानुषङ्गलोपार्थमवश्यं वक्तव्यम् । अन्त्यादचः परे नुमि सत्यनुपधात्वान्मग्न नलोपो इत्यत्र न स्यात् । कृतेऽपि संयोगादिलोपे तस्याऽसिद्धत्वादनुपधात्वमेव नकारस्य ।

अविशेषेणेति । बहुष्वनन्तरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहूनामपीत्ययमिदानीमविशेषः । कार्यार्थित्वात्संयोगसंज्ञाया विरोधाऽभावादेकया संज्ञया सर्वेषामनुग्रहाऽसिद्ध्या द्विर्वचनेन वैषम्याद**विशेषेणे**त्युक्तम् ।

'बहूनां सन्निधौ बहूनामेव संयोगसंज्ञे'त्यस्मिन्पक्षे आश्रीयमाणे मस्जेर्दोषोऽन्त्यात्पूर्व इति परिहृतः । शेषान्दोषान्परिहर्तुमाह—**यदप्युच्यत इति** । पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति—मस्जेरन्त्यात्पूर्व इत्यस्यानन्तरमिदं द्रष्टव्यम् । 'निर्ग्लेया'दित्यादिषु यद्यपि त्रयो हलः सन्निहितास्तथापि

उ०—**अनुषङ्गो**—नकारः । तल्लोपोऽनिदितामित्यनेन ।

बहूनामपीति । न्यायतः सूत्रात्सम्भवमात्रेणेदमुक्तम्, न तु फलोदाहरणमस्य न्याय्यमस्ति । ध्वनितं चेदमङ्गेन **संयोगादिमिति** ग्रन्थेन भाष्ये । ननु द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यादिति कथमेतत्पक्षोत्थानमत आह—**कार्येति** । द्विर्वचनं हि श्रवणार्थमेव, न शास्त्रीयकार्यार्थम् । एकस्याऽचो बह्ववयवत्वं युगपद्विरुद्धं च । एकेन द्वित्वेन सर्वानुग्रहश्चेति वैषम्यम् ।

ननु पक्षान्तरेण व्यवधानादासत्त्यभाव इत्यत आह—**पाठेति** । शब्दस्यार्थप्रत्यायनाङ्गत्वेन गुणत्वात्तदीयः क्रम आर्थक्रमविरोधे दुर्बल इति भावः । **अङ्गपदधात्ववयवेति** । **संयोगादे**रित्यादावाद्यन्तशब्दयोरवयववाचितयेति भावः । अयमाशयः—अङ्गादेरादावन्ते वा व्यञ्जनत्रयाऽभावात् त्रयाणां फलाऽभावात्संज्ञाऽप्राप्तौ कथं द्वयोर्न स्यादिति । यद्यपि सामानाधिकरण्यान्वयेऽपि अङ्गाद्यवयवस्यैव संयोगस्याश्रयणं नान्यस्येति **'अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्याम'** इत्यनुपपन्नं, तथापि संयोगरूपमादिमङ्गेन परिच्छेत्स्यामोऽङ्गाद्यवयवसंयोगस्यैव बहुव्रीहिणाश्रयणमित्यर्थ इति न दोषः । एवंच **बहूनामपी**त्याश्रयणे फलाऽभाव इति स्पष्टमेवोक्तम् । क्लिष्टकल्पनया तादृशसंयोगानयनं तु नाऽनभिधानादित्याशयः । अदादिषु 'षस स्वप्ने' इत्येव पाठो न तु

---

‡ ६ । १ । ४७॥

यदप्युच्यते--'इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति, 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति' इति । धातुना संयोगादिं विशेषयिष्यामः--'धातोः संयोगादे'रिति ।

स्वरानन्तर्हितवचनम् ॥ ५ ॥

स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? व्यवहितानां मा भूत् । पचति पनसम् । ननु चानन्तरा इत्युच्यते । तेन व्यवहितानां न भविष्यति ।

दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेऽपि ॥ ६ ॥

व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो दृश्यते । तद्यथा--'अनन्तराविमौ ग्रामौ' इत्युच्यते, तयोश्चैवाऽन्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति ।

यदि तर्हि व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो भवति, आनन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थम् ॥ ७ ॥

एकस्य हलः संयोगसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्याद्यद्येकस्य हलः संयोगसंज्ञा

प्र०—कार्यार्थत्वात्संज्ञायास्त्रिषु कार्याभावादङ्गपदधात्ववयवस्य संयोगस्य तेषु तेषु लक्षणेष्वाश्रितत्वात्समुदाये कार्याऽभावे चाऽवयवानां स्वकार्यारम्भाद्द्वयोरेव संज्ञा प्रवर्तत इति भाष्यार्थः । व्याख्यानान्तरमत्र क्लिष्टत्वान्नोक्तम् ।

पचति पनसमिति । 'हल' इति वचनादचा सह सकारमकारयोर्मा भूत्संज्ञा, तयोरेव तु प्राप्नोति, ततश्च सलोपप्रसङ्गः ।

एकप्रतिषेधार्थमिति । अनन्तरा इत्यनेन संज्ञाया विषयो निर्दिश्यते । यत्रानन्तरव्यवहारस्तत्र संज्ञा । नचैकाकिन्यनन्तरव्यवहार इति भावः । एकप्रतिषेधस्य च प्रयोजनम् इयेषेत्या-

---

उ०—'षस सस्ति स्वप्ने' इति, एतद्भाष्यप्रामाण्याज्जक्षित्यादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चेति बोध्यम् । **व्याख्यानान्तरमिति** । पाठक्रमाऽबाधायैवं व्याचक्षते—**न प्राप्नोती**तीत्यत्रेतिशब्दो यस्मादर्थ उत्तरान्वयी, यस्मादङ्गेन संयोगादिर्विशेष्यतेऽङ्गावयवः संयोगो गृह्यते इत्यर्थः । एवंच बहूनामेव संयोगत्वे यः संयोगो नासावङ्गावयवो यश्चाङ्गावयवो नासौ संयोगस्तस्मादेत्वं न प्राप्नोतीति यदपि—तदप्यसत् । यतो'ऽविशेषेण संज्ञोच्यते इति शेष' इति । तत् क्लिष्टम् । शेषपूरणात् । इतेः स्वरसतो वाक्यसमाप्त्यर्थतायाः प्रतीयमानत्वाच्च । 'एवं तावत्सर्वमाङ्ग' परिहृत'मित्यस्याऽस्वारस्याच्च ।

हल इतीति । तद्धि असावित्यादौ स्कोरिति सलोपवारणायावश्यकमिति भावः ।

नचेति । आनन्तर्यस्य सप्रतियोगिकत्वादिति भावः । प्रकृते चान्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपादानादुपस्थितहलेव प्रतियोगित्वेनाश्रीयत इति बोध्यम् । भाष्ये **उवोषेति** प्रसङ्गोच्चारितम् । तस्य विकल्पिताऽऽम्कत्वात् ।

स्यात् ? इयेष उवोष । 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' [३ । १ । ३६] इत्याम् प्रसज्येत ।

न वाऽतज्जातीयव्यवायात् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् 'अतज्जातीयस्य व्यवायात्' । अतज्जातीकं हि लोके व्यवधायकं भवति ।

कथं पुनर्ज्ञायते—'अतज्जातीयकं लोके व्यवधायकं भवतीति ? एवं हि कंचित् कश्चित्पृच्छति—'अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले' इति ? स आह—'नाऽनन्तरे, वृषलकुलमनयोरन्तरे'ति ।

किं पुनः कारणं—क्वचिदतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति, क्वचिन्न ? सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति । कथम्—'अनन्तराविमौ ग्रामा'विति ? ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा—'ग्रामो दग्ध' इति । अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्त्तते तद्यथा 'ग्रामं प्रविष्ट' इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते तद्यथा—'ग्रामो

प्र०—दाविजादेरित्यामो निवृत्तिः । **गुरुमद्वचन**मियायेत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् ।

वृषलकुलमिति । यद्यपि ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं तथापि भिन्नजातीयकमव्यवधायकमिति यदुक्तं तदनेन निवर्त्यते ।

ग्रामशब्दोऽयमिति । केचिदर्थभेदेन शब्दभेदमिच्छन्ति । प्रत्यभिज्ञानं तु सामान्यनिबन्धनम् । अन्ये तु एकशब्दत्वं, तत्र चाऽनेकशक्तियोग एकशक्तित्वं वेति दर्शनविकल्पः । तत्र यदा एकशब्दत्वपक्षस्तदा '**तद्यः सारण्यके**' इतिभाष्यं शक्तिभेदादुपचरितभेदाश्रयम् । भेदपक्षे तु '**ग्रामशब्दोयं बह्वर्थे**' इति भाष्यम् अभिन्नसामान्यनिमित्तैकत्वाध्यवसायाश्रयम् ।

उ०—उवोखेति कवर्गद्वितीयान्तो वा पाठः । **इयायेति** । इ णल् इत्यस्यामवस्थायां व्यपदेशिवद्भावादिजादित्वमस्ति, गुरुमत्त्वं तु न । न चेयङि कृते गुरुमदिजादित्वादाम् स्यादितिवाच्यम्, लिङ्धातुसंनियोगेन सम्पन्नस्य गुरुमदिजादित्वस्य तद्विघातकत्वाऽभावादिति भावः ।

कुलमत्र गृहम् । **ब्राह्मणकुलमपीति** । तत्तद्रूपेण ग्रहणे तस्यापि विजातीयत्वादिति भावः । भाष्ये **अनयोरन्तरेति** षष्ठ्युपादानादन्यसहितयोरवधित्वसूचनात्तत्तद्रूपेणाऽग्रहणबोधनाद्ब्राह्मणकुलस्याव्यधायकत्वमेवेत्यन्ये । **भिन्नजातीयेति** । '**तयोश्चान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्ती**'ति भाष्येणेत्यर्थः ।

ग्रामशब्दोऽयमित्यस्य **तद्यः सारण्यक** इत्यस्य चाऽविरोधायाह—**केचिदिति** । '**अन्यास्यश्चानेकार्थत्व**'मिति तदाशयः । **सामान्यं** च—ग्रामशब्दत्वादि । **अन्ये त्विति** । व्यक्तिभेदकल्पनायां गौरवमिति तदाशयः । **तत्रचेति** । निरूपकभेदाच्छक्तिभेद इति भावः । **एकेति** । समवायैकत्वनये रसो रूपवानित्यादिप्रयोगवदन्यार्थबोधकालेऽन्यार्थबोधो वारणीयः । तदर्थसंबन्धेन शक्त्यग्रहात् । तत्तदर्थविशिष्टशक्तिभेदेन च नानर्थत्वव्यवहार इति भावः । **तत्र यदेति** । एकशक्तित्वपक्षे त्वर्थभेदादुपचरितभेदाश्रयमिति बोध्यम् । '**ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थं**' इति तु मुख्यार्थमेव । अत्र सर्वार्थनिरूपितवृत्तीनां '**वर्तते**' इत्येकशब्दबोध्यत्वेनाऽभेदबोधना-

गतः' 'ग्राम आगत' इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा—'ग्रामो लब्ध' इति । तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते—'अनन्तराविमौ ग्रामा'विति । सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति ।।७।।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।। १ । १ । ८ ।।

किमिदं 'मुखनासिकावचन' इति ? मुखं च नासिका च मुखनासिकम् । मुखनासिकं वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । यद्येवं 'मुखनासिकवचन' इति प्राप्नोति । निपातनाद्दीर्घत्वं भविष्यति ।

अथवा मुखनासिकमावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । अथ किमिदमावचनमिति ? ईषद्वचनमावचनमिति । किंचिन्मुखवचनं किंचिन्नासिकावचनम् ।

प्र०—तद्यः सारण्यक इति । ततश्च ग्रामशब्दार्थे नदीनां पर्वतानां चाऽन्तर्भावाद्व्यवधायकत्वाभावादानन्तर्यं ग्रामयोरुच्यते । 'ग्रामे नाऽध्येय'मित्यत्र तु ग्रामशब्दो वाटपरिक्षेपे वर्त्तते, शुचौ देशेऽध्ययनप्रतिपादनतात्पर्यात् । ततश्च सीमन्यधीयत एव ॥ ७ ॥

मुखनासिकावचनोनुनासिकः । प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वेन भाव्यम्,अवचनमिति नञ्समासाश्रयणेऽर्थो न सङ्गच्छते इति प्रश्नः—किमिदमिति ।

निपातनादिति । प्रसङ्गेनाऽस्य लौकिकशब्दस्य साधुत्वं ज्ञाप्यते । निपातनानां च बाधकत्वान्मुखनासिकवचन इति न भाव्यम् । अबाधकत्वपक्षे तु भाव्यमेव ।

ईषद्वचनमिति । भागस्य मुखेनोच्चारणाद्भागस्य नासिकया । अस्मिन्पक्षे 'मुखनासिकवचन' इत्यपि भवति । यो हीषदुच्यते स उच्यते एव । यथा ईषच्छुक्लोऽपि शुक्ल एव ।

उ०—देकशक्तित्वपक्षो भाष्यबोधितः । तत्र वर्त्तनक्रियाऽस्तिक्रियायाः कर्त्री । शालासमुदायादौ ग्रामशब्दस्य वृत्तिरस्तीत्यर्थः । वाटपरिक्षेपो नाम शालासमुदायरक्षणाय सर्वतो मार्गप्रतिरोधकं यत्परितः क्षिप्यते तदुच्यते । सारण्यकससीमकवृत्तिस्त्वत्र न गृह्यते इत्याह—शुचाविति । सीमनीति च ॥ ७ ॥

मुखना । प्राण्यङ्गत्वादिति । एतेनेतरेतरयोगद्वन्द्वे रूपसिद्धिरित्यपास्तम् । अर्थ इति । अभिमतोऽर्थ इत्यर्थः ।

सौत्रत्वादिति कुतो नोक्तमित्यत आह—प्रसङ्गेनेति । अबाधकत्वेति । पक्षे त्वित्यनेनाबाधकत्वस्वीकर्तृवृत्तिमतमसङ्गतमित्युक्तम् । भाष्यकृदसंमतरूपापत्तेः । 'बाधकान्येव निपातनानी'ति सर्वादिसूत्रे भाष्ये उक्तेः ।

अस्मिन् पक्ष इति । 'आङ्रहितस्ये'ति शेषः । वस्तुत आद्यपक्षैकवाक्यतया आङ्रहितैतत्पदवचनपदाभ्यां समासस्याऽनभिधानमेवेत्याहुः । ननु भागस्य मुखाद्युच्चार्यत्वेन मुखनासिकं वचनमुच्चारणकरणं यस्य वर्णस्येत्यर्थको 'मुखनासिकावचन' इति प्रयोगस्तत्राऽसङ्गतोऽत आह—यो हीति ।

मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोऽयं—मुखनासिकावचनः। मुखोपसहिता वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः।

अथ मुखग्रहणं किमर्थम्? 'नासिकावचनोऽनुनासिकः' इतीयत्युच्यमाने यमा-

प्र०—मुखद्वितीयेति। मुखसहायेत्यर्थः। तत्र नासिका मुखसाहचार्यान्मुखशब्देनोच्यते। मुखं च तन्नासिका च मुखनासिका, सा वचनमस्येति।

मुखोपसहितेति। मुखस्य च नासिकायाश्च यदन्तरालं स्थानान्तरमेवानुनासिकस्येति दर्शयति। तत्र सामीप्यान्मुखं च तन्नासिका चेत्युभाभ्यामन्तरालं व्यपदिश्यते। पदसंस्कारपक्षे तु मुखनासिकापदनिरपेक्षं वचनमित्येतत्पदं लिङ्गसर्वनामनपुंसकाश्रयेण संस्क्रियते। पश्चात्स्त्रीत्वस्य पदान्तरसंबन्धेन प्रतीयमानत्वाद्बहिरङ्गत्वान्ङीप्प्रत्ययो न भवति यदा। तु स्त्रीत्वाश्रयेण वचनीतिपदं व्युत्पाद्यते तदा 'मुखनासिकावचनीक' इति भवत्येव। अत्र चानेकदर्शनम्। अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागो मुखेनोच्चार्यते, भागो नासिकया, तत्र नासिकावचनभागानुरागवशान्मुखवचनोऽपि भागो नासिकावचन इव लक्ष्यते। यथा सँय्यन्तेत्यत्रानुनासिकयकारानुरागादकारोऽनुनासिक इव प्रतिभाति। अत्र च प्रासादवासिन्यायो नास्ति,भागस्यैव मुखेन नासिकया चोच्चारणान्न तु समग्रस्य। अन्येषां तु दर्शनं,—मुखनासिकान्तरालं स्थानान्तरमेवाऽनुनासिकस्येति। अत्रापि नास्ति प्रासादवासिन्यायः। यदा तु सर्व एव वर्णो मुखेनोच्चार्यते नासिकया च तदा प्रासादवासिन्यायेन भाष्यकारो मुखग्रहणं प्रत्याचष्टे। यथा भ्राष्ट्रेणोखया च पक्वः सूप उभाभ्यां व्यपदिश्यते।

यमानुस्वाराणामेवेति। प्रासादवासिन्यायानवतारपक्षे इति भावः। तत्र विधिप्रदेशेषु

उ०—सहायेति। अव्युत्पन्नो 'द्वितीय'शब्दः सहायवाचीत्यर्थः। शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपे शब्दाऽनित्यत्वापत्तिरत आह—तत्रेति। परंत्विदं चिन्त्यं, भाष्यकृतैवरीत्या तदप्रत्याख्यानात्।

मुखस्य चेति। उपशब्दसामर्थ्यादिति भावः। यद्यपि वचनशब्दे कर्मणि ल्युटि मुखनासिकेनावचनो मुखनासिकया वचन इति वा तत्पुरुषोऽपि वक्तुं शक्यः, तथापि कर्मणि तस्य बाहुलकलभ्यत्वात्करणे ल्युटा बहुव्रीहिरेवाश्रितो भाष्ये। तत्राऽन्त्ययोर्नासिकाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव करणत्वेन ल्युटि ङीपि नद्यृतश्चेति कबापत्तिरत आह—पदसंस्कारेति। भागस्य मुखेनोच्चारणाननुभवादाह—तत्रेति। तस्यादित इति सूत्रस्वरसाद्वर्णानां सखण्डत्वमित्याशयः। ये तु तत्तद्देशावच्छिन्नवाय्वभिघातस्य तत्तद्वर्णजनकत्वात्स्थानानां करणत्वमेव। स्थानव्यवहारस्तु वर्णजनकवायुसंयोगाधारत्वाद्वर्णाधारत्वमारोप्य। अत एवोत्तरसूत्रे भाष्ये अरयन्त्यनेन वर्णानित्यास्यमिति करणे व्युत्पत्तिर्दर्शितेति वदन्ति, तन्मते प्रासादवासिदृष्टान्ताऽसङ्गतेराह—भ्राष्ट्रेण चेति। एतेन कण्ठादिकं तु स्थानं, नासिका तु करणमिति मन्दोक्तमपास्तम्। अत एवात्र सूत्रे हरिणा—"स हि वर्णो न मुखेनैव, नापि नासिकयैव चात्मवृत्तिं लभते किं तु वायुनानुपरतशक्तिनाऽन्यतरकरणमभिहत्यान्यतरकरणेऽभिहन्यमाने आत्मव्यक्तिं लभते" इत्युक्तम्।

यमो—नाम वर्गपञ्चमे परे वर्गाद्यचतुष्टयान्यतमसदृशो वर्णः। 'आदितश्चत्वारोवर्णा' इति विवरणेऽपि चतुः—शब्दस्य चतुःसदृशे लक्षणा बोध्या। अत एवाऽयोगवाहत्वप्रतिपादकहयवरट्सूत्रस्थभाष्याऽविरोधः। न्यायानवतारेति। कचटतपानामेवेत्येवकारोऽप्यत्रैव पक्षे नासिकाया आस्यबाह्यत्वपक्षे च बोध्यः।

नुस्वाराणामेव प्रसज्येत । मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् ? 'मुखवचनोऽनुनासिकः' इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत । नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभयवचनानां भविष्यति ? प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा केचित् प्रासादवासिनः, केचिद्भूमिवासिनः, केचिदुभयवासिनः । तत्र ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये तूभयवासिनो गृह्यन्त एव ते प्रासादवासिग्रहणेन, भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः, केचिन्नासिकावचनाः, केचिदुभयवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन । ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन । ये उभयवचना गृह्यन्त एव ते मुखग्रहणेन, नासिकाग्रहणेन च ।

भवेदुभयवचनानां सिद्धम् । यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैव दोषो न प्रयोजनम् ।

इतरेतराश्रयं तु भवति । का इतरेतराश्रयता ? सतोऽनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया च नामाऽनुनासिको भाव्यते । तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प्यन्ते ।

प्र०—यमानुस्वारा एवादेशाः स्युः । 'विड्वनोरनुनासिकस्या'दित्यादिषु त्वनुवादप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामसंभवादप्रतिपत्तिः स्यात् ।

कचटतपानामिति । 'पक्व'मिति चकारलोपप्रसङ्गः, 'ओदनप'गित्यत्राऽनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घप्रसङ्गः ।

प्रासादवासिन्यायेनेति । अयं न्यायः क्रियाशब्देष्वेव, न रूढिशब्देषु ।

नैव दोष इति । अनुवादे तावद्यमानुस्वाराणामसंभव एव । विधावप्यान्तरतम्यान्मुखवचनस्योभयवचनो भविष्यति न तु केवलो नासिकावचनः ॥ ८ ॥

उ०—**अप्रतिपत्तिरिति** । अत्र '**विड्वनोर्ञम**' इति वक्तुं शक्यम् । '**यरोऽनुनासिक**' इत्यत्र त्वप्रतिपत्तिः । तत्र '**ञमि ञम्वे**'त्युक्ते सकलेष्टाऽसिद्धेः ।

चकारलोपेति । निष्ठावत्वकुत्वयोरसिद्धत्वात् पचेरनुदात्तोपदेशवनतीत्यनेनेति भावः ।

ननु प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणप्रत्याख्यानवत्सूत्रमेव कुतो न प्रत्याख्यायते इत्यत आह—**अथमिति** । योगेन ह्युभयग्रहणं,स रूढिषु नास्तीत्यर्थः । अनुनासिकशब्दस्य च रूढिशब्दत्वम् । तस्य क्रियाशब्दत्वं तु वक्तुमशक्यम्, अनु पश्चान्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्निति योगस्य ञमङणनेषु निरूपयितुमशक्यत्वात् । विनिगमनाविरहेण युगपदुभयोर्व्यावृत्तेः । एतेनाऽनु पश्चान्नासिकां गत इत्यर्थको नासिकामनुगत इति योगोऽपि परास्तः । यथाकथंचिद्योगोपपादने तु रूढिरेव फलितेति दिक् ॥ ८ ॥

अनुनासिकसंज्ञायामितरेतराश्रये उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? "सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा"दिति† ।

नित्याः शब्दाः । नित्येषु सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते । न संज्ञयाऽनुनासिको भाव्यते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् ?

किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

निवर्तकं शास्त्रम् । कथम् ? आङ्स्मायविशेषेणोपदिष्टोऽननुनासिकः । तस्य सर्वत्राननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता । तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते—'छन्दस्यचि परत आङोऽननुनासिकस्य प्रसङ्गेऽनुनासिकः साधुर्भवती'ति‡ ॥ ८ ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ १ । १ । ९ ॥

[किमिदं तुल्यास्यप्रयत्नमिति ?] तुलया संमितं तुल्यम् । आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम् । तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवति ।

किं पुनरास्यम् ? लौकिकमास्यम् । ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात् । कथं पुनरा-

---

प्र०—**तुल्यास्यप्रयत्नम्** । चत्वारोऽत्र पक्षाः संभवन्ति—द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः, त्रिपदो बहुव्रीहिः, तुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः ,आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिरिति । तत्र द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरिति पक्षे वार्तिकस्यावतार इति तमेव पक्षं भाष्यकारः पूर्वं दर्शयति—**तुलया संमितमिति** । व्युत्पत्त्यर्थमेव तुलोपादीयते । रूढिशब्दस्त्वयं सदृशपर्यायः । यथा प्रवीणः कुशलः प्रतिलोमोऽनुलोम इत्यवयवार्थाऽभावः, एवं तुल्यशब्देऽपि ।

किं पुनरास्यमिति । किं मुखम्, अथ तत्र भवं ताल्वादिकं स्थानमिति प्रश्नः ।

लौकिकमिति । पशुरपत्यं देवतेत्यादिवत्प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्यपि ताल्वादिकमपि लौकिकमास्यन्तथापि तत्र योगवशादास्यशब्दो वर्तत इति झटिति न तत्प्रसिद्धमिति मुखमेव प्रसिद्धत्वाल्लौकिकमित्युक्तम् । तस्यैव च प्राथम्याद्ग्रहणं युक्तमित्यर्थः । **ओष्ठादिति** । **काकलकं** हि नाम ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः ।

कथं पुनरिति । यदि निमित्तवशात्प्रवर्तते ततस्ताल्वादिष्वपि प्रवर्तिष्यत इति प्रश्नः ।

उ०—**तुल्यास्य** । **तत्पुरुष इति** । तुल्यास्यशब्दयोर्मयूरव्यंसकादित्वात्पूर्वपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । आस्यप्रयत्नशब्दयोश्च **'साधनं कृते'**त्यनेन समासः । ननु स्थानादिकं न तुलया संमीयतेऽत आह—**व्युत्पत्त्यर्थमेवेति** ।

किं मुखमिति । तद्धितान्ताऽतद्धितान्ताऽऽस्यशब्दविषयकसन्देह इत्याशयः ।

तद्धितान्तमपि लौकिकमेव न वैदिकमित्यत आह—**पशुरिति** । **झटिति** । पदश्रवणमात्रेणेत्यर्थः ।

निमित्तवशात्—अवयवार्थवशात् ।

---

† १०।१।१ ‡ ६।१।१२६

स्यम् ? अस्यन्त्यनेन वर्णानिति आस्यम् । अन्नमेतदास्यन्दत इति वाऽऽस्यम् ।

अथ कः प्रयत्नः ? प्रयतनं प्रयत्नः । प्रपूर्वाद्यततेर्भावसाधनो नङ् प्रत्ययः ।

यदि लौकिकमास्यं, किमास्योपादाने प्रयोजनम् ? सर्वेषां हि तत्तुल्यम् ।

प्र०—अस्यन्त्यनेनेति । 'सत्यपि निमित्ते रूढिवशान्मुखे एव तत् प्रवर्तते न ताल्वादिष्वित्यर्थः । '**कृत्यल्युट**' इति करणे ण्यत् । असनमत्र जातिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः, व्यक्तिस्फोटपक्षे तूत्पत्तिः । **अन्नमेतदिति** । आङ्पूर्वात्स्यन्दते—'**अन्येष्वपि दृश्यते**'इति डः । एतदास्यं कर्माऽन्नं कर्तृ । आस्यन्दते द्रवीकरोति । अन्नप्रक्षेपणेन मुखस्य द्रवत्वोत्पादनात् ।

अथ कः प्रयत्न इति । किं प्रयतनं प्रयत्नः, अथ प्रारम्भो यत्नस्येति प्रश्नः ।

भावसाधन इति । भावेऽभिधेये नङ्प्रत्ययः क्रियते, तेन नङ्शब्दस्य भावः साधनं भवति ।

किमास्योपादान इति । आस्य एव सर्ववर्णानां निष्पादनादिति भावः । नासिकाऽपि न बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्तम्, किं तर्ह्यास्यान्तश्चर्म विततमस्ति पणवचर्मवत्, तत्संबद्धा रेखा नासिका, तस्यां वाय्वभिघाताद्वर्णोत्पत्तिः । विसर्जनीयस्यैकीयमतेनोरस्यत्वात्सावर्ण्याऽभावेऽपि न दोषः ।

उ०—**जातिस्फोटेति** । **वर्णानिति** वर्णपदं बोधकपरम् । तत्र जातेर्बोधकत्वे तस्याऽनित्यत्वादभिव्यक्तिरसनं, तदाश्रयव्यक्तीनां वाचकत्वे तूत्पत्तिरिति भावः । अतएव '**वर्णा**'निति बहुवचनं सङ्गच्छते । 'एकैव व्यक्तिस्तत्तद्रूपेणाभिव्यक्ता वाचिके'ति पक्षे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । क्वचित्तु—'**व्यक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः । जातिस्फोटपक्षे तूत्पत्ति**'रिति पाठः । अयमेव सांप्रदायिकः पाठः 'एकैव व्यक्तिर्वाचिका, कत्वादिकं तु ध्वनिनिष्ठं, ध्वनिविशेषव्यङ्ग्यं वा । सा च नित्ये'ति व्यक्तिस्फोटवादः । तदाभिव्यक्तिः स्पष्टैव । बहुवचनं त्वेकस्यैव बहुरूपत्वादारोपितबहुत्वमादाय नेयम् । 'व्यक्तयोऽनन्ता जन्याश्च । तत्र जातिरेव शक्ते'ति जातिस्फोटवादस्तदोत्पत्तिरित्यर्थः । **अन्येष्विति** । दृशिग्रहणाद्धात्वन्तरादपि स इति भावः ।

ननु साधनशब्देन कारकशक्तिरभिधीयते इति भावस्य साधनत्वमनुपपन्नमत आह—**भावे इति** । **नङ्**—'यजयाचे'त्यनेन ।

ननु तुल्यावास्यप्रयत्नमात्रौ येषां जनकावित्यर्थे **नासिका**स्थानञ्णादिनिवृत्त्यर्थमास्योपादानं स्यादत आह—**नासिकापीति** । एवं चाऽऽस्यग्रहणेकृतेऽपि तद्व्यावृत्तिर्दुरुपपादेति भावः । वस्तुतस्तु अवधारणगर्भसमासे ह्रस्वाकारादिभिर्ह्रस्वाकारादीनां सावर्ण्याऽनापत्तिः । तज्जनकवायुसंयोगानामपि तुल्यत्वात् । अवधारणाऽगर्भसमासे त्वनुनासिकव्यावृत्तिरपि दुरुपपादैवेति भाष्याशयः । एवं च नासिकाया बाह्यत्वेऽपि न क्षतिः । अतएव **मुखनासिकेति** सूत्रे मुखं च नासिका चेति, मुखद्वितीया नासिकेति च विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये । नह्यवयवाऽवयविविषये एवं प्रयोगः सचेतसाम् । 'सहस्तो देवदत्त'इत्यादौ विद्यमानवाची 'सह'शब्दः । अत एव 'मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येते'ति भाष्ये 'एव'शब्दः सङ्गच्छते । अन्यथा यमादीनां ङादीनां च मुखवचनत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आस्यानन्तर्गतत्वे तु न दोषः । मुखमात्रवचनत्वाऽभावात् । प्रासादवासिन्यायप्रदर्शकभाष्येणाऽपि ध्वनितमेतत् । कैयटोक्तास्याऽन्तर्गतत्वपक्षे तु सूत्रे मुखपदं मुखावयवपरम् । ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन च नासिकातिरिक्तावयवग्रहणम् । एवकारश्चाऽप्यर्थः । दृष्टान्तोऽप्येकांशेन बोध्य इति । नन्वेवमपि विसर्जनीयव्यावृत्तये तत्स्यादत आह—**विसर्जनीयस्येति** । ततश्चाऽन्येषां कण्ठादिस्थान एवेति भावः । उरस्यमतेऽप्याह—**सावर्ण्याभावेऽपीति** ।

वक्ष्यत्येतत्—'प्रयत्नविशेषणमास्योपादान'मिति ।

सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात् ॥ १ ॥

सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो भवति जबगडदशाम् । किं कारणम् ? प्रयत्नसामान्यात् । एतेषां हि समानः प्रयत्नः ।

सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनम् ? सर्वेषां हि तत्तुल्यम् ? प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति ह्यास्याद्बाह्याः प्रयत्नास्ते हापिता भवन्ति । तेषु सत्स्वसत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति । के पुनस्ते ? विवारसंवारौ, श्वासनादौ, घोषव-

---

प्र०—वक्ष्यतीति । नास्य परीक्षावसर इत्यर्थः ।

सवर्णसंज्ञायामिति । द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाऽविशेषणान्मुखप्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपि प्रसङ्गः । भाष्ये शकारः प्रत्याहारपाठवशात्पठितः । अत्र प्रत्याहारे जबगडदानां प्राप्नोतीत्यर्थः । शकारस्य तु विवृतत्वात्स्पर्शानां स्पृष्टत्वादप्रसङ्ग एव । ततश्च 'ऊर्ज' इत्यादौ **झरोझरीति** लोपप्रसङ्गः ।

एवमपीति । आस्ये येषां तुल्यो देश इत्यास्येन देशो विशेष्यते । तत्र व्यभिचाराऽभावादास्येन देशस्य विशेषणमयुक्तमित्यर्थः ।

प्रयत्नविशेषणमिति । तस्य संभवव्यभिचारसद्भावादित्यर्थः । बाह्यप्रयत्नव्युदासाच्चत्वार

उ०—नन्विदानीमेव किं नोच्यतेऽत आह—**नास्येति** । **द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणादित्यस्योपयो**गश्चिन्त्यः । **अत्रेति** । एतद्वर्णसमूहसाध्यप्रत्याहारे इत्यर्थः । ऊर्क् अन्नं, तस्माज्जात ऊर्जः ।

आस्ये इति । देशविशेषणवैयर्थ्याभिप्रायेण प्रश्न इति भावः । न च नासिकाया आस्याननन्तर्गतत्वपक्षे तद्व्यावृत्तये देशविशेषणमावश्यकमिति वाच्यम्, अनुनासिकाऽकारादौ—कण्ठादिषु वाय्वभिघाताद-भिव्यक्तेषु वर्णेषु नासिकाभिघातेनानुनासिक्यं धर्मउत्पद्यते—इत्यनुभवेन वृद्धिरादैच्सूत्रस्थात् "भेदकत्वाद्गुणस्येति वाच्यम्, आनुनासिक्यसङ्ग्रहार्थं **तच्चैकोऽयमात्मे**"त्यादिभाष्यकैयटात् तथैव लाभेन च तेषु नासिकाया देशत्वाऽभावस्य क्लृप्तत्वाच्चादिष्वपि तथैवेत्यभिमानात् । देशपदेन ताल्वादिस्थानमेवोच्यते इति जबगडादिषु न दोषः ।

भाष्ये **प्रयत्नविशेषणमिति** । देशप्रयत्नमिति द्वन्द्वस्तु सौत्रत्वात्साधुरिति भावः । **स्पृष्टतेत्यादि** । आस्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां वर्णाभिव्यक्तिजनकस्पर्शेषत्स्पर्शदूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारिप्रयत्नविशेषा एतैः पदैरुच्यन्ते । तेषां चास्यवृत्तित्वमास्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु वायुसंयोगजनकत्वेनेति बोध्यम् । **आस्ये** इत्यस्य—'यत्कार्यं, तज्जनक'इति शेषो वा । भाष्ये—**ते हापिता इति** । सवर्णसंज्ञास्वनिमित्तत्वेन बाह्यप्रयत्नाञ्जहातीति तया ते स्वनिमित्तत्वं हापिता इत्यर्थः । **विवारसंवारौ**—कण्ठबिलस्य विकास-

दघोषता, अल्पप्राणता महाप्राणतेति । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः, श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च । एकेऽल्पप्राणाः, अपरे महाप्राणाः । तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः । एकेऽल्पप्राणाः, अपरे महाप्राणाः । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्जम् । आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः ।

प्र०—आभ्यन्तरा गृह्यन्ते स्पृष्टतेषत्स्पृष्टताविवृततासंवृतताख्याः ।

उ०—सङ्कोचौ । विवृतः कण्ठो यैः श्वासोऽनु प्रदीयते यैरित्यर्थः । **नादो**—वर्णोत्पत्त्यनन्तरभावी अनुरणनरूपः शब्दः । **एके**—उक्तवाक्ययोः प्रथमोपात्ताः । **यथा तृतीया**—इत्यनेन तेषामल्पप्राणत्वं बोधितम् । देशविशेषणमप्यास्यग्रहणमावश्यकमिति गूढाशयेनाहभाष्ये **आनुनासिक्यमेषामधिको गुण इति** । अयं भावः—अत्र देशपदेन ताल्वादिस्थानमुच्यते । **स्थानशब्देन** च योगरूढ्या वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगानुयोगि ताल्वाद्युच्यते । तत्र यद्यपि अकारादीनां गुणमात्रजनिका नासिका, स्वरूपस्य कण्ठादिभिरेवाऽभिव्यक्तिसिद्धेस्तथापि ञादीनां स्वरूपस्य न केवलताल्वादिना नापि केवलनासिकयाऽभिव्यक्तिरिति विनिगमनाविरहादुभयावच्छिन्नवायुसंयोगस्यैव तज्जनकत्वात्तेषां नासिकाऽपि स्थानम् । न चैवं 'त्वङ्करोषी'त्यादौ चरितार्थं परसवर्णशास्त्रं 'संयन्ते'त्यादौ न प्रवर्त्तेत । उक्तरीत्या यादीनां नासिकास्थानत्वाऽभावेन स्थानत आन्तर्याऽभावादिति वाच्यम्, **'स्थानेऽन्तरतमे'** इति सप्तम्यन्तपाठस्य दूषितत्वेनाऽस्या युक्तेर्गर्भस्रावात् । अनुनासिकाऽकारादीनामपि सा स्थानमिति त्वयुक्तमेव । एवं हि उत्पादकसामग्रीभेदात्कङ्योरिव स्वरूपभेदस्यैवापत्तावभेदकगुणपक्षेऽपि निरनुनासिकैः सानुनासिकग्रहणाऽनापत्तिः । एवं च 'यावत्स्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञे'ति सिद्धान्ते नासिकारूपदेशभेदात्कङादीनामप्राप्तसावर्ण्यसिद्धये आस्येन देशविशेषणमावश्यकम् । नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वेऽपि मुखनासिकेतिसूत्रे नासिकातिरिक्तावयवकमुखस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यादत्राप्यास्यपदेन तादृशस्यैव ग्रहणं बोध्यम् । अन्यथाऽत्र स्थाने एतत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः । आस्यग्रहणव्यावर्त्त्यानां सावर्ण्यानुपयुक्तानां प्रदर्शनमेव ह्यत्र प्रक्रान्तम् । न चेदं प्रयत्नविशेषणास्यग्रहणव्यावर्त्यमेवास्तु । अनुनासिकयकारादीनां ञादिभिः सावर्ण्यं च व्यावर्त्यम्, तत्फलं च तन्नूञुडुवे तन्नमतीत्यादावनुस्वारस्य **ययी**त्यनेन यकारलकारयोरनुनासिकयोरभाव इति वाच्यम् । अनुस्वारस्य नासिकास्थानत्वेन स्थानतोऽन्तरतमयोर्ञनयोरेव प्रवृत्तेः । अनुनासिकयादीनां तूक्तरीत्या न नासिका स्थानमित्यदोषात् । इदमेव ध्वनयितुं **'गुण'** इत्युक्तम् । **गुण**पदेन च सावर्ण्यानुपयोगिन आन्तरतम्यपरीक्षोपयोगिनो विवारादय उच्यन्ते । एवंच तत्सादृश्यादत्रापि 'गुण'शब्दप्रयोगः । अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्याऽमोऽ**नुनासिका न ह्रा**विति शिक्षायामुक्तम् । अत एवोदात्तादिभिः सहैकादश बाह्यप्रयत्ना इति कैयटो वक्ष्यति । उदात्तादीनामपि वृद्धिसंज्ञासूत्रशेषे गुणत्वेन व्यवहारात् । अत एव 'एवमप्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य, 'एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते आस्ये येषां तुल्यो देशः' इति भाष्यं स्वरसतः सङ्गच्छते । अन्यथा प्रयत्नविशेषणमात्रस्योक्तेर्देशविशेषणत्वाऽभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । 'आस्येन देशविशेषणाऽभावान्न दोष' इत्येव वक्तव्ये 'सर्वमुखे'त्यादिसमाधानस्यापि निर्दलत्वापत्तिश्च । **एके**—इत्यनेन सर्वमतं तु कण्ठस्थानमिति ध्वनयति ।

एवमप्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् ? बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य । सर्वमुखस्थानमवर्णमेक इच्छन्ति । एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते—'आस्ये येषां तुल्यो देशः' इति । व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—'सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात्' इति । नैष दोषः । न हि लौकिकमास्यम् । किं तर्हि ? तद्धितान्तमास्यम् । आस्ये भवमास्यम् । 'शरीरावयवाद्यत्' [५ । १ । ६] । किं पुनरास्ये भवम् ? स्थानं करणं च । एवमपि प्रयत्नोऽविशेषितो भवति । प्रयत्नश्च विशेषितः । कथम् ? न हि प्रयतनं प्रयत्नः । किं तर्हि ? प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः । यदि प्रारम्भो

प्र०—**बाह्यं ह्यास्यादिति** । काकलकस्याऽधस्तादुपजत्रु स्थानमवर्णस्यैक इच्छन्ति । सति च बाह्यदेशसंभवे तद्व्यवच्छेदायाऽऽस्येन देशो विशेष्यत इति प्रश्नः ।

सर्वमुखेति । अवर्णनिष्पत्तौ सर्वमेव मुखं व्याप्रियत इति नाऽस्य बाह्यस्थानता ।

एवमपीति । अवर्णस्याऽऽस्यमेव देशो न त्वास्ये देशः ।

व्यपदेशिवद्भावेनेति । सर्वावस्थायुक्तमास्यमास्यशब्देनोच्यते, देशशब्देन तु विशिष्टैवाऽवस्था वर्णोत्पादनहेतुः । तत्र बुद्धिकृतभेदाश्रयो व्यपदेशः ।

नहीति । प्राथमकल्पिकमित्यर्थः । यौगिकस्य तु व्यवहितस्य ग्रहणम् । **स्थानमिति** । ताल्वादि । **करणमिति** । स्पृष्टतादि । जिह्वया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा । यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यं, तस्याप्यास्ये भवत्वादास्यग्रहणेन ग्रहणात् । सत्यमेतत्, प्रत्येकं तु व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानम् । तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवति ।

अविशेषित इति । आस्येनेत्यर्थः । द्वन्द्वपक्ष एवाऽत्र स्थित इति प्रश्नः । ततश्च बाह्याः प्रयत्ना न त्यक्ताः स्युः ।

प्रारम्भो यत्नस्येति । तत्र पूर्वं स्पृष्टतादयश्चत्वारः, पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादश प्रयत्ना उत्पद्यन्ते ।

उ०—**व्यवहितस्येति** । यद्यपि रूढिर्योगापहारिणी, तथाप्यास्यपदोपादानसामर्थ्याद्व्यवहितस्यापि ग्रहणमिति भावः । **ताल्वादीति** । शिक्षायां तेन रूपेणैव वर्णस्थानत्वकथनादिति भावः । एतेन ताल्वादिषूर्ध्वाधरभागभेदादुदात्तादीनां सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोतीत्यपास्तम् । आस्यभवशब्देन तद्रूपावच्छिन्नस्यैव ग्रहणेनाऽदोषात् । ननु 'प्रयत्न'पदेनैव तद्ग्रहणसिद्धिरत आह—**जिह्वाया अग्रेत्यादि** । **प्रत्येकं त्विति** । प्रत्येकनिरूपितसादृश्यग्रहणनिरासार्थमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञापकेनापि प्रत्येकव्यापारनिरासः सुकरः तथापि यावदास्यभवैक्यविवक्षायां ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तिः, तत्तज्जनकवायुसंयोगानामतुल्यत्वात् । अतः प्रयत्नपदमास्यपदेन स्थानमात्रग्रहणार्थम् । **'स्थानं करणं चे'**ति भाष्ये **करण**पदेन वायुसंयोगोऽपि । प्रयत्नग्रहणाच्च नातिप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् । अत एव यावत्स्थानैक्यपरेण 'नैतौ तुल्यस्थानौ'विति भाष्येण न विरोध इति दिक् ।

भाष्ये—**प्रारम्भो यत्नस्येति** । अत्र यत्नस्येति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चैकवचनम् । **आरम्भ इति** ।

यत्नस्य प्रयत्नः, एवमप्यवर्णस्य एङोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । प्रश्लिष्टाऽवर्णावेतौ । अवर्णस्य तर्ह्यैचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । विवृततराऽवर्णावेतौ । एतयोरेव तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । नैतौ तुल्य स्थानौ । उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति ।

प्र०—एवमपीति । सन्ध्यक्षरेषु प्रथमभागस्याऽकारेण सादृश्यात्सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः । **प्रश्लिष्टावर्णाविति** । नाऽत्र भागविवेकोऽस्ति पांसूदकवदित्यर्थः ।

अवर्णस्येति । विभागोऽत्र सुखलक्ष्य इति प्रश्नः । ततश्च 'नाव्य'मित्यत्र यस्येतिलोपप्रसङ्गः । **एतयोरिति** । ततश्च '**एत ऐ**' इत्यौकारोपि स्याद्भाव्यमानेनापि क्वचित्सवर्णग्रहणदर्शनात् ।

अभेदका इति । लिङ्गेनैतत्प्रतिपादितम्—'न शास्त्रे एते स्वशब्दोपादानमन्तरेण कार्येषु

उ०—कर्मणि घञ् । यत्नानां मध्ये **प्रथमं**–वर्णोत्पत्तेः पूर्वमारभ्यमाणा **इत्यर्थः** । अत्रापि नासिकाया अग्रहणमुपपादितरीत्यैवेति बोध्यम् । अत्रेदं बोध्यम्—शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्नयत्नान्नाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्धपर्यन्तं गत्वा ततः प्रतिनिवृत्तो यत्नविशेषसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं :तत्तत्स्थानान्याहत्य वर्णानभिव्यनक्ति । ततो यत्नविशेषसहायेन परावृत्तिसमये गलविवरादीनां विकासादीन्करोति । तत्र ये तत्तत्स्थानाभिघातका यत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्तत्कार्यकारित्वात् 'आस्ये प्रयत्नाः' इत्युच्यन्ते, 'आभ्यन्तरा' इति, 'प्रारम्भ' इति च । गलविवरादिविकासादिकराश्चास्यबहिर्भूतदेशे कार्यकरत्वाद्बाह्या इति । एवं मात्राकालिकत्वादिकमपि वाय्वल्पत्वमहत्त्वकृतमिति नाभिप्रदेशात्प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽल्पं वायुं प्रेरयति कश्चिदधिकमिति तस्य यत्नस्य वायुप्रेरणारूपं कार्यमास्यबाह्यदेशमिति तस्यापि व्यावृत्तिरास्यपदेनोक्ता **अइउणसूत्रे** भाष्ये । 'मूर्ध्नि प्रतिहते वर्णोत्पत्तेः पूर्वं स्पृष्टतादयः, पश्चान्निवृत्ते प्राणाख्ये' इत्यन्वयः कैयटे । अत एव '**सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयते**' इति शिक्षया न विरोध इति दिक् ।

भाष्ये 'यदि प्रारम्भ' इत्यत्र **यदीत्यस्य**—यद्यपीत्य**र्थः** । **अकारेणेति** । ततश्च स्वसवर्णाकारस्य तत्र सत्त्वेन तद्द्वारा तुल्यस्थानत्वेनाऽवर्णैङोः सावर्ण्ये 'गव्य'मित्यत्र '**यस्ये**'ति लोपप्रसङ्ग इत्यभिमानः ।

पांसूदकेति । **प्रश्लिष्टावित्यस्य** प्रकर्षेण श्लिष्टौ मिलितावित्य**र्थः** । ततश्च तदननुभवेन केवलताल्वादिस्थानकत्वेन च नाऽनयोः सावर्ण्यप्राप्तिरिति भावः ।

विभागोऽत्रेति । एवं च पूर्ववत्तयोः सावर्ण्यं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । भाष्ये एतदुत्तरं **विवृततरावर्णाविति** । एवं च तद्द्वारा तयोरपि विवृततरत्वेन प्रयत्नभेदाद्ध्रस्वेन न सावर्ण्यम् । आकारस्य ततोऽपि विवृततरत्वात्तेनाऽप्यनयोर्न सावर्ण्यं, फलाऽभावश्चेति भावः ।

एतयोरेवेति । यत्किंचित्स्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञेत्यभिमानः । **क्वचित्**–'अदसोऽसेर्दादु दो म'इत्यादौ । भाष्ये—**नैतौ तुल्यस्थानाविति** । 'तोर्लि'ति परसवर्णरहिततद्दानासामितिनिर्देशाद्यावत्स्थानसाम्यमत्र विवक्षितमिति भावः । यत्त्वेषां समुदितं स्थानमिति । तन्न । **दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यौ**' इति शिक्षायां प्रत्येकं 'तत्र भव' इत्यधिकारस्थयदनापत्तेः । 'दन्तोष्ठ्यइ'ति पाठस्त्वसङ्गतः । शरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाऽभावात् । स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाऽभाववत् । स्वजनकवायुसंयोगावच्छेदके कण्ठादौ स्वाधारत्वमारोप्य कण्ठे भव इत्याद्युपपत्तिः । 'शरीरे मे वेदने'त्यप्येवमेवेति दिक् ।

भाष्ये **उदात्तादीनां तर्हीति** । यावत्स्थानैक्यवद्यावत्प्रयत्नैक्यविवक्षणादिति भावः । **स्वशब्दाः**—

अभेदका उदात्तादयः ।

अथवा किं न एतेन—'प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न' इति । प्रयतनमेव प्रयत्नः । तदेव च तद्धितान्तमास्यम् । यत्समानं तदाश्रयिष्यामः । किं सति ? 'भेदे सती'त्याह । सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम् । कुत एतत् ? भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा, यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् ।

यदि तर्हि—'सति भेदे किंचित्समान'मिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति शकारच्छकारयोः षकारठकारयोः सकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । एतेषां हि सर्वमन्य-

प्र०—भिद्यन्ते' इति, तेन प्रारम्भभेदेऽप्युदात्तादीनां मिथः सवर्णसंज्ञा भविष्यति ।

यत्समानमिति । स्पृष्टत्वस्य समानत्वाद्वर्ग्याणां बाह्यप्रयत्नभेदेऽपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति । **किं सतीति** । स्पृष्टताद्यभेदाद्विवारादिभेदेऽपि यथा भवति तथा स्पृष्टतादिभेदेऽपि विवाराद्यभेदात्प्राप्नोतीति प्रश्नः । **सत्येवेति** । झरो झरीत्येवाऽन्यथा ब्रूयात् । यथासङ्ख्यनिरासार्थं हि तत्र सवर्णग्रहणं कृतं, शिण्ढीत्यत्र डकारस्य ढकारे परतो लोपार्थम् । यदि च यत्र सर्वं समानं तत्रैव सवर्णसंज्ञा स्याड्डकारढकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

सर्वमिति । 'वर्गाणां प्रथमद्वितीया' इत्यस्यां शिक्षायां पठितमघोषत्वादि । करणं तु

उ०—उदात्तादिशब्दाः । एवं चाऽत्र प्रयत्नशब्देनोदात्तादीनां न ग्रहणमितिभावः ।

भाष्ये—'उदात्तादीनां सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोती'त्यस्य 'आस्येन प्रयत्नोऽविशेषित' इत्यस्य च समाध्यन्तरमाहैकदेशी—**अथवा किं न एतेनेति** । **नोऽस्माकमेतेन** प्रारम्भो यत्नस्येत्यर्थकप्रयत्नशब्दाश्रयणेन **किमित्यर्थः** । क्लिष्टत्वादिति भावः । **बाह्यप्रयत्नभेदेऽपीति** । एवमुत्तादिभेदेऽपि भविष्यतीत्यपि बोध्यम् । यद्यपि सवर्णसंज्ञाया न प्रयत्नभेदगर्भत्वं, तथापि ज्ञापकादेतदर्थसिद्धिरित्याह—**झरोझरीति** । भाष्ये **सत्येव हि भेदे इति** । यत्किंचित्प्रयत्नभेदे सत्येवेत्यर्थः । **कुत एतदिति** । सूत्राक्षरैस्तदलाभ इति प्रश्नः । समाधत्ते—**भेदाधिष्ठाना हीति** । यत्किंचित्प्रयत्नभेदेत्यर्थः । तत्र ज्ञापकमाह—**यदि हीति** । **सवर्णसंज्ञावचन**मित्यस्य सवर्णपदोच्चारणमित्यर्थः । संज्ञा तु **अणुदित्सवर्णस्येत्याद्यर्थ**मावश्यिकेति बोध्यम् । **भेदादिति** । बाह्यप्रयत्नभेदादित्यर्थः । नन्वेवं यत्किंचित्स्थानैक्यादेकारौकारयोः सावर्ण्यापत्तिरिति चेन्न; ज्ञापकात्प्रयत्नांशे यावत्प्रयत्नसमानत्वत्यागेऽपि स्थानांशे तत्त्यागे मानाभाव इत्याशयात् । **'यजुष्येकेषा**मित्यादिनिर्देशैः स्थानांशे यावत्स्थानतुल्यत्वविवक्षणाच्च । यत्तु तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वात्सवर्णसंज्ञा भेदाधिष्ठानेत्यर्थ इति तन्न । तेन सावर्ण्यनियामकप्रयत्नयोः स्थानयोश्च परस्परभेदलाभेऽपि वर्णानां यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदस्य ततोऽलाभात् स्थानानामन्ततस्तत्तत्कालरूपोपाधिभेदेन भेदो बोध्यः ।

भाष्ये **'यदि तर्हि सतिभेदे'**इत्यादि सिद्धान्तिवचः । **शकारच्छकारयोरिति** । तस्मात्प्रारम्भो यत्नस्ये-

त्समानं करणवर्जम् ।

एवं तर्हि—प्रयतनमेव प्रयत्नः । तदेव हि तद्धितान्तमास्यम् । न त्वयं द्वन्द्वः—'आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्न'मिति । किं तर्हि ? त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः—'तुल्य आस्ये प्रयत्न एषा'मिति ।

अथवा—पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः—तुल्य आस्ये तुल्यास्यः, तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति ।

अथवा परस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः—'आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः' तुल्य आस्यप्रयत्न एषा'मिति ।

तस्य ॥ ३ ॥

'तस्ये'ति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स तस्य सवर्णसंज्ञो यथा स्यादन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञो मा भूत् ।

प्र०—भिन्नं, वर्ग्याणां स्पृष्टत्वात्, ऊष्मणां च विवृतत्वात् । सति च सवर्णत्वे निश्छद्म निष्ठुरं निस्स्थानं मधुलिट्स्थानमित्यत्र 'झरोझरी'ति लोपः प्राप्नोतीति । छद्मनो निष्कान्तमिति प्रादिसमासः । 'अनचि चे'ति शकारस्य द्विर्वचनम् ।

तुल्य आस्य इति । तद्धितान्त आस्यशब्दो न स्वाङ्गवाच्येत्यमूर्द्धमस्तकादित्यलुङ् न भवति । तद्धितान्ताऽऽस्यशब्दाश्रयणसामर्थ्यादिवास्ये इत्येकत्वं विवक्ष्यते । तेनैकस्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्याश्रीयते ।

अथवेति । मयूरव्यंसकादित्वात्सप्तम्यन्तोत्तरपदस्तत्पुरुषः ।

तस्येति । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—यो यस्येति । अन्यथा वर्णान्तरापेक्षया तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे लब्धे तदाश्रयमन्यस्यापि कार्यं प्राप्नोति । सूत्रारम्भस्तु रेफोष्मणां व्यावृत्त्यर्थः स्यात् ।

उ०—त्यावश्यकमिति भावः । ननु 'निश्छद्मे'त्यत्र हलः परत्वाऽभावात्कथं लोपप्राप्तिरत आह—अनचिचेति ।

तत्रैकदेशी प्रौढ्या समाधानमाह—एवं तर्हीत्यादि । स्वाङ्गवाच्येवेति । 'अमूर्धे'त्यादिपर्युदासादेव स्वाङ्गे लब्धे स्वाङ्गादिति पुनः श्रुतिरवधारणार्थेति भावः । 'संज्ञाया'मित्यनुवृत्तेर्न दोष इत्यन्ये । नन्वेवं भिन्नस्थानानामपि स्यादत आह—तद्धितान्तास्येति । आस्यपदोपादानसामर्थ्याच्च तद्ग्रह इति भावः । एकत्वं विवक्ष्यत इति । तद्विवक्षां विनापि प्रत्यासत्त्या प्रयत्नयोरेकास्यभवत्त्विलाभ इत्यन्ये ।

त्रिपदबहुव्रीहौ सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातापत्तेः, पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषस्याप्यगतिकगतित्वाद्भाष्ये तृतीय आश्रितः ।

रेफोष्मेति । 'रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ती'त्युक्तेरिति भावः ।

तस्याऽवचनं वचनप्रामाण्यात् ॥ ४ ॥

'तस्ये'ति न वक्तव्यम् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न भवति ? वचनप्रामाण्यात् । सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । यदि हि अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात् सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् ।

संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् ॥ ५ ॥

संबन्धिशब्दैर्वा पुनस्तुल्यमेतत् । तद्यथा—संबन्धिशब्दाः 'मातरि वर्तितव्यम्' 'पितरि शुश्रूषितव्यम्' इति । न चोच्यते—'स्वस्यां मातरि' 'स्वस्मिन् वा पितरी'ति, संबन्धाच्चैतद्गम्यते—'या यस्य माता, यश्च यस्य पिते'ति । एवमिहापि 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्ण'मित्यत्र संबन्धिशब्दावेतौ तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यम्—'यत्प्रति यत्तुल्यास्यप्रयत्नं तत्प्रति तत्सवर्णसंज्ञं भवती'ति ।

ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिः ॥ ६ ॥

ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया । होतृऌकारः होतॄकार इति । किं प्रयोज-

---

प्र०—तस्यावचनमिति । तस्येत्ययमनुकरणशब्दस्तस्येत्यस्याऽवचनमित्यर्थः । सवर्णसंज्ञावचनमिति । न च रेफोष्मणां व्यावृत्त्यर्थं वचनं, रेफस्यापि रेफः सवर्णो भवत्येव । एवमूष्मसु द्रष्टव्यम् ।

एवं वचनसामर्थ्याद्दोषं परिहृत्य शाब्दन्यायेन परिहर्तुमाह—संबन्धिशब्दैरिति । संबन्धिशब्दाविति । तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्तत्समानार्थोऽपि प्रदेशवाक्येषूपात्तः सवर्णशब्दः संबन्धिशब्दः । यथा 'तुल्याय कन्या दातव्ये'त्युक्ते न शूद्रेण तुल्याय ब्राह्मणः कन्यां ददात्यपि त्वात्मना, तथेहापीत्यर्थः ।

ऋकारऌकारयोरिति । स्थानभेदान्न प्राप्नोतीत्यारम्भः । अत्र चानयोरेव श्रुतत्वान्मिथः

उ०—तस्यावचनमिति वार्तिके तच्छब्देन कस्य परामर्शोऽत आह—तस्येत्ययमिति । तस्यावचनमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुष इति भावः । एवञ्च 'स्यो' न विभक्तिरिति लुगभावः । वस्तुतस्तच्छब्देन पूर्वोक्तस्य तस्यशब्दस्य परामर्श इति वक्तुं युक्तम् । रेफस्यापीति । रेफोष्मणामित्येतद्विजातीयसवर्णाऽभावप्रतिपादनपरमित्यर्थः । तत्र रेफांशे तुल्यास्यप्रयत्नाऽसंभव एव, ऊष्मसु तु नाज्झलाविति निषेधादिति बोध्यम् । एवञ्च व्यावर्त्याऽभावेन सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यान्नस्य तस्येति लप्स्यत इति भावः ।

ननु 'सवर्ण'इति संज्ञाशब्दस्य कथं संबन्धिशब्दत्वमत आह—तुल्यास्येत्यादि । स्वार्थभिन्नप्रतियोगिकसंबन्धनिमित्तशब्दः संबन्धिशब्द इति भावः । परे त्वत्र सूत्रे द्वन्द्वनिर्देशलभ्यौ तुल्यास्य—तुल्यप्रयत्नशब्दावित्यर्थो भाष्यस्य । सवर्णशब्दो हि प्रदेशेऽपि सवर्णपदवत्परो, नतु तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य संबन्धिशब्दत्वं दुरुपपादम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां चैवमेवोचितम् । उपक्रमे हि 'तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवती'त्युक्तमित्याहुः ।

'ऋकारऌकारयोरित्यत्र 'ऋत्यक'इति प्रकृतिभावः । वार्तिकेऽप्येवमेव पाठ इति प्रामाणिकाः ।

नम् ? 'अकः सवर्णे दीर्घः' [६ । १ । १०१] इति दीर्घत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्+ सवर्णदीर्घत्वे—'ऋति ऋ वा वचनम्' 'लृति लृ वा वचनम्'इति । तत्सवर्णे यथा स्यात् । इह मा भूत्—दध्य्लृकारः मध्व्लृकार इति । यदेतत्सवर्णदीर्घत्वे 'ऋती'ति, एतद्दत इति वक्ष्यामि । ततः—'लृति' । लृकारे परत लृकारो वा भवतीति । 'ऋत'इत्येव । तन्न वक्तव्यं भवति । अवश्यं

प्र०—सवर्णसंज्ञा विज्ञायते, न त्वेतयोरन्येन सहेति बोद्धव्यम् । **वक्ष्यत्येतदिति** । तत्र 'लृवावचन'-मित्यत्र 'दीर्घ'इत्यनुवर्तते । तत्र लृति लृशब्दे विकल्पितेऽप्राप्त एव पक्षे दीर्घो भविष्यति । स च भवन् लृवर्णस्य दीर्घाऽभावादृवर्णस्यान्तरतमो दीर्घ ॠकारो भविष्यति । **तत्सवर्ण इति** । यद्य-विधाय सवर्णसंज्ञां तदुच्येताऽग्मात्रस्य लृति तत्कार्यं स्यात्—यथा दध्य्लृकारइति । तस्मात्सवर्ण-सञ्ज्ञा विधेया । **ऋत इति वक्ष्यामीति** । ऋकारस्य ऋकार एव सवर्ण इति ऋत्येव भविष्यति । ततः 'लृति' । 'ऋत' इत्येव । इदं चाऽसवर्णार्थम् । तेन लृति रूपद्वयं सिद्धम् । तत्राऽसंहितायामृ-कारे होतृ-ऋकार इति रूपम् । संहितायामपि 'ऋत्यक'इति शाकलप्रकृतिभाव एतदेव रूपम् । शाकलाऽभावे होतृकारः होतॄकार इति रूपद्वयम् । लृकारेऽसंहितायां संहितायां च शाकले होतृलृ-कार इति । शाकलाऽभावे होतॄकारो होत्लृकार इति रूपद्वयम् ।

उ०—सावर्ण्यप्रतियोग्यनिर्देशादाह—**अत्र चेति** । भाष्ये **'होतृलृकारः होतॄकार इति** । 'लृकार'शब्दो देवता-वाचीत्येके । विवृतस्य लृकारस्य दीर्घस्याऽभावादॄकारो दीर्घ उदाहृत इति बोध्यम् ।

नैतदस्तीति । 'सवर्णसंज्ञाया'इति शेषः । नन्वीषत्स्पृष्टेन मुक्तेऽपि विवृतदीर्घः सवर्णसंज्ञां विना दुर्लभोऽत आह—**तत्रेति** ।

भाष्ये तद्वचनद्वयारम्भेऽपि सवर्णसंज्ञावश्यकीत्याह—**तत्सवर्णे इति** । **अग्मात्रस्येति** । अनग्व्यावृत्त्यर्थ-मक इति वर्त्तते, सवर्णसंज्ञाऽभावात्सवर्णे इति नानुवर्त्तत इति भावः ।

खण्डयति—**यदेतदिति** भाष्ये । **सवर्णइतीति** । आद्यवार्तिके सवर्णग्रहणमनुवर्तते इति भावः । **तेनलृतीति** । सिद्धान्तेऽपि व्यस्थितविभाषया अनभिधानेन वा होतृलृकारे पूर्ववार्त्तिकं गम्लृलृकारे चोत्तरवा-र्त्तिकं न प्रवर्तते । एवं 'कॄ'इति दीर्घस्य ऋकारे परे पूर्वस्य तस्यैव लृकारे उत्तरस्य चाऽप्रवृत्तिस्तत एवेति भावः । **रूपद्वयमिति** । ईषत्स्पृष्टघटितं विवृतदीर्घघटितं चेति भावः । **तत्रासंहितायामिति** । समासे संहिता नित्या, असमासे त्वीदृशं रूपं दुर्लभं, होतृशब्दे विभक्तिश्रवणापत्तेः । होतृशब्दस्य नपुंसके संबुद्धौ रूपमित्य-प्यतिक्लिष्टमिति चिन्त्यम् । भाष्ये तु होतृलृकार इति दीर्घप्रवृत्तियोग्यदशोच्चारणम् । 'इति स्थिते' इति शेषः । एवं शाकले होतृलृकार इत्यपिचिन्त्यं, सवर्णत्वविधायकवचनाऽभावे एतद्विचारसत्त्वेन तत्र ऋत्यक इत्यस्या-ऽप्राप्तेः । 'इकोऽसवर्णे' इत्यपि 'न समास' इति निषिद्धम् । नित्यग्रहणं तु तत्र भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याहुः ।

\+ ६ । १ । १०१*

तद्वक्तव्यम् । 'ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवती'त्युच्यते†, न च ऋकार ऌकारो वाऽजस्ति ।

ऋकारस्य ऌकारस्य चाऽच्त्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । प्लुतो यथा स्यात् । होतृ—ऋकारः होतॄकारः होतॄ३कारः इति । होतृ—ऌकारः होत्ऌकारः होत्ऌ३कार इति ।

किं पुनरत्र ज्यायः ? सवर्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः । दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति । अपि च ऋकारग्रहणेन ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति । यथेह भवति । ऋत्यकः [६ । १ । १२८] खट्वऋष्यः मालऋष्यः । इदमपि सिद्धं भवति—खट्वऌ-

---

प्र०—तन्न वक्तव्यमिति । द्वावप्येतौ दीर्घौ ॠ ॡ इति । तत्र ऋकारे कदाचिदॄ इति दीर्घः, कदाचिद्वत्रॄ इति । ऌकारेपि ॠ ॡ इत्येतौ भविष्यतः सत्यां सवर्णसंज्ञायामिति भावः ।

न चेति । अर्धतृतीयमात्रत्वादिति केचिदाहुः । अन्ये तु ईषत्स्पृष्टकरणत्वादनयोर्ऋकार-ऌकारयोश्च विवृतत्वात्ताभ्यां तयोरग्रहणादनच्त्वमाहुः ।

अच्त्वं वक्ष्यामीति । सत्यच्त्वे दीर्घसंज्ञाऽनयोर्भविष्यति । येषां तु मतमर्धतृतीयमात्रावेताविति, तेषां मते सत्यप्यच्त्वे द्विमात्रत्वाऽभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति । तस्माद्द्विमात्रावेतावभ्युपगन्तव्यौ । **तच्चावश्यमिति** । त्वयाऽपि 'ॠ वा वचनं'ॡवावचन'मिति ब्रुवताऽच्त्वमनयोर्वक्तव्यम्, अन्यथा विधानमात्रमेव तयोः स्यान्नाऽच्कार्यं प्लुतः । सति त्वच्त्वे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद्ग्रहणे सति प्लुतसंज्ञा भविष्यतीति प्लुतसिद्धिः ।

किं पुनरिति । एकैकस्मिन्संहितायां शाकलाऽभावपक्षे रूपद्वयं साध्यं, तच्चोभयथापि सिध्यति । तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथा सिध्यति तथापूर्वमेवोक्तम् । सत्यां तु यथा सिध्यति तथोच्यते—'**अकः सवर्णे दीर्घ**' इत्यत्रान्तरतमत्वदीर्घत्वयोरुपादेयविशेषणयोर्विवक्षितत्वादुभय-विशिष्टैकाऽसम्भवाद्विकल्पः । यश्चाऽन्तरतमो नासौ दीर्घो, यश्च दीर्घो, न सावन्तरतम इति द्वयोर्ऋ-

---

उ०—सवर्णसंज्ञावचनेनैकेनैव सिद्धे तद्द्वयं न कार्यमित्याह—भाष्ये—**तन्न वक्तव्यमिति** ।

इतर आह—**अवश्यमिति** । **अर्धतृतीयेति** । तावताऽपि स्थानप्रयत्नसाम्येन ताभ्यां ग्रहणं स्यादित्यरुचेराह—**ईषत्स्पृष्टेति** । विवृतत्वाऽभावे उपस्थितरेफीयप्रयत्नत्यागे मानाऽभावादिति भावः । **ताभ्यामिति** । असावर्ण्यादिति भावः ।

भाष्ये वचनद्वयप्रत्याख्यानवाद्याह—**ऋकारस्येत्यादि** । **सत्यच्त्वे सति** । अयोगवाहेषु पाठादिति भावः । **नाच्कार्यमिति** । तस्य प्लुतसंज्ञा, तत्स्थाने प्लुतश्चेति भावः ।

अत्र पक्षेऽपि उक्तयुक्त्या ह्रस्वऋकारद्वयस्थानिकदीर्घैकादेशातिरिक्तविषये आद्यस्य, ह्रस्वऋकारऌकारद्वयस्थानिकदीर्घैकादेशातिरिक्तविषये द्वितीयस्य न साधुत्वमिति नाऽतिप्रसङ्गः, पक्षयोस्तुल्यफलता चेति बोध्यम् । तदेव ध्वनयन् पृच्छति—भाष्ये **किं पुनरत्रेति** । **ऋकार इति** । विवृत इत्यर्थः । **ऌकार इति** । ईषत्स्पृष्ट इत्यर्थः ।

---

† १ । २ । २७

कारो मालल्कार इति । वा सुप्यापिशलेः [६ । १ । ९२] । उपर्कारीयति उपार्कारीयति । इदमपि सिद्धं भवति—उपल्कारीयति उपाल्कारीयति ।

यदि तर्हि ऋकारग्रहणेन लृकारग्रहणं संन्निहितं भवति, उरण्रपरः [१ । १ । ५१] लृकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति । लृकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । तच्चाऽवश्यं वक्तव्यमसत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थम् । तदेव सत्यां रेफबाधनार्थं भविष्यति ।

इह तर्हि—रषाभ्यां नो णः समानपदे [८ । ४ । १] इत्यृकारग्रहणं चोदितं मातॄणां पितॄणामित्येतदर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति—'क्लृप्यमानं पश्ये'ति । अथाऽसत्यामपि सवर्णसंज्ञायामिह कस्मान्न भवति—'प्रक्लृप्यमानं पश्ये'ति† । 'चुटुतुलशर्व्यवायेने'ति वक्ष्यामि । अपर आह—

'त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लशसैश्च व्यवाये न'

इति वक्ष्यामीति । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति योऽसौ लृकारे लृकार-

---

प्र०—कारयो रेफद्वययुक्तत्वाद्विवृतत्वाच्च कदाचिद्रेफद्वय युक्त ऋकारो भवति, कदाचिद्विवृत ऋकार । लृकारेऽपि कदाचिदृकारान्तरतम ऋकारः कदाचिद्वलृकारान्तरतम लृकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः।

लपरत्वमिति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । **रपर** इत्यत्र 'र' इति **लणिति** लकाराऽकारेण प्रत्याहार आश्रीयते । तत्रान्तरतम्यादृकारस्याऽण् रपरः, लृकारस्य लपरः—इति । **असत्यामिति** । असत्यां सवर्णसंज्ञायामुरण् रपर इत्यत्र लृकारग्रहणं कर्तव्यं भवति ।

प्रक्लृप्यमानमिति । **'कृत्यच'** इति णत्वप्रसङ्गः । **त्रिभिश्चेति** । पूर्वस्मादयं विशेष —पूर्वत्र शरन्तर्भूतोऽपि षकारः साक्षाण्णत्वनिमित्तत्वाद्व्यवधायकत्वेन नाश्रीयते । इह तु तस्याऽनुपादानमेव । **वर्णैकदेशा** इति । अवयवस्य स्वव्यापाराऽनिवर्तनात् । अग्रहणपक्षे तु क्षुभ्नादेराकृतिगणत्वाऽभावः ।

ऋदितःम् लृदितां च भेदेनाऽनुबन्धनिर्देशाद्भेदेन चोपादानादनुबन्धकार्येषु परस्परग्रहणा-

---

उ०—भाष्ये—**दीर्घत्वं चैवहीति** । ईषत्स्पृष्टविवृतरूपो दीर्घो वर्ण इत्यर्थः । **चं व्याचष्टे—अपि चेत्यादिना** । **खट्वलृकार इति** । 'होतृलृकार' इत्यस्याप्युपलक्षणम् ।

वचनस्य क्वाप्यदर्शनादाह—**व्याख्यास्यामीति** । **अन्ये तु** लण्सूत्रस्थाऽकारस्यानुनासिकत्वेऽतो **लोन्तस्येत्यत्र** भगवान्पाणिनिर्लकारं नोच्चारयेत्, प्रत्याहारेणैव निर्वाहात् । तस्मादपूर्वं वचनं कार्यमित्येव भाष्याशय उचित इत्याहुः । **आन्तरेति** । रश्रुते रपरो लश्रुतेर्लपर इत्यर्थः । सवर्णसंज्ञावादी तदभाववादिनं प्रति 'तवाप्यावश्यकं त'दित्याह—**तच्चावश्यमिति** । 'लृकारस्याऽण् लपर' इत्येतत् ।

साक्षादिति । रषाभ्यामिति वचनादित्यर्थः । नन्वत्र लकाराऽभाव इत्यत आह—भाष्ये **वर्णैकदेशा इत्यादि** । **अग्रहणपक्षे त्विति** । 'प्रक्लृप्यमान'मित्यत्र 'क्लृप्यमान'मित्यत्र चेति भावः । आद्ये **'कृत्यच'** इति, द्वितीये **'ऋवर्णान्नस्ये'**ति प्राप्तिः ।

भेदेनेति । 'ओणृ' 'गम्लृ' इति भेदेनानुबन्धनिर्देशाः । **'नाग्लोपिशास्वृदितां'** **'पुषादिद्युताद्य्लृदित'**

---

† ८ । ४ । २६

स्तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति । यद्येवं, नार्थो रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणेन । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति योऽसौ ऋकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं भविष्यति ॥९॥

नाज्झलौ १ । १ । १० ॥

अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वात् ॥ १ ॥

अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेध प्राप्नोति । किं कारणम्? अज्झल्त्वात् । अचैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्त्वम्? इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णाती'त्येवमच्त्वम् । हल्षु चोपदेशाद्धल्त्वम् । तत्र को दोषः?

तत्र सवर्णलोपे दोषः ॥ २ ॥

प्र०—ऽभावात्सङ्कराऽभावः ॥ ९ ॥

नाज्झलौ । अकारहकारयोरिकारशकारयोश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञा प्राप्ता निषिध्यते । अतएव निर्देशादचामजिभर्हलां हलिभः सवर्णत्वाऽनिषेधः । **अज्झलोरिति** । प्रकृतत्वात्सवर्णसंज्ञाया इति बोध्यम् । **शकारप्रतिषेध इति** । द्विवचनान्तस्य समासो; भेदाधिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायाः । **इकार इति** । अत्र हि सूत्रे अजितीकारो गृह्यमाणः सवर्णं गृह्णातीति शकारस्यापि ग्रहणमस्ति, स्वात्मनि क्रियाविरोधादत्रैव सूत्र इदं न व्याप्रियत इति सवर्णत्वनिषेध इकारशकारयोर्नास्ति । **'यस्येति'चे**त्यादौ तु शकार इकारेण न गृह्यतेऽनेन सवर्णत्वनिषेधात् । इह तु स्वात्मनि व्यापारो नास्ति, अस्ति च पूर्वेण सवर्णत्वमिकारशकारयोरिति भावः । **'प्रकल्प्य चापवादविषय'**मिति न्यायोऽत्र नास्त्यपवादस्यैवाऽसंपत्त्या ।

उ०—इति च भेदेनोपादानमित्यर्थः ॥ ९ ॥

नाज्झलौ । **अकारेत्यादि** । एवंच 'हरि'रित्यादौ दीर्घः, 'शयन'मित्यादौ यणापत्तिरिति भावः । **अत एवेति** । पूर्वसवर्णदीर्घनिर्देशादित्यर्थः । किं चैवं सति **अकः सवर्णे** इति **झरो झरि सवर्णे** इत्यस्याऽसङ्गतिरित्यपि बोध्यम् । **भेदाधिष्ठानत्वादिति** । व्यक्त्यैक्ये हि तुल्यास्यप्रयत्नत्वाऽसंभव इति भावः । **सवर्णग्रहणेनेति** भाष्ये । सवर्णग्राहकेणाऽणुदित्सूत्रेणेत्यर्थः । **अत्रहि सूत्रे इति** । उच्चारितस्यैव प्रत्यायकतामत्रत्यपूर्वपक्षी न जानाति । प्रत्याहारेषु जातिग्रहणमिति च न जानाति । ननु सति सवर्णत्वे इकारः शकारं गृह्णीयात्, तदेव च न, **नाज्झलाविति** निषेधादत आह—**स्वात्मनीति** । यद्यपि **'स्वाध्यायोऽध्येतव्य'** इत्यात्मानमपि विषयीकरोतीति एकस्य विषयत्वविषयित्वयोर्न विरोधस्तथाप्येतद्वाक्यार्थबोधोत्तरमन्यत्र निषेधेऽपि'स्ववाक्यार्थबोधात्प्राक् स्वघटकपदार्थोपस्थितिवेलायां स्ववाक्यार्थबोधरूपसावर्ण्याभावज्ञानाभावान्नात्रेकारशकारयोस्तदभावबोधनमिति भावः । **अपवादस्यैवासंपत्त्येति** । **अपवादस्य**—नाज्झलावित्यस्या**ऽसंपत्त्या**—प्राग्बोधाऽभावेन **स्वविषये**ऽप्राप्त्या—एतद्घटकपदोपस्थितयोरिकारशकारयोर्नापवादविषयत्वमित्यर्थः ।

तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति—'परश्शतानि* कार्याणि'। झरो झरि सवर्णे [८ । ४ । ६५] इति लोपो न प्राप्नोति ।

सिद्धमनच्त्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् ? कथम् ? अनच्त्वात् । कथमनच्त्वम् ? स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम् । 'ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्' 'विवृतमूष्मणाम्' । 'ईष'दित्येवानुवर्तते । 'स्वराणाञ्च विवृतम्' । 'ईष'दिति निवृत्तम् ।

वाक्याऽपरिसमाप्तेर्वा ॥ ४ ॥

वाक्याऽपरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति ? वर्णानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेता [१ । १ । ७१] इति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः [१ । १ । ६९] इति सवर्णग्रहणम् । एतेन

प्र०—**परश्शतानीति**। शतात्पराणि शताधिकानीत्यर्थः। **कर्तृकरणे कृता बहुलमिति** बहुलवचनात्समासः। **पारस्करादित्वात्सुडागमः**। सकारस्य श्चुत्वम्। '**अनचि च**'ेति द्विर्वचनम्। '**झरो झरी**'ति लोपाऽप्रसङ्गात्त्रिशकारश्रवणप्रसङ्गः। **शरोच्यनचिचे**त्यत्र तु इकारेण शकारो न गृह्यतेऽनेन सवर्णत्वस्य निषेधादित्यस्ति शकारस्य द्विर्वचनम्।

सिद्धमनच्त्वादिति। सूत्रप्रत्याख्यानसाधारणमुक्तम्। प्रयत्नभेदादज्झलोः सवर्णसंज्ञायाः प्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः।

वाक्यापरिसमाप्तेरिति। भवतु वा तुल्यास्यप्रयत्नत्वं तथापीहेकारेण शकारो न गृह्यते, सवर्णसंज्ञाया अस्मिन्सूत्रेऽनिष्पादात्। अस्मिन् हि सूत्रे निष्पन्ने सत्यपवादविषयपरिहारेणेष्टे विषये सवर्णसंज्ञा प्रवर्तते, न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्त्यवस्थायाम्। ततश्चाऽङ्गेषूपदेशेत्संज्ञाप्रत्याहारसवर्णत्वेषु

उ०—**बहुलेति**। मयूरव्यंसकादित्वात्सुप्सुपेति वा समास इत्युचितम्। ननु कथं शस्य द्वित्वम्, '**अनचिचे**'ति '**शरोची**'ति वा निषेधापत्तेरत आह—**शरोचीति**।

ननु प्रयत्नभेदेनाऽनच्त्वे सूत्रमेव व्यर्थं स्यादत आह—**सूत्रेति**। भाष्ये—**ईषदित्येवेति**। एङैचोः परस्परसावर्ण्याऽभावाय विवृततरव्याख्यानामपि सवर्णसंज्ञानियामकत्वस्य सूत्रमतेऽप्यावश्यकत्वेन तदाश्रित्य सूत्रानारम्भ एव ज्यायान्। किंच दीर्घप्लुताऽकारहकारयोः सावर्ण्यव्यावृत्तये इदमपि तस्यावश्यकमिति भावः।

वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति। अन्यथा **नाज्झलावित्यस्य** निषेधस्य **स्वस्मिन्नपि** प्रवृत्तौ तव पूर्वपक्षस्यैवानुत्थानं स्यादिति भावः। अनिष्पादमुपपादयति—**अस्मिन्हीति**। **सूत्रे निष्पन्ने इति**। जनितवाक्यार्थबोधे इत्यर्थः। **प्रवर्तते इति**। एते परस्परं सवर्णसंज्ञा इति प्रमारूपं निश्चयज्ञानं निष्पद्यत इत्यर्थः। तदेव च लक्ष्यसंस्कारकमिति भावः। **निष्पत्त्यवस्थायाम्**—वाक्यार्थबोधावस्थायाम्। **सवर्णत्वेषु**—निष्पन्नेषु। तत्र **सवर्णत्वनिष्पत्तिः**—इष्टविषये सवर्णपदवाच्यत्वग्रहः। **नापिस्वात्मनीति**। अनिष्पत्तेरितिभावः। **अङ्गानिष्पत्त्या**—अङ्गस्येष्टविषयसवर्णपदवाच्यत्वज्ञानस्याऽनिष्पत्त्या। भाष्ये **तावत्**—प्रथमम्। **उपदेशोत्तरकालेति**। ज्ञातस्य संज्ञाविधानादिति भावः। **प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञे**त्यादेरिष्टविषये सवर्णसंज्ञासंज्ञित्वग्रहणम्,

---

* ८ । ४ । ४७

सर्वेण समुदितेन वाक्येनाऽन्यत्रसवर्णानां ग्रहणं भवति। न चाऽत्रेकारः शकारं गृह्णाति।

यथैव तर्हीकारः शकारं न गृह्णात्येवमीकारमपि न गृह्णीयात्। तत्र को दोषः? कुमारी ईहते कुमारीहते। 'अकः सवर्णे' [इति] दीर्घत्वं† न प्राप्नोति।

नैष दोषः। यदेतदकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं, तत्रेकार ईकारं गृह्णाति, शकारं न गृह्णाति।

प्र०—निष्पन्नेऽ**ष्वणुदित्सवर्णस्येत्येतदस्य च्वावित्यादौ** प्रवर्तते न त्वङ्गेषूपदेशादिषु, नापि स्वात्मनि। ततश्चाऽत्र सूत्रेऽङ्गानिष्पत्त्याऽणुदिदित्यस्याप्रवर्तनादिकारेण शकारास्याऽग्रहणात्सवर्णत्वं शकारयोः सिद्धम्। एवमीकारोऽप्यत्रेकारेण न गृह्यत इतीकारशकारयोः सवर्णत्वमस्तीति 'कुमारी शेते'इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्राप्तमचीत्य**नु**वृत्त्या निवार्यते।

तत्र क ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तते क नेति विषयविभागदर्शनाय चोद्यं करोति—**यथैव तर्हीति**। इकारस्य हि अत्राऽग्राहकत्वं दृष्ट**मित्यकः सवर्णे दीर्घ** इत्यत्रापि प्राप्तमिति प्रश्नः।

उ०—तदुत्तरकाल**मणुदिदि**त्येतदकारादिभिः **स्व**सवर्णत्वेन ज्ञातानां ग्रहणं बोधयति इत्य**र्थः**। **अपरिसमाप्तिश्च**—सवर्णनिर्णयं विना तद्ग्रहणबोधनाऽसामर्थ्यमित्य**र्थः**। तज्जन्ये शक्तिग्रहे बाधकसंभावनोहिताऽप्रामाण्यसंभावनासत्त्वादिति तात्पर्यम्। यत्तु **नाज्झलावित्यतः प्राक्तुल्यास्ये**त्यस्य बोधाऽभावेन सवर्णपदार्थज्ञानाऽभावादणुदिदित्यस्य वाक्यार्थाऽबोध इत्य**र्थ** इति, तन्न, अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणतया **तुल्यास्येत्यतः** प्राङ् निषेधवाक्यार्थाऽभावो, न तु विपरीतमित्यदोषादिति दिक्। **सिद्धमिति**। अत्रत्याऽच्पदार्थोपस्थितिकाले वाक्यार्थबोधरूपसावर्ण्याभावज्ञानाऽभावादिकारशकारयोः सवर्णत्वज्ञानेऽप्यणुदित्सूत्रजस्येष्टविषये-वाक्यार्थबोधरूप शक्तिग्रहणस्याऽभावान्नेकारेणाऽत्र शकार ग्रहणमिति भावः। ननु वाक्याऽपरिसमाप्तिन्यायस्याऽस्मदादीन्प्रति प्रवृत्तत्वेऽपि पाणिनेस्तत्तच्छास्त्रप्रणयनाऽन्यथानुपपत्त्या तत्तद्विषयज्ञानस्य प्रागपि सत्त्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्यैतच्छास्त्राऽसाध्यत्वेन च **नाज्झलावि**त्यादौ सवर्णाभिप्रायेण प्रयोगः स्यात्। अस्मदादीनां बोधस्तु तत्तात्पर्यज्ञव्याख्यातृपरंपरया लक्षणया भविष्यतीति शकारयोः प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवमकारयोरपीति चेन्न। ज्ञानसत्त्वेऽपि तदभिप्रायेण प्रयोगे तात्पर्यग्राहकाऽभावात्। करिष्यमाणसंज्ञाद्यभिप्रायेण पाणिनिव्यवहाराऽभावस्यैव प्रतिपादनाच्च। अत एव **हलन्त्यसूत्रे** इतरेतराश्रयमाशङ्क्य एकशेषेण समाहितं भाष्ये। अन्यथा पाणिनिना हल्पदार्थस्य ज्ञातत्वेन तस्याऽन्योन्याश्रयाऽभावात्तेन तदभिप्रायेण प्रयोगे बोद्धृबोधस्य लक्षणयैवोपपत्तौ तत्पर्यन्तानुधावनमनर्थकं स्यात्। मम तु पाणिनेस्तथा व्यवहाराऽभावान्न दोषः।

उक्तार्थे ज्ञापकमभ्युन्यस्यति—**एवमीकारोपीति**। अत्र पक्षे दीर्घप्लुताऽकाराभ्यां हकारे सावर्ण्यवारणं तु प्रश्लेषाद्बोध्यम्। तत्र तात्पर्यग्राहका **वेलास्वित्यादिनिर्देशाः**, प्रागुक्तं भाष्यं चेति बोध्यम्। **प्रदर्शनाय**-बोधनाय। भाष्ये **यदेतदिति**। तद्बोधवेलायां वाक्याऽपरिसमाप्तेरिति भावः।

---

† ६।१।१०१

अपर आह—'अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वात्' । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् ? अज्झल्त्वात् । अच्चैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्त्वम् ? इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वम्, हल्षु चोपदेशाद्धल्त्वम् ।

तत्र को दोषः ? तत्र सवर्णलोपे दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परश्शतानि कार्याणि । झरो झरि सवर्णे इति लोपो न प्राप्नोति ।

सिद्धमनच्त्वात् । सिद्धमेतत् । कथम् ? अनच्त्वात्' । कथमनच्त्वम् ? वाक्यापरिसमाप्तेर्वा । उक्ता वाक्याऽपरिसमाप्तिः' ।

अस्मिन्पक्षे 'वे'त्येतदसमर्थितं भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् ? अस्तु वा शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा, मा वा भूत् । ननु चोक्तम् परश्शतानि कार्याणि, झरो झरिसवर्णे इति लोपो न प्राप्नोतीति ? मा भूल्लोपः । ननु च भेदो भवति—सति लोपे द्विशकारकम्, असति लोपे त्रिशकारकम् । नास्ति भेदः, असत्यपि लोपे द्विशकारकमेव । कथम् ? विभाषा द्विर्वचनम्+ । एवमपि भेदः । असति लोपे—कदाचिद्द्विशकारकम्, कदाचित्त्रिशकारकम् । सति लोपे—द्विशकारकमेव । स[1] एष कथं

प्र०—अनच्त्वमेव वाक्याऽपरिसमाप्त्या साध्यते न तु प्रयत्नभेदेनेत्याह-अपर आहेति ।

अस्मिन्पक्ष इति । एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति, इह तु साध्यभेदः । सिद्धेरनच्त्वं हेतुः, अनच्त्वस्य वाक्याऽपरिसमाप्तिः ।

एतच्चेति । 'अस्तु वा ग्रहणमिकारेण शकारस्ये'ति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञा विकल्पार्थो वा शब्द इत्यर्थः । ननुचेति । श्रुतिकृतं भेदमुपगम्योच्यते । स एव कथं भेदो नेति । अत्रैव च्छेदः । भेद एवेत्यर्थः ।

उ०—एकत्रेति । 'तुल्यार्थानां विकल्प'इति न्यायादित्यर्थः ।

मा वा भूदित्येतत्सूचितप्रतिज्ञाया आशयमाह—अस्तु वेति । ननु 'व्यञ्जनपरस्यैकस्याऽनेकस्य वा नोच्चारणे विशेषः' इति न्यायात् कथं भेद इत्यत आह—श्रुतिकृतमिति ।

भाष्ये 'असति लोपे त्रिशकारक'मिति वदन्प्रष्टव्यः—किं द्विशकारं न स्यादिति तवाशयः, उत त्रिशकारं स्यादिति ? आद्ये आह—असत्यपीति । द्विशकारं भवत्येवेत्यर्थः ।

द्वितीये आह—एवमपीति । विभाषा द्विर्वचनेऽपीत्यर्थः ।

+ ८ । ४ । ४७

१—'स एष कथं भेदो न ? स्याद् भेदो यदि नित्यो लपोः स्यात्' इति पाठान्तरम् ।

भेदो न स्यात् ? यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा तु स लोपः । यथाऽभेदस्तथास्तु ॥ १० ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥

प्र०—अपर आह—'**स्याद्भेदो यदि नित्योलोपः स्याद्विभाषा तु स लोप**' इति ततो नास्ति भेद इत्यर्थः ।

द्विर्वचनमपि विभाषा, '**यरोनुनासिकेऽनुनासिको वे**'त्यतो 'वे'त्यनुवर्तनात् । लोपोऽपि विभाषा,'**झयो होन्यतरस्या**'मित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥

उ०—'एवमपी'त्यनेन भेद एवेत्युक्त्वा, तदुपपादनावसरे '**यदि लोपो न स्या**'दिति वाच्यं, किमुच्यते—**नित्यो लोपः स्या**दिति ? अतश्छित्वा भिन्नकर्तृकत्वेन योजयति—**स एष इति** । त्रिशकारमिष्टमेवेति तात्पर्यम् ।

झयो ह इति । इदं वृत्तिरीत्या । भाष्यरीत्या तु '**वाऽवसाने**'इत्यत इति बोध्यम् ॥ १० ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥

नवाह्निकस्थ-श्लोकवार्तिकसङ्ग्रहः

अइउण् ॥ १ ॥

१. स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम् ।

हयवरट् ॥ ५ ॥

२. प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ।आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः ॥१॥

३. ऊकालोऽजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत् ।
अचां ग्रहणमच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति ॥ २ ॥

४. ह्रस्वादीनां वचनात् प्राग्यावत्तावदेव योगोऽस्तु ।
अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वच्छु कार्याणि ॥ ३ ॥

५. अनुवर्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम् ।
नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित् स्यात् ॥ ४ ॥

लण्

६. असंदिग्धं पराऽभावात् सवर्णोऽण् तपरं ह्युरृत् ।
ग्वोरन्यत्र परेणेण् स्याद् व्याख्यानाच्च द्विरुक्तितः ॥ १ ॥

ञमङणनम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥

७. अक्षरं नक्षरं विद्यादश्नोतेर्वा सरोऽक्षरम् ।
वर्णं वाऽऽहुः पूर्वसूत्रे किमर्थमुपदिश्यते ॥ १ ॥

वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते । तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते ॥२॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १ । १ । १९ ॥

८. ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद् भवेत् ।
पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

९. वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ १ । १ । ३७ ॥

१०. एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ।
ततः परे चाभिमता न कार्यास्त्रयः कृदर्था ग्रहणेन योगाः ॥ १ ॥

११. कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं सङ्ख्याविशेषमभिनिश्रिता ये ।
तस्मात्स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे ॥ २ ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ १ । १ । ५७ ॥

१२. स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं, ततः श्वोभूते शातनीं पातनीं च ।
नेतारावागच्छतं धारणिं रावणिं च, ततः पश्चात् स्रंस्यते ध्वंस्यते च ॥ १ ॥

१३. आरभ्यमाणे नित्योऽसौ परश्चासौ व्यवस्थया ।
युगपत् सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण सिध्यति ॥ २ ॥

१४. काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारोऽस्ति ।
कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्त्रधीनं हि ॥ ३ ॥

* ओ३म् *

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

[श्रीकैय्यटकृतप्रदीपेन नागोजीभट्टकृतेन भाष्यप्रदीपोद्द्योतेन च विभूषितम्]

तस्यायं—

प्रथमो नवाह्निकी भागः

[५–६ आह्निकानि]

सम्पादकः—

वेदव्रतः स्नातकः सिद्धान्तशिरोमणिः

वेद-व्याकरण-साहित्य-दर्शन-आयुर्वेदाचार्यः

(उपाचार्यः—महाविद्यालयगुरुकुलझज्जरस्य)

प्रकाशक:—
हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्
पो० गुरुकुल झज्जर, जि० रोहतक।

मूल्यं मुद्रा अष्टकम् ८.००

मुद्रक:—
श्रीयुतपण्डितभगवान्स्वरूपो न्यायभूषणम्
प्रबन्धकर्त्ता
वैदिक यन्त्रालय, अजमेर।

अथ पञ्चममाह्निकम्

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ १ । १ । ११ ॥

किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते ? तपरस्तत्कालस्य [१ । १ । ७०] इति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केषाम् ? उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

प्लुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् ? अतत्कालत्वात् । न हि प्लुतास्तत्कालाः । असिद्धः प्लुतः, तस्याऽसिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । सिद्धः

प्र०—ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् । किमर्थमिति । ईदूतोरनण्त्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते तपरत्वम्, उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां सवर्णानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते । जातिपक्षेऽपि दीर्घोच्चारणात्प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति, प्लुतानां चेष्यत एवेति, इष्टव्याघातं प्रत्युत तपरत्वं करोतीति प्रश्नः ।

तपर इति । व्यक्तिपक्षो भेदकाश्च गुणा इति भावः । केषामिति । प्लुतानामग्रहणप्रसङ्गात्प्रश्नः । उदात्तेति । क्वचिदनुनासिकग्रहणमप्यस्ति तद्गुणप्रसङ्गेनोच्चारितम्, न हि प्रगृह्योऽनुनासिकः सम्भवति, 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक' इति निषेधात् । प्लुतानां त्विति । व्यक्तिपक्षाश्रयणादयं दोषो, न तु तपरत्वात् ।

असिद्ध इति । शास्त्राऽसिद्धत्वाश्रयणाच्च प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्र-

---

उ०—ईदूदेत् । व्यतिपक्षे ईदूतोस्तपरयोरुपादानं भिन्नकालनिवृत्तये वा, गुणान्तरयुक्तग्रहणाय वा स्यात् । तत्र नाद्य इत्याह—ईदूतोरिति । एवं चाणुदिदित्यस्य प्राप्त्यभावान्न तद्बाधकतपरसूत्रप्रवृत्तये तपरत्वमित्यर्थः । तपरसूत्रेऽण्ग्रहणाननुवृत्त्या तस्य प्राप्तावपि फलाऽभावान्न द्वितीय इत्याह—उदात्तादीनामिति । ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्यात्, तत्पक्षे हि तपरसूत्रं नियमार्थमेवेत्यत आह—जातीति । प्लुतानां चेष्यत एवेति । एतच्च अग्रे भाष्ये एव स्फुटम् । इष्टव्याघातमिति । जातिपक्षे ईदूदंशेऽपि तपरत्वेनैव प्लुतव्यावृत्तिरित्यभिमानः ।

भेदकाश्च गुणा इति । 'भेदकत्वात्स्वरस्ये'ति वार्तिकोक्तेरणिवषये भेदकपक्षोऽप्यस्तीत्यभिमानः । इदं प्रयोजनमीदूतोरेव, नत्वेदंशे, अणुदित्सूत्रेणैव सिद्धेः । ननु तत्कालसवर्णसंग्रहार्थं तपरत्वमुक्तं नातत्कालव्यावृत्त्यर्थं, तत्कुतः प्लुतानां न प्राप्नोतीत्यत आह—व्यक्तिपक्षेति । ईदूदंशे इदम्, एदंशे तु तपरत्वादेव दोष इति बोध्यम् ।

ननु इतिशब्दादिसमभिव्याहारे कार्यार्थं प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्लुते तेन स्थानिनो निवृत्तत्वेन प्लुतासिद्धत्वेऽपि कथं स्थान्याश्रया प्रगृह्यसंज्ञेत्यत आह-शास्त्रेति । प्रवृत्तेऽपि शास्त्रेऽसिद्धवत्त्वेन

प्लुतः स्वरसन्धिषु । कथं ज्ञायते—'सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु' इति ? यदयं प्लुतप्रगृह्या अचि [६ । १ । १२५] इति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'अप्लुतादप्लुत' इत्येतन्न वक्तव्यं भवति* ।

किमतो—यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु, संज्ञाविधावसिद्धस्तस्याऽसिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति ? संज्ञाविधौ च सिद्धः । कथम् ? कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम्, यत्रकार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं 'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'त्युपस्थितमिदं भवति—'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्य'मिति ।

किं पुनः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम् ? प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् । मा भूदेवम् । 'प्लुतः प्रकृत्ये'त्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । उपस्थिते हि

प्र०—विषया बुद्धिः प्रवर्तते । तथा हि वक्ष्यति—'**असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चे**'ति ।

यदयमिति । असिद्धत्वे हि 'प्लुतः प्रकृत्ये'त्येवमाश्रयणाऽयोगात्कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाऽभावोऽनुमीयते । सामान्येन च स्वरसन्धिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते, न तु प्रकृतिभाव एव । यथा रोरुत्व एव । 'सोत्सर्गं सापवादं च प्रकरण'मिति प्रकृतिभावेऽपि प्रगृह्यत्वहेतुके सिद्धत्वमुच्यते ।

किमेतस्येति । प्रकृतिभाव एवाऽऽश्रयात्सिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः । इतरो लाघवं दर्शयति—**अप्लुतादिति** । सिद्धे (हि) प्लुतेऽतोऽतीति तपरत्वादेवोत्त्वाऽप्रसङ्गः ।

किमत इति । यथोद्देशे संज्ञापरिभाषे, प्रगृह्यसंज्ञा च स्वरसन्धिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीति प्रश्नः । **कार्यकालमिति** । कार्यार्थित्वाद्गुणानां कार्यस्य प्राधान्यात् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः ।

उपस्थिते हीति । उपस्थितमनार्ष इतिकरणः । 'अग्नी ३ इती'त्यत्र प्लुताश्रये प्रकृतिभावे

उ०—तत्प्रवृत्तिबुद्ध्यभावेन प्लुतबुद्ध्यभावाद्द्विमात्रविषयाया बुद्धेस्त्रिमात्रे सत्त्वाद्द्विमात्रबुद्ध्या त्रिमात्रस्य संज्ञेत्यर्थः । एतेन शास्त्रासिद्धत्वाच्छास्त्राप्रवृत्तौ स्थानिनः प्रगृह्यत्वेऽपि पुनः प्लुते तस्य तन्न स्यात् । न च स्थानिवत्त्वम्, **अनल्विधाविति** निषेधात् । प्लुतस्थान्यल्वृत्तिधर्मत्वात् । एवं चागच्छतमग्नी३ इत्यादावणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकः स्यादित्यपास्तम् । ननु प्राधान्यात्कार्याऽसिद्धत्वमेव स्यादत आह—**तथाहीति** । **उत्सर्गः**—स्थानी ।

सामान्येनेति । तदुत्सर्गेऽपीत्यर्थः । ननु प्रकृतिभावो न स्वरसन्धिप्रकरणस्थस्तत्राह—**सोत्सर्गमिति** । तदुत्सर्गनिरूपिताऽपवादत्वस्याऽत्रापि सत्त्वेनेदमपि तत्प्रकरणस्थमेवेति भावः । 'प्रगृह्यत्वहेतुके प्रकृतिभावेऽपी'त्यन्वयः । **प्रकृतिभाव एवेति** । प्लुतप्रकृतिभाव इत्यर्थः । भाष्ये '**एतस्ये**'त्यस्य स्वरसन्धिप्रकरणविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्यर्थः । **कार्यार्थत्वादिति** । तदेकवाक्यतापन्नं संज्ञासूत्रं तत्प्रकरणस्थमिति भावः ।

* ६ । १ । ११३

दोषः स्यात्—'अप्लुतवदुपस्थिते' [६ । १ । १२६] इत्यत्र पठिष्यति ह्याचार्यः—'वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्, प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात्' इति । तस्मात्प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या, प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ।

यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्येत, एवमप्येकार एव एकः सवर्णान्गृह्णीयादीकारोकारौ न गृह्णीयाताम् । किं कारणम् ? अनण्त्वात्† ।

यदि पुनर्ह्रस्वाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते ? नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत—

प्र०—प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव इष्यते । तदाह—**पठिष्यतीति** । यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति, स प्लुताश्रयप्रकृतिभावः प्रतिषेधविषयः—'देवदत्ता ३ इति', 'देवदत्तेति' ।

यदि पुनरिति । ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् प्लुतानां न सिध्यति, न पुनस्तपरत्वात् । अयमत्राशयः—आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते, दीर्घोच्चारणाच्च प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति, प्लुतानां तु प्रवर्तिष्यते इति । **एवमपीति** । अयं भावः—आकृतिपक्षे यथा ह्रस्वानां यत्नाधिक्यान्न भवति, तथा दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यत इति प्लुतानां न स्यात् । यथा 'स्थूलं गामानये'त्युक्ते न कृशस्यानयनं भवतीत्याकृतिपक्षेऽपि विशिष्टैवआकृतिर्दीर्घा व्यक्तिर्गृह्यते इति । तथा चानण्त्वादीदूतौ ग्राहकौ न स्याताम् ।

यदि पुनरिति । ह्रस्वसाहचर्यादेकारोऽपि 'ह्रस्व'शब्देनाभिधीयत इति 'ह्रस्वाना'मिति बहुवचनम् । तत्र ह्रस्वनिर्देशेऽण्त्वादाकृतिपक्षे वा यत्नाधिक्याऽभावाद्भिन्नकालानां ग्रहणं

उ०—**प्रतिषिद्धे इति** । अप्लुतवद्भावेन बाधिते इत्यर्थः । भाष्ये—**प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधेति** । प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतप्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रगृह्याश्रस्यापि कुतो न निवृत्तिरित्यत आह—**अन्येनेति** । 'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'त्यनेनेत्यर्थः । नन्वीदृशेऽपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे सति प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधोऽप्लुतवदिति बोधितो व्यर्थ इत्यत आह—**यत्रेति** ।

न पुनस्तपरत्वादिति । तद्वक्ष्यति भाष्ये—'**दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोती**'ति । **प्लुतानां त्विति** । तपरत्वाऽभावे इत्यर्थः । तपरत्वे तु तपरसूत्रस्य जातिपक्षेऽनण्यपि नियमार्थत्वान्न स्यादिति भावः । ईत्वादि इत्वाद्यनतिरिक्तं मन्यते । **आकृतिरिति** । विना व्यक्त्युच्चारणं जातिनिर्देशाऽभावादवश्यं व्यक्तावुच्चारणीयायां लाघवाय ह्रस्व एव प्रयोक्तव्ये गुरुदीर्घोच्चारणेन तद्व्यक्तेरुपलक्षणत्वं विहाय विशेषणत्वस्यैवाश्रयणाद्विशिष्टव्यक्तिस्थैव जातिर्गृह्यत इति न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाऽधिककालव्यक्तिगताया अपि न ग्रहणमिति भावः । भिन्नभिन्नव्याप्यजातिस्वीकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः प्लुतेऽभाव एवेत्यपि बोध्यम् । एत्वजातेस्तु प्लुते सत्त्वात्तेन प्लुतग्रहणं भवत्येव । ततो लघुव्यक्तेरभावाच्च । नन्वेवं भाष्येऽनण्त्वादिति हेतुरसङ्गतोऽत आह—**आकृतिपक्षेऽपीति** । ईदृशे विषये तत्तदित्वादिजातिविशिष्टा व्यक्तिरेव गृह्यत इत्यर्थः । जातिप्राधान्ये फलाऽभावाद्व्यक्तिद्वारा कार्यसंबन्धाश्रयणे गौरवाच्च तस्याऽयुक्तत्वाच्च तद्विशिष्टव्यक्तिग्रहणेऽप्यण्त्वाऽभावान्न तौ ग्राहकाविति भावः ।

† १ । १ । ६९

अकुर्वीहि अत्र, अकुर्वीह्यत्रेति ।

तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या । दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत् 'सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु' इति । असिद्धः प्लुतस्तस्याऽसिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति । कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तम्—"प्लुतप्रगृह्या अची'ति ? 'प्लुतभावी प्रकृत्ये'त्येवमेतद्विज्ञायते । कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम् ? क्रियते तन्न्यास एव—'अप्लुतादप्लुते' इति ।

एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तत्प्लुतस्य न प्राप्नोति—'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' [८।४।५७] इति । एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन—'कार्यकालं संज्ञापरिभाष'मिति ।

प्र०—सिध्यतीत्यर्थः ।

प्लुतभावीति । प्लुतो भावी यस्य स प्लुतभावी स्थानी प्रकृतस्तस्यैव प्रकृतिभावः । ननु प्लुतस्याऽसिद्धत्वात्स्थान्यपि प्लुतभावित्वात्प्लुतव्यपदेशं कथं लभते ? नैष दोषः, 'प्लुतो ह्यस्य भावी'ति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् । न च तत्र प्लुतस्याऽसिद्धत्वम्, अन्यथा 'प्लुतोऽसिद्ध' इत्ययमपि व्यवहारो न स्यात् ।

कार्यकालपक्षमाश्रित्याह—**एवमपीति** । ततश्चाग्नी ३ इत्यत्राऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिषेधे क्रियमाणे प्लुतस्य सिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाऽभावादनुनासिकः स्यात् ।

यथोद्देशपक्षाश्रयेण तु परिहारः । कथं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालतैव न्याय्या । नैष दोषः । यदाऽनुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमभिसन्धाय 'भवि-

---

उ०—भाष्ये—**तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणामिति** । गुणान्तरयुक्तसङ्ग्रहायाऽसन्देहाय चेत्यर्थः ।

कर्मधारयभ्रमं व्युदस्यति—**प्लुतोभावीति** । यद्यप्याश्रयात्सिद्धत्वेनापि सिध्यति तथापि शास्त्रबाधापेक्षया लक्षणाश्रयणमुचितमिति भाष्याभिप्रायः । **प्रकृत इति** । प्लुतशब्देन बोधित इत्यर्थः । **बुद्ध्येति** । शास्त्रीये कार्येऽसिद्धत्वं, नचायं व्यवहारः शास्त्रीयं कार्यमिति भावः ।

कार्यकालपक्षमाश्रित्येति । अयं भावः—तत्र पक्षे संज्ञाशास्त्राणां न पृथग्बोधकत्वम् । पूर्वत्रासिद्धमिति चातिदेशः कार्यार्थः । कार्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य । किं च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन पूर्वत्रेदमसिद्धमिति तदर्थः । तत्र कार्यकालपक्षे तत्तद्देशोपस्थितसंज्ञापरिभाषाणामप्यसिद्धत्वबोधनम् । एवं च प्लुतदृष्ट्याऽनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नस्याऽस्यापि तद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वेन प्लुतशास्त्रेऽनुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वग्रहणेन **'ईदूदेत्'**, **'अदसोमा'**दित्यादेर्ग्रहीतुमशक्यत्वमिति । यथोद्देशे तु स्वातन्त्र्येण संज्ञादीनां कार्यबोधकत्वात्तत्प्रति प्लुतासिद्धत्वबोधनं शक्यमेव । एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वाद्गतिरित्यपास्तम् । भाष्ये—**यत्सिद्धे प्रगृह्येति** । प्लुते सिद्धकाण्डस्थे यत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः । यत्प्रगृह्यकार्यदृष्ट्या प्लुतः सिद्धस्तदिति यावत् ।

यथोद्देशेति । नन्वत्र पक्षेऽग्नी इत्यादौ प्लुतस्याऽसिद्धत्वेन ततः प्रागेव प्लुताऽभावपक्षेऽनुनासिकप्रतिबन्धेन फलवत्यां संज्ञायां ततः प्लुते तं द्विमात्रत्वेन पश्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाऽभावा-

यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम्। अत्र चाऽसावसिद्धः। तस्याऽसिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति।

कथं पुनरिदं विज्ञायते—'ईदादयो यद् द्विवचनमिति, आहो स्विदीदाद्यन्तं यद्द्विवचन'मिति ? कश्चात्र विशेषः ?

ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य विधिः ॥ १ ॥

ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया—पचेते इति, पचेथे इति। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम् ? खट्वेइति, माले इति।

अस्तु तर्हि—'ईदाद्यन्तं यद्द्विवचन'मिति।

ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य विधिः ॥ २ ॥

'ईदाद्यन्तं द्विवचन'मिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया—खट्वे इति, माले इति।

प्र०—ष्यति किंचिदनेन प्रयोजन'मिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते, तदा संभवत्येवाऽयं पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्त्रपेक्षः। महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्त्रपेक्षस्तु कार्यकालपक्षः।

कथं पुनरिति। ईदादयो यदि संज्ञिनस्तद्विशेषणं तु द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्वमीदादीनां न संभवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां संज्ञया भाव्यम्। अथ द्विवचनं संज्ञि तद्विशेषणमीदादयस्तदा तदन्तविधिरप्रधानेन प्रधानस्येतीदाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः, तत्रोभयोरपि पक्षयोर्दोषदर्शनात्प्रश्नः।

पचेते इति। एकारोऽत्र द्विवचनं न भवति, अपि तु तस्याऽन्तः। **वचनादिति**। द्विवचनावयवे द्विवचनशब्दो वर्तिष्यत इत्यर्थः। **अस्तीति**। मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणमन्याय्यमित्यर्थः। **खट्वे इतीति**। **अन्तादिवच्चे**त्यादिवद्भावादेकारो द्विवचनम्।

एकस्येति। असहायस्येत्यर्थः। ईदूतोः केवलयोरेव संभव इति वचनसामर्थ्यात्तयोरेव सिध्यति, एकारान्तस्य तु द्विवचनस्य 'पचेते'इत्यादौ संभवात्खट्वे इत्यत्र न सिध्यतीति दोषः। **'येन विधिस्तदन्तस्ये'**त्यत्र **'स्वस्य च रूपस्ये'**ति नाश्रितमिति दोषोपन्यासः।

उ०—दल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावाचाऽप्रगृह्यत्वेनाऽनुनासिकः स्यादिति चेन्न। संज्ञायाः कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्यसिद्धिरूपबीजस्य सत्त्वेन पुनस्तस्याः सुलभत्वात्। एतदेव ध्वनयता **'प्लुतस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ती'**त्येवकारः प्रयुक्तः। प्लुतात्प्राक् संज्ञायां च तत्काला एवेति तदर्थ इत्यलम्। **प्रणीयते**—बोध्यते।

ईदादय इति। प्राथम्याददसोमादित्यनेनैकरूप्याच्चेतिभावः। **तदेति**। अन्तशब्दोऽवयववचनः, तदन्तस्येति बहुव्रीहिश्चेत्यर्थः। **अथेति**। संज्ञाया आनन्तर्याद्येन विधिरित्यस्यानुग्रहाच्चेति भावः।

भाष्ये—**अन्त्यस्येति**। द्विवचनान्त्यस्य वर्णस्येत्यर्थः। **गौणस्येति**। जघन्यत्वसामान्याल्लाक्षणिकमपि गौणपदेन गृह्यत इति भावः।

प्रथमोपस्थितेदूत्परित्यागेन एकारान्तोदाहरणदाने बीजमाह—**ईदूतोरिति**। **नाश्रितमिति**। वार्तिककृतेति शेषः।

न वाऽऽद्यन्तवत्त्वात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? आद्यन्तवत्त्वात् । 'आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यं भवती'-त्येवमेकस्यापि भविष्यति+ ।

अथवा एवं वक्ष्यामि—'ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्त'मिति ।

ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

'ईदाद्यन्तं द्विवचनान्त'मिति चेल्लुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् । वध्वोरगारं वध्वगारम् । एतद्धीदाद्यन्तं च श्रूयते, द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन† ।

सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य ॥ ५ ॥

यदयम् 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' [१ । १ । १९] इत्यर्थग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवती'ति ।

प्र०—अथवेति । '**प्रत्ययग्रहणे यस्मा**'दिति द्विवचनेन तदन्तविधिः, पश्चाद्द्विवचनान्तमीदादिभिर्विशेष्यत इत्ययं तृतीयः पक्षो भवति—'**ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्त**'**मिति** । ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावः '**सुप्तिङन्तं पद**'मित्यत्राऽन्तग्रहणेन ज्ञापित इति कथमेतत्पक्षोपपत्तिः । चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपाय वक्ष्यत्येवैतद्भाष्यकार इति नैतदपूर्वं चोद्यम् ।

दोषान्तरेणेमं पक्षं निराकर्तुमाह—**लुकि प्रतिषेध इति** । दोषसद्भावेनैवास्य पक्षस्य निराकरणात्तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्तः । **कुमार्यगारमिति** । कथं पुनरस्य द्विवचनान्तस्य समासो, यावता वृत्तौ सङ्ख्याविशेषो न गम्यते । नैष दोषः, यथा 'तावकीन'इत्यादावादेशेन सङ्ख्याविशेषो व्यज्यते, तथेहापि सत्यां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वं व्यज्येतेति दोषोपन्यासः ।

सप्तम्यामिति । '**ईदूतौ सप्तमी**'त्येव तदन्तविधौ सति प्रत्ययलक्षणेन '**सोमो गौरी अधिश्रित**'इत्यादौ सिद्धायां प्रगृह्यसंज्ञायामर्थग्रहणं ज्ञापयति—'**प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवती**'ति ।

उ०—**तदन्तविधिरिति** । अस्मादेव वचनाच्छब्दस्वरूपं विशेष्यमादायेति भावः । **इत्ययं तृतीयः पक्ष इति** । व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमस्य बीजम् ।

तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्त इति । ईदादिभिः श्रूयमाणत्वेन द्विवचनविशेषणमेव न्याय्यमित्येतत्पक्षाऽसंभवरूपो दोषो नोक्त इत्यपि बोध्यम् । **आदेशेनेति** । एकार्थयुष्मदादेर्विहितेन तवकाद्यादेशेनेत्यर्थः । **प्रकृतिभावेनेति** । अन्यथाऽनुपपद्यमानेनेत्यर्थः । एवं हि सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाऽभावेन द्वित्वव्यञ्जकाऽभावादस्य प्रयोगस्याऽसाधुत्वापत्तिः । असाधुप्रयोगे च भगवतोऽश्रद्धेयतापत्तिः । अतः पूर्वपदार्थतावच्छेदकरूपेणैव बोधो न तु सङ्ख्यावत्त्वेनेत्येव भाष्यसंमतम् । अतो वृत्तौ सङ्ख्यानवगमेऽप्यनेकार्थप्रतीत्या तथाविग्रहे बाधकाऽभाव इति बोध्यम् ।

+ । १ । १ । २१ † १ । १ । ६२

तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्यामः, ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति—'ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्त'मिति ।

एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येतां शुक्ल्यास्तां वस्त्रे इत्यत्र प्राप्नोति । अत्र हीदादि च द्विवचनं, तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन । अत्राप्यकृते शीभावे‡ लुग्भविष्यति+ ।

इदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतां, शीभाव इति । किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाच्छीभावः । नित्यो लुक् । कृतेऽपि शीभावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्यो लुग् । अन्यस्य कृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । शीभावोऽप्यनित्यः, न हि कृते लुकि प्राप्नोति । उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः । शीभावे कृते लुक् ।

प्र०—तत्तर्हीति । आद्यन्तवद्भावानाश्रयणाय तृतीयः पक्षः परिगृहीतः । तत्र च दोषप्रतिविधानार्थमधिकृतमर्थग्रहणं ज्ञापकार्थं कर्तव्यं भवतीति—सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः । **ईदादिभिरिति** । अत्र पक्षे कुमार्यगारमित्यत्राऽप्रसङ्गः । न ह्यत्रेदूदेदन्तं द्विवचनम्, किं तर्हि ?, ओसिति सकारान्तम् । **तदन्तमिति** । द्विवचनान्तम् । **ईदाद्यन्तमिति** । ईदादिभिः साक्षात्समुदायस्य संबन्धाऽभावादीदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते, तेनेदाद्यन्ताऽन्तमित्यर्थः ।

शुक्ल्यास्तामिति । शुक्लशब्दाद्द्विवचनम्,—'औ',तस्य नपुंसकाच्चेति शीभावः, ततश्च्विप्रत्ययः । 'शी'शब्दस्य 'सुप'इति लुक् । 'अस्य च्वा'वितीत्वम् । तद्धितान्तत्वात्सुप् । तस्या'ऽव्यया'दिति लुक् । अत्र हि 'शी'शब्द ईकारान्तं द्विवचनम्, तदन्तश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति । **अत्र हीदादि च द्विवचनमिति** । ईदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते । क्वचित्तु पाठः—**'ईदाद्यन्तं च श्रूयत'** इति । तत्रैवं व्याख्येयम्—ईदाद्यन्तं च श्रूयते सूत्रे तदन्तविधिरीदादिभिर्द्विवचनस्याश्रीयत इत्यर्थः । यस्त्वयमस्य च्वावितीकारः, स द्विवचनस्य न कश्चिदिति नतदभिप्रायेण भाष्यं व्याख्येयम् ।

उ०—सुतरामिति । अकरणात्करणं गुरु, तस्य च ज्ञापकत्वेनाश्रयणमिति सुतरां गौरवमित्यर्थः । **ईदादिभिरिति**—भाष्ये । श्रुतस्य श्रुतेन संबन्धो न्याय्य इति भावः । **साक्षात्**—द्विवचनमनपेक्ष्य । **समुदायस्य**—प्रत्ययान्तस्य ।

नन्वत्र पक्षे न द्विवचनेनेदादि विशेष्यत इति कथमीदादि च द्विवचनमितीर्यत आह **ईदादीति** । तदन्तत्वं चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । **श्रूयते सूत्रे इति** । 'यच्छ्रूयते सूत्रे द्विवचनं तदीदाद्यन्त'मिति भाष्ये योजनेत्याशयः । अनित्यत्वेऽपि लुकः शीभावो नित्यश्चेदतुल्यबलत्वात्परत्वादिति पूर्वोक्तमनुपपन्नमतो भाष्ये 'शीभावोऽप्यनित्य' इत्युक्तम् । कृते लुकि तदप्राप्तिस्तु प्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्थस्याऽभावादिति भावः ।

---

‡ ७ । १ । १९ + २ । ४ । ७१

अथापि कथंचिन्नित्यो लुक्स्यादेवमपि दोषः । वक्ष्यत्येतत्—'पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थ'मिति× । इदं चापि प्रत्ययग्रहणम् । अयं चापि संज्ञाविधिः । अवश्यं खल्वस्मिन्नपि पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्यः । तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ॥ ११ ॥

अदसो मात् ॥ १ । १ । १२ ॥

मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेधः ॥ १ ॥

मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य—ईत्वस्य ऊत्वस्य चाऽसिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति, तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमी अत्र, अमी आसते, अमू अत्र, अमू आसाते ।

प्र०—**अथापि कथंचिदिति** । स्थानिविशेषानपेक्षायां कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेन लुक्शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः । अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते, तेनान्तरङ्गानपीति न्यायेन शीभावस्य लुग् बाधक इत्यर्थः । **एवमपि दोष इति** । पक्षस्योत्थानमेव नास्तीति तत्पक्षाऽसंभव एव दोषः । **अवश्यमिति** । यदाश्रयणभयादयं पक्षोऽङ्गीकृतस्तस्याद्यन्तवद्भावस्यास्मिन्नपि पक्षेऽवश्यमाश्रयणमङ्गीकृतम् । 'अग्नी' इत्यत्र हीकार एव द्विवचनं न त्वीकारान्तम् । **तस्मादिति** । **द्वितीय एव** पक्षोऽस्त्वित्यर्थः । **'मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य'** इति भाष्यकारवार्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत् । **मणीवोष्ट्रस्येति** तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमानार्थस्य । रोदसीवेत्यादिस्तु च्छान्दसः प्रयोगः । छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते इति ॥ ११ ॥

अदसो मात् । **मात्प्रगृह्येति** । अस्मिन्सूत्रन्यासे इत्यर्थः । **ऊत्वस्यचेति** । चशब्दान्मत्वस्य च । शास्त्रस्याऽसिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्यं प्राप्नोति, नादेशलक्षणमित्ययादिप्रसङ्गः । 'अमी आसते' इत्ययादेशः प्राप्नोति । 'अमू आसाते' इत्यावादेशः । 'अमी अत्रे'त्यत्र एकादेशः । ननु च द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गा अयादयोऽन्तरङ्गेष्वीत्वादिष्वसिद्धा इति पूर्वाऽभावे कथं **पूर्वत्रा-**

उ०—**अग्नी इतीति** । खट्वे इत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् । **द्वितीय इति** । प्रत्ययांशे तदन्तविधिसत्त्वेन पक्षद्वयस्यैकत्वबुद्ध्या तस्य मध्यमत्वोक्तिरिति बोध्यम् । **एतदिति** । वृत्तिकारोक्तमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अदसो मात् । **अस्मिन्निति** । मात्पदघटिते इत्यर्थः । यदि तु अदसो दादित्युच्यते, दात्परश्च पूर्वोत्तरसाहचर्यादवर्णभिन्नोऽज् औकारैकाररूप एव तदा न स्याद्दोष इति भावः । इदमेव ध्वनयितुम्, 'अदसः प्रगृह्यसंज्ञायाम्' इति नोक्तम् । नन्वीत्वोत्वयोरसिद्धत्वेऽपि अदसोमादित्यत्रेदूदिति निवर्त्य मात्परौकारैकारयोरपि प्रगृह्यत्वान्नायादिप्रसङ्गोऽत आह—**चशब्दान्मत्वस्येति** । एवं चैदौतोर्मात्परत्वाभावादेवमपि न प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति भावः । नन्वीत्वादीनामसिद्धत्वेऽपि तन्निवर्तितैकाराद्यभावेन कथमयादिप्राप्तिः । किं चायादीन्प्रत्यसिद्धत्वेऽपि प्रगृह्यसंज्ञायामाश्रयासिद्धत्वेन तत्संज्ञायां तत्सामर्थ्यान्नायादयोऽत आह—**शास्त्रेति** । **नादेशलक्षणमिति** । प्रकृतिभाव इत्यर्थः । प्रगृह्यत्वं त्वनुनासिकपर्युदासेन चरितार्थमिति भावः । **एकादेशः**—'एङः पदान्तादती'ति । **नाजानन्तर्ये इति** । उत्तरकालप्रवृत्तिके अयादावजानन्तर्यादिति भावः । त्रैपादिकेऽ-

---

× १ । ४ । १४*

ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति ।

वचनार्थो हि सिद्धे ॥ २ ॥

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? यत्सिद्धे प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं तदर्थमेतत्स्यात्—अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः [८ । ४ । ५७] इति । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्—'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसो ने'ति ।

विप्रतिषेधाद्वा [प्रगृह्यसंज्ञा] ॥ ३ ॥

अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियतामयादयो वेति, प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेनेति ।

प्र०—सिद्धमितीत्त्वादीनामसिद्धत्वं स्यात् । नैष दोषः, **'नाजानन्तर्ये'** इति बहिरङ्गपरिभाषानिषेधात् । **ननु चेति** । यथोद्देशपक्षे आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यतीत्यर्थः ।

कार्यकालपक्षमाश्रित्याह—**वचनार्थो हीति** । वचनस्य प्रयोजनमित्यर्थः । **नैकमिति** । अनेककार्यसिद्ध्यर्थं संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यते इत्यर्थः । अन्यत्तु सूत्रमेकेनापि प्रयुज्यते **मुद्गादणि**त्यादि । **तत्रैवायमिति** । न च तत्रेदूदेद्ग्रहणं कर्तव्यं मादिति वा । **यस्मा**दणोऽनुनासिकोऽवसाने विधीयते पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणमिति असौ अमुके अमुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्ग एव । तदेवं कार्यकालेऽपि संज्ञापरिभाषे प्रकरणोत्कर्षेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यार्था सत्यसिद्धत्वं बाधिष्यत इत्यर्थः ।

विप्रतिषेधाद्वेति । **'अयावेकादेशप्रतिषेधो वा वक्तव्यः'** **'विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञे'**ति विकल्पार्थो वाशब्दः । **'नैकं प्रयोजन'**मित्यादिस्तु परिहारो भाष्यकारेणोक्तो न वार्तिककारेणेति न तदपेक्षो विकल्पः ।

उ०—न्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते**र्विसर्जनीय-सूत्रे** भाष्ये वक्ष्यमाणत्वान्न दोष इति परे । **यथोद्देशेति** । नन्वाश्रयात्सिद्धत्वेन प्रगृह्यत्वेऽपि मूत्वादेरसिद्धत्वादयादिकं स्यादेवेति चेन्न । एवमपि **संज्ञाशास्त्र**वैयर्थ्यादत्रत्याश्रयणेनाऽयादिकं प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इत्याशयात् ।

भाष्ये **यत्सिद्धे इति** । न च तत्र पूर्वसूत्रेणैव सिद्धिः । अद्विवचने तदप्रवृत्तेः । पूर्वसूत्रविषये यथोद्देशस्यैव भाष्यकृताऽङ्गीकाराच्च । नन्वीदाद्युपजीवनायाऽत्र करणमित्यत आह—**नचेति** । हेऽमुक अमुका इत्यादौ तु 'अदस' इत्यावर्त्य न विद्यते दस्य स्थाने सो यस्य तादृशाऽदस इत्यर्थेनाऽनुनासिकः स्वमतेऽपि भवत्येवेति भाष्याशयमाहुः । तादृशानामनभिधानमेवेत्यन्ये । **प्रकरणोत्कर्षेणेति** । संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण—गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः । **सर्वेति** । प्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थः ।

भाष्ये—**विप्रतिषेधाद्वेति** । अन्तरङ्गत्वात्त्वान्मूत्वादौ कृते पदान्तरसमभिव्याहारेऽयादिभ्यः परत्वात्संज्ञासिद्धौ तत्सामर्थ्यान्मूत्वादिकं प्रकृतिभावं प्रत्यपि नाऽसिद्धम् । आश्रयाच्च संज्ञां प्रत्यपि नासिद्धमिति भावः ।

नैष युक्तो विप्रतिषेधः । 'विप्रतिषेधे पर'मित्युच्यते† पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा, परेऽयादयः । परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा । कथम् ? 'कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम्' । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । 'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'त्युपस्थितमिदं भवति+ 'अदसो' मा'दिति ।

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । कथम् ? द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । नचात्रैको द्विकार्ययुक्तः ? एचामयादयः, ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञा । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्हि असंभवोऽपि । स चास्त्यत्राऽसंभवः । कोऽसावत्राऽसंभवः ? प्रगृह्यसंज्ञाऽभिनिर्वर्त्तमानाऽयादीन् बाधते, अयादयोऽभिनिर्वर्त्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञाया निमित्त

प्र०—**नैष युक्त इति** । इष्टसिद्ध्ये इति भावः । **करिष्यत इति** । आश्रयिष्यत इत्यर्थः । इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह—**सूत्रविपर्यास इति** । अभिप्रायं प्रकाशयितुमाह—**एवं तर्हीति** ।

द्विकार्ययोगो हीति । द्वाभ्यां कार्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः । **असंभवोऽपीति** । असंभव एव विप्रतिषेधः । स च कदाचिद्द्विकार्ययोगो भवति, कदाचित्केवलोऽपि । तथाहि-सति संभवे द्विकार्ययोगो न विप्रतिषेधः, यथैकस्य दधातेरडागमद्विर्वचने भवतः—'अदधा'दिति । क्वचिदेकस्य द्विकार्ययोगाऽभावेऽप्यसंभवोऽस्ति—यथा 'त्रपुणा'मित्यत्र नुम्नुटोः प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्परनिमित्तव्याघातात् । **अयादीन्बाधत इति** । प्रकृतिभाव-

---

उ०—ननु 'प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमाने'त्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण घटत एव विरोध इत्ययुक्तमेतदित्यत आह-**इष्टेति** । भाष्ये **परैवेति** । पूर्वपाठेऽपि तत्र वाक्यार्थबोधाऽभावेनेति भावः । **कथमिति** । पाठकृतं स्वगतं पूर्वत्वमनपगतमिति प्रश्नः । उत्तरयति—**कार्यकालमिति** । तत्पक्षे संज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशदेश एवार्थबोधः । तदुत्तरं च विरोधोपस्थितिस्तत्कार्यज्ञानं चेति तत्रत्यपरत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजमिति भावः । **'परैवे'**-त्येवकारेण पाठकृतं पूर्वत्वं विद्यमानमपि विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न नियामकमिति सूचितम् । परिभाषाणां तु तत्पक्षेऽपि तत्तद्देशेऽर्थबोधोऽस्त्येवेति तद्विषये विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ पाठकृतमेव तन्नियामकमिति तात्पर्यम् । आकडारस्थभपदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्र परया पूर्वबाधसिद्धिः । **'ष्यङः सम्प्रसारण'**मिति सूत्रस्थं भसंज्ञायाः कार्यकालत्वपरं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । परेतु **परैवे**त्यस्य, संज्ञापदेन तत्कार्यं प्रकृतिभाव उच्यते,—इति भावः । आशयानभिज्ञस्य प्रश्नः—**कथमिति** । एकदेशिन उत्तरम्-**कार्यकालमित्यादी**त्याहुः । एतेन 'कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपरत्वमयादीनामेव । अन्यथा 'ङमो ह्रस्वादच्ी'त्यादौ त्रिपादीस्थे कार्यकालपक्षे एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात्तत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्येवेति 'सिद्धान्ताऽसङ्गतिः, उभयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वाऽसंभवा'दित्यपास्तम् ।

द्वाभ्यामिति । **योग इति** कर्मणि घञ् । द्विकार्यशब्दस्य पात्राद्यन्तत्वादस्त्रीलिङ्गस्य 'योग'शब्देन **'कर्तृकरणे कृते'**ति समासः । भाष्ये—**'ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञे'**त्यस्य—तत्कार्यं प्रकृतिभाव इत्यर्थः । **कदाचिदिति** । एवंच प्रकृते केवलासंभवरूपः स इत्यर्थः । केवलद्विकार्ययोगो न सर्वथा विप्रतिषेध इत्याह—**तथा**

---

† १ । ४ । २ + ६ । १ । १२५

विघ्नन्तीत्येषोऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ।

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । सतोर्हि विप्रतिषेधो भवति । न चात्रेत्त्वोत्त्वे स्तो नापि मकारः । उभयमप्यसिद्धम् ।

आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे ॥ ४ ॥

आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । तद्यथा रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति× ।

किं पुनः कारणं रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति, न पुनर्यत्रैव रुः सिद्धः तत्रैवोत्वमप्युच्यते ? नैवं शक्यम् ।

प्र०—विधानात् । **निमित्तमिति** । ईत्वमूत्वं च ।

आश्रयात्सिद्धत्वमिति । प्रगृह्यसंज्ञायां कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाऽभावादीत्वादीनां तेषामयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते । तथाहि—सतोर्हि विप्रतिषेधो भवतीति पूर्वपक्षे ईदादीनामेव विप्रतिषेध आक्षिप्त । तत्राऽयादीनांचयनं चायकः, लवनं लावकः, अम्नेऽत्रेत्यत्राऽवकाशः । ईदादीनां तु यत्राऽयादीनामप्रसङ्गः सोऽवकाशः, अमी स्थिताः, अमू स्थितौ, अमीभ्य इति । अमी अत्रेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादीदादय एव भवन्ति । अत्र व्याख्यानान्तरं क्लिष्टत्वान्नोपन्यस्तम् ।

न पुनर्यत्रैवेति । 'रोः सुपी'त्यस्यानन्तरं '**मत उरती**'ति वक्तव्यम् । एवं चाऽसिद्धत्वं न बाधितं भवति । अत्र पाठक्रमेऽसिद्धत्वस्य प्राप्त्यभावात् प्लुतस्य चोत्वे सिद्धत्वात्तत्कालत्वाऽभावादप्लुतादप्लुते इति न वक्तव्यं भवति ।

उ०—**हीति** । **ईत्वमूत्वं चेति** । तद्विघातेन संज्ञाऽभावे तत्कार्यप्रकृतिभावविघातः स्पष्ट एवेति भावः ।

केचित्तु संज्ञाकार्यस्य अयादिभिर्विप्रतिषेधोऽयुक्तः । वाक्यसंस्कारपक्षे मूत्वादितः पूर्वमेवाऽयादिप्राप्त्या मूत्वाद्युत्तरं च संज्ञायां तत्प्राप्त्या युगपत्प्राप्त्यभावात् । **तस्मात् प्रगृह्यसंज्ञाशब्देन** तज्जनकमूत्वादिकं लक्षयित्वा तस्याऽयादिभिर्विप्रतिषेध इति वार्त्तिकार्थः । तमपि दूषयति भाष्ये—**एवमपीति** ।

कार्यित्वेनाश्रयणादिति । तत्सामर्थ्यादयादीन्प्रत्यपि सिद्धत्वमित्यर्थः । यथोद्देशे इदम् । '**कथं, कार्यकाल**'मिति तु प्रकृतिभावाऽयादिविप्रतिषेधविषयम् । इदानीं तु स नेति स्पष्टमेव । **असिद्धत्वाभावादिति** । ईत्वादीनामसिद्धत्वाऽभावादित्यन्वयः । सामान्यत एवाऽसिद्धत्वाभावबोधनादित्यर्थः । **तेषाम्**—ईत्वादीनाम् । **परत्वादिति** । ईत्वादिषु जातेषु तेषामसिद्धत्वाऽभावादयादीनामप्रसङ्ग एवेति भावः । **व्याख्यानान्तरमिति** । प्रगृह्यत्वकार्यप्रकृतिभावेनाऽयादीनां विप्रतिषेधपरमेव भाष्यम् । 'सतो'रित्यस्य युगपत्प्राप्तयोरित्यर्थः । वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्वादीनामसिद्धत्वेन ततः प्रागेव तत्प्राप्तिः, कृते त्वीत्वादावस्येति न तयोर्युगपत्प्राप्तिरिति भावः । तदाह—**न चात्रेत्यादि** । **अत्र**–अयादिप्राप्तिकाले । असत्त्वे हेतुः—**उभयमसिद्धमिति** । 'पूर्वत्रासिद्धेने'तिशेषः । परिहरति—**आश्रयादिति** । पदसंस्कारपक्ष एवात्राश्रीयत इति भावः । एवंचोभयोर्युगपत् प्राप्तिः, प्रगृह्यसंज्ञायां तत्कार्ये च तयोः सिद्धत्वादयादीन्प्रति चाऽसिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेध इति । वाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति **क्लेशः** । **परे**स्त्वनुक्तेदादिविप्रतिषेधखण्डनतत्सम**र्थ**नपरत्वेन व्याख्यापेक्षयेदमेव युक्तं, पक्षान्तरैरपि परिहारकरणादित्याहुः ।

रोः सुपीत्यस्यानन्तरमिति । न चैवं '**हशि च**'त्यस्यैतदुत्तरत्वाद्रोरिति दृष्ट्याऽसिद्धत्वापत्तौ मनोरथाऽसिद्धिः । '**ढोढे लोपः**,' '**रोरी**त्यनयोर्यरोऽनुनासिक इत्यतः पूर्वं पाठः कार्य इत्याशयात् ।

× ८ । २ । ६६; ६ । १ । ११३

असिद्धे ह्युत्वे आदूगुणाऽप्रसिद्धिः ॥ ५ ॥

असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणस्याऽप्रसिद्धिः स्यात्† वृत्तोऽत्र प्लुत्तोऽत्र । तस्मात्तत्राश्रयात्सिद्धत्वमेषितव्यम् । तत्र यथाश्रयात्सिद्धत्वं भवति । एवमिहाप्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ।

[वचनसामर्थ्याद्वा ॥ ६ ॥*]

अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति ।

[योगविभागाद्वा ॥ ७ ॥]

अथवा योगविभागः करिष्यते । 'अदसः' । अदस ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । ततो 'मात्' । माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । 'अदस' इत्येव । किमर्थो योगविभागः ? एको यत्तसिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः । अपरो यदसिद्धे । इहापि तर्हि प्राप्नोति-अमुया अमुयोरिति । किंच स्याद्यदि प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् ? प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत । नैष दोषः । पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावो, न चैष पदान्तः । एवमप्यमुकेऽत्र, अत्रापि प्राप्नोति । 'द्विवचन'मिति वर्त्तते । यदि द्विवचनमिति वर्त्तते—

प्र०—**अथ वेति** । यथोद्देशपक्षाश्रयेणैतदुच्यते ।

कार्यकालतायामप्याह—**अथ वेति** । 'अदस' इति संबन्धसामान्ये षष्ठी । अदसः संबन्धिन ईदूदेत इति ।

इहापीति । अदस् टा, अदस् ओस् । अत्वम् । टाप् । सवर्णदीर्घत्वम् । '**आङि चाप**' इत्येत्वम् । अदे—आ, अदे—ओस् इति स्थिते 'अदस' इत्यत्र 'मा'दिति विशेषणाऽभावात्प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामयादेशाऽप्रसङ्गः । **अमुकेत्रेति** । 'अदस' इत्यनेन प्राप्नोति । **एदन्तमिति** । ईदूतोरेव

उ०—अनुनासिकपर्युदासेन चारितार्थ्यमाशङ्क्याह—**यथोद्देशेति** । **एतत्**—'वचनसामर्थ्याद्वे'तिवार्तिकं, तद्व्याख्यानभाष्यं चेत्यर्थः । पूर्वभाष्यस्य व्याख्यान्तरवादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षेऽप्याह—**अथवेति** । वस्तुतस्तु प्रकृतिभावोपस्थितसंज्ञायां तयोर्निमित्तत्वेनाश्रयणरूपवचनसामर्थ्यादयादीन्प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यते इत्यर्थे कार्यकालेऽपि न दोषः । किं च यथोद्देशेऽपि संज्ञां प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणात्तद्दृष्ट्या मीत्वस्य सिद्धत्वेन संज्ञया अनुनासिकप्रतिबन्धेन चारितार्थ्यमस्त्येव । प्रकृतिभावविषयसंज्ञोपप्लवसामर्थ्याश्रयणे तु किं विशिष्य यथोद्देशाश्रयणेन । एवमुपक्रमस्थभाष्येऽपि बोध्यमित्याहुः ।

भाष्ये—'**योगविभागाद्वे**'ति वार्तिकं व्याचष्टे—**अथवेति** । 'अदस'इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे उत्तरत्र मादित्यस्य विशेषणानापत्तिरत आह—**संबन्धेति** । **यत्तसिद्धे इति** । 'मूत्वे'इति शेषः । यत्र कार्ये मूत्वं सिद्धं तत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः । **अपरो यदसिद्ध इति** । यत्र मूत्वमसिद्धं तदित्यर्थः ।

ननु समस्तत्वात्समुदायानुवृत्तिः स्यात्तत्कथमेतो निवृत्तिरत आह—**ईदूतोरेवेति** । **नान्यथेति** ।

---

† ६ । १ । ८७ * कोष्ठान्तर्गतं वार्तिकत्रयं न सार्वत्रिकम् ।

अमी अत्र, अत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि 'एदन्तमिति निवृत्तम् ।

[मार्थादीदाद्यर्थानां वा ॥ ८ ॥]

अथवाऽऽहायम् 'अदसो मा'दिति । न च ईत्वोत्वे स्तः, नाऽपि मकारः । त एवं विज्ञास्यामः—'मार्थादीदाद्यर्थाना'मिति ।

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? 'अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये' इति‡ ।

तत्र सक्ति दोषः ॥ १० ॥

तत्र सककारे दोषो भवति—अमुकेऽत्र ।

प्र०—स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । अननुवृत्तिरेव च निवृत्तिः । यद्येवं माद्ग्रहणं न कर्तव्यम्, एद्ग्रहणनिवृत्त्यैवाऽमुकेत्रेत्यत्राऽप्रसङ्गात् । नैतदस्ति । सति माद्ग्रहणे योगविभागो भवति नान्यथा ।

एकयोगे परिहारान्तरमाह—**अथ वेति** । **मार्थादिति** । मार्थ एव स्थानी 'म'शब्देनोक्तः, ईदूदेदर्थश्चेदूदेदिति । न चाऽस्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति, बुद्धिपरिकल्पनायामसिद्धत्वाऽभावस्योक्तत्वात् ।

उक्तं वेति । असिद्धत्वमेवाऽत्र प्रतिषिद्धमित्यर्थः । **स्वरे इति** । अचीत्यर्थः । **बहिष्पदलक्षणेइति** । द्वितीपदव्यवस्थित इत्यर्थः । तेनैकपदव्यवस्थितेऽच्यसिद्धे ईत्वोत्वे । तेनाऽमुयाऽमुयोरित्यत्राऽयादेशो भवत्येव । **प्रगृह्यसंज्ञायां चेति** । प्रगृह्यसंज्ञायामेव सिद्धत्वेन सिद्धे लक्ष्ये प्रपञ्चार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः ।

तत्र सकि दोष इति । मातरं यदीदाद्यन्तमिति दोषोपन्यासः । पूर्वसूत्रे हि तदन्तं गृहीतमितीहापि तदन्तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः ।

उ०—सिद्धान्ते तु व्यर्थमेव माद्ग्रहणमिति भावः ।

भाष्ये—'**मार्थादीदाद्यर्थानां** वे'ति वार्तिकं व्याचष्टे—**अथवाऽऽहेति** । ननु एवं सति अदेऽदौ इत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेऽपि मीत्वमूत्वयोः कृतयोरीकारादीनामप्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यमलिविधित्वेन प्रगृह्यत्वाभावादिति चेन्न । प्रदेशे प्रगृह्यस्थानिकस्यापि लक्षणया ग्रहणेनाऽदोषात् ।

द्वितीयेति । द्वितीयपदस्थेऽचि यत्कार्यं तत्राऽसिद्धत्वं नेत्यर्थः । अन्ये तु '**अथवा वचनसामर्थ्या**'दित्यादि भाष्ये भाष्यकृत एवोक्तिः । अतएव सांप्रतपुस्तकेषु वार्तिकाऽपाठ इत्याहुः । अन्ये तु अन्त्ये '**उक्त**' वे'त्यत्र वार्तिकत्वं मत्वा कोशे वार्तिकपाठो भ्रष्ट इत्याहुः । **सिद्धे इति** । प्रगृह्यत्वे सिद्धत्वमयादीन् प्रति सिद्धत्वं विना सप्रयोजनं नेति सामर्थ्यात्तान्प्रत्यपि तौ सिद्धाविति भावः ।

विशेष्याऽसंनिधाने कथं'तदन्तविधिरत आह—**पूर्वसूत्रे इति** । अर्थाऽधिकारादिति भावः ।

---

‡ ८ । २ । ६*

न वा ग्रहणविशेषणत्वात् ॥ ११ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'ग्रहणविशेषणत्वात्' । न माड्ग्रहणेन ईदाद्यन्तं विशेष्यते । किं तर्हि ? ईदादयो विशेष्यन्ते 'मात्परे ये ईदादय' इति ॥ १२ ॥

शे ॥ १ । १ । १३ ॥

इह कस्मान्न भवति—काशे कुशे वंशे इति ?

शेऽर्थवद्ग्रहणात् ॥ १ ॥

अर्थवतः शे शब्दस्य ग्रहणम् न चैषोऽर्थवान् । एवमपि 'हरिशे' 'बभ्रुशे' इत्यत्रापि प्राप्नोति+ ।

एवं तर्हि 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'त्येवं न भविष्यति ।

अथवा पुनरस्तु—'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'ति । कथं हरिशे बभ्रुशे इति ?

प्र०– स्वरितत्वेन शब्दमात्रमनुमीयत इति उत्तराऽभिप्रायः । तत्र माड्ग्रहणेन गृह्यमाणमीदूदेद्विशेष्यते तेनामुकेत्रेत्यत्र व्यवधानाद्दोषाऽभाव एव । योगविभागे दोषप्रसङ्गादेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्तम् । एकयोगे तु तन्निवृत्त्या न प्रयोजनमिति 'न वा ग्रहणविशेषणत्वा'दित्युत्तरमुक्तम् ॥ १२ ॥

शे । इह कस्मादिति । अत्र हि प्रत्यक्षमेव 'शे' इति रूपम् । 'युष्मे' 'अस्मे'इत्यत्र तु शकारस्याऽनुबन्धस्य स्मरणादनुमेयमिति प्रश्नः ।

शेऽर्थवद्ग्रहणादिति । 'स्वशब्दस्ये'त्येवाऽन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपवदर्थस्याप्यङ्गीकरणार्थं 'रूप'ग्रहणं कृतम्, अत्र च 'श'शब्दोऽनर्थकः, सप्तम्येकवचनं त्वर्थवत्, समुदायोऽर्थान्तराऽप्रादुर्भावादनर्थकः । एवमपीति । अत्र हि मत्वर्थीयसप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोऽर्थवानेव, अवयवधर्मानुविधानात्समुदायस्येति प्रश्नः ।

लक्षणेति । प्रतिपदोक्ते हि झटिति प्रतिपत्तिर्भवति, लाक्षणिके तु लक्षणानुसन्धानद्वारेण बहिरङ्गेति न तस्य ग्रहणम् ।

अथवेति । अर्थवत्समुदायस्यापि कस्यचिदानर्थक्यं यथा दशदाडिमादिवाक्यस्य, पदार्थानां परस्परसमन्वयाऽभावात् । इहापि 'हरिश'शब्दवाच्यार्थगतसङ्ख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनाय

उ०—शब्दमात्रमिति । एवंच विशेष्याऽभावान्न तदन्तविधिरिति भावः ॥ १२ ॥

शे । प्रत्यक्षमेवेति । एवंच इहेतिभाष्यस्य—इहैवेत्यर्थः । युष्मे इति । 'सुपां सुलु'गिति विभक्त्यादेशः शे शब्द इत्यर्थः ।

शेश्चासावर्थवांश्च तस्य ग्रहणादित्यर्थः । शक्तिग्रहनिरपेक्षप्रतीतिकत्वेनाऽन्तरङ्गत्वम् । अर्थप्रतीतावपि प्रतीयमानत्वमहेयत्वम् । शब्दान्तरैरप्रत्यायनादसाधारणत्वात् । अप्रादुर्भावोऽप्रतीतिः । मत्वर्थीयो—लोमादिशः ।

+ ५ । २ । १००

एकोऽत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान्, अपरस्तद्धितार्थेन । समुदायोऽनर्थकः ॥ १३ ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ १ । १ । १४ ॥

निपात इति किमर्थम् ? चकारोऽत्र, जहारोऽत्र ।

एकाजिति किमर्थं ? प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं क्षत्रम् । एकाजित्यप्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति । एषोऽपि ह्येकाच् । एकाजिति नायं बहुव्रीहिः—एकोऽज्यस्मिन्सोऽयमेकाच्, एकाजिति । किं तर्हि ? तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः—एकोऽच् एकाच्, एकाजिति । यदि तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणो नार्थ एकग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति—प्रेदं ब्रह्म, प्रेदं क्षत्रम् ? 'अजेव यो निपात' इत्येवं विज्ञास्यते । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि ।

प्र०—प्रवृत्ता सप्तमी न 'श'प्रत्ययमात्रप्रतिपाद्येनाऽर्थेनाऽन्वेतीति' 'शे'शब्दस्याऽऽनर्थक्यम् ॥१३॥

निपात एकाजनाङ् । निपात इति किमर्थमिति । निपातस्यैवैकाचोऽर्थवत्त्वात् प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाऽभावादानर्थक्यात्कल्पितरूपत्वात्, कल्पनायाश्च नियमाऽभावात्प्रश्नः ।

चकारोऽत्रेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः । निपातोऽपि केवलो न प्रयुज्यते, द्योतकत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः । **अततेर्डः अः** । अ आगच्छ आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् ।

एकाजिति किमर्थमिति । एकग्रहणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिं मन्यते, ततश्च 'प्रेदं' ब्रह्मे'त्यनिष्टनिवृत्तिर्न कृतेति प्रश्नः । **तत्पुरुषोऽयमिति** । अन्तरङ्गत्वाद्वृत्तिपदार्थप्राधान्याच्चेति भावः ।

उ०—**आनर्थक्यमिति** । प्रत्यक्षानुमानिकन्यायापेक्षया रूपग्रहणानुगताऽर्थवत्परिभाषा प्रबलेति भावः॥ १३ ॥

निपात० । आनर्थक्यादिति । **अर्थवत्त्वाऽनिश्चयादित्यर्थः** । तत्र हेतुः—**कल्पितरूपत्वादिति** । ततः किं, तत्राह—**कल्पनाया इति** । अत एव केचिच्छ्तिपमन्ये शप्तिपौ वदन्ति । तत्रेयतोऽर्थवत्त्वमिति न निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः । ननु निपातग्रहणाऽभावे एकाजिति वर्णग्रहणादर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तावर्थवद्ग्रहणे मानाऽभाव इति चेन्न । बहुव्रीहिरित्याशयात् गौणमुख्यन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः, पर्युदासेनैवाऽज्रूपत्वे लब्धे एकाज्ग्रहणस्य गौणमुख्यसंग्रहार्थत्वात्, न्यायाऽनित्यत्वाच्च । एतेन सत्यभिधाने—ऽनिरिरभवत्—ई अभवदित्यादौ प्रगृह्यत्वं न स्यात्, **गौणमुख्यन्यायादिति** परास्तम् । अत एवौदित्यत्रैव ण्यन्तप्रतिषेध आरब्धः ।

अन्वयेति । व्याकरणानुसन्धानाऽनुगृहीताभ्यामित्यर्थः । तस्यैव चाऽस्मच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वादिति भावः । वस्तुतोऽनर्थकनिपातेऽपि अस्य प्रवृत्तेरोत्सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादत्राऽर्थवत एव ग्रहणमिति न नियमः । **प्रश्नाशयस्तु**—अनाङिति पर्युदासादप्रत्ययस्य ग्रहणमिति । **उत्तराशयस्तु**—पर्युदासेन तथाऽऽश्रयणे न मानं, निपातग्रहणादेव । तेन प्रत्ययानुकरणे एतत्प्रवृत्तिरिति । अ आगच्छेत्यत्रापि प्लुते प्रकृतिभावो दुर्वार इति परास्तम्, प्लुताऽभावे कथंचिदुदाहरणत्वं यदि तर्हि सवर्णदीर्घे तथा बोधः ।

एकग्रहणेति । स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाऽभाववदच्समुदायेऽच्त्वाऽभावेनैकग्रहणं विनापि कर्मधारयाऽर्थलाभादिति भावः । अन्तरङ्गत्वे हेतुमाह—**वर्तीति** । भाष्ये—**इह कस्मादिति** । अजन्तो निपात इत्यर्थ

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? 'अज्ग्रहणसामर्थ्यात्' । यदि हि यत्राऽचाऽन्यच्च तत्र स्यादज्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्ति ह्यन्यदज्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? अजन्तस्य यथा स्यात् । हलन्तस्य माभूत् । नैव दोषो न प्रयोजनम् ।

एवमपि कुत एतत्—द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः आद्यन्तवदेकस्मिन् [१ । १ । २१] इति च 'येन विधिस्तदन्तस्य' [१ । १ । ७२] इति च, इयमिह परिभाषा भविष्यति 'आद्यन्तवदेकस्मि'न्निति, इयं च न भविष्यति 'येन विधिस्तदन्तस्ये'ति ?

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—इयमिह परिभाषा भवति—'आद्यन्तवदेकस्मिन्नि'ति,

---

प्र०—नैव दोष इति । ननु पुरोऽहिरिति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यात् । नैष दोषः, प्रगृह्यसंज्ञायां रुत्वस्याऽसिद्धत्वात्, सकारस्य च कार्यान्तराऽप्रसङ्गात् । उत्वे तु रुत्वमाश्रयात्सिद्धम् ।

एवमपीति । अन्यतरनिवृत्त्याऽज्ग्रहणस्यार्थवत्त्वादज्मात्रं गृह्यते, तदन्तं निरस्यते । विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाऽभावात्प्रश्नः । पारार्थ्यसामान्यात्संज्ञातिदेशौ परिभाषाशब्देनोक्तौ । सावकाशयोरिति । निरवकाशस्य बाधकत्वादेवमुक्तम् । तत्र तदन्तविधेरवकाशः—'ओरावश्यके' पाव्यं लाव्यम् । आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः 'मिदचोऽन्त्यात्परः' तानि यानीति । अत्र हि साक्षादन्त्यग्रहणमस्तीति तदन्तविध्यभावः । समवस्थितयोरिति । इह प्राप्तयोः ।

आचार्यप्रवृत्तिरिति । यदि तर्हि लिङ्गेन तदन्तविधिर्निराक्रियते तदा तन्मूलाद्यन्तवत्परिभाषा कथं प्रवर्त्तेत । नैष दोषः, आद्यन्तवदित्यस्योपस्थानाय तदन्तविधिः प्रथमं सन्निधीयते; पश्चात्तु लिङ्गात्परित्यज्यते । अथवा लिङ्गादज्ग्रहणं निपातेन विशेष्यत इति विशेष्येण तदन्तविधे-

---

उ०—इति प्रश्नः । अजेव य इति । निपातेनाऽज्विशेषणादित्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । निपातस्य न्यायप्राप्तविशेष्यत्वाऽभावादित्यर्थः । यदि हीति । अजन्तग्रहणेऽज्ग्रहणवैफल्यमिति भावः ।

प्रगृह्यसंज्ञायामिति । ननु सान्तस्य प्रगृह्यत्वे एकदेशविकृतन्यायेन रान्तस्यापि तत्त्वात्प्रकृतिभावः स्यादिति चेन्न, प्रकृतिभावेऽप्यसिद्धत्वात् ।

अथ निपातस्य विशेष्यतया 'अजन्त' इति व्याख्यानेऽपि अज्ग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याऽजन्तपरिग्रहेण केवलाऽज्रूपव्यावृत्तिरज्ग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि निधाय पृच्छति—एवमपीति भाष्ये । अन्यतरनिवृत्त्येति । निपातस्य विशेषणत्वे तदन्तपरिभाषाऽप्रसक्तिरेव निवृत्तिः । विशेष्यत्वे त्वजिति विशेषणसामर्थ्यात्तदन्तस्यैव ग्रहणे मुख्याऽजन्तपरिग्रहादाद्यन्तवदित्यस्य निवृत्तिरिति भावः । विपर्ययः—निपातस्य विशेष्यत्वेनाऽजन्तपरिग्रहः, केवलाऽचो निवृत्तिरिति । इतिविशेषाभावादिति । अत्र च कारणाऽभावादित्यर्थः । संज्ञा—'येनविधि'रिति । अतिदेशः—'आद्यन्तव'दिति । लाव्यमिति । 'उङ् शब्दे' इत्यत आवश्यके ण्यदनभिधानान्नेति भावः ।

यदि तर्हीति । एवंच इयमिह भवतीति भाष्यमनुपपन्नमिति भावः । ननु पूर्वं प्रवर्त्य पश्चात्परित्या-

इयं च न भवति 'येन विधिस्तदन्तस्ये'ति, यदयम्—'अना'ङिति प्रतिषेधं शास्ति ।

एवं तर्हि—सिद्धे सति यदज्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो'ऽन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्ध'मिति यदुक्तं† तदुपपन्नं भवति ।

अनाङिति किमर्थम् ? आ उदकान्तात्—ओदकान्तात् । इह कस्मान्न भवति—आ एवं नु मन्यसे, आ एवं किल तदिति ? सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणम्, अननुबन्धकश्चात्राऽऽकारः । क्व पुनरयं सानुबन्धकः, क्व निरनुबन्धकः ?

प्र०—रभावादतिदेशस्यापि मा भूत्प्रवृत्तिः । तत्फलसंपत्त्या तूक्तं—'**परिभाषा भविष्यती**'ति ।

एवं तर्हीति । संज्ञया विधीयमानत्वात् प्राधान्यात् संज्ञिनो गुणत्वात् '**पशुना यजेते**'तिवत् सङ्ख्याविवक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्यत्र जातिसंप्रत्ययार्थम् । अच्समुदायग्रहणशङ्काया निरासार्थं ह्येकग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते । किं पुनः स्याद्यद्यत्राऽच्समुदायस्य ग्रहणं स्यात् ? उच्यते । इह 'अइउ अपेही'ति समुदायस्यैका संज्ञा स्यान्नावयवानां, समुदायैकाज्द्विर्वचनवदित्यन्त्यस्यैव प्रकृतिभावाद्यणादेशो न स्यात् । पूर्वयोस्तु स्वरसन्धिः स्यात् । अच्समुदायपरिग्रहानुरोधित्वाच्च निपातसमुदायो गृह्येत, एकनिपातस्याऽच्समुदायस्याऽभावात् ।

अनाङिति किमर्थमिति । ङिदङितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः । **इह कस्मादिति** । अनुबन्धनिवृत्तौ विशेषाऽपरिज्ञानात्प्रश्नः ।

उ०—गाऽपेक्षयाऽप्रवृत्तौ लाघवमित्यभिप्रेत्याह—**अथवेति** ।

ननु एकग्रहणाऽभावेऽच्समुदायस्य स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमेकग्रहणं, तत्राह—**संज्ञाया इति । गुणत्वादिति** । संज्ञोपकारकत्वादित्यर्थः । पशोरपि यागोपकारकत्वाद्गुणत्वम् । नहि यागः पश्वर्थः, अपि तु यागार्थः पशुः । 'ग्रहं संमार्ष्टी'त्यादौ तु ग्रहार्थत्वात्संमार्गस्य ग्रहस्य प्राधान्यमिति न तद्गतसङ्ख्या विवक्षितेति भावः । परे तु संज्ञा स्वकार्यद्वारा संज्ञ्युपकारिका, न नु संज्ञी संज्ञोपकारकः । अन्यथा ग्रहोऽपि कर्मत्वेन संमार्गाऽर्थः स्यादिति 'विधेयविशेषणं विवक्षितमनुवाद्यविशेषणमविवक्षित'मिति मीमांसकमर्यादैव ज्यायसी, भाष्यसम्मता चेतीदं चिन्त्यम् । तस्मात् स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाऽभाववदच्समुदायेऽच्त्वाऽभावान्न तद्ग्रहणप्रसक्तिरित्येकग्रहणं विनापि सिद्धिरिति तज्ज्ञापकमिति भाष्याशय इत्याहुः । '**जातिग्रहण**'मित्यस्य तज्जात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा जातिग्रहणेऽपि जातेरेकैकव्यक्तिव्यङ्ग्यतयाऽसंगतिरेव । प्रवृत्तिनिमित्ततया जातिग्रहणस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्याऽवक्तव्यत्वाच्च । **इहेत्यादि** । अत्रेदं चिन्त्यं—'समुदायसंज्ञयाऽवयवानामननुग्रहान्नाऽत्र द्विर्वचनन्यायः । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणम्, स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गग्रहणेनेवैकैकत्र सूत्रचारितार्थ्या'दिति । तस्मात्तितउशब्दैकदेश 'अउ'शब्दानुकरणे उक्तसमुदायानुकरणे वाऽनितिपरे निपातसंज्ञके 'अउ अकरो'दित्यादौ प्रगृह्यत्वं स्यात्तद्वारणायैकग्रहणमिति तत्त्वम् । भाष्ये—**दम्भेरिति** । दम्भेः सनि दम्भ इच्चेतीत्त्वे **सनीवन्तेति** इडभावपक्षे इक्समीपो नकारो न ततो झलादिः सन् परः, यतश्च झल्परः सन्न स इक्समीप इति '**हलन्ताच्चे**'ति कित्त्वाऽभावे '**अनिदिता**'मिति नलोपो न स्यादिति चोद्ये जात्याश्रयानेकस्येक्समीपत्वं, सनश्च तस्मात्परत्वमिति कित्त्वे धिप्सतीति सिद्धिरित्यर्थः । अनेन सामीप्यमव्यवहिते एवेति सूचितम् । **प्रदर्शनाय**—प्रदर्शनं कारयितुमित्यर्थः ।

---

† १ । २ । १०*

'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्' ॥

ओत् ॥ १ । १ ॥ १५ ॥

किमुदाहरणम् ? आहो इति, उताहो इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमाहारोऽयम् । आह—उ 'आहो' इति । उत–आह–उ–'उताहो' इति । तत्र 'निपात एकाजनाङ् [१ । १ । १४] इत्येव सिद्धम् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे ।

अथवा प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । ओ षु यातं मरुतः । ओ षु यातं बृहती

प्र०—अर्थवशाद्विशेषाऽवसाय इत्युत्तरम् । **ईषदर्थे**–'आ उष्णमोष्ण'मिति । आङीषदर्थ इति चोक्तम् । **क्रियायोगे**–आ इतः—एतः । प्रादिषु हि ङित्पठ्यते । 'आङ्मार्यादाभिविध्यो'-रिति समासविधौ ङिन्निर्दिष्टः । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् आ अहिच्छत्रात् आऽहिच्छत्रादिति । विना तेनेति **मर्यादा** । सह तेनेत्यभिविधिः । पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्याऽन्यथात्वद्योतनायाऽऽ-कारः प्रयुज्यते । 'आ एवं नु मन्यसे' । नैवं पूर्वममंस्थाः, संप्रति मन्यस इति । वाक्यारम्भसूचना-याऽऽकार इत्यपरे । तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते, ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते—'आ एवं किल त'दिति ॥ १४ ॥

ओत् । **निपातसमाहारोऽयमिति** । अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदु इत्यादीनां दर्शनादर्थभेदाऽभावेऽपि निपातसमाहारत्वमुक्तम् ।

एवं तर्हीति । चादिषु तथा पाठादिति भावः ।

ओ षु यातमिति । 'आ उ ओ' इत्यत्राऽन्तवद्भावाद्भवत्ययमाङित्यनाङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति, पर्युदासे तु सति न दोषः, तत्र ह्याङ्सदृशस्योकारस्याऽऽङा सहैकादेश आदिवद्भावा-दुकारग्रहणेन गृह्यत इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा । तस्याश्च प्रयोजनं कचिच्छाखायाम्—'ओ

उ०—किञ्चिद्विधानायोपात्तस्याऽन्यविधानाय पुनरुपादानमन्वादेशः । प्रकृते च विधानद्वयाऽभावा-देतमित्येनादेशो न कृत इत्याहुः । **विना तेनेत्यादि** । यथा 'आ काशीं वृष्टो देव' इत्यादौ काशीमभिव्याप्य, काशीं वर्जयित्वेति वाऽर्थः ॥ १४ ॥

ओत् । **दर्शनादिति** । 'वेदे चादीनां पादपूरणार्थानां च लोकेपी'त्यादिः । **अर्थभेदाभावेऽपि** । तन्नानात्वाऽभावेऽपि, अवयवा अनर्थकाः, निपातसमुदाय एवाऽर्थवानिति भावः । 'उ'शब्दोऽत्र निरनु-बन्धकः । तेन 'उञ' इत्यनेन सिद्धिरिति न भ्रमितव्यम् ।

पर्युदासे त्विति । वस्तुतः पर्युदासेऽपि दोषः, आङ्भिन्नत्वस्याऽशास्त्रीयत्वात् । न च स्वाश्रयमा-ङ्भिन्नत्वम्, आङ्त्वस्य पूर्वान्तवत्त्वेनातिदेशेऽतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यस्य निवृत्तेरतिदेशस्व-भावसिद्धत्वात् । न चाऽन्तवत्त्वमेवं दुर्लभं, शास्त्रीयकार्याऽभावादिति वाच्यम् । तत्रापि प्रतिषेधस्य गम्यतया शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन प्रगृह्यत्वाऽभावस्य शास्त्रीयतयाऽन्तवत्त्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् । **तस्याश्चेति** । प्रगृह्येषु

शक्करी च । ओ चित्सखायं सख्या ववृत्याम्* ।

ओतश्च्विप्रतिषेधः ॥ १ ॥

'ओदन्तो निपात'इत्यत्र च्व्यन्तस्य† प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनदः अदः अभवत् अदोऽभवत्, अतिरः तिर अभवत् तिरोऽभवत् । न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति ।

एवमपि—अगौर्गौः समपद्यत गोऽभवत्,अत्र प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय'इति । तद्यथा 'गौरनुबन्ध्योऽजो-

---

प्र०—आयात'मिति पाठे प्रकृतिभावः ।

अदोऽभवदिति । च्व्यन्तत्वेनाऽत्र निपातत्वम्, **'ऊर्यादिच्वी'**त्यत्र निपाताधिकारात् । प्रतिषिद्धार्थत्वादस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेत्, उभयाऽर्थत्वाददोषः । तथा ह्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमाना प्रतिबन्धाऽभावाददोऽभवदित्यत्रापि भवति, 'ओ षु यात'मित्यत्रापि परत्वादनाङिति प्रतिषेधं बाधत इति प्रतिषिद्धार्थमपि स्यादिति को विरोधः । ओकारस्य प्रतिपदोक्तस्यग्रहणमित्युत्तरम् ।

एवमपीति । ओकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्वमस्ति **'गमेर्डोः'** इति साक्षादुच्चारणात् । यस्य हि साक्षादुच्चारणं नास्ति, **'आद्गुण'**इत्यादि सामान्यलक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते—**तल्लाक्षणिकमुच्यते** ।

एवं तर्हीति । गुणादागतो—**गौणः** । यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीकः मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः । तत्र **'स्वं रूप'**मित्यत्र रूपग्रहणेनाऽर्थपरिग्रहणस्य ज्ञापितत्वादर्थवतः कार्येण भवितव्यम् । स चाऽर्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते । गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्त्तमानो मुख्या-

---

उ०—पदपाठे 'इति'शब्दप्रयोगनियमादपि फले विशेषो बोध्यः ।

भाष्ये—**ओतश्च्वीति** । पूर्वसूत्रवदत्राप्यर्थाधिकाराद्गौणमुख्यन्यायस्याऽप्रवृत्तिरित्याशयः । **प्रतिषिद्धार्थत्वादिति** । प्रतिषिद्धसंज्ञकं पदं 'प्रतिषिद्ध'पदेनोच्यते । **परत्वादिति** । **'निषेधाश्च बलीयांस'**इत्यस्य तु नायं विषयः । तस्य पूर्वेण सह पाठात्तन्निषेधकत्वादिति भावः । **प्रतिपदोक्तस्येति** । न च **'प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ'**-इति पूर्वभाष्याऽसङ्गत्याऽत्रैतत्परिभाषाया अप्रवृत्तिरेवाऽनित्यत्वादुचितेति वाच्यम् । अस्यैकदेश्युक्तत्वात् ।

तद्ध्वनयन्भाष्ये आह—**एवमपीति** । ननु लक्षणेन प्रतिपादितत्वादिदमपि लाक्षणिकमत आह—**यस्य हीति** ।

प्रधानत्वात्—अर्थान्तरप्रतीतिनिरपेक्षतया प्रतीयमानत्वात् । तादृशाऽर्थबोधकत्वाच्छब्दस्यापि गौणत्वं, मुख्यत्वं च बोध्यम् । गौणमुख्यन्यायबीजं दर्शयितुमाह—**तत्र स्वरूपमिति** । प्राथम्यमेवोपपादयति—**गौणेहीति** । आरोपाय हि पूर्वं तदुपस्थितिरावश्यकीति भावः । **मुख्यार्थारोपेणेति** । आरोपितसिंहत्ववान् माणवकादिसमभिव्याहारे सिंहशब्दार्थ इति भावः । मुख्यस्यैव ग्रहणे युक्त्यन्तरमाह—**अनियतश्चेति** । सिंहशब्दस्य माणवकबलीवर्दादिषु प्रयोगादिति भावः । एतेन—**वर्णग्रहणे 'लक्षणप्रतिपदोक्त'**परिभाषाऽप्रवृत्ते-

---

* ऋ० वे० १० । १० । १ † १ । ४ । ६१

ऽग्नीषोमीय'इति न वाहीकोऽनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः+ 'गौस्तिष्ठति' 'गामानये'ति ? अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति ।

प्र०—र्थारोपेणैव प्रवर्तते । अनियतश्च गौणोऽर्थः । तस्माल्लौकिकोऽयं न्यायो-'**गौणमुख्ययो**'रिति । '**गोऽभव**'दित्यत्र च जाड्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणत्वमर्थस्य । 'गोऽभव'दित्यत्र च वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं, 'सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणा'इति बहुवचनदर्शनात् । प्रकृतौ च गोत्वमारोपितं, न तु मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाऽभावः ।

शब्दाश्रये चेति । स्वार्थे वृत्तात्प्रातिपदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्निधानाद्गौणत्वं प्रतीयते । तस्य च स्वार्थस्य मुख्यव्यपदेशो नास्ति, गौणापेक्षया सम्बन्धि-

---

उ०—रोकारस्य लाक्षणिकत्वमित्यादि चिन्त्यमित्यपास्तम् । अनयैव तस्याऽपि वारणात् । ह्वावामश्चेत्यादेस्तज्ज्ञापकस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वमात्रज्ञापकतया वर्णग्रहणे सर्वत्र तदप्रवृत्तौ मानाऽभावाच्च । न चेयमपि **अर्थवत्**परिभाषामूलकत्वात्तद्वदेव विशिष्टरूपोपादानविषयेति कथमत्र वर्णग्रहणे प्रवर्ततां, तत्रैवाऽर्थोपस्थितेः सत्त्वादिति वाच्यं, 'निपात'इति विशिष्टरूपोपादानसत्त्वात् । निपातसंज्ञा हि चादिपदोपस्थितचादीनां सति संभवेऽर्थवतामेवेति ये सार्थकास्तेषां निपातपदेनाऽपि तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रकृतसूत्रस्थ**निपात**पदेन मुख्याऽर्थकनिपातानामेव ग्रहणं, न तु गौणाऽर्थकानामिति भावः । एवं च कार्यकालपक्षेऽपि 'च्व्यन्ता निपाता'इत्यस्याऽत्राऽनुपस्थितिः, एतत्परिभाषावशात् । विशिष्टरूपपदेन चाऽर्थवद्रूपमेवोच्यते । प्रकृते गौणत्वमुपपादयति—**जाड्यादिनेति** । आरोपे बीजमाह—**प्रकृतेः कर्तृत्वमिति** । एवंच 'गोऽभव'दित्यस्य गोभिन्नकर्तृकं गोसदृशरूपेण भवनमर्थः । यत्र च योगीश्वरशापादिना मुख्यगोरूपप्राप्तिस्तत्र च्विर्नेष्यते इति गोसदृशरूपेण भवनप्रतीतेस्तस्य गौणत्वमिति भावः । ननु '**सुवर्णपिण्डः** खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत'इति भाष्ये विकृतेरपि कर्तृत्वदर्शनादुक्तं—**वृत्ताविति** । एवं च च्व्यन्ते प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भावः । प्रकृतेरेव कर्तृत्वे हेतुमाह— **सङ्घीभवन्तीति** ।

ननु **शब्दाश्रये** चेतिभाष्यस्याऽर्थरहितवर्णमात्राश्रये इत्यर्थः प्रतीयते, स चाऽयुक्तः, सर्वनामस्थानाऽमशसाक्षिप्तप्रातिपदिकस्यौत इत्यनेन विशेषणादनयोरपि विशिष्टशब्दाश्रयत्वादत आह—**स्वार्थे इति** । स्वार्थादिप्रयुक्तकार्येण पूर्णस्य पदस्याऽर्थप्रतिपादनाय प्रयोगार्हस्य पदार्थान्तरान्वये बाधप्रतिसन्धाने गौणाऽर्थप्रतीतेरिति भावः । आक्षेपे, आक्षिप्तस्य वा शब्देऽन्वये मानाऽभावाच्च । **गौणापेक्षयेति** । मुख्यशब्दस्य गौणापेक्षया संबन्धिशब्दत्वात् । **गौणाऽभावे**—गौणस्य बुद्ध्यसंनिधाने, **मुख्यव्यपदेशस्य**—मुख्यपदस्याऽभावादित्यन्वयः । एवं च 'शब्दाश्रये चे'ति भाष्यस्य मुख्यव्यपदेशरहितस्वार्थबोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रये इत्यर्थः । पदव्यपदेशरहितस्य कार्यित्वेनाश्रयणमिति फलितमिति तात्पर्यम् । ननु द्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थकस्य कारकत्वज्ञानसापेक्षतया 'गां वाहीकमानये'त्यादौ विशिष्टस्य क्रियासंबन्धेन कर्मत्वेऽपि तदभिधानाय जायमाना द्वितीया समुदायस्याऽप्रातिपदिकत्वात्प्रत्येकं प्रवर्त्तते, ततश्च पूर्वमेव गौणत्वादात्वं न स्यादत आह—**तत्रेति** । **श्रौतः क्रियासंबन्ध इति** । द्वितीयाश्रुत्यनुपपत्त्या कल्पित इत्यर्थः । विभक्त्यन्तेन हि उपस्थिताऽर्थस्य क्रियान्वय इति ततः प्राग्गुणे साक्षात्परंपरासाधारण्येन द्रव्ये च साक्षात् सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिविवक्षयोभयत्र विभक्तिरिति भावः । **वाक्यीयान्न्यायात्**—आकाङ्क्षादिमूलकशक्त्या । **पश्चात्**—विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरम् । **एवमिति** । द्वितीयादेः सामान्यतः क्रिया-

---

+ ७ । १ । ९०; ६ । १ । ९३

शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥ १५ ॥

उञ ऊँ ॥ १ । १ । १७-१८ ॥

इह कस्मान्न भवति—आहो इति, उताहो इति ? 'उञ' इत्युच्यते । न चाऽत्रोञं पश्यामः । उञोऽयमन्येन सहैकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नोञेकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते' इति यदयमोत् [१ । १ । १५] इत्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति ।

प्र०—शब्दत्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाऽभावेऽभावाच्छब्दाश्रये चेत्युक्तं न त्वत्रार्थो नापेक्षते । तत्र यथा 'श्वेतं छागमालभेते'ति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबन्धो, वाक्यीयात्तु न्यायात् पश्चात्परस्परेण। एवं 'गां वाहीकमानये'ति पूर्वं क्रियाभिसंबन्धापेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां वाक्यीयान्न्यायात्सामानाधिकरण्याद्गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति 'पदकार्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वि'त्युक्तं **शब्दाश्रये चेति** ।

उञ ऊँ । **इह कस्मादिति** । निपातसमाहारं मत्वा प्रश्नः । **यदयमिति** । एकादेशे कृते आदिवद्भावात्संज्ञासिद्धिः ।

उ०—संबन्धज्ञानापेक्षत्वात्तज्ज्ञानमूलकद्वितीयाद्युत्पत्तौ गोपदार्थस्य वाहीकेऽन्वयः पश्चादेव । एवंच कर्मणोरेव विशेष्यविशेषणभावो, न तु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति भावः । यत्तु विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकसंबन्धरूपत्वेन तयोः संबन्धबोधः श्रुतिकृत इति श्रुतेर्वाक्यापेक्षया शीघ्रं प्रवृत्त्या प्रथमं तयोरन्वयबोधः, पश्चाद्गुणद्रव्ययोः परस्परान्वयबोधः । एव 'गां वाहीकमानयेत्यादावपी'ति कैयटार्थं व्याख्याय दूषयन्ति—'गां वाहीकं पाठये'त्यादौ यत्र गौणार्थप्रादुर्भावं विना क्रियासंबन्ध एवाऽसंभवी, तत्र पूर्वमेव गौणत्वावगतेरात्वाद्यनापत्तिरिति । तदेतेन परास्तम् । विभक्त्यन्तस्यैव प्रयोगेण तत उपस्थितानामर्थानामितराऽन्वयेन प्रातिपदिकमात्रार्थेन पूर्वमन्वय इत्यस्य वक्तुमप्यशक्यत्वाच्च, तादृशबोधद्वयकल्पने गौरवाच्च, अनुभवाऽभावाच्च । किं च अपदस्याऽप्रयोगेण बोद्धृभिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थत्वग्रहेण 'अस्वं स्वं संपद्यते' 'अमहान्महान्भूतस्त्वद्भवती'त्यादौ भाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेशदीर्घादीनां करणेन चाऽस्य न्यायस्य पदकार्यमात्रविषयत्वमुपात्तविशिष्टरूपकेत्यपि बोध्यम् । अत एवात इञित्यादेः श्वशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थेऽपि प्रवृत्तिः । किं च गामित्युक्ते सर्वा क्रिया प्रसक्तेत्याद्यर्थवत्सूत्रभाष्यबलात्संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवतीति वृद्धि सूत्रस्थभाष्याच्च सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादेरेव द्वितीयादिनियामकत्वेन मदुक्तव्याख्यैव तस्योचिता । प्रयोक्ताऽपि पदान्येवार्थे मुख्ये गौणे वा प्रयुयुक्षति, न तु प्रातिपदिकादिक्रमेणेति सुष्ठूच्यते—**पदकार्येष्विति** । **सामानाधिकरण्यादिति** । इदमुपलक्षणं, पठनादिक्रियान्वयादित्यपि बोध्यम् ।

उञ ऊँ । **प्रश्न इति** । एवंचाऽत्र 'ऊँ'—आदेशः प्राप्नोतीति भावः । **संज्ञासिद्धिरिति** । निपातएकाजित्यनेनेत्यर्थः । स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यम् । एकादेशस्थान्यल्वृत्तिधर्मत्वात् । एकादेशस्थान्यल्मात्रवृत्तिधर्मस्तु नायम्, उञिति समुदायेऽपि सत्त्वात् । तेनाऽन्तादिवद्भावेन ताद्रूप्यानतिदिेशेऽपि न दोषः ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उक्तमेतत्—'प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः' इति । दोषः खल्वपि स्याद्यद्युञेकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्येत । जानु उ अस्य रुजति, जानू अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति । मय उञो वो वा [८ । ३ । ३३] इति वत्वं न स्यात् । एवं तर्ह्यकनिपाता इमे ।

अथ वा द्वावुकाराविमौ । एकोऽननुबन्धकोऽपरः सानुबन्धकः । तद्योऽननुबन्धकस्तस्यैष एकादेशः ।

उञ इति योगविभागः ॥ १ ॥

'उञ' इति योगविभागः कर्तव्यः । 'उञः' शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा

प्र०—इह रूपत्रयं साध्यम्-'उ इति' 'विति' 'ऊँ इति' । तच्चैकयोगे न सिध्यति । एकयोगे ह्युञ इति श्रुतिरादेशेन श्रुतत्वात्संबध्यते न प्रगृह्यसंज्ञया । सा तु 'निपात एकाजना'ङिति नित्यैवाऽस्य भवति । शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या ऊँ आदेशे विकल्पिते रूपद्वयं स्यात्-'उ इति', 'ऊँ इति' न तु 'विती'ति, तदर्थमाह—उञ इति योगविभाग इति । 'उञ' इत्यत्र 'शाकल्यस्येतौ प्रगृह्य'मिति चानुवर्त्तते । तत्र प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते, नाऽन्येषामिति स्मृत्यन्तरानु-

---

उ०—भाष्ये-यद्यञिति । सामान्येन ज्ञापकमिति भावः । वत्वाऽभावपक्षे 'ऊँ'आदेशो न स्यादित्यपि दोषो बोध्यः ।

नित्यैवेति । आदेशाऽभावपक्षे इत्यर्थः । नतु वितीति । न च'उ इती'त्यस्य निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धत्वेन शाकल्याऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्पक्षे वितीति भविष्यतीति वाच्यं, मयः परत्वे किम्वितीत्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपाऽसिद्धिप्रसङ्गात् । शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यान्निपातेति प्रगृह्यत्वाऽभावे 'मय' इति वत्वस्याऽसिद्धत्वेनेकोयणचीति वत्वेऽनुस्वारापत्तेः । उ इतीत्यतः सानुबन्धकबोधस्याऽपीष्टत्वेन तदनापत्तेश्चेति भावः । अन्ये तु अनेन प्रकरणात् प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्य च विधानेन तस्य निपात इति प्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पे 'ऊँ इति' वितीति सिद्धयति, न तु 'उ इति' अतो योगविभागः । न चाऽपवादे विशिष्टे ऊँआदेशे असति निपातेति प्रगृह्यत्वं स्यात्, अप्रवर्तमानाऽपवादस्योत्सर्गबाधकत्वाऽभावात्, अत एव 'पारेमध्ये' इत्यव्ययीभावाऽभावे उत्सर्गः षष्ठीसमासो भवतीति वाच्यम् । प्रगृह्यपदस्य सर्वत्र साक्षादुद्देश्यसंबन्धस्य क्लृप्तत्वेनाऽत्र विधेयविशेषणत्वे मानाऽभावात् । सह विधानेन वाक्यभेदस्याऽप्यभावात् स्थानिवद्भावेन च 'ऊँ' इत्यस्य प्रगृह्यकार्यं बोध्यम् । एवंच पक्षे प्रगृह्यत्वाऽभावेऽप्यस्य तात्पर्यान्नैतदभावे 'निपात' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्याहुः । प्रगृह्यस्येति । अनुवर्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेन संबन्धे उञ्मात्रस्य नित्यं प्रगृह्यसंज्ञकस्य 'ऊँ'भावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेरनुवर्त्तमानप्रगृह्यपदं षष्ठ्यन्ततया विपरिणमय्य स्थानिना संबध्यत इति भावः । द्वे एवेति । न च 'उ इती'ति रूपमपि निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धं, सानुबन्धकप्रतीत्यनापत्तेः । मयः परत्वे 'किम्विती'त्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपाऽसिद्धिप्रसङ्गाच्च । वस्तुतस्तु उञ इत्यस्याऽत्रानुवृत्तस्याऽर्थाधिकारादप्रगृह्यपरतैव, प्रगृह्यमिति चादेशविशेषणमेव । तथैव भाष्यस्वरसादिति 'ऊँ इति' 'उ इति'च रूपे स्यातां, न तु 'विती'ति तदर्थं विकल्पानुवृत्तिः । ऊँ इति दीर्घोच्चारणात्प्रगृह्यपदस्याऽत्र सम्बन्ध इति सर्वमवदातम् ।

भवति । उइति, विति । ततः 'ऊँ' । उञ 'ऊँ' इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च ऊँ इति । किमर्थो योगविभागः ?

ऊँ वा शाकल्यस्य ॥ २ ॥

शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन 'ऊँ' विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति,'उ इति' । अन्येषामाचार्याणां मतेन 'विति' ॥ १७ ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १ । १ । १९ ॥

'ईदूतौ सप्तमीत्येव'

'ईदूतौ सप्तमी'त्येव सिद्धं, नार्थोऽर्थग्रहणेन ।

प्र०—सन्धानद्वारेण विभाषा संपद्यते–'उ इति वितीति । 'ऊँ' इत्यत्र च यदि शाकल्यस्येति नाऽपेक्ष्यते, तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात् । ततश्च 'विति' 'ऊँ' इति एते द्वे एव रूपे स्याताम् ।तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सति त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति ।

ऊँ वा शाकल्यस्येति । शाकल्यस्य श्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति । एतदेव व्याचष्टे—**शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति** । प्रगृह्यसंज्ञाऽऽदेशश्च । तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलस्वरूपतया निर्देशात्प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयस्तथापीहोत्र इति षष्ठीनिर्देशात्स्वरूपपदार्थकः संपद्यते ।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । ईदूतौ सप्तमीत्येवेति । सप्तमीसहचरितं यदीदूदन्तं, सप्तम्यां वा

उ०—**किमर्थो योगविभाग इति** । प्रगृह्यत्वाऽऽदेशयोः शाकल्यमते एव प्राप्त्या एकप्रयोग एव प्रवृत्तिः स्यात् । एवंच 'ऊँ इति' 'विती'ति च रूपे । ते चैकयोगेऽपि सिध्यत इति प्रश्नः । एवं चैकयोगे वितीति न सिध्यतीति प्रागुक्तकैयटश्चिन्त्य एवेति बोध्यम् ।

शाकल्येति । एवंच योगविभागसामर्थ्याच्छाकल्याऽनुवृत्तिसामर्थ्याच तन्न यथाश्रुतम् । किं तु विकल्पमात्रतात्पर्यकमिति विकल्पद्वयेन सकलेष्टसिद्धिरिति भावः । एवंच शाकल्यमत एव विकल्पः फलितः । तदाह भाष्ये—**शाकल्यस्यविभाषेति** । शाकल्यमते 'ऊँ' आदेशविकल्पे यत्फलति तद्दर्शयति—**प्रगृह्यसंज्ञादेशश्चेति** । तन्मते पर्यायेणोभयं सिध्यतीत्यर्थः । ननु 'प्रगृह्य'मित्यस्य प्रथमान्तस्य कथमुञ इत्यनेन षष्ठ्यन्तेनाऽन्वय इत्यत आह—**यद्यपीति** । **फलरूपतयेति** । **फलं**—संज्ञाया बाध्यतया संज्ञिनः, तद्बोधकं पदं लक्ष्यते । **तद्रूपतया** । तेन च तत्समानविभक्तिकतयेत्यर्थः । 'द्विवचनाद्यभिधेय'इति बहुव्रीहिः । प्रगृह्यशब्दवदभिन्नं द्विवचनादीति बोधः । प्रगृह्यशब्दवत्त्वेन च द्विवचनादि प्रगृह्यपदाभिधेयमिति बोध्यम् । **स्वरूपपदार्थक इति** । उञो वाचकं प्रगृह्यपदमित्यर्थादिति भावः । वस्तुतः पूर्वत्रापि शब्दपर एव, शब्दार्थयोरभेदात्सामानाधिकरण्यं, 'पटः शुक्लः' इतिवत् । प्रकृते तु 'पटस्य शुक्ल'इत्यत्रेवोक्तरीत्या वैयधिकरण्येनाऽन्वय इति न कश्चिद्दोषः । केचित्तु प्रदेशे वृद्धिपदाऽभिन्ना आदैच इति उपस्थितिः । संज्ञावाक्ये तु तथा शाब्दबोधः । 'द्विवचनाद्यभिधेय'इत्यस्य द्विवचनादिविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः । षष्ठीसमभिव्याहारे तु विशेष्यतया स्वरूपपदार्थक इति कैयटं योजयन्ति ॥ १७ ॥

ईदूतौ च० । ईकारोकारात्मकसप्तम्या असंभवं मत्वाह—**सप्तमीसहेत्यादि** । तात्पर्यानुपपत्त्या च

लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । क्व ? 'सोमो गौरी अधिश्रितः†' । इष्यते चात्रापि स्यादिति । तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम् । नाऽत्र सप्तमी लुप्यते । किं तर्हि ? पूर्वसवर्णोऽत्र भवति × ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाऽऽम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

यदि पूर्वसवर्णः, आडाम्भावाश्च प्राप्नोति+ ।

एवं तर्ह्याहाऽयमीदूतौ, सप्तमीति । न चास्ति सप्तमीदूतौ, तत्र वचनाद्भविष्यति ।

प्र०—परतस्तत्प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां 'सोमो गौरी अधिश्रित'-इत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः ।

लुप्त इति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणे सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वादसत्याश्च कार्याऽभावात्प्रत्ययनिमित्तं यत्राऽन्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणस्य सद्भावाद्गौरीत्यत्राऽप्रसङ्गादर्थग्रहणं कृतम् । अर्थग्रहणे सत्यर्थनिमित्ता संज्ञेयं भवति, न प्रत्ययश्रवणनिमित्तेति लोपेऽपि सिध्यति । **पूर्वसवर्ण इति** । सति च पूर्वसवर्णे एकादेशे चादिवद्भावाद्भवतीकारः सप्तमीति सिद्धा संज्ञा ।

आडाम्भाव इति । एकादेशं बाधित्वाऽऽडामौ स्याताम् ।

वचनादिति । सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यत इति वचनसामर्थ्या'त्सप्तमी'शब्देन सप्तमीसहचरितस्य ग्रहणान्मुख्यकल्पनाऽसंभवे गौणी कल्पना गृह्यते इत्याश्रयणात्सिध्यतीति भावः ।

उ०—लक्षणेति भावः । **सप्तम्यां वेति** । सप्तमीति पदं लुप्तसप्तमीकं व्याख्यास्यत इति भावः । जघन्यवृत्तिकल्पनापेक्षयेदं न्याय्यमिति तात्पर्यम् । **लुप्तायामपीति** । **'न लुमते'**ति निषेधस्तु अनित्यत्वान्न सप्तम्यां परत इत्यर्थेऽपीति भावः ।

ननु प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधौ ईकाराद्यन्तं यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थे प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं 'सोमो गौरी' इति तत्राह—**संज्ञेति** । **सप्तम्या एवेति** । सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यन्तत्वे, सप्तमीसहचरितलाक्षणिकत्वे च न मानमिति भावः । यद्यपीकारोकारसप्तम्योरसंभव एव तत्र मानं, तथापि 'वचना'दित्यादिना तद्वदयतीत्यत्र तात्पर्यम् । **असत्याश्च कार्याभावादिति** । प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं हि सन्धिकार्याऽभावफलकप्रकृतिभावः । लुप्ते षष्ठ्यर्थप्रसङ्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वेन सन्धिकार्याऽप्राप्त्या प्रकृतिभावानुपयोगात्तत्कार्याऽभाव इत्यर्थः । तदेवाह—प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना । **पूर्वसवर्णे इति** । स च **'सुपां सुलुगि'**त्यनेन ।

एकादेशमिति । परत्वाद्वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्चेति भावः । एवंच ङ्यन्ते 'गौरी'त्यादौ लुक आवश्यकत्वेन तदर्थमर्थग्रहणमिति तात्पर्यम् ।

सर्वत्रैवेति । ननु 'ययी'त्यादिभ्यो ङौ दीर्घे 'तनू'इत्यादौ ओस्सुपोः पूर्वसवर्णादेशे च ईदूदन्तसप्तमीसंभवात्कथमेतदिति चेन्न, **'ईदूत्सप्तमी प्रगृह्यम्,'** **'अदसः,'** **'एच्च द्विवचनम्'** इत्येव सिद्धे स्थलान्तरे **'ईदूतौ सप्तमी'**ति गुरुवचनसामर्थ्येन सप्तमीसहचरितग्रहणमिति भाष्याशयान्न दोष इति **केचित्** । तन्न । **'न चास्ति सप्तमी ईदूता'**विति भाष्याऽसङ्गतेः । तस्मादेतद्भाष्यप्रामाण्यात्तेषामनभिधानमिति तत्त्वम् ।

---

† ऋ० वे० ६ । १२ । ३ × ७ । १ । ३९ + ७ । ३ । ११२; ११६

वचनाद्यत्र दीर्घत्वम्

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते†—'दृति॑ न शुष्कं॑ सर॒सी शया॑न'मिति†† । सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति—'सोमो॒ गौ॒री अधि॑श्रि॒तः'‡‡ इति ।

'तत्रापि सरसी यदि' ।

तत्रापि सिद्धम् । कथम् ? यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति । अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः । कथम् ? दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि 'सरस्य' इत्युच्यन्ते ।

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो 'न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् । वध्वोरगारं वध्वगारम् । प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति ।

मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

अथ वा 'पूर्वपदस्य मा भू'दित्येवमर्थमर्थग्रहणम् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः,

---

प्र०—मुख्यकल्पना सम्भवत्येवेत्याह—**यत्रेति** । '**सरसी**'ति । **अत्र** सरः शब्दात्परस्य ङिशब्दस्य '**इयाडियाजीकाराणामुपसङ्ख्यान**'मितीकारे कृते भवतीकारः सप्तमीति तत्रैव स्यान्न तु गौरीत्यत्रेति भावः ।

सरसी यदीति । 'यदी'ति सम्भावनायाम् । तस्मात्स्थितमेतत्-वचनात्सर्वत्र लुप्तायामपि सप्तम्यां भविष्यतीति नार्थोऽर्थग्रहणेन ।

ज्ञापकमिति । '**ईदूदे**'दित्यत्र तृतीयचतुर्थपक्षयोरित्यर्थः । इह प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्ययलक्षणं स्यात्तदेदूतौ च सप्तमीत्येव सप्तमीसहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदूदन्तं तत्प्रगृह्यसञ्ज्ञमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन ? तत्क्रियमाणं प्रत्ययलक्षणाऽभावं सूचयति ।

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात्तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफला-

---

उ०—**सरः शब्दादिति** । सरस्शब्दस्याऽसुनन्तत्वेनाद्युदात्तत्वेऽपि स्वरव्यत्ययात् '**दृति॑ न शुष्कं॑ सरसी शया॑न**मित्यत्र सरसीत्यस्याऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम् ।

निराकर्त्तुः संशयार्थो 'यदि'शब्दोऽनुपपन्न इत्यत आह—**सम्भावनायामिति** । '**शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्यु**'रितिवदसन्धिग्धेसन्दिग्धवचनमिदमिति भावः । 'सरसी'शब्दो यदि ङीषन्तस्तदाऽन्तोदात्तत्वं न्यायसिद्धम् । असुन उगन्तत्वान्ङीबन्तत्वे तु स्वरव्यत्ययादेव तत्त्वम् । एवं च ततो लुकैवोक्तप्रयोगे सिद्धे 'इया'डिति वार्तिके ईकारादेशो न विधेय इति भाष्याशयः । तस्मात्पूर्वोक्तरीत्या वचनसामर्थ्याल्लुप्तेऽपि सिद्धिः ।

सप्तमीसहचरितत्वं च प्रत्ययलक्षणेन बोध्यम् ।

संज्ञायामितीति । अत एवाऽग्रे भाष्ये'—जहत्स्वार्था वृत्ति'रिति सङ्गच्छते । न च वाक्येन

---

† ७ । १ । ३९*　†† ऋ० वे० ७ । १०३ । २　‡‡ ऋ० वे० ६ । १२ । ३

नद्यामातिर्नद्यातिः ।

अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवाऽत्र न भवति ? 'जहत्स्वार्था वृत्ति'रिति । अथाऽजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव । अजहत्स्वार्थायां च न दोषः । समुदायार्थोऽभिधीयते ।

'ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् । पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥१॥
वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि । ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥२॥

प्र०—ऽभावादाह—**मा वेति** । **वाप्यश्वो नद्यातिरिति** । '**संज्ञाया**'मिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्वपदमिति स्यात्प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणम् ।

अथेति । अस्त्येवाऽत्र सप्तम्यर्थ इति प्रश्नः । **जहत्स्वार्थेति** । समासस्यैवाऽर्थवत्त्वात्पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवदानर्थक्यात्सप्तम्यर्थोऽत्र नास्तीत्यर्थः ।

समुदायार्थ इति । वृत्तौ हि पूर्वपदं स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंसृष्टस्य प्रधानार्थस्याऽभिधानात्पांसूदकवत्स्वार्थस्य विवेकाऽनवगमात्समुदायाऽर्थो वृत्तौ संसृष्टरूपेणैवाऽभिधीयते । सप्तम्यर्थग्रहणेन—यावानर्थो वाक्ये सप्तम्यन्तेनाऽभिधीयते केवलोऽसंसृष्ट उद्भूतस्तस्यैवेह ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ १९ ॥

उ०—संज्ञाऽनवगमादस्य नित्यसमासत्वे 'वाप्यामश्व' इति विग्रहो नोचित इति वाच्यं, वाक्यात्संज्ञिनोऽनवगमेन नित्यसमाससदृशत्वेऽपि न तद्विधायके वाग्रहणाऽसंबन्ध इति समासघटकीभूतानां तद्विषये विग्रहाऽभावे मानाऽभावात् । ध्वनितं चेदं **द्वितीयतृतीयेति** सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यते । **सप्तमीसहचरितमिति** । प्रत्ययलक्षणेनेति भावः ।

वर्णवदानर्थक्यमिति । संज्ञायामिति समासेऽस्य रूढिशब्दत्वादवयवार्थाऽप्रतीतेरिति भावः । 'वाप्यामश्व' इति विग्रहप्रदर्शनं तु रथन्तरादिपदानां रथेन तरतीत्यादिविग्रहप्रदर्शनवद्बोध्यम् । अत एव—**'जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी'**ति वृद्धैरुक्तम् ।

भाष्ये—**अथाऽजहत्स्वार्थायामिति** । '**सुप्सुपे**'ति समासेन केवलयौगिके इत्यर्थः ।

प्रधानार्थमपीति । अश्वपदशक्तिसमुदायशक्तिसहकारेण गृहीतशक्तिकाद्वापीपदात्स्वार्थविशिष्टप्रधानार्थस्यैवोपस्थितेरित्यर्थः । तत्र समुदायशक्तिः संसर्गांऽश एव । तदाह-**स्वार्थसंसृष्टस्येत्यादि** । **विवेकानवगमात्** । पृथगनुपस्थितेरित्यर्थः । **पांसूदकमिति** । पांसूदकं मिलितं यथा संसृष्टमेव ज्ञानविषयो, न तु पृथक्, तथा समासात्संसृष्ट एवोपस्थितिविषयो न तु पृथगित्यर्थः । **यावानित्यस्य** विवरणं **केवल** इति । कैवल्यं विवृणोति—**असंसृष्ट उद्भूत इति** । **असंसृष्टत्वं**-विशेषणाऽविशिष्टत्वम् । उद्भूतत्वमितराऽविशेषणत्वमिति बोध्यम् । **समुदायरूपोऽर्थः**-पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थोऽभिधीयतेऽभिधाभिः परस्परसहकारेणोपस्थाप्यत इति भाष्यार्थः । **अर्थग्रहणसामर्थ्यात्**सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नार्थकमर्थग्रहणमिति भावः । 'गौरी'त्यादौ त्वस्त्येव गौर्यादिपदानां सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वम् । समभिव्याहृतपदान्तरार्थानन्वयित्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैव **सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वरूपत्वात्** । न चार्थग्रहणेऽपि गौरीत्याद्यसिद्धिः । सप्तम्यर्थे ईकाराद्यभावात् । ईदाद्यन्तमित्यर्थस्तु दुर्लभो, विशेष्याऽभावादिति वाच्यम् । सामर्थ्याच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावात् ॥ १९ ॥

दाधा घ्वदाप् ॥ १ । १ । २० ॥

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम् ॥ १ ॥

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । 'दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्ती'ति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? आत्वभूतानामियं संज्ञा क्रियते, साऽऽत्वभूतानामेव स्यादनात्वभूतानां न स्यात् । ननु च भूयिष्ठानि घुसंज्ञाकार्याण्यार्द्धधातुके, तत्र चैत आत्वभूता दृश्यन्ते । 'शिदर्थम्' । शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । शित्यात्वं प्रतिषिध्यते† तदर्थम् । प्रणिदयते प्रणिद्यति प्रणिधयतीति‡ ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति 'घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्विकृतार्थम्' । घुसंज्ञायां प्रकृति-

---

प्र०—दाधा घ्व । दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञा विधीयमाना रूपान्तरयुक्तानां दोदेङ्धेटां न प्राप्नोतीत्याह—**घुसंज्ञायामिति** । **किं प्रयोजनमिति** । दोदेङ्धेटामेजन्तानामनुकरणानि व्यवस्थाप्यात्वे कृते ददातिदधातियच्छत्यनुकरणानां चैकशेषे कृते द्वन्द्वनिर्देशात्सिद्धा दोदेङ्धेटामपि घुसंज्ञा, कृतात्वानां चैषां स्थानिवद्भावेन सिद्धेति प्रश्नः । **आत्वभूतानामिति** । भवतेः प्राप्त्यर्थादाधृषाद्वेति विभाषितणिचः कर्तरि, कर्मणि वा क्तप्रत्ययः । तत्र आत्वं भूता आत्वेन वा भूताः । आकारान्ता इत्यर्थः । नतु लक्षणेन कृतात्वा इति विज्ञेयम् । अस्याप्ययमभिप्रायः—एजन्तानुकरणत्वे प्रमाणाऽभावात्, प्रक्रियागौरवाच्च प्रयोग एव ये आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः, सामान्यानुकरणं वा 'दा' इति 'धा' इति पृथक् पदं निर्दिष्टमिति । **प्रणिदयत इति** । घुसंज्ञायां सत्यां **'नेर्गदे'**ति णत्वं भवति ।

प्रणिदातेति । द्यतेर्देङो वा रूपम् । **प्रणिधातेति** । धेटः । **लक्षणेति** । लाक्षणिके च

उ०—दाधा घ्व । **दाधाशब्दयोरिति** । प्रयोगस्थदाधारूपाणामेव सूत्रेऽनुकरणादिति भावः । **दोदेङ्धेटामेजन्तानामिति** । एषां चाऽत्र **'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'**तिन्यायादशितीति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणाच्चात्वमिति भावः । अत्र च पक्षे **'लक्षणप्रतिपदोक्त'**परिभाषा**'निरनुबन्धक'**परिभाषादीनां न प्रवृत्तिः, सर्वेषां स्वरूपेणैवाऽनुकृतत्वात् । दारयतिधारयत्योश्च नाऽतिप्रसङ्गः । तयोरनुकरणे आत्वाऽसंभवेनेह दृ-धृ इत्यनयोरनुपात्तत्वात् । दीङोऽपि नेह ग्रहणम्, एज्विषयाऽभावेन तदनुकरणे आत्वाऽसंभवादिति बोध्यम् । नन्वात्वभूतानामित्यस्य जातात्वानामित्यर्थे दाणादीनां संज्ञा न स्यान्निष्ठायाः पूर्वनिपातश्च स्यादत आह—**भवतेरिति** । प्राप्तात्वानामित्यर्थः । **प्रमाणाऽभावादिति** । प्रयोगार्थत्वाच्छास्त्रस्योपस्थितप्रयोगस्थाऽनुकरणे संभवति अनुपस्थितैजन्तानुकरणे प्रमाणाऽभाव इत्यर्थः । **गौरवाच्चेति** । दीङस्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यत्र **'नेर्गदे'**ति णत्वानाऽपत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । एकशेषस्य सर्वदाधारूपाणामानन्त्येन ज्ञानाऽसंभवाद्दुर्ज्ञेयत्वेऽप्याह—**सामान्येति** । ननु समाहारद्वन्द्वे 'दाध'मिति स्यात्, अन्यत्र 'दाधाविति स्यादत आह—**पृथक्पदमिति** । अत्र सो रुत्वे यत्वे लोपे च निर्विसर्गं साधु ।

विकृतानां दोदद्घोरिति सूत्रे धेपिनवृत्त्यर्थं दाग्रहणपर्यालोचनया घुत्वं सुलभमिति मत्वा वार्तिके

---

† ६ । १ । ४५ ‡ ८ । ४ । १७

ग्रहणं क्रियते । किं प्रयोजनम् ? शिदर्थं विकृतार्थं च । शित्युदाहृतम् । विकृतार्थं खल्वपि—प्रणिदाता प्रणिधाता । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति, प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्याल्लक्षणेन ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात् ।

अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते—दाधाः प्रकृतय इति, आहोस्विद्दाधां प्रकृतय इति ? किं चातः ? यदि विज्ञायते—'दाधाः प्रकृतय' इति, स एव दोषः—आत्वभूतानामेव स्यादनात्वभूतानां न स्यात् । अथ विज्ञायते—'दाधां प्रकृतय' इति, अनात्वभूतानामेव स्यादात्वभूतानां न स्यात् । एवं तर्हि, नैवं विज्ञायते—'दाधाः प्रकृतय' इति, नापि 'दाधां प्रकृतय' इति । कथं तर्हि ? 'दाधा घुसंज्ञा भवन्ति, प्रकृतयश्चैषा'मिति ।

तत्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ? 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' [१ । १ । १९] इति । ततो वक्ष्यामि—'दाधा घ्वदाप्' 'अर्थ' इति । नैवं शक्यम् । ददातिना समानार्थान् रातिरासतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहुः । एतेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं, प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव ।

प्र०—लक्षणाऽनुसन्धानद्वारेण प्रतिपत्तिर्बहिरङ्गा, प्रतिपदोक्ते त्वन्तरङ्गा ।

कथमिति । 'दाधाप्रकृतय'इति षष्ठीसमासः कर्मधारयो वोभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः । दाधाः प्रकृतय इति । दीयत इत्यादावीत्वादेः । आत्वभूतानामिति । दाण्दाञ्धात्राम् । प्रकृतयश्चैषामिति । प्रत्यासत्त्यैषामिति लभ्यते ।

अर्थ इतीति । एतद्द्वितीयं वाक्यम् । सन्निधानाच्च 'दाधामर्थे यो वर्तते स घुसंज्ञ' इति प्रकृतीनामपि सिध्यति ।

उ०—'शिदर्थ'मित्युक्तम् । भारद्वाजीयैस्तु तावद्विवेकाऽसमर्थान्प्रति 'विकृतार्थ'मित्यप्युक्तम् । 'प्रणिदाते'-त्यादौ लाक्षणिकत्वं स्फुटयति—द्यतेर्देङो वेति ।

'प्रकृतय'इत्यस्य सापेक्षत्वादाह—ईत्वादेरिति । दाणिति । 'आत्वभूता' इत्यनेन उपदेशे आकारान्ता एवोच्यन्ते, तद्भिलक्षणास्त्वनात्वभूता इति भावः । प्रत्यासत्त्येति । एवं चैषामिति नाऽपूर्वमिति भावः । एतत्सामर्थ्यादेव लाक्षणिकानामप्यनुकरणमनुमास्यत इति तात्पर्यम् ।

नन्वेकवाक्यत्वे दारयत्याद्येकदेशानर्थकव्यावृत्त्यर्थमेव तत्स्यान्न त्वन्यरूपप्रापकमत आह—एतद्द्वितीयमिति । अर्थवत्परिभाषयैवाऽनर्थकव्यावृत्तौ सिद्धायामर्थग्रहणाऽनुवृत्तिर्वाक्यभेदार्थैवेति भावः । भाष्ये—प्रीणातीति । यथा 'पितृभ्यः प्रीणाती'त्यादौ ।

न कर्तव्यम् । शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन । अवश्यं तत्र* माऽर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्, प्रणिमयते प्रण्यमयतेत्येवमर्थम् । तत्पुरस्तादपकृक्ष्यते, घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते—प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति+ अत्रापि प्राप्नोति । अथाऽक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति ? आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते । यथैव तर्ह्यक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते एवं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते ।

विकृतार्थेन चाऽपि नार्थः । दोष एवैतस्याः परिभाषाया 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति—'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति ।

प्र०—तत्पुरस्तादिति । 'नेर्गदे'ति सूत्रे घुमाशब्दयोर्मध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं, तदुभाभ्यामभिसम्भन्त्स्यते । प्रनिमिनोतीति । 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चे'त्यात्त्वविधानाद्भवति माप्रकृतित्वमनयोः ।

गामादाग्रहणेष्विति । अस्य चाऽर्थस्य 'देपः पित्वमदा'बिति पित्प्रतिषेधे सामान्यग्रहणार्थं लिङ्गम् । अन्यथाऽस्य लाक्षणिकत्वादत्र ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधाऽर्थेन पित्त्वेन । सामान्यापेक्षया च 'निरनुबन्धकग्रहण'इति, 'लक्षणप्रतिपदोक्तयो'रिति च परिभाषाद्वयाऽनुपस्थानमिह ज्ञापयतीति धेटोऽपि सिद्ध्यति । 'दोदद्घो'रित्यत्र वा 'द' इत्येतद्धेट्निवृत्त्यर्थं सद्धेटो घुसंज्ञां ज्ञापयति । न हि दधातिनिवृत्त्यर्थं 'द' इत्येतत्, अस्य 'दधातेर्हि'रिति ह्यादेशविधानाद्द्भावाऽप्रसङ्गात् ।

उ०—ननु तत्रोभयाऽन्वयाय प्रकृतिग्रहणद्वये कर्त्तव्येऽत्रैव करणं युक्तमत आह—तदुभाभ्यामिति । घुप्रकृतिमाशब्दानां द्वन्द्वे सन्निधानाऽविशेषादुभयप्रकृतिर्गृह्यते इति प्रणिदयते प्रणिमयत इत्युभयत्रापि णत्वं सिध्यतीत्यर्थः । आत्त्वविधानादिति । एज्विषये ईकारान्तानामात्त्वविधानादिति भावः । भाष्ये—एवं क्रियमाणेऽपीति । णत्वविधौ माङ्स्यतीति निर्देष्टव्यमिति भावः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया मीनातिमिनोत्यादेशानां ग्रहणाऽभावो वक्तुं शक्यस्तथापि मेङोऽग्रहणवारणाय 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इत्युक्तेर्माग्रहणे तदप्रवृत्तिः । 'मा माने' इत्यस्य योगे णत्ववारणाय च ङित्पाठ आवश्यक इति तात्पर्यम् ।

सामान्येति । एतत्सूत्रगृहीतदाधापेक्षया परिभाषागृहीतगाद्यपेक्षया, परिभाषाद्वयापेक्षया चेत्यर्थः । निरनुबन्धकेति । स च 'दोऽवखण्डने' इत्ययम् । धेटोपीति । अन्यथाऽस्य लाक्षणिकत्वाद्ग्रहणाऽप्रसक्तिः । यत्तु 'सानुबन्धकत्वा'दिति । तन्न । निरनुबन्धकस्य 'धा' इत्यस्याऽप्रसिद्धत्वात् । ये तु दाविषयमेव तज्ज्ञापकं मन्यन्ते तन्मते धेडंशे ज्ञापकान्तरमाह—दो ददिति ।

---

* ८।४।१७　　+ ६।१।५०

समानशब्दप्रतिषेधः ॥ २ ॥

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रनिदारयति प्रनिधारयति । दाधा घुसंज्ञा भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति ।

समानशब्दाऽप्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणात् ॥ ३ ॥

समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । घुसंज्ञा कस्मान्न भवति ? 'अर्थवद्ग्रहणात्' अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणं, न चैतावर्थवन्तौ ।

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न चैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः ।

यद्येवमिहापि तर्हि न प्राप्नोति—प्रणिदापयति प्रणिधापयतीति । अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ, नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः ।

न वाऽर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथाऽन्यत्र ॥ ५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते ।

प्र०—**समानशब्दानामिति** । समानश्रुतीनामित्यर्थः । **प्रनिदारयति प्रनिधारयति** । दृङ्-धृङोर्णिचि वृद्धावाकारे कृते दाधाशब्दौ संपद्येते । तौ चाऽर्थवन्तौ । पश्चात्तु रपत्वं क्रियमाण-मागमभूतत्वादन्यत्वं न करोतीति प्राप्तिः ।

अर्थवद्ग्रहणादिति । **'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'**त्यस्य **'स्वं रूप'**मित्यनेन ज्ञापित-त्वात् । **'उरण् रपर'** इति चाऽण्विधीयमान एव रपरो भवतीति वृद्धिः क्रियमाणा रपरा भवतीति दार्धारोरेवार्थवत्त्वं न तु तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा ।

अनुपसर्गाद्वेति । अभ्युपगम्य घुसंज्ञां दोषं परिहरति । घुसंज्ञापेक्षया यस्योपसर्गत्वं तस्मात् परस्य नेर्घौ परतो णत्वं विधीयते । अत्र दाधाऽपेक्षया नास्ति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं, किंतु दार्धारोरपेक्षयेत्यदोषः ।

इहापि तर्हीति । अत्रापि पुकि कृते पकारान्तोऽर्थवान् न केवलो दाशब्दः, पुगन्तमेव च प्रत्युपसर्गत्वम्, न दाशब्दं प्रतीति प्रश्नः ।

न वाऽर्थवत इति । लब्धात्मकस्य भावस्य निमित्तवशादुपचयाऽपचयौ व्यपदेशहानिं

उ०—समानत्वं नाऽर्थत इत्याह—**श्रुतीनामिति** । **तौचेति** । एतेनाऽनर्थकत्वात्तयोर्घुत्वं नेत्यपास्तम् । **पश्चादिति** । प्रणिदापयतीत्यत्र पुगिवेति भावः । **आगमभूतत्वात्**—आगमस्वरूपत्वात् ।

अभ्युपगम्येति । **अदाबिति** प्रतिषेधार्थेन दैपः पित्त्वेन दो ददित्यनेन च परिभाषामात्राऽनुपस्थान-ज्ञापनसंभवादिति भावः । **किंत्विति** । तयोरेव क्रियावाचित्वादिति भावः ।

भाष्ये—**तद्गुणीभूत इति** । यमुद्दिश्यागमो विहितः स **तद्गुणीभूतः**—शास्त्रेण तदवयवत्वेन

यथान्यत्र । तद्यथा—अन्यत्राप्यर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । क्वान्यत्र ? लविता चिकीर्षितेति ।

युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात् ? न । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः ? अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः ? बाढं युक्तम् । शब्दा-

---

प्र०—न कुरुतः, यथा देवदत्तस्याङ्गाधिक्याऽङ्गच्छेदौ । इहाप्यन्तरङ्गत्वात् कृतायां दाधोर्घु संज्ञायां पश्चादुत्पन्नः पुगागमो घुव्यपदेशं न निवर्त्तयति नाप्यर्थवत्त्वमित्यदोषः । अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशहानिं न करोति, यथा सत्यपि रेफेऽकाराकारयोर्गुणवृद्धिव्यपदेशाऽहानिः । इह त्वर्थवतो ग्रहणादर्थवत इत्युक्तम् । यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेण विशेष्यते तदाऽयं परिहारः, ण्यर्थविशेषणत्वे तु प्रस्य दावौ प्रत्यनुपसर्गत्वाण्णत्वं न भवत्येव । **तद्गुणीभूत इति** । प्रयोगसंपादन उपकारक इत्यर्थः ।

युक्तं पुनरिति । ततश्च नित्येष्वागमविरोधात्तद्द्वारेणादेशविधानाद्दाप्शब्द एवार्थवान्न दाशब्द इति तदवस्थो दोष इति भावः । **अथ युक्तमिति** । तत्रापि स्थानिनमपनीयादेशः क्रियत इत्यनित्यत्वप्रसङ्गः । यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यः । **बाढमिति** । प्रसङ्गवाची 'स्थान'शब्दो न

उ०—बोधितोऽतस्तद्ग्रहणेन—तद्ग्राहकेण तद्बोधकेन **गृह्यते**—बोध्यते आगमविशिष्ट इति परिभाषार्थः । तदाह—**लब्धात्मकस्येति** । तेनदार्धारोर्व्यावृत्तिः सूचिता । **अपचय** इति,—दृष्टान्तार्थम् । **अन्तरङ्गत्वा-दिति** । इदं यथोद्देशे, कार्यकाले तु णत्वदेशा संज्ञाऽसिद्धा स्यादिति बोध्यम् । वस्तुतः कार्यकालपक्षे पूर्वं पुकः प्रवृत्तावपि दापो दाशब्देन ग्रहणाद्घुत्वं सुलभमेवेति चिन्त्यम् । **घुव्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमि-तीति** । स्वविशिष्टे तयोरानयनादिति भावः । **अकाराकारयोरिति** । रेफविशिष्टयोरित्यर्थः । **इहत्विति** । घुसंज्ञासूत्रे इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्—अङ्गावयवाऽकारस्य मुग्विधायकाने मुगिति सूत्रारम्भसामर्थ्येन क्वचिद्वर्ण-ग्रहणे नाऽस्याः प्रवृत्तिः । तेन 'दिदीये' इत्यादौ यणादिकं न । अयमेवाऽर्थो भाष्येऽर्थवद्ग्रहणेन ध्वन्यत इत्याहुः । **प्रयोगेति** । इदं चिन्त्यम् । आगमवत्प्रत्ययादेरपि प्रयोगसंपादने उपकारकत्वेन तेषामपि प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणापत्तिः, मूलयुक्तेस्तुल्यात्वात् । अस्य मूलयुक्तित्वाऽभावे तु तत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः । तस्मान्मदुक्तव्याख्यैव ज्यायसी ।

भाष्ये—**यन्नित्येष्विति** । वियदादिवद्वर्णाः प्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यादिरूपाः सर्गाद्यकालिकोत्पत्तिमन्तः प्रलयकालिकनाशवन्तश्चेति पक्षे इति भावः । **दाप्शब्द एवार्थवान्न दाशब्द इति** । स तु न दाशब्द इत्यर्थः । एवं च घुत्वाऽभावात्तदवस्थो दोष इति भावः । श्रौतस्थानषष्ठ्यभावात्स्थानिवत्त्वस्य नैतद्विषये प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । कूटस्थत्वं व्याचष्टे भाष्ये—**अविचालिभिरिति** । तद्विवरणम्—**अनपायेत्यादि** । द्वन्द्वान्मत्वर्थीये पश्चान्नञ्समासः । नन्वेतावतापि स्वपक्षस्थापनाद्वैतण्डिकत्वमस्य स्यादत आह—**यश्चेति** । **प्रसङ्गवाचीति** । **'षष्ठी स्थान'**इत्यत्रत्यः । प्रसङ्गश्च बुद्धेरिति भावः । **सन्त एव प्रयोगे नित्या इति** । आदेशरूपा इत्यर्थः । **बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जने**—यथाक्रममादेशस्य, स्थानिनश्च । भाष्ये—**शब्दान्तरे इति** । तद्बुद्धौ प्राप्तायामित्यर्थः । **आदेशास्तर्हीम इति** । **इमे**—आगमत्वेन व्यवह्रियमाणा अपि तथा विधीयमाना अपि, आदेशा-स्तत्सदृशा भविष्यन्तीत्यर्थः । आद्यन्तावित्याद्येकवाक्यतया आर्द्धधातुकस्याद्यवयव इडित्यर्थे वृत्ते नित्यत्वा-नुपपत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन केवलतव्यबुद्धौ प्रसक्तायामिकारादिः साधुरिति बोधः । तेनाऽत्रापि बुद्धिविप-

न्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तरे शब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्त्यनागमकानां सागमकाः । तत्कथम् ?

'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते' ॥

प्र०—निवृत्तिवाची, ततश्च सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दा बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जनद्वारेण प्रतिपाद्यन्ते। आगमस्त्ववस्थितस्याऽपूर्वः क्रियमाणो नित्यत्वं विरुणद्धि। **आदेशास्तर्हीमे इति** । इड्भवतीत्येतद्द्वारेण तव्यस्येतव्यादेशः क्रियते । **सर्वे इति** । आगमा अपीत्यर्थः । **सर्वपदादेशाइति** । पदशब्देन न सुप्तिङन्तं गृह्यतेऽपि तु कार्यं प्रतिपद्यमानं प्रतीयमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तत्सर्वं पदम् । **एकदेशविकारे हीति** । यद्यपि सर्वविकारेऽप्यनित्यत्वं यथा पिठरस्थस्य पयसः पाकादिषु, तथापि विकाराऽभावप्रतिपादनपरमेतत् । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमिभावद्वारेण क्रियत इत्यर्थः । यद्येवं दाशब्दस्य दाप्शब्द आदेशः क्रियत इति दाशब्दस्यानर्थक्याप्रसङ्गः । नैष दोषः । नित्यतासमर्थनायाऽऽदेशपक्ष आश्रितः । प्रक्रियायां तु कल्पितायामागमागमि भाव एव । अन्यथाऽऽगमादेशयोर्भेदेन व्यवहारो न स्यात् ।

उ०—रिणाममात्रस्यैव सत्त्वेन न नित्यत्वहानिरिति भावः । **यदागमा** इति न्यायस्य चाऽत्रापि पक्षे सत्त्वाद्गणिदापयतीत्यादौ न दोषः । ये त्वत्र पक्षे आगमत्वं नास्त्येवेति वदन्ति, तेऽमान्याः । 'अनागमकाना'मित्यादिव्यवहाराऽसङ्गतेः । निरवयवकबुद्धिनिमज्जनसावयवकबुद्ध्युन्मज्जनेनागमत्वव्यवहारस्याऽपि निर्बाधत्वात् । **तत्कथमिति** प्रश्ने तुल्यन्यायत्वादाह—**सर्वे सर्वपदेति** । यथा **एरु**रित्यादाववयवयोः श्रौतस्थान्यादेशभावेऽपि नित्यत्वानुपपत्तिमूलकः समुदाययोरपि स कल्प्यते, एवमवयवत्वेन विधानेऽपि अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन निरवयवसावयविबुद्ध्योर्विपरिणाममात्रेणादेशत्वव्यवहारो गौणो नित्यत्वरक्षणाय कल्प्यत इति । यथा च तत्र कल्प्यमानस्थान्यादेशभावेन श्रौतावयवस्थान्यादेशभावस्य न त्यागः, अत एवाचः परस्मिन्नित्यादीनामुक्तिसम्भवः, तथाऽत्रापि श्रौतावयवावयविभावस्य न त्याग इति 'यदागमा' इत्येतत्प्रवृत्तिरव्याहतैवेति ईदृशस्थान्यादेशभावे स्थानिवत्त्वस्य न प्रवृत्तिः, स्थानिवदितिश्रुतेः श्रौतस्थान्यादेशभावानुपपत्तिमूलकतया कल्प्यमानस्थान्यादेशभावके **एरु**रित्यादावेव तत्प्रवृत्तेः । नन्वत्र केवलानुमानिके । अत एव '**लावस्थायाम्**'-डिति पक्षेऽडादिविशिष्टस्याऽपिबदित्यादौ न पिबाद्यादेशा इति दिक् । तदेतदाह—**इड्भवतीत्येतद्द्वारेणेति** । '**आगमा अपीत्यर्थं**'इत्यस्य 'तथे'त्यादिः । अत एवाग्रे वक्ष्यति'बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमिभावद्वारेण क्रियते' इति । एतेनागमा अपीत्येवं **सर्वपद**व्याख्यायामे**कदेशविकारे** हीति वाक्यशेषविरोधः । आदेशत्वोपपादिकाया विकारव्यापकीभूताऽभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वानुपपत्तेः सकलपक्षाऽवृत्तित्वादित्यपास्तम् । **पद्यमानमिति** । कार्यवत्तया प्रतीयमानं प्रकृत्यादीत्यर्थः । '**सर्वपदे**'त्यत्र घञर्थे कः । सर्वशब्दश्चाऽत्रावयवकार्त्स्न्यवाची । **यद्येवमिति** । एवं चैतदवयवस्यानर्थक्यन्न संज्ञा, पुकः पूर्वं 'दा' इत्यस्य तु न संज्ञा, कार्यकालपक्षे संज्ञाया णत्वदेशस्थत्वेन पुग्दृष्ट्याऽसिद्धत्वात् पूर्वमप्रवृत्तेः । न च पुग्विशिष्टस्य दाग्रहणेन ग्रहणम्, '**यदागमा**'इत्यस्याऽभावात् । पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तेश्चेति भावः । **आदेशपक्ष इति** । बुद्धिविपरिणामपक्ष इत्यर्थः । कल्पितप्रक्रियादशायां तु न कल्पितागमत्वादिव्यवहारत्याग इति '**यदागमा**'इत्यादेः सत्त्वेनाऽत्रापि पक्षे न दोष इति भावः ।

दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे ॥ ६ ॥

दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे वक्तव्यः । उपादास्ताऽस्य स्वरः शिक्षकस्येति । 'मीनातिमिनोति' [६ । १ । ५०] इत्यात्त्वे कृते 'स्थाघ्वोरिच्च [१ । २ । १७] इतीत्त्वं प्राप्नोति ।

कुतः पुनरयं दोषो जायते—किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात् ? रूपग्रहणादित्याह । इह खलु प्रकृतिग्रहणाद्दोषो जायते—उपदिदीषते । 'सनि मीमाघुरभलभ' [७ । ४ । ५४] इति । नैष दोषः । 'दाप्रकृति'रित्युच्यते । न चेयं दाप्रकृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः, एजन्तानामपीकारान्ताः, न च प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते ।

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । घुसंज्ञा कस्मान्न भवति ? 'सन्नि-

---

प्र०—दीङ इति । उपादी–स्–त इति स्थिते 'मीनातिमिनोती'त्यात्त्वे कृते दारूपत्वादर्थवत्त्वाच्च घुसञ्ज्ञाप्रसङ्गः ।

इह खल्वित्ति । एचो विषये आत्वविधानाद्दीशब्द एव दाप्रकृतिरिति दोषः । **न चेयमिति** । एच एव स्थाने आत्वविधानादित्यर्थः ।

सन्निपातेति । अकित्त्वसन्निपातेनाऽऽत्त्वं क्रियते । यदि चाऽत्र घुसंज्ञा स्यात् स्थाघ्वोरिच्चेति कित्त्वं स्यादित्यकित्त्वस्य व्याघातः स्यादिति घुसंज्ञां प्रति नैवाऽऽकार आत्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न प्रवर्तते । अत्र केचिदाहुः—दीङस्तृजादावात्त्वे घुसंज्ञा भवत्येवेति प्रणिदातेति

उ०—सन्निपातपरिभाषया दीङ । आत्वे दारूपाश्रयघुत्वं न प्रकृतिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्न तन्निबन्धनमपीति गूढाशयः पृच्छति भाष्ये—**कुत पुनरिति** ।

आशयमविदुष उत्तरम्—**रूपग्रहणादिति** ।

इह खलु प्रकृतिग्रहणादिति । घुसंज्ञासूत्रे प्रकृतिग्रहणेऽयं दोषो जायतेऽतस्तत्र प्रकृतिग्रहणं दुष्टमिति भावः । अथैकदेशी एनं दोषं परिहर्तुमाह—**नचेयमिति** । तद्व्याचष्टे—**एच एवेति** । '**मीनाती**'त्यस्योपदेशकाले प्रवृत्तिमसौ न जानाति । एवं च साक्षाद्दाप्रकृतिसंभवे व्यवहितप्रकृतेर्न ग्रहणमिति भावः । अतिफल्गुत्वात्त्वेतन्मतदूषणाऽनभिनिवेशो भाष्यकृत इति द्रष्टव्यम् । यत्त्विदं वार्तिकमतम्—न चैतत्पक्षेऽवदान इत्यादावादन्तत्वनिबन्धनयुजाद्यसिद्धिः । तत्राकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरिति वचनेनैव तत्सिद्धेः । भाष्ये त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानायैज्विषये आत्वं सिद्धान्तितमित्यन्यदिति । तन्न । तादृशवार्त्तिकस्याऽनुपलम्भात् । त्रिपरीतं 'मिनाती'ति सूत्रे 'उपदेशवचनं कर्तव्यं कघञ्युच्सिद्ध्यर्थ'मिति वार्तिकम् । तत्रोपदेशे एच इति विरुद्धमित्याशङ्क्य एज्विषय इति भाष्यकृता व्याख्यातम् । न तु भवदुक्तवार्तिकं तत्प्रत्याख्यानं वा भाष्ये दृश्यते । एवंच प्रकृतिग्रहणं घुसंज्ञायां वार्तिककारोक्तं दुष्टमेव । ननु तदनुरोधेन गुरुभूतवचनानन्तरकल्पनाभिनिवेशः कार्यः । नह्येकदेश्युक्तमतपरिष्कारे गुरुप्रकारेण क्रियमाणे किंचित्फलमित्याहुः ।

अकित्त्वेति । एचो विषयस्याऽन्यथाऽसंभवादिति भावः । **कित्त्वमिति** । तदभावे संनियोगशिष्टत्वादित्वमपि नेति कार्याऽभावाद्घुत्वस्याऽप्रवृत्तिरिति भावः । **प्रणिदातेतीति** । ननु 'प्रणिदीयते' इत्यत्र

पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये' त्येवं न भविष्यति ।

दाप्प्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् ॥ ७ ॥

दाप्प्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति—'अवदातं† मुखम्' । ननु चाऽऽत्त्वे कृते भविष्यति । तद्धयात्त्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् ? अनेजन्तत्वात् ।

सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'अनुबन्धस्यानेकान्तत्वात्' । अनेकान्ता अनुबन्धाः ।

पित्प्रतिषेधाद्वा ॥ ९ ॥

अथ वा 'दाधा घ्वपि'दिति वक्ष्यामि । तच्चाऽवश्यं वक्तव्यम् । 'अदा'बिति ह्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत—'प्रणिदापयती'ति । शक्यं तावदनेनाऽदाबिति ब्रुवता बान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातुम् । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'दाप्प्रतिषेधे न दैपी'ति । परिहृतमेतत्—'सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वा'दिति । अथैकान्तेषु दोष एव । एकान्तेष्वपि न दोषः । आत्त्वे कृते भविष्यति । ननु चोक्तं—'तद्धयात्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् ? अनेजन्तत्वादिति । पकारलोपे कृते भवि-

प्र०—णत्वं भवति । अत एव वार्तिककारेण 'स्थाघ्वोरिच्चे'इति विशेषो निर्दिष्टः । अन्ये त्वाहुः—निर्देश एवैजन्तानामनुकरणानामात्त्वे कृते दाणदाञ्धात्रां चैकशेषे द्वन्द्वे च 'दाधा' इति निर्देशाद्दैङो नास्ति प्राप्तिः । नहि तदनुकरणस्याऽऽत्त्वमस्ति, अगुणविषयत्वात् ।

दाप्प्रतिषेध इति । 'दाप्लवने'इत्यस्यैव निषेधः स्यादित्यर्थः । अवदातमिति । तत्त्वमत्र प्राप्नोति ।

शक्यं तावदिति । दाब्दैपौ च धातुषु बान्तौ पठितव्यौ । तावत्येवेति । इत्संज्ञायां

उ०—नित्यणत्वप्रसङ्गो णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणादिति चेन्न, इष्टापत्तेः । अन्ये त्वाहुरिति । अत्राऽरुचिबीजं तु वार्तिकभाष्यविरोधान्न तथा सूत्रतात्पर्यमिति । अगुणेति । गुणनिमित्तप्रत्ययप्रसङ्गाऽभावादित्यर्थः ।

इत्यस्यैवेति । न तु दैप इत्यर्थः । तस्य पकारे श्रूयमाणे आत्वाऽयोगादिति भावः । ननु पकारे लुप्तेऽपि कथमात्वमुपदेशकाले एजन्तत्वाभावात्, नानुबन्धकृतमित्याद्याश्रयणे तु प्रकृतेऽपि न दोष इति चेन्न । उपदेश इति षष्ठ्यर्थे सप्तम्याः सत्त्वेनोपदिश्यमानस्यैजन्तस्येत्यर्थेन लुप्ते आत्वप्रवृत्तेः । सति तु तस्मिन्नात्वम्, एजन्तत्वाऽभावात् । यस्मात्परो नास्ति तत्रैवाऽन्तशब्दप्रवृत्तेरिति दिक् । तत्वमिति । 'अच उपसर्गात्त'इत्यनेनेत्यर्थः ।

भाष्ये—अनेकान्ता इति । एवं च पकारसत्त्वेपि एजन्तत्वाऽनपायादात्वप्रवृत्तिरिति भावः ।

'तच्चावश्य'मित्यादि विघटयितुं भाष्ये—शक्यं तावदिति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु पुगन्तेऽदाबिति निषेधो न शक्यो वारयितुं, गामादाग्रहणेऽविशेषात् । 'दा'बित्यपि पकारोपलक्षितदाग्रहणमेवेति

† ७ । ४ । ४७

ष्यति । नह्ययं तदा दाब्भवति । भूतपूर्वगत्या भविष्यति । एतच्चात्र युक्तं—यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते । अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति ।

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्व'मिति, यदयमुदीचां माङो व्यतीहारे [३ । ४ । १९] इति मेङः सानुबन्धकस्याऽऽत्वभूतस्य ग्रहणं करोति ।

अथवा दाबेवायं न दैबस्ति । कथम्—'अवदायती'ति ? श्यन्विकरणो भविष्यति ॥ २० ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ १ । १ । २१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

प्र०—सत्यामेव । प्रयोगे दाशब्द एवायं पित्कार्यं तु लभत इत्यर्थः ।

अथवेति । अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे उपदेश एवैजन्तानामात्वमुच्यमानं दैपो न प्राप्नोतीति ज्ञापकोपन्यासः । **माङ इति** । मेङो ग्रहणं न माङः, मेङो व्यतिहारेण नित्ययोगात् । माङस्तु विवक्षावशाद्व्यतिमिमीत इति कादाचित्कत्वाद्व्यतिहारयोगस्य । प्रणिदानं व्यतिहार इत्येकोऽर्थः । 'उदीचां मेङ' इति तु न कृतम्, एवं हि 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्व'मिति न ज्ञापितं स्यात् ॥

अथवेति । दिवादिषु 'दाप् शोधने' इति पठिष्यते इत्यर्थः ॥ २० ॥

आद्यन्तवदेक० । एकशब्दोऽसहायवाची, न संख्यावाची, बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसंख्याऽस्तीति किमेकस्मिन्नित्यनेन कृतं स्यात् । 'एकस्मि'न्नित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादाद्यान्तवदित्युपमानात्सप्तम्य-

---

उ०—भावः । बान्तपक्षेऽपि चर्त्वेन पस्य सिद्धत्वान्नाऽस्ति सूत्रभेदः । शङ्कते—**नह्ययमिति** । उत्तरयति—**भूतपूर्वेति** । दात्वं श्रुत्या, पकारवैशिष्ट्यं तु अनयेति भावः । **इत्संज्ञायामिति** । उपदेशोत्तरकालं जातायामेवेत्यर्थः।

मेङ इति । अन्तरङ्गत्वाद्व्यतीहारो नित्यसंबद्ध एव गृह्यते; न तु पदान्तरसन्निधानेन बहिरङ्गव्यतीहारवृत्तिरिति भावः । केचित्तु माङोऽनभिधानात् क्त्वाप्रत्ययानुत्पत्तिरिति न तस्य ग्रहणमित्याहुः । **उदीचां मेङ इति** । 'उदीचां म' इत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । न चाऽनुबन्धसत्त्वे 'मे' इत्यस्य धातुत्वाऽभावात्कथमात्वम्, अनुबन्धलोपे एवं धातुत्वमित्यर्थस्य **'न धातुलोप'** सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वादिति वाच्यम्, आत्वविधायके धातोरित्यस्याऽसंबन्धात् । गवादिशब्दानामुपदेशाऽभावान्नात्वम् । इरेप्रभृतीनामुपदेशेपि तेषामशित्परत्वाऽभावान्नात्वम् । प्रसज्यप्रतिषेधेपि प्रत्यासत्त्या शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यानामेजन्तानामेव ग्रहणान्न दोष इति दिक् ।

दिवादिष्विति । ननु ताच्छीलिके चानशि 'दायमान'इत्यत्र स्वरे भेदः । श्यनि धातोरुदात्तत्वं, शपि चानशोन्तोदात्तत्वमिति चेन्न । सतिशिष्टादपि विकरणस्वरात् सार्वधातुकस्वरस्य बलीयस्त्वोक्तेरुभयथाऽप्यन्तोदात्तत्वाऽनपायादिति दिक् ॥ २० ॥

आद्यन्तव । **बहुष्वपीति** । यद्यप्युत्तरा सङ्ख्या पूर्वसङ्ख्याबाधिका, तथापीतरेषां बुद्धिविषयत्वाऽभावे बहुमध्यस्थेऽप्येकत्वाङ्गीकारान्न दोषः । यथा 'शते पञ्चाश'दितीति भावः । **किमेकस्मिन्नित्यनेनेति** । तद्धि

सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् ॥ १ ॥

सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्यन्यस्मिन् यस्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते । 'सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावात्', एतस्मात् कारणादेकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति । इष्यन्ते च स्युरिति । तान्यन्तरेण यत्नं न सिध्यन्तीत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

तत्र व्यपदेशिवद्वचनम् ॥ २ ॥

तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । 'व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवती'ति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

प्र०—न्ताद्वतिर्विज्ञायते । यथा 'मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार' इति । द्वयोर्ह्युपमानोपमेययोराधाराधेयसंबन्धप्रतिपादनाय वाक्य प्रयुज्यते । यदि च तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वं स्यादुपमानोपमेयभाव एव न गम्येत । सर्वातिदेशानां कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात्तस्यैवेहाश्रयणम् । किमर्थमिति । व्यवपदेशिवद्भावेनैव सिद्धत्वान्न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

इतरो मुख्ये संभवति गौणे न स्यादित्याह—**सत्यन्यस्मिन्निति** । आद्यन्तौ विद्येते यस्मिन् शास्त्रे तदाद्यन्तवत्, तस्य भावात्—प्रवर्तनादित्यर्थः । क्वचिदाद्यन्तभावादिति पाठः ।

तत्र व्यपदेशिवद्वचनमिति । सर्वकार्यसिद्ध्यर्थं व्यापकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र निमित्तसद्भावान्मुख्यो व्यपदेशो यस्याऽस्ति स व्यपदेशी, यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीति 'व्यपदेशिवद्भवती'त्युच्यते ।

उ०—सभासंनयने भव इत्यर्थे भाऽऽकारस्यादित्वे तस्य वृद्धत्वेन प्राप्तच्छाऽभावार्थं, दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणाऽचोऽभावार्थं च । अत्र च स्वरे विशेषः । उपमेये सप्तमीसत्त्वे सप्तम्यन्ताद्वतौ मानमाह—**द्वयोरिति** । **उपमानोपमेययोरिति** । 'प्राकारपदवाच्येने'ति शेषः । **आधाराधेयसंबन्धेति** । आधारत्वाधेयत्वरूपसंबन्धप्रतिपादनायेत्यर्थः । **न गम्येतेति** । उपमानत्वप्रकारकोपमेयविशेष्यकबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादिति भावः । **सर्वातिदेशानामिति** । रूप–निमित्ततादात्म्य–शास्त्र–व्यपदेश–कार्याऽतिदेशानां मध्ये इत्यर्थः । **प्राधान्यादिति** । सर्वेषां कार्यार्थत्वादिति भावः ।

मुख्ये—व्यपदेशिनि । **गौणे**—व्यपदेशिसदृशे । नन्वाद्यन्तवद्भावादिति न वतिः, सत्यन्यस्मिन्मुख्याद्यन्तत्वात् । नापि मतुप्, आद्यन्तशब्दवच्छास्त्रसद्भावस्य परपूर्वसत्त्वानपेक्षत्वेन 'सत्यन्यस्मिन्नि'त्यस्याऽयोगादत आह—**आद्यन्तावित्ति** । आद्यन्तशब्दावित्यर्थः । एवं **चाद्यन्तवद्भावादि**त्यस्याऽऽद्यन्तपदवच्छास्त्रप्रवृत्तेरित्यर्थः । **क्वचिदिति** । आद्यन्तव्यवहारादिति तदर्थः ।

सर्वकार्येति । आद्यन्ताऽपदिष्टाद्यन्ताऽनपदिष्टसर्वकार्यसिद्ध्यर्थं गुर्वपि 'व्यपदेशिव'दिति 'आद्यन्तव'दित्यस्य स्थाने कार्यमिति भावः । **स तेनेति** । 'तेन तुल्य'मिति तृतीयायां सर्वविभक्त्यर्थान्तर्भावात्तृतीयान्ताद्वतिरुक्त इति बोध्यम् ।

एकाचो द्वे प्रथमार्थम् ॥ ३ ॥

वक्ष्यति—'एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देश'—इति† । तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्—पपाच पपाठ; इयाय आर इत्यत्र न स्यात् । 'व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवती'त्यत्रापि सिद्धं भवति ।

षत्वे चाऽऽदेशसम्प्रत्ययार्थम् ॥ ४ ॥

वक्ष्यति—'आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठ्येषे'ति‡ । एतस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्—करिष्यति हरिष्यति । इह न स्यात्—'इन्द्रो मा वक्षत्' 'स देवान्यक्षत्' × । 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवती'त्यत्रापि सिद्धं भवति ।

स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः ।

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

अन्तरेणैव वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् । तद्यथा लोके—'शालासमुदायो ग्रामः' इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नपि—'एकशालो ग्रामः' इति । विषम उपन्यासः । ग्रामशब्दोऽयंबह्वर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा—'ग्रामो दग्धः' इति । अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । यद्यथा—'ग्रामं प्रविष्ट' इति । अस्ति च मनुष्येषु

प्र०—वक्षदिति । वच् लेट् तिप् । 'इतश्च लोप' इतीकारलोपः । 'लेटोऽडाटा'वित्यडागमः, सिप् कुत्वम् । अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्याऽवयवः सकार इति षत्वं न स्यात् ।

अवचनादिति । अवचनं—वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं तस्मालोकव्यहारादित्यर्थः । इह तावदियायेति इणधातुः प्रयोगभेदाद्बहुरूपः—एति, इतः, यन्ति, अयनम्, आयकः, अगात्, गमयतीति । तस्याऽयमेकोऽजवयव इव लक्ष्यते । अथवा-अर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजित्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति । एवं 'शिलापुत्रकस्य शरीर'मित्यनेकक्रिया-

---

उ०—भाष्ये-तस्मिन्क्रियमाण इति । तस्मिन्नाश्रीयमाण इत्यर्थः । पपाचेति । नन्वत्र धातुरेव प्रथम एकाज्, न तु धातोः प्रथम एकाजिति कथमत्र व्यपदेशिवद्भावं विना प्राप्तिरिति चेन्न, आदित्वपर्यायप्रथमत्वस्य सूत्रेणैवाऽतिदेशसिद्ध्या तन्न व्यपदेशिवद्भावारम्भस्य मुख्यं प्रयोजनमित्याशयात् । 'इयाये'त्यादौ तु 'द्विर्वचनेऽची'ति रूपस्थानिवत्त्वादव्यतिरिक्ताऽभावेन नैकाच्त्वमिति बोध्यम् ।

भाष्ये—अवयवषष्ठ्येषेति । प्रत्ययांऽशे इति भावः । एतस्मिन्क्रियमाणे इति । अवयवषष्ठीत्वे आश्रीयमाणे इत्यर्थः ।

'विज्ञान'शब्दो व्यवहारवाचीत्याह—व्यवहारादिति । तत्फलितव्याख्यानं भाष्ये—अन्तरेणैवेति । यथा लोके व्यवहारो वचनं विनैव सिध्यति तथा शास्त्रेपि वचनं विना सिध्यतीत्यर्थः । अगादित्यादि । 'इणो गा लुङि' 'णौ गमिरबोधने' इत्यादेशौ । एकोऽच् । असहायोऽजित्यर्थः । नन्वेकाचोऽवयविनो द्विर्वचन-

---

† ६ । १ । १* ‡ ८ । ३ । ५६* × ऋ० सं० ३ । ४ । ३

वर्तते । तद्यथा—'ग्रामो गतो' 'ग्राम आगतः' इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा—'ग्रामो लब्धः' इति । तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते, तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते—'एकशालो ग्रामः' इति ।

यथा तर्हि—'वर्णसमुदायः पदम्' 'पदसमुदाय ऋक्' 'ऋक्समुदायः सूक्त'-मित्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नपि—'एकवर्णं पदम्,' 'एकपदाऋक्' 'एकर्चं सूक्त'मिति+ । अत्राऽप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः । पदं नामाऽर्थः, ऋङ् नामार्थः सूक्तं नामार्थ इति ।

यथा तर्हि—बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवति—'अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीया'निति । भवति चैतदेकस्मिन्नपि—'अयमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे

प्र०—विषयस्याऽवस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तं शरीरमित्यस्ति व्यपदेशः । एवं सिप्प्रत्यय इट्सहितोऽपि दृष्टो 'जोषिष'दित्यादौ, 'वक्ष'दित्यादौ केवलोऽपीति, तस्यायं सकार इति व्यपदिश्यते । लोकनिरूढश्चायं व्यवहार इति लोकवच्छास्त्रेऽपि व्यवहाराद्गौणमुख्यन्यायोऽत्र नावतरति ।

पदसमुदाय इति । पादपर्यायः पदशब्दः । तथा चैकपदा ऋगिति पाद एव विवक्षितो न तु ऋचः कस्याश्चिदप्येकमेव पदं भवति । **अत्राप्यर्थेनेति** । पदादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः । अभेदोपचाराचाऽर्थ एव पदादिभिरभिधीयते ।

अयमेव मे ज्येष्ठ इति । प्रथमरूपतयाऽध्यवसायात् । मध्यमकार्यकरणाच्च 'मध्यम' इति व्यपदिश्यते । 'अन्यो न जनिते'तिबुद्ध्या 'कनीया'निति व्यपदिश्यते । **असूतायामिति** । बहुकृत्वोऽपि प्रसूता प्रथमपुत्रेण काचिद्धन्यते । तथा या प्रसोष्यते साऽपि कदाचित्पूर्वोत्पन्नेन पुत्रेण हन्यत इत्युभयोरुपादानम् । नापि प्रसूता नापि प्रसोष्यते, कुक्षिस्थितेनैव गर्भेण हता

उ०—मिति यस्याऽयमवयवस्तस्य बहुरूपस्य भवितव्यं द्वित्वेनेत्यत आह—**अथवेति** । काल्पनिकभेदेन व्यवहारे दृष्टान्तमाह—**एवमिति** । **व्यपदेशो**—भेदनिबन्धनसंबन्धव्यवहारः । **शास्त्रेपीति** । लोकाऽप्रसिद्धत्वमेव तत्त्यागे बीजं तच्च न प्रकृते इति भावः ।

पादपर्याय इति । 'वर्णसमुदायः पद'मित्यत्र तु पदशब्दो यथाश्रुत एव । **पदादीनामिति** । 'एकवर्णं पद'मित्यादौ । नन्वर्थस्य पदत्वं कथमत आह—**अभेदेति** । तदुपचारश्च शब्दार्थयोरनादिरिति बोध्यम् । **पदादिभिः**—पदशब्दादिभिः ।

प्रथमेति । तस्मात्पूर्वस्याऽभावादिति भावः । **मध्यमकार्यं**—तत्सम्बन्धजसुखादिकम् । **बहुकृत्वोऽपीति** । यथा परशुरामेण रेणुका । **तथा येति** । संप्रति गर्भिणीत्यर्थः । गर्भस्थमादाय तत्रापि प्रथमव्यवहार इत्यर्थः । ननु या सूता सा न गर्भेण हता भवति किं त्वपत्येनेति गर्भेण हतायां तद्व्यतिरेकप्रदर्शनमयुक्तमत आह—**अपत्यपर्याय इति** । तच्चोदरस्थं बहिर्भूतं वेत्यन्यत् । तत्र प्रथमव्यवहारे बीजमाह—**तस्या एवेति** । **स्त्र्यन्तरेषु**—बहुप्रसववतीषु । **तथाविधस्येति** । अविद्यमानपूर्वगर्भस्येत्यर्थः ।

\+ यथैकपदा ऋक्—असिक्न्यां यजमानो न होता (४ । १७ । १५) एकर्चं सूक्तम्—जातवेदसे सुनवाम सोमम्० (ऋ० १ । ९९ । १)

मध्मोऽयमेव मे कनीया'निति। तथाऽसूतायामसोष्यमाणायां च भवति—'प्रथमगर्भेण हते'ति। तथाऽनेत्याऽनाजिगमिषुराह—'इदं मे प्रथममागमन'मिति।

आद्यन्तवद्भावश्च शक्योऽवक्तुम्। कथम्?

अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन्॥ ६॥

अपूर्वलक्षण आदिः, अनुत्तरलक्षणोऽन्तः। एतच्चैकस्मिन्नपि भवति। अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वात्'। एतस्मात्कारणादेकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्यन्तीति नार्थ आद्यन्तवद्भावेन।

प्र०—'प्रथमगर्भेण हते'त्युच्यते। अपत्यपर्यायो गर्भशब्दः। तत्र तस्या एव योग्यताध्यवसानेन भाविगर्भविवक्षया 'प्रथमगर्भेण हते'त्युच्यते। स्त्र्यन्तरेषु वा बहुपुत्रत्वे सत्याद्यगर्भस्य प्रथमव्यपदेशदर्शनात्तथाविधस्य प्रथमगर्भव्यवहारः।

अनेत्येति। बहुकृत्वो ह्यागतः पूर्वमागमनं स्मृत्वा प्रथमव्यपदेशं तत्र मुख्यं करोत्येव, आजिगमिषुश्च भावीन्यागमनानि बुद्ध्या व्यवस्थाप्य कुर्यादेव प्रथमव्यवहारम्। यस्तु सकृदेवाऽऽगतः सोऽपि करोति प्रथमव्यवहारमिति प्रतिपादनार्थमनेत्याऽनाजिगमिषुरित्युपात्तम्। तत्राऽन्यसंबन्धिषु बहुष्वप्यागमनेष्वाद्यस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात्तथाविधत्वात्स्यादेकस्मिन्नप्यागमने प्रथमव्यवहारः।

इदानीं योगं प्रत्याख्यातुमाह—**अपूर्वेति।** यद्यपि बहुष्ववस्थितेष्वाद्यन्तशब्दौ प्रयुज्येते तथाप्यपूर्वानुत्तरत्वमात्रमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तम्। तच्चैकस्मिन्नप्यस्तीति नार्थः सूत्रेण।

उ०—नन्वागमनं विनेदं मे प्रथममागमनमिति व्यवहाराऽसंभवादनेत्येदं मे प्रथममागमनमित्यसङ्गतमत आह—**बहुकृत्व इति।** **अनेत्येत्यस्य** 'इतः पूर्व'मिति शेष इति भावः। **तथाविधत्वादिति।** अविद्यमानपूर्वागमनत्वादित्यर्थः।

परे तु पदऋगादिपदानि अर्थशब्दसमुदायवृत्तीनि, तस्य शब्दमात्ररूपवर्णपादऋगाद्यवयव इत्येव भाष्यार्थः। न तु शुद्धोऽर्थोऽन्यपदार्थ इति, तथाऽप्रतीतेः, 'एकर्चं सूक्तं पठे'त्यादिव्यवहारानापत्तेश्च। एवं चाऽर्थवतो धातोरयमेकोऽज्वर्णरूप इति अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजितीति कैयटोक्तं चिन्त्यम्। एतद्भाष्यरीत्या तस्य मुख्यव्यवहारत्वेन व्यपदेशिवद्भावाऽविषयत्वात्। कैयटरीत्या शुद्धार्थस्याऽन्यपदार्थत्वेऽत्रापि तथैवाऽस्तु, शब्दार्थयोरभेदाच्च शब्देपि तत्त्वमिति अत्रापि न व्यपदेशिवद्भावप्रयोजनम्। किं चैकाजिति बहुव्रीहिणा प्रथमस्येत्युपस्थितावयवस्य विशेषणम्। तस्य चाऽनर्थकत्वमिति अर्थस्योपादानत्यागावत्यसंबद्धौ। एतदेव ध्वनयता **'पदं नामार्थ'** इति भाष्ये उक्तम्। धात्ववयवत्वं तु कैयटोक्तरीत्या वक्तुं शक्यम्। अत एव बहुव्रीहिनिर्देशाऽनुपपत्तिरेव व्यपदेशिवदित्याश्रयणे बीजमुक्तम्। **'अत्राप्यर्थेने'ति** भाष्यस्य पदादिशब्दार्थस्याऽर्थेन युक्तत्वादित्यर्थः। अर्थशब्दोभयवृत्तिपदत्वऋक्त्वादित्याशयः। **'पदं नामार्थ'** इत्यादेरर्थोऽपीत्यर्थः। **यथा तर्हीति।** यथैकस्मिंस्तत्तद्धर्मारोपेण युगपज्ज्येष्ठत्वादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्नारोपिताऽनेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वस्याप्यारोपेणैकाच्त्वादिव्यवहारोपपत्तिर्द्वितीये तृतीये च दृष्टान्ते प्रथमेत्युपलक्षणं चरमस्यापि। तृतीये कदाचिच्चरममागमनमित्यपि व्यवहारात्। **'आद्यन्तवद्भावश्च शक्योऽवक्तु'**मित्यस्य 'प्रकारान्तरेणापी'ति शेष इत्याहुः। **वस्तुतस्त्वीदृशेषु** पातञ्जलोक्तं विकल्पात्मकं वस्तुशून्यमेव ज्ञानमित्यारोपानुपयोग एव। लोकव्यवहारवत्तेनापि शास्त्रीयो व्यवहार इति तत्त्वम्।

गोनर्दीयस्त्वाह—सत्यमेतत् 'सति त्वन्यस्मि'न्निति ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययञ्निदाद्युदात्तत्वे ॥ ७ ॥

प्रत्ययस्यादिरुदात्तो† भवतीतीहैव स्यात्—कर्तव्यम् तैत्तिरीयः । औपगवः कापटव इत्यत्र न स्यात् । 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' [६ । १ । १९७] इतीहैव स्यात्—अहिचुम्बकायनिः आग्निवेश्यः । गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात् ।

प्र०—भाष्यकारस्त्वाह—**सति त्वन्यस्मिन्निति** । न ह्यनपेक्षितप्रतियोगिनोराद्यन्तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः । तस्मादेकस्मिन्मुख्य आद्यन्तव्यपदेशो नास्तीति कर्तव्योऽयं योगः । यद्यपि लौकिकेन व्यपदेशिवद्भावेनाद्यन्तव्यपदेश एकस्मिन्नपि सिद्धयति तथापि गौणत्वात्कार्येण न भवितव्यमिति यस्य भ्रान्तिः स्यात्तं प्रति योगोऽयमारब्धः ।

प्रत्ययञ्निदाद्युदात्तत्व इति । प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं, ञ्निति चाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । कथं पुनर्भिन्नविभक्त्योर्द्वन्द्वः ? उच्यते—प्रत्ययस्य यदाद्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययोऽपि विषय इति प्रत्ययेऽपि तदुच्यते । यद्वा ञ्निति यदाद्युदात्तत्वं तत् ञ्नितोऽपि संबन्धि भवतीति नास्ति भिन्नविभक्तित्वम् । **ऋदोरबि**त्याद्युदात्तत्वनिवृत्त्यर्थात्पित्त्वाल्लिङ्गादेकाचोऽपि प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविषयमेव लिङ्गं स्यादितीकारोकारयोः प्रत्यययोराद्युदात्तत्वं न स्यात्, विशेषणार्थं वा तित्करणं स्यात् **थाथा**दिसूत्रे, इत्यज्ञापकं स्यात् । **गार्ग्य इति** । अत्र परत्वाद्**यस्येति लोपे** कृते आदित्वाऽभावात्प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वरविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च नास्ति द्व्यच्त्वम् । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वान्नास्ति हलपेक्षमप्यादित्वम् । **कृतिरिति** । क्तिनो नित्त्वं '**तादौ च निति कृत्यतौ**'वित्येवमर्थं स्यात् । '**सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य**' इत्येतदनाश्रित्यैतदुक्तम् ।

उ०—'गोनर्दीय'पदं व्याचष्टे—**भाष्यकार इति** । **अनपेक्षितप्रतियोगिनोः**—अनपेक्षितपरपूर्वयोः । **आद्यन्तयोः**—आद्यन्तरूपार्थयोः । **प्रवृत्तिः**—आद्यन्तशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः । **तथापीति** । वस्तुतो लोकनिरूढत्वाद् गौणत्वमेवाऽत्र नास्तीत्यर्थः ।

कथमिति । भिन्नविभक्त्यन्तयोरसमप्रधानत्वेन साहित्याऽप्रतीतेरित्यर्थः । **इकारोकारयोरिति** । उपाधिः, चिकीर्षुरित्यादौ । सामान्यापेक्षज्ञापकत्वेऽप्याह—**विशेषणार्थं वेति** । अहिचुम्बकात्प्राचामवृद्धादिति फिन् । अग्निवेशाद्गर्गादियञ् । **स्वरविधाविति** । नन्वस्य स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थो वा, हलः स्वरप्राप्ताविल्यर्थो वा ? उभयथापि नेह प्राप्तिरिति चेत्, सत्यम्, अत्र सूत्रेऽजन्तरापेक्षमेवादित्वं गृह्यते । अन्त्यस्याऽच एव तद्व्यावर्त्यत्वेनोपस्थितत्वादिति भाष्याशयात् । किं च 'स्त्रैण'मित्यादावाद्युदात्तत्वं न स्यादिति न दोषः । ञित्त्वं तु वृद्ध्यर्थतया सावकाशं बोध्यम् । **क्तिन इति** । अनेकाज्भ्यस्तु चिरिजिर्यादिभ्योऽनभिधानात्क्तिनभाव इति भावः । ननु तदन्तसप्तमीत्वे गार्ग्यादौ समुदाये मुख्य एवादिः संभवतीति न दोष इत्यत आह—**सौवर्य इति** ।

---

† ३ । १ । ३

वलादेरार्द्धधातुकस्येट् ॥ ८ ॥

वलादेरार्द्धधातुकस्येट् प्रयोजनम् । 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' [७ । २ । ३५] इहैव स्यात्—करिष्यति हरिष्यति । 'जोषिषत्' 'मन्दिष'दित्यत्र न स्यात् ।

यस्मिन्विधिस्तदादित्वे ॥ ९ ॥

यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम् । वक्ष्यति—'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति‡ । तस्मिन् क्रियमाणे 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' [६ । ४ । ७७] इहैव स्यात्—श्रियः भ्रुवः । श्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्यात् ।

अजाद्याट्त्वे ॥ १० ॥

अजाद्याट्त्वे प्रयोजनम् । 'आडजादीनाम्' [६ । ४ । ७२] इहैव स्यात्—ऐहिष्ट, ऐक्षिष्ट । ऐष्ट+ अध्यैष्टेत्यत्र न स्यात् ।

अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ?

अन्तवद् द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे ॥ ११ ॥

अन्तवद्द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम् । 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' [१।१।११] इहैव स्यात्—पचेते इति पचेथे इति । खट्वे इति माले इतीत्यत्र न स्यात् ।

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ १२ ॥

मिदचोऽन्त्यात्परः [१ । १ । ४७] प्रयोजनम् । इहैव स्यात्—कुण्डानि वनानि । तानि यानीत्यत्र न स्यात् × ।

प्र०—जोषिषदिति । लिङर्थे लेट् । 'इट ईटी'ति च ज्ञापकं सिज्विषयमेव स्यादिति सिप इण्न स्यात् ।

यस्मिन्विधिरिति । 'स्वस्य च रूपस्ये'ति नानुवर्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः ।

अजाद्याट्त्वे इति । सूत्रपाठापेक्षया प्रयोजनोपन्यासः । वार्तिककारस्तु 'अजादीनामटा सिद्ध'मित्याह ।

अन्तवदिति । 'येन विधिस्तदन्तत्वे' इत्यनेनैव गतार्थे प्रपञ्चाऽर्थोयमुपन्यासः ।

उ०—लेडिति । 'सिब्बहुलं लेटी'ति सिप् । इट ईटीति । न च 'यमरमनमाता'मित्यत्र वलादेरित्यस्य संबन्धे फलाऽभावात्कथमेतज्ज्ञापकम् । 'रुदादिभ्य' इति सूत्रे वलादेरित्यस्य संबन्धसत्त्वेन मध्येपि सम्बन्धस्यैव न्याय्यत्वात् । अत एव सप्तमे [७ । २ । ३] सूत्रे भाष्ये—'एकाचस्तौ वलीति वे'त्युक्तम् ।

येनविधिरिति । तेनैव हीदूदेद्द्विवचनमित्यत्र तदन्तविधिरिति भावः ।

---

‡ १ । १ । ७२* + 'ऐत्' इति पाठान्तरम् । × नपुंसकस्य झलचः ७ । १ । ७२

अचोऽन्त्यादिटि ॥ १३ ॥

'अचोन्त्यादिटि' [१ । १ । ६४] प्रयोजनम् । 'टित आत्मनेपदानां टेरे' [३ । ४ । ७९] इहैव स्यात्—कुर्वाते कुर्वाथे । कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् ।

अलोऽन्त्यस्य ॥ १४ ॥

'अलोऽन्त्यस्य' [१ । १ । ५२] प्रयोजनम् । 'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि च' [७ । ३ । १०१; १०२] इहैव स्यात्—पटाभ्यां घटाभ्यामिति । 'आभ्या'-मित्यत्र न स्यात् ।

येन विधिस्तदन्तत्वे ॥ १५ ॥

येन विधिस्तदन्तत्वे† प्रयोजनम् । 'अचो यत्' [३ । १ । ९७] इहैव स्यात्—चेयम् जेयम् । एयम् अध्येयमित्यत्र न स्यात् । 'आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्यं भवती'त्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ २१ ॥

तरप्तमपौ घः ॥ १ । १ । २२ ॥

प्र०— **कुरुत इति** । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावात्तशब्दाऽकारस्यऽनर्थकत्वादिह प्रयोजनत्वेनोपन्यासः ।

आभ्यामिति । अत्र द्वे अन्तवत्त्वे उपयुज्येते अकारान्तस्याङ्गस्य अलोऽन्त्यस्य दीर्घो भवतीति पृथक् प्रयोजनत्वेनोपन्यासः ।

एयमिति इङो रूपम् । इणस्तु इत्यमिति भवति ॥ २१ ॥

तरप्तमपौ । आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरण एव 'तादी घः' 'पितौ घः' इति वा कर्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाकरणं—'स्वार्थेऽपि तरबस्ती'ति सूचनार्थम् । तेनाऽल्पाच्तरमिति सिद्धं भवतीत्याहुः ।

उ०—अर्थवतेति । तत्र ह्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदः सुकर इति भावः । इदं चिन्त्यम् । 'यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन सिध्यति, तथापि गौणत्वान्नेति यस्य भ्रान्तिस्तं प्रति सूत्रारम्भः' इति पूर्वग्रन्थविरोधात्सूत्रकारेण तदज्ञानात् तदुदाहरणासंभवाच्च । **अर्थवतेति** चाऽसहायत्वस्यैवोपलक्षणं, ससहायस्य प्रायेणाऽनर्थकत्वात् । तशब्दाऽकारश्चाऽसहाय एव । येन सहायेनाऽस्यामन्तत्वस्य बहुव्रीह्यर्थस्य चोपपत्तिस्तादृशसहायाऽभावात् । अन्यथाऽऽद्यन्तवद्भावोपि न स्यात्, विजातीयकन्यादिसहायसत्त्वेप्येकपुत्रस्याऽयमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारात् । ईदृशस्थलेपि लोकसिद्धत्वमित्याहुः ।

इत्यमिति । एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् इति क्यपो विधानादित्यर्थः ॥ २१ ॥

तरप् । **प्रकरणोत्कर्षेणेति** । प्रकरणे संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः । **स्वार्थ इति** । अनातिशायनिकस्यापि संज्ञाविधानार्थमत्र सूत्रम् । स चानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे । तस्य संज्ञाफलं चोच्चैरेवोच्चैस्तरामित्यादौ **किमेत्तिङव्ययघादित्याम्सिद्धिरिति** भावः । **इत्याहुरिति** । अत्राऽरुचिबीजं तु भाष्यानुक्तिः ।

---

† १ । १ । ७२

घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः । नद्यास्तरो‡ नदीतरः ।

घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः ॥ २ ॥

घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । घसंज्ञा कस्मान्न भवति ?

तरब्ग्रहणं ह्यौपदेशिकम् ॥ ३ ॥

औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणं, न चैष उपदेशे तरप्शब्दः । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते—यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । कोऽसौ ? उपदेशो नाम । न चैष उपदेशे तरप्शब्दः ।

प्र०—नदीतर इति । तरतेर्ॠदोरबित्यप् । सर्वत्र चाऽनुबन्धाः स्मर्यमाणा एव कार्यं प्रति हेतुत्वं लभन्त इति घसंज्ञाप्राप्तिः । साहचर्यं चेह व्यवस्थाहेतुः सर्वत्र नाश्रीयते । तथाहि द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे इति कृत्वोर्थग्रहणं चतुश्शब्दविशेषणार्थं कृतम् । अन्यथा द्विस्त्रिश्शब्द-साहचर्याच्चतुश्शब्दोऽपि कृत्वोऽर्थ एव ग्रहीष्यत इति किं कृत्वोर्थग्रहणेन ?

अप्रतिषेध इति । 'न प्रतिषेध' इति प्रतिषेधनक्रिया नञा निषिध्यते । भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे—**अनर्थकः प्रतिषेध इति** ।

औपदेशिकमिति । उपदेशः प्रयोजनमस्य, तत्र वा भवमौपदेशिकम् । **यत्रास्येति** । अनु-बन्धयुक्तमित्यर्थः । **न चैष इति** । काल्पनिकमस्य तरप्त्वं, न तु साक्षान्निर्दिष्टम् ।

उ०—ननु नाऽयं तरबित्यत आह—**सर्वत्र चेति** । ननु तमप्साहचर्यात्तद्धित एव तरो ग्रहीष्यते इति नास्त्यवन्ते तरे प्रसक्तिरत आह—**साहचर्यमिति** । 'प्रत्ययाऽप्रत्यययो'रिति परिभाषाऽपि नाश्रितेति बोध्यम् । **इह**—शास्त्रे ।

वस्त्वर्थमिति । तात्पर्यार्थमित्यर्थः । 'असंदेह' इतिवत् प्रतिषेधस्याऽभाव इत्यर्थको नञ्समासः । एवं चाऽनर्थक इति भाष्योक्तेर्मध्यमपदलोपी समास इति न भ्रमितव्यमिति भावः ।

तरब्ग्रहणं—तरप्शब्दः, **औपदेशिकम्**—उपदेशप्रयोजनक इत्यर्थो भाष्यस्य । तदाह—**उपदेशः प्रयोजनमिति** । प्रयोजक इत्यर्थः । **'न चैष उपदेशे तरपशब्द'** इति भाष्यस्वरसादाह—**तत्र वा भवमिति** । **उपदेशे इति** भाष्ये—'भव' इति शेषः ।

'सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणे'ष्विति भाष्यं प्रकृताभिप्रायं, शब्दमात्रग्रहणेऽपि **'स्वं रूप'**मित्यनेन रूपाश्रयणादिति बोध्यम् । **यत्रास्येति** । यत्रास्यैतद्रूपं तत्र घसंज्ञेत्यर्थः । एवं चोपदेश एव घसंज्ञा । प्रयोगे तु स्थानिवद्भावेन सेति बोध्यम् । **काल्पनिकमिति** । **'ॠदोर'**बिति सूत्रपर्यालोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यर्थः ।

---

‡ ३ । ३ । ५७

अथवाऽस्त्वस्य घसंज्ञा को दोषः ? 'घादिषु नद्या ह्रस्वो भवती'ति+ ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । 'समानाधिकरणेषु घादिष्वि'त्येवं तत् । यदा तर्हि सैव नदी, स एव तरस्तदा प्राप्नोति । 'स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वि'त्येवं तत् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । 'समानाधिकरणेषु घादिष्वि'त्युच्यमान इह प्रसज्येत—महिषी रूपमिव, ब्राह्मणी रूपमिवेति ॥ २२ ॥

बहुगणवतुडति सङ्ख्या ॥ १ । १ । २३ ॥

सङ्ख्यासंज्ञायां सङ्ख्याग्रहणम् ॥ १ ॥

सङ्ख्यासंज्ञायां सङ्ख्याग्रहणं कर्तव्यम् । 'बहुगणवतुडतयः सङ्ख्यासंज्ञा भवन्ति, सङ्ख्या च सङ्ख्यासंज्ञा भवती'ति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

प्र०—**समानाधिकरणेष्विति** । आतिशायनिकश्च स्वार्थिकत्वात्समानाधिकरणः । **यदा तर्हीति** । ननु तीर्णिरिति भवितव्यम्, एवं तर्हि तीर्यत इति तर इति सामान्येन पदं संस्क्रियते, पश्चान्नद्या विशेष्यते इति न दोषः ।

स्त्रीलिङ्गेष्विति । स्वार्थिकश्च प्रकृतिलिङ्गानुविधानात्स्त्रीलिङ्गः । **महिषी रूपमिवेति** । इव शब्दो भिन्नक्रमः । तेनाऽयमर्थः—महिषी इवेयमाकृतिरिति । तत्र सुप्सुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात् ॥ २२ ॥

उ०—**स्वार्थिकत्वात्**—प्रकृत्यभिहितद्योतकत्वात् । **समानाधिकरणः**—प्रकृत्या समानविषय इत्यर्थः । सामानाधिकरण्यं चैकविशेष्यकबोधजनकत्वमिति बोध्यम् । **ननु तीर्णिरिति** । ऋतः परस्य क्तिनो निष्ठावद्भचनान्नत्वम् । **सामान्येनेति** । अनिर्धारितकर्मविशेषेणेत्यर्थः । अत एव पुंस्त्वम् । 'घञजपः पुंसी'त्युक्तेः ।

महिषी रूपमिवेति । नन्विदमसमस्तं समस्तं वा । नाद्यः । उत्तरपदाधिकाराद्रूपशब्दस्य चाऽतथात्वादप्राप्तेः । किं च रूपशब्देनाकृत्यभिधानात्कस्याकृतिरिव महीषीति साकाङ्क्षं स्यात् । नान्त्यः । षष्ठीतत्पुरुषे वैयधिकरण्याद्ध्रस्वाऽप्राप्तेः । विशेषणसमासे तु पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तिः, तस्मादुपमागर्भसमासस्य विग्रहवाक्यमिदम् । स च समासो **नोपमानानि सामान्यवचनैरित्यनेन**, रूपशब्दस्योपमेयवाचकत्वेऽपि साधारणधर्माऽवाचकत्वात् । साधारणधर्मो ह्यत्र विसंष्ठुलत्वादिः । नाप्युपमितं **व्याघ्रादिभिरिति**, रूपशब्दस्योपमेयवाचित्वेन पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः । तस्योपमानवाचित्वे तु कस्य रूपमिति विशेषणस्य सापेक्षत्वाद्वृत्तिर्न स्यादत आह—**इवशब्द इति** । **सुप्सुपेति च** । **ह्रस्वत्वं स्यादिति** । अप्रत्यययोरपि घत्वे तत्साहचर्याद्रूपादेरप्रत्ययस्याऽपि ग्रहणं स्यादिति भावः । यद्यपि 'रूप'मित्युक्ते कस्य रूपमित्यस्त्याकाङ्क्षा तथापि प्रधानस्य साकाङ्क्षत्वान्न दोषः ॥ २२ ॥

\+ ६ । ३ । ४३

सङ्ख्यासम्प्रत्ययार्थम् ॥ २ ॥

एकादिकायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्याप्रदेशेषु सङ्ख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् ।

ननु चैकादिका सङ्ख्या लोके सङ्ख्येति प्रतीता । तेनास्याः सङ्ख्याप्रदेशेषु सङ्ख्यासंप्रत्ययो भविष्यति । एवमपि कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके ॥ ३ ॥

अक्रियमाणे हि सङ्ख्याग्रहण एकादिकायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्येत्येष संप्रत्ययो न स्यात् । किं कारणम् ? 'अकृत्रिमत्वात्' । बह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञा । कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । 'यथा लोके' । तद्यथा लोके—'गोपालकमानय' 'कटजकमानये'ति यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते, न यो गाः पालयति, यो वा कटे जातः ।

यदि तर्हि कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति, 'नदीपौर्णमास्या-

---

प्र०—**बहुगणवतुडति । सङ्ख्यासंप्रत्ययार्थमिति ।** सङ्ख्यायाः एकादिकायाः सङ्ख्याप्रदेशेषु संप्रत्ययार्थमित्यर्थः ।

ननुचेति । यथा पशुरपत्यं देवतेति लौकिकोऽर्थो गृह्यते, तथैकादिकापि सङ्ख्या ग्रहीष्यत इत्यर्थः ।

कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति । न्यायोऽयम् । तथाहि सर्वार्थाऽभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा विशिष्टेऽर्थे संव्यवहाराय नियम्यते, तदा तत्रैव प्रतीतिं जनयति नाऽन्यत्र ।

नदीपौर्णमासीति । 'यू स्त्र्याख्यौ नदी'ति संज्ञाविधानात् संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु

उ०—**बहुगण** । सङ्ख्यात्वेन संप्रत्ययस्य लोकत एव सिद्धेराह—**एकादिकाया इति** । '**सङ्ख्यासंप्रत्यये**'ति वार्तिके सङ्ख्येति संप्रत्यय इत्यर्थः । एकादिकायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्याप्रदेशेष्विति शेषपूरणं बोध्यम् । '**सङ्ख्येत्येष**' इति भाष्यस्य सङ्ख्येत्येतच्छब्दाऽभिन्न इत्यर्थः । '**शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्सङ्कर**'इति पातञ्जलसूत्रात् । एतच्च पातञ्जलसूत्रवृत्तावुपपादितमस्माभिः । 'नारद इत्यबोधि'इत्यादावप्येवमेव । एवं च कर्मत्वाऽप्रसक्तिरेव । 'सङ्ख्याशब्दजन्य' इत्यर्थे, सङ्ख्येत्याकारक इत्यर्थे च एषशब्दान्वयाऽनुपपत्तिस्तदुपादानवैयर्थ्यं चेति बोध्यम् ।

सङ्ख्या ग्रहीष्यत इति । सूत्रं त्वधिकसंग्रहार्थमिति भावः ।

न्यायोऽयमिति । अभ्यासाम्रेडितादिसंज्ञाविषये नैतन्न्यायोपयोगो द्रष्टव्यः । **नियम्यते इति** । सर्वार्थबोधकत्वेऽपि लोके तत्रैव गृहीतशक्तिकतयाऽन्यत्र शक्त्यग्रहेण च अधिकसङ्ग्रहार्थत्वादगृहीतशक्तिग्राहकत्वाच्चाऽस्य नियमत्वं चिन्त्यम् । न्यायबीजं तु प्रकरणमिति भाष्ये एव स्फुटीभविष्यति ।

नियमार्थमिति । नियमश्च सामान्यविषय एव, न कालवाचिविषयो, व्याख्यानादतो गौर्यादन्तेऽपि न दोषः । नन्वनदीसंज्ञकेभ्योऽपि खलप्वादिभ्य ऊकारान्तेभ्यः स्यादत आह—**ऊकारग्रहणेनेति** । वस्तुतस्तु

ग्रहायणीभ्यः' [५ । ४ । ११०] इत्यत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गा यमुनेति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न तद्विशेषेभ्यो भवती'ति, यदयं विपाट्शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति×।

इह तर्हि प्राप्नोति—नदीभिश्च [२ । १ । २०] इति । बहुवचननिर्देशान्न भविष्यति । स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति । बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति ।

एवं न चेदमकृतं भवति—'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः' इति । न च कश्चिद्दोषो भवति ।

उत्तरार्थं च ॥ ४ ॥

उत्तरार्थं च सङ्ख्याग्रहणं कर्तव्यम् । 'ष्णान्ता षट्' [१ । १ । २४] षकारनकारान्तायाः सङ्ख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत्—पामानो विप्रुष इति †।

प्र०—स्वरूपस्या'ऽशब्दसंज्ञे'ति निषेधात् । **पौर्णमासीति** । नियमार्थं पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणमीकारान्तानां स्यादिति चेत् । एवमपि—'**ऊपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः**' इति वक्तव्यं स्यात् । ऊकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवोकारान्तं पौर्णमास्याग्रहायणीशब्दसाहचर्याद्ग्रहीष्यते । **तद्विशेषेभ्य इति** । गङ्गादिभ्यः । **यदयमिति** । नित्याऽर्थः पाठः स्यादिति चेद्व्यवस्थितविभाषया विपाट्शब्दस्य नित्यष्टज्भविष्यतीत्यदोषः ।

बहुवचनेति । अन्यथाऽऽणनद्या इत्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहापि कर्तव्यः स्यात् ।

न चेदमकृतमिति । अनाश्रितमित्यर्थः ।

उत्तरार्थं चेति । अयं हि सूत्रोपात्तः सङ्ख्याशब्दः स्वरूपपदार्थकः । उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनम् ।

उ०—दोषग्रस्तनियमापेक्षया नदीशब्देन कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबाधज्ञापनमेव ज्यायः । भाष्ये **तद्विशेषेभ्यस्तर्हीति** प्रासङ्गिकी शङ्का । तां व्याचष्टे—**गङ्गादिभ्य इति** । 'अपगङ्गं' 'परियमुन'मित्युदाहरणे । अत्र हि टच्यन्तोदात्तत्वम् । तदभावे 'परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमित्याहुः । **नित्यार्थ इति** । 'नदीपौर्णमासी'त्यत्राऽन्यतरस्यांग्रहणाऽनुवृत्तेरिति भावः । **व्यवस्थितेति** । अत्र च ज्ञापकपरमिदमेव भाष्यं मानम् । केचिदस्माद्भाष्यान्नदीति सूत्रेऽन्यतरस्याङ्ग्रहणं निवर्तयन्ति ।

बहुवचननिर्देशादेवेति । तस्मादपीत्यर्थः । 'अशब्दसंज्ञे'ति निषेधादित्यपि बोध्यम् । तत्प्रत्याख्याने त्वयमेव हेतुः । अतोऽस्मान्निषेधान्नदीपौर्णमासीत्यादौ स्वरूपग्रहणमपि दुर्लभमित्यपास्तम् । लक्ष्यानुसारेण तत्प्रत्याख्यानसामर्थ्येन तस्याऽत्राऽप्रवृत्तेः । 'नदीभिश्चे'त्यादौ तु लक्ष्यानुसारादेवाऽर्थग्रहणेन तद्वाचकानां ग्रहणमिति दिक् ।

अस्य न्यायत्वादकृतमित्ययुक्तमत आह—**अनाश्रितमिति** ।

स्वरूपेति । न ह्येवं बह्वादिसामानाधिकरण्यामुपपत्तिः । **शब्दार्थयो**रभेदारोपेण तदुपपत्तेरिति भावः । **संज्ञिनिर्देशेनेति** । सङ्ख्याशब्दबोध्यपञ्चादिशब्दपरेण सङ्ख्याशब्दनिर्देशेनेत्यर्थः ।

× ५ । ४ । १०७ † ७ । १ । २२

इहार्थेन तावन्नार्थः सङ्ख्याग्रहणेन । ननु चोक्तम्—'इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोक' इति ? नैष दोषः । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । अर्थो वाऽस्यैवंसंज्ञकेन भवति, प्रकृतं वा तत्र भवति—'इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्य'मिति । आतश्चाऽर्थात्प्रकरणाद्वा । अङ्ग ! हि भवान् ग्राम्यं पांशुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु—'गोपालकमानय' 'कटजकमानये'ति, उभयगतिस्तस्य भवति । साधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति ।

यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति, एवमिहापि प्राप्नोति । जानाति ह्यसौ बह्वादीनामियं संज्ञा कृतेति ।

प्र०—**इहार्थेनेति** । इहार्थो यस्येति सामान्यविशेषभावान्न पौनरुक्त्यम् । **आतश्चेति** । इतश्चेत्यर्थः । **अर्थः**—सामर्थ्यम् । यथा 'गोपालकमानय' 'माणवकमध्यापयिष्यती'ति यष्टिहस्तस्याध्यापनाऽसंभवात्संज्ञिनो ग्रहणम् । **प्रकरणं**—प्रस्तावः । यथा भोजनप्रकरणे 'सैन्धवमानये'ति लवणे प्रतीतिर्गमनप्रकरणे त्वश्वे । **ग्राम्यमिति** । ऊहितुमसमर्थम् । **पांशुलपादमिति** । अचिरोषितम् । अत एवाऽ**प्रकरणज्ञम्** । **उभयगतिरिति** । किं संज्ञेयं यस्य कस्यचिन्निर्दिष्टा स्यादुत यष्टिहस्तोऽस्य विवक्षितः स्यादिति सन्देहवान् भवतीत्यर्थः । **साधीयो वेति** । यो मम प्रसिद्ध सोऽनेन चोदितो, न च ममैवंसंज्ञकः प्रसिद्धः इत्येवं मन्यते । लोके च गोपालकशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः संज्ञ्यन्तरं निवर्तयति, क्रियानिमित्तं त्वर्थं न निरस्यति, तुल्यजातीयविषय एव हि नियमो भवति ।

एवमिहापीति । बह्वादय एवाऽत्र संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः ।

उ०—**सामान्येति** । अर्थशब्दोक्तसामान्यं प्रति इहाऽर्थो यस्येत्यस्य विशेषत्वादित्यर्थः । भाष्ये—**अर्थादित्यादि** । लोके कृत्रिमग्रहणे न कृत्रिमत्वं कारणं किं त्वन्यदेवेति भावः । **अर्थः**—सामर्थ्यम् । तदेव दर्शयति—**अर्थोवास्येति** । अस्य वाक्यस्याऽर्थोऽध्यापनादिरूपं प्रयोजनमेवंसंज्ञकेन भवति तत्राऽस्यैव सामर्थ्यमित्यर्थः । **प्रकृतं वेति** । 'इदमेवंसंज्ञकेन कर्त्तव्य'मिति तत्र प्रयोजनं प्रकृतं बुद्धिस्थं भवति । संज्ञाया बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः । इदमन्येषामपि पदार्थनियामकानामुपलक्षणम् । यद्यपि 'रूढिर्योगापहारिणी'त्यप्यत्र संभवति, तथापि 'प्रकरणादिसहकृतो योगोऽपि बलवा'नित्यभिप्रेत्येदमेवोक्तम् । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकेणाप्यर्थादेर्हेतुत्वं प्रतिपादयितुं भाष्ये—**आतश्चेति** । **उभयगतिः**—उभयविषयकं ज्ञानं तात्पर्यसन्देहरूपमित्याशयेनाह—**किंसंज्ञेयमिति** । वक्तृतात्पर्यविषयसन्देहवानित्यर्थः । ननु रूढेर्योगार्थापहारकत्वेन कथं सन्देह इति चेन्न । तत्तत्पुरुषं प्रति प्रसिद्धरूढ्यर्थस्यैव योगाऽपहारत्वं नान्यस्येति भावात् । तदेव ध्वनयन्नाह—**साधीय इति** । क्रियाविशेषणमव्ययं वा सम्यगर्थकम् । **यष्टिहस्तं गमिष्यति** । तद्विषयमेव तात्पर्यं ग्रहीष्यतीत्यर्थः । ननु संज्ञाकरणस्य नियमार्थत्वाद्योगार्थप्रतीतिः श्रोतुर्भ्रम इत्यत आह—**एवंमन्यते लोके इति** । इदमपि स्वरीत्या ।

अत्र—शास्त्रे । **प्रकृताः**—बुद्धौ संनिहिताः । अनेनाऽत्रापि प्रकरणमस्तीत्युक्तं भवति । बुद्धिसंनिधिरेव—**प्रकरणम्** ।

न यथा लोके तथा व्याकरणे। उभयगतिः पुनरिह भवति। अन्यत्रापि, नावश्यमिहैव। तद्यथा—'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' [१ । ४ । ४९] इति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा। कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति। कर्मणि द्वितीया [२ । ३ । २] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं, 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' [१ । ३ । १४] इत्यत्राऽकृत्रिमस्य। तथा साधकतमं करणम् [१ । ४ । ४२] इति कृत्रिमा करणसंज्ञा। करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति—'कर्तृ करणयोस्तृतीया' [२ । ३ । १८] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं, 'शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे' [३ । १ । १७] इत्यत्राऽकृत्रिमस्य। तथा—'आधारोऽधिकरणम्' [१ । ४ । ४५] इति कृत्रिमाऽधिकरणसंज्ञा। अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति—'सप्तम्यधिकरणे च' [२ । ३ । ३६] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं, 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि' [२ । ४ । १३] इत्यकृत्रिमस्य।

प्र०—**न यथा लोक इति**। संख्याशब्दो हि बह्वादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तो, न त्वेकादिसंख्यानिरासाय, अधिकार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वादिह संज्ञाकरणस्य।

कर्मणि द्वितीयेति। ङ्याप्प्रातिपदिकादनभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते। न च क्रियायाः संख्या संभवतीति सामर्थ्यात्कारकस्य ग्रहणम्। 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यत्र तु धातोः साक्षात्क्रियायां वृत्त्या क्रियाया एव ग्रहणम्।

कण्वमेघेभ्यः करण इति। तव्यादिप्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते। क्रियावाचिनश्च तव्यादयः साधने उत्पद्यन्त इति सामर्थ्यात्क्रियाग्रहणम्। **विप्रतिषिद्धमिति**। द्वन्द्वावयवानां शक्त्यनभिधायित्वादधिकरणं द्रव्यं गृह्यते।

उ०—**संज्ञात्वेन विनियुक्त इति**। ज्ञापिताऽज्ञातशक्तिक इत्यर्थः। अत एव न नियमार्थतेत्याह—**नत्विति**। तुल्यन्यायेन संज्ञासूत्रमात्रस्य नियमार्थत्वाभावः सूचितः। **इह**—संख्याप्रदेशे। '**अधिकार्थे**'त्यादिनाऽन्वेति। भाष्ये—**न यथेत्यादि**। व्याख्यातृपरम्परावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या प्रकरणाद्यनादरेणोभयगतिरिति भाष्यार्थ इत्यन्ये।

कर्मणि संख्यायामिति। 'कर्मगतसंख्याया'मित्यर्थः। **नचेति**। तस्या अद्रव्यत्वेन द्रव्यधर्मलिङ्गाद्ययोगादिति भावः। यद्यपि **रूपबादि**सूत्रस्थभाष्यादेकत्वं क्रियायामस्ति तथापि द्वित्वाद्यभाव इति तात्पर्यम्। **कारकम्**—शक्तिमद्द्रव्यम्। 'साक्षात्क्रियाया'मित्यस्य क्रियायामेव न तु कर्मकारके इत्यर्थः। अन्यथा साक्षात्पदप्रयोजनं चिन्त्यं स्यात्। न हि धातोः परंपरयापि कारके वृत्तिरस्ति येन तद्व्यावृत्त्या चारितार्थ्यं स्यादित्याहुः।

धातुसंज्ञा—क्यङन्तस्य 'सनाद्यन्ता' इत्यनेन। **साधने**—कारके। **तव्यादयोऽतः** कारकापेक्षितक्रियावाचिन एवोत्पद्यन्त इत्यन्वयः।

अथवा नेदं संज्ञाकरणम् । तद्वदतिदेशोऽयम्—'बहुगणवतुडतयः सङ्ख्यावद्भवन्तो'ति । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा—'एष ब्रह्मदत्तः' । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यसङ्ख्यां सङ्ख्येत्याह, सङ्ख्यावदिति गम्यते ।

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्येकादिकायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्याप्रदेशेषु सङ्ख्यासंप्रत्यय इति, यदयं 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्' [५ । १ । २२] इति तिशदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? न हि कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता वा सङ्ख्याऽस्ति । ननु चेयमस्ति डतिः । यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । यच्चापि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । ननु चोक्तं—'डत्यर्थमेतत्स्या'दिति । 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'त्यर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं न च डतेस्तिशब्दोऽर्थवान् ।

प्र०—तद्वदतिदेशोऽयमिति । संख्याकार्यातिदेशोऽयमित्यर्थः । यदि हि संज्ञा स्याट्टिघुभादिसंज्ञावदेकाक्षरा क्रियेत । तस्माल्लौकिकार्थाभिधायी संख्याशब्द उपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्य बोधयति ।

अथवेति । गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः सङ्ख्याशब्देन प्रदेशेषु न त्यज्यन्त इति लिङ्गेनाऽप्यनुमीयत इत्यर्थः । अर्थवत इति । ननूभयसंभवे इयं परिभाषोपतिष्ठते । डत्यन्ता च कृत्रिमाऽस्ति, डतेश्च तिशब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैव निषेधः स्यादित्यज्ञापकस्त्यन्तायाः प्रतिषेधः । नैष दोषः, 'अतिशदन्ताया' इत्युच्चारणकाल एवाऽर्थवतस्तिशब्दस्य गहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य ।

उ०—एवं सर्वसंज्ञाविषये समाधाय प्रकृतविषये समाधानान्तराण्याह—अथवेति ।

'ब्रह्मदत्त' इत्युक्तिविषयस्याऽब्रह्मदत्तत्वं स्फोरयितुं ब्रह्मदत्तव्यक्तिं निर्दिशति—एष ब्रह्मदत्त इति । असङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहेति । नियतविषयपरिच्छेदहेतुर्हि सङ्ख्या । एवं च बहुत्वादेरसङ्ख्यात्वमिति भावः । बहुत्वं—हि त्र्यादिसङ्ख्याव्यापकमखण्डोपाधिरूपम् ।

गुर्विति । नन्वतिशदन्ताया इति लिङ्गात्कन्विधौ कृत्रिमा न गृह्येतेति चेन्न । शास्त्रबाधापेक्षया उभयग्रहणज्ञापकत्वस्यैवौचित्यादिति भावः । नैष इति । 'अतिशदन्ताया' इत्यस्य बहुव्रीहिगर्भतत्पुरुषत्वेन सङ्ख्याविशेषणतया विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाच्च तत्पदजन्योपस्थितिकालेऽर्थवदनर्थकयोः संभवेन पूर्वमर्थवत एव ग्रहणे निर्णीते पश्चात्संख्यापदार्थान्वयवेलायां जायमानानुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापकत्वमेव कल्प्यत इति भावः । एतत्पक्षद्वये महासंज्ञाया अनुग्राहकत्वं वक्तुमयुक्तं, तन्मूलकपक्षान्तरस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यन्ये ।

अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्—'अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—संख्यायतेऽनया संख्येति । एकादिकया चापि संख्यायते ।

उत्तरार्थेन चापि नाऽर्थः संख्याग्रहणेन । इदं प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते ।

इदं वै संज्ञार्थम् । उत्तरत्र च संज्ञिविशेषणेनार्थः । न चाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति ।

प्र०—अथवेति । ननु महत्याः संज्ञायाः कारणात्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा, यथा सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञा, न त्वधिकानाम् । तेन बहुगणशब्दयोः सङ्घवैपुल्यवचनयोः संज्ञा मा भूत्, एकादीनां तु कथं स्यात् ? नैष दोषः, इहान्वर्थसंज्ञाकरणेन तावदनुरूपः संज्ञी सर्व आक्षिप्यते । तेनैकादीनां तावद्ग्रहणं भवति, पश्चाद्बहुगणवतुडतीति भूर्यादिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायते । अतएवसङ्घवैपुल्यवृत्त्योर्बहुगणशब्दयोः संज्ञा न भवति तद्वदतिदेशपक्षेऽपि परस्परसाहचर्यात्संख्यावाचिनोरेव भूयादिनिवृत्तये नियमायाऽतिदेशः क्रियत इत्यतिप्रसङ्गो न भवति ।

संज्ञिविशेषणेनार्थ इति । 'ष्णान्ते'त्यनेन विशिष्टं संज्ञिनं प्रतिपादयितुमुपयोग इत्यर्थः । नचान्यार्थमिति । एकशब्दत्वदर्शन इति भावः । भवतु तर्हि प्रतियोगं शब्दभेद इत्याह—न

उ०—भाष्ये—संज्ञा च नामेति । नाम—प्रसिद्धमेतत्, यतोऽन्यल्लघीयो न भवति सा संज्ञेति । तदर्थानुगतानामिति । सङ्ख्यानकरणत्वसामानाधिकरणसङ्ख्याशब्दवदभिन्ना बह्वादय इत्यर्थादिति भावः । कथं स्यादिति । महासंज्ञाकरणस्य चरितार्थतया कृत्रिमन्यायबाधे मानाऽभावादिति भावः । सर्वं इति । नियताऽनियतसङ्ख्यावाचीत्यर्थः । आक्षिप्यत इति । 'सङ्ख्येति विभक्तसूत्रे'इति शेषः । एवंच सङ्ख्यानकरणीभूताः सङ्ख्यासंज्ञका इत्यर्थः । संज्ञायाः संज्ञ्याकांक्षतया तद्वाचकं पदमुपस्थितान्वर्थवाचकमेव कल्प्यत इत्ययमेवात्राक्षेप इति भावः । नियमार्थमिति । बहुगणेति द्वितीयसूत्रे सङ्ख्येति वर्त्तते । अनियतसङ्ख्यावाचिनां चेद्बह्वादीनामेवेति भावः । अतएवेति । अन्वर्थत्वाश्रयणादेवेत्यर्थः । संज्ञा न भवतीति । प्राप्तेरेवाऽभावादिति भावः । सङ्ख्यावाचिनोरेवेति । बहुगणयोरित्यर्थः । नियमायेति । नियमफलक इत्यर्थः । परे तु परस्परसाहचर्यात्सङ्ख्याव्यापकार्थवाचिनोरेव बहुगणयोर्ग्रहणं न तु सङ्घवैपुल्यवचनयोरिति व्यर्थाऽन्वर्थसंज्ञा । तस्मात्प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धकेवलयोगार्थस्यापि ग्रहणार्थं महती संज्ञेति भाष्याशयः । 'असङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहे'ति भाष्येण बह्वादिषु सङ्ख्यायत इति योगाऽर्थोऽभावबोधनाच्चेति योगविभागो व्यर्थः । एकादिकया चापि सङ्ख्यायते' इत्यस्य एकादिकया सङ्ख्यायते साऽपि सङ्ख्याप्रदेशेषु यथा गृह्येतेति महासंज्ञाकरणमित्यर्थः । चस्तु वाक्यालङ्कारे । उभावपि वा वाक्यालङ्कार एव । यद्वा बह्वादिकयाऽपि सङ्ख्यायते स्वव्याप्यत्रित्वादिद्वारेत्यर्थः । वत्वन्तडत्यन्तयोर्यावदादिशब्दकतिशब्दयोर्यद्यपि साक्षात्सङ्ख्यानकरणीभूताऽर्थप्रतिपादकत्वमुपादयितुमशक्यं तथापि कतीत्यत्र सङ्ख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकत्वेन तत्त्वम् । एवं वत्वन्तेऽप्यूह्यमित्याहुः ।

भाष्ये संज्ञार्थमिति । ष्णान्तेति । संज्ञाशब्दस्वरूपं तदर्थकमित्यर्थः । संज्ञिनिरूपितसङ्ख्याशब्दनिष्ठशक्त्यवगमार्थं स्वरूपपरमिति भावः । ननु 'ष्णान्ते'त्यनेन सङ्ख्या विशेष्यत इति संज्ञिविशेषणं सङ्ख्याग्रहणमित्ययुक्तमत आह—ष्णान्तेति । भाष्ये—संज्ञी-षट्संज्ञासंज्ञी विशेष्यते—स्वेतरव्यावृत्ततया प्रतिपाद्यते येनेत्यर्थः । ननु स्वरितत्वबलेनाऽनुमीयमानस्य शब्दान्तरत्वाच्छब्दभेदेनाऽर्थभेदस्य सत्त्वेन 'न चान्यार्थ'-

न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति । न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ।

यत्तावदुच्यते—'न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवती'ति । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा—शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते, उपस्पृश्यते च, शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते—'न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति, नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवती'ति । भवेद्—द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणाभिसंबध्यते, तस्य तस्य विशेषको भवति ।

अथवा सापेक्षोऽयं ('ष्णान्ते'ति) निर्देशः क्रियते । न चाऽन्यत्किञ्चिदपेक्ष्यमस्ति । ते सङ्ख्यामेवापेक्षिष्यामहे ।

अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम् ॥ ५ ॥

अध्यर्द्धग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'समासकन्विध्यर्थम्' । समास-

---

प्र०—**खल्वपीति** । यथा गोधा देशान्तरगमनमात्रेण गोधात्वं न जहात्येवं शब्दोऽपि रूपान्तरं न गृह्णात्येवेत्यर्थः ।

अन्यार्थमपीति । पदार्थानां शक्तिवैचित्र्यात् । **शब्दस्त्विति** । स्वरितत्वेन वाक्यान्तरे शब्दान्तरं वाक्यार्थानुग्राहिवस्तुप्रतिपादनयोग्यमनुमीयते । सादृश्यात्तु तत्त्वाध्यवसाय इत्यर्थः ।

सापेक्षोऽयमिति । स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः कृतः । तत्र प्रकृतत्वादन्यपदार्थत्वेन संख्या स्वरितत्वेन विनाऽप्यपेक्ष्यत इत्यर्थः ।

अध्यर्द्धग्रहणं चेति । वार्तिके संख्याग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितन्तदपेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः । विध्यर्थं चेदं ग्रहणम्, अध्यर्द्धशब्दस्य त्रिभागचतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात् । अर्द्धशब्दश्चैकदेशवाची, न सङ्ख्यावाची, एकदेशादिशब्दवत् । तस्याऽधिशब्देन समासे कृते यौगिकोऽर्थः

उ०—मित्ययुक्तमत आह—**एकेति** । यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तदेवाऽनुवर्तते न तु तज्जातीयं शब्दान्तरमिति भावः । अर्थाधिकार एव चाभ्यर्हितस्तदर्थस्य चाऽयोग्यत्वादिहाऽसंबन्ध इति भावः । **इत्याहेति** । इत्याशङ्क्याहेत्यर्थः । भाष्ये—**न खल्वपीति** । 'प्रकृतमनुवर्तनाद्देशान्तरगमनादन्यद्भवतीति न खलु' इत्यन्वयः । **यथेति** । सर्पणस्योभयत्र तुल्यत्वेन प्रसक्तमहित्वं गोधाया वार्यत इति भाष्यार्थः, सर्पणस्याऽहिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाऽभावात्, किं तु देशान्तरगमनं नान्यत्वापादकमित्यर्थ इति भावः । **रूपान्तरम्**—अर्थभेदम् ।

पदार्थानामिति द्वन्द्वः । **शक्तिवैचित्र्यात्** । अनेकशक्तित्वादित्यर्थः । एवं च पूर्वत्र तया शक्त्या स्वरूपपरस्यापि उत्तरत्रान्यया शक्त्या योग्यतावशादर्थपरत्वे बाधकाऽभावः । शब्दाऽधिकारोऽत्र लक्ष्यानुरोधादाश्रीयत इति भावः । भाष्ये—**भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्यादिति** । '**स्या**'दिति संभवानायां लिङ् । **भवेदिति** प्रार्थनायाम् । द्रव्ये विषये पूर्वोक्तार्थकर्तृका संभाविता सत्ता भवत्वित्यर्थः । शब्दभेदनयेऽपि न क्षतिरित्याह—**शब्दस्त्विति** । **येन येन विशेषेणेति** । विशेष्यत इति **विशेषः**—परिच्छेद्यम् । **विशेषकः**—परिच्छेदकः । तत्परिच्छेदकाऽर्थवानन्य एव शब्दो भवतीत्यर्थः । तदुपपादयति—**स्वरितत्वेनेति** ।

१—कुण्डलितो भागः क्वचिन्नास्ति ।

विध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत्—अध्यर्द्धशूर्पम्+ । कन्विध्यर्थम्—अध्यर्द्धकम् × ।

लुकि चाऽग्रहणम् ॥ ६ ॥

लुकि चाध्यर्द्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति । 'अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' [५ । १ । २८] इति । 'द्विगो'रित्येव सिद्धम् ।

अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ॥ ७ ॥

'अर्द्धपूर्वपदश्चपूरणप्रत्ययान्तः सङ्ख्यासंज्ञो भवती'ति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'समासकन्विध्यर्थमेव' । समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत्—अर्धपञ्चमशूर्पम् । कन्विध्यर्थम्—अर्धपञ्चमकम् ।

अधिकग्रहणं चाऽलुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ॥ ८ ॥

अधिकग्रहणं चाऽलुकि कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्' । समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत्—अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः† । उत्तरपदवृद्ध्यर्थम्—अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः‡ ।

प्र०—प्रतीयते, न सङ्ख्या । **अध्यर्द्धशूर्पमिति** । अध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतमिति 'दिक्सङ्ख्ये' इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासः । ततः 'शूर्पादञन्यतरस्या'मिति अञष्ठञो वाऽध्यर्धपूर्वेति लुक् । **अध्यर्द्धकमिति** । 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः क'न्निति कन् ।

द्विगोरित्येव सिद्धमिति । समासविध्यर्थमिति च संबन्धसामान्ये षष्ठी । तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वाऽन्यस्मिन् कार्ये विधीयमान इत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । अन्ये त्वाहुः—अध्यर्द्धशब्दः सङ्ख्यावाच्येव । तथाहि गण्यते—एकोऽध्यर्द्धो द्वावर्द्धत्रय इति । तन्मते नियमार्थमध्यर्द्धशब्दस्यैव सङ्ख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात्सार्द्धादीनां मा भूदिति । वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमस्तस्य च समासकन्विध्यर्थं सङ्ख्यात्वं न कार्यान्तरार्थमित्यर्थः ।

अधिकषाष्टिक इति । अधिकया षष्ट्या क्रीत इति सङ्ख्याविशेषणमधिकशब्दो, न सङ्ख्येति वचनम् । 'तद्धितार्थे'ति समासः । प्राग्वतेष्ठञ् । अलुकीति वचनाल्लुकि कर्तव्ये सङ्ख्यासंज्ञा नास्तीत्यध्यर्धपूर्वेति लुङ् न भवति । ततः 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य चे'त्युत्तर-

---

उ०—अध्यर्द्धस्याऽसङ्ख्यावाचित्वमुक्तमुपपादयति—**अर्द्धशब्दश्चेति** ।

ननु समासकन्सिद्धये विधीयमाना संज्ञा कथं लुको निमित्तमत आह—**समासेति** । 'समास'पदेन द्विगुसमास एव, तस्यैव सङ्ख्यानिमित्तकत्वात् । तन्निमित्तकमपि द्विगुनिमित्तकमेवेत्याह—**तेन द्विग्विति** ।

भाष्ये—**अधिकग्रहणं चेति** । लुग्भिन्नसङ्ख्याकार्यसिद्ध्यर्थमधिकग्रहणं सङ्ख्यासंज्ञायां कर्त्तव्य-

---

+ २ । १ । ५१; ५ । १ । २६; २८ × ५ । १ । २२

† २ । १ । ५१; ५ । १ । १८ ‡ ७ । ३ । १५

अलुकीति किमर्थम् ? अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः+ ।

बहुव्रीहौ चाऽग्रहणम् ॥ ९ ॥

बहुव्रीहौ चाऽधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । 'सङ्ख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये' [२ । २ । २५] इति । 'सङ्ख्ये'त्येव सिद्धम् ।

बह्वादीनामग्रहणम् ॥ १० ॥

बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीं सङ्ख्याप्रदेशेषु सङ्ख्यासंप्रत्ययो भविष्यति ? ज्ञापकात्सिद्धम् । किं ज्ञापकम् ? यदयं—'वतोरिड्वा' [५ । १ । २३] इति सङ्ख्याया विहितस्य कनो वत्वन्तादिटं शास्ति । वतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ २३ ॥

ष्णान्ता षट् ॥ १ । १ । २४ ॥

षट्संज्ञायामुपदेशवचनम् ॥ १ ॥

षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । 'उपदेशे षकारनकारान्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा भवती'ति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

प्र०—पदवृद्धिः । ननूत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनाल्लुङ् न भविष्यति, किमलुकीत्यनेन ? नैतदस्ति, अर्हत्यर्थात्परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावात्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात् ।

ज्ञापकात्सिद्धमिति । एकादिवन्नियतसङ्ख्यावाचित्वं बह्वादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः । **योगापेक्षमिति** । अस्य योगस्य प्रत्याख्यानाऽेतद्योगापेक्षमिति न बोद्धव्यं, किंतु योगानपेक्षत इति योगापेक्षम् । यदयं 'बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्', 'वतोरिथुक्' 'षट्कती'ति डटि परत आगमं शास्ति, तज्ज्ञापयति —'भवति सङ्ख्याकार्य'मिति ॥ २३ ॥

उ०—मित्यर्थः । नन्विति । त्रिणादादिषु तद्विधानादिति भावः । **परेष्वर्थेष्विति** । 'तमधीष्ट' इत्यादिष्वित्यर्थः ।

नियतसङ्ख्यावाचित्वमिति । नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसङ्ख्यावाचित्वमित्यर्थः । भाष्ये—**यदयमिति** । न च वैपुल्यादिवाचिनामपि सङ्ख्याकार्यापत्तिः, सङ्ख्यापदार्थसंबन्धिबह्वादिग्रहणज्ञापनेन चरितार्थस्य सर्वथा तदसंबन्धिवैपुल्यादिवाचकग्रहणज्ञापने सामर्थ्याऽभावात् । पूगादिभ्यो डडर्थं बहुगणेति सूत्रे कृतेऽपि ज्ञापकावश्यकत्वमिति भावः । केचित्तु 'वतोरिड्वे'त्यनेन सङ्ख्याकरणत्वाऽभाववतामप्यन्येषां प्रयोगेषु दृश्यमानसङ्ख्याकार्याणां सङ्ख्याकार्यं ज्ञाप्यते । तेनाऽधिकादीनामपि सिद्धं, तदाह—**योगापेक्षेति** । प्रयोगापेक्षमित्यर्थः । एतेन पूगादिभ्यः शसादिप्रसङ्गोऽपि वारित इत्याहुः ॥ २३ ॥

+ ५ । १ । २८

शताद्यष्टनोर्नुम्नुडर्थम् ॥ २ ।

शतानि सहस्राणि । नुमि कृते 'ष्णान्ता ष'डिति षट्संज्ञा प्राप्नोति† । उपदेशग्रहणान्न भवति । अष्टानामित्यत्राऽऽत्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति‡ । उपदेशग्रहणाद्भवति ।

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् ? इह तावच्छतानि सहस्राणीति 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति+ । अष्टनोऽप्युक्तम् । किमुक्तम् ? 'अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारा-

---

प्र०—ष्णान्ता । षट्संज्ञायामिति । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन प्रतिपादनं गुणैः प्रापणमुपदेशः । तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे षकारनकारान्तायाः सङ्ख्यायाः षट्संज्ञेत्यर्थः । **नुम्नुडर्थमिति** । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची । तत्र नुमि 'शतानी'त्यादौ षट्संज्ञानिवृत्तिः प्रयोजनं, नुटि तु विधीयमाने षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनम् । **अष्टानामिति** । परत्वान्नित्यत्वाच्चात्वे कृते नुटोऽप्राप्तिः । कार्यकालत्वात्संज्ञायाः प्रवृत्तेनास्त्यन्तरङ्गत्वम् ।

अष्टनो दीर्घेति । तत्र हि दीर्घग्रहणमष्टस्विति सुप उदात्तत्वनिवृत्त्यर्थं क्रियते । यदि च कृतात्वस्य षट्संज्ञा न स्यात्तदाऽष्टस्विति परत्वात् षट्स्वरो 'झल्युपोत्तम'मिति भविष्यतीति

उ०—ष्णान्ता षट् । स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थायोच्चारणस्यान्यात्रोपदेशत्वप्रसिद्धेरुपदेशग्रहणे पञ्चादिषु न स्यादत आह—**प्रकृतीति** । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपादनरूपं यद् गुणैः प्रापणं तदुपदेशपदेनाऽत्र गृह्यत इत्यर्थः । एतदभिप्रायेणैवोपदेशेऽजिति सूत्रे वक्ष्यति—**'संकीर्णावुद्देशोपदेशाविति'** । **प्रत्ययाद्युपदेश इति** । आदिनाऽऽगमः । यथा सतन्नादौ **सप्तसृभ्यां तुट् चेति** प्रकृत्यादिभिरुपदेशे प्रातिपदिकस्वरूपबोधने या ष्णान्ता सङ्ख्या निष्पन्ना भवति सेत्यर्थः । यद्यपि शतानीत्यादावपि नुमागमोपदेशेन नान्तसङ्ख्यानिष्पत्तिरस्ति, तथापि विभक्त्युत्पत्त्यवधिभूतप्रातिपदिकस्वरूपनिष्पादकानामेव तेषां ग्रहणम्, न तु विभक्तिनिमित्तकानामपि, बहिरङ्गत्वादिति भावः । **तत्रेति** । नुम्नुटोरर्थः प्रयोजनं यस्येति बहुव्रीहिरिति भावः । नन्वन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव षट्त्वं प्रवृत्तमात्वेऽपि बहिरङ्गतया आत्वस्याऽसिद्धत्वान्न निवर्त्स्यतीत्यत आह—**कार्यकालेति** ।

सुप उदात्तत्वेति । 'अष्टन' इति प्राप्तेत्यर्थः । 'आद्युदात्तत्वे'ति क्वचित्कोऽपपाठः । यद्वा—दीर्घग्रहणं षट्त्वे यथोद्देशपक्षाश्रयणस्यैव ज्ञापकम् । तद्द्वारैव च षट्संज्ञाज्ञापकत्वम् । तत्पक्षे आत्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन नान्तत्वबुद्ध्या षट्त्वमस्त्येव । स्पष्टं चेदमष्टनो दीर्घादित्यत्र कैयटे । किं च यथोद्देशपक्षे षट्त्वं स्थानिवद्भावेनाऽपि सुलभं, नकारान्तसङ्ख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य समुदायधर्मत्वेन तन्निमित्तकनुडादेरल्विधित्वाऽभावादिति बोध्यम् । न चाऽऽत्वस्य नित्यत्वादष्टस्विति प्रयोग एवाऽसङ्गत इति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्वस्याऽपि ज्ञापनात् । 'यावता विनाऽनुपपन्नं तत्सर्वं ज्ञाप्यत' इति सिद्धान्तात् । **परत्वादिति** । अष्टन्स्वर आत्वपक्षे चरितार्थः । न च तत्प्रवृत्त्युत्तरमष्टस्वित्यादावष्टन्स्वरः स्यादेवेति वाच्यम् । सकृद्गतिन्यायाश्रयणात् । **अपवादत्वादिति** । न च स्वरप्रवृत्तेः पूर्वमन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्याप्रवृत्तेर्यद्वितुपरमित्यादिसूत्रस्थभाष्यसंमतत्वेनाऽष्टावित्यादावष्टन्स्वरश्चरितार्थ इति वाच्यम् । अष्टनो धृतादित्वादन्तोदात्तत्वे-

---

† ७ । १ ७२; २२ ‡ ७ । २ । ८४; ७ । १ । ५५ + १ । १ । ३९*

न्तस्य नुडर्थ'मिति × ।

अथवाऽऽकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते—षकारान्ता नकारान्ता आकारान्ता च सङ्ख्या षट्संज्ञा भवतीति । इहापि तर्हि प्राप्नोति, '<u>स</u>धमादो द्युम्न एकास्ताः' एका इति† । नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव सङ्ख्यापदम् । तद्यथा—एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा—एकाग्नयः, एकहलानि, एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । असहायैरित्यर्थः । अस्त्यन्यार्थे वर्त्तते । तद्यथा—'प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेके'ति । अन्येत्यर्थः । <u>स</u>धमादो द्युम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्त्तते तस्यैष प्रयोगः ।

इह तर्हि प्राप्नोति—'द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या चे'ति‡ ।

एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते† । 'अष्टाभ्य औश्' । ततः 'षड्भ्यः' । षड्भ्यश्च यदुक्तमष्टभ्योऽपि तद्भवति । ततो 'लुक्' । लुक् च भवति षड्भ्य इति ।

प्र०—किं दीर्घग्रहणेन । कृतं च तत् कृतात्वस्यापि षट्संज्ञां ज्ञापयति । ततश्चाऽपवादत्वात्षट्स्वरोऽनेन बाध्यत इति दीर्घपक्ष इवाऽदीर्घपक्षेऽपि विभक्तेः स्वरः स्यादिति कर्तव्यं दीर्घग्रहणम् ।

एकास्ता इति । सङ्ख्यावाचित्वाभ्युपगमवादी व्यत्ययेन बहुवचनं मन्यते । अन्यवाचित्वाश्रयं तूत्तरम् ।

इह तर्हीति । **द्वाभ्यामिति** । षट्स्वरः स्यात् ।

सप्तम इति । 'अष्टाभ्य' इति कृताऽऽत्वानुकरणादौश्त्वविधानसामर्थ्याच्च लुङ्न विधीयते ।

उ०—नैकादेश उदात्तेनेत्येव तत्राऽन्तोदात्तत्वसिद्धेः । घृतादावस्य पाठे चेदमेव भाष्यं मानम् । गौणे 'प्रियाष्टाभि'रित्यादौ षट्स्वराऽष्टन्स्वरयोः प्रवृत्तिरस्त्येव । तेषामनभिधानाच्च । एतेन 'कदष्टन्शब्दोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्त इति कदष्टावित्यस्यैकादेशस्वरेणासिद्धेस्तत्राष्टन्स्वरः सावकाश' इति परास्तम् । तस्याऽप्यनभिधानात् ।

ननु सङ्ख्यावाचित्वे 'एका' इति बहुवचनमनुपपन्नमन्यत्र तु षट्संज्ञायाः प्राप्तिरेव नेत्यत आह—सङ्ख्येति ।

षट्स्वर इति । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि'रित्यनेन । न च षान्तनान्तसाहचर्यादाकारान्तो बहुवचनान्त एव गृह्यते इति नाऽयं दोषः । साहचर्यस्य सर्वत्राऽव्यवस्थापकत्वमित्याशयात् ।

कृतात्वेति । ततश्च कृतात्वस्य कार्यकालपक्षेऽसत्यपि षट्त्वेऽतिदेशान्नुट्सिद्धिरित्यर्थः । **औश्त्वेति** । अत एव विभक्ते जश्शसोरनुवृत्तिर्न । तथा हि सति लुगेवातिदिश्येतेति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । विपरीतं तु न, व्याख्यानात् ।

× ६ । १ । १७२*   † ७ । १ । २२   ‡ ६ । १ । १७६

अथवा—उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते× 'अष्टन आ विभक्तौ'। ततो 'रायः'। रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति। 'हली'त्युभयोः शेषः।

यद्येवं 'प्रियाष्टौ' 'प्रियाष्टा' इति न सिध्यति, 'प्रियाष्टनौ' 'प्रियाष्टान' इति

प्र०—**हलीति**। ततश्चाऽष्टानामिति नुटि कृते आत्वं भवति। जश्शसोस्त्वष्टाभ्य इति कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकादात्वं भवति। कृतात्वस्य हि निर्देशस्य प्रयोजनं,—'यत्रात्वं तत्रौश्त्वं यथा स्या'दिति। यदि ह्येतत्कृतात्वनिर्देशस्य प्रयोजनं न स्याल्लाघवार्थमष्टभ्य औशिति ब्रूयात्।

यद्येवमिति। हलादावुच्यमानमात्वमौजसोर्न प्राप्नोतीति यत्राऽष्टार्थस्य प्राधान्यं तत्रौश्त्वेन भवितव्यं, तत्रैव चौश्त्वेनात्वमनुमीयत इति जस्यप्यात्वमत्र ज्ञापकान्न प्राप्नोति। विभक्तिमात्रे त्वात्वं विधीयमानमौजसोः सिध्यति। अष्टन आ विभक्तावित्यत्र 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चे'ति तदन्तविधिसद्भावाद्बहुवचननिर्देशाऽभावाद्गुणभूतेऽप्यष्टार्थे आत्वेन भाव्यमित्यत्रापि सिद्ध्यतीति प्रश्नः।

उ०—**ततश्चेति**। न च संनिपातपरिभाषयाऽऽत्वं न स्यात्। अष्टानामिति रूपं तु नुटि 'नोपधाया' इति दीर्घे नलोपे च सिद्धमिति वाच्यम्। असिद्धस्यापि तद्विघातकविधेरनयाऽप्रवृत्तिबोधनेन नलोपस्याऽप्यनापत्तेः। अत एव 'पुग्घ्रस्वत्वस्याऽनिमित्तं रुदाददीदप'दित्यत्रेति भाष्ये 'कृन्मेजन्त' सूत्रे उक्तम्। 'जानातेर्मित्त्वेन ज्ञापकेन ह्रस्वविषये तदप्रवृत्ति'रिति कैयटो वक्ष्यति। अन्यथा पुगपेक्षया ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धतया तस्या अप्राप्तौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव। किं चातिदेशिकनिमित्तविघाताऽभावमादाय नाऽस्या अप्रवृत्तिः। एवं हि 'लक्ष्मी'त्यादौ संबुद्धिह्रस्वे कृते संबुद्धिलोपे कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन निमित्तविघाताऽभावात्तत्राऽस्या अतिव्याप्तिपरतत्सूत्रस्थभाष्यविरोधः। किं च 'गव्यिते'त्यादौ संनिपातपरिभाषया लोपो नेति सिद्धान्तभङ्गः। यलोपस्य बहिर्भूतवृत्निमित्तकत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात्। वस्तुतस्तु षट्त्वसंनिपातनिमित्तको नुट्, न च तस्य सन्निपातस्याऽऽत्वं विघातकं, नापि नलोपः, स्थानिवद्भावेन तयोः कृतयोरपि षट्त्वसत्त्वात्। अत्र पक्षे दीर्घग्रहणं, पुनः प्रसङ्गपक्षे अष्टभिरित्यत्र षट्स्वरे कृतेऽष्टन्स्वरव्यावृत्त्यर्थं सदात्वविकल्पज्ञापनार्थमिति बोध्यम्। अतिदेशविषयेऽपि तत्प्रवृत्तौ तु सिद्धं न इष्टम्। अजाद्योर्जश्शसोस्तर्ह्यात्वं न स्यादत आह—**जश्शसोरिति**।

भाष्ये—**प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति**। इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः। अन्यथाऽपकर्षाभावेऽपि आत्त्वस्य वैकल्पिकतया तस्य दुर्वारत्वेन भाष्याऽसङ्गतेः। ननु जसि ज्ञापकसिद्धाऽऽत्वप्राप्तेरौशश्च प्राप्तेराह—**यत्रेति**। बहुवचननिर्देशादिति भावः। 'षड्भ्य' इत्येतत्साहचर्यादस्य प्राधान्ये एव प्रवृत्तिरिति भावः। तस्य च यथा प्रकारान्तरेण गौणेऽप्रवृत्तिस्तथा सर्वादिसूत्रे उपपादयिष्यते। शुद्धलक्षणैकचतुष्कस्याऽत्र पूर्वपक्षित्वमिति तात्पर्यम्। **औश्त्वेनेति**। औशेत्यर्थः। 'त्व'प्रत्ययप्रयोगस्तु अनुकरणादनुकार्यरूपे भावे इति बोध्यम्, 'आत्वे' इत्यादिभाष्यप्रयोगात्। **औश्त्वेनेति**। तद्विधायकसूत्रस्थाऽऽत्वनिर्देशेनेत्यर्थः। **अत्र—गौणे**। **ज्ञापकादिति**। अस्य 'प्राप्तियोग्यमपी'ति शेषः। क्वचित्तु ज्ञापकादिति न दृश्यते। नन्वनपकर्षपक्षेऽपि अष्टनो विहितमात्वं कथं तदन्ते स्यादत आह—**पदाङ्गे ति**। **बहुवचननिर्देशाभावादिति**। साहचर्याऽभावादित्यपि बोध्यम्।

× ७।२।८५

च प्राप्नोति । 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' ॥ २४ ॥

डति च ॥ १ । १ । २५ ॥

इदं डतिग्रहणं द्विःक्रियते संख्यासंज्ञायां, षट्संज्ञायां च । एकं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? यदि तावत्संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते । कथम् ? 'ष्णान्ता षडि'त्यत्र 'डती'त्यनुवर्तिष्यते । अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते । 'डतिचे'त्यत्र संख्यासंज्ञाऽप्यनुवर्तिष्यते ॥ २५ ॥

प्र०—**यथालक्षणमिति** । यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिस्तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यम् । तदत्र मा भूदात्त्वमित्यर्थः । नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्त्तते, प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात् ॥ २४ ॥

डति च । यदि तावदिति । तत्र वतुसाहचर्यात्तद्धित एव डतिर्गृह्यते न तु पातेर्डतिः कृत् । **अथेति** । तत्र संख्यासंज्ञाया अनुवर्तनादन्वर्थत्वाच्च तस्याः संख्याप्रश्नविषय एव डतिर्गृह्यते, न त्वौणादिकः ॥ २५ ॥

उ०—लक्षणैकचक्षुष्कस्यैवोत्तरमिति मत्वा व्याचष्टे—**तदत्रमाभूदात्वमिति** । पक्षान्तरेऽपि अनभिधानादात्वाऽभाव एव बोध्यः । यत्तु भवत्येवाऽत्राऽऽत्वमित्यर्थ इति । तन्न । अपकर्षपक्षे आत्वसाधकोपायाऽभावेन फलभेदापत्तेः । नन्वयं भाष्यार्थो न युक्तः, तथा हि **सतीष्यत एवैतदि**त्येव ब्रूयात् । किं चाऽप्रयुक्ते इति वाक्यशेषोऽसङ्गतः, प्रयुक्तेऽपि लक्षणाऽनतिक्रमसत्त्वात् । 'प्रयुक्तानां हीदमन्वाख्यान'मिति भाष्योक्तेश्चेत्यरुचेराह—**नैव वेति** । लक्षणस्याभावोऽलक्षणं, तस्य योग्यता 'यथाऽलक्षण'मित्यव्ययीभावः । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यता न तु लक्षणस्येत्यर्थः । एवं च तादृशप्रयोगोऽसाधुरिति भावः । किं च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्या ज्यायसी । एवं च हरदत्तादीनां प्रियाष्टन्शब्दादिषु आत्वादिप्रवृत्तिविचारोऽन्यश्च तत्प्रयोगविचारः प्रामादिक एवेत्यवधेयम् । एतेन 'पूर्वव्याख्यानेऽस्य साधुत्वमुत्तरव्याख्यानेऽसाधुत्व'मिति विरुद्धार्थकव्याख्यानद्वयमयुक्तं, किं च 'अष्टाभ्य' इति निर्देशात्कृताकारादेवाऽष्टनो जश्शसोरौशिति तद्विषयेऽप्यात्वम् । अन्यथाऽष्टन इत्येव ब्रूयादिति सार्त्तमिकभाष्ये एकवचननिर्देशात् प्रधान एवौशात्वे इति प्रश्नाशयोऽपि चिन्त्य' इत्यपास्तम् । गौणे प्रियाष्टादीनामनभिधानमित्यत्रत्यसिद्धान्तानुसारेण तद्भाष्यस्य सत्त्वात् । अरुच्यैव व्याख्यानाऽन्तरप्रवृत्तेश्च ॥ २४ ॥

डति च । भाष्ये—**यदि तावदिति** । ष्णान्ता च षडिति सूत्रं पाठ्यं, तत्र चकाराद्बलात्स्वरितलिङ्गासङ्गादनुवर्तमानं डतिग्रहणं संभन्त्स्यत इति भावः । **नतु पातेरिति** । एवं चाऽर्थाधिकारादिहापि तद्धितस्यैव ग्रहणमितिभावः । सङ्ख्येति महासंज्ञासामर्थ्यात्तत्र सङ्ख्याप्रश्नविषयडतेरेव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् । भाष्ये—**डतिचेत्यत्रेति** । चकारात्षट्संज्ञाऽनन्तरं करणाच्चाऽनेन संज्ञाद्वयस्यापि विधानमित्यर्थः । **अन्वर्थत्वाच्चेति** । सङ्ख्यायतेऽनयेति हि सः । न च तस्याऽर्थस्य डत्यन्ते संभवः । सङ्ख्याप्रश्नविषयत्वं तु न तदर्थ इति चिन्त्यमेतत् । तस्मादुणादीनामव्युत्पन्नत्वान्न तत्र डतिरिति तस्याऽग्रहणमित्युचितम् । व्युत्पत्तावपि पातेः कतिनाऽपि सिध्यतीति न तत्र डतिनियम इति बोध्यम् । **सङ्ख्याप्रश्नेति** । संनियोगशिष्टन्यायाच्च षट्संज्ञापि तस्यैवेति भावः ॥ २५ ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ १ । १ । २६ ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः ॥ १ ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोतो गर्त इति ।

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाऽप्रतिषेधः ॥ २ ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति ? अनुबन्धोऽन्यत्वकरः । अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्वं करिष्यति ।

अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेन्न लोपात् ॥ ३ ॥

अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेत्तन्न । किं कारणम् ? 'लोपात्' । लुप्यतेऽत्रानुबन्धः । लुप्ते चानुबन्धे नान्यत्वं भवति । तद्यथा—'कतरद्देवदत्तस्य गृहम्' ? 'अदो यत्रासौ काकः' इति । उत्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति । एवमिहापि लुप्तेऽनुबन्धे नष्टः प्रत्ययो भवति ।

यद्यपि लुप्यते, जानाति त्वसौ 'सानुबन्धकस्येयं संज्ञा कृते'ति । तद्यथा—इतरत्रापि 'कतरद्देवदत्तस्य गृहम् ?' 'अदो यत्रासौ काकः' इति । उत्पतिते काके यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवति, अन्ततस्तमुद्देशं जानातीति ।

प्र०—**क्तक्तवतू** । इहाऽनुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते । प्रयोगश्चैषां लुप्तत्वान्नास्ति । यत्र च सारूप्यं तत्र सन्देहः—कथमस्याऽनुबन्धकार्यं कृतमस्य तु न कृतमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः । सिद्धान्तवादी तु मन्यते—अध्रुवेणाऽनुबन्धेन नियतसन्निधाना अर्थाः कारककालादयो लक्ष्यन्ते, तद्दर्शनादनुबन्धस्मृतौ च तल्लक्षितानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते । तत्र यदा 'देवदत्तेन लूनः शालि'रिति कश्चित्प्रयुङ्क्ते तदा लक्षणज्ञः कर्मभूतकालावगमात्क्तप्रत्ययं मन्यते । यदा तु 'लोतमालभेते'ति प्रयोगस्तदा मेषवाची 'लोत'शब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यते ।

उ०—**क्तक्तवतू** । अनुबन्धानां नित्यलुप्ततया विशेषणत्वासंभवादुपलक्षणत्वे च तशब्दमात्रस्योपलक्ष्यत्वं मन्यमानो वार्तिकमारभत इत्याह—**इहेति** । **सारूप्यं** 'प्रयोगे' इति शेषः । **मन्यत इति** । निश्चिनोतीत्यर्थः । नियतं संनिधानं येषामिति विग्रहः । **कारकेति** । न 'त'शब्दमात्रं लक्ष्यं, किं त्वर्थविशेषाद्यवच्छिन्नमिति भावः । **तद्दर्शनादिति** । कालादिज्ञानादित्यर्थः । **तन्प्रत्ययान्त इति** । ककारानुपलक्षितः प्रयुक्त इति **निश्चिनो**तीत्यर्थः ।

भाष्ये—**नष्टं गृहमिति** । अज्ञातमित्यर्थः । **नष्टःप्रत्ययइति** । अज्ञाताऽनुबन्धः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । **सानुबन्धकस्येति** । पूर्वं यः ककारवांस्तस्येत्यर्थः । **उद्देशम्** । ऊर्ध्वंदेशम् ।

सिद्धविपर्यासश्च ॥ ४ ॥

सिद्धश्च विपर्यासः । यद्यपि जानाति सन्देहस्तु तस्य भवति—'अयं स तशब्दो लोतो गर्त' इति, अयं स तशब्दो लूनो गीर्ण इति' । तद्यथा—इतरत्रापि 'कतरद्देवदत्तस्य गृहम् ?' 'अदो यत्रासौ काकः' इति । उत्पतिते काके यद्यपि तमुद्देशं जानाति सन्देहस्तु तस्य भवति—'इदं तद् गृहमिदं तद् गृह'मिति । एवं तर्हि—

कारककालविशेषात् सिद्धम् ॥ ५ ॥

कारककालविशेषावुपादेयौ । भूते यस्तशब्दः कर्तरि कर्मणि भावे चेति । तद्यथा—इतरत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सोऽध्रुवेण निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा ।

एवमपि 'प्राकीर्ष्टे'त्यत्रापि प्राप्नोति ।

लुङि सिजादिदर्शनात् ॥ ६ ॥

लुङि सिजादिदर्शनान्न भविष्यति । यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते—प्राभित्तेति ? दृश्यन्तेऽत्रापि सिजादयः । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं

प्र०—**सिद्धविपर्यास इति** । सिद्धो विपर्यासः संशय इत्यर्थः । **इदं तद्गृहमिदं तद्गृहमिति** । बुद्धेरनवस्थितत्वमनेन प्रतिपाद्यते, न त्वेतद्द्विर्वचनं, वीप्साद्यर्थाऽभावात् ।

प्राकीर्ष्टेति । अत्र भूतकालोऽस्तीति भावः ।

दृश्यन्तेऽत्रेति । 'सिजादी'त्यादिशब्दः प्रकारे । तत्र 'प्राभित्त घटं देवदत्त' इति प्रयोगे कर्त्रैकत्वाद्यवगमाल्लुङन्तस्यायं प्रयोगो, न निष्ठान्तस्येति प्रतिपद्यते । 'अञ्जिघृषिभ्यः क्त' इत्यस्य

उ०—**सिद्धविपर्यासश्चेति** । चस्त्वर्थे । सिद्धस्तु विपर्यास इत्यर्थः । यद्यपि विपर्यासो भ्रमात्मकनिश्चयस्तथाप्ययथार्थत्वसाम्यादिह संशयोऽभिप्रेत इत्याह—**संशय इति** । **बुद्धेरनवस्थितत्वमिति** । सन्देहाऽभिनय इत्यर्थः । **वीप्सादीति** । पदार्थविषयव्याप्तीच्छाप्रयोक्तृधर्मो हि वीप्सेति भावः ।

भाष्ये—**कारकेति** कालातिरिक्तप्रत्ययार्थपरम् । **वेदिकां पुण्डरीकं वेति** भाष्ये । एवं च साक्षादितरव्यावर्तकं **विशेषणम्** । स्वोपस्थाप्याऽर्थद्वारा इतरव्यावर्तकम्—**उपलक्षण**मिति भावः ।

प्राकीर्ष्टेति । यद्यप्यत्र निघातप्रवृत्तेर्न निष्ठात्वकृतो विशेषस्तथापि 'यन्मा प्राकीर्ष्टे'त्यस्योपलक्षणमिदम् । अत्र हि 'निपातैर्यद्यदी'ति निघाते निषिद्धे 'निष्ठा च द्व्यजना'दिति नित्यमाद्युदात्तत्वं स्यात् । असंज्ञायामपि तत्प्रवृत्तिं मन्यते । 'आदिः सिच' इति विकल्पस्त्विष्यत इति भावः ।

सिचोऽत्र लुप्तत्वेनाऽदर्शनादाह—**आदिशब्द इति** । **अञ्जिघृषीति** । यद्यप्यत्रोपलक्ष्यकालकारकाद्यभावस्तथापि गुणाऽभावदर्शनात् क्तोऽयमित्यवगतिः । एवं च सनादिविधावित्संज्ञकनकारोपलक्षितः प्रकृत्यर्थानुवादी इच्छार्थो वा सकारो भवतीत्यर्थः । अनुवादे 'सन्यत'इत्यादौ तादृशनकारोपलक्षिते सकारे इत्यर्थः ।

गंस्यते ? यथैवायमनुपदिष्टान् कारककालविशेषानवगच्छति, एवमेतदप्यवगन्तुमर्हति—'यत्र सिजादयो ने'ति ॥ २६ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥ ५ ॥

प्र०—निष्ठासंज्ञा न भवति, उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्बाहुलकाद्वा । अन्यथा 'निष्ठा च द्व्यजना'दित्याद्युदात्तत्वं स्यात् ॥ २६ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥ ५ ॥

उ०—अत एवाटश्चेत्यादेः सार्थक्यम्, अन्यथा यत्र सूत्रे आट्, न तत्र वृद्धिरिष्यते, यत्र चेष्यते प्रयोगे, न तत्राऽऽडिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति सर्वमवदातम् ॥ २६ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठमाह्निकम्

सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥

सर्वादीनीति कोऽयं समासः ? 'बहुव्रीहि'रित्याह । कोऽस्य विग्रहः ? सर्वशब्द

प्र०—सर्वादीनि सर्व । कोयमिति । ननु नपुंसकबहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहिनिश्चयात्समासान्तराशङ्कैव नास्तीति प्रश्नानुपपत्तिः । एवं तर्हि किमयं बहुव्रीहिरेवाऽहोस्विद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः, यथा 'कन्तन्तेभ्यः' 'कएवादिभ्य' इति चेति प्रश्नः । तत्र सारूप्यार्थं—सर्वश्चासावादिश्च सर्वादिरित्यत्रादिशब्द उपादीयते, न त्वस्य प्रयोजनान्तरमस्तीति तत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति वा, 'स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः' इति वा बहुव्रीहेः शेषः ।

वक्ष्यमाणेन न्यायेन विनाप्येकशेषेण सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह—**बहुव्रीहिरिति** । एवमपि सन्देहः; किं प्राथमकल्पिको बहुव्रीहिरथ बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेण बहुव्रीहिरिति पृच्छति—**कोऽस्य विग्रह इति** ।

तानीमानीति—अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्श्यते । अन्यथा यथा चित्रा गावोऽस्येति गवां विशेष्यत्वं तद्वतश्च विशेषणत्वमवगम्यते, तथेहाऽप्यवगम्येत । अत्र चाऽर्थे बहुव्रीहिर्नेष्यते । यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं, गवां विशेषणभावस्तदा तु बहुव्रीहिः । अत एव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्श्यते । **'तानीमानी'**ति सर्वनामद्वयोपादानेन प्रत्यक्षविषयत्वादिदंशब्दस्य गणपठितेषु सर्वशब्दस्याऽन्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञानं सूचयति । **तस्य**—अन्यपदार्थस्य

उ०—**सर्वादी । नन्विति** । आदिशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन, एकवचनान्तत्वेन च समासान्तरे नपुंसकत्वबहुत्वाऽनुपपत्तेरिति भावः । प्रकृते तत्पुरुषः कर्मधारयः । दृष्टान्ते षष्ठीतत्पुरुषः । **न त्वस्येति** । कर्मधारयघटकस्येत्यर्थः । बहुव्रीहेरेव शेषे युक्तिमाह—**तत्र नपुंसकमिति** । तत्पुरुषस्तु पुँल्लिङ्ग इति भावः । **स्वरभिन्नानामिति** । स्वरेण विलक्षणानां सरूपाणां मध्ये उत्तरसूत्रेण यस्य स्वरविधिरित्यर्थः । कर्मधारयः समासस्येत्यन्तोदात्तः । परस्तु—**बहुव्रीहौ प्रकृत्येति** परशास्त्रेणाऽन्तोदात्तपूर्वपद इति बोध्यम् । तत्राद्ये सर्वशब्दस्य संज्ञा न प्राप्नोति, अन्त्ये तु सिध्यतीति विशेषः ।

वक्ष्यमाणेन—तद्गुणसंविज्ञानेन । **प्राथमकल्पिकः**—एकशेषनिरपेक्षत्वेन प्रथमप्रतीतः । वक्ष्यमाणन्यायानभिज्ञस्य प्रश्न इति भावः ।

विग्रहप्रश्नोत्तरे 'तानी'त्याद्यधिककथनमयुक्तमत आह—**अन्यपदार्थस्येति** । **नेष्यत इति** । प्रथमान्तानामन्यपदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहिविधानादिति भावः । नन्वेवमपि तानीत्येव सिद्धे इमानीति व्यर्थमत आह—**सर्वनामद्वयेति** । 'सर्वनामद्वयोपादानेन तद्गुणसंविज्ञानं सूचयती'त्यन्वयः । **प्रत्यक्षेति** । उद्भूतावयवभेदस्य गणपठितस्य समुदायस्येदमा परामर्शात् । तत्र च सर्वशब्दस्याऽन्तर्भावादिति भावः । गुणत्वं दर्शयति—**उपलक्षणानीति** । प्रकारतयाऽन्वयिनीत्यर्थः । **कार्ये संविज्ञानमिति** । तच्च द्वेधा; क्वचिद्विशिष्टस्य क्रियायां

आदिर्येषां तानीमानीति ।

यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् ? अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः । बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते* । तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा 'चित्रगुरानीयता'मित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स आनीयते, न गावः । नैष दोषः, भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा—'चित्रवाससमानय' 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'ति तद्गुण आनीयते, तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ।

इह सर्वनामानीति 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' [८ । ४ । ३] इति णत्वं प्राप्नोति

प्र०—गुणा: उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये संविज्ञानं—तद्गुणसंविज्ञानम् । तत्र 'चित्रगुरानीयता'मिति स्वस्वामिभावसंबन्धः षष्ठ्यर्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिन एवानयनं न तु गवाम् । 'दण्डी विषाणी चानीयता'मित्यत्र तु संयोगसमवायलक्षणेन संबन्धेन संबन्धिनि कार्ये विज्ञायमान उपलक्षणस्याऽप्यन्तर्भावो भवति । इहाप्यादिशब्दस्याऽवयववाचित्वादुद्भूतावयवभेदसमुदायः समासाऽर्थः । तस्य च समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाऽभावात्तदन्तर्भूतानामेव पृथक्प्रयोगत्वात्कार्यार्थिया संज्ञया प्रवर्तितव्यमिति सर्वशब्दस्याऽपि सा सिध्यति । यथा 'देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्ता' मित्युक्ते देवदत्तोऽपि यदि ब्राह्मणो भवति स्वशालास्थश्च तदा सोऽप्यानीयत एव ।

णत्वं प्राप्नोतीति । राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सन्तमसन्तं वाऽवयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यन्त इति णत्वप्रसङ्गः । प्रयोगे च सणत्वा अणत्वाश्च नित्या एव शब्दाः ।

उ०—संनिधानमात्रेण, यथा—क्रियायोगाभावेऽपि 'शुक्लवाससं भोजये'ति । क्वचित्तु विशेषणस्यापि क्रियायोगेन, यथा—'शुक्लवाससं पश्ये'ति । कार्यं यत्र तद्भावभावि तत्र तद्गुणत्वमित्यर्थः फलितः । एवं तद्गुणसंविज्ञाने तद्विशिष्टस्येतरान्वयः, अन्यत्र तदुपलक्षितस्येत्यपि भेदः । अयं शब्दशक्तिस्वभावगम्योऽन्तर्भावः—कार्यित्वं कार्यसंनिहितत्वं वा । एवं च यत्र संयोगसमवायाऽन्यतरसम्बन्धेन संबंध्यन्यपदार्थस्तत्र तद्गुणः । अन्यत्राऽतद्गुण इत्युत्सर्ग इति गोलार्थः । ननु प्रकृते न संयोगो नापि समवाय इत्यत आह—इहापीति । एवं च समवायेन संबन्धिनोऽन्यपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमित्यर्थः । बहुवचनोपपत्तय आह—उद्भूतावयवभेद इति । अवयवगतसंख्यारोपेण बहुवचनमिति भावः । नन्वेवं समुदायस्यैव संज्ञा स्यादत आह—तस्यचेति । 'युगपत्प्रयोगाऽभावात् पृथक्प्रयोगसत्त्वाच्च कार्यार्थया संज्ञया तदन्तर्भूतानामेव प्रवर्तितव्य'मित्यन्वयः । 'पृथक्प्रयोगत्वा'दिति पाठे बहुव्रीहिस्त्वो बोध्यः । सिध्यतीति । विनिगमनाविरहादिति भावः । नन्वेवं सर्वशब्दस्य संबन्धविशेष्यत्वाऽभावात्कथं तस्य सर्वनामत्वमत आह—यथेति । स्वरूपेणोपलक्षणमपि सर्वशब्दः समुदायान्तर्भूततया :संबन्धविशेष्योऽपि । यथा देवदत्तत्वेन विशेषणमपि देवदत्तो ब्राह्मणत्वेन विशेष्य इति भावः । अन्यपदार्थत्वादिति भाष्यस्य—अन्यः पदार्थो यस्य तत्त्वादित्यर्थः ।

ननु 'सर्वनाम'शब्दो यदि व्युत्पन्नस्तदा संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्त्तिकारम्भानुपपत्तिः । नो चेत्पूर्वोत्तरपदविभागाऽभावात् पूर्वपदादिति णत्वाऽप्राप्तिरत आह—राजेति । सन्तम्—अन्वर्थसंज्ञायाम् । असन्तं—

* २ । २ । २४

तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाऽभावः ॥ १ ॥

सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न भविष्यति । किमेतन्निपातं नाम ? अथ कः प्रतिषेधो नाम ? अविशेषेण किंचिदुक्त्वा विशेषेण 'ने'त्युच्यते, तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते—'इदं न भवती'ति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव । अविशेषेण णत्वमुक्त्वा विशेषेण निपातनं क्रियते, तत्र व्यक्तमाचार्यस्याऽभिप्रायो गम्यते—'इदं न भवती'ति ।

ननु च—निपातनाच्चाऽणत्वं स्यात्, यथाप्राप्तं च णत्वम् । किमन्येऽप्येवं

प्र०—तत्र संज्ञायां सणत्वा एव साधवोऽसंज्ञायां त्वणत्वा एवेति शास्त्रव्यापाराण्णत्वं प्राप्नोत्येव । सर्वार्थाभिधानयोग्यस्य च शब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमितिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वस्याऽपि न विरोधः ।

निपातनादिति । लोकेऽप्ययं णत्वरहित एव प्रयुज्यते, तस्याऽत्र प्रसङ्गेन साधुत्वं प्रतिपाद्यते । **किमेतदिति** । भवत्वस्य साधुत्वं, णत्वप्रतिषेधे त्वस्य तात्पर्याऽभावाद्विकल्पः प्राप्नोतीति भावः । इतरः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं पर्यनुयुङ्क्ते—**अथ क इति** । सर्वत्रैव ह्यप्राप्त्यनुमानं बाधः । निपातनं चापि णत्वाऽप्राप्त्यनुमानमिति भावः ।

ननु चेति । प्रतिषेधस्य हि निवृत्तावेव तात्पर्यं निपातनस्य तु तद्रूपसाधुत्वप्रतिपादने, न तु रूपान्तरनिवृत्ताविति भावः । **इकोयणचीति** । यणो हि साधुत्वं प्रतिपाद्यते, न त्विग्निवृत्ति-

---

उ०—शुद्धरूढे रथन्तरादौ । **आश्रित्येति** । द्वितीयविषये आरोप्येत्यर्थकम् । सामविशेषे रथकरणकतरणकर्तृत्वमारोप्य साधुत्वान्वाख्यानं यथा तथा सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थमारोप्य तत्प्रकृतेपीति न वार्तिकानुपपत्तिः, नापि णत्वाऽप्राप्तिरिति भावः । ननु शब्दनित्यताविरोधात्कथमसतो णत्वस्याऽऽपादनमत आह—**प्रयोगे चेति** । ननु संज्ञा चेत्कृत्रिमा तदा शब्दार्थसंबन्धनित्यताहानिरसंज्ञा चेन्न णत्वप्राप्तिरत आह**सर्वार्थेति** । **शक्तिनियमनं**—शक्तिसंबन्धबोधनमेवेत्याहुः । ननु 'भूञोऽसंज्ञाया'मिति सूत्रे भाष्ये 'यदेतत्संज्ञायां विधीयते तत्र न संज्ञायामभिधेयायामित्यर्थः, किं तर्हि, तत्तत्कार्यविशिष्टेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थः' इति वक्ष्यते । ततश्चाऽत्र कथं णत्वप्राप्तिः । न हि कृतणत्वेन संज्ञाऽवगतिः । अत एव रघुनाथादिशब्दे न णत्वमिति वाच्यम् । आधुनिकविनियोगस्थले शास्त्रानुगतस्यैव विनियोग उचित इत्याशयात् । अत एव महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजन'मिति वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते । अनादिविनियुक्तसंज्ञास्थले तु यथाविनियुक्तानामेव साधुत्वमिति रघुनाथादौ णत्वाभावः । अध्वपरिमाणसंज्ञाभूतगव्यूतिशब्दे च न वलोपः । संज्ञात्वभङ्गापत्तेरिति दिक् ।

'सौत्रत्वा'दित्येव कुतो नोक्तमत आह—**लोक इति** । साम्यं दर्शयति—**सर्वत्रैवेति** । **निपातनं चेति** । भावाऽभावयोरेकत्र विरोधादिति भावः ।

नन्विति । प्रयोगभेदेन च भावाऽभावविरोधपरिहार इति भावः । भाष्ये—**किमन्येऽपीति** । **अन्येऽपि** विषयः **किमेवम्**—एवंजातीया इति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण प्रश्नः । आशयानभिज्ञ उत्तरयति—**भवन्तीति** ।

विधयो भवन्ति ? भवन्ति । इह—'इको यणचि' [६ । १ । ७७] इति वचनाच्च यण् स्यात् । यथाप्राप्तश्चेक् श्रूयेत । नैष दोषः । अस्त्यत्र विशेषः । षष्ठ्याऽत्र निर्देशः क्रियते, षष्ठी च पुनः स्थानिनं निवर्तयति ।

इह तर्हि 'कर्तरि शप्' [३ । १ । ६८] 'दिवादिभ्यः श्यन्' [६९] इति वचनाच्च श्यन् स्यात्, यथाप्राप्तश्च शप् श्रूयेत । नैष दोषः । शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ? कर्तरि शबिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहाऽर्थः । 'दिवादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी 'श'बिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य'

प्र०—रित्यर्थः । **षष्ठ्याऽत्रेति** । ततश्च संहिताविषये स्वाभाविकोऽप्रयोग इकः षष्ठीनिर्देशेन प्रतिपाद्यते । यथा 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्य'मिति, न तत्र दर्भाः प्रस्तीर्यन्ते ।

इह **तर्हीति** । विकल्पः प्राप्नोतीति भावः । समुच्चयस्तु न भवति, एकेन परदेशस्याऽवष्टब्धत्वाद्धातुसार्वधातुकयोश्चाऽर्थाभिधाने एकेनैव साहायकस्य संपादनात् ।

शबादेशा इति । श्यनश्च [1]शित्करणं ज्ञापकं—स्थानिवद्भावाऽभावस्य । तेन करोतीत्युप्रत्ययस्याऽपित्त्वादनुदात्तत्वं न भवति, 'कुर्वती'त्यत्र 'शप्श्यनोर्नित्य'मिति नुमागमोऽपि न भवति, आदित्यधिकाराद्वा । 'रुधादिभ्यःश्न'मित्यत्र रुधादीनां श्रुतत्वात्तेषामेवाऽन्त्यादचः परः

उ०—यथा 'स्थानिवदादेश' इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्तं भवति, यथाप्राप्तस्यादेशप्रयुक्तस्य न निवृत्तिरिति भावः । **शङ्कते—इको यणिति** । अस्य 'यदि भवन्ती'त्यादिः । **ततश्च संहितेति** । स्थानिनो निवृत्तिर्नाम तत्साधुत्वबुद्धेर्निवृत्तिः । सा च संहितायां शाकलाऽभावे इतिभावः । **प्रस्तीर्यन्त इति** । 'किन्तु तत्प्रसङ्गे शराः प्रस्तीर्यन्ते' इति शेषः । तथा च स्थानषष्ठीनिर्देशे उभयत्रापि तात्पर्यमिति भावः ।

विकल्प इति । स्थानषष्ठ्यभावेनोभयत्र तात्पर्याऽभावादिति भावः । **परदेशस्येति** । विकरणविधौ 'धातोः' 'परश्चे'त्यधिकारेण धातोः परो विकरणः प्रयोक्तव्य इत्यर्थादिति भावः । ननु धातोः परो विधातव्य इत्यर्थे पूर्वं श्यनि विहिते पश्चाच्छबपि स्यात्, तिङ्विकरणवत् । 'सार्वधातुक' इति च विषयसप्तमी स्यादत आह—**धात्विति** । **साहायकं**—सहायकार्यम् ।

ननु श्यनादीनामादेशत्वे स्थानिवद्भावात्पित्त्वे करोतीत्यादौ विकरणस्याऽनुदात्तत्वं स्यात् । न च सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वस्य विकरणाऽन्यविषयत्वेनोप्रत्ययस्य कथमुदात्तत्वं सिद्धान्तेऽपीति वाच्यम्, सार्वधातुकस्वरापेक्षयैव विकरणस्वरस्य तेन दुर्बलत्वकथनादत आह—**श्यनश्च [1]शित्करणमिति** । न च शित्त्वंनियमार्थं स्यात्—'शिदेव न पि'दिति शित्त्वस्य नियमार्थत्वकल्पनापेक्षयाऽतिदेशबाधस्यैवौचित्यात् । अतिदेशबाधश्च तवाऽप्यावश्यक एव । क्वचित्तु 'नित्करण'मिति पाठः । तद्धि प्रत्ययाद्युदात्तत्वबाधेन ञ्नितीत्यनेन निदन्तस्याद्युदात्तत्वाय । स्थानिवत्त्वात्पित्त्वेनाऽनुदात्तत्वे तु लसार्वधातुकस्यापि अदुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातोरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति तद्व्यर्थं सत्तज्ज्ञापकमिति भावः । परंत्वयं पाठः स्थानिवत्सूत्रस्थकैयटविरुद्धः । **आदित्यधिकाराद्वेति** । 'तुदती'त्यादौ नित्यनुम्व्यावृत्तये पूर्वोक्तसमाधिरेवावश्यकः । 'शप्श्यनो'रिति सूत्रस्थं श्यन्ग्रहणमप्युक्तार्थे ज्ञापकमिति बोध्यम् । नन्वेवं शपः परः श्नम् स्यादत आह—

---

[1] निस्करणमिति अन्नम्भटसम्मतः पाठः ।

[१ । १ । ६७] इति । प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नाऽयं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः, प्रकृतश्चानुवर्तते ।

इह तर्हि—'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' [५।३।७१] इति वचनाच्चाऽकच्स्याद्यथाप्राप्तश्च कः श्रूयेत । नैष दोषः । नाऽप्राप्ते हि केऽकजारभ्यते स बाधको भविष्यति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव । नाप्राप्ते णत्वे निपातनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति ।

यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति, समस्तते दोषो भवति । इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषा लोपमारभन्ते 'समो हिततततयोर्वे'ति । सततम् संततम्, सहितम् संहितमिति । इह पुनर्भवान्निपातनाच्च मलोपमिच्छति—'अपरस्पराः क्रियासातत्ये' [६ । १ । १४४] इति, यथाप्राप्तं चाऽलोपं संततमिति, एतन्न सिध्यति । कर्तव्योऽत्र यत्नः । बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति ।

प्र०—श्नम्भवति न तु शपः परः । यथा च 'भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्या'मिति रमागमो रोपधयोर्निवर्तकः, एवं शपः श्नम् ।

इह तर्हीति । देशभेदाद्विरोधाऽभावेऽपि काऽकचोरेकार्थत्वाद्विकल्प एव चोद्यते, न तु समुच्चयः ।

कर्तव्योऽत्र यत्न इति । "लुम्पेदवश्यमः" इत्ययं श्लोकोऽन्यार्थमवश्यं पठितव्यः । तेनैव सततं सन्ततमिति च सिध्यति, न तु निपातनेनेत्यर्थः । सान्तत्यमिति चाऽनभिधानात् ष्यञन्तस्य प्रयोगाऽभावः । 'पुराण'शब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तः पृषोदरादित्वान्न भवति ।

उ०—रुधादिभ्य इति । 'सार्वधातुक' इति सप्तम्या 'रुधादिभ्यः' इति पञ्चम्याः षष्ठीकल्पनात्तेषामेवाऽन्त्यादचः परः श्नमिति भावः । 'तृणह' इति निर्देशश्च रुधादीनामागमित्वे लिङ्गम् । नन्वेवं शपः श्रवणं स्यादत आह—यथाचेति । 'शप' इत्यस्य षष्ठीकल्पनसामर्थ्यादिति भावः ।

भाष्ये—विहितः प्रत्यय इति । शब्रूपः प्रत्यय इत्यर्थः । एकार्थत्वादिति । अज्ञातादेरकेन द्योतितत्वान्न द्वयोः समुच्चय इति भावः । येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽकजादीनां बाधकत्वे परेणोक्ते सिद्धान्ती तेनैव न्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमेवेत्याह—निपातनमपीति । भाष्ये—एतदिति । सततं सन्ततमित्युभयमित्यर्थः ।

श्लोकोऽन्यार्थमवश्यमिति । एकदेशानुमतिद्वारा 'सातत्य' इति निर्देशेन स एव श्लोको ज्ञाप्यते इत्यर्थः । नत्विति । निपातनेन 'सतत'मिति न साध्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सन्ततात्ष्यञि सान्तत्यमित्यपि स्यादत आह—इति चानभिधानादिति । अत एव भगवता 'सन्ततमिति न सिध्यति' इत्येवोक्तं न तु सूत्रोच्चारितसजातीयं सान्तत्यमिति न सिध्यतीत्युक्तम् । पुराणशब्देनेति । 'पुराणप्रोक्तेष्वि'त्यत्र निपातितेनेत्यर्थः । पृषोदरादित्वादिति । एवं च तेनैवोभयोरपि साधुत्वं, न तु निपातनेनेति भावः ।

संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः ॥ २ ॥

संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिसर्वाय देहि ।

स कथं कर्तव्यः ?

पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणम् ॥ ३ ॥

पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः । शुद्धानां पठितानां संज्ञा कर्तव्या । 'सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति, संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि' । किमविशेषेण ? 'ने'-

---

प्र०—**संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति** । ये विषयान्तरे दृष्टास्त एवेमामवस्थां प्राप्ता इति विवक्षया च्विप्रत्ययनिर्देशः । **सर्वाय देहीति** । पदकार्येषु गौणमुख्यन्यायो न तु प्रातिपदिककार्येष्विति 'शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे'इत्यत्रोक्तमिति प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्संभवन्नपीह स नोक्तः । **समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जातिरेकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञे**त्येतदनपेक्ष्य संज्ञाप्रतिषेधः । तत्र ह्यपेक्षिते परया पूर्वा संज्ञा बाध्यत इति संज्ञासंज्ञया सर्वनामसंज्ञाया बाधनात्प्रसङ्गाऽभावः । **अतिसर्वायेति** । प्रादिसमासोऽयं, बहुव्रीहौ संज्ञाप्रतिषेधात् । 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया'मिति तदन्तविधिः 'परमसर्वस्मै' इत्याद्यर्थ आश्रितः ।

पाठादिति । यथा 'तिङो गोत्रादीनी'त्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणं तथेहापि सर्वादिसन्निवेशो विशेष्यते—'असंज्ञोपसर्जनीभूतानि गणसन्निविष्टानि, नान्यानी'त्यर्थः । **किमविशेषेणेति** । किं यत् सर्वेषां सर्वादीनां सर्वनामकार्यं तदर्थमेवेति प्रश्नः ।

उ०—**च्विप्रत्ययेति** । गणपठितेभ्यः संज्ञोपसर्जनानां भेदात्संज्ञाया अप्राप्तौ प्रतिषेधानर्थक्यमिति शङ्काव्युदासाय भाष्ये च्विरुपात्त इति भावः । तत्तत्पदत्वारोपवत् तदर्थे उपसर्जनत्वमध्यारोपितमिति च्वेरुपपत्तिरिति तात्पर्यम् । **पदकार्येष्विति** । न च संज्ञा तथेति भावः । इदमेव वार्तिकं तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वे लिङ्गमिति तात्पर्यम् । अत एवाऽभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायस्याऽप्यत्राऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अत्र न गुणयोगेन लाक्षणिकत्वरूपं गौणत्वमत आह—**प्रसिद्धीति** । तन्मूलं प्रसिद्धत्वादिकमत्रापि तुल्यमित्यर्थः । **समासेति** । अनेन क्रमेणैताः संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे कार्या इति वक्ष्यत्याकडारसूत्रे, तदनपेक्ष्याऽयं संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः । **एकद्रव्योपनिवेशिनीति** लौकिकसंज्ञालक्षणम् । एतेन सर्वनामादिसंज्ञास्वनेकविषयास्विदमव्याप्तमिति परास्तम् । नन्वतिसर्वस्य गणे पाठाऽभावात्संज्ञासूत्रे विशेष्याऽसन्निधानेन तदन्तविधेरभावाच्च कथमत्र प्राप्तिरत आह—**प्रयोजनमिति** । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । एतत्तदन्तविधिफलत्वेन 'परमस' इत्यस्योपन्यासः क्वचिद्दृश्यते स चिन्त्यः, 'त्यदादीनाम' इत्यादावङ्गविशेषणत्वमूलकतदन्तविधिना सिद्धत्वात् । स्मैभावे तु 'विहितविशेषण'मिति बोध्यम् ।

यथेति । यथा तत्सूत्रं निघातविधायकं वाक्यभेदेन पाठविशेषणं च, तथेहापीत्यर्थः । यदि—'**अविशेषेणे**'त्यस्य सर्वकार्यार्थमित्यर्थस्तर्हि '**नेत्याह विशेषेण चे**'त्युत्तरग्रन्थाऽसङ्गतिरत आह—**किं यत्सर्वेषामिति** । यद्यपि स्मायाद्यपि न सर्वेषां कार्यम्, उभ-भवदादावसंभात्, तथाप्यन्तर्गणानाश्रयणेन विधीयमानंकार्यमिति तदर्थो बोध्यः ।

त्याह । विशेषेण च । किं प्रयोजनम् ?

सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम् ॥ ४ ॥

सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं तदपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति । किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं डतरादीनामद्भावे ॥ ५ ॥

डतरादीनामद्भावे प्रयोजनम् † । अतिक्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरत्—अतिकतरं ब्राह्मणकुलमिति ।

त्यदादिविधौ च ॥ ६ ॥

त्यदादिविधौ च प्रयोजनम् ‡ । अतिक्रान्तोऽयं ब्राह्मणस्तम्—अतितद्ब्राह्मण इति ।

संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते+ 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्' । ततः—'असंज्ञायाम्' इति । सर्वादीनीत्येवं यान्यनुक्रान्तान्यसंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि ।

उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः । अनुपसर्जनात् [४ । १ । १४] इत्येष योगः

प्र०—**विशेषेण चेति** । 'च'शब्दादविशेषेणेत्यर्थः । यद्गणपाठोपलक्षितं विशिष्टं कार्यं 'त्यदादीनामः' अड्डतरादिभ्य' इत्यादि, तदर्थमपि पाठविशेषणमित्यर्थः । यत्तु कार्यं 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽ'शित्यादि स्वरूपमात्राश्रयं न सन्निवेशापेक्षं, तदविशेषेण भवति । तत्र हि न गणपठितयोर्युष्मदस्मदोर्निर्देशोऽपि त्वौणादिकयोः ।

अनुपसर्जनादिति । ननु प्रधानेन तदन्तविध्यर्थो योग आरब्धव्यः, कौम्भकारेय इति यथा स्यादिति, न चाऽणिति कृद्ग्रहणम्, तद्धितोऽप्यणस्तीति । नैतदस्ति, 'स्त्रीप्रत्यये चानुप-

---

उ०—**न संनिवेशेति** । न सामान्यविशेषसंनिवेशापेक्षमित्यर्थः । **अविशेषेणेति** । संज्ञोपसर्जनयोरपीत्यर्थः । **न गणेति** । न गणपठितत्वाकारेणेत्यर्थः ।

भाष्ये—**सर्वादीनाम्**—तदन्तर्भूतानां त्यदादिप्रभृतीनाम् । **आनन्तर्येण** । आनन्तर्योपलक्षितत्यदादीनामित्यादिरूपेणेत्यर्थः । **किं प्रयोजनमिति** । क्व प्रयोजनमित्यर्थः ।

'असंज्ञाया'मिति योगविभागो गणसूत्रे, नाऽष्टाध्यायीस्थे, तस्य जसि विभाषाविधायकत्वादिति बोध्यम् । 'स्वमज्ञाती' त्यादावपीदमनुवर्तत इति न दोषः । **सर्वादीनीत्येवं यानीति** । **सर्वादीनि**—शब्दरूपाणि इत्येवं सर्वविश्वेत्यादिक्रमेण **यानि** पञ्चत्रिंशदनुक्रान्तानि तानीत्यर्थः ।

प्रत्याख्यायते इति । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थमपि सूत्रं तत्रानुपयुज्यमानं कार्यान्तरार्थं परिभाषारूपं ज्ञातव्यमिति भावः । **नन्विति** । अन्यथा समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद् गृह्यमाणादेव प्रातिपदिकात्स्यात् । प्रत्ययग्रहणे च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययान्तादेव स्यान्न तु तदन्तादिति भावः । अनेन चोत्तरत्र तदन्तविधौ

---

† ७ । १ । २५ ‡ ७ । २ । १०२ + १ । १ । ३४

प्रत्याख्यायते तमेवमभिसंभन्त्स्यामः—'अनुपसर्जन–अ–अदि'ति । किमिदम्—अ अदिति ? अकाराऽत्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ । यद्येवम्—अतियुष्मत्-

---

प्र०—सर्जनेने'ति तदादिनियमाऽभावात्कारशब्दादपि ङीपि कुम्भकारीशब्दात्स्त्रीभ्यो ढगिति ढग्भविष्यति । **अनुपसर्जन अ अदिति** । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ।

उ०—ज्ञापिते उपसर्जने निषेधात् प्रधान एव स फलवानिति 'प्रधानेने' त्युक्तम् । **कौम्भकारेय इति** । अण-न्तत्वेन कारशब्दादेव ङीपि कारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्ततया तत एव स्त्रीभ्यो ढकि तस्यैव ढक्यङ्गत्वाद्वृद्धिः स्यान्न कुम्भस्येति भावः । तदन्तविधौ तु समुदायान्ङीपि तत एव ढकि समुदायस्याऽऽङ्गत्वात्कुम्भशब्दे वृद्धिः सिध्यति । ननु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्तदन्तविध्यभावेऽपि कौम्भकारेयः सिद्धोऽत आह—**नचेति** । कृत एव ग्रहणे सा, न तु कृदकृद्ग्रहण इति भावः । **नैतदस्तीति** । न च कदाचित्कारीशब्दादपि स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्याऽपत्येनाऽन्वयाऽभावात् । नन्वेवं 'कुम्भकारी'त्यत्र ङीबेव न स्यात् कुम्भेनैकार्थी-भूताऽणन्तस्य केवलस्य स्त्रीत्वेनाऽयोगात् । अत एव सूत्रारम्भे न कदाचिदपि कारशब्दान्ङीप् । यस्य च विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो, न तदणन्तमिति चेन्न, अमहत्पूर्वग्रहणेन तदन्तग्रहणज्ञापनात् । नचैवं 'बहुकुरु-चरे' त्यादावतिप्रसङ्गवारणायाऽयं निषेधोऽपि सार्थक इति वाच्यं, टिड्ढाणञित्यादौ उपात्तस्य टिदादेरेव स्त्रीत्वेन विशेषणेनाऽदोषात् । पूर्वत्रोपात्तं तदन्तं च स्त्रीत्वेन विशेष्यते, उत्तरत्र चोपात्तमेवेत्यत्र व्याख्यान-मेव शरणमिति वदन्ति । परे तु—'प्रत्याख्यायते' इत्यस्य 'वार्तिककृते'ति शेषः । '**अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधा**'दिति हि तत्र वार्तिकम् । तद्रीत्याऽस्यवचनस्य तेन सिद्धिरित्याशयः । 'अनुपसर्जनादिति किमर्थम् । बहुकुरुचरा । तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति—अनुपसर्जनग्रहण-**मनर्थक**'मिति तत्र भाष्यकृदवतारणेनाऽत्रत्यभाष्येण च तस्य वार्तिककृत्सिद्धान्तत्वप्रतीतेः । यत्तु तदुत्तरं वचनद्वयं—'ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताऽप्रतिषेधस्य, अतिधीवरी । 'पूर्वसूत्रनिर्देशो वा आपिशला ब्राह्मणीति, तत्त्वाचार्यदेशीयस्य । तत्राद्यस्य पूर्वत्र तदन्ताऽप्रतिषेधेऽपि उत्तरत्र तदन्तविध्यभावेन बहुकुरुचरादावप्रा-प्त्याऽस्य सार्थक्यानुपपादनात्तदुक्तित्वम् । अन्त्यं स्त्रियामित्यस्याऽणविशेषणत्वात् 'स्त्रियां योऽणविहित' इत्या-दिना भाष्य एव दूषितम् । तेनाऽऽद्यस्यैव वार्तिककृत्सिद्धान्तत्वं बोधितम् । 'इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रधानेन तदन्तविध्यर्थ'मिति तु तत्र भाष्यकृता स्वयं सूत्रप्रयोजनमुक्तमिति न विरोधः । अयं हि तत्र भाष्याशयः—अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावेऽपि कदाचित् कारीशब्दादपि स्यादिति पक्षे 'कुम्भकारेय' इत्यस्यापत्तिः । यदुक्तं 'कुम्भेने'त्यादि, तत्तुच्छम् । निष्कृष्याऽपत्येनैकार्थीभावाऽभावेऽपि समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनाऽपि तस्यैव सत्त्वात्सामर्थ्याऽक्षतेः । विशिष्टसंबन्ध्यपत्ये विशेष्यसंबन्धस्याऽव्याहतेश्च । अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारि । अत एव परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे तदेकदेशगार्ग्यशब्दात्प्रत्यये परमगार्ग्यायण इति येनविधि-रिति सूत्रे भाष्ये उदाहृतमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । न च तदन्तविधावपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलादपि ङीब्दुर्वारः । अनुपसर्जनादित्येतत्सामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाऽप्रवृत्तेः, मुख्यव्यपदेशिनोऽभावे एव तदतिदेश-प्रवृत्तेश्च । न च स्त्रीप्रत्ययेषु तदादिनियमाऽभावेन कारीशब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽनपायात्तस्मादपि कदाचिड्ढक् स्यादेवेति वाच्यं, यतः प्रत्ययग्रहण इति नियमेनाऽधिकस्यैव व्यावृत्तिर्नन्यूनस्य । अस्यापत्यमिः एरपत्यमित्यर्थे यञिञोश्चेति फकोऽनापत्तेः । एवञ्च तन्निषेधेनाऽनेन तस्यैव संग्रहो नत्वतद्व्यावर्त्यस्य न्यूनस्य । अयमधिकारोऽप्यत्रार्थे ज्ञापक इत्याहुः । एकपदत्वे तूद्देश्यविधेयभावाऽनुपपत्तेराह—**सुपामिति** ।

अत्यस्मदिति न सिध्यति ×। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्—अनुपसर्जन अ अ अदिति। अकारान्तादकाराऽत्कारौ† शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ।

अथवा—अङ्गाधिकारे यदुच्यते, गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति। यद्येवं—परमपञ्च परमसप्त—'षड्भ्यो लुक्' [७। १। २२] इति लुग् न प्राप्नोति। नैष दोषः।

प्र०—**अ अ अदिति**। अकारेणाऽकारात्कारौ विशेष्येते। अकारात्परौ यावकाराऽत्कारौ तावनुपसर्जनस्येत्यर्थः। 'पञ्चम्या अ'दित्ययं तु युष्मदस्मद्भ्यामनकारान्ताभ्यां विधीयत इति परिभाषाऽनुपस्थानादुपसर्जनाभ्यामपि भवति। 'त्यदादीनाम' इत्ययमकारात्परस्य हलः स्थाने विधीयत इति अकारान्तात्परोऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानादतितदित्यत्र न भवति। एवं तु प्रियौ द्वावस्येति बहुव्रीहौ कृतेऽकारान्तादविधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति। 'तदोः सः सा'विति च सत्वमविशेषितमित्युपसर्जनस्यापि प्राप्नोति। तत्रायं समाधिः—'त्यदादीनाम' इत्यत्र त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणं तत्साहचर्याद्द्विशब्दोऽपि तथाविध एव गृह्यते। सत्वविधौ च तथाविधानामेवाऽनुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः। अतिसर्वायेत्यादौ त्वविशेषकार्यमपरिहृतमेव।

गृह्यमाणविभक्तेरिति। गृह्यमाणानां त्यदादीनां डतरादीनां च स्वार्थद्वारेण संबन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः। **यद्येवमिति**। 'गृह्यमाणाद्विहिता या विभक्ति'रित्येवं संबन्धं मन्वानस्य प्रश्नः।

आर्थः संबन्धोऽत्र गृहीत इत्युत्तरेऽभिप्रायः। यद्येवं 'पञ्चकाः शकुनय' इति कनः स्वार्थिकत्वाज्जसो लुक् प्राप्नोति। उच्यते—कनि कृते शब्दान्तत्वान्नान्तत्वाऽभावान्नाऽयं

उ०—अ अ-अदित्यत्र 'अ' इति लुप्तपञ्चम्यन्तं तदाह-**अकारादिति**। 'अकारान्ता'दिति भाष्येऽन्तग्रहणं तु फलितार्थपरं यथाकथंचिन्न त्वत्र तदन्तविधिरिति भ्रमितव्यम्। विशेष्याऽसंनिधानात्। प्रायेण भाष्येऽपि 'अकारादकारात्कारा'वित्येव पाठः। शेषे लोपस्याऽन्त्यलोपत्वपक्षे विधानोत्तरमकारात्परत्वसंभवादाह—**विधीयत इति**। तदुक्तं भाष्ये—**शिष्यमाणाविति**। **अपरिहृतमेवेति**। एवं चैतदपरितोषाद्भाष्ये पक्षान्तरमिति भाव इति केचित्।

परे तु इदं समाधानं 'सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थं प्रतिषेधो वक्तव्य' इत्यस्यैवाऽर्थस्य। डतरादिविषये तस्य प्रधानेपि तदन्तेऽप्रवृत्तिरिति विशेषं बोधयन् तद्वारकयुक्त्यैवोसर्जनेपि व्यावृत्तिरित्येवंरीत्या तत्फलकत्वाऽभावमुपसर्जनप्रतिषेधस्य बोधयितुमेकदेशी पक्षान्तरमाह—**अथवेति**। अन्त्यं समाधानद्वयं तु साधारणमित्याहुः।

'स्वार्थद्वारेणे'त्यादेर्विवरणं—'तदर्थगते'त्यादि। '**गृह्यमाणविभक्ते**'रिति संबन्धसामान्ये षष्ठी। तेन विभक्तौ विधीयमानत्यदाद्यत्वस्याऽपि संग्रह इति भावः। 'षड्भ्य'इति षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति मन्वानः शङ्कते—**यद्येवमिति**।

कनः। 'संख्यायाः संज्ञासंघे'त्यनेन विहितस्य। **कनीति**। कनि कृते कन्नन्त एव सङ्ख्यावाची, न प्रकृतिः। स च न नान्त इति षट्त्वाऽभावात्ततः परस्य जसो न लुगित्यर्थः। **षड्भ्य इति** पञ्चम्येव। षड्भ्यः परयोः प्रत्यासत्त्या षडर्थगतसङ्ख्याभिधायिनोर्लुगित्यर्थ इति भावः। **युष्मदित्यादि सिध्यतीत्यन्त-**

× ७। १। ३१ † 'अकाराद् अकारात्कारौ' इति पाठान्तरम्।

षट्प्रधान एष समासः ।

इह तर्हि—'प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन' अनङ् न प्राप्नोति‡ । सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति । यद्येवम्—अतितत् अतितदौ अतितद इति, अत्वं प्राप्नोति+ । तत्रापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावत्—'अद्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' [७।१।२५] इति पञ्चमी, 'अङ्गस्ये'ति षष्ठी, तत्राऽशक्यं विविभक्तित्वाड्डतरादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयितुमन्यदतो विहितात्प्रत्य-

प्र०—षट्संज्ञक इत्यदोषः । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽ'शित्यत्र त्वङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यत इत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति ।

प्रियसक्थ्नेति । सक्थिशब्दः शकटावयववचनोऽत्रेति 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो'रिति समासान्तो न कृतः । **प्रकृतविभक्ताविति** । अङ्गार्थसंबन्धिन्यां विभक्तावित्यर्थः । **तत्रापीति** । 'गृह्यमाणविभक्ते'रिति 'सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते' इति च ।

डतरादिभ्यो यो विहित इति । अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यम् । तेन परमकतरदित्यत्रापि भवति । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽ'शित्यत्र तु प्रकरणेऽङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यतेऽर्थद्वारेण,

उ०—ग्रन्थोऽत्र पुनरुक्तः । अनुपदमग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । परे तु 'गृह्यमाणविभक्ते'रित्यस्य गृह्यमाणाद्विहित विभक्तेरित्येवार्थः । अद्ड्विषयमेतत् । कतरान्तस्याऽनभिधानमभिप्रेत्य यत्राऽद्ड्भाव एवेष्ट इत्यभिप्रेत्य वा । तुल्यन्यायात्—'षड्भ्य' इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेति तत्राऽतिप्रसङ्गं शङ्कते—**यद्येवमिति** । 'परमपञ्चे'-त्यादेर्लोके गणनायां व्यवहाराऽभावेन षट्त्वाऽभाव इति लुगप्राप्तिरिति प्रश्नः । संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्त्येव । गणनायां प्रसिद्धानामेवेह संख्यावाचिनां ग्रहणमित्यत्र न मानमित्युत्तरम् । पञ्चम्यन्तस्य त्वदुक्तसंबन्धेन विभक्त्याऽन्वयो दुरुपपादः । आवृत्तौ मानाऽभावश्च । 'षट्प्रधान' इत्यस्य त्वदभिमतषडर्थप्रधानोऽतः समुदायोपि षट्संज्ञ इत्यर्थः । षष्ठ्यन्तस्थलेपि विहितत्वसंबन्धेनाऽन्वय इत्याशयेन शङ्कते—**इह तर्हीति** । वैषम्यमुपपादयन्स्वाशयमाह—**इह तावदित्यादि**नेति भाष्यार्थमाहुः ।

शकटेति । स च न स्वाङ्गमिति भावः । **अङ्गार्थेति** । प्रकृतशब्देनाऽङ्गम् । एतच्चाऽपीति वक्तव्ये तच्छब्दनिर्देशाद्व्यवहितपरामर्शः, अपिनाऽव्यवहितस्य चेत्याह—**गृह्यमाणेत्यादि** ।

अर्थद्वारकमिति । 'डतरादिभ्यो विहितो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकस्वमो'रित्यर्थः । तदर्थकप्रत्ययविधानेऽर्थस्यापि विधानमस्तीत्यभिमानः । 'डतरादिभ्य' इत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वे तु 'विविभक्तित्वा'दिति भाष्यविरोधः । परे तु विधानस्य सर्वथाऽनाश्रयणेन अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यमिति स्वग्रन्थविरोधः, तस्माद्विहितविशेषणमिति—यथाश्रुतमेव भाष्यम् । 'परमकतर'दित्यत्राऽद्ड्डादेशे न भाष्यान्तरं मानमस्ति । प्रकृतभाष्यं तु विपरीतं तदभावबोधकमेवेति प्रामाणिकाः । त्यदादिप्रकृतिकविभक्तावित्यर्थं मत्वा शङ्कते—**यद्येवमिति** । उक्ताशयेनाह—**त्यदादिप्रधान इति** । अङ्गस्येति सूत्रेऽतो भिस ऐसित्यादौ विविभक्तित्वादसंबन्धमाशङ्क्याऽङ्गनिमित्तं यो भिसिति संबन्धं वक्ष्यति । तेन न्यायेनाऽत्रापि संबन्धसंभवादियमेकदेश्युक्तिः । तस्माल्लक्ष्यानुसारात् 'षड्भ्यो' 'डतरादिभ्य' इति सूत्रद्वये विहितविशेषणं भाष्यसंमतम्, तस्यार्थस्य लक्ष्यविरोधेन

‡ ७ । १ । ७५ + ७ । २ । १०२

यात्—'डतरादिभ्यो यो विहित' इति ।

इहेदानीम्—'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' इति, 'त्यदादीनामो भवती'ति अस्थ्यादीनामित्येषा षष्ठी, अङ्गस्येत्यपि, त्यदादीनामित्यपि षष्ठी, अङ्गस्येत्यपि । तत्र कामचारो गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा । यावता कामचारः, इह तावत्—'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामोऽस्थ्यादिभिरनङम्—'अङ्गस्य विभक्तावनङ् भवति, अस्थ्यादीना'मिति । इहेदानीं त्यदादीनामो भवतीति, गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः, अङ्गेनाकारम् । 'त्यदादीनां विभक्तावो भवति अङ्गस्ये'ति ।

यद्येवम्-'अतिसः' अत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । त्यदादिप्रधान एष समासः ।

अथवा—नेदं संज्ञाकरणं, पाठविशेषणमिदम्—'सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि' । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते । यद्येवं संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति ।

प्र०—युष्मदस्मद्भ्यां तु परत्वमात्रेणेत्यतियुष्मदित्यादावपि कार्यं भवति ।

अतिस इति । शोभनः स इति प्रादिसमासः । नञ्समासेऽप्यसः अषट् अकतरदितिभवति ।

सर्वेषां यानीति । स्वविषयापेक्षया सर्वनामत्वं बोद्धव्यम् । यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं सर्वगतत्वं, न त्वेतानि सर्वादीनि परस्परं पर्यायतां यान्ति, भिन्नार्थत्वात् ।

उ०—भाष्यकृता दूषणाऽकरणादित्याहुः ।

भाष्ये अकारविषयेपि समाधानं वक्तुमाह—**इहेति** । **इह तावदिति** । लक्ष्यानुसारश्च तत्र तत्र तथा तथा व्याख्याने बीजम् । 'अङ्गस्य विभक्ता'वित्यादेश्चाङ्गार्थगतार्थप्रतिपादकविभक्तावित्याद्यर्थः । षष्ठ्यन्तत्वेन तथान्वयस्य सूपपादत्वादिति भावः ।

नञ्समासेपीति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति भावः । अतिकतरदित्युक्तरीत्या चिन्त्यमेव । अत्रापि पक्षेऽतिसर्वायेत्यादौ दोष एव । 'परमसर्वत' इत्यादिसिद्धये तदन्तस्यापि सर्वनामत्वावश्यकत्वेन 'सर्वनाम्नो विहितस्य ङेः स्मै' इत्यर्थेपि स्मैभावस्य दुर्वारत्वात् । अतोप्येकदेश्युक्तिरिदं पक्षद्वयम् ।

अतः सर्वसाधारणं समाधिमाह भाष्ये—**अथवानेदमिति** । द्वन्द्वे चेत्यादिभिश्च सर्वादित्वस्यैव निषेधस्तत्प्रयुक्तकार्याऽभावे पर्यवस्यति । एवं विकल्पोऽपीत्यभिमानः । ननु सर्वार्थवाचकत्वं न पूर्वादिशब्दानामित्यसङ्गतमेतदत आह—**स्वविषयेति** । लोकनिरूढप्रवृत्तिनिमित्तेन या अभिधेया व्यक्तयस्ताः स्वविषयः । ननु सर्वादिगणपठितानां शब्दानां सर्वेषां सर्वार्थकत्वेन पर्यायत्वाद्वृथाऽयं व्याख्यानक्लेशोऽत आह—**नत्विति** । नन्वेवं घटादिशब्दानामपि स्वविषयापेक्षसर्वनामत्वाद्घटायेत्यादौ स्मैभावाद्यापत्तिरिति चेन्न । तद्विधायकेषु सर्वनामग्रहणसामर्थ्येन सकृद्गृहीतशक्त्यैव स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविरुद्धाऽनेकजातीयाऽर्थबोधकानामेव 'सर्व'-नाम'पदेन ग्रहणात् । एतदेव ध्वनयितुं—'सर्वेषां नामानी'ति बहुवचनान्तपूर्वपदको विग्रहो दर्शितो भाष्ये । भाष्ये—**संज्ञोपसर्जने चेति** । संज्ञा त्वेकद्रव्यनिष्ठत्वान्न सर्वेषां नाम । उपसर्जनमपि पदान्तरार्थसंसृष्टार्थवृत्तित्वान्न प्राधान्येन सर्वेषामुपस्थापकम्, नामपदस्वारस्येन तथैव लाभादित्यर्थः । उपसर्जनांशे **विशेष** इत्यस्य विशेषणे इत्यर्थः ।

'सर्वनाम्नः स्मै' [७ । १ । १४] 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' [५२] इति । अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते । सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वनाम, सर्वनाम्न उत्तरस्य ङेः स्मै भवति; सर्वनाम्न उत्तरस्याऽऽमः सुड् भवति । यद्येवं, सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति । एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य स स विषयस्तस्मिंस्तस्मिन्विषये यो यः शब्दो वर्तते, तस्य तस्य तस्मिंस्तस्मिन् वर्तमानस्य सर्वनामकार्यं प्राप्नोति ।

एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते—पाठश्चैव विशेष्यते, संज्ञा च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह । कथम् ? एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽ-

---

प्र०—एतेषां चापीति । ततश्च सर्वस्मिन्नोदन इत्योदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति, सामानाधिकरण्यादनयोः । ननु प्रतिनियतवस्तुभागाऽभिनिवेशित्वाच्छब्दानां सर्वत्वमोदनशब्देन नाभिहितम्, ओदनत्वमपि सर्वशब्देनेति कुतोऽयं प्रसङ्गः । तत्रेदं दर्शनं—सर्वशब्दोऽपि ओदनार्थावग्रहेण प्रवृत्तः, ओदनशब्दोऽपि सर्वार्थावग्रहेण । प्रतिपत्ता तु केवलात्सर्वशब्दाद्विशेषं न प्रतिपद्यते, रूपसादृश्यात् । नाप्योदनशब्दादिति तत्प्रतिपत्त्यर्थमुभयोरुपादानम् । तत्रैकस्य सर्वनामकार्यं भवति नाऽपरस्येति प्रमाणाऽभावादतिप्रसङ्ग उद्भावितः ।

एकशेषनिर्देश इति । ननु सहविवक्षाया अभावात् कथमेकशेषः ? एकशेषफलत्वात्तन्त्रन्याय आवृत्तिर्वैकशेषशब्देनोच्यते । अथवा—आकृत्यभिधानपक्षे एकस्यैव प्रयोगे सिद्धे प्रत्याख्या-

---

उ०—भाष्ये—**एतेषां चापीति** दूषणान्तरम् । **एतेषां चापि**—घटादिशब्दानामपि । **एकैकस्य**—तस्य तस्यापि । **स स विषयः**—सर्वाद्यर्थो विषयः । **तस्मिंस्तस्मिन्विषये** सर्वाद्यर्थरूपे विषये । **यो यः शब्दो**—घटादिशब्दो **वर्तते तस्य तस्य**—घटादिशब्दस्य सर्वाद्यर्थे वर्तमानस्येत्यक्षरार्थः । तद्व्याचष्टे—**ततश्चेति** । पदैः पदार्थानभिधायाकाङ्क्षादिमूलकशक्तिवशात्संसृष्टवाक्यार्थप्रतीतिर्जन्यत' इत्यभिहितान्वयवादे शङ्कते—**नन्विति** । गुणद्रव्यादिसमुदायात्मके वस्तुनि प्रतिनियता ये भागाः प्रवृत्तिनिमित्ताख्यास्तदभिनिवेशित्वात्तद्वाचकत्वाच्छब्दानामित्यर्थः । 'योग्येतरान्विते पदानां शक्तेः स्वार्थवत्पदान्तरार्थोऽपि स्ववाच्य' इत्यन्विताभिधानमाश्रित्य परिहरति—**तत्रेति** । **अवग्रहः**—क्रोडीकारः । **न प्रतिपद्यते** । 'निश्चिततये' ति शेषः । **रूपसादृश्यादिति** । ओदनव्यतिरिक्तार्थान्वययोग्यसर्वशब्दरूपस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । **तत्प्रतिपत्त्यर्थम्**—निर्धारितविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । **अपरे तु**—पदे पदैकदेशप्रयोगवद्यदा सर्वस्मिन्नोदने इति वाक्ये प्रयोक्तव्ये 'ओदने' इति वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते, प्रकरणाच्च तत एव पदात्तादृशवाक्यार्थबोधस्तत्र दोष इति भाष्याशयः । यथा च पदशक्तिग्रहकाले पदैकदेशस्यापि तत्र शक्तिग्रह इति पस्पशायां कैयटेनोक्तम्, तथा वैयाकरणमते विशेषणविशेष्यभावे वाक्यस्य शक्त्यङ्गीकारेण तत्र तत्तत्पदार्थालिङ्गिते समुदितस्य शक्तिग्रहकालेऽवयवभूतैकैकपदस्यापि तत्र शक्तिग्रहणैकैकपदादपि तादृशविशिष्टार्थबोध इति 'इग्यण' इतिसूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । आकाङ्क्षावादान्ते च मञ्जूषायां निरूपितमित्याहुः । **अतिप्रसङ्ग उद्भावित इति** । न च 'सर्वनाम्नः स्मै' इत्यादौ 'सर्वादेः स्मै' इत्याद्येव सूत्राणि सन्त्विति न कृत्स्नादिषु दोषः । अपाणिनीयत्वापत्तेः । भाष्ये—**एवं तर्ह्युभयमिति** ।

सहेति । एकैकस्योद्देश्यत्वविधेयत्वसत्त्वात्सहविवक्षाऽभाव इत्यर्थः । अर्थद्वयबोधेच्छया एकस्य सकृदुच्चारणमिह **तन्त्रम्** । अत्रोच्चारणं तन्त्रेण, बोद्धृबोधस्तु पुनरनुसन्धानेनेत्याशयेनाह—**आवृत्तिर्वेति** ।

यम् । सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि । सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते ।

अथवा—महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । 'सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति, सर्वेषां नामानीति चाऽतः सर्वनामानि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते' ।

प्र०—तमेकशेषशास्त्रं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थं भवतीति सहविवक्षामन्तरेणाऽपि भवत्येकशेषः ।

संज्ञोपसर्जने चेति । यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यते, तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेन स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवाऽवतिष्ठते । उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थमजहद्वाऽतिक्रान्तार्थविशेषणतामापन्नमतिक्रान्तार्थवृत्ति भवत्यतिसर्वायेत्यत्र । वाक्ये त्वसंसृष्टार्थत्वात्स्वार्थमात्रं प्रतिपादयतो न विशेषेऽवस्थानम् ।

यतो न लघीय इति । शब्दव्यवहारो लघुस्ततोऽपि लघीयो—नाम । तत्र गुरुसंज्ञाकरणात्सर्वादीनां विशिष्टो धर्मो**ऽनुमीयते**—'नूनमेतानि संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामत्वेन युक्तानि, यतस्तदनुरूपा तेषां संज्ञा कृते'ति । सर्वनामकार्यमन्तर्गणकार्यं च सर्वनामत्वयुक्तानामेव भवति, न संज्ञोपसर्जनानाम् ।

उ०—**आवृत्तिश्चेत्यर्थः** । **प्रत्याख्यातमिति** । लौकिकप्रयोगाङ्गत्वेन निराकृतमित्य**र्थः** । **प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति** । तच्च सर्वशब्दस्य यावत्त्वम् । इदमुपलक्षणम्, अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारेण स्वविषयाणां सर्वेषामर्थानां प्राधान्येन बोधकत्वं सर्वनामत्वमित्यस्याऽर्थस्य । **स्वरूपमात्रोपकारीति** । स्वरूपमात्रप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः । **अतिक्रान्तार्थविशेषणतामिति** । एवं च प्राधान्येन न सर्वार्थोपस्थापकत्वमिति भावः । जहत्स्वार्थत्वे तु सर्वोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यम् ।

अथवा महतीति । अयं भावः—अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोपस्थितिजनकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासंज्ञया तादृशसर्वादीनामेव गणेऽनुकरणम् । तत्र संज्ञायास्तत्त्वाऽभावः स्पष्ट एव । उपसर्जनस्याऽपि न प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वं, नामपदस्वारस्येन तथैव लाभात् । उपसर्जनं हि इतरविशेषणतयैव स्वार्थोपस्थापकम् । 'सर्वादीनि तदन्तानि च सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्ती'त्यर्थः सूत्रस्य । तदन्ते च तत्प्रधानसमासेऽवयवीयतादृशशक्तिसहकारेण स्वविषयसर्वबोधकत्वं विशेष्यतयाऽस्त्येवेति दिक् । **ततोपि लघीयो नामेति** । **संज्ञेत्यर्थः** । 'तन्नाम संज्ञा यतोऽन्यल्लघुतरं नास्ती'त्यन्वयो भाष्ये । यद्वा 'संज्ञा च नामे'ति पर्यायप्रदर्शनम् । तच्च यतो नान्यल्लघीयस्तत् । एवं च संज्ञायां सर्वतः शब्दव्यवहाराल्लघीयस्त्वं सिद्धम् । '**लघ्वर्थं**'मित्यस्य लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । नन्वन्वर्थसंज्ञात्वं नाम योगरूढत्वम् । तत्र योगार्थस्य रूढ्यर्थेनैवाऽन्वयनियमात् पृथगुद्देश्येनाऽनन्वयात् कथं सर्वार्थवाचकानामेव संज्ञेत्यत आह—**अनुमीयत इति** । **नूनमेतानीति** गणपठितानीत्यर्थः ।

अथोभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः ?

उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः ॥ ७ ॥

उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः* पाठः क्रियते । उभकौ । किमुच्यते'ऽकजर्थ' इति, न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि ?

अन्याऽभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात् ॥ ८ ॥

अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः । किं कारणम् ? 'द्विवचनटाब्विषयत्वात्' । उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषयः । अन्यानि च सर्वनामकार्याण्येकवचनबहुवचनेषूच्यन्ते । यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाब्विषयः, क इदानीमस्यान्यत्र भवति ?

उभयोऽन्यत्र ॥ ९ ॥

उभयशब्दोऽस्याऽन्यत्र भवति । उभये देवमनुष्याः, उभयो मणिरिति ।

प्र०—**अन्याभाव** इति । टाब्विषयत्वमपि न द्विवचनादन्यत्र बोध्यम् । तत्रोभादुदात्तो नित्यमित्यत्र नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं–'वृत्तिविषये उभशब्दप्रयोगो माभूदुभयशब्दस्यैव यथा स्या'-दित्युभयपुत्र इत्यादि भवति । 'द्विदण्ड्यादिभ्यश्चे'त्यत्र तु निपातनादुभाबाह्वित्यादयः साधवः ।

उ०—भाष्ये—**अथोभस्येति** । 'उभयत' इत्यादेरुभयशब्दपाठेनैव सिद्धेरिति भावः ।

ननु टाबन्ते 'सर्वनाम्नः स्या'डित्याद्यन्यसर्वनामकार्यसंभवोऽस्त्येवेत्यत आह—**टाब्विषयत्वमपीति** । 'अन्याभाव' इत्यत्र हेतुत्वेनोपादानादिति भावः । एवं चोभशब्दः केवलद्विवचनविषयष्टाप्सहितद्विवचन-विषयो वेत्यर्थ इति टाब्ग्रहणमनुवादमात्रं नाऽपूर्वमिति तात्पर्यम् । द्विवचनटाब्विषयत्वे उपपत्तिमाह—**तत्रेति** । 'द्वित्रिभ्या'मिति सूत्रस्थ'वे'त्यस्याऽस्वरितत्वादेवाऽननुवृत्तौ तयप्स्थानिकत्वेनाऽयचः तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फलाऽभावेन महाविभाषाया अप्यसंबन्धसिद्धौ प्रत्ययान्तरत्वपक्षे तन्निवृत्तौ दोषाच्च नित्यग्रहणं योगविभागेन स्वार्थिकाऽनादेशभूताऽयच्प्रत्ययान्तरविधायकमिति भावः । अत्र च 'नित्यशब्दस्य वाच्यार्थविरोधाद्विकल्पान-नुवृत्तिः । अयमप्याद्युदात्त एव प्रत्ययसम्बद्धाद्युदात्तग्रहणानुवृत्तेः । **वृत्तिविषये इति** । अत एवोभौ साभ्या-सस्येति निर्देशः सङ्गच्छते । इदं च सूत्रं योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादुभाविति निर्देशाच्च, 'उभयोऽन्यत्रे'ति वार्तिकाच्च द्विवचनाऽश्रवणं यत्र तत्रैव प्रवर्तते, नान्यत्र, तेन नाऽतिप्रसङ्गः । **'द्विवचनविषयत्वा'**दिति भाष्यस्य द्विवचनसत्त्वे एवोभशब्दः साधुरित्यर्थः । द्विवचनाऽसत्ता च वृत्तिविषय एवेत्याशयेन कैयटे-'वृत्ति-विषये' इत्युक्तम् ।

क इदानीमिति । अस्योभशब्दस्याऽर्थप्रतिपादकः कः शब्दोऽन्यत्र तसिलादिविषये द्विवचनाऽभावे भवतीत्यर्थः ।

उभयोन्यत्रेति । द्विवचनविषयत्वाऽभावसंभावनायामित्यर्थः । लुग्विषये लुका विषयस्यैवाऽपहारान्न दोषः । संभावनानिवेशाच्चोभशब्दस्य पाठाऽभावेऽप्युभयत इत्यादिसिद्धिः । अन्यथोभात्तसिलादेः कर्तुमशक्य-तया द्विवचनस्य लुगभावेन तद्विषयस्यैव सत्त्वेनाऽयजनापत्तौ 'उभयत' इत्याद्यसिद्धिः । मम तु 'यद्यत्र तसि-

---

* ५ । ३ । ७१

किंच स्याद्यत्राऽकज्न स्यात् ? कः प्रसज्येत । कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः ? 'उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषयः' इत्युक्तम् । तत्राऽकचि सत्यकचस्तन्मध्यपतितत्वाच्छक्यत एतदुक्तुं—'द्विवचनपरोऽय'मिति । के पुनः सति नाऽयं द्विवचनपरः स्यात् । तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या । यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचनपरः एवमाप्यपि सति नायं द्विवचनपरः स्यात् । तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या । अवचनादापि तत्परविज्ञानम् । अन्तरेणाऽपि वचनमापि द्विवचनपरोऽयं भविष्यति । किं वक्तव्यमे-

---

प्र०—कश्चेदानीमिति । रूपे स्वरे च नास्ति विशेषः । अवग्रहे च नास्त्यादरो, न हि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्त्याः । [उभकाभ्यां हेतुभ्याम् उभकयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीये सिद्धे, 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन'मिति वचनात्] ।

उभयशब्दोऽयमिति । द्विवचनेऽनन्तरे श्रूयमाणे उभशब्देन साधुना भाव्यं, न लुप्ते, न व्यवहिते । के पुनः सतीति । पूर्वस्य द्विवचनस्य लुप्तत्वादपरस्य केन व्यवधानात् । तत्र कविषये व्यवहितद्विवचनविषय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यम् ।

यथैव तर्हीति । ननु 'द्विवचनटाब्विषयत्वा'दित्यत्र टाप उपात्तत्वाच्चोद्याऽनुपपत्तिः । एवं तर्हि टाब्विषयत्वमेकवचनबहुवचनयोर्मा भूदित्येतदर्थमाप्यपि द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तम् । अवचनादिति । स्वार्थिकत्वाट्टाप उभार्थस्याऽहानाट्टापि सिद्धा द्विवचनपरतेत्यर्थः ।

उ०—लादि स्यात्तर्हि लुगपि स्या'दिति संभावनया विषयाऽभावसंभावनाऽस्त्येवेति न दोषः । इदमेव ध्वनयितुं'विषय'पदमुपात्तम् । 'उभय'इति । वार्तिके 'उभय'शब्देन स्वार्थिकाऽयजन्तस्याऽवयव्यर्थकाऽयजन्तस्य च ग्रहणमिति भावः ।

रूपे इति । नन्वकचि उभशब्देन तद्विशिष्टस्य ग्रहणादुभकावयवौ यस्येत्यर्थे 'उभकयो मणि'रिति प्रयोगः सिध्यति, के तु नेति फले विशेषः स्पष्टः । एवमज्ञातोभयोर्घट इत्यर्थेऽकचि 'उभकघट' इति रूपम् । केऽयचि 'उभयकघट' इति स्यादिति रूपे विशेषः स्पष्ट एवेति चेन्न; भाष्यप्रामाण्येनाऽनभिधानात् । अत एव हरिणा 'उभयोऽन्यत्रे'ति वार्तिकमूलभूतम् 'उभयस्य द्विवचनं टाप् च लोपश्च यस्ये'ति व्याकरणाऽन्तरसूत्रमुदाहृतम् । तन्मते ह्येषां प्रयोगाणामभावः स्पष्ट एवेति बोध्यम् । स्वरेचेति । चित्स्वरप्रत्ययस्वराभ्यामुभयत्रापि अन्तोदात्तत्वस्यैव सिद्धेरिति भावः । उभकाभ्यामित्यादिर्वचनादित्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तः, पुनरग्रे दर्शनात् ।

श्रूयमाण इति । विषयशब्दलभ्योऽयमर्थः । श्रूयमाणत्वं च साक्षाद्भावरूपादेशद्वारा वेत्यन्यत् । व्यवधानादिति । द्विवचनविषयत्वस्याऽव्यवहितस्यैव निवेशादित्यर्थः । 'उभयघटा'वित्यादौ व्यवहितद्विवचनपरस्य साधुत्ववारणाय—कविषये इति । एवं चैतद्वचनाऽकरणलाघवार्थमुभशब्दपाठ इति भावः । भाष्ये—एवमाप्यपीति । टापा व्यवधानादिति भावः ।

भाष्ये—अन्तरेणापीति । दीर्घे तद्विशिष्टस्याऽन्तवद्भावेनोभशब्दत्वमिति भावः । आबन्तादेकवचनाद्यापत्तिस्तु नेत्याह—स्वार्थिकत्वादिति । एवं च तत एकवचनादौ द्विवचनविषयत्वं कथमिति न वक्तव्य-

तत् ? नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? एकादेशे कृते द्विवचनपरोऽयमन्तादिवद्भावेन ।

अवचनादपि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपितुल्यम् ॥ १० ॥

अवचनादपि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति । कथम् ? 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ती'ति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति ।

अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि ?

भवतोऽकच्छेषाऽऽत्वानि ॥ ११ ॥

भवतोऽकच्छेषाऽऽत्वानि प्रयोजनानि । अकच्† भवकान् ॥ शेषः‡ स च भवांश्च भवन्तौ । आत्वम्* भवादृगिति ।

प्र०—केऽपितुल्यमिति । 'द्विवचनविषयत्वा'दित्यत्र 'द्विवचन' शब्देन प्रत्ययो न गृह्यते । किं तर्हि ? द्व्यर्थाभिधानसमर्थ इत्यर्थः । 'उभयत' 'उभयत्रे'ति त्रतसोरव्ययत्वाद्द्वित्वाऽभिधानसामर्थ्यं नास्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते न तूभशब्दः । एवं प्रत्याख्यातोऽकजर्थ उभशब्दस्य पाठः । '**सर्वनाम्नस्तृतीया च**'ेति षष्ठीतृतीयार्थः पाठ इति केचित् । **निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन**'मिति वचनात्तदर्थोपि पाठो न कर्तव्य इत्यन्ये ।

अथ भवत इति । अनकारान्तत्वात् स्मायाद्यभावात्प्रश्नः ।

शेष इति । पाठे सति त्यदादित्वाच्छेषो भवति ।

उ०—मिति भावः । '**किं वक्तव्यमेत**'दित्यादिर '**न्तादिवद्भावेने**'त्यन्तोऽपाठः । 'अवचनादापी'त्यस्य वक्तव्यत्वाऽभावेन 'किं वक्तव्य'मिति प्रश्नाऽसङ्गतेः । तथा भ्रमफलको वा प्रश्न इति बोध्यम् ।

द्व्यर्थेति । 'कृत्रिमाकृत्रिम'न्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः, तस्येह **शास्त्रे**ऽनाश्रयणस्य संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तेः । अस्य लोकसिद्धव्यवस्थाबोधकत्वेन तत्र न्यायाऽप्रवृत्तेश्चेति भावः । ननूभकावितिवदुभत इत्याद्यपि प्रसज्येतेत्यत आह—**उभयत इत्यादि** । तयोरव्ययत्वेन विभक्त्यन्तीयस्वार्थिकत्वेन चाऽधिकरणाऽपादानशक्तिविशेष्यकबोधजनकत्वात् । द्विवचनत्वं च संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वम् । **अभेदविषयः**-वृत्तिविषयः । उक्तमर्थं प्रश्नपूर्वं व्युत्पादयति-भाष्ये-**कथं, स्वार्थिका इति** । यतः **स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽविशिष्टाः**—अन्यार्थविशेष्यकबोधाऽजनकाः—अतः **प्रकृतिग्रहणेन** प्रकृतिर्गृह्यते अनेनेति प्रकृतिग्रहणं, तेन प्रकृतिभूतोभशब्दग्राहकेण 'द्विवचन'**शब्देन**—तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि ग्रहणमित्यर्थः । तेनोभयत इत्यादेर्व्यावृत्तिः '**प्रकृतिग्रहणे**'नेत्यनेन कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाऽप्रवृत्तिर्ध्वनिता । द्विवचनं च टाप्साहचर्यात्प्रत्यय एव गृह्यते । एतदर्थमेव टाब्ग्रहणम् । तेनोभयोरुभावुभयोभावित्यत्र समासे भवत्येवाऽयजित्याहुः । **एवं प्रत्याख्यात इति** । किं चाऽकज्मात्रार्थत्वे 'उभाव्ययसर्वनाम्नामक'जित्येव पाठेन सिद्धे संज्ञाप्रयोजके गणे पाठो व्यर्थः । साहचर्याच्च संज्ञादिव्यावृत्तिरिति बोध्यम् ।

---

† ५ । ३ । ७१ ‡ १ । २ । ७२ * ६ । ३ । ६१

किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् ? 'उदाहरणमात्र'मित्याह । तृतीयादयोऽपि हीष्यन्ते सर्वनाम्नस्तृतीया च [२ । ३ । २७] । भवता हेतुना, भवतो हेतोरिति ॥ २७ ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १ । १ । २८ ॥

दिग्ग्रहणं किमर्थम् ? 'न बहुव्रीहौ' [१ । १ । २९] इति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा, क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । 'दिगुपदिष्टे × विभाषाऽन्यत्र प्रतिषेधः' ।

अथ समासग्रहणं किमर्थम् ? 'समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भू'दिति । दक्षिणदक्षिणस्यै देहीति† ।

अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम् ? द्वन्द्वे मा भूत्—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । नैत-

प्र०—**तृतीयादयोपीति** । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन'मित्यनपेक्ष्यैतदुक्तम् । इदं तु प्रयोजनं—भावतायनिः, भवद्र्यङ्, भवन्मयः । पूर्वनिपातश्च-भवन्मित्रः । 'भवतष्ठक्छसा'विति वृद्धत्वाट्ठक्छसौ । गुणवचनसंज्ञाबाधनं च, भवतो भावो भावत्यमिति मा भूत् ॥ २७ ॥

विभाषा दिक्समासे । **दिग्ग्रहणमिति** । एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसंभवात्सामर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः । वचनमन्तरेणाऽभिमतो विषयभेदो न लभ्यत इत्युत्तरम् ।

समास एवेति । मुख्य इत्यर्थः । अन्यस्तु तत्कार्यलाभाय तद्व्यपदेशं लभत इत्यमुख्यः ।

दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । 'द्वन्द्वे चे'त्यनेन सर्वाद्यन्तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधो-

उ०—**इदं त्विति** । भाष्ये आदिपदसंग्राह्यमित्यर्थः । **भावतायनिरिति** । सति पाठे 'त्यदादीनि चे'ति वृद्धत्वे 'उदीचां वृद्धा'दिति फिञ् । **भवद्र्यङिति** । 'विश्वग्देवयोश्च टे'रिति चेन सर्वनाम्नोऽनुकर्षणाद्द्र्यादेशः । **भवन्मये** 'नित्यं वृद्धे'ति मयट् । **भवन्मित्रे**—'बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययो'रिति पूर्वनिपातः । **भवतष्ठगिति** । शत्रन्तनिवृत्तये वृद्धग्रहणं तत्रानुवर्तत इत्यर्थः । **गुणवचनेति** । एकसंज्ञाधिकारे सकलप्रातिपदिकविषयगुणवचनसंज्ञातः परा सर्वनामसंज्ञेति भावः ॥ २७ ॥

विभाषा दि० । **एकस्मिन्निति** । सर्वत्र परत्वात्प्रतिषेधे विकल्पवैयर्थ्यम् । सर्वत्र वा विकल्पे भावाऽभावयोस्तेनैव सिद्धत्वात्प्रतिषेधानर्थक्यमिति तयोरेकविषयत्वाऽसंभव इति भावः । भाष्ये **दिगुपदिष्टे इति** । दिक्शब्दोच्चारणेन विहित इत्यर्थः । 'बहुव्रीहा'विति शेषः ।

व्याप्यधर्मातिदेशे व्यापकधर्मस्याप्यतिदेशात्समासोऽप्ययमत आह—**मुख्य इति** । **दक्षिणदक्षिणस्यै इति** । 'आबाधे चे'ति द्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भावौ ।

नावयवानामिति । 'न बहुव्रीहा'वितिवद् 'द्वन्द्वे चिकीर्षिते ने'त्यर्थो न । यद्यपि द्वन्द्वेपि उद्भूतावयव-

× २ । २ । २६ † ८ । १ । १०

दस्ति प्रयोजनम् । द्वन्द्वे च [१ । १ । ३१] इति प्रतिषेधो भविष्यति । नाऽप्राप्ते प्रतिषेध इयं विभाषाऽऽरभ्यते, सा यथैव 'न बहुव्रीहा'वित्येतं प्रतिषेधं बाधत एवं 'द्वन्द्वे चे'त्येतमपि बाधेत । न बाधते । किं कारणम् ? येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाऽप्राप्ते 'न बहुव्रीहा'वित्येतस्मिन्प्रतिषेध इयं विभाषाऽऽरभ्यते । 'द्वन्द्वे चे'त्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते च ।

अथवा 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरा'नित्येवमियं विभाषा 'न बहुव्रीहा'वित्येतं प्रतिषेधं बाधिष्यते, 'द्वन्द्वे चे'त्येतं प्रतिषेधं न बाधिष्यते ।

अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः, 'इह कस्मान्न भवति—या पूर्वा सोत्तराऽस्योन्मुग्धस्य सोऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धस्तस्मै—पूर्वोत्तराय देही'ति ? 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति । यद्येवं, नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन । द्वन्द्वे कस्मान्न भवति ? 'लक्षणप्रति-

---

प्र०—नाऽवयवानामिति'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र'इति पुंवद्भावः ।

येन नाप्राप्त इति । अयमत्रार्थः—'न बहुव्रीहा'वित्यनेन सर्वः स्वविषयो व्याप्तः । 'द्वन्द्वे चे'त्यनेन तु न व्याप्त, 'विभाषा जसी'ति जसि विकल्पविधानात् । यदि चाऽनेन द्वन्द्वे विभाषा स्याज्जस्यनुवाददोषः प्रसज्येत । बहुव्रीहौ त्वनुवाददोषमलभमाना कृतार्था सती परत्वादियं विभाषा 'द्वन्द्वे चे'त्यनेन बाध्यते ।

लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । 'दिक्समास' इति व्यपदेशो 'दिङ्नामानी'ति विहितस्य

उ०—भेदसमुदायस्य प्राधान्येन तं प्रति बहुव्रीहेरिव द्वन्द्वस्य गुणत्वेन तदप्राप्तेरयमेवोचितस्तथापि त्यदादीनां द्वन्द्वाऽभावेनाऽदन्ते काऽकचोरविशेषेण फलाऽभावात् । अन्यपर्याय'त्व'च्छब्दस्य सर्वनामत्वे न मानम्, बहुसंमतत्वाद्गणे तत्पाठस्य । 'विभाषा जसी' त्यस्याऽसङ्गतेश्चेति भावः । एवं चेदं सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेव । सूत्रकृता तदनभ्युपगमाद्वा कृतं तत् । अत एव कुक्कुटमयूर्यावित्यादावुपसर्जनह्रस्ववारणाय 'द्वन्द्वे ने'ति वचनमारब्धं 'गोस्त्रियो' रिति सूत्रे भाष्ये इति बोध्यम् । **पुंवद्भाव इति** । इदं चिन्त्यं, मात्रग्रहणेन सिद्धेः ।

ननु यथा बहुव्रीहौ 'द्वन्द्वे चे'त्यप्राप्तावपीयं प्रवर्तते, तथा द्वन्द्वे 'न बहुव्रीहा'वित्यप्राप्तेऽपीति, किमुच्यते 'नचाप्राप्ते' इतीत्यत आह—**अयमत्रार्थं इति** । एवं च 'न चाप्राप्ते' इत्यस्य भाष्ये 'बहुव्रीहा'वित्यादिः । 'द्वन्द्वेचे'त्यस्य तु 'द्वन्द्वे'इत्यादिः । एवं च बहुव्रीहौ सर्वत्र निषेधप्राप्तिर्द्वन्द्वे तु 'द्वन्द्वे चे'त्यस्य न सर्वत्र प्राप्तिर्जसि विभाषया बाधादिति भावः । **सर्वः स्वविषय इति** । सर्वो दिग्बहुव्रीहिरित्यर्थः । **न व्याप्त इति** । 'सर्वो दिग्द्वन्द्व' इति शेषः । युक्त्यन्तरमप्याह—**यदि चेति** ।

भाष्ये—**या पूर्वा सोत्तरेति** । यद्यपि वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते, 'या पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धोत्तरा यस्ये'त्यर्थात् । एवं चोत्तराशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, तथापि समासे तदप्रतीतावपि पूर्वापदस्य ज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षकत्वेन गुणवाचकत्वाद्विशेषणत्वेन पूर्वनिपात इति बोध्यम् । **तत्र हि दिक्शब्दोस्तीति** । न च 'शेष'ग्रहणेनाऽनेकग्रहणेन वा सिद्धे उभयोपादानेन पुनर्विधानद्वारा सर्वत्र विशेषविहितत्वात्सोऽपि प्रतिपदोक्तः, स्पष्टं चेद'मान्महत'इत्यत्र भाष्ये इति बोध्यम् । 'पूर्वशब्द

पदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति ।

उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव—'न बहुव्रीहा'विति । द्वितीयं कर्तव्यम् । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत्—एकैकस्मै देहि‡ । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समास इति वर्त्तते । तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः—'समासो यो बहुव्रीहि'रिति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अवयवभूतस्याऽपि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात्, इह मा भूत्—वस्त्रमन्तरमेषां त इमे वस्त्रान्तराः, वसनमन्तरमेषां त इमे वसनान्तराः, वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्च वस्त्रान्तरवसनान्तराः । २८ ॥

न बहुव्रीहौ ॥ १ । १ । २९ ॥

किमुदाहरणम् ? प्रियविश्वाय । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति चैतत्+, बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानमिति । तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम् ।

इदं तर्हि—द्व्यन्याय त्र्यन्याय । ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यम् । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत्† 'सङ्ख्यासर्वनाम्नोर्यो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः

प्र०—न्याय्यः, तत्र हि दिक्शब्दोऽस्ति ।

वस्त्रान्तरेति । उपसर्जनप्रतिषेधो वार्तिककारस्य, न सूत्रकारस्य, न बहुव्रीहावित्यारम्भादिति तन्मतेनेदं प्रयोजनमुक्तम् ॥ २८ ॥

न बहुव्रीहौ । प्रियविश्वायेति । प्रियशब्दस्य विश्वविशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते । **द्व्यन्यायेति** । सङ्ख्यायाः सङ्ख्येयपरतन्त्रत्वाद्विशेषणत्वम् । **सर्वनाम्न एवेति** । नियमः कथमिति चेत् । उच्यते । विशेषणत्वात्सङ्ख्यायाः पूर्वनिपाते प्राप्ते एवमर्थमुपसङ्ख्यानं स्यात्—'सर्वनामसङ्ख्ययोः संनिपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्या'दिति । **वक्ष्यत्येतदिति** । नैष वाक्यार्थो

उ०—उत्तरशब्दः समस्यत' इत्येवं विधानकल्पनेऽपि 'दिक्शब्दः समस्यते' इत्येवं विधानकल्पने मानाऽभावेन तत्र दिक्शब्दाऽभावादिति भावः ।

भाष्ये **अवयवभूतस्यापीति** । प्रधानन्यायेनाऽस्य न स्यात्, अस्य समूहं प्रति गुणत्वादिति भावः । तदेतदवयवपदेन सूचितम् । समूहावयवत्वाद्वृत्तिपदार्थस्येति बोध्यम् । '**वसन**'शब्दो गृहवाचीति नैकशेषः । अन्तरशब्दस्य सर्वनामत्वेऽपि परनिपातो राजदन्तादित्वाद्बोध्यः । **तन्मतेनेति** । किं चाऽवयवयोः सर्वनामत्वेऽपि द्वन्द्वस्य तत्त्वाऽभावेन सर्वनाम्नोऽविहितत्वाज्जसो न दोष इत्येकदेश्युक्तिरिदं भाष्यम् ॥ २८ ॥

न बहुव्रीहौ । नियमः कथमिति । सङ्ख्याया अपि तेन पूर्वनिपातविधानादिति भावः । **प्राप्ते इति** । 'सप्तमीविशेषणे' इत्यनेन । **नैष इति** । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । न चैवं वार्तिके सङ्ख्याग्रहणं व्यर्थं

---

‡ ८ । १ । ९   + २ । २ । ३५*   † २ । २ । ३५*

पूर्वनिपातो भवती'ति ।

इदं चाप्युदाहरणम्—प्रियविश्वाय । ननु चोक्तं—'विश्वप्रियायेति भवितव्य'-मिति । वक्ष्यत्येतत्† 'वा प्रियस्ये'ति ।

न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । किं तर्हि ? असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम् । किं प्रयोजनम् ? अकज् मा भूदिति । किं च स्याद्यद्यत्राऽकच्स्यात् ? को न स्यात् । कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः ? व्यञ्जनान्तेषु विशेषः—अहकं पिता यस्य मकत्पितृकः' त्वकं पिता अस्य त्वकत्पितृक इति प्राप्नोति । मत्कपितृकः त्वत्कपितृक इति चेष्यते ।

कथं पुनरिच्छताऽपि भवता बहिरङ्गेण प्रतिषेधेनाऽन्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधितुम् ? 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो विधिर्बाधते' गोमत्प्रिय इति यथा । क्रियते तत्र यत्नः—'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' [७ । २ । ९८] इति । ननु चेहाऽपि क्रियते—'न बहुव्रीहा'विति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? प्रियविश्वाय । उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम् ।

प्र०—यस्त्वया कल्पित इत्यर्थः ।

व्यञ्जनान्तेष्विति । उपलक्षणमेतत् । 'द्विकपुत्रो' 'द्वकिपुत्र'इत्यत्रापि विशेषदर्शनात् ।

कथं पुनरिति । अन्तरङ्गत्वात्संज्ञानिमित्तेनाऽकचा तावद्भाव्यं, पश्चात्पदान्तरसंनिधाने वर्तिपदार्थविशेषणाऽन्यपदार्थविवक्षायां बहिरङ्गेण बहुव्रीहिणेत्यर्थः । **अन्तरङ्गानपीति** । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति सामान्येन ज्ञापकं 'बहिरङ्गोऽपि समासाश्रयो विधिरन्तरङ्गं बाधते' इत्यस्यार्थस्येति भावः । **क्रियते तत्रेति** । लुग्विषयमेव तज्ज्ञापकमित्यर्थः ।

अस्त्यन्यदिति । अत्र हि विधिप्रतिषेधौ समानकालौ, कार्यकालत्वात्संज्ञाया इति मन्यते ।

विशेषणत्वादेव तस्य पूर्वनिपातप्राप्तेरिति वाच्यम् । परिच्छेदकत्वरूपविशेषणताया अन्यत्राऽपि संभवात् ।

भाष्ये वृत्तिकारोक्तं सूत्रार्थमाह—**न खल्वपीति** । अस्यार्थस्य यथा लाभस्तथा वक्ष्यते ।

बहिरङ्गत्वव्युत्पादनाय—**पदान्तरेत्यादि** । 'वर्तिपदार्थविशेषणे'ति बहुव्रीहिः । **बहुव्रीहिणेति** । 'ततो बहिरङ्गबहुव्रीहिनिमित्तकेन निषेधेने'ति शेषः । **सामान्येनेति** । न लुग्विषयमेवेति भाव. । उत्तरपदग्रहणं चाऽत्र ज्ञापकम्—'अन्तर्वर्तिसुपाप्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धेरित्यादि सप्तमे निरूपयिष्यामः । 'गोमत्प्रिय' इत्यत्र लुका हल्ङ्यादिलोपो बाध्यते, तेन नुम्दीर्घो नेति भावः । **भाष्ये ननुचेहापीति** । वैयधिकरण्येन संबन्धाश्रयणसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः ।

प्रथमार्थे सप्तम्याश्रयणेन सामानाधिकरण्येनैव संबन्धो न तु विद्यत्यध्याहारेणेत्याशयेनाह—**अस्त्यन्यदिति** । **अत्र हीति** । बहुव्रीहेर्विभक्त्युत्पत्तौ सर्वनामकार्यस्मायादिप्राप्तेरिति भावः । तत्राऽवयवनिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गस्याऽपि बाध इति तात्पर्यम् ।

---

† २ । २ । ३५*

अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम् ।

गोनर्दीय आह—'अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ' । त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति ।

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः, आढ्यपूर्वाय देहीति ।

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानानर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् ॥ २ ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसङ्ख्यानमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'पूर्वादीनां व्यवस्था-

---

प्र०—अयं खल्वपीति । सूत्रोपारूढ एवायमर्थ इति प्रतिपादयति । अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्राऽयं प्रतिषेधो, न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हे, तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याऽभावात् ।

गोदर्नीय आहेति । सूत्रप्रत्याख्यानमेतत् । यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम् । **स्वरः**—'स्वाङ्गशिटामदन्ताना'मित्याद्युदात्तत्वम् ।

आढ्यपूर्वायेति । अबहुव्रीह्यर्थं वचनम् ।

न चात्रेति । प्राधान्येनेति भावः । अत्र हि पूर्वत्वमाढ्यत्वस्य विशेषणम् । यथाऽतिपूर्वा-

---

उ०—ननु एतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशाः प्रथमार्थाः, अत एव 'द्वन्द्वे चे'ति निषेधः समुदायस्यैव, एवं च वाच्यवृत्त्याऽसर्वाद्यन्तस्य निषेधो न लभ्यत इत्यत आह भाष्ये-**अयं खल्वपीति** । एतेन 'बहुव्रीहावित्यत्र 'चिकीर्षित' इत्यध्याहारेण सिद्धे बहुव्रीहिपदस्य लक्षणा व्यर्थे'ति परास्तम् । तद्व्याचष्टे—**सूत्रेति** । भाष्ये **ऐकपद्यम्**—एकार्थीभावः । एककारकशक्तियोगो वा एकविभक्तित्वं बोध्यम् । **तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं यत्**—यो लभते **तस्येदं ग्रहण**'मित्यन्वयः । '**तद्यत्र तादर्थ्या**'दिति पाठः क्वचित् । तत्र बहुव्रीह्यर्थवाक्ये संज्ञाया अप्राप्त्या तत्स्थपदपर्यन्तं लक्षणा बोध्या । तदेद्बहुव्रीह्यर्थानि पदानीत्यनेन सूचितम् । ननु वाक्ये निषेधश्चेद्हकं पितेति प्रयोगो न स्यात्, किं च सुपरत्वाऽभावात्त्वाहौ न स्यातामत आह—**अप्रयोगेति** ।

तदेतद्वृत्तिकारोक्तं दूषयति **अकच्स्वरौ त्विति** । एषा स्मृतिरविशेषात्सर्वप्रकरणविषया । **सूत्रप्रत्याख्यानेति** । समुदाये निषेधस्य महासंज्ञया उपसर्जनप्रतिषेधेन वा सिद्धत्वादिति भावः । एवंच महासंज्ञासिद्धार्थाऽनुवादकं प्रपञ्चार्थं सूत्रम् । एवं 'द्वन्द्वे चे'त्यपि सूत्रमिति सूत्रकृतो हृदयम् । **यथोत्तरमिति** । उत्तरोत्तरस्य बहुलक्ष्यदर्शित्वात् । स्पष्टं चेदं 'धन्विकुण्ड्यो'रिति सूत्रे भाष्ये । एतेन सूत्रसार्थक्याय वृत्तिकारोक्तं व्याख्यानमेव प्रबलमित्यपास्तम् । **शिडिति** सर्वनाम । स्वरोदाहरणं विश्वप्रियायेति ।

भाष्ये—**भूतपूर्वस्येति** । भूतपूर्वार्थकपूर्वाद्यन्तस्य समासस्येत्यर्थः ।

प्राधान्येनेति । प्रयोगकालरूपस्याऽवधेर्झटिति बोधेन व्यवस्थासत्त्वेऽपि पूर्वार्थस्योपसर्जनत्वान्न

---

१ गावो नर्दन्ति यत्र स गोनर्दो देशविशेषः, तत्र भवो गोनर्दीयो भाष्यकृत् । वार्तिककृदित्यन्ये ।

यामिति वचनात्† । पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते । न चात्र व्यवस्था गम्यते ॥ २६ ॥

तृतीयासमासे । १ । १ । ३० ॥

समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थम् ? अयं तृतीयासमासोऽस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च । अस्ति च तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं—तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम् ।

अथवा समास इति वर्त्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं—'योगाङ्गं यथोपजायेत' । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते—'तृतीया' । तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय देहि । संवत्सरपूर्वाय देहि । ततः—'असमासे' । असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासेन पूर्वाय देहि, संवत्सरेण पूर्वाय देहीति ॥ ३० ॥

प्र०—येति पूर्वार्थोऽतिक्रान्तस्येत्युपसर्जनत्वात्पूर्वार्थस्य न भवति संज्ञा । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ २९ ॥

तृतीयासमासे । अत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यलाभे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्य वाक्यस्य ग्रहणे सति 'मासेन पूर्वाये'ति प्रयोगः साधुः । वाक्यभेदेन च मुख्ये समासे निषेधः ।

अथवेति । पर्युदासाश्रयणात्समाससदृशस्य वाक्यस्य ग्रहणम् । 'पूर्वसदृशे'ति च प्रतिपदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते ॥ ३० ॥

उ०—भवतीति भावः ॥ २६ ॥

तृतीया । अयमपि समुदायनिषेध एव, 'सर्वाद्यन्ततृतीयासमासः सर्वनाम ने'त्यर्थः । **प्रयोगार्हस्येति** । 'मासेन पूर्वाय देही'ति भाष्योदाहरणादिति भावः । भाष्ये—**तादर्थ्यादि**ति च लोकदृष्ट्योक्तम् । लोको हि तस्मादेव वाक्यात्तां वृत्तिं निष्पन्नां मन्यते । नन्वेवं सति समुदायस्य निषेधो न लभ्यतेऽत आह—**वाक्यभेदेन चेति** । आवृत्त्येति भावः ।

भाष्ये—**अथवेति** । **योगाङ्गमिति** । योगरूपमङ्गमष्टाध्याय्या इत्यर्थः । **तृतीयासमासे सर्वादीनीति** । तृतीयासमासरूपाणि सर्वाद्यन्तानीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वशब्दस्य निषेधेऽपि समासस्य तदनिषेधादुदाहरणे स्मै स्यात् । अवयवस्य तत्त्वेऽपि ततो विभक्तेरविहितत्वान्न दोषः । सप्तम्युच्चारणं तु सूत्रानुरोधादिति बोध्यम् । **तृतीयायाः सर्वादीनीति** । तृतीयान्तात्पराणीत्यर्थः । तद्बीजं दर्शयति—**पर्युदासेति** । भाष्ये पञ्चम्युपादानात्पूर्वपदभूते नाऽस्य प्रवृत्तिः । **सदृशस्येति** । प्रयोगार्हत्वेन समाससमानपदार्थकत्वेन च सादृश्यम् । **प्रतिपदोक्त इति** । तेन 'मासेन कृताया पूर्वस्मै'इत्यत्र, तदर्थके 'मासपूर्वस्मै' इत्यत्र च न दोषः । अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितानन्यान्सर्वादीन्विहाय पूर्व एवोदाहृत इति बोध्यम् ॥ ३० ॥

---

† १ । १ । ३४

विभाषा जसि ॥ १ । १ । ३२ ॥

जसः कार्यं प्रति विभाषा । अकज्झि न भवति । ['द्वन्द्वे चे'ति प्रतिषेधात्+] ॥ ३२ ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ १ । १ । ३४ ॥

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात् ॥ १ ॥

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'गणे पठितत्वात्' गणे ह्येतानि पठ्यन्ते । कथं पुनर्ज्ञायते—स पूर्वः पाठोऽयं पुनः पाठ इति ?

प्र०—**विभाषा ज०** । **जसः कार्यं प्रतीति** । जस इ जसीति निर्देशादिकारेण ईकारस्य ग्रहणादित्याहुः । अन्येतु कार्यकालत्वात्संज्ञाया 'जसः शी'त्यत्रैवोपस्थानं मन्यन्ते ॥ ३२ ॥

पूर्वपरा । **अवरादीनां चेति** । किमर्थं प्रतिपदं पूर्वादीनि जसि विभाषार्थं पठितानि, यावता गण एवाऽर्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यसर्वनामसंज्ञार्थं पठ्यन्ते । तत्र 'पूर्वादीनि नवे'त्येवं सूत्रं पठितव्यम् । प्राप्तविभाषा चेयं भविष्यति । तेषामेवाऽत्र प्रत्यभिज्ञानाद्गण एवाऽर्थनिर्देशः पाठविशेषणं भविष्यति । यथा 'तिङो गोत्रादीनी'त्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणमिति वार्तिककाराभिप्रायः । 'अवरादीना'मित्यत्र प्रकारार्थ आदिशब्दस्तेन पूर्वपरशब्दावपि गृह्येते ।

कथं पुनरिति । पूर्वं गणपाठो नियतसन्निवेशो व्यवस्थितः । पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्र प्रमाणाऽभावात् । आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टो, व्यवस्थावाची च । तत्र 'सर्वादीनी'त्यत्रादिशब्दस्य प्रकारार्थताऽपि सम्भवति । प्रकारार्थताप्रदर्शनाय पश्चादभियुक्ता गणान् पठन्ति ।

उ०—**विभाषा ज०** । **इकारेणेति** । तद्रूपस्य सर्वनामकार्यस्याऽभावादिति भावः । सूत्रे **जसीति** च लुप्तसप्तमीकं, लुप्तद्वितीयान्तं वा । **अन्येत्विति** । 'जसी'त्यस्य च 'जस्घटिते सर्वनामकार्यविधायकसूत्रे 'द्वन्द्वे विभाषे'ति संज्ञाविकल्पायोपतिष्ठते' इत्यर्थ इत्यभिमानः । भाष्ये—'**अकज्झि न भवती**'त्यस्य समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽकज्न भवतीत्यर्थः । कृताऽकचा समासस्तु भवत्येव, तत्र सर्वाद्यन्तत्वादनेन विकल्पो भवत्येव, समुदायकुत्साविवक्षायां केनाऽयं विकल्पः, द्वन्द्वस्य सर्वाद्यन्तत्वाऽभावादिति बोध्यम् ॥ ३२ ॥

पूर्वपरा । भाष्ये—**पुनः सूत्रपाठे इति** । गणपाठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यर्थः । ननु 'पूर्वादीनि' नवे'त्येतावत्युक्ते गणस्थग्रहणेन प्राप्तविभाषात्वेऽभावतात्पर्यकत्वेन गौरवादर्थान्तरे एवाऽप्राप्तविभाषा स्यादत आह—**तेषामेवात्रेति** । नन्वेवमर्थविशेषलाभो न स्यादत आह—**गणे एवेति** । **प्रकारार्थ इति** । वस्तुतो लघ्वक्षरत्वादजाद्यन्तत्वाच्च सूत्रेऽवरशब्दस्यैव पूर्वनिपात उचित इत्याशयेनाऽवरादीनामित्युक्तिर्वार्तिककृत इति बोध्यम् ।

ननु 'सर्वादीनी'ति व्यवहाराद्गणपाठस्य पूर्वता निश्चीयतेऽत आह—**आदिशब्द इति** । ननु गणपाठस्य निदर्शनार्थत्वे आदिपदस्य प्रकारार्थता स्यात्, तदेव कुत इत्यत आह—**तत्र वेद इति** ।

+ अयं पाठो न सार्वत्रिकः ।

तानि हि पूर्वादीनि, इमान्यवरादीनि । इमान्यपि पूर्वादीनि । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्ति-र्ज्ञापयति—'स पूर्वः पाठोऽयं पुनः पाठः' इति, यदयं 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा [७ । १ । १६] इति नवग्रहणं करोति । नवैव हि पूर्वादीनि ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'व्यवस्थायामसंज्ञाया'मिति वक्ष्यामी'ति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एवंविशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्यन्ते ।

प्र०—यदुक्तं—'श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण'इति । कृतादयश्च वृत्तिकारैर्निदर्शनार्थं पठिताः । तत्र वेदे 'मध्यमस्याम्' 'अवमस्या'मिति प्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थताऽऽदिशब्दस्य 'सर्वादी-नी'त्यत्र सम्भाव्यत इति प्रश्नः ।

तानि हि पूर्वादीनीति । पूर्वकालपठितत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दोऽभिधीयते । तेनायमर्थः—'सर्वादीनी'त्यत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दः । प्रकारवाचित्वे हि कृत्स्नादीनामपि संज्ञा स्यात् । 'मध्यमस्या'मिति तु व्यत्ययेन च्छान्दसः प्रयोगः । **इमान्यवरादीनीति** । अवरकालपाठात्पूर्व-शब्दोऽवरशब्देनोच्यते । तेन पूर्वं गणपाठः, पश्चात्सूत्रपाठः इत्यर्थः ।

हेत्वभिधानमन्तरेणाऽशक्योऽयमर्थः प्रतिपत्तमित्याह—**इमान्यपीति** । **नवग्रहणमिति** । तत्र हि नवग्रहणं त्यदादिनिरासार्थं क्रियते । यदि च नियतसंनिवेशो गणपाठः पूर्वस्ततोऽधिक-व्यवच्छेदाय नवग्रहणं कर्तव्यम् । **इदं तर्हीति** । प्रतिनियतविशेषणाऽभिधानाय प्रतिपदपाठ इत्यर्थः ।

उ०—**प्रकारेति** । सर्वनामकार्यवत्त्वमेव सादृश्यमिति भावः ।

छान्दसः प्रयोग इति । एवं च 'सर्वादीनी'ति व्यवहारादेव गणपाठस्य पूर्वत्वनिश्चय इति भावः । अत्र वदन्ति—'तानि 'पूर्वादीनी'त्यनेनैव गणपाठस्य पूर्वत्वे सिद्धे 'इमान्यवरादीनी'ति व्यर्थम् । अस्य हि पूर्वादीनीत्यर्थः कैयटाल्लभ्यते । नचाऽयं सूत्रपाठस्य पुनः पाठत्वे साधकः । किं चेमान्यपि पूर्वादीनीति शङ्काऽप्यनुपपन्ना, त्वदुक्तरीत्या हेतोरभिधानात् । एवं च 'हेत्वभिधानमन्तरेणे'त्याद्यपि चिन्त्यमेव । तस्मा-दत्राऽऽदिशब्द आश्रयवाची, 'भीष्मादिश्च सुयोधन' इतिवत् । **तानि**—गणपठितानि पूर्वकालाश्रयाणि, **इमानि**—अष्टाध्यायीपठितानि अवरकालाश्रयाणीत्यर्थः । एवं च तत्तत्कालकृतत्वात्पूर्वादिव्यवहार इति भावः ।

तत्र मानाऽभावमूलकं शङ्कते—**इमान्यपि** । अष्टाध्यायीपठितान्यपि पूर्वादीनि पूर्वकालाश्रयाणी-त्यर्थः । अत्राऽपिरेवार्थे । अन्यथोभयोः परस्परापेक्षया पूर्वकालत्वाऽसंभवेनाऽपिरनर्थक एव स्यात् । 'सर्वा-दीनी'त्यादौ सर्वत्रादिशब्दः प्रकार एव । तत्तत्कार्यवत्त्वेन च सादृश्यम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याशयः । ध्वनितं चेदं कस्येदिति सूत्रे भाष्ये इति ।

नवैवेति भाष्ये । अष्टाध्याय्यां पूर्वेत्यादि त्रिसूत्रीपठितानीत्यर्थः । अष्टाध्याय्याः पूर्वकालत्वे पूर्वादीनीति-सूत्रेऽष्टाध्यायीसूत्रपठितानामेव तेषां ग्रहणं स्यादिति भावः । **प्रतिनियतेति** । पूर्वादिसप्तकस्यैव 'व्यवस्थाया'-मित्यादि, स्वशब्दस्यैवा'ऽज्ञाती'त्यादि, अन्तरशब्दस्यैव 'बहिर्योगे'त्यादि विशेषणाभिधानायेत्यर्थः ।

इदं तर्हि प्रयोजनं—'द्व्यादिपर्युदासेन* पर्युदासो मा भू'दिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नैषां द्व्यादिपर्युदासेन पर्युदासो भवती'ति यदयं 'पूर्वत्रासिद्धम्' [८ । २ । १] इति निपातनं करोति । वार्तिककारश्च पठति—'जश्भावादिति चेदुत्तरत्राऽभावादपवादप्रसङ्गः'† इति ।

इदं तर्हि प्रयोजनं—'जसि विभाषां वक्ष्यामी'ति ॥ ३४ ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ॥

आख्याग्रहणं किमर्थम् ? ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्यादिह

प्र०—**एवं विशिष्टान्येवेति** । पाठविशेषेणाय गणेऽर्थनिर्देश इत्यर्थः । **द्व्यादिपर्युदासेनेति** । त्यदादीनि पठित्वा गणे कैश्चित् पूर्वादीनि पठितानि । तत्राऽद्व्यादिभ्य इति तसिलादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति । तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा तसिलादिविधानार्थं विधीयते । येन द्व्यादिपर्युदासो बाध्यते । यथा 'अनुर्लक्षणे' इति पुनर्विधानेन हेतुतृतीया बाध्यते । वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते । यथा'ऽमिपूर्व.' 'संप्रसारणाच्चे'त्यत्र वाक्यभेदेन **'वा छन्दसी'**ति संबन्धाच्छन्दसि विकल्पः क्रियते इति भावः ।

इदंतर्हीति । यदि 'पूर्वादीनि नवे'त्युच्येत, तदा गणपाठेऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधान एवोपयुक्तत्वात् पाठविशेषणे प्रमाणाऽभावादप्राप्तविभाषेयमर्थान्तरे पूर्वादीनां जसि विज्ञायते, प्राप्तविभाषायामुक्तानुवाददोषप्रसङ्गादप्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात् । **विभाषामिति** । प्राप्तविभाषामित्यर्थः । प्रतिपदपाठं चाऽन्तरेणाऽसंकरेणार्थनिर्देशोऽशक्यः कर्तुमिति भाष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः ।

स्वमज्ञा० । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । आमिनिज्विषयस्त्वैश्वर्यवाची । **आख्याग्रहणमिति** । 'स्वे पुत्राः' 'स्वे गाव' इत्यत्र स्वशब्द आत्मीयत्वमेवाह । पुत्रादिशब्दस्तु

उ०—अष्टाध्यायीपाठेन यथा द्व्यादिपर्युदासाऽभावस्तथा दर्शयति **तत्र पुनरिति** । पुनः संज्ञाविधानेन पुनः—कार्यविधानद्वारा द्व्यादिपर्युदासो बाध्यत इत्यर्थः । **इति पुनर्विधानेनेति** । एतत्संज्ञाकल्पितेन द्वितीयापुनर्विधानेनेत्यर्थः । नन्वेवं जसि विकल्पो न स्यादत आह—**वाक्यभेदेन चेति** । 'विभाषा जसी'त्यनुवृत्त्येत्यर्थः । **जश्भावादिति चेदुत्तरत्रेति** । **'ढोढे लोप'** इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । एतैश्च सूत्रवार्तिकप्रयोगैस्त्यदादितः पूर्वमेव गणे पूर्वादिपाठ इति बोध्यत इति भावः ।

पाठविशेषणे प्रमाणाऽभावादिति । व्याख्यानाऽतिरिक्तप्रमाणाऽभावादिति भावः । तथाव्याख्याने बाधकमाह—**उक्तानुवादेति** । भावांशे इत्यर्थः । अभावतात्पर्यकत्वेन गौरवं दोष इत्यपि बोध्यम् । नन्वप्राप्तविभाषात्ववारणायाऽर्थमात्रनिर्देशः क्रियतां, किं प्रतिपदपाठेनेत्यत आह— **प्रतिपदेति** । **असंकरेणेति** । सप्तस्वेव व्यवस्थासंबन्धः, स्वेऽज्ञातिधनयोरन्तरे बहिर्योगादेरित्येवंरूप इत्यर्थः । एवमप्याद्यसूत्रे 'पूर्वादीनि व्यवस्थायामसंज्ञाया'मित्येव कुतो न सूत्रितम्, सप्तानामेव व्यवस्थायां वृत्तेरिति चिन्त्यम् ॥ ३४ ॥

स्वमज्ञाति० । **आत्मीयत्वमेवाहेति** । आत्मीयत्वेनैव ततः प्रतीतिर्न तु धनत्वादिनेत्यर्थः ।

---

* ५ । ३ । २		† ८ । ३ । १३*

मा भूत्—स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः, स्वे गावः, स्वा गावः ॥ ३५ ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ १ । १ । ३६ ॥

उपसंव्यानग्रहणानर्थकं बहिर्योगेण कृतत्वात् ॥ १ ॥

उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'बहिर्योगेण कृतत्वात्' । बहिर्योग इत्येव सिद्धम् ।

न वा शाटकयुगाद्यर्थम् ॥ २ ॥

न वाऽनर्थकम् । किं कारणम् ? 'शाटकयुगाद्यर्थम्' । शाटकयुगाद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्, यत्रैतन्न ज्ञायते—किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति ।

अत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवति—'इदमन्त-

---

प्र०—ज्ञातिधनयोर्वर्तते,न स्वशब्द इति प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः ।

तस्य यथा स्यादिति । 'प्रतिषेध' इति शेषः । **इह मा भूदिति** । असत्याख्याग्रहणे 'स्वे पुत्रा' इत्यादौ स्यादेव प्रतिषेधः, अत्राप्यात्मीयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयोर्वर्तते, पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्यात् । आख्याग्रहणे तु सति न दोषः । स्वशब्दो ह्यत्रात्मीयस्याऽऽख्या न तु ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः ॥ ३५ ॥

अन्तरम् । बहिरित्यनावृतो देश उच्यते, तेन योगो बहिर्योगः । स च बाह्यस्य भवति । 'अन्तरे गृहा' इति नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । यदा तु बहिश्शब्देन बाह्य उच्यते, बाह्येन योगो बहिर्योग इति, तदा नगराभ्यन्तरे ये गृहास्त उच्यन्ते । उभयथाऽपि स्मर्यते । उपसंव्यानशब्दोऽपि कर्मकरणार्थभेदाद्भिन्नार्थः । ततः सर्वथा बहिर्योगात्तत्सिद्धिं मत्वाह—**उपसंव्यानेति** ।

न वेति । समानप्रमाणे शाटकयुगे परिहिते इदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः ।

अत्रापीति । यथोपसंव्यानत्वं भाविबुद्ध्या व्यवस्थाप्यते तथा बहिर्योगोऽपीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—आदिशब्दो वार्तिके **शाटकयुगाद्यर्थ**मित्यत्रोपात्तः । तत्र शाटकानां त्रये वा चतुष्टये वा

उ०—ईदृशविशेषलाभार्थमेवाऽऽख्याग्रहणम्, तदभावे आत्मीयत्वादिना ज्ञातिधनवाचकेऽपि निषेधः स्यादित्युत्तरम् । **प्रतिषेध इति शेष इति** । 'अज्ञाती'त्यादिप्रतिषेध इत्यर्थः । **न तु ज्ञातिधनयोरिति** । ज्ञातित्वधनत्वयोरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अन्तरम् । **भिन्नार्थ इति** । नानार्थ इत्यर्थः । **ततः सर्वथेति** । कर्मणि द्वितीयव्याख्यानेन, करणे आद्यव्याख्यानेनेति बोध्यम् ।

नन्वल्पमहत्परिमाणाभ्यामन्तरीयोत्तरीयत्वनिर्णयो भविष्यतीत्यत आह—**समाने इति** । पदत्रयमपि सप्तम्यन्तम् । भाष्ये 'किमुत्तरीयं किमन्तरीयमित्येतन्न ज्ञायत' इत्यन्वयः ।

तृतीयचतुर्थयोरिति शरीरसंयुक्तयोरित्यर्थः । भाष्यस्य त्वयं भावः—'बहिर्योग इति स्मर्यते । तेन

रीयमिदमुत्तरीय'मिति ।

अपुरीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अन्तरायां पुरि वसतीति ।

वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानम् ॥ ३ ॥

वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयायै, द्वितीयस्यै । तृतीयायै, तृतीयस्यै । "विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्" [७ । ३ । ११५] इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ।

किं पुनरत्र ज्यायः ? उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति—द्वितीयाय द्वितीयस्मै । तृतीयाय तृतीयस्मै ॥ ३६ ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ १ । १ । ३७ ॥

किमर्थं पृथग् ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिष्वेव पठ्येरन्‡ ? चादीनां वा असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा, स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च ।

प्र०—तृतीयचतुर्थयोर्बहिर्योगाऽभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्तव्यम् ।

अपुरीति । गणसूत्र एतत्कर्तव्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ग्रहणप्रसङ्गात् । इह त्वनेन नार्थः, 'अत' इति जसः शीविधानाट्टाबन्तात्प्राप्त्यभावात् । पूः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यान्तरे क्रियते, क्वचित्प्राकाराद्बहिरित्यस्ति पुरो बहिर्योगः ॥ ३६ ॥

स्वरादिनि० । **किमर्थमिति** । स्वरादिषु किंचित्क्रियाप्रधानं, किञ्चित्साधनप्रधानमिति, असत्त्ववचनत्वाच्चादिष्वेव स्वरादीनि पठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः ।

स्वरादीनां पुनरिति । 'स्वस्ति वाचयति','स्वः पश्ये'ति क्रियासम्बन्धेऽनेकशक्तिदर्शनात्सत्त्ववाचित्वनिश्चयः, 'लोहितगङ्ग'मित्यादीनामव्ययानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनाद्व्यक्तमेव सत्त्ववाचित्वम् ।

उ०—परम्परया बाह्यसंबद्धस्यापि सिद्धि'रिति ।

ननु जसि विकल्पविधायकसूत्रस्थवार्तिकोदाहरणं सप्तम्यन्तमयुक्तमत आह—**गणेति** । पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थः । स च स्त्रियामेव । तदाह—**इहत्विति** ॥ ३६ ॥

स्वरादि० । **क्रियाप्रधानमिति** । क्रियायामेव विशेषणमित्यर्थः । यथा—हिरुगादि । एतच्चोत्तरसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । **किञ्चिदिति** । यथोच्चैरादि ।

अनेकशक्तीति । 'स्वस्तिष्ठ' 'स्वरागत' इत्यादावित्यर्थः । अनेककारकशक्तियोग एव च सत्त्वमिति भावः । भाष्ये 'सत्त्ववचनानां चे'त्यस्याऽव्ययसंज्ञेष्यत' इति शेषः । **लोहितेति** । 'अव्ययीभावश्चे'ति स्वरादिषु पठ्यत इति मते इदम् ।

---

‡ १ । ४ । ५७

अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते, न निपातसंज्ञैव स्यात् ? नैवं शक्यम् । 'निपात एकाजनाङ्' [१ । १ । १४] इति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता, सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत [कः इव केव] ।

एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु । तच्चाऽशक्यम् । वक्ष्यत्येतत् 'अव्यये नञ्कुनिपातानाम्'इति+ । तद्गरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात् । तस्मात्पृथग्ग्रहणं कर्तव्यम् । उभे च संज्ञे कर्तव्ये ॥ ३७ ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ १ । १ । ३८ ॥

असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । विना नाना । किं पुनः

प्र०—न निपातसंज्ञैवेति । 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' 'स्वरादीनि' 'चादयोऽसत्त्वे' इति सूत्रन्यासः कार्य इत्यर्थः । स्वरादीनामिति । 'किमोऽ'दित्यत्प्रत्ययो 'दक्षिणादा' जित्याच् । केन्प्रभृतयस्तु कृत एकाचः सन्तीति भावः ।

तच्चाशक्यमिति । अव्ययसंज्ञायामेव च सत्या'मव्ययमेकाजना'ङिति सूत्रं कर्तव्यम् । ततश्चात्प्रभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति । अथ 'चादय एकाजनाङि'ति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वविशेषणमलभ्यम् ॥ ३७ ॥

तद्धितश्चासर्व० । इह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधाद्यद्यपि केवलस्य प्रत्ययस्य ग्रहणं, तथापि 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया' मिति वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्तस्याऽव्ययसंज्ञा विज्ञायते । तत्र वृत्तिकारेण व्याख्यातम्—'असर्वा विभक्तिर्यस्य सोऽसर्वविभक्ति'रिति । तत्र यदाऽयमर्थः—'यस्य तद्धितान्तस्याऽसर्वाविभक्ति. कार्या'—यस्मान्न सर्वा विभक्तिरुत्पद्यते इत्यर्थस्तदा न दोषः । यदा तु यस्य तद्धितस्योत्पत्तौ निमित्तत्वेनाऽसर्वा विभक्तिराश्रिता सोऽसर्वविभक्तिः, यथा 'सर्वैकान्येति' दाप्रत्यस्य सप्तम्येवोत्पत्तिनिमित्तमिति ।

उ०—नन्वसत्त्ववाचित्वाऽभावाच्चादिषु पाठाऽभावाच्च कथं निपातत्वमत आह—प्राग्रीति । किमोदिति । तद्धितश्चेति सूत्रमपि तत्संज्ञाविधायकमेव । एतत्प्रयोजनसत्त्वादेव केवलानामपि तेषां संज्ञा स्यादिति भावः । भाष्ये—एवं तर्ह्यव्ययेति । 'प्राग्रीश्वरादव्ययम्' 'स्वरादीनि' 'चादयोऽसत्त्वे' इति पाठ्यमित्यर्थः ।

तदा चादीनामिति । यदि तु 'चादयः' असत्त्वे' इति योगविभागेनाऽसत्त्वे इति पाठविशेषणं क्रियते तदा नाऽयं दोषः । तस्माद्भाष्योक्त एव दोषः । न च तत्र प्रादीनामिति वाच्यम्, ऊर्यादीनामसंग्रहापत्तेः । एवं 'निपाता आद्युदात्ता' इत्यादावपि दोषो बोध्यः ॥ ३७ ॥

तद्धितश्चा० । यद्यपि केवलस्येति । एवं च केवलतद्धितात्कस्या अपि विभक्तेरभावेनाऽसर्वविभक्तिरिति विशेषणमव्यावर्त्तकमिति भावः । वाचनिक इति । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । किंच केवलानां संज्ञायां प्रयोजनाऽभावः, प्रयोजकाऽभावश्च । अन्वर्थसंज्ञालब्धोऽर्थो हि तत्प्रयोजक इति

---

१ अयं पाठोऽसार्वत्रिकः । + ६ । २ । २*

कारणं न सिध्यति ?

सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात् ॥ २ ॥

सर्वविभक्तिर्ह्येष भवति । किं कारणम् ? अविशेषेण विहितत्वात् × ।

त्रलादीनां चोपसङ्ख्यानम् ॥ ३ ॥

त्रलादीनां चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । तत्र यत्र । ततः यतः । ननु च विशेषेणैते विधीयन्ते 'पञ्चम्यास्तसिल्' [५ । ३ । ७] 'सप्तम्यास्त्रल्' [१०] इति । वक्ष्यत्येतत् 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' [१४] इति ।

प्र०—अस्मिन् सूत्रार्थे विना नानेत्यस्याऽव्ययसंज्ञा न सिद्ध्यति । नहि विनञ्भ्यामित्यत्र प्रतिनियता काचिद्विभक्तिराश्रितेत्याह—**असर्वविभक्ताविति** । अतिव्याप्तिश्चाऽस्मिन् सूत्रार्थे, दाक्षिरितीञः षष्ठ्येव निमित्तमिति संज्ञाप्रसङ्गात् । **अविभक्तिनिमित्तस्येति** । अश्रूयमाणविभक्तिकमव्ययमविभक्तीत्युच्यते, तन्निमित्तस्य यस्येष्यते न च प्राप्नोति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यं, न तु सामान्येनाऽविभक्तिनिमित्तस्य संज्ञा विधेया विशालविशङ्कटादीनामपि प्रसङ्गात् ।

किं पुनरिति । 'एकवचनमुत्सर्गत' इति वचनात्क्रमव्यतिक्रमे कारणाऽभावाद्विनानानेत्यत्राप्यसर्वा विभक्तिरुत्पत्तौ निमित्तमिति प्रश्नः ।

सर्वविभक्तिरिति । अविशेषेणोत्पद्यन्ते, उत्पन्नानां नियमः क्रियत इत्यव्ययात् सर्वा विभक्तय उत्पद्यन्त इत्यर्थः । **अविशेषादिति** । विशेषस्याऽनाश्रयणादित्यर्थः ।

त्रलादीनां चेति । आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात्तसिलपि गृह्यते । **वक्ष्यत्येतदिति** । भवदादिप्रयोग एव प्राप्तिश्चोद्यत इत्यर्थः ।

उ०—बोध्यम् । वार्तिकोत्थानाय सूत्रार्थं दर्शयति—**तत्र वृत्तिकारेणेति** । **सर्वाविभक्तिरिति** । सर्वावयविकेत्यर्थः । **प्रतिनियतेति** । एवं च विशेषतः कस्या अपि निमित्तत्वेनानश्रयणात्सर्वविभक्तिनिमित्तकोऽयमिति भावः । ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेरविभक्तिनिमित्तस्तद्धितोऽप्रसिद्धोऽत आह—**अश्रूयमाणेति** । 'तन्निमित्तस्ये'ति बहुव्रीहिः ।

नन्वुत्सर्गत एकवचनमपि सर्वासां स्यादिति बहुवचनान्तविग्रहे सर्वविभक्तेर्निमित्तत्वमव्याहतमत आह—**क्रमव्यतिक्रम इति** । प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावेन प्रथमाया एवैकवचनमिति न दोष इत्यर्थः ।

अविशेषेणेति । द्व्येकयोरित्याद्येकवाक्यतामनपेक्ष्येत्यर्थः । **उत्पन्नानां नियम इति** । उत्पन्नानां शास्त्रबलान्नियमेन लोपेनेव निवृत्तिः क्रियत इत्यर्थः । इदमप्यर्थनियमे सजातीयापेक्षप्रत्ययनियमे च बोध्यम् । **विशेषस्येति** । 'द्व्येकयो'रित्याद्येकवाक्यतारूपस्येत्यर्थः । **ज्ञापकाद्विभक्तिरिति** पक्षे—इयमेवेति विशेषस्येत्यर्थः ।

ननु त्रलादीनामित्युक्त्वा त्रलः प्राक् पठितस्य तसिलः कथमुदाहरणदानमत आह—**आदिशब्दस्येति** ।

× ५ । २ । २७

यदि पुनरविभक्तिशब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्युच्येत ।

अविभक्ताावितरेतराऽऽश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ ४ ॥

अविभक्ताावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः । केतरेतराश्रयता ? सत्यविभक्तित्वे संज्ञया भवितव्यं, संज्ञया चाऽविभक्तित्वं भाव्यते, तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ।

अलिङ्गमसङ्ख्यमिति वा ॥ ५ ॥

अथवाऽलिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । एवमपीतरेतराश्रयमेव भवति । केतरेतराश्रयता ? सत्यलिङ्गाऽसंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यं, संज्ञया चालिङ्गाऽसंख्यत्वं भाव्यते, तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ।

नेदं वाचनिकम्—अलिङ्गताऽसंख्यता च । किं तर्हि ? स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । तत्र किमस्माभिः कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम्—'अलिङ्गमसंख्य'मिति ? न वक्तव्यम् ।

सिद्धं तु पाठात् ॥ ६ ॥

पाठाद्वा सिद्धमेतत् । कथं पाठः कर्तव्यः ? तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्र-

---

प्र०—यदि पुनरिति । प्रयोगे योऽश्रूयमाणविभक्तिः सोऽव्ययमित्यर्थः । न च दधि मध्वित्यत्रातिप्रसङ्गो, दध्नीत्यादौ विभक्तिश्रवणात् ।

अविभक्तााविति । अव्ययत्वादविभक्तित्वमविभक्तित्वादव्ययत्वमिति दोषः ।

अलिङ्गमसङ्ख्यमिति । 'अविभक्तिरव्यय'मित्यस्य लक्षणस्य दूषितत्वादत्रापि तदेव दूषणमिति प्रदर्शनार्थो वा शब्दः । अलिङ्गाऽसङ्ख्यत्वस्य लौकिकत्वान्नेतरेतराश्रयत्वमिति पूर्वपक्षः । **एवमपीति** । अर्थमपि कश्चित्कचिच्छास्त्रादेव प्रतिपद्यत इति भावः ।

सिद्धं त्विति । वार्तिककारस्येतरेतराश्रयदोषः स्थित एवेति 'तु' शब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः ।

उ०—ननु विनेत्यादावपि पदत्वाय विभक्त्युत्पत्तिरावश्यिकेत्यत आह—**प्रयोगे इति** । **दध्नीत्यादाविति** । प्रयोगमात्रे विभक्त्यभावो विवक्षित इति भावः ।

अव्ययत्वादिति । अविभक्तिकत्वस्य स्वाभाविकत्वेऽव्ययादाप्सुप इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु पूर्वलक्षणस्य दूषितत्वाद्वाशब्दोऽसङ्गतोऽत आह—**अविभक्तिरिति** । **वाशब्द इति** । 'प्रयुक्त'-इति शेषः । एवं चाप्यर्थो वाशब्द इत्यर्थः । 'अलिङ्ग'मित्यपि यद्युच्यते एवमपि अन्योन्याश्रय इत्यर्थः । **शास्त्रादेवेति** । तद्द्योतकविभक्तिलुक्शास्त्रादेवेति भावः ।

वाशब्दार्थं इति । वाशब्दस्यार्थ इवार्थो यस्येति बहुव्रीहिः । अयंच पाठः स्वरादिषु कार्य इति बोध्यम् । स च पचतिकल्पादिव्यावृत्तये तद्धितश्चेति सूत्रारम्भेऽप्यावश्यक इति भावः । **प्रत्नेत्यादि** थाल्

भृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः । मान्तः । तसिवती । कृत्वोऽर्थः । नानाञाविति ।

अथवा पुनरस्तु—'अविभक्तिशब्दोऽव्ययसंज्ञो भवती'त्येव । ननु चोक्तम् 'अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धि'रिति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—'यद्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्तिकाञ्छब्दान्प्रयुञ्जते । ये त्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं तेऽविभक्तिकाञ्छब्दान्प्रयुञ्जते' इति ? अभिज्ञाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम् । आतश्चाभिज्ञाः । अन्येन हि वस्नेनैकं गां क्रीणन्ति, अन्येन द्वावन्येन त्रीन् । अभिज्ञाश्च, न च प्रयुञ्जते । तदेतदेवं संदृश्यताम्—'अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनात्र विभक्तिर्न भवती'ति ।

तच्चाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम् । किंचिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं, किंचित्

प्र०—भाष्यकारेण त्वितरेतराश्रयदोषः परिहृत इति 'वा'शब्दार्थस्तुशब्दो व्याख्यातः । य एव 'प्रकारवचने थाल्' स एव प्रश्नादिभ्यो विधीयते इति नाऽव्याप्तिः । मान्त इति । अम् आम् । तसिः—'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'तेनैकदिक्' । 'तसिश्चे'ति । कृत्वोऽर्थः—कृत्वसुच्, सुच्, धा ।

अथवेति । वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसम्बन्धावगमादेकत्वादिव्यवहारवदलिङ्गाऽसङ्ख्यत्वमप्यव्ययार्थस्य प्रसिद्धमित्यर्थः ।

अत्रैवोपपत्तिमाह—तच्चापीति । किंचिदिति । अव्ययानां द्वैविध्यमेवेति प्रतिपाद्यतेऽलिङ्गाऽसङ्ख्यत्वप्रतिपादनाय । अन्ये त्वाहुः—किंचिदव्ययं क्रियाप्रधानं, किंचित्साधनप्रधा-

---

उ०—न परिगणितमध्यवर्त्तीत्यत आह—स एवेति । 'प्रकारवचन' इत्यत्र प्रकारः सादृश्यं, विशेषश्च । तत्र शब्दशक्तिमाहात्म्यात् प्रश्नादिभ्य उत्पन्नेन सादृश्यमुच्यते, किमादिभ्यस्थाला तु विशेषः, एवं च 'प्रश्नपूर्वे'ति सूत्रं व्यर्थमेव । लोकेऽप्रयोगस्त्वनभिधानादिति भावः । 'अमु च छन्दसी'त्यम् । 'किमेत्ति'ङित्याम् । 'प्रतियोगे' इति तसिः शस्प्रभृतिष्वस्तीति तद्ग्रहणं चिन्त्यम् । दृष्टान्तार्थमित्यन्ये । भाष्ये वतिस्तेन तुल्यमिति विहितो न तूपसर्गाच्छन्दसीति विहितः, उद्वतो निवत इत्यादौ तस्य लिङ्गसंख्याद्यन्वयदर्शनादित्याहुः ।

एकत्वादिव्यवहारवदिति । 'पद्यादिपदाना'मिति शेषः । अलिङ्गाऽसङ्ख्यत्वमपीति । तथा च संख्याऽभावादेव विभक्त्यनुत्पत्तिरिति अविभक्तिरिति न्यासोऽप्यदुष्ट इति भावः । 'अव्ययादाप्सुप' इति सूत्रं तु न्यायसिद्धाया अनुत्पत्तेरेवान्वाख्यायकं प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिद्वारा पदत्वादिसंपादनार्थमिति तात्पर्यम् ।

नन्ववैयाकरणैः सङ्ख्याया अज्ञानादेव तद्वाचकविभक्तिर्न प्रयुज्यत इत्यत आह भाष्ये—अभिज्ञाश्चेति । 'घट' इत्यादौ तैरपि एकवचनादिप्रयोगकरणादिति भावः । युक्त्यन्तरमप्याह—आतश्चाभिज्ञा इति । वस्नो—मूल्यम् ।

अत्रैवेति । अलिङ्गाऽसंख्यत्व एवेत्यर्थः । उपपत्तिर्युक्तिः—क्रियाप्रधानत्वादिरूपा । एवमनुगम्यमानमित्यस्योपपद्यमानमित्यर्थः । नापि साधनप्रधानमिति । 'किं तु द्रव्यप्रधान'मिति शेषः । तस्माद्बाहुल्येति । एवं च तादृशबहुमध्यपाठेन स्वरादीनामप्यलिङ्गाऽसंख्यत्वमनुमीयते । अनेककारकशक्तियोगमात्रेण तु सत्त्ववचनत्वमिति भावः । उन्मत्तगङ्गादीनां तु वाचनिकमव्ययत्वमव्ययीभाव इति महासंज्ञया सूच्यते । सत्त्वप्रधा-

क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम्, हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तद्धितश्चापि कश्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानः, कश्चित् क्रियाप्रधानः । तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानो, नाना विनेति क्रियाप्रधानः । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ।

अथाऽप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यत एवमपि न दोषः । कथम् ? इदं चाऽप्यद्यत्वेऽतिबहु

प्र०—नम् । अन्यत्तु नापि क्रियाप्रधानं, नापि साधनप्रधानम्, यथा 'स्वः पश्य' 'लोहितगङ्गम्' 'उन्मत्तगङ्गं देश' इति । तथा चात्रऽ नपुंसकत्वमव्ययीभावश्चेत्यन्वाख्यायते । पूर्वं च भाष्यकारेणोक्तं 'स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां चे'ति । तस्माद्बाहुल्याभिप्रायेणाऽलिङ्गमसङ्ख्यमव्ययमित्युच्यते । **उच्चैर्नीचैरिति** । सप्तम्यर्थे वर्तते इति साधनप्रधानता । **हिरुक् पृथगिति** । क्रियाविशेषणत्वादेषां क्रियाप्राधान्यम् । क्रियापदप्रयोगमन्तरेणापि 'पृथग् देवदत्त' इत्यादिप्रयोगः क्रियाक्षेपादुपपद्यते । शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चैकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोस्तेनैकदिक् तसिश्चेत्यणतसोर्भिन्नधर्मत्वम् । तत्र 'पैलुमूल'मिति द्रव्यं प्राधान्येनाऽभिधीयते । 'पीलुमूलत' इति तु द्रव्योपसर्जनस्तृतीयार्थ इति तस्य साधनप्रधानता ।

अद्यत्व इति । सूत्रारम्भकाल इत्यर्थः । पूर्वं हि न्यासान्तराश्रयेण सूत्रं प्रत्याख्यातम् । **अति बह्विति** । एकस्मिन्नित्यपनीयैकवचनमिति सूत्रं कर्तव्यम्, ततो 'द्विबहोर्द्विवचनबहुवचने' इत्येवं कर्तव्यम् । तेन द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि भविष्यत्यलिङ्गाऽसङ्ख्येभ्योऽव्ययेभ्यश्च । ननु 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिना कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वा-

उ०—नता तु 'इदं स्व'रिति सर्वनाम्ना परामर्शात् । ग्लान्याद्यर्थक'प्रता'मित्याद्यपि सत्त्ववचनमित्यन्ये । ननु तदर्थे कारकान्वयाऽभावान्न तस्य क्रियात्वमत आह **क्रियाविशेषणत्वादिति** । क्रियायामेव विशेषणत्वादित्यर्थः । क्त्वान्ततुमुनन्तादिवदिति भावः । स्वरादीनां घटादीनां च स्वःपतिर्घटोदकमित्यादौ नामार्थेऽप्यन्वयः । एतेन तेषामपि क्रियाविशेषणत्वात्क्रियाप्राधान्यं दुर्वारमित्यपास्तम् । अत एवैतदर्थे न कारकाणामन्वयः । तदन्वययोग्यस्य साध्यत्वरूपक्रियात्वस्य तत्राऽभावात् । **क्रियाक्षेपादिति** । स्थित्यादिक्रियाक्षेपादित्यर्थः । **द्रव्यं प्राधान्येनेति** पीलुमूलसमानदिक्स्थमिति हि तत्र बोधः । **द्रव्योपसर्जन इति** । तसप्रत्ययाभिधेयद्रव्योपसर्जनः प्रकृत्यभिधेयस्तृतीयार्थ इत्यर्थः । तृतीयार्थश्च तत्र साहित्यम् । पीलुमूलेनैकदिक् **पीलुमूलतः** । एकदिक्स्थपीलुमूलसाहित्यमित्यर्थः । **अन्येतु**—पीलुमूलेन समानदिशीत्यर्थकमधिकरणशक्तिप्रधानं 'पीलुमूलत' इतीत्याहुः । भाष्ये—**नचैतयोरर्थयोरिति** । यद्यपि क्रियायामेकत्वसंख्या रूपप्सूत्रे भाष्ये उक्ता, 'पचतिरूप'मित्यादिवाच्यायाश्च नपुंसकत्वयोग उक्तस्तथापि अव्ययवाच्ययोरेतयोर्लिङ्गसंख्याभ्यामयोग इत्यर्थान्न दोष इति दिक् ।

सूत्रारम्भकाले इति । यद्यपि न्यासान्तरेऽपि एकस्मिन्निति बह्वेव, तथापि एकग्रहणे सति ज्ञापकादितः सर्वविभक्त्युत्पत्तावस्य सूत्रस्याप्यानर्थक्यमिति एतत्सूत्रपाठकाले एतत्सूत्रसहितं एकस्मिन्नित्यतिबहु व्यर्थं क्रियत इति एकग्रहणं त्यक्त्वाऽस्य सार्थक्यं वक्तुं योग्यमित्यर्थ इति भावः । **न्यासान्तरेति** । पाठाश्रयेणाऽलिङ्गसंख्यमित्यनेन वेत्यर्थः । भाष्ये—**अतिबह्विति** । बहुशब्दो वैपुल्यवाची । अतिबहुशास्त्रं व्यर्थं क्रियत इत्यर्थः । **अलिङ्गाऽसंख्येभ्य इति** । द्विवचनबहुवचनविधायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्महा-

क्रियते—एकस्मिन्नेकवचनं, द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु बहुवचनमिति† । कथं तर्हि ? एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते । तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः ।

न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते—न सर्वा असर्वाः, असर्वा विभक्तयो यस्मादिति ।

प्र०—त्कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात् । नैष दोषः । एतदर्थमेवैकवचनमित्येतत्क्रियतेऽप्राप्तप्रापणार्थम् । तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति । द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते ।

'न सर्वा विभक्तय उत्पत्तौ निमित्तमस्ये'ति येन वृत्तिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितम् । इदानीं वृत्तिकारान्तरमतं विशेषदर्शनेन संस्क्रियते—**न चाप्येवमिति** । एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकारकात्स्न्र्येऽपि वर्तनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः सप्ताऽव्ययेभ्य उत्पद्यन्ते इति न स्यादसर्वविभक्तित्वम् । **कथं तर्हीति** । द्रव्यकात्स्न्र्यवृत्तिः सर्वशब्दः । एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषा विभक्तिर्नोत्पन्ना भवतीति भवत्येवाऽसर्वविभक्तित्वम् । यदा त्वयं न्यायः—'प्रथमातिक्रमे

उ०—संज्ञाबोध्यैकत्वाऽभावेऽपि एकवचनप्रवृत्तिरिति भावः । **कथमेकवचनमिति** । प्रथमाऽपि मात्रग्रहणाद्यत्प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्यसम्भावना तत्रैवेति भावः । **अप्राप्तेति** । द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधाने एकवचनस्याऽर्थात्तदभावे कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादिति भावः । अप्राप्तिश्च कर्मत्वाद्यभावप्रयुक्तैव, न तु प्रातिपदिकत्वाऽभावप्रयुक्तापि, सुब्विध्येकवाक्यत्वात् । तेन तिङन्तादिभ्यो नापत्तिरिति बोध्यम् । किं च सर्वथाऽप्राप्तावेवाऽस्य विधायकत्वमिति 'पचतिकल्प'मित्यादौ न सर्वैकवचनापत्तिरिति बोध्यम् । यद्यप्यनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे विधीयमानस्याऽस्य न द्वित्वादौ प्राप्तिस्तथापि पञ्चकप्रातिपदिकाऽर्थपक्षे एकत्व इव द्वित्वादावपि प्राप्तिरित्याशयेनाह—**बाध्यत इति** । अत्र पक्षे **द्व्येकयोरिति** सूत्रमपि विध्यर्थमेवेति भावः । यद्यपि अव्ययात्सर्वविभक्त्युत्पत्त्याऽयंन्यासो दूषितस्तथापि सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे एकवाक्यतया विधाने वा कस्याअप्यप्राप्त्येदं विधायकमिति तत्पक्षे सूत्रसार्थक्योपपादनमिदम् । एवंचैतदेव तयोरन्यतरपक्षाश्रयणस्यैकपदे वाक्यार्थानन्वयित्वस्य च ज्ञापकमिति बोध्यम् । एतत्सर्वमुत्सर्गपदेन भाष्ये सूचितम् ।

तन्मतमिति । दाक्षिरित्यादावतिव्याप्तेरिताराभ्योऽपि दृश्यन्त इत्येतद्विहितत्रलादिविषयेऽव्याप्तेश्चेति भावः । **वृत्तिकारान्तरेति** । तद्विग्रहे यस्येति अपादनस्यैव संबन्धत्वविवक्षया षष्ठीति ध्वनयितुं भाष्ये—यस्मादित्युक्तम् । **विशेषेति** । एकवचनान्तविग्रहकरणरूपो विशेषः । नन्वेवं सर्वविभक्त्येकवचनोत्पत्तौ बहुवचनान्तविग्रहाऽसङ्गतिरतो भाष्ये—**नचापीति** । तद्व्याचष्टे **प्रकारेति** । 'सर्वा विभक्तय' इत्यस्य सर्वप्रकारा इत्यर्थः । अवयवकात्स्न्र्ये तु बहुवचनं व्यर्थमिति भावः । एकवचनान्तविग्रहे तु अवयवकात्स्न्र्ये एव सर्वशब्द इति नानेत्यादौ नाऽव्याप्तिर्नाऽपि दाक्षिरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । भावे, 'पचतिकल्प'-मित्यादौ च क्रियायाः स्वत एवैकत्वादेकवचनमेव । तच्च भावे प्रथमपुरुषस्यैव, लान्तसमानाधिकरणयुष्मदाद्यभावादिति रूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अव्ययेभ्योऽपि प्रथमैकवचनमेवास्तु इत्याह—**यदात्विति** । **प्रथमेति** । अनेकनियमबाधे गौरवाच्चेत्यपि बोध्यम् । ननु भाष्योक्तपक्षेऽव्ययेभ्यो युगपत्सर्वविभक्त्येकवचनानां कर्तुमशक्यत्वम्, 'परश्चे'त्युक्तेः । किंतु यत्किंचिदेव, तस्य लुकि तावतैवपद त्वसंपादनात् । विभक्त्यन्तरोत्पत्तौ मानाऽभावेन बहुवचनान्तविग्रहेऽपि न दोषोऽत आह—**खलेकपोतेति** । वाचः क्रमवृत्तित्वाद्युगपदुच्चारणाऽसम्भवेऽपि बुद्ध्या युगपत्सर्वोत्पत्तिर्वक्तुं शक्येति भावः । विनिगमनाविरहोऽत्र बीजम् । प्रक्रिया दशायां

† १ । ४ । २१; २२

कथं तर्हि ? न सर्वा असर्वा असर्वा विभक्तिरस्मादिति । त्रिकं पुनर्विभक्तिसंज्ञम् ।

'एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ।
ततः परे चाऽभिमता न कार्यास्त्रयः कृदर्था ग्रहणेन योगाः' ॥ १ ॥
कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्रिता ये ।
तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—एको द्वौ बहव इति ।

प्र०—कारणाऽभावात्प्रथमाया एवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यत' इति तदाऽसर्वा विभक्तयो यस्मादित्यपि विग्रहे आश्रिते न दोषः । यदा तु खलेकपोतिकान्यायेन सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षस्तदैतदुक्तम् । अव्ययीभावादप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते, तावतैव तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यस्योपपादनात् ।

एवंगत इति । यदा असर्वा विभक्तिरस्मादिति विग्रह आश्रीयते, तदैवं विज्ञाते सत्येतावल्लक्षणमस्तु 'असर्वविभक्त्यव्यय'मिति, पञ्चसूत्री न कर्तव्या । एतत्—असर्वविभक्तित्वं, **कृत्यपि तुल्यम्,** यस्य कृन्मेजन्त इत्यनेनाव्ययसंज्ञेष्यते । **मान्तस्येति** सूत्रोपलक्षणम् । **ततः पर** इति । 'कृन्मेजन्त' इत्यस्मात् सूत्रात्परे **कृदर्थाः** कृत्संज्ञाविषयाः 'क्त्वातोसुन्कसुन' इत्यर्थः । ग्रहणेनोच्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः । **योगाश्च न** कर्तव्याः 'स्वरादिनिपातमव्यय'मित्येवमादयः पञ्चेत्युपसंहारः ।

इदानीमतिव्याप्तिपरिहारार्थं तद्धितग्रहणं कर्तव्यम्, **तस्मिन्** कृते 'कृन्मेजन्त'इत्याद्यपि कर्तव्यमिति दर्शयति—**कृत्तद्धितानामिति** । **संख्याविशेषमिति** । तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । **तेषामिति** । असति तद्धितग्रहणे एकादीनामतद्धितान्तानामप्यसर्वविभक्तित्वात् प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति तद्धितग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिन्कृते स्वरादिग्रहणं कर्तव्यं, स्वरादीनामतद्धितान्तत्वात् । ननूभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वं, तथा 'गोदौ' 'वरणा' इति, तत एषामपि 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह—**कृत्तद्धितानामिति** । प्रतिपदं तद्धिताः पठितव्या

उ०—च बुद्धिरेव मुख्या, असाधूच्चारणाऽयोगात् । यद्वा प्रधानानुरोधेन गुणावृत्ते स्तावत्य. प्रकृतयः स्युरिति भावः । परे तु प्राथम्यं स्वादिसूत्रे प्रथमाया, नियमशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयाया इति न तन्नियामकमिति 'प्रथमातिक्रम' इत्याद्यसङ्गतम् । तन्न्यायाश्रयणे 'निजां त्रयाणा'मित्यत्र 'त्रयाणा'—मित्यस्य 'आद्युदात्तश्च'-त्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यं चेत्याहुः । **तावतैवेति** । 'टाङ्योरिति वक्तव्ये तृतीयादिग्रहणं तु वैचित्र्यार्थमिति भावः ।

इदमेव ध्वनयितुं पञ्चयोगान्प्रत्याचष्टे—**एवंगते** इति भाष्ये । **प्रतिपदमितीति** । 'असर्वविभक्ती'ति न्यासेनैव सिद्धत्वादित्यर्थः । भाष्यश्लोके—**तत्रेति** । अव्ययसंज्ञाविधावित्यर्थः । **पञ्चेति** 'स्वरादी'त्यादिर-'व्ययीभावश्चे'त्यन्ताः ।

ये इति यच्छब्दस्य तच्छब्दसाकाङ्क्षत्वादाह—**तन्निवृत्त्यर्थमिति** । तदेवं सूत्रं स्थापितमिति वार्तिकोक्तं 'सिद्धं तु पाठा'दित्यप्यनाश्रितं स्यात् । एवं चोभयशब्दादौ दोष इति शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरभाष्यमवतारयति—**ननूभयेति** । अत एवोभयोऽन्यत्रेत्यस्योदाहरणम् 'उभये उभयः' इति भाष्ये सर्वादिसूत्रे दत्तम् । गोदावित्यादौ वरणादिभ्यश्चेति चातुरर्थिकलुपि युक्तवद्भावात्प्रत्ययार्थस्य द्वित्वादीति बोध्यम् । **इत्याहेति** । इत्याशङ्कायामाहेत्यर्थः । भाष्ये—**चस्त्वर्थे** । 'कृत्तद्धितानां'मित्यत्र कृद्ग्रहणेन कृतामव्ययसंज्ञाविधायके सूत्रे

१—'निश्रिता' इति पाठान्तरम् ।

तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे ॥ २ ॥

पाठेनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते, सेह न प्राप्नोति—परमोच्चैः परमनीचैरिति। तदन्तविधिना भविष्यति+। इहापि तर्हि प्राप्नोति—अत्युच्चैः अत्युच्चैसौ अत्युच्चैस इति। 'उपसर्जनस्य ने'ति प्रतिषेधो भविष्यति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः? न वक्तव्यः। सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेध× इहानुवर्तिष्यते। स वै तत्र प्रत्याख्यायते। यथा स तत्र प्रत्याख्यायते इहापि तथा शक्यः प्रत्याख्यातुम्। कथं च स तत्र प्रत्याख्यायते? महतीयं संज्ञा क्रियत इति। इयमपि च महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्? लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः

प्र०—येषामव्ययसंज्ञेष्यत इत्यर्थः। तस्माद्गणपाठ एवाश्रयितव्यः। प्रपञ्चार्थस्तु सूत्रारम्भः।

तदन्तविधिनेति। 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया'मिति वचनेनेति भावः। **अत्युच्चैसाविति**। शक्तिप्रधानान्यप्यव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति। यथा—'दोषामन्यमहः' 'दोषाभूतमह'रिति। तत उच्चैः—शब्दस्य प्रक्रियायां द्वितीयान्तस्य समासः।

क्व पुनरिति। श्लोके सप्तमीनिर्देशात् प्रश्नेऽपि सप्तमी निर्दिष्टा।

सदृशमिति। लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याऽभावात्। **विभक्तिष्विति**। कारकेषु। तत्र यानि साधनप्रधानान्यव्ययानि तेषां शक्त्यन्तराऽनावेशात् क्रियाप्रधानानां च शक्तिसम्बन्धाऽभावात् 'सर्वासु च विभक्ति'ष्वित्युक्तम्। **वचनेष्विति**। एकत्वादिषु। अव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेऽपि वचनादव्ययत्वम्। यथा स्वत्यादीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। तत्र यान्यसत्त्वभूतार्था-

उ०—अपि गणे पाठ्ये इति सूचितम्। कृदित्युपलक्षणमव्ययीभावश्चेत्यस्यापि। तदाह—**तस्मादिति**। तदेवं गणपाठमाश्रित्य 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यष्टाध्यायीपाठः प्रत्याख्यातः। तदाह—**प्रपञ्चार्थस्त्विति**।

शङ्कते भाष्ये—**पाठेनेयमिति**। 'स्वरादिनिपात'मितीत्यर्थः। नन्वत्यादयो द्वितीययेत्युक्तेः कथमुच्चैःशब्देनाधिकरणशक्तिप्रधानेन द्वितीयान्तेन समास इत्यत आह—**शक्तीति**। **द्वितीयान्तस्येति**। अतिक्रान्तार्थान्वययोग्यकर्मद्वितीयान्तस्येत्यर्थः। 'दोषामन्य'मित्यत्र कर्मणीत्यधिकार आत्ममाने खश्। दिनं रात्रिं मन्यत इत्यर्थः।

प्रश्नेऽपीति। **व्येतीत्यस्य** विविधं प्रकारं गच्छतीत्यर्थः। **क्वे**त्यस्य किंविषये इत्यर्थ इति भावः। अन्यथोत्तराऽनुसारेण कानीति प्रश्न उचितः। अत एवाग्रे उक्तम्—'एतानर्थान्। केचिद्वियन्ती'त्यादि। विपूर्वस्येणो रूपम्।

ये न वियन्ति—एतानर्थान्येऽर्था न वियन्ति विविधप्रकारप्रापकान्न प्राप्नुवन्ति, **तत्**—तद्वाचकमव्ययमित्यर्थः। द्वित्वादेरर्थधर्मत्वादिति बोध्यम्। ननु विभक्तिवचनशब्दयोः प्रत्ययपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यमत आह—**कारकेष्विति**। विषयसप्तम्य एताः। सादृश्यं तत्तल्लिङ्गाद्यभावानुयोगित्वेन। नन्वेवं स्वरादिवाच्यानां कर्मत्वादियोगसत्त्वेन सकलकारकविषये न कारकाऽभावानुयोगित्वरूपं सादृश्यमत आह—**तत्र यानीति**। **साधनं**—शक्तिः। तादृशान्युच्चैरादीनि। तेषु च कारकशक्त्यन्तराऽयोगात्सर्वकारकविषये कारकाऽभावानुयोगित्वमस्त्येवेत्यर्थः। **शक्तिः**—कर्मत्वादिः। **वचनादिति**। 'अव्ययीभावश्चे'ति वचना-

+ १। १। ७२ × १। १। २७*

करण एतत्प्रयोजनम् 'अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—न व्येतीत्यव्यय'मिति । क्व पुनर्न व्येति ? स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् केचिद्वियन्ति केचिन्न वियन्ति । ये न वियन्ति तदव्ययम् ।

"सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्" ॥ १ ॥

कृन्मेजन्तः ॥ १ । १ । ३९ ॥

कथमिदं विज्ञायते कृद्यो मान्त इति, आहोस्वित् कृदन्तं यन्मान्तमिति । किं चातः ? यदि विज्ञायते—'कृद्यो मान्त' इति, 'कारयांचकार' 'हारयांचकारे'त्यत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते—'कृदन्तं यन्मान्त'मिति 'प्रतामौ' 'प्रतामः' अत्रापि

प्र०—भिधायीन्यव्ययानि तेषां लिङ्गादिभिरयोग , तेषां द्रव्यधर्मत्वात् । सत्त्ववाचिनामपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदयोगो, यथा युष्मदस्मदोर्लिङ्गाऽयोगः । केचित्तु लिङ्गादिविशेषेणाऽयोगात्, तत्सामान्येन तु योगमव्ययानामाहुः । तदयुक्तम् । लिङ्गादिसामान्यसद्भावे प्रमाणाऽभावात् । **यन्न व्येतीति ।** नानात्वं न गच्छतीति सत्त्वधर्मान्न गृह्णातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कृन्मेजन्तः । कथमिति । किं मेजन्तग्रहणेन कृद्विशेष्यते पूर्वं, पश्चात्तु कृता तदन्तविधिः, आहोस्वित्पूर्वं कृता तदन्तविधिः, पश्चात्तु कृदन्तं मेजन्तग्रहणेन विशेष्यत इति प्रश्नः । 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया'मिति वचनात् तदन्तविधिः । अथवाऽन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्प्रत्ययग्रहणे संज्ञाविधावित्यत्र तदन्तविधिर्भवति । नहि केवलस्य प्रत्ययस्याऽप्रयोगार्हस्य नानागमनमनानागमनं वा संभवति । **कारयांचकारेति ।** लिडत्र कृत्, स च मान्तो न भवति । **प्रतामाविति ।** क्विपि लुप्ते

दित्यर्थः । **सङ्ख्याऽभावादिति** वार्थः । 'मशकार्थ' इत्यादावभावस्य फलत्ववदत्र तदभावस्य कारणत्वमिति बोध्यम् । **यथेति ।** क्रियाहेतुकसंबन्धविशेषद्योतका हि अन्वर्थबलात्कर्मप्रवचनीयाः । स्वत्योस्तत्त्वाऽभावेऽपि क्रियापदसंनिधौ क्रियागतविशेषद्योतकयोरपि यथा संज्ञा, तथा प्रकृतेऽव्ययीभावादीनामित्यर्थः । **सत्त्ववाचिनामपीति ।** 'स्वरादीना'मिति शेषः । **तदयोगः ।** लिङ्गसङ्ख्याऽयोग इत्यर्थः । **सदृशमित्यत्रोक्तं** सादृश्यं निरूपयितुं **यन्नव्येतीत्यादि ।** अत्रापि लिङ्गेष्वित्याद्यावृत्त्या संबध्यते । **नानात्वमिति ।** एतेषु यन्न व्येति एतद्विषये यन्नानात्वं न प्राप्नोति तदव्ययमित्यर्थः । क्वचित्तु 'नाना न गच्छती'ति पाठः, तदा एतद्विषयमनेक'-प्रकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥३८॥

कृन्मेजन्तः । किं मेजन्तेति । कृतो मेजन्तस्य प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा, उत कृदन्तस्येति न शङ्कार्थः । 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया'मिति तदन्तविधेरित्याशयः । **पश्चात्त्विति ।** मेजन्तो यः कृत्तदन्तमव्ययमित्यर्थ इति भावः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तमविधिनिषेधादाह—**प्रयोजनमिति ।** ननु तद्वचनमप्रत्ययांशे चरितार्थमत आह—**अथवाऽन्वर्थेति ।** एवंचाऽव्ययत्वप्रयोजकस्य महासंज्ञालब्धार्थस्य केवलप्रत्ययेष्वभावात्तदन्तविधिरिति भावः । अनयैव रीत्या सर्वादिगणे डतरडतमाभ्यां तदन्तविधिर्बोध्यः । नानागमनमिवाऽनानागमनमपि न संभवति, संभावितप्रतियोगिदेश एव तदभावबुद्धेः शब्देन जननात् । संभावितप्रति-

प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु ।

अस्तु तावत्—'कृद्यो मान्त' इति । कथं कारयांचकार हारयांचकारेति ? किं पुनरत्राव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते ? 'अव्ययात्' [२ । ४ । ८२] इति लुग्यथा स्यात् । मा भूदेवम् 'आमः' [२ । ४ । ८१] इत्येवं भविष्यति । न सिध्यति । लिग्रहणं† तत्रानुवर्तते । लिग्रहणं निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति । इष्यते च प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेष्यते । एवं ह्याह—'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि [३ । १ । ४०] इति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति ।

अथवा पुनरस्तु—'कृदन्तं यन्मान्त'मिति । कथं प्रतामौ प्रताम इति ? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न प्रत्ययलक्षणेनाऽव्ययसंज्ञा भवती'ति, यदयं प्रशान्शब्दं

प्र०—प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेतद्भवति, श्रुत्या च मान्तम् ।

अव्ययादिति लुगिति । ननु 'हल्ङ्यादि'लोपेन सिद्धत्वात्किं लुका प्रयोजनम् । यदा तर्ह्य-नुप्रयोगवशाद्द्वित्वबहुत्वावगतिस्तदाऽस्ति द्विवचनबहुवचनोत्पत्तिरिति लुगेषितव्यः । अकच् तु न भवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञातादिभिर्योगाऽभावाच्च ।

इष्यते चेति । पूर्वोक्ताद्धातोस्तरबाद्यनुत्पादादनुप्रयोग एव तरबाद्युत्पत्तिः, समाप्तार्थस्य प्रकर्षादियोगादित्यर्थः । अत्रैवार्थे ज्ञापकमाह—आतश्चेति । तत्र ह्युक्तं 'व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चे'ति ।

प्रशान्शब्दमिति । तस्य 'मो नो धातो'रिति नत्वस्याऽसिद्धत्वात्सिद्धमव्ययत्वमिति भावः । तुल्यजातीयस्य धातोर्नियमेन व्यावृत्तिः क्रियते इति 'कारयांचकारे'ति भवत्येव मान्तस्या-

उ०—योगितावच्छेदक एवाऽब्राह्मण इत्यादिना भेदबुद्धिवदित्याशयः । लिडत्र कृदिति । तिङ्भाविस्वाऽभावे-नाऽतिङिति न कृत्त्वप्रतिषेध इति भावः । प्रतामाविति । तमेः क्विप् 'अनुनासिकस्ये'ति दीर्घः । श्रुत्या चेति । तथा चाऽव्ययत्वाल्लुक् स्यादिति भावः ।

द्विवचनेत्यादि । ननु सङ्ख्याया अनुप्रयुज्यमानोत्तरतिङैवाऽभिव्यक्तत्वात्कथं द्विवचनादिप्रसङ्ग इति चेत् । उपलक्षणमिदम् । सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षेऽमादिलुगर्थमिदमावश्यकमिति न दोषः । 'अव्ययात् सुपो लु'गिति ज्ञापकात्सर्वविभक्तिरिति पक्षे च अकजर्थं तर्ह्यामन्तस्याऽव्ययत्वमेष्टव्यमत आह—अकच्त्विति । अपरिसमाप्तार्थत्वं च—सङ्ख्याकारकादिविषयकोत्थिताकाङ्क्षत्वम् । अत एवाऽनुपयोगः प्रार्थ्यते । स्वार्थे परिपूर्णस्यैव चार्थान्तरेण सम्बन्ध इति भावः ।

ननु तरबाद्यनुत्पत्तावामन्तार्थे प्रकर्षादिप्रतीतिः कथमत आह—अनुप्रयोग एवेति । तदुत्पन्नतरपै-वैतद्गतप्रकर्षप्रतीतिः, कारकादिवदित्यर्थः । भाष्ये लुक्—पदमदर्शनमात्रपरमिति भावः ।

धातुत्वेन तुल्यजातीयतेत्याह—धातोरिति । तस्य क्विबन्तस्येति । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् ।

† २ । ४ । ८०

स्वरादिषु पठति ।

कृन्मेजन्तश्चाऽनिकारोकारप्रकृतिः ॥ १ ॥

कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—आधये आधेः, चिकीर्षवे चिकीर्षोरिति ।

अनन्यप्रकृतिरिति वा ॥ २ ॥

अथवाऽनन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।

किं पुनरत्र ज्यायः ? 'अनन्यप्रकृति'रिति वचनमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति—कुम्भकारेभ्यो नगरकारेभ्य इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वा संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ ३ ॥

नवा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'-

---

प्र०—व्ययसंज्ञा । 'शान तेजने' इत्यस्य तु प्रशानिति रूपं न भवति, तस्य क्विबन्तस्य प्रयोगाऽदर्शनात् । लावयतेलौरित्यस्याऽपि न भवति, अस्मादेव ज्ञापकाल्लाक्षणिकत्वाद्वौकारस्य ।

अनिकारोकारेति । एच एतद्विशेषणं, न मकारस्य, व्यवच्छेद्याऽसम्भवात् । आधय इति । गुणे कृतेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोरिति न्यायादव्ययसंज्ञा स्यान्नत्वयादयः । अन्तरङ्गत्वादेव च सुब्लुक् स्यात् । परिभाषान्तरप्रयोजनकथनार्थं 'लक्षणप्रतिपदोक्तयो'रित्येतदनाश्रितम् । लाक्षणिकं ह्यनुमेयं, प्रतिपदोक्तं तु प्रत्यक्षमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् ।

संनिपातलक्षण इति । संनिपातः संश्लेषस्तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विघातस्याऽनिमि-

---

उ०—प्रशामाविति तु शान्तिमद्वाचकस्य । शान्त्यर्थकस्यैव च गणे पाठः, तस्यैव स्वभावेन लिङ्गाद्यभावात् । वस्तुतो गणे मान्तपाठः, प्रयोगे एव तु नत्वम् । यथा स्वरादीनां गणे रेफान्तपाठः, प्रयोगे तु विसर्ग इति भाष्याशयः । अस्मादेवेति । धातुमात्रापेक्षं ज्ञापकमिति भावः । लाक्षणिकत्वाद्वेति । वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेरिति तात्पर्यम् ।

भाष्ये—अनिकारोकारेति । यत्त्वन्तग्रहणान्नित्ययोगबहुव्रीहिणोपदेशे एजन्तमित्यर्थादत्र न दोष इति, तन्न । परिभाषयैव सिद्धेऽन्तग्रहणं न कार्यमिति तदाशयात् । गुणे कृत इति । तत्र कृते सुबनपेक्षत्वेनान्तरङ्गाऽव्ययसंज्ञा । सुप्संबंध्यजपेक्षत्वादयादयो बहिरङ्गाः । अन्तरङ्गत्वादेवेति । ननु वर्णमात्रापेक्षयाऽयादय एवान्तरङ्गाः । एवं तर्हि अन्तरङ्गत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनान्तरङ्गानपीति न्यायेन लुगिति बोध्यम् । तेन च लुक इव तत्प्रयोजकानामपि प्राबल्यबोधनेनाऽनेनैव गुणेऽयादीन्बाधित्वाऽव्ययत्वं बोध्यम् ।

तद्विघातस्येति । कर्मण्यणित्याह—तमिति । नचाऽनया लुको बाधेऽपि संज्ञाबाधे मानाऽभावः । साक्षात् परम्परया वा तद्विघातकमात्रस्याऽनया प्रतिबन्धात् । अत एवोपादास्तेत्यत्र कित्त्वं न । अन्यथाऽनया साक्षादेज्विषयसन्निपातविघातकक्ङिति चेति निषेधाऽप्रवृत्तिः स्यात् । कित्त्वं तु स्यादेव । तत्फलं

त्येषा परिभाषा कर्तव्या ।

कः पुनरत्र विशेषः—एषा वा परिभाषा क्रियेत, 'अनन्यकृति'रिति वोच्येत ? अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि पुनस्तानि ?

प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तुग्विधेर्ग्रामणिकुलम् ॥ ४ ॥

[ह्रस्वत्वं तुग्विधेरनिमित्तम् । क्व ? 'ग्रामणिकुलम्' ।] ग्रामणिकुलं सेनानिकुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते‡ 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवती'ति+ तुक् प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वमन्तरङ्गस्तुक् । 'असिद्धं बहिरङ्गम-

प्र०—त्तम् । तं संनिपातं यो विहन्ति तस्येत्यर्थः ।

ग्रामणिकुलमिति । 'इको ह्रस्व'इति पूर्वोत्तरपदसन्निपातनिमित्तं ह्रस्वत्वं तुको न निमित्तम् । तुकि हि सति पूर्वोत्तरपदयोरान्तर्यविघातः । यदा तु ह्रस्वमात्रस्य तुगागमो न तदन्तस्य, अवयवावयवश्च समुदायावयवो न भवति तदैतत्प्रयोजनं, न त्वन्यथा ।

बहिरङ्गमिति । द्विपदाश्रयत्वात् । यदपि 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदकस्ये'ति ह्रस्वत्वं

उ०—तु सन्नियोगशिष्टेत्वसिद्धिरेव । एवं चोपादेस्तेति रूपं स्यात् । अत्र हि किदिति न कार्यातिदेशः, इत्वकालेतत्कार्याऽसंभवात् । तस्माद्व्यपदेशातिदेश एव । तस्मात्सन्निपातविघातकशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशवत्संज्ञाया अप्यनेनाऽप्रवृत्तिः । अकजाद्यर्थसंज्ञा तु न, अन्तरङ्गायां तस्यां बहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात् ।

पूर्वोत्तरेति । अधिकृतेनोत्तरपदेन पूर्वपदस्याक्षेपादिति भावः । **अवयवेति** । तथाऽप्रतीतेरित्यभिमानः । वस्तुतस्तु इगन्तपूर्वपदस्योत्तरपदसन्निपातविघातः पूर्वपदस्येगन्तत्वसंनिपातविघातश्चेति भाष्याशयः । एवं 'वृत्रहभि'रित्यत्र नान्तस्य स्वादिसन्निपातविघातः । नान्तस्वादिसन्निपातनिमित्तकपदत्वनिमित्तको हि नलोप इति । लोके पाण्याद्यवयवाङ्गुल्यादेर्भुजपुरुषाद्यवयवत्वव्यवहारात् कैयटोक्तं चिन्त्यम् । किं च भवितेत्यादौ तासवयवेटो लघूपधाङ्गावयवत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य 'दीधीवेवीटा'मिति निषेधो व्यर्थः स्यात् । न च ह्रस्वावयवत्वे तुको 'यदागमा'इति न्यायेनेग्ग्रहणेन तुग्विशिष्टस्य ग्रहणान्न सन्निपातविघातः । 'आने'मुगिति ज्ञापकेनतदनङ्गीकारात् । एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वे अवयवावयवेऽपि अवयविनः समवेतत्वापत्तौ घटस्यापि परमाणुषु समवेतत्वेनाऽप्रत्यक्षसमवेततया वायुवृत्तिसंयोगवदप्रत्यक्षत्वं स्यादिति परास्तम् । भूयोवयवसंनिकर्षस्यैव फलबलात् कारणत्वेनाऽक्षतेः । संयोगप्रत्यक्षे तु यावदाश्रयप्रत्यक्षमेव हेतुः, फलबलादिति दक् ।

असिद्धत्वेन समाधानं चावश्यकमित्याह—**यदपीति** । **अर्थाश्रयत्वादिति** इदं 'त्र्यादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य' इति स्थानिवत्सूत्रस्थेन वार्तिकेन, तत्प्रत्याख्यानपरेण भाष्येण च विरुद्धम् । प्रातिपदिकरूपसमुदायाश्रयत्वादिति वक्तुं युक्तम् । तदेवाह—**वर्णाश्रयत्वादिति** । इयंच बहिरङ्गत्वेन सिद्धिर्नाजा-

१—कोष्ठान्तर्गतः पाठः क्वचिन्न । अग्रिमभाष्यशैलीसंवादादिह कोष्ठके स्थापि : ।

‡ ६ । ३ । ६१ + ६ । १ । ७१

न्तरङ्गे' ।

नलोपो वृत्रहभिः ॥ ५ ॥

[नलोपस्तुग्विधेरनिमित्तम् । क ? 'वृत्रहभिः' ।] वृत्रहभिर्भ्रूणहभिरित्यत्र न लोपे कृते× ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवती'ति तुक् प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धो नलोपः* तस्याऽसिद्धत्वान्न भविष्यति ।

उदुपधत्वमकित्त्वस्य निकुचिते ॥ ६ ॥

उदुपधत्वमकित्त्वस्याऽनिमित्तम् । क ? 'निकुचिते' । निकुचित इत्यत्र नलोपे कृते† 'उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्' [१ । २ । २१] इत्यकित्त्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्राऽकित्त्वं, 'न धातुलोप आर्धधातुके' [१ । १ । ४] इति प्रतिषेधो भविष्यति ।

नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना ॥ ७ ॥

नाभावो यञि दीर्घत्वस्याऽनिमित्तम् । क ? 'अमुना' । नाभावेकृते+ 'अतो दीर्घो

तदपि अर्थाश्रयत्वाद्बहिरङ्गम्, तुक्तु वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः । यदि तु 'सन्निपातलक्षण' इत्याश्रीयते तदा 'ग्रामणिच्छत्र'मित्यत्राऽपि तुग्न स्यात् । ह्रस्वत्वतुगागमयोस्त्वत्र साम्यादन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं नास्तीति छलक्षणस्तुक् सिद्धो भवति ।

असिद्धो नलोप इति । 'नलोपः सुप्स्वरे'ति, 'असिद्धं बहिरङ्ग'मिति वा ।

निकुचित इति । कुञ्चेर्भावे क्तप्रत्ययः । **अनिदितामिति** नलोपः । तत्र कित्त्वनिमित्तमुदुपधत्व**मुदुपधा**दित्यकित्त्वस्याऽनिमित्तमिति गुणो न भवति ।

अमुनेति । **न मु न** इत्यस्यायमर्थः—ने कर्तव्ये मुभावः सिद्धो भवति, नतु ने परतो

नन्तर्यं इति निषेधमनाश्रित्य । 'कुलं ग्रामणि'इत्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वेन संनिपातपरिभाषयैव न तुक् । प्रातिपदिकस्याऽजन्तत्वसंनिपातेन जातह्रस्वस्य तदविघातकत्वात् । एतेन परनिमित्तकत्वेन कृत्त्वपित्त्वज्ञानसापेक्षत्वेन च तुगपि ह्रस्वसमान इति नपुंसकह्रस्वत्वे तुग् दुर्वार इत्यपास्तमिति अनुपदमेव वक्ष्यामः । तुकि संनिपातपरिभाषाश्रयणे दोषमप्याह—**यदित्विति** । अत्रापि वर्णमात्राश्रयत्वेन तुगन्तरङ्गः, पूर्वपदोत्तरपदाश्रयो ह्रस्वो बहिरङ्गस्तद्दोषेष्वस्याऽगणनाच्च । तस्मादत्र तुग्न भवत्येवेत्य**न्ये** ।

'वृत्रहभि' रित्यादौ पदसंज्ञाद्वारा नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वम् ।

असिद्धमिति । सुब्निरपेक्षतुगपेक्षया पदत्वद्वारा तदपेक्षनलोपो बहिरङ्ग इति भावः ।

'यदीर्घत्वं प्राप्नोती'त्यस्य 'तत्रापि मुभावः सिद्ध इत्यर्थ' इति शेषः । **तत्रेति** । अस्य च 'एवं चे'त्यादिः । क्वचित्तु—'प्राप्नोति तत्र । तथा च तत्रे'ति पाठः । **असिद्धत्वादिति** । शास्त्राऽसिद्धत्वादिति

१—कोष्ठान्तर्गतः पाठः क्वचिन्न । अग्रिमभाष्यशैलीसंवादादिह कोष्ठके स्थापितः ।

× ८ । २ । ७ * ८ । २ । २ † ६ । ४ । २४ + ७ । ३ । १२०

यञि' 'सुपि च' [७ । ३ । १०१; १०२] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—'न मु टादेशे'‡ इति ।

आत्वं कित्त्वस्योपादास्त ॥ ८ ॥

आत्वं कित्त्वस्याऽनिमित्तम् । क ? उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । आत्वे कृते× 'स्थाघ्वोरिच्च' [१ । २ । १७] इतीत्त्वं¹ प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत्—'दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे'इति† ।

तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेः ॥ ९ ॥

तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेरनिमित्तम् । क ? 'तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्ती'ति । तिसृचतसृभावे कृते+ 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' [४ । १ । ५] इति ङीप् प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघास्ये'ति न दोषो भवति ।

प्र०—यद्दीर्घत्वं प्राप्नोति । तत्र मुभावस्याऽसिद्धत्वादकारान्तत्वाद्दीर्घप्रसङ्गः । तस्मिन्कृते 'अदसोऽसे'रिति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः प्राप्नोति । ततश्चाऽमूनेति स्यात् । उकारसन्निपातनिमित्तस्तु नाभावो दीर्घत्वस्याऽनिमित्तमिति सिद्धममुनेति ।

न मुटादेश इति । अनेकविभक्त्यन्तस्तत्र समास आश्रितः—टाया आदेशः, टायामादेश इति ।

उपादास्तेति । एज्विषय आत्वविधानादकित्त्वसन्निपातनिमित्तमात्वं 'स्थाघ्वोरिच्चे'ति कित्त्वस्याऽनिमित्तम् । कित्त्वसंनियुक्तं चेत्त्वमिति कित्त्वाऽभावे न भवति ।

उ०—भावः । **कृतेऽदसोऽसेरिति** । ननु मुत्वाऽसिद्ध्या उकार एवाऽकारबुद्धौ सुपिचेत्यन्तरतमे दीर्घे आकारे मस्य स्वत एव सत्वाद्दात्परत्वाऽभावेन कथमनेन दीर्घोकारप्रवृत्तिरिति चेन्न । लोकसिद्धसंनियोगशिष्टन्यायेन मुत्वस्यापि निवृत्तेर्दात्परत्वसत्त्वात् । नचाऽचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्दीर्घस्य नान्यतरापाय इति वाच्यम् । 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिव'दिति निषेधात् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्तु न, लक्ष्यभेदादित्यभिमानः । केचित्तु 'अमाना' 'अदाना' इति वापत्तिरित्याहुः । **दीर्घत्वस्येति** । उकारस्वरूपविनाशकस्येत्यर्थः ।

नन्वेवमपि टादेश एव सिद्धत्वं स्यादत आह—**अनेकेति** । अनेकविभक्त्यन्तपूर्वपद इत्यर्थः । संबन्धसामान्यषष्ठ्या समास इति तात्पर्यम् ।

कित्त्वस्येति । भाष्येऽपि 'स्थाघ्वोरिच्चे'ति कित्त्वं प्राप्नोती'ति पाठः । 'इत्त्व'मिति'पाठे कित्त्वसहितमित्त्वमित्यर्थः । कित्त्ववारणेपीत्त्वं स्यादत आह—**कित्त्वेति** ।

---

‡ ८ । २ । ३* × ६ । १ । ५० १—'कित्त्वं' इति पाठान्तरम् । द्रष्टव्य उद्द्योतः ।
† १ । १ । २०* + ७ । २ । ९९

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न तिसृचतसृभावे कृते ङीब्भवती'ति यदयं 'न तिसृचतसृ' [६ । ४ । ४] इति नामि दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति ।

इमानि तर्हि प्रयोजनानि । शतानि सहस्राणि । नुमि कृते × 'ष्णान्ता षट्' [१ । १ । २४] इति षट्संज्ञा प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ।

शकटौ पद्धतौ । अत्वे कृते+ 'अतः' [४ । १ । ४] इति टाप् प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ।

प्र०—**यदयमिति** । ननु समस्तार्थमेतत्स्यात् 'प्रियतिसृणां ब्राह्मणाना'मिति । अत्र ह्यङ्गं पुंसि वर्तत इति नास्ति ङीपः प्राप्तिरिति केचित् । तदयुक्तम् न । हि ङीब्विधानेऽङ्गाधिकारोऽस्ति । तत्राऽवयवस्य स्त्रीत्ववृत्तित्वान्ङीपः प्राप्तिः केन वार्यत इति ज्ञापकमेव । ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात्स्वस्रादिष्वनयोः पाठो न कर्तव्यो भवति ।

शतानीति । विभक्तिसन्निपातनिमित्तो नुमागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमित्तम् । ष्णाता षडित्यन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमित्यत्र न भवतीति चेत्, संख्यासंप्रत्ययार्थं बहुव्रीह्यर्थं तत्स्यादित्यदोषः ।

शकटाविति । विभक्तिसंनिपातकृतमत्वं यदि टापो निमित्तं स्यादानन्तर्यं विहन्येत । शास्त्रीये च कार्येऽन्तादिवद्भावो' नाऽनन्तर्ये लौकिके । टापि च सति 'शकटाया'मिति स्यात् । 'अच्च घे'रिति तपरकरणेनाऽप्यत्र टाब्निवर्तयितुं शक्यते । इदुतोर्हि स्थाने मात्रिक एवाऽकारो भविष्यति, भाव्यमानत्वाद्वा सवर्णस्याऽकारो ग्राहको न भविष्यतीति लक्षणान्तरेणापि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं तपरकरणं संपद्यते ।

उ०—**नास्ति ङीप इति** । यत्त्वन्तरङ्गत्वात्समासात्पूर्वमेव ङीबिति । तन्न । 'अन्तरङ्गानपीति न्यायेनान्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयतिस्रादेशस्याऽप्रवृत्ते । **ज्ञापकमेवेति** । ङ्यन्ते तु नास्य प्रवृत्तिः, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणात् । नन्वेवं स्वस्रादिपाठो व्यर्थः स्यादत आह—**ज्ञापकादेवेति** । एवं चैतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात्स पाठोऽप्रामाणिक इतिभावः ।

विभक्तिलुक इति । तन्निमित्तसंज्ञायाश्चेत्यपि बोध्यम् । **अन्तग्रहणमिति** । तत्सामर्थ्यादिति मन्यते । सामर्थ्यमसिद्धमिति परिहारः—**संख्येति** । बहुव्रीहेः फलं संख्यासंप्रत्ययः ।

विभक्तीति । 'घेः परस्य ङेरौद्धेरन्तादेशश्चाकार' इति सूत्रार्थान्ङ्यादेशौत्वसन्नियोगेन विधीयमानमत्वमङ्गप्रत्ययसन्निपातकृतमित्यर्थः । नन्वेकादेशेऽन्तवद्भावान्नटाब् व्यवधायकोऽत आह—**शास्त्रीये चेति** । ननु टापि वृद्ध्येकादेशे शकटाविति सिद्ध्येदेवा ऽत आह—**टापि चेति** । वृद्धेः परत्वादाङ्गत्वाच्च याडामाविति भावः । **संपद्यत इति** । तपरत्वाद्धि सवर्णदीर्घत्वं न स्यात् । टातु स्यादेव । किं च शकटावित्यादौ वृद्धिरप्येवं न स्यादिति चिन्त्यमिदम् ।

× ७ । १ । ७२ + ७ । ३ । ११६

इयेष उवोष। गुणे कृते† 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' [३ । १ । ३६] इत्याम् प्राप्नोति। 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति।

तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य ॥ १० ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो—वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्याऽनिमित्तं स्यात्। क्व? 'अत इञ्' [४ । १ । ९५]*। दाक्षिः प्लाक्षिः। न प्रत्ययः संनि-

---

प्र०—इयेषेति। आमि सति लुक् स्यादिति प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य विघातः स्यात्। 'उषविदे'ति विकल्प ओषांचक्रतुः ऊषतुरित्यादौ सावकाश इत्युवोषेति नित्य आम् प्रसज्येत। प्रतिपदविधेस्तु बलवत्त्वात्परत्वाच्चाऽत्रापि विकल्पेनैव भाव्यमित्यनुदाहरणमेतत्। 'गुरुमत' इति नित्ययोगे मतुबाश्रयणादपि शक्योऽत्राऽऽमभावः प्रतिपादयितुम्।

दाक्षिरिति। प्रयोगे व्यवस्थितस्यैवेकारस्याऽन्वाख्यानमनेन क्रियत इति संनिपातलक्षणत्वं प्रत्ययस्य संभाव्यते।

न प्रत्यय इति। कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागेनाऽन्वाख्यानात्प्रकृतेरविद्यमान एव प्रत्यय उत्पाद्यत इत्याशयः। अङ्गसञ्ज्ञेति। सत्यामङ्गसंज्ञायामकारलोप इति स्यादानन्तर्यविघातः।

उ०—लुक् स्यादितीति। लुगभावेऽपि शकयावितिवद्यत्संनिपातेन गुणो जातस्तदानन्तर्यविघातस्य सत्त्वेनैतत्कथनस्योपयोगश्चिन्त्यः। ननूषविदेत्याम्विधानादुवोषेत्यसङ्गतमत आह—उषविदेति। तत्र न द्विर्वचनात्प्राग् गुरुमत्त्वमिति भावः। प्रतिपदविधेरिति क्वचिद्गुणे क्वचिद्द्वित्वे एकादेशे गुरुमत्त्वादिजादेरित्येतन्नाप्राप्तमिति भावः। परत्वादिति। तदुक्तस्य ऊषतुरित्यस्यावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते। 'उवोखे'ति कवर्गद्वितीयान्तो वा भाष्ये पाठः। उखेर्विकल्पेन पक्षे आमभावेऽपि कृतद्वित्वादुवोखाद्दूरीर एवाम्। रूपे चास्त्येव विशेष उवोखाञ्चकारेति। उषेस्त्वामि ओषांचकारेतीति परे। नित्ययोगेति। 'इजादेर्गुरो'रित्युक्तावपि 'अनृच्छ' इति प्रतिषेधादिजादेर्गुरुमत इत्यर्थलाभे मतुब्ग्रहणादिति भावः। परेत्वेवं सत्यनृच्छ इत्यस्यानर्थक्यापत्तिः। तुमुत्पत्तेः प्राग् गुरुमत्त्वाऽभावात्। उम्भादीनां गुरुमतामामनापत्तेश्च। तेषामाशीर्लिङि गुरुमत्त्वाऽभावादिति भाष्याशयमाहुः।

नन्विञ्प्रत्ययो नोभयाधिष्ठानसंबन्धलक्षणसन्निपाताश्रय इत्यत आह—प्रयोग इति। अन्वाख्यानं-साधुत्वेन। प्रत्ययस्य—साधुत्वावच्छिन्नस्य। अविद्यमान एवेति। मन्दमध्यानां तथैव प्रतीतेः। साधुत्वान्वाख्यानेऽपि साधुत्वस्य सन्निपातनिमित्तकत्वं, न प्रत्ययस्येति भावः। सत्यामिति। 'यस्मा'-दित्यस्य प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नादित्यर्थेऽवर्णान्तादिञि तदङ्गसंज्ञमिति सूत्रार्थ इति भावः। यद्यङ्गसंज्ञाऽनिमित्तम्, कथं तर्हि वार्तिके 'प्रत्यय' इत्युक्तमत आह—तत्रेति। आत्रेये 'इतश्चानिञ' इति ढक्। परे तु वार्तिकस्यायमाशयः—निमित्तनिमित्तिनोः संबन्धवद्विशेषणविशेष्ययोः संबन्धोऽपि सन्निपातः। एवं च प्रातिपदिकस्यादन्तत्वसंबन्धनिमित्तः प्रत्ययस्तद्विघातस्याऽनिमित्तमिति। इममाशयमजानान शङ्कते—न प्रत्यय इति। एकदेश्युत्तरयति—अङ्गसंज्ञा तर्हीति। युक्तं चैतत्। उपजीव्यविरोधस्याऽन्याय्यत्वं हि एतन्न्यायमूलम्। तस्य च प्रकृतेऽपि सत्त्वात्। अतिप्रसङ्गस्तु त्वयैव मयाप्यनित्यत्वेन सुशकवारणः। अत एव 'ग्रामणिकुल'मित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे तुङ्न। उपजीव्यस्य प्रातिपदिकाजन्तत्वसम्ब-

---

† ७ । ३ । ८६ * ६ । ४ । १४८

पातलक्षणः । अङ्गसंज्ञा‡ तद्वन्निमित्तं स्यात् ।

आत्वं पुग्विधेः क्नापयति ॥ ११ ॥

आत्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात्+ । क ? क्नापयतीति ।

पुग्घ्रस्वत्वस्याऽदीदपत् ॥ १२ ॥

पुग्घ्रस्वत्वस्याऽनिमित्तं स्यात् × क ? अदीदपदिति ।

त्यदाद्यकारष्टाब्विधेः ॥ १३ ॥

त्यदाद्यकारष्टाब्विधेरनिमित्तं स्यात्* । क ? या सेति ।

इड्विधिराकारलोपस्य पपिवान् ॥ १४ ॥

इड्विधिराकारलोपस्यानिमित्तं स्यात्† । क ? 'पपिवान्[१] तस्थिवा'निति ।

मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य ॥ १५ ॥

मतुब्भिक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात्‡‡ । क ? अग्निमान् वायु-

---

प्र०—तत्र—'वर्णविचालस्याऽनिमित्तं स्या'दिति अङ्गसंज्ञाद्वारेणेत्यर्थः । अत्र केचिद्वर्णाश्रय इति व्याचक्षते तेषामात्रेयाद्यप्युदाहरणम् । अन्ये त्ववर्णाश्रय इत्यकारप्रश्लेषमाहुः ।

क्नापयतीति । णिचि वृद्धौ कृतायामात्वं पुको न निमित्तं स्यादङ्गस्य य आकारस्तस्य पुगित्यवयवभक्तं पुकं मत्वा दोषोपन्यासः ।

अग्निमानिति । पूर्वमुदात्तमाश्रित्य मतुप उदात्तत्वं क्रियमाणं पूर्वस्य विघातं न कुर्यात् ।

उ०—र्धस्य विघातात् । बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वं तु न, तस्य तत्त्वाऽभावात् । 'शैवो' 'गाङ्गेय' इत्यादावप्यङ्गसंज्ञया लोपनिमित्तत्वानापत्त्या 'वर्णाश्रय' इत्यंशस्य वार्तिके वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याहुः ।

आत्वम्—'क्रीङ्जीनां णावि'ति । स्वाङ्गस्याऽव्यवधायकत्वादाह—**आकार इति** । श्रुतत्वात्तस्यैव पुगिति भावः । परे तु पुकोऽङ्गभक्तत्वेऽपि न क्षतिः, यादृशयोः सन्निपातः पुङ्निमित्तं तस्य विघातसत्त्वात् । 'यदागमा' इति परिभाषया तद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि सूत्रश्रुतसन्निपातस्याऽभावात् । अत्रचेदमेव भाष्यं मानम्, 'ह्रस्वत्वं तुग्विधे'रित्यादि च । सिद्धान्ताशयस्तु परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रयणीयमित्येवेत्याहुः ।

भाष्ये—**पुग् ह्रस्वत्वस्येति** । णयाकारसन्निपातनिमित्तः पुक् । ह्रस्वे हि तद्विघातः स्पष्ट एव । न च ह्रस्वस्य चङ्परणिनिमित्तस्य णिनिमित्तपुगपेक्षया बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वात्कथमत्र परिभाषाप्राप्तिः । एतद्भाष्यप्रामाण्येनाऽनयाऽसिद्धस्यापि निवृत्तिस्वीकारात् । किं च तया शास्त्रीयकार्येऽसिद्धत्वेऽपि लौकिके सन्निपातेऽसिद्धत्वाभावात् ।

इड्विधिरिति । वस्वेकाजादित्याकारान्तलक्षण इट् । नियमशास्त्राणां च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति भावः ।

पूर्वमिति । 'ह्रस्वनुड्भ्या'मित्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवृत्तेरिति भावः ।

---

‡ १ । ४ । १३ + ६ । १ । ४८; ७ । ३ । ३६ × ७ । ३ । ३६; ७ । ४ । १ * ७ । २ । १०२; ४ । १ । ४ † ७ । २ । ६७; ६ । ४ । ६४ । १—पपिवानित्युद्योतनाभिमतः पाठः । ययिवानिति पाठान्तरम् । ‡‡ ६ । १ । १७६; १६६; १५८

मान् । परमवाचा परमवाचे इति ।

नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य ॥ १६ ॥

नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यात्‡ । क्व ? नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु इति । नदीह्रस्वत्वे कृते "एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरि"ति संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति । मा भूदेवं ङ्यन्तादित्येवं†† भविष्यति । न सिध्यति । 'दीर्घा'दित्युच्यते, ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यं—ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति । किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाद्ध्रस्वत्वम् । नित्यः संबुद्धिलोपः, कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यः संबुद्धिलोपः । नहि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति । किं कारणम् ? संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ।

एते दोषाः समा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया । नहि—'दोषाः सन्तो'ति परिभाषा न कर्तव्या, लक्षणं वा न प्रणेयम् । नहि—भिक्षुकाः सन्तीति

प्र०—**परमवाचेति** । 'अन्तोदात्तादुत्तरपदा'दिति विभक्त्युदात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात् ।

माभूदिति । हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहणमदृष्ट्वेदमुच्यते । तत्र कृतेऽपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भावाद्भविष्यतीति भावः । ब्रह्मबन्धुशब्दापेक्षया च नैतदुच्यते, तस्याऽङ्याबन्तत्वात् । **नित्य इति** । कार्यं तावन्नित्यं, तच्चेन केनचिल्लक्षणेन भवत्विति भावः । संबुद्धिलोपस्यावकाशो हे देवदत्तेति ।

भूयांसो वेति । दुष्टत्वप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः । सर्वादिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात्तुल्यवाचिनोऽत्र 'समा' इति प्रयोगः । अस्ति समशब्दः सर्वपर्यायः । यथा 'समराज्यं वर्तते' । सर्वेषां राज्यं वर्तते इत्यर्थः । **वेदेऽपि**—'मा नः समस्य दूढ्यः' (ऋ० सं० ८ । ७५ । ९) इति प्रयोगः । सर्वस्य दुर्धियो मा न इत्यर्थः । तत्र प्रयोजनानामल्पत्वात्तान्येवोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः ।

उ०—**ह्रस्वत्वम्**—अम्बार्थेत्यनेन । ननु ह्रस्वग्रहणं निरवकाशत्वेन सन्निपातपरिभाषाबाधकं स्यादत आह—**संबुद्धिलोपस्येति** ।

भाष्ये—**एते दोषाः समा इति** । वार्त्तिककारोक्तसकलप्रयोजनापेक्षमिदम् । यद्यपि प्रयोजनानि नव, दोषा अष्टौ, तथापि अल्पान्तरत्वात्समत्वोक्तिः । यद्वाऽन्यत्रापि दोषः संभाव्यत इत्यभिमानः, ननूक्तदोषाणामुक्तप्रयोजनेभ्यो बहुत्वमेव न कुतस्तदतिशयोऽत आह—**दुष्टत्वेति** । अन्ये तूक्तेषु दूषितप्रयोजनानि त्यक्त्वा स्थितप्रयोजनत्रयापेक्षया भूयस्त्वोक्तिरित्याहुः । ध्यायतेर्क्विपि षष्ठ्येकवचने 'आतो धातो'रिति लोपे 'दुरोदाशनाशदभध्येषु'ति उत्वे उत्तरपदादेः ष्टुत्वे 'दूढ्य' इति । तदाह—**दुर्धिय इति** । सर्वस्य दुर्बुद्धेरहतिरुपद्रवो नोऽस्मान्मा वधीदित्यर्थः । दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे गतिकारकपूर्वकत्वाभावाद्यण् न । **तस्मान्नार्थ इति** । पूर्वपक्षाशयमाह—**तत्रेति** ।

---

‡ ७ । ३ । १०७; ६ । १ । ६९   †† ६ । १ । ६८

स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते, न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् ? नहि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ ३९ ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १ । १ । ४१ ॥

अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचाराः ॥ १ ॥

अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं किम् ? 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः' ।

लुक्—उपाग्नि प्रत्यग्नि । 'अव्ययात्' [२ । ४ । ८२] इति लुक्सिद्धो भवति ।

प्र०—**प्रतिविधेयमिति** । तत्र विधानसामर्थ्यादाङ्गो वर्णविचालो भविष्यति । 'कष्टाये'ति† । ज्ञापकाद्यशब्दे दीर्घो भविष्यति । 'न यासयो'रिति लिङ्गादाभविष्यति । ययिवानिति । वस्त्रेकाजादित्ययं नियम इटो, न त्वपूर्वोऽयं विधिरित्याकारस्य लोपः । 'क्रापयती'त्याकारान्तभक्तः पुग्न व्यवधायकः । 'अदीदप'दिति लिङ्गाद्ध्रस्वः, यदयं मारणतोषणेति जानातेर्मित्त्वमुपधाह्रस्वार्थं शास्ति तज्ज्ञापयति—'पुकि कृते उपधाह्रस्वत्वं भवती'ति । नहि जानातेरकृते पुकि ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । अग्निमानिति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषा स्वरविषया संनिपातपरिभाषां बाधते । 'एङ्ह्रस्वा'दित्यत्रापि 'गुणात्संबुद्धे'रिति वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषाऽभावः । दधीत्यत्र च्छन्दसि गुणाऽभावपक्षे छान्दसो लुग्भवति ॥ ३९ ॥

उ०—सिद्धान्ती समाधत्ते भाष्ये—**नहीति** । परिभाषायाः कर्तव्यत्वे युक्त्यन्तरमप्याह सिद्धान्ती—**दोषाः खल्वपीति** । **लक्षणमिति** । उपलक्षकं रूपं नास्तीत्यर्थः । **तत्र विधानेति** । यादृशप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातनिमित्ताङ्गसंज्ञा तादृसन्निपातविघातं विना **यस्येति** लोपस्य चारितार्थ्याऽभावादिति भावः । **कष्टायेति** । अकारसन्निपातनिमित्तो ङेर्यो यजादिनिमित्तदीर्घस्याऽनिमित्तं स्यादिति भावः । नचैवं 'दोषाः साकल्येने'ति भाष्यविरोधः, **'कष्टायेति यादेशो दीर्घत्वस्ये'ति ग्रन्थो भाष्यपुस्तकेषु नष्टोऽतो न दोषः**† । एवं च 'समा' इत्यपि यथाश्रुतमेवेत्याहुः । **लिङ्गादिति** । इत्वनिषेधवैयर्थ्यादिति भावः । **नत्वपूर्व इति** । क्रादिनियमादार्धधातुकस्येडित्येवेट् सिद्ध इति नेडाकारान्तसन्निपातनिमित्त इति भावः ।

परे तु नियमशास्त्राणां विधित्वमेव, आर्थी त्वितरनिवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेनाऽऽकारान्तसन्निपातनिमित्त एवेडित्यनित्यत्वेनैऽवात्र समाधानं युक्तमित्याहुः । **आकारान्तेति** । **अङ्गस्येत्यनेन** सामानाधिकरण्यस्योचितत्वादिति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तम् । **तज्ज्ञापयतीति** । अतएव 'भरज्ञपी'ति निर्देशः सङ्गच्छते । मितां ह्रस्वे चोपधाया इत्यनुवर्त्तत इति भावः । **'ह्रस्वभाविनीति'** 'अचश्चे'त्युपस्थितेरिति भावः । 'अचश्चे'त्यस्य श्रुतित्वेन तद्बाधकल्पनापेक्षयाऽस्यैवानुमितस्य लोकन्यायसिद्धस्य बाधकल्पनोचितेति तात्पर्यम् । **बाधते इति** । ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्रोपस्थितयोपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः । **गुणाभावेति** । 'जसादिषु छन्दसि वावचन'मिति वचनादिति भावः ॥३९॥

---

† 'कष्टायेति यादेशो दीर्घत्वस्य' इति वार्तिकं च नष्टमिति नागेशभट्टाशयः ।

मुखस्वरः—उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः । 'नाव्यदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः' [६ । २ । १६८] इत्येष प्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

उपचारः—उपपयःकारः उपपयःकाम इति । 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाककर्णीष्वनव्ययस्य' [८ । ३ । ४६] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् ? परिगणनमित्याह ।

अपि खल्वप्याहुः—'यदन्यदव्ययीभावस्याऽव्ययकृतं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य' इति । किं पुनस्तत् ? पराङ्गवद्भावः । पराङ्गवद्भावेऽव्ययप्रतिषेधश्चोदितः† उच्चैरधीयान नीचैरधीयानेत्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति—उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान ।

अकच्यव्ययग्रहणं क्रियते‡ उच्चकैर्नीचकैरित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति—उपाग्निकं प्रत्यग्निकम् ।

मुम्यव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते+ दोषामन्यमहः दिवामन्या रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति,—उपकुम्भंमन्य उपमणिकंमन्य इति ।

अस्यच्वौ [७ । ४ । ३२] अव्ययप्रतिषेध उच्यते×—दोषाभूतमहर्दिवाभूता रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति—उपकुम्भीभूतम् उपमणिकीभूतम् ।

यदि परिगणनं क्रियते, नार्थोऽव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञया । कथं यान्यव्ययी-

---

प्र०—**अव्ययीभावश्च** । **प्रयोजनमिति** । मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानौ प्रयोजनम् । यथा 'मशकार्थो धूम' इति । **अपि खल्विति** । एवं खल्वित्यर्थः । परिगणनमनेन दृढीक्रियते ।

उपाग्न्यधीयानेति । अग्निसमीपे अधीयानेत्यर्थः । तत्र 'षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचन'मिति पराङ्गवद्भावो भवति ।

उ०—**अव्ययीभावश्च** । उपचारो नाम 'अतः कृ' इति विहितविसर्गस्थानिकसत्वम् । **यथा मशकार्थं इति** । एतदेव 'निवृत्तिकारण'मिति पातञ्जलैर्व्यवह्रियते । **अनेनेति** । ऋष्यन्तरवचनसंवादेनेत्यर्थः । तत्र वक्तव्य इत्यन्तं तत् । तत्र यदन्यदित्यन्यत्वे प्रतियोगिनस्त्रय उक्ता इत्याहुः ।

किं पुनस्तत्पराङ्गवदित्यादिना तस्यैवोदाहरणप्रदर्शनम् । **षष्ठ्येति** । अत्र च कारकत्वम् । तेन समुदायस्य षाष्ठमामन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वम् । भाष्ये—**यदयं नाव्ययीभावादिति** । स ह्यनन्तरत्वादव्ययादा-

---

† २ । १ । २*   ‡ ५ । ३ । ७१   + ६ । ३ । ६६; ६७

× 'चोद्यते' पाठान्तरम् । सम्प्रति भाष्यपुस्तकेषु क्वचिदपि 'अस्य च्वौ' [७ । ४ । ३२] सूत्रस्य व्याख्या नोपलभ्यते । अतोऽनेन ज्ञायतेऽव्ययप्रतिषेधविधायकं भाष्य नष्टम् ।

भावस्याऽव्ययत्वे प्रयोजनानि ? नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते लुगिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्यव्ययीभावाल्लुगिति यदयं—'नाव्ययीभावादतः' [२ । ४ । ८३] इति प्रतिषेधं शास्ति । उपचारः । अनुत्तरपदस्थस्येति वर्तते × । तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति । न चैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्—'नाव्ययादव्ययीभावाच्चे'ति ॥ ४१ ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ १ । १ । ४२ ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ १ । १ । ४३ ॥

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । कुण्डानि तिष्ठन्ति, वनानि तिष्ठन्ति† ।

असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्योऽनपुंसकस्येति । नहि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम् ।

प्र०—**न चैकमिति** । सामान्यलक्षणमेकप्रयोजनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । **तत्रैवायमिति** । न चोक्तम्, तस्मान्मुखस्वरेणाऽत्र भवितव्यमित्याहुः । अन्ये तु वर्णयन्ति—अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानान्मुखस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति । केचित्तु—स्वरादिपाठात्सिद्धायामव्ययसंज्ञायां पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन कतिपयान्येवाऽव्ययकार्याणि भवन्तीति नार्थः परिगणनेनेत्याहुः । तेषां वचनमन्तरेण विशेषे प्रमाणाऽभावः ॥ ४१ ॥

शि सर्व० । सुडनपुंसकस्येति चेदिति । अस्मिन्सूत्रन्यासे दोषः, सुट् स्त्रीपुंसयोरित्यस्मिन्न्यासे न दोष इत्यर्थः ।

प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण पूर्वपक्षः, पर्युदासाश्रयेण सिद्धान्तः ।

उ०—ऽसुप इत्यस्यैव निषेधो, न तु सुपो धात्वित्यस्येति 'उपमणिकमुख' इत्यादौ तन्निषेधेन चरितार्थमिति न भ्रमितव्यम् ।

न चोक्तमिति । भाष्ये यदीत्यसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनं 'वेदाः प्रमाणं चे'दितिवत् । तस्मात्तत्र ग्रहणं कर्त्तव्यम् । सूत्रं च न कार्यमिति भाष्याशय इति वयम् । **अन्येत्विति** । च्विना ह्यारोपितमव्ययत्वं, वास्तवमनव्ययत्वं च प्रतीयते इति यथालक्ष्यं किंचिदव्ययकार्यं भवति किंचिन्नेतीष्टं सिद्धमिति भावः । **विशेषे**—कार्यविशेषे । किंच 'द्विर्बद्धं सुबद्ध'मिति न्यायेन पुनर्विधानात् सार्वत्रिकत्वमेव स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं चाव्ययीभावस्याव्ययत्वात्क्यज्नेति हरदत्ताद्युक्तं चिन्त्यम् । भाष्यविरोधात् । अन्ये तु—मुखस्वरे नाव्ययीभावादिति नोक्तम् । सूत्रं च कृतम् । तस्मादन्यदपि प्रयोजनम्—नद्या उपकूलमित्यादौ षष्ठीसमासप्रतिषेधादित्याहुरिति मतं हरिटीकायां स्पष्टम् । तदपि खल्वप्याहुरित्यादिभाष्याननुगुणम् ॥४१॥

शि सर्वना० । भाष्येऽसमर्थसमासश्चेति दूषणान्तरम् । तत्राऽसामर्थ्यमसंबन्धात् । **चेन** वाक्यभेदस्यापि संग्रहः । **पर्युदासेति** । एवं हि समर्थसमासैकवाक्ये लभ्येते । यद्यपि पर्युदासेऽपि लक्षणा, तथापि

× ८ । ३ । ४५ † ७ । १ । ७२

केन तर्हि ? भवतिना । न भवति नपुंसकस्येति ।

यत्तावदुच्यते 'शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः' इति ।

नाऽप्रतिषेधात् ॥ २ ॥*

नायं प्रसज्यप्रतिषेधो—नपुंसकस्य नेति । किं तर्हि ? पर्युदासोऽयं—यदन्यन्नपुंसकादिति । नपुंसके न व्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति, तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति ।

अप्राप्तेर्वा ॥ ३ ॥*

अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा निषिध्यते । कुत एतत् ? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ।

यदप्युच्यते—'असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यः' इति । यद्यपि वक्तव्योऽथवैतर्हि

प्र०—**अप्राप्तेर्वेति** । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यदोषः । तत्र 'सु'डित्यनेन या प्राप्ति, सा निषिध्यते । न तु 'शि सर्वनामस्थान'मिति प्राप्तिः । अन्यथा शि'सर्वनामस्थान'मिति निरवकाशं स्यात् । नपुंसकस्यैव हि शिः संभवति ।

ननु चेयमिति । परत्वादित्यर्थः । प्रतिषेधयुक्ताऽयुक्तत्वाच्च विरोधसद्भावः । तत्र परत्वात् सुडिति प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते तामपि प्रतिषेध इति दोषः ।

नोत्सहत इति । अपवादविषयपरिहारेणाऽस्याः प्रवर्तनादित्यर्थः ।

अथवैतर्हीति । इदानीमित्यर्थः । तत्र 'स्त्रीपुंसयो'रिति वक्तव्ये 'अनपुंसकस्ये'ति वचनं

उ०—दोषद्वययुक्तप्रसज्यप्रतिषेधापेक्षया लघुरेवेति भावः । वस्तुतो नञो निपातत्वेनाऽनेकार्थत्वात्पर्युदासपक्षे लक्षणेति रिक्तं वचः । पर्युदासपक्षे सुडित्यनेनैकवाक्यतया तस्याऽप्राप्तावपि आद्यस्याऽप्राप्तौ न मानमिति तात्पर्यम् ।

नपुंसके न व्यापार इति । निषेधस्येतिशेषः ।

अप्राप्तेरितिवार्त्तिकस्य पूर्वसूत्रविहितसंज्ञायाः प्रतिषेधाऽप्राप्तेरिति अक्षरार्थः । भाष्ये तु वस्त्वर्थ उच्यते । **अन्यथेति** । सुडित्यनपेक्ष्य नपुंसकसम्बन्धिमात्रस्य निषेध इत्यभिमानः । सुट्संसम्बन्धे तु इदं चिन्त्यं, शसः शौ चरितार्थत्वात् ।

ननु संज्ञाया एकत्वेन कार्यैक्ये विरोधाऽभावात्कथं परत्वमत आह—**प्रतिषेधेति** । शसि सावकाशत्वात् । एवं चोभयोर्यौगपद्याऽसंभवरूपो विरोधोऽस्तीति भावः । **पूर्वां प्राप्तिमिति** । एवं च सकृद्गतिन्यायेन पुनर्न प्रवर्त्तत इति भावः ।

अपवादेति । एवं च स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यबाधिकेति तन्न्यायावसरो नेति भावः ।

इदानीमित्यर्थ इति । तथापीत्यर्थ इत्युचितम् । 'यद्यपि वक्तव्य' इत्युपक्रमात् । **स्त्रीपुंसयोरिति** ।

---

* भाष्यमिदमिति केचित् ।

बहूनि प्रयोजनानि । कानि ? असूर्यंपश्यानि मुखानि, अपुनर्गेयाः श्लोकाः, अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति ॥ ४३ ॥

नवेति विभाषा ॥ १ । १ । ४४ ॥

नवेति विभाषायामर्थसंज्ञाकरणम् ॥ १ ॥

नवेति विभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या । नवाशब्दस्य योऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

शब्दसंज्ञायां ह्यर्थाऽसंप्रत्ययो यथाऽन्यत्र ॥ २ ॥

शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्याऽसंप्रत्ययः स्यात्, 'यथान्यत्र' । अन्यत्रापि शब्दसंज्ञायां शब्दस्य संप्रत्ययो भवति, नार्थस्य । क्वान्यत्र ? 'दाधा घ्वदाप्'

प्र०—ज्ञापकम्—'प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासोऽस्ती'ति ॥ ४३ ॥

नवेति । नवेति विभाषायामिति । समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्यानुकार्येण चाऽर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तिः । स्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमाऽभावाद्याडाप्सौ भवत. । अथवा नवेत्युच्चार्य या विभाषा कृता तस्य।मिति व्याख्या । तत्र लोके क्रियापदसंनिधाने नव.शब्दयोर्योऽर्थो द्योत्यो विकल्पप्रतिषेधलक्षणः स संज्ञीत्यर्थः । अन्यथा विभाषाप्रदेशेपु नवाशब्दात्रिवादेशौ स्याताम् ।

घुग्रहणेष्विति । शब्दस्य संज्ञाकरणात्प्रदेशेपु तस्यैव संप्रत्यय इत्यर्थः ।

उ०—मात्राधिक्येऽपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । 'पुंस्त्रियो'रिति तु वक्तुमशक्यम्, तस्याऽसाधुत्वादिति बोध्यम् । अत्र पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः समफलत्वोक्त्या शास्त्रप्रापितस्य प्रतिषेधे विकल्प' इति मीमांसकोक्तं चिन्त्यम् । सामान्यविशेषन्यायेन बाधस्यैवौचित्यात् । स्वाऽभावे संभावितस्यैव च प्रतिषेध इत्यादि मञ्जूषायां विस्तरः ॥४३॥

नवेति विभाषा । ननु समुदायस्य समासग्रहणनियमेनाऽप्रातिपदिकत्वात् । 'नवेतिविभाषाया'-मित्यनुपपन्नमत आह—**समुदायस्येति** । वार्तिकोच्चारितसमुदायस्येत्यर्थः । नन्वेवमपि समुदायस्यानाऽबन्तत्वात् कथं याडादीत्यत आह—**स्त्रीप्रत्यये चेति** । 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने ने'ति 'ष्यङः संप्रसारण'-मित्यत्र भाष्यपठितवचनेनेति भावः । यत्तु हल्ङ्याब्भ्यिति दीर्घग्रहणादिति । तन्न । बहुश्रेयसीत्यादौ लोपार्थं 'प्रत्ययग्रहण' इति तदन्तविधिना ङ्यन्तेत्यर्थे तस्य स्वादिप्रत्ययलब्धयस्माद्विधिस्तदादेरित्येतद्विशेषणतया ङ्यन्तान्तेत्यर्थेन निष्कौशाम्बिव्यावृत्तये दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वादिति दिक् । अनुकरणस्याबन्तत्वं तु प्रकृतिवदनुकरणमिति न्यायात् । तस्याऽनित्यत्वाच्च न प्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वनिषेध इति बोध्यम् । **अथवेति** । **कृता** उच्चारिता । समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वम्, असमासेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभक्तिरिति भावः । नामपदसन्निधाने 'नवा शाटी'त्यादौ प्रत्यग्रार्थावगतेराह—**क्रियापदेति** । **अन्यथेति** । प्रकरणादिवशाच्चार्थविशेषावसाय इति भावः ।

ननु दाधा घ्वित्यादौ न घुशब्दादिना दाधादीनां प्रत्ययः, किंतु दाधाशब्दैरेवेत्यत आह—**प्रदेशे**-

[१ । १ । २०] 'तरप्तमपौ घः' [२२] इति घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति, नार्थस्य ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः ॥ ३ ॥

इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति । किं गतमेतदितिना, आहोस्विच्छब्दाधिक्यार्थाधिक्यम् ? गतमित्याह । कुतः ? लोकतः । तद्यथा—लोके 'गौरित्ययमाहे'ति गोशब्दादितिकरणः परः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति । सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो याऽसावर्थपदार्थकता तस्याः शब्दपदार्थकः संपद्यते । एवमिहाऽपि नवाशब्दादितिकरणः परः प्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति । सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं संप्रत्याययति, नवेति यद्गम्यते नवेतियत्प्रतीयत इति ।

प्र०—**इतिकरण इति** । क्रियत इति करणः । कर्मणि ल्युट् । इतिश्चासौ करणश्चेति समासः । **क्रियत इति** । सामान्यविशेषभावेन निर्देशः ।

शब्दाधिक्यादिति । उपहासपरमेतच्चोदकस्य वचनम् । अशब्दार्थस्याऽलाभादिति भावः ।

गौरित्ययमाहेति । यद्यपि नित्ये शब्दार्थसंबन्धे उपात्तस्याऽर्थस्य त्यागो नास्ति, तथापि प्रसिद्धिवशादेतदभिधीयते—'**अर्थपदार्थकतायाः प्रच्युत**'इति । तत्त्वतस्त्वादावेव **स्वरूपपदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः** । सादृश्यात्तु तमर्थमनभिव्यक्तमितिशब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्यासकृदिति रुच्यते । **अर्थपदार्थकतेति** । संबन्धे भावप्रत्ययः । संबन्धात्प्रच्युतोऽर्थादपि प्रच्युतो भवति ।

उ०—**ष्विति** । भाष्ये घुग्रहणेष्वित्यादेर्घु प्रदेशेष्वित्यर्थः ।

करणल्युटि अर्थाऽसङ्गतेराह—**कर्मणीति** । बाहुलकादिति भावः । **सामान्येति** । 'पाकं पचती'तिवत् ।

भाष्ये '**स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतः शब्दपदार्थकः संपद्यत**' इत्यन्वयः । **स्वस्मात्पदार्थादि**त्यस्य विवरणम्—**यासाविति** । दार्ष्टान्तिके च—**शब्दपदार्थकता**—'स्वं रूप'मिति वचनात् । '**तस्या**' इत्यस्य 'प्रच्युत' इति शेषः । कोऽसौ लौकिकोऽर्थस्तत्राह—**नवेति यद्गम्यत इति** । तद्विवृणोति—**नवेति यत्प्रतीयत इति** । 'स लौकिकोऽर्थ' इति शेषः । **यद्यपीति** । एवं च 'स्वस्मात्पदार्था'दित्यनुपपन्नं, सर्वस्यापि स्वपदार्थत्वात्, प्रच्युतिश्चानुपपन्नेति भावः । **त्यागो नास्तीति** । चाऽर्थाऽन्तरग्रहणाऽभावस्याप्युपलक्षणम् । **प्रसिद्धिवशादिति** । लोकप्रसिद्ध्यैव तत्र स्वपदार्थत्वव्यवहारः । तेषामेव—'अस्यायं प्रसिद्धोऽर्थस्त्यक्तोऽप्रसिद्धश्च गृहीत' इति प्रसिद्ध्या भाष्ये प्रच्युत्यङ्गीकारावुक्ताविति भावः । वस्तुतो न प्रच्युत्यादिकमित्याह—**तत्त्वत इति** । **सादृश्यादिति** । '**अर्थभेदाच्छब्दभेद**'इति पक्षे इदम् । एकशब्दत्वे स्वभेदादिति बोध्यम् । वस्तुतः प्रच्युत्यङ्गीकारौ तयोरर्थयोर्बोधाऽविषयत्व-बोधविषयत्वे एव, न तु मुख्याविति बोध्यम् । **पदार्थविपर्यासकृदिति** । लोके शब्दविशेषणकाऽर्थप्रतीतिः, शास्त्रेऽर्थविशेषणकशब्दस्य । इतिशब्दसमभिव्याहारे विपरीतमिति विपर्यासः । भाष्येऽपि—'**स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युत**' इत्यस्य—'विशेष्यभूता'दिति शेषः । अन्यथाऽर्थप्रतीतेः शब्दाऽनालिङ्गिताया अभावेन एतदसङ्गतिः स्यादिति दिक् ।

समानशब्दप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । नवा कुण्डिका, नवा घटिकेति । किंच स्याद्यद्येतेषामपि विभाषासंज्ञा स्यात् ? 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' [१ । १ । २८] । दक्षिणपूर्वस्यां शालायाम् । अचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात् ।

न वा विधिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधसंप्रत्ययो यथा लोके ॥ ५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'विधिपूर्वकत्वात्' । विधाय किंचिन्नवेत्युच्यते, तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । तद्यथा लोके—'ग्रामो भवता गन्तव्यो नवा' ? नेति गम्यते ।

अस्ति कारणं येन नवेति लोके प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । किं कारणम् ? विलिङ्गं हि भवाँल्लोके निर्देशं करोति । अङ्ग हि समानलिङ्गो निर्देशः क्रियतां, प्रत्यग्रवा-

---

प्र०—**समानशब्दप्रतिषेध इति** । समानशब्दो वाचको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः ।

विभाषा दिक्समास इति । विभाषाशब्देनाऽभिनवलक्षणोऽर्थः प्रत्याय्यते । तत्र प्रत्यग्रवाची यो दिक्समास इति संप्रत्ययः स्यात् । दिशो नित्यत्वान्नवपुराणत्वाऽसंभावात्तन्निमित्तो यदा शालायां व्यपदेशः—दक्षिणपूर्वा शाला, सा चाभिनवा तदा संज्ञा स्यादित्यर्थः । संज्ञाकार्यव्यङ्ग्यं च प्रत्यग्रत्वं स्यात् ।

न वा विधिपूर्वकत्वादिति । प्रदेशवाक्यार्थं पर्यालोच्येयं संज्ञा व्यवस्थाप्यते । प्रदेशेषु च कार्याणि विधाय विभाषाशब्द उच्चारितो नवाऽर्थं गमयति । तत्र लोकवन्निपातार्थाऽवगतिर्भवति न तु प्रत्यग्रार्थाऽवगतिरित्यर्थः ।

विलिङ्गमिति । **भिन्नलिङ्गं** । व्यधिकरणमित्यर्थः । विलिङ्गत्वेन वैयधिकरण्यं लक्ष्यते,

---

उ०—इतिकरणस्याऽर्थनिर्देशार्थत्वे स्थिते नैव समानानां शब्दानां प्राप्तिरत आह—**समान इति** ।

प्रत्यग्रेति । यद्यपि 'न चेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्यभिसंबध्नीम' इति भाष्यपर्यालोचनया सर्वादिविशेषणत्वलाभात्प्रत्यग्रत्वं समासविशेषणमयुक्तं, तथापि दिग्वाचकसर्वादीनामर्थस्य दिशो, नवपुराणत्वाऽसंभवादुदाहरणपरभाष्याच्च तत्र 'सर्वादीनी'त्यनेन तद्धटितसमासो लक्षणीय इति भावः । **तन्निमित्त इति** । लक्षणेत्यर्थः । **तदासंज्ञेति** । 'न बहुव्रीहा'विति निषेधे प्राप्ते इदं नित्यार्थं स्यादिति भावः । भाष्ये—**अचिरकृतायामिति** । तस्यां बोध्यायामित्यर्थः । 'संप्रत्ययः स्या'दित्यस्य 'संज्ञाया' इति शेषः ।

ननु प्रदेशे 'विभाषा दि'गित्यादौ न नवाशब्द उच्चारितः 'नवेति विभाषे'ति सूत्रे तु न किंचिद्विधायोक्तम्, पूर्वोत्तरसाहचर्येणाऽस्य संज्ञासूत्रत्वादित्यत आह—**प्रदेशेति** । **इयं संज्ञेति** । 'नवेति विभाषे'त्येतत्संज्ञासूत्रार्थ इत्यर्थः । **कार्याणि**—सर्वनामसंज्ञादीनि । **नवार्थं**—नवाशब्दार्थम् । विभाषाशब्दस्याऽर्थसंज्ञात्वात् । क्वचित्तु तथैव पाठः । भाष्ये—**नवेत्युच्यते** इत्यस्य—तदर्थबोधको विभाषाशब्द उच्यते इत्यर्थः । **प्रतिषेधवाचिन इति** । 'प्रतिषेधवाच्ययं शब्द' इति प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । **नन्विति** । एवं च प्रदेशाऽऽनुगुण्येन प्रकृतसूत्रेऽपि न प्रत्यग्रवाचिनो ग्रहणमित्यर्थः ।

---

१ इदं क्वचिन्न ।

चिनः संप्रत्ययो भविष्यति । तद्यथा—'ग्रामो भवता गन्तव्यो नवः' । प्रत्यग्र इति गम्यते।

एतच्चैव न जानीमः—क्वचिद्व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देशः क्रियत इति । अपि चात्र कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसंबन्धे । तद्यथा—'यवागूर्भवता भोक्तव्या नवा' । यदा यवागूशब्दो भुजिना संबध्यते, भुजिर्नवाशब्देन, तदा प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति—'यवागूर्भवता भोक्तव्या नवा' । नेति गम्यते । यदा [तु] यवागूशब्दो नवाशब्देनाऽभिसंबध्यते, न भुजिना, तदा प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भवति । 'यवागूर्नवा भवता भोक्तव्या' । प्रत्यग्रेति गम्यते । न चेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्यभिसंबध्नीमः—'दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्ती'ति । किं तर्हि ? भवतिरभिसंबध्यते—'दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति विभाषे'ति ।

विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् ॥ ६ ॥

विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः† । किं कारणम् ? 'प्रतिषेधसञ्ज्ञाकरणात्' । प्रतिषेधस्येयं संज्ञा क्रियते ।

प्र०—न तु प्रतिषेधवाचिनो नवाशब्दस्य लिङ्गयोगोऽस्ति ।

एतच्चैवेति । नैव क्वचिद्व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देशः क्रियते इत्यर्थः । 'विभाषा सेनासुरे'ति यद्यपि समानलिङ्गो निर्देशस्तथापि भिन्नविभक्तित्वात्सामानाधिकरण्याऽभावः ।

अपिचेति । तत्र सामर्थ्याद्विशेषावगतिः । यदाऽप्राप्ते यवागूभोजने वाक्यमुदीर्यते तदा प्रत्यग्राऽर्थावगतिः । यदा त्वातुरं प्रति गुरुभोजननिषेधार्थमुच्यते, तदा निषेधाऽवगतिः । **न चेहेति** । क्रियायाः प्राधान्यात्सैव विभाषाग्रहणेन संबध्यते, नतु तदङ्गमित्यर्थः । तदेवं स्थितमेतत्—'नवा विधिपूर्वकत्वा'दिति ।

विध्यनित्यत्वमिति । विकल्प इत्यर्थः । नवाशब्द एकनिपातः प्रतिषेधवाची, तस्येहो-

---

उ०—**भिन्नेति** । अग्रे 'समानलिङ्ग'इति दर्शनाद्विशब्दो भिन्नार्थ इति भावः । **नत्विति** । अव्ययत्वादिति भावः ।

नैवेति । भाष्ये **क्वचित्क्रियत इत्येतच्चैव न जानीम'** इत्यन्वयः । **'नवा विधौ'**त्युक्तवतोऽयं ग्रन्थः । एवं च शास्त्रे समानलिङ्गनिर्देशस्य क्वाऽप्यभावान्न क्वापि प्रत्यग्राऽर्थावगतिरित्याशयः ।

ननूभयविधाऽन्वयसंभवे कथमन्यतरनिर्णय इत्यत आह—**तत्रेति** । **अप्राप्ते यवागूभोजन इति** । अकर्तव्यत्वेनाऽवगते इत्यर्थः । 'प्ररोचनाये'ति शेषः । **न तु तदङ्गमिति** । भवतिक्रियाकर्त्रुद्देश्यरूपं तदङ्गमित्यर्थः । भाष्ये **विभाषा भवन्ती**त्यत्र 'विभाषे'त्यग्रे 'सर्वनामानी'ति शेषः **'भवन्ति विभाषे'**त्यस्य 'सर्वनामानी'त्यादिः ।

ननु दिक्समासेऽपि नित्यनिषेधे 'न बहुव्रीहा'विति सामान्यसूत्रेणैव सिद्धे 'विभाषा दि'गिति

---

† ६ । १ । ३०

तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् ।

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'प्रसज्यप्रतिषेधात्' । प्रसज्य किंचिन्नवेत्युच्यते तेनोभयं भविष्यति ।

विप्रतिषिद्धं तु ॥ ८ ॥

विप्रतिषिद्धं तु भवति । अत्र न ज्ञायते 'केनाभिप्रायेण प्रसजति, केन निवृत्तिं करोती'ति ।

न वा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात् ॥ ९ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'प्रसङ्गसामर्थ्यात्' । प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधिर्भविष्यति, अन्यत्र प्रतिषेधविषयात् । प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यति, अन्यत्र विधिविषयात् ।

तदेतत्क सिद्धं भवति । याऽप्राप्ते विभाषा । या हि प्राप्ते कृतसामर्थ्यस्तत्र पूर्वेण विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् । एतदपि सिद्धम् । कथम् ? विभाषेति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ?

प्र०—पादानादिति भावः । परिहारान्तराभिधानाय तु' न बहुव्रीहावित्यसंबद्धं स्या'दिति नोक्तम् ।

सिद्धं त्विति । प्रतिषेधाद्विधिरनुमास्यते, ततो विकल्पः सेत्स्यतीत्यर्थः ।

विप्रतिषिद्धं त्विति । एकविषययोर्विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः ।

न वा प्रसङ्गेति । सामर्थ्याद्विधिप्रतिषेधयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः ।

महती संज्ञेति । तेन द्वावत्र संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः । यदि हि केवलः प्रतिषेधः

उ०—सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरत आह—**परिहारान्तरेति** । इति सिद्धे 'विभाषा दि'गित्यसंबद्धं स्यादित्यर्थः ।

ननु प्रसक्तस्य निषेधेऽभाव एव दृष्टो, न तु विकल्पोऽत आह—**प्रतिषेधादिति** । 'विभाषा श्वे'रित्यादौ पिद्विषये विधेरनुमानं करिष्यते इत्यर्थः । निषेधानुपपत्तिकल्पितशास्त्रेण प्रसज्येति वार्त्तिकार्थ इति भावः । एवं च षोडशिग्रहणाऽग्रहणवदेकविषयत्वाद्विकल्पसिद्धिरिति तात्पर्यम् । **तत इति** । अन्यथा कल्पितं शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । **प्रक्षालनाद्धी**ति न्यायविरोधान्न निषेधार्थमेव तदिति भावः ।

ननु विकल्पो विरुद्धविषय एवेति किमुच्यते **विप्रतिषिद्धं** त्विति, अत आह—**एकेति** । 'युगप'दिति शेषः । विप्रतिषेधोपपादकं भाष्यम् —**अत्र नेति** । **प्रसजति** । 'भाव'मिति शेषः ।

प्रसज्यते इति **प्रसङ्गो**—विधिः । **प्रतिषेधविषया**दित्यस्य कालविशेषविशिष्टात्ततोऽ**न्यत्र** तत्रैव कालान्तरविशिष्टे इत्यर्थः । निषेधसामर्थ्यलब्धोऽय**मर्थः** । सामर्थ्यात्प्रतिषेधविषयादन्यत्र विधिरित्युक्ते यत्फलितं तदाह **प्रतिषेधसामर्थ्याच्चे**ति । इदमपि पूर्ववद्व्याख्येयम् । तद्ध्वनयन्नाह—**पर्याय इति** ।

भाष्ये - **या हि प्राप्ते इति** । केवलोभयत्र विभाषारूपा चेत्यर्थः । **कृतसामर्थ्य इति** । **पूर्वेणैव** कॢप्तशास्त्रेणैव, विधिः **कृतसामर्थ्यो**—विहतविधिकल्पकनिषेधीयशक्तिक इत्यर्थः । एवं च तत्र

लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्—उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत नेति च, वेति च । तत्र या तावदप्राप्ते विभाषा, तत्र 'प्रतिषेध्यं नास्ती'ति कृत्वा 'वे'त्यनेन विकल्पो भविष्यति । या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थितं भवति—नेति च, वेति च । तत्र 'ने'त्यनेन प्रतिषिद्धे 'वे'त्यनेन विकल्पो भविष्यति । एवमपि—

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनाऽनुपपत्तिः ॥ १० ॥

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । किं कारणम् ?

भवतीति चेन्न प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

भवतीति चेत्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ।

नेति चेन्न विधिः ॥ १२ ॥

नेति चेद्विधिर्न सिध्यति ।

सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? पूर्वविधिमुत्तरो विधिर्बाधते । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थ

प्र०—संज्ञी स्यात्, संज्ञाकरणमनर्थकं स्यात्, विभाषाप्रदेशेषु 'ने'त्येव ब्रूयात् । तत्र समुदायस्येयं संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विकल्पप्रतिषेधावुपतिष्ठेते । अप्राप्तविभाषासु च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याऽव्यापाराद्विकल्प एवोपतिष्ठते ।

एवमपीति । यद्यपि विरुद्धयोरेका संज्ञा क्रियते, तथापि प्रदेशेषु युगपद्विरोधाद्भावाऽभावौ विधातुं न शक्येते इत्यर्थः ।

सिद्धं त्विति । उभयत्र विभाषासु प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तत इत्यर्थः । यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात् । आनु-

---

उ०—विधिकल्पनाऽभावात्प्रतिषेधमात्रप्रत्ययः स्यादिति भावः । एतद्भाष्यादपि सामान्यशास्त्रप्राप्तनिषेधे विकल्पं वदन्तो **मीमांसकाः** परास्ताः ।

महत्याः संज्ञाया इति । भाष्येण संज्ञैव न कर्तव्येति विवक्षितम्, न तु लघ्वी कर्तव्येति इत्याह—**यदि हीति** । **समुदायस्येति** । प्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्योभयस्येत्यर्थः । **विकल्पप्रतिषेधाविति** प्राप्तविभाषाविषये इत्यर्थः । **विकल्पएवोपेति** । उभयोः संज्ञाकरणेऽपि निषेधस्यान्वयाऽयोग्यत्वाद्द्वितीयस्यैवोपस्थितिरिति भावः । अत्राऽप्राप्तविभाषाशब्देन केवलाऽप्राप्तविभाषोच्यते ।

युगपदिति । अनवगतसंज्ञिद्वयक्रमोपस्थानस्य चोद्यमेतदित्यभिप्रायः । **भावाऽभावाविति** । इमावेव भाष्ये विधिप्रतिषेधशब्देनोक्तौ ।

भाष्ये—**पूर्वस्योत्तरेणेति** । **पूर्वस्य**—प्रतिषेधस्य, **उत्तरेण**—विकल्पेन । बाधश्चाऽत्र न निषेधप्रवृत्तिप्रतिबन्धः, किंतु तत्फलस्याऽभावनिष्ठसार्वकालिकत्वस्य प्रतिबन्ध इति बोध्यम् । नन्वेवमपि पूर्ववाक्येन

इत्युक्तम् ।

साध्वनुशासनेऽस्मिन् यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम् ॥ १४ ॥

साध्वनुशासनेऽस्मिन्छास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात् ।

प्र०—पूर्वी च यैव संज्ञाविधावाश्रिता सैव प्रदेशवाक्येष्वाश्रीयते । उभयत्रविभाषाऽर्था चेयं संज्ञा, प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्याऽनुपयोगात् । तथाहि प्राप्तविभाषासु पक्षे निवृत्तिः क्रियते, पक्षे तु प्रवृत्तिः स्थितैव । अप्राप्तविभाषासु च पक्षे कार्यस्य प्रवृत्तिः क्रियते, पक्षान्तरे त्वप्रवृत्तिः स्थितैवेति नास्ति तत्र संज्ञाफलम् । 'विभाषा श्वे'रित्यत्र तु यदि विधिमुखेन विभाषाश्रुतिः प्रवर्तते, पित्स्वेव संप्रसारणं विभाषा स्यात्, कित्सु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात् । अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा कित्स्वेव विकल्प इति, पित्सु न स्यात् । संज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिषेधे कित्सु प्रवृत्ते, पश्चाद्विधिमुखेन सर्वत्र पक्षे संप्रसारणस्य प्रवर्तनमिष्टं सिध्यति । यदा तु प्रतिलक्ष्यं भेदेन 'विभाषा श्वे'रित्यस्य व्यापारः क्वचिद्विधिमुखेन, क्वचित्प्रतिषेधमुखेन तदा संज्ञाकरणमन्तरेणापि सिध्यतीत्यशिष्योऽयं योग इति वक्ष्यते—'अशिष्यो वा विदितत्वा'दिति ।

साध्वनुशासन इति । साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य, साधुत्वस्यैव प्राधान्याद्विकल्पेन सम्बन्धः स्यान्न तु तदङ्गभूतानां समाससंज्ञादीनामिति भावः । ततश्च 'विभाषा श्वे'रित्यस्याऽयमर्थः स्यात्—'विभाषा श्वयतेः साधु संप्रसारणं भवति पक्षे त्वसाध्वि'ति ।

उ०—'न'शब्द एवादेशः स्यात्, तत्रार्थपरत्वे मानाऽभावादत आह—**इतिकरण इति** । एवं चोभयत्रापीति शब्दान्वय इति भाव । एवं चाऽर्थद्वयसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव वाक्यभेदेन क्रमेणान्वय इति भावः । एवं च केवलप्राप्तविभाषायामुभयत्रविभाषायां च क्रमेण निषेधविकल्पयोरुपस्थितिः, शुद्धाऽप्राप्तविभाषायां तु निषेधस्याऽन्वयाऽयोग्यत्वाच्छुद्धविकल्पोपस्थितिरिति तात्पर्यम् । पूर्वविकल्पाऽप्रवृत्तौ हेत्वन्तरमाह-**आनुपूर्वी चेति**। **अनुपयोगादिति** । **उभयगतिरिहे**त्युक्तेर्लोकगृहीतविकल्पे **शक्त्यै**व सिद्धेरिति भाव । **पक्षे निवृत्तिरिति** । एवं च तत्र निषेधतात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः । **अप्राप्ते ति** । तत्र विधितात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः ।

पित्स्वेवेति । तत्राऽप्राप्तेरिति भावः । एकस्योभयत्र तात्पर्यं तु न संभवतीत्याशयः । भावतात्पर्यकतालोभेन पिद्विषयतैव स्यादिति तत्त्वम् । अस्योभयत्रविभाषाविषयत्वं भाष्ये 'विभाषा श्वे'रित्यस्यैवोदाहरणदानेन बोधितम् । एवं च तदर्थमावश्यकेऽस्मिन्, अन्यत्रापि स्वशास्त्रगृहीतसङ्केतेनैव बोधान्न 'या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थित'मित्याद्युक्तभाष्यविरोध इति दिक् ।

'साधुत्वप्रतिपदानाच्छास्त्रस्ये'इति पाठः । **शास्त्रस्येति** कर्तुः शेषत्वे षष्ठी । कश्चित्तु 'साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वा'दिति पाठः । **प्राधान्यादिति** । 'यदिह परिनिष्ठितं तत्साध्वि'ति अर्थापत्तिकल्पितवाक्यस्यैव मुख्यत्वात्तेन मुख्यतया साधुत्वस्यैव विधानादित्याशयः । **तदङ्गभूतानामिति** । तदुद्देश्यभूतानामित्यर्थः । भाष्ये— **यस्य विभाषा क्रियत इति** । यत्सम्बन्धेन विभाषोच्यत इत्यर्थः । **समासश्चैव हीति** । हि—यतः समासो विभाषा क्रियते, समासो विभाषेत्युच्यते, तत्र समासोद्देशेन साधुत्वविधानात्तस्यैव विकल्पः स्यादिति भावः । साधुत्वं च जातिविशेषः । समासप्रकरणीयविभाषाऽधिकारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादाह—**विभाषा श्वेरिति** ।

समासश्चैव हि विभाषा, तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात् । अस्तु । यः साधुः स प्रयोक्ष्यते, असाधुर्न प्रयोक्ष्यते । न चैव हि कदाचिद्राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायामसाधुत्वमिष्यते । अपि च—

द्वैधाऽप्रतिपत्तिः ॥ १५ ॥

द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् । इच्छामश्च 'पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्या'दिति, तच्च न सिध्यति ।

यस्य पुनः कार्याः शब्दाः, विभाषाऽसौ समासं निर्वर्त्तयति । यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष न दोषः । कथम् ? न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते । किं तर्हि ? समाससंज्ञाऽभिसंबध्यते—'समास इत्येषा संज्ञा विभाषा भवती'ति । तद्यथा—'मेध्यः पशुर्विभाषितो मेध्योऽनड्वान्विभाषित' इति । नैतद्विचार्यते—अनड्वान्नान-

---

प्र०—**अस्तु यः यः साधुरिति** । यथा भक्ष्याऽभक्ष्यसंनिधौ भक्ष्यमेवोपादीयते ।

नचैव हीति । सर्वदा त्वस्य साधुत्वं, नोभयरूपत्वमित्यर्थः ।

द्वैधाऽप्रतिपत्तिरिति । साधुत्वविकल्पने विभाषाग्रहणस्योपयुक्तत्वाच्छिश्वियतुरित्यादि रूपं न सिध्यतीत्यर्थः । **यस्य पुनरिति** । एवं मन्यते—व्याकरणेनैव शब्दा उत्पाद्यन्ते, तन्मते विभाषाग्रहणेनाऽपूर्वत्वेन विधेयत्वात्संप्रसारणमेव विकल्प्यत इति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति ।

यस्यापीति । साधुत्वस्याऽपौरुषेयत्वादविकल्प्यत्वात्तदङ्गानामेव विकल्प । **तद्यथेति** । पशुत्वाऽनडुत्त्वयोरविकल्प्यत्वात्क्रिया विकल्प्यते । नन्वन्यत्रोक्तं—'**न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते**'—इति, इह तूक्तं-**संज्ञाऽभिसंबध्यते**-इति, ततश्च विरोधः । नैष दोषः । इह वृत्तिवाक्ययोर्मुख्यार्थभेदादभिन्नार्थत्वमाश्रित्योक्तम्। अन्यत्र तु व्यपेक्षैकार्थीभावभेदाद्भिन्नार्थत्वमाश्रित्यैकार्थी-

---

उ०—साधुत्वविकल्पे दूषणमाह भाष्ये-**न चैवेत्यादिना** । तद्व्याचष्टे-**सर्वदा त्विति** । सादृश्यादसाधुत्यागपुरःसरं साधूपादानं दुष्करमित्यपि बोध्यम् ।

तत्र **साध्वनुशासन** इत्युक्त्या—शब्दनित्यत्वपक्ष एवायं दोषः, न तु कार्यत्वपक्षे—इत्युक्तम् । तदुपपादकं—'**यस्य पुन**'रित्यादिभाष्यम् ।

प्राधान्यात्साधुत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति यदुक्तं, तत्राह—**साधुत्वस्येति** । 'संज्ञायाः श्रुतत्वेन, साधुत्वस्याऽश्रुतत्वेन श्रुतस्य श्रुतेनैव संबन्धस्य न्याय्यत्वात्प्रयोगाऽसमवायिलडादिस्थले श्रुते विधेयत्वस्यावश्यकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । **पशुत्वेति** । साक्षाच्छ्रूयमाणेऽप्ययोग्यत्वाद्यदा न संबन्धस्तदा, किं वक्तव्यमश्रूयमाणेऽयोग्ये संबन्धो नेतीत्यर्थः । **अन्यत्रेति** । **समर्थसूत्रे** । **मुख्यः**-प्रधानः । **अभिन्नार्थत्वमिति** । एवं च तदर्थे कश्चित्साधुत्वेनान्वाख्यायमानोऽनन्वाख्यातस्य तदर्थकस्याऽन्यस्य निवर्त्तकः स्यादिति तस्यापि साधुत्वार्थं **विभाषाधिकार** आवश्यक इति भावः । वाक्ये—व्यपेक्षा परस्पराकाङ्क्षारूपा, पदार्थानामपृथगुपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभावो—वृत्तिविषयः । एवं च वृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वान्न वाक्यानुशासनाय विभाषाग्रहणम् । किंतु वृत्तिविषये एव संज्ञाविकल्पार्थं वाच्यम् । न च वृत्तौ संज्ञायाः स इष्यते । तस्मादेकार्थीभावस्यैव मन्दमत्यनुग्रहाय स विशेषणमिति तत्रोक्ततात्पर्यमित्यविरोध इति भावः । भाष्ये—**समाससंज्ञे**त्यस्य

ड्वानिति । किं तर्हि ? आलब्धव्यो नालब्धव्य इति ।

कार्येषु युगपदन्वाचययौगपद्यम् ॥ १६ ॥

कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते, तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति । 'तव्यत्तव्यानीयरः' [३ । १ । ९६] 'ढक् च मण्डूकात्' [४ । १ । ११९] इति ।

यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः, प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे । ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येष न दोषः । कथम् ? 'प्रत्ययः परो भवती'त्युच्यते† । न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवोऽस्ति ।

प्र०—भावे एव संज्ञाया भावाऽभावौ नेष्येते इत्युक्तमित्यविरोधः ।

नित्यवादी कार्ये पक्षे दूषणमाह—**कार्येष्विति** । युगपद्भावे युगपच्छब्दो वर्तत इति द्वन्द्वः कृतः । अन्वाचयः समुच्चयोऽभिमतो, यस्य चकारेण स्वरितत्वेन वा विधानम् । यस्य कार्याः शब्दाः स प्रयोगनिरपेक्षः शब्दानन्वाचष्ट इति तव्यादीनां युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति ।

नचैकस्या इति । **ननु** व्यवहितेऽपि परशब्दः प्रवर्तते । सत्यम् । अन्तरालस्थमनपेक्ष्यानन्तर्यमारोप्य तत्र परशब्दप्रयोगः । निर्दिष्टग्रहणं त्वानन्तर्यार्थमिति कुतो व्यवहितस्य प्रयोगः । कथं तर्ह्युक्तम्—**'एका प्रकृतिर्बहवश्च यत्र'** इति ? तत्र यत्राकृतेरेकत्वात्तस्याश्च परत्वादानन्तर्याच्चाऽदोषः । तव्यदादयस्त्वेकाकृतियुक्ता न भवन्ति ।

उ०—तद्विषयैकार्थीभाव इत्यर्थः ।

ननु युगपच्छब्दस्यैककाल इत्यर्थकस्य सप्तम्यर्थवृत्तेरन्वाचयशब्देनाऽतादृशेन कथं द्वन्द्व इत्यत आह—**युगपद्भाव इति** । 'कार्येषु शब्देषु यौगपद्यान्वाचयविषये तेषां यौगपद्यं युगपत्प्रयोगः प्राप्नोती'ति वार्तिकाक्षरार्थः । भाष्ये—'युगपद्वचनते'ति बहुव्रीहेस्तल् । **अन्वाचयेनेत्युक्त्वा ढक्चेति** समुच्चयोदाहरणमसङ्गतमित्यत आह—**समुच्चय इति । स्वरितत्वेन वेति** । यथा **काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठाविति** वर्त्तमाने **वाहीकग्रामेभ्यश्चे**त्यत्र । नित्यशब्दवादे तु प्रयोगदृष्टानामेव शास्त्रे काल्पनिकविधेयत्वेनेष्टप्रत्ययविभागसिद्धिः । रेखागवयन्यायस्याद्यन्ताविति सूत्रे भाष्य एव वक्ष्यमाणत्वात् ।

व्यवहितेऽपीति । लोके तथा दर्शनादिति भावः । **आनन्तर्यमारोप्येति** । अनेन परादिशब्दानामव्यवहित एव प्रवृत्तिः, अत एव **व्यवहिताश्चे**ति **सूत्रं** सार्थकमिति भावः । **शास्त्रे** तु सर्वथा न व्यवहिते प्रवृत्तिरित्याह **निर्दिष्टग्रहणं त्विति** । **तुश्चाऽर्थे** । **छन्दसि परेऽपि परश्चे**त्यादावपि उत्तराङ्गविकल**तस्मादिति** परिभाषायाः प्रवृत्तेरिति भावः । **कथं तर्हीति** । **सरूपसूत्रे** इति भावः । **एकाकृतीति** । एकानुपूर्वी हि एकाकृतिरत्र ।

---

† ३ । १ । २

नापि ब्रूमः प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति । किं तर्हि ? 'कर्तव्य'मिति प्रयोक्तव्ये युगपद् द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । 'अर्थगत्यर्थः शब्द-प्रयोगः' । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्, 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति ।

आचार्यदेशशीलने च तद्विषयता ॥ १७ ॥

आचार्यशीलनेन देशशीलनेन च यदुच्यते, तस्य तद्विषयता प्राप्नोति । 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' [६ । ३ । ६१] 'प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्' [४ । १ । १६०] इति गालवा एव ह्रस्वान्प्रयुञ्जीरन्, प्राक्षु चैव हि फिन् स्यात् । तद्यथा—'जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदानमवाद्यत्तस्मान्नाऽजामदग्न्यः पञ्चावत्तं जुहोति' ।

यस्य पुनर्नित्याः शब्दा, गालवग्रहणं तस्य पूजार्थं, देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् । ननु च यस्यापि कार्याः शब्दास्तस्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं स्याद्देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् ।

प्र०—**नापि ब्रूम इति** । एकस्याः प्रकृतेः सर्वे भवन्तीति न ब्रूमः । किं तर्हि ? प्रत्ययान्तरेण प्रकृत्यन्तरस्याऽऽक्षेपात्कर्तव्यमिति प्रयुयुक्षिते करणीयादीनामपि प्रयोगः प्राप्नोति ।

अर्थगत्यर्थ इति । 'तव्यत्तव्यानीयर' इत्यस्माद्वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते तत्प्रतिपादकानि—'धातोस्तव्यद्भवति भावकर्मणो'रित्यादीनि । तत्र कर्तव्यशब्देन तस्याऽर्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दो न प्रयुज्यते ।

आचार्येति । आचार्यस्य देशस्य च पुनः पुनः संकीर्तनमाचार्यदेशशीलनं, तत्र तस्य शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्यात् । सर्वप्रयोक्तृत्वप्रसङ्गे गालवस्येति नियमार्थं स्यात् । **यस्य पुनरिति** । अनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्य नित्यत्वपक्षे नास्ति प्रयोक्तृत्वनियमः । केवलं गालवः स्मर्तृत्वेन स्मृतोऽस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमिति पूजार्थमाचार्यग्रहणम् । शास्त्रस्य ह्यनाद्यर्थप्रतिपादकत्वात्पूजा भवति । **कीर्त्यर्थमिति** । कीर्तौ सत्यां तेषां स्वर्गाद्यवस्थानं स्थिरं भवति यथा इन्द्रद्युम्नादीनाम् ।

ननु च यस्यापीति । कार्यपक्षेऽपि पूजा शक्यते व्याख्यातुं—'यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं

उ०—भाष्ये—**नापि ब्रूम** इत्यस्य नैव ब्रूम इत्यर्थः ।

अर्थोऽपि समुदायस्येति शङ्कमानं प्रत्याह—**तव्यदिति** । प्रत्ययादिसंज्ञा**स्तव्यत्तव्यानीयर** इति बहुवचननिर्देशात्प्रत्येकमिति प्रत्येकमेव भावाद्यर्थकत्वमिति भावः ।

पुनः पुनः संकीर्तनमिति । अत्र **पुनः पुनरि**त्यस्योपयोगश्चिन्त्यः । एकैकस्मिन् शास्त्रे तदभावाच्च । तस्मात्संकीर्तनमात्रमेवाऽत्र **शीलन**मिति बोध्यम्; तेन यत्कार्यमुच्यते इति वार्त्तिकाक्षरार्थः । अत एवाग्रे भाष्ये **तत्कीर्तने** चेत्येवोक्तम् । तद्विषयत्वमुपपादयति—**सर्वप्रयोक्त्रिति** । 'इको ह्रस्वो भवति, तत्प्रयोक्तृत्वं च गालवस्ये'त्यादिक्रमेण **सूत्रार्थः** । भाष्ये—**प्राक्षु चैवेति** । प्राग्देश एव फिन्प्रयोगः स्यादित्यर्थः । **अनादित्वादिति** । एवं च गालवाऽतिरिक्तशिष्टैरपि प्रयुज्यमानत्वान्नियमाऽसंभवः । किंचैतत्पक्षे **शास्त्रं** रेखागवयन्यायेन कल्पितशब्दविषयमिति कल्पितशब्दे प्रयोक्तृनियमाऽसंभव इति भावः । **शास्त्रस्य**

तत्कीर्तने च द्वैधाऽप्रतिपत्तिः ॥ १८ ॥

तत्कीर्तने च द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् । इच्छामश्च पुनराचार्यग्रहणेषु देशग्रहणेषु च द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति, तच्च न सिध्यति ।

अशिष्यो वा विदितत्वात् ॥ १९ ॥

अशिष्यो वा पुनरयं योगः । किं कारणम् ? 'विदितत्वात्' । यदनेन योगेन प्रार्थ्यते तस्याऽर्थस्य विदितत्वात् । येऽपि ह्येतां संज्ञां नारभन्ते तेऽपि'विभाषे'त्युक्तेऽनित्यत्वमवगच्छन्ति । याज्ञिकाः खल्वपि संज्ञामनारभमाणा 'विभाषे'त्युक्तेऽनित्यत्वमवगच्छन्ति । तद्यथा—"मेध्यः पशुर्विभाषितो मेध्योऽनड्वान्विभाषितः" इति । आलब्धव्यो नालब्धव्य इति गम्यते ।

आचार्यः खल्वपि संज्ञामारभमाणो भूयिष्ठमन्यैरपि शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययति-

---

प्र०—प्रयुक्तं तस्मात्त्वमपि प्रयुङ्क्ष्वे'ति स्तुत्यर्थोऽर्थवादः स्यादित्यर्थः ।

इदानीं कार्यपक्षे दूषणमाह—**तत्कीर्तन इति** । कार्यपक्षेऽयमर्थः स्यात्—'यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्प्रयोक्तव्य'मिति ततश्च ह्रस्वत्वस्य विकल्पो न स्यात् । नित्यत्वपक्षे तु गालवो ह्रस्वस्य स्मर्ताऽन्यो दीर्घस्येति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्पः सिध्यतीति नित्यपक्ष एव युक्तः ।

अशिष्यो वेति । 'वा'शब्दो विकल्पे । तेनाकृतिपक्षे उभयत्र विभाषार्थं सूत्रं कर्तव्यम् ।

उ०—**प्रामाण्यमिति** । एवं च पूजार्थमित्यस्य स्वशास्त्रपूजार्थमित्यर्थ इति भावः । तदेवाह-**शास्त्रस्य हीति** । भाष्ये—**देशग्रहणं चेति** चेनाऽऽचार्यग्रहणम् । देशग्रहणस्य पूजार्थत्वं तु वक्तुमशक्यम् । देशस्य स्मर्तृत्वाद्यभावादिति भावः । **स्थिरं भवतीति** । ततश्च देशकीर्तौ तद्देशीयानां स्वरवस्थानमित्यर्थः । तेन च पाणिनेरपि तदिति भावः । ननु नित्यशब्दवादे गालवादिग्रहणस्य पूजार्थत्वे ह्रस्वाऽभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं न स्यात् । तत्पक्षे सल्लघूपायेन साध्वसाधुविवेकाय शास्त्रमिति चेन्न । 'गालवः स्मर्ता नान्य' इति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्पसिद्धेः । वाग्रहणे एव कर्त्तव्ये गालवग्रहणं व्यर्थमिति शङ्कानिरासार्थं तु भाष्ये **पूजार्थमि**त्युक्तम् ।

भाष्ये—**तत्कीर्तने चेति** । आचार्यदेशकीर्त्तने चेत्यर्थः । 'यस्य कार्याः शब्दास्तस्ये'ति शेषः । तदेवाह—**इदानीमिति** । **प्रयुक्तमिति** । कृतमित्यर्थः । **नित्यपक्षे त्विति** । कार्यपक्षे त्वेवं वक्तुमशक्यं,—यतो गालवेन कृतोऽतः कर्तव्यः, नान्येन कृतोऽतो न कर्त्तव्य इति अन्येन कृतस्य पुनः करणवैयर्थ्यात् । नह्यन्यकृतस्य पुनः करणमस्ति । नाप्यन्येनाऽकृतस्याऽकरणम् । तादृशस्यैव करणात् । एतेनाऽन्येन कृतस्याऽनुवादोऽन्याऽकृतत्वबोधनद्वारा विकल्पबोधक इति परास्तम् । पाणिनिकृतानामपि 'पचो व' इत्यादीनामन्याऽकृतत्वेन तेषामपि विकल्पापत्तेश्च । तस्मात्कार्यवादोऽसङ्गत इति दिक् ।

ननु लोकतोऽनित्यत्वार्थलाभेऽपि निषेधविकल्पयोरलाभ इत्यत आह भाष्ये—**आचार्यः खल्वपीति** । एवं च ह्वक्रोरित्याद्युभयत्र विभाषायां यथा तत्र तयोर्लाभस्तथा विभाषापदघटितेऽपि भविष्यतीति नार्थः

बहुलम्, अन्यतरस्याम्, उभयथा, वा, एकेषामिति ।

अप्राप्ते त्रिसंशयाः ॥ २० ॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामोऽप्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति—प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

द्वन्द्वे च, विभाषा जसि [१ । १ । ३१, ३२] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं

प्र०—व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदात्क्वचित्किञ्चिल्लक्षणं विधिमुखेन प्रवर्तते, क्वचिन्निषेधमुखेन प्रवर्तत इतीष्टसिध्या सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः ।

अप्राप्ते इति । अधिकारोऽयम् । **त्रिसंशया** इति । त्रिष्वर्थेषु संशयो यासु तास्त्रिसंशयाः ।

द्वन्द्वे चेति । प्रकरणोपलक्षणार्थमेतदुपात्तम् । 'प्रथमचरमतये'त्यत्र तयग्रहणे संशयः ।

उ०—सूत्रेणेति भावः । **वाशब्दो विकल्पे इति** । यत्तु अर्थस्य संज्ञित्ववद्विभाषापदार्थस्यैव संज्ञात्वं, तत्राऽपीतेः संबन्धात् । न च पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावेनाऽन्वयाऽसंभवः । विकल्पवाचिपदस्य तदर्थे लक्षणाऽभ्युपगमात् । एवं च लक्षणातात्पर्यग्राहकमिदं सूत्रम् । अर्थे न संज्ञात्वमिति चेत् । तदर्थाभिप्रशब्दमात्रस्य संज्ञात्वमस्तु, इतिशब्दसंबन्धसामर्थ्यादिति, तन्न । एकस्याऽनेकसंज्ञायाः शास्त्रेऽदर्शनात्, 'अनाकृतिः संज्ञे'ति वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । **तेनाकृतीति** । तत्पक्षे लिट्त्वजातौ विधिमुखेन प्रवृत्तौ पित्येव स्यात्, न तु सर्वत्रेति सूत्रं कर्त्तव्यम् । सति च सूत्रे लिट्त्वजातौ प्राप्तस्य निषेधे तस्यामेव विकल्पो विधीयमानः सर्वत्र सिध्यतीति भावः । प्रत्याख्यानाशयमाह—**व्यक्तिपक्षेत्विति** । **क्वचिद्विधिमुखेने**त्यन्वयः । **किंचिल्लक्षणम्**—उभयत्रविभाषारूपम् । उत्तरत्र तु 'क्वचित्प्रतिषेधमुखेने'त्येव पाठः । परे तु—आकृतिपक्षे किं तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयं लक्षणम्, उत—तज्जात्याश्रययत्किंचिद्विषयम् ? नाद्यः । सूत्रारम्भेऽपि 'न'पदघटितवाक्यस्य तद्विषयताया वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य यत्किंचिद्विषयता, 'वा'घटितस्य सर्वविषयतेति तु दुर्लभम् । नान्त्योऽपि । 'न ब्राह्मणं हन्या'दित्यादौ जातिपक्षे सर्वव्यक्तिविषयताया एव दृष्टत्वात् । किंच तत्र किं विधिमुखप्रवृत्त्या पिद्विषयत्वं, निषेधमुखप्रवृत्त्या किद्विषयत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहात्सूत्रं विनाप्युभयमुखेन प्रवृत्ताविष्टसिद्धेः । न च भावतात्पर्यकता पिद्विषयत्वे विनिगमिका । 'विभाषोपयमने' इत्यादौ त्रिसंशयत्वाऽनुपपत्तेः । भावतात्पर्यकतालोभेनाऽप्राप्तविभाषात्वस्यैव संभवात् । विप्रतिषेध शास्त्रबलात्तेष्वभावतात्पर्यकताऽपि स्यादिति चेत्, प्रकृतेऽपि तुल्यम् । तस्मात्पक्षद्वयेऽपि सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यतात्पर्यम् । किं च सूत्रे कृते त्रिसंशयप्राप्तविभाषास्वपि तत्प्रवृत्तिः स्यादिति सोच्छिद्यतैव । लक्ष्यानुसारादप्रवृत्तौ तु सूत्रं व्यर्थमेवेति भाष्याशयः । एतदेव ध्वनयंस्त्रिसंशयाप्राप्तविभाषां दर्शयति । त्रिसंशयास्वप्राप्तविभाषात्वमेवेति भ्रमनिरासायेतरयोरपि कथनमित्याहुः ।

इत उत्तरमित्यस्य लाभे युक्तिमाह—**अधिकार इति** । संशयत्रयस्य क्वाप्यभावादाह—**त्रिष्विति** ।

'द्वन्द्वे च विभाषा जसी'त्युक्त्वोभयशब्दोदाहरणमसङ्गतमत आह—**उपलक्षणेति** । 'विभाषा जसी'त्यस्य द्वन्द्वविषयतया, द्वन्द्वे च संज्ञानिषेधेन सर्वनामसंज्ञीयाऽप्राप्तविभाषात्वनिश्चयेन, निषेधीयप्राप्तविभाषात्व-

वोभयत्र ? उभयशब्दः सर्वादिषु पठ्यते, तयपश्चाऽयजादेशः क्रियते† । तेन वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । अप्राप्ते । अयच् प्रत्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरम्, 'उभयी'ति ईकारो न प्राप्नोति । माभूदेवं, 'मात्रच' इत्येवं भविष्यति‡ । कथम् ? 'मात्र'जिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? 'मात्र'शब्दात्प्रभृत्याऽयचश्चकारात्+ । यदि प्रत्याहारग्रहणं 'कति तिष्ठन्ति' अत्रापि प्राप्नोति । 'अत' इति वर्तते× । एवमपि 'तैलमात्रा

प्र०—तत्र'तय'शब्देन 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया'मिति वाऽन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा केवलस्य प्रयोगाऽभावात्तदन्तस्यैव सर्वनामत्वसम्भवात्प्रत्ययग्रहण इति परिभाषया तदन्तविधिः । तत्र यदि सर्वादिग्रहणेन तयाऽन्तं विशेष्यते । नेमशब्दोऽव्यभिचारात्, प्रथमादयस्त्वसंभवान्न विशेष्यन्ते, तदोभयशब्दस्य जसि नित्या संज्ञा विभाष्यत इति प्राप्तविभाषा स्यात् । अथ 'सर्वादीनी'ति निवृत्तं, पूर्वविप्रतिषेधश्च, तदाऽप्राप्तविभाषा । अथ परविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषा ।

प्रत्ययान्तरमिति । आदेशपक्षे पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रत्ययान्तरपक्ष आश्रितः । **'उभादुदात्तो नित्य'**मित्यत्र **'तयस्ये'**ति नानुवर्तते, तदा प्रत्ययान्तरमयज्भवति ।

तैलमात्रेति । प्रत्याहारे सति चकारेण मात्रशब्दो न विशेषित इति 'हृयामाश्रुभसिवसिभ्यस्त्रन्नि'ति त्रन्नन्तादपि मात्रशब्दान्ङीप्प्रसङ्गः ।

उ०—निश्चयेन वा त्रिसंशयत्वाऽभावादिति भावः । 'द्वन्द्वे' इत्यस्याऽसंबन्धे पूर्वादीनां जसि विकल्पारम्भो व्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् । ननु तयशब्देऽपि कथं संशयः, प्रथमादिसूत्रेण प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा, सर्वादिसूत्रेण तूभयशब्दस्य समुदायस्येति भिन्नविषयत्वेनाऽप्राप्तविभाषात्वनिर्णयादत आह—**तत्रेति** । **'तयशब्देने'**त्यस्य 'तदन्तविधि'रित्यनेनान्वयः । अन्वर्थत्वेन कथं तदन्तविधिरत आह—**केवलस्येति** । **सर्वनामत्वसंभवात्**—सर्वार्थबोधकत्वसंभवात् । तथा च तस्य सर्वार्थबोधकत्वाऽभावात्सामर्थ्येन संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिरिति भावः । **पूर्वविप्रतिषेधश्चेति** । सर्वादित्वनिबन्धना संज्ञा जस्भिन्ने सावकाशा, द्वितयादिषु च विकल्पः, उभयशब्दे जस्युभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधः । न च नित्या संज्ञाऽन्तरङ्गा, अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । तथाहि—न **'अन्तरङ्गं बलीय'** इत्यस्या अत्र विषयः, युगपत्प्राप्त्यभावात् । जसादेः सर्वनाम्नो विहितत्वसंपत्तये तस्याः पूर्वमेव प्रवृत्तिः, अस्यास्तु जसुत्पत्त्यनन्तरमिति स्पष्टमेव । नाप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यस्याः, अन्तरङ्गोत्तरं बहिरङ्गप्राप्तेरनया तत्प्रवृत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् । बहुशस्तथा सत्त्वात् । तदुत्तरमप्येतत्प्रवृत्त्या पक्षे तदभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं पूर्वादिष्विव त्रिसंशयत्वस्य भाष्योक्तस्याऽसङ्गत्यापत्तेश्चेति दिक् । भाष्ये—**तेन वेत्यादि** । तेन नित्ये प्राप्ते वा, अन्यत्राऽप्राप्ते वेत्यन्वयः ।

प्रत्ययान्तरेति । एवं चोभयशब्देऽस्याऽप्राप्तेरप्राप्तविभाषात्वमेवेति भावः ।

न विशेषित इति । न प्रत्याहारघटक इतरव्यावर्त्तकः, समुदायानुबन्धस्याऽवयवानुबन्धत्वाऽभावादिति भावः ।

---

† ५ । २ । ४४ ‡ ४ । १ । १५ + ५ । २ । ३७—४३ मात्रच्प्रत्याहारे चायचः सन्निवेशादुभयीत्यत्र ङीप् भविष्यति । × ४ । १ । ४

घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति। सदृशस्याऽप्यसंनिविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहारेण ग्रहणम्।

ऊर्णोर्विभाषा [१ । २ । ३]॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः। कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र? असंयोगाल्लिट् कित् [१ । २ । ५] इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति। अप्राप्ते। अन्यद्धि कित्त्वम्, अन्यन्ङित्त्वम्।

एकं चेन्ङित्कितौ ॥

यद्येकं ङित्कितौ, ततोऽस्ति सन्देहः। अथ हि नाना, नास्ति सन्देहः। यद्यपि नाना, एवमपि सन्देहः। कथम्? प्रौर्णुवीति। सार्वधातुकमपित् [१ । २ । ४] इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति। अप्राप्ते।

विभाषोपयमने [१ । २ । १६]॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः। कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं

प्र०—**सदृशस्यापीति**। प्रमाणे वर्तमानात्प्रमेये यो मात्रज्विहितः स प्रत्याहारेण गृह्यते इत्यर्थः।

ऊर्णोर्विभाषेति। 'विभाषोर्णो'रिति सूत्रं यद्यसंयोगाल्लिट् किदित्यत्राऽनुवर्तते ऊर्णुश्चाऽसंयोगान्त एवेत्यसंयोगग्रहणाद्वाक्यभेदेनोर्णोः परस्येडादेर्लिटो नित्यं कित्त्वं प्राप्तं विकल्प्यते, ततः प्राप्तविभाषा। इडुपजीवनार्थं तु स्थानान्तरे सूत्रं पठितम्। अथ तत्र सूत्रं नानुवर्तते, परविप्रतिषेधश्च, ततोऽप्राप्तविभाषा। अथ पूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्रेति संशयः। **अन्यद्धीति**। व्यपदेशातिदेशोऽयमिति कित्त्वङित्त्वयोर्भेदः।

एकं चेदिति। कार्याऽतिदेशपक्षे गुणनिषेधस्य कार्यस्यैकत्वादेकत्वमनयोरित्यर्थः। **प्रौर्णुवीतीति**। लङ उत्तमैकवचनम्। 'सार्वधातुकमपि'दित्यत्र यदि 'विभाषोर्णो'रित्येतद्वाक्यभेदेन संबध्यते ततः प्राप्तविभाषा। अथाऽसम्बन्धः, पूर्वविप्रतिषेधश्च, तत उभयत्र विभाषा, परविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते।

विभाषोपयमन इति। यदा गन्धनाङ्गमुपयमनं तत्र गृह्यते, तदा प्राप्ते। पूर्ववि-

---

उ०—**प्रमाणे इति**। तादृशस्यैव तत्संनिवेशे सत्त्वादिति भावः।

भाष्ये—**ऊर्णोर्विभाषेति**। ऊर्णोर्धातोः कित्त्वविषयविभाषेत्यर्थः। 'वाक्यभेदेने'त्यस्य 'विकल्प्यत' इत्यनेनान्वयः। इदं सर्वं ङित्त्वकित्त्वयोरैक्याऽभिमानेन। किमर्थं तर्हि पुरस्तात्कृतमत आह—**इडुपेति**।

शङ्कते—भाष्ये **अन्यद्धीति**। **तद्व्याख्याभेद इति**। तथा च त्रिसंशयत्वाऽनुपपत्तिरिति भावः।

गुणनिषेधस्येति। यद्यपि ङित्कित्कार्याणि भिन्नानि बहूनि सन्ति, तथाप्यूर्णोतावन्याऽसंभव इतिभावः।

इत्यत्रेति। इत्यत्रैवेत्यर्थः। **वाक्यभेदेनेति**। पृथक्पाठसामर्थ्यादिति भावः। **परविप्रतिषेधेत्विति**। 'विज इ'डित्यतोऽर्थाधिकारादत्रेडागम एव गृह्यत इति पक्षे त्वित्यपि बोध्यम्।

'यमो गन्धने' विभाषोपयमने' इत्येते सिचः कित्त्वविधायके। **यदेति**। **गन्धनं—सूचनम्**। **उपयमनं—स्वीकारः**। **गन्धनाङ्गमिति** बहुव्रीहिः। तत्र गन्धनपूर्वकस्वीकरणे यदि कित्त्वविकल्पः, ततः प्राप्तविभेत्यर्थः।

वोभयत्र ? गन्धने [१ । २ । १५] इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । अप्राप्ते । गन्धन इति निवृत्तम् ।

अनुपसर्गाद्वा [१ । ३ । ४३] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' [१ । ३ । ३८] इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । अप्राप्ते । वृत्त्यादिष्विति निवृत्तम् ।

विभाषा वृक्षमृगादीनाम् [२ । ४ । १२] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'जातिरप्राणिनाम्' [२।४।६] इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । अप्राप्ते । 'जातिरप्राणिना'मिति निवृत्तम् ।

उषविद्जागृभ्योऽन्यतरस्याम् [३ । १ । ३८] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? प्रत्ययान्तादिति† वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

प्र०—प्रतिषेधेऽप्राप्ते । परविप्रतिषेधे तूभयत्र वेति संन्देहः । **जातिरिति** । चर्मादिमयास्तदा मृगादयो ग्राह्याः । **निवृत्तमिति** । तन्निवृत्तौ च गौणत्वाच्चर्मादिमयानामग्रहणम् ।

प्रत्ययान्तादिति वेति । कथं पुनः प्रत्ययान्ताः शब्दा रूपान्तरयुक्ता उषादिव्यपदेशं लभन्ते ? उच्यते—'सनाद्यन्ता धातव' इत्यस्य यदाऽयमर्थो व्याख्यायते—'धातवः सनाद्यवयवा भवन्ति धातूनामन्तावयवाः सनादयो भवन्ति, यथा समासान्ताष्टजादयः', तदा पूर्वोक्तचोद्याऽभावः ।

उ०—परभूतासु 'दीपजने'ति भिन्नासु अप्राप्तविभाषासु पूर्वविषयनिवृत्तिः पूर्वविप्रतिषेधाङ्गीकारश्चाऽप्राप्तविभाषात्वे वीजमिति बोध्यम् ।

'वृत्तिसर्गे'त्यात्मनेपदविधायकम् । ननु मृगादीनां प्राणित्वा'दप्राणिना'मिति नित्येप्राप्ते' इत्ययुक्तम्, मृगादिविषये एव च त्रिसंशयत्वादत आह—**चर्मादीति** ।

प्रत्ययान्ता इति । प्रत्ययः सनादिरन्तावयवो येषामित्यर्थः । उषादयश्च तदेकदेशा, न प्रत्ययान्तरूपा इति भावः ।

संज्ञासंज्ञिसंबन्धार्थ इति । अत एव क्यजाद्यन्तानां संज्ञासिद्धिः । आवृत्तौ तु गौरवमिति भावः । केचित्तु—प्रत्ययान्ता'दित्यनुवृत्तौ उषादिभ्यः कर्तृक्विबन्त प्रकृतिकाचारक्विबन्तेभ्य एव स्यादिति प्राप्ते विभाषा, तन्निवृत्तौ पूर्वविप्रतिषेधेऽप्राप्तविभाषा । निवृत्तौ परविप्रतिषेधे उभयत्रेति भाष्याशयः । **प्रत्ययान्ता धात्वन्तरा-**

---

† ३ । १ । ३५

अप्राप्ते । प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणि ।

दीपादीनां विभाषा [३ । १ । ३८] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'भावकर्मणोः' [३ । १ । ६६] इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । अप्राप्ते । कर्तरीति हि वर्तते‡ । एवमपि सन्देहो 'न्याय्ये वा कर्तरि, कर्मकर्तरि वे'ति । नास्ति सन्देहः । सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवत्यकर्मकाश्च दीपादयः । अकर्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । कर्मातिदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति, कर्तृस्थभावकाश्च दीपादयः ।

विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु [३ । ४ । २४] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'आभीक्ष्ण्ये' [३ । ४ । २२] इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । अप्राप्ते । 'आभीक्ष्ण्ये' इति निवृत्तम् ।

तृन्नादीनां विभाषा [६ । २ । १६१] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं

प्र०—प्रत्ययान्ता इति । 'सनाद्यन्ता धातव' इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थ इति भावः ।

भावकर्मणोरिति वेति । 'चिण्भावकर्मणो'रित्यत्र सूत्रे यदि दीपजनेत्येतत्सूत्रमनुवर्त्त्य वाक्यभेदेन संबन्धः क्रियते पृथक्पाठसामर्थ्यात्तदा प्राप्तविभाषा । अथ नाऽनुवर्तते परविप्रतिषेधश्च, तदाऽप्राप्तविभाषा । पूर्वविप्रतिषेधे तूभयत्र विभाषेति संशयः । अकर्मकाश्चेति । यद्यपि बुधिः सकर्मकस्तथापि एकपरिहारोपन्यासार्थमविशेषेणैतदुक्तम् । सोपसर्गा इति । अर्थान्तरवृत्तित्वात्, अनुभवतिवदिति भावः । कर्तृस्थभावकाश्चेति । 'अचः कर्तृयकी'त्यत्र 'जायते स्वयमेवे'त्युदाहृतं, तस्य ण्यर्थवृत्तित्वात्कर्मस्थभावकत्वमिति नास्ति तेनाऽस्य विरोधः ।

आभीक्ष्ण्य इति निवृत्तमिति । पूर्वविप्रतिषेधश्चेति भावः ।

तृन्नादीनामिति । 'आक्रोश' इत्यत्र यद्यचकौ नानुवर्तेते, ततोऽयं संशयः ।

उ०—णीति । अस्यायं भावः—हलन्तेभ्य आचारक्विपोऽनभिधानमेव । इतरप्रत्ययान्तास्तु नोषादय इत्यप्राप्तविभाषात्वमेवेति वदन्ति ।

एकपरिहारः—कर्मस्थभावकत्वाऽभावरूपः । ननु कर्तरीत्यनुवृत्तिर्व्यर्था, कर्मणि, भावे, कर्मकर्त्तरि च परत्वाच्चिण्भावकर्मणोरित्यस्य प्रवृत्तेरिति चेन्न, विप्रतिषेधलब्धार्थस्यैव स्फुटत्वाय अनुवृत्त्या प्रदर्शनादिति दिक् ।

तृन्नादीनामिति । 'आक्रोशे च' 'संज्ञायां' 'विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिष्वि'ति सूत्रे इत्यर्थः । यद्यचका-

---

‡ ३ । १ । ४८

वोभयत्र ? 'आक्रोशे' [६ । २ । १५८] इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । अप्राप्ते । 'आक्रोशे' इति निवृत्तम् ।

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् [६ । ३ । ५९] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' [६ । ३ । ५७] इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । अप्राप्ते । 'संज्ञाया'मिति निवृत्तम् ।

श्वादेरिञि, पदान्तस्यान्यतरस्याम् [७ । ३ । ८, ९] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'इञी'ति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । अप्राप्ते । 'इञी'ति निवृत्तम् ।

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा [८ । १ । २६] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः । कथंच प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'चादिभिर्योग'+ इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । अप्राप्ते । 'चादिभिर्योग' इति निवृत्तम् ।

ग्रो यङ्यचि विभाषा [८ । २ । २०, २१] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'यङीति' वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र

प्र०—एकहलादाविति । पूरयितव्यस्य चास्ति संज्ञा—'उदपान'मिति ।

चादिभिरिति । प्रतिषेधस्याऽप्राप्तविभाषा स्थाप्यते, विधेस्तु प्राप्तविभाषैव ।

यङीति वेति । यङ्लुकि कृतेऽजादिः परः संभवति—निजेगिल इति । अत्र च पचाद्यचि कृते 'यङोऽचि चे'ति यङ्लुक् ।

उ०—**विति** । 'अच्कावशक्ता'वित्यतः । तदनुवृत्तौ तु निःसन्देहमप्राप्तविभाषेति भावः । एतद्भाष्यविरोधाच्च तत्राच्कावित्यनुवृत्तिपरा ग्रन्था अयुक्ता एवेति तात्पर्यम् ।

यङ्लुकीति । 'अचि विभाषे'त्यत्र 'यङी'ति वर्त्तते । तत्रोभयोर्यङजाद्योरव्यवहितपरत्वाऽसंभवात् श्रुतस्याचीत्यस्य परविशेषणत्वं 'यङी'ति विषयसप्तमी । अचि परे यङ्विषये रेफस्य लत्वमित्यर्थः । यत्र विभाषारम्भसामर्थ्याद्यङ्लुकः पूर्वं 'ग्रो यङी'ति न भवति । 'नलुमते'ति निषेधाऽनित्यत्वेन पृथग्लोपेन स्थानिवद्भावेन वा यङ्विषय इति प्राप्तविभाषात्वोपपत्तिः । 'यङी'त्येतन्निवृत्तौ विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यं लत्वम् । समुदायलुक्यपि 'न लुमते'ति निषेधान्न तत्प्राप्तिरित्यप्राप्तविभाषात्वोपपत्तिः । उभयत्रविभाषात्वे त्वियमनुपपत्तिः—'ग्रो यङी'त्येतत्प्रति 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति विभाषाया असिद्धत्वाऽभावः । लुकः

+ ८ । १ । २४

वेति । अप्राप्ते । 'यङी'ति निवृत्तम् ।

प्राप्ते च ॥ २१ ॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

विभाषा विप्रलापे [१ । ३ । ५०] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'व्यक्तवाचाम्' [१ । ३ । ४८] इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । प्राप्ते । 'व्यक्तवाचा'मिति हि वर्तते ।

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने [१ । ३ । ७७] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'स्वरितञितः' [१ । ३ । ७२] इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । प्राप्ते । 'स्वरितञितः'इति हि वर्तते ।

तिरोऽन्तर्धौ, विभाषा कृञि [१ । ४ । ७१, ७२] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'अन्तर्धा'विति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । प्राप्ते । अन्तर्धाविति हि वर्तते ।

अधिरीश्वरे, विभाषा कृञि [१ । ४ । ९७, ९८] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? अधिरीश्वर इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । प्राप्ते । 'ईश्वर' इति हि वर्तते ।

प्र०—प्राप्ते चेति । प्रकृतानुवृत्त्या प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते ।

अन्यत्र वेति । 'विप्रवदन्ति शकुनय' इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधश्च यदीति भावः ।

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विषये आत्मनेपदं भवतीत्येवं प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते । अथ तु तदर्थद्योतनायात्मनेपदं क्रियते, तदोपपदेनैव द्योतितत्वादप्राप्त-विभाषा स्यात् ।

उ०—पूर्वं यङीत्यस्य न प्रवृत्तिः, 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेन लुकस्तत्प्रयोजकाऽच्प्रत्ययस्य च पूर्वं प्रवृत्तेः । न च लुकि 'न लुमते'ति निषेधेन यङ्परत्वाऽभावात् 'ग्रो यङी'त्यस्याऽप्राप्तेः कथमुभयत्रविभाषात्वमिति वाच्यं, दत्तोत्तरत्वादिति दिक् ।

अथत्विति । तथा च स पक्ष एतद्भाष्यविरुद्ध इति भावः । वस्तुतो द्योतकत्वपक्षेऽपि 'व्यतिलुनीते' 'गार्ग्यायणी'त्यादौ द्योतकसमुच्चयस्य, 'द्वा'वित्यादौ द्योतकवाचकसमुच्चयस्य च दृष्टत्वेनाऽत्राप्यात्मनेपदप्राप्ति-रस्तीति प्राप्तविभाषा सूपपादेति चिन्त्यमेतत् ।

दिवस्तदर्थस्य, विभाषोपसर्गे [२ । ३ । ५८, ५९] ॥

प्राप्तेऽप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । प्राप्ते । 'तदर्थस्ये'ति हि वर्तते ।

उभयत्र च ॥ २२ ॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः उभयत्र ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति । प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

ह्रक्रोरन्यतरस्याम् [१ । ४ । ६३] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ' [१ । ४ । ५२] इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत्—अभ्यवहारयति सैन्धवान्, अभ्यवहारयति सैन्धवैः । विकारयति सैन्धवान्, विकारयति सैन्धवैः । अप्राप्ते—हरति भारं देवदत्तः, हारयति भारं देवदत्तम्, हारयति भारं देवदत्तेन । करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तम्, कारयति कटं देवदत्तेन ।

न यदि, विभाषा साकाङ्क्षे [३ । १ । ११३, ११४] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'यदी'ति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत्—अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः । यत्कश्मीरेष्ववसाम । यत्त्रौदनं भोक्ष्यामहे । यत्त्रौदनमभुञ्ज्महि । अप्राप्ते—अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः । कश्मीरानगच्छाम । तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । तत्रौदनमभुञ्ज्महि ।

प्र०—गतिबुद्धीति । तत्र विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थोऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थः । करोतिः क्वचिदकर्मकः । यथा—विकुर्वते सैन्धवा' इति ।

यदीति वेति । प्रतिषेधे प्राप्ते इत्यर्थः । लृट् तु यदि प्रतिषिद्धः ।

उ०—भाष्ये—गतिबुद्धीति नित्ये प्राप्ते इति । नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति भावः । तत्र विपूर्वं इति । 'विहरति ग्राम'मित्यादौ गच्छतीत्यर्थोऽवगमादिति भावः । भाष्ये—अप्राप्ते हरति भारमिति । ननु गत्यर्थत्वादस्यापि प्राप्तिरस्त्येवेति चेन्न । प्रापणार्थत्वेऽपि गत्यर्थत्वाऽभावस्य 'न गती'ति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ।

१—'तत्रौदनान्' इति पाठान्तरम् ।

विभाषा श्वेः [६ । १ । ३०] ॥

प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? कितीति† वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत्–शुशुवतुः शुशुवुः, शिश्वियतुः शिश्वियुः । अप्राप्ते—शुशाव शुशविथ, शिश्वाय शिश्वयिथ ।

विभाषा संघुषास्वनाम् [७ । २ । २८] ॥

संपूर्वाद्घुषेः—प्राप्ते ऽप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'घुषिरविशब्दने [७ । २ । २३] इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्रवेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत्—संघुष्टा रज्जुः, संघुषिता रज्जुः । अप्राप्ते—संघुष्टं वाक्यमाह, संघुषितं वाक्यमाह‡ ।

आङ्पूर्वात्स्वनेः—प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः । कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? 'मनसी'ति+ वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वा अप्राप्ते, उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत्–आस्वान्तं मनः, आस्वनितं मनः । अप्राप्ते–आस्वान्तो देवदत्तः, आस्वनितो देवदत्त इति ॥ ४४ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ ६ ॥

प्र०—दैवयज्ञीत्यादि न विचारितं, तस्माद्दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं कृतम् ॥ ४४ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ ६ ॥

उ०—दैवयज्ञीत्यादिति । 'अनार्षयो'रित्यनुवृत्त्यादिनाऽत्रापि सन्देहसंभव इति भावः । आदिना 'विभाषा पुरुषे' इति ।

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ ६ ॥

---

† ६ । १ । १५ ‡ 'आहे'ति क्वचिन्न । + ७ । २ । १८

अथ सप्तममाह्निकम्

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ १ । १ । ४५ ॥

किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते—'इग्यण इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं भवती'ति, आहोस्विद्वर्णस्य—'इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवती'ति ? कश्चात्र विशेषः ?

संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यसंज्ञा चेद्वर्णविधिः ॥ १ ॥

संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यति,—'संप्रसारणात्परः पूर्वो भवती'ति†, 'संप्रसारणस्य दीर्घो भवती'ति‡ । नहि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपद्यते । नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोऽस्ति ।

प्र०—इग्यणः संप्रसारणम् । पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनाद्युगपच्चोभयोः संज्ञित्वस्यैकस्मिन्वाक्येऽनुत्पादादेकतरपक्षाश्रयणे सर्वकार्याऽसिद्धिप्रसङ्गात् प्रश्नः—**किमियमिति** । वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते । 'इग्यण' इत्यत्र 'भवती'त्यध्याहारादिग्यणो भवतीति योऽयं वाक्यार्थस्तस्येयं संज्ञेत्यर्थः । अथवा वाक्यस्यैवेयं संज्ञा, तत्प्रतिपादितं च वाक्यं स्वार्थमपि प्रतिपादयति । 'यणः स्थाने य इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवती'ति वर्णसंज्ञापक्षः ।

वर्णविधिरिति । वर्णाश्रयो विधिर्दीर्घादिः । **नहीति** । वाक्यार्थेन पौर्वापर्याऽभावात्तस्य चाऽसत्त्वभूतस्य स्थानित्वाऽसंभवादित्यर्थः ।

उ०—इग्यणः । **लिङ्गेति** । प्रदेशेषु प्रथमानिर्देशो वाक्यसंज्ञायामन्यविभक्तिनिर्देशश्च वर्णसंज्ञायां लिङ्गमिति भावः । ननु तर्हि लिङ्गादुभयोरपि संज्ञित्वमस्त्वित्यत आह—**युगपच्चेति** । अनेकस्याऽर्थस्यैकशब्देन युगपदनुपस्थितेरिति भावः । ननु वाक्यस्य संज्ञायां प्रदेशेषु तस्यैव विधानं स्यादत आह—**वाक्यार्थ इति** । पूर्वसूत्रादितीत्यनुवर्त्य 'इग्यण इति संप्रसारणसंज्ञ'मित्यर्थादिति भावः । 'स्वं रूप'मित्युक्तेः शास्त्रे शब्दपरत्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेति समभिव्याहारं विनाऽर्थपरत्वाऽसंभवादिति बोध्यम् । ननु यण्स्थानिकत्वोपलक्षित इगेव वाक्यार्थ इति वर्णपक्षादस्य को भेद इत्यत आह—**भवतीति** । एवं चेग्भवनं वाक्यार्थ इति भावः । **तत्प्रतिपादितमिति** । संज्ञयोपस्थितस्याऽनर्थकत्वे तदर्थानुपयोगे वा संज्ञोपस्थितस्वरूपस्यैवोपादानम् । नन्वेतदुभयमप्यत्रेति भावः । **प्रतिपादयतीति** । 'ष्यङः संप्रसारणमित्यादौ । उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वमित्यणुदिदिति-सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिदम् ।

'वर्णविधि'रित्यस्य वर्णविषयविधानमित्यर्थेऽसिद्धेरभावादाह—**वर्णाश्रय इति** । सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासः । 'विधि'रिति कर्मणि किरिति भावः । **आदिना**—एकादेशः । **वाक्यार्थेनेति** । क्रियारूपेणेत्यर्थः । **नाप्येतयोरिति** भाष्यं व्याचष्टे—**तस्य चेति** । चोऽसंभवादित्युत्तरं योज्यः । भाष्ये—**एतयोः कार्ययोरिति** । पूर्वरूपदीर्घयोरित्यर्थः ।

---

† ६ । १ । १०८ ‡ ६ । ३ । १३९

अस्तु तर्हि वर्णस्य ।

वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिः ॥ २ ॥

वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिर्न सिध्यति—'ष्यङः सम्प्रसारणम्' [६ । १ । १३] इति । स एव हि तावदिग्दुर्लभो यस्य संज्ञा क्रियते । अथापि कथंचिल्लभ्येत, केनाऽसौ यणः स्थाने स्यात् ? अनेन ह्यसौ व्यवस्थाप्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ।

विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसंज्ञात्वस्य ॥ ३ ॥

यदयं विभक्तिविशेषैर्निर्देशं करोति 'संप्रसारणात्परः पूर्वो भवती'ति, संप्रसारणस्य दीर्घो भवती'ति, 'ष्यङः संप्रसारणंभवती'ति, तेन ज्ञायते—'उभयोः संज्ञा भवती'ति । यत्तावदाह—'संप्रसारणात्परः पूर्वो भवती'ति,'संप्रसारणस्य दीर्घो भवती'ति, तेन ज्ञायते—'वर्णस्य भवती'ति । यदप्याह—'ष्यङः संप्रसारण'मिति, तेन ज्ञायते—'वाक्यस्याऽपि संज्ञा भवती'ति ।

अथवा पुनरस्तु वाक्यस्यैव । ननु चोक्तं—'संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यसंज्ञा चेद्वर्णविधि'रिति । नैष दोषः । यथा काकाज्जातः काकः, श्येनाज्जातः श्येनः, एवं संप्रसार-

---

प्र०—**दुर्लभ इति** । कार्यपक्षे न लभ्यते, नित्यपक्षे तु लभ्यत इति दुर्लभत्वमुक्तम् । **केनासाविति** । लोके इगेव नित्यं प्रयोगेऽस्ति, तस्य तु यण् स्थानिकत्वं शास्त्रसमधिगम्यमित्यर्थः । भाविसंज्ञा विज्ञानं तु परिहारान्तराभिधानाय न तावदत्रोक्तम् ।

उभयसंज्ञात्वस्येति । उभयोः संज्ञा, उभयसंज्ञा तस्या भाव उभयसंज्ञात्वम् । तत्र तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनोभयोः संज्ञा सिध्यतीति ।

यथा काकादिति । ननु काकत्वाभिसंबन्धात्काकः । अन्यत्र चोक्तं—'येनैव हेतुनैकः

उ०—'स एव तावन्नास्ती'ति वक्तव्ये दुर्लभत्वोक्तिरनुचितेत्यत आह-**कार्यपक्षे इति** । अनेन भाष्येणाऽतीतानागतयोरविद्यमानयोरप्रत्यासत्त्या शक्तिग्रहदौर्लभ्यमुक्तम् । निरूपितं चेदं **मञ्जूषायां नामार्थवादे** । **नित्यपक्षे त्विति** । अनेनाऽथापि कथंचिदित्यपि भाष्यं व्याख्यातम् । **शास्त्रेति** । सितमित्यादौ यण्स्थानिकत्वाऽभावेन, शास्त्रमात्रैकगम्यं तदित्यर्थः । **शास्त्रगम्यत्वे** चेतरेतराश्रयमेवेति भावः । भाष्ये—**केनासाविति** । **केन**—मानेन यणः स्थाने इति ज्ञातः स्यात् । **अनेन**—संप्रसारणसंज्ञाविधायकेन शास्त्रेण, **असौ**—इग् यणः स्थाने स्थाप्यत इत्यर्थः ।

उभयोः संज्ञात्वमित्यर्थोऽसंभवी, एकस्यैव संज्ञात्वादत आह—**उभयोः संज्ञेति** । एकशेषश्च प्रतिपदम् । अनेकमर्थमुद्दिश्यैकस्याः संज्ञाया एकवाक्यतयैव विधातुं शक्यत्वादत्रावृत्तेः क उपयोग इति चिन्त्यम् ।

भाष्ये—**यथा काकादिति** । अज्ञात एव काकत्वे तज्जातत्वमात्रेण तथा व्यवहारवदत्रापीत्यर्थः । तत्र शङ्कते—**नन्विति** । अन्यत्र-'एको गोत्र' इत्यत्र । **यदानुपेति** । न उपजातो जात्यभिव्यञ्जकः संस्थानविशेष

णाज्जातं संप्रसारणम् । यत्तत्सम्प्रसारणाज्जातं सम्प्रसारणं तस्मात्परः पूर्वो भवति, तस्य दीर्घो भवतीति ।

अथवा दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान् प्रयुञ्जानाः, पदेषु च पदैकदेशान् । वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान् प्रविशपिण्डीम्, प्रविश तर्पणमिति । पदेषु पदैकदेशान्—देवदत्तो दत्तः, सत्यभामा भामेति । एवमिहापि संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येत्येतस्य वाक्यस्यार्थे संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येष वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते । तेन निर्वृतस्य विधिं विज्ञास्यामः 'संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्ये'ति ।

अथवाऽऽहायं 'संप्रसारणात्परः पूर्वो भवती'ति, 'संप्रसारणस्य दीर्घो भवती'ति न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपन्नो नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोऽस्तीति, तत्र वचनाद्भविष्यति ।

प्र०—काकस्तेनैवापरोऽपी'ति । नैष दोषः, यदानुपजातजात्यभिव्यञ्जकसंस्थानविशेषः काको भवति, निर्ज्ञातं च तस्य काकाज्जन्म भवति तदैतदुक्तम् । एवमिहापि संप्रसारणाज्जातत्वादुपचाराद्वर्णोऽपि ताच्छब्द्यं लभते इति भावः ।

प्रविशेति । प्रवेशनक्रिया, कर्म योग्यमाक्षिपति, तत्र पिण्ड्यां प्रवेशाऽसंभवाद्गृहप्रतिपत्तिः । एवं पिण्डीमिति कर्मयोग्यां क्रियामाक्षिपद्भक्षणक्रियां प्रकरणवशात्प्रत्याययति । एवं संप्रसारणादित्येतन्निर्वृत्तार्थमाक्षेप्स्यतीत्यर्थः । यथा च पदैकदेशप्रयोगस्तथा 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' इत्यत्र प्रतिपादितम् ।

अथवेति । 'यथा ब्राह्मणशतं भोज्यता'मित्युक्ते सामर्थ्यात्संख्येया ब्राह्मणा भोज्यन्ते, तथेहापि 'संप्रसारणा'दित्युक्ते वाक्यार्थेन पौर्वापर्याऽभावात्तत्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः ।

उ०—आकारविशेषो यस्येत्यर्थः । कथं तर्हि तथा व्यवहार इत्यत आह—**निर्ज्ञातमिति** । एवं च तस्माज्जातत्वेनाऽवगते तच्छब्दप्रयोग उभयत्रापीति, दृष्टान्तत्वोपपत्तिः । अन्ये तु काकाज्जातो यथा काकत्वाभिसंबन्धात्काक एवं संप्रसारणाज्जातोऽपि संप्रसारणत्वारोपात् संप्रसारणमिति भाष्यार्थमाहुः ।

वाक्येष्विति । स्वार्थबोधनाय वाक्येषु प्रयोक्तव्येष्वित्यर्थः । योग्या क्रिया दर्शनादिरपीत्यत आह—**प्रकरणेति** । तत्तद्वाक्यस्य वाक्यार्थे शक्तिग्रहणकाले तत्तदेकदेशस्यापि तत्तद्वाक्यार्थे शक्तिग्रहः, पदैकदेशस्य पदार्थे इवेति शक्त्यैव बोधः । पूर्वपरिहारे संप्रसारणपदस्य तज्जन्यवर्णे उपचारात्प्रयोगः । अत्र त्वेकदेशेनैव शक्त्या तदर्थप्रतिपत्तिरिति भेदः । तदाह—**आक्षेप्स्यतीति** । आक्षेपोऽत्र बोधनमेव । भाष्ये—**इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे इति** । अत्र 'वाक्य'पदं पदसमुदायपरम् । **इत्येतस्य**—इत्येतदर्थकस्य-संप्रसारणादुत्पन्नो यस्तस्मादित्यस्येति, संप्रसारणस्य यत्कार्यं तस्येति च—वाक्यस्यार्थे इत्यर्थः ।

पूर्वेभ्यः पक्षेभ्योऽस्य भेदमाह—**यथा ब्राह्मणेति** । एवं च यथा तत्र सङ्ख्यान्वयः सङ्ख्येयद्वारा, तथा प्रकृते स्वनिर्वृत्तद्वारेति भावः । तदेवाह—**तत्फलस्येति** । यथा पितृनाम्ना सङ्कल्पितं द्रव्यं तस्याऽयोग्यत्वे तत्पुत्राय समर्प्यते तद्वदिति भावः ।

अथवा पुनरस्तु वर्णस्य । ननु चोक्तं 'वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्ति'रिति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम् । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि—'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा'दिति† । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि तत्र किंचिदुच्यते—'अस्य स्थाने ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्ती'ति । इह पुनरुच्यते-इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति ।

एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह—'अस्य सूत्रस्य शाटकं वये'ति । स पश्यति 'यदि शाटको न वातव्योऽथ वातव्यो न शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाऽभिप्रेता, स मन्ये वातव्यो 'यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवती'ति । एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याऽभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति ।

अथवा—इजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते । यजाद्युपदेशात्तु इजादिनिवृत्तिः प्रसक्ता । प्रयुञ्जते च पुनर्लोका इष्टम् उप्तमिति । ते मन्यामहे 'अस्य यणः स्थाने इममिकं प्रयुञ्जत' इति । तत्र तस्याऽसाध्वभिमतस्य शास्त्रेण साधुत्वमवस्था-

---

प्र०—भाविनीति । 'ष्यङः संप्रसारण'मितिविधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः ।

'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा'दित्येतत्समर्थनार्यमाह—अथवेति । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशभाव इत्यर्थः । असाध्वभिमतस्येति । प्राक् संप्रसारणशास्त्रादिति भावः । यथासंख्यसंबन्धाददुहितरामितीकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति । 'दिव उ'दित्युत्त्वे यणादेशे कृते 'हल'इति

उ०—भाष्ये—एकत्वेनेति । साजात्यादेकत्वेन विशिष्टानि बुद्ध्या कृत्वेत्यर्थः । सर्वेषामेकत्वेनैकजातीयत्वेनैकपरिहारेण सर्वाणि परिहृतानीति भावः । नेदं तुल्यमिति । नित्यशब्दवादेऽपि यण् स्थानिकत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादिति भावः ।

भाविसंज्ञेति । संप्रसारणादिपदस्य तत्त्वेन व्यवहरिष्यमाणे लक्षणेतिभावः । अयं समाधिर्वृद्ध्यादिविषयेऽपि बोध्यः ।

बुद्धीति । तदयं सूत्रार्थः—'यण्प्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः संप्रसारणसंज्ञक' इति । तज्ज्ञानं च यजाद्युपदेशज्ञानमात्रेण 'वचिस्वपी'त्येतज्ज्ञानं विनापि जातमिति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । वचिस्वपी'त्यादेश्चायमर्थः—'एतत्संबन्धियण्प्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः साधुरिती'ति भावः । असाधोः साधुत्वं ब्रह्मणाऽप्युपपादयितुमशक्यमत आह—प्रागिति । एतदेव च ध्वनयितुमभिमतस्ये'त्युक्तम् । ननु दुहेर्लङि उत्तमपुरुषे लस्येटि तस्य संप्रसारणत्वेऽदुहितरामित्यादौ 'हल' इति दीर्घः स्यादत आह—यथासंख्येति । एवं हि यथासङ्ख्यार्थं लृकारोपदेशस्यावश्यकत्वे 'लृकारोपदेशः किमर्थ' इति ऋलृक्सूत्रस्थभाष्याऽसङ्गतिरिति चिन्त्यमिदम् । तस्मात् 'संप्रसारणस्ये'त्यादौ तद्भावितपरत्वाश्रयणान्न

---

† १ । १ । १*

प्यते क्विति साधुर्भवति, ङिति साधुर्भवतीति‡ ॥ ४५ ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ १ । १ । ४६ ॥

समासनिर्देशोऽयं, तत्र न ज्ञायते क आदिः कोऽन्त इति । तद्यथा 'अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ता'वित्युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजाधनं, कस्याऽवय इति । यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तो दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति । अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः ? अस्तीत्याह । कः ? संख्यातानुदेशो नाम × ।

कौ पुनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः ? आगमावित्याह ।

युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात्, न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाःस्युः । बाढं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह

प्र०—दीर्घत्वं तपरकरणान्न भवति—द्युभ्यामिति । अक्षद्युवावित्यत्र 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वैकादेशो न भवत्यचः पश्चात्सन्निधानात्, अथवा वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् ॥ ४५ ॥

आद्यन्तौ । लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति, अपि तु शास्त्रेणैवेति प्रदर्शनाय पूर्वपक्षः—समासनिर्देशोऽयमिति । अभिन्नस्याऽर्थस्य समासेन प्रतिपादनादित्यर्थः । यद्यपि 'देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चाऽजा अवयश्च धन'मिति वाक्येपि क्रमव्यवस्था नास्ति तथापि समासे सुतरां नास्तीति प्रतिपादयितुं 'समासनिर्देश' इत्युक्तम् । यद्यपीति । दर्शनं—दृष्टं, तस्याऽन्तो निश्चयः । यद्यपि लोके एतद्दर्शनमित्यर्थः ।

उ०—दोषः । ध्वनितं चेदं वाक्यसंज्ञापक्षस्थापने वाक्यैकदेशन्यायं वदता भगवता । एतेन 'द्युभ्याम्' 'अक्षद्युवा'वित्यपि सिद्धम् । अचः पश्चादिति । समानाङ्गग्रहणस्य करिष्यमाणत्वादौकारस्य चाऽनङ्गस्थत्वादित्यर्थः । तत्प्रत्याख्यानेऽप्याह—वार्णेति । आङ्गम्—उवङ् ॥४५॥

आद्यन्तौ । अपित्त्विति । एतदर्थमेव स्थानाख्यप्रमाणेन सिद्धेऽपि यथासङ्ख्यसूत्रमावश्यकमिति भावः । अभिन्नस्य—अपृथग्भूतस्य । सुतरामिति । यत्र न साहित्यस्य नियमेन प्रतीतिः, पृथगुपस्थितिश्च, तत्रापि चेन्न क्रमव्यवस्था, किमु वक्तव्यं साहित्यप्रतीतावपृथगुपस्थितौ चेत्यर्थः । तथान्वयबोधे तत्तत्पदार्थानां सर्वसाधारणव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनोपस्थितिस्तन्त्रमिति तात्पर्यम् । अन्तो निश्चय इति । दर्शनस्याऽवसानं निश्चये सत्याकाङ्क्षाऽभावाद्भवतीति 'दृष्टान्त'शब्देन निश्चय उच्यते इत्यर्थः । एतद्दर्शनमिति । निश्चय इत्यर्थः । एवं च यथासंख्यान्वयाभिप्रायेणेदृशप्रयोगो लोकेऽसाधुरिति भावः । भाष्ये—अस्तिचेति प्रश्नः । 'च'पाठस्त्वयुक्तस्तस्य प्रश्नेऽयुक्तत्वात् । कौ पुनरिति । यौ टकितावाद्यन्तौ तौ किमागमौ उतादेशौ इति प्रश्नः । आगमावित्याहेति । आद्यन्तपदसत्त्वादिति भावः ।

नित्येष्विति । वर्णास्तद्घटिताः प्रयोगेषु श्रूयमाणाः शब्दाश्च व्याकरणाऽकार्या आकाशवन्नित्या इति

‡ ६ । १ । १५ × १ । ३ । १०

भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता ।

आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्त्यनागमकानां सागमकाः । तत्कथम् ? संज्ञाधिकारोऽयम् । आद्यन्तौ चेह संकीर्त्येते, टकारककारावितावुदाह्रियेते । तत्राद्यन्तयोष्टकारककारावितौ संज्ञे भविष्यतः । तत्र 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' [७ । २ । ३५] इत्युपस्थितमिदं भवति—आदिरिति । तेनेकारादिरादेशो भविष्यति । एतावदिह सूत्रम् 'इट्' इति । कथं पुनरियिता सूत्रेणेकारादिरादेशो लभ्यः ? लभ्य इत्याह । कथम् ? बहुव्रीहिनिर्देशात् । बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् । इकार आदिरस्येति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुमिह तु कथं 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' [६ । ४ । ७१] इति, यत्राशक्यमुदात्तग्रहणेनाऽकारो विशेषयितुम् । तत्र को दोषः ? अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः । त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः । तत्र वाक्य एवोदात्तग्रहणेनाऽकारो विशेष्यते—अकार उदात्त आदिरस्येति । यत्र तर्ह्यनुवृत्त्यैतद्भवति—आडजादीनाम् [६ । ४ । ७२] इति । वक्ष्यत्येतत्†

प्र०—संज्ञाधिकारोऽयमिति । यद्येवं संज्ञासंज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयमेव निवर्तत इति किमिद्ग्रहणेन, टकावित्येवास्तु । नैष दोषः । इत्संज्ञत्वेन देशविशेष उपलक्ष्यते । तेनेत्संज्ञकस्य यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ संज्ञे भवत इति 'आलजाटचा'वित्याटच्प्रत्यये टकारः संज्ञा न भवति । तत्रेड्ग्रहणेनेकारादिः शब्दो गृह्यते । स्थानेऽन्तरतमश्चादेशो भवतीति तव्यस्य इतव्यो भवतीति सिद्धमिष्टम् । अङ्गस्योदात्तत्वमिति । तच्चाऽलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् । त्रिपदोऽयमिति । विशेषणस्याप्युदात्तस्य सौत्रत्वान्निर्देशस्य परनिपातः । यत्र तर्हीति । तत्र ह्युदात्त-

---

उ०—मते इदम् । तत्र शब्दान्तरादिति । प्रसक्तां शब्दान्तरबुद्धिं विहायेत्यर्थः ।

'अनागमकाना'मित्यादेर्यद्यपि 'घुसंज्ञा'सूत्रे आशय उक्त एव, तथापि तं विस्मृत्य 'तत्कथ'मिति प्रश्ने एकदेशी साहचर्यादस्य संज्ञासूत्रत्वेन तदुपपत्तिमाह—संज्ञाधिकारोऽयमिति । तत्र शङ्कते-यद्येवमिति । उपलक्ष्यत इति । एवंचाऽनयोरित्त्वमेव नेति भावः । आटजिति । यद्यपि प्रत्ययविधौ नाऽस्य प्रवृत्तिः-षष्ठीत्यपकर्षणात् । अत एव टा—टिठन्—ऐकागारिकडित्यादौ नास्य प्रवृत्तिः । तथापि टुकः पर्यायेणाद्यन्तता स्यादिति दोष इति बोध्यम् । 'आटश्चे'त्यादिभिस्तु टकारार्थादित्वोपलक्षिताकाराद्यनुवादेन वृद्ध्यादिविधानम् । भाष्ये—सङ्कीर्त्येते । प्रथमत उच्चार्येते । उदाह्रियेते । पश्चादुच्चार्येते इत्यर्थः । अन्तरतम इति । अर्थतः, श्रुतितश्चेति भावः । ननु प्रथमाऽतिक्रमे कारणाऽभावादाद्युदात्तत्वेनेष्टसिद्धिरत आह—तच्चेति ।

---

† न माङ्योगे [६ । ४ । ७४] सूत्रे—

अजादीनामटा सिद्धं वृद्ध्यर्थमिति चेदटः ।
अस्वपो हसतीत्यत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥ १ ॥
पररूपं गुणे नाट ओमाङोरुसि तत्समम् ।
छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घमिणस्योरन्तरङ्गतः ॥ २ ॥

'अजादीनामटा सिद्ध'मिति ।

अथवा यत्तावदयं सामान्येन शक्नोत्युपदेष्टुं तत्तावदुपदिशति प्रकृतिम्, ततो वलाद्यार्धधातुकं, ततः पश्चादिकारम् । तेनाऽयं विशेषेण शब्दान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते । तद्यथा खदिरबुर्बुरयोः—'खदिरबुर्बुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णौ' । ततः पश्चादाह 'कङ्कटवान् खदिर' इति । तेनाऽसौ विशेषेण द्रव्यान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते ।

अथवैतयाऽनुपूर्व्याऽयं शब्दान्तरमुपदिशति प्रकृतिम्, ततो वलाद्यार्धधातुकम्,

प्र०—ग्रहणमेवाऽनुवर्तत इत्यशक्यो बहुव्रीहिराश्रयितुमिति भावः । वक्ष्यत्येतदिति । सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानाददोष इत्यर्थः ।

अथवेति । परिभाषापक्षेऽपि न दोष इत्यर्थः । नहि व्यवस्थितस्य तव्यस्य पश्चादिकारोऽवयव आगच्छति, येनाऽनित्यत्वं स्यात् । किं तर्हि, नित्यं पदमनेनोपायेनान्वाख्यायते । खदिरबर्बुरयोरिति निर्धारणे षष्ठी । 'तयोः कङ्कटवान् खदिर'इत्युक्ते द्रव्यान्तरं खदिरं प्रतिपद्यते, न तत्र कङ्कटास्तदानीमारोप्यन्ते, प्रतिपादनोपाय एवाऽयमित्यर्थः ।

अथवेति । एतदाह—अस्ति स्त एधीति तत्त्वतो रूपाऽर्थान्वयाऽभावात्कल्पिताभ्यामे-

उ०—भाष्ये—तत्र वाक्ये एवेति । त्रिपदे वाक्यएवेत्यर्थः । एवः—प्रसिद्धौ । एवं च तत्समानार्थकवृत्ताव्यकारविशेषणत्वं सुलभमिति भावः । प्रत्याख्यानादिति । यासुड् विधायकं च 'यासुडुदात्तः परस्मैपदेष्वि'ति पाठ्यमिति न दोषः ।

'आडजादीना'मिति कुर्वतः सूत्रकृतो नायं पक्षस्तात्पर्यविषयीभूत इत्यतो 'घु'संज्ञासूत्रोपपादितमेव पक्षं सिद्धान्तयाह भाष्ये—अथवेति । परिभाषापक्षेऽपीति । परिभाषात्वे नागमत्वपक्षेऽपीत्यर्थः । भाष्ये—तेनायं विशेषेणेति । 'ततः पश्चादिकार'मित्यन्तेनेत्यर्थः । शब्दान्तरम् । तव्याद्यपेक्षया भिन्नं समुदायमितव्यादिरूपमित्यर्थः । प्रतिपद्यते । तव्यबुद्धिनिवर्त्तनेनेत्यर्थः । नित्यं पदमिति । व्याकरणाऽनिष्पाद्यमित्यर्थः । अन्वाख्यायत इति । क्रमेण सिद्धतत्तदवयवप्रतिपादनेन पूर्वपूर्वनिरवयवकबुद्धिविपरिणामद्वारा प्रत्याय्यत इति आदेशस्थल इवाऽत्रापि बुद्धिविपरिणामान्न नित्यत्वहानिः । तदेव दर्शयति—न तत्र कङ्कटा इति । कङ्कटः—सन्नाहः । उपरितनशुष्कत्वचः । भाष्ये—खदिरबुर्बुरयोरिति । 'सामान्यमुपदिशती'त्यध्याहृतसामान्यापेक्षया षष्ठी । सामान्यमेव दर्शयति—खदिरबुर्बुरौ गौरकाण्डाविति । द्रव्यान्तरं । कङ्कटाद्भिन्नं तदवयवकम् । समुदायमिति । पतञ्जलिमते गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वादिति भावः । तत्र यथा 'गौरकाण्डावि'त्यादिना खदिरेऽपि प्रसक्तां बुर्बुरबुद्धिं 'कङ्कटवा'नित्यनेन निवर्त्य खदिरबुद्धिः स्थाप्यते, तथेहापि सामान्योपदेशात्सर्वत्र तव्यबुद्धौ प्रसक्तायामिड्बोधकविशेषेणागमत्वबोधनद्वारैव इतव्यबुद्धिः स्थाप्यते इत्यर्थः । निरूपितं चैतद्घुसंज्ञासूत्रे । अत्र पक्षे वाचकस्यैवाऽनया प्रणाल्या व्युत्पादनम् । उत्तरपक्षे तु कल्पितस्याऽनेन साक्षाद्बोधनम् । तेन च बोधकस्याऽखण्डस्य बोधनमिति भेदः ।

रूपार्थान्वयाऽभावादिति । व्याकरणेन यस्य 'अ'सितिरूपस्याऽर्थो दर्शितस्तेन रूपेण तस्यार्थस्य प्रयोगेष्वन्वयाऽभावः, स्त एधीत्यादौ व्यभिचारादित्यर्थः । असत्येति । शास्त्रप्रक्रिया कल्पिता असत्या इत्यर्थः । यद्यपि सत्यगवयो रेखागवयवत्सावयव एव, अत्र कल्पितावयवसदृशावयवानां तत्राऽन्वयात् ।

१—'कण्टकवान्' इति कीलहार्नसम्मतः पाठः ।

ततः पश्चादिकारं, यस्मिंस्तस्यागमबुद्धिर्भवति ।

टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः ॥ १ ॥

टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रत्यय आदिरन्तो वा मा भूदिति । 'चरेष्टः' [३ । २ । १६] 'आतोऽनुपसर्गे कः' [३ । २ । ३] इति ।

परवचनात्सिद्धम् । परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति‡ ।

परवचनात्सिद्धमिति चेन्नाऽपवादत्वात् ॥ २ ॥

परवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् ? 'अपवादत्वात्' । अपवादोऽयं योगः । तद्यथा 'मिदचोन्त्यात्परः' [१ । १ । ४७] इत्येष योगः स्थानेयोगत्वस्य+ प्रत्ययपरत्वस्य चाऽपवादः । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं प्रत्ययपरत्वं च बाधते, इह तु पुनरुभयं सावकाशम् । कोऽवकाशः । टित्करणस्याऽवकाशः—'टितः' इति ईकारो यथा स्यात् × । कित्करणस्यावकाशः—'किती'त्याकारलोपो यथा स्यात्* ।

प्र०—वान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तामाश्रित्याऽसत्यप्रकृतिप्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते रेखागवयेनेव सत्यगवयस्य ।

प्रत्ययप्रतिषेध इति । प्रत्ययपरत्वस्याप्ययमपवादः प्राप्नोतीति भावः ।

परवचनादिति । पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वमेवानेन बाध्यते, न प्रत्ययपरत्वमिति भावः ।

नापवादत्वादिति । बाध्यमात्रापेक्षायां पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः ।

उ०—तथापि सत्यं पदमखण्डमेव, एधीत्यादौ शास्त्रकृत्कल्पितावयवसदृशानामनुपलम्भादित्येतत्पद्धनिष्कर्षः । **सत्यस्य पदस्येति** । एवं च रेखागवयवत्कल्पिताऽनित्यपदविषयकं शास्त्रम् । तत्रागमेष्वपि न क्षतिर्न च तल्लोके प्रयुज्यमानं, किं तु तत्प्रत्याय्यमेव पदं तथेति भावः । एतयेत्यादिभाष्यस्यायमर्थः,—**एतया**—वक्ष्यमाणयाऽऽनुपूर्व्या, अयं—पाणिनिः, शब्दान्तरं बोधकशब्दापेक्षया भिन्नं रेखागवयस्थानीयम्, **उपदिशति**—प्रतिपादयति । तत्रागमबुद्धावपि न शब्दनित्यताहानिरिति ।

ननु टकितोराद्यन्तविधाने कस्यापि प्रत्ययस्याऽप्राप्तेः कस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह—**प्रत्ययपरत्वस्यापीति** । **अपिना**—स्थानेयोगत्वस्य ।

भाष्ये—**युक्तं तत्रेति** । नुम्भ्रमादीनां मित्त्वमनवकाशम् । **उभयं**—प्रत्ययसंबन्धिटित्त्वं, कित्त्वं च । एवं चागमटित्त्वकित्त्वयोरनवकाशत्वात्प्रत्ययसंबन्धिनश्च सावकाशत्वाद्येन नाऽप्राप्तिन्यायेनेदं स्थानेयोगत्वस्यैवाऽपवाद इति भावः ।

---

‡ ३ । १ । २ + १ । १ । ४६ × ४ । २ । १५

* ६ । ४ । ६४

प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि चायं नियोगतः परः स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतत्—टित्करणादयं परो भविष्यति न पुनरादिरिति, कित्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति? टितः खल्वप्येष परिहारो यत्र नास्ति संभवो यत्परश्च स्यादादिश्च । कितस्त्वपरिहारः, अस्ति हि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च । तत्र को दोषः? 'उपसर्गे घोः किः' [३ । ३ । ९२] । आध्योः प्रध्योः । 'नोङ्धात्वोः' [६ । १ । १७५] इति प्रतिषेधः प्रसज्येत । टितश्चाऽप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं टित्करणादादिर्न पुनः परः । क्व तर्हि इदानीमिदं स्यात्—'टित ईकारो भवती'ति? य उभयवान्—'गापोष्टक्' [३ । २ । ८] इति ।

सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम्? षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । 'आद्यन्तौ टकितौ षष्ठीनिर्दिष्टस्ये'ति ।

प्र०—सर्वापवादवाद्याह—**प्रयोजनमिति** । सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् । परत्वमेव त्वलभ्यमित्यर्थः । **टित्करणादिति** । ङीबर्थादित्यर्थः । **कित्करणादिति** । आकारलोपार्थात् । प्रयोजनमभ्युपेत्याह—**टित इति** । **कितस्त्विति** । ननु परत्वाऽवयवत्वयोर्विरोधात्कथमुच्यते—**परश्च स्यादन्तश्चेति** । नैष दोषः, परस्य सतोऽन्तवत्कार्यप्राप्त्यान्तत्वमुच्यते, यथा समासान्तानाम् । **टितश्चापीति** । पूर्वोक्तमेव समर्थयतेऽधिकं वक्तुम् । **गापोष्टगित्यत्र** कित्त्वात्परत्वादन्तत्वमिति टिदन्तमेतद्भवतीति ङीपोऽयमवकाशः । ततश्च चरेष्ट इत्ययमादिः स्यात् ।

षष्ठ्यधिकार इति । यत्र स्थानषष्ठीप्राप्ता तत्रोपस्थानमस्याः, न तु प्रत्ययपरत्वबाधनाय ।

उ०—**सति परत्व इति** । टिदन्तान्ङीब्विधानात्, किति परे आलोपविधानाच्चेति भावः । 'टित्परो भवतीति'वचनाऽभावादाह—**ङीबर्थादिति** । यद्यप्युभयथा टित्त्वस्य सावकाशत्वे परत्वात्परश्चेत्यस्य प्रवृत्त्या पर एव भविष्यति, तथापि 'मिदचोन्त्या'दिति साहचर्याद्बाध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्यां मन्यते । अभ्युपगम्यापि परश्चेत्यस्य परत्वाद्प्रवृत्तिमाह—**टितःखल्वपीति** । **एष परिहारः** । **युक्त** तत्रेत्यादिनोक्तः । टितो यथाकथंचिद्भवेदपीत्यर्थः । तत्राऽसंभवरूपविरोधसद्भावात् । किति तु तदभावात्समावेशः स्यादिति भावः । **अवयवत्वेति** । अन्तशब्दोऽवयववाचीति भावः । तत्र दोषमाह—**नोङित्यादि** । **पूर्वोक्तम्** । 'कुतो नु खल्वि'त्यादिनोक्तम् । **अधिकम्**—ङीपोऽनवकाशत्वपूर्वपक्षसमाधानम् । भाष्ये—**स्यादेव हीति** । बाध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्यां मन्यते । **परत्वादिति** । शब्दपरविप्रतिषेधात् । आद्यन्ताविति सूत्रे च किदन्त इत्यस्य परत्वादित्यर्थः । भाष्ये गापोष्टगित्युपलक्षणं, नदट्चोरडादीनाम् ।

बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेऽपि दोषाऽभावमाह—**सिद्धं** **त्विति** । **षष्ठ्यधिकारे इति** । तत्राऽनुवर्त्त्येदं व्याख्येयम् । तत्रत्यषष्ठीपदं वाऽत्राऽपकृष्टव्यमिति भावः । **प्राप्तेति** । 'एतदुपस्थितेः प्रागिति शेषः । **नत्विति** । प्रत्ययविधौ प्रसक्तस्थानषष्ठ्यभावादित्यर्थः ।

आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावेऽसंप्रत्ययः ॥ ४ ॥

आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे षष्ठ्या अभावे—असंप्रत्ययः स्यात् । आदिरन्तो वा न भविष्यति ।

युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थःस्यान्नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् ? अर्थनिमित्तक एव शब्दः । तत्कथम् ? आद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ । नचात्र षष्ठीं पश्यामः । ते मन्यामहे—आद्यन्तावेवाऽत्र न स्तः, तयोरभावे षष्ठ्यपि न भवतीति ॥४६॥

प्र०—आद्यन्तयोर्वेति । षष्ठ्याः प्रयोजकावाद्यन्तौ । षष्ठ्यभावाच्चाद्यन्ताऽभावावगतिरित्यर्थः ।

युक्तं पुनरिति । शब्दभावाऽभावाभ्यामर्थभावाऽभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्यप्राप्तं, तच्च पुनर्न युक्तम् । ज्ञापको हि शब्दोऽर्थस्य, न तु कारकः, सर्वेण सर्वस्यार्थस्य क्रियाप्रसङ्गादिति भावः । **अर्थनिमित्तक एवेति** । अर्थ एव शब्दस्य प्रयोजकस्तत्प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगः । अप्रयोगाच्चानुमीयते—नूनमर्थ एवऽत्र प्रयोजको नास्ति शब्दप्रयोगं यः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । 'चरेष्ट' इत्यत्र 'परश्चे'त्यधिकारात् पञ्चम्येव युक्ता । 'गापोष्टक्' 'व्रीहिशाल्योर्ढ'गित्यादावप्यानन्तर्यसंबन्धे षष्ठी । न त्ववयवावयविसंबन्धे, प्रत्ययपरत्वेन प्रतियोगं संनिहितेनाकाङ्क्षाविच्छेदादनर्थित्वादस्या अनुपस्थानात् । पुरस्तादपवादन्यायस्तु यथोद्देशपक्षे संभवति, न कार्यकालपक्ष इति नाश्रितः ॥ ४६ ॥

उ०—भाष्ये षष्ठीपदासंऽबन्धेऽपि समाधानमाह—**आद्यन्तयोर्वेति** । 'अर्थ'शब्दः प्रयोजनवाची । 'षष्ठ्यर्थत्वा'दिति बहुव्रीहिरित्याह **षष्ठ्याः प्रयोजकाविति** । षष्ठ्यर्थस्य प्रयोजकावित्यर्थः । षष्ठ्यन्तार्थस्यावयवभूताद्यन्तनिरूपकत्वेन तत्प्रयोजकत्वमेतयोर्बोध्यम् । यद्यत्रावयवभूताद्यन्तरूपोऽर्थः स्यात्तदा तस्य निरूपकाऽऽकाङ्क्षत्वात् स्यादेव षष्ठ्यर्थस्तद्बोधनाय च षष्ठीप्रयोगः । न च सोऽस्ति । तस्मादाद्यन्ताऽभावाऽवगतिरिति भावः । भाष्ये '**षष्ठ्यभावे**'इत्यस्य तदर्थाऽभावे इत्यर्थः ।

षष्ठीरूपशब्दाऽभावात्तदर्थाऽभावस्तदभावाच्चाद्यन्ताऽभाव इत्यर्थं मन्वानस्य शङ्का भाष्ये—**युक्तं पुनरिति** । 'नार्थे'त्यत्र काकुः । शब्दभावेति । षष्ठीसत्त्वे तदर्थसत्त्वादाद्यन्तस्थितिः, षष्ठ्यभावे तदर्थाऽभावादाद्यन्ताऽभाव इत्युक्तेरिति भावः । कारकत्वे बाधकमाह—**सर्वेण** रत्नादिशब्देन । **सर्वस्य**—रत्नादिरूपस्य । भाष्ये समाधत्ते—**अर्थनिमित्तक एवेति** । तद्व्याचष्टे—**अर्थ एवेति** । **अनुमीयते इति** । कार्योऽभावेन कारणाऽभावोऽनुमीयते । यथा नदीपूराऽभावेनोपरिदेशे वृष्ट्यभाव इति भावः । भाष्ये—**आद्यन्तौ** । तावर्थौ षष्ठ्यर्थद्वारा षष्ठीप्रयोगप्रयोजकौ इत्यर्थः । एवं कार्याऽभावात्कारणाभावानुमाने कारणाऽभावात्कार्यमपि नेति निगमयति भाष्ये—**तयोरभाव इति** । ननु प्रत्ययविधावपि क्वचित्षष्ठी दृष्टेत्यत आह—**चरेष्ट इत्यादि** । **नत्विति** । एतत्सूत्रोपस्थानेनेति भावः । तत्र हेतुमाह—**प्रत्ययेति** । **आकाङ्क्षेति** । देशांश इत्यर्थः । **अनर्थित्वात्**—एतदाकाङ्क्षाऽभावात् । अत एव 'धातोः' 'प्रातिपदिका'दित्यधिकारानुग्रहो भवति । धात्वादिभ्यः परो गादिभ्योऽनन्तर इत्यर्थात् । **न कार्यकालेति** । एतत्तत्त्वमिको गुणवृद्धी इत्यत्र निरूपितम् । वस्तुतस्त्वाश्रित एव, '**परवचनात्सिद्ध**'मित्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तित्वात् । '**नापवादत्वा**'दित्यादेः पूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरुक्तित्वादिति तत्त्वम् ॥ ४६ ॥

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ १ । १ । ४७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

मिदचोऽन्त्यात्पर इति स्थानपरप्रत्ययाऽपवादः ॥ १ ॥

मिदचोऽन्त्यात्पर इत्युच्यते, स्थाने योगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चाऽपवादः† । स्थानेयोगत्वस्य तावत्—कुण्डानि वनानि, पयांसि यशांसि‡ । प्रत्ययपरत्वस्य—भिनत्ति छिनत्ति+ ।

भवेदिदं युक्तमुदाहरणं—कुण्डानि वनानि, यत्र नास्ति संभवो यदयमचोऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने चेति । इदं त्वयुक्तं—पयांसि यशांसीति । अस्ति हि संभवो यदयमचोऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने च । एतदपि युक्तम् । कथम् ? नैवेश्वर आज्ञापयति, नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति, 'अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्ता'मिति । किं तर्हि ? लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां, तक्रं कौण्डिन्याये'ति, सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवेऽचामन्त्यात्परत्वं षष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधिष्यते ।

अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् ॥ २ ॥

अन्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? 'अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्' ।

प्र०—मिदचोऽन्त्या । किमर्थमिति । किमनेन व्यावर्त्त्यत इति प्रश्नः ।

स्थानेति । परस्य सतः प्रत्ययस्याऽपवादस्तेन सामर्थ्यादयमर्थः—**प्रत्ययपरत्वस्यापवाद इति । कुण्डानीति ।** 'नपुंसकस्य झलच' इत्यत्र झलज्भ्यां नपुंसकस्य तदन्तविधिरित्यस्ति स्थानेयोगत्वस्य प्रसङ्गः । मित्त्वात्त्वस्मिन्नुपस्थिते नपुंसकस्याऽङ्गस्येत्यवयवषष्ठी संपद्यते ।

स्थाने चेति । ततश्च सकारस्य स्थाने नुम् भवत्वित्यर्थः । **दृष्टान्त इति ।** निश्चय इत्यर्थः । तत्र वृद्धव्यवहारादीदृश एव वाक्यार्थे व्युत्पत्तिर्यत्सामान्यविहितो विशेषविहितेन बाध्यते, न समुच्चीयते नापि विकल्प्यते ।

उ०—मिदचो । प्रयोजनप्रश्नेऽपवादत्वाभिधानमसङ्गतमत आह—**किमिति ।** किं व्यावर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्यर्थः । किं स्थानेयोगत्वमुत प्रत्ययपरत्वमपीति प्रश्न इति भावः ।

उभयाऽपवादत्वे बीजं तु तत्र तत्र मित्त्ववैयर्थ्यरूपं पूर्वसूत्र एवोक्तम् । ननु 'नपुंसकस्ये'ति सूत्रे 'झलच' इति पञ्चमीति क्व स्थानेयोगत्वप्रसङ्गोऽत आह—**नपुंसकस्येति ।** पञ्चम्यां हि 'तस्मा'दिति परिभाषोपस्थाने 'पयांसि' 'ज्ञानानी'त्युभयोरप्यसिद्धिरिति षष्ठ्येवेति भावः ।

भाष्ये—**नैवेश्वर इति । ईश्वरो**—वेदः । **धर्मसूत्रं** धर्मशास्त्रम् । भाष्ये—'**अपवादै**'रित्यस्या'ऽसंभवे'-इत्यादिः । क्वचित्तथैव पाठः । **बाध्यान्ता**मितिलोट् ।

मग्ने—मस्जेर्जात्पूर्वं नुमि 'अनिदिता'मिति लोपे सस्य संयोगादिलोपे कुत्वे निष्ठानत्वे रूपम् ।

---

† १ । १ । ४६; ३ । १ । २   ‡ ७ । १ । ७२   + ३ । १ । ७८

अनुषङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं च। अनुषङ्गलोपार्थं तावत्—मग्नः मग्नवान्। संयोगादिलोपार्थं—मङ्क्ता, मङ्क्तुम्, मङ्क्तव्यम् ×।

भर्जिमर्च्योश्च ॥ ३ ॥

भर्जिमर्च्योश्चाऽन्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः। भरूजा मरीचय इति।

स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्? 'भरूजा' शब्दोऽङ्गुल्यादिषु पठ्यते। 'मरीचि' शब्दो बाह्वादिषु।

किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित्परादिराहोस्विदभक्तः? कथं चाऽऽयं पूर्वान्तः स्यात्कथं वा परादिः कथं वाऽभक्तः? यद्यन्त इति वर्तते, ततः पूर्वान्तः। अथाऽऽदिरिति वर्तते, ततः परादिः। अथोभयं निवृत्तं, ततोऽभक्तः। कश्चात्र विशेषः?

अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वाऽनुस्वारशीभावाः ॥ ४ ॥

यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति। कुण्डानि वनानि। 'नोपधायाः' [६।४।७] 'सर्वनामस्थाने चाऽसंबुद्धौ' [६ । ४ । ८] इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। दीर्घ।

प्र०—भर्जिमर्च्योश्चेति। भृजी भर्जन इत्यस्यौणादिकेऽचि कृते गुणे रपरत्वे च जकारात्पूर्व ऊमागमः। 'मर्च शब्दार्थे' इत्यस्य चौरादिकस्य णिच्यच इरिति इप्रत्यये णिलोपे च चकारात् पूर्वं ईमागमः।

पूर्वान्त इति। सङ्घातस्य पूर्वस्य भक्तो न तदेकदेशस्य। अथादिरिति। नहि संभवोऽस्ति यदचोन्त्यात्परश्च स्यात्, पूर्वस्य चाऽऽदिरिति सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते।

कुण्डानीति। नान्तमङ्गं न भवतीति दीर्घत्वाऽप्राप्तिः। ननु 'तदादिवचनं स्यादिनुमर्थ'मित्युक्तम्। एवं तर्हि तत्स्मर्तव्यं भवतीति गौरवापत्तिः।

उ०—अन्त्याचः परे तु सति अविशेषेण संयोगत्वे संयोगादिलोपसिद्धावपि तस्याऽसिद्धत्वान्नस्योपधात्वाऽभावान्नलोपो न स्यादिति भावः। संयोगादिलोपस्तु बहूनां समवधाने बहूनामेव संयोगसंज्ञेति पक्षे फलत्वेन बोध्यः। मङ्क्तेत्यादि त्वनुषङ्गलोपाऽभावेऽपि उदाहरणमुक्तम्।

ऊमीमावौणादिकौ।

नन्वन्त्यादचः परत्वं, तस्य च वर्णान्तरावयवत्वमिति विरुद्धमत आह—सङ्घातेति। 'अन्त्या'दित्यनेन समुदायाक्षेपेण समुदायस्योपस्थितत्वात्समुदायावयवसन्निधौ समुदायग्रहस्य न्याय्यत्वाच्च वर्णस्य वर्णावयवत्वाऽसम्भवाच्चेत्याशयः। नन्वादिरित्यनुवृत्तौ पूर्वादित्वं कुतो नेत्यत आह—नहीति। परादित्वमिति। वाचनिकमेव वर्णस्य वर्णाऽवयवत्वं 'ङः सी'ति धुडादेरिवेति भावः।

'अभक्त' इति वार्तिकस्य 'एते न सिध्यन्ती'ति शेषः। अभक्तत्वेऽपि नान्तत्वमस्त्येवेत्यत आह—नान्तमङ्गमिति। दीर्घविधावङ्गाधिकारादिति भावः। गौरवापत्तिरिति। प्रतिपत्तिगौरवापत्तिरित्यर्थः।

१—"नकारस्योपधाया अनुषङ्ग इति पूर्वाचार्यैः संज्ञा कृता" (न्यासे ६१ पृष्ठे I)

× ७।१।६०; ६।४।२४; ८।२।२९

नलोप—नलोपश्च न सिध्यति । अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था* । ताता पिण्डानाम्'† । 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' [८ । २ । ७] इति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप ।

स्वर—स्वरश्च न सिध्यति । 'सर्वाणि ज्योतींषि' । 'सर्वस्य सुपि' [६ । १ । १९१] इत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वर ।

णत्व—णत्वं च न सिध्यति । माषवापाणि, व्रीहिवापाणि । पूर्वान्ते 'प्रातिपदिकान्तनकारस्ये'ति सिद्धम्, परादौ विभक्तिनकारस्येति । अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव—'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' [८ । ४ । ११] इति । णत्व ।

अनुस्वार-अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विषंतपः परंतपः+। 'मोऽनुस्वारो हली'त्यनुस्वारो न प्राप्नोति × । मा भूदेवम् । 'नश्चाऽपदान्तस्य झलि' [८ । ३ । २४] इत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः—वहंलिहो गौः, अभ्रंलिहो वायुः । अनुस्वार ।

प्र०—सर्वाणीति । नुमा सुपो व्यवधानात् स्वरो न सिध्यति ।

क्रियते न्यास एवेति । उत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्याऽन्तस्तत्र नकारो गृह्यते, गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं मा भूदित्यवश्यं नुनो ग्रहणङ्कर्त्तव्यम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति ।

द्विषंतप इति । प्रसङ्गोच्चारितमेतत् । अत्रहि 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति मुमो द्वि द्ग्रहणेन ग्रहणमस्ति ।

उ०—त्री ते इति । 'शेश्छन्दसि बहुल'मिति शेर्लोपः । त्रीणि वाजिनानि तानि तानीत्यर्थः ।

नुमेति । व्यञ्जनाऽविद्यमानवद्भावस्तु हल्स्वरप्राप्तौ, स्वरोद्देश्यकविधिप्राप्तौ वा, नाऽन्यत्रेति भावः । 'सुपी'ति न तदन्तसप्तमीत्यभिमानेनेदम् ।

उत्तरपदस्येति । एवं च सर्वपक्षेष्वपीदमावश्यकमिति भावः । 'भग'शब्दादिनौ तन्नकारः प्रातिदिकान्तो भवतीति 'भगिनी'त्यत्राऽनुच्यमाने 'उत्तरपदस्ये'त्यस्मिन्' णत्वप्रसङ्गः । 'भगिनी'त्यत्र च ङ्यन्तमुत्तरपदं न नान्तम् । सूत्रं तु 'माषवापिणा'वित्यादौ चरितार्थमिति भावः । स हीति । नुम्विधावङ्गस्येत्यधिकारादित्यर्थः । एवं च 'माषवापाणी'त्यादिसिद्ध्यर्थं नुम्ग्रहणमिति भावः । समासरूपप्रातिपदिकान्तस्येत्यर्थेन गर्गभगिनीत्यस्य व्यावृत्तौ माषवापाणीत्यस्य सिद्धौ च प्रहिण्वन्नित्याद्यर्थं नुम्ग्रहणमावश्यकमिति तत्त्वम् ।

द्विषन्तपादौ 'द्विषत्परयोस्तापे'रिति खच् । 'खचि ह्रस्वः' । 'अरुर्द्विष'दिति मुम् । प्रसङ्गेति । द्विषद्ग्रहणेन मुम्विशिष्टस्य ग्रहणे तस्य पदत्वात्तकारस्य संयोगान्तलोपे 'एकदेशविकृत' न्यायेन 'द्विष'मित्यस्य मान्तस्य पदत्वात्सिद्धोऽनुस्वार इत्यर्थः । वस्तुतस्तस्य न्यायस्याद्याप्यज्ञानात्तदनाश्रयेणेदम् । बहिरङ्गाऽसिद्धत्वं त्रिपाद्यां नेति तन्नोक्तम् । वहंलिहे 'वहाभ्रे लिह'इति खश् ।

---

* ऋ० सं० ३ । २० । २ † ऋ० सं० १ । १६२ । १९ । शेश्छन्दसि बहुलम् ६ । १ । ७० । + ६ । ३ । ६७ × ८ । ३ । २३

शीभाव—शीभावश्च न सिध्यति । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । 'नपुंसकादुत्तरस्यौङः शीभावो भवती'ति* शीभावो न प्राप्नोति । शीभाव ।

एवं तर्हि परादिः करिष्यते ।

परादौ गुणवृद्ध्यौत्वदीर्घनलोपानुस्वारशीभावेनकारप्रतिषेधाः ॥ ५ ॥

यदि परादिर्गुणः प्रतिषेध्यः—त्रपुणे जतुने तुम्बुरुणे । 'घेर्ङिति' [७।३।१११] इति गुणः प्राप्नोति । गुण ।

वृद्धि—वृद्धिः प्रतिषेध्या—अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि । 'सख्युरसम्बुद्धौ' [७ । १ । ९२] इति णित्वे 'अचो ञ्णिति' [७ । २ । ११५] इति वृद्धिः प्राप्नोति । वृद्धि ।

औत्व—औत्वं च प्रतिषेध्यम् । त्रपुणि जतुनि तुम्बुरुणि । 'इदुद्भ्यामौदच्च घेः' [७ । ३ । ११७—११९] इत्यौत्वं प्राप्नोति । औत्व ।

दीर्घ—दीर्घत्वं च न सिध्यति । कुण्डानि वनानि । 'नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा'विति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । 'अतो दीर्घो यञि सुपि च' [७ । ३ । १०१; १०२] इत्येवं भविष्यति । इह तर्हि—अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि । दीर्घ ।

नलोप—नलोपश्च न सिध्यति । 'अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था । ताता पिण्डानाम्' । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप ।

अनुस्वार—अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विषन्तपः परन्तपः । 'मोऽनुस्वारो हली'-

---

प्र०—त्रपुणी इति । नित्यत्वात्परत्वाच्च नुमि कृते व्यवधानमिति भावः ।

अतिसखीनीति बहुव्रीहिः ।

द्विषन्तप इति । परादिपक्षे तकारस्य मकारो भक्तस्तकारश्च पदान्त इति मकारोऽपि तद्भक्तत्वात्पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः । अन्ये तु तद्भक्तत्वात्तकारग्रहणेनाऽस्य ग्रहणं

उ०—परादाविति वार्तिके 'शीभावे नकारप्रतिषेधा' इति पाठः । शीभावे इत्यलुगार्षः । एते दोषस्थानानी'ति शेषः ।

टजभावाय नपुंसकत्वाय चाह—बहुव्रीहिरिति ।

भाष्ये अग्ने त्री ते इति । ननु परादिपक्षे, नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'त्यस्याप्राप्तावपि 'शेश्छन्दसिबहुल'-मित्यनेन नलोपः सिद्ध इति चेन्न, 'निर्दिश्यमान'परिभाषयाऽलोऽन्त्यपरिभाषया च इकारस्यैव लोपापत्ते-रित्याशयात् ।

तद्भक्तत्वात्पदान्त इति । 'यदागमा' इत्यस्य तद्ग्राहकेण शब्देनागमस्य ग्रहणमित्यप्यर्थं इति

---

* ७ । १ । १९; ७३

त्यनुस्वारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । 'नश्चाऽपदान्तस्य झली'त्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः—वहंलिहो गौः, अभ्रंलिहो वायुः । अनुस्वार ।

शीभावे नकारप्रतिषेधः—शीभावे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । सनुम्कस्य शीभावः प्राप्नोति । नैष दोषः । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'त्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति । कस्मात् ? नुमा व्यवहितत्वात् ।

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च ॥ ६ ॥

यदि पूर्वान्तः क्रियते, नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम्—आराशस्त्रिणी धानाशष्कुलिनी निष्कौशाम्बिनी निर्वाराणसिनी† । द्विगुस्वर—पञ्चारत्निनी दशारत्निनी‡ । नुमि कृतेऽनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति ।

प्र०—भवतु न तु पदान्तत्वम् । नहि द्वयोर्मकारतकारयोः पदान्तत्वमुपपद्यत इत्याहुः । **शीभावे नकारप्रतिषेध इति** । शीभावे विधीयमाने नकारस्य स्थानित्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । **निर्दिश्यमानस्येति** । यथा 'पादः प'दिति पद्भावः पाच्छब्दस्यैव भवति, न तदन्तस्य । **यस्तर्हीति** । यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति, श्रुतिसन्निपाति यद्रूपमौ इति, तन्नकारेण भक्तेनाऽपि तत्त्वतो व्यवहितमित्यर्थः ।

धानाशष्कुलिनी इति । नित्यत्वात्पूर्वं नुमं मन्यते । तत्र कृतेऽनजन्तत्वाद्ध्रस्वाप्राप्तिः । **निष्कौशाम्बिनी इति** । नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेन परत्वाद्बाध्यते तदपि नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति ।

उ०—भावः । **नहि द्वयोरिति** । ननु संयोगान्तलोपे उक्तरीत्याऽस्त्येव मस्य पदान्तत्वमिति चेदुक्तमेवैतत् । **न तदन्तस्येति** । पदान्तस्यानुच्चारणादिति भावः । **श्रुतिसंनिपातीति** । उच्चारितमिति यावत् ।

धानाशष्कुलिनी इति । समाहारद्वन्द्वे तद्द्वित्वविवक्षायां द्विवचनम् । तत्र पूर्वं ह्रस्वः । ततो नुमि नास्ति दोष इत्यत आह—**नित्यत्वादिति** । इदं च पदस्य विभज्याऽन्वाख्यानपक्षे बोध्यम् । **अनजन्तत्वादिति** । 'अच' इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादित्यर्थः । **परत्वादिति** । यद्यपि कार्यैक्ये यौगपद्याऽसम्भवेन विरोधाऽभावेन 'परत्वा'दित्यसङ्गतम् । तथापि नुमि कृते उभयोरप्यप्राप्त्योभयोः सम्भवसत्त्वेन च भाष्ये न काचिदनुपपत्तिः । अत एव भाष्ये 'नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्व'मिति संश्लिष्टमेवोक्तमिति बोध्यम् । **तथैवेति** । अनजन्तत्वादिति भावः ।

† ७ । १ । ७३; १ । २ । १७—४८ ‡ ७ । १ । ७३; ६ । २ । २९

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ७ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गो नुम्, अन्तरङ्गा एते विधयः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । द्विगुस्वरे भूयान् परिहारः—सङ्घातभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति कृत्वा द्विगुस्वरो भविष्यति ॥ ४७ ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ १ । १ । ४८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

एच इग्वचनं सवर्णाऽकार निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

'एच इग्भवती'त्युच्यते । 'सवर्णनिवृत्त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थञ्च' । सवर्णनिवृत्त्यर्थं तावत्—एङो ह्रस्वादेशशासनेषु अर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वा मा भूदिति । अकारनिवृत्त्यर्थं च—इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्राऽवर्णस्य, मात्रेवर्णोवर्णयोः । तयोर्ह्रस्वशासनेषु कदाचिदवर्णःस्यात् कदाचिदिवर्णोवर्णौ । मा कदाचिदवर्णं भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

प्र०—नवेति । 'नित्यादप्यन्तरङ्गो बलीया'निति । स्वरह्रस्वौ च विभक्तिनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गौ । तदत्र निर्दोषत्वात्पूर्वान्तिपक्षः स्थितः ॥ ४७ ॥

एच इक् । किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणेष्टसिद्धिरिति प्रश्नः ।

एङः इति । एङः प्रश्लिष्टाऽवर्णत्वात्प्रश्लिष्टावर्णाविधैकाराद्धौकारौ प्राप्नुतो, न तु विश्लिष्टावर्णयोरैचोरिति भावः । समाहारवर्णाविति । समाह्रियमाणावयवत्वात् । मात्राऽवर्णस्येति । अष्टादशभेदभिन्नस्याऽवर्णस्य मात्राऽवयव इति भेदसद्भावात् षष्ठ्या निर्देशः ।

उ०—अन्तरङ्गो बलीयानिति । 'असिद्धं बहिरङ्ग'मित्येव समानकालप्राप्तिकबहिरङ्गासिद्धत्वबोधकं, पूर्वजातबहिरङ्गाऽसिद्धत्वबोधकं चेति भावः । अत एव भाष्येणाऽविरोधः । 'अकृतव्यूह'परिभाषा तु नास्त्येवेति भावः । 'पञ्चारत्नि'शब्दे समाहारे द्विगुः, प्रमाणे मात्रचो लुग्वा ॥ ४७ ॥

एक इक् । विनापीति । वक्ष्यमाणसूत्रप्रत्याख्यानप्रकारेणेति भावः ।

'एच'इति वक्तव्ये' एङ इति अनुचितमत आह—एङ इति । प्रश्लिष्टेति । पांसूदकवदित्यर्थः । प्रश्लिष्टाऽवर्णत्वादिनाप्यान्तरतम्यं गृह्यत इति भावः । ऐचोस्तदप्राप्तौ हेतुमाह—नत्विति । ऐचौ त्वर्द्धौ न स्त एवेति भावः । 'सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थ'मित्येतद्विषयभेदेन योज्यत इति बोध्यम् । कर्मघञन्तसमाहारशब्दस्य वर्णशब्देन न बहुव्रीहिर्वर्णैकदेशस्य वर्णत्वाऽभावादत आह—समाह्रियमाणावेति । मध्यमपदलोपी समास इति भावः । मात्राऽवर्णस्येति । भाष्यस्य मात्राकालाऽवर्णादिसदृश ऐचोरवयव इति तात्पर्यम् । मात्रावयव इति । तत्सदृशश्चैतयोरवयव इत्यर्थः ।

१—'वचनं' क्वचिन्न ।

दीर्घप्रसङ्गः । दीर्घास्त्विकः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् ? स्थानेऽन्तरतमो भवतीति+ । ननु च 'ह्रस्वादेश'इत्युच्यते, तेन दीर्घा न भविष्यन्ति । विषयार्थमेतत्स्यात्—'एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इग्भवती'ति ।

दीर्घाऽप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात् ॥ २ ॥

दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः । किं कारणम् ? 'निवर्तकत्वात्' । नाऽनेनेको निवर्त्यन्ते । किं तर्हि ? अनिको निवर्त्यन्ते* । सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकश्चाऽनिकश्च । तत्राऽनेनाऽनिको निवर्त्यन्ते ।

सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

सिद्धमेङः सस्थानत्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? एङः सस्थानत्वादिकारोकारौ भविष्यतः, अर्द्ध एकारोऽर्द्ध

प्र०—दीर्घास्त्विति । स्वतन्त्रमिदं निर्वर्तकमिति भावः । भाव्यमानस्यापि सवर्णग्रहणं दृश्यतेऽमूभ्यामित्यादाविति दोषोपन्यासः । **ननु चेति** । अयं हि वाक्यार्थः । 'एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इगेव ह्रस्व' इति । **विषयार्थमिति** । यत्र ह्रस्वो विधीयते तत्रैवाऽस्योपस्थानं यथा स्यात्, देवदत्तेति प्लुतादिविधावुपस्थानं मा भूत् । अस्मिंश्चोपस्थिते वाक्यभेदेनैच इको विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवन्ति । ह्रस्वस्य बाधितत्वाद्दीर्घेषु कृतेषु पुनर्ह्रस्वाऽप्रसङ्गः ।

निवर्तकत्वादिति । एकवाक्यभावेनैच इगेव ह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते । यदि तर्ह्येकवाक्यता, एज्व्यतिरेकेणान्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । नैष दोषः । पूर्वं ह्रस्वश्रुत्याऽच उपस्थानाद्ध्रस्वत्वं क्रियते । तत्रैचोऽप्यन्तर्भावाद्ध्रस्वे क्रियमाणे 'एच इ' गित्यस्योपस्थानम् ।

सिद्धमेङ इति । एकारस्य तालव्यस्य तालव्य इकारः, ओकारस्य चौष्ठ्यस्य ओष्ठ्य

उ०—नन्वस्य नियमत्वेन ह्रस्वविध्येकवाक्यतया कथं दीर्घप्राप्तिरत आह—**स्वतन्त्रमिति** । नियमत्वेऽनुवादादिदोषाद्विधित्वमेव न्याय्यमित्यभिमानः । **भाव्यमानस्येति** । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । **देवेति** । देवदत्तेत्येतद्विषयक'गुरोरनृत' इत्येतत्प्लुतविधावित्यर्थः । आदिनोदात्तादिस्वरसंग्रहः । नन्वनेन दीर्घे पुनस्तेन लक्षणेन ह्रस्वः स्यादत आह—**ह्रस्वस्येति** । अपवादस्य प्रवृत्त्या तद्विषये उत्सर्गाऽप्रवृत्तेरिति भावः ।

एकवाक्यभावेनैच इति । **एकवाक्यभावो** नाम 'एच इ'गित्यस्य ह्रस्वे शेषभावः । न तु परस्परवियोगाऽभावः । अन्वयस्तु वाक्यभेदेनैवेति । एतदजानानो नोदयति—**यदीति** । उक्ताभिप्रायेणैवोत्तरयति—**पूर्वं ह्रस्वेति** । एवं हि परिभाषाद्वयस्याप्यनुग्रहो भवतीति भावः ।

एकारस्येति । यत्तु कण्ठताल्वादिस्थानत्वेऽपि विप्रतिषेधेन पूर्वावयवो न स्थान्तरतमादेशप्रयोजकः, किन्तु परावयव एवेति न दोष इति । तन्न । लक्ष्यगतपरत्वमादाय विप्रतिषेधशास्त्राऽप्रवृत्तेः स्थानिवत्प्रकरणभाष्ये स्पष्टत्वात् । किन्त्वन्तरङ्गत्वेन पूर्वावयव एव तथेति बोध्यम् । भाष्ये—**अर्ध एकार ओकारो वा न भविष्यतीति** ।

+ १ । १ । ५० * "नानेन इको निवर्त्यन्ते । किं तर्हि ? अनिको निवर्त्यन्ते" इति पाठान्तरम् ।

ओकारो वा न भविष्यति । ननु चैङः सस्थानतरावर्द्धैकाराद्धौकारौ । न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवाऽयमुपदिशेत् । ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारं चाधीयते—सुजाते एश्वसूनृते । अध्वर्यो ओद्रिभिः सुतम् । शुक्रन्ते एन्यत्, यजतं ते एन्यदिति × । पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम् । नैव लोके नाऽन्यस्मिन्वेदे—अर्ध एकारः, अर्ध ओकारो वास्ति ।

अकारनिवृत्त्यर्थेनाऽपि नार्थः ।

ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् ॥ ४ ॥

ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति । भूयसी मात्रेवर्णोवर्णयोः, अल्पीयस्यवर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति । तद्यथा 'ब्राह्मणग्राम आनीयता'-मित्युच्यते । तत्र चाऽवरतः पञ्चकारुकी भवति ॥ ४८ ॥

प्र०—उकारो भविष्यतीत्यर्थः ।

ऐचोश्चेति । ऐकारः कण्ठ्यतालव्यः, औकारः कण्ठ्योष्ठ्यः । न च तथाविधो ह्रस्वोऽस्तीति अवयवान्तरतमेन भाव्यम् । भूयसा चाऽवयवेन व्यपदेशो भवति । तदात्मक एव हि समुदायो लक्ष्यत इतीदूतावेव भविष्यतः । **ब्राह्मणग्राम इति** । ब्राह्मणानां वास्तव्यत्वे उदाहरणम् । न तु स्वामित्वे ॥ ४८ ॥

उ०—तयोरसत्त्वादिति भावः । इतरस्तु सस्थानत्वाऽभावादिति हेतुरनेनोक्त इति मत्वा नोदयति—**ननुचेति** । **सस्थानतराविति** । कण्ठतालुस्थानमिति पक्षेऽपि स्थानसाम्यसत्त्वमिति बोधयितुं तरनिर्देशः । स्वाशयं प्रकटयति—**न तौ स्त इति** । **तावेवेति** । प्रत्याहारसूत्रे इति भावः । एतच्च एओङ्सूत्रे निरूपितम् । **पार्षदेति** । तत्रभवतां या **पर्षत्**—सभा, तत्र भवेत्यर्थः । भाष्यप्रयोगादेव गमकत्वात्साधुत्वं बोध्यम् ।

भूयस एवेति । भूयोंऽशस्यान्तरतम्यप्रतियोगितया ग्रहणमित्यर्थः । ब्राह्मणस्वामिकग्रामस्य भूयसा व्यपदेशे दृष्टान्तत्वाऽसङ्गतेराह—**वास्तव्यत्वे इति** । वास्तव्यः कर्त्तरि तव्यान्तः । कुलालकर्मारवर्धकिनापितरजकाः **पञ्चकारुकी** ॥ ४८ ॥

× "सुजाते ए अश्वसूनृते । अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदि"ति कीलहार्नसम्मत पाठः ।

सात्यमुग्रिराणायनीयानामिदमेवोदाहरणं "ए औच्" सूत्रव्याख्याने ८१ पृष्ठेऽपि द्रष्टव्यम् । तत्र कैयटव्याख्या "अन्तः पादस्थस्याऽव्यपरस्याऽकारस्याऽर्धमेकारमर्धमोकारं च विदधति" इति । नागेशस्त्वाह—"सुजाते ए अश्वे"ति अकारलेखस्तु प्रामादिकः ।

ऋग्वेदसंहितायां पञ्चममण्डलस्य ७९ तमे सूक्ते दशकृत्वः पठ्यते "सुजाते अश्वसूनृते" इति ।

१—"पञ्चकारुकी—तक्षायस्काररजकनापितचर्मकाराः" इत्यन्नम्भट्टः ।

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ १ । १ । ४९ ॥

किमिदम्—स्थानेयोगेति ? स्थाने योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगा । सप्तम्यलोपो निपातनात् । तृतीयाया वैत्वम् । स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगेति ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः । एकशतं षष्ठ्यर्थाः, यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति । इष्यते च व्याकरणे या षष्ठी सा स्थानेयोगैव स्या-

---

प्र०—**षष्ठीस्था** । **किमिदमिति** । समासे विभक्तेः श्रवणाऽप्रसङ्गोऽसमासेऽपि युक्तिरिति प्राप्नोति न तु योगेति प्रश्नः । **स्थानेयोगोऽस्या इति** । स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थः । **तृतीयाया वेति** । निपातनादिति योज्यम् । यथा 'देवदत्तस्य यज्ञदत्त' इति पुत्रत्वादिद्वारकः संबन्धोऽवगम्यते, एवमस्तेर्भू रित्यत्राप्यस्यां परिभाषायां सत्यां स्थाननिमित्तः संबन्धोऽवसीयते । स्थानमर्थ इति केचिदाहुः । तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दा इति स्थानम् । अर्थे च शब्दास्तिष्ठन्ति । तेनाऽस्तेरर्थे भूरित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—'भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्या'मित्यादौ रोपधादीनामानर्थक्याद्भावसाधनः प्रसङ्गवाची स्थानशब्द आश्रीयते । तेनाऽस्तेः प्रसङ्गेऽस्तेः प्राप्तौ भूः प्रयुज्यते इत्यर्थः संपद्यते । स्वाभाविकोऽस्तेरप्रयोगः, आर्धधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगोऽनेन प्रकारेणान्वाख्यायते ।

किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति, आरब्धे चाऽतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः ।

एकशतमिति । **षष्ठीदण्डकपाठाश्रयेणैतदुक्तम्** । **यावन्तो वेति** । शब्दे यावतां सम्भव इत्यर्थः ।

उ०—**षष्ठीस्था** । **युक्तिरिति** । षष्ठीति स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वादिति भावः । **निपातनादिति** । तृतीयान्तस्य समासे तृतीयाया लुक्यस्यैत्वमित्यर्थः । तृतीयायाः स्थाने एतद्विधाने तु अन्तरङ्गत्वाधे मानाऽभावादिनादेशेऽन्यस्य स्यात्, लुग्बाधे मानाऽभावाच्च । वृद्ध्यापत्तेश्च । अत एवेत्त्वं नोक्तमिति बोध्यम् । अत्र स्थानसामीप्यादयः षष्ठ्यर्थसम्बन्धनिरूपकाः, न तु षष्ठ्यर्था इति न मतुप् सूत्रस्थभाष्यविरोधः । अत एवात्र भगवता सप्तम्यन्तेन तृतीयान्तेन वा समासो दर्शितः, न तु समानाधिकरणबहुव्रीहिः । तद्ध्वनयतोक्तम्—**स्थाननिमित्तसंबन्धेत्यर्थ इति** । नन्वादेशविधौ स्थानशब्दाऽभावेन कथं स्थाननिमित्तः संबन्धोऽत आह—**यथेति** । तथा च 'देवदत्तस्य यज्ञदत्त' इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षावशात्पुत्र इत्यध्याहारो यथा, तथा प्रदेशेषु स्थानपदाध्याहारेण, वाक्यैकदेशन्यायेन वा बोध इति भावः । **अर्थे चेति** । वाच्यकत्वसंबन्धेनेति भावः 'अस्तेः प्रसङ्ग' इत्यस्य व्याख्या—**अस्तेः प्राप्ताविति** । **प्रयोग इति** । स्वाभाविक इत्यनुषज्यते । शब्दनित्यत्वभङ्गापत्त्या स्थानशब्दो निवृत्तिवाची नोपपद्यत इति भावः । रम्विधौ रोपधघटितस्याऽर्थे न क्षतिरित्यत्राऽरुचिः ।

आरब्धे चेति । तत्राऽतिप्रसङ्गवारणाय व्याख्यानत इत्येतदाश्रयणे तयैव सिद्धौ परिभाषेयं व्यर्थेति भावः ।

दिति, तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासो गोह इति ॥ २ ॥

अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति । तत्र को दोषः ? 'शास इदङ्हलोः' [६ । ४ । ३४] इति शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । 'ऊदुपधाया गोहः' [६ । ४ । ८९] इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च ।

अवयवषष्ठ्यादीनां चाऽप्राप्तिर्योगस्याऽसन्दिग्धत्वात् ॥ ३ ॥

अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याऽप्राप्तिः । किं कारणम् ? 'योगस्याऽसंदिग्धत्वात्' । संदेहे नियमो न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । तद्यथा लोके—कश्चित् कंचित् पृच्छति ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मायाचष्टे—अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः, अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवाम इति । यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति, न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा नासावुपदिश्यते । एवमिहापि संदेहे नियमो, न चावयवष्ठ्यादिषु संदेहः ।

प्र०—अवयवेति । नियमेन संबन्धान्तराणां निवर्तनादिति भावः । **उपधामात्रस्य चेति** । शासिना संबन्धाऽभावात् पचादिसम्बन्धिनोऽपीत्यर्थः । तत्र ह्यनिदितामित्यत उपधाया इत्यनुवर्तते ।

असंदिग्धत्वादिति । अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवाऽवस्थिते नियमे । **हस्तदक्षिण इति** । हस्तो दक्षिणो यस्येति बहुव्रीहिः । भाष्यकारवचनात्सर्वनाम्नोऽपि परनिपातः ।

उ०—**षष्ठीदण्डकपाठो**-ग्रन्थविशेषः । भाष्ये **षष्ठ्यर्था इति** । षष्ठीप्रयोजनकास्तदर्थान्वयिनः शब्दाः शतमित्यर्थः । यद्वा षष्ठ्यर्थानां शतत्वे तेषां शतत्वमर्थसिद्धं बोध्यम् । 'एकशत'मिति निर्णयेनाऽभिधाय पुनः संदिग्धाभिधानमयुक्तमत आह—**शब्द इति** । 'वा'शब्दो वाक्यालङ्कारे । भाष्ये—**प्राप्नुवन्तीति** । तेषां सर्वेषां बोधः प्राप्नोतीत्यर्थः ।

नियमेन—प्रकृतसूत्रेण । **शासिनेति** । तस्य स्थानषष्ठीत्वेनोपधाविशेषणे सामर्थ्याऽभावादिति भावः ।

भाष्ये—**अवयवषष्ठ्यादीनामिति** । अवयवषष्ठ्यादीनामिष्टानां निवृत्तये नियमाऽप्राप्तिरिति वार्त्तिकार्थः । **दक्षिणो यस्येति** । दक्षिणो हस्तो यस्य सन्निहित इत्यर्थः । **तिर्यक्पथः** । अनृजुमार्ग इत्यर्थः । पूर्वपश्चिमान्यतरदिशि गच्छतो दक्षिणोत्तरमार्ग इति यावत् ।

अथवा स्थानेऽयोगा स्थानेयोगा । किमिदमयोगेति ? अव्यक्तयोगा अयोगा ।

अथवा—योगवती योगा । का पुनर्योगवती ? यस्या बहवो योगाः । कुत एतत् ? भूम्नि हि मतुब् भवति† ।

विशिष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४ ॥

अथवा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि इत्थंलिङ्गा षष्ठी स्थानेयोगा भवतीति । न च तल्लिङ्गमवयवषष्ठ्यादिषु करिष्यते ।

यद्येवं 'शास इदङ्हलोः' 'शा हौ' [६ । ४ । ३५] शासिग्रहणं कर्तव्यम्—स्थानेयोगार्थं लिङ्गमासङ्क्ष्यामीति । न कर्तव्यम् । यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं प्रकृतमेतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति । कथम् ? 'अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति, यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयति' । अपरोऽधिकारो यथा रज्ज्वाऽयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेण । अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते । तद्यदैष पक्षः—अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति, तदा हि यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थमेतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति । संप्रत्यय-

---

प्र०—**अयोगेति** । योगमन्तरेण षष्ठ्या एवाऽभावाद्विशिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्यात्प्रतीयते ।

योगवतीति । षष्ठ्या अवश्यंभावी योग इति सामर्थ्याद्भूम्नि मत्वर्थीयोऽकारः ।

किंचिल्लिङ्गमिति । कलादिकम् ।

अधिकारो नामेति । पारार्थ्यसाम्यात्परिभाषाऽप्यधिकार इत्युच्यते । **कश्चिदिति** । परिभाषारूप इत्यर्थः । **चकारेणेति** । यथा 'सहस्य स' इत्यविशेषेण 'ग्रन्थान्ताधिके चे'त्यादावनुकृष्यते । **संप्रत्ययमात्रमिति** । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरेषु योगेषु तस्य शब्दस्याऽनुमानं

उ०—**विशिष्ट इति** । निर्णयविशिष्ट इत्यर्थः । अयमेव भाष्ये व्यक्तशब्दस्याऽर्थः । अत्र पक्षे योगशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या संबन्धिपरः । योगवतीति पक्षेऽप्येवमेव स्थानरूपसंबन्धिनियमार्थत्वादस्य ।

'विशिष्टा वे'ति वार्तिकं व्याचष्टे—**अथवा किंचिदिति** ।

भाष्ये—**कश्चिदेकदेशस्थ इति** । इदं च यथोद्देशपक्षे स्पष्टमेव । कार्यकालेऽपि स्वविषयसर्वशास्त्रैकवाक्यत्वादेवमुक्तिः, पठितदेशस्थैनैव तत्र तत्र तद्बुद्धिजननात् । दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकम् । न तु तत्पक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशे गमनमस्तीति बोध्यम् । पठितदेशस्थत्वमेव सर्वथा बोधयितुमे**कदेशस्थ** इत्युक्तम् । **तस्यानिर्देशार्थ इति** । अधिक्रियमाणस्यानुच्चारणार्थ इत्यर्थः । **यदेवाऽद इति** । शब्दाधिकार आश्रयिष्यत इत्यर्थः । **अनुमानमिति** ।

---

† भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ २ ॥ [५ । २ । ९४]

मात्रमेतद्भवति । नह्यनुच्चार्य शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्क्तुम् । एवं तर्ह्यादेशे तल्लिङ्गं करिष्यते तत्प्रकृतिमास्कन्त्स्यति ।

यदि नियमः क्रियते यत्रैका षष्ठी अनेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति । अङ्गस्य हलः अणः संप्रसारणस्येति‡ । हलपि विशेष्योऽणपि विशेष्यः, संप्रसारणमपि विशेष्यम् । असति पुनर्नियमे कामचार एकया षष्ठ्याऽनेकं विशेषयितुम् । तद्यथा—देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति । तस्मान्नार्थो नियमेन । ननु चोक्तम्—एकशतं षष्ठ्यर्था यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीति । नैष दोषः, यद्यपि लोके बहवोऽभिसंबन्धा आर्था यौना मौखाः स्रौवाश्चेति । शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति—अन्यदतः स्थानात् । शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयोऽभिसंबन्धाः । अस्तेर्भूर्भवतीति+ संदेहः स्थानेऽनन्तरे समीप इति । सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते—'व्याख्यानतो विशेषप्रति-

प्र०—भवतु, लिङ्गासङ्गस्त्वनुच्चारितस्य कथं स्यादित्यर्थः । एवंतर्हीति । आदेशे लिङ्गासङ्गात्तस्य च षष्ठ्यभावात्तत्सम्बद्धस्थानिनो लिङ्गकार्यं फलिष्यतीत्यर्थः ।

यदीति । अङ्गस्येति । स्थानषष्ठीत्वाद्विशेषणविशेष्यभावो न प्रकल्पत इत्यर्थः । देवदत्तस्येति । संबन्धसामान्यमुपक्रम्यते पश्चात्पदान्तरसन्निधानाद्विशेषावसायः ।

स्थान इति । अन्तरङ्गत्वाल्लक्ष्यापेक्षणाच्चेति भावः ।

उ०—उच्चरित एव प्रत्यायक इत्यणुदित्सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिदम् । तस्माद्बोद्धुरनुमानपूर्वकमुच्चारणं नत्वाचार्यस्येत्यर्थः । शास्त्रप्रणयनकालिकतत्कृतलिङ्गासङ्ग एवैतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी नान्यकृतोऽतिप्रसङ्गात् । पाणिनिना त्वनुच्चारणाच्छास्त्रप्रणयनकाले लिङ्गासङ्गः कर्त्तुमशक्य इति भावः । भाष्ये—संप्रत्ययमात्रमिति । स्वरितत्वबलात्स एवोत्तरत्रेति ज्ञानमात्रमाचार्यकृतमित्यर्थः । आसङ्क्तुमित्यस्य—आचार्येणेति शेषः ।

यदिनियम इति । स्थाननिमित्तसंबन्धार्थकत्वनियम इत्यर्थः । अनेकं विशेष्यं—प्रसङ्गरूपमवयवरूपं च । तत्राद्यं 'शा हा'वित्यादौ, अन्त्यं तु भाष्ये एव वक्ष्यति । तत्र न सिध्यतीति । अवयवादिनिमित्तसंबन्धार्थकत्वं न सिध्यतीत्यर्थः । अणपीति । हल इति सूत्रे तृतीये दीर्घव्यावृत्त्यर्थमणग्रहणस्याऽपि संबन्धादिति भावः । तत्रा'लोऽन्त्यस्ये'त्येकवाक्यतयाऽङ्गावयवाद्धलः परं यदङ्गान्त्यावयवाणूरूपसंप्रसारणं तस्य दीर्घ इति सूत्रार्थः । तत्राङ्गस्येत्यस्य 'शा हा'वित्यादौ स्थानषष्ठीत्वे हलादिनिरूपितमवयवषष्ठीत्वं न सिध्येदित्यर्थः । स्थानेति । तत्त्वाद्धल इत्यादिनाऽवयववाचकेन विशेषणविशेष्यभावो न स्यादित्यर्थः । विशेषावसाय इति । तत्तदन्वय्यर्थकपदकल्पनयेति भावः । आर्थाः—स्वस्वामित्वादयः । यौनाः—पितृत्वादयः । मौखाः—गुरुशिष्यभावादयः । स्रौवाः—ऋत्विक्त्वादयः । स्थानेऽनन्तरे इत्यादि । स्थानादिरूपसंबन्धिसन्देह इत्यर्थः । आनन्तर्यमव्यवधानम् । सामीप्यं—साधारणम् ।

अन्तरङ्गत्वादिति । स्थानशब्दोऽर्थवाची प्रसङ्गवाची वोभयथाप्यन्तरङ्गत्वम् । 'स्थानिवदादेश'

‡ ६ । ४ । १;२; ६ । ३ । १११; १३९ + २ । ४ । ५२

पत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण'मिति । स्थान इति व्याख्यास्यामः ।

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ? वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत, यतः षष्ठ्युच्चारिता । किं कृतं भवति ? 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'त्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥ ४९ ॥

स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० ॥

किमुदाहरणम् 'इको यणचि' [६ । १ । ७७] । दध्यत्र मध्वत्र । तालुस्थानस्य तालुस्थानः, ओष्ठस्थानस्य ओष्ठस्थानो यथा स्यात् । नैत-

---

प्र०—**यतः षष्ठीति** । तेन 'पादः प'दित्यस्याऽयमर्थः—पादन्तस्याङ्गस्य योऽवयवः पाच्छब्दः सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य पच्छब्द आदेशो भवति, न तु प्रतीयमानस्य पादन्तस्य । अस्यैव सूत्रस्य 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'त्ययमर्थः । षष्ठीति षष्ठ्यन्तं गृह्यते तेन षष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं स्थानेन युज्यते, न तु प्रतीयमानमित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्याऽऽदेः परस्येत्येतत्तु वचनसामर्थ्यान्न बाध्यते ॥ ४९ ॥

स्थाने । **किमुदाहरणमिति** । क्वचिल्लक्षणान्तरेणेष्टं सिद्धमिति प्रश्नः । **इको यणचि** । **दध्यत्रेति** । अस्य सूत्रस्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोपन्यासः । इको ह्रस्वादिभेदात् षट्षष्टिर्यणस्तु सप्तेति वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । **नैतदस्तीति** । प्रत्याहारपाठे

उ०—इति ज्ञापकमप्यत्र बोध्यम् ।

निर्दिश्यमानमिति । उच्चार्यमाणमित्यर्थः । निर्दिश्यमानं षष्ठ्यन्तमेवेत्यन्वयः । निर्दिश्यमानपदस्य चाऽध्याहार इति भावः । **न बाध्यते इति** । किंतु स्वव्यवस्थापकत्वेनाश्रीयत इत्यर्थः । एवमनेकाल्सूत्रे सर्वोऽप्येतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते । 'पद्दन्न' इत्यादावपि आदेशैः पाणिनिकृतस्थान्युच्चारणानुमानाद्व्यवस्थार्थत्वाद्वा न दोषः । यत्त्वलोन्त्यस्यादेः परस्येत्यमू एतद्बाधकाविति तत्तु उदस्थादिति पादःपदिति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् । व्यवस्थापकत्वे संभवति बाधकत्वकल्पनानौचित्यग्रस्तं च ॥ ४६ ॥

स्थानेन्त । **इति प्रश्नइति** । एवंच परोक्तोदाहरणदूषणायाऽयं प्रश्नो, नतूदाहरणाऽसंभवकृत इति भावः । उदाहरणप्रश्ने इकोयणचीत्यस्योल्लेखो व्यर्थोऽत आह—**अस्य सूत्रस्येति** । सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषाकारेण यत्र प्रतिपत्तिस्तदुदाहरणमिति भावः । **षट्षष्टिरिति** । लृवर्णस्य दीर्घाऽभावात् । दीर्घप्लुतऋकारस्य प्लुतऋकारस्य चाऽनुनासिकस्याऽदर्शनादिदं चिन्त्यम् । **सप्तेति** । रेफस्य सानुनासिकस्याऽभावादिति भावः । इदं चिन्त्यम् । अणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणसामर्थ्येन यणंशे गुणभेदकत्वस्यैव न्याय्यत्वेन विधीयमानत्वेन च तेषामग्रहणात् । तत्प्रत्याख्यानेऽपि आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलाऽभेदाय भेदकत्वस्यैवाश्रयणेन तेषामग्रहणम् । अत एव मतोर्मस्य नानुनासिको वकार इति । **सङ्ख्यातानुदेशः**—क्रमेणान्वयः । **शब्दत इति** । अयं भावः—यथा'स्यतासी लृलुटो'रित्यत्रार्थवैषम्येऽपि बोधकशब्दसाम्याद्यथासङ्ख्यम्, तथा इक्पदयण्पदाभ्यामनेकोपस्थितावपि बोधकशब्दसाम्यमस्त्येवेति न दोष इति । न च ऋकारे लकारस्य लृकारे रेफस्य चापत्तिः, ऋदिल्लृदितोर्भेदेन निर्देशात् सावर्ण्याऽनित्यत्वेनात्र ऋलृभ्यां न ऋकारलृकारयोरयोर्ग्रहणमिति नोक्तदोष इति तदाशयात् । ननु लृकारोदाहरणाऽभावात्कथं यथासङ्ख्यमत आह—**घस्लेति** । वस्तुतः प्रतिपत्तिकालिकं सङ्ख्या-

दस्ति । संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धम् × ।

इदं तर्हि 'तस्थस्थमिपां तांतंतामः' [३ । ४ । १०१] इति । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो, बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा स्यात् । ननु च एतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम् ।

इदं तर्हि—'अकः सवर्णे दीर्घः' [६ । १ । १०१] इति । दण्डाग्रम्, क्षुपाग्रम्, दधीन्द्रः, मधूष्ट्र इति कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा स्यादिति ।

अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थम् ? यत्राऽनेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् । किं पुनस्तत् ? चेता स्तोता । प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्नोति, स्थानत एकारौकारौ । पुनः—स्थानग्रहणादेकारौकारौ भवतः ।

प्र०—शब्दतः साम्यमस्तीति भावः । 'घस्लादेश' इत्यादौ लकारोऽपि ऌकारस्यादेशो दृश्यत इति ऌकारस्य स्थानित्वाऽभावो नाशङ्कनीयः ।

एकार्थस्येति । सादृश्यहेतुधर्मोपलक्षणमेतत् । तेन प्रत्यक्त्वादयोऽपि धर्मा गृह्यन्ते ।

यत्रानेकमिति । स्थानग्रहणेऽनुवर्तमाने वाक्यभेदः क्रियते, स्थानेऽन्तरतमो भवति, यत्र चाऽनेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवान्तर्यमाश्रीयत इति । वाक्यभेदस्य च तमब्ग्रहणमेव लिङ्गम् । स्थानकृत एव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यान्तरपरित्यागात्तमग्रहणमनर्थकमेव स्यात् ।

उ०—साम्यमेव यथासङ्ख्यप्रवृत्तौ नियामकम्, न तु लक्ष्यसंस्कारकालिकमपीति प्रत्याहाराह्निके भाष्ये स्पष्टत्वान्नायं दोष इति बोध्यम् । अनुनासिकस्थाने सानुनासिकार्थमपि न तत्रैतदुपयोगः । विधेयेऽणि गुणभेदकपक्षस्यैव सत्त्वेन तत्र तदप्राप्तेः ।

आदेशानां तत्स्थानापन्नत्वेन न तदर्थत्वम्, किंतु स्वभावत एव, शब्दार्थसंबन्धानां नित्यत्वादित्याशयेन भाष्ये—एकार्थ इति । तावन्मात्रोक्तौ तसस्तमपि प्राप्नोति, थसस्तामपीत्यत आह—सादृश्येति । उत्तमे प्रत्यक्त्वरूपोऽहंकारास्पदचेतनधर्मः, मध्यमे अहंकारानास्पदचेतनधर्मः पराक्त्वम् । प्रथमे त्वनियतम् ।

भाष्ये—अनुवर्तमाने इति । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । वाक्यभेद इति । अनुवृत्तप्रसङ्गवाचिस्थानशब्देनैकं वाक्यम्, तात्वादिवाचीहत्यस्थानशब्देनाऽपरम् । अत्र च 'स्थाने' इति तृतीयार्थे सप्तमीति भावः । तमग्रहणमनर्थकमिति । प्रसङ्गे स्थानकृतान्तर्यवानित्यर्थेनैव सिद्धे स्थानेग्रहणं न वाक्यभेदे मानमितीदमुक्तम् । तथैकवाक्यतायां तु स्थानकृतान्तर्याऽभावे 'तद्धसती'त्यादावव्यवस्थैव स्यात् । वाक्यभेदे तु सादृश्यान्तरमादाय तत्र व्यवस्थेति भावः ।

× १ । ३ । १०

अथ तमब्ग्रहणं किमर्थम् ? 'झयो होऽन्यतरस्याम्' [८ । ४ । ६२] इत्यत्र 'सोष्मणः सोष्माणः' इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, 'नादवतो नादवन्तः' इति तृतीयाः । 'तमब्ग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः—वाग्घसति त्रिष्टुब्भसतीति ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्तस्मात्स्थानेऽन्तरतमवचनं [नियमार्थम्] ॥ १ ॥

स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते—अक इति । अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते—दीर्घ इति । 'स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः' । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति । इष्यते चान्तरतमा एव स्युरिति, तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति, 'तस्मात्स्थानेऽन्तरतम इति वचनं नियमार्थम्' । एवमर्थमिदमुच्यते ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः सा किं प्रकृतितो भवति—स्थानिन्यन्तरतमे षष्ठीति । आहोस्विदादेशतः—स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति ?

प्र०—सोष्मण इति । ऊष्मत्वगुणयुक्तस्येत्यर्थः । **तमग्रहणादिति** । ईषत्सदृशेऽपि लोके सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमग्रहणं कृतम् ।

किमर्थमिति । यदीदं नोच्येत तदा किं स्यादिति प्रश्नः ।

स्थानिन इति । यद्यपि 'अकः' इत्यनेन स्थानिनो बहव उपात्तास्तथापि प्रयोगे एकैकः स्थानी, तस्य पर्यायेण बहवो दीर्घा आदेशाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

यथा पुनरिति । येन प्रकारेण—संहितापाठलक्षणेनेत्यर्थः । प्रतिसूत्रं तु विच्छिद्य पाठे संशयाऽभावः। 'पदप्रकृतिः संहिते'ति संहिताया एव नित्यत्वात्ततः पदाऽपोद्धारे क्रियमाणेऽन्तरतम-

---

उ०—ऊष्मत्वेति । सहशब्दप्रयोगोपपत्तये धर्मपर ऊष्मशब्द इति भावः ।

नन्वनन्यथासिद्धोदाहरणरूपप्रयोजनोक्तेः पुनः प्रश्नानुपपत्तिरत आह—**यदीति** । सूत्राऽभावे किमनिष्टमिति प्रश्नतात्पर्यमिति भावः ।

बहव इति । एवंचैकत्वनिर्देशादित्यनुपपन्नमिति भावः । **प्रयोग इति** । 'अक' इत्येतद्बोध्यः स्थानी प्रयोगे एकत्वविशिष्ट उच्चार्यत इति भाष्याक्षरार्थः । यद्यपि 'पूर्वपरयो'रित्युक्ते'रेकः स्थानी'त्युक्तम्, तथापि तत्समुदायाभिप्रायेणेदम् । युगपदेककर्तृकं सर्वोच्चारणमशक्यमत आह—**पर्यायेणेति** ।

येन प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेति । अनेन संहितापाठ एव पूर्वं स्थित इत्युक्तम् । अस्तु तर्हि विच्छिद्य पाठोऽत आह—**पदप्रकृतिरिति** । षष्ठीतत्पुरुषः । बहुव्रीहिरित्यन्ये, तत्प्रकृतग्रन्थाननुगुणम् । भाष्ये—**सा किं प्रकृतित इति** । 'सेती'यमित्यस्य प्रतिनिर्देशः । 'इदं'शब्दोऽपि यच्छब्दार्थः क्वचित् । केचित्तु

---

१ क्वचिन्न ।

कुतः पुनरियं विचारणा ? उभयथाऽपि तुल्या संहिता—'स्थानेऽन्तरतम उरण् रपरः' इति ।

किं चातः ? यदि प्रकृतितः—'इको यणचि' [६ । १ । ७७] यणां येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात्—दध्यत्र मध्वत्र । कुमार्यर्थम् ब्रह्मबन्ध्वर्थमित्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ।

तथा 'इको गुणवृद्धी' [१ । १ । ३] गुणवृद्ध्योर्येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात्—नेता लविता नायको लावकः । चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति ।

तथा ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे गुणवृद्ध्योर्यदन्तरतममृवर्णं तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात्—कर्ता हर्ता आस्तारकः निपारकः । आस्तरिता निपरिता कारको हारक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुननरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां

प्र०—शब्दः किं सप्तम्यन्तोऽपोद्ध्रियते अथ प्रथमान्त इति प्रश्नः । तत्र सप्तम्यन्तपक्षे 'षष्ठी'ति वर्तते, अन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्रैव षष्ठी, यत्रैव षष्ठी तत्रादेश इति प्रकृतिर्नियम्यते । प्रथमान्तपक्षे तु अन्तरतम आदेशो भवतीत्यादेशो नियम्यते ।

इहैवेति । यणाधर्ममात्रिकाणां सदृशा इको मात्रिका न तु दूरविप्रकृष्टा दीर्घा इति भावः । आदेशनियमपक्षे चैतदुदाहरणत्वेन दूषितम् । प्रकृतिनियमपक्षे तु भवत्येवैतदुदाहरणम् ।

चायक इति । 'अचो ञ्णिती'त्यत्रापि अयमेव दोष इत्युपन्यासः ।

ऋवर्णस्येति । ऋकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्याद्दीर्घस्यैव च वृद्धिरिति विशेषप्रदर्शनाय

उ०—'यथापुन'रिति येत्यर्थेऽव्ययसमुदाय इत्याहुः । अन्तरतमशब्दार्थस्य विशेषणत्वेन या प्रतिपत्तिः सा किं सौत्रस्थानशब्दस्य तिष्ठन्त्यस्मिन्नादेशा इत्यधिकरणव्युत्पत्त्याऽन्तरतमे स्थानिनीत्यर्थात् स्थानिनं प्रति उताऽऽदेशं प्रतीत्यर्थः । षष्ठीति वर्त्तत इति । अन्तरतमेऽर्थादादेशस्य स्थानिनि षष्ठी उपसंहर्तव्येत्यर्थः । 'यत्रैव षष्ठी'त्यादि तु पर्यवसितार्थकथनम् ।

ननु भाष्ये सङ्ख्यातानुदेशेनैतदुदाहरणस्य दूषितत्वात् पुनरुपन्यासोऽयुक्तोऽत आह—आदेशेति । भवत्येतदिति । दीर्घव्यावृत्तये इत्यर्थः ।

भाष्ये—इको गुणवृद्धी इति विध्येकवाक्यतापन्नस्य खण्ड इति बोध्यम् । नन्विको गुणवृद्धी इत्युक्त्वा 'चायक' इत्युदाहरणमसङ्गतमत आह—अचइति । केचित्तु—'इको यत्र गुणवृद्धी इष्टे, तत्रे'ति भाष्यार्थान्न दोष इत्याहुः ।

ननु ऋकारस्येगचोरन्तर्भावात्पुनरुपन्यासो वृथेत्यत आह—ऋकारस्येति । एवं च सप्तम्यन्तच्छेदो

सर्वत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेश भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ।

अथादेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः—'वान्तो यि प्रत्यये' [६ । १ । ७९] । स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम्, एकारैकारयोर्माभूदिति । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वान्तादेशस्य एचु याऽन्तरमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति ।

आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । कथम् ? वान्तग्रहणं न करिष्यते 'यि प्रत्यये' एचोऽ यादयो भवन्तीत्येव । यदि न क्रियते, चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' [६ । १ । ८१] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'क्षिज्योरेवैच' इति । तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति—क्षेयं पापम्, जेयो वृषल इति । उभयतो नियमो विज्ञास्यते—'क्षिज्योरेवैचः' 'अनयोश्च शक्यार्थ एवे'ति । इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति—लव्यम् पव्यम् । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यमिति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ? यथाजाती-

---

प्र०—ऋवर्णस्य पृथगुपन्यासः ।

वान्तो यीति । 'एच' इत्यनुवर्तनात् सर्वेषां वान्तादेशप्रसङ्गः । यदा त्वेवं व्याख्यायते-'यादृशो वान्त आदेशः पूर्वं दृष्टस्तादृशो यि प्रत्यये भवति, ओकारस्थानिकोऽवादेशो दृष्ट औकारस्थानिकश्चाऽऽवादेश' इति, तदा न दोषः ।

उभयत इति । योगविभागेनेति भावः । **इहापीति** । सामान्येन नियम इति प्रश्नः । **तुल्यजातीयस्येति** । कण्ठतालव्यस्येत्यर्थः । **रायमिच्छतीति** । एकारस्यैव नियमेन व्यावृत्तिः कृता न त्वैकारस्येति प्रश्नः । **छान्दस इति** । क्यजन्तस्य रैशब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोगोऽन्यत्र

उ०—**लब्ध्याऽसिद्धया दुष्ट इति भावः** ।

यादृश इति । 'अची'त्यनुवर्त्याऽचि परतो यस्य यो वान्तो दृष्टस्तस्य यि प्रत्यये स इति व्याख्येयमित्यर्थः । अन्ये तु वाच्यवृत्त्येदृशार्थस्याऽलाभाद्यि प्रत्यये इति दृष्ट्वाऽचीत्यस्याऽसंबन्धाच्च भाष्योक्तं वचनमेव ज्याय इत्याहुः ।

भाष्ये **क्षिज्योरेवेति** । ह्रस्वनिर्देशात्क्षीइति दीर्घान्तस्य, जैजय इत्यस्य च नेदं निपातनमिति बोध्यम् । **योगविभागेनेति** विनिगमनाविरहाद्ब्रह्मभ्रूणेत्यादाविवोभयतो नियम इत्यन्ये । भाष्ये—**तुल्यजातीयस्येति** । अन्यथा 'यि प्रत्यये' इति विधिवैयर्थ्यं स्यादिति भावः । तत्त्वं च यद्येत्वेन, तर्हि ऐकारे आयादेशः स्यादत आह—**कण्ठ्येति** । भाष्ये एकारग्रहणमुपलक्षणमिति भावः । एतदनभिज्ञः शङ्कते—भाष्ये—**रायमिच्छतीति** । तदाह—**एकारस्यैवेति** । एकारस्य तालव्यत्वमेवेति भाष्याशयः । **क्यजन्तेति** । राः—रैशब्दो, यि यकारादिप्रत्यये इति भाष्यार्थ इति भावः । भाष्ये विसर्गरहित एव पाठः । एतेन रायिरित्युक्तम्, आत्वस्य दुर्लभत्वात्, रैशब्दात्क्विक् दुर्लभ इत्यपास्तम् । **नास्तिप्रयोग इति** । अनभिधानादिति भावः । **क्यच्क्वि-**

यकः त्रिज्योरेच् । कथंजातीयकः त्रिज्योरेच् ? एकारः । एवमपि रायमिच्छति रैयति अत्रापि प्राप्नोति । रायिश्छान्दसः । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ।

'ऊदुपधाया गोहः' [६।४।८९] आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामूकारस्य गोहो याऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतम निर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियते एतन्न्यास एव ।

'रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च दः' [८ । ४ । ४२] । आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां याऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्त-

---

प्र०—तु विद्यत एवेति व्याचक्षते । क्यच् त्वैकारान्तान्नास्ति, गोसमानाक्षरनान्तात्' इति वचनात् । अन्ये तु भाषायां रैशब्दस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः ।

गोह इति । एतत्परिभाषोपस्थाने सति गोह इति षष्ठ्यन्तरतमे स्थानिन्युपसंह्रियते । **क्रियते न्यास एवेति** । अन्यथा परत्वादलोऽन्त्यस्येत्यनेन 'गोह' इति षष्ठ्यन्त्येऽल्युपसंह्रियेतेति भावः ।

रदाभ्यामिति । चरितमित्यादौ व्यवधानान्न भवति । **'निष्ठाया'**इति षष्ठ्यास्तकार एवोपसंहारात्तस्यैवानन्तर्येण नत्वविधानात् । **क्रियत एतन्न्यास एवेति** । अन्यथा हि 'भिन्नव-

---

उ०—स्यादिर्वचनादित्यन्तोऽग्रन्थः, तस्यैकीयमतत्वात् । अत एव **नः क्ये** इति सूत्रे वाच्यतीति भाष्ये प्रयुक्तम् । **अन्येत्विति** । अत्राऽरुचिबीजं तु रायमिच्छतीति भाष्यप्रयोगविरोधः । न हि विग्रहश्छन्द इति बोध्यम् । भाष्ये यीत्यस्य वैयर्थ्याच्च ।

भाष्ये **गोहः**—संबन्धिन ऊकारस्य याऽन्तरतमा प्रकृतिरित्यन्वयः **स्थानिन्युपसंह्रियत इति** । एवं च 'गोह' इति गोहवयवे लाक्षणिकम्—ऊकारान्तरतमस्य गोहवयवस्योदित्यर्थ इति भावः । ननूपधाग्रहणाऽकरणलाघवे दर्शिते **क्रियत** इत्युत्तरमसङ्गतमत आह—**अन्यथेति** । परत्वादलोऽन्त्यस्येत्येव व्यवस्थापकं स्यादित्यर्थः । एवं च पक्षद्वयेऽप्यावश्यकं तदिति भावः ।

ननु'त'ग्रहणाऽभावे चरितमित्यादावपि रेफानन्तरा निष्ठेति नत्वं स्यादत आह—**चरितमिति** । 'रदाभ्या'मित्यस्य प्रधानविशेषणताया न्याय्यतया परिभाषासंस्कृते लक्ष्यसंस्कारके वाक्ये रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठासंबन्धिनोऽन्तरतमस्य नकारादेश इत्यर्थ इति भावः । **आदेः परस्य स्थानेऽन्तरतम** इत्याभ्यामादेरन्तरतमस्य न इत्यर्थे इकारस्याऽन्तरतमत्वादभावेन तकारस्य चादित्वाऽभावेनाप्राप्तिरिति **परे** । पक्षान्तरेपि तुल्यत्वान्न गौरवमित्याह—**अन्यथेति** । **दकारस्य नत्वं स्यादिति** । अनया परिभाषयेतिभावः । वस्तुतस्तु 'आदेः परस्ये'त्यनेनाऽन्त्यस्याऽप्राप्तिः । सूत्रं तु उभयाऽविरोधेन भिन्नमित्यादौ चरितार्थमित्यत्र प्रयोगे न स्यादेव नत्वमिति उभाभ्यामपि तग्रहणं कर्त्तव्यमिति भाष्यतात्पर्यम् । एवं च प्रथमान्तच्छेदो निर्दोषः सप्तम्यन्तच्छेदस्तु दुष्ट एव । अत एव 'न भूसुधियो' रित्यादि चरितार्थम् । 'नृनरयोर्वृद्धिश्चे'ति शार्ङ्गरवा-

रेणापि तकारग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियत एतन्न्यास एव ।

किं पुनरिदं निर्वर्तकम्—अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते । आहोस्वित्प्रतिपादकम्—अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः ? कश्चात्र विशेषः ?

स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनिवृत्तिः ॥ २ ॥

स्थानेऽन्तरतमे निर्वर्तके सर्वस्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति—दधि मधु । अस्तु, न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधिशब्द एव, मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति । यदि चैवं, क्वचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात्—बिसं बिसम्, मुसलं मुसलमिति । 'इण्कोरादेशप्रत्यययो'रिति षत्वं प्राप्नोति† ।

प्र०—'द्रूचा'मित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात् । स हि नकारस्य सुसदृशः, 'यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा, इति वचनात् ।

किंपुनरिति । किं स्वतन्त्रमिदं लक्षणम्, आहोस्विल्लक्षणान्तरेणाऽभिनिर्वृत्तानामनेन नियमः क्रियते । अथ लक्षणान्तरशेषभूतमिति प्रश्नः ।

स्थानिनिवृत्तिरिति । दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते, तदा प्रयोजनाऽभावः । भिन्नरूपस्त्वादेशस्तदर्थस्याऽप्रत्यायक इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः । **अस्त्विति** । वचनसामर्थ्याच्छब्दव्यवहारस्य चाऽनादित्वादिति भावः । **क्वचिद्वैरूप्यमिति** । यदा बिसशब्दस्य बिसशब्द आदेशस्तदा षत्वं नास्ति न हि तदा सकार आदेशः । यदा तु सकारस्य सकार आदेशस्तदा षत्वप्रसङ्ग इति वैरूप्यप्राप्तिः । 'अस्तेर्भू'रित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य बाधकाः ।

उ०—ग्रन्तर्गणसूत्रं यद्यार्षं' तदा नरः—अ इति व्याख्यानादाद्याकारस्यैव वृद्धिरिति न तत्र दोषः । तत्र 'नृनरयो'रित्यावर्त्तते, एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी । पृथगपि वा तौ गणे पठ्येते इति बोध्यम् ।

अथेति । वाक्यभेदाऽभेदाभ्यां पक्षद्वयभेद इति बोध्यम् । तत्र तृतीयः सिद्धान्तो भविष्यति ।

भिन्नरूप इति । पर्यायो यद्यपि भिन्न रूपस्तदर्थप्रत्यायकश्च, तथापि विनिगमकाऽभावादुभयोः स्थानित्वमादेशत्वं च वाच्यम् । तथा च सूत्रमनारम्भसमं स्यादिति भावः । **शास्त्रप्रवृत्तौ हेतुर्वचनसामर्थ्यम्** । सदृशादेशे हेतुः—**शब्देति** । भाष्ये—**यदिचैवमिति** । स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशे यत्र वैरूप्यं प्रसक्तं तत्र दोष इत्यर्थः । **नहि तदेति** । आदेशरूपस्यैव तेन षत्वविधानादिति भावः । **यदात्विति** । तद्ध्वनयन् भाष्यकृद्दयति—**इमे वर्णा इत्यादि** । नन्वस्य निर्वर्तकत्वे आर्धधातुकेऽप्यस्त्यादीनामस्त्याद्यादेशा स्युरिति कुतो नोक्तम् । किं चाऽनेन सिद्धे तद्व्यर्थं चेत्यत आह—**अस्तेरिति** ।विद्यतिनिवृत्तिस्तत्फलमिति भावः ।

---

† ८ । ३ । ५७; ५६

अपि चेष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत । तद्यथा—तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते, एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन् ।

अस्तु तर्हि प्रतिपादकम्—अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः ।

निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः ॥ ३ ॥

निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति । किं तर्ह्युच्यते—निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति ? न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति । न ब्रूमो निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति । किं तर्हि ? इष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत । न सर्वे सर्वत्रेष्यन्ते ।

इदमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

अनर्थकं च ॥ ४ ॥

अनर्थकमेतत्स्यात् । यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुक्था इति, किं तेन कृतं स्यात् ।

प्र०—**अपिचेति** । पुनरन्येनान्येनाऽऽदेशेन भवितव्यमिति भावः । प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः स्यात् । ततश्च सर्वस्य निवृत्त्यभिमुखत्वात्साधुत्वव्यवस्था नोपपद्यते ।

अस्तु तर्हीति । निर्वृत्तेषु लक्षणान्तरेणादेशेषु नियमोऽनेन क्रियते तत्रान्तरतमः साधुर्नान्य इत्यर्थः ।

निर्वृत्तिरिति । अभिमतस्य शब्दस्येत्यर्थः । **इष्टा व्यवस्थेति** । 'अकः सवर्णे दीर्घ' इत्यनेन लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा तेषां साधुत्वं विज्ञातम् । न चाऽनेन तेषामेवाऽसाधुत्वं शक्यं प्रतिपादयितुमिति भावः ।

उ०—सदृशादेशविषयेऽपि दोषमाह भाष्ये—**अपिचेष्टेति** । ननु सदृशादेशे कथमिष्टव्यवस्थासिद्धिरत आह—**पुनरिति** । ननु 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायविरोधोऽत आह—**प्रयोजनमिति** । सप्रयोजनशास्त्रप्रवृत्तौ हि प्रथमप्रवृत्त्यैव प्रयोजननिष्पत्तेर्न द्वितीयादिप्रवृत्तिरिति तद्बीजम् । नचेदं प्रकृते इति भावः । भाष्ये **व्यवस्थे**त्यस्य सापेक्षत्वादाह—**साधुत्वस्येति** । परिनिष्ठितत्वव्याप्यत्वात्साधुत्वस्येति भावः । एवं च दोषान्तरमेव शास्त्रं स्यादिति तात्पर्यम् ।

निर्वृत्तेष्विति । अन्येन निर्वृत्तानां मध्येऽनेनाऽन्तरतमस्यैव साधुत्वप्रतिपत्तिरिति भाष्यार्थ इति भावः ।

अभिमतस्येति । शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि पाक्षिकसाधुत्वापत्त्येति भावः । दीर्घादेरिष्टा व्यवस्थाऽनेन भविष्यतीत्यत आह—**अक इति** । एकप्रमाणबोधितस्य सामान्यविशेषभावाऽभावेन प्रमाणान्तरेण आत्यन्तिको निरासोऽशक्यः कर्तुमिति भावः ।

ननु शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि साधुत्वे इदं व्यर्थं स्यादिति पृच्छति—**इदमिदानीमिति** ।

उत्तरयति—**अनर्थकमिति** । भुक्था इति निरनुस्वारः पाठः ।

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् ? 'सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचना'दिति‡ । षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः—'स्थानेऽन्तरतमः षष्ठीनिर्दिष्टस्ये'ति ।

प्रत्यात्मवचनं च ॥ ६ ॥

प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने यथा स्यात्, अन्यस्याऽन्तरतमोऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति ।

प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात् ॥ ७ ॥

प्रत्यात्मवचनमशिष्यम् । किं कारणम् ? 'स्वभावसिद्धत्वात्' । स्वभावत एतत्सिद्धम् । तद्यथा—'समाजेषु समाशेषु समवायेषु चाऽऽस्यता'मित्युक्ते न चोच्यते प्रत्यात्ममिति, प्रत्यात्मं चाऽऽसते ।

अन्तरतमवचनं च ॥ ८ ॥

अन्तरतमवचनं चाऽशिष्यम् । योगश्चाप्ययमशिष्यः । कुतः ? 'स्वभावसिद्ध

प्र०—**उक्तं वेति** । 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र । यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते, तेनैकवाक्यतानेन सूत्रेण विधिवाक्यानामिति विधानकाल एवाऽन्तरतम आदेशो विधीयते ।

प्रत्यात्ममिति । आत्मानमात्मानं प्रतीति समासः । स्थान्यातमनोऽन्तरतम इत्यर्थः ।

स्वभावसिद्धत्वादिति । तुल्यन्यायतया सूत्रप्रत्याख्यानायैतदुक्तं न तु संबन्धिशब्दत्वादिति । **समाजेष्विति** । **समाज** उत्सवेषु सङ्घातः । **समाशः**—सहभोजनम् । **समवायः**—कस्यांचित्क्रियायां मेलनम् ।

नैव कृशा इति । गुणप्रमाणकृतसादृश्यपरिहारेण विद्याद्यर्थकृतमान्तर्यं लोक आश्रीयत इत्यर्थः । एवमिहापि यदीयमर्थं यः शक्नोति वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवति । **गाव इति** ।

उ०—आनर्थक्यं परिहरति—**उक्तं वेति** । द्वितीयपक्षान्ब्देदमुपपादयति—**एकवाक्यतेति** । एवं चेतरस्याऽविधानमेवेति इष्टव्यवस्थासिद्धिरिति भावः । परे तु उत्पन्नानमनेन निवृत्तिर्लुगादिनेवेति भावः । एतदाशयमजानान आह—**निवृत्तिर्न सिध्यतीति** । तदभ्युपेत्य समाधत्ते—**उक्तं वेति** । भुक्तवतो भोजनफलतृप्तेर्जातत्वान्निषेधस्य वैयर्थ्येऽपि शास्त्रे **वृद्धिरादैच्**सूत्रभाष्योक्तशास्त्रप्रामाण्याल्लुगादिनेव जातनिवृत्तिरिति वाशब्देन सूचितमित्याहुः ।

आत्मानमिति । **अनश्चेति** टच् । **स्थान्यात्मन इति** । स्थानिपदार्थस्येत्यर्थः ।

नन्वन्तरतमशब्दस्य सदृशार्थकत्वेन '**तुल्यास्यप्रयत्न**'मित्यत्रेव संबन्धिशब्दत्वादिति कुतो नोक्तमत आह—**तुल्येति** । **प्रत्यात्मं चासत इति** । स्वस्वसमाजेष्वेवाऽऽसत इत्यर्थः । **कस्यांचिदिति** । धर्मनिर्णयादिक्रियायामित्यर्थः ।

अर्थकृतान्तर्ये सति तदेव प्रयोजनमित्याह—**गुणेत्यादि** । **पाण्डुत्वं**—**गुणः** । **कृशत्वादि**—**प्रमाणम्** । **विद्यादीति** । आदिनोत्सवाशनाद्यर्थित्वब्राह्मणत्वादिजातिधनादिसङ्ग्रहः । एवंच 'अन्तरतमो भवती'ति

---

‡ १ । १ । ३*

त्वादेव'। तद्यथा—'समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यता'मित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः सहासते, न पाण्डवः पाण्डुभिः। येषामेव किंचिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते। तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह शेरते। तथा—यान्येतानि गोयुक्तकानि संघुष्टकानि भवन्ति तान्यन्योन्यं पश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति।

एवं तावच्चेतनावत्सु। अचेतनेष्वपि। तद्यथा—लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा या एता आन्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः, स आकाशदेशे निवाते नैव तिर्यग्गच्छति नाऽवागवरोहति अब्विकारोऽप एव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा ज्योतिषो विकारोऽर्चिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितो नैव तिर्यग्गच्छति नावागवरोहति ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः।

व्यञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च तत्कालप्रसङ्गः ॥ ६ ॥

व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालता प्राप्नोति। व्यञ्जनव्यतिक्रमे—

प्र०—तिरश्चामप्ययं व्यवहारः सङ्कीर्णानामसङ्करलक्षणः। एवं चोदनायां सङ्कीर्णा अप्यादेशा असङ्करेण प्रवर्त्स्यन्ति। **तथा यानीति**। यथा तत्र सादृश्याद्वर्गीभवनं विच्छिन्नसाहचर्याणामपि भवति तथा स्थान्यादेशानां स्थानादिना सादृश्येन वर्गीभवनमित्यर्थः।

अचेतनेष्वपीति। न्यायस्य व्याप्तिप्रतिपादनपरमेतत्। **अब्विकार इति**। अन्तरिक्षे सूक्ष्मः समुद्रोऽस्तीति तद्विकारः सर्वा आप इति काष्ठादिस्थानामपामग्निसंयोगाद्धूमो विकारः। सूर्यविकारोऽर्चिः सूर्यमेव गच्छति।

लोकव्यवहाराश्रयणेन प्रत्याख्याते सूत्रे तदनाश्रयेण योगारम्भे दोषमाह—**व्यञ्जनेति**।

उ०—'यत्रानेकविध'मिति च न्यायसिद्धमिति भावः। दृष्टान्ते विवक्षितार्थमाह—**सङ्कीर्णानामिति**। भाष्ये **प्रसवो**—वत्सः। **तेन सह**—स्वस्वप्रसवेन सह। **शेरत इति**। शेतिः स्थितौ। **एवं चोदनायामिति**। अनया रीत्या विधिशास्त्रेऽपीत्यर्थः। **'युक्तक'**शब्दो युग्मवाची। **'संघुष्टक'**शब्दस्तत्तद्युगवहनादिनाऽत्यन्तपरिचितवाची। अनेनापि ग्रन्थेन 'यत्रानेकविध'मित्यर्थः साधित इत्याहुः। **सादृश्यादिति**। तत्तद्युगवहनाद्यत्र सादृश्यम्।

अन्तरिक्षे इति। अन्तरिक्षे भवा आन्तरिक्ष्यः। अत एव निदाघे निशि निरावरणे शयानानां शैत्योपलम्भः। तस्यैव च रविकिरणसंपर्केण मेघरूपतया वायुयोगाद्वृष्टिः। आन्तरिक्ष्याणामपां परम्परया धूमो विकार इति दर्शयति—**तद्विकारः सर्वा इति**। **सूर्यविकार इति**। अत एव दावाग्नेर्मध्याह्नादौ सूर्यकरसंपर्कात् क्रौर्यातिशयो दृश्यते।

तदनाश्रयणेनेति। मन्दमध्यबुद्ध्यर्थः। ननु नाऽर्धमात्रिक इगित्यत आह—**इदमेवेति कार्याः**

१—'मपश्यन्ति' पाठान्तरम्।

इष्टम् उप्तम् । आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्याऽर्धमात्रिक इक् प्राप्नोति । नैव लोके न च वेदेऽर्धमात्रिक इगस्ति । कस्तर्हि ? मात्रिकः । योऽस्ति स भविष्यति ।

स्वरव्यतिक्रमे—दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थमिति । आन्तर्यतो मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्येको मात्रिको द्विमात्रिको वा यण् प्राप्नोति । नैव लोके न च वेदे मात्रिको द्विमात्रिको वा यणस्ति । कस्तर्हि ? अर्धमात्रिकः । योऽस्ति स भविष्यति ।

अत्तु चानेकवर्णादेशेषु ॥ १० ॥

अत्तु चाऽनेकवर्णादेशेषु तत्कालता प्राप्नोति । 'इदम इश्' [५ । ३ । ३]। आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रिकस्येदमः स्थानेऽर्धतृतीयमात्रमिवर्णं प्राप्नोति । नैष दोषः । 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं ने' त्येवं न भविष्यति ।

गुणवृद्ध्येज्भावेषु च ॥ ११ ॥

गुणवृद्ध्येज्भावेषु च तत्कालता प्राप्नोति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा

प्र०—व्यतिक्रमः-स्थानित्वेन निवृत्तिः । इदमेव शास्त्रं निर्वर्तकमिति भावः । **नैव लोक** इति । नित्याः शब्दा अन्वाख्यायन्ते, निर्वृत्तिपक्षेऽप्युच्चारणस्याऽशक्यत्वादिति भावः ।

नैव लोक इति । कुक्कुटादिषु द्वे व्यञ्जने, न त्वेकं मात्रिकमिति भावः ।.

अर्धतृतीयमात्रमिति । अत्वैकादेशयोः कृतयोरिश्भाव इति यदा प्रक्रियेति भावः । **भाव्यमानेनेति** । 'नैव लोक' इत्ययं परिहारो नोक्तः । यदा विशेषविहितत्वादत्वमिश्भावेन बाध्यते इति न्यायस्तदा त्रिमात्रस्य त्रिमात्रसंभवात्स्यादेव प्लुतः । प्लुताऽप्लुतप्रसङ्गे च '**प्लुतश्च विषये स्मृत**' इत्युच्यते । अत्र तु प्लुतस्यैव प्राप्तिः ।

खट्वेन्द्र इति । संज्ञयाऽत्र गुणवृद्ध्योर्भावनम् । संज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादिति

उ०—**शब्दा** इति दर्शने प्रमाणादिना तत्तदन्तरतमवर्णनिर्वर्तकमित्यर्थः । एवं च लोकवेदयोरभावेऽपि एतच्छास्त्रसिद्ध एव स इति भावः । यदुक्तम्—**इदमेवेति**, तत्राह—**नित्या इति** । **निर्वृत्तिपक्षेऽपीति** । 'शास्त्रकार्याः शब्दा' इति दर्शनेऽपीत्यर्थः । **उच्चारणस्येति** । तस्य लोकाधीनत्वादिति भावः ।

इदमस्त्रिमात्रिकत्वेनाऽर्धतृतीयमात्रिक इत्ययुक्तमत आह—**अत्वेति** । परत्वादत्वेऽन्तरङ्गत्वादेकादेशे इति भावः ।

प्लुताप्लुतेति । तादृशस्थले हि सपादसप्ताध्यायीस्थेन प्लुतविधौ त्रिपादीस्थप्लुतस्याऽसिद्धत्वात्तद्विषयेऽप्यनेनैव प्लुतविधौ तदंशेऽनुवादत्वमन्यांशे विधित्वमिति शास्त्रस्य वैरूप्यापत्तिस्तद्बीजम् । शास्त्रं त्वप्लुतविधानेन चरितार्थमिति । प्लुतमात्रविधाने तु तद्विषयकलक्षणवैयर्थ्यापत्त्यांशेऽनुवादत्वकल्पना सोढव्यैव । सामर्थ्येनान्तरतमपरिभाषाबाधकल्पनापेक्षयाऽनुवादत्वस्य युक्तत्वाच्चेति भावः ।

संज्ञा चेति । कार्यकालपक्षेऽपि यथा भाव्यमानत्वाऽभावस्तथोपपादितं **वृद्धिसंज्ञासूत्रे** ।

उदकम् खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति । आन्तर्यतस्त्रिमात्र-चतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशाः प्राप्नुवन्ति ।

नैष दोषः । तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपरः 'ऋदोरप्' [३ । ३ । ५७] इहैव स्यात्—यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि ? दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् ? अथ किं तकारे ? यद्यसन्देहार्थस्तकारो दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारो दकारोऽपि ।

एज्भावे† कुर्वाते कुर्वाथे । आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्याऽर्धतृतीयमात्र एः प्राप्नोति । नैव लोके न च वेदेऽर्धतृतीयमात्र एरस्ति ।

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ १२ ॥

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः । सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्य स्थाने प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् ? 'अविशेषात्' । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते—एवंजातीयको गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ।

न वा ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गादवर्णस्यान्तर्यम् ॥ १३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात्' । उः स्थानेऽ-

---

प्र०—'भाव्यमानेने'ति परिहारस्यात्राऽसंभवः ।

एज्भाव इति । प्रत्याहारः 'पूतक्रतोरै च' 'मनोरौ वा' इत्यादिसंग्रहार्थः । तत्र हि मात्रिक एवैकार औकारश्च स्यात् ।

ऋवर्णस्येति । अत्र ह्रस्वस्याकार एव गुणः स्यात्स चेष्यत एव । दीर्घस्य त्वेङौ स्यातां, तुल्यप्रमाणत्वात् । तथा ह्रस्वस्य दीर्घस्य च सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः प्राप्नुवन्ति । समुदायापेक्षया तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते ।

नवेति । 'उरण् रपर' इत्यनेन गुणवृद्धिशास्त्रस्यैकवाक्यतायां विधीयमान एवाऽण् रपरो

उ०—प्रत्याहार इति । 'वार्तिके गुणवृद्ध्येज्भावेषु' इति द्वन्द्वो, न तु कर्मधारयः, भाष्यविरोधादिति भावः । तत्र हीति । प्रमाणत आन्तर्यादिति भावः ।

नन्वेवं ह्रस्वे सर्वगुणप्रसङ्गस्याऽनुपपादनादवर्णमात्रे सर्वप्रसङ्ग इत्यनुपपन्नमत आह—समुदायापेक्षयेति । ऋवर्णीयह्रस्वादिसमुदायापेक्षयेत्यर्थः ।

गुणवृद्धिशास्त्रस्येति । प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादवर्णविषयगुणादिशास्त्रस्येत्यर्थः । अङ्गाऽन्त्यस्येक

---

† ३ । ४ । ७६

ण्प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते‡ । तत्र ऋवर्णस्यान्तर्यतो रेफवतो रेफवानकार एवान्तरतमो भवति ।

सर्वादेशप्रसंगस्त्वनेकाल्त्वात् ॥ १४ ॥

सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य प्राप्नोति । किं कारणम् 'अनेकाल्त्वात्' । 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' [१ । १ । ५५] इति ।

न वाऽनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादृवर्णादेशस्याऽविघातः ॥ १५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वात्' । यदायमुः स्थाने तदायमनेकाल्, अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादृवर्णादेशस्य विघातो न भविष्यति ।

अथवाऽनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम् । एकस्याप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति, अपरस्या-

---

प्र०—भवतीति रश्रुतेरुः स्थानेऽरारौ क्रियमाणौ गुणवृद्धी भवत इत्यर्थः ।

सर्वादेश इति । ऋवर्णस्य स्थानेऽरारौ क्रियमाणावलोऽन्त्यस्येत्येतद्बाधेनाऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशौ प्राप्नुतः ।

नवेति । 'अङ्गस्ये'ति षष्ठी पूर्वमेवाऽन्त्यमिकमनुसंह्रियते । ततश्च ऋवर्णस्य स्थानित्वे विज्ञातेरपरत्वमानुपूर्व्या सिद्धत्वात् पूर्वप्रवृत्तमलोऽन्त्यस्येत्यल्युपसंहारं न बाधत इत्यर्थः ।

अथवेति । निर्वृत्तस्याऽणो रपरत्वविधानेऽपि न दोष इत्यर्थः । **अनान्तर्यमेवेति** । नहि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितं, रूपान्तरेणापि सादृश्यसंभवात्परिग्रहाच्चेति भावः । ऋवर्णस्य मात्रिकस्य मात्रिकोऽकारो गुणोऽन्तरतमोऽस्त्येवेति चेत् तदर्थस्य प्रयत्नस्याऽकरणाददोष एव । दीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वादेकारौकारावन्तरतमौ स्त इति चेत् । भवेदेतद्यदा

उ०—ऋवर्णस्य रपरोऽण्रूपो गुण इति वाक्यार्थ इति भावः । 'रश्रुते' रित्यनेनैकदेशद्वारा स्थानत आन्तर्यमुक्तम् ।

ऋवर्णस्येति । ऋवर्णान्ताङ्गस्येत्यर्थः । **सर्वादेशाविति** । तत्त्वेऽपि समुदायान्तर्वर्तित्वादृवर्णस्य तदादेशत्वमपि खट्वश्य इत्यादाविव वक्तुं शक्यमिति भावः ।

पूर्वमेवेति । अन्यथा ऋवर्णस्थानिकत्वाऽभावाद्रपरत्वमेव न स्यात् । न च समुदायान्तःपातिऋकाराश्रयेण रपरत्वम् । प्रत्यक्षे ऋवर्णस्थानित्वे चरितार्थस्यानुमानिके प्रवृत्त्ययोगात् । खट्वश्य इत्यादौ तु 'पूर्वपरयो'रित्यधिकारात् प्रत्यक्षमेव स्थानित्वमिति भावः । **पूर्वप्रवृत्तमिति** । उपजीव्यं चेत्यपि बोध्यम् । **न बाधत** इत्यत्राऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रं कर्तृ ।

रेफवतो रेफवानन्तरतम एवेति अथवेत्ययुक्तमत आह—**निर्वृत्तस्येति** । **परिग्रहाच्चेति** । 'पाददन्ते'-त्यादौ स्थान्यादेशभावमते वर्णसाम्यकृतस्येति भावः । सदृशसंबन्ध्यभाववत्त्वमुभयोः साधारणधर्मरूपं सादृश्य-

---

‡ १ । १ । ५१

प्यन्तरतम आदेशो नास्ति, एतदेवैतयोरान्तर्यम् ।

संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत् ॥ १६ ॥

अथवा नष्टाश्वदग्धरथवत् संप्रयोगो भवति । तद्यथा 'तवाऽश्वो नष्टो ममापि रथो दग्धः, उभौ संप्रयुज्यावहै' इति । एवमिहापि 'तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति, ममाप्यन्तरतम आदेशो नास्ति, अस्तु नौ संप्रयोगः' इति । विषम उपन्यासः । चेतनावत्स्वर्थात्प्रकरणाद्वा लोके संप्रयोगो भवति । वर्णाश्च पुनरचेतनाः, तत्र किंकृतः संप्रयोगः ? यद्यपि वर्णा अचेतना यस्त्वसौ प्रयुङ्क्ते स चेतनावान् ।

एजवर्णयोरादेशेऽवर्णं स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात् ॥ १७ ॥

एजवर्णयोरादेशेऽवर्णं प्राप्नोति । खट्वैलका मालौपगवः । किं कारणम् ? 'स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात्' । स्थानी ह्यत्राऽवर्णप्रधानः ।

सिद्धं तूभयान्तर्यात् ॥ १८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भवितव्यम् । न चावर्णमुभयोरन्तरतमम् ॥ ५० ॥

प्र०—भेदापेक्षा क्रियते । ऋवर्णमात्रस्य ह्रस्वाद्यवान्तरभेदानपेक्षायां स्थानकृतमान्तर्यं न केनचिदस्तीत्यनान्तर्यमेवेत्याद्युक्तम् ।

सम्प्रयोगो वेति । यदा 'स्थानेन्तरतम' इत्येतत्प्रत्याख्यातमित्यर्थः ।

अवर्णप्रधानत्वादिति । इममेव हि न्यायमाश्रित्योक्तमैचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति ।

उभयान्तर्यादिति । ह्रस्वशासने ह्यैचः समुदायान्तरतमाभावादैचोश्चेत्युक्तम् । इह तु संभवत्येव स्थानेन समुदायान्तरतम इत्यर्थः ॥ ५० ॥

उ०—मिति तात्पर्यम् । यत्नस्येति । परिहारान्तराभिधानरूपस्येत्यर्थः । स्थानकृतमिति । अनान्तर्यमिति भाष्यस्य स्थानकृतान्तरतमाऽभाव इत्यर्थः ।

नष्टाश्वदग्धरथवदिति—बहुव्रीहिगर्भद्वन्द्वाद्वतिः । पूर्वोक्तेनाऽथवेत्यनेन पौनरुक्त्यं परिहरति–यदेति । केचित्तु—''तत्प्रत्याख्यानेऽपि लोकन्यायेन सदृश एवादेश इत्यर्थः साधितो भगवतेति प्रत्याख्यानाऽप्रत्याख्यानयोः को विशेषस्तस्मादनान्तर्यस्याऽभावरूपस्य सादृश्यत्वाऽनङ्गीकारेऽप्याह—नष्टाश्वेति । ऋवर्णस्य स्थानित्वेनाऽवर्णस्यादेशत्वेन ग्रहणसामर्थ्यादसादृश्येऽपि स्थान्यादेशभावः । यथा नष्टाश्वदग्धरथयोरत्यन्तभिन्नयोरपि असदृशयोरपि संप्रयोग इति तात्पर्य''मित्याहुः ।

प्रधानत्वं—भूयस्त्वेन । भूयस्त्वन्यायस्तर्हि क्वेत्यत आह—ह्रस्वेति ॥ ५० ॥

उरण् रपरः ॥ १ । १ । ५१ ॥

किमिदमुरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्—'उः स्थानेऽणेव भवति रपरश्चे'ति । आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन विधीयते—'उः स्थानेऽण् चाऽनण् च, अण् तु रपरः' इति । कश्चाऽत्र विशेषः ?

प्र०—उरण् । किमिदमिति । षष्ठीप्रकरणाद्यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते । तत्र किमादेशान्तराणांबाधकमणं निर्वर्तयति, तस्य च वाक्यभेदेन रपरत्वम् । आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन क्रियते—'उः स्थाने लक्षणान्तरेण निष्पन्नो योऽण् स रपर'इति प्रश्नः । तत्र केषांचित्पाठो'ऽण् भवति रपरश्चे'ति । तत्राऽपूर्वोऽण् विधीयमान आदेशान्तराणां बाधकः । अन्येषां तु पाठो'ऽणेव भवती'ति । तत्र सामर्थ्याचाऽन्यनिवृत्तिः । सैवैवकारेण प्रदर्श्यते ।

उ०—उरण् । भाष्ये-**उरण्रपरवचनमिति** सूत्रस्थविसर्गप्राग्भागानुकरणेन षष्ठीसमासः । नन्वन्यशब्देन न स्थानी, आदेशस्य स्थानिनिवर्त्तकत्वस्वभावत्वात् । न स्थानिव्यतिरिक्तः, 'उर'णित्येतावतः स्थानिव्यतिरिक्तनिवर्त्तने सामर्थ्याऽभावादत आह-**षष्ठीति** । यत्र षष्ठ्या ऋवर्णस्यादेशप्रसक्तिस्तत्रेत्यर्थः । स्वातन्त्र्येणाऽस्य विधायकत्वं तु—'इको गुणवृद्धी'इत्यत्र भाष्ये एव निराकृतम् । तत्र यद्यन्यनिवृत्त्यर्थत्वं नियामकत्वेन, तदा'**अथ मतमेत**'दिति वक्ष्यमाणस्य विशेषो न स्यादत आनुषङ्गिकं तदित्याह – **तत्रेति** । **अपूर्व इति** । वाक्यभेदेन—ञ्नित्यादिरुदात्तो भवति, ऋवर्णस्य त्वण् भवति, स च रपरः' इत्यर्थ इति भावः । **तत्र सामर्थ्यादिति** । विशेषविधेः सामान्यविधिबाधकत्वेनेत्यर्थः । न तु वाच्यवृत्त्याऽस्य नियमपरत्वमिति भावः ।

१—"अत्र काशिकाकृज्जयादित्य—भट्टोजिदीक्षितादिभिरुक्तम्–'हकारादिष्वकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः । लकारे त्वनुनासिकः प्रतिज्ञायते । तेन 'उरण् रपरः [१ । १ । ५१] इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वमपि भवति ।' तदिदमवद्यम् । कुतः । इह व्याकरणे क्लृपिस्थ एक एव लृकारः । स च रपरकरणेऽसिद्धः । तेन लृकारस्य कार्याणि ऋकारे भविष्यन्तीति लपरप्रयोजनाऽभावात् ।" [अष्टाध्यायीभाष्ये लण्सूत्रे महर्षिर्दयानन्दः]

"जयादित्य और……भट्टोजिदीक्षितादि ने कहा है कि हकारादि वर्णों में तो अकार उच्चारण करने के लिये है, परन्तु लकार में जो अकार है, वह अनुनासिक होने से इत्संज्ञक होता है । उस से एक र—प्रत्याहार नया बनता है । उसका काम 'उरण् रपरः' सूत्र में लपर होने के लिये पड़ता है । अब देखना चाहिये, **पाणिनि जी महाराज ने सब प्रत्याहार हल् अक्षरों से बांधे हैं** । ये लोग उन से विरुद्ध चलते हैं कि अकार की इत्संज्ञा करके र—प्रत्याहार बनाते हैं । यह बात महाभाष्य में भी कहीं नहीं । उनके अभिप्राय से इस बात का खण्डन तो होता है ।……फिर इन लोगों का विरुद्ध चलना, नवीन प्रत्याहार का बनाना, केवल मिथ्या ही है ।"

[अ० भा० महर्षि दयानन्द]

स्वयं पाणिनि ने भी र—प्रत्याहार (र्+ल्+अँ) का प्रयोग न करके साक्षात् 'र् ल्' का ही उच्चारण 'अतो र्लान्तस्य ७ । २ । २ । सूत्र में किया है । यदि उन्हें 'र' प्रत्याहार अभीष्ट होता तो वे यहाँ उसी का ग्रहण करते । इससे लाघव भी हो जाता । (सम्पादक)

उरण्रपरवचनमन्यानिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषः ॥ १ ॥

उरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषो भवति । के पुनरुदात्तादयः ? उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः । कृतिः हृतिः*, कृतम्, हृतम्†, प्रकृतम् प्रहृतम्‡, नॄँः पाहि+ ।

अस्तु तर्ह्युः स्थाने अण् चाऽनण् च, अण् तु रपर इति ।

य उः स्थानेऽण् स रपर इति चेद् गुणवृद्ध्योरवर्णाऽप्रतिपत्तिः ॥ २ ॥

य उः स्थाने अण् स रपर इति चेद्गुणवृद्ध्योरवर्णस्याऽप्रतिपत्तिः । कर्ता हर्ता वार्षगण्यः । किं हि साधीयः—ऋवर्णस्याऽसवर्णो यदवर्णं स्यान्न पुनरेङैचौ ? पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः । किं हि साधीयस्तत्रापि ऋवर्णस्याऽसवर्णो यदवर्णं स्यान्न पुनरिवर्णोवर्णौ । अथ मतमेतत्—'उः स्थानेऽणश्चानणश्च प्रसङ्गेऽणेव भवति रपरश्चे'ति, सिद्धा पूर्वस्मिन् पक्षेऽवर्णस्य प्रतिपत्तिः । यत्तु तदुक्तम्—'उदात्तादिषु

प्र०—**उदात्तादिष्विति** । अन्तरतमस्य बाधकोऽण् प्रसज्येतेति भावः । स चोदात्तादिगुणो न वेति सर्वथा दोषः । **नॄँः पाहीति** । यद्यप्यस्मिन् पक्षे पूर्वसवर्णऋकारो न लभ्यते, तथापि '**नॄन् पे**' इति निपातनाद्भवति । नकारस्य तु रुत्वे कृतेऽनुनासिको विधीयमानोऽणेव स्यान्न तु ऋकार इति दोषः । प्रतिपदविहितैरित्त्वोत्त्वादिभिरयं हि बाध्यत इति तेषां रपरत्वं न स्यात् ।

गुणवृद्ध्योरिति । भूतस्य चेदणो रपरत्वं क्रियते, तदा तु गुणवृद्धिविधावणेव दुर्लभ इति दोषः । **किं हि साधीय इति** । किं साधुतरं कारणमित्यर्थः । **न पुनरिति** । ततश्चाऽवर्णस्यैव नियमेनाऽप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयम् । **अथ मतमिति** । स एव पक्षाक्षेपवाद्याह । नानेनाऽ-

---

उ०—**स चोदात्तादिगुण इति** । अत्र पक्षेऽनन्तरस्येति न्यायेनाऽन्तरतमपरिभाषाया अनेन बाध इति भावः । **नवेति** । यत्रोपस्थितिस्तद्विधेयस्य बाध इत्यभिमानः । भाष्ये **कृतिर्निरस्वरेणाद्युदात्तः** । **कृतमित्यत्र** प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेन ऋकारोऽनुदात्तः । **प्रकृते**—'गतिरनन्तर' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितत्वम् । **उच्चैरुदात्त** इत्यादिषु षष्ठ्यन्तमच इत्यनुवर्तत इति पक्षे 'ञ्नित्यादि'रित्यादावच इत्युपस्थितेः षष्ठीसद्भावादुरणित्यस्योपस्थानमिति द्रष्टव्यम् । नियमपक्षे वक्ष्यमाणदोषमत्राप्याकृष्य दर्शयति—**प्रतिपदेति** । **तेषामिति** । प्रत्यासत्त्योरणित्यनेन विधीयमानस्याऽणो विधीयमानमितिशेषः ।

दुर्लभ इति । ह्रस्वस्य गुणाऽकारलाभेऽपि दीर्घस्याकारगुणाऽलाभः, वृद्धिस्तु नियमेनाऽण् न लभ्यते इत्यर्थः । **कर्तेत्याद्युदाहरणं** भाष्ये दीर्घान्तस्याप्युपलक्षणम् । किमित्यस्य विशेष्यमाह-**कारणमिति** । भाष्ये **असवर्णो** । सदृशाऽभावे इत्यर्थः । ननु नियामकाऽभावे कदाचिदवर्णस्यापि प्रतिपत्तौ कथमवर्णाऽप्रतिपत्तिरत आह—**ततश्चेति** । दोषपरिहारायाऽऽक्षेपवाद्येवान्यनिवृत्त्यर्थमित्यस्य नियमपरतया व्याख्या-

---

* ६ । १ । १९७ † ३ । १ । ३; ६ । १ । १५९ ‡ ६ । २ । ४९; ६ । १ । १५९; ८ । ४ । ६६ + ८ । ३ । १०; २

दोषः' इति स दोषो जायते, न जायते ? जायते स दोषः । कथम् ? उदात्त इत्यनेनाणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते अनणोऽपि । यद्यपि—[अणोऽपि] प्रतिनिर्दिश्यन्ते न तु प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् ? स्थानेऽन्तरतमो भवतीति† । कुतो नु खल्वेतत्—द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः 'स्थानेऽन्तरतमः' इति 'उरण् रपरः' इति च, 'स्थानेन्तरतम' इत्यनया परिभाषया व्यवस्था भविष्यति, न पुनरुरण् रपर इति ? अतः किम् ? अत एष दोषो जायते—'उदात्तादिषु दोषः' इति ।

ये चाप्येते ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा उच्यन्ते, तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति—'ऋत इद्धातोः [७ । १ । १००] 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' [१०२] इति ।

प्र०—न्येषां बाधकोऽपूर्वोऽण् विधीयते, किंत्वणनणोः प्रसङ्गेऽणेव भवतीति नियमः क्रियते, स च रपरः । न च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इकारोकारयोः प्राप्तिः । **यत्तु तदुक्तमिति** । किं भवान्मन्यत इति विचारयति । स एव युक्तियुक्तं पक्षं गृह्णाति—जायत इति । **कुतो नु खल्विति** । अन्तरतमपरिभाषाया अवकाशो'ऽकः सवर्णे दीर्घो','झयो होऽन्यतरस्या'मिति । 'उरण् रपर' इत्यस्यावकाशः- कर्ता हर्त्तेति । इहोभयं प्राप्नोति—कृतिरिति । परत्वादियमेव प्राप्नोतीति दोषः ।

ये चाप्येत इति । यत्र ह्यनियमप्रसङ्गस्तत्राऽनेन नियमः क्रियते । तत्र तच्छेषभूतं रपरत्वं भवति न त्वन्यत्र प्रतिपदविधाविति दोषः ।

उ०—नमाशङ्क्य दूषयति भाष्ये-**अथ मतमिति** । **एतत्**-वक्ष्यमाणं नियमरूपत्वमन्यनिवृत्त्यर्थमिति वदतो, **मतं**—संमतं विवक्षितमित्यर्थः । **सिद्धा पूर्वस्मिन्निति** । अन्यनिवृत्त्यर्थमिति पक्षे इत्यर्थः । **सचेति** । वाक्यभेदेनेत्यर्थः । नन्वेवमिकारोकारावपि स्यातामत आह—**नच गुणेति** । **भवानिति** । नियमपक्षवादीत्यर्थः । **स एवेति** । विचारक एवेत्यर्थः । शङ्कते भाष्ये—**यद्यप्यणोपीति** । परिहरति—**कुतो न्विति** । तमब्ग्रहणसहितस्याप्यत्रकाशप्रदर्शनाय '**झयो ह**' इत्युक्तम् । **उरण्रपर इत्यस्यावकाश इति** । गुणविधौ '**स्थानेन्तरतम**'परिभाषानुपस्थितिः ऋवर्णसमुदायान्तरतमगुणाऽभावादिति भावः । यद्यपि भाष्याद्विनिगमनाऽभावो लभ्यते, तथापि 'एष दोषो जायत'इत्युत्तरग्रन्थाऽसङ्गतेर्विनिगमकं प्रदर्श्यान्तरतमपरिभाषाऽप्रवृत्तिमुपपादयति-**परत्वादिति** ।

ननु प्रतिपदविहिता अप्यण एवेति कुतो रपरत्वाऽप्राप्तिरत आह—**यत्रहीति** '**ओ यङी**'ति लत्वविधानादावृत्त्या तेषामपि रपरत्वमिति चेत्, ऋकारान्तर्गतरेफस्य लत्वार्थं तत्स्यादिति न दोषः । भाष्ये—**येचाप्येत इति** ।

† १ । १ । ५०

सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'प्रसङ्गे रपरत्वात्' । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? स्थान इति वर्तते । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः । कथम् ? द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते— उः स्थाने अण् स्थान इति । उः प्रसङ्गेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति ।

प्र०—सिद्धं त्विति । विधिवाक्यैरस्यैकवाक्यतायां विधानकाल एवाऽणो रपरत्वं क्रियत इत्यर्थः । यद्येवमिति । नह्यनेनोः स्थानेऽण् विधीयतेऽपि तु लक्षणान्तरेण । तत्र विध्यङ्गभूता 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति परिभाषा नोपतिष्ठते । तथा चोदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इत्यत्र स्थानग्रहणं कृतम् । तत उः समीपे योऽण् तस्यापि रपरत्वप्रसङ्ग इति स्थानग्रहणानुवृत्त्या 'उः स्थाने य आदेशोऽणि'त्येतावल्लभ्यते, न तु प्रसज्यमान इति । आदेश इति । प्रसज्यमानत्वेनेत्यर्थः । अथवा स्थानग्रहणानुवृत्त्या प्रसज्यमान इत्येषोऽर्थो लभ्यते, नतूः स्थान इति । ततश्चाऽण आदेशरूपतानियमेन न लभ्यत इति सामीप्यलक्षणोऽपि संबन्धोऽवगम्येतेत्यर्थः । द्वितीयमिति । तच्चाऽर्थात् प्रथमान्तं संपद्यते । अथवा सप्तम्यन्त एव तस्मिन्नयमर्थो भवति–प्रसङ्ग एवाऽत्राऽण रपरो भवतीति । इदानीमुदात्तादिषु दोषो नास्ति, 'स्थानेन्तरतम' इत्यनया परिभाषया कृतिरित्यादावृकारस्य ऋकारएव प्रवर्तत इत्यणः प्रसङ्ग एव नास्ति । गुणवृद्धी च ऋकारस्य विधीयमाने अरारावेवान्तरतम्याद्भवत इत्यवर्णप्रतिपत्तिरप्यस्ति ।

उ०—विधीति । ऋवर्णस्थानिकाऽणिवधिवाक्यैरित्यर्थः । एकवाक्यतायामिति । वाक्यैकवाक्यतायामित्यर्थः । ननु 'उ'रिति षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वस्य लाभः स्यादत आह—नहीति । एवं च्चाऽयमनुवाद इति भावः । विध्यङ्गेति । विधेयेन साक्षाद्यत्र संबन्धस्तत्र सा परिभाषेत्यर्थः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणो' 'लः परस्मैपद'मित्यादावनुवादेऽप्यस्याः प्रवृत्तेर्यद्येवमित्यादिभाष्यमेकदेशिनोरुक्तिरिति बोध्यम् । उःसमीप इति । तथा च्च तृतीय इत्यादावप्यणो रपरत्वप्राप्तिरित्यर्थः । सामीप्यं चेषद्व्यवहितेऽपीतिभावः । स्थाने य आदेशोऽणिति । अनुवर्तमानस्थानेग्रहणमुरित्यस्य संबन्धिशब्दत्वात्तत्रैव संबध्येतेत्यर्थः । नन्वेवमादेशः स्थानेन विशेषित एवेति 'आदेशोऽविशेषित' इति भाष्याऽसङ्गतिरित्यत आह—प्रसज्यमानत्वेनेति । अथवा स्थानेति । 'स्थान'शब्दस्य प्राधान्याद्रपर इत्यनेन संबन्ध इति भावः । तत इति । अणः स्थाने—पदार्थेनाऽविशेषणादित्यर्थः । एवं च्च नादेऽऽशान्तराणां बाधकोऽणिवधीयते, नापि नियमः, नापि विहितस्य रपरत्वं, प्रसज्यमानत्वेन विशेषणात् । किं तु तत्तद्विधिभिर्वाक्यैकवाक्यतैवाऽस्येति बोध्यत इति बोध्यम् । अथवेति । स्थानपदेन प्रसङ्गकालो लक्ष्यत इति भावः । ऋकार एवेति । स्थानतः प्रमाणतः स्वरूपतश्च सदृशत्वादिति भावः ।

अथाऽण्ग्रहणं किमर्थम्, न 'उः रपर' इत्येवोच्येत ? 'उः रपर' इतीयत्युच्यमाने क इदानीं रपरः स्यात् ? य उः स्थाने भवति ? कश्च उः स्थाने भवति ? आदेशः ।

आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

'आदेशो रपर' इति चेद्रीरिविधिषु रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुना रीरिविधयः ? अकङ्लोपाऽऽनङनङ्रीङ्रिङादेशाः । अकङ्—सौधातकिः‡ । लोपः—पैतृष्वसेयः× । आनङ्—होता पोतारौ+ । अनङ्—कर्ता हर्ता* । रीङ्—मात्रीयति पित्रीयति† । रिङ्—क्रियते ह्रियते†† ।

उदात्तादिषु च ॥ ५ ॥

उदात्तादिषु च । किम् ? रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृतिः हृतिः । कृतम् हृतम् । प्रकृतम् प्रहृतम् । नॄः पाहि । तस्मादण्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । खट्वर्श्यः मालर्श्यः++ । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते, न चायमुरेव स्थानेऽण् शिष्यते । किं तर्हि ? उश्चाऽन्यस्य च ।

प्र०—**रीरिविधिष्विति** । बहुवचननिर्देशाद्रीरिशब्दावुपलक्षणमिति पृच्छति—**के पुनरिति** । **पैतृष्वसेय इति** । लोपवचनं तु सर्वादेशार्थं स्यात् । **होतापोताराविति** । रेफस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न स्यात् ।

एकादेशस्येति । पूर्वपरयोरिति समुदायस्य स्थानित्वेन चोदितत्वात्तस्य च ऋवर्णरूपत्वाऽभावादिति भावः ।

उ०—ननु वार्तिकोक्तरीरिविध्योर्ज्ञातत्वात्तस्य चोपलक्षणत्वे प्रमाणाऽभावात् '**के पुन**'रिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—**बहुवचनेति** । **सौधातकौ**—'सुधातुरकङ्चे'ति इञ् । **पैतृष्वसेये**—ढकि लोपस्तत एव ढकश्च । ननु लोपस्य रपरत्वे तं विनाऽपि यणादेशेन तत्साध्यरूपसिद्धिरत आह—**लोपेति** । रपरत्वाऽभिधानमुखेन सर्वादेशत्वमेव लोपस्याऽभिधित्सितमिति भावः । यदि सर्वादेशो लोपस्तदा उः स्थाने नेति कथं रपरत्वमितीदं चिन्त्यम् । तस्माल्लोपविधिवैयर्थ्यापादनमेव दोष इति तत्त्वम् । **आनङनङौ**—'आनङ् ऋतोद्वन्द्वे' 'ऋदुशने'ति विहितौ । **रेफस्येति** । झल्ग्रहणापकर्षाद्यणः प्रतिषेधारम्भाच्च चिन्त्यमिदम् । तस्माद्रेफश्रवणमेव दोषोऽत्रेति बोध्यम् ।

समुदायस्येति । द्वन्द्वस्य सत्त्वादिति भावः ।

---

‡ ४ । १ । ९७ × ४ । १ । १३३ + ६ । ३ । २५ * ७ । १ । ९४
† ७ । ४ । २७ †† ७ । ४ । २८ ++ ६ । १ । ८७

अवयवग्रहणात्सिद्धम् । यदत्र ऋवर्णं तदाश्रयं रपरत्वं भविष्यति । तद्यथा 'माषा न भोक्तव्या' इत्युक्ते मिश्रा अपि न भुज्यन्ते ।

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । होता पोतारौ+ । यथैवोश्चाऽन्यस्य च स्थानेऽण् रपरो भवति, एवं य उः स्थानेऽण् चाऽनण् च सोऽपि रपरः स्यात् ।

यदि पुनर्ऋवर्णान्तस्य स्थानिनो रपरत्वमुच्येत, खट्वर्श्यः मालर्श्यः । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—कर्ता हर्ता, किरति गिरति* । ऋवर्णान्तस्येत्यु-

प्र०—अवयवग्रहणादिति । पूर्वपरयोरित्यनेनोद्भूतावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते । अवयवात्रेवचाऽपेक्षितपरस्परौ समुदाय इति भवत्ययमृवर्णस्थान इति भावः ।

रान्तप्रतिषेध इति । आनङि विधीयमाने आकारस्याऽणो भावादित्यर्थः । तस्मादवयवग्रहणादित्यस्याऽतिव्यापकत्वाद्यत्र साक्षादृवर्णस्याऽण् विधीयते तत्रैवेदमुपतिष्ठत इत्येकादेशस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यमेव ।

यदि पुनरिति । 'उ'रिति वर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणं च सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति न्यायादृवर्णान्तस्य ग्रहणम् । 'खट्वर्श्य' इत्यत्र च समुदाय ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं रपरत्वम् । कर्तेति । 'अङ्गस्ये'ति षष्ठी अन्त्यमलमुपसंहृतेति ऋवर्णस्य गुणेन भाव्यम् । न च ऋवर्णमृवर्णान्तो भवतीति दोषः । न चेह तदन्तविधिरस्ति, 'उर'णिति भूतानुवादात् । न च प्रदेशेषु

उ०—उद्भूतेति । अतएव द्विवचननिर्देशः । तत्सामर्थ्यादेव प्रत्येकं स्थानित्वबुद्धिरिति भावः । न चावयवभेदस्योद्भूतत्वविवक्षा नाम तद्गतसंख्यायाः समुदाये आरोपो, नैतावता प्रत्येकं स्थानित्वलाभोऽत आह—अवयवावेव चेति । 'इतरेतरयोग' इति शेषः । एवंच तत्र समुदायस्यावयवाऽभेदेन बोधनाद्द्विवचनेन प्रत्येकं तयोः स्थानित्वलाभः । अयमेव चोद्भूतावयवभेदः समुदाय इत्यस्यार्थ इति भावः ।

भाष्येऽगृहीताभिप्रायः समुदायस्यातिरिक्तस्य स्थानित्वेपि तदन्तर्गतावयवस्यापि स्थानित्वमादाय ऋस्थानिकत्वमनेनोक्तमित्यभिप्रायवानाह—अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदिति । रान्तस्येति । रान्तत्वस्येत्यर्थः ।

ऋवर्णान्तेति । शब्दशास्त्रप्रस्तावाच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । नन्विकाऽङ्गे विशेष्यमाणे तदन्तविधेर्ऋवर्णान्तस्य गुणेन भाव्यमत आह—अङ्गस्येति । षष्ठीति । 'इगन्ताङ्गान्त्यस्य गुण' इति वाक्यार्थ इति भावः । भाष्ये लक्ष्याऽसिद्धिदोषो ऋवर्णान्तस्येत्यर्थे उक्तः । स्वयं तदर्थाऽसम्भवमप्याह—न चेहेति । भूतानुवादादिति । एवंचाऽनुवादे परिभाषाया इव संज्ञाया अप्यप्रवृत्तिः । यद्वा समानविभक्त्यन्तविशेष्यरहिताभूतानुवादादित्यर्थः । यत्र हि साक्षादर्थाद्वा विशेषणसमानाधिकरणं विशेष्यमुपादीयते तत्रैव वर्णग्रहणे तदन्तविधिः । गमकं विना शब्दरूपं विशेष्यमादाय तु न तदन्तविधि-

+ ६ । ३ । २५ * ७ । ३ । ८४; ७ । १ । १००

च्यते, न चैतदृवर्णान्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन ऋवर्णान्तम् । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावो न चैषोऽर्थवान् । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । इह च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः—मातुः पितुरिति† ।

उभयं न वक्तव्यम् । कथम् ? इह यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा—देवदत्तस्य पुत्रः, देवदत्तायाः पुत्र इति ।

कथं मातुः पितुरिति ? अस्त्वत्र रपरत्वम् । का रूपसिद्धिः ? 'रात्सस्य' [८ । २ । २४] इति सकारस्य लोपो, रेफस्य विसर्जनीयः‡ । नैवं शक्यम् । इह हि—मातुः करोति पितुः करोतीति, 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'ति षत्वं प्रसज्येत+ ।

प्र०—तदन्तस्य कार्यम्, अन्त्यस्यैवाऽनुसंहारेण स्थानित्वप्रतिपादनादिति भावः । **अर्थवतेति** । यथैवेयायेत्यत्रैकाच्त्वम् । अर्थस्य हि त्यागोपादानाभ्यां वर्णरूपता धातुरूपता च व्यवस्थाप्यते । **इह चेति** । उपसंख्यानस्याऽतिव्याप्त्येत्यर्थः । **मातुरिति** । रपत्वे कृते विभक्तिसकारस्य रुत्वम् । पूर्वस्य 'रोरी'तिलोपः । 'ढ्रलोप' इति दीर्घत्वम् । तत्र 'मातू' रिति प्राप्नोतीति भावः ।

द्वयोरिति । अवयवावेवात्राऽपेक्षितपरस्परौ स्थानिनौ । अत एवैकग्रहणं स्थानिभेदादादेशभेदनिवृत्त्यर्थं कृतम् । **अन्यतरत इति**—तृतीयान्तादाद्यादित्वात्तसिः । **तद्यथेति** । एकः पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते, तथेहापि पूर्वपराभ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्यपदेशः । अकङादेस्तु समुदायस्यादेशत्वं नाऽण इति रपरत्वाऽभावः ।

अप्रत्ययेति । 'अ'सित्ययं समुदायः प्रत्ययो न त्वकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इति

उ०—रिति भावः । **न च प्रदेशेष्विति** । इह तदन्तविध्यभावेपि यदि प्रदेशेषु ऋवर्णान्तस्य षष्ठीनिर्देशेन स्थानित्वं स्यात्ततस्तदनुरोधेनानुवादेपि एकदेशद्वारा ऋवर्णान्तं ग्राह्यं, तदपि नास्तीति भावः । इदं चिन्त्यम् । वृद्धिर्यस्येत्यादावीदूदेद्द्विवचनमित्यादौ चानुवादेऽपि संज्ञाप्रवृत्तेः । सर्वत्रेति च शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधौ गमकम् । अतो भाष्योक्त एव दोषः । भाष्ये—**अर्थवतेति** । इदमसहायत्वोपलक्षणम् । अत एव 'कुरुते' इत्यादावनर्थकेनाऽपि सः । तत्र हि स टिसंज्ञोपयोगिसहायरहित एवेति दिक् । भाष्ये—**इहचेति** । 'एकादेशस्योपसङ्ख्यान'मित्यौपसङ्ख्यानिकरपरत्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इत्यर्थः । मातुरित्यादौ तदुपसङ्ख्यानाऽतिव्याप्तेरिति भावः । **मातूरितीति** । 'ऊ रपर' इति पूर्वोक्तभाष्यप्रयोगविरोधात् 'ऋत उ'दिति तपरत्वान्मातूरित्यादौ न दीर्घ इत्यपास्तं वेदितव्यम् ।

उक्तेऽर्थे गमकमाह—**अतएवेति** । पञ्चम्यन्तात्तसिल्यर्थासङ्गतेराह—**तृतीयान्तादिति** । **समुदायस्येति** । प्रत्येकमादेशत्वे प्रमाणाऽभावादित्यर्थः ।

भाष्ये—**रात्सस्येति** । सलोपे रुत्वस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । **असित्ययमिति** । प्रत्ययरूपविसर्गभिन्नस्येत्यर्थ इति भावः । **अकारोपीति** । सूत्रस्थप्रत्ययशब्दस्तदवयवे लाक्षणिक इति भावः । उत्वे च कृत

---

† ६ । १ । १११; ८ । २ । ६६; ८ । ३ । १४; ६ । ३ । १११ ‡ ८ । ३ । १५
+ ८ । ३ । ४१

'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'त्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चाऽयम् । लुप्यतेऽत्र प्रत्ययो 'शत्सस्ये'ति । एवं तर्हि 'भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्य' ×। यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो—नैकादेशनिमित्तात् षत्वं भवतीति ?

किं पुनरयं पूर्वान्तः, आहोस्वित्परादिः, आहोस्विदभक्तः ? कथं चाऽयं पूर्वान्तः स्यात्, कथं वा परादिः, कथं वा अभक्तः ? यद्यन्त इति वर्तते* ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं ततोऽभक्तः । कश्चाऽत्र विशेषः ?

प्र०—भावः । प्रत्ययेति । प्रत्ययावयवत्वादकारोऽपि प्रत्ययः । अतस्तदादेशोऽपि प्रत्यय इति भावः । लुप्यत इति । सकारसन्निधिकालेऽकारेण नैव लब्धा प्रत्ययसंज्ञा, समुदायसन्निवेशिनीत्वात्तस्या इति कुतस्तदादेशस्तां लप्स्यते । उत्वे च कृतेऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः, स च लुप्त इति भावः । एकादेशनिमित्तादिति । एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्येत्यर्थः ।

यद्यन्त इति । यद्यपि रपर इत्यत्रान्यपदार्थस्य प्राधान्यम्, तथापि रेफस्य विधेयतया प्राधान्यात्तस्यैवाऽन्तत्वं विशेषणमिति भावः । यद्यपि प्रसज्यमान एवाऽण् रपरो विधीयते, तथाप्यानङ इव साक्षादत्राऽर् आर् इत्येवमविधानात्तात्पर्यपर्यालोचनन्यायेन केवलावस्थानात्पक्षत्रयविमर्शः ।

उ०—इति । न चैकादेशस्य परादिवत्त्वेनोरित्यस्य प्रत्ययतया लोपे 'एकदेशविकृत'न्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया विसर्गस्य प्रत्ययाऽवयवत्वमस्त्येवेति वाच्यम्, त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रान्तादिवद्भावाऽप्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वाऽभावात् । सर्वे सर्वपदादेशा इत्यनेन तु 'मातृ अ'सित्यस्य स्थानित्वेऽपि असित्यस्य स्थानित्वाऽभावात् । भाष्ये'लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीय'इति पाठे योऽत्र प्रत्ययस्थानिकत्वेन तवाभिमतो विसर्जनीयः, स लुप्यते न दृश्यते, स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादित्यर्थः । एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रेति । त्रिपाद्यामप्यन्तादिवद्भावप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति । गूढोऽभिसन्धिः । कर्मधारये निमित्तिपदवैयर्थ्यमिति बहुव्रीहिमेकादेशपदे लक्षणां च दर्शयति—एकादेशशास्त्रमिति ।

यद्यपीति । तथा च तस्यैव विशेषणं स्यादिति भावः । प्राधान्यादिति । रपरशब्दतात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः । एवं च पूर्वान्तावयवभूतरेफपरोऽणित्यर्थः । सूत्रे 'रपर' इति समासश्च सौत्रत्वात्साधुः । [रः परो यस्येति बहुव्रीहिः । अवयवत्वमेव षष्ठ्यर्थः । वर्णे वर्णान्तरावयवत्वं तु गौणम् । यथा 'ह्रस्वस्य तु'गित्यादाविति तात्पर्यम्] ।

नन्वरारादिरूपेण विधानात्कथमभक्तत्वादिशङ्केत्यत आह—यद्यपीति । अविधानादिति । अनुच्चारणादित्यर्थः । तात्पर्येति । प्राप्ताऽप्राप्तविवेकन्यायेनेत्यर्थः । केवलेति । रेफमात्रविधौ सूत्रतात्पर्यादिति भावः । यत्तु अयमपि विचारो 'भूतस्याऽणो रपरत्व'मिति पक्षे 'नष्टाश्वरथ'न्यायेन । अनान्तर्यमेवान्तर्यमिति ऋकारस्याकारावेव गुणवृद्धी भविष्यतः । अरारादिरूपेण विधानमिति पक्षे तु आनङादौ नकारविषयो यथा न विचारस्तथाऽत्रापीति तत्त्वमिति । तत्तु प्रकृतसूत्रे तस्य पक्षस्याऽस्थितत्वादयुक्तम् ।

× ८ । ३ । ४१ सूत्रे चतुर्थं वार्तिकम् ।　　* १ । १ । ४६

अभक्ते दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वरहलादिशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः प्रत्यया ऽव्यवस्था च ॥ ८ ॥

यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति—गीः पूः† । 'रेफवकारान्तस्य धातो'रिति‡ दीर्घत्वं न प्राप्नोति । किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते, न पुनः पदं विशेष्यते—रेफवकारान्तस्य पदस्येति ? नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत—अग्निर्वायुरिति । एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामो धातुनेकं—'रेफवकारान्तस्य पदस्येको धातो'रिति । एवमपि—प्रियं ग्रामणि कुलमस्य प्रियग्रामणिः, प्रियसेनानिः—अत्रापि प्राप्नोति । तस्माद्धातुरेव विशेष्यते, धातौ च विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति—गीः पूः । दीर्घ ।

लत्व—लत्वं च न सिध्यति । निजेगिल्यते । 'ग्रो यङि' [८ । २ । २०] इति लत्वं न प्राप्नोति ।

नैष दोषः । 'ग्र' इत्यनन्तरयोगैषा षष्ठी । एवमपि स्वर्जेगिल्यते इत्यत्राऽपि प्राप्नोति । एवं तर्हि यङा आनन्तर्यं विशेषयिष्यामः । अथवा 'ग्र' इति पञ्चमी । लत्व ।

यक्स्वर । यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव । पूर्यते स्वयमेव । 'अचः कर्तृयकि' [६ । १ । १९५] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति रेफेण व्यवहितत्वात् ।

नैष दोषः । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव'दिति नास्ति व्यवधानम् । यक्स्वर ।

अभ्यस्तस्वर—अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः । मा हि स्म ते बिभरुः+ । 'अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्यजादौ लसार्वधातुके' × इत्येष

प्र०—लत्वंचेति । 'ग्र' इत्यवयवषष्ठीति चोद्यम् ।

पिपरुरिति । पृ लङ् झि शपः श्लुर्द्विर्वचनम् । अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्त्वम् । 'सिजभ्यस्ते'ति

उ०—वार्त्तिके प्रतिषेधः—अभावो निवर्त्तनं च । आद्ये 'स्या'दिति शेषः, द्वितीये 'वक्तव्य'मिति । गॄप्रोः क्विपि गीः पूः । ऋत इत्, उदोष्ठ्येतीत्त्वोत्त्वे । भाष्ये—पदमिति । पदस्येत्यनुवर्त्तमानमित्यर्थः ।

अनन्तरयोगेति । अन्तरशब्दोऽव्यवहितवाची ।

स्वरविधाविति । यद्यपि हल्स्वरप्राप्तौ स्वरोद्देश्यकविधौ चेदम् । अत एवाऽचः कर्तृ—इति सूत्रेऽच इति चरितार्थं, तथापि तदनाश्रयैणैकदेशयुक्तिर्भाष्यमितितत्त्वम् ।

भाष्ये माङ्प्रयोगोऽडभावाय, तस्मिन् हि अट्स्वरः स्यात् । हि प्रयोगो 'हि चे'ति निघातनिषेधाय,

---

† ७ । १ । १००; १०२ ‡ ८ । २ । ७६ + ७ । ३ । ८३ × ६ । १ । १८९

स्वरो न प्राप्नोति, रेफेण व्यवहितत्वात् ।

नैष दोषः । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव'दिति नास्ति व्यवधानम् । अभ्यस्तस्वर ।

हलादिशेष—हलादिशेषश्च न सिध्यति । ववृते ववृधे* । अभ्यासस्येति हलादिशेषो न प्राप्नोति† । हलादिशेष ।

विसर्जनीय [प्रतिषेध]—विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटः नार्पत्यः । 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' [८ । ३ । १५] इतिविसर्जनीयः प्राप्नोति । विसर्जनीय [प्रतिषेध] ।

प्रत्ययाऽव्यवस्था च । प्रत्यये च व्यवस्था न प्रकल्पते—किरतः गिरतः । रेफोऽप्यभक्तः प्रत्ययोऽपि, तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते ।

प्र०—जुस् । 'जुसि चे'ति गुणः ।

ववृत इति । अभ्यासावयवस्याऽनादेर्हलो निवृत्त्या भाव्यमिति रेफस्य निवृत्त्यसिद्धिः ।

नार्कुट इति । यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुबन्तं तिङन्तं चेति रेफान्तस्य पदत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः ।

किरत इति । एकवचने किरतीति नित्यत्वात्पूर्वं विकरणः । आङ्गं तु कार्यमनित्यम् । अकृते हि विकरणे गुणः प्राप्नोति, कृते त्वित्त्वमिति । द्विवचने तु द्वयोरपि नित्यत्वात्परत्वादित्त्वम्, तत्र रेफोऽभक्तत्वान्न धात्ववयव इति विकरणो न स्यात् । स हि धातोः परो विधीयते । अथ विकरणात्परो रेफस्तदाऽप्यणः परो न स्यादिति व्यवस्था द्वयोर्न प्रकल्पते । अथ व्यवहितेऽपि परशब्दस्य प्रवृत्तिस्तथापि समीहिता व्यवस्था न प्रकल्पत इति प्रत्ययाऽव्यवस्थोक्ता ।

उ०—'स्म'शब्दो लङ्सिद्धये ।

अभ्यासावयवस्येति । गर्भवदनवयवस्यापि तद्ग्रहणेन ग्रहणं 'तन्मध्यपतित'न्यायेन, नत्वेतावताऽवयवत्वमिति भ्रमितव्यमिति भावः । यद्वा ऋवर्णान्ताभ्यासस्येत्यर्थे पूर्वं तकारस्य हलादिःशेषेण निवृत्तावुरदत्वम्, ततः पुनर्हलादिः शेषो न स्यात्, अनवयवत्वादिति भावः । नचैवं 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनर्हलादिःशेषाऽनापत्तिरिति वाच्यम्, लक्ष्यभेदात् ।

नृकुटीशब्दाद्भवादावण् । नृपतेर्दित्यदित्येति ण्यः । ननु रेफान्तान्न सुब्विधिरिति कथं तदन्तस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमत आह—यस्मादिति । यस्माद्विधिस्तद्वृत्तिनृशब्दत्वं नाशब्दस्य स्थानिवद्भावेन, तदादित्वं च रेफान्तस्य मुख्यम्, सुबन्तत्वं च प्रत्ययलक्षणेनेति भावः ।

एकवचनान्तानुदाहरणे बीजमाह—एकेति । नित्यत्वादिति । विकरणविधौ 'सार्वधातुके' इति विषयसप्तमी । अन्यथाऽभक्तत्वेऽनन्तरसार्वधातुकाऽभावेन विकरणाऽप्राप्तेर्नित्यत्वं व्याहतं स्यादिति भावः । नित्यत्वादिति । तसो ङित्वादित्वस्यैव प्रवृत्तेः । न प्रकल्पत इति । नियमेन विकरणस्यैव व्यवहितपरत्वं न सिध्येदिति भावः ।

---

* ७ । ४ । ६६ † ७ । ४ । ६०

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते र्वेवधारणं विसर्जनीयप्रतिषेधो यक्स्वरश्च ॥ ६ ॥

यदि पूर्वान्तः रोरवधारणं कर्तव्यम्—'रोः सुपि' [८ । ३ । १६] । रोरेव सुपि नान्यस्य रेफस्य । सर्पिष्षु धनुष्षु । इह माभूत्—गीर्षु पूर्षु ।

परादावपि सत्यवधारणं कर्तव्यं—चतुर्ष्वित्येवमर्थम् । [र्वेवधारणम्] ।

विसर्जनीयप्रतिषेधः । विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नाकुर्टः नार्पत्यः । 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' [८ । ३ । १५] इति विसर्जनीयः प्राप्नोति ।

परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो नार्कल्पिरित्येवमर्थम् । कल्पिपदसङ्घातभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति कृत्वा विसर्जनीयः प्राप्नोति । [विसर्जनीयप्रतिषेधः] ।

यक्स्वरः । यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव, पूर्यते स्वयमेव । 'अचः कर्तृयकि' [६ । १ । १९५] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ।

नैष दोषः । उपदेश इति वर्तते‡ । [यक्स्वरः] ।

प्र०—गीर्ष्विति । परादौ सुब्ग्रहणेन गृह्यत इति न पदान्तत्वमिति भावः । अभक्तपक्षेऽपि तदादित्वात्प्राप्तिरिति कर्तव्यं र्वेवधारणम् ।

कल्पिपदेति । नृकल्पशब्दादिञि वृद्धौ च रेफः प्रत्ययसमुदायस्य कल्पिशब्दस्य भक्तत्वादवयवो न तु कल्पशब्दस्य । ततश्च नृशब्दस्य कल्पशब्दे परतः पदसंज्ञा विधीयमाना तदादीत्यधिकाराद्रेफान्तस्य भवतीति विसर्जनीयप्रसङ्गः । पदशब्देन च पद्यतेऽनेनार्थ इति प्रत्यय उच्यते । तेन प्रत्ययसमुदायभक्तो रेफः कल्पिशब्दे परतो व्यवस्थितो न कल्पशब्दस्याऽवयव इति तयोः पौर्वापर्यमस्त्येवेत्यवयवस्यात्मन एव पदान्ततां विहन्तुं नोत्सहत इत्यर्थः । क्वचित्तु 'कल्पपदसंघात भक्त' इति पाठः । तत्रायमर्थः—कल्पशब्दस्य संबन्धि यत्पदं 'नार्कल्पि'रिति तस्य पदस्य योऽवयवः प्रत्ययसङ्घातः कल्पिशब्दस्तद्भक्त इत्यर्थः ।

उ०—नृकल्पेति । नृशब्दात्कल्पप्प्रत्ययः । पदसंज्ञेति । स्वादिष्वित्यनेन । यद्यसौ कल्पशब्दावयवः स्यात्तदा स्वावयवभूतरेफान्तस्य 'ना'रित्यस्य न स प्रत्ययः परः स्यादिति भावः । परादिरित्यत्र परशब्देन परत्वपर्याप्त्यधिकरणो यावान् स सर्वोऽपि गृह्यते, न तदवयवोऽपीति तात्पर्यम् । ननु प्रत्ययस्य कथं पदत्वमत आह—पदशब्देनेति । कल्पिरूपः पदसङ्घातः पदसमुदाय इति भाष्यार्थः । तस्मात्पक्षत्रयेऽपि विसर्जनीयप्रतिषेधस्य वक्तव्यतया नायं दोष इति भावः । वृद्धेर्बहिरङ्गाऽसिद्धत्वं तु नोक्तम्, त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः ।

भाष्ये उपदेश इति वर्तत इति । अचः कर्त्रित्यत्र तास्यनुदात्तेदित्यत इत्यर्थः ।

---

‡ ६ । १ । १८६

अथवा पुनरस्तु परादिः।

परादावकारलोपौत्वपुक्प्रतिषेधश्चङ्युपधाह्रस्वत्वमिटोऽव्यवस्थाऽभ्यासलोपोऽभ्यस्तताद्स्वरो दीर्घत्वं च ॥ १० ॥

यदि परादिः, अकारलोपः प्रतिषेध्यः। कर्ता हर्ता। 'अतो लोप आर्द्धधातुके'+ इत्यकारलोपः प्राप्नोति।

नैष दोषः, उपदेश इति वर्तते ×। यद्युपदेश इति वर्तते—धिनुतः कृणुतः* अत्र लोपो न प्राप्नोति। नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते। किं तर्हि? आर्धधातुकमभिसंबध्यते—आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति। अकारलोप।

औत्व—औत्वं च प्रतिषेध्यम्। चकार जहार। 'आत औ णलः' [७।१।३४] इत्यौत्वं प्राप्नोति।

नैष दोषः। 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'त्येवं न भविष्यति। यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति? रेफेण व्यवहितत्वात्। औत्व।

प्र०—धिनुत इति। एकवचनेऽसत्यप्यकारलोपे आद्गुणेन वा, विकरणस्य वा गुणे पररूपेण वा धिनोतीति सिध्यतीति द्विवचनमुदाहृतम्।

आर्धधातुकोपदेश इति। सन्नियोगेन चाऽकारस्य विधानादार्धधातुकप्रतिपत्तिकालेऽकारान्तप्रतिपत्त्या सिद्धो लोपः।

निर्दिश्यमानस्येति। नन्वादेः परस्येति रेफस्यौत्वेन भाव्यम्। नैष दोषः, 'णल' इत्यनेन यत्प्रत्यायितं प्रयोगविषयमकारमात्रं, तस्याऽकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादेशः प्रवर्तते, सरेफस्य त्वनुमीयमानत्वादादेशाऽभावः। प्रत्याय्यप्रत्यायकाऽभेदविवक्षायां षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युच्यते। **रेफेणेति**। यद्रूपं षष्ठीनिर्दिष्टमकारमात्रं तद्व्यवहितमित्यर्थः। यदि तु प्रत्ययस्येत्युच्यते लिट इति च तदा व्यवधानाऽभावात् स्यादेवादेशः।

उ०—भाष्ये—**अथवा पुनरस्तु परादिरिति**। वंवधारणविसर्जनीयप्रतिषेधयोः कर्त्तव्यतायाः पूर्वान्तपरादिपक्षयोः समत्वात् परादिपक्षो वा वक्तव्यः, पूर्वान्तो वेत्यत्र न विशेष इति चेत् कश्चिद् ब्रूयात्तत्राह वार्तिककारः—**परादावितीत्यर्थः**। 'परादा'विति वार्त्तिके पुगन्तद्वन्द्वस्य प्रतिषेधपदेन षष्ठीतत्पुरुषः। **'वक्तव्य'** इति शेषः। चङ्युपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। अग्रे सर्वत्राऽयमेव शेषो बोध्यः।

उपदेश इति वर्त्तत इति। अतो लोप इत्यत्रानुदात्तोपदेशेत्यत इत्यर्थः। **पररूपेण**—अतोगुण इत्यनेन।

नन्विति। 'आदेः परस्ये'ति। 'निर्दिश्यमान'परिभाषाबाधकमित्यभिमानः। **'तस्यैवायमनुसंहार'** इत्युत्तरम्। ननु सूत्रे उच्चारितस्य णलो नादेशः, किंतु तत्प्रत्यायिताऽकारस्येति षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्ययुक्तं स्यादत आह—**प्रत्याय्येति** निर्दिश्यमानस्ये'त्यस्य प्रतिपादितस्येत्यर्थे तु पादन्तस्यापि पदादेशापत्तिरिति बोध्यम्। **यदि त्विति**। तथा तु वक्तुमशक्यं, सर्वत्रादेशापत्तेरिति भावः।

\+ ६।४।४८ × ६।४।३७ * ३।१।८०

पुक्प्रतिषेधः । पुक् च प्रतिषेध्यः । कारयति हारयति । 'आतां पु'गिति† पुक् प्राप्नोति । पुक्प्रतिषेधः ।

चङ्युपधाह्रस्वत्वम्—चङ्युपधाह्रस्वत्वं च न सिध्यति । अचीकरत्¹ अजीहरत् । 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' [७ । ४ । १] इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । चङ्युपधाह्रस्वत्वम् ।

इटोऽव्यवस्था—इटश्च व्यवस्था न प्रकल्पते । आस्तरिता निपरिता । इडपि परादी रेफोऽपि । तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते । इटोऽव्यवस्था ।

अभ्यासलोपः—अभ्यासलोपश्च वक्तव्यः । ववृते ववृधे । 'अभ्यासस्ये'ति हलादिशेषो न प्राप्नोति‡ । अभ्यासलोपः ।

अभ्यस्तस्वरः—अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः, मा हि स्म ते बिभरुः । 'अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्यजादौ लसार्वधातुके'+इत्येष स्वरो न प्राप्नोति । अभ्यस्तस्वर ।

तादिस्वरः—तादिस्वरश्च न सिद्ध्यति । प्रकर्ता प्रकर्तुम् । तादौ च निति कृत्यतौ' [६ । २ । ५०] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ।

नैष दोषः । उक्तमेतत्—"कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिडर्थम्"×इति । तादिस्वरः ।

प्र०—आस्तरितेति । नित्यत्वाद्गुणे रपरत्वे च कृते 'नेड्वशि कृती'ति प्रतिषेधादप्रवृत्तिलक्षणेटोऽव्यवस्था । प्रवृत्तौ वा रेफात् पूर्व इडित्यनिष्टा व्यवस्था प्राप्नोति ।

उ०—कथं तर्हीडपीत्यादिभाष्यमत आह—प्रवृत्तौ वेति । नेडवशीत्यत्रोपदेश इत्यपकृष्योपदेशे वशादेरेव निषेध इति भावः ।

भाष्ये—ववृत इति । ऋवर्णान्ताभ्यासस्याऽदित्यर्थे पूर्वं तलोपे पश्चाद्रेफः, तस्य लोप इति पक्षे इदम् । 'वव्रे' इत्यप्युदाहार्यम् ।

प्रकर्तेति । तृन् । एष स्वरः—पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

कृदुपदेशकालिकतादिप्रत्ययप्रतीत्यर्थं तादाविति सूत्रे कृद्ग्रहणमिति भाष्योदाहृतवार्त्तिकार्थः । तादावितिसूत्रेण गतेः स्वरो विधीयते । क्रियायोगे च गतित्वम् । क्रियावाची च धातुः । तत्र तिङन्ते पूर्वपदाऽभावेन कृदन्त एव सिद्धमिति कृद्ग्रहणमुक्तार्थम् । न च कृद्ग्रहणाऽभावे तादित्वमुत्तरपदस्य विशेषणं स्यात् । तथा च प्रतरितेत्यादावेव स्यादिति तस्य कृद्विशेषणत्वाय तदिति वाच्यम् । श्रुतनिष्प्रत्ययविशेषणताया एव न्याय्यत्वादिति दिक् ।

---

† ७ । ३ । ३६ १—अचीकरदिति । अत्र हि णिनिमित्तायां वृद्धावाकारस्यानुपधात्वाण्णौ चङीत्यनेन ह्रस्वत्वं न स्यात् । ‡ ७ । ४ । ६० + ६ । १ । १८९ × ६ । २ । ५० सूत्रे २ वार्तिकम् ।

दीर्घत्वम्—दीर्घत्वं च न सिध्यति। गीः पूः। 'रेफवकारान्तस्य धातो'-रिति* दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥ ५१ ॥

अलोऽन्त्यस्य ॥ १ । १ । ५२ ॥

किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणमाहोस्विदादेशविशेषणम्? किं चातः? यद्यन्त्यविशेषणम्, आदेशोऽविशेषितो भवति। तत्र को दोषः? अनेकालप्यादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत।

यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्येत, तत्रायमप्यर्थः—'अनेकाल्शित्सर्वस्य' [१ । १ । ५५]इत्येतन्न वक्तव्यं भवति। इदं नियमार्थं भविष्यति—'अलेवान्त्यस्य भवति,

---

प्र०—गीरिति। अन्तरङ्गत्वाद्विलोपे कृते इत्वे रपरत्वे च सुपोऽयमादी रेफ इति कल्पनायां रात्सस्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न स्यादिति पूर्वान्तिपक्षोऽत्र स्थितः।

अलोऽन्त्यस्य। किमिदमिति। षष्ठीप्रथमयोर्निर्देशस्य साम्यात् प्रश्नः।

यदि पुनरिति। प्रथमाबहुवचनमल इति यदि व्याख्यायेतेत्यर्थः। अस्मिंश्च पक्षे—'रहोरजसां लोपश्चे'ति लोपः सर्वादेशः प्राप्नोति—विरजीकरोतीति। इदं नियमार्थमिति। अन्त्य-

---

उ०—ननु रेफस्य परादित्वेऽप्रवृत्तत्वाऽभावाद्विलोपो न प्राप्नोतीति कुतो नोक्तमत आह—अन्तरङ्गत्वादिति। तदानीं सुपोऽभावादाह—कल्पनायामिति। पदस्य विभज्यान्वाख्यानमिति भावः। पूर्वान्तेति। नार्कुटादौ वचनेनैव निर्वाहो भाष्ये उक्त इति बोध्यम्। एवं च 'रपर' इति अवयववाचिपरशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति ध्वनितम्। अवयवत्वं चाऽवयवसादृश्ये पर्यवस्यति। न हि वर्णस्य वर्णान्तरमवयवो भवति। अत एव प्रसङ्गावस्थायां रपरत्वेपि गुणादिशब्देन विधानम्। 'यदागमा' इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणादित्वात्। एवं च अवर्णादचि पूर्वपरयोरन्तरतमो रपरोऽण् भवतीत्यर्थ इति बोध्यम्। गुणादिशब्देनारारोर्ग्रहणाभावे तु 'ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवे'ति नियमो न स्यात्। यतो गुणादिशब्देन ऋकारादे रेफः परो यस्मात्तादृशस्य विधानम्। गुणत्वादिकं चाऽकारादिनिष्ठमेव। तेन च नान्तर्यम्। एतदेवाभिप्रेत्य रदाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये 'गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्त्तत' इति वक्ष्यति। अत एव 'यद्यन्त इति वर्त्तते ततः पूर्वान्त' इत्युपक्रमस्थं भाष्यमेकदेश्युक्तिः। तथा हि सति यथा परादिपक्षे नार्कल्पिरित्यादौ रेफस्य कल्पीति समुदायावयवत्वोपपत्तये परत्वपर्याप्त्यधिकरणादिरित्यर्थस्तथा पूर्वान्त इत्यस्य पूर्वत्वपर्याप्त्यधिकरणाऽन्त इत्यर्थापत्तौ उक्तदोषो 'रदाभ्या'मिति सूत्रस्थभाष्यविरोधश्चेत्याहुः ॥ ५१ ॥

अलोन्त्य। भाष्ये—'प्रसज्येते'त्यनन्तरं 'तन्निवृत्तयेऽ'नेकाल् सर्वस्ये'ति वाच्यं स्या'दिति शेषः।

नन्व'लन्त्यस्ये'त्युच्यमाने सूत्रभेदः स्यादत आह प्रथमेति। बहुत्वस्याऽविवक्षितत्वं दर्शयितुमेवमुक्तमिति भावः। प्राप्नोतीति। लोपस्याऽभावरूपत्वेनाल्रूपत्वाऽभावादिति भावः। एवं चायं पक्षो दुष्ट एव। 'वसस्याची'ति लोपे प्रकृते 'लुग्वा दुहे'ति लुग्ग्रहणस्य—प्रथमान्तपक्षेऽल्ग्रहणमनेकाल्भिन्नलक्षकमित्यर्थज्ञापकत्वमिति नायं दोष इति भाष्याशयमन्ये। भाष्ये—इदं नियमार्थमितीदमा सूत्रं तु न परामृश्यते,

---

* ८ । २ । ७६

नान्य' इति । एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः ? वाक्यस्यापि पदस्याप्यन्त्यस्य प्रसज्येत ।

यदि खल्वप्येषोऽभिप्रायस्तन्न क्रियेतेति, अन्त्यविशेषणेऽपि सति तन्न करिष्यते । कथम् ? 'ङिच्च, अलोऽन्त्यस्ये'त्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'ङिदेवानेकालन्त्यस्य भवति नान्य' इति ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्याऽनुसंहारः ॥ १ ॥

अलोऽन्त्यस्येत्युच्यते, स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः क्रियते—स्थाने प्रसक्तस्येति ।

प्र०—स्यादेशा भवन्तीत्यलोऽप्याद्येपादल्ग्रहणमनल्व्यावृत्त्यर्थमिति भावः ।

वाक्यस्याऽपीति । दोषपरत्वादेवमुक्तम्, न तु वाक्यं षष्ठीनिर्दिष्टमस्ति । पदस्य तु परमानडुद्ध्र्यामित्यत्रानडुच्छब्दस्यान्त्यस्य सर्वस्य दत्वं प्राप्नोति ।

यदि खल्वपीति । अवश्यकर्तव्योऽसौ योगोऽपवादविप्रतिषेधार्थः । अथ लाघवमात्रे आदरस्तत्राप्युच्यते—**अन्त्यविशेषणेऽपीति** ।

स्थाने विज्ञातस्येति । 'षष्ठी स्थानेयोगे'त्यनुवर्वते । तेन या षष्ठी स्थानेयोगत्वेन विज्ञाता

उ०—अप्राप्ताऽन्त्यादेशविध्यर्थत्वात्तस्य, किंत्वल्पदमिति तस्य नियमार्थत्वमुपपादयति—**अन्त्यस्येति** । **अलोऽपीति** । अलात्मकादेशस्यापीत्यर्थः । **अपिनाऽनेकालोऽपि** ।

नन्विति । **षष्ठीस्थाने** इत्यनुवर्त्य स्थानषष्ठीबोधिताऽन्त्यस्येति व्याख्यानादित्यर्थः । यत्तु 'यथातथयथापुरयो' रिति सूत्रे 'न यथातथा अयथातथाऽयथातथाभावोऽयाथातथ्य'मिति भाष्यदर्शनात्तत्प्रामाण्येन निपातसमुदायात् प्रत्ययो, निपातसमुदायेन नञ्समास इत्यङ्गीकार्यम् । तत्राऽयथातथाशब्दात्ष्यञि यस्येति लोपोऽवर्णान्ताङ्गस्य भसंज्ञकस्य जायमानस्तदन्त्यस्य यथातथेति पदसमुदायस्य स्यादिति, तन्न, 'निर्दिश्यमान'परिभाषया सिद्धेः । तदनाश्रयेण वा तदुक्तिः । **पदस्य त्विति** । अधिकृतपदस्येत्यस्य वस्वादिभिर्विशेषणादित्यर्थः ।

यदि खल्विति पराभिप्रायं वदता सूचितमन्यादृशं स्वाभिप्रायं प्रकटयति—**अवश्येति** । **असौ योगः**—'अनेकाल्शि'दिति योगः । 'अतो भिस'इत्यादावादेः परस्येत्यादिबाधानार्थ इति भावः । नन्वस्यावश्यकत्वेऽन्त्यविशेषणेऽपीत्यादिग्रन्थोऽसङ्गतोऽत आह—**अथेति** । अलिति प्रथमान्तं मण्डूकानुवृत्त्या 'ऽऽदेः परस्ये' त्यत्र संबध्यत इति ऐसादौ न दोषः । तातङ्यपि ज्ञापकात्सर्वादेशत्वं भविष्यतीति भावः । भाष्ये—**ङिदेवानेकालन्त्येति** । अलूरूपङित्यस्य फलाऽभावादनेकालिति लब्धम् । एवं चास्य सूत्रस्यानेकालादेशेऽप्रवृत्त्यैतत्साहचर्यादादेः **परस्येत्यस्याप्यनेकाल्यादेशेऽप्रवृत्तिरिति** दिक् ।

किमर्थं पुनरिति । किं स्थानषष्ठीनिर्देशविषयमुत षष्ठीमात्रविषयमिति प्रश्नः ।

स्थाने विज्ञातस्य कस्येत्यपेक्षायामाह—**षष्ठीति** । स्थाननिरूपितसंबन्धार्थकत्वेन ज्ञातस्य षष्ठीरूपप्रत्ययस्येत्यर्थः । नन्वेवं विज्ञाताया इति वक्तुं युक्तमत आह—**आदेश इति** । स्थानषष्ठीसंबन्धादादेशत्वेन यो

इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । टित्किन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः ।

यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत ?

योगेशेषे च ॥ ३ ॥

योगशेषे च । किम् ? अनिष्टं प्रसज्येत । टित्किन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः ।

तस्मात्सुष्ठूच्यते—'अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इतरथा ह्यनिष्ट-

---

प्र०—साऽन्त्यमलमनुसंह्रियते । आदेशो वा यो निश्चितः सोऽन्त्यस्याऽलः स्थाने इत्यनुसंह्रियते ।

इतरथेति । यदि षष्ठीमात्रमनुसंह्रियेतेत्यर्थः । तत्र लवितेति तृच ऋकारात्पूर्वमिट् प्राप्नोतीति दोषः । दापयतीति पुगाकारस्य स्यात् । ततश्च **यदुक्तमर्थवतो ह्यागम** इति, तन्न युज्यते ।

यदि पुनरिति । 'षष्ठी स्थानेयोगे'त्यनेनास्यैकवाक्यता । अत्र तु प्रकरणे करणं 'ङिच्चे'-त्यादेः सम्बन्धार्थम् । तत्रायमर्थो भवति—शास्त्रे या षष्ठी साऽन्त्येऽलि, सा च स्थानेयोगैवेति, न तु स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः, प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादिति भावः ।

अनिष्टमिति । 'आद्यन्तौ टकितौ मिदचोऽन्त्यात्पर'इत्येताभ्यां स्थानेयोगत्वमेव बाध्यते, तुल्यजातीयत्वात्सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरेण बाधोपपत्त्या । षष्ठ्यास्तु यद्रूपं तदन्त्य एवाऽल्यवस्थितमिति पूर्ववद्दोषप्रसङ्गः । अनुसंहारः पुनरनुसंहारान्तरेणादेः **परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन**

उ०—विशात इत्यर्थः । अन्ये तु **अलोऽन्त्यस्येति** यदुच्यते, तेन **स्थाने विज्ञातस्य** समुदायस्थाने प्रसक्तस्यान्त्येऽल्यनुसंहार उपसंहारः, तत्स्थानिकत्वमात्रं क्रियते बोध्यत इति भाष्याक्षरार्थः । **स्थाने विज्ञातस्येत्यस्य**—व्याख्या **स्थाने प्रसक्तस्येति** । कैयटव्याख्याने एतद्वैयर्थ्यं भातीत्याहुः ।

षष्ठीमात्रमिति । उपलक्षणमेतत्, षष्ठीमात्रोच्चारणेन विधीयमानं चेत्यपि बोध्यम् । **ततो यदुक्तमिति** । आकारावयवत्वे प्रणिदापयतीत्यादौ णत्वं न स्यादित्यर्थः । नचावयवावयवः समुदायावयव इति निर्वाहः, यस्याऽवयवस्तद्विशिष्टे यत्र तदवयववृत्तिधर्मबुद्धिस्तादृशस्यावयवावयवस्य समुदायाऽवयवत्वबुद्धिर्हि लोकसिद्धा, यथा भुजावयवाङ्गुल्यादिविशिष्टे भुजत्वबुद्धिसत्त्वात्तदवयवकशरीरावयवत्वबुद्धिरङ्गुल्यादौ । न चैवमत्राऽऽकारावयवपकारादिविशिष्टेऽवर्णत्वादिबुद्धिः । **अर्थवत आगमे** तु तद्विशिष्टे तदर्थवत्त्वबुद्ध्या तद्बुद्धिसत्त्वेन भवत्येव समुदायावयवत्वमिति भवितेत्यादावङ्गावयवत्वं सम्भवतीतीटो गुणनिषेधचारितार्थ्यमपि । वर्णस्य वर्णावयवत्वं तु वाचनिकं गौणम् । तत्र 'यावद्वचनं वाचनिक'मिति न्यायेन समुदायावयवत्वे मानाऽभाव इत्याशयः ।

संबन्धार्थमिति । अन्त्यस्येत्यनेनेति भावः । **शास्त्रे येति** । या षष्ठी सा स्थानेयोगैव सा, चान्त्येऽलीति तु नार्थः । स्थानेयोगेति पदावृत्त्यापत्तेः । इदमेव प्रतिपत्तिगौरवम् । तस्माच्छास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगैवान्त्येऽल्येव चेति वाक्यार्थ इति भावः । **सा चेति** । सा षष्ठी स्थानेयोगैव चेत्यन्वयः ।

स्थानेयोगत्वमेव बाध्यत इति । अत्र हेतुः—**तुल्येत्यादिरुपपत्त्येत्यन्तः** । **संबन्धस्येत्यादि** । संबन्धनिरूपकस्य संबन्धनिरूपकान्तरेणेत्यर्थः । 'सन्नियोगशिष्ट'न्यायस्तु न परिभाषाविषये, तस्मिन्नित्यादेरुत्तराङ्गविक-

प्रसङ्ग' इति ॥ ५२ ॥

ङिच्च ॥ १ । १ । ५३ ॥

तातङ्ङन्त्यस्य स्थाने कस्मान्न भवति ? 'ङिच्चालोऽन्त्यस्ये'ति प्राप्नोति† ।

तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः ॥ १ ॥

तातङि ङित्करणं सावकाशम् । कोऽवकाशः ? गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो ङकारः‡ । तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति ।

प्र०—बाध्यते ॥ ५२ ॥

ङिच्च । विप्रतिषेधादिति । नन्वयमपवादः, 'अनेकाल्शि'दित्युत्सर्गः । उत्सर्गापवादयोश्चाऽयुक्तो विप्रतिषेधः । नैतदस्ति । ङित्त्वस्याऽन्यार्थत्वसंभवे सति दौर्बल्यात् । सन्दिग्धोपस्थानोऽयं योग इत्यपवादत्वमेवाऽत्र विषयेऽस्य नास्ति ।

उ०—लायास्तत्रतत्रोपस्थितिस्वीकारादित्याशयः । **इत्यनेन बाध्यत इति** । नत्वाद्यन्तौ टकिताविन्यनेनेति भावः ॥ ५२ ॥

ङिच्च । भाष्ये—**कस्मान्न भवतीति** । येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽस्याऽनेकाल्शित्यपवादत्वादिति भावः । उत्तरस्य त्वयं भावः—नेदमपूर्वविधायकम्, किंतु तत्र तत्र ङित्करणसामर्थ्यसिद्धानेकाल्शित्येतद्बाधानुवादकम् । अनुवादफलं तु ङित्त्वसामर्थ्यादर्थान्तरकल्पनानिवृत्तिः । एवं च प्रकृते नास्य प्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ हि शास्त्रस्याऽपूर्वविधायकतापत्त्या गौरवापत्तिः । एवं च यत्र सर्वादेशे ङित्त्वस्य वैयर्थ्यं तत्र तद्बाधः । यत्र तु न, तत्र न तद्बाध इति भावः ।

विप्रतिषेधादिति । परिभाषात्वविरोधादित्यर्थः । यदि सावकाशङित्त्वेऽपि प्रवृत्तिः स्यात्तदाऽनुवादत्वाऽसंभवेन परिभाषाप्रकरणविरोध इति भावः । यथा चैतत्तथानुपदमेव स्पष्टीभविष्यति । 'विप्रतिषेधे पर'मिति शास्त्रपरत्वे तु ङित्त्वस्य सावकाशत्वोक्तिरसङ्गता स्यात्, सूत्रसावकाशत्वमेव हि विप्रतिषेधे बीजम् । नह्यस्य सूत्रस्य सर्वादेशाऽप्राप्तिविषये क्वचिच्चारितार्थ्यम् । अवश्यप्राप्तिरेव च बाध्यत्वे बीजं दृष्टम् । किंच विप्रतिषेधशास्त्रपरवार्त्तिकव्याख्यानपरभाष्ये शास्त्रद्वयावकाशप्रदर्शनशैली भाष्यकारस्य दृश्यते, न चात्र तथोक्तं भगवता । यद्यप्यन्यत्रानुवादत्वं शास्त्रस्य दोष उक्तः, तथापि परिभाषाणां नियमरूपत्वेन तासु गुण एव । तत्र हि प्राप्तानुवाददेवेतरनिवृत्तिरर्थात् । यथा 'व्रीहीन्वहन्ती'त्यादौ प्राप्तावघातानुवादेन नखविदलनादिनिवृत्तिः । यथा च 'तस्मिन्नि'त्यादौ प्राप्तपूर्वस्येत्याद्यनुवादेन परादिनिवृत्तिः । किंच कप्, यप्, अबादिष्वनन्यार्थपित्त्वेषु चरितार्थस्या'ऽनुदात्तौ सुप्पिता'वित्यस्य जिस्वरीत्यादौ तुक्संपादनेन चरितार्थपित्त्वे क्वापि अन्तरङ्गेण प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन बाधापत्तिस्तदाह—**दौर्बल्यादिति** । परिभाषात्वभङ्गकृतं तदिति भावः । **सन्दिग्धेति** । आपाततः सन्देहः, पर्यालोचने त्वनुपस्थितिरेवेति भावः । तदाह—**अपवादत्वमेवेत्यादि** । ङित्त्वसामर्थ्यकृतं हि तत्त्वमिति भावः ।

---

† ७ । १ । ३५ ‡ १ । १ । ५

प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतत्–ङित्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति, न पुनरन्त्यस्य स्यादिति ।

एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापयति–न तातङ्ङन्त्यस्य स्थाने भवतीति, यदेतं ङितं करोति । इतरथा हि लोट एरुप्रकरण+ एव ब्रूयात्—'तिह्योस्तादाशिष्यन्यतरस्याम्' इति ॥ ५३ ॥

आदेः परस्य ॥ १ । १ । ५४ ॥

अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येत्यपवादाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः ॥ १ ॥

'अलोऽन्त्यस्ये'त्युत्सर्गः । तस्य 'आदेः परस्य' 'अनेकाल् शित्सर्वस्ये'त्यपवादौ । अपवादविप्रतिषेधात्तु सर्वादेशो भविष्यति । 'आदेः परस्ये'त्यस्यावकाशः– 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' [६ । ३ । ९७] द्वीपम् अन्तरीपम् । 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये' त्यस्याऽवकाशः—'अस्तेर्भूः' [२ । ४ । ५२] भविता भवितुम् । इहोभयं प्राप्नोति—'अतो भिस ऐस्' [७ । १ । ९] । 'अनेकाल् शित् सर्वस्ये'-त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः—'इदम इश्' [५ । ३ । ३] इतः इह । 'आदेः परस्ये'त्यस्यावकाशः—स एव । इहोभयं प्राप्नोति—'अष्टाभ्य औश्' [७ । १ । २१] । 'शित्सर्वस्ये'त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ५४ ॥

प्र०—**प्रयोजनं नामेति** । सति सर्वादेशत्वे ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात् । तदेव तु सर्वादेशत्वमलभ्यं, ङित्त्वादन्त्यस्यैव प्रसङ्गादिति भावः । **ङित्करणादिति** । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थादिति भावः ।

एवंतर्हीति । अन्तरेणापि ङित्त्वमेरुरित्यत्र प्रकरणे ताति विधीयमानेऽन्त्यादेशत्वं सिद्धमिति ङित्त्वादेव गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं ङित्त्वमिति विज्ञायते ॥ ५३ ॥

उ०—ननु ङित्त्वं सर्वादेशत्वद्वारा गुणबाधनाद्यर्थं वा, उताऽन्यत्र क्लृप्तसर्वादेशत्वबाधफलकं वेति शङ्कते भाष्ये—**प्रयोजनं नामेति । सति सर्वादेशत्वे इति** । अन्त्यादेशत्वे तु तत्संपादनेनैवावयवे ङित्त्वस्य चारितार्थ्येन समुदायोपकारकत्वे मानाऽभावात् प्रत्ययस्य ङित्त्वाऽभावेन न गुणादिप्रतिषेधप्राप्तिरित्यर्थः । **ङित्त्वादिति** । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वे सिद्धे सर्वादेशत्वम्, तस्मिंश्च तत्त्वमित्यन्योन्याश्रयेण सर्वादेशत्वाऽलाभेऽन्त्यस्यैव स्यादिति भावः ।

अन्तरेणापीति । तथाच तत्सामर्थ्यात्सर्वादेशत्वद्वारा गुणवृद्धिबाधनार्थत्वमेवास्येति भावः ॥ ५३ ॥

+ ३ । ४ । ८६

अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥ १ । १ । ५५ ॥

शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम् ? 'इदम इश्' [५ । ३ । ३] इतः इह । नैतदस्ति प्रयोजनम् । शित्करणादेवाऽत्र सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि—'अष्टाभ्य औश्' [७ । १ । २१] । ननु चाऽत्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि—'जसः शी' [७ । १ । १७] । 'जश्शसोः शिः' [२०] । ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनम् । किम् ? विशेषणार्थः शकारः । क विशेषणार्थेनार्थः ? 'शि सर्वनामस्थानम्' [१ । १ । ४२] 'विभाषा ङिश्योः' [६ । ४ । १३६] इति ।

शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् । कथम् ? अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात् । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात् । असति लोपेऽनेकाल् । यदा अनेकाल्, तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः तदेत्संज्ञा ×। यदेत्संज्ञा, तदा लोपः† ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्त्येषा परिभाषा

प्र०—**अनेकाल्** । **शित्करणादेवेति** । सति शकारेऽनेकाल्त्वादिति भावः । अनेकाल्त्वसम्पादनेन च कृतार्थः शकार इतीत्संज्ञकत्वाल्लुप्यत एव ।

अष्टाभ्य औशिति । **आदेः परस्येत्यादेः** प्राप्त इति भावः ।

अन्त्यस्यायमिति । ननु सर्वनाम्नो नपुंसकादिति च पञ्चमीनिर्देशादादेः **परस्येत्यादे-**

उ०—**अनेकाल् शित्** । ननु शित्पदाऽभावे कथं शित्करणादेवेति भाष्यमत आह—सतीति । शकारोच्चारणसामर्थ्याद्भूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः । यत्त्वेतत्सामर्थ्यात् फलप्रत्यासत्तेश्च विधानोत्तरमेवेत्संज्ञादिशास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्ये इति भावः इति । तन्न । अणुदित्सूत्रे इशि सवर्णग्रहणापत्तिपरभाष्येण सूत्रे एवेत्संज्ञालोपप्रवृत्तेः सूचनात् । नन्वेवं शकारादित्येव वक्तुं युक्तं किमित्पदेनेति चेत्, न, फलान्तराऽभावेऽपि शकारोच्चारणस्य सप्रयोजनत्वाल्लोप एवेत्कार्यमिति शास्त्रेष्वं प्रवर्त्तत इति सूचयितुं तथोक्तेः । तदाह—**अनेकाल्त्वेति** ।

भाष्ये—**ननु चात्रापीति** । अपवादविप्रतिषेधादिति भावः । **अस्त्यन्यदिति** । एवञ्च तस्य सप्रयोजनत्वेन भूतपूर्वगत्याश्रयणे मानाऽभावेन नानेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमपि तु शित्त्वादेवेति शिद्ग्रहणं सूत्रे कार्यमिति भावः ।

सर्वादेशात्प्राक्प्रत्ययादित्वाऽभावेन नेत्त्वमिति प्रतिपादयितुमन्त्यस्यायमित्यादि भाष्यम्, तदाक्षिपति—

× १ । ३ । ८ † १ । ३ । ९

'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वा' दित्युक्तं ‡, तन्न वक्तव्यं भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥ ७ ॥

प्र०—भव्यं तत्किमुच्यतेऽन्त्यस्यायं भवन्निति । एवं तर्हि 'सर्वनाम्न'इति षष्ठीं मन्यते,'नपुंसका'दिति च विहितविशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्करणस्य । अथवाऽसत्यपीह शिद्ग्रहणे अनेकाल्त्वादादेः परस्येत्येतद्बाधित्वा सर्वादेशो भविष्यतीति किं शिद्ग्रहणेनेति पुनरपि शिद्ग्रहणं ज्ञापकमेव । अनेकान्तेषु चानुबन्धेषु नास्त्येव **'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्व'**मिति । एकान्तेषु च तेषु ज्ञापकेन प्रयोजनम् ॥ ५५ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥ ७ ॥

उ०—**नन्विति** । ततश्च सर्वादेशत्वं विनापि प्रत्ययादित्वाल्लभ्यत एवेत्त्वमिति भावः । **षष्ठीमिति** । सर्वनामसम्बन्धिनो जसः शी, नपुंसकाद्विहितयोर्जश्शसोः शिरिति **चार्थः** । एवं च परशब्देन परस्य विधानाऽभावान्न तत्प्रवृत्तिरिति भावः । तयोः परशब्दयोगे पञ्चमीत्वेऽप्याह—**अथवेति** । असत्यपि सूत्रे शिद्ग्रहण **इत्यर्थः** । श्यादयो यावन्नादेशास्तावन्नेत्वलोपौ । आदेशाश्च परत्वात्सर्वस्यैवेति भावः । **नानुन्धकृतमिति** । एवं च शीप्रभृतीनामपि शित्वादेव सर्वादेशत्वं, तस्याप्यनुबन्धत्वात् । न च विधानकाले उक्तरीत्या तस्य तत्त्वज्ञानाऽभावः । तद्योग्यतयैव तत्त्वात् । अन्यथा कप्रत्ययादीनां कादेर्वाक्यार्थबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञाने इत्संज्ञालोपाविति विधानकाले कस्यानुबन्धत्वज्ञानाऽभावेन **नानुबन्धकृतमसारूप्यमित्यस्याऽप्राप्तौ** विकल्पापत्तेः । शिदित्यस्यापीत्संज्ञायोग्यककारवान्सर्वस्येत्यर्थ इति न दोष इति भाति । **अस्त्येषा परिभाषेति** । अनुबन्धानामल्व्यवहाराऽभावस्य ज्ञापनादिति भावः । अत एवाऽनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधो न । अन्यथा क्त्वो ल्यपः कित्त्वं न स्यात् । न च पूर्वमनुबन्धलोपे तद्रहितस्यैव स्थानित्वात्तस्य न स्थान्यवयवत्वम् । सूत्रे स्थानषष्ठ्या निर्दिष्टस्यैव स्थानिपदवाच्यतया तदवयवत्वस्य ककारे सत्त्वात् । अन्यथाऽग्रहीदित्यादाविट ईटीति दीर्घो न स्यादिति **स्थानिवत्सूत्रे** निरूपयिष्यामः । भाष्ये—**तत्रासरूपेति** । असरूपे कविषये णप्राप्तिर्दोषः । सर्वादेशे दिव औदिति सर्वादेशः स्यादिति दोषः । प्रतिषेधे दैपो भेदेन निर्देशः कार्यः । तृतीये हेतुरनाकारान्तत्वादितीत्यर्थः । ज्ञापकमनावश्यकमित्याह—**अनेकान्तेष्विति** । **एकान्तेषु चेति** । अयमेव मुख्यः पक्ष इति तस्य लोप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥ ७ ॥

---

‡ १ । ३ । १० सूत्रे १० वार्तिकम् ।

अथाष्टममाह्निकम्

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ १ । १ । ५६ ॥

वत्करणं किमर्थम् ? 'स्थान्यादेशोऽनल्विधा' वितीयत्युच्यमाने संज्ञाधिकारोऽयं तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात् । तत्र को दोषः ? आङो यमहन आत्मनेपदं भवतीति+ वधेरेव स्याद्धन्तेर्न स्यात् । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

प्र०—स्थानिवत् । वत्करणमिति । विनापि वतिना तदर्थलाभो, यथा ङित्किदिति भावः । न च 'स्थान्यादेश' इत्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रतिपद्यते इति कल्पनाऽऽश्रयितुं युक्ता, अस्तेर्भूरित्यादेशविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः, 'वा लिटी'ति विकल्पाऽऽरम्भात् । **संज्ञाधिकार इति ।** संज्ञाप्रस्ताव इत्यर्थः । तत्र को दोष इति । आदेशे कार्यसिध्यर्थोऽतिदेशः । तच्चादेशे कार्यं संज्ञासंज्ञिसंबन्धेनाऽपि सिध्यतीति प्रश्नः । **वधेरेवेति ।** संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्तते, न तु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यत इति भावः । 'बहुगणे'त्यत्र तु सङ्ख्येत्यन्वर्थताश्रयणाल्लौकिकार्थग्रहणाद्विनापि वतिनाऽतिदेशपक्ष उपन्यस्तः । वत्करणात्त्विहाऽतिदेशेन स्थानिकार्याण्यादेशे क्रियन्ते न तु स्थानिनि निवर्त्त्यन्ते इत्यदोषः । ङित्किदिति तु संज्ञा न भवति, 'न क्त्वा से'डिति प्रतिषेधात् । नहि क्त्वः कित्संज्ञा

उ०—स्थानिवदादेशः । स्थानिरूपमिति । नच 'सिद्धं धर्मिण'मित्यादिन्यायेन पूर्वोच्चारितस्योद्देश्यत्वबोधकेन स्थान्यादेशरूपं प्रतिपद्यत इत्येवार्थो युक्त इति वाच्यम् । प्रसिद्धस्थानिनां प्रसिद्धादेशविधाने वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यत्र विधाने तु 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रोक्तन्यायेनाऽव्यवस्थापत्तेः । तस्य न्यायस्य सूत्रकृताप्यत्र त्यागाच्च । अत एव भाष्यकृता 'स्थानी संज्ञे'त्येवोक्तं नत्वादेशः संज्ञेतीति बोध्यम् । **वा लिटीति ।** न च 'चक्षिङः ख्या'ञित्यनेनाऽनेन च सर्वत्रार्धधातुके ख्याञो विकल्पे सिद्धे लिट्येव वेति नियमार्थं स्यादिति वाच्यम् । दोषदुष्टनियमापेक्षयैतत्सूत्रे एतदतिरिक्तार्थकत्वज्ञापकताया एवौचित्यात् । भाष्ये—**स्थानी आदेशस्येति । नवेतीत्यत** इतिशब्दानुवृत्तेः **स्थानिशब्दार्थो** हनादय आदेशपदार्थस्य वधादेः **संज्ञे**त्यर्थः । स्थानिशब्दस्यादेशशब्दसंज्ञात्वे वैयर्थ्यमिति भावः । ननु स्वरितलिङ्गकानुवृत्तिरूपाधिकारस्य संज्ञाविषयस्य शास्त्रेऽभावादाह—**प्रस्ताव इति ।** प्रस्तावः प्रकरणं बुद्धिसंनिधिरिति यावत् । पूर्वोत्तरत्र प्रायेण संज्ञाया दर्शनादिति भावः । परिभाषात्वं त्वनुक्तिसम्भवग्रस्तमिति तन्नोक्तम् । भाष्ये—**वधेरेवेति ।** न चैवमाङो वधयम इत्येवाऽकारविवक्षणेन स्वतन्त्रवधिव्यावृत्तौ हन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । 'आजघ्ने'-इत्यादिसकलहन्त्यादेशसंग्रहार्थं तस्य सत्त्वात् । **हन्तेर्न स्यादिति ।** 'आहनिष्यत' इत्यादौ । नन्वत्र पाठे वतिं विनाऽतिदेशानवगतौ कथं 'बहुगणे'त्यत्रातिदेशपक्ष उक्तोऽत आह—**बह्विति । सङ्ख्येतीति ।** सङ्ख्यापदस्येत्यर्थः । **लौकिकार्थग्रहणादिति ।** सङ्ख्यानकरणरूपेत्यर्थः । एवं च तद्बाधापत्त्या संज्ञात्वासंभवादतिदेश इति भावः । इदं च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । **संज्ञा नेति ।** उभयगतेरिह शास्त्रे सत्त्वेन संज्ञात्वेऽपि ङिदा-

---

\+ १ । ३ । २८

स्थानिकार्यमादेशे अतिदिश्यते 'गुरुवद्गुरुपुत्रे' इति यथा ।

अथादेशग्रहणं किमर्थम् ? 'स्थानिवदनल्विधा'वितीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिवत्स्यात् ? यः स्थाने भवति । कश्च स्थाने भवति ? आदेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम्—आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोदयिष्यति × तन्न वक्तव्यं भवति ।

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् ? सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत—अलः

प्र०—विहिता, या प्रतिषिध्येत । 'किकिनौ लिट् चे'त्यत्र तु संज्ञाप्रकरणाऽभावात्तद्वदतिदेशः । 'स्थानिकार्य'मित्यनेन कार्यातिदेशोऽयमिति प्रदर्शयति । शास्त्राद्यतिदेशापेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात्, इतरेषां कार्यार्थित्वादिति भावः ।

आदेशग्रहणमिति । स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादादेशो लभ्यत एव । यथा पितृवदधीत इत्युक्ते पुत्र इति गम्यत इति भावः । क इदानीमिति । द्विविध आदेशः, प्रत्यक्षश्चास्तेर्भूरित्यादिः । आनुमानिकश्चैरुरित्यादिः । अत्र हि इकारेणेकारान्तः स्थान्यनुमीयते । उकारेणोकारान्तश्चादेशः । ततस्तेस्तुरिति संपद्यते । तत्र प्रत्ययक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्येति भावः । आदेशमात्रमिति । प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थः । एरुरित्यत्र प्रत्यक्षमुकारस्यादेशत्वमिकारस्य च स्थानित्वम् । न च किंचिदिकारस्य कार्यमस्ति यदुकारेऽतिदिश्येत । तिशब्दकार्यं तु तुशब्दस्यातिदिश्यत इति पदत्वसिद्धिः ।

सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तोऽवयवोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयोऽकारः । बहुत्वप्रतिपादनपरमेतत् । नह्यत्र सप्त विभक्तयः सम्भवन्ति । तत्र संबन्धमात्रे षष्ठ्युपादानेऽनेकविभक्त्य-

---

उ०—दिग्रहणेन चङादीनामपि ग्रहणम् । नहीति । अनुवृत्तकिद्ग्रहणस्य संज्ञापरत्वेन सैव प्रतिषेध्या, नच सा क्त्वो विहितेत्यर्थः । किंच क्ङितीत्यादेः संज्ञात्वे क्ङिति चे'त्यत्रास्य ग्रहणं न स्यात्, संज्ञास्वरूपानुच्चारणादिति बोध्यम् । तथा 'निष्ठाशीङि'त्यादिनिषेधोऽप्यसंबद्धः स्यात् । कित्साहचर्यान् ङिदित्यप्यतिदेशः । कार्यातिदेशोऽयमिति । एवं चाऽनपेक्षितशास्त्रमनपेक्षितनिमित्तं च प्रत्ययत्वादिरूपं कार्यमनेनैव क्रियते इति भावः ।

भाष्ये—यः स्थाने इति स्थानशब्दप्रयोगात् तदनुवृत्त्यादेशो लभ्यत इति भ्रमं व्युदस्यति—स्थानीति । नन्वादेशलब्धौ 'क' इति प्रश्नानुपपत्तिरित्यत आह—द्विविध इति । केचित्तु स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वमजानतः प्रश्नः—क इति । संबन्धिशब्दत्वाभिप्रायमुत्तरं—यः स्थाने इति । समाधत्ते—आदेशमात्रमिति । अस्याशयः कैयटोक्त एव । कैयटोक्तव्याख्यानेऽपि 'यः स्थाने' इत्यादि ग्रन्थस्याशयानभिज्ञवक्तृकतयैव योज्यमानत्वादित्याहुः । नन्वत्रापि प्रत्यक्षस्यैव स्थानिवत्त्वमस्त्वित्यत आह—नचेति । पदत्वेति । अत एव 'देवदत्तः पचत्वि'त्यत्र 'पदस्ये'त्यधिकृत्य विधीयमानो निघातः सिध्यति । 'पचतु ते ओदन'मित्यत्र पदादित्यधिकृत्य विधीयमानस्तेमयादिश्च सिध्यति ।

भाष्ये—विधिग्रहणं किमर्थमिति । विधावित्यध्याहाराल्लप्स्यत इति प्रश्नः । ननु समासोत्तरं सप्तम्या एव श्रवणेन सर्वविभक्त्यन्तत्वं समासस्यानुपपन्नमत आह—अवयव इति । पूर्वपदरूप इत्यर्थः ।

× १ । १ । ५६ सूत्रे ६ वार्तिकम् ।

परस्य विधिः—अल्विधिः । अलोविधिः—अल्विधिः । अलि विधिः—अल्विधिः । अला विधिः—अल्विधिरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चाऽर्थतन्त्रा भवन्ति, न कांचित्प्राधधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा साऽऽश्र-

---

प्र०—र्थान्तर्भावात् फलतः सर्वविभक्त्यन्तता सम्भवति। अथवाऽल्विधिशब्दवाच्योऽल्विधिरिति विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयणात्सर्वविभक्त्यन्तत्वम् । सति च विधिशब्दे समासभावादेतद्वस्तु-लाभः । केवलस्त्वल्शब्द उपादीयमानो यद्विभक्तिरुच्चार्येत तदर्थोपक्षय एव स्यात् । तत्रालः परस्य विधिः—द्यौः पन्थाः सः । **हल्ङ्याबिति** सुलोपो न भवति । अलि परतो विधिः—क इष्टः स इष्टः । **हशि चे**त्युत्वं न भवति । अलो विधिः—द्युकाम इति । **लोपो व्योर्वली**ति लोपो न भवति । उत्वं त्ववलि सावकाशं स्यादर्हविमलद्यु इति । अला विधिः—महोरस्केनेति । **अयो-गवाहानामट्**सूपदेशाण्णत्वं न भवति । **प्रातिपदिकनिर्देशाश्चे**ति । अनलित्येतावदेवोच्यताम् । अत्र शब्दसंस्काराय केवलं प्रथमाविभक्तिरुपादीयते, न तु तदर्थो विवक्ष्यते । यथा 'भाव' इत्यत्र

उ०—ननु विभक्तिचतुष्टयेनैव विग्रहस्याग्रे प्रदर्शनेन सर्वेत्यनुपपन्नमत आह—**बहुत्वे**ति । द्वितीयाचतुर्थी-प्रथमाभिः स्थान्यलः सूत्रेऽनिर्देशादिति भावः । ननु सकृच्छ्रुतेऽल्विधिपदे कथमल्पदस्यानेकविभक्त्यन्तते-त्यत आह—**तत्रे**ति । विधिशब्दः कर्मसाधनः । तेनाल्संबन्धिकार्ये इत्यर्थः । प्रौढया पक्षान्तरमाह—**अथ-वे**ति । अल्शब्दात्परो विधिशब्दोऽल्विधिशब्दस्तेन च तद्वाच्योऽर्थो लक्ष्यत इति भावः । एवं च तद्वाच्यत्वेन रूपेण सर्वार्थाश्रयणात्सर्वविभक्त्यन्तत्वे यत्फलं तत्फलसिद्धिरिति तात्पर्यम् । **समासभावादि**ति । उपदर्शित-पक्षद्वयोक्तसमाससत्त्वादित्यर्थः । **यद्विभक्तिरि**ति । षष्ठ्युपादानेऽपि स्थानसंबन्ध एव बुध्येतेति भावः । **तदर्थोपक्षय एव स्यादि**ति । तदर्थमात्रान्वितार्थक एव स्यादित्यर्थः । **इष्ट इति** । यजेः क्तः । यद्यपि 'क इष्ट' इति रूपमुत्वेऽपि सिध्यति, तथापि कविष्ट इति पक्षे स्यात्कयिष्ट इति न स्यादिति बोध्यम् । स इष्ट इत्यत्र एतत्तदोरिति नित्यो लोपः स्यादिति च बोध्यम् । दिवि कामोऽस्य द्युकामः । **दिव उत्** । यद्यपि वत्वं हल्त्वाद्यपेक्षया विशेषधर्मस्तथापि एतद्वाक्योपप्लुतवकारवदुकार इति वाक्योपात्तधर्मापेक्षया न तत्त्वम् । सूत्रकलृप्तस्थान्यादेशभावमादायैव हि एतत्कृतवाक्योपप्लव इति दिक् । **उपदेशादि**ति । सस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गत्वाद्विसर्गस्य चाट्सूपदेशेनाट्त्वादिति भावः । केवलप्रकृतेः प्रयोगाऽभावादाह—**अत्रे**ति । **विवक्ष्यते इति** । तत्समभिव्याहारे प्रतीयमानो विधेयत्वरूपोऽर्थो न विवक्ष्यत इत्यर्थः । अन्वयाऽयोग्यत्वादिति भावः । **लिङ्गे**ति । अतएव भूतिरित्यादिसिद्धिः । सप्तम्यर्थस्तु तत्र विवक्षित एवेति **लिङ्गसंख्ये** इत्येवोक्तम् । भाष्ये—**अर्थतन्त्रा इति** । स्वार्थमात्रबोधकविभक्त्यधीना इत्यर्थः । **प्राधान्येन विभक्ति**—विशिष्य प्रकृता-न्वययोग्यविभक्त्यर्थं नाश्रयन्ति । **निर्दिष्टे**—बोधिते । पश्चादन्वययोग्यविभक्त्यर्थाकाङ्क्षायां यद्यद्विभक्त्यर्थम-न्वयित्वेनाश्रयितुं लक्ष्यानुसाराद्बुद्धिरुपजायते सा सा विभक्तिरध्याहार्या । साधुत्वार्थमुत्पन्नविभक्तेस्तु लुगिति भावः । एतेन प्रत्ययाध्याहारो न क्वापि दृष्ट इत्यपास्तम् । **मा भेर्मा संविक्था** इति पुरोडाशावदानमन्त्रस्य धानासूहे **मा भैष्ट मा संविग्ध्वमि**त्यादौ दर्शनाच्च । तत्तद्विषयकलक्षणभेदात्तत्र तत्र सा आश्रयितव्येति तात्पर्यम् । नन्वनलिति प्रथमानिर्देशेऽनलात्मक आदेश इत्यर्थे ल्यपोऽनलात्मकत्वेन प्रपठय्येत्यादाविट् स्यात् । उत्तमपुरुषैकवचने टेरेत्वस्य स्थानिवत्त्वाऽभावात्पदत्वं न स्यादिति चेन्न, **अदो जग्धिरिति सूत्रे**

यितव्या ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत—अलमाश्रयते अलाश्रयः, अलाश्रयो विधिः—अल्विधिरिति । यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते, तत्रैव प्रतिषेधः स्यात् । यत्र विशेषणत्वेनाऽलाश्रीयते, तत्र प्रतिषेधो न स्यात् । किं प्रयोजनम् ? प्रदीव्य प्रसीव्येति वलादिलक्षण इण्मा भूदिति* ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशो गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा ॥१॥

अन्यः स्थानी, अन्य आदेशः । 'स्थान्यादेशपृथक्त्वात्' तस्मात्कारणात्स्थानिकार्यमादेशे न प्राप्नोति । तत्र को दोषः ? 'आङो यमहन आत्मनेपदं भवती'ति† हन्तेरेव स्याद्वधेर्न स्यात् । इष्यते च वधेरपि स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यति । तस्मात् स्थानिवदनुदेशः । एवमर्थमिदमुच्यते । 'गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा' । तद्यथा—'गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्तितव्य' मिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रेऽतिदिश्यते । एवमिहापि स्थानिकार्यमादेशेऽतिदिश्यते ।

प्र०—लिङ्गसंख्ये इति भावः ।

उत्तरपदलोप इति । 'अन'लित्युच्यमाने यत्र कार्ये स्वातन्त्र्येणाऽलाश्रीयते, तत्रैव निषेधः स्यात्—क इष्ट स इष्ट इत्यादौ । प्रदीव्येत्यादौ इटः प्रतिषेधो न स्यात् । नहीड्विधौ वलः स्वातन्त्र्येणाश्रयणम्, वलादेरित्यन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्गुणभावाद्वलः । उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वादिड्विधेः प्रतिषेधसिद्धिः । **अलमाश्रयत इति** । अर्थप्रदर्शनमेतत् । एवं ह्यलाश्रय इति स्यात् । तस्मादाश्रीयत इत्याश्रयः । एरच् । अल्—आश्रयो यस्येति अलाश्रयः । अलाश्रयो विधिरल्विधिः । अलाश्रयत्वाद्विधिरेवाऽलित्युच्यत इति गतार्थत्वादप्रयोग एव उत्तरपदस्य लोपः ।

किमर्थमिति । तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभात्स्थानिकार्याण्यादेशाः प्राप्स्यन्तीति भावः ।

स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति । स्थानिस्वरूपाश्रयं यत्कार्यं तद्भिन्नरूपत्वादादेशे न सिद्ध्यतीति भावः ।

उ०—ल्यब्ग्रहणेनादेशविशेषणत्वाऽभावज्ञापनादिल्यदोषः ।

स्वातन्त्र्येण—प्राधान्येन । सकलविधिपरिग्रहार्थं विधिशब्देन प्रधानन्यायो बाध्यत इति भावः । **एवं हीति** । कर्मण्यणा पचाद्यचो बाधादिति भावः । शब्दाऽनित्यत्ववारणाय वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय चाऽऽह—**अप्रयोग एवेति** । भाष्ये—**यत्र प्राधान्येनेत्यस्य** विधिग्रहणाऽभावे' इत्यादिः । '**प्रतिषेधो न स्या**' दित्यस्य '**तदर्थं विधिग्रहण**'मिति शेषः ।

ननु पृथक्त्वमङ्गीकृत्यैव तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभेऽभिहिते **स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति** हेतुरसङ्गतोऽत आह—**स्थानिस्वरूपेति** । स्वं रूपमित्युक्तेर्न तत्स्थानापत्त्या शास्त्रे तत्कार्यलाभ इति भावः ।

---

* ७ । २ । ३५ † १ । ३ । २८

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा-लोके यो यस्य प्रसङ्गे भवति, लभतेऽसौ तत्कार्याणि । तद्यथा—उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वाऽग्रासनादीनि लभते । यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः, दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति । अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः ? अस्तीत्याह । कः ? स्वरूपविधिर्नाम‡ । हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्याद्वधेर्न स्यात् ।

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—स्थानिवदादेशो भवतीति, यदयं 'युष्मदस्मदोरनादेशे' [७ । २ । ८६] इत्यादेशप्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यदादेशे [ऽपि] स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः—'स्थानिवदादेशो भवती' ति, अत आदेशे प्रतिषेधं शास्ति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अनल्विधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । इह मा भूत्—द्यौः पन्थाः स इति+ ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'अल्विधौ स्थानिवद्भावो न भवती' ति, यदयम्—'अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति' [२ । ४ । ३६] इति 'ति किती' त्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति ।। तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन ।

प्र०—लोकत इति । लोके हि वचनमन्तरेणापि तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो दृष्टः । उपाध्यायस्येति । प्रसङ्गापेक्षेयं षष्ठी । न तु शिष्यविशेषणमेतत्, व्यभिचाराऽभावात् ।

प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । न ह्यप्रदर्शितविषयः प्रतिषेधः शक्यो विधातुमिति भावः ।

एवं तावल्लिङ्गेनाऽभिमतोऽर्थः सिद्ध इति प्रदर्शितम् ।

उ०—व्यभिचाराऽभावादिति । तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभे दृष्टान्तोऽसङ्गतः स्यादिति च बोध्यम् । यद्यप्युपनीय सर्ववेदाध्यापकरूपाचार्यशिष्यव्यावृत्तये-उपध्यायस्येति तद्विशेषणमावश्यकम् । वेदैकदेशाध्यापको ह्युपाध्यायः । तथापि तद्व्यावृत्तौ प्रयोजनाऽभाव इत्यभिप्रायेणेदमिति बोध्यम् । अत्र भाष्ये लोकत एतत्सिद्धमित्युक्त्वा स्वं रूपमिति शास्त्रादादेशे न स्यादिति सूत्रं कार्यमित्युक्तम् । तेन स्वं रूपमिति शास्त्राऽविषये लोकन्यायेन सिद्धमिति सूचितम् । अनल्विधाविति निषेधोऽपि शास्त्रीयस्थानिवद्भाव एव, अतिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण क्वचिल्लोकन्यायानाश्रयणेन परिहरणीयः । एवं च लोलुव इत्यादावनादिष्टादचः पूर्वत्वं लोकन्यायेन भवत्येवेति केचित् ।

अप्रदर्शितविषयः—अप्रदर्शितप्रतिषेध्यः । ननु युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र विभक्तिविषये स्वंरूपमित्यस्य लोकन्यायबाधकस्याऽप्राप्त्या तत्र लोकन्यायेन प्राप्ततद्धर्मलाभप्रयुक्तकार्यनिवारणेन चरितार्थस्य अनादेशग्रहणस्य ज्ञापकत्वाऽसंभवाद्धनो वधेत्यादौ दोषवारणायेदं सूत्रमावश्यकमिति चेन्न । स्वादिसूत्रे स्वं रूपमित्यस्य प्रवृत्त्या तत्स्वरूपाणामेव सुप्संज्ञकत्वेन तेषामेव विभक्तिसंज्ञकत्वेन तत्र 'तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभ' इति लौकिकन्यायाऽप्रवृत्तेरित्याशयात् ।

---

‡ १ । १ । ६८ + ७ । १ । ८४; ८५; ७ । २ । १०२

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे—

अल्विधौ प्रतिषेधेऽविशेषणे ऽप्राप्तिस्तस्याऽदर्शनात् ॥ २ ॥

अल्विधौ प्रतिषेधेऽसत्यपि, विशेषणे समाश्रीयमाणे, असति तस्मिन् विशेषणे अप्राप्तिर्विधेः । प्रदीव्य प्रसीव्य । किं कारणम् ? 'तस्याऽदर्शनात्' । वलादेरित्युच्यते ×, न चाऽत्र वलादिं पश्यामः ।

ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते—'अन्यस्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा स्या' दिति । सत्यमेवमर्थो न तु प्राप्नोति । किं कारणम् ?

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ ३ ॥

सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति । तद्यथा—'ब्राह्मणवदस्मिन्

प्र०—इदानीं क्रियमाणेऽपि सूत्रेऽनल्विधाविति न कर्तव्यमित्याह—**अल्विधौ प्रतिषेध** इति । प्र[1]पठ्येतीण्न भवति, इड्विधौ हि वलादेरिति विशेषणमाश्रितम् । तच्च 'क्त्वो ल्य'बिति वस्तुस्थित्या संनिहितमपि वलादित्वं स्थानिन्यविवक्षितत्वादनाश्रितम् । तथा 'हीडादिरपि क्त्वा भवत्येव, क्त्वा केवलोऽपि, आकारान्तोऽपि, स्नात्वीतीकारान्तोऽपि, दत्त्वायेति च यगन्तोपि, इष्ट्वीनमिति मान्तोपि । तत्र क्त्वामात्रप्रतिबद्धं यत्कार्यं कृत्त्वप्रत्ययत्वाऽव्ययत्वादि तदादेशेऽतिदिश्यताम्, न तु वलादित्वमिति ल्यपो न स्वतो, नापि स्थानितो वलादित्वमितीडभावः सिद्ध एवेति भावः ।

ब्राह्मणवदिति । सामान्यशब्दोपादानेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र विशेषस्याऽशब्दार्थ-

---

उ०—**क्रियमाणेऽपीति** । मन्दमत्यनुग्रहायेत्याशयः । **न पदान्ते**त्यत्र निषेध्यसमर्पणाय चावश्यकं तदिति बोध्यम् । **'अनल्विधाविति न कर्त्तव्य'**मित्यस्य विधिपदघटितं न कर्तव्यमित्यर्थः । **असत्यपीति** भाष्ये च्छेदः । **अल्विधौ प्रतिषेध** इत्यस्य चैतद्विशेषणम् । अप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि निषेधार्थं क्रियमाणे विधिग्रहणेऽसत्यपीत्यर्थः । वार्तिके—**अविशेषणे** इति च्छेदः । लक्ष्ये विशेषणाऽभावे इति तदर्थः । तदाह—**विशेषणे समाश्रीयमाण इति** । विधाविति शेषः । **असतीत्यादेः** प्रयोग इति शेषः । **सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश** इति हेतुं व्याचक्षाणो वलादित्वस्य विशेषत्वं दर्शयति—**तच्चेति** । **अविवक्षितत्वादिति** । विवक्षाकारणयत्न-विशेषविषयीकृतत्वाऽभावादित्यर्थः । उपात्तरूपव्याप्यरूपविवक्षाऽपि यत्ने सत्येव भवति । अत एव **सनि मीत्यत्र सः सीत्यतः** सीत्यनुवर्त्तितम् । न च तथा कश्चिद्यत्नः प्रकृते । एवं च वलादेरादेशो वलादिवदित्येवं वाक्यकल्पनाऽत्र नेति भावः । तत्र वलादित्वस्य क्त्वाव्याप्यत्वं दर्शयितुमाह—**तथाहीति** । **आकारान्तोऽपीत्यादि** दृष्टान्तार्थम् । **यत्कार्यमिति** । यो धर्म इत्यर्थः । 'क्त्वावल्ल्य'बित्येव वाक्यकल्पनेति भावः ।

सामान्यातिदेशे इत्यादिवार्त्तिकखण्डमवतारयति—**ननु चेति** । भाष्ये एवमर्थशब्दं व्याचष्टे—**अन्यस्येति** ।

अशब्दार्थत्वादिति । यद्यपि क्त्वावदित्युक्तेऽशब्दार्थप्रत्ययत्वादेरप्यतिदेशो भवति तथापि व्याप्येन

× ७ । २ । ३५ १—'प्रदीव्य' इति पाठान्तरम् ।

क्षत्रिये वर्तितव्य'मिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं, तत्क्षत्रियेऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा, न तदतिदिश्यते । एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते, यद्विशिष्टं वलादेरिति न तदतिदिश्यते ।

यद्येवम् अग्रहीत्* 'इट ईटि [८ । २ । २८] इति सिचो लोपो न प्राप्नोति ? अनल्विधाविति पुनरुच्यमान इहापि प्रतिषेधो भविष्यति-प्रदीव्य प्रसीव्येति ।

प्र०—त्वाद्विशेषाश्रयकार्यानतिदेशः । यत्र तु विशेषशब्दोपादानेनाऽतिदेशस्तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव ।

अग्रहीदिति । ग्रहोऽलिटि दीर्घ इति दीर्घे कृत इति भावः । दीर्घविधौ ह्यच्परिभाषोपस्थानादच एव स्थानित्वम् । इट् त्वजन्तराणां व्यावर्तक इतीट्कार्यं विशेषकार्यत्वान्न प्राप्नोति । तथा प्रदीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति । देवित्वेत्यादावकितोऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य

उ० —व्यापकानुमानात्तदुपस्थितिवद्व्याप्योपस्थितौ मानाऽभाव इति भावः । **यत्र त्विति । गोतो णिदित्यादौ ।**

अथ सिद्धान्ती विशेषानतिदेशे दूषणं वदन् तज्ज्ञापनार्थमेवानल्विधावित्यावश्यकमित्याह—भाष्ये **यद्येवमिति** । यदि विशेषानतिदेश **इत्यर्थः । दीर्घे कृते इति** । दीर्घदृष्ट्या सिज्लोपस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । ननु दीर्घस्य '**इट**' इति समुदायस्थानिकत्वेन तद्वृत्तीट्त्वाश्रयो लोपः स्थानिवत्त्वेन स्यादेव, स्थानी चादेशविधावुपात्त एवेत्यत आह—**दीर्घेति** । नन्वच एव स्थानित्वे 'ग्रहण'मित्यादावपि दीर्घः स्यादत आह—**इट्त्विति** । भाष्ये'सिचो लोपो न प्राप्नोती'त्यस्य 'तस्मादनल्विधाविति वक्तव्य'मिति शेषः । विशेषानतिदेशे दूषणान्तरमाह—**तथेति** । **अकितोऽपीति** । '**न क्त्वा से**'डिति कित्त्वनिषेधादिति भावः । **तस्मादिति** । न च क इष्टः, द्युभ्यामित्यादिव्यावृत्त्या तस्य चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । अप्राधान्येनाऽप्यलाश्रयणे 'आर्धधातुकस्ये'ड्वित्यादौ निषेधप्रवृत्तये क्रियमाणं विधिग्रहणं प्रकृतार्थज्ञापकम् । विशेषानतिदेशे तेषामसङ्ग्रहेण तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् । वार्तिकेऽपि विधिपदघटिते प्रतिषेधेऽसत्यपीत्यर्थः । ज्ञापिते विशेषातिदेशेऽनल्विधावित्यस्य चारितार्थ्यं दर्शयति भाष्ये—**इहापि प्रतिषेधेत्यादि** । ननु कित्त्वस्याऽल्विधित्वेन **क्ङिति चेति** निषेधे स्थानिवत्त्वाभावात् प्रतिदीव्येत्यादौ गुणः स्यादत आह—**अनुबन्धेति** । **स्थानिनीति** । स्थान्यलाश्रये विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः । 'न ल्यपी'ति लिङ्गमप्यत्र बोध्यम् । नन्वेवमप्यग्रहीदिति दीर्घस्थानिभूताऽज्रूपेकाराश्रय एव सिज्लोपः, अनुबन्धस्तु उपदेश एव लुप्त इति तत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यादतो भाष्ये **विशिष्टं ह्येष इति** । एवं च दीर्घ इड्वदित्येवातिदेशकल्पना, स्थानितावच्छेदकं च शास्त्रोपात्तरूपमेव । तच्च नाऽल्रूपमिति इट इत्यादि न स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रयम् । एवं च यत्र शास्त्रे विशेष्यतया विशेषणतया वा आदेशस्थानिभूतो योऽल् तत्स्थानिसंबन्धी वा योऽल् तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणं तादृशे विधौ हि निषेधः । अत्र च शब्दतो विशिष्टमनलमाश्रयते । वलादेरित्यत्र च शब्दतो विशिष्टमलमिति भावः ।

सिद्धान्तव्यवस्थापनादिति । इदं निरनुबन्धकानुवादेन विहितादेशविषयम् । 'क्त्वो ल्य' बित्यादौ सानुबन्धकानुवादेनादेशविधौ तु यथाऽनुबन्धकार्यस्याल्विधित्वाऽभावस्तथाऽनेकाल्शि' दित्यत्र निरूपितम् । **अत्रापीट एव स्थानित्वमिति** । अन्यथा स्थान्यल्वृत्तीट्त्वाश्रयस्य लोपस्याऽल्विधित्वात्तत्र तत्स्थानिवत्त्वाऽ

---

* ७ । २ । ३७

विशिष्टं ह्येषोऽलमाश्रयते वलं नाम । इह च प्रतिषेधो न भविष्यति—अग्रहीदिति । विशिष्टं ह्येषोऽनलमाश्रयते इटं नाम ।

यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते विशेषश्च ।

सत्याश्रये विधिरिष्टः ॥ ४ ॥

सति च वलादित्व इटा भवितव्यम् । अरुदिताम् अरुदितम् अरुदित† । किमतो यत्सति भवितव्यम् ?

प्रतिषेधस्तु प्राप्नोत्यल्विधित्वात् ॥ ५ ॥

प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'अल्विधित्वात्' । अल्विधिरयं भवति । तत्राऽनल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

प्र०—संभवात् । कित्त्वस्यापि वलादित्ववन्न स्यादतिदेशः । तस्माद्विशेषकार्यातिदेशज्ञापनार्थमनल्विधाविति कर्तव्यमिति भावः । अनुबन्धकार्येषु चाऽनल्विधाविति प्रतिषेधो न प्रवर्तते, स्थानिन्यनुबन्धस्याऽसन्निधानात् । 'असन्त एवानुबन्धाः कार्यस्य विशेषका' इति सिद्धान्तव्यवस्थापनात् । **विशिष्टं ह्येषोऽनलमिति** । इट ईटीति सलोपे समुदायरूपेणाश्रयणाद्ग्रहोऽलिटि दीर्घ इत्यत्रापि इट एव स्थानित्वं नाऽचः । अनियमाऽप्रसङ्गान्नियमफलाया अचःपरिभाषाया अनुपस्थानात् ।

सत्याश्रय इति । आश्रीयत इत्याश्रयः । यथा वलादित्वमिड्विधौ । तत्रेडागमस्याऽल्विधित्वादनल्विधौ च स्थानिवद्भावविधानादरुदितामिति स्थानिकार्यमिडागमो न प्राप्नोति ।

उ०—नापत्तिर्विशेषातिदेशेऽपीति भावः । एवं च तदुदाहरणे विशेषानतिदेशेऽपि न दोषः । एतदेवाऽभिप्रेत्य स्वयं 'प्रदीव्ये' ति गुणापत्तिर्विशेषानतिदेशे दूषणमुक्तम् । वस्तुतो भाष्योक्तदोषोऽपि दृढ एव । तथा हि अनल्विधावित्यस्याऽभावे प्रायोगिकस्थानिनमादायैव वाक्योपप्लवः स्यात् । तद्बुद्धिं निवर्त्यैवादेशबुद्धेर्जायमानत्वेन तस्यैव मुख्यस्थानित्वात् । **यद्येवमित्यस्य** विशेषानतिदेशमाश्रित्य विधिग्रहणाऽकरणे **इत्यर्थः** । एवं च दीर्घस्थान्यलः परस्य कार्यं लोप इति स्थानिवद्भावेन तदप्राप्तिरिति पूर्वपक्षः । विधावित्युक्तौ तु न दोषः, शास्त्रस्योपस्थित्या शास्त्रोपात्तस्थान्यादेशभावस्य, निमित्तस्य च ग्रहणमिति न दीर्घोऽल्विधिरित्युत्तरम् । तदेतदेषोऽनलमित्यनेन दीर्घादिविधिरित्यर्थकेन ध्वनितमिति बोध्यम् । अत एव **'भोभगोअघो'** इति सूत्रे भाष्ये रेफस्थानिकविसर्गस्य स्थान्यल्वृत्तिधर्मरुत्वाश्रयं कार्यं नाऽल्विधित्वादित्युक्तम् ।

भाष्ये **यदि तर्हि सामान्यमिति** । अनल्विधाविति ज्ञापकात् । तज्ज्ञापनार्थं चाऽनल्विधाविति यदि क्रियत **इत्यर्थः** । 'आश्रय'शब्दस्य भावसाधनत्वे वलादित्व इति तद्विवरणमसंगतं स्यादत आह—**आश्रीयत इति** । **स्थानिकार्यमिति** । सार्वधातुकत्वाऽभावादिति भावः । भाष्ये—**प्रतिषेधस्त्विति** । 'आदेशः स्थानिवत्, अलाश्रये विधौ तु ने'ति **सूत्रार्थ** इति भावः ।

---

† ७ । २ । ७६

न वाऽऽनुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेण भावः ॥ ६ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात्' । अस्त्वत्राऽऽनुदेशिकस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः, स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्यति ।

नैतद्विवदामहे वलादिर्न वलादिरिति । किं तर्हि ? स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकत्वमेषितव्यम् । तत्राऽनल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

किं पुनरादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधो भवत्याहोस्विदविशेषेण—आदेशे, आदेशिनि च ? कश्चाऽत्र विशेषः ?

आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा, स्वाश्रयं च लघूपधत्वम्; तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति‡ । वधकमित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा, स्वाश्रयं चाऽदुपधत्वन्तत्र वृद्धिः प्राप्नोति+ । पिबेत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा, स्वाश्रयं च लघूपधत्वम्, तत्र [लघूपध-]गुणः प्राप्नोति× ।

प्र०—न वेति । अतिदेश एवानुदेशः, स प्रयोजनं यस्य तदानुदेशिकम् । तत्र स्वाश्रयं वलादित्वमाश्रित्य स्थान्याश्रयं च सार्वधातुकत्वमि[ती] ड्विधास्यते । **तत्रानल्विधावितीति** । इडागमार्थमत्र स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते । इट् चाऽल्विधिरिति अनल्विधाविति प्रतिषेधात्सार्वधातुकत्वस्यापीडर्थत्वादिण्न प्राप्नोतीति ।

इदानीं यथाऽत्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह—**किं पुनरिति** । आदेशोऽस्यास्तीत्यादेशी—स्थानी । किं स्थान्यलाश्रये कार्ये स्थानिवत्त्वनिषेधोऽथाऽलमात्राश्रय इति विचारः । किं प्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽथ वा व्याप्तिरिति भावः ।

वधक इति । हन्तेर्ण्वुलि 'बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यमन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थ'मिति बधादेशः । स च हलन्त इति दोषोपन्यासः । अदन्तत्वे त्वल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः ।

उ०—समाधत्ते—**नवेति** । स **प्रयोजनं** प्रयोजको यस्य वलादित्वस्येत्यर्थः । करणे ल्युट् । पदसंस्कारपक्षाश्रयेण तु 'अतिदेशः प्रयोजन'मिति प्रयुक्तम् । शङ्किताऽऽह **नैतद्विवदामह इति** । ननु सार्वधातुकत्वस्याऽल्धर्मत्वाऽभावात्कथं प्रतिषेधप्राप्तिरत आह—**इडागमेति** ।

उक्तदोषमपरिहृत्य विचारान्तरारम्भोऽनुपपन्न इत्यत आह—**इदानीमिति** । **प्रतिपादयितुमिति** । वादिमुखेनैव प्रतिपादयितुमित्यर्थः । **आदेशोऽस्येति** । आदेशिनीत्यलीत्यनेन व्यधिकरणं, स्थानिसम्बन्ध्यलाश्रय इत्यर्थः । सम्बन्धिन एवाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । अल एव स्थानित्वे तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वमिति बोध्यम् । सन्देहबीजं दर्शयति—**किमिति** ।

स्थानिवद्भावादिति । 'अचः परस्मि'न्नित्यनेन । एवं चोपधात्वाऽभावो ञ्णित्परत्वाऽभावश्चेति भावः ।

---

‡ ६ । ४ । ११०; ७ । ३ । ८६ + २ । ४ । ५४ सूत्रस्थेन १२ वार्तिकेन; ७ । २ । ११६
× ७ । ३ । ७८; ६

अस्तु तर्ह्यविशेषेण—आदेश आदेशिनि च ।

आदेश्यादेश इति चेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसङ्ख्यानम् ॥ ८ ॥

आदेश्यादेश इति चेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।

सुप्—वृक्षाय प्लक्षाय । स्थानिवद्भावात्सुप्संज्ञा, स्वाश्रयं च यञादित्वं; तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति* । सुप् ।

तिङ्—अरुदिताम् अरुदितम् अरुदित । स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा, स्वाश्रयं च वलादित्वं; तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति† । तिङ् ।

कृदतिदिष्टम्—सुवनम् सुवनम् धुवनम् । स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञा, स्वाश्रयं चाऽजादित्वं, तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति‡ ।

किं पुनरत्र ज्यायः ? आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्येतदेव ज्यायः । कुत एतत् ? तथा ह्ययं विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशोऽतिदिशति—'गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा' । तद्यथा—'गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्+ पादोप-

---

प्र०—**सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेष्विति** । आदिष्ट एवातिदिष्टो विवक्षितः । उपलक्षणं चैतत् । तद्धितादेशेष्वपि न प्राप्नोति, लैगवायन इति । अत्र हि स्वाश्रयमजादित्वं, स्थानिवद्भावात्तद्धितत्वम् ।

किं पुनरिति । न्यायापेक्षः प्रकर्षः । कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः । **आदेशिनीति** । प्रत्यासत्त्येति भावः । यत्कार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते, तस्य तत्र स्थानिवदतिदेशाकाङ्क्षा । तच्छेषश्च प्रतिषेधस्तद्द्वारक एवाल्कार्ये युक्तः । अरुदितामित्यत्र त्वादेशस्य स्वतो वलादित्वान्न तत्राति-

---

उ०—अतिदेशोऽतिदिष्टं चेदर्थासङ्गतिरत आह—**आदिष्ट एवेति** । सुबादीनामादेशेष्वित्यर्थः । तेषु दीर्घत्वे इटि उवङि च स्थानिवत्त्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । **तद्धितत्वमिति** । भस्य तद्धिते ओर्गुणविधानादिति भावः ।

ननु पक्षद्वयेऽपि दोषोक्तेः कस्यापि प्रशस्यत्वाभावादातिशयिकोऽनुपपन्न इत्यत आह—**न्यायेति** । युक्तीत्यर्थः । का युक्तिः प्रकृष्टेत्यत्र प्रश्नतात्पर्यमिति भावः । **प्रत्यासत्त्येति** । अत एव कष्टायेत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । एवं च प्रत्यासत्त्याश्रयणमेव न्याय्यमिति भावः । भाष्ये—**विशिष्टं स्थानिकार्यमिति** । स्वरूपे-

---

* ७ । १ । १३; ७ । ३ । १०२ † ३ । ४ । १०१; ७ । २ । ७६

‡ ७ । १ । १; ६ । ४ । ७७

+ उच्छिष्टभोजनशब्दस्यायमर्थो यद् ब्रह्मचारी भैक्ष्यमाहृत्य सर्वं गुरवे समर्पयेत्, ततश्च गुरुणाऽनुज्ञात उत्+शिष्टं शुद्धं पृथक् स्थापितं भोजनमश्नीयाद् भुक्तवति गुरौ ।

तथा चाह मनुः—

समाहृत्य तु तद्भैक्ष्यं यावदन्नममायया । निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥

(मनुस्मृतिः २ । ५१)

संग्रहणाच्चे'ति । यदि च गुरुपुत्रोऽपि गुरुर्भवति तदपि कर्तव्यं भवति ।

अस्तु तर्ह्यादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधः । ननु चोक्तम्—आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेध' इति । नैष दोषः । 'करोतौ तपरकरणनिर्देशात्सिद्धम्' । पिबिरदन्तः । वधकमिति नायं ण्वुल्, अन्योऽयमकशब्दः किदौणादिकः, रुचक इति यथा ।

एकदेशविकृतस्योपसङ्ख्यानम् ॥ ६ ॥

एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? पचतु पचन्तु × । तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् ।

प्र०—देशाकाङ्क्षा । सार्वधातुकत्वं तस्य स्वतो नास्तीति तदेवाऽतिदेशेन प्राप्यते । यथा गुरुपुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशमपेक्षते, तथा वलादित्वं प्रत्यादेशस्य नास्त्यतिदेशाऽपेक्षेत्येतावता दृष्टान्तः । सार्वधातुकत्वं प्रत्यस्त्येवाऽतिदेशापेक्षा ।

करोताविति । अकारस्य ह्युकारो मात्रिक एव न्याय्य इति शास्त्रान्तरेणाऽपि प्राप्तस्य भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः । **अन्योयमिति** । हनो वध चेति क्वुन्प्रत्ययः ।

एकदेशविकृतस्येति । एकदेशेन विकृत इति तृतीयासमासः ।

उ०—णालभ्यमानमित्यर्थस्तदाह—**यत्कार्यमिति** । **तच्छेषः**—अतिदेशशेषः । **तद्द्वारके**-अतिदेशद्वारके । **यथेति** । एवं च यथा तत्रातिदेशप्राप्तोच्छिष्टभोजनस्यैव वर्जनं, न तु स्वाश्रयगुरुत्वप्राप्तस्य, एवमलंशेऽतिदेशप्राप्तात्ल्विधेरेव वर्जनमिति भावः ।

भाव्यमानस्य सवर्णग्राहकत्वस्वीकारेऽपि तपरत्वं व्यर्थमित्याह—**अकारस्येति** । अन्तरतमत्वादिति भावः । ऋकारस्थानिकावयवविकारोऽत्रेति लक्ष्यभेदान्नोदवोढमितिवल्लक्ष्ये **लक्षणस्येति** न्यायेनात्र निर्वाह इत्याहुः । क्वुन्नौणादिकः ।

बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः स्यादत आह **तृतीयेति** । आनुमानिकेऽपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिर्वक्तव्येत्येतद्वार्तिकतात्पर्यम् ।

भुक्तावशिष्टस्याशुद्धभोजनस्य तु तत्रैव शास्त्रे निषेधाद् "गुरोरुच्छिष्टभोजन" मित्यस्य वाक्यस्य विपरीतार्थग्रहणं तु शास्त्रविरुद्धमेव । तद्यथा—

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा । न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद् व्रजेत् ॥

(मनुस्मृतिः २ । ५६)

अस्य वाक्यस्य महर्षिदयानन्दकृतोऽर्थ इहोद्ध्रियते—

"(प्रश्न) "गुरोरुच्छिष्टभोजनम्" इस वाक्य का क्या अर्थ होगा ?

(उत्तर) इसका यह अर्थ है कि गुरु के भोजन किये पश्चात् जो पृथक् अन्न शुद्ध स्थित है उसका भोजन करना अर्थात् गुरु को प्रथम भोजन कराके पश्चात् शिष्य को करना चाहिये ।"

(सत्यार्थप्रकाशे दशमसमुल्लासे)

× ३ । ४ । ८६

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धम् ॥ १० ॥

'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । तद्यथा—श्वा कर्णे वा पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति, नाश्वो न गर्दभ इति ।

अनित्यविज्ञानं तु तस्मादुपसङ्ख्यानम् ॥ ११ ॥

अनित्यविज्ञानं तु भवति । नित्याः शब्दाः । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । तत्र स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति—एकदेशविकृतेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

प्र०—तद्यथेति । छिन्नेऽपि पुच्छे शिष्टावयवसन्निवेशः श्वत्वजातेरभिव्यञ्जकः । एवं पचत्वित्यत्रेकारस्य विकारेऽपि तकारस्तिङ्त्वस्य व्यञ्जकः । तथा चेकारलोपेऽप्यपचदिति तकारमात्रस्य तिङ्त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चाऽस्ति । **नाऽश्व इति** । अवयवापगमेऽपि न तस्य जात्यन्तरेण योगः किं तर्हि, श्वत्वेनैवेत्यर्थः ।

अनित्यविज्ञानमिति । अवस्थिते तकारे इकारस्य उकार इत्यनित्यत्वं शुन इव प्राप्नोतीति भावः । उपसंख्याने तु क्रियमाणे नास्त्यनित्यत्वम् । **एरुरिति** स्थान्यादेशाभ्यां तिशब्दतुशब्दयोरनुमीयमानत्वात्तेः प्रसङ्गे तोर्विधानात् । तत्रादेशग्रहणाद्वा उपसंख्यानाद्वा आनुमानिकस्याप्यादेशस्यस्थानिवद्भावः सिद्धः ।

न चेम इति । तुशब्दादयः । **एरुरित्यत्र** साक्षात्समुदायानुपादानात् । **रूपान्यत्वा-**

उ०—लोकन्यायाश्रयेणैतत्प्रत्याचष्टे—**अनन्यत्वात् सिद्धमिति** भाष्ये । नन्ववयवविगमे जात्यभिव्यञ्जकाऽभावात्कथं श्वेति व्यवहारोऽत आह—**छिन्नेऽपीति** । **तथाचेति** । लोपस्य विकारत्वाऽभावेनैकदेशविकृतोपसङ्ख्यानेऽपि तत्रोक्तरीतिरेवावश्यकीति भावः । **अर्थेत्यादि** दृष्टान्तार्थम् । अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानाद्बोधो न स्यात् । एतदर्थं च तन्न्यायाङ्गीकार आवश्यक इति भावः ।

अवस्थिते इति । न च इप्रसङ्गे उरिति वाच्यमिति नाऽनित्यत्वम् । अनर्थकत्वेनाऽर्थबोधाय प्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अवयवत्वेन प्रसङ्गे त्ववयवान्तरप्रादुर्भावपूर्वावयवापगमाभ्यामनित्यत्वं स्यादित्यर्थः । 'स एवाय'मिति प्रत्यभिज्ञया भाष्ये नित्यत्वमुपलक्षितम् । अत एव 'विकृत' इत्यनेन विरोधः । अनित्यत्वाऽभावे हेतुः—**तेः प्रसङ्गे इत्यादि** । अस्य ह्यर्थवत्त्वात्तेः **प्रसङ्गे** इत्युक्तिर्नासमञ्जसेत्यर्थः । तदुपपादकम्—**एरुरित्यादि** । एवं च कार्यशब्दवादे न्यायेन सिद्धम्, नित्यशब्दवादे तु नेति वचनारम्भवादितात्पर्यम् । वस्तुतो वचनारम्भेऽपि विकृतत्वबुद्धिमात्रेण तत्सङ्गतिरित्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा 'विकृतस्ये'त्यसंगतं स्यात् । तदा तयैव रीत्या लोकन्यायप्रवृत्तिरपि सूपपादेति । **अनित्यविज्ञानं** स्वित्याद्येकदेश्युक्तिः ।

कात्यायनीयाद्भारद्वाजीयपाठे हेत्वभिधानं बहुवचनं च विशेषः । **एरुरित्यत्रेति** । प्रत्यक्षादेशत्वं चेह निषेध्यमिति भावः । लोकन्यायेन सिद्धिखण्डनाय **रूपान्यत्वाच्चेति** । तद्व्याचष्टे—**यदीति** । **इदमो म** इत्यादिवदिति भावः । अर्थस्यान्यथाभावेन जात्यभिव्यञ्जकाभाव इति तात्पर्यम् । 'एकदेशविकृतेष्वि'ति

पचतु पचन्तु । तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । किञ्च कारणं न स्यात् ? अनादेशत्वात् । आदेशः स्थानिवदित्युच्यते । न चेमे आदेशाः । रूपान्यत्त्वाच्च । अन्यत्त्वखल्वपि रूपं—पचतीति, अन्यत्पचत्विति । इमेऽप्यादेशाः । कथम् ? आदिश्यते यः स आदेशः । इमे चाप्यादिश्यन्ते ।

आदेशः स्थानिवदिति चेन्नानाश्रितत्वात् । आदेशः स्थानिवदिति चेत् तन्न । किं कारणम् ? 'अनाश्रितत्वात्' । योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते । यश्चाश्रीयते नासावादेशः । नैतन्मन्तव्यं—'समुदाये आश्रीयमाणेऽवयवो नाश्रीयत' इति । अभ्यन्तरो हि समुदायस्यावयवः । तद्यथा—वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति ।

आश्रय इति चेदल्विधिप्रसङ्गः । आश्रय इति चेदल्विधिरयं भवति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं सति कश्चिदप्यनल्विधिः स्यात्, उच्यते चेदमनल्विधाविति, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—साधीयो योऽल्विधिरिति ।

प्र०—**चेति** । यद्ययमवयवादेशो रूपं न भिन्द्यात्स्यादेव प्रत्यभिज्ञानात्तिङ्त्वम् । यतस्तु भेदको रूपस्य, तस्मान्नास्ति तिङ्त्वमिति भावः ।

योऽत्रादेश इति । इकारस्य उकारः । **नासावाश्रीयते**—पदसंज्ञायाम् । सा हि तिशब्दनिबन्धना नावयवनिबन्धना । **यश्चेति** । तुशब्दः । साक्षादविधानान्नादेशः, पदसंज्ञानिमित्तभावेन चाश्रीयत इत्यर्थः । अत्रोत्तरमाह—**नैतदिति** । 'तिप्' 'तस्' 'झि' इति तिप्सन्निवेशे इकारतकारावपि सन्निविष्टावितीकारस्य तिङ्त्वात्तदादेशस्याप्युकारस्य तिङ्त्वमिति सिद्धा पदसंज्ञा ।

अल्विधिप्रसङ्ग इति । इकारस्य पदसंज्ञानिमित्तत्वादल्विधिः पदसंज्ञा स्यादित्यर्थः ।

उ०—बहुवचनेन लोपस्यापि सङ्ग्रहादपचदित्यादावपि स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् । भाष्ये वचनं खण्डयति—**इमेऽपीति** । आनुमानिकादेशस्याप्यादेशपदसामर्थ्येन ग्रहणादिति भावः । इममाशयमजानानः पृच्छति—**कथमिति** । उक्तेनैवाभिप्रायेणाह—**आदिश्यत इति** । **इमेचेति** । तुशब्दादयः ।

आदेशपदसामर्थ्यमजानान आह—**आदेश इत्यादि** । प्रत्यक्षादेशस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्यभिमानः । तदाह—**योऽत्रेति** । ननु तामादेः पदसंज्ञायामनाश्रयणेऽपि यथा स्थानिवत्त्वात्पदत्वमेवमुकारस्यापीत्यत आह—**सा हीति** । तेश्च नायमादेश इति भावः । **तिङ्त्वं** समुदायपर्याप्तमिति तात्पर्यम् । स्थानिवत्त्वद्वारापि नायमुकारः पदत्वहेतुतयाऽऽश्रीयत इति भाष्यार्थः । **आश्रीयते इत्यर्थ इति** । आश्रयितुमिष्यत इत्यर्थः । **तत्रोत्तरमाहेति** । 'एकदेशी'ति शेषः । भाष्ये—**समुदाये इत्यादि** । 'सुप्तिङन्त' मित्यादौ 'ति' इति समुदाये निमित्तत्वेनाश्रितेऽवयवातिरिक्तसमुदायाऽभावात् तकारेकारान्तं पदमित्यर्थः । एवं च्चेकारस्योकारादेशे स्थानिवद्भावेनेकारबुद्धौ निमित्तभूतसमुदायसत्त्वात्पदत्वं सिद्धमिति भावः । **तिङ्त्वात्**—तदवच्छिन्नत्रयवत्वात् । **तिङ्त्वं**—तदवच्छिन्नावयवेकारत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते हि पचतीत्यादौ तान्तस्यापि पदत्वापत्तौ जश्त्वापत्तिरिति बोध्यम् ।

ननु **प्राधान्येनेत्युक्तौ** प्रदीव्येति न सिध्येदत आह—**यत्रेति** । **प्रत्यक्षेति** । अनान्तरीयकेत्यर्थः ।

कश्च साधीयः ? यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते । यत्र नाऽन्तरीयकोऽलाश्रीयते नासावल्विधिरिति ।

अथवोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनम् 'आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्या'दिति ।

अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात् ॥ १२ ॥

स्थानी आदेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । किं कारणम् ? 'नित्यत्वात्' । स्थानी हि नाम—यो भूत्वा न भवति । आदेशो हि नाम —योऽभूत्वा भवति । एतच्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते—यत्सतो नाम विनाशः स्यादसतो वा प्रादुर्भाव इति ।

सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? यथा लौकिकवैदिकेषु च कृतान्तेषु अभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दो वर्तते । लोके तावत्—'उपाध्यायस्य स्थाने शिष्यः' इत्युच्यते, न च तत्र उपाध्यायो भूतपूर्वो भवति । वेदेऽपि—'सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुया'दित्युच्यते । न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति ।

कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम् । १४ ॥

अथवा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत् । किमिदं कार्यविपरिणामादिति ? कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते । ननु 'कार्याविपरिणामा'दिति भवितव्यम् । सन्ति चैव ह्यौत्तरपदिकानि ह्रस्वत्वानि । अपि च 'बुद्धिः संप्रत्यय'इत्यनर्थान्तरम् । कार्या बुद्धिः, कार्यः संप्रत्ययः । कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः—कार्यविपरिणामः, कार्यविप-

---

प्र०—**यत्र प्राधान्येनेति** । यत्र साक्षादल् निर्दिष्टः, तत्र प्रतिषेधो नानुमीयमाने सम्भवमात्रेणाऽलीत्यर्थः । प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणम् ।

आदेशमात्रमिति । आनुमानिकमपीत्यर्थः ।

अनुपपन्नमिति । एकदेशविकारेऽपि यत्र नित्यत्वहानिस्तत्र सर्वविकारे कुतो नित्यत्वम्, यत्रान्वयोऽपि कस्यचिन्नास्तीत्यर्थः ।

सोमस्येति । सोमस्तृणविशेषः । तदसन्निधौ पूतीकतृणानि प्रतिनिधीयन्ते ।

कार्या बुद्धिरिति । अन्यस्याऽत्र विपरिणामाऽसम्भवात्सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न

उ०—इदानीं सिद्धान्ती एकदेश्युक्तमनुमन्यमान इव पक्षान्तरत्वेन स्वाशयं प्रकाशयति—भाष्ये **अथवेति** ।

सर्वविकार इति । 'अस्तेर्भू'रित्यादौ । **यो भूत्वेत्यादि**भाष्यस्य प्रागभावाऽप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाऽप्रतियोगित्वं **नित्यत्वमिति** तात्पर्यम् ।

स्थानशब्दः प्रसङ्गवाचीत्युत्तरम् । **तदसंनिधाविति** । नित्यस्यावश्यकर्त्तव्यत्वादारब्धस्य चावश्यकसमापनीयत्वादिति भावः ।

रिणामादिति ।

परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितम् । कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् ? यदि भूतपूर्वे स्थानशब्दो वर्तते । भूतपूर्वे चापि स्थानशब्दो वर्तते । कथम् ? बुद्ध्या । तद्यथा—कश्चित्कस्मैचिदुपदिशति—'प्राचीनं ग्रामादाम्रा' इति । तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चादाह—'ये क्षीरिणोऽवरोहवन्तः[1] पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधाः' इति । स तत्राऽऽम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापकृष्यमाणान् न्यग्रोधांश्चोपधीयमानान्[2] । नित्या एव च स्वस्मिन्विषये आम्राः, नित्याश्च न्यग्रोधाः, बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । एवमिहाप्यस्तिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः । तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता । सः 'अस्तेर्भूर्भवतो'त्यस्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते† । स ततः पश्यति—बुद्ध्या अस्तिं चापकृष्यमाणं, भवतिं चोपधीयमानम्, नित्य एव च स्वस्मिन्विषयेऽस्तिर्नित्यो भवतिश्च । बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते ।

प्र०—तु कार्यशब्दो बुद्धिपर्यायः । **सन्तीति** । **ङ्याप्पोरित्यत्र** बहुलग्रहणात् । **भूतपूर्वे चापीति** । न च नित्यत्वविरोधः । बुद्धिधर्माः केवलमर्थेषु प्रतिपत्तृवशादारोप्यन्ते, न तु तद्वशादर्थानां तथाऽवस्थानम् । **प्राचीनमिति** । प्राचि देशे प्राक् । 'ततो विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रिया'मिति स्वार्थे खः । तत्र सप्तम्यर्थस्याभिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता । **आम्राबुद्ध्या इति** । तस्या अनन्तरमित्यर्थः ।

उ०—संज्ञाछन्दसत्वयोरभावादाह—**बहुलेति** । भूतपूर्वे स्थानशब्दप्रयोगमभ्युपेत्येदं परिहारान्तरम् । अन्यथानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च तत्र स्थानशब्दो दृश्यते 'सोमस्य स्थाने' इत्यादावभूतपूर्व एव प्रयोगदर्शनादिति **'यदिभूतपूर्वे'**त्यादि भाष्यतात्पर्यम् । **न चेति** । भूतपूर्वे हि स्थानशब्दो निवृत्तिवचनः स्यादिति भावः । तत्पक्षे नित्यत्वं कथमिति पृच्छति—भाष्ये—**कथमिति** । उत्तरमाह—**बुद्ध्येति** । **प्रतिपत्तृवशादिति** । प्रतिपत्तृशब्देन तदीया प्रतिपत्तिर्लक्ष्यते, तद्वशात् प्रतिपत्तॄणां तथा ज्ञानव्यवहाराभ्यां बुद्धिधर्मारोपस्तत्रानुमीयते, स्वतस्तद्रूपत्वस्य तत्र बाधादिति भावः । क्वचित्तु **प्रतिपत्तिवशादिति** पाठः । तदाह—**नत्विति** । आरोपितभूतपूर्वत्वव्यवहारान्न नित्यत्वहानिरिति भावः । ननु प्राचीनमित्यस्यात्राधिकरणप्रतिपादकत्वात् सप्तमी स्यादत आह—**प्राचीति** । सप्तम्यन्तादुत्पन्नास्तातेरञ्चेर्लुगिति लुक् । भाष्ये—**तस्य सर्वत्रेति** । प्राग्देशवृत्तित्वावच्छिन्न इत्यर्थः । **स तत्र**—न्यग्रोधेषु । नन्वाम्रबुद्ध्या इति न तृतीया, अर्थासङ्गतेः, नापि षष्ठी, संबन्धिनोऽनुपस्थितेरत आह—**तस्या अनन्तरमिति** । अनन्तरपदाध्याहारेण षष्ठीति भावः । केचित्तु आम्रबुद्ध्या इत्यस्य तां विहायेत्यर्थ इत्याहुः । भाष्ये **अपकृष्यमाणानिति** । तत्र यथा बुद्धेरेवाऽपकर्ष उपधानं च आम्रेषु न्यग्रोधेषु चारोप्यते, तथाऽत्रापि बुद्धिगतोत्पादविनाशयोः स्थानन्यादेशभावस्य च शब्देष्वारोप इति भावः । **उपधानमुत्पत्तिः** ।

१—अवरोहः-जटा । 'शाखाशिफाऽवरोहः स्या'दित्यमरः ।

२—आधीयमानान्, आधीयमानमिति पाठान्तरे । † २ । ४ । ५२

अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवत्त्वात् ॥ १५ ॥

अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति । 'कर्मण्यण्' [३ । २ । १] 'आतोऽनुपसर्गे कः' [३ । २ । ३] इति । केऽपि अणिकृते प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'स्थानिवत्त्वात्' ।

उक्तं वा ॥ १६ ॥

किमुक्तम् ? 'विषयेण तु नानालिङ्गकरणात् सिद्ध'मिति‡ । अथवा—

सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात् ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति वक्तव्यम् । तत्तर्हि

प्र०—**अपवादप्रसङ्गस्त्विति** । बुद्धिविपरिणाममात्रं यदि स्थान्यादेशभाव इति भावः । 'कर्मण्य'णीति सर्वत्राऽण्बुद्धिः प्रसक्ता 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कबुद्ध्या निवर्तते इति केऽप्यण्कृतप्रसङ्गः ।

विषयेण त्विति । तुशब्दः पुनरर्थे । यदयं गापोष्टगिति कापवादस्य टकः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयति—'**नोत्सर्गकृतमपवादे भवती**'ति ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । न चापवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते । 'नाभि नभं चे'त्यादौ षष्ठ्याः स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी । विश्रवणरवणेति तु शब्दान्तरं प्रत्ययविषयं विज्ञेयम् । यथोक्तं—'वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वे'ति । विश्रवःशब्दात्त्वनभिधानात् प्रत्यया-

---

उ०—ननु उत्सर्गापवादयोः स्थान्यादेशभावाऽभावात् कथं स्थानिवत्त्वमत आह—**बुद्धीति** । **अण्कृतेति** । ङीबित्यर्थः ।

भाष्ये 'उक्तं वे'ति वार्त्तिकस्थमुक्तमित्यंशं व्याचष्टे—**विषयेण त्वित्यादि** ।अइउण्सूत्रे एकोऽकार इति पक्षेऽनुबन्धसङ्करः प्राप्नोति केऽप्यण्कृतं प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे 'विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्ध'मित्युक्तम् । विषये विषयेऽणकादौ भिन्नलिङ्गकरणात् 'इह मुण्डो भव, इह जटी भवे'ति लोकव्यवहारे यथा यद्गुणको यत्रोच्यते तत्र तद्गुण एव भवति तथा यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तत्र तल्लिङ्गकार्यमेव नान्यानुबन्धकार्यमिति तदर्थश्चोक्तः । एवं च सामान्यापेक्षत्वान्नियमस्य स्थानिवत्त्वप्रयुक्तस्यापि व्यावृत्तिरिति भावः । वार्त्तिकेऽधिकरणस्यैव करणत्वविवक्षया तृतीया । कैयटोक्तव्याख्याने तु अथवा यदयं श्यन्नादीनिति वक्ष्यमाणपक्षे एतत्पक्षाद्वैलक्षण्य दुर्लभम् । शब्दमर्यादया वार्त्तिकात्तदर्थाऽलाभश्च । तुशब्दस्य पुनरर्थत्वेऽपि नानापदानन्वयस्तदवस्थश्च । किंच कैयटोक्तार्थकं विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धमिति भाष्ये तत्र पठितं नत्वेवमिति दिक् ।

तत्रत्यं वेत्यंशं व्याचष्टे—**अथवा सिद्धं त्विति** । अनुवर्तमानं षष्ठीति पदं षष्ठीनिर्दिष्टलाक्षणिकं षष्ठ्या विपरिणम्यत इत्याशयेनाह—**षष्ठीनिर्दिष्टस्येति** । नन्वेवं 'नाभि नभ'मित्यादौ षष्ठीनिर्देशाऽभावात्स्थानिवत्त्वाभावेन यत्प्रत्ययसंनियुक्तनभस्य भत्वाङ्गत्वयोरभावाद्यस्येति लोपो न स्यादत आह—**नाभीति** । विधा-

---

‡ अ इ उण् सूत्रे ६ वार्तिकम् ।

षष्ठीनिर्दिष्टग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ? षष्ठी स्थानेयोगा [१ । १ । ४९] इति ।

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति यदयं श्यन्नादीन्कांश्चिच्छितः करोति । श्यन् श्नम् श्ना शः श्नुरिति ।

तस्य दोषस्तयादेश उभयेप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः तयादेश उभयेप्रतिषेधो वक्तव्यः+ । उभये देवमनुष्याः । तयपो ग्रहणेन ग्रहणाज्जसि विभाषा प्राप्नोति × ।

नैष दोषः । अयच् प्रत्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरम्, 'उभयी'ति ईकारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । 'मात्रच'[१] इत्येवं भविष्यति* । कथम् ? 'मात्र'जिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम् । क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात्† । यदि प्रत्याहारग्रहणं, 'कति तिष्ठन्ति' अत्रापि प्राप्नोति । 'अत' इति वर्तते‡ । एवमपि 'तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति ।

प्र०—ऽभावः । **यदयमिति** । न च पित्त्वनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं शित्त्वम् । श्यनो नित्त्वाज्ज्ञापकात्पित्त्वनिवृत्तेः सिद्धत्वात् । नह्यत्र पित्त्वस्य नित्त्वस्य वा विशेषोऽस्तीति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । ताच्छील्यादौ विषये चानशि श्यनो नित्त्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थं स्यात् । तस्मादिष्टसिद्धये सामान्येन ज्ञापकं शित्त्वमाश्रीयते—अपवादे उत्सर्गकृतं न भवतीति ।

कति तिष्ठन्तीति । परिहारान्तरसद्भावान्न षट्स्वस्रादिभ्य इति प्रतिषेधोऽत्र नोक्तः । **तैलमात्रेति** । चकारस्य प्रत्याहारार्थस्योपादानात्तस्याऽविशेषकत्वान्मात्रशब्दमात्रग्रहणप्रसङ्गः ।

उ०—नात्-करणात् । यत्र तर्हि स्थान्यनुमानं तत्र कथमत आह–**विश्रवणेति** । **प्रत्ययविषयम्**–शिवाद्यणिवषयम् । **बालवेति** । वैदूर्यस्य विदूरान्न प्रभवः किंतु वालवायादिति **विदूराञ्ञ्य** इत्यस्याऽसङ्गतौ इदं वार्त्तिकम् । वालवायो विदूरमापद्यतेऽथास्मात्प्रत्ययः । यद्वा वालवायार्थवाचको विदूरोऽन्य एव ञ्यप्रत्ययविषय इति तदर्थः । ननु विश्रवणादेरनादेशत्वे विश्रवः—शब्दादपि प्रत्ययः स्यादत आह—**विश्रव इति** । **विशेषोऽस्तीति** । नित्त्वं हि प्रत्ययाद्युदात्तत्वबाधेनाद्युदात्तत्वाय । स्थानिवत्त्वात्पित्त्वेनानुदात्तत्वे तु लसार्वधातुकस्याप्यदुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातोरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति भावः । **आद्युदात्तार्थमिति** । इष्टमपि चित्त्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वं बाधित्वेत्यर्थः । **अन्यत्र विकरणेभ्य** इत्यपि नित्त्वसामर्थ्याद्बाध्यत इति भावः । किंच वावृतु इत्यस्यानेकाचो दिवादौ सत्त्वेन तत्रापि नित्त्वपित्त्वयोर्विशेषः । कैयटस्वरसस्तु तस्य धातोर्दिवादावभाव एवेति बोध्यम् । **इष्टसिद्धये इति** । वैयर्थ्यान्नियमत्वं वा ज्ञापकत्वं वेत्यत्र विनिगमकाऽभावान्नित्त्वसामर्थ्यादन्यत्र विकरणेभ्य इत्युपदेशबाधकल्पनापेक्षया **स्थानिवदित्यतिदेशबाधकल्पनस्यैवौचित्याच्चेति** भावः । **सामान्येनेति** । न विकरणविषयमेव, नापि पित्त्वविषयमेवेत्यर्थः । भाष्ये **श्यन्नादीनिति** उत्सर्गसजातीयानुबन्धवदपवादानामुपलक्षणम् ।

+ ५ । २ । ४४ × १ । १ । ३३ १—'मात्रच्' इति पाठान्तरम् ।
* ४ । १ । १५ † ५ । २ । ३७—४३ ‡ ४ । १ । ४ एवं सति टिड्ढाणञ्सूत्रे तपयो विग्रहणं स्पष्टार्थमेव बोध्यम् ।

सदृशस्याऽप्यसंनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम् ।

जात्याख्यायां वचनातिदेशे स्थानिवद्भावप्रतिषेधः ॥ १९ ॥

जात्याख्यायां वचनातिदेशे+ स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र 'घेर्ङिति' [७ । ३ । १११] इति गुणः प्राप्नोति ।

नैष दोषः । उक्तमेतत् 'अर्थातिदेशात्सिद्धम्' × इति ।

ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः ॥ २० ॥

ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः । ङ्याब्ग्रहणेन ग्रहणात्सुलोपो मा भूदिति** । ननु च दीर्घादित्युच्यते । तन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः ? स्थानिवत्प्रतिषेध एव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति—अतिखट्वाय अतिमालाय । 'याडापः'

प्र०—सदृशस्येति । प्रत्ययाऽनुकरणं मात्रशब्द इति प्रातिपदिकस्याऽग्रहणमित्यर्थः ।

जात्याख्यायामिति । एकस्मिन् यत् प्राप्तमेकवचनं तस्य प्रसङ्गे बहुवचनमादेश इति कल्पनाऽऽश्रयेण दोषोपन्यासः ।

उ०—प्रत्ययानुकरणमिति । टिड्ढाणञ्सूत्रे साहचर्यादिति भावः ।

नन्वेकस्मिन् बहुवचनमित्युक्त्या षष्ठ्यभावात्कथमादेशत्वमत आह—एकस्मिन्निति ।

भाष्ये—अर्थातीति । बहुवचनशब्दो न प्रत्ययपरः, किंत्वर्थपर इति भावः ।

'ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ' इति भाष्ये । ननु गङ्गाया इगंङ्गेः, गङ्गीयतेः क्विपि गङ्गीरित्यादौ स्थानिवत्त्व-निषेधो न स्यात् । न च तत्र स्थानिवत्त्वे इष्टापत्तिरस्तु,सुलोपश्चास्त्विति वाच्यम् । आकारेकारप्रश्लेषमादायै-तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात । सूत्रमतेऽपि नात्र लोपः, प्रत्यासत्त्या ङ्याप्पदोपस्थितेकाराऽकारयोरेव दीर्घग्रहणेन ग्रहणादिति चेन्न । तेषामनभिधानात् । नचेदं विशेषणं व्यर्थम्, खट्वा इत्यादौ सवर्णदीर्घे पर-त्वेन परादिवद्भावप्राप्त्या स्थानिवत्त्वस्यैवाऽभावादिति वाच्यम् । न 'स्थानिव'दित्यस्य स्थानिकार्य न लभते इत्यर्थे येन केनापि प्राप्तस्य स्थानिकार्यस्य निषेध इति दीर्घेप्याप्त्वप्रयुक्तकार्याऽभावशङ्कावारणार्थं तत् । 'ह्रस्व' इति नोक्तम्, चित्रायां जातश्चित्र इत्यादौ जातार्थलुकि टापो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन हल्ङ्यादिलोपा-पत्तेः । मम तु लुकोपि दीर्घभिन्नत्वात्तत्रापि न स्थानिप्रयुक्तकार्यातिदेश इति दिक् । अतिखट्व इति । नचात्र ह्रस्व आकारस्येति तद्गतमाप्त्वमल्विधिरिति वाच्यम् । गोस्त्रियोरित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तान्तप्रातिपदिका-न्त्यस्य ह्रस्व इत्यर्थः । अचश्चेति तु नोपतिष्ठते, अनियमाप्रसक्तेः । स्त्रीप्रत्ययत्वं च टाङीत्यादिविशिष्टनिष्ठ-मिति न दोषः । सूत्रोपात्तस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वमित्युक्तम् । अत एव 'गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्य'मिति वार्तिककृतोक्तम् । स्वरितत्वबलात् 'स्त्रिया'मिति प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणमिति भाष्यकृतोक्तम् । विधानं चानुबन्धविशिष्टस्यैवेति स्पष्टमेवेति दिक् । अतिखट्वायेति । न चाबन्तादङ्गात्परस्य याडिति तदर्थः । उपसर्ज-

+ १ । २ । ५८ × १ । २ । ५८ सूत्रे ३ वार्तिकम् । ** १ । २ । ४८; ६ । १ । ६८

[७ । ३ । ११३] इति याडेन भवति । अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते† पिच्चासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याडाप इति याट् कस्मान्न भवति ? लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् । नेत्याह । न हीदानीं क्वचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् ङी—ई ईकारान्तात्, आ—आप् आकारान्तादिति ।

आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः ॥ २१ ॥

आहिभुवोरीटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्थ अभूत् ‡ अस्तिब्रूग्रहणेन ग्रहणादीट् प्राप्नोति+ ।

प्र०—भूतपूर्व इति । अ बन्धकार्ये सर्वत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात्, आ इति च रूपसद्भावात् । लक्षणेति । अत्र चाऽन्तरा ह्रस्वे कृते स एवायमिति बुद्धेर्विच्छेदः ।

उ०—नस्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमान्नैतदङ्गमाबन्तमिति स्थानिवत्त्वेऽपि न याट् प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽऽबन्तग्रहणे तेन चाङ्गविशेषणे आबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थान्न दोषः । अत एवार्धखट्वायामित्यादौ याट्सिद्धिरिति भावः । नन्वेवमपि दीर्घे कृते स्थानिवद्भावेनाप्त्वं स्यादेव, अयं निषेधस्तु न, दीर्घत्वादत आह—अत्र चेति । एवं च स्थानिवद्भावेन तदलाभः, तत्स्थानिन्यसत्त्वादिति भावः । भाष्ये—ननुचेदानीमिति । वार्त्तिकाऽकरणे इत्यर्थः । सत्यपीति । निष्कौशाम्बिरित्यादौ । प्रश्लिष्टनिर्देशादिति । अतिखट्वायेत्यादौ आकारस्य लाक्षणिकत्वादेव न दोषः । खट्वायै इत्यादौ तु न दोषो, यतो लक्षणप्रवृत्तिं विना यद्रूपाऽसंभवस्तदेव लाक्षणिकं परिभाषाया निषेधविषयः । न चेह तथा । एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वादित्याहुः । अयं च प्रश्लेषो 'याडापः' 'आङि चापः' 'औङ आपः' 'ङेराम्नद्याप्', 'हल्ङ्याब्' इत्येतेषु । 'ह्रस्वनद्याप' इत्यत्र तु प्रश्लेषे न मानमिति दिक् । ननु भाष्यमते सूत्रमते च अतिखट्वस्य आ अतिखट्वा इत्यत्र सुलोपो भवति । वार्त्तिकमते तु न, अतिखट्वे आबन्तत्वस्य विच्छेदादग्रे प्ररोहाऽसंभवादिति चेन्न । अनभिधानेनैषां प्रयोगाणामभावात् । यद्वा स्थानिवद्भावस्य कार्यार्थत्वेनाऽतिखट्वाशब्दे आकारप्रश्लेषे फलाऽभावात्तदप्रवृत्तौ स्थानिन्याप्त्वबुद्धेरभावात्तदादेशे तदारोहः सूत्रमते भाष्यमते च दुर्लभः, परम्परया कार्यमादाय स्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ मानाभावात् । यत्तु वार्तिकमते लोपाऽप्राप्त्या भाष्यादिमतेऽपि ईकारादिप्रश्लेषान्तरेण लोपाऽभाव एव वाच्यः । एकप्रश्लेषेणैवातिखट्वव्यावृत्तौ सिद्धायां दीर्घग्रहणं सूत्रमते भाष्यमते तत्प्रत्याख्यानाय कृतश्लेषान्तरं च नियमार्थम्—न कदाचिद्रूपान्तरं प्राप्तौ यौ ङ्यापाविति । एवं च न दोष इति । तन्न । मानाऽभावात् । किंच अतिखट्वायेत्येव वार्तिकप्रयोजनं प्रदर्श्याकारप्रश्लेषेण हि तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये ।

भाष्ये—आहिभुवोरिति । 'ब्रुव ईट्' 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इत्याभ्यां प्राप्तः ।

† सुपि च ७ । ३ । १०२ ‡ ३ । ४ । ८४; २ । ४ । ५२ + ७ । ३ । ९६; ९३

आहेस्तावन्न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाहेरीड् भवतीति । यदयम्—'आहस्थः' [८ । २ । ३५] इति झलादिप्रकरणे थत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? भूतपूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत, झलादिर्यो भूतपूर्व इति । यद्येवं थवचनमनर्थकं स्यात् । आथिमेवायमुच्चारयेत्—'ब्रुवः पञ्चानामादित आथो ब्रुवः' इति । भवतेश्चापि न वक्तव्यः । 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' [७ । ३ । ९६] इति द्विसकारको निर्देशः । अस्तेः सकारान्तादिति ।

वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेधः ॥ २२ ॥

वध्यादेशे वृद्धितत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । वधकं पुष्करमिति × । स्थानिवद्भावाद्वृद्धितत्वे प्राप्नुतः* ।

नैष दोषः । उक्तमेतत्—'नायं ण्वुल्, अन्योऽयमकशब्दः किदौणादिको रुचक इति यथा† ।

इड्विधिश्च ॥ २३ ॥

इड्विधेयः । आवधिषीष्ट‡ । 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' [७ । २ । १०] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

प्र०—झलादिरिति । णलादिषु थलेव भूतपूर्वो झलादिरिति भावः । आथिमिति । तिबादयो हि सर्वे झलादय इति णलादयो भूतपूर्वा झलादय इति भावः ।

उ०—द्विसकारको निर्देश इति । अस्तिसिच इति सूत्रपाठ इति भावः । प्रकारान्तरे तु आदेशैरपहारात् सद्वयोच्चारणाऽभावेन निर्देश इति भाष्याऽस्वारस्यम् । अत एव वार्त्तिककृता सिज्लुकः स्थानिवत्त्वस्य प्रत्ययलक्षणस्य वा प्रतिषेधो नारब्धः । सकारस्य सिज्विशेषणत्वमित्याशयेन तद्विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणसान्तपरमिति प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वेऽपि न दोषः । भाष्यकृता तु मध्यमणिन्यायेनोभयसंबन्धमङ्गीकृत्य भुवः स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोऽपि प्रत्याख्यात इति बोध्यम् ।

नायं ण्वुलिति । यद्यपि वृद्धिर्वधस्यादन्तत्वेनापि वारयितुं शक्या, तथापि तत्वांशप्रत्याख्यानायेदमावश्यकमिति भावः ।

इड्विधिश्चेति । यथेड्विधिः सिध्यति तथा तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । इड्विधेय इत्यस्य 'तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधद्वारे'ति शेषः । आवधिषीष्टेति । आङो यमहन इत्यात्मनेपदम् । प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । तत्र वधेः स्थानिवत्त्वेनाङ्गतया निषेधः प्राप्त इण्निषेधरूपे कार्ये स्थानिवत्त्वप्रतिषेधेनाङ्गत्वाऽभावान्नेत्यर्थः । वधेरपि सूत्रे स्थान्यनुरूपानुदात्तस्यैवोच्चारणेन अनुदात्तत्वं बोध्यम् ।

× २ । ४ । ५४ सूत्रस्थे १२ वार्तिके । * ७ । २ । ११६; ७ । ३ । ३२

† अस्यैव सूत्रस्याऽष्टमवार्तिकस्य व्याख्यान्ते द्रष्टव्यम् । ‡ २ । ४ । ४२

नैष दोषः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधत एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत—आवधिषीष्टेति । नैष दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सतिशिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति ।

आकारान्तान्नुक्षुक्प्रतिषेधः ॥ २४ ॥

आकारान्तान्नुक्षुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति भापयते+ । लीभीग्रहणेन ग्रहणान्नुक्षुकौ प्राप्नुतः× ।

[नैष[1] दोषः] लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् । लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्—लीई ईकारान्तस्य, भीई ईकारान्तस्य चेति ।

लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

लोडादेशे एषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिष्टात् हतात् भिन्तात् कुरुतात् स्यात्* । लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति† ।

प्र०—आवधिषीष्टेति । यदा यच्छब्दप्रयोगः यदावधिषीष्टेति [भवति, तदा] तिङ्ङतिङ इति निघातः प्राप्तो निपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धस्तदैतदुदाहरणम् । क्वचित्तु 'यदावधिषीष्टे'ति पाठः ।

उ०—प्रकृतिस्वरस्य । प्रकृतितः स्थान्यनुरूपतया प्राप्तस्यानुदात्तत्वस्य । प्रत्ययस्वरम्—तत्प्रयुक्तनिघातम् । नन्वत्रोदाहरणे तिङ्ङतिङ इति निघातेन भाव्यमत आह यदायदिति । यदेत्यस्य तदैतदुदाहरणमित्यनेनान्वयः । मध्ये भवति तदेत्यपाठः । भाष्ये आर्धधातुकसामान्ये इति । आर्धधातुक इतिवल्लिङीत्याद्यपि विषयसप्तम्येवेति भावः । एवं चाद्युदात्तनिपातने उपदेशिवद्भावारम्भगौरवाभावेन उपदेशत्वावच्छेदेनानुदात्तत्वाऽभावात् स्थानिवद्भावेनाङ्गत्वे सत्यपि निषेधाऽप्राप्त्या तन्निषेधो न कार्य इति तात्पर्यम् ।

आकारान्तादिति । विभाषा लीयतेः बिभेतेर्हेतुभये इत्यात्वम् । लीलोर्नुग्लुकाविति, भियोहेतुभये इति च नुक्—षुकौ ।

प्रश्लिष्टनिर्देशादिति । यद्यपि भिय इत्यत्र प्रश्लेषे एकादेशस्य कृदतिङ्सूत्रभाष्योक्तरीत्या पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यके इयङ्विधौ अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनेयङ् दुर्लभः, तथापि सौत्रत्वात्स इति बोध्यम् । 'च्वियो निष्ठायाम्' इति दीर्घविधाविवेति दिक् ।

शाभावेत्यादि । शाहौ, हन्तेर्जः, हुझल्भ्यो हेर्धिः; उतश्च प्रत्ययात्, ध्वसोरेद्धावित्येतैः । परत्वा-

---

+ ६ । १ । ५१; ५६ × ७ । ३ । ३६; ४० १—इदं क्वचिन्न ।

* ७ । १ । ३५ † ६ । ४ । ३५; ३६; १०१; १०६; ११६

नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्—लोडादेशः क्रियताम्, एते विधय इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाल्लोडादेशः । अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्कस्मादेते विधयो न भवन्ति ? 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति कृत्वा ।

त्रयादेशे स्रन्तप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'तिसृणाम्' । तिसृभावे कृते‡ 'त्रेस्त्रयः' [७ । १ । ५३] इति त्रयादेशः प्राप्नोति ।

नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्—तिसृभावः क्रियतां त्रयादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वात्तिसृभावः । अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्त्रयादेशः कस्मान्न भवति ? 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति ।

आम्विधौ च ॥ २७ ॥

आम्विधौ च स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'चतस्रस्तिष्ठन्ति' । चतसृभावे कृते‡ 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' [७ । १ । ९८] इत्याम्प्राप्नोति ।

नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्—चतसृभावः क्रियताम् 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इत्यामिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाच्चतसृभावः । अथेदानीं चतसृभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादाम्कस्मान्न भवति ? 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति ।

स्वरे वस्वादेशे ॥ २८ ॥

स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । विदुषः पश्य+ । 'शतुरनुमो नद्यजादी अन्तोदात्ता'दित्येष स्वरः प्राप्नोति × ।

उ०—दिति । युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्याऽभावरूपाऽसंभवस्य सत्त्वात् । तादृशाऽसंभव एव च विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी । स्थानिवद्भावस्तु कार्यंप्रवृत्त्युत्तरम्, न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसंभवः स्पष्ट एवेति भावः । एवमग्रेऽपि ।

परत्वात्तिसृभाव इति । नच लिङ्गविशेषविभक्तिसंज्ञापेक्षतिस्रपेक्षया प्रत्ययविशेषापेक्षस्याप्यन्तरङ्गत्वात्त्रयादेशापत्तिः । किंच स्वरूपेणोपादाने विशेषापेक्षत्वकृतबहिरङ्गत्वं नेत्यर्थस्य पादः पदिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन सर्वथा त्रयादेशस्यान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम् । अर्थसंज्ञाकृतबहिरङ्गस्य शास्त्रेऽनाश्रयणात् । एतेन 'चतस्र' इत्यपि व्याख्यातमिति दिक् ।

विदुष इत्यत्र विदेः शतुर्वसुरिति शत्रादेशो वसुः । शतुरनुम इत्यादि । अनुम्यः शता तदन्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्तेत्यर्थः ।

---

‡ ७ । २ । ९९ + ७ । १ । ३६ × ६ । १ । १७३

नैष दोषः । 'अनुमः' इति प्रतिषेधो भविष्यति । 'अनुम' इत्युच्यते, न चात्र नुमं पश्यामः । अनुम इति नेदमागमग्रहणम् । किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम् । क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? उकारात्प्रभृत्या नुमो मकारात्* । यदि प्रत्याहारग्रहणं लुनता पुनता अत्रापि प्राप्नोति† । अनुम्ग्रहणेन न शत्रन्तं विशेष्यते । किं तर्हि ? शतैव विशेष्यते—शता योऽनुम्क इति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । आगमग्रहणे हि सतीह प्रसज्येत—मुञ्चता मुञ्चत इति‡ ।

गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु ॥ २९ ॥

गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रम् शबलग्वग्रम्+ । 'सर्वत्र विभाषा गोः' [६ । १ । १२२] इति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति ।

नैष दोषः । एङ इति वर्तते × । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति ।

प्र०—**उकारात्प्रभृतीति** । **तनादिकृञ्भ्य** उरित्यतः । तत्र च वसुरन्तर्भूतः । **यदीति** । श्नाप्रत्ययस्य प्रत्याहारेऽन्तर्भावात् । **शता य इति** । न चाऽत्र श्ना शतुः कृत इत्यनुमेव शता । **मुञ्चतेति** । शत्रन्तस्य सनुम्कत्वादिति भावः । तस्मादागमग्रहणेऽपि शतैव विशेषणीय इति प्रत्याहारग्रहणेपि स एव विशेष्यत इत्यदोषः ।

सर्वत्रेति । प्रकृतिभावोऽनेन विधीयते, न तु पूर्वत्वम् । तस्मादेङः पदान्तादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यदाऽ त्वप्रकृतिभावः, तदाऽयं प्रसङ्ग उक्तः । उत्तरं त्वल्विधित्वा-

---

उ०—**यदि प्रत्याहारेति** । उग्रहितशत्रन्तेत्यर्थ इत्यभिमानः । भाष्ये **अनुम्क इति** । वसोरपि व्यपदेशिवद्भावेनोम्वत्त्वम् । **आगमग्रहणे हीति** । हिरप्यर्थे । तद्ग्रहणेऽपीत्यर्थः । कैयटे—**अनुमेव शतेति** । यद्यपि शतापि प्रत्याहारान्तर्गतस्तथापि सामर्थ्यात्तद्भिन्नस्यैव प्रत्याहारान्तर्गतस्य ग्रहणमिति भावः । व्यापकत्वात्प्राधान्याच्च **तनादीत्युकारेण प्रत्याहार इति** तात्पर्यम् ।

भाष्ये **विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोतीति** । अत्र वार्त्तिके भाष्ये च पूर्वशब्देन तदपवादो लक्ष्यते । भाष्ये—**सर्वत्रेति चाऽवङिति** सूत्रस्याप्युपलक्षणम् । ध्वनितं चेदमवङ्सूत्रे भाष्ये इति षष्ठे निरूपयिष्यामः । **अनन्तरस्येति** न्यायेन तदपवादोऽपि परत्वाद्यणमपि बाधित्वा स्यादित्याशयः । यत्तु कैयटेन—**तस्मादेङ** इत्यादि-प्रसङ्ग उक्त इत्यन्तमुक्तम् । तत्तु चिन्त्यमेव । **एङः पदान्तादिति** सूत्रे एङ्पदोच्चारणसत्त्वेन शङ्काया असंभवदुक्तिकत्वात् । भाष्योक्ते तु एङ्पदाऽभावादनुवृत्तिमजानतः शङ्क्युक्तिसंभवात् ।

भाष्ये—**एवमपीति** । लाक्षणिकत्वादस्य गोशब्दस्य स्वतः प्रकृतिभावाऽप्राप्तावपि स्थानिवत्त्वेन प्राप्नोतीति तत्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । यदि तु ओत्सूत्रभाष्योक्तरीत्या वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्त्तते, तदेदं वचनं न कार्यम् । एङो लाक्षणिकत्वात् । **तदंशे** स्थानिवत्त्वानपेक्षणाऽतिदेशविषये तद-

---

* 'तनादिकृञ्भ्य उः' ३ । १ । ७९. इत्यारभ्य 'इदितो नुम् धातोः ७ । १ । ५८ इति यावत् ।
† ३ । १ । ८१ ‡ ७ । १ । ५९ + १ । २ । ३८ × ६ । १ । १०९

एवमपि 'हे चित्रगो अग्रम्' अत्र प्राप्नोति ।

णित्त्वम्—चित्रगुः चित्रगू चित्रगवः 'गोतो णित्' [७ । १ । ९०] इति णित्त्वं प्राप्नोति ।

आत्वम्—चित्रगुं पश्य, शबलगुं पश्य । 'आ-ओतः'[1] इत्यात्वं प्राप्नोति* ।

नैष दोषः । तपरकरणात्सिद्धम् । तपरकरणसामर्थ्यात् णित्वात्वे न भविष्यतः।

स्वर—बहुगुमान् । 'न गोश्वन्साववर्ण' [६ । १ । १८२] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

करोतिपिब्यो[2]: प्रतिषेधः ॥ ३० ॥

करोतिपिब्यो[2]: प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुरु पिबेति । स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणः प्राप्नोति† ।

उक्तं वा ॥ ३१ ॥

किमुक्तम् ? 'करोतौ तपरकरणनिर्देशात्सिद्धम्' । 'पिबिरदन्तः'‡ इति ॥५६॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ १ । १ । ५७ ॥

अच इति किमर्थम् ? प्रश्नो विश्नः । द्यूत्वा स्यूत्वा । आक्राष्टाम् । आगत्य ।

प्र०—त्स्थानिवत्त्वाऽभावः ॥ ५६ ॥

अचः परस्मिन् । अल्विध्यर्थमिदम् । तथा हि—वव्रश्चेति उरदत्त्वे कृते 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः स्थान्यलाश्रयः । एवमचितीकः सुचितीकः बहुचितीक इति 'चितेः कपी'ति दीर्घे कृते 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्व'मिति स्थान्यलाश्रयः स्वरोऽस्माद्वचनाद्भवति । वार्त्तानि प्रत्युदाहरणानि कानिचिच्छक्यप्रतिविधानानीति प्रश्नः—**अच इति**

उ०—प्रवृत्तिरित्यपि नेत्याहुः ।

भाष्ये—**तपरकरणसामर्थ्या**दिति । एवं च गस्याविवक्षितत्वेनाल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाऽभाव इति भावः ॥ ५६ ॥

अचःपर । पूर्वेणैव सिद्धे इदं किमर्थमत आह—**अलिति** । **उरदत्त्वे इति** । 'अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययपरत्वनिमित्तके' इति शेषः । **लिटयभ्यासस्ये**त्युभयेषां ग्रहणाद्धलादिः शेषात्प्राक् संप्रसारणे वस्य संप्रसारणात्तन्निषेधाच्च प्राङ् नित्यत्वात्परत्वाच्चोरदत्वमिति भावः । **एवमचितीति** । उत्तरपदस्याऽधिकृतस्य ह्रस्वेन विशेषणात्तदन्तग्रहणे लब्धे ह्रस्वान्ते इत्यत्रान्तग्रहणेन भूतपूर्वगतेराश्रयणेनेदं साधयितुं शक्यमिति कश्चित् । तन्न । तदभावे ह्रस्वादावित्यर्थापत्तेः । **ह्रस्वान्ते** इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्यनुवृत्तावपि **बहोर्नञ्वदिति** वचनाद्बहुचितीक

१—'आ गोतः' इति पाठः शिवदत्तदाधिमथानुमतः । * ६ । १ । ९३

२—'पिबत्योः' पाठान्तरम् । † ६ । ४ । ११०; ७ । ३ । ७८; ८६

‡ अस्यैव सूत्रस्याष्टमवार्तिकस्य व्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

प्रश्नो विश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः+ परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावा'च्छे च' [६ । १ । ७३] इति तुक् प्राप्नोति । 'अच' इति वचनान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि वा अज्ग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावे यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—द्यूत्वा स्यूत्वा । वकारस्य ऊठ् परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवभाद्वादचीति यणादेशो × न प्राप्नोति । अच इति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्राऽऽत्वं भविष्यति । अथवा योऽत्रादेशो नाऽसावाश्री-

---

प्र०—किमर्थमिति । अन्तरङ्गत्वादिति । अत एव युगपत्प्राप्त्यभावाद्वार्णादाङ्गं **बलीय** इत्येतदत्र नास्ति । यत्र हि युगपदाङ्गवार्णयोः प्राप्तिर्यथा कारक इति वृद्धियणादेशयोः, यथा च किरतः किरन्तीति यणित्त्वयोस्तत्रैतदुपतिष्ठते । तत्रायं यत्नः—**च्छ्वोः शूडिति** तकारच्छकारयोः समुदायनिर्देशात्सतुक्छकारः स्थानी, समुदायनिर्देशसामर्थ्याच्चालोऽन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमनर्थकत्वाद्वा । एवं च नङो ङित्करणं विश्न इत्यत्र गुणनिषेधार्थमर्थवद्भवति ।

स्वाश्रयमिति । न ह्यतिदेशेन स्वाश्रया धर्मा निवर्त्यन्ते यथा 'ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्त्तितव्य'मिति क्षत्रियस्य क्षत्रियधर्माः । वाय्वोरित्यादौ तु सत्यपि स्वाश्रये वत्वे बहिरङ्गत्वाद्यणोऽसिद्धत्वाद्वलिलोपाऽभावः । द्यूत्वेत्यत्र तु 'नाजानन्तर्य' इति असिद्धत्वनिषेधाद्यण् प्रवर्तते । ऊठः स्थानिवत्त्वाद्यलोपः कथं नाशङ्कित इति चेत्, 'योऽनादिष्टादच' इत्येवमर्थस्याऽज्ग्रहणस्य स्थापयिष्यमाणत्वात् । **योऽत्रादेश इति ।** समुदायरूप ऊठ् । **यश्चाश्रीयत इति ।**

उ०—इत्युदाहृतम् । प्रत्युदाहरणादिचिन्ता वृत्तिकाराणामुचिता न तु भाष्यकृतोऽत आह—**वार्त्तानीति ।** वृत्त्युदाहृतानि । भाष्ये—**शकारः**—च्छ्वोः शूडिति विहितः । **अत एवेति ।** प्रत्ययनिरपेक्षतयाऽन्तरङ्गत्वेन तुकः शादेशात्प्राक् प्रवर्त्तनादेवेत्यर्थः । अत्राऽन्तरङ्गत्वं प्रथमप्रवृत्तिकत्वरूपम् । **युगपदिति ।** बलाऽबलविचारस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्रैव संभवादिति भावः । **यथेति ।** कारकः किरतीत्यादौ अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमकादेशविकरणाविति भावः । **सतुगिति ।** यद्यप्यकृतव्यूहपरिभाषया तुग्व्यावृत्तिः कर्त्तुं शक्या, तथापि तदभावस्यापि सतुङ्निर्देशो ज्ञापकः । न च वाञ्छतेः क्विपि वाञ्छावित्यादौ शाऽभावाय सतुक्निर्देश इति वाच्यम्, शादेशयोग्यप्रत्ययपरस्य वाञ्छतेः प्रयोगाऽभावात् । अत एव सतुग्निर्देशसामर्थ्यात्सर्वादेशः श इति षाष्ठभाष्योक्तं सङ्गच्छते । ननु सतुङ्निर्देशेऽपि तेनाङ्गविशेषणात्तदन्तविधौ **अलोन्त्यस्येत्यस्यैव** स्यादत आह—**समुदायेति । अनर्थकत्वादिति । नानर्थक** इति निषेधादिति भावः । सतुक्छनिर्देश लिङ्गमाह—**एवं चेति ।**

नहीति । अयोगवाहेषु हल्त्वाऽच्त्वयोः समावेशदर्शनेन तयोरविरोध इति भावः । ननु स्वाश्रयाऽनिवृत्तौ वाय्वोरित्यत्र दोषोऽत आह—**वाय्वोरितीति । असिद्धत्वनिषेधादिति ।** 'ऊठ' इति शेषः । बहिरङ्गपरिभाषाऽनित्यत्वादित्यन्ये । **योऽनादिष्टादच** इति अज्ग्रहणस्यसिद्धान्तरीत्या स्थान्यपेक्षया पूर्वत्वमाश्रीयत इत्यत्र तात्पर्यम् । **स्थापयिष्यमाणत्वादिति ।** व्याख्यास्यमानत्वादित्यर्थः । अत्र स्वाश्रयकार्याऽभावातिदेशस्यापि सिद्धान्तयिष्यमाणत्वाद्भाष्ये परिहारान्तरम्—**अथवा योऽत्रेति ।** अयं भावः—अभावातिदेशेऽपि

\+ ६ । ४ । १९ × ६ । ४ । १९; ६ । १ । ७७

यते, यश्चाश्रीयते नाऽसावादेशः ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आक्राष्टाम् । सिचो लोपः* परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात्—'षढोः कः सि' [८ । २ । ४१] इति कत्वं प्राप्नोति । 'अच' इति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति† ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आगत्य अभिगत्य । अनुनासिकलोपः परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्येति तुङ् न प्राप्नोति‡ । 'अच' इति वचनाद्भवति ।

अथ परस्मिन्निति किमर्थम् ? युवजानिः वधूजानिः । द्विपदिका । वैयाघ्रपद्यः । आदीध्ये ।

युवजानिः वधूजानिरिति—'जायाया निङ्' [५ । ४ । १३४] न परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावा'द्वली'ति यलोपो+ न प्राप्नोति । 'परस्मि'न्निति वचनाद्भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र वलत्वं भविष्यति । अथवा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते, यश्चाश्रीयते नासावादेशः ।

प्र०—यण्विधावच् । नासावादेश इति । समुदायस्यादेशत्वात् । न चादेशाऽवयव आदेशो गृह्यते । मुख्यसंभवे गौणग्रहणस्याऽयुक्तत्वात । ख्यात्रादीनां तर्ह्यनुबन्धवियुक्तानां धातुसंज्ञा आदेशावयवत्वान्न प्राप्नोति । घस्लादेशस्य लृदित्त्वादङर्थाज्ज्ञापकाद्धातुकार्याणि भविष्यन्तीत्यदोषः ।

युवजानिरिति । अव्युत्पन्नत्वादुणादीनां जाशब्दस्याऽऽकारलोपो न भवति । अन्यथाऽऽकारस्य निङि कृते यलोपे च निङः स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपः स्यात् । न चाऽसिद्धवदत्राभादित्याकारलोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वमात्वस्य, व्याश्रयत्वात् ।

उ०—स्थानिप्रयुक्तं भवत्यादेशप्रयुक्तं नेत्यर्थ इति । तदाह—समुदायेति । यथा सूत्रे सानुबन्धकग्रहणे तस्याऽनल्विधित्वम्, स्थानित्वं च नाऽलः, तथा आदेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैवेति भावः । एवं च यण् नादेशप्रयुक्तः, किंतु तदवयवप्रयुक्त इति नासौ वार्यत इति तात्पर्यम् । आदेशो गृह्यत इति । आदेश इति गृह्यते इत्यर्थः । न प्राप्नोतीति । 'स्थानिवत्त्वेने'ति शेषः ।

भाष्ये—आगत्येति । मलोपस्यापि ह्रस्वस्य पित्प्रत्ययपरत्वसंपादकतया तुग्विधावाश्रयणमित्यर्थः । अभावातिदेशे चैतत्फलम् । अतएवाऽभावातिदेशे पटयतीत्यादौ वृद्धिर्नेत्यग्रे भाष्यं संगच्छते ।

ननु स्वाश्रयवल्त्वादिना यलोपसिद्धावपि आलोपः स्थानिवत्त्वेन स्यादिति तद्वारणाय परग्रहणमावश्यकमेवेत्यत आह—अव्युत्पन्नत्वादिति । आकारलोप इति । 'आतो लोप' इत्यनेन । जनेरौणादिके यकि 'येविभाषे'त्यात्वे टापि तेनैकादेशे तस्य पूर्वान्तवद्भावादार्धधातुकत्वेन युवतिशब्देन बहुव्रीहौ निङादेशे यलोपेऽवशिष्टस्य स्थानिवत्त्वेनार्धधातुकत्वादिसत्त्वाद्'याति'तिरितिवदिति भावः । ननु आभीयत्वेनात्वस्याऽसिद्धत्वाल्लोपो नेत्यत आह—नचेति । व्याश्रयत्वादिति । ये आत्वम्, आस्थानिके निङि लोप इत्यात्वनिमित्तापेक्षया न्यूननिमित्तकत्वाद्व्याश्रयता ।

---

* ८ । २ । २६ † १ । १ । ५८ वा० ३ । ‡ ६ । ४ । ३८; ६ । १ । ७१ + ६ । १ । ६६

इदं तर्हि प्रयोजनम्—द्विपदिका त्रिपदिका । पादस्य लोपो न परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावात्पद्भावो न प्राप्नोति × । परस्मिन्निति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावो न भविष्यति†† ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—वैयाघ्रपद्यः* । ननु चाऽत्रापि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम् । किम् ? यत्र भसंज्ञा न । व्याघ्रपात् श्येनपादिति ।

इदं चाप्युदाहरणम्—आदीध्ये आवेव्ये । इकारस्यैकारो† न परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावाद् 'यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः' [७ । ४ । ५३] इति लोपः प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनान्न भवति ।

प्र०—**पुनरिति** । यस्येति लोपे सिद्धे 'पादशतस्ये'त्यत्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम् । पुनर्लोपवचने सति लुप्यत एवाऽकारः, कार्ये नाऽऽश्रीयते इत्यर्थः ।

ननु चाऽत्रापीति । यस्येति लोपे सिद्धे 'पादस्य लोप' इति पुनर्लोपवचनादित्यर्थः ।

आदीध्य इति । इट एत्वे कृते लोपः प्राप्नोति, विकरणश्च । तत्र नित्यत्वाद्विकरणः । तस्य लुक् । 'एरनेकाच' इति यण् न प्रवर्तते, 'क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्वि'ति स्थानित्वनिषेधात् ।

उ०—भाष्ये—**द्विपदिकेति** । द्वौ द्वौ पादौ ददातीति तद्धितार्थेति समासे पादस्येति वुन्लोपौ । **परस्मिन्नितीति** । सहविधाने परनिमित्तकत्वव्यवहाराऽभावादित्यर्थः । पुनर्लोपवच्नेन यथा स्थानिवत्त्वाऽभावस्तथाऽभिनयति—**पुनर्लोपेति** ।

भाष्ये—**वैयाघ्रपद्ये** व्याघ्रस्येव पादावस्येति बहुव्रीहौ **पादस्य लोप** इति लोपे गर्गादित्वाद्यञि 'पादः प'दिति पद्भावे 'न य्वाभ्या'मित्यैच् ।

ननु **तस्य स्थानिवत्त्वादि**त्ययुक्तम्, तेन विनापि टित एत्वात् प्राग्यीवर्णयोरित्यस्य परत्वात्प्राप्तेरत आह—**इट इति** । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । **नित्यत्वादिति** । लोपस्तु विकरणे कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीति भावः । यद्यपि लुकि इलोपप्राप्तेः सोपि नित्यः । तथापि विकरणसंप्रधारणामात्राऽभिप्रायेणेदम् । ननु परस्मिन्नित्यस्याभावे श्लुकः स्थानिवत्त्वेन, 'एरनेकाच' इति यण् स्यात् । तत्र च कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधेन इकारपरत्वाऽभावान्न लोपप्राप्तिः, यलोपे लोपरूपाऽजादेश एव नेति नियमस्तु निमित्तभूताऽजादेशविषय एवास्तु । परस्मिन्निति च न कार्यमत आह—**एरनेकाच इति** । एतेन श्लुकः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानाद्यीवर्णयोरित्यस्य न प्राप्तिरित्यपास्तम् ।

× ५ । ४ । १; ६ । ४ । १३० †† ६ । ४ । १४८; ५ । ४ । १ * ४ । ४ । १३८; ४ । १ । १०५; ६ । ४ । १३०; ७ । ३ । ३ † ३ । १ । ७६

अथ पूर्वविधाविति किमर्थम् ? हे गौः । बाभ्रवीयाः । नैधेयः ।

'हे गौ'रित्यौकारः‡ परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावादेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः [६ । १ । ६९] इति लोपः प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवती'ति, यदयम् 'एङ्ह्रस्वात्संबुद्धे' रित्येङ्ग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । गोऽर्थमेतत्स्यात् । यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति । इतरथा हि 'ओह्रस्वा'दित्येव ब्रूयात् ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—बाभ्रवीयाः माधवीयाः+ । वान्तादेशः परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावाद्धलस्तद्धितस्य [६ । ४ । १५०] इति यलोपो न प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र हल्त्वं भविष्यति । अथवा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते, यश्चाश्रीयते नाऽसावादेशः ।

प्र०—**यदयमिति** । अग्ने वायो इति स्थानिवत्त्वाद्ध्रस्वादित्येव लोपः सिद्धः । खट्वे माले इत्यादौ हल्ङ्याब्भ्य इति । नयत्यादीनां विजन्तानां विचि गुणे ने लो इति कथं संबुद्धिलोप इति चेत् । नैतेभ्यो—विच् दृश्यते ।

बाभ्रवीया इति । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यशब्दसन्निपातनिमित्तो वान्तादेशो यलोपनिमित्ततां प्रतिपद्यते । **योऽत्रादेश इति** । वान्तः समुदायः । **यश्चेति** । लोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः ।

उ०—**ह्रस्वादित्येवेति** । से-स्मृतोशब्दादावप्येवम् । यत्र स्थानिवत्त्वेऽपि न ह्रस्वान्तता तत्राह-**खट्व इति** । 'लोपः सिद्धः' इत्यनुषज्यते । स्थानित्वादेवेकाराकारप्रश्लेषेऽपि न दोषः । **नैतेभ्य इति** । एवं दीर्घेकारान्तप्रकृतिकसेइत्यादीनामेकाक्षरकोशबोधितस्य एइत्यस्य च संबुद्धावभिधानाऽभावो बोध्यः । अत्रेदं चिन्त्यम् । ओग्रहणस्य भाष्ये कृतत्वेन दीर्घोकारान्तप्रकृतिकओकारान्तानभिधाने मानाऽभावः । 'गोऽर्थ मिति भाष्यं तु द्योशब्दस्य सर्वसमतया ओकारान्तोपलक्षणतया व्याख्येयमेव सर्वैः । किंच संबुद्धावनभिधानेनोपपत्तौ सर्वथा विजभावकल्पना कुत इति । **अपरे तु** पूर्वविधावित्यस्याऽभावेऽयं विचारः, तत्र दीर्घान्तप्रकृतिक—एकारान्ते स्थानिवत्त्वेनैङोऽभावाद्विनातिदेशबाधं प्रत्याहारग्रहणचारितार्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वादनभिधानकल्पने न मानम् । नन्वेदं भाष्यमभावातिदेशानङ्गीकारेणैव प्रवृत्तमिति वाच्यम् । **अथवा योऽत्रादेश** इति भाष्येण तदाश्रयणात् । आगत्य वैयाघ्रपद्य **इस्यच** इत्यादेः प्रत्युदाहरणेन तदाश्रणाच्चेत्याहुः । भाष्ये—**गोर्थमेतदिति** । अनिष्टलोपसिद्ध्यर्थमेव तत्, स्थानिवद्भावेनैङ्त्वादिति भावः ।

बाभ्रवीया इति । **मधुबभ्र्वोरिति** यञि वृद्धावोर्गुणेऽवि वृद्धाच्छे यस्येति लोपे हलस्तद्धितस्येति सूत्राद्धलइत्यनुवर्त्तमाने आपत्यस्येति सूत्रेण यलोपः । ननु तत्र सिद्धान्तेऽपि यनिमित्तो वान्तादेशः, कथं यलोपनिमित्तं स्यादत आह—**संनिपातेति** ।

---

‡ ७ । १ । ९० + ४ । १ । १०६; ७ । २ । ११७; ६ । ४ । १४६; ६ । १ । ७९; ४ । २ । ११४; ६ । ४ । १४८; १५१

इदं तर्हि प्रयोजनम्—नैधेयः× । आकारलोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद् द्व्यज्लक्षणो ढग् न प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाद्भवति ।

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् ? सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत—पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः, पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति ।

कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि ? बेभिदिता चेच्छिदिता माथितिकः । अपीपचन् ।

बेभिदिता चेच्छिदितेति, अकारलोपे कृते एकाज्लक्षण इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति*। स्थानिवद्भावान्न भवति ।

माथितिक इत्यकारलोपे कृते† 'तान्तात्कः'‡ इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिव-

---

प्र०—नैधेय इति । स्थानिवद्भावादच्कत्वव्यपदेशे सति विरोधात्स्वाश्रयं द्व्यच्त्वं न लभ्यते । यदविरुद्धं स्वाश्रयं तदतिदेशेन न बाध्यते, विरुद्धं तु बाध्यत एव । संख्याकृतस्तु व्यपदेशः परस्परपरिहारेण लोके स्थितः । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते ।

अथेति । 'अचः परस्मिन् पूर्वस्ये'त्येवं षष्ठ्या विध्यर्थ आक्षिप्तः, पूर्वस्य कार्ये कर्तव्य इति । कार्यं च विधिरिति प्रश्नः ।

बेभिदितेति । बेभिद्यशब्दात्तृच् । नित्यत्वादल्लोपयलोपौ । तत 'एकाच' इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । 'उपदेश'ग्रहणं द्वयोरपि विशेषणम् । उपदेशे एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति । द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनम् । अल्लोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधानादिट्प्रतिषेधाऽभावः ।

माथितिक इति । यदा 'ठस्येक'इति संघातग्रहणं, तदा स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति । [स्थान्यादेशयोः] वर्णनिर्देशे त्वलधित्वात्कादेशस्याऽप्रसङ्गः । सन्निपातपरिभाषां

उ०—भाष्ये नैधेय इति । निपूर्वाद्धाञः किप्रत्यये आतो लोपे गतिसमासे 'द्व्यच' 'इतश्चानिञ' इति ढक् ।

ननु च बेभिदितेत्यत्राऽल्लोपयलोपाभ्यां प्रागेव परत्वादिट् । न च तदा प्रतिषेधप्राप्तिरत आह—नित्यत्वादिति । 'तत' इत्यनेनेटोऽनित्यत्वमुक्तम् । ननु कृतद्विर्वचनं नैकाजत आह—उपदेशेति । ननु 'भिद्य् भिद्य्' इति द्विर्वचनरूपादेशस्य न भिद्युपदेश उपदेश इति कथमुपदेशे एकाच्त्वमत आह—द्विःप्रयोगश्चेति । यलोपेऽवशिष्टस्यैव 'भि'दित्यस्य स उपदेश इति भावः । परे तु 'एकाच उपदेश' इत्यत्र 'एकाचो द्वे' इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या विहितविशेषणाश्रयणादङ्गसंज्ञायामल्लोपस्य षडिके भसंज्ञायामल्लोपस्येव स्थानिवत्त्वेन तृजादिनिरूपिताङ्गत्वस्य बेभिदिति समुदायेऽभावाच्च पञ्चमीसमासं विनापि नाऽत्रानुपपत्तिरित्याहुः ।

वर्णनिर्देशे त्विति । स्थानिन्यकारो न विवक्षित इति वर्ण एव तत्र स्थानी, ठगादिप्रत्ययेष्वप्यकारस्तथैव । आदेशे च विवक्षित इति ठत्वाऽभावात्प्राप्तिरेव नेति भावः । संनिपातेति । इदं च ठक्छसोश्चेति

× ३ । ३ । ६२; ६ । ४ । ६४; २ । २ । १८; ४ । १ । १२२; * ६ । ४ । ४८; ७ । २ । १० † ४ । ४ । ५१; ७ । ३ । ५०; ६ । ४ । १४८ ‡ ७ । ३ । ५१

द्भावान्न भवति ।

'अपीपच'न्नित्येकादेशे कृते 'अभ्यस्ताज्झेर्जुस्भवती'ति जुस्भावः प्राप्नोति+ । स्थानिवद्भावान्न भवति ।

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कुतः ? प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चाऽर्थतन्त्रा भवन्ति, न कांचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते, सा साऽऽश्रयितव्या ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ—वाय्वोः अध्वर्य्वोः × । 'लोपो व्योर्वलि' [६ । १ । ६६] इति यलोपो मा भूदिति ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

प्र० — चानाश्रित्यैतदुक्तम् ।

अपीपचन्निति । झेरितश्चेतीकारलोपे कृते 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति झिरेवायम् । तत्राऽन्तादेशे कृते चङकारस्य च पररूपे कृते तस्यादिवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य च व्यवधानान्न भवति । ननु पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावे कथं 'हे गौ'रित्यादिसिध्यति ? उच्यते—अचो यः पूर्वस्तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादित्याश्रयणात् । तथाहि—गोशब्दे ओकारात् पूर्वो गकारो, न च तस्माद्विधिरिति ।

विधिमात्र इति । 'अचः परस्मिन् पूर्वस्ये'त्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधाविति

उ०—वार्तिकभाष्ये स्पष्टम् ।

न भवतीति । न चाऽपीपपचन्नित्यत्र न पदान्तेति निषेधात्स्थानिवद्भावो दुर्लभ इति वाच्यम् । पदचरमावयवे कर्त्तव्ये आदेशस्य पदान्तरस्थस्यैव ग्रहणादत्र तदप्राप्तेः । पदेऽन्त इत्यर्थस्य भाष्ये वक्ष्यमाणत्वेनैतदर्थलाभः । केचित्तु पूर्वोत्तरसाहचर्येणाऽभ्यस्तस्य भावरूपादेशानपह्नुतविकरणकस्य ग्रहणादत्र प्रत्यैषिषन्नित्यादौ च न दोष इत्याहुः । वस्तुत ईदृशसाहचर्याश्रयणापेक्षया पञ्चमीसमासाश्रयणे गौरवाऽभाव इत्यपीपचन्निति तदुदाहरणमेव बोध्यम् । न च तस्मादिति । 'निमित्तत्वेनाऽऽश्रिता'दिति शेषः । वस्तुतो'निमित्तत्वेनाश्रिता'दित्यव्यवधानोपलक्षणम् । नच तस्मादिति । ओकारेण व्यवधानादित्यर्थः । तदंशे निर्दिष्टपरिभाषाबाधे मानाऽभावादिदमेव युक्तम् । 'निमित्तत्वेने 'त्यादेः शब्दमर्यादयाऽलाभाच्च । अतएव 'तथाहि गोशब्द' इत्यादि सार्थकम् । अन्यथोक्तार्थस्योपपादनानपेक्षत्वेन तद्वैयर्थ्यम् । 'निमित्तत्वेनाश्रिता'दित्येतद्रहितस्य तस्यायुक्तत्वं चेत्यन्ये ।

ननु विधिग्रहणे कृतेऽपि कथं स्थानिवत्त्वेन स्वाश्रयनिवृत्तिरत आह—अच इति । 'अचः परस्मिन्पूर्वे'त्येको योगः । पूर्वेति लुप्तविभक्तिकम् । विधाविति द्वितीयः । तेन स्थानिवदेवेति नियमाश्रयणमिति

+ ६ । १ । ६७; ३ । ४ । १०६　　१—अयं सन्दर्भः 'स्थानिवत्' सूत्रे विधिग्रहणप्रयोजनप्रत्याख्यानेऽपि द्रष्टव्यः ।　　× ६ । १ । ७७

अपरविधाविति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि ? आयन् आसन् । धिन्वन्ति कृण्वन्ति । दध्यत्र मध्वत्र । चक्रतुः चक्रुः ।

इह तावदायन्नासन्निति, इणस्त्योर्यणलोपयोः* कृतयोरनजादित्वादाडजादीनाम् [६ । ४ । ७२] इत्याण्न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति ।

धिन्वन्ति कृण्वन्तीति, यणादेशे कृते वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति† । स्थानिवद्भावान्न भवति ।

दध्यत्र मध्वत्रेति, यणादेशे कृते संयोगान्तलोपः प्राप्नोति‡ । स्थानिवद्भावान्न भवति ।

चक्रतुः चक्रुरित्यत्र, यणादेशे कृते अनच्त्वा[१]द्द्विर्वचनं न प्राप्नोति+ स्थानि-

---

प्र० —वचनं नियमार्थं, स्थानिवदेव यथा स्यात्, मा भूत् स्वाश्रयमित्यर्थः । **अनाश्रीयमाणायामिति** । कार्ये निमित्तत्वेनेत्यर्थः ।

आयन्निति । अजादेरेवाड्विधानात्स्वविधिराट् ।

दध्यत्रेति । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दित्येतदत्र नास्ति । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वि'त्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणार्थत्वात् । 'पदान्तविधिं प्रति ने'त्ययमपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति । पदान्ते विधातव्ये स प्रतिषेधः, न च लोपोऽभावात्मकत्वात्पदान्तः ।

चक्रतुरिति । अत्र साच्कस्य द्विर्वचनमिति स्वविधिर्भवति । ततश्च द्विर्वचनेऽचीत्येतन्न

उ०— भावः । भाष्ये—**विधिमात्रे** इत्यस्य विवरणम्—'अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृता'विति । स्थानिनीत्यर्थः । **वाय्वोरिति** । अत्र न बहिरङ्गासिद्धत्वम् उभयोर्वर्णनिमित्तत्वेनाऽसमत्वात् । पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमित्यपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वमन्तरङ्गप्राप्तिनियामकं न तु जातस्याऽसिद्धत्वे इति भावः ।

भाष्ये **स्वशब्देन** स्थान्यादेशश्चोच्यते । 'अपरविधाविति तु वक्तव्य'मित्यारभ्य 'कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानी'त्यन्ता एकदेश्युक्तिः । आयन्नासन्नित्यनयोरसिद्धवत्सूत्रेण सिद्धेः । धिन्वन्तीत्यादावुकारवृत्त्यार्धधातुकत्वस्याल्धर्मत्वेन वस्य दुर्लभत्वादिटोऽप्राप्तेः । सिद्धान्तिनाऽपि भावसाधनविधिशब्दस्याप्युपादानमत्रेति सिद्धान्तं बोधयितुं तन्नोक्तम् ।

भाष्ये—**धिन्वन्तीत्यादि** । यद्यप्यङ्गात्परस्यवलादेरिडित्यर्थात्पूर्वविधावित्युक्तावपि पञ्चमीसमासेनेदं सिध्यति तथापि अङ्गसंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थ इत्यभिप्रायेणेदमित्याहुः ।

उपलक्षणार्थत्वादिति । इदमत्रत्यग्रन्थयोजनमात्रं, नत्वयं सिद्धान्त इति बोध्यम् । अत एवाऽऽदिपदं चरितार्थम् । 'यणः प्रतिषेधो वाच्य' इतिवदिदमनाश्रित्येदमिति तत्त्वम् । **पदान्ते विधातव्ये इति** । पदचरमावयवे कर्तव्ये इत्यर्थः ।

ततश्चेति । एवं च तत्सूत्राऽकारलाघवानुरोधेनाऽपरविधावित्येव वक्तव्यमिति भावः । 'निन्यतु'-

---

* ६ । ४ । ८१; १११ † ६ । १ । ७७; ७ । २ । ३५ ‡ ६ । १ । ७७; ८ । २ । २३ १—'अनण्त्वात्' पाठान्तरम् । + ६ । १ । ७७; ६ । १ । १

वद्भावाद्भवति ।

यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति, द्वाभ्याम् देयम् लवनम्—अत्रापि प्राप्नोति । द्वाभ्यामित्यत्रात्त्वस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घत्वं न प्राप्नोति × । देयमितीत्त्वस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न प्राप्नोति** । लवनमित्यत्र गुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न प्राप्नोति †† ।

नैष दोषः । स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम्—अपरविधाविति ? न वक्तव्यम् । पूर्वविधावित्येव सिद्धम् । कथम् ? न पूर्वग्रहणेनादेशोऽभिसंबध्यते—'अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं

प्र०—वक्तव्यं भवति । नन्वपरविधावित्युच्यमाने कथं बेभिदितेत्यादयः संगृह्यन्ते ? उच्यते—निमित्तापेक्षापरत्वविज्ञानात् । तथाहि बेभिदितेत्यत्राऽकारलोपस्य निमित्तमार्धधातुकम् । न च तस्मात्परस्य विधिः, किं तर्हि, तस्यैवेति सिद्धः स्थानिवद्भावः । एवं माथितिकः अपीपचन्निित्यत्र बोध्यम् । हे गौरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्त एङिति प्रत्याहारग्रहणान्न भवति । बाभ्रवीया इत्यत्र 'योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते' इति परिहारः । नैधेय इत्यत्र तु निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाऽभावः ।

स्वाश्रया इति । विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थं व्याख्यातमिति 'स्वाश्रया' इत्यन्यथा व्याख्यायते—शब्दानां स्वं लक्षणम् । तेन ज्ञापकाश्रया इत्यर्थः । 'द्वयोरेकस्य डतरच्' 'देयमृणे' 'किरतौ लवने' इत्यादिज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्य ।

उ०—रित्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वाचिन्त्यमिदम् । भाष्ये तु संभवमात्रेणेदमुदाहृतम् । उरदत्वमपि स्थानिवद्भावेनैव सुलभं लक्ष्यविशेषे । लक्ष्यानुरोधादयमपि रूपातिदेश इति वा कैयटाशयः । स्थान्यादेशयोरन्यतरापेक्षया परत्वमाश्रित्य शङ्कते—नन्विति । निमित्तेति । निमित्तं च यस्य स्थानिवत्त्वं तदीयं ग्राह्यम् । किंचिदमयुक्तम् । एतन्न्यासखण्डनायाग्रे भगवता निमित्तस्याऽविवक्षितत्वया वक्ष्यमाणतया तदनाश्रयणे नैवैतद्भाष्यप्रवृत्तेः । अपरविधाविति न्यासेऽपि पञ्चमीसमासस्य वक्तुं शक्यत्वे तत्संग्रह इत्युचितम् । वार्तिकं तु स्वविधिसंग्रहार्थमिति स्पष्टमेव । न चाऽत्र पञ्चमीसमासे हे गौरित्यत्र स्वस्मात्परस्य विधावपि स्थानिवत्त्वं स्यादिति वाच्यम् । पञ्चमीसमासाऽनित्यत्वेनाऽदोषात् । प्रत्याहारग्रहणादिति । से—स्मृतो इत्यादीनामनभिधानाश्रयेणैतदुक्तम् । ननु बाभ्रवीया इत्यत्रापत्यस्येति लोपेऽवादेशस्य स्थानिवत्त्वं स्यात् । अवादेशनिमित्तयादिप्रत्ययसंबन्धिन एव विधेः सत्त्वात् । न च 'नपदान्ते'ति निषेधः, स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशस्यैव स्थानिवत्त्वनिषेधादत आह—बाभ्रवीया इति । ढको विधिरिति । विधिशब्दो भावसाधनः, संबन्धसामान्यषष्ठ्या समास इति भावः ।

द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशात्स्वविधौ स्थानिवत्त्वमनित्यमिति बाभ्रवीयनैधेययोर्न दोष इति परे ।

× ७ । २ । १०२; ७ । ३ । १०२ ** ६ । ४ । ६५; ७ । ३ । ८४

†† ७ । ३ । ८४; ६ । १ । ७८

प्रति स्थानिवद्भवति। कुतः पूर्वस्य? आदेशा'दिति। किं तर्हि? निमित्तमभिसंबध्यते—'अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति। कुतः पूर्वस्य? 'निमित्ता'दिति।

अथ निमित्तेऽभिसंबध्यमाने यत्तदस्य योगस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि सङ्गृहीतं भवति? किं पुनस्तत्? पट्व्या मृद्व्येति*। बाढं संगृहीतम्। ननु च ईकारयणा व्यवहितत्वान्नाऽसौ निमित्तात्पूर्वो भवति। व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते। तद्यथा—पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति।

अथवा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते। कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि? नैतानि सन्ति। इह तावदायन् आसन् धिन्वन्ति कृण्वन्तीति। अयं विधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनो—विधीयते विधिरिति। अस्ति च भावसाधनो—विधानं विधिरिति। तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानं विज्ञास्यते—'पूर्वस्य विधानं प्रति, पूर्वस्य भावं प्रति—पूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भवती'त्येवमाड् भविष्यति, इट् च न भविष्यति।

प्र०—**निमित्तमिति**। आयन्नित्यादिषु च निमित्तात् पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः।

मूर्द्धाभिषिक्तमिति। सर्ववृत्तिषूदाहृतत्वात्। पटु ई आ इति स्थिते परयणादेशेनोकारस्य व्यवधानात्प्रश्नः।

व्यवहितेऽपीति। पूर्वशब्दस्य साक्षान्निर्देशात्तस्मिन्नितिनिर्दिष्ट इत्यस्यानुपस्थानादिति भावः।

भावसाधनस्येति। भावसाधन एव विधिशब्दो व्यापकत्वादाश्रीयते। पूर्वस्येति च षष्ठी संबन्धसामान्ये विज्ञायते। **इट् च नेति**। विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमितीडभावः।

उ०—भाष्येऽथेत्यादिना संगृहीतमित्यन्तेन काक्वा प्रश्नः। तदेवाह—**व्यवधानात्प्रश्न इति**।

साक्षादिति। एवं च उत्तरस्येत्यस्याऽनुपस्थाने तदङ्गं निर्दिष्टग्रहणमपि नोपतिष्ठत इति भावः। **तस्मिन्नितीति**। 'तस्मा'दिति सूत्रे तस्मिन्नित्यतोऽनुवर्तमानस्य निर्दिष्टस्येत्यर्थः। स्वरग्रहणाच्च लिङ्गादत्र सूत्रे तदनुपस्थितिर्बोध्या।

संबन्धसामान्ये इति। न तु कर्मणीत्यर्थः। तेन सर्वलक्ष्यसिद्धिरिति भावः। भाष्ये—**पूर्वः स्यादिति**। **पूर्वो न स्या**दित्यस्याप्युपलक्षणम्। तदाह—**स्वाश्रयनिवारणार्थमिति**। एवं च प्रकृतसूत्रे उभयोरपि ग्रहणं बोध्यम्। कैयटे—**भावसाधन एवेत्येव**शब्दोऽप्यर्थ इति केचित्। 'न पदान्त'सूत्रे एतत्स्फुटं वक्ष्यते।

---

* ६। १। ७७

दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुश्चक्रुरिति परिहारं वक्ष्यति† ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः श्वोभूते ! शातनीं पातनीं च ।
नेताराावाऽऽगच्छतं धारणिं रावणिं च ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते च ॥

इह तावत् पादिकमौदवाहिं शातनीं पातनीं धारणिं रावणिमिति, अकारलोपे कृते‡ पद्भाव ऊडल्लोपष्टिलोप इत्येते विधयः+ प्राप्नुवन्ति । स्थानिवद्भावान्न भवन्ति । स्रंस्यते ध्वंस्यते । णिलोपे कृते × 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' [६ । ४ । २४] इति नलोपः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ।

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । 'असिद्धवदत्राभात्' [६ । ४ । २२] इत्यनेनाप्येतानि सिद्धानि ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—याज्यते वाप्यते । णिलोपे कृते × 'यजादीनां किति' [६ । १ । १५] इति संप्रसारणं प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामो—यजादीनां यः किदिति । कश्च यजादीनां कित् ? यजादिभ्यो यो विहित इति । न चाऽयं यजादिभ्यो विहितः ।

प्र०—स्तोष्यामीति । कथयिष्यामीत्यर्थः । **पादिकमिति** । पादोऽस्यास्तीति ठन् । दीव्यत्यादिषु वाऽर्थेषु ठक् । चरत्यर्थेतु पदिक इत्येव भवति । पर्पादित्वात्ष्ठन् । **पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानमि**ति पद्भावः । उदकं वहतीत्यण् । संज्ञायामुदभावः । अपत्ये इञ् । **श्वोभूतिर्नाम** शिष्यः । तस्यामन्त्रणम् । शातनपातनशब्दाभ्यां गौरादित्वान्ङीष् । **नेताराविति** । शिष्ययोरामन्त्रणम् । नयेते गुरुमुखात् शास्त्रार्थमिति नेतारौ । धारणरावणशब्दाभ्यामिञ् ।

उ०—भाष्ये—**परिहारं वक्ष्यतीति** । दध्यत्रेत्यत्र—यणः प्रतिषेधारम्भः । चक्रतुरित्यादौ-द्विर्वचनेऽचीति ।

चरत्यर्थे इति । 'पद्भाव इके चरता'वित्युपसङ्ख्यानादिति भावः । **गौरादित्वादिति** । शदेर्ण्यन्ताद्युजितिभावः । टित्वान्ङीबिति सप्तमे आकरः । **शातनी**मित्यादावल्लोपोऽन इत्यल्लोपप्राप्तिः । **धारणी-मित्यादि** । धृरुभ्यां ण्यन्ताभ्यां ल्युटि णत्वस्याऽसिद्धत्वान्नस्तद्धित इत्यस्य प्राप्तिः ।

भाष्ये—**यजादिभ्यो विहित इति** । एवं च वच्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः क्विपि संप्रसारणं न भवत्येव । क्विबभाव एवेत्यन्ये ।

---

† संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः ८ । २ । २३ वा० १ इति । ‡ ६ । ४ । १४८
+ ३ । ४ । १३०; १३२; १३४; १४४ × ६ । ४ । ५१

इदं तर्हि प्रयोजनम्—पट्व्या मृद्व्येति । परस्य यणादेशे कृते × पूर्वस्य न प्राप्नोति, ईकारयणा व्यवहितत्वात् । स्थानिवद्भावाद्भवति । किं पुनःकारणं परस्य तावद्भवति, न पुनः पूर्वस्य ? 'नित्यत्वात्' । नित्यः परयणादेशः, कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति, अकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परयणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे'इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य परयणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति । अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या स्वरार्थम् । कर्त्र्या हर्त्र्येति । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' [६ । १ । १७४] इत्येष स्वरो यथा स्यात् । अनेनापि सिद्धः स्वरः । कथम् ?

आरभ्यमाणे नित्योऽसौ,

आरभ्यमाणे त्वस्मिन् योगे नित्यः पूर्वयणादेशः । कृतेऽपि परयणादेशे प्राप्नोति अकृतेऽपि ।

परयणादेशोऽपि नित्यः । कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

परश्चासौ व्यवस्थया ।

व्यवस्थया चासौ परः ।

प्र०—असिद्धं बहिरङ्गेति । नित्यादप्यन्तरङ्ग बलीय इति न्यायात् प्रथमं पूर्वस्य यणिति भावः । **अवश्यं चेति** । स्थानिवद्भावाश्रयणेऽपीत्यर्थः । **कर्त्र्येति** । कर्तृ ई आ इति स्थिते यदि नित्यत्वात् पूर्वं परयणादेशः स्यात्तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य यण्, तत उदात्तयणोऽनन्तर आकारो न भवतीत्युदात्तत्वं न स्यात् । यदात्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वस्य यणादेशस्तदा ङीप **उदात्तयण** इति उदात्तत्वं, तस्यापि यणि कृते आकारस्योदात्तत्वमिति सिद्धमिष्टम् ।

अनेनापीति । सति स्थानिवत्त्वे पूर्वयणादेशस्यापि नित्यत्वादित्यर्थः ।

इतर आह—**परयणादेशोऽपीति** ।

उ०—नित्यादपीति । नाजानन्तर्ये इति निषेधस्तु अनित्यो नास्त्येव वेति भाष्याशयः । पूर्वनिमित्तकार्यत्वमत्राऽन्तरङ्गत्वं विवक्षितम् ।

उदाहरणत्ववादी आह भाष्ये—**अनेनापीति । सति स्थानिवत्त्वे इति** । एवं च द्वयोरपि नित्यत्वेनोच्चारणक्रमे प्राथम्यात्पूर्वं पूर्वयणादेश एवेति भावः ।

इतरः—उदाहरणत्वखण्डनवादी ।

× ६ । ४ । ५१

युगपत्संभवो नास्ति,

न चाऽस्ति यौगपद्येन संभवः । कथं च सिध्यति ?

बहिरङ्गेण सिद्ध्यति ॥

'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे' इत्यनेन सिध्यति ।

एवं तर्हि योऽत्रोदात्तयण् तदाश्रयः स्वरो भविष्यति । ईकारयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ।

'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवती'ति नास्ति व्यवधानम् । सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या ।

ननु चेयमपि कर्तव्या—'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे' इति । बहुप्रयोजनैषा परिभाषा । अवश्यमेवैषा कर्तव्या । सा चाप्येषा लोकतः सिद्धा । कथम् ?

प्र०—स एवाह—**परश्चासाविति** । शब्दपरविप्रतिषेधात् स एव प्राप्नोति । एकमपि यण्लक्षणं पूर्वपरविषयभेदाद्भिद्यते । एकस्य च कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात्परत्वेन व्यवस्था ।

प्रत्यङ्गवर्तीति । प्रत्यासन्नवाची प्रत्यङ्गशब्दः । अङ्गशब्देन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते, अङ्गानां प्रत्यासन्नत्वात् । अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः । **प्रतिशरीरमिति** । शरीरस्य भोगायतनत्वात् । **ततः सुहृदामिति** । सौहार्दस्यासत्तिहेतुत्वात् । **ततः संबन्धिनामिति** । अवश्यकर्त-

---

उ०—शब्दपरेति । उच्चारणक्रमीयप्राथम्यस्य शास्त्रेण बाध इति भावः । तत्सूत्रे व्याप्तिन्यायेन सूत्रपाठतः शब्दतश्चोभयविधमपि परत्वं गृह्यत इति तात्पर्यम् । नन्वेवं परं कार्यमित्युच्यते तत्कथमभेदे स्यादत आह—**एकमपीति** । व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादिति भावः । विषयगतं पौर्वापर्यं तदवच्छिन्ने लक्षणे आरोप्यत इत्यत्र तात्पर्यम् । विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तियोग्यं 'न चास्ति यौगपद्येने'ति भाष्यबोधितं विरोधमुपपादयति—**एकस्य चेति** । प्रसङ्गे आदेशविधानादादेशसमये स्थानिनोऽसत्त्वम्, निमित्तत्वं च सत्त्वे । सत्त्वाऽसत्त्वे चैकत्र युगपद्विरुद्धे । एवंच द्वयोर्यणोर्यौगपद्याऽसंभव इति भावः ।

भाष्ये—**बहिरङ्गेण सिध्यतीति** । तेनैव कार्यमिति सिध्यति, न सूत्रेणेत्यर्थः । एवं च शब्दतः परत्वमादाय विप्रतिषेधसूत्रस्य नैव प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ।

उदाहरणवादी अन्तरङ्गपरिभाषाश्रयणं विनापि स्वरं साधयति भाष्ये—**एवंतर्हीति** । **स्वरविधाविति** । अस्य स्वरोद्देश्यकविधित्वादिति भावः । **अवश्यमेवेति** । एवं च तयैव सिद्धत्वान्नैतदस्या उदाहरणमिति । भावः **साचाप्येषेति** । प्रकृतोदाहरणविषयः 'पूर्वनिमित्तकमन्तरङ्ग'मित्यंशो न्यायसिद्ध इति तदनाश्रयणमशक्यमिति भावः । ननु प्रत्यवयववर्त्ती लोकरूपोऽवयवी लक्ष्यत इति नार्थः, प्रकृतानुपयोगादित्यत आह—**प्रत्यासन्नेति** । **अङ्गानामिति** । 'अङ्गिनं प्रती'ति शेषः । **अङ्गमङ्गमिति** । प्रत्यासन्नप्रत्यासन्नवर्त्ती तत्कार्याभिनिविष्टो लोको दृश्यत इति भावः । **प्रत्यासन्नत्वं** च प्रथमोपस्थितित्वरूपम् । भाष्ये—**शरीरं** प्रतीत्यन्वयः । प्रतियोगे द्वितीया । **भोगः**—सुखादिसाक्षात्कारः । **आसत्तिः**—प्रथमोपस्थितिः । युगपदु-

प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको लक्ष्यते । तद्यथा——पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीरं कार्याणि तानि तावत्करोति, ततः सुहृदाम्, ततः संबन्धिनाम् । प्रातिपादिकं चाप्युपदिष्टं सामान्यभूतेऽर्थे वर्तते । सामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरुपजायते । व्यक्तस्य सतो लिङ्गसङ्ख्याभ्यामन्वितस्य बाह्येनार्थेन योगो भवति । यथैव चाऽऽनुपूर्व्याऽर्थानां प्रादुर्भावस्तथैव शब्दानामपि, तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम् ।

प्र०—व्यत्वात् । **सामान्यभूत इति** । नित्येऽपि शब्दार्थसम्बन्धे अक्रमेऽप्यर्थप्रतिपादने उपायभावेनाऽसत्यमपि क्रमं, प्रकृत्याद्यर्थं चाश्रित्योपेयव्यवस्थापनात् । तत्र 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यते' इत्यादौ सामान्यमभिधीयते । ततस्तदनुरक्तद्रव्ये प्रतीतिः । लिङ्गसंख्याशक्तीनां चाश्रयो द्रव्यमिति तत्पूर्वमभिधातव्यम् । ततः संख्यापेक्षया लिङ्गं समासन्नमिति तदभिधीयते । द्व्यादिसंख्या हि वस्त्वन्तरापेक्षोपजायते । एकत्वसंख्यापि वस्त्वन्तरापेक्षद्वित्वादिव्यवच्छेदं करोतीति बहिरङ्गा । साऽपि सजातीयपदार्थापेक्षत्वादन्तरङ्गा । कर्मादीनि तु विजातीयक्रियापेक्षणाद्बहिरङ्गाणीति न्यायप्राप्तः क्रमः । **बाह्येनेति** । कर्मत्वादिना । तद्धि क्रियापेक्षत्वाद्बाह्यम् ।

उ०—पस्थिताविदम् । क्रमेणोपस्थितावपि आसत्तिवशादेव पूर्वं सुहृदामुपस्थितिरिति बोध्यम् । ननु '**अन्वितस्य बाह्यार्थेन योगो भवती**'त्ययुक्तं, शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात्, शब्दस्य विरम्य व्यापाराऽभावाद्युगपदेव सकलार्थप्रतीतेः क्रमाभिधानमप्यसङ्गतमित्यत आह—**नित्येपीति** । **असन्तमपीति** । '**असत्यमपी**'ति पाठान्तरम् । शब्दजन्यबोधे वस्तुगत्याऽसत्त्वादित्यर्थः । किंतु शास्त्रवासनाकल्पितोऽयं प्रक्रियादशायां क्रमः, अर्थवदुद्देश्यकप्रातिपदिकसंज्ञोद्देश्यकङीबाद्युद्देशेन शास्त्रे स्वादिविधानादिति बोध्यम् । वस्तुतः प्रकृतितदर्थाद्यप्यसत्यमेव, कुतस्तत्क्रमस्य सत्यतेत्याह—**प्रकृत्याद्यर्थं चेति** । **असत्यमपी**त्यनुकृष्यते । भाष्ये—**सामान्यभूतेर्थे वर्त्तत इति** । **वर्त्तनं** नाम सामान्याभिधानम् । **विशेष्येविशेषणविशिष्टे** । तदेव विशेष्यत्वात् । **विशिष्टबुद्धौ विशेषण**ज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः । **तदनुरक्तेति** । सामान्यस्य कार्यानर्हत्वाद्व्यक्तिस्तदाश्रयतया शब्दार्थत्वेन कल्प्यत इति भावः । भाष्ये **उपजायते** इत्यस्य बोधविषयो भवतीत्यर्थः । **व्यक्तस्येति** । द्रव्यस्य सतो बुद्ध्यारूढस्येत्यर्थः । **तत्पूर्वमिति** । आश्रयप्रतीत्युत्तरमेव तदाकाङ्क्षणादिति भावः । **वस्त्वन्तरेति** । स्वसमवायिकारणनानावस्त्वपेक्षयेत्यर्थः । एकत्वस्य तत्त्वाऽभावादाह—**एकत्वेति** । एवं च प्रयोजनापेक्षया सापि बहिरङ्गेत्यर्थः । **सजातीयेति** । द्रव्यत्वेन स्वाश्रयत्वेन वा सजातीयत्वम् । ननु लिङ्गादिभिरेकार्थसमवायाऽविशेषात्कथं शक्तेर्बाह्यत्वमत आह—**कर्मादीनि त्विति** । **न्यायप्राप्तः क्रम इति** । शास्त्रकृत्कल्पितन्यायप्राप्तः प्रक्रियादशायामित्यर्थः । अनेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानकारणत्वाद्यपि तान्त्रिककल्पितमिति सूचितम् । भाष्ये **यथैवेति** । **अर्थानां** लिङ्गसङ्ख्याकारकाणाम् । **प्रादुर्भावो**—ज्ञानम् । **शब्दानामपि**—तद्बोधकस्त्रीप्रत्ययविभक्तीनामपि । अस्य 'प्रादुर्भाव' इति शेषः । 'तद्वत्कार्यैरपी'त्यस्य तयैवानुपूर्व्येत्यर्थः । येन क्रमेण शब्दोपस्थितिस्तेनैव क्रमेण कार्यमिति पूर्वमीकारनिमित्तको यणिति भावः । तत्र पदस्यैव विभज्यान्वाख्याने सर्वेषां युगपत्प्राप्तावनया व्यवस्था । क्रमेणाऽन्वाख्याने तु पूर्वप्रवृत्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं पूर्वयणादेशस्य बोध्यम् । असिद्धत्वं परयणादेशस्य निमित्ताऽभावादप्राप्तत्वरूपं बोध्यम् । अत एव वाय्वोरित्यत्र नाऽसिद्धत्वम् । एवंविधान्तरङ्गत्वस्य दृष्टान्तादिबलेन युगपत्प्राप्तिविषयत्वात् । स्पष्टं चेदं वाह ऊठ्—सूत्रे कैयटे । यत्त्वनया रीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति । तदयुक्तम् । अन्तरङ्गशब्दार्थाऽभावात् । अङ्गशब्दस्य तत्र निमित्तपरत्वात् ।

इमानि तर्हि प्रयोजनानि—पटयति [लघयति] अवधीत् बहुखट्वकः ।

पटयति लघयतीति, णिचि टिलोपे कृते* 'अत उपधायाः' [७ । २ । ११६] इति वृद्धिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ।

अवधीदिति, अकारलोपे कृते† 'अतो हलादेर्लघोः' [७ । २ । ७] इति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ।

बहुखट्वक इति, 'आपोऽन्यतरस्याम्' [७।४।१५] ह्रस्वत्वे कृते 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' [६ । २ । १७४] इत्येष स्वरः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ।

इह—वैयाकरणः सौवश्वः‡ इति, य्वोः स्थानिवद्भावादायावौ+ प्राप्नुतस्तयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम् ॥ १ ॥

योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः, आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वः । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? अच इति पञ्चमी । अचः पूर्वस्य । यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः । कथम् ? न ब्रूमो 'यत् षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तत्पञ्चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यम्' इति । किं तर्ह्यन्यत्कर्तव्यम् ? अन्यच्च न कर्तव्यम् । यदेवाऽदः षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणन्तस्य दिक्शब्दैर्योगे× पञ्चमी भवति[१] । 'अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिव-

प्र०—योऽनादिष्टादिति । अकृत एवादेशे अचो यः पूर्व इत्यर्थः । अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्येहाश्रयणात् । आदेशनमादिष्टं, तद्यस्य नास्ति सोऽनादिष्टः । **आदेश इति** । ततश्च हलादेशोऽपि स्थानिवत्स्यात् । **यदेवाऽद इति** । सादृश्यादेवमुक्तं, शब्दान्तरमेव तु पञ्चम्यन्तमपेक्षते । **तद्यथेति** । यथाऽऽदेशापेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविपरिणामस्तथा अजपेक्षयाऽपी-

उ०—अवधीदिति । यद्यप्यतो लोप इत्यत्रार्धधातुक इति विषयसप्तमीत्यचो यदिति सूत्रस्थभाष्यात्प्रतीयत इत्यपरनिमित्तकत्वात्कथं स्थानिवत्त्वम्, तथापि विषयसप्तमीत्वेऽपि परबुद्धिनिमित्तकत्वेन परनिमित्तत्वमस्त्येवेत्याशयः । स्वतन्त्रवधधातुस्तु नास्त्येव । अदन्तत्वे **जनिवध्योश्चेति** वधिग्रहणमपि न कर्तव्यमेवेति बोध्यम् ।

बहुखट्वक इति । भाष्ये 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नी'त्युक्तेरिति भावः ।

नन्वादेशस्य सत्त्वादनादिष्टादित्यनुचितमत आह—**अकृत एवेति** । उपलक्षणमेतदिति भावः । ननु सूत्रेऽनादिष्टादित्येतदनुपादानात्कथमेतल्लाभोऽत आह—**अजपेक्षयेति** । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । कर्मणि क्ते अनादिश्यमानादित्यर्थः स्यादत आह—**आदेशनमिति** । बहुव्रीहौ निष्ठेति पूर्वनिपातस्तु न,

* ६ । ४ । १५५ † ६ । ४ । ४८ ‡ ७ । ३ । ३ + ६ । १ । ७८
× २ । ३ । २९ १—'भविष्यति' इति क्वचित् पाठः ।

द्भवति । कुतः पूर्वस्य ? 'अच' इति । तद्यथा—आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः, तस्य दिक्छब्दैर्योगे पञ्चमी भवति—'अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य ? आदेशा'दिति ।

तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाय्वोः, अध्वर्य्वोः*। 'लोपो व्योर्वलि' [६ । १ । ६६] इति लोपः प्राप्नोति ।

असिद्धवचनात्सिद्धम् । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यम् ।

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः ॥ ३ ॥

'असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः' कर्तव्यः । पट्व्या मृद्व्येति ।

ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम् ।

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नाऽसिद्धवचनादन्यस्य भावः ॥ ४ ॥

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्, तन्न । किं कारणम् ? 'नान्यस्याऽसिद्धवचनादन्यस्य भावः' । नह्यन्यस्याऽसिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति । [तद्यथा]—नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति ।

प्र०—त्यर्थः । धिन्वन्तीत्यत्रोकारात्पूर्वं यदङ्गं तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रिताद्विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः । 'वैयाकरण' इत्यत्र तु तन्न भवति । नहीकारात् पूर्वो यो वकारः स क्वचिन्निमित्तत्वेनाश्रितः ।

तत्रेति । अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते, न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते । भाष्यकारेण तु विधिग्रहणात्स्वाश्रयकार्याऽभावः साधितः ।

उत्सर्गेति । उत्सर्गः स्थानी, स ह्यादेशेनाऽपवादेनेव निवर्त्यते । नन्वीकारयणोऽसिद्धत्वाद्विभक्तावेव यणभविष्यति । नैतदस्ति । पूर्वविधावसिद्धत्वमुच्यते न त्वानन्तर्ये लौकिके यथा प्रयोग इति नास्ति विभक्तेरानन्तर्यम् । **अनुदेश इति** । अतिदेश इत्यर्थः । **ननु चैतदपीति** । शास्त्राऽसिद्धत्वाश्रयणात् ।

उ०—तत्प्रकरणाऽनित्यत्वात् । नन्वचः पूर्वत्वविज्ञाने आदेशेन पूर्वत्वस्याऽविशेषणात्तद्यथेत्ययुक्तमत आह—**यथेति** । परमतेन दृष्टान्त इति भावः । पूर्वविध्यभावादाह—**धिन्वन्तीति** । अन्यथेडापत्तिरिति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । पञ्चमीसमासाश्रयेण वैयाकरणे दोषमाशङ्क्याह—**वैयाकरणेति** । ऐज्विधानसामर्थ्यात्तत्र न भवति स्थानिवत्त्वमिति परे ।

विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थमित्युक्तत्वात्तत्रादेशलक्षणेत्यसङ्गतमत आह—**भाष्यकारेण त्विति** । इदं वार्त्तिकमिति । न विरोध इति भावः ।

निवर्त्यत इति । उत्सृज्यते निवर्त्यते इत्युत्सर्ग इति भावः । **नत्वानन्तर्ये इति** । 'पूर्वविधा'वित्युक्ते शास्त्रीये कार्येऽतिदेशप्रवृत्तिरिति भावः । **प्रयोग इति** । उच्चारणे इत्यर्थः ।

---

* ६ । १ । ७७

तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च ॥ ५ ॥

तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः, असिद्धत्वञ्च । पट्व्या मृद्व्येति स्थानिवद्भावः । वाय्वोरध्वर्य्वोरित्य [त्रा॒ऽ] सिद्धत्वम् ।

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? 'स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्राऽसिद्धत्वा'दिति† । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तुक्छास्त्रेऽसिद्धं स्यादन्यदन्यस्मिन् । इह पुनरयुक्तम् । कथं हि तदेव नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात् ? तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं भवति । वक्ष्यति ह्याचार्यः 'चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चासिद्धत्वा'दिति‡ । चिणो लुक् चिणो लुक्येवाऽसिद्धो भवति ।

काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारोऽस्ति ।
कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्तर्यधीनं हि ॥

अथवा वतिनिर्देशोऽयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा—'उशीनरवन्मद्रेषु यवाः' । सन्ति, न सन्तीति । 'मातृवदस्याः कलाः' । सन्ति, न सन्तीति । एवमिहापि स्थानिवद्भवति, स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थमिष्यामहे । इह तावत्पट्व्या मृद्व्येति यथा स्थानिनि यणादेशो भवति, एवमादेशेऽपि भवति । इहेदानीं वाय्वोरध्वर्य्वोरिति, यथा स्थानिनि यलोपो न भवति एवमा-

---

प्र०—नान्यस्येति । कार्यासिद्धत्वाश्रयमेतत् ।

उक्तं वेति । शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । **तदेवेति** । सकृत्पाठापेक्षयैतदुच्यते । विषयभेदात्तु भेदाश्रयणादसिद्धत्वमाश्रीयते ।

नेह भारोऽस्तीति । नह्यभावातिदेशेऽधिकं सूत्रं पठनीयं, विधिशब्दं चान्तरेण सिध्यति । **अधीनमिति** । अध्युत्तरपदात्खविधानादव्युत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः । **तद्यथेति** । येनोपमाने यवानां सत्ताऽवगता, स 'सन्ती'ति वाक्यशेषं प्रकल्पयति । असत्तावगतौ 'न सन्ती'ति । एवम-

---

उ०—भाष्ये—**नहि देवदत्तस्येति** । हतेऽपि न जीवनं चेत् किं वक्तव्यं तदारोप इत्यर्थः ।

उक्तं वेति । 'षत्वतुको'रित्यत्र वचनद्वयकरणापेक्षो विकल्पः । **तदेव नामेति** । 'इको यणची'त्येतदेव 'इको यणची'त्यस्मिन्नित्यर्थः । चिणो लुकि तग्रहणाऽभावे किं ततराम्शब्दस्य लुगुच्यते, उत तेषां क्रमेण ? नाऽऽद्यः, सङ्घातस्याऽप्रत्ययत्वात् । नान्त्य इत्याह भाष्ये—**तलोपस्य चेति** ।

एवमसिद्धवचनमात्रेण निर्वाहमुक्त्वा सूत्रकृतं स्यानिवत्त्वं समर्थयति—**काममिति** । **नह्यभावेति** । 'इहे'त्यस्य सूत्रे इत्यर्थ इति भावः । ननु पूर्वमस्यार्थस्य विधिशब्देन साधितत्वात् कथं तत्कारणरूपो न भार इत्यत आह—**विधिशब्दं चेति** । अध्याहारमात्रेणेति भावः । भाष्ये—**एवमादेशेपि न भवतीति** ।

---

† षत्वतुकोरसिद्धः ६ । १ । ८६ इत्यत्र ५ वा० । ‡ चिणो लुक् ६ । ४ । १०४ सूत्रे १, २ वा० ।

देशेऽपि न भवति ।

किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रतिस्थानिवद्भावः, आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य ? कश्चात्र विशेषः ?

अनन्तरस्य चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम् ॥ ७ ॥

अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

एकाननुदात्त—लुनीह्यत्र पुनीह्यत्र+ । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' [६ । १ । १५८] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ।

द्विगुस्वर—पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः । 'इगन्तकाल' [६ । २ । २६] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ।

प्र०—स्यापि लक्षणस्य प्रतिलक्ष्यं भेदात् क्वचिद्भावोऽतिदिश्यते, क्वचिदभावः ।

किं पुनरिति । अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वमानयेत्यत्रानन्तरे पूर्वशब्दो दृष्टः, मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति व्यवहित इति प्रश्नः । तत्र यदा विषयभेदाल्लक्षणं भिद्यते तदा यादृशं यत्र पूर्वत्वं संभवति तादृशं तत्राश्रीयते इति व्यवहितस्यापि ग्रहणम् । यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा किमित्यव्यवहितसंभवे व्यवहितमाश्रीयत इति अनन्तरस्यैव ग्रहणेन भाव्यम् ।

लुनीह्यत्रेति । हेरपित्त्वादुदात्तत्वम् । तत्र यणादेशे कृते उदात्तस्याऽभावाद्वर्ज्यमानस्वरो न स्यात् । स्थानिवद्भावात्तु यथा स्थानिनि स्वरो भवति एवमादेशे कृतेऽपि सिद्धः स्वरः ।

पञ्चारत्न्य इति । 'जसादिषु छन्दो वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः' इति 'जसिचे'ति गुणश्छन्दसि विकल्पितत्वान्न भवतीति यणि कृते इगन्तत्वाऽभावात् पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः ।

उ०—आदेशनिमित्तकोऽपीत्यर्थः ।

यद्यपि व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्त्तत इति भाष्यकृता पूर्वमेवोक्तम्, तथापि तदर्थप्रतिपादकवार्तिकमवतारयितुं पृच्छति भाष्ये—**किंपुनरिति** । **अव्यवहितसंभवे इति** । 'छन्दसि परेपि व्यवहिताश्चे'त्यनेन पूर्वापरशब्दयोरव्यवहितार्थे मुख्यत्वबोधनादिति भावः । 'तस्मिन्नि'ति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाद्व्यवहिताऽव्यवहितसाधारणे पूर्वशब्दस्य शक्तिः । 'अन्त्यात्पूर्वमानये'त्यादौ तु तात्पर्यानुपपत्त्या विशेषे लक्षणा, 'छन्दसि परेपी'त्यादौ तु पराङ्गविकलायास्तस्मादितिपरिभाषाया उपस्थितेरव्यवधानांऽशलाभः । इह तु स्वरग्रहणाल्लिङ्गात्तदनुपस्थितिरिति तत्त्वम् ।

भाष्ये—'एकाननुदात्त'शब्देन तत्प्रयुक्तः शेषनिघातः । उदात्तत्वमिति । प्रत्ययस्वरेण ।

+ आद्युदात्तश्च ३ । १ । ३; इको यणचि ६ । १ । ७७

गतिनिघात—यत्प्रलुनीह्यत्र । यत्प्रपुनीह्यत्र । 'तिङि चोदात्तवति' [८ । १ । ७१] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ।

अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य ।

पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वम् ॥ ८ ॥

पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान्—अवीवदद्वीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? योऽसौ णौ णिर्लुप्यते× तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं* न प्राप्नोति ।

गुरुसंज्ञा च ॥ ९ ॥

गुरुसंज्ञा च न सिध्यति । श्लेष्मा३घ्न पित्ता३घ्न दा३ध्यश्व मा३ध्वश्व† । 'हलोऽनन्तराः संयोगः' [१ । १ । ७] इति संयोगसंज्ञा, 'संयोगे गुरु' [१ । ४ । ११] इति गुरुसंज्ञा, गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति‡ । ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः, तस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया ।

न वा संयोगस्याऽपूर्वविधित्वात् ॥ १० ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'संयोगस्याऽपूर्वविधित्वात्' । न पूर्वविधिः

प्र०—यत्प्रलुनीह्यत्रेति । यच्छब्दप्रयोगो निघातप्रतिषेधार्थः । तत्र यणि कृते उदात्तत्वाऽभावाद्गतिनिघाताऽप्रसङ्गः । एतच्च सर्वमनाश्रित्याऽन्तरङ्गबहिरङ्गभावमुक्तम् ।

श्लेष्मा३घ्न इति । कार्यार्थित्वात्संयोगसंज्ञाया व्यवहितस्यात्र प्युतविधिरिति पूर्वपक्षः । ननु चेति । यथोद्देशपक्षे प्रत्येकं च संयोगसंज्ञेति पक्षे आनन्तर्याश्रयेऽपि दोष इत्यर्थः ।

न वेति । समुदायः संज्ञीति भावः । पूर्वमात्रस्येति पक्षोऽत्र स्थितः । अवीवददिति तु

उ०—निघातप्रतिषेधेति । निपातैर्यद्यदीत्यनेनेति भावः । अनाश्रित्येति । पदसंस्कारे वाक्यसंस्कारे वा यणो वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वमित्यन्ये ।

श्लेष्मघ्नेति । 'अमनुष्यकर्तृके चे'ति टक् । ननु संयोगत्वस्य समुदायगतत्वेन पूर्वविधित्वाऽभावात् कथं स्थानिवत्त्वम् । किं च न संयोगसंज्ञा व्यवहितस्य विधिः । अव्यवहितस्य सत्त्वादत आह—कार्यार्थत्वादिति । ततश्च प्लुतद्वारा व्यवहिते पूर्वविधित्वं संज्ञाया इति भावः । ननु च उक्तहेतुना व्यवहितपूर्वविधित्वात्कथमनन्तरग्रहणे संयोगसंज्ञाया विधेयत्वमत आह—यथोद्देशेति । तदा कार्यपर्यालोचनं विनापि 'भविष्यति किंचि'दित्यभिसन्धिमात्रात्तत्प्रवृत्तेरित्यर्थः । ननु एवमपि पूर्वपरविधित्वान्न स्थानिवत्त्वप्राप्तिरत आह—प्रत्येकं चेति ।

समुदाय इति । एवं चानन्तर्याश्रयणे यथोद्देशपक्षेऽपि न दोष इति भावः । एवं च पूर्वमात्र-

---

× णेरनिटि ६ । ४ । ५१ * णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७ । ४ । १ † ६ । ४ । ६८; ६ । १ । ७७ अत्र सर्वेषु प्लुतेषु अकारपाठः क्वचिद् दृश्यते 'श्लेष्म३घ्न' इति । ‡ ८ । २ । ८६

संयोगः । किं तर्हि ? पूर्वपरविधिः संयोगः ।

एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥ ११ ॥

एकादेशस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आयसौ गौमतौ चातुरौ आनडुहौ पादे उदवाहे । एकादेशे कृते‡ नुमामौ पद्भाव ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति+ । किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति[१] ?

उभयनिमित्तत्वात् ॥ १२ ॥

अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते, उभयनिमित्तश्चायम् ।

उभयादेशत्वाच्च ॥ १३ ॥

अच आदेश इत्युच्यते, अचोश्चायमादेशः ।

प्र०—चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधो वक्ष्यते ।

एकादेशस्येति । परस्मिन्नित्येतदवधारणार्थमुपात्तम् । तथा ह्यनुपादीयमानेऽपि परस्मिन्नित्यस्मिन् परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो लभ्यत एव । तत्राऽनेन यथा अपरनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो निवार्यते वैयाघ्रपद्यः, आदीध्य इति, एवं परस्मिन्नेव य आदेश इत्यवधारणादुभयनिमित्तस्याऽप्राप्तिरिति भावः । आयसादिभ्योऽण्णन्तेभ्य औप्रत्यये कृते एकादेशे च तस्यादिवद्भावान्नुमामौ प्राप्नुतः । पादे उदवाहे इत्यत्र ङावेकादेशे कृते आदिवत्त्वाद्भसंज्ञायां सत्यां पद्भाव ऊठ् च प्राप्नुतः ।

अचोश्चेति । अच इति गुणत्वादेकत्वसंख्यायाः 'पशुना यजेते'तिवद्विवक्षितत्वात् ।

उ०—ग्रहणेऽपि श्लेष्मघ्ने न दोषः । यथोद्देशाश्रयणादेव । कार्यकालपक्षेऽपि यत्प्रतिबन्धद्वारा स्थानिवत्त्वस्य संज्ञाकार्यप्रतिबन्धकत्वं तस्य पूर्वमात्रवृत्तित्व एव स्थानिवत्त्वमिति गूढतात्पर्यम् । भाष्ये—**किंतर्हि पूर्वपरविधिरिति** । पूर्वपरविधौ स्थानिवत्त्वाऽभावादेव च आरतुरित्यादौ ऋच्छत्यृतामिति गुणस्य सवर्णदीर्घे न स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् । विधिग्रहणसामर्थ्याच्चैतदर्थलाभ इत्याहुः । **पूर्वमात्रेति** । दीर्घादिग्रहणाल्लिङ्गादिति भावः ।

ननूभयनिमित्तत्वेऽपि परनिमित्तत्वमस्त्येवेत्यत आह—**परस्मिन्नितीति** । **अवधारणार्थमिति** । पूर्वविधिशब्दे पूर्वशब्दस्येवाऽस्यापि विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वादिति भावः । **लभ्यत एवेति** । अविशेषात्सर्वत्र प्रवृत्त्येति भावः । **आयसावित्यत्र** 'देविकाशिंशपे'त्यात्त्वम् । **तस्यादिवद्भावादिति** । ननु आदिवद्भावेन औ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वेऽपि आयसित्यस्याङ्गत्वाभावात्कथं नुम् । औ इत्यस्य सान्तादविहितत्वात् । आयसित्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टादेशत्वाऽभावान्न स्थानिवत्त्वेन तस्याङ्गत्वमिति चेन्न । छिन्नपुच्छश्ववदेकदेशविकृतानन्यत्वेनाङ्गत्वप्रतीत्यव्याघातात् । भूयोऽवयवसाम्यात् । लोकन्यायसिद्धस्यानाश्रयणे बीजाऽभावात् । सूत्रमपि वस्नसाद्यर्थमावश्यकमिति दिक् । भाष्ये—**न सिध्यन्तीति** । निवर्त्यत्वेनेत्यर्थः ।

नन्वच इत्यस्य विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेऽपि हलां व्यावृत्तिः स्यान्नाजन्तरस्येत्यत आह—

---

‡ ६ । १ । ८८; ८७ + ७ । १ । ७०; ९८; ६ । ४ । १३०; १३२

१ —'सिध्यती'ति पाठान्तरम् ।

नैष दोषः। यत्तावदुच्यते—'उभयनिमित्तत्वा'दिति। इह यस्य ग्रामे नगरे वाऽनेकं कार्यं भवति, शक्नोत्यसौ ततोऽन्यतरद्व्यपदेष्टुम्। तद्यथा—'गुरुनिमित्तं वसामः', 'अध्ययननिमित्तं वसामः' इति।

यदप्युच्यते—'उभयादेशत्वाच्चे'ति। इह यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम्। तद्यथा—देवदत्तस्य पुत्रः, देवदत्तायाः पुत्र इति।

अथ हलचोरादेशः स्थानिवद्भवति, उताहो न? कश्चात्र विशेषः?

हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोप एकादेशः॥ १४॥

हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोपे× एकादेशो* वक्तव्यः। विंशकः,

---

प्र०—**इह यस्येति**। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधारणाद्भवत्येव परस्य निमित्तता। अयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन् य आदेश इति विशेषणात्।

द्वयोरिति। वर्णनिर्देशे तावज्जातिग्रहणान्नास्ति संख्याविवक्षा, भवतु वा, तथापि न दोष इति भावः।

अथ हलचोरिति। उभयथा शास्त्रे व्यवहारदर्शनात्प्रश्नः। **उरण्रपर** इत्यत्राऽणनण्समुदायोऽकङादिरादेशो रपरो न भवति। **नाग्लोपी**त्यत्र त्वत्यरराजदिति हलचोर्लोपेऽग्लोपित्वाश्रयणादुपधाह्रस्वत्वनिषेधो भवति। अस्ति ह्यत्राको दर्शनमिति।

विंशक इति। **विंशतित्रिंशद्भ्यामिति** ड्वुन्। **विंशमिति**। शदन्तविंशतेश्चेति डः।

उ०—**गुणत्वादिति**। आदेशविशेषणत्वेनेति शेषः। वस्तुतोऽचोरादेशस्याच्त्वपर्याप्त्यधिकरणादेशत्वाऽभावः इति भाष्याशयः।

उभयनिमित्तत्वे किं परनिमित्तत्वमेव नास्तीत्युच्यते उत परमेव निमित्तं नेति, नाद्य इत्याह—**अन्वयेति**। नान्त्य इत्याह—**अयोगेति**। विशेष्यसङ्गत एवायोगव्यवच्छेदबोध इति नियमे न मानमिति भावः।

भाष्ये—**अथ हलचोरिति**। अच इत्यपि परस्मिन्नितिवदयोगव्यवच्छेदकमुतान्ययोगव्यवच्छेदकमिति प्रश्नः। **अत्यरराजदिति**। राजनमतिक्रान्तवानित्यर्थे 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णिच्। इष्ठवद्भावाट्टिलोपश्चेति बोध्यम्। पूर्वस्यैव विधावित्यनाश्रित्येदम्।

भाष्ये—**एकादेश इति**। 'अतो गुणे' इति पररूपमित्यर्थः। 'यस्येति चे'ति तु न, तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादिति भावः। **विंशं शतमित्यस्य** विंशतिरधिकाऽस्मिन्नित्यर्थः। विंश इति तु प्र[2]क्लिप्तं,

---

१—'ग्रामे' इत्यधिकः पाठः क्वचित्। × ५।१।२४; ५।२।४६; ४८; ६।४।१८२

* अतो गुणे ६।१।९७

२—"वस्तुतस्त्विदं प्रक्लिप्तत्वकथनमेव चिन्त्यम्। 'शदन्तविंशतेश्च' इत्यत्राधिकेऽर्थे डविधायकसूत्रे 'इष्टं शतसहस्रयोः' इत्यनुवृत्त्या डप्रत्ययस्यशतसहस्रयोरेवेष्टत्वेऽपि 'तस्य पूरणे डट्' इति पूरणार्थडटो विंशोऽध्यायः विंशंसूत्रमित्यादाविष्टत्वेन बाधकाभावात्" इति दाधिमथः।

विंशं शतम्, विंशः ।

स्थूलादीनां यणादिलोपेऽवादेशः ॥ १५ ॥

स्थूलादीनां यणादिलोपे कृते† ऽवादेशो वक्तव्यः‡ । स्थवीयान् दवीयान् ।

केकयमित्रय्वोरियादेश एत्वम् ॥ १६ ॥

केकयमित्रय्वोरियादेशे+ एत्वं न सिध्यति । कैकेयः, मैत्रेयः । अचीत्येवं× न सिध्यति ।

उत्तरपदलोपे च ॥ १७ ॥

उत्तरपदलोपे च दोषो भवति । दध्युपसिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः** । अचीति यणादेशः प्राप्नोति†† ।

प्र०—विंश इति । 'तस्य पूरणे डट्' ।

स्थवीयानिति । गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वाद्गुणस्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति चेत्, स्थानिनोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात्तद्द्वारेण गुणस्यापि भविष्यतीत्यदोषः । तत्र स्थानिवद्भावे सति लशब्देन व्यवधानादवादेशाऽप्रसङ्गः ।

कैकेय इति । नन्वज्मात्रे गुणो विधीयते न त्वजादौ । तेन 'योऽत्राश्रीयते नासावादेशः, यश्चादेशः समुदायो नासावाश्रीयत' इति न्यायान्नास्ति दोषः । नैतदस्ति । स्थानिवन्न भवतीत्यभावातिदेशाश्रयणपक्षे दोषः स्यादेव । परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वाद्वैतन्नाश्रितम् ।

दधिसक्तव इति । 'समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्चे'ति लोपस्य परनिमित्तता । यद्यप्यत्र पदान्तविधौ नेति सिध्यति, तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वादेतन्नोक्तम् ।

उ०—शतसहस्रयोरेव डस्येष्टत्वात् ।

स्थानिनोऽनादिष्टादिति । अत्र यद्वक्तव्यं तन्न धात्विति सूत्रे स्थानिवत्सूत्रे चोक्तम् ।

कैकेयादौ 'केकयमित्रय्वि'त्यादिना इयादेशे आद्गुणः । अत्रापि पक्षे स एवार्थ इत्यत आह—परिहारान्तरस्येति । पक्षान्तरस्येत्यर्थः । एतत्—पूर्वोक्तम् ।

लोपस्येति ।समानाधिकरणेन सुपेत्यधिकारात् परसन्निधाने जायमानत्वेन परनिमित्तत्वमित्यभिमानः । वस्तुत एतावता परनिमित्तत्वे 'पादशतस्ये'ति लोपस्य परसन्नियोगेन विधीयमानस्य परनिमित्तत्वापत्तिरितीदमपि चिन्त्यम् । 'परिहारान्तरस्ये'त्येवात्रापि समाधिरिति तत्त्वम् ।

† ६ । ४ । १५६ ‡ ६ । १ । ७८ + ७ । ३ । २ × ६ । १ । ८७

** सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्च २ । १ । ३४; ३५ वा०४

†† इको यणचि ६ । १ । ७७

यङ्लोपे यणियङुवङः ॥ १८ ॥

यङ्लोपे‡‡ यणियङुवङो न सिध्यन्ति । चेच्यः, नेन्यः, चेक्षियः, चेक्रियः, लोलुवः, पोपुवः । अचीति यणियङुवङो* न सिध्यन्ति ।

अस्तु तर्हि न स्थानिवत् ।

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेधः ॥ १९ ॥

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्ध्योः† प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोलुवः पोपुवः सरीसृपः मरीमृज इति ।

नैष दोषः । 'न धातुलोप आर्द्धधातुके' [१ । १ । ४] इति प्रतिषेधो भविष्यति ।

किं पुनराश्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भवति, आहोस्विदविशेषेण ? कश्चात्र विशेषः ?

अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः ॥ २० ॥

अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति । श्लेष्मा३घ्न पित्ता३घ्न दा३ध्यश्व मा३ध्वश्व‡ । हलोऽनन्तराः संयोगः' [१ । १ । ७]

प्र०—चेच्यः नेन्य इति । 'ऊतोऽची'त्येतदनाश्रयणादुपन्यासः ।

अस्तु तर्हीति । अच इत्युपादानात् साक्षादेव यस्याऽच्स्थानित्वेनोपात्तस्तस्यैव स्थानिवद्भावो, न तु हलजादेशस्येत्यर्थः ।

किं पुनरिति । यत्र कार्ये स्थान्याश्रितः, किं तत्रैव स्थानिवद्भावः, उत यत्राप्यनाश्रित इति प्रश्नः ।

गुरुविधिरिति । कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया गुरुविधिरित्युच्यते । लोपयणादेशयोः स्थानी

उ०—उपादानादिति । यद्यप्यागत्येत्येतद्वारणार्थमावश्यकं तत् । तत्र हि केवलहलो लोपस्तथापि व्याख्यानादच एवादेश इत्यन्ययोगव्यवच्छेदलाभ इति बोध्यम् । साक्षादेवेति । अचो यत्र स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वमित्यर्थः । एवं हि णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात् । तस्मादच एवादेशः प्रयोगे यत्रेत्यर्थेन तद्वारणमुचितम् ।

किं पुनरिति । आश्रितस्थानिककार्यमेव स्थानिवद्भावेन प्राप्यते, उत अनाश्रितस्थानिकं प्रतिबध्यतेऽपीति प्रश्नः । यद्यप्ययं विचारः प्राक् कृत एव, भावाभावातिदेश इति सिद्धान्तश्च कृतस्तथापि अन्यवार्तिककारकृतवार्तिकव्याख्यानमिदमिति बोध्यम् ।

ननु 'संयोगसंज्ञे'ति वक्तव्ये किमुच्यते 'गुरुविधि' रिति, अत आह—कार्येति ।

‡‡ यङोऽचि च २ । ४ । ७४ * ६ । ४ । ८२; ७७ † ७ । ३ । ८४; ८६; ७ । २ । ११४ ‡ ६ । ४ । ६८; ६ । १ । ७७ अत्र सर्वेषु प्लुतेषु अकारपाठः क्वचित् ।

इति संयोगसंज्ञा, 'संयोगे गुरु' [१ । ४ । ११] इति गुरुसंज्ञा, 'गुरो'रिति प्लुतो न प्राप्नोति+ ।

द्विर्वचनाद्यश्च प्रतिषेधे ॥ २१ ॥

द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः । 'द्विर्वचनवरेयलोपे'ति× ।

क्सलोपे लुग्वचनम् ॥ २२ ॥

क्सलोपे* लुग्वक्तव्यः । अदुग्ध अदुग्धाः । 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये' [७ । ३ । ७३] इति ।

हन्तेर्घत्वम् ॥ २३ ॥

हन्तेश्च घत्वं वक्तव्यम् । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्† ।

अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणायां प्रकृताविति ।

प्र०—संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते ।

द्विर्वचनाद्यश्चेति । द्विर्वचनादावपि स्थानी नाश्रीयते । 'अनची'ति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशस्य हलो द्विर्वचनादावाश्रयणं न त्वचः । एवं यलोपेऽपि । वरे त्वाकारलोपे विधीयमाने प्रकृतिराश्रितैवाऽचि क्ङितीति । भाष्ये तु वरेशब्दोऽपि पठितस्तत्रायं भावः—यङ एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न तदवयवस्याकारस्येत्यजादौ प्रत्यय आकारलोपविधानादत्राऽप्रसङ्ग एवेति ।

अदुग्धेति । क्सस्य 'अलोऽन्त्यस्ये'ति लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाज्झलो झलीति लोपो न स्यादिति लुग्वचनम् । अदुह्वहीत्येवमर्थस्त्ववश्यवक्तव्यो वकारस्याऽज्झल्त्वात् ।

घ्नन्तीति । अलोपस्य स्थानिवत्त्वादनन्तरो नकारो न भवतीति घत्वाऽप्रसङ्गः । वचनसामर्थ्याद्व्यवधानाश्रयणे तु हननादिष्वतिप्रसङ्गः ।

उ०—नन्वचि नेत्यर्थाद्द्विर्वचननिषेधेऽस्येव स्थान्याश्रयणमत आह—**पर्युदासेति** । चिन्त्यमेतत् । 'वाक्' 'वाक्' इत्यादाववसाने द्वित्वानापत्तेः । 'हली'त्येव वक्तुं युक्तत्वाच्चेत्याहुः । तस्मादजिभन्नस्याश्रयणम्, नत्वच इति वक्तुं युक्तम् । वागित्यादावजभिन्नो वर्णाऽभाव एवेति न दोषः । **यङ एवेति** । एवं सति पक्षद्वयेपि वरे ग्रहणं न कार्यमित्यत्र तत्करणकथनं चिन्त्यमेव स्यात् । किं च तार्किकप्रत्ययत्वमादायापि प्रवृत्तिज्ञापनाय तदावश्यकमिति चिन्त्यमितिभावः । वरेयलोपेत्येकमेव निमित्तमित्यभिमानेन भाष्यमित्यन्ये ।

क्सस्येति । क्सस्याचीति क्सलोपे कृतेपि लुग्वक्तव्य इति वार्तिकार्थः । पक्षान्तरे तु क्सलोपेनैव सिद्धमित्यभिमानः । तत्राप्यवश्यं लुग्वक्तव्य इत्याह—**अदुह्वहीति** ।

भाष्ये—**घ्नन्तीत्यादि** । 'गमहने'त्यनेनाऽल्लोपः । घत्वं—'हो हन्ते'रित्यनेन ।

\+ ८ । २ । ८६ × १ । १ । ५८ * क्सस्याचि ७ । ३ । ७२; झलो झलि ८ । २ । २६ † ६ । ४ । ९८; ७ । ३ । ५४

ग्रहणेषु स्थानिवदितिचेज्जग्ध्यादिष्वादेशप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिष्वादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। निराद्य समाद्य‡। 'अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति' [२ । ४ । ३६] इत्यदो जग्धिभावः प्राप्नोति।

यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्वप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

यणादेशे+ युलोपेत्वानुनासिकात्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः।

यलोप—वाय्वोः अध्वर्य्वोः। 'लोपो व्योर्वलि' [६ । १ । ६६] इति यलोपः प्राप्नोति।

उलोप—अकुर्वि आशाम् अकुर्व्याशाम्। 'नित्यं करोतेः' 'ये च' [६ । ४ । १०८; १०९] इत्युकारलोपः प्राप्नोति।

ईत्व—अलुनि आशाम् अलुन्याशाम्। 'ई हल्यघोः' [६ । ४ । ११३] इतीत्वं प्राप्नोति।

अनुनासिकात्व—अजज्ञि आशाम् अजज्ञ्याशाम्। 'ये विभाषा' [६ । ४ । ४३] इत्यनुनासिकात्वं प्राप्नोति।

रायात्वप्रतिषेधश्च ॥ २६ ॥

रायात्वस्य[1] च प्रतिषेधो वक्तव्यः। रायि आशाम् 'राय्याशाम्'। 'रायो हलि' [७ । २ । ८५] इत्यात्वं प्राप्नोति।

प्र०—**निराद्येति**। आदयतेर्णिलोपे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाददिरेवायमिति जग्धिः प्राप्नोति। न च जग्धौ णिराश्रितः। आदिग्रहणाद्धात्यादिति वधादेशप्रसङ्गः।

यणादेश इति। बहिरङ्गपरिभाषानाश्रयणेनैतदुच्यते। **अजज्ञीति**। 'जन जनने' इत्यस्माद्व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम्। 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्माद्वा श्यनश्छान्दसत्वात् श्लुः।

उ०—भाष्ये **जग्ध्यादिष्वादेशस्येति**। जग्ध्यादिषु विषयेषु आदेशस्याऽर्थात्तद्रूपस्येत्यर्थः। **एकदेशविकृतस्येति**। अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धौ कृतायां णिलोप इति आदित्यस्याऽनादिष्टादचः पूर्वत्वमस्त्येव। **एयल्लोपाविति** तु णिच्स्थानिकवृद्ध्यादेर्बाधकम्। उक्तरीत्या वा तस्य तत्त्वम्।

वार्त्तिके **युलोपेति**। यकारोकारयोर्लोप इत्यर्थः। 'अकुर्व्याशा'मित्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षे परस्य यणादेशे तत्तत्कार्यप्राप्तिरिति बोध्यम्। **बहिरङ्गेति**। 'वाय्वो'रित्यत्र यथाऽस्य न प्राप्तिस्तथोक्तम्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। **आत्मनेपदमिति**। 'इ'डिति शेषः।

---

‡ णेरनिटि ६ । ४ । ५१   + इको यणचि ६ । १ । ७७   १—'राय आत्वस्य' पाठान्तरम्।

दीर्घे यलोपप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे, तद्वान् सौर्यी हिमवानिति सौ इन्नाश्रये दीर्घत्वे कृते* सूर्यतिष्येति यलोपः प्राप्नोति† ।

अतो दीर्घे यलोपवचनम् ॥ २८ ॥

अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः । गार्गीभ्यां वात्साभ्याम् । दीर्घे कृते‡ 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' [६ । ४ । १५१] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

नैष दोषः । आश्रीयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति ।

सर्वेषामेष परिहारः । उक्तं विधिग्रहणस्य प्रयोजनं—विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रीयमाणायामपि प्रकृताविति+ ।

अथवा पुनरस्त्वविशेषेण स्थानिवदिति । ननु चोक्तम् 'अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः' 'द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे' 'क्सलोपे लुग्वचनं' 'हन्तेर्घत्व'मिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते—'अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधि'रिति । उक्तमेतत्—'न वा संयोगस्याऽपूर्वविधित्वा'दिति ।

यदप्युच्यते–'द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः' इति । उच्यन्ते न्यास एव । 'क्सलोपे लुग्वचन'मिति । क्रियते न्यास एव ।

प्र०—**सौर्यीति** । 'तेनैकदि'गित्यण् । ततो मत्वर्थीय इनिः । 'सौर्ये' इत्यत्र तु यलोपो न प्राप्नोति । 'यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेध' इति वचनात् । 'सूर्यमत्स्ययोङ्याँ'मिति परिगणनानाश्रयेणैतदुच्यते ।

गार्गीभ्यामिति । 'गोत्रस्त्रिया' इति णः । 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वि'त्यण् वा । 'अनाती'ति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण चोद्यम् ।

पर्युदासाश्रयेण सदृशतद्धिताश्रयेण तु परिहारः ।

सर्वेषामिति । आश्रीयमाणायां प्रकृतावित्यस्मिन्नेव पक्षे आश्रीयमाणे विधिग्रहणादधिकाद्यतनात्स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थातिसिध्यन्तीति भावः । अत एव पक्षान्तरोपन्यासः—**अथवेति** ।

उ०—नन्वणन्तं सौर्ये इत्येवोदाह्रियतामत आह—**सौर्ये इत्यत्रेति** । '**यस्ये**'**त्यादाविति** । आदिना 'सूर्यतिष्ये'ति यलोपः । **श्यां**—शीप्रत्यये । अल्लोपस्याऽसिद्धत्वं तु न, व्याश्रयत्वात् ।

गार्गीभ्यामित्यत्र गार्ग्य अ भ्यामिति स्थिते पूर्वं **सुपि** चेति दीर्घे यलोपाऽप्राप्तिरिति बोध्यम् ।

पर्युदासाश्रयेण त्विति । आद्भिन्नत्वेन प्रकृत्याश्रयणात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या आद्भिन्नत्वसत्त्वेन यलोप इति भावः ।

---

* सौ च ६ । ४ । १३   १—'ईति लोपः' पाठान्तरम् ।   † ६ । ४ । १४६

‡ सुपि च ७ । ३ । १०२   + अस्मिन्नेव सूत्रे विधिग्रहणप्रकरणे ।

'हन्तेर्घत्व'मिति । सप्तमे परिहारं वक्ष्यति × ॥ ५७ ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वार-दीर्घजश्चर्विधिषु ॥ १ । १ । ५८ ॥

'पदान्तविधिं प्रति न स्थानिव'दित्युच्यते, तत्र वेतस्वानिति रुः प्राप्नोति* । नैष दोषः । भसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति—'तसौ मत्वर्थे' [१ । ४ । १९] इति । अकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति, पदसंज्ञां प्रति सकारान्तम् । ननु चैवं विज्ञायते—यः

प्र०—न वा संयोगस्येति । संयोगसंज्ञायाः समुदायाश्रयत्वादपूर्वविधित्वम् । उच्यन्त इति । अत एव लिङ्गादविशेषेण स्थानिवद्भावः । क्रियत इति । अदुहृद्यर्थमवश्यकर्तव्यमेवेति भावः । सप्तम इति । श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते, स्थानिवद्भावकृतं तु व्यवधानं वचनसामर्थ्यादविघातकम् ॥ ५७ ॥

न पदान्त । वेतस्वानिति । भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते । वेतस्शब्दात्—कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुबिति ड्मतुपि टिलोपे कृते स्वादौ पूर्वपदमिति पदसंज्ञायां सकारःपदान्तत्वं प्रतिपद्यत इति पदान्तताया विधीयमानत्वात्स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वप्रसङ्गः । तसौ मत्वर्थ इति । तदस्मिन्नस्तीत्यत्रैवार्थे ड्मतुप्, न निवृत्तादिषु, अनभिधानादित्येतदाश्रित्यैतदुच्यते । अकारान्त-

---

उ०—संयोगसंज्ञाया इति । अस्याशय उक्तः । वस्तुतः प्लुतस्य त्रैपादिकत्वात् 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दित्यनेनापि इदं सुसाधम् । अत एव लिङ्गादिति । न च पुत्रमासमन्तादत्तुं शीलं यस्याः 'पुत्रादिनी'त्यादौ स्थानिवत्त्वान्नादिनीत्यस्याऽप्रवृत्तौ द्वित्वं प्राप्नोति, तद्वारणाय द्विर्वचनग्रहणं कथमभावातिदेशे ज्ञापकमिति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन तस्यानभिधानात्, शीघ्रोपस्थितिकत्वेनाङ्रहिताऽऽदिनीशब्दस्यैव तत्र ग्रहणाच्चेति दिक् ॥ ५७ ॥

न पदान्तद्वि । ननु स्थानिवत्त्वनिषेधं विना सस्य पदान्तत्वेनाऽसिद्धेस्तस्य रुत्वसंपादके पदत्वे स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वात् सान्तस्य पदत्वाऽभावेन कथमत्र रुत्वप्राप्तिरत आह—भावेति । पदान्तेति च भावप्रधानो निर्देश इत्यपि बोध्यम् । इदं चिन्त्यम् । द्विर्वचनादिसाहचर्येण पदान्तपदार्थस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहणौचित्यात् । भाष्यं त्वेवं व्याख्येयं—रुत्वस्य पदचरमावयवत्वेन तत्र कर्त्तव्ये, तन्निष्पादकपदत्वे च कर्तव्ये भावसाधनविधिशब्दाश्रयणे टिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि पदसंज्ञा न पदचरमावयवो, नापि पदान्तस्थाने विधिः, तथापि तस्याः कार्यार्थत्वात्कार्यस्य च रुत्वस्य तत्त्वान्न दोषः । पदचरमावयवसाधकस्यापि तत्त्वेन ग्रहणमित्याशयः । सिद्धान्त्येकदेश्याह भसंज्ञाऽत्रेति । भत्वे प्राप्तस्थानिवद्भावस्यापि सान्तनिष्ठपदत्वाऽप्रतिबन्धद्वारा रुत्वसंपादकत्वेन भत्वस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात्तत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेध इति सान्तनिष्ठभत्वेन तन्निष्ठपदत्वबाध इति भावः । 'न पदान्त'सूत्रदृष्ट्या त्रिपादी तु नासिद्धा,जशादिग्रहणात् । कैयटोक्तरीत्या पूर्वपक्षयोजनेऽस्यायं भावः—भत्वे स्थानिवद्भावस्य सकारनिष्ठपदान्तत्वसंपादकतया परम्परया भसंज्ञाया अपि पदान्तत्वसंपादकत्वेन पदान्तत्वमिति तस्यापि निषेध इति समानावधिकत्वाद्भत्वेन

× सिद्धं तूपधालोप इति वचनात् ७ । ३ । ५४ सूत्रे ५ वार्त्तिकम् ।

* ४ । २ । ८७; ६ । ४ । १४३; १ । ४ । १७; ८ । २ । ६६

संप्रति पदान्त इति । कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एतदेवं स्यात् । अयं च विधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः—विधीयते विधिरिति । अस्ति च भावसाधनो—विधानं विधिरिति । तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एष दोषो भवति । इह च—ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै धकारस्य जश्त्वं प्राप्नोति† ।

प्र०—मिति । भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाऽभावात्सकारान्तत्वाऽभावान्नास्ति भसंज्ञा । पदान्तत्वे तु विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधात् सकारान्तस्य पदत्वाद्रुत्वप्रसङ्गः । ननु चेति । स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना यः सिद्धः पदान्तः, तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । यथा—कौ स्तः कानि सन्तीति । इह तु सकारः स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना पदान्तत्वेनाऽसिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्यपदान्तत्वात्सकारस्य रुत्वाऽभावः । ब्रह्मबन्ध्वेति । ब्रह्मबन्धुशब्दादूङ् । ऊङन्ूङोरेकादेश आदिवद्भावादूङ्ग्रहणेन गृह्यत इति तस्मिन् स्वादिष्विति पदसंज्ञायां धकारस्य पदान्तता विधेयेति स्थानिवत्त्वाऽनिषेधाज्जश्त्वं स्यात् । भसंज्ञां तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वादुकारान्तमेतदिति भिन्नावधिकत्वाद्भपदसंज्ञयोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः । यणादेशोच्चारणं चाऽतन्त्रम् । एकादेशस्यैवोदाहरणत्वात् ।

उ०—पदत्वबाध इति । एवं च परम्परया पदान्तत्वसंपादकस्यापि पदान्तविधिशब्देन ग्रहणे मदुक्तरीत्यैव पूर्वपक्षयोजनाऽप्युचिता । ननु ड्मतुपोऽर्थान्तरेऽपि विधानात्कथं सर्वत्र भत्वमत आह—**अनभिधानादिति** । मतुशब्देन प्रसिद्धत्वान्मतुप एव ग्रहणमिति भावः । तत्र पूर्वपक्ष्याह—**अकारान्तमेतदिति** । साक्षात्परम्परया वा पदान्तकार्यप्रतिबन्धकस्य प्रापकस्य वा निषेधे पदान्तपदे उपस्थितपदत्वद्वारिकैव नान्यद्वारिकेतिभत्वे न निषेध इति सान्तत्वाऽभावात्तदप्राप्तिरिति भावः । सिद्धान्त्येकदेश्याह—**ननुचेति** । अत्र पदस्योद्देश्यतयैतत्साध्यपदत्ववत्समुदायान्त्यकार्ये नायं निषेध इति पदत्वेऽपि स्थानिवत्त्वात् सान्तस्य पदत्वाऽभावेन रुत्वाऽभावः सिद्ध इति भावः । तत्र किमपेक्षया संप्रतीत्यत आह—**स्थानिवत्त्वनिषेधादिति** । एतत्साध्यपदत्ववतोऽत्रोद्देश्यत्वाऽसम्भवः । भावसाधनेऽपि विधेयस्य पदचरमावयवत्वं स्थानिद्वारैव वाच्यमिति स्थानिनः स्थानिवद्भावेन तत्त्वाऽभावे विधेयस्य सुतरां तदभाव इति भावः । स्थानिवत्त्वनिषेधं विना यः पदत्वेन सिद्धस्तस्य चरमावयवे कर्त्तव्य इत्यक्षरार्थः । संप्रतिपदशब्देन समस्तेनाऽन्तशब्दस्य षष्ठीतत्पुरुष इति बोध्यम् । यद्यपि **तस्य भाव** इत्यादौ तत्साध्यत्वप्रत्ययान्तादेरप्युद्देश्यता, तथाप्यत्र लक्ष्यानुरोधादेवमर्थकत्वमिति तात्पर्यम् । पूर्वपक्षी उक्तमाशयमजानानः **संप्रतीति** पदान्तस्य विशेषणं मन्यमान आह भाष्ये—**कर्मसाधनस्येति** । संप्रति पदान्तस्य स्थाने विधाविति हि तदाऽर्थः । **तत्र भावसाधनस्येति** । कर्मसाधनत्वे हि द्विर्वचनादिभिः सामानाधिकरण्यं, पदान्तेन वैयधिकरण्यं च स्यात् । भावसाधने पदचरमावयवद्विर्वचनादिकर्मविधाने इत्यर्थः । तत्र हि पदचरमावयवत्वेन सिद्धकर्मके विधाने इति वक्तुमशक्यम्, सिद्धत्वे विधानवैयर्थ्यात । एवं चाकारान्तमेतदिति प्रतीकोक्तयुक्त्या पदस्य एव स्थानिवत्त्वनिषेधःसान्तमेव पदत्वं प्रति, भत्वे तु निषेधाभावादकारान्तं भत्वं प्रतीति स्यादेव रुत्वमिति भावः । **जश्त्वं प्राप्नोतीति** । 'झलां जशोऽन्ते' इत्यस्य पदचरमावयवविधायकत्वात् । जश्ग्रहणं तु 'झलां जश्झशी'ति जश्त्वे तन्निषेधार्थम् । **एकादेशस्यैवेति** । अत एवोभयत आश्रयणे नेत्यनेन वक्ष्यमाणं समाधानं सङ्गच्छते ।

† ४ । १ । ६६; ६ । १ । १०१; १ । ४ । १७; ८ । २ । ३९

अस्ति पुनः किञ्चिद्भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहीतमाहोस्विद्दोषान्तमेव ? अस्तीत्याह । इह—कानि सन्ति यानि सन्ति, कौ स्तः यौ स्त इति योऽसौ पदान्तो यकारो वकारो वा श्रूयेत, स न श्रूयते‡ । षडिकश्चाऽपि सिद्धो भवति+ । वाचिकस्तु न सिध्यति × । अस्तु तर्हि कर्मसाधनः । यदि कर्मसाधनः, षडिको न

प्र०—**कानि सन्तीति** । पक्षद्वयसाधारणमिदं प्रयोजनम् । भावसाधनपक्षेऽपि सिध्यत्येवेति तूपन्यस्तम् । **यकार इति** । यकारवकारौ विधीयमानावेव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्ततया विधानम् ।

इदानीमसाधारणं प्रयोजनमाह—**षडिक इति** । षडङ्गुलिशब्दात् 'बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वे'ति ठचि कृते 'ठाजादावूर्ध्वं'मिति ङ्गुलिशब्दस्य लोपे यस्येति लोपे षषित्ययं शब्दोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सिद्धः पदत्वेनेति पदान्ततया अविधानान्नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तस्य भसंज्ञा । पदसंज्ञा त्वन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण षकारान्तस्येति सिद्धं जश्त्वम् । कर्मसाधने तु षषः षकारः पदान्तत्वेन सिद्ध इति स्थानिवत्त्वनिषेधात्षकारान्तस्यैव भसंज्ञेति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकाराद्बाधनाज्जश्त्वाऽसिद्धिः । **वाचिकस्त्विति** । चकारस्य पदान्तत्वात्कुत्वप्रसङ्गात् । कथं पुन षडिकस्य सिद्धिः, यावतोक्तं—'योऽसौ पदान्तो यकार' इति । तद्वदिहापि डकारस्य पदान्तस्य विधेयत्वात्पदान्ततया विधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः । पूर्वमेव जश्त्वेन डकारस्य निष्पन्नत्वान्नेदानीं विधिरिति भावसाधने षडिकसिद्धिः । कर्मसाधने तु डकारस्य पदान्तत्वेन प्रसिद्धस्य भत्वात्पदत्वनिवृत्तौ षकाररूपापत्तिर्विधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधात्तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वनिवृत्तौ षडिकाऽसिद्धिः । न च भावसाधने षकारापत्तिर्भाव्येति शक्यते वक्तुम्, तस्या अपदान्त-

उ०—सिद्धान्त्येकदेश्याह—**अस्ति पुनरिति** । पूर्वपक्ष्याह—**इह कानीति** । इह पदान्त एव यकारादिर्विधेय इति भावसाधनेऽपि सिध्यतीति भावः । **असाधारणमिति** । भावसाधनपक्षमात्रसाध्यमित्यर्थः । भाष्ये—**षडिकश्चापीति** । अत्रैकादेशाल्लोपान्तसपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतयाऽसिद्धत्वेन जश्त्वाऽप्रवृत्तिः, तदनन्तरं त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसक्तिस्तत्र कर्मसाधने 'यस्ये'ति लोपे इकिनिमित्तभत्वेन समासान्तर्वर्तिविभक्तिनिमित्तकपदत्वस्यापि निवृत्तेः षडिकाऽसिद्धिः । न च भत्वे स्थानिवत्त्वमल्लोपस्येति न समानावधिकत्वं भत्वपदत्वयोरिति वाच्यम् । साक्षात्परम्परया वा पदान्तस्थानिकविधिप्रापकप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्य निषेधेन भत्वेऽपि तन्निषेधात् । पदान्तत्वेन सिद्धस्य विधाविव्यर्थे पदत्वस्य सिद्धत्वेन तद्द्वारकपरम्पराया वक्तुमशक्यत्वेनाऽन्यद्वारिकाया अपि ग्रहणात् । भावसाधनत्वे तूपस्थितपदत्वद्वारिकैव परम्परा गृह्यते इति भत्वे निषेधाऽभावेन स्थानिवत्त्वादकारान्ते भत्वेपि षान्ते पदत्वस्याव्याघातेन न दोष इत्याशयः । कैयटे **पदान्ततायाअविधानादिति** । पदत्वस्याऽविधानेन धर्मविशिष्टत्वेनाऽपि पदान्तस्याऽविधानादिति भावः । **सिद्ध इति** । 'जश्त्वे कार्ये' इति शेषः । सिद्धान्त्येकदेश्याह—**वाचिकस्त्विति** । **चकारस्येति** । वाचिकेऽपि वागाशीर्दत्तशब्दाट्ठचि ठाजादाविति शीर्दत्तशब्दलोपे यस्येति लोपे पूर्वोदाहरणे जश्त्ववदत्रापि कुत्वापत्तिरिति भावः । एवं मदुक्तरीत्या

‡ ६ । ४ । १११; ६ । १ । ७७, ७८　　+ ५ । ३ । ७८; ८३; ६ । ४ । १४८; १ । ४ । १७; ८ । २ । ३६　　× चोः कुः ८ । २ । ३०

सिध्यति । अस्तु तर्हि भावसाधनः । वाचिको न सिध्यति । वाचिकषडिकौ न संवदेते । कर्तव्योऽत्र यत्नः* ।

कथं ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै ? उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति ।

कथं वेतस्वान् ? नैवं विज्ञायते—पदस्यान्तः पदान्तः, [पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः] पदान्तविधिं प्रतीति । कथं तर्हि ? पदे अन्तः पदान्तः, [पदान्तस्य

प्र०—रूपत्वात् । पदान्तत्वे हि जश्त्वं स्यात् । न च जश्त्वविधिनिमित्तस्थानिवत्त्वनिषेधः । यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं विधीयते सग्धिर्बब्धामिति, सोऽस्य विषयः । इह तु पूर्वमेव जश्त्वं कृतं, स्थानिवत्त्वनिषेधात्तु तन्निवृत्तिराशङ्क्यते । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दित्यस्याप्ययमविषयः । नह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किंचित्कार्यं विधेयम् । **कर्तव्योऽत्र यत्न** इति । 'एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य' इति वाचिकः सिद्धः । षडिकस्तु 'षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्' इत्युत्तरपदलोपाऽभावे 'ठजादा'विति लोपे **यस्येति**लोपे च सिद्धः ।

उभयत इति । यस्मात्स्वादिविधिस्तत्स्वादौ पदमिति पूर्वपरोभयाश्रयणम् ।

पदेऽन्त इति । न च ड्मतुप्प्रत्ययः पदम् । एवं षडिके इकप्रत्ययो न पदमिति नास्ति

उ०—भाष्यस्य सामञ्जस्ये **कथं पुन**रित्यादि 'नह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किंचित्कार्यं विधेय'मित्यन्तः कैयटश्छिन्द्यः । स्फुटार्थत्वाच्च न व्याख्यातः । तथाहि—पूर्वमेव डस्य निष्पन्नत्वादित्यसङ्गतं सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतया तदप्राप्तेः । किंच षकाररूपापत्तिर्न शास्त्रीया, पदचरमावयवस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वादित्याद्यूह्यम् । सिद्धान्त्याह—**कर्तव्योऽत्रेति** । पञ्चमे वक्ष्यमाणं* यत्नं दर्शयति—**एकेति** । तथा चाऽज्झलादेशत्वाद्वाचिके भत्वेऽपि न स्थानिवत्त्वमिति भावः एवं च भावसाधनपक्षोऽत्र स्थितः ।

पूर्वपक्ष्याह—**कथं ब्रह्मबन्ध्वेति** । सिद्धान्त्येकदेशी उक्तमपि **यः संप्रति पदान्त** इत्येवंरूपं सिद्धान्तं परेणाऽगृहीतत्वाद्यत्नानुरूपबलिन्यायेनाह—**उभयत इति** । तद्व्याचष्टे—'यस्मात्स्वादिविधि'रिति । अत एवात्र **नैकदेशविकृत**न्यायेन धान्तस्य पदत्वसंभावना, उकान्तादूङ्विधानेनाऽक्तपरिमाणसंज्ञात्वेन दुर्लभत्वात् । **उभयत आश्रयणे** इत्यस्यैकदेशिमतत्वाच्च । एतच्चा**न्तादिव**त्सूत्रे वक्ष्यते ।

पूर्वपक्ष्याह—**कथं वेतस्वानिति** । अथ वेतस्वानित्येवंजातीयकानामेतदनुदाहरणत्वमेवेति बोधयितुं वास्तवं सिद्धान्तमाह—**नैवमिति** । तद्व्याचष्टे—**नच ड्मतुबिति** । एवं ब्रह्मबन्धूशब्दे ऊकारो न पदमिति बोध्यम् । नन्विदमयुक्तं, गतिकारकोपपदानां सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽसुबन्तत्वेन, सुबन्तेन समासे **उत्तरपदत्वे चेति** प्रत्ययलक्षणनिषेधेन चोत्तरस्याऽपदत्वाद्गोच्चेत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाऽवङापत्तेरिति चेत्, न, उत्तरपदस्य कार्यित्वे एव प्रत्यासत्त्या तन्निषेधप्रवृत्तेः । अत्र चेदं भाष्यमपि मानम् । सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासस्य चैतद्विषयेऽनित्यत्वान्न प्रवृत्तिरिति भावः । एवं विग्रहद्वयप्रदर्शनेन 'पदचरमावयवे कर्तव्ये परपदस्थाऽजादेश एव न स्थानिवदि'ति भाष्ये ध्वनितम् । कानि सन्तीत्याद्येवोदाहरणम् । एवं च पूर्वसूत्रे 'अपरविधा'विति

---

* 'षडिके जश्त्व उक्तम्' [५ । ३ । ८४ वा० २] । किमुक्तम् ? 'सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात्' १ । ४ । १८ वा० २] इति । अस्मिन् विषये ५ । ३ । ८४ सूत्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

१—इदं न सर्वेषु पुस्तकेषु ।

विधिः पदान्तविधिः] पदान्तविधिं प्रतीति ।

अथवा यथैवाऽन्यान्यपि पदकार्याण्युपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं च, एवमिदमपि पदकार्यमुपप्लोष्यते । किम् ? भसंज्ञा नाम ।

'वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवती'त्युच्यते । तत्र 'तेऽप्सु यायावरः† प्रवपेत पिण्डान्' । अवर्णलोपविधिं प्रति‡ स्थानिवत्स्यात् । नैष दोषः । नैवं विज्ञा-

प्र०—स्थानिवत्त्वनिषेधः ।

अथवेति । 'यचि भ'मित्यत्र 'तसौ मत्वर्थे'इत्यत्र च पदमिति वर्तते । तेन पदं सद्भंभवतीति लब्धे पदत्वे तन्निबन्धनरुत्वप्रतिबन्धार्था भसंज्ञा तद्विषयत्वात्पदान्तविधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वाद्रुत्वाऽभावः सिद्धः ।

उ०—प्रघट्टकस्थकैयटग्रन्थो, 'भोभगो' इति सूत्रस्थकैयटग्रन्थश्च चिन्त्य एव । एवं षडिक इत्याद्यपि चिन्त्यम्, इकस्य पदत्वाऽभावेऽपि ङ्गुलिशब्दाकारयोर्लोपे तस्य स्थानिवद्भावेन पदत्वात्तस्मिन्नन्तस्य विधिसत्त्वेन दोषादिति दिक् ।

भाष्ये—'पदस्यान्त' इति पूर्वपक्षे पूर्वपक्ष्यभिमते एकपदस्थाजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि न दोष इति प्रौढया प्रतिपादयितुं 'भसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यती'ति स्वोक्तेरेकदेश्याशयमाह—अथवेति । 'यः संप्रति पदान्त' इत्येतत्तु न शब्दमर्यादालभ्यमिति भावः । अस्य पक्षस्य कैयटोक्तव्याख्या चिन्त्या, तावतापि भसंज्ञायाः पदान्तविधित्वानुपपादनात् । किंच यथा कारकाधिकारे कारकं सत्कर्मेति व्याख्यानेन तयोः संज्ञयोः समावेश उक्तस्तथात्रापि स्यात् । न हि भत्वपदत्वयोः समावेश इष्टः । तस्मादेवं व्याख्येयम्—यथा रुत्वजश्त्वादीनां साक्षात्प्रापकः प्रतिबन्धको वा स्थानिवद्भावः प्रतिबध्यते, तथा भसंज्ञाविषयातिदेशस्यापि परम्परया तत्त्वान्निषेध इति । यथैवान्यानि पदकार्याणि—पदचरमावयवकार्याणि रुत्वजश्त्वादीनि, तत्प्रापकपदसंज्ञारूपं चात्र सूत्रे उपप्लवन्ते—पदान्तविधिशब्देन गृह्यन्ते । पदचरमावयवप्रापकाद्यपि तत्त्वेन गृह्यते । एवमिदमपि—भसंज्ञारूपमपि पदकार्यं परम्परया पदचरमावयवप्रापकं प्रतिबन्धकं वा पदचरमावयवत्वेन गृह्यते इत्यर्थः ।

अयं भावः—यथा पदान्तपदे उपस्थितत्वात्पदत्वद्वारिका परम्परा गृह्यते तथा पदत्वबाधकतया भत्वस्यापि प्रत्यासन्नत्वेन तद्द्वारापि पदचरमावयवविषयस्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति । षडिके तु षषष्ठाजादिवचनात्सिद्ध'मिति द्वितीयादच ऊर्ध्वं लोपविधायकवचनप्रामाण्यात्तद्विषये न भत्वद्वारा पदचरमावयवसंपादकस्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति न दोषः । वाचिके त्वेवं न दोषः, उत्तरपदलोपविधानात् । पञ्चमे चेदमुपपादयिष्यते । एवं चामलकी-तटी-सरसीत्यादौ जश्त्वादिप्रसक्तिरेव नेति बोध्यम् । यद्यपि पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधोऽत्र प्राप्नोति तथापि विधिशब्दो भावसाधनोऽन्तशब्दश्चरमावयववाचीत्यादिसिद्धान्तान्बोधयितुं पूर्वत्रासिद्धेइत्यादावपि साक्षात्परम्परया प्रापकप्रतिबन्धकस्य निषेध इत्यादि बोधयितुं पदेऽन्त इति सप्तमीसमासेन वेतस्वानित्यादौ न पदान्तेति निषेधवारणेन पूर्वत्रासिद्धे नेत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैव ग्रहणम् । एवं जश्पदेनेति बोधयितुं चायमुपक्षेप इति बोध्यम् ।

भाष्ये—अवर्णलोपविधिमिति । आतोलोप इटिचे'त्येतं प्रतीत्यर्थः । एवं च वरेयलोपग्रहणे

† यश्च यङः ३ । २ । १७६; अतो लोपः ६ । ४ । ४८; लोपो व्योर्वलि ६ । १ । ६६

‡ आतो लोप इटि च ६ । ४ । ६४

यते—वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवती'ति । कथं तर्हि ? वरेऽयलोपविधिं प्रतीति । किमिदमयलोपविधिं प्रतीति । अवर्णलोपविधिं प्रति, यलोपविधिं च प्रतीति ।

अथवा योगविभागः करिष्यते—'वरे लुप्तं न स्थानिवत्' । ततो 'यलोपविधिं प्रति न स्थानिव'दिति ।

यलोपे किमुदाहरणम् ? कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति+ । नैतदस्ति । क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सौरी × बलाका । नैतदस्ति । उपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवत् ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आदित्यः* । नैतदस्ति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ।

इदं तर्हि—कण्डूतिः वल्गूतिः+ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कण्डूया वल्गूयेति भवितव्यम् ।

प्र०—कण्डूयतेरिति । क्यजन्तात् क्विप् । यगन्तात्तु क्विन्न भवति । उक्तं हि भाष्ये—'न तेभ्यः किब् दृश्यत' इति ।

सौरीति । एकोऽप्यकारलोपो द्वितीय ईकारे, तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारस्योपधात्वं न स्यात् । स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वादणि लोपस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वाद्यकारस्य उपधात्वाल्लोपः सिध्यति ।

आदित्य इति । अदितेः सास्य देवतेत्यत्रार्थे ण्यस्ततो भवादावर्थे द्वितीयो ण्यः । हलो यमां यमी'ति लोप इष्यते । स च स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिध्यति ।

उ०—क्वनेऽपि यायावर इत्यस्यासिद्धिरिति शङ्का । यातिरित्यस्याऽत्रासिद्धेः सिद्धान्तमाह—अथवेति ।

यलोपे किमिति । यायावरे यलोपस्य वरे इत्यनेनैव सिद्धत्वात्प्रश्नः । कैयटे उक्तंहीति । 'कण्ड्वादिभ्यो य'गित्यत्र भाष्ये । क्वौ लुप्तमिति । यद्यप्यप्रत्ययशब्देन विजप्युच्यते, तथापि तस्य क्वाचित्कत्वान्न दोषः । क्विग्रहणं विचोऽप्युपलक्षणमित्यन्ये ।

उपधात्वविधिं प्रतीति । 'प्रत्ययविधा'वित्यनाश्रित्येदम् । तत इति । आदित्यशब्दादित्यर्थः । अदितेरपत्यण्यान्ताद्देवतार्थे ण्य इति तु नोक्तम् । 'आपत्यस्ये'त्यस्य प्राप्त्या 'पूर्वत्रासिद्ध' इत्युत्तरग्रन्थाऽसङ्गतेः । तस्मादेतत्खण्डनमेतदज्ञानेनैवेति बोध्यम् ।

+ ६ । ४ । ४८; ६ । १ । ६६ × ६ । ४ । १४८; १४६

* ४ । २ । २४; ४ । ३ । ५३; ८ । ४ । ६४ १—'अ प्रत्ययात्' इत्यनेन क्तिनो बाधात् ।

इदं तर्हि—कण्डूयतेः क्विप् । ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः ।

प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्भवतीति वक्तव्यम् ।

स्वर—आकर्षिकः, चिकीर्षकः, जिहीर्षकः† । यो ह्यन्य आदेशः, स्थानिवदेवासौ भवति—पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः‡ । स्वर ।

दीर्घ—प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने+ । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति—

प्र०—ब्राह्मणकण्डूतिरिति । षष्ठीसमासः । कर्मधारये कण्डूतिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः ।

आकर्षिक इति । चरत्यर्थे आकर्षात् ष्ठलिति ष्ठल् । यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वात्ककाराकारस्योदात्तत्वं न स्यात् । 'कारक' इत्यादौ च 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव'दिति व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वादनन्तरस्य च स्वरभाजः संभवादन्यव्यवधाने न स्यात् । यत्र तु व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते, तत्राप्यवध्यवधिमतोरानन्तर्याऽसंभवादन्तरालस्थानसतोऽप्यर्थाननादृत्य व्यवहारः । यत्र त्वानन्तर्यसंभवस्तत्र व्यवहितं नैवाश्रीयते । ष्ठलो लित्करणाद्व्यवधानेऽपि भविष्यतीति चेत् । आकारस्यापि पक्षे स्यादिति स्थानिवत्त्वनिषेधः ।

प्रतिदीव्नेति । रेफवकारान्तस्य भस्य 'न भकुर्छुरा'मिति दीर्घत्वनिषेध इत्यत्र न

उ०—**कण्डूतिशब्दस्येति** । विशेषणत्वादित्यर्थः । न चात्राऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् यणवा स्यादिति वाच्यम् । जाते तत्रोठा.सिद्धेः । ऊठि तु न स्थानिवत्त्वमनादिष्टादचः पूर्वत्वाऽभावात् । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्स्थानिद्वारकं तदाश्रयणं काचित्कमित्याहुः ।

ननु लितीति वचनसामर्थ्यात्स्यादेवेत्यत आह—**कारक इतीति** । अत्र वचनं सावकाशमिति भावः । **स्वरविधाविति** । हल्स्वरप्राप्तेः सत्त्वादिति भावः । **अन्यव्यवधाने इति** । अज्व्यवधाने इत्यर्थः । 'अज्व्यवे'तिवापाठः । लुप्ततया तदनुच्चारणेन तदाश्रयस्यापादयितुमशक्यत्वात्तस्य स्यादिति नापादितम्, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च । ननु लितीत्यत्र प्रत्ययात्पूर्वमित्यनुवृत्तेः पूर्वग्रहणस्य सत्त्वान्निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितिः । पूर्वशब्दश्च व्यवहितेऽपीति न दोषोऽत आह—**यत्र त्विति** । तत्राप्यव्यवधानारोपेणैव प्रयोगः । पूर्वादीनां चाऽव्यवहिते एव शक्तिरिति भावः । **यत्रत्विति** । मुख्ये संभवति आरोपितग्रहणे मानाऽभाव इति भावः । परंत्विदं चिन्त्यम् । तस्मिन्निति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणात् । तस्मात् उत्तरांशविकलपरिभाषोपस्थितेः प्रत्ययः परश्चेत्यादौ दृष्टत्वादत्राप्युपस्थितिरिति तत्त्वम् । **पक्षे स्यादिति** । 'अनुदात्तं पद'मिति वचनात्पक्षे इत्युक्तम् । 'चिकीर्षक'इत्याद्यर्थमावश्यकेन निषेधेनैव सिद्धेर्लित्त्वसामर्थ्यमेव कथमिति चिन्त्यम् । भाष्ये—**पञ्चारत्न्य इति** । अन्तरङ्गत्वेनापीदं सिद्धम् । बहुखट्वक इत्युदाहरणम् । अत्र कपि 'आपोऽन्यतरस्या'मिति ह्रस्वत्वे तस्य स्थानिवत्त्वाद्ध्रस्वान्तेऽन्त्यादिति स्वरो न भवति ।

'प्रतिदीव्ने'त्यत्र बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वमल्लोपस्येति न शङ्क्यं, त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेः । वाय्वोरित्यत्रापि

---

† ४ । ४ । ६; ३ । १ । १३३; ६ । ४ । १४८; ४८; ६ । १ । १६३

‡ ६ । १ । ७७; ६ । २ । २६ + अल्लोपोऽनः ६ । ४ । १३४; हलि च ८ । २ । ७७

क्रियोः गिर्योः ×। दीर्घ।

यलोप—ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः। यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति—वाय्वोरध्वर्य्वोरिति। [यलोप]।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम्। इह हि लोपोऽपि प्रकृतः, आदेशोऽपि, विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते, दीर्घादयोऽपि निर्दिश्यन्ते। केवलं तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यं—'स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिव'दिति। आनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धः शक्यते कर्तुम्, न चैतान्यानुपूर्व्येण सन्निविष्टानि। अनानुपूर्व्येणापि सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। तद्यथा—'अनड्वाहमुदहारि ! या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि ! साचीनमभिधावन्तमद्राक्षी'रिति। तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति—उदहारि भगिनि ! या त्वं कुम्भं हरसि शिरसा, अनड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति।

प्र०—प्रवर्तते।

इह हि लोपोऽपीति। प्रकृतः—प्रस्तुतः। आनुपूर्व्येणेति। तत्र पदार्थानां समन्वयाऽवगमात्। इह तु लोपो यशब्देन संबद्धः, सकृच्च श्रुतो, द्विधा चास्योपयोग इष्यते, स्वरदीर्घयलोपाश्च विक्षिप्ताः कथं समुचीयन्तामिति भावः। अनानुपूर्व्येणापीति। लोपशब्द आवर्तते। तत्र लोपाऽजादेश इति विज्ञायते। तत्र द्विर्वचनविधौ लोपाजादेशस्याऽसम्भवात्सवर्णादिविधौ तु तस्यैव संभवान्न तत्रादेशस्य लोपो विशेषणम्। पदान्ते तु यद्यपि संभवव्यभिचारौ स्तस्तानि सन्ति कानि सन्तीति, तथापि 'न पदान्ते'ति योगविभागात्तद्विधौ लोपो न विशेषणमिति पारिशेष्यात् 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिव'दिति विज्ञायते। स्मृतिशास्त्रत्वाचास्य एतावन्तोऽर्थाः संनिहिता इत्येतावत्प्रतीयते। ग्रहणकवाक्यात्तु लक्ष्यसंस्कारकं प्रक्रियावाक्यमुपप्लवत इति सिद्धमिष्टम्। अनड्वाहमिति। पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति यथेष्टमत्राभिसंबन्धः।

उ०—यथा न सा, तथोक्तम्। रेफेति। अत्र तु नान्तं भमिति भावः।

न सूत्रान्तरवृत्तित्वं प्रकृतत्वमित्याह—प्रस्तुत इति पदान्तरेणाऽव्यवधानरूपासत्तिरानुपूर्व्यम्। विक्षिप्ताः—विभिन्नदेशस्थाः। भाष्ये 'यथेष्टं संबन्धः—इष्टवाक्यार्थबोधजनकत्वरूपः। असंभवादिति। चक्नतुः, जग्मतुरित्यादौ संभवाच्चिन्त्यमिदम्। पारिशेष्यादिति। व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम्। एतावदिति। पूर्वोक्तो नियमोऽपीत्यर्थः। ननु सूत्रस्यैकत्वात्तावन्मात्रविषये तादृशो वाक्यार्थो दुर्वच इत्यत आह—ग्रहणकवाक्यात्त्विति। पाठक्रमादिति। आर्थक्रमो नाम राजपुरप्रवेशन्यायेन स्वस्याकाङ्क्षितार्थान्वयक्रमः। एवं च कल्पितासन्नवाक्याद्बोधविषये तात्पर्यं नियामकमिति भावः। भाष्यात्तु आसत्त्यभावेऽपि पदार्थोपस्थितौ आकाङ्क्षावशाद्व्युत्पत्त्यनुसारेणान्वयबोध इति लभ्यते। 'साचीन'मित्यस्य तिर्यग्गच्छन्तमित्यर्थः।

× इको यणचि ६। १। ७७

क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम् ॥ २ ॥

क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

क्वौ किमुदाहरणम् ? कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति । नैतदस्ति यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् ।

इदं तर्हि—पिपठिषतेरप्रत्ययः—पिपठीः* । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् ।

इदं तर्हि—लावयतेर्लौः, पावयतेः पौः† । नैतदस्ति । अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति ।

इदं तर्हि—लवमाचष्टे लवयति । लवयतेरप्रत्यये—लौः पौः । स्थानिवद्भा-

---

प्र०—लौरिति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूठ् न स्यात् । अकृत्वेति । 'णयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्ध'मिति णिलोपस्ततो वृद्धिः । आवादेशस्तु वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति । यथा गोहितमित्यवादेशः । एतच्चाऽन्तरङ्गत्वमनाश्रित्योक्तम् । तत्र त्वाश्रितेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधाऽभावः ।

लवमाचष्ट इति । 'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिव'दित्यस्यार्थस्य—प्रदर्शनायेदमुदाहृतम् ।

उ०—क्विलुगिति वार्त्तिके क्वावित्यत्र विधाविति तदध्याह्रियते । तेन क्विनिमित्तविधावित्यर्थः । आवृत्त्या क्वावित्यादेशेनापि संबध्यते । क्विनिमित्तादेश इत्यर्थस्तदेतदर्थतः पठ्यते—क्वौ लुप्तमिति इदं च क्वाचित्कमिति वक्ष्यते । एवं लुग्रूपे—आदेशे, उपधात्वप्रयुक्ते कार्ये, चङ्परह्रस्वे, कुत्वे च स्थानिवत्त्वं नेत्यर्थः ।

भाष्ये—क्वावित्यस्य क्वौ लुप्तमित्यर्थे उदाहरणम् । 'कण्डू'रिति क्यजन्तात् क्विप् । अत्र यण् न, यलोपश्च भवतीति भावः । तत्राऽन्त्यं खण्डयति—यलोपेति ।

पिपठीरिति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन रेफान्तस्याऽपदत्वाद्दीर्घो न स्यादिति भावः । अत्र रुत्वमप्येतदधीनमेव ।

लावयतेरिति । ण्यन्तलूधातोरित्यर्थः । ऊठेति । क्वौ वान्तस्यानङ्गत्वादितिभावः । ऊठि 'एत्येधती'ति वृद्धिः । वर्णाश्रयत्वादिति । 'अचः परस्मिन्नि'ति स्थानिवत्त्वं तु न, वृद्धेरनादिष्टादचः पूर्वत्वाऽभावात् । तत्र त्विति । कारक इत्यादौ णिस्थानिकवृद्धिविषये स चरितार्थः, तथैव चातो लोप इति सूत्रभाष्ये स व्याख्यात इति भावः । परे तु षत्वतुकोरिति ज्ञापकादनित्यत्वेनान्तरङ्गत्वमनाश्रित्य 'क्वौलुप्त'मिति न कार्यम्, नित्यत्वाच्च पूर्वं णिलोपः । वृद्धिस्त्वकृते णिलोपे उपदेशेन, कृते त्वतिदेशेनेत्यनित्येति पूर्वपक्ष्याशयमाहुः ।

देवयतेरिति । ण्यन्तदिवेरित्यर्थः । नन्वत्रोठ् 'क्वौ विधि'मित्येव सिद्धः । न चोकारस्य वृद्धिः स्याण्णेः स्थानिवत्त्वादिति वाच्यम् । ऊठ आदिष्टादचः पूर्वत्वादिति नेदमसाधारणमुदाहरणमिति चेन्न । सखीयतेः सख्युरिति ख्यत्यात्सूत्रभाष्योक्तं, गोमत्यतेर्गोमानिति उगिदचामिति सूत्रभाष्योक्तं, ण्यन्तपदेः पात् पादिति येन

---

* ६ । ४ । ४८; ८ । २ । ६६; ७६　　　† ६ । ४ । ५१; १६; ६ । १ । ८६

वाण्णोरूण्न प्राप्नोति । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति भवति ।

एवमपि न सिध्यति । कथम् ? क्वौ णिलोपो, णावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादूण् न प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । कथं तर्हि ? क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति ।

लुकि किमुदाहरणम् ? बिम्बम् बदरम्‡ । नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम्+ ।

इदं तर्हि—आमलकम्× । नैतदस्ति[१] । वक्ष्यत्येतत्—'फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वा'दिति* ।

प्र०—इदं तु क्वौ लुप्तस्योदाहरणं देवयतेर्द्यूरिति ।

बिम्बमिति । बिम्बीबदरीशब्दाभ्यां ङीषन्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यत्र, तस्य फले लुक्, लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुकि तस्य स्थानिवद्भावाद्यस्येति लोपः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते । तद्धितस्य स्थानिनः परत्वाल्लुकोऽपि परत्वाश्रयणात् परनिमित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुक आश्रीयते । अन्यथा अभावेन पौर्वापर्याऽभावात्कुतः परनिमित्तकत्वम् । अथवा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति । पुंवद्भावेनेति । 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावः । अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाश्रीयते इत्येवमुक्तम् । तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः ।

आमलकमिति । वृद्धत्वान्मयटो विधानाद्भुत्वाऽभावः । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । बिम्बबदराऽमलकादयो न यौगिकाः शब्दाः । किं तर्हि, विशिष्टफलजातिवाचिन इत्यर्थः ।

उ०—विधिरिति सूत्रभाष्योक्तं, कण्डूः पिपठीरित्यादौ यणभावरुत्वयोः सिद्धिश्च तस्याऽसाधारणमुदाहरणम् । स्थानिद्वारकेनाऽदिष्टादचः पूर्वत्वे तु इदमप्युदाहरणमिति बोध्यम् ।

नैवं विज्ञायते क्वौलुप्तमिति । नैवमेवविज्ञायते किं त्विदमपि क्वाचित्कं लक्ष्यसिद्धये आश्रयणीयमिति भावः ।

तदाश्रये इति । 'वृक्षजातिः स्त्रिया'मिति लिङ्गानुशासनाद्वृक्षे स्त्रीलिङ्गत्वं, फले च नपुंसकत्वमिति भावः । वस्तुत आम्र इत्यादौ लिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारादेतद्भाष्यप्रामाण्याच्च बिम्बबदराऽमलका वृक्षेऽपि त्रिलिङ्गा इत्याहु ।

किंतर्हीति । यौगिकत्वे हि वृक्षसंबन्धात् फले न पुनः फलसंबन्धाद्वृक्षे इत्यत्र विनिगमनासंभवादिति भावः । विशिष्टेति । विजातीयेत्यर्थः ।

---

‡ अनुदात्तादेश्च ४ । ३ । १४० ; फले लुक् ४ । ३ । १६३; लुक् तद्धितलुकि १ । २ । ४९

\+ भस्याढे तद्धिते ६ । ३ । ३५ वा० ११ × ४ । ३ । १४४ १–'एतदपि नास्ति' पाठान्तरम् । * ४ । ३ । १६३ वा० १

इदं तर्हि—पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः दशपटुरिति† । ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम् । कथं पुंवद्भावः ? 'भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवती'ति । भस्येत्युच्यते, यजादौ च भं भवति‡, न चात्र यजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन यजादिः । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एवं तर्हि—'ठक्छसोश्चे'त्येवं भविष्यति+ । ठक्छसोश्चेत्युच्यते, न चात्र ठक्छसौ पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । 'न लुमता तस्मिन्नि'ति × प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ।

न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीतप्रत्ययः, क्रीताद्यर्था एव वा तद्धिताः । किं तर्हि ?

प्र०—पञ्चभिरिति । 'आर्हा'दिति ठक् । 'तस्याध्यर्द्धपूर्वे'ति लुक् । **लुक्तद्धितलुकीति** ङीषो लुक् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति यणादेशः पूर्वं न प्रवर्तते । कृते तु लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्रसङ्ग इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते । अव्यविकन्यायेन पटुशब्दान्तादेव ठग् भविष्यति न तु पट्वीशब्दान्तादितिचेत्प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः ।

वर्णाश्रय इति । यद्यपि पुंवद्भावे 'सिद्धश्च प्रत्ययविधा'वित्यस्ति तथापि यत्र भावि भत्वं तत्र पुंवद्भावः । इह तु लुकि भत्वाऽभावात्कुतः पुंवद्भावः ।

किंतर्ह्यन्येऽपीति । यत्र पुंवाद्भवो नास्ति । **पञ्चेन्द्र इति** । साऽस्य देवतेत्यण् तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्, ततो ङीषो लुक् । तस्य स्थानिवत्त्वान्ङीष् संनियुक्त आनुक् श्रूयेत,

---

उ०—अन्तरङ्गानपीति । अस्य न्यायस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक एव तदन्तरङ्गबाधकताबोधकत्वे तु तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभावसंपादकस्थानिवत्त्वनिषेधाद्येदमिति बोध्यम् । **अव्यविकेति** । 'वोतो गुणे'ति ङीषो वैकल्पिकत्वादिति भावः । **प्रतिपत्तिगौरवेति** । ज्ञानगौरवेत्यर्थः ।

ननु भसंज्ञकस्य न पुंवत्त्वम्, येन वर्णाश्रयतया भत्वाऽभावेन पुंवत्त्वं न स्यात्, किंतु तत्प्रत्ययविषये पूर्वमेव पुंवत्त्वप्रतिपत्तिरत आह—**यद्यपीति** । **इहतु लुकीति** । अनेन न लुमतेति निषेधान्न प्रत्ययलक्षणम् । किं च ढभिन्नतद्धितविषयाऽभावादपि न तत्प्रवृत्तिरित्यपि ध्वनितम् । किंचा'न्तरङ्गानपी'ति न्यायेनेकादेशात्पूर्वमेव लुकि प्रत्ययलक्षणसत्त्वेऽपि यजादित्वाऽभावान्न भत्वम् । न च वर्णप्राधान्याऽभावात्कथं 'वर्णाश्रये नास्ती'त्युक्तिर्भगवत इति वाच्यम् 'प्रत्ययलक्षण'सूत्रस्य नियमार्थत्वमिति पक्षेऽदोषात् ।

'न लुमताङ्गस्ये'ति यथाश्रुतेऽभ्युपेत्याऽपि **ठक्छसोश्चेति** पुंवत्त्वं भाष्ये आह—**खल्वपीति** । नन्वानुक् न ङीषीत्युच्यते, येन स्थानिवत्त्वेन तदापत्तिरत आह—**संनियुक्त इति** । एवं च संनियोगशिष्टपरिभाषाप्राप्तानुग्निवृत्तिप्रतिबन्धद्वारा आनुग्रहणमेव पूर्वविधिरिति भावः । अत एवैनेय इत्यादौ 'यस्ये'ति लोपे नस्य श्रवणम् । अत एवाऽचः परस्मिन्निति सूत्रे विधिशब्दस्य भावसाधनत्वे पूर्वस्य विधानं प्रति-पूर्वस्य भावं प्रति-पूर्वः स्यादिति स्थानिवदित्यर्थ उक्तः । पूर्वः स्यादित्यस्य पूर्वः स्थितः स्यादित्यप्यर्थो बोध्यः । एवंच पूर्वसूत्रे तन्त्रेणोभयसाधनविधिशब्दघटितग्रहणम् । यत्तु कैयटादिभिः 'संनियोगशिष्ट'परिभाषाऽनित्यत्वेनेदं साधितम्, तद्व्यर्थैव । नन्वत्रापि 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वं स्यादत आह—**समानायामिति** । पुंसि इन्द्र-

---

† ५ । १ । १६; २८; १ । २ । ४६ ‡ यचि भम् १ । ४ । १८ + ६ । ३ । ३५ वा० १२ × १ । १ । ६३ वा० १३

अन्येऽपि तद्धिता ये लुकं प्रयोजयन्ति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः दशेन्द्रः, पञ्चाग्निः दशाग्निः* ।

उपधात्वे किमुदाहरणम् ? पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीरिति । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् ।

इदं तर्हि—सौरी बलाका । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् ।

इदं तर्हि—पारिखीयः† ।

चङ्परनिर्ह्रासे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन‡ । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति । ननु चैतदप्युपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवदित्येव सिद्धम् । विशेषेण[१] एतदुक्तव्यम् । क्व ? प्रत्ययविधाविति । इह मा भूत्—पटयति लघयतीति+ ।

प्र०—यथेन्द्राणीति । तथा पञ्चाग्नाय्यो देवता अस्य पञ्चाग्निरिति ऐकारः श्रूयेत । समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाऽभावाद्वर्णाश्रयत्वाद्भूत्वाऽभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति । अथवा यस्येति लोपप्रसङ्गः । लुकि च स्थानिवत्त्वनिषेधादादीध्य इति 'परस्मि'न्नित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते । शब्लुकि कृते टेरेत्त्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात् ।

पारिखीय इति । परिखाशब्दाच्चातुरर्थिकेऽणि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पारिखे भव इति 'वृद्धादकेकान्तखोपधा'दिति च्छो न स्यात् ।

उ०—त्वादि प्रवृत्तिनिमित्तं, स्त्रियां तु तत्संबन्ध इति भावः । नन्वेवमग्नायी देवता अस्याग्नेयं हविरिति उदाहरणाऽसिद्धिस्तस्मादारोपितेन्द्रत्वाद्येव स्त्रियामपि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत आह—वर्णाश्रयत्वादिति । अणो लुकि न लुमतेति निषेधाङ्ढभिन्नतद्धितविषयाऽभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । अथवेति । ङीलुकः स्थानिवत्त्वेन भत्वादीकारपरत्वाच्चेति भावः । शब्लुकीति । अन्यथा शब्लुकः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात्प्राप्तिरेव नेति भावः । वस्तुतः शब्लुकः परनिमित्तकत्वाऽभावादेव न स्थानिवत्त्वप्रसक्तिः । अत एव जुहुत इत्यादौ श्लोः स्थानिवत्त्वान्न गुणः ।

भाष्ये योऽसौ णाविति । 'णेर्णिच्युपसङ्ख्यान'मिति सिद्धमेतत् । वक्तृभेदान्न दोष इति तत्त्वम् । अत एव ज्ञापकात्प्रायोगिकमच्स्थानिकादेशत्वमेवा'चः परस्मि'न्नित्येतत्प्रवृत्त्युपयोगीति बोध्यम् ।

प्रत्ययविधाविति । अत एव चङ्परह्रस्वे निषेधः सार्थकः । ननूपधात्वे स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि ञ्णित्परत्वांशे णित्परत्वांशे च तस्य दुर्वारत्वेन न पटयतीत्यादौ वृद्धिर्नापि ह्रस्वे निषेधो व्यर्थ इति चेन्न । प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन ञ्णिति णावित्यादेरङ्गविशेषणत्वस्यैवौचित्यात् । उपधात्वप्रयुक्तकार्ये एव तन्निषेधेन णित्परत्वाद्यंशेऽपि स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च ।

* ४ । २ । २४; ४ । १ । ८८; १ । २ । ४९ † ४ । २ । ३७; ६ । ४ । १४८; ४ । २ । १४८ ‡ ७ । ४ । १ १–'विशेषे' इति पाठान्तरम् । + दे: ६ । ४ । १५५

कुत्वे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अर्चयतेरर्कः मर्चयतेर्मर्कः× । नैतद्घञन्तम् । औणादिक एव कशब्दस्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम्* । एतदपि चिणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ।

पूर्वत्राऽसिद्धे च ॥ ३ ॥

पूर्वत्राऽसिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं क्सलोपः सलोपे ॥ ४ ॥

क्सलोपः सलोपे प्रयोजनम्** । अदुग्ध अदुग्धाः । 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये' [७ । ३ । ७३] इति लुग्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे ॥ ५ ॥

दध आकारलोपः† आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनम्—धत्से धद्ध्वे धद्ध्वमिति । 'दधस्तथोश्च' [८ । २ । ३८] इति चकारो न कर्तव्यो भवति ।

हलो यमां यमि लोपे ॥ ६ ॥

हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम् । आदित्यः । हलो यमां यमि लोपः [८ । ४ । ६४] सिद्धो भवति ।

प्र०—क्सलोप इति । अदुह्वह्यर्थं लुग्वचनं कर्तव्यमेव । तदर्थं 'लुग्ग्रहणं ने'तिच्छेदं कुर्वन्ति । 'कर्तव्यं भवती'त्युत्तरम् । अवश्यकार्यमित्यर्थः ।

चकारो न कर्त्तव्य इति । झषन्तत्वात् पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ।

उ०—अर्कं इति । कर्मणि घञ् । चजोरिति कुत्वमिति भावः । नैतद्घञन्तमिति । एरचः प्रसङ्गादित्यर्थः । एतदपीति । एवं च कुत्वे इत्यावश्यकमिति भावः ।

वस्तुतस्तदनावश्यकमित्याह—पूर्वत्रासिद्धे इति । अचः परस्मिन्नित्येतद्दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेन न्यायसिद्धानुवादोऽयम् । तत्फलं स्वतिदेशान्तराणां वतिघटितानामन्तादिवदित्यादीनां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनम् । तेन 'अमी' त्तीरपेणेत्यादौ तत्सिद्धिरिति दिक् ।

अदुग्धेति । क्सस्यान्त्यलोपे झलो झलीति सलोपे तदीयाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न ।

चतुर्थत्वे इति । भष्भावे इत्यर्थः । चकार इति । स्ध्वोरित्यनुकर्षणार्थ इत्यर्थः । पूर्वेणैवेति । 'एकाचो वश' इत्यनेनेत्यर्थः ।

× ३ । ३ । १६; ६ । ४ । ५१ ; ७ । ३ । ५२ * चोः कुः ८ । २ । ३०

** ८ । २ । २६ † श्नाऽभ्यस्तयोरातः ६ । ४ ।११२

अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु ॥ ७ ॥

अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु प्रयोजनम् । पापचयतेः पापक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः । याजयतेर्याष्टिः‡ ।

द्विर्वचनादीनि च ॥ ८ ॥

द्विर्वचनादीनि च न पठितव्यानि भवन्ति । पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि भवन्ति । किमविशेषेण ? नेत्याह ।

वरेयलोपस्वरवर्जम् ॥ ९ ॥

वरेयलोपं स्वरं च वर्जयित्वा ।

तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ॥ १० ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ।

संयोगादिलोप—काक्यर्थम् वास्यर्थम्+ । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' [८ । २ । २९] इति लोपः प्राप्नोति ।

प्र०—पापक्तिरिति । क्तिच् । संयोगान्तलोपादयः पदान्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिद्धा इति भाष्ये नोदाहृताः । स्कन्दयतेःस्कन्, काष्ठं तक्षयतीति काष्ठतक् । 'संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वि'ति वचनात्संयोगादिलोपे स्थानिवत्त्वात्तदभावादत्र संयोगान्तलोपः । दोहयतेर्धोक् । लेहयतेर्लेट् । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् किर्योः गिर्योरित्यत्र दीर्घाऽभावः ।

उ०—ननु संयोगान्तलोपप्रभृतिषु इत्युक्त्वा तं विहाय कुत्वाद्युदाहरणदाने बीजाभावोऽत आह—**संयोगान्तेति** । **पदान्तेति** । चिन्त्यमेतत् । पदचरमावयव एव तन्निषेधात्, परपदस्थाजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चेति । तदुदाहरणानि दर्शयति—**स्कन्दयतेरित्यादिना** । **काष्ठतगिति** । नच 'काष्ठशगेव नास्ति, कुतः काष्ठशक्स्थाते'ति परेश्चेति सूत्रस्थभाष्यादेषामनभिधानमिति वाच्यम् । यत्र संयोगादिलोपप्रसक्तिस्तद्विषयत्वेनानभिधानस्याऽदोषात् । नन्वत्र संयोगादिलोपः प्राप्नोति । न च तत्र पदान्तविधित्वमिति न तेन सिद्धिरत आह—**संयोगादिलोपेति** । केचित्तु एतद्भाष्यप्रामाण्यादेषां प्रयोगाणामनभिधानमेवेत्याहुः ।

भाष्ये-**वरेयलोपस्वरवर्जमिति** । सवर्णानुस्वारदीर्घादयः साहचर्यात्त्रैपादिका एव गृह्यन्ते इति भावः । नन्वेवं यङन्तात्णिजन्तप्रकृतिकण्यन्ताद्वा चिणि अशंशामि अशामीत्यादौ दीर्घो न स्यात् । णिलोपाऽल्लोपयोः स्थानिवत्त्वादिति चेन्न । णेर्णिच्युपसङ्ख्यानादशामीत्यस्य सिद्धेः । अशंशामीति तु यङ्लुगन्तात्णिचि भविष्यति । न हि यङ्यङ्लुकोः स्वरे रूपे वा विशेषः । ग्राहितमित्यादौ विहितविशेषणाश्रयणान्न दीर्घ इति दिक् । अन्ये तु तृतीयषष्ठाध्यायस्थभाष्यप्रामाण्यादत्र दीर्घमभ्युपलक्षयन्ति । एतच्च तत्रैव निरूपयिष्यामः ।

भाष्ये '**काक्यर्थं**मिति । न च स्कोरिति सूत्रे झल्ग्रहणापकर्षेण झलन्तसंयोगस्यैव ग्रहणात् प्रकृते न दोष इति वाच्यम् । 'झलो लोपः संयोगान्तलोपः' इत्याष्टमिकभाष्येण संयोगादिलोपे तदसंबन्धबोधनात् । त्रिपाद्यां बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेश्चेति भाष्याभिप्रायः ।

---

‡ ६ । ४ । ४८; ५१; ८ । २ । ३०; ३६ + इको यणचि ६ । १ । ७७

लत्वम्—निगार्यते निगाल्यते ×। 'अचि विभाषा' [८। २। २१] इति लत्वं न प्राप्नोति।

णत्वम्—माषवपनी व्रीहिवपनी*। 'प्रातिपदिकान्तस्ये'ति णत्वं प्राप्नोति†॥५८॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ १। १। ५६ ॥

आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतो द्विर्वचनम् ॥ १ ॥

आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः, किंवतः? आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति। तत्र को दोषः?

तत्राभ्यासरूपम् ॥ २ ॥

तत्राभ्यासरूपं न सिध्यति। चक्रतुः चक्रुरिति‡।

प्र०—माषवपनीति। समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्ङीबुत्पत्तेः प्राक्समासविधानात् प्राप्नोति ॥ ५८ ॥

द्विर्वचने। अचः परस्मिन्नित्यत्र योऽनादिष्टादचः पूर्व इति स्थितम्। साचकस्य च द्विर्वचनमिति पूर्वविधित्वाऽभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते। अथापि निमित्तात् पूर्वमित्यस्मिन् पक्षे प्राप्तिः स्यात्तथापि न पदान्तद्विर्वचनेति प्रतिषेधप्रसङ्गादिदं वचनम्।

आदेश इति। कार्यातिदेश इति पूर्वः पक्षः। चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकाचो विधीयमानं द्विर्वचनमनच्कत्वादप्राप्तमिति स्थानिवत्त्वाद्यणयुक्तस्यैव प्राप्नोति।

उ०—निगाल्यत इति। नन्वत्रान्तरङ्गत्वादेव लत्वं सिद्धयतीति वाच्यम्। सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः। त्रिपाद्यां तत्परिभाषाऽप्रवृत्तेश्च। न च प्रत्ययलक्षणम्, अल्विधित्वात्। प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थताया एव भाष्यसंमतत्वात्।

ननु स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि माषशब्दस्य वपनीशब्दे समासे समासान्तो नकारो नेति णत्वं न स्यादत आह—ङीबुत्पत्तेरिति। [सुबुत्पत्तेरप्युपलक्षणम्]। 'गतिकारकोपपदानां कृद्भि'रिति वचनादिति भावः। न च बहिरङ्गाऽसिद्धत्वेनेदं सिद्धम्, त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेरिति दिक् ॥ ५८ ॥

द्विर्वचनेचि। अथापीति प्रौढिवादोयम्। तत्पक्षस्याऽस्थितत्वात्। नपदान्तसूत्रे आष्टमिकद्वित्वस्यैव ग्रहणाच्च।

यण्युक्तस्यैवेति। यद्यपि स्थानिवत्त्वे द्विर्वचनं नित्यं तथापि यणपि नित्य इति परत्वात्स स्यादिति भावः। इदमेवाभिप्रेत्य भाष्येऽभ्यासरूपं न सिद्धयतीत्येतावदेवोक्तम्। न तु निन्यतुरित्यादावियङ उत्तरखण्डे श्रवणं स्यादित्यापादितम्, तस्याऽनित्यत्वेन ततः पूर्वं द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेरिति।

× णेरनिटि ६। ४। ५१ * यस्येति च ६। ४। १४८ † ८। ४। ११

‡ ६। १। ७७; १

अज्ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य ॥ ३ ॥

यदयमज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो—रूपं स्थानिवद्भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? अज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—इह मा भूत् जेघ्रीयते देध्मीयते इति+ । यदि च रूपं स्थानिवद्भवति ततोऽज्ग्रहणमर्थवद्भवति । अथ हि कार्यं, नाऽर्थोऽज्ग्रहणेन । भवत्येवाऽत्र द्विर्वचनम् ।

तत्र गाङ्प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र गाङः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधिजगे । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति ।

न वक्तव्यः । 'गाङ्लिटि' [२ । ४ । ४९] इति द्विलकारको निर्देशः । लिटि लकारादाविति ।

प्र०—अथ हीति । कार्यातिदेशे हि घ्री ध्मीति भाव्यमेव द्विर्वचनेनेति किमज्ग्रहणेन । नन्वज्ग्रहणस्य प्रयोजनं भसेः बप्सौ 'घसिभसोर्हली'त्युपधालोपे कृते द्विर्वचनं मा भूदिति । नैतदस्ति । सत्यसति वा द्विर्वचने प्स्वानिति श्रुतौ विशेषाऽभावात् । छान्दसश्चैवोपधालोपः । छन्दसि च दृष्टानुविधिः । रूपस्थानिवत्त्वे च निन्यतुरित्यत्र पूर्वमियङादेशे कृते स्थानिरूपातिदेशान्नीनीति द्विर्वचने 'एरनेकाच' इति यणा बाधितत्वात्पुनरियङ् न प्रवर्तते ।

अधिजग इति । कृते एकादेशे गाङिति प्रक्रियाश्रयेण चोद्यम् । ङकारस्यानुबन्धत्वादिककारस्य गाङ् भवत्यजादेशः ।

उ०—दुर्लक्ष्योऽपि विशेषः सूक्ष्मदृशं प्रति दुर्वारोऽत आह—छान्दसश्चैवेति । एवं च 'दाति प्रियाणी'तिवद्द्वित्वाऽभाव इति भावः । अत्रोपधालोपस्य छान्दसत्वं वदता बप्सोर्लौकिकत्वमभ्युपेतम् । ननु सिद्धान्ते द्वित्वनिमित्तेऽचीत्यर्थस्तदाऽचीति किमर्थम् । अरिरिषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवतः कार्यिणो निमित्तत्वानाश्रयणेनाऽत्रापि 'नटभार्यावद्व्यञ्जनानि' इति षाष्ठभाष्यरीत्या द्वितीयाजवधिकस्य 'घ्रीय्' इत्यस्यैव द्वित्वप्राप्त्या यङः कार्यित्वेन द्वित्वनिमित्तत्वाऽभावात्, कथं तन्निमित्तादेशे स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरिति चेन्न । द्वितीयहल्पर्यन्तस्यैव द्वित्वमिति मते तत्सत्त्वात् । अत एव प्रातिशाख्ये उक्तम्—'स्वरान्ते व्यञ्जनान्युत्तरस्ये'ति । अरिरिषतीत्यादौ 'रि'इत्यस्य द्वित्वेऽपि इकारस्य सनवयवतया सनो द्वित्वानुभवेन तन्निमित्तत्वाऽभावादिति दिक् । षाष्ठभाष्यरीत्या त्वधिजगे इति व्यावर्त्यं बोध्यम् ।

ननु लिटि विधीयमानस्य गाङः कथमच्यादेशत्वमत आह—कृते इति । ङकारस्येति । प्रकृतसूत्रे प्रयोगे निवर्त्यस्यैव स्थानित्वेन ग्रहणमचः परस्मिन्निितिवदिति भावः ।

द्विलकारक इति भाष्ये । एवं चाऽचि नायमिति भावः । एवं च इदमज्ग्रहणव्यावर्त्यमिति स्पष्टमेवोक्तमिति बोध्यम् । न च सिद्धान्ते 'आर्धधातुके लिटी' त्यादीनां तत्र विषयसप्तमीत्वेनाऽनैमित्तिकत्वान्न तत्र दोष इति वाच्यम् । विषयसप्तमीत्वेऽपि बुद्धिकृतनिमित्तत्वस्य दुर्वारत्वेन सनिमित्तकत्वमस्त्येवेति भाष्याशयात् ।

+ ई घ्राध्मोः ७ । ४ । ३१

कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपम् ॥ ५ ॥

कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिद्ध्यति । कृति—अचिकीर्तत्* । कृति ॥ एजन्त–जग्ले मम्ले† । एजन्त ॥ दिवादि–दुद्यूषति सुस्यूषति‡ । दिवादि ॥ नामधातु—भवनमिच्छति भवनीयति, भवनीयतेः सन् बिभवनीयिषति+ ।

एवं तर्हि प्रत्यय इति वक्ष्यामि ।

प्रत्यय इति चेत्कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपम् ॥ ६ ॥

प्रत्यय इति चेत्कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिद्ध्यति । दिवादय एके परिहृताः ।

एवं तर्हि—द्विर्वचननिमित्तेऽच्यजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि । स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयो नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । तद्यथा—'दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः' । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । 'नड्वलोदकं पादरोगः' । पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । 'आयुर्घृ-

प्र०—कृत्येजन्तेति । अचि योऽजादेशः स द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रार्थमाश्रित्यैतदुच्यते । **जग्ल इति** । शित्सदृशे आत्वमित्यत्र पक्षेऽयं दोषः ।

द्विर्वचननिमित्त इति । अस्मिन् पक्षे जग्ल इत्यपरिहृतम् । उत्तरत्र तु परिहरिष्यते । **दधित्रपुसमिति** । समाहारद्वन्द्वः । कर्मधारयो वा । दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं **'त्रपुस'**—मुच्यते । तत्र द्विर्वचननिमित्तत्वात्तद्रूपाऽऽरोपेणाऽजेव द्विर्वचनमुच्यते । अथवा अधिकरणे

उ०—अत्र पञ्च पक्षाः-अचि योऽजादेशः स द्वित्वे कार्ये स्थानिवदित्येकः । अजादौ प्रत्यये योऽजादेशः स द्वित्वे स्थानिवदिति **द्वितीयः** । द्विर्वचनशब्दस्याधिकरणल्युडन्तत्वादर्शआद्यजन्तत्वाद्वा द्वित्वनिमित्तेऽचीत्यादीति **तृतीयः** । द्वित्वनिमित्तेऽचि आदेशनिषेध इति **चतुर्थः** । द्वित्वनिमित्तेऽचि योऽजादेशः स स्थानिवत्, न भवति वा द्वित्वे कार्ये इति **पञ्चमः** । तत्राद्ये दोषोद्भावनमित्याह—**अचीति** । कृतेरुपधाया-श्चेतीत्वम् । तस्य च णिनिमित्ततयाऽच्यादेशता. अङ्गाक्षिप्ते प्रत्यये तद्विधानात् । नन्वात्वं कथमच्यादेशोऽनैमित्तिकत्वादत आह—**शित्सदृश इति** । **शिदिति** तत्पुरुषः । इत्संज्ञकशकारादिप्रत्ययभिन्नप्रत्यय इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात्तिबादिषु एशि च कृते आत्वमिति भावः । दिवेः सनि सनीवन्तर्धेतीडभावपक्षे हलन्ताच्चेति कित्वे च्छ्वोरिति ऊठि यणि सन्यङोरिति द्वित्वे रूपम् ।

द्वितीयं निराकरोति भाष्ये—**प्रत्यय इति चेदिति** ।

त्रपुसमिति । 'तृपस'मिति पाठान्तरं । तृपुसमिति च । कर्मधारयमुपपादयति—दध्येवेति । **विशिष्टावस्थेति** । रूपरसगन्धान्तरयुक्तमित्यर्थः । आद्ये त्रपुसं फलविशेषः । द्वितीये समासाऽभावेऽपि न क्षति-

* ७ । १ । १०१ † ६ । १ । ४५ ‡ ६ । ४ । १९; ६ । १ । ७७
+ ७ । ३ । ८४; ६ । १ । ७८

तम्'* । आयुषो निमित्तमिति गम्यते ।

अथवाऽकारो मत्वर्थीयः । द्विर्वचनमस्मिन्नस्ति सोऽयं द्विर्वचनो द्विर्वचने इति ।

एवमपि न ज्ञायते—कियन्तमसौ कालं स्थानिवद्भवतीति । यः पुनराह 'द्विर्वचने कर्तव्य' इति, कृते तस्य द्विर्वचने स्थानिवन्न भविष्यति ।

एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते । क्व प्रकृतः ? न 'पदान्तद्विर्वचन' [१ । १ । ५८] इति । द्विर्वचननिमित्ते अचि अजादेशो न भवतीति । एवमपि न ज्ञायते—कियन्तमसौ कालमादेशो न भवतीति । यः पुनराह-द्विर्वचने कर्तव्य इति । कृते तस्य द्विर्वचने अजादेशो भविष्यति ।

एवं तर्हि—उभयमनेन क्रियते प्रत्ययश्च विशेष्यते, द्विर्वचनं च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह । कथम् ? एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्दे-

---

प्र०—ल्युट् । द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनम् ।

एतदप्रतिपद्यमानं प्रति परिहारान्तरमाह—अथवाऽकार इति ।

एवमपीति । एकत्वाद्द्विर्वचनशब्दस्य तस्य चाऽज्विशेषणे उपयुक्तत्वात्कालावधारणाऽभावः । एवं तर्हीति । स्थानिवदिति नानुवर्तते इति भावः । प्रत्ययश्चेति । द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात्तद्विशेषणं द्विर्वचनम् । अचीत्येतच्च । तस्य तदादिविधिर्भवत्यजादाविति । कथं पुनरिति । विरुद्धत्वादनयोरर्थयोरेकेन द्विर्वचन इत्यनेन पदेनानुपादानादिति भावः । एकशेषनिर्देश इति । सहविवक्षाऽभावेऽपि 'सरूपाणा'मित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गत्वात्तस्येति प्रागेवो-

---

उ०—रिति बोध्यम् । तद्रूपारोपेणेति । दृष्टान्तबलेन तथैव लाभात् ।

ननु दृष्टान्ते लक्षणायामव्यभिचारेण कार्यजननप्रतीतिः प्रयोजनम्, प्रकृते च न किंचित्तथेति लक्षणा दुरुपपादेत्यत आह—अथवेति ।

कालेति । द्विर्वचनविधानसमय एवेत्यवधारणाऽभाव इत्यर्थः । एवं च चक्रतुरित्याद्यसिद्धिः, पुनर्यणादेशानपात्तेरिति भावः । 'प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं चे'त्यस्य 'चिकीर्षितत्वेन निर्दिश्यते'इति शेषः । तत्राऽश्रुतस्य प्रत्ययस्य कथं विशेष्यत्वमत आह— द्विर्वचनेति । अचीत्युपादानात्षष्ठमिह द्विर्वचनं, तच्च प्रत्यये इति । तेन तद्वाचकप्रत्ययपदाक्षेप इत्यर्थः । तद्भावभावितामात्रेण निमित्तताया आश्रयणात्सन्यङन्तस्य द्वित्वेऽपि तदाक्षेपः । स चाऽचीत्यस्य श्रवणात्सप्तम्यन्तस्यैवेति भावः । अचीत्येतच्च तस्येति । विशेषणमित्याकृष्यते । तदादिविधिरित्यस्य 'तेनेत्यादिः । तदयमर्थः—द्वित्वनिमित्ताऽजादिप्रत्ययनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्, द्वित्वे कर्त्तव्ये इति । विरुद्धत्वादिति । एवं च सहविवक्षाऽभावान्नैकशेषो वक्तुं शक्य इति भावः । प्रागेव—सर्वादीनीत्यत्र । नन्वेकशेषे द्विवचनापत्तिरत आह—विभक्त्यन्तयोरिति । परिभाषावच्छास्त्रमात्रोपयोगित्वादिति भावः । प्रातिपदिकानामेवैकशेषेऽप्याह—अथवेति । 'नीलोत्पलस्पर्धिनी नेत्रे

---

* मैत्रायणी संहितायाम् (२ । ३ । ५) काठक० (१ । १ । ८)

शोऽयम्—द्विर्वचनं च द्विर्वचनञ्च द्विर्वचनम्। द्विर्वचने च कर्तव्ये द्विर्वचनेऽचिप्रत्यय इति, द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवद्भवति।

द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्वचनम् ॥ ७॥

द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। अवनुनावयिषति अवचुक्नावयिषति। न वक्तव्यः।

ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य ॥ ८॥

यदयम्—'ओः पुयण्ज्यपरे' [७ । ४ । ८०] इत्याह, तज्ज्ञापयत्याचार्यो

प्र०—क्तम्। विभक्त्यन्तयोश्चैकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विर्वचनाऽभावः। अथवैकशेषेण समानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्वा लक्ष्यते।

ओः पुयण्जिष्विति। नहि णौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जिषु सर्वेष्ववर्णपरेषु उवर्णान्तोऽभ्यासः संभवति। 'पिपविषते' यियविषती' त्यत्रैवानेन स्थानिवद्भावात्। तत्र पु इति वर्गग्रहणाद्यणिति प्रत्याहारग्रहणाज्जग्रहणाच्च ज्ञापकाण्णौ कृतस्य स्थानिवद्भावोऽनुमीयते। ननु तत्र णाविति नास्ति तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं न तु निनवनीयिषति दिदवनीयिषतीत्यादावपि। नैतदस्ति। 'येन नाव्यवधान'मित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणाण्णेरेव

उ०—तनुवे'तिवदिति भावः। क्रमेण बोधादत्रावृत्तिर्वोद्धारं प्रति, उच्चारयितुस्तन्त्रम्। इह निमित्तशब्देन साक्षात्परम्परासाधारणं प्रयोजकम्, न तु साक्षादेवेत्याग्रहः। तद्भावभावितामात्रेण निमित्तत्वस्येहाऽङ्गीकारात्। अत एव चक्रतुरित्युदाहरणसङ्गतिः।

स्वोक्तसर्वेष्वित्यस्य, पुयण्जिष्विति भाष्ये निर्धारणसप्तमीनिर्देशस्य च कृत्यमाह—**पिपविषत इति**। **अनेन**—द्विर्वचनेऽचीत्यनेन। न चात्रोत्तरखण्डे जातयोरचोरचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनाऽवर्णपरत्वाऽभावात्कथमोः पुयण्णित्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम्। एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनैव तदप्रवृत्तेः। स्मिपूङिति सनीवन्तेति चोभयत्रेट्। नन्ववर्णपरपुयण्जयो णौ प्रत्ययान्तरे च संभवन्ति तत्कथं णावित्युक्तमित्याशङ्कते—**नन्विति। येन नेति**। प्रकृतसूत्रे परस्मिन्निति वर्तते। तेन द्वित्वनिमित्ते ऽजादौ प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाऽव्यवहिते परे सति योऽजादेशः स स्थानिवदिति सूत्रार्थः। तत्रानेन ज्ञापकेन व्यवाये प्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते। तत्र प्रत्ययव्यवधानं विना वर्गादीनामुदाहरणाऽसंभवेन येन नाव्यवधानन्यायेनैकव्यवधाने एव प्रवृत्तिः। स च णिरेव संभवतीति भावः। न चोरुऋजुअम्बुशब्दादिभ्य आचारक्विपि सनि इटि द्वित्वे गुणाद्यभाव उरुरविषतीत्यादावित्वार्थं वर्गादिग्रहणं चरितार्थम्। किंच भ्वादिभ्यो विजन्तेभ्य आचारे क्विपि सनि विभविषतीत्यादौ चरितार्थमिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्। 'सनिग्रहे'त्यत्रोपदेशाधिकाराभावस्य 'एकाच उपदेश' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनोक्तप्रयोगेषु तेन निषेधेनेटो दुर्लभत्वादेषामनभिधानाच्च। विचोऽसार्वत्रिकत्वाच्च। एतेन दवादिभ्य आचारक्विपि सनि दिदविषतीत्यादावेकव्यवधानस्यैव सत्त्वेन दोष इत्यपास्तम्। भाष्ये **णौस्थानिवदिति**। अत्र णाविति प्रत्ययग्रहणे 'यस्माद्विहितस्तदादे'रित्यस्योपस्थित्या तस्याचो णिनिमित्तकादेश इत्यर्थः। यदि त्वनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या नोपस्थितिः। अत एव 'ह्रस्वस्य पिती'त्यादौ न तदुपस्थि-

भवति णौ स्थानिवदिति ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते 'अचिकीर्तत्' अत्रापि प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीयः ? यथाजातीयकाः पुयण्जयः । कथं जातीयकाश्चैते ? अवर्णपराः ।

कथं जग्ले मम्ले ? अनैमित्तिकमात्वम्, शिति तु प्रतिषेधः ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? पपतुः पपुः, तस्थतुः तस्थुः, जग्मतुः जग्मुः, आटिटत् आशिशत् । चक्रतुश्चक्रुरिति । आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु† कृतेष्वनच्कत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति‡ स्थानिवद्भावाद्भवति ।

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि । कथम् ? वक्ष्यति ह्याचार्यः–द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यः'

प्र०—केवलस्य व्यवधायकस्य संभवात् ।

कानि पुनरिति । अन्यथा सिद्धत्वात्प्रश्नः ।

पूर्वविप्रतिषेधेनापीति । अपूर्वो वाचनिकः पूर्वविप्रतिषेधः । न हि नित्यानामाल्लोपादीनामनित्येन द्विर्वचनेन च न्याय्यो विप्रतिषेधः । अथ निन्यतुरिति कथं, नह्यत्रेयङ् परिगणनः । एवं तर्हि 'प्रकल्प्य चापवादविषय'मिति न्यायाद्यणाऽत्र भवितव्यमितीयङ् न प्रवर्तत इति

उ०—तिरित्युच्यते तर्हि मास्तु । णौ पर इत्यर्थे रेफेण व्यवधानात्पुस्फारयिषतीत्याद्यसिद्धिरिति बोध्यम् । ज्ञापनफलं—तुतावयिषतीत्यादि ।

तुल्यजातीयस्येति । प्वादिघटितधात्वच्तुल्यस्याऽच आदेश इत्यर्थः । षष्ठ्यन्तस्य षष्ठ्यन्ताऽच इत्यनेनैवान्वययोग्यत्वादिति बोध्यम् । अच्त्वेन तुल्यत्वं कृतरपीति पृच्छति–कश्चेति । उत्तरयति–यथाजातीयका इति । प्वादिघटितधात्वच इत्यर्थः । प्वादिभिरचस्तुल्यत्वाऽसंभवात् । अवर्णपरा इति । अवर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानिन इत्यर्थः । एवं चाऽवर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानित्वेन तुल्यतेति भावः । एवं चौननत् औजढदित्यादि चिन्त्यमेव । किंच यत्र द्विरुक्तौ परभागस्याद्योऽजवर्णस्तत्रेदमिति 'द्विर्वचनेऽची'त्यादौ भाष्यकैयटयोः स्थितिमिति माधवोक्तं कथं भाष्यारूढमित्यपि चिन्त्यमेवेत्याहुः ।

अनैमित्तिकमात्वमिति । अत एव 'ह्वावामश्चे'ति ह्वेञः कबाधनार्थं पुनरण्विधानं चरितार्थमिति पर्युदासपक्षेऽप्यदोषमादेच इत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति ।

अनच्कत्वादिति । आटिटदित्यत्र णिलोपे धातोर्द्वितीयस्याऽज्रहितत्वादित्यर्थो बोध्यः ।

पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानीति । द्विर्वचनेऽचीति सूत्रसाध्यानि, णौ स्थानिवदिति ज्ञापकसाध्यानि चेत्यर्थः । न हि नित्यानामिति । आल्लोपादीनामित्यर्थः । द्विर्वचनेऽचीत्यादेरभावे द्विर्वचनमनित्यम् । भाष्ये–वक्ष्यति हीति । दाश्वान्साह्वानिति सूत्रे । यणात्र भाव्यमिति । यदीयङ् न स्यात् तर्हि स स्यादिति तत्सम्भावनासत्त्वादित्यर्थः । जग्लावित्याद्यर्थं वृद्धिपाठोऽप्यत्र बोध्यः । वस्तुतोऽत्र यणादिग्रहणं अच्स्थानिकस्य

† ६ । ४ । ६४; ६८; ५१; ६ । १ । ७७ ‡ ६ । १ । १; २

इति+। स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति।

किं पुनरत्र ज्यायः? स्थानिवद्भाव एव ज्यायान्। पूर्वविप्रतिषेधे हि सतीदं वक्तव्यं स्यात्—'ओदौदादेशस्य उद्भवति चुट्टुतुशरादेरभ्यासस्ये'ति। ननु च त्वयाऽप्योत्त्वं वक्तव्यम्×। परार्थं मम भविष्यति 'सन्यत इद्भवती'ति*। ममापि

प्र०—द्विर्वचने कृते 'एरनेकाच' इति यणा सिद्धम्।

ओदौदादेशस्येति। ओदौतोरादेशो यस्मिन्नङ्गे तस्य योऽभ्यासश्चुट्टुतुशरादिस्तस्य योऽकारस्तस्योकारादेशो भवतीत्यर्थः। यथा चुक्षावयिषति ऊर्णुनावयिषति नुनावयिषति तुतावयिषति पुस्फारयिषति। अत्र चिस्फुरोर्णावित्योकारस्यात्त्वम्। अत्र च यद्यपि खयः शेषे कृते अभ्यासस्य शरादित्वं नास्ति, तथाप्यभ्यासंज्ञाप्रवृत्तिसमयेऽस्ति। एतेष्वन्तरङ्गत्वात्प्रागेव द्विर्वचनाद्वृद्ध्यावादेशयो प्रवर्तनादिवर्णान्ततायामभ्यासस्य प्र प्र यामुत्त्वं विधीयते। ननु च त्वयापीति। ओः पुयण्जिष्विति ज्ञापनार्थमवश्यं वाच्यमित्यर्थः। उत्तवादी तु ओः पुयण्जीति न पठति, सन्यत

उ०—द्विर्वचनात्परस्य विधेरुरलक्षणं बोध्यम्। सूत्रारम्भवादी आह—सपूर्वविप्रतिषेध इति।

उभयोः समतया तृतीयः पृच्छति—किं पुनरिति। स्थानिवद्भाव एव ज्यायानिति। अयं भावः—अयं पूर्वविप्रतिषेधोऽन्तरङ्गाणां बाधको न वा। नाद्यः, बिभवनीयिषतीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। किंचेष्टाऽनिष्टविवेकस्य लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयत्वेन सर्वत्रैव पूर्वविप्रतिषेधवचनस्यावश्यकत्वेनेह नित्यान्तरङ्गबाधाय सुतरां वचनावश्यकत्वेन क्व सूत्रमतापेक्षया लाघवमिति। अन्ये दूषणमाह—ओदौदादेशस्येति। अत्र समानाधिकरणबहुव्रीह्यङ्गीकारे चुक्षावयिषतीत्यादौ दोषः। स्थानिवत्त्वं त्वल्विधित्वान्नेत्यत आह—ओदौतोरादेशो यस्मिन्निति। इदमेव ज्ञापकमन्तरङ्गाणामिदमबाधकमिति न बिभवनीयिषतीत्यादौ दोषः। अत्र सनीत्यंशोऽपि पूरणीयः। अन्यथा दिदवनीयिषतीत्यादौ अनेनोत्वापत्तिः। तत्र कृते तु निर्दिष्टपरिभाषयाऽनेकव्यवधानान्न तत्र दोषः। एकणिज्व्यवधानं तु 'येन नाव्यवधान' न्यायेन सह्यत एव। नन्विदं वचनं जोः सौत्राण्णिचि चङि सनि वाऽजीजवत्—जिजावयिषतीत्यादौ अतिव्याप्तम्। न च चकार एव पाठ्यः। गुङ्घुङ्भ्यां णिचि चङि सनि वाऽजूगवदित्यादौ दोषापत्तेरिति चेन्न, जोनं इत्यस्यापि वाच्यत्वात्। ओदौतोः किम्'? चिखादयिषति। च्वित्यादि किम्? बिभावयिषतीत्यादि। यद्यपि च्छोछेदने चिच्छासति इत्यत्रैवातिप्रसक्तम्, तथापि औत्साहचर्यादोकारोऽपि लाक्षणिक एव गृह्यते तदादेशो वा औदादेशसाहचर्यादवेव गृह्यत इति न दोषः। ऊर्णुनावयिषतीति। यद्यपि 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यस्याऽनित्यतया नुशब्दस्यैव द्वित्वेनाऽभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले टवादित्वाभावः, तथाऽपि द्वित्वे कृतेऽपि द्वित्वनिष्पन्नस्य कार्ये कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धीयस्याऽसिद्धत्वाभावबोधनात्तत्रानित्यत्वकल्पने मानाऽभावाच्चैतत्प्रवृत्तिकाले टवादित्वमस्त्येवेति बोध्यम्। अभ्याससंज्ञा प्रवृत्तिसमये इति। एवं चाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितरूपे वा यत्र चुट्टुतुशरादित्वं तत्रास्य प्रवृत्तिरिति भावः। तत्राऽन्त्योदाहरणं चुक्षावयिषतीत्यादि। नहि तत्राद्यकाले तत्त्वं, 'क्षु' इति कवर्गादित्वादित्याहुः। ननु णेर्द्वित्वनिमित्तात्त्वाऽभावेन स्थानिवत्त्वाऽभावाद्बिभावयिषतीत्यादि सिद्धमिति त्वयाऽपीत्ययुक्तमत आह—ओःप्विति। चुक्षावयिषतीत्यादिसिध्यर्थमित्यर्थः। परार्थमित्यत्र परशब्देन ज्ञापकापेक्षया

+ ६।१।१२ वा० ६　　× ओः पुयण्ज्यपरे ७।४।८०　　* ७।४।७९

तर्ह्युत्वं परार्थं भविष्यति 'उत्परस्यातस्ति च' [७ । ४ । ८८; ८९] इति । इत्त्वमपि त्वया वक्तव्यम् । यत्समानाश्रयं तदर्थम्—उत्पिपविषते संयियविषतीत्येवमर्थम् । तस्मात्स्थानिवदित्येष एव पक्षो ज्यायान् ॥ ५९ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

प्र०—इतीत्त्वस्य सिद्धत्वात् । **परार्थमिति** । इत्त्वार्थम् । प्रसङ्गात्तु ज्ञापकम् । त्वया त्वपूर्वमुत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । **ममापीति** । उत्वमप्यन्यार्थं वक्तव्यम् । तदेवाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थः । तत्रायं न्यासः 'उत्परस्यातः' 'ति च' 'ओदौदादेशस्य चुटुतुशरादेः' इति । अभ्यासस्येति वर्तते ।

इत्त्वमपीति । यत्रान्तरङ्गत्वं नास्ति समानाश्रयत्वात् । पवतेर्यौतेश्च सनि 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' 'सनीवन्तर्धे'ति चेटि कृते परत्वाद्गुणः । पूर्वविप्रतिषेधादवादेशात् पूर्वं द्विर्वचनमितीत्त्वं वक्तव्यम् । तथा जिजावयिषतीत्यत्रेत्त्वविधानार्थं वक्तव्यम् । तस्मादिति । नन्वसत्यस्मिन् सूत्रे ओः पुयण्जीति ज्ञापकमेवं समर्थयिष्यते—अन्तरङ्गो नित्यश्च विधिर्द्विर्वचनेन प्रतिषिध्यत इति तत्र द्विर्वचने कृते यथाप्राप्तं भविष्यति । तदयुक्तम् । यदि सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते-अचिकीर्तदित्यत्रापि पूर्वं द्विर्वचनप्रसङ्गादनिष्टरूपप्राप्तिः । अथ तुल्यजातीयापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते, यथोक्तं भाष्यकारेण, तथा सति चक्रतुरित्यादि न सिध्यतीति सूत्रमेव कर्तव्यम् । यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः ॥ ५९ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

उ०—परमित्त्वं विवक्षितमित्याह—**इत्वार्थमिति** । **द्विर्वचनेऽचीति** स्थानिवत्त्वात् पिपविषते यियविषतीत्याद्यर्थमित्यर्थः । **प्रसङ्गादिति** । वर्गप्रत्याहारजग्रहादित्यर्थः । **सन्यत इद्भवतीति** । 'विहितमित्त्वमिहानुवर्त्तमानं परार्थं भविष्यती'ति भाष्येऽन्वयः । तत्र 'सन्यत' इत्यभिधानं स्वरूपेणेत्त्वमपूर्वं न भवतीति प्रदर्शनार्थं, तद्ध्वनयन्नाह—**अपूर्वमुत्वमिति** । अपूर्वत्वतदभावमात्रेण वैषम्यमस्याभिप्रेतमिति मन्वानस्तद्विघटयितुमाह परः—**ममापि तर्ह्युत्वमिति** तद्व्याचष्टे—**उत्वमपीति** ।

नापूर्वत्वतदभावमात्रेण वैषम्यमभिप्रेतम्, किंतु गौरवतदभावाभ्यामिति दर्शयितुं भाष्ये—**इत्वमपीति** । तदुपपादयति—**यत्रेति** । 'गुणायादेशयो'रिति शेषः । **वक्तव्यमिति** । 'जोर्न्ने'ति वक्तव्यमित्यर्थः । **नन्वसतीति** । असत्यपीत्यर्थः । **यदीति** । लघुपरत्वाऽभावेन सन्वत्त्वाभावोऽचिकीर्त्तदित्यत्र दोषः, दिदवनीयिषतीत्यादावपि दोषो बोध्यः । **अथ तुल्येति** । अवर्णपरत्वं अत्राभ्यासोत्तरखण्डाद्यवर्णस्य अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितरूपे वा, तत्र द्विर्वचनेनाऽन्तरङ्गनित्ये बाध्येते इत्यर्थः । **चक्रतुरिति** । दिदवनीयिषतीत्याद्यसिद्धिरित्यपि बोध्यम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

अथ नवममाह्निकम्

अदर्शनं लोपः ॥ १ । १ । ६० ॥

अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या, शब्दस्य मा भूदिति । इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरेतराश्रयता ? सतोऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यम्, संज्ञया चाऽदर्शनं भाव्यते, तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ।

लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? अर्थस्य तावदुक्तम्—'इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः' इति† । सतोऽप्युक्तम्—'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्' इति‡ । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु सतोऽदर्शनस्य संज्ञा क्रियते, न संज्ञयाऽदर्शनं भाव्यते ।

सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्राऽदृष्टत्वात् ॥ २ ॥

सर्वप्रसङ्गस्तु भवति । सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात्' । सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः स ततोऽन्यत्र न

प्र०—अदर्शनं लोपः । अर्थस्येति । 'स्वं रूप'मिति वचनाच्छब्दस्यैव संज्ञा प्राप्नोतीति भावः । इतरेतराश्रयमिति । त्रिधिप्रदेशेष्वेतच्चोद्यम्, नाऽनुवादे—चादिलोपे विभाषेत्यादौ ।

इतिकरण इति । इहापि स एवानुवर्तते । लोप इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वाऽर्थस्य संज्ञा, न शब्दस्य ।

सर्वप्रसङ्गस्त्विवति । यदि स्वभावतोऽप्रयुक्तस्याऽन्वाख्यानमात्रं क्रियते, तदा सर्वस्य

उ०—अदर्शनं लोपः । नन्वपत्यादिवदर्थपरोऽदर्शनशब्द इति सिद्धैवाऽर्थस्य संज्ञेत्यत आह स्वंरूपमिति । नानुवादे इति । तत्र हि न संज्ञाकृतोऽभावः इत्यर्थः ।

भाष्ये—उक्तमिति । नवेति विभाषेत्यत्रेत्यर्थः । असंबद्धपदव्यवायान्नानुवृत्तिरत आह—लोप इतीति । तदर्थान्वययोग्यताया अर्थे एव सत्त्वाददर्शनशब्दस्य तादृशान्वर्थसंज्ञाकरणे फलाऽभाव इति भावः । प्रसक्ताऽदर्शनस्येत्यर्थलाभार्थं स्थानेपदस्यैवास्याप्यनुवृत्तिः सुलभा । लुप्लृच्छेदन इति धात्वर्थानुसारेणान्वर्थत्वाऽसंभवादिति तु भाष्यतात्पर्यम् । अभावो लोप इत्यवसानसंज्ञासूत्रभाष्योक्तेरदर्शनशब्देन तत्समनियतो वर्णाऽभाव एवात्रेति बोध्यम् । स्वंरूपमित्यस्य प्रत्याख्याने तदनुवृत्तिं विनापि सिद्धिरिति बोध्यम् ।

नित्यशब्दाश्रयणे इतरेतराश्रयपरिहारेऽप्ययं दोष इत्याह—यदीति ।

---

† १ । १ । ४४ वा० ३ ‡ १ । १ । १ वा० ६

दृश्यते । त्रपु जतु इत्यत्राणोऽदर्शनम् । तत्र 'अदर्शनं लोप'इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः ?

तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'अचो ञ्णिति' [७ । २ । ११५] इति वृद्धिः प्राप्नोति ।

नैष दोषः । ञ्णित्यङ्गस्याचो वृद्धिरुच्यते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गं भवति† । यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये परतो, यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः ।

क्विपस्तर्ह्यदर्शनम् । तत्र 'अदर्शनं लोपः' इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः ? 'तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः' । तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवती'ति तुक् प्राप्नोति‡ ।

सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । यदि 'प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवती'त्युच्यते ग्रामणीः सेनानीः——अत्र वृद्धिः प्राप्नोति+ ।

प्र०—स्वविषयादन्यत्राऽप्रयोगादस्त्यदर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः ।

ञ्णित्यङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा । न चात्र प्रत्ययस्य णितो विधानम् । यस्माच्चेति । त्रपुशब्दात्सोर्विधानम् । नतत्प्रत्यय इति । ञ्णिति वृद्धिनिमित्त इत्यर्थः । यच्चेति । सुशब्दे । न तस्मादिति । तस्मात्त्रपुशब्दात्सोरन्यस्याऽणो विधानं नास्तीत्यर्थः ।

अनाङ्गं कार्यं चोदयति—क्विप इति । त्रपु इत्यत्र क्विपोऽदर्शनमस्ति स च कृदिति तुक्प्रसङ्गः ।

सिद्धं त्विति । शास्त्रादर्थाद्वा प्रसक्तस्य यददर्शनं तल्लोपसंज्ञं भवति । स्थानेग्रहणमिहाप्यनुवर्तते । स्थानं च प्रसङ्गः । तेनाप्रसङ्गे यददर्शनमिति लभ्यते । ग्रामणीरिति । अर्थोपपदधातु-

---

उ०—अत्र प्रत्ययो नाऽणित्याह—सोरिति । ञ्णिति वृद्धिनिमित्ते इति । अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रत्यासत्त्या प्रत्ययपदार्थयोरैक्याश्रयणाद्वृद्धिविधौ ञ्णित्प्रत्ययनिरूपिताऽङ्गग्रहणाच्चेति भावः ।

चादिलोप इति सङ्ग्रहायाह—अर्थाद्वेति । एकवचनमुत्सर्गं इत्यादिशास्त्रमर्थनिरपेक्षं विभक्तिप्रसञ्जकम् । अर्थोऽप्येकत्वादिर्विवक्षित एकवचनादिप्रसञ्जक इति बोध्यम् । ननु कथं प्रसक्तस्येति लभ्यतेऽत आह—स्थाने इति । न च पित्कृता प्रकृत्याक्षेपेणापि तुग्वारयितुं शक्यः । आक्षेपे—आक्षिप्तस्य शाब्देऽन्वये च मानाभावात् । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । किंचानुपपद्यमानेन स्वोपपादकमाक्षिप्यते, यथा पीन-

---

† १ । ४ । १३ ‡ ६ । १ । ७१ + कर्मण्यण् ३ । २ । १; अचो ञ्णिति ७ । २ । ११५

प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते 'चाहलोप एवेत्यवधारणम्' [८ । १ । ६२] 'चादिलोपे विभाषा' [६३] इत्यत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति । अथ 'प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवती'त्युच्यमाने कथमेवैतत्सिद्ध्यति ? को हि शब्दस्य प्रसङ्गः ? यत्र गम्यते चार्थो, न च प्रयुज्यते । अस्तु तर्हि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्येव । कथं ग्रामणीः सेनानीः ? योऽत्राऽणः प्रसङ्गः क्विपाऽसौ बाध्यते × ॥ ६० ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ १ । १ । ६१ ॥

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ?

प्र०—संनिधानादर्थाच्छास्त्राच्चाऽणः प्रसङ्गोऽस्तीति भावः । **षष्ठीनिर्दिष्टस्येति** । षष्ठीग्रहणमप्यनुवर्तते । **चादिलोप इति** । ततश्च 'शुक्ला व्रीहयो भवन्ति श्वेता गा आज्याय दुहन्ती'ति निघातविकल्पो न स्यात् । **अथेति** । अत्राऽपि चादीनां शास्त्रान्नास्ति प्रसङ्गः । **क्विपाऽसौ बाध्यत इति** । सत्सूद्विषेति क्विपो विधानादणोऽत्र प्रसङ्गाभावः ॥ ६० ॥

प्रत्ययस्य । **प्रत्ययग्रहणमिति** । लुगादिविधौ क्वचित्प्रत्ययः साक्षान्निर्दिश्यते, क्वचिदनुवर्तते, क्वचित्सामर्थ्यात्प्रतीयत इति प्रश्नः ।

त्वेन रात्रिभोजनम् । न चैवं प्रकृते । न ह्येतत्सूत्रे आक्षेपं विना पित्कृत्प्रत्ययानुपपत्तिरस्ति । नापि तदाक्षेपेण तदुपपत्तिः, नापि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरित्युपस्थितिः, अनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या अनुपस्थितेरित्यावेदितम् । किंचात्रैव प्रकृतिं विना प्रत्ययज्ञानसत्त्वे व्यभिचारात्तदाक्षेपाऽसंभव इति दिक् । यत्तु ग्रामाधिकरणिका स्थितिरित्यर्थके ग्रामे तिष्ठतीति वाक्ये 'ल्यब्लोप' इति पञ्चम्यापत्तिवारणाय 'प्रसक्तस्ये'त्यावश्यकमिति । तन्न । तेन प्रत्यासत्त्या ल्यबन्तार्थकर्माधिकरणयोरेव पञ्चमीविधानेनाऽत्राऽप्राप्तेः । तत्त्वेऽप्विष्टापत्तिः पञ्चम्या इत्यलम् । **अर्थादिति** । कर्तृलक्षणादित्यर्थः । **शास्त्रात्कर्मण्यणित्यतः** । **अणः प्रसङ्ग इति** । 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्यत्र विधिः प्रसङ्ग एव निर्दिष्ट इत्यङ्गत्वमस्तीत्यभिमानः । **षष्ठीग्रहणमिति** । तच्च षष्ठ्यन्तं वैयधिकरण्येनाऽदर्शनान्वयीति बोध्यम् । **अत्रापीति** । शास्त्रतः प्रसक्तिरेवाभिमतेति चोद्यमिति भावः । **अर्थतो**ऽपि प्रसक्तिर्गृह्यत इत्युत्तरम् । **अणोऽत्रेति** । 'परिहृत्य चापवादविषय'मिति न्यायेन प्रसङ्ग एव नास्तीति भावः ॥ ६० ॥

प्रत्ययस्य । ननु लुगादिविधौ प्रत्ययाऽदर्शनविधिर्यथा स्यादित्यर्थं प्रत्ययस्येतीष्यत आह—**लुगादीति** । **साक्षादिति** । 'लुगणिञो'रित्यादौ । **क्वचिदिति** । यथा 'लुग्वादुहे'त्यादौ क्सस्येति । **क्वचिदिति** । वक्ष्यमाणसूत्रेषु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरित्यर्थः ।

× सत्सूद्विषद्रुह० ३ । २ । ६१

लुमति प्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

लुमति प्रत्ययग्रहणं क्रियते । अप्रत्ययस्यैताः संज्ञा मा भूवन्निति । किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् ॥२॥

तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थम् । कंसीयपरशव्ययोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् । 'लुक्तद्धितलुकि' [१ । २ । ४९] इति गोरपि लुक् प्राप्नोति† । प्रत्ययग्रहणान्न भवति । 'कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च' [४ । ३ । १६८] इति प्रकृतेरपि लुक् प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणान्न भवति ।

गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः करिष्यते—'गोरुपसर्जनस्य' । गोऽन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य

प्र०—अप्रत्ययस्येति । अविद्यमानः प्रत्ययो यस्मिन्निर्दर्शने इति तदप्रत्ययम् ।

गोरपीति । पञ्चेन्द्र इत्यादौ तु 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'ति वचनात् स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुग्भविष्यति, न तदन्तस्य । 'गोरतद्धितलुकी'त्यत्र गोर्लुकि कृते पञ्चगुरित्यादौ गोशब्दान्तत्वाऽभावात्समासान्ताऽप्राप्तावतद्धितलुकीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति चेत्, कृते समासान्ते लुक्स्यादित्यर्थवानेव प्रतिषेधः । ननुस्वभावतोऽप्रवृत्तस्याऽदर्शनं लुक्संज्ञम् । न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतोऽप्रवृत्तिः । नैष दोषः । शास्त्रानुसारिभिरस्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात् । **प्रकृतेरपीति** । समुदायस्य षष्ठीनिर्देशात् ।

योगविभागादिति । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिरित्येतत्प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यते ।

उ०—नन्वदर्शनस्येमाः संज्ञा इति **अप्रत्ययस्यैताः** इत्यनुपपन्नमत आह—**अविद्यमान इति** । 'प्रतियोगिविशेषणत्वेने'ति शेषः । वस्तुतोऽवसानसंज्ञासूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या प्रत्ययाऽभावस्यैवेमाः संज्ञा इति भाष्याभिप्रायः ।

भाष्ये—**गोरपीति** । 'गोस्त्रियो'रिति समुदायानुवृत्तेरिति भावः । ननु 'गोस्त्रियो'रित्यत्र स्त्रीति स्वरितगुणयुक्तमिति 'स्त्रिया'मित्यधिकारविहितप्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणात् प्रत्ययान्तस्य लुक् स्यादिति तद्धितलुकि तन्निवृत्त्यर्थत्वमपि कुतो नोक्तमत आह—**पञ्चेन्द्र इति** । गोनिवृत्तिः प्रत्ययग्रहणं विनापि सिध्यतीति शङ्कते—**गोरिति** । 'पञ्चगु'रित्यत्र क्रीतार्थठकोऽध्यर्धेति लुक् । **कृते इति** । परत्वादिति भावः । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायस्तु अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकप्रत्ययलुग्विषय इति तात्पर्यम् । न च समासान्ते तेन व्यवधानात्कथं लुक्, गोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्येन लुक्प्राप्तेरिति बोध्यम् । नित्यशब्दान्वाख्यानाभिप्रायेण शङ्कते—**नन्विति** । **समुदायस्येति** । 'यस्येति चे'त्यकारलोपे सिद्धे लुग्विधानसामर्थ्येन सर्वादेशः स्यादित्यर्थः ।

ननु योगविभागे सूत्रभेदः कृतः स्यादत आह—**एकयोगेति** । **प्रकारान्तरम्**—योगविभागरूपम् ।

---

† गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १ । २ । ४८; लुक् तद्धितलुकि १ । २ । ४९

ह्रस्वो भवति। ततः 'स्त्रियाः'। स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततो 'लुक्तद्धितलुकि' इति, स्त्रिया इति वर्तते, गोरिति निवृत्तम्।

कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात् सिद्धम् ॥ ४ ॥

कंसीयपरशव्ययोरपि विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ भवतश्छयतोश्च लुग्भवतीति। सचावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः। क्रियमाणेऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारसकारशब्दयोर्मा भूदिति। 'कमेः सः' कंसः‡। परान् शृणातीति परशुरिति। नैष दोषः। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। स एषोऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः, प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यम्।

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम्? 'ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थ'मिति×।

प्र०—विशिष्टनिर्देशादिति। छयतावेवात्र निर्देष्टव्यावित्यर्थः। उणादय इति। 'अतः कृकमिकंसकुम्भे'ति कंसशब्दस्य भेदेनोपादानात्कचिदुणादयो. व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्त इत्यर्थः। यञञोस्तु विधानसामर्थ्यल्लुगभावः। स एषोऽनन्यार्थ इति। प्रकृतिनिवृत्त्यर्थ एव न तु प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थोऽपीत्यर्थः।

उ०—छयताविति। कंसात्—प्राक्क्रीताच्छः। परशोरुगवादिभ्यो यत्। कंसे 'कमेः सः'। परशौ—'आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्चे'त्युप्रत्ययः।

अतः कृ इति। 'धातौ सप्तमीनिर्दिष्टे तदादिग्रहणात्कमिग्रहणेनैव सिद्धे' इति शेषः। कंसेस्तु कंस इति न रूपम्। अनभिधानादिति भावः। अत एव 'कमेः सः कंस' इति भाष्ये उक्तम्। नन्वेवमपि विशिष्टनिर्देशाऽभावे यञञोरपि लुक् स्यादत आह—यञञोरिति। विकारावयवार्थप्रतीतये औत्सर्गिकाऽण एव लुकं विदध्यात्। न च यञञ्लुकां सामर्थ्याद्विकल्पोऽस्तु। वेत्यनुक्तिस्तु यञञ्भ्यां मुक्ते औत्सर्गिकाऽणः श्रवणाऽभावायेति वाच्यम्। यञञ्लुकामेककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावाऽसंभवात्। ट्यट्युलौ तुट् चेत्यादौ तु 'अनद्यतन' इत्यादिनिर्देशाद्वाक्यभेदाङ्गीकारः। किं च 'कंसीयपरशव्ययो'रिति षष्ठीनिर्देशादपि न यञञोर्लुक्। अन्यथा पञ्चम्यैव निर्दिशेदिति भावः। प्रकृतीति। प्रकृतिव्यतिरिक्तप्रत्ययान्तरवाची अन्यशब्दः। तेन नञः समासे प्रकृतिरुच्यत इत्याशयः।

भाष्ये—ङ्याबिति। प्रातिपदिकात्परस्य लुगित्यर्थे यञञोर्विधानसामर्थ्याल्लुगभावे उभयोः प्रातिपदिकात्परत्वाऽभावेन परिशेषात् कंसीयाद्यवयवप्रातिपदिकात्परयोः छयतोरेव लुगित्यर्थः।

१—'उकारसकारयोः' 'उकारसशब्दयोः' पा०। ‡ वृतृवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः सः (उणादि० ३ पा० ६२ सू०) × ४।१।१ वा० २

षष्ठीनिर्देशार्थं तु ॥ ६ ॥

षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ।

अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाऽप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याऽप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य ? स्थानेयोगत्वस्य। क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन । यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते—अणिञोः, तद्राजस्य, यञञोः, शप इति+ ? इह न काचित् षष्ठी 'जनपदे लुप्' [४ । २ । ८१] इति । अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ? 'प्रत्ययः, परश्च' [३ । १ । १; २] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्'[४ । १ । १] इत्येषा पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' [१ । १ । ६७] इति । प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ।

सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामाण्यात् ॥ ८ ॥

सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः । अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा लभ्याः ? 'वचन-

प्र०—षष्ठीनिर्देशार्थं त्विति । विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य स्थानेयोगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः । असति प्रत्ययस्येत्येतस्मिन्नन्यः कश्चिदानन्तर्यादिः संबन्धः स्यात् । ततश्च 'जनपदे लु'बिति 'पञ्चालाः शोभना' इत्यादौ जनपदवाचिनोऽनन्तरस्य शोभनादेरपि लुप् स्यात् ।

सर्वादेशार्थं वेति । षष्ठीनिर्देशार्थत्वं तु स्थितमेवेति वार्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः प्रयुक्तः । 'आगस्त्यकौण्डिन्ययो'रित्यत्र हि यदि लुगनुवर्तते, तदैकैकस्य त्रय आदेशाः स्युः । अथ नानुवर्त्तते, द्वावेवादेशौ विधीयेते । तदागस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यमिति आगस्तीयाश्छात्रा इति न सिध्यति, अवृद्धत्वात्प्रकृतेः । प्रत्ययस्येति तूच्यमाने 'गोत्रेऽलुगची'ति लुकि प्रतिषिद्धे

उ०—विशिष्टेति । जनपदार्थकप्रत्ययसम्बन्धिन इत्यर्थः । 'शोभनाः पञ्चाला इत्यादौ' इति पाठ उचितः । अनन्तरस्येति । अव्यवहितस्येत्यर्थः । जनपदार्थवाचके शब्दे सति तदनन्तरस्य लुबित्यर्थ इति भावः।

भाष्ये—प्रकृतमिति । अत एव लवणाल्लुगित्यत्र प्रकृतठक एव लुगिति बोध्यम् ।

वार्तिककृदभिमतषष्ठीनिर्देशार्थत्वमुपपादयति—आगस्त्येति । त्रय इति । एवं च वैषम्याद्यथासङ्ख्याप्राप्तेरगस्तयोऽपि कुण्डिनाः, कुण्डिनाश्चागस्तयः स्युः, लुक्च शापकात्सर्वादेश इति विभक्तिमात्रं श्रूयेतेति भावः । द्वावेवेति । तेन नोक्तापत्तिरिति भावः । सर्वत्रेति । अजादिप्रागदीव्यतीयविषयेऽपीति भावः ।

+ ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः २ । ४ । ५८; तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् २ । ४ । ६२; यञञोश्च २ । ४ । ६४; अदिप्रभृतिभ्यः शपः २ । ४ । ७२

प्रामाण्यात्' प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति, 'लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा भवन्ती'ति यदयं' लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये' [७ । ३ । ७३] इति लोपे प्रकृते लुकं शास्ति ।

उत्तरार्थं तु ॥ ६ ॥

उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् क्रियते तत्रैव 'प्रत्ययलोपे

प्र०—संनियोगशिष्टत्वाल्लुगभावादगस्त्यादेशाभावादागस्तीया इति सिध्यतीति षष्ठीनिर्देशार्थप्रत्ययग्रहणम् । भाष्यकारस्तु तदर्थे वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नेच्छति । स ह्येवं मन्यते— 'आगस्त्यकौण्डिन्ययो'रित्यत्र 'यस्कादिभ्यो गोत्रे'इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते, लुगिति च । तेनागस्त्यकौण्डिन्ययोर्यो गोत्रे विहितस्तस्य लुक् । परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावादेशाविति सूत्रार्थः । **अथ क्रियमाणेऽपीति** । 'अलोऽन्त्यस्ये'ति वचनात् प्रत्ययस्य योऽन्त्यस्तस्यैव प्राप्नुवन्तीति भावः । **वचनप्रामाण्यादिति** । प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोऽन्त्यस्येति बाध्यते । 'वचन प्रामाण्या'दिति ब्रुवतो वार्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्देशार्थत्वमनभिप्रेतमेव, षष्ठीनिर्देशार्थत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्कथमलोऽन्त्यविधिर्बाध्यते ।

यदयमिति । विपर्ययस्तु न प्रकल्प्यते, अनुपसञ्जातविरोधित्वात् । लोपस्तावदन्त्यादेशः स्थितस्ततो लुगारभ्यमाणो यद्यन्त्यस्य स्यात्लोपानुवृत्त्यैव सिद्धत्वाल्लुकं न विदध्यात् । विहितस्तु सर्वादेशत्वस्य ज्ञापकः संपद्यते ।

द्वितीयमिति । लोपविशेषणापेक्षया द्वितीयं, पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति । **एकदेशलोप इति** । अवयवक्रिया समुदायेऽपि व्यपदिश्यते—यथा पटो दग्ध इति । अवयवे हि पटाख्योऽवयवी

उ०—**अवृद्धत्वादिति** । यद्यपि स्थानिवद्भावेन वृद्धत्वाच्छः सिद्ध्यति, तथाप्यवृद्धत्वात्प्रकृतेश्छस्य वृद्ध्यनिमित्तत्वाच्च आकारश्रवणं न स्यादिति भावः । सन्नियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशाऽभावे प्रतिषेधप्रयुक्तलुगभावो हेतुः । **गोत्रेविहित इति** । नन्वागस्त्यस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणम्, नत्वनन्तरापत्यप्रत्ययान्तस्येत्येतदर्थं तदनुवृत्तिः स्यात् । शिवादिभ्य इत्यत्रैव गोत्र इति निवृत्तेः, ऋष्यणसाधारणः अगस्त्यप्रकृतिकऋष्यणन्त एवाऽत्राऽगस्त्यः, नत्वगस्तिप्रकृतिकगर्गादियञन्तः 'यञञोश्चे'ति लुका सिद्धत्वादिति चेन्न । कौण्डिन्यसाहचर्येणागस्त्यस्यापि गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणात् । भाष्यमते गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारेण ऋष्यणन्तस्यापि तत्त्वाच्च । वस्तुतो वार्त्तिककारस्यापीत्थमेव संमतमित्याह—**प्रत्ययस्येतिवचनेति** ।

सामर्थ्याल्लोपस्यैव सर्वादेशत्वं कुतो न कल्प्यत इत्यत आह—**विपर्यय इति** । न उपसंजातो विरोध वैयर्थ्यशङ्कोद्भवो यस्य तत्त्वादित्यर्थः ।

नत्वयमिति । अयमवयवदाहादौ समुदायदाहादिव्यपदेशो गौणो न, किन्तु मुख्य एव, अवयवलोपे समुदायस्यापि लोपादित्यर्थः । **अनुनासिकेति** । अनुदात्तोपदेशेत्यनेन । आघ्नीतेत्यत्र आङो यमहन

प्रत्ययलक्षणम्' [१ । १ । ६२] इति । द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति । 'आघ्नीत' 'संरायस्पोषेण ग्मीय' इति† ॥ ६१ ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ १ । १ । ६२ ॥

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? 'लोपे प्रत्ययलक्षण'मितीयत्युच्यमाने सौरथी वैहतीति‡ गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत+ । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं

प्र०—समवेत इति तस्याप्यसौ दाहः । न त्वयं गौणत्वे तथाहि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययान्न कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात् । **आघ्नीतेति** । परत्वादुपधालोपे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात् ॥ ६१ ॥

प्रत्ययलोपे । **प्रत्ययग्रहणमिति** । प्रत्ययनिमित्तं कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञास्यत इति भावः । **सौरथीति** । प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिकल्प्यैतदुच्यते । सुरथस्य विहतस्य चापत्यं गोत्रं स्त्रीति इञि कृते मकारनकारयोर्भावे यथा गुरूपोत्तमत्वात् ष्यङ्भवति, एवं लोपेऽपि स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वान्नायमर्थो भवति—प्रत्ययस्य लोपे तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति । एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात्—प्रत्ययनिमित्तं कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति वाक्यार्थ आश्रीयते । **नैवमिति** । सन्देहेऽपि व्याख्यानात्करणसाधनो लक्षणशब्द आश्रयिष्यते । अन्यथा क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे भावसाधनाशङ्का न निवर्तते—प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरस्य प्रादुर्भाव इति । यथा ग्रामणीरिति क्विपो

उ०—इत्यात्मनेपदैकवचनम् । **संग्मीयेति** । गमेर्विधिलिङि समो गमीत्यात्मनेपदे इटि शपो बहुलं छन्दसीति लुकि लिङः सलोपे इटोऽति उपधालोपे रूपम् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलादिङित्परत्वादनुनासिकलोपः स्यात् । इदं च प्रयोजनं अप्राधान्येनालाश्रयणे विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति वार्त्तिकमते बोध्यम् ॥ ६१ ॥

प्रत्ययलोपे । **लक्षणशब्दार्थमाह—निमित्तमिति** । **कार्यमिति** । बहुव्रीहिलभ्यम् । **प्रत्यासत्त्येति** । क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणेऽन्यप्रत्ययलोपेऽन्यप्रत्ययनिमित्तकार्यवारणाय प्रत्यासत्तिराश्रयणीयेति भावः । ननु प्रत्ययलक्षणमित्यस्य बहुव्रीहितयाऽनेन स्थान्यभावेऽप्राप्तकार्यप्रापणायातिदेश इति अत्र प्रत्ययस्य सत्त्वेन किं तन्निमित्तकार्यातिदेशेनाऽत आह—**प्रत्ययस्य लक्षणमिति** । यस्य लोपस्तस्मिन्सति यः प्रत्ययो भवति, तस्य तल्लोपेऽपि प्रादुर्भाव इत्यर्थः । लाघवात्षष्ठीतत्पुरुष एव स्यादिति तात्पर्यम् । **रमेः** कथनि **हन्तेश्च** क्ते अनुदात्तोपेत्यनुनासिकलोपेऽगुरूपोत्तमत्वादप्राप्तः ष्यङतिदेशतः स्यादित्यर्थः । **एवं हि लोपेति** । ननु णेरनिटीत्यादिसामर्थ्यान्मा भूत्तत्र प्रवृत्तिः । यस्तु सामान्येन लोपे **णाविष्टवदिति**, सोऽप्रत्ययविषये चरितार्थ इति भिक्षुमाचष्टे भिक्षयतीत्यत्र पुनः प्रादुर्भावार्थमिदं स्यादिति चेन्न । एवं हि तत्रैत्र **प्रत्ययस्य नलोप** इति

† लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ७ । २ । ७२

‡ अनुदात्तोपदेश० ६ । ४ । ३७

+ अणिञोरना० ४ । १ । ७८

भवति–प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति। कथं तर्हि? प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तल्लुप्तेऽपि भवतीति।

इदं तर्हि प्रयोजनम्। सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात्। लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति। किं प्रयोजनम्? ग्रामणिकुलं सेनानिकुलम्। औत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते× 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' [६।१।७१] इति तुक् प्राप्नोति, स मा भूदिति। यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति, लोपोत्तरकालं यत् प्राप्नोति तन्न भवति। जगत् जनगदित्यत्र* तुग्न प्राप्नोति लोपोत्तरकालं ह्यत्र तुगागमः। तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्रत्ययग्रहणेन।

कस्मान्न भवति–ग्रामणिकुलं सेनानि कुलम्? बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम्, अन्तरङ्गस्तुक्। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'।

प्र०—लोपेस्वाद्युत्पत्तिः। ततश्चाऽधोगित्यत्र पदसंज्ञा न स्यादिति करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव शरणमिति भावः। लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्वा करणसाधनो लक्षणशब्दः। अन्यथा लोपे प्रत्यय इत्येवं वक्तव्यं स्यात्।

सति प्रत्यय इति। प्रत्ययशब्दोऽत्र लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते। तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं दृष्टं तल्लोपे सति भवति। न च ग्रामणीरित्यत्र क्विपि सति तुग्दृष्टः, ह्रस्वाऽभावात्। कृते क्विलोपे ह्रस्वत्वे च तुक्प्राप्तिः। **जगदिति**। 'द्युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वे चे'ति गमेः क्विप्। अत्राऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपः। **गमः** क्वावित्ययं हि लोपोऽङ्गविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। भिन्नविषयत्वाच्च 'येन नाप्राप्ति'न्यायो न भवति। सति त्वस्मिन्न्याये नैव विलोपः स्यात्। तस्मात्सति क्विपि नाऽत्र तुकः प्राप्तिः। अपि तु विलोपे कृते।

उ०—वदेत्। एवं च गुरुतरन्यासो ज्ञापक इति बोध्यम्। **अन्यथा**–व्याख्यानस्य शरणत्वाऽभावे। **पदसंज्ञा न स्यादिति**। तिङन्तत्वाऽभावादिति भावः। **लोपे प्रत्यय इति**। अस्य 'प्रादुर्भवती'ति शेषः।

ननु 'प्रत्ययलोपे' इत्युक्ते कथं 'सति प्रत्यये'इति लभ्यतेऽत आह—**प्रत्ययशब्द इति**। **यत्कार्यमिति**। प्रत्ययलक्षणं यत्कार्यं दृष्टमित्यर्थः। ननु जगदित्यादौ विलोपात्परत्वात्पूर्वं **गमः** क्वावित्यनुनासिकलोपे क्विपि सत्यपि तुकः प्राप्तेराह—**अत्रेति**। **भिन्नविषयत्वादिति**। वार्तिकमते एतत्। अचिरादेशे नुडपवादत्वपरभाष्यरीत्या विषयभेदेऽपि तत्त्वे तु लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वं नेति बोध्यम्। वैयात्यान्यायाङ्गीकारे दोषमाह—**सति त्विति**।

× इको ह्रस्वोऽङ्यो० ६।३।६१　　* अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३।२।१७८; क्विप् च ३।२।७६ गमः क्वौ ६।४।४०

इदं तर्हि प्रयोजनम्—कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति । 'आघ्नीत' 'संरायस्पोषेण ग्मीय' । पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् ।

अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । वर्णलक्षणं मा भूदिति । गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रैकुलमिति† ।

प्र०—**अन्यतरदिति** । एकमेव प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात्कृत्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम् । **वर्णलक्षणमिति** । 'प्रत्ययलोपे तल्लक्षण'मित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्यो निमित्तभावः प्रत्ययत्वरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत्सर्वं स्यात् । सर्वनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति, न वर्णरूपतानिमित्तम् । **रैकुलमिति** । अवयवद्वारेणात्र प्रत्ययस्याप्यादेशं प्रति निमित्तत्वमस्त्येव, प्रत्ययाश्रयस्त्वायादेशो न भवतीति न प्रवर्तते । अनेनैव न्यायेन 'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यत्र धिन्विकृण्व्योर्विचि 'लोपो व्योर्वली'ति वलोपस्य वल्निमित्तत्वादार्धधातुकनिमित्तत्वाऽभावाद्गुणप्रतिषेधो न भवति । तेन सुधे सुकरिति भवति, न तु सुधी सुकीरिति ।

उ०—**एकमेवेति** । अवयवस्य प्रत्ययत्वपार्याव्यधिकरणत्वाऽभावादिति भावः । एवं चानयोः फलान्तराभिनिवेशो भाष्यविरुद्ध इति बोध्यम् ।

ननु द्वितीयप्रत्ययग्रहणाऽभावे बहुव्रीह्यलाभात्तल्लभ्यकार्यातिदेशो न सिध्येदत आह—**तल्लक्षणमिति** । **वस्तुमात्रेति** । प्रत्ययमात्रेत्यर्थः । **प्रत्ययनिमित्तमेवेति** । प्रत्ययत्वेन प्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः । **न वर्णेति** । प्राधान्येन वर्णनिमित्तमित्यर्थः । ननु रैकुलमित्यत्रायादेशो न प्रत्ययाश्रयः, किंतु तदवयवाश्रयोऽत आह—**अवयवद्वारेणेति** । केचित्तु प्रत्ययग्रहणमित्यस्य द्वितीयप्रत्ययपदघटितं प्रत्ययलक्षणग्रहणमित्यर्थः । **प्रत्ययलोपेऽपी**त्येव सूत्रं कार्यम् । अस्य 'तद्वति यत्प्रत्यये सती'ति शेषः । स्थानिवदित्यनुवृत्तिर्वा । **प्रत्ययलक्षणमिति** । प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मावच्छिन्नलक्षणमित्यर्थः । **वर्णलक्षणं**—वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तम् । प्रत्यये सति वर्णनिमित्तं भवतीति तल्लोपेऽपि स्यादिति भावः । कैयटव्याख्या तु चिन्त्या । प्रकृते तच्छब्दप्रत्ययशब्दयोः पर्यायत्वेन तद्विचारस्यायुक्तत्वापत्तेरित्याहुः । **अनेनैवेति** । अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तथार्थलाभेऽपि तत्र तादृशार्थग्रहे न मानम् । 'आर्धधातुक' इत्यस्य कैयटरीत्या तोतोर्तीत्यादिव्यावृत्त्या चरितार्थत्वात् । 'पूर्वसूत्रे आर्धधातुकग्रहणमनवकाश'मिति क्ङिति चेति सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । आवृत्त्यादिना तथार्थकल्पने तु न मानम् । किंच तथार्थकल्पने यङ्यक्क्यवलोपे इति वार्त्तिकं तदुदाहरणपरं जीरदानुरिति भाष्यं चासङ्गतं स्यादिति चिन्त्यमेतत् । **सुधे इत्यादि** । धिविकृव्योर्नुमि विचि वलोपेऽपृक्तलोपे गुणे सुना समासे सौ हल्ङ्यादिलोपनलोपयोरिमे रूपे । गुणनिषेधे तु सुधिन्शब्दे 'इन्हन्नि'ति दीर्घः । सुकृणः 'सर्वनामस्थानेचे'ति दीर्घे उपधायाश्चेतीत्त्वे रपरत्वे सुनलोपयोर्वोरिति दीर्घः स्यादिति भावः ।

† सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७१ (६ । १ । ७८)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य ॥ १ ॥

'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण'मित्युच्यते 'सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य'। सच्छास्त्रेणान्वाख्यायते, सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति। सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य, 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' [७ । १ । ७०] इतीहैव स्यात्—गोमन्तौ यवमन्तौ, गोमान् यवमानित्यत्र न स्यात्‡। इष्यते च स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति, अतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति।

लुक्युपसंख्यानम् ॥ २ ॥

लुक्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। पञ्च सप्त × ॥ कि पुनः कारणं न सिध्यति ?

लोपे हि विधानम् ॥ ३ ॥

लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते, तेन लुकि न प्राप्नोति।

प्र०—**किमर्थमिति**। स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः।

सदन्वाख्यानादिति। शास्त्रं कर्तृ करणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति षष्ठी कृता। **सच्छास्त्रेणेति**। शास्त्रेण करणेनाचार्यः स्मर्ता सद्विद्यमानं वस्तु निमित्तत्वेनान्वाचष्टे। **सतो वेति**। शास्त्रस्यैवाऽविच्छेदेन प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रत्वमन्वाख्यान इति पूर्वस्माद्व्याख्यानादस्य विशेषः। न च स्थानिवद्भावेन सिध्यति, अतृणेडित्याद्यावल्विधित्वात्।

लुक्युपसङ्ख्यानमिति। 'तक्रकौण्डिन्य'न्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञाभिर्बाधनादिति भावः। लुग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् श्लुलुपावपि गृह्येते।

उ०—**स्थानिवद्भावेनेति**। वर्णाश्रयस्य तवाप्यनिष्टत्वादित्यर्थः।

ननु शास्त्रस्य कर्तृत्वे सतः कर्मत्वे**नोभयप्राप्ता**विति नियमाच्छास्त्रस्येति षष्ठ्यनुपपन्ना, **कर्मणिचेति** समासनिषेधापत्तिश्च। करणत्वे तु षष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह—**शास्त्रमिति**। शेषत्वे चोभयप्राप्ताविव्यस्याऽप्राप्तेः षष्ठीसमासो नानुपपन्न इति भावः। 'आचार्यःस्मर्ते'ति **फलितार्थकथनम्**। स्मर्त्राचार्येणेति त्वन्वाख्यायत इत्यन्वययोग्यम्। **स्वतन्त्रत्वमिति**। करणस्य कर्तृत्वविवक्षेति भावः। **अल्विधित्वादिति**। 'इमादे'रिति शेषः। **वर्णाश्रयेइति तु** वर्णप्राधान्यविषयकम्। एवं चाऽप्राधान्येनालाश्रयणे विध्यर्थं सूत्रमिति भावः। भाष्ये—**अस्तिप्रयोजनमेतदिति**। उक्तप्रयोजनविशिष्टं सूत्रं निर्दोषं वेति काका प्रश्न इति बोध्यम्। **किंतर्हीति**। मम तु निर्दोषमेव, तव कश्चिद्दोषप्रतिभासोऽस्ति चेद्वदेति प्रश्नगर्भमुत्तरम्।

बाधनादिति। एवं च पञ्चेत्यादौ पदत्वं न स्यादिति भावः। **उपलक्षणार्थत्वादिति**। तयोरपिपूर्वपदत्रीजस्य समत्वादिति भावः। तत्र श्लुलुपोः प्रत्ययलक्षणस्य फलं चिन्त्यं, लुकि तु पञ्चेत्यादौ पदत्वं फलमस्ति।

---

‡ संयोगान्तस्य लोपः ८ । २ । २३　　× षड्भ्यो लुक् ७ । १ । २२

न वाऽदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् ॥ ४ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्' । अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते, लुमत्संज्ञाश्चाप्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्यपि भविष्यति । यद्येवम्—

प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञम् ॥ ५ ॥

प्रत्ययाऽदर्शनं तु लुमत्संज्ञमपि प्राप्नोति ।

तत्र को दोषः ?

तत्र लुकि श्लुविधिः प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तत्र लुकि श्लुविधिरपि प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । अत्ति हन्ति + । 'श्लौ' [६ । १ । १०] इति द्विर्वचनं प्राप्नोति ।

न वा पृथक्संज्ञाकरणात् ॥ ७ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'पृथक्संज्ञाकरणात्' । पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुकि

प्र०—न वाऽदर्शनस्येति । अदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविषयमप्यवगाहते । न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः, समावेशदर्शनात्तासामिति—कडारसूत्रे वक्ष्यते । लोपस्य संज्ञि लोपसंज्ञि, तस्य भावो लोपसंज्ञित्वं, तस्मादित्यर्थः ।

प्रत्ययादर्शनं त्विति । लुक्श्लुलुप्संज्ञानां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः ।

तत्र लुकि श्लुविधिरिति । उपलक्षणं चैतत् । तेन श्लावपि लुग्विधिः प्राप्नोति—जुहोतीति । उतो वृद्धिर्लुकि हलीति । लुप्यपि लुग्विधिप्रसङ्गः—हरीतकीति । लुक् तद्धितलुकीति । तथा लुकि लुब्विधिः—लवणः सूप इति । युक्तवद्भावः स्यात् ।

न वा पृथगिति । एकयैव संज्ञया प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धेऽनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणं विज्ञायते । तत्राश्रितस्वरूपव्यापारा वा लुगादय आश्रीयन्ते, आवृत्तिर्वा

उ०—समावेशदर्शनादिति । कृत्कृत्यादिष्विति भावः । लोपः संज्ञा यस्येति बहुव्रीहौ मत्वर्थीयानुपपत्तिः । त्वान्तेन षष्ठीसमासेऽर्थासङ्गतिरत इन्नन्तेन षष्ठीसमास इत्याह—**लोपस्येति** ।

सङ्कर इति । परस्परं लोपशब्दभावितप्रत्ययादर्शनविषये लोपसंज्ञया चेत्यर्थः । प्रत्ययादर्शनमात्रं सकललुमत्संज्ञं प्राप्नोतीति भाष्याक्षरार्थः ।

उतो वृद्धिरिति । न च तत्र नाभ्यस्तस्येति वर्त्तनाददोषः । अत्र पक्षे तदनुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । **हरीतकीति** । नन्वत्र सत्यपि ङीषो लुकि युक्तवद्भावात् पुनर्ङीष् स्यादिति चेन्न । 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायादित्याहुः । **हरीतक्यां** हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यणो लुप् । यद्वा हरीतकीवेयं प्रतिकृतिरिति कनो लुप् । **लवण** इत्यत्र लवणाल्लुक् ।

तद्भावितग्रहणे युक्तिमाह—**तत्राश्रितेति** । आश्रितः स्वरूपस्य व्यापारोऽदर्शनविषयो यैस्ते तथोक्ता इत्यर्थः । अदर्शनबोधका लुगादिशब्दाः प्रत्ययादर्शनस्य संज्ञेत्युक्ते प्रत्यासत्त्या यया संज्ञया यद-

---

+ अदिप्रभृतिभ्यः शपः २ । ४ । ७२

श्लुविधिर्न भविष्यति ।

तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते । यथैव तर्हि अदर्शन सामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते, एवं लुमत्सञ्ज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन् । तत्र को दोषः ? अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूता† । 'लुक्तद्धितलुकि' [१ । २ । ४९] इति ङीपो लुक् प्रसज्येत । ननु चात्रापि 'नवा पृथक्संज्ञाकरणा'दित्येव सिद्धम् । यथैव तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यादत्र लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते, एवं लोपसञ्ज्ञाऽपि लुमत्संज्ञा नावगाहेत । तत्र स एष दोषो—'लुक्युपसंख्यान'मिति । अस्त्यन्यल्लोपसंज्ञायाः पृथक्संज्ञाकरणे प्रयोजनम् । किम् ? लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे मा भूदिति ।

प्र०—लुगादिशब्दानामाश्रीयत इति तद्भावितग्रहणं सिध्यति । विधिप्रदेशेषु चेतरेतराश्रयदोषानवतारो नित्यशब्दाश्रयणाद्भाविसंज्ञाविज्ञानाद्वा ।

यथैवेति । तिसृणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां मा भूत् । लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन् । **गोमतीभूतेति** । च्वेर्लोपे कृते लुक्संज्ञायां सत्यां लुक्तद्धितलुकीति लुक् प्राप्नोति । पुंवद्भावस्त्वत्र न भवति, वैयधिकरण्यात् । महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु भवति, सामानाधिकरण्यात् । नित्यत्वाद्धि शब्दानां क्वचिद्विकारस्य जनिकर्तृत्वं, क्वचित्प्रकृतेः । **ननु-चात्रापीति** । लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादानात्तद्भावितग्रहणमित्यर्थः । **अस्त्यन्यदिति** । प्रत्ययाप्रत्ययाऽदर्शनस्य लोपसंज्ञा यथा स्यादिति । **लोपमात्रे माभूदिति** । यथा गोमतीभूतेति च्वेर्लोपे कृते लुक्तद्धितलुकीति न भवति तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावितग्रहणम् ।

उ०—दर्शनं भाव्यते तस्यैव सा संज्ञेति सा लभ्यत इति भावः । प्रत्यासत्तिः सर्वैर्दुर्शयेत्यत आह—**आवृत्तिर्वेति** । तेन लुगादिशब्दभावितमदर्शनं क्रमेण तत्तत्संज्ञमित्यर्थः । अदर्शनस्य नित्यत्वेऽपि तद्भावितत्वस्य शास्त्रायत्तत्वादितरेतराश्रयत्वं तदवस्थमेवेत्यत आह—**भाविसंज्ञेति** ।

तद्भावितग्रहणपक्षे **यथैवे**त्यादिग्रन्थोऽनुपपन्न इत्यत आह- **तिसृणामिति** । इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञाने गौरवापत्त्या सामर्थ्यात्तिसृणामसङ्करः प्रतिपादितो न तु तद्भावितपक्षाश्रयेणेत्यभिमानः । **वैयधिकरण्यादिति** । भवनक्रियायां प्रकृतेः कर्तृत्वादिति भावः । **क्वचिद्विकारस्येति** । वस्तुतो वृत्तौ तद्वाक्ये च सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वम् । विकृतिशब्दस्यापि गौण्या प्रकृतिवृत्तित्वात्सामानाधिकरण्यम् । अत एव गौणत्वान्महच्छब्द आत्वाऽभावः । गोमतीशब्दे तु गोमतीनदी भिन्ना गोमतीनदीभूतेत्यर्थेनाऽभाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वाऽभाव इति बोध्यम् । भाष्ये—**एवं लोपेति** । लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं मन्वानस्य **चोद्यमेतत्** । अत्र सामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणेऽपि लोपसंज्ञायां तद्ग्रहणे मानाऽभावः । न च लुगादिभ्यो लोपसंज्ञायाः पृथक्करणं मानम्, तयाः प्रयोजनान्तरसत्त्वादित्याह—**अस्त्यन्यदिति** । तद्दर्शयति—**तल्लोपमात्र** इति भाष्ये । स्वयं प्रयोजनान्तरमप्याह—**प्रत्ययाप्रत्ययेति** ।

---

† अभूततद्भावे० ५ । ४ । ५०; वेरपृक्तस्य ६ । १ । ६७

लुमति प्रतिषेधाद्वा ॥ ८ ॥

अथवा यदयं 'न लुमताङ्गस्य' [१ । १ । ६३] इति [प्रत्ययलक्षण] प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति ।

सतो निमित्ताऽभावात्पदसंज्ञाऽभावः ॥ ९ ॥

सन् प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं‡ राज्ञः पुरुष इति, स लुप्तोX ऽप्यनिमित्तं स्यात्-राज पुरुष इति। अस्तु तस्या अनिमित्तं—या स्वादौ पदमिति+पद संज्ञा, या तु 'सुबन्तं पद' मिति* पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यय आसीत् अनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति । लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत एवाऽवधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा प्राप्नोति† ।

प्र०—**सतो निमित्ताभावादिति**। निमित्तशब्देन निमित्तत्वमुच्यते। तेन यस्य सतः कार्यं प्रति निमित्तत्वं नाऽभूत्स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्यादित्यर्थः। **राज्ञ इति**। सति ङसि भसंज्ञायां स्वादिष्विति पदसंज्ञा बाधितेति नलोपो नाऽभूदल्लोपश्चाभूदिति लुप्तेऽपि तस्मिन्नलोपो न स्यादल्लोपश्च स्यात्। **अस्तु तस्या इति** । द्वे चाऽत्र पदसंज्ञे। एका स्वादिष्वित्यवयवस्य, सा च भसंज्ञया बाधिता। द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य, सा च लुप्तेऽपि स्थितैव। अल्लोपस्तु न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधान्न भवति। **सत्येतदिति**। कालविप्रकर्षप्रतिपादनायाऽनद्यतनप्रत्ययप्रयोगः। राज्ञ इत्यत्रावधिभेदाद्भसंज्ञयाऽवयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते, न समुदायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता। लुप्ते तु प्रत्ययेऽवधिभेदाऽभावात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया द्वे अपि पदसंज्ञे बाधितव्ये। एकाऽपवादत्वेन, द्वितीया परत्वेनेति भावः। **अनयेति**। पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शितम्। भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयाऽपि भवति। यथा अतृणेडितीमागमः।

उ०—भाष्ये **लुमतिप्रतिषेधाद्वेति**। भवतु लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं, न लुमतेति निषेधेन तत्र लोपत्वनिमित्तकार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यदोष इति भावः।

'लुक्युपसङ्ख्यान'मिति दोषे परिहृते, दोषान्तरमाशङ्कते—**सतो निमित्तेति**। वार्तिकतद्व्याख्यानयोर्विरोधं परिहरति—**निमित्तशब्देनेति** । नन्वेवं पदत्वेऽपि भत्वस्याऽपि सत्त्वादल्लोपः स्यादत आह—**अल्लोपस्त्विति**। **कालविप्रकर्षेति**। अस्य चोत्तरस्य नायमवसर इत्यर्थः। भाष्ये—**एतत्**—वक्ष्यमाणवाक्यार्थरूपम्। **पदसंज्ञाद्वयमिति**। अनया पदसंज्ञया नलोपो भविष्यतीत्यादि भाष्यार्थः। **यथेति**। वर्णप्राधान्यविषय एव स निषेध इति भावः।

---

१ क्वचिन्न। ‡ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ८। २। ७ X सुपो धातु प्रातिपदिकयोः २। ४। ७१ + स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १। ४। १७ * सुप्तिङन्तं पदम् १। ४। १४ † यचि भम् १। ४। १८

तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति ॥१०॥

तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । क्व ? परिवीरिति‡ । किं कारणम् ? 'एकयोगलक्षणत्वात्' । एकयोगलक्षणे हि तुग्दीर्घत्वे । इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि कार्याणि पर्यवपन्नानि भवन्ति, तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते । अनेनैव तुग्, अनेनैव च दीर्घत्वमिति, तदेकयोगलक्षणं भवति । एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्पन्ते ।

सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादन्यभाव्यस्य ॥ ११ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्य भवती'ति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति ? सत्तामात्रमनेन क्रियते । यथाप्राप्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः ।

तद्वक्तव्यं भवति । यद्यप्येतदुच्यते, अथवैतर्हि स्थानिवद्भावो नारभ्यते, 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधा'विति वक्ष्यामि । यद्येवम् 'आङो यमहन आत्मनेपदं भव-

---

प्र०—**तुग्दीर्घत्वयोश्चेति** । अनेनैव प्रत्ययनिमित्तानि कार्याणि लुप्तेऽपि प्रत्यये विधीयन्ते इति क्रमाऽभावात्पौर्वापर्यं न प्रकल्प्यते । कार्यस्य प्राधान्यान्नाऽनेन शास्त्र-व्यपदेशौ विधीयेते ।

सिद्धं त्विति । अन्यो भावोऽन्यद्वस्तु, स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशः । अन्यभाव एवाऽऽन्यभाव्यमिति स्वार्थे ष्यञ् । तत्र परिवीरिति स्थानिनः क्विपो या संज्ञा यो व्यपदेशः—पित् कृत्प्रत्यय इत्यादिः, स लोपस्याऽनेन विधीयते । ततस्तन्निबन्धनं शास्त्रं प्रवर्तत इति सिद्धो विप्रतिषेधः । **सत्तामात्रमिति** । कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः ।

यद्येवमिति । हन्ति स्वरूपेणोपादायात्मनेपदं विधीयते न तु कांचित्संज्ञामाश्रित्येति भावः ।

उ०—भाष्ये—**पर्यवपन्नानि** । मृतानि । अप्राप्तानीति यावत् । नन्वेतत्कार्यातिदेशे स्यात्स एव कुतः ? शास्त्रनिमित्तातिदेशयोरपि संभवात् । अत आह—**कार्यस्येति** । **व्यपदेशो**—निमित्तम् । **विधीयेते इति** । 'इत्यभिमान' इति शेषः । वस्तुतः कार्यशास्त्रातिदेशयोरभेद एवेत्युक्तम् । भाष्ये **एकयोगलक्षणानि चेति** । तादृशानि विप्रतिषेधविषयत्वेन न प्रकल्पन्त इत्यर्थः ।

नन्वन्यभाव इति षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो वा, उभयत्रापि ष्यञनुपपन्नः, भावस्य भावान्तरेणाऽयोगात् । समाससंज्ञया गुणवचनसंज्ञाया बाधाच्चार्थोऽसङ्गतेश्चेत्यत आह **अन्यो भाव इति**, भाष्ये—अन्यरूपं प्राप्तस्येत्यर्थकम् । अन्यभूतस्येत्येतत्तु फलितार्थो बोध्यः । **स्वार्थे इति** । चातुर्वर्ण्यादित्वात् । ननु सत्तास्थानिनश्चेद्विरुद्धमतिदेशसहस्रेण सत्ताया अशक्यत्वाचाऽत आह—**कृदादिव्यपदेशस्येति** । एतदर्थमेव स्थानिसंज्ञानुदेशादित्युक्तं, न तु स्थान्यनुदेशादिति । तथा सति स्थानिकार्यातिदेश एव स्यादिति बोध्यम् ।

भाष्ये शङ्किता आह—**तद्वक्तव्यमिति** । वचनान्तरेण सूत्राक्षेपपरिहारो न युक्त इति भावः । परिहरति—**यद्यपीति** । **अथवैतर्हीति** । तथापीत्यर्थः । एवं च लघुतरत्वाद्वचनान्तरेणाऽपि परिहारो युक्त

---

‡ वचिस्वपियजादीनां किति ६ । १ । १५; हलः ६ । ४ । २

ती'ति+ हन्तेरेव स्याद्वधेर्न स्यात् । नहि काचिद्धन्तेः संज्ञास्ति या वधेरतिदिश्येत । हन्तेरपि संज्ञाऽस्ति । का ? हन्तिरेव । कथम् ? 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' [१ । १ । ६८] इति वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भवितीति'ति ।

भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च सिद्धम् ॥ १२ ॥

भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च सिद्धं भवति ।

भसंज्ञा—राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । प्रत्ययलक्षणेन 'यचि भम्' [१ । ४ । १८] इति भसंज्ञा प्राप्नोति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधा' विति वचनान्न भवति ।

ङीप्—चित्रायां जाता चित्रा × । प्रत्ययलक्षणेनाऽणन्तादितीकारः प्राप्नोति* । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधा' विति वचनान्न भवति ।

ष्फ—वतण्डी† । प्रत्ययलक्षणेन 'यञन्ता'दिति ष्फः प्राप्नोति‡ । 'स्थानिसंज्ञा

प्र०—नहीति । यद्यपि धातुसंज्ञाऽस्ति, तथापि न तदुपादानेनात्मनेपदं विधीयते । हन्तेरपीति । 'आङो यमहन' इति सूत्रोपात्तो हन्तिः संज्ञा, प्रयोगस्थस्तु संज्ञीति वधेरपि हन्तिसंज्ञाऽतिदिश्यते ।

चित्रायां जातेति । 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यान'मित्यणो लुक् । 'टिड्ढाण'-ञित्यत्राऽत इत्यधिकारान्ङीपोऽल्विधित्वम् ।

वतण्डीति । यथा आवट्यायनीति चापं बाधित्वा सर्वत्रग्रहणाऽपकर्षात् ष्फो भवति, एवं

उ०—इति भावः । संज्ञामिति । निमित्तभूतव्यपदेशमित्यर्थः । ननु संज्ञासंज्ञिनोर्भेदाद्धन्तेर्हन्तिसंज्ञेत्ययुक्तमत आह—सूत्रोपात्त इति ।

फलान्तरमपि वचनान्तरारम्भे दर्शयति भाष्ये–भेत्यादि । सिद्धमिति । 'इष्ट'मिति शेषः । वक्ष्यमाणान्यल्विधित्वाद्वार्त्तिकमते नातिदेशेन भविष्यन्ति । सूत्रारम्भे तु 'वर्णाश्रये'इत्यस्य वर्णप्राधान्यविषयत्वादतिदेशेन स्युरेवेति भावः ।

चित्रेति । 'नक्षत्रेण युक्त' इत्यणो 'लुबविशेषे' इति लुप् । युक्तवद्भावात्स्त्रीत्वं, ततो जातेऽर्थे सन्धिवेलादीत्यणो वार्तिकेन लुगिति भावः । नचाऽणो लुकि लुक्तद्धितेति टापो लुकि पुनष्टाब्दुर्लभः, लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादिति वाच्यम् । जातिगतस्त्रीत्वबोधनरूपफलस्याऽसिद्धतया प्रवृत्तेः । अत इत्यधीति । अकारान्तादण इत्यर्थः ।

ननु वतण्डात् स्त्र्यपत्ये यञो 'लुक् स्त्रिया'मिति लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्राचामिति प्राप्तष्फं बाधित्वा

+ १ । ३ । २८ × सन्धिवेलाद्यृतु० ४ । ३ । १६; लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानम् ४ । ३ । ३४ वा० १; लुक् तद्धितलुकि १ । २ । ४६ * टिड्ढाणञ्० ४ । १ । १५ † वतण्डाच्च; लुक् स्त्रियाम् ४ । १ । १०८; १०९ ‡ प्राचां ष्फ तद्धितः ४ । १ । १७

ऽन्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति ।

गोरात्वम्—गामिच्छति गव्यति++ । प्रत्ययलक्षणेनाऽमि 'औतोऽम्शसोः' [६ । १ । ९३] इत्यात्वं प्राप्नोति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधा' विति वचनान्न भवति ।

तस्य दोषो ङौ नकारलोपेत्त्वम्विधयेः ॥ १३ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो ङौ नकारलोपः—आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन् × । प्रत्ययलक्षणेन 'यचि भम्' [१ । ४ । १८] इति भसंज्ञा सिद्धा भवति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधा'विति वचनान्न प्राप्नोति ।

इत्त्वम्—आशीः* । प्रत्ययलक्षणेन 'हली'तीत्त्वं सिद्धं भवति† । स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधा'विति वचनान्न प्राप्नोति ।

इम्—अतृणेट्‡ । प्रत्ययलक्षणेन हलीति इम् सिद्धो भवति × । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधा'विति वचनान्न प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'सतो निमित्ताऽभावात्पदसंज्ञाभावस्तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवी'रिति । नैष दोषः । वक्ष्यत्यत्र

प्र०—शार्ङ्गरवादिपाठात्प्राप्तं ङीनं बाधित्वा प्राचां ष्फः स्यात् । अत इत्यधिकारादल्विधिः ष्फः ।

गव्यतीति । 'औतोऽम्शसो'रित्यत्राऽचीत्यनुवर्तनादल्विधिरात्त्वम् ।

चर्मन्निति । सुपां सुलुगिति ङेर्लुक् । अत्र भसंज्ञाया अभावान्नलोपः प्राप्नोतीति 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति वक्तव्यं जायते ।

परत्वाद्दीर्घत्वमिति । सति प्रत्यये यत्कार्यं दृष्टं तल्लुप्तेऽपि भवतीति सूत्रार्थः । परिवी-

---

उ०—परत्वान्ङीन् स्यात् शार्ङ्गरवादिपाठादत आह—**यथेति** । तत्र हि सूत्रे यञ इति वर्तते । **सर्वत्र ग्रहणादिति** । तद्धि पूर्वसूत्रेऽपकृष्यते ।

औतोमिति । एकादेशविधाकं हि तत् । **अचीति** । अजाद्योरित्यर्थः । अत एव तद्धितशसो निवृत्तिः ।

भाष्ये सूत्रारम्भवादी वचनान्तरवादिनं प्रति दूषणमाह—**तस्य दोष इति** । स्थानिसंज्ञानुदेशादित्यस्येत्यर्थः । **इत्त्वम्**—'शास इदङ्हलो'रिति । **इम्**—'तृणह' इत्यनेन ।

भाष्ये **वक्ष्यत्यत्रेति** । 'न ङी'ति ङौ नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात्प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा नेत्येवं रूपम्, अनुपदमेतत्सूत्र एवेत्यर्थः । **शास्त्रपरेति** । उपदेशशास्त्रपरेत्यर्थः । अतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव

++ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७१

× सुपां सुलुक्० ७ । १ । ३९ * वेरपृक्तस्य ६ । १ । ६७ † शास इदङ्हलोः ६ । ४ । ३४ ‡ हलङ्याब्भ्यो० ६ । १ । ६८ + तृणह इम् ७ । ३ । ९२

परिहारम्†† । इहापि परिवीरिति । शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यति ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

प्रयोजनमपृक्तशिलोपे नुममामौ गुणवृद्धिदीर्घत्वेमडाट्श्नम्विधयः ॥१४॥

अपृक्तलोपे शिलोपे च कृते** नुम्, अमामौ, गुणवृद्धी, दीर्घत्वम्, इम्, अडाटौ, श्नम्विधिरिति प्रयोजनानि ।

नुम्—अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्थां‡‡ । ता ता पिण्डानाम्††† । नुम् ॥ अमामौ—हे अनड्वन् अनड्वान्++ ॥ गुणः—अधोक् अलेट्×× । वृद्धिः—

प्र०—येत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो, न तुगिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति ।

प्रयोजनमिति । यद्यप्यल्विध्यर्थमिदमतृणेडित्यादौ, तथापि विशेषविहितत्वान्नुमादयोऽप्यस्यैवोदाहरणानीति भावः ।

अनड्वन्निति । पूर्वं संबुद्धिलोपमाश्रित्यैतदुक्तम् । यदि तु विशेषविहितत्वादम्संबुद्धाविति पूर्वमम् प्रवर्तते, तदा संबुद्धिलोपो न स्यात् । **ऐयइति** । इयर्तेर्लङ्, तिप् शपः श्लुः, द्विर्वचनम् ।

उ०—विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगीति भावः । तदाह—**सति प्रत्यये** इति । इदं सूत्रं तत्तच्छास्त्रनिमित्तसम्पादनद्वारा तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तिसम्पादकमिति भावः । अत एव पूर्वं 'तान्यनेन प्रत्युत्थाप्यन्ते' इत्युक्तम् । **तानि**—तत्कार्यबोधकानि शास्त्राणीति तदर्थ उचितः, न तु कार्याणि क्रियन्त इत्यर्थः । [क्रियन्ते इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात्] । अत एव 'टित आत्मनेपदाना'मिति सूत्रे **पर्यवपादो** रूपान्तरापत्तिरित्युक्तं कैयटेन । विद्यमानस्य हि रूपान्तरापत्तिर्भवति । शास्त्रमेव च विद्यमानं न तु कार्यम् । तस्य च रूपान्तरमेतद्विषये कार्यान्तरप्रवर्त्तकत्वम् । एवं च पर्यवपन्नत्वमपि शास्त्रस्येत्यन्ये ।

भाष्ये—**कानि पुनरिति** । पूर्वमेतत्सूत्रकरणे का युक्तिरिति युक्तिप्रश्नः । इदानीं तु प्रयोजनप्रश्न इति न पौनरुक्त्यम् । अत एव सदन्वाख्यानादिति प्रागुत्तरितम् ।

यद्यप्यल्विध्यर्थमिति । 'इद'मिति शेषः । **विशेषविहितत्वादिति** । प्रत्ययविषये शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः ।

त्री ते इत्यादौ 'शेश्छन्दसी'ति लोपः । नुम्फलं तु दीर्घः । **आश्रित्येति** । अपवादबाधकवाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयेणेति भावः । न्यायेन पूर्वं लोपप्राप्तेरत्यल्पविषयत्वात् । **विशेषविहितत्वादिति** । येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽपवादत्वादित्यर्थः । **तदेति** । 'अपवादविषयं परित्यज्ये'ति न्यायेनापवादविषये उत्सर्गोऽ

---

†† अनुपदमेव वक्ष्यति—"भसञ्ज्ञायां तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवती'ति । यदयं 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रिति ङौ प्रतिषेधं शास्ति" इति ।

** हल्ङ्याब्भ्यो०; शेश्छन्दसि बहुलम् ६ । १ । ६८; ७० ‡‡ ऋ० सं० ३ । २० । २

††† नपुंसकस्य झलचः ७ । १ । ७२ ++ अम् संम्बुद्धौ; चतुरनडुहोरामुदात्तः ७। १। ९९; ९८ ×× पुगन्तलघूपधस्य च ७ । ३ । ८६

न्यमार्ट्* । दीर्घत्वम्—अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था । ता ता पिण्डानाम्+ । इम्—अतृणेट् ।। अडाटौ—अधोक् अलेट्, ऐयः औनः× ।। श्नम्विधिः—अभिनोऽत्र अच्छिनोऽत्र‡ ।। अपृक्तशिलोपयोः कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुवन्ति । प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति ।

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि । न सिध्यन्ति । आदेशः स्थानिवदित्युच्यते । न च लोप आदेशः । लोपोऽप्यादेशः । कथम् ? आदिश्यते यः स आदेशः, लोपोऽप्यादिश्यते । दोषः खल्वपि स्याद्यदि लोपो नादेशः स्यात् । इह 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' [१ । १ । ५७] इत्येतस्य भूयिष्ठानि लोप उदाहरणानि तानि न स्युः ।

यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति, तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति ? योऽल्विधिः । किं प्रयोजनम् ? प्रयोजनं ङौनकारलोपेत्वेम्विधयः ।

प्र०—'अर्तिपिपर्त्योश्चे'तीत्वम् । अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ् । औन इति । उन्देलङ् सिप् श्नम् श्नान्नलोपः दश्चे'ति रुत्वम् ।

न च लोप इति । दिशिरुच्चारणक्रियो, न च लोप उच्चार्यते, अभावरूपत्वात् । लोपोऽपीति । प्रतिपादनक्रियोऽत्र दिशिरिति भावः ।

उ०—प्रवृत्ते रिति भावः । यदीत्यनेन विषयभेदादपवादत्वमेव नास्तीति सूचितम् । यदि तु 'नुड्विषये रप्रतिषेधो वक्तव्य' इत्यादिसात्समिकभाष्येण विषयभेदेऽप्यपवादत्वं तर्हि प्रत्ययलोपस्थलेऽनुत्पत्तिरेवान्वाख्यायते इति सरूपसूत्रस्थभाष्ये उक्तत्वेनापवादत्वसंभावनैव नेत्याहुः । इतीयङिति । ततो गुणेऽपृक्तलोपेऽडाटाविति भावः । आडागमे रूपान्तरेण तत्तच्छास्त्रनिमित्तविघातात् केनापि कार्येणाऽनयोर्न यौगपद्यमिति भावः । 'लावस्थायाम'डितिपक्षेऽपि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति बाहुलकादत्रैवमेव प्रक्रिया बोध्या । 'अभिनोऽत्रे'त्यात्रापीकारलोपापृक्तलोपाभ्यां श्नमो यौगपद्याऽसम्भवेन परत्वाल्लोपे तस्य अप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

भाष्ये—प्रयोजनं ङाविति । सूत्रारम्भवादी । प्रत्याख्यानवाद्याह—भसंज्ञेत्यादि । सूत्रारम्भवाद्याह—

* मृजेर्वृद्धिः ७ । २ । ११४ + सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ६ । ४ । ८

× लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः, आडजादीनाम् ६ । ४ । ७१; ७२ ‡ रुधादिभ्यः श्नम् ३ । १ । ७८

१—इत उत्तरं क्वचिन्मुद्रितपुस्तकेष्वयं पाठोऽधिक उपलभ्यते—

"ङौ नकारलोपत्वेम्विधयः प्रयोजयन्ति । ङौ नकारलोपस्तावत्—'आर्द्रे चर्मन्' 'लोहिते चर्मन्' । स्थानिवद्भावः 'अनल्विधौ'' इति वचनान्न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन तु यच्चीति भसंज्ञा सिद्धा भवति ।।

भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च दोषः ॥ १५ ॥

भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च[1] दोषो भवति[2] । भसंज्ञायां तावन्न दोषः । आचार्य-प्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवती'ति, यदयं 'न ङिसंबुद्ध्योः' [८ । २ । ८] इति ङौ प्रतिषेधं शास्ति ।

प्र०—अणोऽकार इति । अकारेणाऽणन्तं न विशेष्यते, किं तर्ह्यणेव, सर्वश्चाण् अकार एवेति विशेषणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणाऽकाररूपादण इति विज्ञायते । अथवाऽण्योकार इति अणा-ऽकारो विशेष्यते वर्णनिमित्तो ङीप्, न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्रत्ययलक्षणाऽभावः । **यञ्योऽकार इति** । **अकारावयव** इत्यर्थः । अथवा—यञवयवे यञ्शब्दोऽत्र वर्तते । यञवयवो योऽकार इत्यर्थः । पूर्ववदेतदपि व्याख्येयम् । **अच्यमीति** । अच् प्रधानं, तद्विशेषणममीति तदादिविध्यभावः । तत्र वर्णनिमित्तमात्वम्, न प्रत्ययनिमित्तमिति दोषाऽभावः ।

उ०—भसंज्ञायां तावदिति । **यदयं न ङीति** । अङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षेऽयं ज्ञापकोपन्यासः । **अकारेणाऽण-न्तमिति** । तद्धि जातेरस्त्रीत्यादेराखुरित्यादौ व्यावृत्तये आवश्यकम् । ननु प्रत्ययग्रहणसामर्थ्येन प्रधानतया प्रत्य-यत्वेन प्रत्ययस्य यत्र निमित्तता तत्रैवाऽल्विध्यर्थमिदम् । एवं चाकाररूपो योऽणित्यर्थेऽपि प्रत्ययलक्षणं दुर्वार-मत आह—**विशेषणेति** । वस्तुतोऽकार एव विशेष्य इत्याह—**अणेति** । **ननु प्रत्ययनिमित्त इति** । प्राधान्येन प्रत्ययनिमित्त इत्यर्थः । अज्झलात्मकयञोऽकारेण सामानाधिकरण्याऽसंभवादाह—**अकारावयवेति** । बहुव्रीहिः । अस्य विशेषणत्वे इदम् । 'गुणे त्वन्याय्यकल्पने' ति न्यायादिति भावः । नन्वेवं सति मत्यादिष्वति-प्रसङ्गवारणायाऽजाद्यत इत्यत्र मुख्यार्थस्योत्तरत्र लक्षणायां वैरूप्यं स्यादतो व्याख्यानान्तरमाह - **अथवेति** । **तद्विशेषणमिति** । अमोऽवयवेऽचीत्यर्थ इति भावः ।

इत्वम्—आशीः । स्थानिवद्भावः 'अनल्विधौ' इति वचनान्न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन तु हलीतीत्वं सिद्धं भवति ॥ इम्—अतृणेट् । स्थानिवद्भावः 'अनल्विधौ' इति वचनान्न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन तु हलीतीम् सिद्धो भवति ।"

प्रामाणिकपुस्तकेष्वदर्शनात्, 'तस्य दोषो ङौ नकारलोपेत्त्वेम्विधयः' ॥ १३ ॥ इति वार्तिकविवरणे चास्य विषयस्योक्तत्वादिह पाठो न मनोरमः ।

१—'च' क्वचिन्न पठ्यते । २—अतोऽग्रेऽयं पाठः क्वचिदधिक उपलभ्यते—

"भसंज्ञा—राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । प्रत्ययलक्षणेन तु यचीति भसंज्ञायां 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपो (न) प्राप्नोति । स्थानिवद्भावस्त्वनल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति ।

ङीप्—चित्रायां जाता चित्रा । प्रत्ययलक्षणेन त्वणन्तादितीकार' प्राप्नोति । स्थानिवद्भावस्त्वनल्-विधाविति वचनान्न प्राप्नोति ।

ष्फ—वतण्डी । प्रत्ययलक्षणेन तु यञन्तादकारान्तादिति ष्फः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावस्त्वनल्विधा-विति वचनान्न प्राप्नोति ।

गोरात्वम्—गामिच्छति गव्यति । प्रत्ययलक्षणेन 'औतोम्शसोः' इत्यात्वं प्राप्नोति । स्थानिवद्भा-वस्त्वनल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति ।"

ङीप्यपि नैवं विज्ञायते—अणन्तादकारान्तादिति । कथं तर्हि ? अणयोऽकार इति ।

ष्फेऽपि नैवं विज्ञायते—यञन्तादकारान्तादिति । कथं तर्हि ? यञ्योऽकार इति ।

गोरात्वेऽपि नैवं विज्ञायते—अमि अचीति । कथं तर्हि ? अच्यमीति ।

प्रयोजनान्यपि तर्हि तानि न सन्ति । यत्तावदुच्यते—ङौ नकारलोप इति, क्रियत एतन्न्यास एव—'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति ।

इत्वमपि—वक्ष्यत्येतत् 'शास इत्त्व आशासः क्वौ' इति† ।

इभ्र्विधिरपि—हलीति निवृत्तम् । यदि हलीति निवृत्तं, तृणह्यानि अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि—'अचि ने'त्यप्यनुवर्तिष्यते‡ ।

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ? वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् । शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन

प्र०—क्रियत एतदिति । त्वयापि ज्ञापनार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः ।

शास इत्त्वे इति । कृतेऽप्यस्मिन् सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यमाशास्ते इत्यादौ मा भूत् । अकृते तु विध्यर्थम् । आशास्त इत्यादौ तु न भवति, शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

प्रत्ययं गृहीत्वेति । स्थानिवद्भावेन सिद्धे सत्ययं योगो नियमार्थः । प्रत्यय एव यस्य लक्षणं तत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात् । 'सोर्मनसी' इत्यत्र त्वनिनस्मन्ग्रहणानि चेति वचनादस्प्रत्ययश्चाऽप्रत्ययश्च गृह्यते इति सुदृषदित्यत्राऽपि स्थानिवद्भावाऽभावादुत्तरपदाद्युदात्तत्वाऽभावे

उ०—एवं प्रत्याख्यानवाद्युक्तदोषेषु परिहृतेषु प्रत्याख्यानवाद्याह—प्रयोजनान्यपीत्यादि । ज्ञापनार्थमिति । 'प्रत्ययलक्षणेन भत्वं नेत्यस्ये'ति शेषः । 'न लुमता तस्मिन्नि'त्यनाश्रित्येदम् ।

अकृतेत्त्विति । परस्मैपदिविहिताङ्साहचार्यात् शासुधातोरेव ग्रहणं तत्रेति पक्षे विध्यर्थम् । नन्वेवमप्याशीरित्याद्यसिद्धिरिति चेत् । अत्राहुः । शास इदिति सामान्यसूत्रम् । ततोऽङि । अजादौ चेदङ्येवेति नियमार्थमिदम् । एवं च सूत्रे हल्ग्रहणं मास्त्विति मित्रशीरित्यादिसिद्धिः । आशासः क्वाविति त्वत्र शासोरेव ग्रहणे विध्यर्थम् । अन्यथा नियमार्थमिति आशास्ते इत्यादौ न दोष इति ।

अथ वार्तिकोक्तविध्यर्थत्वे दूषिते भाष्यकृन्नियमार्थं सूत्रमिति प्रश्नपूर्वकमाह— न तर्हीत्यादि । प्रत्ययं गृहीत्वेति । प्रत्ययत्वतद्व्याप्यधर्मपुरस्कारेण यदुच्यत इत्यर्थः । शब्दं गृहीत्वेति । उक्तधर्मातिरिक्तपुरस्कारेण यदुच्यत इत्यर्थः । ननु शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूत्स्थानिवत्त्वेन तु स्यादत आह—स्थानिवदिति । प्रत्यय एवेति । उक्तोऽर्थः । एतदर्थमेव द्वितीयं प्रत्ययपदम् । न चाऽलोभोषसी इति पर्युदासेन श्रूयमाणाऽसन्तस्यैव ग्रहणमिति नियमो व्यर्थ इति वाच्यम् । पर्युदासेन प्रत्ययाऽसन्तस्यैव

---

† शास इदङ्हलोः ६ । ४ । ३४ वा० १ ‡ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ७।३।८७

मा भूदिति । किं प्रयोजनम् ? शोभना दृषदोऽस्य सुदृषद्ब्राह्मणः+ । 'सौमनसी अलोमोषसी' [६ । २ । ११७] इत्येष स्वरो माभूदिति ॥ ६२ ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ १ । १ । ६३ ॥

लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । एकपदस्वरे च लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । किमविशेषेण ? नेत्याह ।

प्र०—नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं भवति । तत्र चोत्तरपदादिरित्यधिकारादसन्तमुत्तरपदं गृह्यते इति सुदृषदित्यत्रापि स्थानिवद्भावादसन्तत्वमुत्तरपदस्य स्यात् ॥ ६२ ॥

न लुमताङ्गस्य । लुमतीति । लुमत्संज्ञया प्रतिपादितमदर्शनं लुमत्, तत्र यः प्रतिषेधस्तस्मिन्नित्यर्थः । **एकपदस्वरस्येति** । एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्येत्यर्थः । यस्तु 'पदस्य पदा'दिति पदद्वयाश्रयः स्वरः, तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव, दधि तिष्ठतीति । 'तिङ्ङतिङ' इति निघातः । 'अङ्गस्ये'त्यङ्गाधिकारनिर्देशात् ञ्निति कित्स्वरस्य चाऽनाङ्गत्वात्प्रतिषेधस्याऽप्राप्तिरिति भावः ।

उ०—ग्रहणापत्तौ सुव इत्यादौ स्वरानापत्तेरिति भाष्याशयात् । ननु स्थानिनिमित्तं यदन्यस्य कार्यं तत्स्थानिवत्त्वेन लोपेऽपि, न तु तस्यैव । असतो वचनशतेनापि कार्यित्वाऽप्रतिपादनात् । इह चाऽसत एव कार्यित्वमत आह—**तत्र चेति । सौमनसी** इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

न लुमता । लोपक्रियानिरूपिता करणे तृतीया । यद्यपि लुशब्दयोगात्संज्ञा लुमद्वाच्या । न च तत्रायं प्रतिषेधः किंतु तत्प्रतिपादिताऽदर्शने । एवं च 'लुमति प्रतिषेध इत्यनुपपन्नम् । तथापि वाच्यकधर्मस्य वाच्य उपचार इत्याह **लुमदिति** । ननु सर्वोऽपि स्वरः कार्यित्वेनैकमेव पदं गृह्णातीत्यत आह—**एकेति** । 'सर्वामन्त्रिते'त्यत्रामन्त्रितपदेनाष्टमिकमपि ग्रहीतुं शक्यमिति 'पदस्य पदा'दित्यधिकारेऽनन्तरमप्यामन्त्रितस्येत्युल्लङ्घ्य व्यवहितमुदाहरति—**दधीति । अङ्गस्येत्यधिकारेति** । वस्तुतस्तदनिर्देशेऽप्यावश्यकमेतत् । तथाहि—सौवरीणां सप्तमीनां 'भीह्रीमदे'ति सूत्रे 'प्रत्ययात्पूर्व'मिति पूर्वग्रहणेन तदन्तसप्तमीत्वस्य षाष्ठभाष्ये तत्सूत्रे एवोक्तत्वेन स्वराणां प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाऽभावात् । कित्स्वरे षष्ठ्या एव सत्वाच्च । ननु 'संज्ञायामुपमान'मिति 'उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्त' इत्यर्थकं कनो लुपि चञ्चेव चञ्चेत्यादावाद्युदात्तसाधकं 'ञ्नित्यादि'रित्येव सिद्धे व्यर्थं सदनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणाऽभावज्ञापकमिति तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेदं विरुध्येतेति चेन्न । प्रकृतसूत्रे वार्त्तिकव्याख्यानमात्रं, षष्ठे तु प्रत्याख्यातानीमानीत्यविरोधात् । अत एव तत्र भाष्ये पथिमाथिस्वरार्थं वचनं कर्तव्य'मित्युक्तम् । एवं च तदर्थस्यात्रत्यवचनस्य कर्त्तव्यत्वं वदताऽन्येषामकर्त्तव्यत्वमर्थादुक्तमेव । एतेन 'भीह्री'ति ज्ञापकं विशेषापेक्षं' सप्तम्यर्थग्रहणे तदन्तग्रहणे च यत्र फलभेदस्तद्विषयम् । एवं **चोपोत्तमं रितीत्**यादावेव तत्प्रवृत्तिरिति न ञ्नित्यारित्यादौ तत्प्रवृत्तिरिति कैयटाशय इति परास्तम् । 'संज्ञायमुपमान'मिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तस्माज्ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वमेवोचितम् । तत्र सप्तम्या यथाश्रुतत्वे हि **न लुमतेति** निषेधात्तदप्राप्तौ 'ञ्निती'ति प्रयोजन'मिति भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । न चाङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षे तद्भाष्यं, सिद्धान्तपक्षे योजयितुं शक्यत्वादिति दिक् ।

+ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७१

सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जम् ॥ २ ॥

सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्लुक्स्वरं च वर्जयित्वा ।

सर्वस्वर—सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः× । 'सर्वस्य सुपि' [६ । १ । १९१] इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ।

आमन्त्रितस्वर—सर्पिरागच्छ सप्ताऽऽगच्छत । 'आमन्त्रितस्य च' [६ । १ । १९८] इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ।

सिज्लुक्स्वर—मा हि दाताम्, मा हि धाताम् । 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' [६ । १ । १८७] इत्येष स्वरो यथा स्यात् । किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं ञिनिकिल्लुकि स्वराः ॥ ३ ॥

ञिनिकित्स्वरा लुकि प्रयोजयन्ति । गर्गाः वत्साः, बिदा उर्वाः* । उष्ट्रग्रीवाः

प्र०—सर्वस्तोम इति । 'सर्वस्य सुपी'ति यदाद्युदात्तत्वं, तदेव 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'ति विधीयत इत्येकपदस्वरो भवत्येव ।

सर्पिरिति । सर्पिः शब्दोऽन्तोदात्तः प्रत्ययस्वरेण, घृतादित्वाद्वा । सप्तन्शब्दोऽपि घृतादित्वादन्तोदात्तः । नित्स्वरेण त्वाद्युदात्तत्वे विशेषो न स्यात् ।

मा हि दातामिति । 'गातिस्थाघ्वि'ति सिचो लुक् । लेरेव लुकि विधातव्ये सिचो लुग्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थम् ।

ञिनिकिल्लुकीति । इकार उच्चारणार्थः । ञ्नित्किताां प्रत्ययानां लुकि कृते स्वरा निवर्त्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां सम्बन्धः । भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे—ञिनिकित्स्वरा

उ०—षष्ठीसमासादौ परत्वात्सतिशिष्टत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वस्यैव प्राप्तेर्भाष्ये सर्वस्तोम इति बहुव्रीहिरुदाहृतः । तत्र बहुव्रीहिस्वरस्य द्विपदाश्रयत्वात्प्रतिषेधस्यैवाप्राप्तेः कथं तदपवादे इदमुदाहरणमत आह-सर्वस्येति । विधीयत इति । अपवादनिवर्त्तनेन व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ।

प्रत्ययस्वरेणेति । इसिप्रत्ययान्तत्वादिति भावः । नब्विषयस्येत्यस्य तु न प्राप्तिः, 'अनिसन्तस्ये'ति पर्युदासात् । घृतादित्वकल्पनं तु किमर्थमिति चिन्त्यम् । नित्स्वरेणेति । सप्तन्शब्दो हि 'सप्यशूभ्यां तुट् चे'ति कनिन्नन्तः । 'त्रः सङ्ख्याया' इत्यप्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति द्रष्टव्यम् ।

'माहिदाता'मित्यत्राद् प्रतिषेधाय माङ् । हिशब्दो हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः । सिज्लुक्स्वरवर्जनं न कार्यमित्याह—लेरिति । गातीत्यनेन ल्लेरेव लुकि 'मन्त्रे घसे'त्यत्र पुनर्लिग्रहणं न कार्यम् । लुग्विधावात इत्येतच्च विध्यर्थं स्यादिति लाघवमिति भावः । प्रत्ययलक्षणार्थमिति । प्रत्ययलक्षणेन सिज्निमित्तकार्यार्थमित्यर्थः ।

ननु ञिनिकित्स्वरा इति भाष्यदर्शनाञ्ञिनिकितां स्वरविशेषणत्वेन लुका समासोऽनुपपन्न इत्यत आह—ञ्नित्कितामिति । 'प्रयोजयन्ती'त्यस्य कर्माकाङ्क्षायामाह—प्रतिषेधमिति । लुबिति । वार्त्तिके

× सुपोधातुप्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७१; बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६ । २ । १

* यञञोश्च २ । ४ । ६४

वामरज्जुः† । 'ञ्नित्ति' इत्याद्युदात्तत्वं मा भूदिति‡ । इह च अत्रयः+ 'कितः' [६ । १ । १६५] इत्यन्तोदात्तत्वं मा भूदिति ।

पथिमथोः सर्वनामस्थाने [लुकि] ॥ ४ ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनम् । [लुमता[1] लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्] । पथिप्रियः मथिप्रियः× । 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने, [६ । १ । १६६] इत्येष स्वरो मा भूदिति ।

अह्नो रविधौ ॥ ५ ॥

अह्नो रविधाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । अहर्ददाति अहर्भुङ्क्ते* । 'रोऽसुपि' [८ । २ । ६९] इति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदिति ।

प्र०—इति । 'प्रतिषेध'मित्यध्याहारः । उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुरिति । देवपथादित्वात्कनो लुप् । असंज्ञायां चेदमुदाहरणम् । संज्ञायां तु संज्ञायामुपमानमिति भवतिव्यमाद्युदात्तत्वेन । अत्रय इति । 'राशदिभ्यां त्रिप्', 'अदेस्त्रिनिच'ेति त्रिबन्तोऽत्रिशब्द आद्युदात्तः ।

पथप्रियो मथिप्रिय इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौ पथिमथिशब्दौ भवतः ।

अहर्ददातीति । 'असुपी'ति प्रसज्यप्रतिषेधः । पर्युदासे तु 'दीर्घाहा निदाघ' इत्यत्रापि सुप्सदृशे निदाघशब्दे परतो रुत्वं स्यात् । रुत्वं चेष्यते । लोपशब्देन सोर्लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणेन सुपि नेति रत्वप्रतिषेधाद्रुत्वे यत्वे तस्य च लोपे दीर्घाहा निदाघ इति सिध्यति । लुकि तु प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्रत्वे सत्युत्वाऽभावादहर्ददातीत्यादिसिध्यति ।

उ०—लुकीत्युपलक्षणमिति भावः । भाष्ये आद्युदात्तत्वं माभूदिति । एवं च प्रातिपदिकादिस्वरेणान्तोदात्तत्वमेति भावः । अत्रिशब्दादितश्चाऽनिञ इति ढकोऽत्रिभृग्विति लुक् । नन्वत्रय इत्यत्र कित्त्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वाभावेऽपि प्रातिपदिकस्वरेण तत्त्वं दुर्वारमत आह—राशदीति । त्रिबन्त इति नान्तस्त्वन्तोदात्त इति भावः । इदं प्रयोजनं कित्तद्धितान्तस्याऽन्त उदात्त इत्यर्थे बोध्यम् । कितः प्रत्ययस्यैवान्तोदात्तत्वे तु प्रत्ययलक्षणेन कार्यिणोऽसम्पादनान्न दोषः । अत एव नखनिर्भिन्न इत्यैस्नेत्याहुः ।

पथिमथिशब्दौ इनिप्रत्ययान्ततया प्रत्ययस्वरेण फिषोन्त इति वाऽन्तोदात्तौ । तयोः सर्वनामस्थाननिमित्तमाद्युदात्तत्वमत्रापि स्यादित्यर्थः ।

भाष्ये प्रतिषेधो माभूदिति । तेनाऽपर्युदासत्वं सूचितम् । तदुपपादयति—पर्युदासे तु इति । प्रत्ययत्वेन सुप्सादृश्ये तु अहर्ददातीत्यत्रापि रुत्वं न स्यादित्यर्थः । नन्विष्यमाणमपि रुत्वं न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणनिषेधेन रत्वस्यैव प्राप्तेरत आह—लोपशब्देनेति । हल्ङ्यादिसूत्रेणेति भावः । लुमता लुप्त एव स निषेध इति तात्पर्यम् । 'न लुमता तस्मिन्नि'ति पक्षे तु नेदमावश्यकम् ।

---

† देवपथादिभ्यश्च ५ । ३ । १०० ‡ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ६ । १ । १९७

\+ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च २ । ४ । ६५ १—इदं क्वचिन्न ।

× सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७१; बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६ । २ । १

* स्वमोर्नपुंसकात् । ७ । १ । २३

उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ ॥ ६ ॥

उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । परमवाचा परमवाचे, परमगोदुहा परमगोदुहे, परमश्वलिहा परमश्वलिहे । पदस्य [८ । १ । १६] इति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि मा भूवन्निति† ।

अपदादिविधाविति किमर्थम् ? दधिसेचौ दधिसेचः—'सात्पदाद्योः' [८ । ३ । १११] इति प्रतिषेधो यथा स्यात् ।

यद्यपदादिविधावित्युच्यत उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः ? 'कर्णो वर्णलक्षणात्' [६ । २ । ११२] इत्येवमादिविधिर्न सिध्यति ।

प्र०—**उत्तरपदत्वे चेति** । उत्तरपदमुत्तरशब्देनोच्यते, पदैकदेशलोपात् । तेनोत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । **परमवाचेति** । समासार्था या विभक्तिः कृता, तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य पदत्वनिबन्धनानि कुत्वादीनि प्राप्नुवन्ति । भसंज्ञा तु यस्माद्यजादिविधिरिति समुदायस्यैव, न त्ववयवस्य । **दधिसेचाविति** । दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात्सेचशब्दस्य पदसंज्ञाया अभावात्पदादित्वं सकारस्य न स्यात् । अनभिधानाच्च सोपपदाद्विजभावाद्दधिषेचावित्यादिप्रोयोगाऽभावात् ।

कर्णो वर्णलक्षणादिति । नन्वपदादिविधावित्युच्यते, स्वरश्चाऽयं पदादिविधिः । ककारोऽत्रादिः, नत्वकार इत्यदोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्, न त्वादिव्यपदेशे । सूत्रं चाऽसमासार्थं स्यात् । कर्णशब्दादर्शआदित्वादचि कृते शुक्लः कर्ण इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ।

उ०—**'उत्तरपदत्वे चे'ति** सर्वथा कार्यम् । ननु सामान्यत उत्तरस्य पदत्व इत्यर्थे 'परमं चर्मे'त्यत्रापि निषेधापत्तौ नलोपो न स्यादत आह—**उत्तरपदमिति** । अत एव 'बहुच्पूर्वस्य ने'ति वचनमर्थवदिति भावः । उत्तरपदशब्दश्च समासचरमावयवे रूढ इत्यसमासे नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । **समासार्थेति** । तत्र सुप्सुपेत्यधिकारादिति भावः । **तां**—'सुपो धात्वि'ति लुप्ताम् । **कुत्वादीनि**—कुत्वघत्वढत्वानि । ननु भत्वेन पदत्वबाधोऽत आह—**यस्मादिति** । तथा च भिन्नावधित्वान्न बाध्यबाधकभाव इति भावः । भाष्ये—**पदस्येतीति** । **'पदस्ये'**त्यधिकृत्य यानि विहितानीत्यर्थः । ननु सोपपदात्सिचेर्विंचि दधिषेचाविति स्यादेव । न चेष्टापत्तिः । पदादादिरिति पक्षे दुर्लभत्वादत आह—**अनभिधानादिति** । तस्य च्छान्दसत्वादिति भावः ।

भाष्ये **यद्यपदादीत्येकदेशेन** सम्पूर्णं वार्तिकमुपलक्ष्यते । यतः प्रतिषेधस्याऽतिव्याप्तिर्न प्रतिषेधापवादस्येति बोध्यम् । **स्वरश्चेति** । उत्तरपदादिरित्यधिकारादिति भावः । नन्वसमासे 'स्वाङ्गशिटा'मिति कर्णस्याद्युदात्तत्वं सिद्धमेवेत्यत आह—**कर्णशब्दादिति** । 'एवमादिविधिर्न सिध्यती'ति भाष्यादुत्तरपदादिरित्यधिकारस्थसूत्राणां वैयर्थ्यस्यैव दूषणत्वेन प्रतीतिरित्येके ।

---

† चोः कुः ८ । २ । ३०

यदि पुनर्नलोपादिविधौ प्लुत्यन्ते‡ 'लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवती' त्युच्येत। नैव शक्यम्। इह हि राजकुमार्यौ राजकुमार्य इति शाकलं प्रसज्येत+। नैष दोषः। यदेतत् 'सिति शाकलं ने'ति, एतत् 'प्रत्यये शाकलं ने'ति वक्ष्यामि+। यदि 'प्रत्यये शाकलं ने'त्युच्यते, 'दधि अधुना' 'मधु अधुना'× अत्राऽपि न प्रसज्येत। प्रत्यये शाकलं न भवति। कस्मिन्१? यस्माद्यः प्रत्ययो विहित इति।

इह तर्हि परमदिवा परमदिवे। 'दिव उत्' [६। १। १३१] इत्युत्त्वं प्राप्नोति।

अस्तु तर्ह्यविशेषेण। ननु चोक्तम्—'उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेते'ति। वचनादुत्तरपदाधिकारो भविष्यति।

प्र०—**यदि पुनरिति**। तेन पूर्वस्मिन् परत्र च भवत्येव प्रत्ययलक्षणम्। **राजकुमार्याविति**। **इकोऽसवर्ण** इत्यत्रैङः पदान्तादतीत्यतः पदान्तग्रहणमनुवर्तते। तत्र प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाच्छाकलप्रसङ्गः। **दधि अधुनेति**। अधुनाप्रत्यय इदमो विधीयते, तत इदम इश्। 'यस्येति चे'ति लोपः। **यस्माद्य इति**। प्रत्यासत्त्येति भावः। राजकुमार्यावित्यत्र यद्यपि समुदायाद्विहितस्तथाप्यवयवादप्यसौ विहित इति बुद्धिर्भवत्येव। समुदायद्विर्वचनेऽवयवद्विर्वचनबुद्धिवत्।

उत्त्वमिति। उत्त्वविधा'वेङः पदान्ता'दिति पदाऽधिकारः।

वचनादिति। समासे ह्युत्तरपदं भवति। न च कर्णशब्दो अच्प्रत्ययान्तोऽस्ति, अर्शआदिषु हि 'स्वाङ्गाद्धीना'दिति पठ्यते। तेन खञ्जादिभ्य एव हीनस्वाङ्गवाचिभ्योऽच्प्रत्ययो भवति। न च कर्णशब्दो हीनस्वाङ्गवाची।

उ०—**प्रत्यासत्त्येति**। 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे'रित्युपस्थित्येति भावः। **तथापीति**। वस्तुतो राजकुमार्यावित्यत्रापि दोषः। समुदायादसौ विहितो नावयवात्। अन्यथा कौरुचरेय इत्यादौ चकाराकारस्यापि वृद्धिः स्यात्। **इहतर्हीत्यादिभाष्यं** तु अभ्युपेत्यवादेन। **स्मृ**तेरग्रे तु नोत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रवृत्तिः। अत एव पूर्वत्रैव दोषेणेदं दूषितं भगवतेति बोध्यम्। **ङमोह्रस्वा**दिति सूत्रस्थभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति न दोष इति तत्रैव निरूपयिष्यामः।

समासचरमावयवे उत्तरपदशब्दो रूढ इत्यभिप्रेत्याह—**समासे हीति**। न तु पदत्वमपि तद्व्यवहारे प्रयोजकमित्यर्थः। केवलरूढत्वे मानमुक्तम्, तुष्यतु दुर्जनन्यायेन केवलयोगेऽप्याह—**न च कर्णेति**। राजवाचककर्णशब्दस्य तु 'अभिव्यक्तपदार्था ये'इति न्यायान्न तत्र ग्रहणमिति भावः। काश्यपिनावित्यादौ 'छन्दोब्राह्मणानी'ति तद्विषयताबोधकशास्त्रबलात् सुबुत्पत्तेः प्रागेव तद्धित इति न दोषः।

---

‡ नलोपः प्राति०; वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ८। २। ७; ८२ + इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६। १। १२७ × अधुना ५। ३। १७ १—'कतरस्मिन्' पाठान्तरम्।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । इदमस्ति 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' [१ । ४ । १३], 'सुप्तिङन्तं पदम्' [१४], यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुबन्तं च । 'नः क्ये' [१५] । नान्तं क्ये पदसंज्ञं भवति, यस्मात् क्यविधिस्तदादि सुबन्तं च । 'सिति च' [१६] । सिति च पूर्वं पदसंज्ञं भवति, यस्मात्सिद्विधिस्तदादि सुबन्तं च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' [१७] । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति, यस्मात्स्वादिविधिस्तदादि सुबन्तं च । 'यचि भम्' [१८] । यजादिप्रत्यये पूर्वं भं भवति, यस्माद्यजादिविधिस्तदादि सुबन्तं च ।

इह तर्हि परमवाक् । 'असर्वनामस्थाने' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्तु तस्याः प्रतिषेधः—या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा, या तु 'सुबन्तं पद'मिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यये आसीदनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति । लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा, तावत एवावधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा 'प्रतिषेधाश्च बलीयांसो

प्र०—तत्तर्हीति । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधा'वित्येतत् । **यचि भमिति**। ततश्च परवाचेत्यत्र वाक्शब्दस्य भत्वात्पदत्वाऽभावः ।

इह तर्हीति । 'असर्वनामस्थाने'इति प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यते । ततश्च सर्वनामस्थाने परतो यस्मात् स्वादिविधिस्तदादि सुबन्तं च पदसंज्ञं न भवतीति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात्

उ०—भाष्ये—**नः क्ये इत्यादि तदादि सुबन्तं चेति**। 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रिति अवश्यमुत्तरत्रानुवर्त्यं परमैश्चतुर्भिरित्यादौ परमघटितसमुदायस्य पदत्ववारणाय । तत्त्वे हि 'भत्ल्युपोत्तम'मिति परमैरित्यस्यापि निघातापत्तिः । एवं च तस्य 'नः क्ये' इत्यत्रापि संबन्धे यस्मात् क्यविधिस्तदादि यदि क्ये तन्निमित्तान्तर्वर्तिसुपा पदं तदा नान्तमेवेति नियमः स्यात् । तथा च 'परमवाच्यती'त्यादाववयववाक्शब्दस्य पदत्वेन कुत्वं स्यात् । सूत्रं तु समिध्यतीत्येतद्व्यावृत्त्यर्थं स्यादिति सुबन्तमित्यपि संबध्यत इति भावः । तस्य च 'मध्ये चेत् सुबन्तं तदा तदपि नान्तमेव पद' मित्यर्थः । अन्वाचयशिष्टं च सुबन्तमिति सर्वत्र । संनियोगशिष्टत्वे 'षड्भ्य' इत्याद्यसिद्धिः । 'सिति चे'त्यत्र यद्यपि नास्योपयोगोऽवयवसुबन्ताऽप्रसिद्धेः, तथापि उत्तरत्रानुवृत्तिं दर्शयितुं तत्रापि तत्संबन्धो दर्शितः । व्यपदेशिवद्भावेन कथंचिदन्वयः संपाद्यः । एवं 'स्वादिष्वि'ति सूत्रेऽपि तदनुवृत्तिकरणमुत्तरार्थमेव । 'यचि भ'मित्यत्रापि पदसंज्ञया तुल्यावधिकत्वसिद्ध्यर्थं यस्मादित्याद्यनुवर्त्यमिति बोध्यम् ।

संज्ञिनां भेदादिति। सति सौ तदन्तस्य 'सुबन्त'मिति पदत्वम् । तत्प्राग्भागस्य स्वादिष्वितीति भावः । ननु अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गतया सुबन्तमिति पदत्वं स्यादत आह भाष्ये—प्रतिषेधाश्चेति । **विध्युन्मूलनं**—प्राप्तस्य विधेर्निवर्त्तनम् । एवं चापवादन्यायेनात्रान्तरङ्गाऽसंभव इति भावः । अत्राऽनुवर्तमानं

भवन्ती'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

नाऽप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः—सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि ? पर्युदासोऽयम्—यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थानेऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति ।

अप्राप्तेर्वा । अथवा—अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् ? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ।

यद्येवं परमवाचौ परमवाच इति । 'सुप्तिङन्तं पद'मिति पदसंज्ञा प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—'स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः—'सर्वनामस्थाने अयचि' पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो-'भम्' भसंज्ञं भवति यजादावसर्वनामस्थान इति ।

यदि तर्हि सावपि पदं भवति, एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति*, इह मा भूत्—भद्रं करोषि गौरिति, तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्यपदयोर-

---

प्र०—पदत्वप्रतिषेधात् कुत्वाऽप्राप्तिः । सत्येतदिति । अवधिभेदात्संज्ञिनां भेदात् । बलीयांस इति । विध्युन्मूलनरूपत्वात् ।

एवं तर्हीति । योगविभागे सति सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिद्ध्यत इति दोषाऽभावः । 'असर्वनामस्थाने' इति नञः क्रियापदेन सम्बन्धादुत्तरपदेनाऽसम्बन्धो, यचीत्येतच्च सर्वनामस्थानविशेषणम् । तेनायमर्थो भवति—यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवतीति । हलादौ तु सुशब्दे भवत्येव । भाष्ये तु वस्तुमात्रमुपन्यस्तं—'सर्वनामस्थाने अयचीति । यजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधात्सामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते—अयजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति ।

वाक्यपदयोरिति । गौरित्यौकारो वाक्यान्तो न भवतीत्यादुतौ न भवतः ।

उ०—'सुबन्त'मित्यपि 'स्वादिष्वि'तिसूत्रेण तदनुवृत्त्या मध्यस्य सुबन्तस्य यत्प्राप्तं तन्निषेधकम्, न तु 'सुबन्त'मिति सूत्रप्राप्तस्येति बोध्यम् ।

भाष्ये—नोत्सहत इति । स्वयमप्रवर्तमाना कथमन्यं बाधेतेति भावः ।

ननु सर्वनामस्थानेऽयचीति न्यासस्य पदत्वनिषेधकत्वेऽनन्तरस्येति न्यायेन स्वादिष्वित्यस्यैव निषेधे परमवाचावित्यादौ सुबन्तमिति पदत्वं स्यादत आह—योगविभागे इति । एवं च तत्सामर्थ्यादनन्तरस्येति न्यायबाध इति भावः । यचीत्यस्यपुरस्तादपकर्षफलमाह— हलादाविति । वस्तुमात्रम्—अर्थसिद्धोऽर्थः । तत्फलं नञः सर्वनामस्थानपदेनाऽसंबन्धप्रदर्शनम् ।

भाष्ये-प्लुतविकारे इति । प्लुतसहितविकारे इत्यर्थः । एचोऽप्रगृह्यस्याऽदूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तर-

---

* एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणम् ८ । २ । १०७ वा० १

न्त्यस्येत्येवं तत् ।

इह तर्हि—दधिसेचौ दधिसेचः, 'सात्पदाद्यो'रिति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवम्—पदस्यादिः पदादिः, पदादेर्नेति । कथं तर्हि ? पदादादिः पदादिः, पदादेर्नेत्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत—ऋक्षु वाक्षु त्वक्षु कुमारीषु किशोरीष्विति । सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः—'स्वादिषु पदत्वेन येषां पदसंज्ञा, न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति ।

इह तर्हि—बहुसेचौ बहुसेचः । बहुजयं प्रत्ययः । अत्र पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति । एवं तर्हि—'उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवती' ति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति—'पदादिविधावेव, न पदान्तविधा'विति ।

कथं बहुसेचौ बहुसेचः ? बहुच्पूर्वस्य च पदादिविधावेव, न पदान्तविधाविति ।

प्र०—पदादादिरिति । 'पञ्चमी'ति योगविभागात्समासः ।

कथंबहुसेचाविति । समासाऽभावान्नोत्तरस्यपदत्वम्, नापि पूर्वस्य पदत्वम् ।

उ०—स्येदुता'वित्यत्रेति भावः ।

भाष्ये—इह तर्हीति । वार्तिकारम्भे त्वपदादिविधावित्युक्तेर्न दोषः । प्रत्याख्याने तु दोषः । कुत्वाऽभावाय पदत्वनिषेधप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । एतेन योगविभागसिद्धस्य क्काचित्कत्वान्न दोष इत्यपास्तमिति भावः । पञ्चमीति योगविभागादिति । 'पदा'दित्यस्य परशब्दान्वयेनाऽसामर्थ्यादत्र समासशास्त्राऽप्राप्तेः सौत्रः समास इति वक्तुमुचितम् । भाष्ये—न तेभ्यः प्रतिषेध इति । तेभ्यः परस्य 'सुबन्तं पद'मिति पदत्वमाश्रित्याऽपि न प्रतिषेध इत्यर्थः । अत एव परमवाक्षु इत्यादावपि न दोषः ।

भाष्ये—पदादादेर्नेत्युच्यमानेऽपीति । षष्ठीतत्पुरुषेऽपि न सिध्यति, कुत्वाऽभावाय पदत्वाऽभावस्यावश्यकत्वादित्यपेरर्थः । अयं बहुसेचि दोषो वार्तिकारम्भेऽपि, उत्तरपदत्वाऽभावेन निषेधाऽप्राप्त्या पदत्वसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषेण षत्वनिषेधसाम्राज्येऽपि कुत्वप्राप्तेः । इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरवदुर्ज्ञेयत्वाभ्यामयुक्तत्वं मनसि निधाय लाघवाय नञ्रहितवचनपाठमाह—एवं तर्हीति । न पदान्तविधाविति । पदान्तस्थानिके विधावित्यर्थः । नञ्घटितवार्तिकस्याप्यत्रैव प्रवृत्तिर्व्याख्यानादेकफलत्वायेति बोध्यम् ।

न पदान्तविधाविति प्रतिनिर्देशादुत्तरपदत्वेचेत्यस्य वार्तिकस्य ङमुडादिविधौ णत्वादिविधौ चाऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । ङमुट्सूत्रस्थभाष्यं त्वेतद्विरोधादुञिच पद इति सूत्रभाष्यविरोधाच्च 'न लोपादिप्लुत्यन्त' इति वार्तिकस्थभाष्यविरोधाच्चैकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । एवं च प्रत्याख्यानप्रकारोऽपि योगविभागस्य क्काचित्कत्वेन ङमुडादिविषये न । इदमेव ध्वनयितुं प्रत्याख्यातमपि वार्तिकं पुनरक्षरान्तरैरुपात्तमित्याहुः ।

एतावतापि बहुसेचावित्यस्याऽसिद्धिरिति शङ्कते—कथं बहुसेचाविति । तदुपपादयति—समासेति । एवं च नियमाऽप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् षत्वनिषेधवत् 'चोः कुः पदान्तस्ये'ति कुत्वं स्यादिति भावः । पञ्चमीसमासेऽपि षत्वापत्तिरित्याह—नापि पूर्वस्येति । भाष्ये—बहुच्पूर्वस्य चेति । आद्यवार्तिकारम्भे तत्प्रत्याख्याने च 'सात्पदाद्यो'रित्यत्रेदं कार्यमिति गूढ आशयः ।

द्वन्द्वेऽन्त्यस्य ॥ ७ ॥

द्वन्द्वेऽन्त्यस्य लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । वाक्स्र-क्त्वचम्[1] ।

इहाऽभूवन्निति† प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति‡ ।

सिचि[2] जुसोऽप्रसङ्ग आकारप्रकरणात् ॥ ८ ॥

सिचि सिज्निमित्तस्य जुसोऽप्रसङ्गः । किं कारणम् ? 'आकारप्रकरणात्' । 'आतः' [३ । ४ । ११०] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'आत एव च सिज्लुगन्तान्नान्यस्मात्सिज्लुगन्ता'दिति ।

इह—'इति युष्मत्पुत्रो ददाति' 'इत्यस्मत्पुत्रो ददाती'त्यत्र प्रत्ययलक्षणेन 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ' [८ । १ । २०] इति वान्नावादय आदेशा[3]: प्राप्नुवन्ति ।

युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात् ॥ ९ ॥

स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमाणविभक्तिविशेषणं विज्ञास्यते । अस्त्यन्य-

प्र०—द्वन्द्वेऽन्त्यस्येति । 'उत्तरपदत्वे चे'त्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमन्त्यस्यैवेति । मध्यमपदस्यापि पूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसंभवात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधप्रसङ्गात् । मुख्ये तूत्तरपदे संभवति कथं मध्यमपदस्य ग्रहणं स्यादिति चिन्त्यमेतत् ।

आकारप्रकरणादिति । आकारस्य नियमार्थत्वेन प्रस्तावादित्यर्थः । अथवाऽऽकारे प्रकरणात्—आत इत्यत्र सिचः प्रकृत्वादित्यर्थः ।

इतियुष्मत्पुत्र इति । पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधानादितिशब्दप्रयोगः ।

श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्वित्येव सिद्धे स्थग्रहणे सत्ययमर्थो भवति । तासु ये त्ववस्थिते युष्मदस्मदी इति । श्रूयमाणासु चाऽवस्थानं भवति, न तु लुप्तासु, लुप्तस्याऽऽधारत्वाऽसंभवात् । अस्त्यन्यदिति । तिष्ठतिरहानावपि वर्तते । यथा—

उ०—मुख्येत्विति । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढेरिति भावः । रूढस्यैव ग्रहणमित्येतदन्वाख्यापकं 'द्वन्द्वेचे'ति इति तत्त्वम् । प्रत्याख्यानेऽपि न मध्यमस्य प्राप्तिः, मध्यसुबन्तस्यापि स्वादिपरत्वेन-विशेषणादिति बोध्यम् ।

प्रस्तावादिति । 'आत' इत्यस्यारम्भादित्यर्थः । सिच इति । अनेन विधित्वाऽसंभवो दर्शितः ।

भाष्ये—श्रूयमाणेति । श्रूयमाणत्वार्थकं विभक्तिविशेषणमित्यर्थः तल्लाभायोपायं दर्शयति—षष्ठी-

१—'वाक् च स्रक् च त्वक् च वाक्स्रक्त्वचम्' इति मुद्रितपाठः । † गातिस्था० २ । ४ । ७७
‡ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ३ । ४ । १०९ २—'सिच उसो' कीलहार्नसम्मतः पाठः ।
३—क्वचिन्न ।

स्थग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? सविभक्तिकस्य वान्नावादयो यथा स्युरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पदस्य [८ । १ । १६] इति वर्तते । विभक्त्यन्तं च पदम्, तत्राऽन्तरेणापि स्थग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यति । भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदम्, यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति—ग्रामो वां दीयते, ग्रामो नौ दीयते । जनपदो वां दीयते, जनपदो नौ दीयते । सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते+ । तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति ।

इह—'चक्षुष्कामं याजयांचकारे'ति× 'तिङ्ङतिङः' [८ । १ । २८] इति, तस्य च निघातस्तस्माच्चाऽनिघातः प्राप्नोति ।

आमि लिलोपात्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः ॥ १० ॥

आमि लिलोपात्तस्य चाऽनिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भविष्यति ।

प्र०—तपसि स्थितः । तपो न जहातीत्यर्थः । तथा—'समये तिष्ठ सुग्रीवे'ति, समयं मा हासीरित्यर्थः । तेन सति स्थग्रहणे तत्सहितयोः कार्यं विज्ञायते । अथवा यथा 'रथस्थ आनीयता' मिति सरथ आनीयते, तथा षष्ठ्यादिसहितयोर्युष्मदस्मदोः कार्यं भवतीति विज्ञायते । **पदस्येति वर्तत इति** । केवलयोः पदत्वाऽभावात्तदवयवं पदं गृह्यत इति भावः । **यत्र त्विति** । अत्र हि ते एव पदे इति तयोरेवादेशप्रसङ्गः । **सर्वग्रहणमपीति** । अलेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वे लब्धे सर्वग्रहणमनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यमानं सर्वस्य प्रयोगार्हस्य विभक्त्यन्तस्य स्थानित्वमवगमयतीत्यर्थः ।

याजयांचकारेति । परत्वात्तिबादिषु कृतेषु **आम** इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन 'याजया'मित्यस्य तिङन्तत्वमिति पूर्वः पक्षः ।

आमि लिलोपादिति । नाप्राप्तेषु तिबादिषु लुगारभ्यमाणस्तेषां बाधकः ।

उ०—**स्थादि** । **अथवा यथा रथस्थेति** । स्थशब्दः साहित्यवाचीति भावः । 'तदवयव'मिति बहुव्रीहिः । 'युष्मदस्मदो' रिति तद्घटितसमुदाये लाक्षणिकमिति भावः । मुख्येऽर्थे एव पदसामानाधिकरण्ये संभवति किं लक्षणयेत्याह—**अत्र हीति** । यद्यपि द्वितीयायां षष्ठ्यां च तयोः पदत्वाऽसंभवेन तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वेनान्यत्राप्येकरूपत्वाय लक्षणा युक्ता । तथापि **पदस्ये**त्यस्य **'मादुपधाया'** इत्यादावयवषष्ठीत्वस्य क्लृप्ततया पदावयवयोरित्यर्थ एव स्यादत ईदृशलक्षणाऽलाभः सर्वग्रहणसाध्य एवेत्याह—**सर्वग्रहणमिति** । 'अनुदात्तं सर्व'मित्यतः ।

ननु लावस्थायामेव **अन्तरङ्गानपीति**न्यायेन लुकि प्रत्ययलक्षणेनापि न तिङन्तत्वमत आह—**परत्वादिति** ।

नाप्राप्तेष्विति । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायादित्यपि बोध्यम् ।

+ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ८ । १ । १८ × आमः २ । ४ । ८१

अङ्गाधिकार इटो विधिप्रतिषेधौ ॥ ११ ॥

अङ्गाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ न सिध्यतः । जिगमिष संविवृत्स* । अङ्गस्येतीटो विधिप्रतिषेधौ न प्राप्नुतः † ।

क्रमेर्दीर्घत्वं ॥ १२ ॥

किं च ? इटश्च विधिप्रतिषेधौ । नेत्याह । अदेशेऽयं चः पठितः । क्रमेश्च दीर्घत्वम् । उत्क्राम संक्रामेति‡ ।

इह किंचिदङ्गाधिकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन भवति, किञ्चिच्चाऽन्यत्र न भवति । यदि पुनः-'न लुमता तस्मिन्' इत्युच्येत । अथ 'न लुमता तस्मिन्नि'त्युच्यमाने किं सिद्धमेतद्भवति-'इटो विधिप्रतिषेधौ' 'क्रमेर्दीर्घत्वं च' ? बाढं सिद्धम् । नेटो विधिप्रतिषेधौ परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि ? सकारादाविति, तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न खल्वपि

प्र०—अङ्गाधिकार इति । 'अङ्गस्ये'ति स्वर्यते । तेनाऽङ्गाधिकारविहितं यत्कार्यं तल्लुमता लुप्ते प्रत्यये न भवतीति सूत्रार्थे दोषोपन्यासः । जिगमिषेति । 'अतो हे'रिति लुकि कृते, 'गमेरिट् परस्मैपदेष्वि'तीड् न प्राप्नोति । संविवृत्सेति । 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' इतीट्प्रतिषेधः ।

क्रमेरिति । कार्यसमीपे श्रूयमाणश्चकारः कार्यमेव समुच्चिनुयादित्यभिप्रायेणाह-किञ्चेति । अदेश इति । कार्यस्य समुच्चेतव्यस्याऽभावात्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चय इत्यर्थः ।

किञ्चिच्चेति । ञ्निकित्स्वराः । न लुमता तस्मिन्निति । लुमता यो लुप्तः प्रत्ययस्तस्मिन्यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः । 'अत्रय' इत्यत्र स्वरो न भवति, तद्धितस्यैव कितोऽन्तोदात्तत्वविधानात् । लुकि कृते कार्यिणोऽसत्त्वात् । प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं

उ०—इट्प्रतिषेध इत्यत्र 'न प्राप्नोती'त्यनुषङ्गः ॥ दीर्घत्वं-क्रमः परस्मैपदेष्विति । समुच्चिनुयादिति । 'तच्चाऽसंभवी'ति शेषः । इत्यभिप्रायेणेति । प्रश्न इत्यर्थः । भाष्ये तटस्थोऽभिप्रायानभिज्ञ उत्तरयति-इटश्चेति । आचार्य आह—नेत्याहेति । गम इड्विधिः, वृतेस्तत्प्रतिषेधः, क्रमेश्च दीर्घत्वं न सिध्यतीत्यर्थ इति भावः ।

अनन्तरोक्तातिव्याप्तेरुपक्रमोक्ताऽव्याप्तेश्चाङ्गाधिकारपरत्वं न युज्यत इत्युपसंहरति भाष्ये—इहेति । ञिनिकित्स्वरा इति । इदमुपलक्षणम्, अहर्ददातीत्यत्रासुपीति प्रतिषेधस्यापि । वस्तुतः किञ्चिच्चेत्यत्र किञ्चित्पदेन 'रोऽसुपी'त्येव । ञ्नित्स्वरविषये सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वेन 'न लुमता तस्मिन्नि'ति न्यासेऽपि वचनस्यावश्यकत्वादिति बोध्यम् । तस्मिन् यत्कार्यमिति । तस्मिन्परतस्तन्निमित्तकं तत्प्रकृतिभूतस्य यत्कार्यमित्यर्थः । 'कित' इत्युदाहरणभूताऽत्रय इत्यस्योभयपक्षेऽप्यसिद्धेस्तत् परिहरति—अत्रय इत्यत्रेति । यदन्यस्येति । 'प्रत्ययजमित्येवसिद्धे लक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्रत्ययनिमित्तकमेव, न तु प्रत्ययस्थानिकमित्यर्थादिति भावः । युक्त्यन्तरमप्याह—नहीति । षष्ठ्यर्थस्योच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । अत एव नखनिर्भिन्न इत्यादावैसादिकं न । एवम-

---

* अतो हेः ६ । ४ । १०५ † गमेरिट् परस्मैपदेषु; न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ७ । २ । ५८; ५९
‡ क्रमः परस्मैपदेषु ७ । ३ । ७६

क्रमेर्दीर्घत्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि ? शितीति, तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् ।

न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङादेशास्तलोपे ॥ ६३ ॥

'न लुमता तस्मिन्नि'ति चेद्धनिणिङादेशास्तलोपे न सिध्यन्ति । अवधि भवता दस्युः । अगायि भवता ग्रामः । अध्यगायि भवताऽनुवाकः । तलोपे कृते+ लङीति हनिणिङादेशा न प्राप्नुवन्ति× ।

नैष दोषः । नलुङीति हनिणिङादेशा उच्यन्ते । किं तर्हि ? आर्धधातुक इति । तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम् ।

इह च—सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः—'सर्वस्य सुपी' त्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । तच्चाऽपि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । 'न लुमताङ्गस्ये'त्येव सिद्धम् । कथम् ? न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि ? योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवति । एवमपि सर्वस्वरो न सिध्यति । कर्तव्योऽत्र

प्र०—तत्प्रत्ययलोपेऽपि भवति । न तु तदपि । न हि वचनेनाऽसतः कार्यित्वं शक्यते प्रतिपादयितुम् । तद्विशेषणमिति । विशेषण एवोपक्षीणत्वात्कार्यं प्रति निमित्तभावो नास्तीत्यर्थः ।

हनिणिङादेशा इति । लुका लुङो विषयस्यापहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणेऽप्यसिद्धिः ।

तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणमिति । तेन लुङ्परे चिण्यादेशविधानम् ।

न लुमतेति । 'अङ्गस्ये'त्यस्य स्वरितत्वाऽप्रतिज्ञानात्तत्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः । कर्तव्योऽत्र यत्न इति ।

उ०—सतः सत्तापि न वचनेन शक्येति बोध्यम् । परस्मैपदपरसादेरङ्गत्वनिमित्तस्येडित्याद्यर्थे न दोष इत्याह—विशेषण एवेति । एवं च लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं तत्प्रकृतेस्तन्न कार्यमिति भावः ।

नन्वार्धधातुक इत्यादीनां विषयसप्तमीत्वात्पूर्वमेव तेषां प्रवृत्तेर्न प्रत्ययलक्षणापेक्षेत्यत आह—लुकेति । एवं च विषयत्वज्ञानायाऽवश्यं प्रत्ययलक्षणमाश्रयणीयम् । तच्च 'न लुमता तस्मि'न्निति न्यासे न प्राप्नोतीति भावः ।

लुङ्परे चिणीति । लुङ्परार्धधातुकविषये इत्यर्थ इति भावः ।

भाष्ये—तच्चापीति । 'न लुमता तस्मिन्नि'त्येतदित्यर्थः । लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति । लुप्तप्रत्ययनिरूपिताङ्गसंज्ञकस्य यत्कार्यमित्यर्थः । 'उत्क्रामे'त्यादौ तु परस्मैपदनिमित्ताऽङ्गसंज्ञकस्य न कार्यम् । किन्तु शिदादिनिमित्ताङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः । 'संजिगमिषे'त्यादौ सनः कार्यं नाङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः । किञ्च परस्मैपदग्रहणस्य तङानाभावोपलक्षणत्वादपि न दोषः । 'आगायी'त्यादौ तु न दोषः, लुङ्निमित्ताङ्गत्ववतश्चिण्यन्तस्य कार्याऽभावादिति बोध्यम् । भाष्ये-एवमपीति । अङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशाऽभावेऽपीत्यर्थः । वचनं कर्तव्यमिति ।

+ चिणो लुक् ६ । ४ । १०४ × लुङि च; इणो गा लुङि; विभाषा लुङ्लृङोः २ । ४ । ४३; ४५; ५०

यत्नः ॥ ६३ ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ १ । १ । ६५ ॥

किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम् ? एवं भवितुमर्हति ।

उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । संघातस्योपधासंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः ? 'शास इदङ्हलोः' [६ । ४ । ३४] । शिष्ट्वा शिष्टः[1] । संघातस्येत्त्वं प्राप्नोति ।

यदि पुनरलन्त्यादित्युच्यते । एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः ? संघातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा प्रसज्येत । तत्र को दोषः ? 'शास इदङ्हलोः' । शिष्टः

प्र०—सर्वशब्दार्थं वचनं कर्तव्यम् ॥ ६३ ॥

अलोऽन्त्यात् । **किमिदमिति** । प्रथमा पञ्चमी वेति सन्देहात्प्रश्नः । **एवमिति** । प्रथमायामभिप्रेतायामसन्देहार्थमलित्येकवचनं वक्तव्यं स्यात् । अन्त्यादिति पञ्चमी साहचर्याच्चाऽल इत्यपि पञ्चम्यन्तमिति भावः ।

अल्ग्रहणमिति । निर्दिश्यतेऽभिधीयतेऽनेनेति निर्देशः । यद्यन्त्यः प्रत्याय्यत इत्यर्थः । **सङ्घातप्रतिषेध इति** । पूर्वस्याऽविशेषितत्वात्समुदायावयवसन्निधौ च समुदायस्यैव कार्यित्वात्, एकाज्द्विर्वचन इवेति भावः । अन्त्यविशेषणत्वे वर्णनिर्देशे जातिग्रहणेप्यल इत्युपादानसामर्थ्यात्संख्या विवक्ष्यते ।

यदिपुनरिति । अत्राप्यल्ग्रहणसामर्थ्यात् संख्या विवक्ष्यते । पिबेरदन्तत्वप्रतिज्ञानाच्च लिङ्गात् । अल्समुदायस्य संज्ञित्वे गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति किमदन्तत्वप्रतिज्ञानेन । **सूत्रं चेति**

उ०— ..वर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य'इत्येतत् ॥ ६३ ॥

अलोऽन्त्यात् । **असन्देहार्थमिति** । अन्त्यात् पूर्वोऽलित्येव वदेदिति भावः ।

'अल्ग्रहणमन्त्यनिर्देश' इत्यनयोः सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह—**अभिधीयतेऽनेनेति** । अल्ग्रहणमन्त्यप्रत्यायकं चेदित्यर्थः । 'घञ्जपः पुंसी'ति निर्देशशब्दस्य पुंस्त्वम् । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिमाह—**पूर्वस्येति** । **एकाजिति** । यद्यप्यत्र समुदायसंज्ञया नावयवानामनुग्रहस्तथापि कदाचिदविशेषात्सङ्घातस्यापि स्यादित्यनिष्टमात्रापादने भाष्यतात्पर्यमिति बोध्यम् । ननु संज्ञिवदवधिरपि कस्माज्जातिग्रहणप्राप्तः समुदायो न निषिध्यतेऽत आह—**अन्त्येति** । **संख्या विवक्ष्यत इति** । ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वादत्राऽनेकाव्यक्तिर्न गृह्यत इति भावः । सङ्ख्याविवक्षा तु उद्देश्यगतत्वादयुक्ता ।

पिबेरदन्तत्वेति । अल्समुदायस्य लघुत्वाऽभावादिति भावः । सूत्रं तु उखादौ चरितार्थम् । कदा-

---

१—'शिष्टः शिष्टवान्' पा० ।

शिष्टवान् । शकारस्येत्वं प्रसज्येत । सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम् 'उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्सङ्घातप्रतिषेधः' इति । नैष दोषः । 'अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम्'[1]। सिद्धमेतत् । कथम् ? अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति* ।

अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेन्नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ २ ॥

अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् ? 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे' । अनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्नेत्येषा परिभाषा कर्तव्या । किमविशेषेण ? नेत्याह । 'अनभ्यासविकारे' । अभ्यासविकारान्वर्जयित्वा । 'भृञामित्' [७ । ४ । ७६] 'अर्तिपिपर्त्योश्च' [७७] इति ।

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ३ ॥

['अव्यक्तानुकरणस्याऽत इतौ'[2] (६ । १ । ९८)] इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्न भवतीति न दोषो भवति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्त्यस्य पररूपं भवतीति, यदयं—'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा' [६ । १ । ९९] इत्याह ।

प्र०—'अलन्त्या'दिति पठ्यमान इत्यर्थः ।

अन्त्यविज्ञानादिति । उपधाया इति षष्ठ्यन्त्यमलं नीयत इत्यर्थः ।

अनभ्यासविकार इति । अभ्यासोऽनर्थकः । शब्दस्य ह्यावृत्तिर्नाऽर्थस्य ।

अव्यक्तानुकरणस्येति । अव्यक्तानुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्येतौ पररूपमिति सूत्रार्थः ।

यदयमिति । 'वाऽऽम्रेडितस्ये'त्येव वक्तव्यं स्यात् ।

उ०—चिदिकारस्याप्युपधात्वेन चिन्त्यमिदम् ।

शब्दस्य इति । एकाज्धातुविषयमिदम् । अनेकाच्तु प्रथमस्यैकाचो द्वित्वेनार्थवत्त्वशङ्कैव नेति बोध्यम् । एवं चोत्तरखण्ड एवाऽर्थवानिति भावः ।

अव्यक्तानुकरणस्येति । अच्छब्दान्तस्याव्यक्तानुकरणस्येत्यर्थे सम्पूर्णस्याऽच्छब्दस्य पररूपानापत्तिरित्यतो वैयधिकरण्यमुक्तम् । अव्यक्तानुकरणे योऽच्छब्द इति तु नार्थः, 'एकाचो ने'ति निषेधारम्भादित्यलम् ।

ननु विकल्पार्थं तदावश्यकमत आह—**वाम्रेडितस्येति** । 'अन्त्यस्य पूर्वेण नित्ये पररूपे प्राप्ते' इति शेषः ।

१ वार्तिकमिदमिति केचित् ।   * अलोन्त्यस्य १ । १ । ५२   २—इदं क्वाचित्कम् ।

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ ४ ॥

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च [६ । ४ । ११६] इत्यन्तस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ।

अथवा शिलोपः करिष्यते स 'शित्सर्वस्ये'ति† सर्वादेशो भविष्यति । स तर्हि शकारः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । द्विशकारको निर्देशो 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्श्चे'ति ।

प्र०—ध्वसोरिति । 'अनभ्यासविकारे' इति प्रतिषेधो रूपवत्यादेशे । लोपस्तु नीरूपः । तथा च पस्पशायां 'लोपागमवर्णविकारज्ञ' इति लोपविकारौ भेदेन निर्दिष्टौ ।

पुनर्लोपेति । लोपो यीत्यतो लोपग्रहणेऽनुवर्तमान इति भावः । तत्र ध्वसोरेद्धावभ्यासस्य चेति वक्तव्यम् । तत्र व्याख्यानादभ्यासस्य लोप एव भविष्यति, नत्वेत्त्वम् । योगविभागो वा करिष्यते'ध्वसोरेद्धौ' । ततोऽ'भ्यासस्ये'ति । अत्र च लोपोऽनुवर्तिष्यते । तत्र पुनर्लोपवचनात्सर्वापहारार्थादलोऽन्त्यस्येति बाध्यते ।

द्विशकारको निर्देश इति । लोपशब्दात् कृदन्तात्संज्ञिनार्थेनाऽर्थवत्त्वाद्विभक्तौ कृतायां शकारः प्रतिनिर्दिश्यते । तस्य चेत्संज्ञायां सत्यां सर्वादेशो लोपो भवति । इत्संज्ञोपदेशे एव प्रवर्तते । तत्कार्यं तु प्रयोग इत्येष सिद्धान्तः' ।

उ०—भेदेन निर्दिष्टाविति । यद्यप्येकदेशविकृतस्येत्यादौ लोपोऽपि विकारपदेनोच्यते तथापि व्याख्यानादेवात्रेदृशार्थोऽवगतिरिति बोध्यम् ।

ननु लोपग्रहणाऽभावे ध्वसोरेद्धावभ्यासस्येत्युक्ते चकाराऽभावादन्यवचनाच्च प्रकृताऽसंबन्धे एत्वमेव स्यादत आह—**तत्र ध्वसोरित्यादि** । ननु चेनानुवृत्तावपि लोपोऽभ्यासस्यैवेत्यत्र नियामकाऽभावात्पर्यायेण त्रयाणामप्येत्वलोपौ स्यातामत आह—**तत्र व्याख्यानादिति** । आगन्तूनामन्ते निवेशेनाभ्यासस्य लोपसंनिहितत्वादिति भावः । नन्वभ्यासपदोत्तरश्चकारः स्थान्यन्तरमेव समुच्चिनुयान्न विधेयान्तरमिति एत्वमभ्यासस्यापि स्यादतः परिहारान्तरमाह—**योगविभागो वेति । अत्रेति** । नत्वेत्वमित्यर्थः । योगविभागसामर्थ्यादिति भावः । **सर्वापहारेति** । लोप एव, नावशेषः कस्यचिदित्यर्थादिति भावः ।

ननु लोपशब्दस्याऽसंज्ञात्वेनानर्थक्यात्सुरेव न स्यात्, उत्पत्तौ वा हल्ङ्याब्भ्यादिलोपाद्द्विशकारक इत्यनुपपन्नमत आह—**लोपशब्दादिति** । पदस्य संयोगान्तत्वाऽभावादसन्देहाय च झलां जशित्यत्र जश्त्ववत्संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपौ नेति बोध्यम् । **इत्संज्ञेति** । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानां हलन्त्यमितीत्संज्ञायामपि न दोषः । शस्य स्वरूपेणाऽर्थवत्तया प्रातिपदिकत्वात्, कुण्डिनच्च इव । **उपदेश** इति तु तत्र नानुवर्तत इति तत्र भाष्ये स्पष्टम् । **उपदेश एवेति** । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । एतेन लोपविधानकाले शित्वाऽभावात्कथं सर्वादेश इत्यपास्तम् । **कार्यंस्त्विति** । अनेकाल्शिदित्यादौ समीपेऽव्ययवत्वारोपेण न दोष इति भावः । 'एकान्ता अनुबन्धा' इति मुख्यपक्षे तु आद्यमेव समाधानमिति बोध्यम् ।

---

† अनेकाल्शित्सर्वस्य १ । १ । ५५

आपि लोपोऽकोऽनचि ॥ ५ ॥

तिष्ठति सूत्रम्, अन्यथा व्याख्यायते । आपि 'हलि लोपः' [७ । २ । ११३] इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अन एव लोपं वक्ष्यामि । तदनो ग्रहणं कर्त्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ? अनाप्यकः' [७ । २ । ११२] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । 'हली'त्येषा सप्तमी अनिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति—'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' [१ । १ । ६६] इति ।

अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ६ ॥

'अत्रलोपोऽभ्यासस्य' [७ । ४ । ५८] इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि'रिति न दोषो भवति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ।

प्र०—तिष्ठति सूत्रमिति । लक्ष्यलक्षणभावस्याऽविवक्षितत्वात्तिष्ठत्सूत्रमिति न कृतम् । तत्रायमर्थःतिष्ठति सूत्रम् ।

न प्रत्याख्यायते । तत्तु अन्यथा व्याख्यायते । तत्राऽनचीत्यनेन हलीत्यस्यार्थो व्याख्यातः । आप्यक इत्यनुवृत्तिर्दर्शिता ।

अन एवेति । 'अनाप्यक' इति सामान्येनाऽनादेशं विधाय हलादौ तु तस्यैव लोपो विधीयते इत्यर्थः । येननाव्यवधानमिति त्यदाद्यत्वेन व्यवधानमाश्रीयते ।

अत्रग्रहणसामर्थ्यादिति । मीमादीनामधिकारादेव सिद्धे रत्रग्रहणादयमर्थ आश्रीयते—योऽभ्यासत्रेन निर्ज्ञातस्तस्य समग्रस्य लोपो नत्वलोऽन्त्यस्येति ।

उ०—भाष्ये—**अन्यथाव्याख्यायत इति** । न तु तत्प्रत्याख्याय तत्स्थाने वचनान्तरं पठितमिति मितव्यमिति भावः । **इत्यन्त्यस्येति** । एवं च तेन दलोपे आभ्यामित्यसिद्धिरिति भावः ।

ननु मस्थानिकत्यदाद्यत्वेन व्यवधानान्नानो हलादिविभक्तिपरतेत्यत आह—**येन नेति** । आप्परत्वेनेदमो विशेषणाच्चेत्यपि बोध्यम् । इदमिदो लोप इत्यर्थेऽप्यावश्यकम् । एवं च नलोपे द्वयोरकारयोः पररूपे **सुपिचेति** दीर्घे सिद्धमाभ्यामिति ।

अत्रग्रहणादिति । अत्रशब्देन पुनः सनः परामर्शात्सनि योऽभ्यासस्त्वाक्रान्तस्तस्य सर्वस्य लोप इत्यर्थ इति भावः ।

अस्त्यन्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? सन्नधिकारोऽपेक्ष्यते । इह मा भूत्—दधौ ददौ । अन्तरेणाऽप्यत्रग्रहणं सन्नधिकारमपेक्षिष्यामहे ।

संस्तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते—सनि सकारादाविति । इह मा भूत्—जिज्ञापयिषति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सनं सकारादिमपेक्षिष्यामहे ।

प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यन्ते । एतासां प्रकृतीनां लोपो यथा स्यात् । इह मा भूत्—पिपक्षति यियक्षति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे ।

विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते 'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' [७ । ४ । ५७] इति । इह मा भूत्—मुमुक्षति गामिति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे । कथम् ? अकर्मकस्येत्युच्यते तेन यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति ।

तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि'रिति ।

अलोऽन्त्यात् पूर्वोऽलुपधेति वा ॥ ७ ॥

अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम्—अलोऽन्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञो भवतीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ८ ॥

अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् । तद्यथा—लोके 'अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयता' मित्युक्ते यथाजातीयकोऽन्त्यस्तथाजातीयकोऽन्त्यात्पूर्व आनीयते ॥ ६५ ॥

प्र०—**यथाजातीयकोऽन्त्य इति** । एतच्च ब्रुवता पञ्चमीपक्ष एवाश्रितः । षष्ठीप्रथमयोरपि न दोषः । षष्ठीपक्षे निर्धारणे षष्ठी । निर्धारणं च तुल्यजातीयस्य भवतीति अलां मध्ये योऽन्त्योऽल्तस्मात्पूर्व उपधासंज्ञ इत्यलेवोक्तान्न्यायात्प्रतीयते । प्रथमाबहुवचनपक्षेऽप्ययमर्थः—अन्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञ इति । 'अल' इति जातौ बहुवचनम् । अवधिमत्तुल्यजातीयकश्चावधिरिति अलोन्त्यादिति विज्ञायते ॥ ६५ ॥

उ०—भाष्ये-**विषयमपेक्षिष्यामह** इति । 'मुचोऽकर्मकस्य गुण' इत्यनुवर्तनीयम् । यत्र मुचोऽकर्मकस्य गुणस्तत्राभ्यासस्य लोप इत्यर्थः । अकर्मकग्रहणमात्रानुवृत्तौ तु 'मुमुक्षते वत्सः स्वयमेवे'त्यत्रापि स्यादिति भावः । 'विभाषा भव'दिति वार्तिकेऽपि वस्येत्येव सिद्धेऽवस्येत्युच्चारणसामर्थ्यादलोऽन्त्यस्येति न प्रवर्त्तते इति प्रत्याख्याता परिभाषा ।

एवं च अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमित्यस्य स्थितत्वाद्वार्तिके वाशब्दप्रयोगस्तदाह—**अथवा व्यक्तमेवेति** ।

एतच्चेति । अवधिनाऽवधिमतो निर्णयं ब्रुवतेत्यर्थः । संयोगोपधेत्यादिव्यवहारास्तु गौणा इति भावः । **षष्ठीप्रथमयोरपीति** । दृष्टान्तेऽमीषां ब्राह्मणानामित्युपाददताभगवता सूचितमिदम् । **उक्तान्न्यायादिति** । भाष्योक्तादित्यर्थः । **जातौ बहुवचनमिति** । भाष्यकृता जात्याख्यायामिति सूत्रप्रत्याख्यानादिदं चिन्त्यम् ॥६५॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ १ । १ । ६६ ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ १ । १ । ६७ ॥

किमुदाहरणम् ? इह तावत् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति, 'इको यणचि' [६ । १ । ७७] दध्यत्र मध्वत्र । इह 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति, 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईत्' [६ । ३ । ९७] द्वीपम् अन्तरीपम् समीपम् ।

अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते, अन्यथाजातीयक उदाह्रियते । किं तर्ह्युदाहरणम् ? इह तावत् 'तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्ये' ति, 'तस्मिन्नणि च

प्र०—तस्मिन्निति । तस्मादिति । किमुदाहरणमिति । इतिकरणस्य गौरित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात्प्रश्नः । दध्यत्रे ति । यदि तस्मिन्नणि चेति तस्माच्छस इति चात्रैवैते परिभाषे उपास्थास्येतां तदा तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकरिष्येतामिति भावः । अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति यौष्माकीण ! अस्मभ्यं देहि, आस्माकीन ! युष्मभ्यं दीयतामिति खत्रः परयोर्युष्मदस्मदोरादेशौ न भवतः । वृक्षानित्यत्र च पूर्वसवर्णदीर्घभूताच्छसः पूर्वस्य सकारस्य नत्वं न भवति । अथ 'शस' इति स्थानषष्ठीति व्याख्यानात् सकारस्य न भवतीत्युच्यते, एवमप्युचरत आनुपलभते इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घात्पूर्वस्य शसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेव ।

अन्यथाजातीयकेनेति । इतिकरणात् स्वरूपग्रहणेनैव भाव्यमिति भावः । थाला प्रकारमात्रमभिधीयत इति तद्वतोऽभिधानाय जातीयर्प्रत्ययः कृतः । लौकिके प्रयोगे लाघवानादरप्रदर्शनाय प्रत्ययद्वयप्रयोगः । केवलेनापि जातीयरा प्रकारवान् गम्यत एव । इदं चाऽपीति ।

उ०—तस्मिन्निति । तस्मादिति । स्वरूपपदार्थकत्वेनेति । स्वरूपस्य तत्र विशेष्यत्वादिति भावः । प्रश्न इति । तस्मिन्नणि चेत्यत्रैव वोताऽन्यत्रापीति प्रश्न'इति भावः । तत्रैव पूर्वेति । ननु 'तस्मान्नुडचि' 'तस्मान्नुड्द्विहलः' 'तस्माच्छस' इति सूत्रत्रये उत्तरग्रहणे विपरीतं गौरवमिति चेन्न । यतो द्विहलो नुड्विधायके नास्योपयोगः, तत्राऽङ्गाधिकारेण लिङ्गिनिमित्ताङ्गसंबन्धिदीर्घात्पूर्वस्य प्रत्यासत्त्या तदङ्गसम्बन्धिनोऽसंभवेन फलाऽभावात् । एवं तस्मान्नुडचीत्यत्रापि न दोषः, उत्तरपदाधिकारेण प्रत्यासत्त्या नञ्रूपपूर्वपदनिरूपितोत्तरपदस्यैव तेन नुड्विधानादिति भावः । तस्मिन्निति परामृष्टखञव्यवधानाय संबुद्ध्यन्तमुदाहरति—यौष्माकीणेति । सकारस्येति । तस्मादित्येतत्साहचर्याच्छस इति पञ्चमी । शसा च सामानाधिकरण्यं शसवयवे लक्षणयेति भावः । मुख्यार्थे सामानाधिकरण्याऽसंभवात् स्थान्याकाङ्क्षासत्त्वाच अवयवषष्ठीत्याशङ्कते—अथेति । 'शस इति स्थानषष्ठी' त्यपाठः । 'आ'नत्यशब्दस्य शसि रूपम् ।

इतिकरणादिति । लोकेऽर्थप्रधानस्य पदार्थविपर्यासकेतिना शब्दप्रधानत्वदर्शनादिति भावः । नन्वेकार्थकप्रत्ययद्वयोपादानं व्यर्थमत आह—थालेति । एवं च 'शब्देने'त्यनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, जातीयस्तु तद्वति स्वभावादिति भावः । नन्वेवं जातीय एव प्रयुज्यतां किं थालेत्यत आह—लौकिके इति । उभयोः प्रकारवद्वृत्तित्वेऽप्येवं वक्तुं शक्यमिति उक्तयत्नो वृथा । अत एव कस्य प्रयोग इति चिन्त्यम् ।

युष्माकास्माकौ' [४ । ३ । २] इति । 'तस्मादित्युत्तरस्ये' ति —'तस्माच्छसो नः पुंसि' [६ । १ । १०३] इति ।

इदं चाप्युदाहरणम्—'इको यणचि', 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ई' दिति । कथम् ? सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते, सर्वनाम च सामान्यवाची । तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति ।

किं पुनः सामान्यं को वा विशेषः ?

प्र०—सिद्धान्तवादी । इतिकरणोऽत्रार्थनिर्देशार्थ एव, स्वं रूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणे प्राप्ते । सर्वनाम्नाऽयमिति । सूत्रान्तरोपात्तस्य तस्मिन्नित्यस्य तस्यस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणम् । किं तर्हि ? सर्वनाम्ना निर्देश इत्यर्थः । तेन यत्र सप्तम्यर्थनिर्देशः पचम्यर्थनिर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानम् । विशेषा अपीति । अपिः संभावनायाम्, न समुच्चये । नहि विशेषपरित्यागेनेह शास्त्रे सामान्यमस्ति, यदुदाहरणं स्यात् । तस्मात्सर्वे विशेषा इहोदाहरणमित्यर्थः । सामान्यस्य सर्वविशेषेषु भावात् ।

किं पुनरिति । सामान्यविशेषभावस्यानवस्थानात्प्रश्नः । कदाचिद्दूराद्गोत्वमात्रग्रहणं, पश्चात् कृष्णादिविशेषावगमः, कदाचित्तु पूर्वं कृष्णादेर्ग्रहणं पश्चाद्गोत्वादेः ।

उ०—ननु दूषितस्यैव कथमुदाहरणत्वेन दानमत आह—सिद्धान्तेति । अर्थनिर्देशार्थ एवेति । अन्यथा तस्मिन्निति शब्देऽचीत्यादिशब्दे वाऽव्यवहिते इत्यर्थः स्यादिति भावः । नैतदनुकरणमिति । प्रागुक्तयुक्तेरिति भावः । सर्वनाम्नेति । सप्तम्यन्तार्थकसर्वनाम्नेत्यर्थः । सप्तमी त्वस्य सप्तम्यन्तार्थकत्वबोधनायाऽनुवादिकेति भावः । इतिशब्दलभ्यमर्थमाह—यत्र सप्तम्यर्थेति । सप्तम्यर्थबोध इत्याद्यर्थः । अत एव तस्मान्नुडचीत्यादौ न प्रवृत्तिः, अचि इत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वादिति भावः । सप्तमीपञ्चम्यर्थावधिकरणावधी । अयं पदोपस्थितिपक्षेऽर्थो दर्शितः । पक्षान्तरेऽपि सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहिते सतीत्यर्थो बोध्यः । भाष्ये सामान्यवाचीति । बुद्धिस्थत्वेनैव तदादीनां बोधकतेति भावः । सामान्यम्—अनिर्धारितविशेषम् । 'तस्मिन्नणि चे'त्यादेरपि सप्तमीपञ्चमीविशेषत्वादित्याशयः । सामान्यस्य—उक्तबुद्धिस्थत्वस्य । सर्वविशेषेषु भावात् । सत्त्वादित्यर्थः ।

उक्तमर्थमजानानस्य प्रश्नोऽयमित्यभिप्रायेणाह सामान्येति । तस्मिन्नितीत्यस्य तस्मिन्नणि चेत्यादिः कथं विशेषः तस्यापि खञादिनिरूपितसामान्यत्वादिति, अचीत्यस्याप्यकाराद्यपेक्षया सामान्यत्वादिति च प्रश्न इत्यपि बोध्यम् । ननु कथमनवस्थितिः पूर्वावगतं सामान्यम्, पश्चादवगतो विशेषः, इति व्यवस्थासंभवादत आह कदाचिदिति । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावोऽनियत इत्यर्थः । एवं प्रकृतेऽप्यचीत्यादीनां बुद्धिस्थत्वेन परिच्छेदाद्बुद्धिस्थस्यापि तैः परिच्छेदादनिर्णय इति भावः ।

गौः सामान्यम्, कृष्णो विशेषः । न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं भवति गौर्विशेषो भवति ? भवति च । यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो, विशेषोऽपि सामान्यम्, सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते । प्रकल्पेते च । कथम् ? 'विवक्षातः' । यदाऽस्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन, तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । यदा कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन विवक्षितस्तदा कृष्णः सामान्यं, गौर्विशेषः ।

अपर आह—'प्रकल्पेते च' । कथम् ? 'पितापुत्रवत्' । तद्यथा—स एव कंचित्प्रति पिता भवति, कंचित्प्रति पुत्रो भवति । एवमिहापि स एव कंचित्प्रति सामान्यं कंचित्प्रति विशेषः । एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका भवन्ति, ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते ।

प्र०—गौः सामान्यमिति । यद्विशेष्यं प्रधानं तत्सामान्यम् । यत्तु विशेषणत्वेन परोपकारितया निर्दिश्यते स विशेष इति तात्पर्यम् । इहापि तस्मिन्नित्यनेन सप्तम्यर्थमात्रं सामान्यं निर्दिष्टम् । अचिह्नलीत्यादयस्तु विशेषाः ।

पितापुत्रवदिति । जन्यजनकशक्तिद्वययोगवदेकस्यैव विशेषणविशेष्यशक्तिद्वययोगात्कदाचित्काचिच्छक्तिराश्रीयते । 'सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्ये'त्येव कस्मान्नोच्यत इत्याह—एते खल्वपीति । **नैर्देशिकानां**—निर्देशप्रयोजनानां मध्ये । वार्त्ततरकाः । युक्ततरका इत्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादत्र तरप्प्रत्ययः । तमपा ह्यत्र भाव्यम् । **एतैर्हीति** । यदि हि सप्तमीनिर्दिष्ट इत्युच्यते, तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीयेतेति भावः ।

उ०—**विशेष्यं प्रधानमिति** । परिच्छेद्यमित्यर्थः । **परोपकारितया**—परिच्छेदकत्वेन । एवं प्रकृतेऽपि तस्मिन्नित्यर्थस्य परिच्छेद्यत्वेन विवक्षणात्सामान्यत्वम् । अचीत्यादीनां परिच्छेदकत्वविवक्षणाद्विशेषत्वमिति भावः । तदाह—**इहापीति** । अयं भावः—सप्तम्यन्तार्थे इत्युक्ते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षोदयादचीत्याद्यर्थस्य परिच्छेदकत्वाद्विशेषत्वमेवेति ।

तदेवं पर्यायेण सामान्यविशेषभावमुपपाद्य द्वितीयविधया कृतं प्रश्नं समाधातुं यौगपद्येनापि तमुपपादयितुमाह भाष्ये—**पितेत्यादि** । यथा 'पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम्' इत्यत्र । तथा राजपुरुषाश्व इत्यत्र पुरुषो राजापेक्षया विशेष्यः,अश्वापेक्षया विशेषणम् । एवं प्रकृते खल्वादिनिरूपितसामान्यस्यापि तस्मिन्नणि चेत्यस्य तस्मिन्नितीत्येतत्प्रति विशेषत्वमिति भावः । **इत्याहेति** । इत्यत आहेत्यर्थः । **निर्देशप्रयोजनानामिति** । बोधप्रयोजनकानां शब्दानां मध्ये इत्यर्थः । द्विवचनविभज्योपपदत्वाभावादाह—**भाष्यकारेति** । परे तु नैर्देशिकानां मध्येऽन्येभ्यः शब्देभ्य इत्यध्याहृत्य विभज्योपपदेऽत्र तरप् । अत एव न खल्वपि 'बहूनां प्रकर्षे तरपाभवितव्य'मिति तरप्सूत्रस्थभाष्येणाऽविरोध इत्याहुः । **सप्तमीशब्देनेति** । तथा च 'सप्तम्यां जनेर्डः' इत्यादावेवेदमुपतिष्ठेतेति भावः । किंच यत्र सप्तम्यन्तनिर्देश इत्यर्थे नेड्वशि कृतीत्यादौ दोषः । तत्र कृतीति सप्तमीनिर्देशसत्त्वात्, परंतु षष्ठ्यर्थे स इति भावः । 'सप्तमीति निर्दिष्टे' इति सूत्रकरणेऽपि तदर्थङ्यादिनिर्देश इत्यर्थे स एव दोषः ।

अथ किमर्थमुपसर्गेण निर्देशः क्रियते ? शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात्, अर्थे मा भूत्—जनपदे अतिशायन इति* । किं गतमेतदुपसर्गेण, आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम् । गतमित्याह । कथम् ? निरयं बहिर्भावे वर्तते । तद्यथा—निष्क्रान्तो देशान्निर्देशः । बहिर्देश इति गम्यते । शब्दश्च शब्दाद् बहिर्भूतः, अर्थोऽबहिर्भूतः ।

अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् ?

प्र०—**किमर्थमिति** । किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते—तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्मान्नोच्यत इति प्रश्नः । न पुनर्दिष्ट इत्येवोच्यतामिति प्रश्नः, केवलस्य दिशेर्दानार्थत्वादिहानुपयोगात् ।

शब्द इति । अन्तरेणाऽपि निर्दिष्टग्रहणं 'तस्मिन्निति पूर्वस्ये'त्येव निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्दिष्टशब्द उपादीयमानो बहिर्भावं गमयति । शब्दाच्च बहिर्भूतः शब्द एव भवतीति । **जनपद इति** । तत्रायमर्थः स्यात्—जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुरर्थिकस्य लुब्भवतीति ।

अथेति । **ननु** प्रयोजनस्योक्तत्वात् पुनः प्रश्नानुपपत्तिः । अयं भावः—'जनपदे लु'बित्यर्थेन पौर्वापर्याऽभावात् 'जनपदे यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लु'बिति, तथा 'अतिशायने वर्तमानात्तमबादयः:' इत्यर्थनिर्देशेषूपस्थानं न भविष्यति । यदि चैतत्प्रयोजनम्, तदा 'तस्मिन्निति शब्दे पूर्वस्ये'ति वक्तव्यम् ।

उ०—यथाश्रुतमेव कस्मान्न गृह्यत इत्यत आह—**न पुनरिति** । अत एव किमर्थमुपसर्गनिर्देशो न दिष्ट इत्येवोच्येतेति नोक्तम् ।

अन्तरेणापीति । साकाङ्क्षतयोच्चारित इति पदाध्याहारादिति भावः । **पुनर्निर्दिष्टेति** । एवं च सप्तम्यन्तार्थे बहिर्भूते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्येत्यर्थः । बहिर्भावस्य चावध्यपेक्षत्वादवधेश्च सूत्रोपात्तस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वेन तस्य च शब्दात्मकत्वादवधिमानपि शब्द एवेति शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति लभ्यत इति भावः । ननु प्रत्ययस्यार्थेन पौर्वापर्याऽसंभवात् कथं जनपदे इत्यत्रास्योपस्थानमत आह—**तत्रायमर्थः स्यादिति** । लक्षणा स्यादिति भावः । निर्दिष्टग्रहणे तु यत्र मुख्यया वृत्त्या शब्दतात्पर्यको निर्देशस्तत्राऽस्योपस्थानमिति न दोष इति तात्पर्यम् ।

अर्थेन पौर्वेति । तद्वाचकशब्दलक्षणायां च न मानमिति भावः । अत्रार्थनिर्देशे च व्याख्यानमेव शरणम्, एवं चाथ किमर्थमित्यादिपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिनोरिति बोध्यम् । किं चाऽर्थनिर्देशे 'जनपदे यः प्रत्यय' इत्यन्वये नियमप्रसङ्गाऽभावान्नियमफला परिभाषा नोपतिष्ठते इत्यपि बोध्यम् ।

---

* जनपदे लुप् ४ । २ । ८१; अतिशायने तमबिष्ठनौ ५ । ३ । ५५

निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् ॥ १ ॥

निर्दिष्टग्रहणं क्रियते, 'आनन्तर्यार्थम्' । आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात्—'इको यणचि' । दध्यत्र मध्वत्र । इह मा भूत्—समिधौ समिधः । दृषदौ दृषदः ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगाऽविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनम् ॥ २ ॥

तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थोऽयमारम्भः । ग्रामे देव-

प्र०—**निर्दिष्टग्रहणमिति** । पूर्वोक्तप्रयोजनाऽभावादिति भावः । निःशब्दश्च नैरन्तर्ये वर्तते । दिशिश्चोच्चारणक्रियः । तेन निरन्तरोच्चारिते कार्यं लभ्यते । **समिधाविति** । ननु 'संहितायाम्'मित्युच्यते न च व्यवहितयोः संहिताऽस्ति । अचीति चाधिकरणमौपश्लेषिकं निर्दिष्टम् । न च व्यवहित उपश्लिष्टो भवति । नैष दोषः—वर्णानां परः संनिकर्षः संहिता । सा चात्रास्ति । अचीति सत्सप्तमी विज्ञायते । व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते इति यत्र विषये यथाभूत इक्संभवति अनन्तरो व्यवहितो वा तत्र तथाभूतस्यैव यणादेशः स्यात् ।

किमर्थमिति । किं नियमार्थमथ षष्ठीप्रक्लृप्त्यर्थमिति प्रश्नः ।

पूर्वोत्तरयोरिति । कर्मणि षष्ठी । योगः संबन्धः । तदयमर्थः [इकोयणचीत्यत्र]

उ०—भाष्ये—**आनन्तर्यमात्रे इति** । न तु व्यवधाने इत्यर्थः । **ननु संहितायामिति** । निमित्तस्थानिनोरन्येनाऽव्यवधानं संहितेति भावः । **उपश्लिष्ट इति** । उपसमीपे श्लिष्टोऽत्यन्तसमीप इति हि तदर्थः । **नैष दोष इति** । वर्णशून्यकालाऽभावः संहितेति भावः । **सत्सप्तमीति** । औपश्लेषिकाधिकरणत्वस्य व्यवहिते बाधात्सत्ता तु व्यवहितेऽपीति भावः । एवं च निर्दिष्टग्रहणमौपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्यां तात्पर्यग्राहकमिति तात्पर्यम् । वस्तुत उपश्लेषोऽल्पव्यवहितेऽस्त्येव, किंचिद्दूरस्थितेऽपि वृक्षमूले तिष्ठतीति कटव्यवधानेऽपि भूमौ शेत इति च व्यवहारात् । ननु व्यवहिते इकोऽचः पूर्वत्वाऽभावेनाऽप्राप्ते निर्दिष्टग्रहणं व्यर्थमत आह—**व्यवहितेऽपीति** । 'मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्र'मित्यादिव्यवहारादिति भावः । **यत्र विषये इति** । लक्ष्यभेदेन लक्षणभेद इति भावः । वस्तुतः संहिताऽधिकारो न कर्त्तव्य इत्यभिप्रायमिदं भाष्यम् । संहिताधिकारप्रत्याख्यानं च तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

किमुदाहरणमित्यादिना सूत्रप्रयोजनस्योक्तत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—**किंनियमार्थमित्यादि** ।

ननु 'पूर्वोत्तरयोर्योगयो'रिति भाष्यदर्शनेन पूर्वोत्तरयोरित्यस्य योगसमानाधिकरणत्वात्सापेक्षत्वाऽसम-

१—'योगयोर' इति कीलहार्नपाठः ।

दत्तः । पूर्वः पर इति सन्देहः । ग्रामाद् देवदत्तः । पूर्वः पर इति सन्देहः । एवमिहापि 'इको यणचि' । दध्युदकम् पचत्योदनम् उभाविकौ उभावचौ । अचि पूर्वस्य, अचि परस्येति सन्देहः । 'तिङ्ङतिङः' [८ । १ । २८] इत्यतिङः पूर्वस्य, अतिङः परस्येति संदेहः । इष्यते चात्राऽचि पूर्वस्य स्यात्, अतिङः परस्येति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ? अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते, किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवत्याहोस्वित् परस्येति ?

प्र०—अच्युपश्लिष्टस्येको यणा भाव्यम् । यथाचि परस्मिन् पूर्वे उपश्लिष्ट एवं पूर्वस्मिन्नपि परः । तिङ्ङतिङ इत्यत्रापि यथाऽतिङन्तात्परं तिङन्तं भवत्येवं पूर्वमपि । तत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षे षष्ठ्यनुवर्तयितव्येति गौरवप्रसङ्गान्नियमार्थमित्युक्तम् । **योगयोरिति** । युज्येते इति योगौ । कर्मणि घञ् । अचीति सत्सप्तमीपक्षेऽप्यनियमप्रसङ्गः । अचि पूर्वस्येति । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति न्यायादधिकरणसप्तमी कृता, न तु दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्र दध्युदकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः । नहि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं चोपपद्यत इति नियमार्थं वचनं—पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यैव भवतीति । द्वयं चानेन क्रियते परनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च । संदेहस्तूपक्रममात्रतयोपन्यस्तः । 'न हि संदेहादलक्षण'मिति न्यायात्पर्यायप्रसङ्गात् ।

अथ यत्रेति । यथा **बहोर्लोप** इत्यत्र । युगपच्चैकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वाऽसंभवात्प्रश्नः ।

उ०—र्थत्वेन 'योगाऽविशेष'इति समासो न स्यादत आह—**कर्मणि षष्ठीति** । तथाच क्रियायाः कारकांशे नित्यसापेक्षत्वेनाऽविरुद्धः समास इति भावः । 'पूर्वोत्तरयोर्योगयो'रिति तु फलितार्थकथनम् । **अच्युपश्लिष्टस्येति** । औपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमीति भावः । आद्यसूत्रोदाहरणं—**दध्युदेति** । द्वितीयसूत्रोदाहरणं—**पचत्यविति** । ननु नियमपक्षात्षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षः प्रशस्तोऽनुवाददोषाऽभावादत आह- **तत्रषष्ठीति** । भाष्ये योगयोरिति द्विवचनोपपत्तये आह—**कर्मणीति** । युज्यमानयोः पूर्वपरयोरविशेषात् सम्बन्धाऽविशेषादित्यर्थः । वस्तुतस्तु व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । प्रतियोगिद्वित्वेन सम्बन्धद्वित्वाच्च द्विवचननिर्देश इति बोध्यम् । **सत्सप्तमीपक्षेपीति** । 'यस्य च भावेने'ति सप्तमीति भावः । इदं चिन्त्यमित्याह—**उपपदविभक्तेरिति** । **कारकविभक्तित्वं** च कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तकविभक्तित्वम् । एतच्च 'तत्र च दीयत' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । **ननु दिग्योगेति** । सत्सप्तम्या अप्युपलक्षणमिदम् । एतच्च 'श्नान्नलोप' इत्यत्र निरूपयिष्यामः । पर्यायस्यैवापादने बीजमाह—**नहि युगपदिति** । स्थानित्वे हि कार्यित्वेन प्राधान्यं निवर्त्यत्वं च, निमित्तत्वे च पारार्थ्येन गुणत्वं सत्त्वं च, तच्चोभयमेकदा एकस्य विरुद्धमिति भावः । ननु 'सन्देह' इति भाष्योक्त्या शास्त्रस्य मूकत्वमित्याभातीत्यत आह—**सन्देहस्त्विति** ।

२—'वचनं' पा० ।

उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः ॥ ३ ॥

उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति । किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनमतो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे ॥ ४ ॥

वक्ष्यति 'तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थः'† इति । तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य, लसार्वधातुके परतस्तास्यादीनामिति सन्देहः । तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य ।

बहोरिष्ठादीनामादिलोपे ॥ ५ ॥

बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसाम्, इष्ठेमेयःसु परतो बहोरिति सन्देहः‡ । बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसाम् ।

गोतो णित्+ ॥ ६ ॥

गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य, सर्वनामस्थाने परतो गोत इति सन्देहः । गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य ।

प्र०—विप्रतिषेधादिति । सूत्रपाठापेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः ।

किं प्रयोजनमिति । विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वाद्वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ।

संदेह इति । संदेहाच्च पर्यायप्रसङ्गः ।

इष्ठेमेयःस्विति । तदा च बहुशब्दस्य लोपभूभावौ पर्यायेण स्याताम् ।

गोतो णिदिति । यदि गोशब्दस्य णित्त्वं स्यात्तदा 'तिष्ठति गौ'रित्यत्र वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् ।

उ०—ननु कार्यकालत्वात्परिभाषयोः पौर्वापर्याऽभावात्कथं विप्रतिषेधोऽत आह—सूत्रपाठेति । अत एवाग्रे ङमो ह्रस्वादिति त्रैपादिकमुदाहरणं सङ्गच्छते । तत्र हि कार्यकालपक्षाश्रयेणैव परिभाषाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादिति । इदमुदाहरिष्यमाणोदाहरणविशेषापेक्षम् । अत एव 'ङः सि धु'डित्यत्र द्वयोरनवकाशत्वेऽपि न क्षतिः ।

भाष्ये—वक्ष्यति तास्यादिभ्य इति । 'तास्यनुदात्ते'दिति सूत्रे । अभ्यस्तसिजर्थं इति । 'अभ्यस्तानामादिः' 'आदिः सिच' इति सूत्रयोर्लसार्वधातुक इति सप्तम्यन्तानुवृत्तिसिद्धये इत्यर्थः ।

ननु भाष्ये सर्वनामस्थानस्य गोत इति षष्ठीदर्शनाण्णिदित्यनेनान्वयो न स्यादत आह—णित्त्वमिति । भावप्रधानो निर्देश इति भावः । गोतो णित्त्वे को दोषस्तत्राह—तिष्ठतीत्यादि ।

---

† ६ । १ । १८६ वा० १ ‡ बहोर्लोपो भू च बहोः ६ । ४ । १५८

\+ ७ । १ । ९०

रुदादिभ्यः सार्वधातुके× ॥ ७ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य, सार्वधातुके परतो रुदादीनामिति सन्देहः । रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य ।

आने मुगीदासः* ॥ ८ ॥

आस उत्तरस्यानस्य, आने परत आस इति सन्देहः आस उत्तरस्यानस्य ।

आमि सर्वनाम्नः सुट्** ॥ ९ ॥

सर्वनाम्न उत्तरस्यामः, आमि परतः सर्वनाम्न इति सन्देहः । सर्वनाम्न उत्तरस्यामः ।

घेर्ङित्याण्नद्याः†† ॥ १० ॥

नद्या उत्तरेषां ङिताम्, ङित्सु परतो नद्या इति सन्देहः । नद्या उत्तरेषां ङिताम् ।

याडापः† ॥ ११ ॥

आप उत्तरस्य ङितः, ङिति परत आप इति सन्देहः । आप उत्तरस्य ङितः ।

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्‡ ॥ १२ ॥

ङम उत्तरस्याऽचः अचि परतो ङम इति सन्देहः । ङम उत्तरस्याचः ।

विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादविप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तोऽयं विप्रतिषेधः । सर्वत्रैवाऽत्र कृत-

---

प्र०—ङमो ह्रस्वादिति । ङमो ङमुडागमे सति 'कुर्वन्नास्ते'इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः । पदस्य चैको नकारोऽन्तो न तु द्वाविति णत्वनिषेधो नास्ति ।

विभक्तीति । पूर्वोपात्तेषु सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित्पूर्वार्थत्वात्क्वचिदुत्तरार्थत्वात्साव-

---

उ०—पदस्य चैक इति । व्यक्तिपक्षे इदम् । व्यक्ति पक्षेऽप्येवंविधप्रयोगसाधनायैवं व्याख्यानमिति भावः । यद्वाऽन्तशब्दस्यावयववाचित्वेनेदृशे विषये जातिग्रहणाऽसंभव एवेत्याहुः ।

'ङः सि धु'डित्यादावुभयोरप्यनवकाशत्वादाह—पूर्वोपात्तेष्विति । बहोरिति पञ्चमी अचरितार्था । अत एवेष्ठादिषु षष्ठी । अत एव 'भू च बहो'रिति पृथङ्निर्देशश्चरितार्थः । गोत इत्यादौ 'सर्वनामस्थाने' इति सप्तमी पूर्वत्र चरितार्था । गोशब्दस्य णित्त्ववैयर्थ्यं च । तिष्ठति गौरित्यत्र गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनङ्ग-

---

× ७ । २ । ७६ * आने मुक्; ईदासः ७ । २ । ८२; ८३ ** ७ । १ । ५२

†† ७ । ३ । १११; ११२ † ७ । ३ । ११३ ‡ ८ । ३ । ३२ चतुर्थवार्तिकादारभ्य द्वादशवार्तिकपर्यन्तानि भाष्यवार्तिकानि प्रतीयन्ते व्याख्याभाष्याऽदर्शनात् ।

सामर्थ्या सप्तमी, अकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति ।

यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः ॥ १४ ॥

यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः । यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । अनेनैव प्रकॢप्तिर्भविष्यति—तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी [ति] ।

तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ? 'षष्ठी स्थानेयोगा' [१ । १ । ४९] इति ।

प्रकल्पकमिति चेन्नियमाऽभावः ॥ १५ ॥

प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याऽभावः । उक्तं चैतत्—नियमार्थोऽयमारम्भ इति ।

प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युः । तत्र को दोषः ? 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' [३ । १ । ५] । 'गुप्तिज्किद्भ्य' इत्येषा पञ्चमी 'स'न्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्—'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति । नैवं शक्यम् । इत्संज्ञा न प्रक-

---

प्र०—काशत्वम् । पञ्चमी तु निरवकाशेति परस्य कार्यित्वं बोधयिष्यतीति भावः ।

यथार्थं वेति । यथाविषयमित्यर्थः । प्रदेशेषु कार्यिणः षष्ठ्यैव निर्देष्टव्याः ।

प्रकल्पकमिति चेदिति । यत्र षष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रकॢप्तिः क्रियते । यत्र षष्ठ्यस्ति—'इको यणची'त्यादौ, तत्रानेन नियमो न क्रियते । नहि व्यापारद्वयमुपपद्यते, येन षष्ठीप्रकॢप्तिस्तस्याश्च नियमश्चेति भावः ।

उ०—त्वान्न दोषः । **रुदादिभ्यः सार्वधातुक** इति,—सार्वधातुक इति 'लिङः सलोप' इत्यादौ चरितार्थम् । तत्र हि सार्वधातुके विद्यमानस्य सस्य लोप इत्यर्थः । '**आमि सर्वनाम्न**' इत्यामीति त्रेस्त्रय इत्यत्र सावकाशम् । '**ङम**' इति सूत्रेऽचीति मय उञ इति सूत्रे चरितार्थम् । भाष्ये—**पञ्चमीनिर्देशो भविष्यतीत्यस्य** बलवान्स्वार्थे एव भविष्यतीत्यर्थः । सप्तमी तु षष्ठ्यर्थे इति भावः ।

भाष्ये एकदेशी प्रौढ्याह—**यथार्थं वेति** । तत्र अर्थशब्दो न प्रयोजनादिवाचीत्याह—**यथाविषयमिति** । **प्रदेशेष्विति** । प्रागुक्तेष्वित्यर्थः । भाष्ये—**पूर्वस्य षष्ठीति** । पूर्वबोधकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योच्चारणं कार्यमित्यर्थः । एवंचोभयोच्चारणे गौरवमित्येकदेश्युक्तिरियम् ।

तत्र तत्र सप्तम्यन्तषष्ठ्यन्तयोर्द्वयोः पाठे गौरवं मत्वेतर एकदेशी आह—**स तर्हीति** । स एकदेशी प्रौढ्यैवाह—**न कर्तव्यः** । **अनेनैवेति** । षष्ठीपदानुवृत्तिगौरवादयमेकदेशी । उभयोः प्रकल्पकत्ववारणाय परत्वानवकाशत्वे चावश्यके इति च । **निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठीति** । पूर्वस्य कार्यित्वप्रतिपादनयोग्या षष्ठी तद्बोधकपदे भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरस्येत्यपि ॥ **नहीति** । आवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः ।

ल्पेत । उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते+ ।

प्रकृतिविकाराव्यवस्था च ॥ १६ ॥

प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न प्रकल्पते । 'इको यणचि' । अचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्—'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति ।

सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः॥ १७॥

सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव षष्ठी प्राप्नोति । 'तास्यादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुक इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्—'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति । तथा लसार्वधातुक इत्येषा सप्तमी 'तस्यादिभ्य' इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्—'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति । तत्र को दोषः ? 'तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः' । उभयोः कार्यं तत्र प्राप्नोति ।

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते—'प्रकल्पकमिति चेन्नियमाऽभाव'इति । मा भून्नियमः । सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते, पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य । यावता सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते एवं पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य । नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य

प्र०—इत्संज्ञेति । आदेशस्योपदेशाऽभावात्तस्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः । स्थानी चोत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा नास्ति ।

यणिति प्रथमाया इति । ततश्चेकः स्थाने यण्न लभ्येत । इकोऽप्यन्य आदेशः स्याद्यणोऽप्यन्य इत्यभिमता स्थान्यादेशभावव्यवस्था न स्यात् ।

उभयकार्यप्रसङ्ग इति । विरोधाऽभावाद्यौगपद्येनोभयोः कार्यं प्राप्नोति ।

मा भून्नियम इति । षष्ठीप्रक्लृप्त्यैव तत्फलस्य लब्धत्वादिति भावः । यत्र षष्ठी नास्ति

उ०—इतर एकदेशी उपदेश इति हलन्त्यमित्यत्रानुवर्त्तत इति मत्त्वाह—इत्संज्ञेति । तद्व्याचष्टे-उपदेशाभावादिति । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयाऽनुमीयमानत्वेनादेशस्योच्चारणाऽभावादित्यर्थः । ननु स्थानिन्येव तस्याः प्रवृत्ते रनुमीयमानादेशो निरनुबन्धक एवेत्यत आह—स्थानी चेति । यदा धातोः प्रत्ययस्तदानीमेवादेशो भवेदिति नेत्संज्ञादि प्रतीक्षते । यत्र कार्यं तत्रेत्संज्ञेति प्रयोग एवेत्संज्ञेत्यभिमानः । एकदेशयुक्तित्वादत्र नात्यन्तं निर्भरः कार्य इति बोध्यम् ।

ततश्चेति । पूर्वस्य जायमानो यणपि पूर्व एवेति तत्रापि षष्ठीकल्पनमिति भावः ।

विरोधाभावादिति । स्थानिभेदादित्यर्थः । अत एव विप्रतिषेधाऽप्रवृत्तिः । यद्यपि कार्यित्वनिमित्तत्वे युगपद्विरुद्धे, तथाप्येकदेशयुक्तित्वान्नात्यन्तनिर्भरः कार्य इति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

यत्रत्वस्तीति । तस्मिन्नितीत्यस्य बहुविषयत्वलाभाय विषयभेदेन भेदात् क्वचित्पूर्वस्य षष्ठीति विधि-

---

+ उपदेशेऽजनुनासिक इत् १ । ३ । २

कार्यं भवितुं नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य।

यदप्युच्यते—'प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्यु'रिति। सन्तु प्रकल्पिकाः। ननु चोक्तं—'गुप्तिज्किद्भ्यः स'न्नित्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति। परिहृतमेतत्—न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते। तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यतीति। ननु चोक्तम्—'नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्पेत, उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते' इति। स्यादेष दोषो यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत। तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति। उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते।

अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रकॢप्त्या भवितव्यम्। यदा चोत्पन्नः सन्, तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा प्रकॢप्तिर्न भविष्यति।

यदप्युच्यते 'प्रकृतिविकाराव्यवस्थाचे'ति। तत्रापि कृता प्रकृतौ षष्ठी 'इक' इति, विकृतौ प्रथमा यणिति। यत्र च नाम सौत्री षष्ठी नास्ति, तत्र प्रकॢप्त्या भवितव्यम्।

प्र०—तत्रासौ प्रकल्प्यते। यत्र त्वस्तीको यणचीति, तत्रापि पूर्वस्यैव षष्ठी न परस्येति प्रकल्प्यते।

कृतायामित्संज्ञायामिति। सूत्र एवोच्चारितस्य इत्संज्ञेति प्रयोगे स शब्द एव सन्नित्कार्यं लभत इत्यर्थः।

अथवेति। परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने उपक्षयात्प्रवृत्त्यन्तराऽभावान्नास्ति पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वमित्यर्थः।

प्रकृतौ षष्ठीति। 'इको यणची'ति श्रुतयोरेव स्थान्यादेशभावोपपादनान्नास्ति षष्ठीप्रकल्पनम्। अपेक्षाया अभावादित्यर्थः।

उ०—परम्, क्वचिन्नियमार्थंपरमित्यर्थः।

सूत्र एवेति। षष्ठीप्रकॢप्तेः प्रागेव परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च उपदेशोत्तरकालं सूत्र एवेत्संज्ञा। कार्यं तु प्रयोग एवेति भावः। एवंच निरनुबन्ध [क] स्यैव प्रत्ययत्वेन विधानात्तदादेशस्य कुतः सानुबन्धकतेति तात्पर्यम्। भाष्ये उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यत इति। एवं च त्वदुक्तिर्व्याहतेति भावः।

हलन्त्यसूत्रे उपदेशपदाऽसंबन्ध एवेति तत्सूत्रवक्ष्यमाणपक्षेऽप्याह—अथवेति। परत्वविशिष्टस्येति। अनुत्पत्तौ धातोः परस्येति वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। उपक्षयादिति। 'पञ्चम्या' इति शेषः। प्रवृत्त्यन्तराभावादिति। पुनः प्रवृत्तौ मानाऽभावादिति भावः।

अपेक्षाया इति। श्रुतयोः संबन्धाऽभावे हि तस्मिन्नित्यनेन षष्ठीप्रकॢप्त्यपेक्षा। न च प्रकृते तथा। लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वादित्यर्थः।

अथवाऽस्तु तावदिको यणचीति यत्र नाम सौत्री षष्ठी । यदि चेदानीमचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'त्यस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतो यणो यणेव भविष्यति ।

यदप्युच्यते—'सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकॢप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः' इति । [नैष दोषः ।] आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवतः' इति, यदय'मेकः पूर्वपरयोः' [६ । १ । ८४] इति पूर्वपरग्रहणं करोति ॥ ६६—६७ ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ १ । १ । ६८ ॥

प्र०—यदयमिति । यद्युभयनिर्देशात्परस्परषष्ठीप्रकल्पने सति ग्रहणकवाक्याद्वाक्यान्तरमनुमीयते तास्यादिभ्यो लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति तदाद्गुण इत्यादावपि तथैव प्रकॢप्तिर्भविष्यतीति किं पूर्वपरयोरित्यनेनेत्यर्थः । तत्र परत्वानवकाशत्वाभ्यां नियमपक्षवत्षष्ठीप्रकल्पनपक्षे व्यवस्था । 'दीर्घाच्छे तुग्भवती'त्यत्र षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन पञ्चमीति व्याख्यानात्, 'सुराच्छाये'त्यादेर्वा ज्ञापकाद्दीर्घस्यैव तुग्भवति, न तु च्छस्य ॥ ६६—६७ ॥

स्वं रूपं शब्द० । स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभाषेयमिति केचिदाहुः । अन्ये तु लिङ्गाऽभावाद्विध्यन्तरशेषभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्र-

---

उ०—भाष्ये—अथवाऽस्तु तावदिति । प्रथमाषष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात्प्रथमत इग्यणोः स्थान्यादेशभावोऽस्तु । तत एतत्सूत्रबलाद्यणः स्थानित्वेऽपि न क्षतिरित्यर्थः । यत्र नाम सौत्री षष्ठी यदिचेदानीमिति । यत्र सौत्री षष्ठ्यस्ति तत्रापीदानीं यदि प्रकल्पयेत्तर्ह्यस्तु—प्रकल्पयत्वित्यर्थः । परंत्विदं प्रौढ्या । 'अथवा नानुत्पन्ने सनी'ति प्रागुक्तन्यायाद् 'गाङ्कुटादिभ्य' इत्यादौ षष्ठीप्रकॢप्तावपि न दोषः, ङित्पदस्य धर्मपरत्वादिति बोध्यम् ।

यद्यपि युगपत् प्रकॢप्तिर्विरोधान्न संभवति, तथाप्येकदेशित्वादेव ज्ञापकेन परिहरति—नोभे इत्यादिना । तथैव प्रकॢप्तिरिति । अवर्णादचि अवर्णस्याऽचश्चैको गुणो भवतीत्यर्थ इति भावः । ननूभयोः प्रकल्पकत्वाऽभावेऽपि एकस्य कस्य प्रकल्पकत्वमत आह—तत्र परत्वेति । 'ङः सि धु'डित्यादौ परत्वमुक्तेष्वनवकाशत्वमिति भावः । ननु दीर्घादिति सूत्रे पञ्चम्या अनवकाशत्वेन परत्वेन च च्छकारे षष्ठीप्रकल्पनं स्यादत आह—दीर्घाच्छे इति । सुराच्छायेति । पदान्ते तुको वैकल्पिकत्वाच्चिन्त्यमिदम् । तुक्सहितं पाणिनिपाठमभिप्रेत्य तु ज्ञापकोपन्यासः । युक्तश्च तथा पाठः, वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानस्य धर्माधिक्यफलकत्वात् ॥ ६६—६७ ॥

स्वरूपम्० । स्वरूपस्येति । शब्देनार्थप्रतीतावर्थे केषांचित्कार्याणामसंभवात्तद्वाचकशब्दमात्रग्रहणादिति भावः । अन्ये त्विति । शब्दस्य स्वरूपमिह ग्राह्यत्वेन विधित्सितमिति नेह प्रदेशविशेषसमर्पकं लिङ्गमस्तीति भावः । ननु शब्दस्येत्येव लिङ्गम्, यत्र शब्दग्रहणं तत्र स्वरूपमेव ग्राह्यं न तु पर्यायादीत्यर्थः । तेन

१—इदं न सर्वत्र ।

'रूप'ग्रहणं किमर्थम्, न 'स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवती'त्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति, नह्यन्यत्स्वं शब्दस्याऽस्त्यन्यदतो रूपात् ? एवं तर्हि सिद्धे सति

प्र०—मिदिमिति प्रतिपन्नाः। देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था इति सिद्धान्तः। सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्तश्चार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते। रूपशब्देन चेहाऽग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषोदीरितभिन्नशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यमभिधीयते। तत्र व्यक्तेः सामान्यं सञ्ज्ञा, सामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारः। व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सामान्यप्रतिबद्धैव प्रतिपद्यते, सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यत इति फले न कश्चिद्भेदः।

रूपग्रहणमिति। प्रतीतात्रुपदेशानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते। अर्थो हि सम्बन्धग्रहणमपेक्षते। अनुकरणशब्देषु नार्थः प्रतीयते। साधारणश्च

उ०—'जनपदे' 'अपत्य' मित्यादौ नास्याः प्रवृत्तिरत आह—विध्यन्तरेति। न हि स्वरूपमित्यस्याग्ने ढंगित्यादौ पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा संबन्धः संभवतीति भावः। भाष्यकारोऽप्याह—रूपं शब्दस्य संज्ञे तीत्ययमेव पक्षो युक्तः। ननु संज्ञापक्षे उभयगतिन्यायादेकस्यानेकार्थसंभवाच्चार्थस्यापि प्रतीतौ तत्र कार्याऽसंभवे ढगादयः पर्यायादिभ्योऽपि दुर्वारा इत्यत आह—देवदत्तादयश्चेति। नियमार्थत्वमुपपादयति—सर्वार्थेति। एकस्य सकलशब्दार्थात्मकस्फोटस्यैव सर्वबोधकत्वादिति भावः। शक्तियुक्त इति। शक्त्याश्रय इत्यर्थः। सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तिरिति। प्रत्याय्यत्वशक्तियुक्त इत्यर्थः। अनेन नियमद्वयं दर्शितम्—अनेन शब्देनायमेवार्थो ग्राह्यः, अयमर्थोऽनेनैव शब्देन बोधनीय इति चेति। वस्तुतस्तु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि तन्नाऽस्मदादिज्ञानविषयः। सर्वार्थसर्वशब्दानामस्माकं विशिष्याऽज्ञानात्। किंतु योगिनामेव तज्ज्ञानम्। एवंच शास्त्राधिकारिणोऽस्मदादीन्प्रति नियमार्थत्वं शास्त्रस्याऽसंभव्येव। इयं कथा तु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वकथावन्न व्यवहारोपयोगिनी। तस्मात् प्रकरणादस्यैवार्थस्य शास्त्रे उपस्थितौ अर्थान्नियमः फलित इति बोध्यम्। तत्र द्वितीयो नियमश्चिन्त्यः, आकारादीनां वृद्धिशब्दातिरिक्तैराकारादिशब्दैर्व्यवहारानापत्तेरिति केचित्। ननु रूपरूपिणोरत्र भेदाऽभावाच्छब्दस्येति षष्ठ्यनुपपन्ना, संज्ञासंज्ञिसंबन्धश्चानुपपन्न इत्यत आह—रूपेति। सामान्यलक्षणघटकानेकसमवेतत्वसिद्धये आह—शुकेति। न च तत्रोच्चारणक्रियैव भिद्यते न शब्द इति वाच्यम्। ताल्वादिव्यापाररूपस्योच्चारणस्याऽश्रौतत्वेन शब्दश्रवणानन्तरं ज्ञायमानवक्तृविशेषानुमानानापत्तेः, उदात्तत्वादिविरुद्धधर्माध्यासाच्च भेदसिद्धेः, वर्णनिष्ठतया प्रतीयमानानां ध्वनिनिष्ठत्वकल्पने मानाभावादिति भावः। ननु प्रायेण सामानाधिकरण्यं संज्ञासंज्ञिनोर्दृष्टम्, न चेह तदित्यत आह—तत्रेति। स्वशब्दो व्यक्तिबोधक आत्मीयत्वेन। एवंच शब्दस्य—तत्तज्जातिविशिष्टस्य, स्वं—व्यक्तिः, रूपं—सामान्यसंज्ञकमित्याद्यः पक्षः। 'शब्दस्य रूप'मित्युद्दिश्य 'स्व'मित्यनेन व्यक्तिसंज्ञकत्वं विधीयत इति द्वितीयपक्षसंभवः, सामानधिकरण्यस्य चोपपत्तिः। न चानयोः पक्षयोः फले कश्चिद्विशेष इत्याह—व्यक्तिरिति। व्यक्तिद्वारेणेति। सामान्यस्य ढगादिभिः साक्षात्पौर्वापर्याऽसंभवादिति भावः।

'रूपग्रहणं किमर्थं'मिति भाष्यस्य स्वशब्देनैव जातिर्ग्राह्या व्यक्तिर्वा। शब्दस्य स्वं स्वीया जातिर्व्यक्तिर्वा बोध्येत्यर्थो भविष्यति। सामानाधिकरण्यमेव संज्ञासंज्ञिनोरिति तु न नियमः। उञ इत्यादौ व्यभि-

यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अस्त्यन्यद्रूपात्स्वंशब्दस्येति । किं पुनस्तत् ? अर्थः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'त्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

शब्देनार्थगतेरर्थस्याऽसंभवात्तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वंरूपवचनम् ॥ १ ॥

शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते । गामानय दध्यशानेत्यर्थ आनीयतेऽर्थश्च भुज्यते ।

प्र०—पर्यायैरपि प्रत्यायनात् । न चार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुम्, संज्ञित्वे चाऽर्थस्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः । एवं तर्हीति । यत एवेह रूपग्रहणस्य व्यावर्त्यं नास्ति तत एव ज्ञापकम् । सति तु व्यावर्त्ये तत्रैवोपक्षयान्न ज्ञापकं स्यात् । अर्थवद्ग्रहण इति । अर्थयुक्तं रूपं गृह्यत इत्यर्थः । तेन काशे कुशे इत्यत्र 'शे' इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । यत्र चार्थवता रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते, यथा वर्णग्रहणेषु टेरेत्वे चेति पचेते इत्यत्रानर्थकस्यापि टेरेत्वं भवति । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ।

शब्देनार्थगतेरिति । कात्यायनवचनप्रामाण्यादस्त्रियामिति प्रतिषेधस्याऽनित्यत्वाद्विभाषा

उ०—चारादित्याशयः । शब्दस्य सूत्रोच्चारितस्य स्वं स्वीयं रूपं प्रयोगस्थं संज्ञीत्यर्थ इति केचित् । भाष्ये—रूपं शब्दस्य संज्ञेत्यत्र संज्ञाशब्दो बोध्यपरः, कर्मव्युत्पत्तेः । अन्यथा स्वशब्देनार्थग्रहणाय रूपग्रहणमित्युत्तरभाष्याऽसङ्गतेः । नह्यर्थः शब्दस्य संज्ञा, किंतु बोध्य एवेति बोध्यम् । तत्रात्मीयवाचिना स्वशब्देन रूपस्यैव कथं परिग्रह इत्यत आह—प्रतीताविति । उपदेशः—संबन्धग्रहणम् । अन्तरङ्गत्वं—प्रथमतः श्रोत्रेणोपस्थित्या । अहेयत्वमुपपादयति—अनुकरणेति । शब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणस्यैवानुकरणत्वात् । अर्थस्य रूपतुल्यत्वमभ्युपेत्याप्याह—नचार्थं इति । शब्दात्मिकानामेवावर्तिनीत्वेन संज्ञात्वात्तादृशसंज्ञयाऽव्यवहाराच्चेति भावः । ननु स्वशब्दस्याऽभिधेयमित्येवार्थोऽस्त्वित्यत आह—संज्ञित्वे चेति । लोकत एव सिद्धेरिति भावः । ज्ञापकमिति । स्वशब्देन बहिरङ्गस्याप्यर्थस्य ग्रहणे इत्यर्थः । नन्वन्यस्य स्वीयस्य सत्त्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं रूपग्रहणमित्यर्थो भाष्याल्लभ्यते । एवं च शास्त्रेऽर्थस्याऽग्रहणे कथमर्थवत्परिभाषासिद्धिरिति चेन्न । अन्यत् स्वीयमस्ति यतोऽतस्तस्यापि शब्दबोध्यत्वबोधनार्थमुभयोपादानमिति भाष्याशयात् । एवं चाधिकसङ्ग्रहार्थंरूपग्रहणम् । रूपग्रहणेन चान्तरङ्गत्वादिन्यायबाधपूर्वकं स्वशब्देनार्थस्य शब्दबोध्यत्वं बोध्यत इति तात्पर्यम् । तत्रोभयानुग्रहाय सति संभवेऽर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । असति तु केवलार्थस्य शुद्धस्य वा रूपस्य ग्रहणम् । तदाह—यत्रचार्थवतेत्यादि । अर्थोपस्थापकेन रूपेणेत्यर्थः । अत एव भिन्नविभक्तिनिर्देशश्चरितार्थः ।

इह योग्यतेति । योग्यता—बोधजनकतारूपा, तया लक्ष्यते कल्प्यत इति योग्यतालक्षणः—शक्तिः, तस्या उभयाश्रयकत्वेन उभयाधीनत्वलक्षणमुणयोगाद्गौण्या वृत्त्या वा संबन्धपदव्यवहार्यत्वमिति

१—'रर्थे कार्यस्या' इति पा० । २—'स्वरूप' पा० ।

'अर्थस्याऽसंभवात्' । इह व्याकरणेऽर्थे कार्यस्याऽसंभवः । 'अग्नेर्ढक्' [४ । २ । ३३] इति न शक्यतेऽङ्गारेभ्यः परो ढक्कर्तुम् । शब्देनार्थगतेरर्थस्याऽसंभवाद्यावन्तस्तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति । इष्यते च तस्मादेव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वंरूपवंचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? 'शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः' । शब्दपूर्वको ह्यर्थस्य संप्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्वकः, योऽपि ह्यसावाहूयते नाम्ना । नाम चेँ यदाँनेन नोपलब्धं भवति, तदा पृच्छति—'किं भवानाहे'ति । शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्ययः । इह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवः, अर्थेऽसंभवः, 'तस्मादर्थनिवृत्तिः' । तस्मादर्थ [स्यँ] निवृत्तिर्भविष्यति ।

प्र०—गुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी । इह योग्यतालक्षणेन संबन्धेन शब्दोऽर्थं लोके प्रत्याययति । व्याकरणेऽपि पशुरपत्यं देवता प्राञ्च उदञ्चो भरता इत्यर्थ एव गृह्यते । अग्नेर्ढगित्यादौ त्वर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवात्साहचर्यात् सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्यादिति सूत्रारम्भः । **संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति** । संज्ञासम्प्रत्यय उच्यते ।

नवेति । शब्द उपलब्धोऽर्थं प्रत्याययति, न सत्तामात्रेण, चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयमवगमयन्ति । अर्थस्य शास्त्रीये कार्ये क्वचिदयोग्यत्वात् प्रत्यासत्त्या स एवोपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते, न तु विप्रकृष्टं शब्दान्तरमिति भावः । शब्दपूर्वक इति । अस्य—उपलब्धुः शब्दपूर्वक इत्यर्थः ।

उ०—बोध्यम् । इत्यर्थ एवेति । अर्थे कार्यस्य संभवादिति भावः । ननु संज्ञाविधायकस्य तत्प्रतिषेधार्थकत्वमयुक्तमत आह—**संप्रत्यय इति** । भावेऽङिति भावः ।

नन्वर्थप्रत्ययस्य शब्दपूर्वकत्वेऽपि कथं स्वरूपस्यैव ग्रहणमत आह—**शब्द इति** । तथा च प्रथमप्रतीतत्वरूपकारणादुच्चारितशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः—**शब्दपूर्वक** इत्यस्य शब्दज्ञानपूर्वक इत्यर्थः । **प्रत्यासत्त्येति** । अर्थबोधानुकूलत्वेन ज्ञाते प्रथमप्रतीते शब्द एवार्थेऽसंभवे कार्यं न तु तत्पर्यायादिष्विति भावः । अर्थे कार्यसंभवे तु तस्यैव । एवं चोपस्थितस्यार्थस्य सर्वथात्यागे मानाऽभावादर्थवत्परिभाषापि सूत्रं विना सिद्धेति तात्पर्यम् । एवं चैतन्न्यायानुवादकमिदं सूत्रं मन्दमत्यनुग्रहायेति बोध्यम् । ननु अर्थज्ञानोत्तरं परं प्रति तद्बोधनाय शब्दप्रयोग इति कथं शब्दपूर्वकत्वमर्थप्रतीतेरत आह—**अस्योपलब्धुरिति** । श्रोतुरित्यर्थः । भाष्ये—**शब्दपूर्वको हीति** । हिः प्रसिद्ध्यर्थः । श्रोतुः शब्दज्ञानपूर्वकोऽर्थप्रत्यय इति लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । युक्त्यन्तरमप्याह—**आतश्चेति** । एवंच शब्दस्यार्थप्रतीतौ कारणत्वादर्थे कार्याऽसंभवे तद्बोधकारणत्वेनोपस्थिते शब्दे कार्यमिति भावः । इदानीं तत्तच्छब्दजन्यार्थबोधे प्रकारतया भासमानशब्द एव कार्यमर्थेऽसंभवे इत्याह-**शब्दपूर्वकश्चेति** । शब्दविशेषणकश्चार्थविशेष्यकः प्रत्यय इत्यर्थः । '**न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते**' इति भावः । चकारेण चास्य युक्त्यन्तरत्वं सूचितम् । भाष्ये—**तस्मादर्थनिवृत्तिरिति** । अर्थवाचकशब्दान्तरनिवृत्तिरित्यर्थः ।

१—'अर्थे कार्यस्या' इति पा० । २ 'रर्थे कार्यस्या' पा० । ३ 'स्वरूप' पा० । ४ कश्चिन्न । ५ 'यदा तेन ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'अशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामी'ति । इह मा भूत्—'दाधा घ्वदाप्' [१ । १ । २०] 'तरप्तमपौ घः' [२२] इति ।

[शब्द] संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचनप्रामाण्यात् ॥ ३ ॥

[शब्द] संज्ञाप्रतिषेधश्चाऽनर्थकः । शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति ? 'वचनप्रामाण्यात्' । शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात् ।

ननु च वचनप्रामाण्यात्संज्ञिनां संप्रत्ययः स्यात्, स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधि-

---

प्र०—अशब्दसंज्ञेति । न्यायात्स्वरूपग्रहणे सिद्धे शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः । अन्यथोपसर्गे घोः किरिति कि प्रत्ययो घोर्धातोः शब्दार्थात्स्यान्न तु दाधाभ्यः । 'कुमारीघ' इत्यत्र घरूपेति ह्रस्व प्रसज्येत । 'ईद्दल्यघो'रित्यत्र तु घुशब्दस्याऽऽकारान्तत्वाभावाद्दाधामेव ग्रहणं सिध्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति । प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं न भविष्यति ।

ननु चेति । उभयगतिरिह शास्त्रे दृष्टा सङ्ख्याकर्मकरणादिष्विति इहापि स्वरूपस्य संज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात् । नहीति । 'षड्भ्यो लु'गित्यादावुच्चारितेतिभावः । का तर्हीति ।

उ०—फलान्तरं शङ्कते—इदं तर्हीति । एवमर्थमिति । निषेधप्रतियोगिज्ञानार्थं न्यायसिद्धस्यापि विध्यंशस्यानुवाद इत्यर्थः । किः प्रत्यय इति । नचैवं 'पेषंवासवाहनधिषु चे'ति धिग्रहणं व्यर्थं स्यात् । न हि धाधातोः किं विना उदकस्य ध्युत्तरपदत्वं संभवति । तत्र हि 'कर्मण्यधिकरणे चे'ति तदुत्तरसूत्रेण किरिति वाच्यम् । उपलक्षणमिदं 'सनि मीमाघु' 'नेर्गदे'त्यादौ घुधातोर्ग्रहणं स्यादिति बोध्यम् । कुमारीघ इति । नन्वयं षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो वा. उभयथापि नात्र प्राप्तिः, तत्र 'स्त्रियां समानाधिकरणे' इत्यनुवृत्तेरिति चेत्, न । घोऽस्त्यस्याः सा घा, कुमारी घा अस्य इति बहुव्रीहौ कुमारीघ इत्यर्थात् । 'घादिषुह्रस्वत्वं पुंवद्भावाद्विप्रतिषेधेने'त्युक्तेः पुंवत्त्वं बाधित्वा ह्रस्वप्राप्तिरत्रेत्याशयात् । घुसंज्ञाविधानस्य तर्हि कोऽवकाश इत्यत आह ई हलीति । घसंज्ञापि 'किमेत्तिङव्ययघा'दित्यादौ चरितार्था । तत्र हि तिङन्तात्पराण्यघान्तप्रातिपदिकाऽसंभवादिति बोध्यम् ।

प्रदेशेष्विति । सर्वप्रदेशेष्वित्यर्थः । संज्ञावचनसामर्थ्यगम्यप्रकरणात्प्रत्यासत्तिन्यायो बाध्यत इत्यभिप्रायः । न चेद्दल्यघोः किमेत्तिङव्ययघेत्यत्र तयोश्चारितार्थ्यम् । तावन्मात्रफलकत्वे तत्रैव दाधाग्रहणं तरप्तमब्ग्रहणं च कुर्यादिति बोध्यम् ।

उभयगतिरिति । संज्ञावचनस्य प्रत्यासत्तेश्चाऽनुग्रहायोभयगतिरिति भावः । सूत्रारम्भमभ्युपेत्येदम् । षड्भ्य इति । भाष्ये—संज्ञाशब्दो बोधकपरः । न हि षकारान्तो बोधकशब्दस्तत्रोच्चारित इत्यर्थ इति

---

१ क्वचिन्न । २ 'संज्ञायाः प्रतिषेधोऽनर्थकः' पा० ।

भवती'ति यदयं—'ष्णान्ता षट्' [१ । १ । २४] इतिषकारान्तायाः सङ्ख्यायाः षट्संज्ञां शास्ति । इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नकारान्तायाः सङ्ख्यायाः संप्रत्ययः स्यात्, स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः । नैतदस्ति ज्ञापकम् । न हि षकारान्ता संज्ञाऽस्ति । का तर्हि ? डकारान्ता । असिद्धं जश्त्वं† तस्याऽसिद्धत्वात्षकारान्ता ।

मन्त्राद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । मन्त्रे, ऋचि ,यजुषीति यदुच्यते तन्मन्त्रशब्दे, ऋक्शब्दे, यजुःशब्दे च मा भूत् ।

मन्त्राद्यर्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धम् ॥ ४ ॥

मन्त्राद्यर्थमिति चेत् । तन्न । किं कारणम् ? शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति । मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते, मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे च यजुश्शब्दे च तस्य कार्यस्य सम्भवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादिसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात् ।

सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् ॥ ५ ॥

सिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं'तद्विशेषाणां ग्रहणं भवती'ति । किं प्रयोज-

प्र०—तत्र डकारान्तः शब्द उच्चारितो जश्शसोश्च षकारान्तात्लुक्कर्तव्यः । षण्णामिति च नुट् । **असिद्धमिति** । डकारान्तः श्रूयमाणोऽपि डत्वस्याऽसिद्धत्वात्षकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भविष्यतीत्यर्थः । **मन्त्राद्यर्थमिति** । मन्त्रादयः शब्दस्य संज्ञा ।

शास्त्रसामर्थ्यादिति । 'देवसुम्नयोऽरित्यादौ क्यजादीनां निमित्तत्वेनोपादानाद्यजुषि ऋचि मन्त्र इति च स्वरूपं न ग्रहीष्यते । न च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः । **मन्त्रादिसहचरित इति** । साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवाऽर्थस्यावगमात् ।

सित्तद्विशेषाणामिति । वृक्षस् मृगसित्येवं निर्देशः कर्तव्यः । एतदपि न्यायसिद्धं, तुल्य-

उ०—भावः । षकारान्तादिति । जश्शसोर्लुकः प्राग् जश्त्वाऽभावात् । एवं च तदर्थं तस्य षट्संज्ञा विधीयत इति न ज्ञापकत्वमिति भावः । **डकारान्त इति** । षष उत्तरयोर्जश्शसोरिति स्वरूपग्रहणेन लुकि कार्ये जश्त्वमसिद्धमिति भावः । तवापि संज्ञासूत्रे टान्तोच्चारणात्षड्भ्य इत्यादौ चर्त्वाऽसिद्धत्वेनैव निर्वाहः । संहितापाठेन डान्तस्य संज्ञात्वे 'षट्चतुर्भ्य' इत्यत्र चर्त्वाऽसिद्धत्वमावश्यकमिति तात्पर्यम् ।

ष्णान्तेत्यादि ज्ञापकं शास्त्रीयशब्दसंज्ञायां न स्वरूपग्रहणमित्यर्थं बोधयितुं, न तु शब्दपदार्थके इत्याशयेनाह भाष्ये—**मन्त्राद्यर्थमिति** ।

शब्दानुविद्धस्यैवेति । 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते' इति हर्युक्तेरिति भावः । तद्बोध्यत्वेन सहचरितत्वमित्यन्ये ।

न्याऽर्थाभावमुपपादयति—**सामान्यशब्देनेति** । एवं च पदार्थभेदाऽभावात्साहित्यरूपचार्थाऽसम्भव

† झलां जशोऽन्ते ८ । २ । ३९ । १ क्वचिन्न । २ स्वरूपग्रहणनियमाद् 'विभाषावृक्षमृग' [२ । ४ । १२] इत्यत्र वृक्षादिशब्दानामेव ग्रहणंस्यान्न तद्विशेषाणाम् । तथा च 'स्वे पुषः' [३ । ४ । ४०] इत्यादावपि तद्विशेषाणामेवग्रहणं प्राप्नोति, तद्वारणायाह 'सित्तद्विशेषाणा'मित्यादि । एवञ्च यत्र तद्विशेषाणां पर्यायवचनानां च ग्रहणमिष्यते तत्र यत्नः कर्त्तव्यः ।

नम् ? वृत्ताद्यर्थम्' । 'विभाषावृत्तमृग' [२ । ४ । १२] इति । प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधाः ।

पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ॥ ६ ॥

पिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं'पर्यायवचनस्य तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति, स्वस्य च रूपस्ये'ति । किं प्रयोजनम् ? 'स्वाद्यर्थम्' । 'स्वे पुषः' [३ । ४ । ४०] स्वपोषं पुष्यति । रैपोषम्, धनंपोषम्, विद्यापोषम्, गोपोषम्, अश्वपोषम् ।

जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥ ७ ॥

जिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं'पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति । किं प्रयोजनम् ? राजाद्यर्थम्' । 'सभा राजामनुष्यपूर्वा' [२ । ४ । २३] । इनसभम् ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति—राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति—पुष्यमित्रसभा[2] चन्द्रगुप्तसभा ।

झित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् ॥ ८ ॥

झिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं'तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चे'ति । किं प्रयोजनम् ? 'मत्स्याद्यर्थम्' । 'पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति' [४ । ४ । ३५] मात्स्यिकः[3] । तद्विशेषाणाम्—शाफरिकः शाकुलिकः । पर्यायवचनानां न भवति—

प्र०—जातीयानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति वक्ष्यते । पर्यायाणां च युगपत्प्रयोगाऽभावात्सामान्यविशेषाणां चार्थाऽभावात्सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्ववृत्तमिति द्वन्द्वाऽभावाद्विशेषाणामेव प्लक्षन्यग्रोधादीनां ग्रहणं सिद्धम् ।

पित्पर्यायवचनस्य चेति । चशब्दात् स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम् । इदं वाचनिकमेव ।

जित्पर्यायेति । इदं न्यायसिद्धमित्याहुः । 'अराजे'ति पर्युदास आश्रीयते । तेन राजशब्दसदृशानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिध्यति ।

झित्तस्य चेति । इदं वाचनिकमेव । मत्स्याद्यर्थमिति । मृगपक्षिणोस्तु पिन्निर्देशस्तत्फ-

उ०—इति भावः ।

पर्युदास इति । कश्चित्तु 'अराजे'ति च्छेदाऽभावात्, किंच राजशब्दः शब्दपरः, मनुष्यशब्दश्चार्थपर इति दुर्लभं स्यात् । किंच अमनुष्यशब्देनापि मनुष्यपर्यायाणामेव ग्रहणं स्यादितीदं वाचनिकमेवेत्याहुः ।

आद्यन्तौ विहाय मध्योपादानेऽभिप्रायमाह—मृगेति । एवं च मत्स्याद्यर्थमित्यादिशब्दप्रयोजनं

१—क्वचिन्न । २ 'पुष्पमित्रसभा' पाठान्तरम् । ३—'मात्सिकः' पा० ।

अजिह्मान्हन्ति । [अनिमिषान् हन्ति] । अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्यते—मीनान् हन्ति मैनिकः ।

अ[2]णुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः ॥ १ । १ । ६९ ॥

अप्रत्यय इति किमर्थम् ? 'सनाशंसभिक्ष उः' [३ । २ । १६८] 'अ सांप्रतिके' [४ । ३ । ९] ।

अत्यल्पमिदमुच्यते—अप्रत्यय इति । 'अप्रत्ययादेशटित्किन्मितः' इति वक्तव्यम् । प्रत्यये—उदाहृतम् । आदेशे—'इदम इश्' [५ । ३ । ३] इतः इह । टिति—लविता लवितुम्* । किति—बभूव† । मिति —हे अनड्वन्‡ ।

प्र०—ललाभार्थः कर्तव्यः । अस्यैकस्येति । इयमिष्टिरेव ॥ ६८ ॥

अणुदिति । अप्रत्यय इति किमर्थमिति । किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता तस्य प्रतिषेधः, उत यः प्रतीयते विधीयत इति यौगिकः प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्नः ।

इत इति । विशेषविहितत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वा त्रिमात्र आदेशः प्राप्नोति । बभूवेति । अनुनासिकः प्राप्नोति । अनड्वन्निति । आमपि पक्षे प्राप्नोति ।

उ०—चिन्त्यम् ॥ ६८ ॥

अणुदित् । किं यस्येति । नाक्षेपोऽयम्, किंतु विशेषजिज्ञासेत्यर्थः । उत यौगिक इत्यन्वयः । किमर्थमित्यत्राऽर्थशब्दोऽभिधेयपर इति तात्पर्यम् ।

नन्विदमः परत्वात्त्यदाद्यत्वेऽन्तरङ्गत्वाच्च पररूपेऽर्धतृतीयमात्रस्य सवर्णग्रहणेऽपि नाऽन्तरतम आदेशः सम्भवतीति श्रुत एव भविष्यति । न च श्रुतापेक्षया दीर्घप्लुतयोरन्तरतमत्वात्ते एव भविष्यतः । ह्रस्वोच्चारणं तु लाघवार्थं स्यादिति वाच्यम् । एवं तर्हि परत्वाद्वलि लोपे मात्रिकत्वान्मात्रिक एव भविष्यति, तत्र नाऽऽपीति वर्त्तते फलाऽभावादत आह—विशेषेति । येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः । शादीनां चोपदेशे एवेत्संज्ञालोपयोरणत्वेन सवर्णग्रहणप्रसक्तिः । अनुनासिक इति । 'पक्षे' इति शेषः ।

१—क्वचिन्न ।

२—अत्र संहितापाठे 'अणुणुदि'ति ङमुट्सहितः पाठः क्वचिदपि न दृश्यते । एवमन्यत्राऽपि 'इको यणचि' 'तिङतिङः' इत्यादि सूत्रेषु ङमुडभावः सौत्र आर्षो वा बोध्यः । अथवा नित्यशब्दस्य प्रायिकसमानार्थत्वान्ङमुड् विधिः प्रायिकः । पस्पशायां [३०; ३१ पृष्ठयोः] भाष्यकार आह—"अयं खल्वपि नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । किं तर्हि ? आभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते । तद्यथा–नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति ।"

"अथवा नेदमेव नित्यलक्षणम्—ध्रुवं कूटस्थमविचाल्य०···। तदपिनित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते।"

* आर्धधातुकस्येड्वलादेः ७ । २ । ३५ † भुवो वुग् लुङ्लिटोः ६ । ४ । ८८

‡ अम् सम्बुद्धौ ७ । १ । ९९

टितः परिहारः—आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न टिता सवर्णानां ग्रहणं भवतीति यदयं—ग्रहोऽलिटि दीर्घत्वं शास्ति+ ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत् स्यात्—'ग्रहोऽलिटि दीर्घ एवे'ति । यत्तर्हि 'वॄतो वा' [७ । २ । ३८] इति विभाषां शास्ति ।

सर्वेषामेवं[1] परिहारः—'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं ने'त्येवं भविष्यति ।

प्रत्यये भूयान् परिहारः—अनभिधानात्प्रत्ययः सवर्णान्न ग्रहीष्यति । यान्हि प्रत्ययः सवर्णग्रहणेन गृह्णीयान्न तैरर्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानान्न भविष्यति ।

प्र०—यदयमिति । ग्रहेरेव दीर्घो नान्येभ्य इति नियमाऽभावादिति भावः ।

नियमार्थमिति । ग्रहेर्दीर्घ एव, न ह्रस्व इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः । वॄतो वेति । ननु ववरिथेति लिटि दीर्घो मा भूदित्येवमर्थमेतत्स्यादिति कथं ज्ञापकम् ? एवं तर्हि 'वॄत' इत्यत्रापि अलिटीत्यनुवर्तनाल्लिटि दीर्घनिषेधादन्यत्र उभयस्मिन्सिद्धे वाग्रहणं ज्ञापकमीट इटा ग्रहणाऽभावस्य ।

प्रत्यये भूयानिति । साधारणश्चाऽसाधारणश्चेत्यर्थः । प्रत्यय इत्यन्वर्था संज्ञा कृता, येनार्थं प्रतियन्ति स प्रत्ययः । न च दीर्घप्लुतयोरर्थस्याभिधानमस्ति ।

उ०—नियमार्थं तत् स्यादत आह—ग्रहेरेवेति । 'वॄतो वे'त्यनेन विरोधादिति भाव इति केचित् । वस्तुतस्तु यथा 'दिक्सङ्ख्ये' इति नियमादप्राप्तसमासविधायकं तद्धितार्थेति, एवं ग्रहेरेवेति नियमादप्राप्तदीर्घविध्यर्थं वॄतो वेति स्यादिति चिन्त्यैषा व्याख्या । तस्माद्विधेयसङ्कोचस्याऽन्याय्यत्वान्न तथा नियम इति भावः ।

ववरिथेति । ववर्थेति छन्दसि इडभावनिपातनाद्भाषायां कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवीति इट्प्रतिषेधो न । अलिट्येव वॄतो वेत्यर्थाल्लिटि ह्रस्व एवेति भावः । वाग्रहणमिति । अत एव भाष्ये—'यद्विभाषां शास्ती'त्युक्तम् ।

भाष्ये—भाव्यमानेनेति । इयं च जातिग्रहणप्राप्तं, गुणाऽभेदकत्वप्राप्तं चाऽनणसाधारण्येन प्राप्तं सवर्णग्रहणं वारयितुमावश्यकीति भावः ।

साधारणश्चेति । भूयानित्युक्तिर्नापूर्वाऽनेकसमाधानाभिप्राया, किंतु सूत्रोक्ताऽप्रत्ययग्रहणमपेक्ष्यते । भूयानिति प्रतिज्ञायैकपरिहारोपन्यासेऽपि न विरोध इति भावः । नन्वस्य च्वावित्यादाविवार्थाभिधानाऽसमर्थस्यापि सवर्णस्य ग्रहणं स्यादत आह—प्रत्यय इतीति । प्रत्ययविधौ सवर्णग्रहणे हि तेषामपि प्रत्ययत्वमेष्टव्यम् । तच्चान्वर्थत्वादसंभवीति न तत्र सवर्णग्रहणमिति भावः ।

\+ ७ । २ । ३७ १—'मेव' पाठान्तरम् ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—इह केचित्प्रतीयन्ते, केचित्प्रत्याय्यन्ते । ह्रस्वाः प्रतीयन्ते दीर्घाः प्रत्याय्यन्ते । यावदत्र यात्[1]—प्रत्याय्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति, तावदप्रत्यय इति । कं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृह्णीयात् ? ह्रस्वम् । यत्नाधिक्यान्न ग्रहीष्यति । प्लुतं तर्हि गृह्णीयात् । अनण्त्वान्न ग्रहीष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं ने'ति ।

प्र०—ह्रस्वा इति । प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्यन्ते अणादिचोदनास्वित्यर्थः । दीर्घा इति । ह्रस्वैर्गृहीतैरण्त्वाद्दीर्घाणां ग्रहणात् । तत्राऽष्टन आ विभक्तावित्यत्राकारो ग्राहको मा भूदित्यर्थः । यथैव हि अण्त्वादाकारो रपरत्वादिकार्यं प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिपद्येतेति भावः । कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्याऽप्रत्याय्यमान इत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थादेतेः कर्मण्यज्विधानात् । यत्नाधिक्यादिति । ननु च ह्रस्वोच्चारणे अर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमुभयार्थं स्यात् । एतत्तु न निरूपितम् । न्याय्य एवात्र परिहारो विधास्यते । अनण्त्वादिति । अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसन्निविष्टा एव गृह्यन्ते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादनिष्पादाद्ग्रहणकशास्त्रान्तराऽभावाच्च । अत्र सूत्रे अकारादिभिराकारादीनां ग्रहणाऽसम्भवोऽन्येषु प्रदेशेष्वनेन सूत्रेणाऽकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि लभन्ते । भाव्यमानेनेति । प्रतीयते विधीयत इति यौगिकस्याऽत्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः ।

उ०—उच्चार्यन्त इति । उच्चारणं चाऽत्र साक्षाच्छब्देन बोधनं विवक्षितम् । अतोऽणादिशब्दप्रतीयमानेऽकारादिभिः सवर्णानां ग्रहणं सिद्धम् । ह्रस्वैर्गृहीतैरिति । 'प्रकृतसूत्रस्थाऽणपदेने'ति शेषः । ननु प्रत्याहारसूत्रोपदिष्टा एवाऽण इति कथमाकारो ग्राहक इत्यत आह—यथैवेति । न चाक्षरसमाम्नायिकविषयकः प्रतिषेधः । प्रत्याय्यमानविषयं तु सवर्णग्रहणमिति वैपरीत्यं किं न स्यादिति वाच्यम् । तथा सत्यको विधीयमानस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य कुमार्यावित्यादावप्राप्ते 'दीर्घाज्जसि चे'ति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति भावः । एवं च वर्णसमाम्नायपठितानामेव ग्राहकत्वबोधनार्थमप्रत्ययपदमिति तात्पर्यम् । उभयार्थं—ह्रस्वदीर्घोभयविध्यर्थम् । एवं च यत्नाधिक्यमेवाऽसिद्धमिति भावः । न्याय्य एवेति । अनण्त्वादित्ययमित्यर्थः । यदुक्तं—यथैवेति । तत्राह—अत्रहीति । स्वात्मनि क्रिया—स्वस्मिन्प्रवृत्तिः । विरोधे हेतुमाह—अनिष्पादादिति । अर्थाऽबोधादित्यर्थः । नन्वल्पविषयेणाऽप्रत्यय इत्यनेन कथं बहुविषयपरिभाषार्थः शक्यते प्रतिपादयितुमत आह—प्रतीयत इति । भाष्ये—ज्ञापयतीत्यस्य योगेन बोधयतीत्यर्थः । अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन निषेधार्थम् । अणित्यस्य च नाऽत्र सम्बन्धः । तेनोक्तसकलार्थलाभ इति भावः । वस्तुत एकदेशानुमतिद्वारा तां परिभाषां ज्ञापयतीति भाष्याक्षरार्थः । विधीयत इत्यर्थे प्रतीयत इत्यस्य प्रयोगाऽदृष्टया कैयटोक्तं चिन्त्यम् ।

१ 'यावच्च' पा० ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

अण् सवर्णस्येति स्वरानुनासिक्यकालभेदात् ॥ १ ॥

अणसवर्णस्येत्युच्यते । स्वरभेदादानुनासिक्यभेदात्कालभेदाच्चाणसवर्णान्न गृह्णीयात् । इष्यते च—ग्रहणं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाऽग्रहणमनुपदेशात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति—'अकः सवर्णे दीर्घः' [६ । १ । १०१] इति । किं कारणम् ? 'अनुपदेशात्' । यथाजातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीयकानां संप्रत्यायिका स्यात् । ह्रस्वानां च क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्याद्दीर्घाणां न स्यात् ।

प्र०—किमर्थं पुनरिति । आकृतिनिर्देशात् सिद्धमिति प्रश्नः ।

अणसवर्णस्येति । उदिद्ग्रहणस्याऽविचारयिष्यमाणत्वादेवमुक्तम् । व्यक्तिनिर्देशे कालादिभिन्नस्य ग्रहणं न प्राप्नोतीति भावः ।

प्रत्याहारग्रहण इति । अकोऽचीति यत्र संज्ञाया प्रत्यायनमिकारादीनां तत्र तैरन्येषां ग्रहणं न स्याद्यत्र स्वरूपेणोच्चार्यन्ते—'अस्य च्वौ' 'यस्येति चे'ति तत्रैवैषां ग्राहकत्वं स्यात् । अनुपदेशादिति । अनुच्चारणादित्यर्थः । नहि प्रत्याहारे दीर्घा उच्चारिता यतोऽगादिचोदनाभिर्गृह्येरन् । अथवा अकोचीत्यादावनुच्चारिता इकारादयो दीर्घाणां प्रत्यायका न स्युरित्यर्थः ।

उ०—आकृतीति । प्रत्याहारसूत्रेष्वस्य च्वावित्यादिषु चेत्यर्थः ।

नेयमुदिद्विषया शङ्का, चुत्वादिजातौ मानाभावेन तस्यावश्यकत्वादित्याशयेनाह—उदिदिति । कालादिभिन्नस्येति । एकोऽवर्णः, उदात्तत्वादिकं ध्वनिगतमितिपक्षेऽपि उपाधिभेदभिन्नत्वाद्ग्रहणं न सिध्यतीति भावः । अनन्ता अवर्णव्यक्तय इति पक्षे तु अग्रहणं स्पष्टमेवेति बोध्यम् ।

नन्वेतत्प्रयोजनमस्य च्वावित्यादौ वा, अगादिप्रत्याहारेषु वा ?, तत्राद्यं तन्त्रानुवृत्तिनिर्देशे इत्यादिना दूषयिष्यति । नान्त्य इत्याह—प्रत्याहारग्रहणे इत्यादि । 'प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाऽग्रहण'मिति वार्तिकस्य द्वेधार्थः—अक इत्यादौ ईकारादीनामगादिसंज्ञादिभिर्ग्रहणं न प्राप्नोति, अनुपदेशादक्षरसमाम्नाये तेषामनुच्चारणादित्यर्थः । तदाह—यत्र संज्ञयेति । एकस्यैव युगपत्प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वयोर्विरोधादित्यर्थः । यत्रस्वरूपेणेति । इदं चिन्त्यम् । व्यक्त्यानन्त्ये तस्याण्त्वाऽभावात् । तस्माद्यः स्वरूपेणोच्चार्यते 'अक' इत्यादावकारादिस्तस्यैव ग्राहकत्वं स्यादिति वक्तुमुचितम् । प्रत्याहारे—अइउणित्यादौ । भाष्ये–यथाजातीयकानामिति । वर्णसमाम्नायपठितानामित्यर्थः । संज्ञेति । आदिरन्त्येनेति कृताऽगादिसंज्ञेत्यर्थः । यद्वा—अगादौ इकारादिभिर्ह्रस्वैर्दीर्घाणामग्रहणम् । कुतः ? अनुपदेशात् । अकोऽचीत्यादाविकारादीनामनुच्चारणादित्यर्थस्तदाह—अथवेति । भाष्यस्वारस्यं त्वाद्यव्याख्यायामेव ।

ननु च ह्रस्वा प्रतीयमाना दीर्घान् संप्रत्याययिष्यन्ति ।

ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाण [शब्दं] संप्रत्यायकत्वा-च्छब्दस्याऽवचनम् ॥ ३ ॥

ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणः शब्दः संप्रत्यायको भवति, न संप्रतीयमानः । तद्यथा—'ऋ'गित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते, नास्या अर्थो गम्यते ।

एवं तर्हि वर्णपाठ एवोपदेशः करिष्यते ।

प्र०—**ननु चेति** । उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति । सन्निहितास्तु प्रत्यायकाः । तच्च सन्निधानं यथायोगमस्त्येवेत्यर्थः ।

उच्चार्यमाणेति । प्रतीयमानो हि प्रधानं सत्कथमन्यप्रत्यायनेऽङ्गभावं तदैव गच्छेदित्यर्थः । **शब्दस्यावचनमिति** । प्रतीयमानशब्देनाऽन्यास्याऽप्रत्यायनमित्यर्थः । ऋगित्युक्त इति । यद्यपि प्रकरणवशाद्विशिष्टसन्निवेशापि ऋक्छब्देन ऋक्प्रत्याय्यते । तथापि सा स्वार्थं न प्रत्याययतीत्यर्थः ।

एवं तर्हीति । अइउणिति प्रत्याहार एवाकारादिभिराकारादीनां ग्रहणात्तेषामप्यगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः । **उपदेश इति** । प्रत्यायनमित्यर्थः । **करिष्यत इति** । व्याख्यास्यते ।

उ०—**उच्चार्यमाणैरेवेति** । पुस्तकदर्शनादौ व्यभिचारादित्यर्थः । **सन्निहिता इति** । बुद्धिसंनिहिता इत्यर्थः । अयं भावः—शब्दा उपस्थिता बोधं जनयन्ति । उपस्थितिस्तु स्मृतिरूपा प्रत्यक्षरूपा च । न त्वन्त्यैवेति नियमः, लिपिस्मारितपदैर्बोधानापत्तेरिति । **संनिधानमिति** । प्रतीतिरित्यर्थः । **यथायोगम्** । उच्चारणेन संज्ञया वेत्यर्थः ।

प्रतीयमानो हीति । यद्यप्युच्चारणे प्रधानमपि अर्थप्रतीतावङ्गत्वं प्रतिपद्यते, तथाप्युच्चारणकृताया स्तत्प्रतिबिम्बविशिष्टस्फोटाभिव्यक्तेश्चिरस्थायितयोपपद्यते तत्त्वम् । शब्दज्ञानमात्रस्य तु न तदभिव्यञ्जकत्वं, वक्ष्यमाणहेतोरिति भावः । **अन्यस्येति** । दीर्घादिरूपशब्दस्येत्यर्थः । भाष्ये—ह्रस्वसंप्रत्ययादिति तृतीयातत्पुरुषः । **ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते इति** । एतेनोच्चारितानामेव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधानापत्तेर्वाचकज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तन्त्रत्वेनेदमयुक्तमित्यपास्तम् । मानसजपस्थल इव तत्रापि स्वीयसूक्ष्मोच्चारणाद्बोधेनाक्षतेः । जपे हि मन्त्राणां त्रैस्वर्यनियमेन तत्तत्स्थानेषु उच्चादिदेशोपलभ्यमानस्वरूपोदात्तत्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादेश्च विनोच्चारणमनभिव्यक्तेः । यद्वा—लिपेरेव चेष्टादिवत्संकेतेन बोधकत्वम् । अत एव लिपौ शब्दत्वभ्रमो बालानाम् । यद्वा—लिपावनादेः शब्दतादात्म्याध्यासाद्बोधकत्वम् । लिपौ शब्दत्वबाधज्ञानवतां पण्डितानामपि अन्तःकरणादावात्मत्वप्रत्यये भ्रमत्वं जानतामनादिसिद्धारोपेणेव व्यवहारवद्बोधोऽपि । ननु ऋगित्युक्ते तद्विशेषाऽप्रतीतेरर्थप्रतीतिसंभावनाया अप्यभावः, ऋक्त्वस्य वेदत्वस्य चार्थप्रतीतिजनकतानवच्छेदकत्वादत आह-**यद्यपीति** । 'ऋक्शब्देन विशिष्टसंनिवेशाऽपि ऋक्प्रत्याय्यत' इत्यन्वयः । यत्र सङ्केतादिवशादृगित्युक्तेऽग्निमीडे पुरोहितमित्याद्यानुपूर्वीप्रकारेण बोधस्तत्रापि सा स्वार्थे वेदनादिक्रियाकर्मत्वेन न प्रत्याययतीति भावः ॥ **प्रत्यायनमिति** । तच्चैतत्सूत्रेणैवेति बोध्यम् ।

१—क्वचिन्न ।

वर्णपाठ उपदेश इति चेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः ॥ ४ ॥

वर्णपाठ [क्रम] उपदेश इति चेदवरकालत्वात् परिभाषायां अनुपदेशः । किं परा सूत्रात्क्रियत इत्यतोऽवरकाला ? नेत्याह । सर्वथाऽवरकालैव । वर्णानामुपदेशस्तावत्, उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा, इत्संज्ञोत्तरकाल 'आदिरन्त्येन सहेता' [१ । १ । ७१] इति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकाल 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति । सैषोपदेशोत्तरकालाऽवरकाला सती वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत इत्येतन्न ।

तस्मादुपदेशः ॥ ५ ॥

तस्मादुपदेशः कर्तव्यः ।

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाऽग्रहणमनण्त्वात् ॥ ६ ॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति—'अस्य च्वौ' [७ । ४ ।

प्र०—अवरकालत्वादिति । निष्पन्नेष्वङ्गेष्वनयाऽन्यत्रास्य च्वावित्यादौ सवर्णानां ग्रहणं भवति, नाङ्गेषु, नापि स्वात्मनि, अनिष्पन्नत्वादिति भावः । सर्वथेति । आर्थक्रमेणापि, न शाब्दक्रमेणैवेत्यर्थः । वर्णानामुत्पत्ताविति । 'अइउ'णित्यत्र इयमेव वर्णानाकारादीनुत्पादयतीत्येतन्नास्ति ।

तस्मादिति । प्रत्याहार एव दीर्घप्लुता अपि पठनीया इत्यर्थः ।

तत्रानुवृत्तीति । व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भेऽवान्तरभेदसंभवाद्ग्रहणं न

उ०—अनेन तत्प्रत्यायनमशक्यमित्याह भाष्ये–अवरकालत्वादिति । परा सूत्रादिति । सूत्रात्प्रत्याहारसूत्रात्परा परकाला क्रियत इत्यर्थः । तेषा[२]मनादित्वादेषां पाणिनिकृतत्वादिति भावः । अवरकालैवेति । वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः । शाब्दक्रमो—अष्टाध्यायीक्रमः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेति । नाज्झलावित्येतद्विषयनिर्णयोत्तरं तत्परिहारेण सवर्णपदशक्तिग्रहस्यैव व्यवहारोपयोगित्वादिति भावः । वर्णानामुत्पत्ताविति । प्रतीतावित्यर्थः । 'अक' इत्यादावाद्यवर्णेष्वस्या एव प्रत्यायकत्वादध्याहारेण व्याचष्टे—अइउणिति । उत्पादयतीति । प्रत्याययतीत्यर्थः ।

प्रत्याहारे । अइउणित्यादौ । न च प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये लक्षणाङ्गीकारान्न दोषः । उक्तभाष्यरीत्या तद्वाच्यानां प्रत्यायकत्वाऽभावेन तेषामशक्तत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणामूलसंबन्धज्ञानयोर्दुरुपपादत्वात् ।

एवं प्रत्याहारेषु सूत्रप्रयोजनाऽभावमुक्त्वा अस्यच्वावित्यादावपि तमाह—तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति । भाष्ये वृत्तिं वर्णसमाम्नायमनुगतस्तत्सदृशोऽनुवृत्तिरकारादिस्तस्य निर्देशः स्वरूपेणोच्चारणमित्यर्थः । तत्र

१—संज्ञाया इत्यर्थः । २ भ्रान्तिरियं नागेशस्य, प्रत्याहारसूत्राण्यपि पाणिनीयान्येव । अस्मिन् विषये ४७; ७१; ७३; ७४; ९७; १०७ पृष्ठेषु विमर्शटिप्पणी द्रष्टव्या ।

३२] 'यस्येति च' [६ । ४ । १४८] । किं कारणम् ? 'अनण्त्वात्' । नह्येतेऽणो येऽनुवृत्तिनिर्देशे । के तर्हि ? येऽक्षरसमाम्नाय उपदिश्यन्ते ।

एवं तर्ह्यनण्त्वादनुवृत्तौ न, अनुपदेशाच्च प्रत्याहारे न, उच्यते चेदम्—अण् सवर्णान् गृह्णातीति । तत्र वचनाद्भविष्यति ।

वचनाद्यत्र तन्नास्ति* ।

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतदस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? य एते प्रत्याहाराणामादितो वर्णास्तैः सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् ॥ एवं तर्हि—

सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् ॥ ७ ॥

सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यम् । कुतः ? 'आकृतिग्रहणात्' । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः ।

प्र०—सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

वचनादिति । अणसदृशोऽणिति ग्रहीष्यत इत्यर्थः ।

यत्रेति । अनन्तरोक्तमुभयं यत्र नास्ति अकोऽचीत्यादौ । अत्र ह्यनुबन्धेन चिह्नेन प्रत्याहारस्थ एव निर्दिष्ट इत्यण्त्वमुच्चारणं चाऽस्ति । तत्राऽकार उच्चारित आदिरन्त्येन सहेतेति मध्यपातिनां स्वरूपस्य च ग्राहकोऽस्माच्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः ।

एवं व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे नास्तीष्टसिद्धिः, आकृतिपक्षे तु सूत्रं न कर्तव्यमित्याह—**सवर्ण इति** । प्रत्याहारे अनुवृत्तिनिर्देशे च सर्वत्र जातिरुपदिश्यते नान्तरीयकं व्यक्त्युच्चारणम् । अत्वं च ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु विद्यते, यथा गोत्वं कृशे गोपिण्डे स्थूले शुक्ले कृष्णे चेति भावः ।

उ०—सवर्णाऽग्रहणे हेतुमाह—**व्यक्तीति** । अनन्ता व्यक्तय इति पक्षे इत्यर्थः । तदाह—**अवान्तरभेदेति** । जात्येकत्वेऽपि व्यक्तीनां परस्परं भेदसंभवादित्यर्थः । एका अवर्णव्यक्तिरिति पक्षे तु यद्यपि सिध्यति, तथापि सोऽसङ्गतः, उदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासात् । यदि तु ध्वनिनिष्ठास्ते, तदा कत्वखत्वादिकमपि तन्निष्ठमस्तु, किं वर्णैः । नोचेदनन्ता एवेति भावः ।

अनणो वचनादपि कथं ग्राहकत्वमत आह—**अणसदृश इति** ।

उभयम् । अनण्त्वमनुच्चारणं च । **मध्यपातिनामिति** दृष्टान्तार्थम् ।

नास्तीष्टेति । यदि त्वइउणित्यादावत्वादिजातिनिर्देशादेषामण्त्वम्, प्रत्याहारग्रहणेषु च न दोषः, त्वादय इत्यानिर्देशाश्चात्रैवार्थे लिङ्गमित्युच्यते तदा सूत्रमेव व्यर्थमित्याह—**आकृतीति** । **प्रत्याहारे**—अइउणित्यादिसूत्रे । **अनुवृत्तिनिर्देशे** । अस्य च्वावित्यादौ । **उपदिश्यते**—उच्चार्यते, प्रत्याय्यते वा । **नान्तरीयकमिति** । जातेः साक्षादुच्चारणासंभवात्तदुच्चारणम् । किंच जातौ कार्यान्वयस्य व्यक्तिं विना साक्षादसंभवात्तदुच्चारणं तद्बोधनमित्यर्थः । तत्र दीर्घादिव्यक्त्याक्षेपे बीजमाह—**अत्वंचेति** । प्रमाणकृतभेदे दृष्टान्तमभिधाय गुणकृतभेदेऽप्याह—**शुक्ल इति** ।

* श्लोकवार्तिकम् ।

ननु चान्याऽऽकृतिरकारस्याऽऽकारस्य च ।

अनन्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च ।

अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥ ९ ॥

यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति । तद्यथा—न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति ।

प्र०—ननु चान्येति । श्रुतिभेदाद्भेदं मन्यमानस्य प्रश्नः ।

अनन्यत्वाच्चेति । सत्यपि श्रुतिभेदे एकाकृतियोगोऽस्त्येव, यथा कृशे स्थूलेऽपि च गोपिण्डे गोत्वयोगः ।

यो हीति । अभेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्सद्भाव इत्यर्थः । यस्त्वति । अत्रापि यदा 'प्राणी न हन्तव्य' इति प्राणित्वेनाश्रयणं तदा अभेद एव, गवाश्वरूपाश्रयणे तु भेद इति भावः । 'अष्टन आ विभक्ता'वित्यत्र तु यत्नाधिक्याद्दीर्घव्यक्तिसमवेतं सामान्यं गृह्यते । यथा 'पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय' इति विशिष्टव्यक्तिस्थं ब्राह्मण्यमाश्रीयते ।

उ०—श्रुतिः—श्रवणोपलब्धिः । **भेदाद्भेदमिति** । 'जाते'रिति शेषः ।

सत्यपीति । श्रुतिभेदो हि व्यक्तिभेदसाधको नाकृतिभेदसाधक इति भावः । अत एव ह्रस्वोऽयमकारो दीर्घोऽयमकार इति अत्वेन सामानाधिकरण्यानुभवः । इकारादिष्वत्वमननुभवान्न । अत एवोदात्तादयो न जात्यन्तरप्रयोजका इति तात्पर्यम् । न च आकारोऽयं न अकार इति प्रतीत्यनापत्तिः । तस्या व्यक्तिभेदविषयकत्वात् ।

भाष्ये—**अनेकान्तेनेति** । अनियमेनेत्यर्थः । अभेदेन समानाधिकरण इति भावः । तदाह—**अभेदस्यापीति** । **प्रत्यभिज्ञानादिति** । 'स एवाय'मिति प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । अकारोऽकार इत्येकाकारप्रत्ययाच्चेत्यपि बोध्यम् । **नासावन्यत्वमिति** । भेदप्रतीतिमेवेत्यर्थः । **प्राणीति** । यद्यपि प्राणित्वं न जातिस्तथापि साधारणधर्मत्वाभिप्रायेणोक्तम् । **गवाश्वरूपेति** । गोत्वाऽश्वत्वेत्यर्थः । **परे** तु ह्रस्वषड्भेदवृत्त्येवात्वं दीर्घषड्भेदवृत्त्येव आत्वमित्यादिर्ननुचेति भाष्याशयः । सकलव्यापकमत्वमप्यस्तीत्युत्तरम् । ननु व्यापकजात्यैक्येऽपि व्याप्यजात्या भेदोऽप्यस्तीत्यत आह—**अनेकान्तो हीति** । व्यापकधर्मेण समानाधिकरणव्याप्यधर्मकृतो भेदः केवलभेदबुद्धिं न करोतीत्यर्थ इत्याहुः । ननु जातिनिर्देशेऽष्टन आ इत्यादावपि तन्निर्देशादकारादयः स्युः । यत्नाधिक्यं तूभयार्थं स्यात् । ह्रस्वोच्चारणे तु अर्धमात्रिकेन तस्यान्तरतम्याद्ध्रस्व एव स्यादत आह—**अष्टन इति** । **दीर्घव्यक्तीति** । व्यक्तेरुपलक्षणत्वे आन्तरतम्याद्ध्रस्व एव स्यादिति यत्नाधिक्यानर्थक्यं तदवस्थमिति विशेषणत्वमेव तस्या इति भावः । अत्वातिरिक्तमात्वादि नास्त्येवेति तात्पर्यम् । केचित्तु दीर्घषड्भेदवृत्त्यात्वजातेरेवात्वव्याप्यायास्तत्र निर्देश इति वदन्ति ।

अपर आह—'सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति । अनन्याऽऽकृतिरकारस्याऽऽकारस्य च । यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावनन्यत्वं करोति । तद्यथा—न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति ।

तद्वच्च हल्ग्रहणेषु ॥ १० ॥

एवं च कृत्वा हल्ग्रहणेषु सिद्धं भवति—'झलो झलि' [८ । २ । २६] अवात्ताम् अवात्तम् अवात्त । यत्रैतन्नास्ति—अण्सवर्णान् गृह्णातीति । 'अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः' इत्युक्तार्थम् ।

द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशात् ॥ ११ ॥

द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामहे 'आकृतिग्रहणात्सिद्धम्' इति । यदयं

प्र०—अपर आहेति । व्यक्तिरेव शब्दार्थः । जातिस्त्वशब्दार्थोऽप्यभेदप्रत्ययहेतुरस्तीति सर्वव्यक्तीनामभेदाश्रयणादेकव्यक्तिनिर्देशेऽपि सर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपत्तिरुच्यते ।

तद्वच्चेति । तथाऽऽकृतिग्रहणादण्सु कार्यं सिध्यति, तथा हल्ष्वपि आकृतिग्रहणादेव सिध्यति । व्यक्तिनिर्देशपक्षे तु एकैव तकारव्यक्तिर्झल्व्यपदेशमासादयेत्पूर्वा परा वेत्यवात्तामिति लोपो न स्यात् । अबुद्धेत्यादावेव तु स्यात् ।

धातुप्रत्ययावयवयोस्तकारयोर्भेद एवेति चेत् । तत्राह—**अनेकान्त इति** ।

द्रुतेति । हल्ग्रहणेष्वेवेदमुच्यते—यत्रैतन्नास्ति अण्सवर्णान् गृह्णातीति । अण्सु तु व्यक्ति-

---

उ०—**शब्दार्थ इति** । शब्दजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वाऽभाववानित्यर्थः । यद्वा शक्यतावच्छेदकत्वेऽप्यशक्य इत्यर्थः । **सर्वव्यक्तीनामिति** । जातिवैशिष्ट्येन प्रत्येकवृत्तिपरस्परभेदत्यागपूर्वकमभेदेनैकरूपेणाश्रयणात्तज्जात्याक्रान्तसर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । पूर्ववार्तिकेऽण्ग्रहणाऽकरणे आकृतिग्रहणं हेतुः, आकृतेरपि भेदाशङ्कायामनन्यत्वाच्चेति वार्तिकखण्डः । अपरमतेऽण्ग्रहणाऽकरणे सर्वव्यक्तीनामनन्यत्वं हेतुरनन्यत्वे आकृतिग्रहणम् । आकृतेर्ग्रहणं विशेषणत्वेनाश्रयणम् । रूपसामान्यादित्ययमाकृतिग्रहणादित्यस्यार्थोऽपरमत इत्येके ।

जात्याश्रयणमावश्यकमित्याह—**तद्वच्चेति** । **पूर्वा परा वेति** । उभयोरपि झल्त्वं न स्यादन्यतरस्य प्रत्याहारसूत्रोपात्तादन्यत्वादिति भावः । **अवात्तामिति** । वसेर्लुङि तसस्तामि वृद्धौ सःसीति तत्वे झलो झलीति सिज्लोपे रूपम् । ननु 'झल' इति सूत्रं क्व चरितार्थमत आह—**अबुद्धेति** । बुधेर्लुङि रूपम् ।

भेदएवेति । व्यक्त्योः परस्परं भेद एवेति भावः । भाष्ये—**अनेकान्त इति** । उपात्ताऽभेदकधर्मसमानाधिकरणो भेदकधर्म इत्यर्थः । प्रकृते भेदकधर्मस्तत्त्वम् ।

'प्रयोगार्थे तु मध्यमे'त्युक्तेर्द्रुतविलम्बितयोरित्युक्तम् ।

कस्यांचिद्वृत्तौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपपद्यते ॥ १२ ॥

वृत्तेस्तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ।

तस्मात्तत्र तपरनिर्देशात्सिद्धम् ॥ १३ ॥

तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते एतन्न्यास एव

प्र०—निर्देशेऽपि ग्रहणकशास्त्रेण स्यादेव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम् ।

वृत्तिपृथक्त्वमिति । ह्रस्वदीर्घादिप्रमाणलक्षणाऽपि वृत्तिर्न भेदिका स्यादिति खट्वाभिरित्यत्रैत्प्रसज्येतेति भावः ।

क्रियत इति । अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति । व्यक्तिपक्षेऽण्सवर्णान्गृह्णातीति प्रसङ्गः । सूत्रप्रत्याख्याने त्वाकृतिग्रहणात् । उदिद्ग्रहणं कर्तव्यमेव । नहि वर्ग्याणामेकाकृतियोगोऽस्ति । कृते तु सूत्रे कुहोश्चुरित्यादौ भाव्यमानस्य उदित्त्वसामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधो नावतरतीत्यण्स्वेवायं निषेधः । प्रत्याख्यानपक्षे भाव्यमानेषु यथाश्रुतं रूपमुत्पद्यत इत्याकृतिग्रहणेऽपि भिन्नकालानां ग्रहणं न भवति । यथा 'पशुना यजेत' 'पशुमालभेते' त्युत्पत्तिवाक्यत्वात्संख्या विवक्ष्यते । उदात्तादयस्त्वभेदका इत्युक्तम् । अनुवादे तु नान्तरीयकत्वादेकव्यक्त्युच्चारणेऽपि सकलव्यक्तिग्रहणम् । यथा 'ग्रहंसंमार्ष्टी'ति सर्वेषां ग्रहाणां 'प्राजापत्या नव ग्रहा' इत्यादिभ्यो वाक्येभ्यो

उ०—**ह्रस्वदीर्घादीति** । वृत्त्या कालप्रमाणेन पृथक्त्वमिति तृतीयासमास इति भावः । भाष्ये तु शेषत्वविवक्षया षष्ठी, हेतौ पञ्चमी वा ।

आकृतिग्रहणादिति । तदुक्तमइउण्सूत्रे भाष्ये 'तद्वच्च तपरकरणम्, एवंच कृत्वा तपराः क्रियन्ते आकृतिग्रहणेनाऽतिप्रसक्तमिति कृत्वे'ति । **एकाकृतियोग इति** । तन्मात्रनिष्ठेत्यादिः । **उदिदिति** च कुचुटुतुपूनां प्राचां संज्ञा । तयेहापि व्यवहारः । ननु सर्वत्रेत्संज्ञा प्राप्नोति, अनुवादे तदप्राप्तेरिति बोध्यम् । नन्वण्ग्रहणप्रत्याख्यानेऽनुवादेष्विव विधावपि जातिनिर्देशात्सर्वग्रहणप्रसङ्ग इत्यत आह—**भाव्यमानेष्विति** । **यथाश्रुतमिति** । जातिविशेषावच्छिन्नव्यक्तिविशेषरूपमित्यर्थः । **उत्पत्तिवाक्यत्वादिति** । विधिवाक्यत्वादित्यर्थः । विधौ हि प्रमित्सितत्वाद्विशिष्टोपादानेन वाक्यार्थभेदः । अनुवादे तु तस्य सिद्धत्वेनाप्रमित्सितत्वात्तद्विशेषणोपादानं न वाक्यभेदमन्तरेण भवति स चाऽन्याय्य इति भावः । यत्तु क्वचिद्विधावपि व्यक्त्यन्तरस्योपादानम्, तदिव उदित्यादौ तपरत्वाल्लिङ्गादिति द्रष्टव्यमित्याहुः । **नान्तरीयकत्वादिति** । अनेन नान्तरीयकविशेषणाऽविषय एव विवक्षाऽविवक्षाविचार इति ध्वनयति । अत एव 'श्रेयांसं न प्रबोधये'दित्यादौ अनुवाद्यविशेषणश्रेयस्त्वादेर्विवक्षायामपि न दोषः । वस्तुतोऽत्र व्याख्यानमेव शरणं, नान्तरीयकसङ्ख्यालिङ्गविषयन्यायस्य प्रधानव्यक्तिविषयकत्वानौचित्यात् । **'उपेयिवा'**नित्यादौ उपेत्यविवक्षाया नञो विवक्षायाश्च दर्शनात् । ऋकारेण लृग्रहणाय तु लृवर्णस्य ऋवर्णवद्भावो वाच्य इति तात्पर्यम् । परे तु जातिपक्षेऽपि तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनियमार्थत्ववत्तत्प्रयुक्तसवर्णग्रहणनिषेधायाऽप्रत्यय इति पृथक् कार्यमेव । ध्वनितं चेदं 'ज्यादादीयस' इति सूत्रे भाष्ये । किंच तत्र व्यक्तिविवक्षायां यत्र क्वचित् प्रयोगे एकाकारव्यक्तिः साध्वी

'अतो भिस ऐस्' [७ । १ । ६] इति ॥ ६६ ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ १ । १ । ७० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः [तत्कालस्येति] । 'त'दित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते,

प्र०—ज्ञातानां संमार्जनम् ॥ ६६ ॥

तपरः । अयुक्त इति । न्यायेनाऽसंबद्ध इत्यर्थः । न्यायशब्दस्य प्रयोगस्तु प्रसिद्धत्वान्न कृतः । कदाचित्तु प्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति धात्वर्थेऽन्तर्भूतस्य प्रयोगाऽभावः । नहि भवति जीवति प्राणानिति । तदित्यनेनेति । स कालो यस्येति कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात् । तदित्ययं वर्ण इति । परामृष्ट इत्यर्थः । तपरशब्दवाच्यस्यार्थस्य तच्छब्देन परामर्शात् । वर्णस्येति । वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्येत्यर्थः । कालेनेति । कालवाचिनेत्यर्थः ।

उ०—स्यान्न प्रयोगान्तरे इति व्यक्तिविवक्षया समाधानं दुर्घटमित्याहुः ॥ ६६ ॥

तपरस्तत्का० । युजेः सम्बन्धवाचकत्वेन संबन्धस्योभयनिरूप्यत्वेन सम्बन्ध्यन्तराकाङ्क्षायामाह—न्यायेनेति । प्रसिद्धत्वादिति । निष्ठान्तयुजेः प्रायो न्यायसम्बन्धिन्येव प्रयोगादित्यर्थः । नन्वेवं युज्यर्थेऽन्तर्भूतत्वादप्रयोग इति कुतो नोच्यत इत्यत आह—धात्वर्थे इति । यद्ययमन्तर्भूतः स्यात्तदा न्यायेनायुक्त इति प्रयोगो न स्यादिति भावः । 'दण्डेनाऽयुक्त' इत्यादि च न स्यादित्यपि बोध्यम् । एतेन 'मेघो वर्षती'त्यादौ प्रसिद्धया जलमित्यादेरप्रयोगादकर्मकेति नव्योक्तिः परास्ता । भाष्ये—प्रतिनिर्दिश्यत इति । सामानाधिकरण्येन विशेष्यत इत्यर्थः । तदित्ययं च वर्ण इत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह—परामृष्ट इति । वर्णस्यैव परामर्शे हेतुमाह—तपरेति । तः परो यस्मादिति विग्रहेऽवध्यवधिमतोः साजात्यात्सवर्णत्वस्य वर्णनिष्ठत्वाच्च तेन वर्ण एवोच्यते इति भावः । एकार्थवृत्तित्वरूपसामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वात् कथं वर्णस्य कालनेति भाष्यमत आह—वर्णवाचिन इति । सामानाधिकरण्यानुपपत्तिप्रदर्शनाय कालस्वरूपमाह—कालो हीति । अपरिच्छिन्नस्य विभोः कालस्य व्यवहारानुपयोगित्वादाह—प्रसिद्धेति । वर्णस्येवेति । गुणरूपत्वादद्रव्यरूप-

१—तित्स्वरितम् [६ । १ । १८५] इत्यत्र भाष्ये "एवं तर्हि 'तपरस्तत्कालस्य' [१ । १ । ७०] इति दकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते । यद्येवं चर्त्वस्यासिद्धत्वाद् हशि च [६ । १ । ११४] इत्युत्वं प्राप्नोति । सौत्रो निर्देशः । अथवाऽसंहितया निर्देशः करिष्यते—अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः त्तपरस्तत्कालस्येति ।" अत्र दकारस्य चर्त्वभूतस्य सिद्धान्तितत्वात् केचित् सूत्रपाठे द्वितकारकं निर्देशं शुद्धं मन्यन्ते 'त्तपरस्तत्कालस्ये'ति ।

मम त्वयं विचारो यद्'दकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते' इति बोधनमेव भाष्याशयः, न तु द्वितकारकमेव सूत्रं पठनीयमित्याग्रहः ।

एवं 'अड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' [७ । १ । २५] इत्यत्र 'डिदच्छब्दः करिष्यते' इत्यस्य भाष्यस्याऽपि डित्त्वज्ञापनमेव प्रयोजनं न तु 'अदड्ड' इति द्विडकारकसूत्रपाठ आग्रहः । एवञ्च युक्तिज्ञापकबोधितपाठानां सूत्रेषु प्रवेशोऽपाणिनीय एव । यदि च पाणिनिरेव तथाभूतं सूत्रमपठिष्यत्तर्हि युक्त्यादिभिर्ज्ञापनस्यावश्यकता नाऽभविष्यत्तथैव पाठस्य प्रत्यक्षत्वात् ।

२—क्वचिन्नेदं पठ्यते ।

तदित्ययं च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? तत्कालकालस्येति । किमिदं तत्कालकालस्येति ? तस्य कालस्तत्कालः । तत्कालः कालो यस्येति सोऽयं तत्कालकालस्तत्कालकालस्येति ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सोऽयमुष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवं तत्कालकालस्तत्कालस्तत्कालस्येति ।

अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णोऽपि काल एव ।

प्र०—कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रियाऽप्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका । यथा दिवसमधीत इति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते । स चाऽध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः । वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति ।

तस्य काल इति । यैव एकस्य वर्णस्य परिच्छेदिका क्रिया निमेषादिः, सैव यस्य परस्य स तत्कालकालः ।

उष्ट्रमुख इति । गम्यमानार्थत्वाद्द्वितीयमुखशब्दाऽप्रयोगः । उष्ट्रो मुखमस्योष्ट्रमुखः । न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः समग्रेण चोष्ट्रेण मुखस्य सादृश्याऽभावादुष्ट्रशब्दोऽवयवे वर्तते । मुखेनैव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते । एवमिहापि वर्णःकालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीयाक्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते ।

अथवेति । वर्णसहचरितायां क्रियायां तच्छब्दो वर्तते स कालो यस्येति । तद्वर्णसमवेता क्रिया परिच्छेदिकाऽस्येत्यर्थः । यथाऽश्मादि द्रव्यं द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत् क्रियापीत्यर्थः ।

उ०—स्वाद्वित्यर्थः । जन्यमात्रं कालोपाधिरिति तु न युक्तम्, दिवसादिव्यवहारस्य सूर्यक्रियादिभिरेव दर्शनादिति भावः । एतत्कालस्वरूपकथनं कालाः परिमाणिनेति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिति तत्रैवोपपादयिष्यते । सैवेति । तज्जातीयेत्यर्थः ।

तदीया क्रियेति । उच्चारणरूपेत्यर्थः । क्रियान्तरस्य—वर्णान्तरोच्चारणस्य । वर्ण एवेति । वर्णाश्रितक्रियागतपरिच्छेदकत्वस्याश्रये उपचाराद्वर्णपरामर्शिनस्तच्छब्दस्य मुख्यवृत्तेरेव कालशब्देन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

पूर्वव्याख्यातो विशेषमाह—वर्णसहेति । अनेन लक्षणाबीजं संबन्धो दर्शितः । क्रियायाः परिच्छेदकत्वं सापेक्षं न स्वत इति दृष्टान्तेनाह—यथेति । भाष्ये—प्रापकमिति । स्वतन्त्रविधायकमित्यर्थः ।

किं पुनरिदं नियमार्थमाहोस्वित् प्रापकम् ? कथं च नियमार्थं स्यात्कथं वा प्रापकम् ? यद्यत्राऽण्ग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तम्, ततः प्रापकम् । कश्चात्र विशेषः ?

तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाऽग्रहणम् ॥१॥

'तपरस्तत्कालस्ये'ति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् ? उदात्ताऽनुदात्तस्वरिता [नुनासिका] नाम् ॥ अस्तु तर्हि प्रापकम् ।

प्रापकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतप्रतिषेधः ॥ २ ॥

प्रापकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः । [न वक्तव्यः]।

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अणसवर्णान्गृह्णातीत्येतदस्तु 'तपरस्तत्कालस्ये'ति वा, 'तपरस्तत्कालस्ये'त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । 'अणसवर्णान् गृह्णाती'त्यस्यावकाशः—ह्रस्वा अतपरा अणः । 'तपरस्तत्कालस्ये'त्यस्यावकाशः—दीर्घास्तपराः । ह्रस्वेषु तपरेषूभयं प्राप्नोति । 'तपर-

---

प्र०—दीर्घग्रहण इति । भेदका उदात्तादय इति भावः । तत्र वृद्धिरादैजिति षण्णामाकाराणां वृद्धिसंज्ञेष्यते, एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् । तपरकरणं त्वैजर्थमेव स्यात् ।

ह्रस्वग्रहण इति । अतो भिस ऐसित्यकारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति । इदं हि सूत्रमनण्ग्रहणे चरितार्थम् ।

विप्रतिषेधादिति । विरोधो ह्यत्र विद्यते । यदि पूर्वसूत्रेणाऽकारः सवर्णानां ग्राहकस्तदाऽष्टादशानां ग्रहणप्रसङ्गोऽनेन तु षण्णाम् । तत्र परत्वादनेनैव तपरोऽण् सवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य च ग्राहकः । नन्वत इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादनेनैव ग्रहणं भविष्यति किं विप्रतिषे-

---

उ०—षण्णामिति । अनुनासिकाऽऽकारस्य वृद्धिसंज्ञायां फलाऽभावादवसाने तदभावाच्चेदं चिन्त्यम् । अत एव वार्त्तिके—स्वरभिन्नेत्येवोक्तम्, न तु गुणभिन्नेति । भाष्येऽप्युदात्तानुदात्तस्वरितानामित्येव पाठः । ननु तत्र तपरत्वसामर्थ्यादस्य सूत्रस्यावृत्तिमङ्गीकृत्यावृत्तस्य ण्ग्रहणानुवृत्त्या विध्यर्थत्वान्न दोष इत्यत आह—तपरकरणमिति ।

नन्वाकडारादन्यत्र संज्ञासमावेशदर्शनाद्विप्रतिषेधादित्ययुक्तमत आह—विरोधो हीति । न हि संज्ञासमावेशे संज्ञात्वं प्रयोजकं, किंतु विरोधाऽभाव इति भावः । सङ्ख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वादत्र युगपदसंभवरूपो विरोध इति तात्पर्यम् । तपरत्वसामर्थ्यात् प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाच्चातो भिस इत्येतद्विषयं तपर इति लक्षणमनवाशमित्ययुक्तो विप्रतिषेध इति शङ्के—अतइतीति । तपरत्वस्य संदिग्धत्वाद्विप्रतिषेधोपपत्तिरित्युत्तरयति—नैतदिति । ऋतद्दिति । अत्र भाव्यमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वाद्यथा तपरत्वं मुखसुखार्थं तथेत्यर्थः । ऋत इति तपरत्वं तु गुणान्तरयुक्तसंग्रहार्थम् । अन्यथोदात्तोच्चारणे जीर्णं

१—इदं प्रायिकम् ।

स्तत्कालस्ये'त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ यद्येवम् ।

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥ ४ ॥

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्, तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बितयोः, तथा विलम्बितायां द्रुतमध्यमयोः । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'कालभेदात्' । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम्, ये [च] मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाऽधिकास्ते विलम्बितायाम् ।

सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराऽचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते ॥५॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बितासु । किं कृतस्तर्हि

प्र०—धाश्रयेण । नैतदस्ति । मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दर्शनात् । ऋतइद्धातोरिति यथा ।

यद्येवमिति । यद्ययं योगस्तत्कालान् प्रतिपादयन्भिन्नकालान्निवर्तयतीत्यर्थः । त्रिभागाधिका इति । द्रुतं श्लोकमृचं वोच्चारयति वक्तरि नाडिकाया यस्या नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादश पलानि स्रवन्ति । नवानां त्रिभागास्त्रीणि पलानि तदधिकानि नव=द्वादश सम्पद्यन्ते । विलम्बितायां तु वृत्तौ षोडश पलानि स्रवन्ति ।

सिद्धं त्विति । सर्वासु वृत्तिषु न वर्णानामुपचयाऽपचयौ । यथा गन्तॄणामालस्यादिभेदा-

उ०—इत्यत्र क्ते प्रत्ययसंनियुक्ताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तत्वाऽभावान्न स्यात् । अनुदात्तोच्चारणे जीर्यतीत्यत्र न स्यादिति भावः ।

भिन्नकालानिति । परत्वेन पूर्वसूत्रबाधादिति भावः । अप्राप्तिरेवाऽत्र निवृत्तिः । भाष्ये—यद्येवमित्यस्य एतद्विषये पूर्वसूत्राऽप्रवृत्तावित्यर्थः । यस्यां वृत्तौ तपरकरणं तदन्यत्र वृत्तौ प्रयोगे ऐसादीनामुपसङ्ख्यानं कार्यमिति तात्पर्यम् ।

अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थे तु मध्यमा ।
शिष्याणामुपदेशार्थे वृत्तिरिष्टा विलम्बिता' ॥ इति

वृत्तिषु उपलब्धय एव भिन्नकालाः । वर्णास्तु तत्काला एवेत्यभिसन्धाय भाष्ये— किंपुनरिति प्रश्नः । तत्तत्कालावच्छिन्नताल्वोष्ठपुटव्यापारजन्याऽभिन्नकाला एवेत्याशयेन कालभेदादित्युत्तरम् । त्रिभागाधिका इति । तृतीयभागाधिका इत्यर्थः । कैयटात्तथाप्रतीतेः । त्रयो भागा अधिका इत्यर्थस्तु उचितः । केवलसङ्ख्यावाचकानां पूरणप्रत्ययान्तार्थकत्वे मानाऽभावात्तत्राऽसाधुत्वाच्चेति परे । यस्या नाडिकाया इति । सुषुम्णाया इत्यर्थः । पलानि बिन्दवः । ब्रह्माण्डसंबद्धा साऽमृतबिन्दुस्राविणीति प्रसिद्धिर्योगिनाम् ।

भाष्ये सिद्धंत्विति । उत्पत्तिपक्षेऽपि उपलब्धीनामेव कालभेदाद्वृत्तित्रैविध्यम् । वर्णास्तु वृत्तिभेदेऽप्येकरूपा एवेत्यभिमानः । अवस्थिताः—नियतकालाः । चिराचिरवचनात्—चिराऽचिरकालोच्चारणजनक-

वृत्तिविशेषः ? 'वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते'। वक्तैवं[1] कश्चिदाश्वभिधायी भवति, आशुवर्णानभिधत्ते, कश्चिच्चिरेण, कश्चिच्चिरतरेण[2]। तद्यथा—तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति, कश्चिच्चिरेण [गच्छति], कश्चिच्चिरतरेण[3] [गच्छति]। रथिक आशु गच्छति, आश्विकश्चिरेण, पदातिश्चिरतरेण[4]।

विषम उपन्यासः। अधिकरणमत्राऽध्वा व्रजतिक्रियायाः। तत्राऽयुक्तं[5] यदधिकरणस्य वृद्धिह्रासौ स्याताम्।

एवं तर्हि—स्फोटः शब्दः, ध्वनिः शब्दगुणः। कथम् ? भेर्याघातवत्। तद्यथा—भेर्याघातः। भेरीमाहत्य कश्चिद्विंशति पदानि गच्छति, कश्चित्त्रिंशत्,

---

प्र०—द्रुगतिभेदेऽपि न मार्गभेद इत्यर्थः।

विषम इति। वर्णाः प्रयत्नजन्याः। तद्भेदे वृत्तिभेदाद्भिन्नकाला एव। अध्वा तु व्यवस्थित एव न गन्तृक्रियाजन्यः।

एवं तर्हीति। व्यक्तिस्फोटोऽत्र विवक्षितः। स च नित्यः। एतच्च येनोच्चारितेनेत्यत्र पस्पशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम्। शब्दगुण इति। शब्दस्य गुण उपकारो व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः। तद्यथा—घटः पुनः पुनर्दृश्यमानोऽपि न भेदमवलम्बते तथा विलम्बितायां वृत्ताव-

---

उ०—यत्नात्। जायमानवैकृतध्वनेरुपलब्धीनामेव भेद इति भावः। उपचयापचयौ-कालवृद्धिह्रासौ। आलस्यादिभेदादिति। आलस्यादिना गतिक्रियाया भेदेऽपि यथा न मार्गभेदस्तथाऽऽलस्यादिनोच्चारणक्रियातो वैकृतध्वनिभेदेऽपि न वर्णस्वरूपभेद इति भावः।

तद्भेदे—प्रयत्नभेदे। तद्भेदेनेति तृतीयान्तः क्वचित्पाठः। वृत्तिभेदात्—द्रुतादिवृत्तिभेदात्। भिन्नकाला एवेति। चिराऽचिरोपलब्ध्युपयोगिवृद्धिह्रासयुक्ता एवेत्यर्थः। अयं भावः—उत्पत्तिवादिनो वर्णोत्पत्तिं प्रति उच्चारणव्यापारस्य कारणत्वात्तावत्कालावच्छिन्नोच्चारणेन ह्रस्वदीर्घादेरिव द्रुतादेरपि तावत्कालस्यैवोत्पत्तिः स्यात्। न चाऽनुनिष्पादी ध्वनिरेव तत्कालो न तु वर्ण इति वाच्यम्, विनिगमनाविरहादिति।

अतो नित्यमतिरिक्तं स्फोटमादाय समाधत्ते भाष्ये—एवं तर्हीति। अत्रेति। भाष्ये इत्यर्थः। स च नित्य इति। आकाशादिवदिति भावः। ननु स्फोटोऽसिद्धस्तन्नित्यत्वं चेत्यत आह—एतच्चेति। स एवाऽयमकार इति प्रत्यभिज्ञानात्, एकं पदमिति प्रत्ययाच्च तत्सिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः। ननु ध्वनिरपि शब्दविशेष एव, स कथं शब्दगुणोऽत आह—शब्दस्येति। व्यञ्जकत्वेन। स्फोटोपलब्धिप्रतिबन्धकस्तिमितवाय्वपसरणद्वारा स्वधर्मरूषिततदुपलब्धिहेतुत्वेनेत्यर्थः। तद्विषयायाः पुनः पुनरुपलब्धेर्नैरन्तर्येऽपि न वर्णभेद इति दृष्टान्तेनोपपादयति—तद्यथेति। पुनः पुनरुपलम्भोऽविच्छेदेन दर्शनम्। ह्रस्वदीर्घेत्यादि। तमेवायं विलम्बितमुच्चारितवानन्यो द्रुतमितिवदिह व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानाऽभावादिति भावः। एवंच परिदृश्यमानकालभेद उपलब्धिगत एवेति तात्पर्यम्। अत्रेदं बोध्यम्—एक एव स्फोटस्तत्तद्वर्णैस्तत्तद्रूपेणाऽभिव्यज्यते। ध्वनिः शब्दगुण इति भाष्ये ध्वनिशब्देन वर्णा वैकृतध्वनिश्च। तत्र वैकृतध्वनेः स्फोटस्य तद्रूपेण

१—'एव' क्वचिन्न। २—'कश्चिच्चिरतमेन' इत्यधिकः पाठः क्वचित्।

३—'कश्चिच्चिरतमेन' इत्यधिकः पाठः। ४—'शिशुश्चिरतमेन' इत्यधिकः पाठः।

५—'अयं पाठः क्वचिन्नास्त्यपि।

कश्चिच्चत्वारिंशत् । स्फोटश्चतावानेव भवति । ध्वनिकृता वृद्धिः ।

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।
अल्पो महांश्च केषांचिदुभयं तत्स्वभावतः ॥

प्र०—कार एव पुनः पुनरुपलभ्यत इति वृत्तिभेदेऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यत इति सर्ववृत्तिषु तत्कालत्वम् । ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्ना भिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्त इति तेषां कालभेदः । **भेर्याघात इति** । भेरीमाहन्तीति भेर्याघातः । उपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः । यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो भेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं कश्चिच्चिरतरं च । एवं वृत्तिषूपलब्धीनां कालभेदो, विषयस्य त्वभेद एव । स्फोटस्तावानेवेति दार्ष्टान्तिकोपन्यासः । **ध्वनिः स्फोटश्चेति** । व्यञ्जको व्यङ्ग्यश्चेत्यर्थः । शब्दानां व्यङ्ग्यानां संबन्धी व्यञ्जकत्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते । व्यङ्ग्यस्त्वभिन्नकाल एवेत्यर्थः । **उभयमिति** । व्यङ्ग्यो व्यञ्जकश्च, प्रमाणेन स्वभावतः स्वरूपेण सिद्धावित्यर्थः । **केषांचिदिति** । व्यक्तानामुभयं गृह्यते अव्यक्तानां तु ध्वनिरेव ॥ ७० ॥

उ०—पुनरभिव्यक्तिः कार्यमिति तदभिव्यक्तस्फोटस्य तत्कालत्वमेव । ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपस्फोटस्तु भिन्नकालावच्छिन्नैर्विजातीयैर्ध्वनिभिरव्यक्तो भिन्न इव लौकिकैर्ध्वनिगतभेदेन तद्भेदस्यापि संप्रत्ययात् । कैयटे **ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्ना** इत्यस्य व्यञ्जकभेदेनारोपितभेदा एव भिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्त इत्यर्थः । विलम्बितादिवृत्तौ तु स्फोट एकजातीय एव । **ध्वनिकृता वृद्धिरित्यस्य** वैकृतध्वनिकृतोपलब्धिकालवृद्धिरित्यर्थः । वर्णोपरागाभिव्यक्तिजनकयत्नीयकालोपरागेणैव स्फोटस्य भानम् । अत एवास्य प्राकृतत्वेन व्यवहारः । अयं तु वैकृतः । तत्त्वं चालस्यादिकृतत्वात् । वर्णाभिव्यक्त्युत्तरकालश्चायम् । अयं तूपलब्धेरेव पौनःपुन्ये कारणम् । पौनःपुन्यं चाऽविच्छेदेनोपलब्धिधारामात्रेण, न तु विच्छिद्य विच्छिद्योपलब्ध्या । एतदवच्छिन्नत्वेन तु न स्फोटोपलब्धिः । ह्रस्वाकार एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् । **आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप** इति न्यायात् । उत्पत्तिवादिना त्वेवं वक्तुमशक्यमिति स्पष्टमेवेति । ननु भेर्याघातो भेरीदण्डादिसंयोगविशेषः, स कथं गच्छेदत आह—**भेरीमिति** । कर्मण्यणिति भावः । भाष्ये—**आहत्य** । 'तं शब्दमुपलभमान' इति शेषः । ननु दृष्टान्ते ध्वनेरुपलभ्यमानस्य भेदो न तथेह वर्णस्य द्रुतादिष्विति वैषम्यमत आह—**उपलब्धिसामान्ये इति** । यथा तत्र तस्य ध्वनेस्तावत्कालमुपलम्भस्तथेहापि तत्तद्वृत्तौ ताव [त्ताव] त्कालं तत्तदभिव्यञ्जकरूपरूषितत्वेन परिच्छिन्नस्यैव स्फोटस्योपलम्भमात्रमित्येतावत्येव दृष्टान्तः । न चैतावता स्फोटभेद इति तात्पर्यम् । ननु भेर्याघातस्थले स्फोटाऽभावात्स्फोटस्तावानेवेत्यनुपपन्नमत आह—**दार्ष्टान्तिकेति** । भाष्ये—**ध्वनिःस्फोटश्च** । 'स्त' इति शेषः । किं तत इत्यत आह—**शब्दानामिति** । **व्यञ्जकत्वेन**—उपलब्धिजनकत्वेन वैकृतध्वनेरप्युपलब्धिपौनःपुन्यकारणत्वाद्व्यञ्जकत्वमिति भावः । तदुपक्रमेणैव भाष्यप्रवृत्तेः । **तदुभयं स्वभावतः** । सिद्धिमिति शेषः । न तु तत्र प्रमाणान्तराऽपेक्षेति भावः । योगिप्रत्यक्षसिद्धं चैतदुभयमिति तात्पर्यम् । इदमेव कैयटेन **प्रमाणेनेत्यनेनोक्तम्** । वस्तुतस्तु भेर्याघातस्थलेऽपि स्फोट एव भेरीताडनाभिव्यक्तः श्रोत्रग्राह्यः । शब्दानां चिराऽचिरोपलब्धिकराऽल्पत्वमहत्त्ववान् वैकृतिध्वनिरेवाल्पत्वादिना लक्ष्यते । **महत्त्वं**—चिरकालत्वम् । वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाणमाह—**उभयं तदिति** । तदुक्तं हरिणा—**'वर्णस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते'** । **ग्रहणे**—तत्तत्कालकत्वेन ग्रहणे । **'वृत्तिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते'** इति । **शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदाय वैकृतः** । इति च । **उभयमित्यावृत्त्या योजनीयम्** । **उभयं**,'गृह्यत' इति शेषः । तेन व्यक्तवाचामुभयम्, अव्यक्तवाचां वर्णधर्मानाक्रान्तध्वनिरेवेत्यर्थः । ध्वनिपदेन प्राकृतवैकृतावुभावपि उच्येते । ग्रहणकर्मीभूतमुभयं तु प्राकृतध्वनिस्फोटरूपम् । वैकृतस्याऽल्पत्वादि चिराऽचिरोपलब्ध्यनुमेयमिति बोध्यम् ॥ ७० ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ १ । १ । ७१ ॥

आदिरन्त्येन सहेतेत्यसम्प्रत्ययः संज्ञिनोऽनिर्देशात् ॥ १ ॥

आदिरन्त्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः । किं कारणम् ? 'संज्ञिनोऽनिर्देशात्' । नहि संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते ।

सिद्धं त्वादिरिता सह तन्मध्यस्येति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? आदिरन्त्येन सहेता गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य ग्राहकस्तन्मध्यानां चेति वक्तव्यम् ।

सम्बन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् ॥ ३ ॥

सम्बन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतत् । तद्यथा सम्बन्धिशब्दाः । मातरि वर्तितव्यं, पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि, स्वस्मिन् पितरीति, सम्बन्धाच्च गम्यते या यस्य माता, यश्च यस्य पितेति । एवमिहाप्यादिरन्त्य इति सम्बन्धिशब्दावेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति य[3] आदिरन्त्य इति च भवति, तस्य

प्र०—आदिरन्त्येन । असम्प्रत्यय इति । अप्रतिपत्तिरित्यर्थः ।

सम्बन्धिशब्दैर्वेति । संज्ञयैवाऽऽक्षिप्तः संज्ञीत्यर्थः । आद्यन्तौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमानामेव संज्ञित्वम् । स्वरूपमित्यनुवर्तनात्स्व [स्य] रूपस्य च । सहग्रहणाच्चाऽऽद्यन्तौ समुदितौ संज्ञेतीको यणचीति समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रात् । स्वं रूपं त्वादेरेव गृह्यते

उ०—आदिरन्त्येन । संज्ञयैवेति । संज्ञाबोधकेनान्त्यसमभिव्याहृतेच्छब्दसहितादिशब्देनेत्यर्थः । आक्षेपप्रकारमाह—आद्यन्तौ चेति । यद्यप्यादिशब्दः परमात्रमपेक्षते, अन्तश्च पूर्वमात्रम्, तथापि सह प्रयुज्यमानौ मध्यापेक्षाविति भावः । मध्यमानामेवेत्येवकारः सोऽलभ्यद्योतकः । स्वंरूपमित्यनुवर्तनादिति । अन्ये तु—आद्यन्तशब्दाभ्यामवयववाचकाभ्यामवयवी समुदायः आक्षिप्त इति सम्बन्धित्वेनाऽविशेषादादेरपि ग्रहणम् । अन्त्यस्य तु न, 'आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः' इत्युक्तेरन्यानुबन्धानामिवास्याऽपि संज्ञाकार्याऽभावात् । स्वशब्देन विशेषणीभूतान्त्यमात्रपरामर्शाऽसम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्शे बाधकाऽभावेन अप्रधानतृतीयानिर्देशादित्यनया युक्त्या न निर्वाहः । एतत्फलितार्थकथनमेव भाष्ये—स्वस्य च रूपस्येति । तेन चाद्यन्तशब्दौ पूर्वपरशब्दवन्नावधिमच्छब्दौ, किन्त्ववयवशब्दाविति सूचयतीत्याहुः । समुदायादेवेति । तस्यैव संज्ञि [नार्थे] नाऽर्थवत्तया प्रातिपदिकत्वादिति भावः । ननु स्वंरूपमित्यस्यानुवृत्तावन्त्यसहितादेर्विशिष्टस्य यणिति रूपस्य संज्ञित्वे दध्यत्रेत्यादौ णकारसहितः स्यादत आह—स्वंरूपं त्विति । अत्र वदन्ति—समुदितस्य संज्ञात्वे प्रत्याहारेष्वाद्या वाचकास्तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकसूत्रस्थभाष्यविरोधः । टिघुभाद्येकदेशवदस्यापि ग्राहकत्वप्रसक्त्यभावात् । तस्मादाद्यवर्ण एव वाचकता, अन्त्यस्तु

१—'नेता सह' इति पाठान्तरम् । २—'यो यस्य' पा० । ३—क्वचिन्न ।

ग्रहणं भवति, स्वस्य च रूपस्येति ॥ ७१ ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ १ । १ । ७२ ॥

इह कस्मान्न भवति—'इको यणचि' [६ । १ । ७७] दध्यत्र मध्वत्र? अस्तु। अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति*। नैवं शक्यम्। ये अनेकाल आदेशास्तेषु दोषः स्यात्—'एचोऽयवायावः' [६ । १ । ७८] इति। नैष दोषः। यथैव प्रकृतितस्तदन्तविधिर्भवति एवमादेशतोऽपि भविष्यति। तत्रैजन्तस्याऽयाद्यन्ता आदेशा भविष्यन्ति।

यदि चैवं क्वचिद्द्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात् [ब्रह्मेद्धः ब्रह्मोदकम्]। अपि चान्तरङ्गबहिरङ्गे न प्रकल्पेयाताम्। तत्र को दोषः? स्योनः स्योना। अन्तरङ्गलक्षणस्य

प्र०—नान्त्यस्य, तस्याऽप्राधान्यादिति दध्यत्रेति केवल एव यकार आदेशः प्रवर्तते, न तु णकारसहितः ॥ ७१ ॥

येन विधिः। **इह कस्मादिति।** शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दस्वरूपमिका विशेष्यत इत्यस्ति तदन्तस्य प्रसङ्गः। **येऽनेकाल इति।** ततश्च चयनजयनादिष्वयनमिति प्राप्नोति। प्रकरणादिवशाचाऽज्ञादिष्विवाऽर्थविशेषावगतिः स्यात्। निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यनाश्रितं, परिहारान्तरविवक्षया।

यदि चैवमिति। आद्गुण इत्यादौ। अत्र ह्यादित्यकारान्तो गृह्यते। अचीति चाऽजादिः। तेन खट्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याऽजादेश्च गुणप्रसङ्गाद्द्वैरूप्यप्रसङ्गः। षष्ठ्यनिर्देशाच्च निर्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति। **स्योन इति।** सिवेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणो वलोप ऊडिति कार्यत्रयप्रसङ्गः। तत्रापवादत्वादूठा वलोपो बाध्यते, गुणस्त्वन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते। गुणो ह्यङ्गसंबन्धनीमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्द्धधातुकं चाश्रयति, ऊठ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च

उ०—तात्पर्यग्राहकः। सहग्रहणात्तु विशिष्टे तदारोपाद्विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति ॥ ७१ ॥

येन विधिः। ननु येनेति करणे तृतीया न कर्तरि, षष्ठ्यापत्तेः। शास्त्रे करणं च विशेषणमेवेत्यग्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति। तदन्तस्येति बहुव्रीहिः। एवं चेको यणित्यादौ विशेष्याऽभावात् कथमतिव्याप्तिरत आह—**शब्दानुशासनेति।** वस्तुतोऽस्यार्थस्य भाष्येऽग्रे वक्ष्यमाणत्वान्नैतं पूर्वपक्षी जानातीति विशेष्यप्रदर्शनं व्यर्थम्[१]। यत्संबन्धी विधिः स तदन्तस्य संज्ञेति सूत्रार्थं मत्वा शङ्का। अत एवाग्रे विधेयेनापि तदन्तविधिं वक्ष्यति। विधिरिति च भावे किः। सौत्रत्वाच्च तृतीयेत्याहुः। नन्वयनमित्यादितश्चयनमित्याद्यर्थाऽबोधात्, अर्थाभिधानयोग्यस्यैवादेशत्वात्कथमत्रादेशोऽत आह—**प्रकरणादीति।** भाष्ये—**यथैवेति।** एचा तदन्तविधावयादेः कार्यत्वम्, अयादेस्तु तदन्तविधौ साधुत्वस्याऽयादिना बोध्यमानतया कार्यत्वमिति विवेकः। **अजादिरिति।** यस्मिन्विधिरिति परिभाषणादिति भावः। **षष्ठ्यनिर्देशादिति।** पूर्वपरयोरिति षष्ठी तु साधारणीति भावः। तदादितदन्तविध्युपस्थितिसामर्थ्याच्च तदप्रवृत्तिर्बोध्या। अत एवालोऽन्त्यस्येत्यादेरप्रवृत्तिरित्याहुः। **अन्तरङ्गबहिरङ्गे इति।** वर्णमात्राश्रयत्वेन वाणंस्यान्तरङ्गत्वमिष्यते तदपि चेत्समुदायस्य, न कोऽपि विशेषः स्यादिति

* अलोऽन्त्यस्य १ । १ । ५२

१—नेदं सर्वत्रोपलभ्यते।

यणादेशस्य† बहिरङ्गलक्षणो गुणो‡ बाधकः प्रसज्येत । ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो न शब्दमाश्रित्य गुणः ।

अल्विधिश्च+ न प्रकल्पेत—द्यौः पन्थाः स इति× ।

प्र०—प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः । तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गः प्रवर्तते । नानाश्रयत्वाद्वर्णादाङ्गं बलीय इत्येतन्नास्ति । यत्रैकाश्रये वार्णाङ्गे, यथा 'कार' इति घञाश्रये यणवृद्धी, तत्रैवाऽस्य प्रवृत्तिः । यदि च इको यणचीत्यत्र तदन्ततदादिविधी स्यातां तदा यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाऽभावात्परत्वाद्गुणादेशः स्यात् । **अन्तरङ्गलक्षस्येति** । असति तदन्ततदादिविधित्वे योऽन्तरङ्गस्तस्येत्यर्थः । बहिरङ्गलक्षणो गुण इति व्याख्येयम् ।

अल्विधिश्चेति । 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यत्रापि तदन्तविधिसद्भावादन्त्यालन्तस्य समुदायस्य कार्येण भवितव्यमिति द्यौः पन्था इत्यत्रालोऽन्त्यस्यादेशो न प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र कदाचित्पथिन्नित्यस्याकारः स्यात्, कदाचितियिन्नित्यस्य । 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये'त्येतत्तु सर्वस्यैवेति नियमार्थं स्यात् ।

उ०—भावः । 'अन्तरङ्गलक्षणस्ये'त्यस्य तवाभिमतस्येत्यर्थः । **'बाधक'** इत्यस्य 'तव मते उभयोः समत्वेन परत्वा'दितिशेषः । गुणः—पुगन्तेत्यनेन । **गुणो हीति** । 'इकारस्ये'ति शेषः । गुणः पञ्चकाश्रयः, ऊठ् तु चतुष्काश्रय इति विवेकः । **नानेति** । अचि यण, प्रत्यये गुण इति भावः । इदं चिन्त्यमियायेत्याद्यसिद्धेः, ज्ञापकाऽसंभवाच्च । केचित्त्वत्रापि तदादितदन्तविधावस्य वार्णत्वाऽभावात्तदप्रवृत्तिः । सा वक्तुं चाऽशक्या । वार्णाऽप्रसिद्धेरिति भाष्याशयः । यद्वा तदप्रवृत्तिरनित्यत्वादुभयसंमतेति भाष्याशय इत्याहुः । व्याहतिं निराकरोति—**असतीति** । सति तु तस्मिन्नाऽन्तरङ्गत्वमिति भावः । इदं तु बोध्यम्—एवमपीगन्तशब्दाऽजादिशब्दमात्रापेक्षत्वं यणः, गुणस्य तूक्तरीत्या पदार्थपञ्चकापेक्षत्वमिति कथं न बहिरङ्गत्वम् । तस्मात् सञ्ज्ञापेक्षं न बहिरङ्गम् । गुणादूठ् तु नित्यः । सिद्धान्ते ऊठि कृते यणा बाधाद्गुणो न नित्यः । इदानीं तदसिद्धिरपि दोष इति भाष्याशय इति । **एवमिति** । सति तदादितदन्तविधित्वे यणा तुल्यनिमित्त इति न स बहिरङ्ग इति भावः । भाष्ये 'ऊनशब्दमाश्रित्ये'त्यादिना यणो बहिरङ्गत्वं, गुणस्यान्तरङ्गत्वं दर्श्यते । एवं च 'परत्वा'द्गुणः स्या'दिति कैयटश्चिन्त्यः । अनेन हि भाष्येण परिभाषायामङ्गशब्दो निमित्तपरो, न तु स्थान्यादिपरोऽपीति सूच्यति । यणिनमित्तोनशब्दावयवत्वेन नशब्दस्य ततो बहिष्ट्वाऽभावः । गुणनिमित्तनशब्दादूनशब्दस्य बहिर्भूतोकारघटितत्वाद्यणो बहिरङ्गत्वमिति भावः ।

भाष्ये—**अल्विधिश्चेति** । **स्थानिवदित्यत्र** अलो जायमानो विधिरल्विधिरित्यर्थः । **अलोऽन्त्यस्यादेशो नेति** । 'नियमेने'ति शेषः । **थिन्नित्यस्येति** । कदाचिदिन्नित्यस्येत्यपि बोध्यम् । सर्वथादेशस्य स्थानिवत्वात्सुलोपः स्यादिति भावः । नन्वेवमनेकाल्शिदिति व्यर्थं, कदाचिदेकाल्त्वस्यापि सर्वादेशत्वसिद्धेरत आह—**अनेकालिति** । **सर्वस्यैवेति** । षष्ठीनिर्दिष्टसर्वस्यैवेत्यर्थः ।

---

† इको यणचि ६ । १ । ७७ ‡ पुगन्तलघूपधस्य च ७ । ३ । ८६
+ अलोऽन्त्यस्य १ । १ । ५२ × दिव औत् ७ । १ । ८४; पथिमथ्यृभुक्षामात् ७ । १ । ८५; त्यदादीनामः ७ । २ । १०२

तस्मात्—'प्रकृते तदन्तविधि'रिति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । येनेति करण एषा तृतीया । अन्येन चाऽन्यस्य विधिर्भवति । तद्यथा—देवदत्तस्य समाशं शरावैरोदनेन च यज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते* । तथा—सङ्ग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिः । एवमिहाप्यचा धातोर्यतं विधत्ते । अकारेण प्रातिपदिकस्य इञं विधत्ते† ।

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । ये ग्रहणोपाधयस्तेऽपि तदन्तोपाधयः स्युः । तत्र को दोषः ? 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्'

प्र०—प्रकृत इति । प्रस्तुते । प्रस्तावश्च कचित्साक्षात्तदन्तविधिभाजो निर्देशात् । यथेदूदेद्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र द्विवचनस्य । कचिदधिकारात् यथा-एरजित्यत्रधातो । कचिदाक्षेपात्—यथेको झलित्यत्र सनःधातोः । करण एषेति । विधिशब्दः कर्मसाधनः । येन करणेन कार्यं विधीयते स शब्दस्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थः । तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदन्तविधिर्भवति नान्यथा । 'इको यणची'त्यादौ च विशेष्यस्याऽसन्निधानात्तदन्तविधेरभावः । हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति । बहुप्रकृतित्वाऽभावादेकवद्भावाऽभावः ।

ग्रहणोपाधीनामिति । गृह्यत उच्चार्यत इति ग्रहणं, तस्य ये उपाधय इष्यन्ते ते तदन्तस्य संज्ञिन प्राप्नुवन्ति । संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषणभावमापन्ना कथमात्मनो विशेषणसंबन्धमनुभवेत् । सङ्कीर्णमिति । ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद्दृकारान्ताद्धातोस्तस्योत्त्वमित्येव सूत्रार्थः

उ०—प्रकृतं नाम सर्वत्र निर्दिष्टमनुवर्त्तमानं चेदीदूदेद्द्विवचनमित्यत्र तदन्तविधिर्न स्यादत आह—प्रस्तुत इति । प्रस्तावश्च बुद्धिसंनिधिः । भाष्ये—प्रस्तुत इत्यर्थक'प्रकृते'इत्यस्य 'विशेष्ये' इति शेषः । तदन्तविधिभाज इति । तदन्तश्चासौ विधिभाक्चेति कर्मधारयः । तदन्तशब्दे च बहुव्रीहिरिति बोध्यम् । शब्दरूपं विशेष्यमादाय स्वस्य सर्वत्र न प्रवृत्तिः, अव्यावर्त्तकत्वादिति भावः । कर्मसाधन इति । भावसाधनत्वेऽपि न बाधकं, प्रसिद्धत्वादेव विधेयं कर्म लभ्यते । स शब्दइति । इह शास्त्रे प्रायः शब्दस्यैव कार्यकरणत्वादिति भावः । तेन विशेषणेनेति । 'कार्यविधा'विति शेषः । विशेषणत्वलाभोऽत्रैवं—करणस्य व्यापारवत्त्वनियमादन्येषां च व्यापाराभावाद्विशेषणमेवाऽत्र करणशब्देनोच्यते । तस्य चेतरव्यावृत्तिकरणमेव व्यापार इति भावः । तत्र प्रत्यासत्त्या शब्दप्रयोज्योपस्थितिविषयं विशेषणमेव प्रायेण तदन्तग्राहकमितीको यणचीत्यादौ न दोषः । क्वचित्तु सति गमकेऽतादृशं शब्दरूपविशेष्यमादायापि तदन्तविधिरिति भावः । तदप्यन्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणविशेषणमेवेति बोध्यम् । भाष्ये—अन्येन चान्यस्येति । अनेन यस्य कार्यं यस्मिन्परतस्तयोरकरणत्वं दर्शितम् । 'अन्यस्ये'त्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणम् । समाशो—भोजनम् । सेनाङ्गत्वादेकवत्त्वं प्राप्नोतीत्यत आह बह्विति । बह्वर्थवाचिपूर्वोत्तरपदकत्वाऽभावाद्द्वन्द्वस्येत्यर्थः ।

* अचो यत् ३ । १ । ९७ † अत इञ् ४ । १ । ९५

[६ । ४ । १०६] इत्यसंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः ? असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात्—अदणुहि तदणुहीति । इह न स्यात् आप्नुहि शक्नुहीति ।

तथा 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' [७ । १ । १०२] इत्योष्ठ्यपूर्वग्रहणमृकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः ? ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेन इह च प्रसज्येत—संकीर्णमिति[1] । इह च न स्यात्—निपूर्ताः पिण्डा इति ।

सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति । यावता यथेष्टम्, इह तावत्—'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादि'ति नाऽसंयोगपूर्वग्रहणेन उकारान्तं विशेष्यते । किं तर्हि ? उकार एव विशेष्यते—उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति ।

तथा—'उदोष्ठ्यपूर्वस्ये'ति नौष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ऋकारान्तं विशेष्यते । किं तर्हि ?

प्र०—स्यात् । अत्र च सूत्रार्थे धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्याश्रयितुं न युज्यते, अवधित्वावयवित्वयोरेकस्य विरोधात् ।

सिद्धं त्विति । वृद्धयादिसंज्ञा गुणप्रधानभावाऽनपेक्षा एव प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययन्ति ।

उ०—तस्य—गृह्यमाणस्य । उपाधय इति । विशेषणानीत्यर्थः । प्राप्नुवन्ति । 'उपाधय' इत्यनुकर्षः । वार्त्तिके तदन्तोपाधीति । भावप्रधानो निर्देश इति बोध्यम् । तदन्तसंज्ञायामप्युकारस्याऽस्तु विशेषणेन संबन्धो, विरोधाऽभावादत आह—संज्ञा हीति । विशेषणभावं—गुणभावम् । यद्वा—संज्ञिप्रत्यायने तद्बोधे सति विशेषणत्वमापन्नेत्यर्थः । आत्मनेति पाठे स्वयमित्यर्थः । आत्मनीत्यर्थो वा । 'आत्मन' इति पाठे तु सम्यगेव । 'गुणानां च परार्थत्वादसमवाये स्यात्' इति न्यायादिति भावः । अवधित्वेति । अवधित्वं च तदनारम्भकत्वे सति पञ्चम्यन्तपदवाच्यत्वरूपं पूर्वादियोगे । अवयवत्वं च तदारम्भकत्वमिति ते एकं प्रत्येकस्य न संभवत इत्यर्थः । ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मादिति विग्रहे एष दोषः । षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ तु यद्यपि पूर्वशब्दस्य प्रथमावयववाचित्वाद्धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्य लभ्यत इति नाऽयं दोषस्तथापि सुस्वूर्षतीत्यादौ दोषो बोध्यः । एवमुतश्चेति सूत्रे पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वे प्रत्ययविशेषणत्वाऽसंभवः । संयोगपूर्वकोकारान्तप्रत्ययाऽभावेनाऽव्यावर्त्तकतयाऽसंयोगपूर्वादिति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । न चाऽङ्गविशेषणत्वम् । 'तक्ष्णु' इत्याद्यसिद्धेः । अतो व्यवस्थावाची पूर्वशब्दः श्रूयमाणप्रत्ययविशेषणम् । तदुक्तं भाष्ये—'पूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं'मिति । न चाऽसंयोगादिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणाद्विशेषणस्याप्युकारस्य विशेषणमिति न दोष इति वाच्यम् । वाच्यवृत्त्याऽलाभात् । किं च व्यवहिते तक्ष्णु इत्यादावपि निषेधार्थं पूर्वग्रहणं स्यादिति भावः । भाष्ये 'निपूर्ता' इत्यत्र 'न ध्याख्ये'ति नत्वनिषेधः ।

विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि संज्ञासूत्रस्य प्रबलत्वात्पूर्वं तदन्तविधिरेव स्यादत आह—वृद्धयादीति । एवं च विशेषणत्वज्ञानसापेक्षतयाऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्त्या बहिरङ्गत्वादस्य पूर्वमुकारादीनामेव तद्विशेषणमिति भावः । गुणप्रधानभावानपेक्षा इति । एवं च तत्र वाक्यभेद एवेति भावः ।

१—'संगीर्णम्' इति पाठोऽधिकः क्वचित् ।

ऋकार एव विशेष्यते—ऋकारो य ओष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरिति ।

समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

समासविधौ तावत्—द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते† कष्टश्रितः, नरकश्रितः । कष्टं परमश्रित इत्यत्र मा भूत् ।

प्रत्ययविधौ—नडस्यापत्यं नाडायनः‡ । इह न भवति—सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः ॥ किमविशेषेण ? नेत्याह ।

प्र०—इयं तु संज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षत्वात्कार्यकाला । तत्रोतश्च प्रत्ययादित्यादौ विशेषणसंबन्धमनुभूय विशेष्येण सम्बन्ध मुकारादिरनुभवतीति यथोक्तदोषाऽभावः ।

समासेति । श्रितादिभिः सुबन्तस्य विशेषणे सति प्राप्तस्तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । प्रतिषेधद्वारेण चैतत् प्रदर्श्यते—श्रितादयः प्राधान्येनाश्रयितव्याः, तद्विशेषणत्वेन च—'सुपे'ति । **कष्टं परमश्रित इति** । श्रितान्तमेतत्सुबन्तं न भवतीति संबुध्यन्तमुदाहर्तव्यम्—परमश्रितेति । एतत्प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं भवति, श्रितान्तं च श्रूयते । **सौत्रनाडिरिति** । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । नडादीनि प्रातिपदिकेन विशेष्यन्त इति तदन्तविध्यभावः ।

उ०—**इयंत्विति** । तदपेक्षत्वाद्विधिवाक्यैकवाक्यतापन्नेत्यर्थः । यदुक्तम्—**संज्ञा हीति**, तत्राह—**तत्रेति** । 'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महते प्रभवती'ति न्यायादिति भावः । भाष्ये—**यथेष्टमिति** । 'विशिष्टे वैशिष्ट्यम्','विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम्' 'विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरम्' । 'एकत्र द्वय'मिति योगेषु यथेष्टमित्यर्थः । एवं च व्याख्यानात्प्रकृते विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्यैव बोधो न तु विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्येति तात्पर्यम् ।

सुबन्तस्येति । 'सुपेत्युपस्थितस्ये'ति शेषः । **तद्विशेषणत्वेनेति** । सुबन्तैः श्रितादिभिरित्यर्थ इति भावः । **श्रितान्तमिति** । विसर्गान्तस्य तदन्तत्वाऽभावादिति भावः । **संबुद्ध्यन्तमिति** । इदमुपलक्षणम्—कष्टं परमश्रित इत्यादेः । **तदन्तविध्यभाव इति** । नडादीनां विशेष्यत्वात्प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वेऽपि तदन्तस्य नडादेरसंभवादिति । अत्र वदन्ति—एवं हि कृष्णश्रितमित्यादेरप्यसिद्धिरिति भाष्यस्य निर्दलत्वापत्तिः । यत्तु 'सुप्सहितैः श्रितादिभि'रिति **विवरणकृतः** सिद्धान्ताशयवर्णनम् । तन्न, 'पूर्वकालैके'त्यादौ सुप इति प्रथमान्ते तथार्थाऽसंभवात् । तस्मात् समर्थपरिभाषोपस्थितसमर्थपदार्थं प्रति विशेषणतया प्राप्ततदन्तविधेर्निषेधार्थमिति भाष्याशयः । उपस्थितसमर्थपदं च सूत्रीयतत्तत्पदोत्तरविभक्तिसमानविभक्त्यन्तम् । तस्य च तत्प्रकृतिके लक्षणया सुपेत्यनेनान्वयः । न हि सामर्थ्यं सुबन्तेनैवेति नियमः, कुम्भकार इत्यादौ सुपः प्राग्भागेऽपि तदङ्गीकारात् । 'परिपूर्णं पद'मिति न्यायस्तु यस्योत्तरत्राकाङ्क्षाऽन्वयस्तद्विषयो, न तु यत्राऽन्वयस्तद्विषय इति कुत्सित इति सूत्रभाष्यात् स्पष्टमेवोपलभ्यते इति दिक् ।

† द्वितीया श्रितातीतपतित० २ । १ । २४ ‡ नडादिभ्यः फक् ४ । १ । ९९

उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् ॥ ४ ॥

उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा । उगिद्ग्रहणम्—भवती अतिभवती, महती अतिमहती+ । वर्णग्रहणम्–'अत इञ्' [४ । १ । ९५] दाक्षिः प्लाक्षिः ।

अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलोऽकारः प्रातिपदिकं यदर्थो विधिः स्यात् ? अस्तीत्याह–अततेर्डः––अः, तस्यापत्यम्, 'अत इञ्' इः ।

अकच्श्नम्वतः सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

अकज्वतः सर्वनामाव्ययविधौ, श्नम्वतो धातुविधावुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अकज्वतः [सर्वनामविधौ–] सर्वके विश्वके × । अव्ययविधौ–उच्चकैः नीचकैः* । श्नम्वतः—भिनत्ति छिनत्ति† ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? इह—तस्य वा ग्रहणं भवति, तदन्तस्य वा । न चेदं तन्नापि तदन्तम् ।

प्र०—**अतिमहतीति** । महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः । तत्र यद्यपि गौरादिषु बृहन्महदिति पठ्यते, तथापि **अनुपसर्जनाधिकारात्तत्र** ङीष्न भवतीति उगिल्लक्षणो ङीप्प्राप्र्यते । अन्ये तु गौरादिष्वेतयोः प्रमादपाठमाहुः । तथा चोक्तम्—**नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति** । ङीषि सति उदात्तस्य सिद्धत्वात् किं नद्या उदात्तविधानेन । **अत इञिति** । तदन्तविधावसति ञित्करणमुत्तरार्थं स्यात् ।

सर्वक इति । अकचि कृते शीभावो न स्यात् । **उच्चकैरिति** । तथैवाऽकचि कृते लुम्न स्यात् । उच्चकैरधीयानेत्य**व्ययानां प्रतिषेध** इति पराङ्गवद्भावनिषेधो न स्यात् । **उच्चकैर्मुखमिति** 'नाव्ययदिक्शब्दे'ति मुखस्वरनिषेधो न स्यात् । **भिनत्तीति** । धातोरन्त उदात्तो भवतीति उदात्तत्वं न स्यात् । प्रत्ययस्वरेण तु तत्सिद्ध्यतीत्यभिनोऽत्रेति **दश्चेति** धातोर्विधीयमानं रुत्वं न स्यादिति वक्तव्यम् । अन्येत्वाहुः-भिनत्तीत्यत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात्सतिशिष्टः स्वरो धातुस्वर एष्टव्यः ।

उ०—**तत्र यद्यपीति** । एवं च ङीब्भावेऽपि ङीषा सिद्धिरिति भावः । **किं नद्या इति** । सत्यपि पाठे उपसर्जने ङीषप्राप्तौ ङीपि तस्योदात्तत्वाय तच्चारितार्थ्याच्चिन्त्यमिदम् । एवं च तस्याऽऽवश्यकत्वे पाठो निष्फल इत्यन्यदिति कश्चित् । ननु इञो ञित्वाद्वृद्धिस्वराद्यर्थात्तदन्तविधिस्तत्र, न हि अशब्दस्य **यस्येति चेति** लोपे तेषां संभवोऽस्तीत्यत आह—**उत्तरार्थमिति** । बाहविरित्यादौ स्वरादिसिद्धये इति भावः ।

अकचीति । सर्व जसिति स्थितेऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन शीभावादि बाधित्वाऽकचि **यस्मात्प्रत्ययविधिरित्युक्तेरप्रत्यय** इति निषेधाऽभावे प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि, पुनर्जसि शी न स्यादित्यर्थः । **लुगिति** । यद्यपि **हल्ङ्यादिसूत्रेणा**ऽपि सोर्लोपः सिध्यति, तथापि सर्वविभक्त्युत्पत्तिपक्षे इदम् । **पराङ्गेति** । तथा चामन्त्रिताद्युदात्तत्वं स्यात् । **चितः सप्रकृतेरित्यन्तोदात्तश्चेष्यत** इति भावः । **अन्येत्वाहुरिति** । श्नमो मित्त्वेन **परश्चेत्यस्य** तत्राऽप्रवृत्तौ सत्संनियोगशिष्टाद्युदात्तत्वाऽप्रवृत्त्या शेषनिघातेन तस्याऽनुदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः । ननु भिनत्तीत्यादौ **यदागमा** इति न्यायेन न दोष इति चेन्न, अवयवानामवयविग्रहणेन ग्रहणं हि तद्बीजम् । नचाऽत्र तदस्ति । अन्तावयव इत्यंशस्याऽप्रवृत्त्याऽवयवत्वे मानाऽभावात् । यस्य विहितस्तदन्ताऽवयव इति तदर्थात् । एवं च नन्दतीत्यपि तदुदाहरणं बोध्यम् । भाष्ये च **श्नम्वत** इत्युपलक्षणं बोध्यमिति कश्चित् ।

\+ उगितश्च ४ । १ । ६ × जशःशी ७ । १ । १७ * अव्ययादाप्सुपः २ । ४ । ८२ † धातोः ६ । १ । १६२ १—इदं न सर्वत्र

सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'तदन्तान्तवचनात्' । तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् । किमिदं तदन्तान्तस्येति ? तस्यान्तस्तदन्तः, तदन्तोऽन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तम्, तदन्तान्तस्येति ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य—उष्ट्रमुखः खरमुखः । एवमिहापि तदन्तः अन्तो यस्य [सोऽयं[1] तदन्तः] तदन्तस्येति ।

प्र०—सिद्धं त्विति । सर्वशब्दस्य योऽन्त्योऽकारः सोऽन्त्यः सर्वकशब्दस्य । एवमन्यत्रापि योज्यम् । तत्र सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते । अव्ययसंज्ञाक्षिप्तः स्वरादिभिः । धातुसंज्ञाभाजो वाप्रकारा भूवादिभिरिति भावः ।

उत्तरपदलोप इति । वाचनिकोऽत्र लोपो, न तु सामर्थ्याद्गम्यमानार्थस्य निवृत्तिरित्याहुः। अन्ये तु वर्णयन्ति—यथावयवदर्शनाद्गौरित्यवयविविषया बुद्धिरुदेति, तथेहापि सर्वशब्दस्य योवयवोऽन्त्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्ध्युत्पादात्तदवयवान्तः सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते । अथवाऽवयवे समुदायरूपारोपात्तदन्तता भविष्यति । गौणेनापि ह्यर्थेन शास्त्रव्यवहारो दृश्यते—छत्त्रपार्श्वायःशूलदण्डाऽजिनशीतोष्णार्द्धह्रस्वादिषु ।

उ०—ननु तदन्तान्तस्येति पाठेऽपि विशेष्याऽसंनिधानात् कथं सर्वादीनीत्यादावस्य प्रवृत्तिरत आह—**तत्रेति** । **अव्ययेत्यस्याऽन्वर्थेत्यादिः** । वस्तुतः शब्दरूपं विशेष्यमादाय वाचनिक एवोभयत्रापि तदन्तविधिरिति वक्ष्यते । इदं तु चिन्त्यं,—शाब्दसंज्ञिनोऽसत्त्वे हि स्यादस्याक्षेपः, सत्त्वे त्वाक्षेपे आक्षिप्तस्य वा विशेष्यत्वे मानाऽभावात् । किञ्चान्वर्थत्वं योगरूढत्वम्, योगरूढस्थले हि योगान्वितरूढ्यर्थस्यैव प्रतीतिर्दृष्टा, न तु तयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभाव इति कस्य विशेष्यतया तदन्तविधिः स्यादिति बोध्यम् । **वाप्रकारा इति** । 'वा'सदृशा इत्यर्थः । भूवादय इति सूत्रे द्वन्द्वैकशेषगर्भो बहुव्रीहिरिति भावः । एवं हि 'प्रभू' 'पराभू' इत्यादीनामपि धातुसंज्ञा स्यादिति अडाद्यव्यवस्थापत्तिरिति चिन्त्यमिदम् । तस्मादयं समाधिरकज्विषय एवेति बोध्यम् । एरजित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेनैतन्न्यासे सिद्धिर्बोध्या ।

न तु सामर्थ्यादिति । उष्ट्रमुखवत्तदभावादित्यर्थः । **यथावयवेति** । अवयवी प्रत्यवयवमवयवान्तरसान्निध्यौ समवेत इति भावः । नन्वेवमपि भूयोऽवयवसंनिकर्षस्यैवाऽवयविप्रत्यक्षे हेतुत्वादेकावयवदर्शने तद्बुद्ध्यभाव इत्यरुचेराह—**अथवेति** । ननु मुख्यविशेषणे चरितार्थं सूत्रं कथमारोपिते स्यादत आह—**गौणेनापीति** । स्वरितत्वगुणयोगाद्यथान्यत्रारोपितार्थकस्य ग्रहणं तथेहापीत्यर्थः । तदेवाह—**छत्त्रेत्यादि** । **छत्त्रं** गुरुच्छिद्रावरणं गौण्योच्यते । तत्रैव हि च्छात्र इष्यते । एवं पार्श्वशब्दोऽनृजुगये, अयः शूलशब्दस्तीक्ष्णोपाये, दण्डाजिनो—दम्भे, शीतोऽलसे, उष्ण शैघ्र्ये गौणः । तत्रैव पार्श्वकायःशूलिकदाण्डाजिनिकशीतकोष्णकादिप्रयोगेष्टेः । तस्यादित इत्यत्र चार्धह्रस्वशब्दोऽर्धमात्रालाक्षणिक इत्यूह्यम् । आदिनाऽऽधारोऽधिकरणमित्यादिसंग्रहः ।

---

१ क्वचिन्न ।

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ७ ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । तथा देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ।

विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अक्लृप्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति—य एते सङ्ख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्तेति, एकेनाप्यपाये न भवन्ति । द्रोणः खारी आढकमिति, नैवाधिके भवन्ति, न न्यूने । केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः—य एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च—तैलं घतमिति, खार्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति, हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेऽपि द्रव्ये । इमाश्चापि संज्ञा अक्लृप्तपरिमाणानामर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः ।

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति । यदयं 'नेदमदसोरकोः' [७ । १ । ११] इति सककारयोरिदमदसोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः—'तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति । ततः सककारयोः प्रति-

---

प्र०—तदेकदेशविज्ञानादिति । मध्यपातिनोऽकजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विघ्नन्ति ।

अक्लृप्तपरिमाणानामिति । परिच्छिन्नपरिमाणानामित्यर्थः । यावदेवेति । अल्पमधिकं वेत्यर्थः । इमाश्चापीति । सर्वाद्युपादानेन संज्ञाः क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति । नित्या हि शब्दा विकारोपजनरहिता इति सर्वशब्दः सर्वकशब्द इति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

एवंतर्हीति । यद्यपि नित्याः शब्दास्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापका-

---

उ०—मध्यपातिन इति । यस्याऽकजादिस्तदेकदेशस्तेनाऽकजादेर्विज्ञानादिति वार्तिकार्थः ।

भाष्ये अक्लृप्तपरिमाणानामिति । अत्र परिमाणमानुपूर्वीविशेषोऽपि । परिमाणेत्युपलक्षणं परिच्छि-न्नार्थानाम् । तदाह—सङ्ख्येति । भाष्ये—अर्थानामिति । संज्ञिभूतानां शब्दानामित्यर्थः । नन्वधिकगड्वा-दिजननेऽपि शुनः श्वत्ववदकस्याऽधिकस्योपजनेऽपि सर्वकस्य सर्वशब्दत्वमक्षतमेवेत्यत आह—नित्या इति । वस्तुतः परिच्छिन्नपरिमाणग्रहणे एकदेशविकृतन्यायस्याप्यप्रवृत्तिरिति भाष्याशयः ।

ननु नित्यशब्दवादेऽकज्वतः शब्दान्तरत्वादकजादेः सर्वाद्येकदेशत्वमसिद्धमित्यत आह—यद्य-पीति । अव्यतिरेककृत इति । अनवयवत्वेऽपि ज्ञापकाद्भेदबुद्धिं न कुर्वन्तीत्यर्थः । एकदेशसादृश्यं च

षेधं शास्ति ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम् ॥ ८ ॥

सर्वनामाव्ययसंज्ञायां प्रयोजनम्† । सर्वे परमसर्वे, विश्वे परमविश्वे । उच्चैः परमोच्चैः, नीचैः परमनीचैरिति ।

उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम् ॥ ९ ॥

उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणं प्रयोजनम्‡ । भयङ्करः अभयङ्करः । आढ्यङ्करणम् स्वाढ्यङ्करणम् ।

ङीब्विधावुगिद्ग्रहणम् ॥ १० ॥

ङीब्विधावुगिद्ग्रहणं प्रयोजनम्+ । भवती अतिभवती । महती अतिमहती ।

प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणम् ॥ ११ ॥

ङीप्प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणं प्रयोजनम् × । स्वसा परमस्वसा । दुहिता परमदुहिता ।

प्र०—दव्यतिरेककृत इत्यर्थः ।

प्रयोजनमिति । अन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते । अपूर्वो वा तदन्तविधिरुपसंख्यायते । एवमुत्तरत्र विज्ञेयम् ।

उपपदविधाविति । भयाढ्यादिभिः कर्म विशेष्यते । 'क्षेमप्रियमद्रेऽण्चे'त्यत्र तु कर्मणा क्षेमादय इति तदन्तविध्यभावः ।

प्रतिषेध इति । विधीयत इति विधिः, सामान्येन गृह्यत इति प्रतिषेधेऽपि तदन्तविधिर्भवति । स्वस्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात् ।

उ०—मध्यपातित्वेन बोध्यम् ।

ननु सर्वनामत्वे संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्त्तिकारम्भेण वार्त्तिककृतोऽन्वर्थत्वं नेष्टम् । किंच संज्ञिनामुपात्तत्वेनाक्षेपे मानाऽभाव इत्यत आह—अपूर्वो वेति । एतद्वार्त्तिकमूलाद्व्याख्यानादव्यावर्त्तकमपि शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । भयं चाढ्यादि चेति द्वन्द्वमभिप्रेत्याह—क्षेमेति ।

विधीयते इति । सूत्रे विधिशब्देन प्रतिषेधविरोधी न विवक्षित इति भावः ।

---

† सर्वादीनि सर्वनामानि; स्वरादिनिपातमव्ययम् १ । १ । २७; ३७

‡ मेघर्तिभयेषु कृञः, आढ्यसुभग० ३ । २ । ४३; ५६ + उगितश्च ४ । १ । ६

क्वचिन्न । × न षट्स्वस्रादिभ्यः ४ । १ । १०

अपरिमाणबिस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे ॥ १२ ॥

अपरिमाणबिस्तादिग्रहणं च ङीप्प्रतिषेधे प्रयोजनम् । 'अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि' [४ । १ । २२] । द्विबिस्ता द्विपरमबिस्ता । त्रिबिस्ता त्रिपरमबिस्ता । द्व्याचिता द्विपरमाचिता ।

दिति ॥ १३ ॥

दितिग्रहणं च [ण्यंविधौ] प्रयोजनम् । दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरपत्यमादित्यः । 'दित्यदित्यादित्य' [४ । १ । ८५] इत्यदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

रोण्या अण् ॥ १४ ॥

रोण्या अण्ग्रहणं च प्रयोजनम्* । आजकरोणः । सैंहिकरोणः ।

तस्य च ॥ १५ ॥

तस्य चेति वक्तव्यम् । रौणः ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति । [ननु] तदन्ताच्च तदन्तविधिना सिद्धम्, केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन ? 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' । किं पुनः कारणं 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' ? इह सूत्रान्ताट् ठग्भवति, दशान्ताड्डो भवतीति† केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र तदन्ताच्च तदन्तविधिना, केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञाप-

---

प्र०—द्विपरमबिस्तेति । द्विगुना सन्निधापितमुत्तरपदं बिस्तादिभिर्विशेष्यत इति तदन्तविधिरिति ।

दितिग्रहणं चेति । परमदित्यादिभ्यस्त्वनभिधानाण्ण्यो न भवति ।

तस्य चेति । 'स्वं रूप'मित्यस्यानुवृत्तिं वार्तिककारो नेच्छति । तथा चाऽऽद्यन्तवदित्यत्र 'येन विधिस्तदन्तत्वे' इति प्रयोजनमवोचत् ।

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदकेनेति । ननु रोणीशब्दो न प्रातिपदिकं, प्रत्ययान्तत्वात् । नैष दोषः । 'अप्रातिपदिकेने'त्यत्र वाक्ये 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति

उ०—ननु 'स्वं रूप'मित्यनुवृत्त्या स्वस्यापि संज्ञासिद्धौ किं तस्य चेत्यनेनाऽत आह—स्वमिति । तेन सूत्रप्रत्याख्यानादिति तात्पर्यम् ।

प्रत्ययान्तत्वादिति । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादित्यर्थः । स्वरूपविधिविषयैवेति । प्रातिपदिकविशेषोपादा-

---

१—क्वचिन्न । * रोणी ४ । २ । ७८ २—'सैंहक' पा० ।

† ऋतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ४ । २ । ६०; तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ५ । २ । ४५

यत्याचार्यः—सूत्रान्तादेव, दशान्तादेवेति । नाऽत्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति । इदानीमेव ह्युक्तं—'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इति ।

सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ? न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति, यदयं 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' [५ । २ । ८६; ८७] इत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? सपूर्वात्पूर्वादिनिं वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि 'पूर्वात्सपूर्वादिनि'रित्येव ब्रूयात् ।

किं पुनरयमस्यैव शेषः—'तस्य चे'ति ? 'ने'त्याह । यच्चानुक्रान्तं, यच्चानु-

प्र०—वचनात्स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो न भवति । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषा स्वरूपविधिविषयैवेति प्रातिपदिकसूत्रे वक्ष्यते । सपूर्वादिति । पूर्वग्रहणे त्यक्ते सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्मात्सपूर्वात्प्राप्नोतीति कथं ज्ञापकमित्यर्थः ।

यच्चानुक्रान्तमिति । अप्रातिपदिकेनेति तु निषेधो यत्राऽन्तग्रहणं सूत्रे एवोपात्तं तत्र ।

उ०—नविहितकार्यविषयैवेत्यर्थः । किं पुनः कारणमिति । भाष्ये कारणशब्दः प्रयोजनवाची । तज्ज्ञापयतीति । बोधयतीत्यर्थः । अन्तग्रहणं नियमार्थमिति तात्पर्यम् । नात्र तदन्तादिति । ननु समासप्रत्ययविधावित्यस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रतात्पर्यग्राहकतया दित्यादाविवाऽत्रापि तदन्तविधिसंभवेनाऽन्तग्रहणसामर्थ्यादेव केवलेऽप्रवृत्तौ अप्रातिपदिकेनेति व्यर्थम् । एतेन ग्रहणवतेति निषेधात्तदन्तविधिर्दुर्लभ इत्यपास्तम् । किञ्च परमतदित्यादिभ्य इवानभिधानेन केवलेऽप्रवृत्तिरिति व्यर्थैव सेति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासतात्पर्यग्राहकतया'समासे'त्यादिनिषेधवचनवदस्याप्यावश्यकत्वात्सूत्रभाष्यवार्त्तिकारूढतात्पर्यग्राहकाभावेऽपि तदन्तविधिकल्पनेऽतिप्रसङ्गापत्तेः । अत एवोगिद्ग्रहणं ग्रहणवर्जमित्यादेश्चारितार्थ्यम् । अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु चमत्कारकारि । सा तर्ह्येषेति । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्येषा । यदयमिति । पूर्वादित्यंशो ज्ञापक इत्यर्थः । सर्वस्मादिति । पूर्वशब्दव्यतिरिक्तादपीत्यर्थः । भाष्ये—तत्तर्हि योगविभागमिति । नचेष्टादिभ्यश्चेत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठः । अत एवानिष्टीति प्रयोगसिद्धिरिति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन तत्प्रयोगाऽभावानुमानात् । प्रकारान्तरेण सिद्धौ तु नाऽस्माकं क्षतिः, एकयोगेऽपि तावति स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन तावत उत्तरत्रानुवृत्तिसिद्धेश्चेति दिक् । एवं च रोणीत्यादौ केवलस्याऽप्राप्तेस्तस्य चेति वक्तव्यमिति सिद्धम् ।

ननु तदन्तविधिविषये तस्य चेत्यनेन केवलादपिचेद्व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति व्यर्थमत आह—अप्रातिपदिकेनेति । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः । अत एव पूर्वादिनिरित्येव तदन्तविधिना सिद्धे सपूर्वाच्चेत्यस्य ग्रहणवतेति परिभाषाज्ञापकत्वं कैयटोक्तं सङ्गच्छते । यत्रान्तेत्यन्तग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव एकगोपूर्वादित्यस्य केवलैकशब्दे न प्रवृत्तिः । ग्रहणवतेत्यपि प्रत्ययविधौ निषेधस्यैवानु-

क्रियते सर्वस्यैव शेषः—तस्य चे'ति ।

रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ ॥ १६ ॥

रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ प्रयोजनम्‡ । रथ्यः । परमरथ्यः । सीत्यम् परमसीत्यम् । हल्या परमहल्या ।

सुसर्वार्धदिक्छब्देभ्यो जनपदस्य ॥ १७ ॥

सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य प्रयोजनम्+ । सु'—सुपाञ्चालकः सुमागधकः । सु । सर्व—सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः । सर्व । अर्ध-अर्धपाञ्चालकः अर्धमागधकः । अर्ध । दिक्छब्द-पूर्वपाञ्चालकः अपरपाञ्चालकः । पूर्व मागधकः अपरमागधकः ।

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम् ॥ १८ ॥

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानां प्रयोजनम्×। पूर्वशारदम् अपरशारदम् । पूर्वनैदाघम्

प्र०—यथा दशान्ताड्ड इति दशाधिका अस्मिन्शत इत्यत्र न भवति ।

यद्विधाविति । ठग्विधौ तु तदन्तविधेरभावात्परमहलिक इति ठग् न भवति ।

ऋतोरिति । ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान् प्रत्ययस्तद्विधानेऽवयवानां तदन्तविधिः । शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत्, तत्र भवमिति ऋतुलक्षणोऽण् । तत्र वृद्धिमदिति वचनात्प्रावृष एण्य इत्यत्र तदन्तविधिर्न भवति । तेन ऋत्वणेव भवति—पूर्वप्रावृषमिति । प्रावृट्शब्दो वर्षापर्यायः । अवयवानामिति किम् । पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यण् न भवति ।

उ०—बादकं, लाघवात् । स्पष्टं चेदमसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ।

रथ्ये—तद्वहति रथेति यत् । **सीत्ये**—नौवयोधर्मेति, **हल्ये**—मतजनहलात्करणजल्पकर्षेष्विति यत् । भाष्ये—**परमरथ्य इति** । **रथाद्रथाङ्गवोढ़ो**रित्येवं शैषिकप्रकरणे पाठेन सिद्धे **तद्वहती**त्यत्र रथग्रहणं रथांशे तदन्तविधौ ज्ञापकम् । शैषिके यति हि द्विरथ इत्यादौ द्विगोर्लुगिति लुक् । तत्र सूत्रेऽचीति न संबध्यते । अनभिधानाच्च नाऽतिप्रसङ्गः । वहत्यर्थे तु द्विरथ्य इत्येव, तस्याऽप्राग्दीव्यतीयत्वात् । इतरयोस्तु वाचनिक एव । यत्तु **हलसीराट्ठ**गित्यपि **'तस्येदं' तद्वहती**त्यधिकारे च द्विः पठ्यते, तत्तु इदंशब्देन वोढृरूपार्थाऽग्रहणज्ञापकम् । तदाह—**ठग्नभवतीति** ।

भाष्ये—**सुपाञ्चालक इत्यादि** । जनपदेत्यधिकारे अवृद्धादपि बहुत्वेति वुञ् । तद्विधौ चायं तदन्तविधिः । सुसर्वार्धाज्जनपदस्य, दिशोऽमद्राणामिति उत्तरपदवृद्धिः ।

वृद्धिमानिति । वृद्धिनिमित्तमित्यर्थः । **अवयवानामिति** । 'पूर्वपदस्ये' इति शेषः । **शरद इति** । 'पूर्वापराधरे'त्येकदेशिसमासः । सन्धिवेलाद्यृत्विति अण् । 'अवयवादृतो'रित्युत्तरपदवृद्धिः । ननु शरच्छब्द

---

‡ रथाद्यत् ४ । ३ । १२१; तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्; नौवयोधर्मविषमूलसीता०; मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ४ । ४ । ७६; ९१; ९७ + अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ४ । २ । १२५; सुसर्वार्धाज्जनपदस्य; दिशोऽमद्राणाम् ७ । ३ । १२; १३ १—क्वचिन्न ।

× सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ४ । ३ । १६; अवयवादृतोः; ७ । ३ । ११

अपरनैदाघम् ।

ठञ्विधौ संख्यायाः ॥ १९ ॥

ठञ्विधौ संख्याया प्रयोजनम् * । द्विषाष्टिकम् पञ्चषाष्टिकम् ।

धर्मान्नञः ॥ २० ॥

धर्मान्नञः प्रयोजनम् † । धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरति आधर्मिकः । 'अधर्माच्चे'ति‡न वक्तव्यं भवति ।

प्र०—कालाट्ठञित्येव हि भवति । तत्र हि यथाकथंचित्कालवाचिनो गृह्यन्ते ।

द्विषाष्टिकमिति । द्वे षष्टी परिमाणमस्येति समासे कृते आर्हादिति ठग्न भवति । संख्यायास्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादपि ठक्प्रतिषेधात् । तेन प्राग्वतेरिति ठञ्भवति । अध्यर्धपूर्वेति लुग्नभवति । 'सोस्यांशवस्नभृतय' इत्यतः सोस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य परिणाममित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थं समर्थविभक्तिनिर्देशात् । कृते वा लुकि पुनस्तन्निर्देशसामर्थ्यात् पुनः प्रत्ययः । तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः ।

उ०—एव कालवाची न पूर्वशरच्छब्दइति कथं ठञित्यत आह—तत्रहीति । अत एव सन्धिवेलादिसूत्रे नक्षत्राणां कालेन विशेषणं सङ्गच्छते ।

भाष्ये—ठञ्विधौ सङ्ख्याया इति । तदस्य परिमाणं सङ्ख्यायाः संज्ञेति सूत्रे इति भावः । द्वे षष्टी परिमाणमस्येति । सङ्ख्यादिरस्य विशेष्यः । प्रतिषेधादिति । आर्हादगोपुच्छेत्यनेन तस्य प्रत्ययप्रतिषेधत्वात्तत्र तदन्तविधिर्भवत्येव । तेन प्राग्वतेरिति ठञ्विधायके सङ्ख्यायाः संज्ञेति सूत्रे तदन्तविधिसत्त्वेन प्राग्वतेरित्यधिकारप्राप्तष्ठञ् भवतीत्यर्थः । पुनः प्रत्ययार्थंसमर्थेति । अस्येति प्रत्ययार्थः । तदपि समर्थविभक्तिः । अनुवर्त्तमानस्य लुक्सम्बद्धतया पुनरुपादानेन तद्विलक्षणत्वसूचनादनेन विहितस्य लुगभाव इत्यर्थः । कृते वेति । अनुवर्त्तमानसोऽस्येतिसहितपरिमाणमित्यनेन विहितस्य लुकि पुनस्तदस्य परिमाणमिति वचनसामर्थ्यात्स्वार्थे तज्जातीयप्रत्यये तस्य विधानसामर्थ्याद्द्विगुनिमित्तत्वाऽभावाद्वा लुगभाव इत्यर्थः । इदं वृत्तिकारमतेनोक्तम् । वस्तुतस्तु तदस्येति पुनरुपादानमात्रेणाऽऽर्हीयत्वापगमे तत्वेऽपि लुगभावे वा द्वे षष्टी जीवितपरिमाणस्येत्यर्थेऽनेन ठञि लुकमाशङ्क्य कालादित्यधिकारस्थेन तमधीष्ट इति सूत्रेण ठञा द्विषाष्टिकः साधितो भाष्ये । कालग्रहणेन यथाकथञ्चित् कालवाचिनो ग्रहणमिति चोक्तं, तद्विरुध्येत । त्वद्रीत्याऽनेनाऽपि ठञि लुगभावात् । तस्माद्द्वे षष्टी परिमाणमस्य सङ्घस्य स परिमाणमस्येति भाष्योदाहरणार्थः । तस्य द्विगुनिमित्तत्वाऽभावान्न लुक् । सङ्घे द्विषष्ट्यनतिरेकस्यापि सत्त्वात्तस्यापि सङ्ख्याशब्दत्वमित्यपरे ।

* तदस्यपरिमाणम्; संख्यायाः संज्ञा०; प्राग्वतेष्ठञ्; आर्हादगोपुच्छ० ५ । १ । ५७; ५८; १८; १९ † धर्मचरति ४ । ४ । ४१ १—'अधार्मिकः' इति बाहुल्येन पाठः ।

‡ ४ । ४ । ४९ वा० १

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ॥ २१ ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ।

पदाधिकारे किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनमिष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु+ ॥ २२ ॥

इष्टकचितं चिन्वीत, पक्वेष्टकचितं चिन्वीत । इषीकतूलेन, मालमुञ्जेषीकतूलेन । मालभारिणी कन्या, उत्पलमालभारिणी कन्या ।

अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम् ?

महदप्स्वसृनप्तॄणां दीर्घविधौ ॥ २३ ॥

महदप्स्वसृनप्तॄणां दीर्घविधौ × प्रयोजनम् । महान्, परममहान् । महत् । अप्—आपस्तिष्ठन्ति, स्वापस्तिष्ठन्ति । अप् ॥ स्वसृ—स्वसा स्वसारौ स्वसारः, परमस्वसा परमस्वसारौ परमस्वसारः । स्वसृ ॥ नप्तृ—नप्ता नप्तारौ नप्तारः, एवं परमनप्ता परमनप्तारौ परमनप्तारः ।

पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् ॥ २४ ॥

पद्भावः प्रयोजनम्* । द्विपदः पश्य । अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो

प्र०—पदाङ्गाधिकार इति । पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते, पदैकदेशलोपात् ।

उत्तरपदेन सामर्थ्याक्षिप्तं पूर्वपदमिष्टकादिभिर्विशेष्यते ।

महदप्स्वस्त्रिति । महदादिभिरङ्गं विशेष्यते । स्वाप इति । 'न पूजनादि'ति समासान्तनिषेधः । 'अपो भी'ति तत्वमपि स्वद्भिरिति भवति ।

द्विपद इति । पादः पदित्यत्र पाच्छब्देनाऽङ्गं विशेष्यते । पादस्य पदेति । ननु पद्भावे

उ०—भाष्ये–पदाङ्गेति । तदन्तविधेरपवादोऽयम् । अत एव तस्य चेति पुनरभिहितम् । तदन्तविधौ हि बहुच्पूर्वेऽपि स्यात्तच्च नेष्टमिति वार्त्तिकाशयः । पदशब्देनेति । अत एव भाष्ये उत्तरपदाधिकारे प्रयोजनदानम् ।

तदन्तविध्यपवादत्वादस्यापि विशेषण एव प्रवृत्तिरित्याशयेनाह—उत्तरपदेनेति । शब्दरूपं विशेष्यमादायेत्यन्ये ।

समासान्तनिषेध इति । ऋक्पूरब्िति प्राप्ते । अत एव द्व्यन्तरुपसर्गेतीत्त्वं न । तत्र ह्यप इति कृतसमासान्तानुकरणम् । व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अत्र चेदमेव भाष्यं मानमित्याहुः । तत्वमपीति । वार्तिकस्थेन दीर्घविधाविति विषयनिर्देशेनेदं विरुध्यते ।

भाष्ये—पद्युष्मदस्मदस्थ्यादीति समस्तं पृथक्पदम् । अनडुह इति त्वसमस्तम् । अन्यथा

\+ ६ । ३ । ६५ × सान्तमहतः संयोगस्य; अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृ० ६ । ४ । १०; । ११

* पादः पत् ६ । ४ । १३०

यदर्थो विधिः स्यात् ? नास्तीत्याह । एवं तर्हि अङ्गाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्य प्रयोजनमुक्तम्—'हिमकाषिहतिषु च, [६ । ३ । ५४] । यथा पत्काषिणौ पत्काषिणः, एवं परमपत्काषिणौ परमपत्काषिणः । यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदन्तविधिर्भवति 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' यथेह भवति—पादेनोपहतं पदोपहतम्, एवमत्रापि स्यात्—दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपादोपहतमिति । एवं तर्ह्यङ्गाधिकार एव प्रयोजनम् । ननु चोक्तम्—नास्ति केवलः पाच्छब्द इति । अयमस्ति पादयतेरप्रत्ययः पात्, [पदः] पदा पदे । पत् ।

युष्मद् अस्मद्† । यूयम् वयम्, अतियूयम् अतिवयम् ।

अस्थ्यादि‡ । अस्थ्ना दध्ना सक्थ्ना, परमास्थ्ना परमदध्ना परमसक्थ्ना ।

अनडुहो नुम्+ । अनड्वान् परमानड्वान् ।

द्युपथिमथिपुङ्गोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणम् ॥ २५ ॥

द्यु पथिमथिपुंगोसखि चतुरनडुत्त्रिग्रहणं प्रयोजनम् × । द्यौः, सुद्यौः । पन्थाः,

---

प्र०—तदन्तविधिरुक्तः, अयं तु पदभावविधिः । नैष दोषः । पादशब्देन पूर्वपदस्य विशेषणात्पद्भावे तदन्तविधिः । अनेनैव न्यायेन पदभावेऽपि तदन्तविधिप्रसङ्गः । यथाभूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दो निर्दिश्यते तथाभूतस्योत्तरत्राऽनुमानात् । **एवं तर्हीति** । एवं च परमपादेन कषतीति विवक्षायां परमपादकाषीति भवति, यदा तु परमः पत्काषीति विवक्षा तदा परमपत्काषीति भवति । **पादयतेरिति** । पदेर्ण्यन्तादित्यर्थः ।

परमपन्था इति कचित्पाठः स त्वयुक्तः, समासान्तविधानात् । 'न पूजना'दित्यत्र 'पूजायां

उ०—नुमोऽनडुच्छब्दमात्रान्वयित्वेनाऽसामर्थ्यात्समासो न स्यात् । पदादयोऽनडुहो नुम् च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः । समासे एव **पादस्य लोप** इत्यन्तलोपविधानात्सामर्थ्यादेव [पदित्यधिकारात्] तदन्तविधिर्भविष्यतीत्याशयेन काका पृच्छति—भाष्ये—**अस्ति चेति** । आचार्यदेशीय आह— **एवं तर्हीति** । संनिधेर्लिङ्गं बलीय इति भावः । **तदन्तविधिरिति** । तदपवाद उत्तरपदविधिरित्यर्थः । अर्थाधिकाराश्रयेण परिहरति—**नैषेति** । नन्वेवं पादशब्देन तदन्तविध्यभावे परमपत्काषिणाविति पूर्वोदाहृताऽसङ्गतिरत आह—**एवं चेति** । अर्थभेदेन तत्साध्विति भावः । पादशब्दादाख्यानणिचि णिनिमित्तकटिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पदादेशाऽप्राप्तेराह—**पदेरिति** । 'क्कौ लुप्त'मिति निषेधान्न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वमित्यर्थः । अत एव 'पादस्य पादहस्त्यादिभ्य'इति नाऽसूत्रि । तथासति तस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात्पद्भावः स्यान्नाऽस्येति तात्पर्यम् ।

इह—द्यु पथीति प्रयोजनवार्तिके । **इत्यत एवेति** । **पद्युम्मदिति** वार्तिकस्थादित्यर्थः । आदित्य·

१—क्वचिन्न । † युस्मदस्मदोरनादेशे; यूयवयौ जसि ७ । २ । ८६; ६३

‡ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ७ । १ । ७५ + सावनडुहः ७ । १ । ८२

× दिव औत्; पथिमथि०; पुंसोऽसुङ्; गोतोणित्; सख्युरसम्बुद्धौ; चतुरनडुहोरामुदात्तः; त्रेस्त्रयः ७ । १ । ८४; ८५; ८६; ६०; ६२; ६८; ५३

सुपन्थाः । मन्थाः, सुमन्थाः । पुमान्, परमपुमान् । गौः, सुगौः । सखा सखायौ सखायः, सुसखा सुसखायौ सुसखायः, परमसखा परमसखायौ परमसखायः । चत्वारः , परमचत्वारः । अनड्वाहः, परमानड्वाहः । त्रयाणाम् परमत्रयाणाम् ।

त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च ॥ २६ ॥

त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम् । सः, अतिसः† । भस्त्रका भस्त्रिका, निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका, बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका‡ । स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम्+ । स्त्रियौ स्त्रियः, राजस्त्रियौ राजस्त्रियः ।

वर्णग्रहणं च सर्वत्र ॥ २७ ॥

वर्णग्रहणं च सर्वत्र प्रयोजनम् । क्व सर्वत्र ? अङ्गाधिकारे चाऽन्यत्र च । अन्यत्रोदाहृतम् । अङ्गाधिकारे–'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि च' [७ । ३ । १०१; १०२] इहैव स्यात्—आभ्याम्, घटाभ्यामित्यत्र न स्यात् ।

प्र०—स्वतिग्रहण'मिति वचनान्नास्ति निषेधः । तस्मात्सुपन्था इति पाठः । 'परमगौ'रित्यपपाठः, 'गोरतद्धितलुकी'ति टज्विधानात् । तस्मात्सुगौरिति पाठः । 'परमसखाया'विति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे तु टचा भाव्यम् । अनडुच्छब्दस्येह प्रपञ्चार्थः पाठः । 'अनडुहो नु'मित्यत एव वचनादादित्यधिकारादमामोः कृतयोर्नुम्विधानान्नुम्विधौ तदन्तविधिना अमामोरपि तदन्तविधेराक्षेपात् । अन्ये त्वाहुः—असतीह पुनर्ग्रहणे यत्रैव नुम् क्रियते तत्रैवाऽमामौ तदन्तस्य स्याताम् । परमानड्वाह इत्यत्र त्वाम्न स्यादिति पुनः पाठः कर्तव्यः । पूर्वत्राऽपि पाठो नुमर्थः कर्तव्यः । अन्यथा अमामोरेव तदन्तविधिः स्यान्न तु नुम्विधौ ।

अतिस इति । शोभनः स इत्यर्थः । उपसर्जने तु तच्छब्दार्थेऽतितदिति भवति । बहुभस्त्रिकेति । नञ्पूर्वाणामपीति न वक्तव्यं भवति ।

वर्णग्रहणं चेति । यद्येवमुगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहणम् । उच्यते—प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधाशङ्कानिवारणार्थम् ।

उ०—धिकारादिति । आच्छीत्यतः । अन्यथा नुम् बाधकः स्यात्, अम्च नुमो बाधकः स्यादिति भावः । अन्यथाऽमामोरेवेति । च्वतुः साहचर्यादिति भावः ।

अन्यत्रचेति । भाष्यादङ्गाधिकारादन्यत्र प्रत्ययविधानेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तविधिरिति मत्वा नोदयति—यद्येवमिति । अन्यत्रेत्यनेन भाष्येणोकोज्झलित्यादौ निषेधाऽभावात्तदन्तविधिरनुज्ञायते । एवं च प्रत्ययविधौ वर्णग्रहणे स प्रतिषेध एव स्यादतस्तत्र वर्णग्रहणमिति परिहरति—उच्यत इति ।

† त्यदादीनामः ७ । २ । १०२　　‡ भस्त्रैषाजा० ७ । ३ । ४७

+ स्त्रियाः ६ । ४ । ७९

प्रत्ययग्रहणं चाऽपञ्चम्याः ॥ २८ ॥

प्रत्ययग्रहणं चाऽपञ्चम्याः प्रयोजनम् । यञिञोः फग्भवति × । गार्ग्यायणः वात्स्यायनः, परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः । अपञ्चम्या इति किमर्थम् ?

प्र०—प्रत्ययग्रहणं चाऽपञ्चम्या इति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित'इति सिद्धे तदन्तविधावपञ्चम्या इति प्रतिषेधार्थं वचनम् । यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्मा भूत्, यथा—**रदाभ्या**मित्यत्र । तत्र हि तदन्तविधौ रेफदकाराभ्यामुत्तरो यो निष्ठान्तस्तस्य यस्तकारस्तस्य नत्वं स्यात् । न च 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ती'ति निषेधावतारः । यत्र हि संज्ञाविधानं तत्रायं निषेधः । इह तु निष्ठानुवादेन नत्वविधिः । संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनिषेधस्य किं फलम् ? उच्यते—यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य संज्ञा स्यात्प्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति प्रत्ययान्तान्तं गृह्येत, तस्मात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिनिषेधो 'रदाभ्या'मित्यत्र च । 'अपञ्चम्या'इत्यस्य नायमर्थः—यत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययो विधीयते तत्र तदन्तविधिर्न भवतीति । एवं हि व्याख्यायमाने 'ञितश्च तत्प्रत्यया'दित्यत्र तत्प्रत्ययादेवाञि विधीयमाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां वृद्धिस्वरौ स्यातां न तु तदन्तस्येतीति । **परमगार्ग्यायण इति ।** तत्र गार्ग्यायण इत्येवोदाहरणम् । गार्ग्यशब्दाद्यञन्तात्फग्विधानात् । न

उ०—सिद्धे तदन्तविधाविति । उक्तवचनेन वाचनिक इत्यर्थः । यत्तु प्रत्ययाक्षिप्तप्रकृतिप्रत्ययावयवकसमुदायस्य विशेषणादेतत्सूत्रसिद्ध एव स इति । **तन्न** । तादृशार्थस्य नियताक्षेपे, आक्षिप्तस्य वा शाब्देऽन्वये मानाऽभावात् । किं च 'वनो रच्'इत्यादौ समासप्रत्ययविधावित्यनेनाऽस्यापि निषेधापत्तिर्मम तु **सौत्रस्यैव स निषेध** इति न दोषः । पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययो यत्र कार्यान्तरविधानायानूद्यते तद्भिन्नस्थले प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधेः प्रयोजनमिति वार्तिकार्थस्तदाह—**यत्रेत्यादि । परिगृह्यते**—अनूद्यते । **नत्वं स्यादिति ।** दृषत्तीर्णेत्यादौ धातोस्तकारस्य तत्पूर्वपदस्य च तरस्यादित्यर्थः । **न च संज्ञाविधाविति ।** संज्ञया विधावित्यर्थ इत्यभिमानः । **यत्रहीति ।** संज्ञाया विधौ स निषेधो नतु संज्ञया विधौ । **तर्हीति ।** प्रदेशेषु तदन्तग्रहणं यदि तर्हीत्यर्थः । **पुनस्तदन्तेति ।** घादिभिरुत्तरपदस्य विशेषणादिति भावः । **तस्मादिति ।** 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे' इति 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या' इति वचनाभ्यामिति भावः । **नायमर्थ इति ।** प्रत्यासत्त्या चास्यार्थस्य प्रसक्तिः । **पञ्चम्यन्तादिति ।** पञ्चम्यन्तनिर्दिष्टप्रत्ययादित्यर्थः । **समासप्रत्ययविधाविति** तु सौत्रस्य निषेध इति न तेनाऽस्य गतार्थतेति भावः । **तत्प्रत्ययादेव**—विकारावयवविहितप्रत्ययादेव । एवञ्चौष्ट्रविकारादौष्ट्रकादञि वुञ एव वृद्धिस्वरौ स्याताामित्यर्थः । भाष्ये—**यञिञोः फगिति ।** यद्यपि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधस्तत्र प्राप्नोति तथापि न तद्व्यधिकरणं विशेषणम्, किन्तु यञिञोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठीसत्त्वात् तस्य समानाधिकरणं विशेष्यमिति अपञ्चम्या इत्यस्याऽविषयोऽयमिति भावः । **तस्मादिति ।** 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित' इति नियमोऽत्रापि तदन्तविधावपेक्ष्य एव । एतत्सिद्ध एव च तदन्तविधिस्तत्रानूद्यते उक्तनियमबोधनाय । अन्यथा परमगार्ग्यशब्दात् फकि 'पारमगार्ग्यायण' इति स्यादिति न्यायव्युत्पादनार्थ मित्यर्थः । नन्वेतद्रीत्या परमश्चासौ गार्ग्यायण इति भाष्योदाहरणार्थः ।

× यञिञोश्च ४ । १ । १०१

हृषत्तीर्णा परिषत्तीर्णा × ।

अलैवानर्थकेन* ॥

अलैवानर्थकेन, नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? हन्ग्रहणे† प्लीहन्ग्रहणं मा भूत् । उदग्रहणे‡ गर्मुद्ग्रहणम्¹ । स्त्रीग्रहणे+शस्त्रीग्रहणम् ।

प्र०—त्वत्र परमगार्ग्यशब्दात्प्रत्ययः, तस्य यञन्तत्वाऽभावात् । तस्माच्च फकि विधीयमाने 'पारमगार्ग्यायण' इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्मादेतन्न्यायव्युत्पादनार्थं परमगार्ग्यायण इत्युपन्यस्तम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावो लेखग्रहणेन ज्ञापितः । तत्र 'रदाभ्या'मित्यत्र निष्ठायाः प्राधान्येनाऽश्रवणात्तदन्तविध्यभावः । 'स्यतासी लृलुटो'रित्यत्र धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधाल्लृलुटोर्वा प्राधान्येनाऽऽश्रयणात्तदन्तविध्यभावः ।

अलैवानर्थकेनेति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति वर्णनिर्देशेषु नाश्रीयत इति स्थितम् । वर्णरूपतया यस्य शब्दस्याश्रयणं नार्थवत्तारूपमाश्रीयते तत्र वर्णग्रहणं च सर्वत्रेत्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्वर्णसमुदायग्रहणेऽप्यनर्थकस्य ग्रहणं प्राप्तमनेन नियमेन निवार्यते । अलैवेति चैकत्वसंख्या गुणत्वाद्विवक्ष्यते नियमविधानसामर्थ्याद्वा । **हन्ग्रहण इति** । तेन प्लीहानाविति दीर्घो

उ०—नहीदृशेऽर्थे परमगार्ग्यशब्दस्य प्रकृतित्वसम्भावनाऽपीति कथमेतन्न्यायप्रदर्शनमनेन भाष्येणेति चेन्न । परमगार्ग्यैकदेशगार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययः, परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेऽपि उक्तन्यायादित्यदोषात् । विशिष्टैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्य सत्त्वमस्त्येव । निष्कृष्यैकार्थीभाव एव वृत्तौ निमित्तमित्यत्र न मानम् । अत एवाऽनुपसर्जनादिति सूत्रे कुम्भकारीशब्दैकदेशात्कारीशब्दादप्युत्पत्तिः शङ्किता भाष्ये । अस्य कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । **एतन्न्यायेत्यस्यापि** 'यस्माद्विहित' इत्यादिन्यायेन समस्तैकदेशात्प्रत्यय इत्येतन्न्यायेत्यर्थः । न चैवं 'सुपि च' 'रोः सुपी'त्यादौ सुबन्ते इत्यर्थापत्तिः, नहि तत्र पञ्चम्यन्तात्परत्वेन प्रत्ययो विशेष्यत इति वाच्यम् । **तस्मिन्निति** परिभाषया सुपि परे इत्यर्थे नियमेन कस्मादित्यवधिसाकाङ्क्षत्वेनोपस्थिताङ्गादेरेवावधित्वेनान्वयेन पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वेन निषेधप्रवृत्ते रित्याहुः । ननु **येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽयं** निषेधो वाचनिकतदन्तविधेरेवेति **घरूपेत्यादौ** उत्तरपदस्य विशेष्यतया प्राप्ततदन्तविधिःस्यादेवेत्यत आह-**उत्तरपदेति** । अन्यथा 'हृदयस्य हृल्लेखयद'णित्यत्राऽण्ग्रहणेनैव सिद्धे लेखग्रहणं व्यर्थं स्यात् । लेख इत्यणन्तमेव तत्र गृह्यते । घञन्तस्य त्वनभिधानात्तत्राऽग्रहणमेवेति भावः । अयमपि निषेधो विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमूचक एवेत्याह—**तत्रेति** । **प्राधान्येनेति** । शब्दरूपापेक्षयेत्यर्थः । **धातोरिति** । इदं स्यतासिविशेषणमिति चिन्त्यमिदम् । 'सुपि चे'त्यादावस्मदुक्तरीत्यैवाऽत्रापि समाधानं बोध्यम् ।

नन्वलाऽनर्थकेनेत्ययुक्तम्, अर्थवत्परिभाषाविरोधादत आह-**अर्थवदिति** । **स्थितमिति** । 'स्वं रूपमित्यत्रे'ति शेषः । कुतो हेतोरित्यत आह—**वर्णरूपतया तस्येति** । 'वर्णरूपतया यस्ये'ति पाठे 'नार्थवत्तारूप'मित्यतः प्राक् 'तस्य ही'ति शेषो बोध्यः । **अर्थवत्तेति** । तत्त्वसमानाधिकरणं रूपमित्यर्थः । 'वर्णसमुदायग्रहण प्राप्त'मिति पाठे'ऽनर्थके'त्यादिः । 'तदपि प्राप्त'मिति शेषः । **गुणत्वादिति** । तदन्तविधिनियमशेष-

× रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ८ । २ । ४२   * क्वचिन्नास्ति ।

† इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ६ । ४ । १२   ‡ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ८ । ४ । ६१

\+ स्त्रियाः ६ । ४ । ७९   १ गर्मुत्—'तृणधान्यविशेषः' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

संङ्ग्रहणे ×पायसङ्करोतीति मा भूत् ।

किमर्थमिदमुच्यते, न 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चे' त्येव सिद्धम् ? न चेदं तत्रापि तदुत्तरपदम् । तत्र वक्तव्यं भवति ।

प्र०—भवति । उद्ग्रहण इति । उदः स्थास्तम्भोरित्यत्र । तेन गर्मुत्स्थास्यतीति पूर्वसवर्णाऽभावः । शस्त्रीग्रहणमिति । तेन शस्त्र्याविति 'स्त्रियाः' इतीयङ् न भवति । पायसङ्करोतीति । तेन पायसंकरोतीति 'संपर्युपेभ्य' इति सुण्न भवति । तत्र हन्ग्रहणे स्त्रीग्रहणे चाऽङ्गस्य विशेष्यत्वात्स्यात्तदन्तविधिः । उदः स्थेत्यत्र तोरित्यधिकारात्तवर्गान्तस्योच्छब्देन विशेषणात् स्यात्तदन्तविधिः । प्रतिषेधविज्ञाने तु न भवति, उद एव तवर्गेण विशेष्यत्वात्तोरित्यस्य वा निवृत्तत्वात् । सङ्ग्रहणे पदप्रकरणात्तदन्तविधिः स्यादिति निवार्यते । पदेन समादयो विशेष्यन्ते इति तदन्तविध्यभावः । पायसं करोतीति करोतेर्भूषणार्थवृत्तिता संभवतीति सुट् स्यात् ।

किमर्थमिति । 'अलैवानर्थकेने' त्येतदाक्षिप्यते । अस्य हि नियमस्य प्लीहानावित्यादिप्रयोजनम् । तच्चान्यथा सिध्यति । अङ्गाधिकारे हन्ग्रहणं स्त्रीग्रहणं चाऽस्ति । 'एङः पदान्तादती'ति पदाधिकारे संग्रहणम्, वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुवर्तनादुदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः पदाधिकारे विधीयते । 'पदाङ्गाधिकारे' इत्यत्र च केवल पदाधिकारोऽपि ग्रहीष्यते' उत्तरपदाधिकारोऽपि । ततश्च प्लीहानावित्यादिषु दोषो न भविष्यति । न हि प्लीहानावित्यत्र हनित्यङ्गं, नापि तदुत्तरपदमिति प्रश्नः । तत्र वक्तव्यमिति । 'पदाङ्गाधिकार' इत्येतदित्यर्थः । 'अलैवानर्थकेने'ति वचनेनाऽर्थवता तदन्तविधिसद्भावादिति भावः ।

उ०—त्वादित्यर्थः । वर्णसमुदायेन चेत्तदन्तविधिस्तर्ह्यर्थवतैवेति फलितम् । अन्येत्वङ्गाधिकारे तदन्तविधेरतिप्रसङ्गस्य निवारणायेदम् । वर्णग्रहणं चेत्यन्वाख्यानवार्तिके ज्ञापकसिद्धजातिग्रहणे न मानम् । एवमलैवेत्यत्रापि । 'एकत्वसङ्ख्या गुणत्वा' दित्यपिचिन्त्यम् । जातिपरत्वे तद्गत संख्यायाएव तदुत्तरविभक्तिग्राह्यत्वेन तद्विवक्षयाऽपि दोषाऽनुद्धारादित्याहुः । दीर्घो भवतीति । इन्हन्निति नियमेनाऽनिवर्त्तितत्वादिति भावः । अर्थवत्परिभाषासिद्धार्थानुवादोऽयम् । संपर्युपेभ्य इति वृत्तिपाठमनुसृत्येदम् । तस्योच्छब्देनेति । 'वा पदान्तस्ये'त्यतः पदग्रहणमनुवर्त्य तस्योता विशेषणादुदन्तस्य पदस्येत्यर्थ उचितः । नन्वव्यभिचारात्तवर्गेणोदो विशेषणं व्यर्थमत आह—वानिवृत्तत्वादिति । पदग्रहणमपि फलाऽभावान्निवृत्तम् । विशेषणं चेत्यपि बोध्यम् । पदप्रकरणात्—'एङः पदान्तादतीत्यतः । नन्वत्र करोतिर्न भूषणार्थोऽत आह—भूषणेति । 'पायसं भूषयती'त्यर्थसंभवादिति भावः ।

केवलपदाधिकारोऽपीति । अन्यथाऽसन्देहायोत्तरपदेत्येव वदेदिति भावः । भाष्ये—नापीति । समासचरमावयवे तस्य रूढत्वादिति भावः । नन्वेवं तदन्तविध्यभावे वृत्रहणावित्याद्यसिद्धिः । तदन्तविधौ तु प्लीहानावित्यत्र दोषोऽत आह—अलैवेति ।

१—'संग्रहणे पायसं ग्रहणम्' इति पाठान्तरम् । अयमेव पाठो युक्ततरः प्रतीयते पूर्वभाष्यानुरोधात् ।

× संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ६ । १ । १३७ २—पायसङ्ग्रहणमिति पा० ।

किं पुनरत्र ज्यायः ? तदन्तविधिरेव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति—परमातिमहान् । एतद्धि नैव तन्नापि तदुत्तरपदम् ।

[1]अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवताचानर्थकेन ॥

अनिनस्मन्ग्रहणानि चार्थता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । अन्—राज्ञेत्यर्थवता, साम्नेत्यनर्थकेन* । अन् ॥ इन्—दण्डीत्यर्थवता, वाग्मीत्यनर्थकेन[2]† । इन् ॥ अस्—सुपया इत्यर्थवता, सुस्रोता इत्यनर्थकेन‡ । अस् ॥ मन्—सुशर्मा इत्यर्थवता, सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन+ । मन् ॥

यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ २९ ॥

अल्ग्रहणेषु यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' [६ । ४ । ७७] इती हैव स्यात्—श्रियौ भ्रुवौ । श्रियः भ्रुव इत्यत्र न स्यात् ॥ ७२ ॥

प्र०—**तदन्तविधिरेवेति** । प्राथमकल्पिकः सूत्रेणैव तदन्तविधिः । स एव त्वलैवानर्थकेनेति नियम्यते । **परमातिमहानिति** । परमश्चासावतिमहानिति समासः । तत्र परमादिर्महच्छब्दो न भवति, नापि महच्छब्दोत्तरपदः अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति 'सान्तमहत' इति दीर्घत्वं न स्यात् । अनेनैव न्यायेनोगिल्लक्षणो नुमागमोऽपि न स्यात् । तदन्तविधिना तु भवति ।

सुस्रोता इति । 'अनागमकानां सागमका आदेशा'इत्याश्रयणादत्राऽस आनर्थक्यम् । अर्थवतो ह्यागम इति न्यायाश्रयणे त्वर्थवानेवाऽस्शब्दः ।

यस्मिन्विधिरिति । तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिः । अत एव विशेषणेन भवति न्यायेन ॥ ७२ ॥

उ०—ननु वार्तिकोक्तोऽपि फलतस्तदन्तविधेरेवेत्यत आह—**प्राथमेति** । सौत्रतदन्तविधिरेव ज्यायान्न तु वार्तिकोक्तोत्तरपदस्येत्यंश इति नियम आवश्यक इति भावः । **परमादिरिति** । परमादिः समास उद्देश्यः, महच्छब्दो न भवतीति विधेयं बोध्यम् ।

भाष्ये—**अन्निति** । 'अल्लोपोऽनः', 'इन्हन्पूषेति' 'अत्वसन्तस्य', 'मन' इत्यादिषु वर्तमानानीत्यर्थः । **अर्थवानेवासिति** । इदं चिन्त्यम् । कृते आगमे तद्विशिष्टस्यैवाऽर्थवत्ताया न्याय्यत्वादन्यत्र भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च ।

नान्येति । अत एवेको यणचीत्यादौ न दोषः । 'यस्मिन्विधि'रिति वाचनिकमेव । **यस्मिन्निति** सप्तम्यन्तोपलक्षणम् । सप्तम्यन्तं यत्र विशेषणं तत्रेति यावत् ॥ ७२ ॥

१—केषांचिन्मते नेदं वार्तिकम्; भाष्यमेव । केचित्तु 'अनिनस्मन्ग्रहणानि च' इति भाष्यवार्तिकं पठन्ति । * अल्लोपोऽनः ६ । ४ । १३४ २—'वाग्ग्मी' इति द्विगकारपाठः क्वचित् । † इन्हन्पूषा०; सौ च ६ । ४ । १२; १३ ‡ अत्वसन्तस्य चाधातोः ६ । ४ । १४ + मनः ४ । १ । ११

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १ । १ । ७३ ।

वृद्धिग्रहणं किमर्थम् ? 'यस्याऽचामादिस्तद्वृद्ध'मितीयत्युच्यमाने 'दात्ताः' 'राक्षिताः' अत्रापि प्रसज्येत । वृद्धिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

अथ 'यस्य'ग्रहणं किमर्थम् ? यस्येति व्यपदेशाय ।

अथाऽज्ग्रहणं किमर्थम् ? 'वृद्धिर्यस्यादिस्तद्वृद्ध'मितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्—ऐतिकायनीयाः औपगवीयाः । इह न स्यात्—गार्गीयाः वात्सीया इति । अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

प्र०—वृद्धिर्यस्या । **वृद्धिग्रहणमिति** । असति वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न भवतीति चेत् । यस्याचामादिर्भिन्नजातीयो हल्तद्वृद्धमित्यजादि व्यावर्तितं स्यात् । **दात्ता इति** । असति वृद्धिग्रहणे निर्धारणहेतोर्धर्मस्यानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो विज्ञायेत । 'दत्त'शब्दो 'रक्षित' शब्दश्चात्र क्रियाशब्दो द्रष्टव्यः । नामधेयस्य तु पक्षे भवत्येव वृद्धसंज्ञा । 'प्रस्थेऽवृद्ध'मित्यत्र यदा नामधेयत्वाद्वृद्धाः पक्षे कर्क्यादयस्तदर्थं प्रतिषेधः स्यात् ।

यस्येति व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति शेषः । अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यवमृश्येत । तदित्यस्यानुपादाने च वृद्धेरेव वृद्धसंज्ञाप्रसङ्गः ।

गार्गीया इति । नहि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धिरादिः, किं तर्हि हल् । 'मालादीनां चे'त्येतत्तु नामधेयार्थं स्यात् ।

उ०—वृद्धिर्यस्या । ननु वृद्धिग्रहणाऽभावे सर्वत्र वृद्धसंज्ञायां विशेषणान्तराणां वैयर्थ्यमेव स्यादिति तन्मात्राक्षेपोऽनुपपन्न इति शङ्कते—**असतीति** । सङ्कोचे प्रमाणाऽभावादच्छब्देन सर्वेष्वक्षु गृहीतेषु तदादिः समीपो हलेव भवतीति परिहरति—**यस्येति** । नन्वचामिति निधारणे षष्ठी । निर्धारणं च तुल्यजातीयस्येति यस्यादिरचां मध्ये कश्चिदिति विज्ञायमाने दत्तादौ नाऽतिप्रसक्तिरत आह—**असतीति** । **समीपार्थ इति** । पूर्वसमीपार्थ इत्यर्थः । एवं च तन्निरूपितसंबन्धे षष्ठी, न तु निर्धारण इति भावः । यस्याचामादिर्हलित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् । **नामधेयस्य त्विति** । 'वा नामधेयस्ये'ति वचनादिति भावः । भाष्ये—**अत्रापीति** । अण्प्रकृतावित्यर्थः । नन्वेवं हलादेः सर्वस्य वृद्धत्वे **प्रस्थेऽवृद्धमिति** सूत्रे कर्क्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकोऽत आह—**प्रस्थ इति** ।

तदित्यस्यानुपादान इति । तदित्यस्याप्यनुपादाने इत्यर्थः । **वृद्धेरेवेति** । तथा च प्रदेशेषु त्यदादिविषये मुख्यो वृद्धशब्दोऽन्यत्र वृद्धघटिते लाक्षणिक इति वैरूप्यप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु **मालादीनामिति** लिङ्गादादिसहचरिता यस्य वृद्धिस्तस्यापि संज्ञा स्यादत आह—**मालादीति** ।

अथाऽऽदिग्रहणं किमर्थम् ? 'वृद्धिर्यस्याचां तद्वृद्ध' मितीयत्युच्यमाने सभासंनयने भवः साभासंनयनः—इत्यत्रापि[1] प्रसज्येत ? आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादित्वम् ॥ १ ॥

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते । नह्यचां संनिवेशोऽस्ति ।

ननु चैवं विज्ञायते—अजेवादिरजादेरिति । नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत—

प्र०—**सभासंनयन इति** । सति चेहादिग्रहणे आद्यन्तवत्सूत्र एकग्रहणस्य सभासंनयनशब्दः प्रत्युदाहरणम् । असति त्विहाऽऽदिशब्दे दरिद्रातेरिवर्णान्तिलक्षणस्याऽचोऽभाव एकग्रहणस्य प्रयोजनम् । 'अचा'मिति तु बहुत्वं संख्याविवक्षार्थं स्यात् ।

नह्यचामिति । सर्वस्य प्रातिपदिकस्याज्झल्समुदायरूपत्वात् । अचामित्यनेन च केवलानामचां समुदायः संनिवेशरूपो निर्दिष्टः । पौर्वापर्येणावस्थानं संनिवेशः । स च केवलानामचां नास्ति ।

ननु चैवमिति । अच्संनिवेशस्याऽसंभवादचां मध्येऽजपेक्षया यस्य वृद्धिरादिरिति विज्ञास्यत इत्यर्थः । **नैवं शक्यमिति** । वृद्धिविशेषणार्था निर्धारणे षष्ठी स्यात् । अचां मध्ये

उ०—भाष्ये—**अथादीति** । अचामिति षष्ठ्युपादानसामर्थ्यादादिशब्दोऽध्याहरिष्यत इति प्रश्नः । यस्यावयविनोऽवयवानामचां मध्ये वृद्धिरप्यवयव इत्यध्याहारं विनैवार्थसंभवेऽध्याहारे मानाऽभाव इत्युत्तराशयः । तत्र प्रसङ्गादादिग्रहणसत्त्वाऽसत्त्वयोराद्यन्तवत्सूत्रस्थकग्रहणप्रयोजनं दर्शयति—**सतिचेति** । असत्येकग्रहणे पूर्वसहितेऽपि भाशब्दाकारे आदिवत्त्वात्सभासंनयनस्यापि वृद्धत्वं स्यादिति भावः । **अच इति** । एरच इत्यर्थः । तत्र हि धातोरित्यधिकार इति भावः । घञचोः स्वरे विशेषः । नन्वेवं यस्य वृद्धिरवयव इत्येव सिद्धेऽचामिति व्यर्थमत आह—**अचामितीति** । तथा च राट्शब्दादेर्वृद्धत्वं नेति भावः । कृते त्वादिग्रहणे यत्र वृद्धेरादित्वमेवाऽजपेक्षया नत्वनादित्वं, तस्यैव तेन ग्रहणान्न सभासंनयने दोषः । अचामिति बहुत्वमविवक्षितं, तेन मालीयादिसिद्धिः ।

ननु यत्र हलघटिता अच एव संनिविष्टास्तत्राऽस्य प्रवृत्तिरुचिता न तु हलन्तरितेष्वत्तु इति मन्यमानः शङ्कते भाष्ये—**वृद्धसंज्ञायामिति** । नन्वस्त्येव मातृकापाठे सन्निवेशोऽत आह—**सर्वस्येति** । वृद्धत्वप्रयुक्तकार्यभाज इत्यर्थः । वृद्धत्वनिबन्धनकार्यस्य प्रातिपदिके सत्त्वादिति भावः । **अचामित्यनेन केवलानामिति** । सर्वपदानां सावधारणत्वेन प्रथमतस्तथैव प्रतीतरिति भावः । अज्मात्रसंबन्धिनो यस्य समुदायस्यादिर्वृद्धिरित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् ।

ननु प्रथमान्ताऽच्पदाऽभावादजेवादिरित्ययुक्तमत आह—**अजिति** । निर्धारणषष्ठ्याश्रयणान्निर्धारणस्य समानजातीयविषयत्वाच्च तल्लाभ इति भावः । अज्झल्समुदायेऽप्यजपेक्ष एवादिर्गृह्यते इति भाष्याक्षरार्थः । **वृद्धिविशेषणार्थेति** । तस्याः प्रधानत्वादचामिति तस्या एव विशेषणं स्यादित्यर्थः । यदीया-

१ अपिः क्वचिन्न ।

औपगवीयाः । इह न स्यात्—गार्गीया इति ।

एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते ।

एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

इहापि प्रसज्येत—सभासन्नयने भवः साभासन्नयन इति ।

सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अजाकृतिर्निर्दिश्यते ।

प्र०—अज्रूपा या वृद्धिरित्याकारस्य निवृत्तिप्रसङ्गः । आकारो ह्यनजेव सन् केवलमच्कार्याणि ग्रहणकशास्त्रेण लभते । ततश्चाश्वलायन इत्यत्र न स्यात् । गार्ग्य इत्यत्र चाकारस्यानच्त्वात्समुदायाऽनादित्वाच्च न स्यात् ।

एकान्तादित्वे चेति । एकान्ता अवयवा अचः प्रातिपदिकस्य, तेषामचाम् आदिर्वृद्धिर्यस्य तद्वृद्धमित्यर्थः । सर्वप्रसङ्ग इति । नह्यत्र विशेष उपादीयते-सर्वेषामचामादिर्वृद्धिरिति । ततश्च मध्येऽपि वर्तमान आकारोऽन्याजपेक्षया सर्वेषामचामादिरिति सभासन्नयने संज्ञाप्रसङ्गः । आदिग्रहणं त्वन्त्यनिवृत्यर्थं स्यात्–खट्वेति ।

सिद्धमिति । उभयरूपत्वेऽपि प्रातिपदिकस्याजाकृतिरचामिति वचनादाश्रीयते । विद्यमानाऽपि हलाकृतिर्न विवक्ष्यते । तेनायमर्थः–यस्य शब्दस्य सकलाऽजपेक्षया वृद्धिरादिस्तद्वृद्धमिति । यथा पङ्क्तौ 'ब्राह्मणानामादिमानये'त्युक्ते सतोऽपि शूद्रादीननादृत्य ब्राह्मणजातीयापेक्षया यो ब्राह्मण आदिः स आनीयते ।

दिर्वृद्धिरज्मध्यवर्तिनीत्यर्थः । निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्योः सजातीयत्वाच्चवृद्धेरच्त्वलाभः । तत्र वृद्धेरच्त्वाऽव्यभिचाराद्विशेषणसामर्थ्येन आक्षरसमाम्नायिकाज्रूपलक्षणवृद्धिपरिग्रह इति भावः । **आकारस्य निवृत्तिप्रसङ्ग इति** । वृद्धसंज्ञानिमित्तत्वनिवृत्तिराकारस्य स्यादित्यर्थः । तत्राऽसाधारणं प्रत्युदाहरणमाह—**ततश्चेति** । भाष्योक्तस्य साधारणत्वं ध्वनयन्नाह—**समुदायेति** । यस्येत्याद्यपेक्षया षष्ठीति भावः ।

एवं यस्येत्याद्युपजनितव्यतिरेके षष्ठीमङ्गीकृत्याऽचामिति निर्धारणषष्ठ्यां दोषोऽभिहितः, अजुपजनितव्यतिरेके यस्येति षष्ठ्यामपि तं वक्तुं भाष्ये—**एकान्तादित्वमित्युक्तम्** । तद्व्याचष्टे—**एकान्ता इति** । यस्य प्रातिपदिकस्येति संबन्धः । एवं च यत्प्रातिपदिकावयवभूताऽचामादिर्वृद्धिस्तत्प्रातिपदिकं वृद्धमिति सूत्रार्थः । नन्वादिशब्दोपादानादेव सर्वेषामचामिति लप्स्यतेऽत आह—**आदिग्रहणमिति** ।

उभयरूपत्वेऽपीति । अज्झल्रूपत्वेऽपीत्यर्थः । **यस्येति** नाचां विशेषणम्, तेषामन्यविशेषणत्वात् । नाप्यादेः, व्यवहितत्वात् । किंतु वृद्धेः । अचामिति चादेर्विशेषणं, संनिधानात् । न वृद्धेः, व्यवहितत्वात् । एवं च यस्य वृद्धिरचामादिरित्युक्ते लब्धस्याऽजपेक्षादित्वस्योपपत्तये मध्ये वर्तमानापि हलाकृतिर्न विवक्ष्यत इति भावः । **सकलाजिति** । सङ्कोचे मानाऽभावादिति भावः । **सतोऽपीति** । आदौ मध्ये वेति शेषः ।

एवमपि व्यञ्जनैर्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ।

व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं यथान्यत्र ॥ ४ ॥

व्यञ्जनस्याऽविद्यमानवद्भावो वक्तव्यः । यथाऽन्यत्रापि व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो भवति । क्वान्यत्र ? स्वरे ।

वा नामधेयस्य ॥ ५ ॥

वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयाः†, दैवदत्ताः । यज्ञदत्तीयाः, याज्ञदत्ताः ।

गोत्रोत्तरपदस्य च ॥ ६ ॥

गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । कम्बलचारायणीयाः, ओदनपाणिनीयाः, घृतरौढीयाः ।

प्र०—**व्यञ्जनस्येति** । **अचामिति** । वचनाद्विद्यमानान्यपि व्यञ्जनानि न विवक्षितानीत्यर्थः । **यथाऽन्यत्रेति** । यथा स्वरविधावयोग्यत्वाद्व्यञ्जनमविद्यमानवदेवमिहाप्यचामिति वचनादित्यर्थः । 'ह्रस्वनुड्भ्या'मिति स्वरविधौ नुड्ग्रहणाल्लिङ्गाद्व्यञ्जनं व्यवधायकमेवेत्युदश्वित्वानिति मतुप उदात्तत्वं न प्रवर्तते ।

वा नामधेयस्येति । पौरुषेयं नाम गृह्यते ।

कम्बलचारायणीया इति । कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः । **ओदनपाणिनीया इति** । पणिनोऽपत्यमित्यण् । 'गाथिविदथी'ति प्रकृतिभावाट्टिलोपाऽभाव । पाणिनस्यपत्यं युवेतीञ्, तस्य च्छात्रा इति विवक्षिते यूनि लुगितीञो लुक्, तेन इञश्चेत्यण्न भवतीति च्छो भवति ।

उ०—**अचामितीति** । केवलाऽच्संनिवेशाऽसंभवादिति भावः । **स्वरविधाविति** । स्वरे विधेय इत्यर्थः । **अयोग्यत्वादिति** । स्वराणामज्धर्मत्वादिति भावः । अत एव 'यतोऽनाव' इति 'अनाव' इति प्रतिषेधः सार्थकः । **नुड्ग्रहणादिति** हल्स्वरप्राप्तिविषयकमेवाऽनाव इति ज्ञापकमिति भावः । अन्यथा नुटोऽविद्यमानवत्त्वादक्षण्वानित्यादौ ह्रस्वादित्येव मतुप उदात्तत्वं सिद्धिमिति तद्वैयर्थ्यं स्यादिति तात्पर्यम् ।

पौरुषेयमिति । आधुनिकमित्यर्थः । **गृह्यते इति** । अत्र वार्त्तिके इत्यादिः । अत्र एवैङ्प्राचां देशे इति चरितार्थम्, रुढमात्रस्य नामत्वेन ग्रहणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । घटीय इति तु गहादित्वात्साधु । 'घाट' इति त्वसाधु । अत एव भाष्ये देवदत्तशब्द उदाहृत इति भावः ।

युवेतीञिति । प्रकृते च गोत्रशब्देनाऽपत्यमात्रम्, अपत्याधिकारादन्यत्वादिति भावः । नन्वोदनपाणिनीया इत्यत्र वृद्धत्वे च्छोऽसमस्तवदतिदेशे इञन्तत्वादिञश्चेत्यणिति भेदः स्यादत आह—**तेनेञश्चेति** । येन यूनि विहितो न गोत्रे तेनेत्यर्थः । **इञश्चेत्यत्र** गोत्र इति वर्तते । पारिभाषिकं च तत्र गोत्रं गृह्यते इति भावः । यत्तु तेन लुकेति । तन्न । प्रत्ययलक्षणस्य दुर्वारत्वात् ।

---

† वृद्धाच्छः ४ । २ । ११४

गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत् ॥ ७ ॥

गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । एतान्येवोदाहरणानि । किमविशेषेण ? नेत्याह ।

जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ॥ ८ ॥

जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा । जैह्वाकाताः, हारितकाताः ।

किं पुनरत्र ज्यायः ? 'गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तव' दित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति–पिङ्गलकाण्वस्यच्छात्राः पैङ्गलकाण्वाः‡ ॥ ७३ ॥

त्यदादीनि च ॥ १ । १ । ७४ ॥

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ? किं चातः ? यद्यनुवर्तते, इह च प्रसज्येत–त्वत्पुत्रस्य च्छात्रास्त्वात्पुत्राः मात्पुत्राः । इह च न स्यात्–त्वदीयः मदीय इति । अथ निवृत्तम्, 'एङ् प्राचां देशे' [१ । १ । ७५] यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम् ।

प्र०—पैङ्गलकाण्वा इति । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् । वृद्धसंज्ञायां तु छः स्यात् ॥७३॥

त्यदादीनि च । त्वात्पुत्रा इति । आदिग्रहणानुवृत्त्यन्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्यदादित्वं स्यादिति भावः । अचामित्यस्य तूत्तरार्थैवानुवृत्तिः स्यात् । तत्संबन्धस्येहाऽयोग्यत्वात् । निर्धारणस्य समानजातीयविषयत्वात् । त्वदीय इति । व्यपदेशिवद्भावोऽत्र नास्ति, अप्रातिपदिकेनेति निषेधात् ।

उ०—भाष्ये—गोत्रान्ताद्वेति । गोत्रप्रत्ययान्तोत्तरपदादित्यर्थः । चारायणो गोत्रान्तो यथाऽसमासे वृद्धत्वाच्छं लभते तथा समासे वृद्धत्वाऽभावेपीत्यर्थः । वेत्यनेन वृद्धसंज्ञा वा कर्तव्या इदमुपसंख्यानं वेत्युक्तं भवति ।

भाष्ये—जिह्वाकात्यादिवर्जनं वृद्धसंज्ञापक्षेऽपि द्रष्टव्यम् ।

अणिति । स च केवलेभ्यः काण्व्यादिभ्यश्छस्यापवादः । वृद्धसंज्ञापक्षे तु समुदायस्य कण्वादिषु पाठाऽभावात् प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाच्च न तत्प्राप्तिरिति भावः ॥ ७३ ॥

त्यदादीनि च । भाष्ये—अनुवर्तत इति । पूर्वसूत्रात्परतो गच्छति नवेति विचारः ।

ननूपसर्जनानां गणबहिर्भावेन कथं त्यदादित्वमत आह—आदीति । सामर्थ्याद्गतपूर्वगतिराश्रयिष्यत इति भावः । अचामित्यस्य त्विति । इहादिग्रहणसम्बन्ध एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः । व्यपदेशिवद्भावेन केवलेपि सिद्धमिति इह च नेति भाष्यमयुक्तमत आह—व्यपदेशिवदिति । स निषेधः प्रत्ययविधौ तन्मात्रोपयोगिसंज्ञाविधौ चेति भावः । तदनाश्रित्यैवेदम् ।

---

‡ कण्वादिभ्यो गोत्रे ४ । २ । १११

एवं तर्ह्यनुवर्त्तते । कथं त्यात्पुत्रा मात्पुत्रा इति ? सम्बन्धमनुवर्तिष्यते—'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' । 'त्यदादीनि च' । वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' । 'एङ् प्राचां देशे' । यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते, वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् । तद्यथा—कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते । स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति ॥ ७४ ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ १ । १ । ७५ ॥

एङ् प्राचां देशे शैषिकेषु ॥

एङ् प्राचां देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यम् । सैपुरिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी

प्र०—संबन्धमिति । द्वितीयान्तमेतत् । संबन्धमनुरोत्स्यते न हास्यतीत्यर्थः । अथवा संबध्यत इति संबन्धम् । कर्मणि घञ्नपुंसकेऽपि बाधकाऽभावाद्भवति । वृद्धिग्रहणसंबद्धमादिग्रहणमिहानुवर्तत इति नास्ति तस्य त्यदादिभिः संबन्धः । तद्यथेति । एतद्दर्शयति—स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्र एव योग्यत्वाद्यस्याचामादिरिति संबध्यते । एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति वाक्यार्थसंपादनाय । इह त्वयोग्यत्वात्संबन्धानुपपत्तिः, तुल्यजातीयस्य निर्धारणात् । त्यदादीनां चाज्रूपत्वाऽभावाद्यस्याचामादयस्त्यदादय इति तत्संबन्धाऽभावात् ॥ ७४ ॥

एङ् प्राचाम् । कुणिना प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषार्थं चेति व्याख्यातम् । तेन क्रोडो नामोदग्ग्रामस्तत्र भवः क्रौड इत्यणेवभवति । अन्येन तु प्राग्ग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातम् । तेन देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवो दैवदत्त इत्यवृद्धत्व ट्ठञ्ञिठौ

उ०—ननु नपुंसके भावे क्तल्युटौ घञजपवादौ । स्त्र्यधिकारात्परतो वासरूपविधिश्च नेति सम्बन्धमिति नपुंसकप्रथमैकवचनमनुपपन्नमत आह—द्वितीयान्तमिति । नपुंसकेपीति । 'घञजपः पुंसी'ति भावघञ्विषयकं क्वाचित्कं वेति भावः । चेतनावतस्त्यागोपादाने संभवतः, यस्यादिरित्यस्य तु कथं ते स्यातामत आह—एतदिति । योग्यत्वादादिरित्यस्यैङित्येकवचनान्तेन सम्बन्ध इति शेषः । तुल्यजातीयस्येत्युपलक्षणम् । त्यदादीनीत्यनेनादिरित्यस्य भिन्नविभक्तिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ ७४ ॥

एङ्प्राचाम् । कुणिनेति । विधेयसंबन्धलाभात्प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थम् । अन्यथा प्राग्देश इत्येव वदेदिति भावः । लद्व्याऽवैषम्याय च व्यवस्थितविभाषाश्रयणम् । तत्फलमाह—तेनेति । अन्ये त्विति । श्रुतान्वये संभवत्यन्येनाऽन्वयोऽनुचित इति तद्भावः । वाहीकश्च देशविशेषः । तत्र स ग्रामः प्राग्देशबहिर्भूतः । वाहीकदेशश्चोभयसंबद्धः प्राग्देशबहिर्भूतो वा । अत एवाऽव्ययात्यबिति सूत्रे शाकल नाम्नो ग्रामस्य उदीच्यवाहीकोभयरूपता भाष्यकृतोक्ता । एतेनोभयबहिर्भूता वाहीका इत्यपास्तम् । वाहीकग्रामाविति । आद्ये अस्याऽप्राग्देशीयाविति शेषः पूरणीय इति बोध्यम् । अन्यथा कुणिमताश्रयणेऽस्य प्रमाणता नोपपद्येत । ठञ्ञिठाविति । वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यत्र वृद्धादित्यनुवृत्तेः । प्रागुदिग्भागस्तु 'शराव--

---

१—सार्थः—'वणिक्समूहः' इति शब्दकल्पद्रुमः । समूहमात्रमिति मेदिनी । इह तु रक्षकपुरुष समूहग्रहणमुचितम् । एवं १४४ पृष्ठस्थविमर्शटिप्पण्यामपि ज्ञेयम् ।

२—'निष्क्रान्तारीभूतो' इति पाठान्तरम् । ३—इदं क्वचिन्न ।

स्कौनगरिकेति† ॥ ७५ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ ९ ॥

पादश्चायं समाप्तः ।

प्र०—न भवतः । भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रियत् । सेपुरं स्फोनगरं च वाहीकग्रामौ । तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः । शैषिकेष्विति वचनादपत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणप्रत्ययाऽभावः । क्रोडदेवदत्तयोस्त्वप्राग्देशवाचिनोर्व्यवस्थितविभाषया न भवतीति प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तस्य वृद्धसंज्ञत्वात्काश्यादित्वाद्वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः ॥ ७५ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ ९ ॥

पादश्चायं प्रथमः समाप्तः ।

उ०—त्यास्तु योऽवधेः । देशः प्रागुदक्शिशः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः' इत्यमरेण दर्शितः । शरावती चोत्तरपूर्वाभिमुखीत्येके । ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाब्धिगामिनी सेत्यन्ये । उभयथापि प्रागुदक्स्वरूपे न विवादः । वाहीकलक्षणं च—'पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः । वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत् ॥' इति कर्णपर्वणि । एवं च धर्मबहिर्भूतत्वाद्वाहीकत्वम् । शतद्रुविपाशेरावती वितस्ता चन्द्रभागेति पञ्च नद्यः, सिन्धुः षष्ठः । तन्मध्यदेशो वाहीक इति तद्व्याख्यातारः । कुणिमताश्रयणे शैषिकेष्वित्यस्य वैयर्थ्यम् । व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धेः । अतोन्यमताश्रयेणैव भाष्यम् । भाष्यप्रामाण्याच्चैतावद्वाहीकग्रामावपीत्यन्ये । भाष्योक्तव्यवस्थितविभाषातिरिक्ता न व्यवस्थिता इत्यस्याऽर्थस्य शैषिकेष्विति ज्ञापकमित्यपरे । अपत्येत्यादि । उदीचां वृद्धादिति नित्यं वृद्धेति चेति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ७५ ॥

हरिदीक्षितपादाब्जसेवनाऽवाप्तबुद्धिना । भट्टनागेशविदुषा कृतोऽयं सङ्ग्रहो मुदा ॥ १ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रथमस्य प्रथमे नवममाह्निकम् ॥ ९ ॥

पादश्च प्रथमः समाप्तः ।

---

† वाहीकग्रामेभ्यश्च ४ । २ । ११७

१ प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा । विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा वः पातु शरावती ॥ इति काशिकावृत्तिः ।

शरावती भारतस्य प्रसिद्धा नदी । तद्यथा महाभारते भीष्मपर्वणि—

शरावतीं पयोष्णीं च वेणां भीमरथीमपि ।" (अ० ९ श्लो० २०)

छात्राणामुपकाराय वेदसंरक्षणाय च । नवाह्निकं महाभाष्यं सटीकं शोधितं मया ॥ १ ॥

स्वाभिप्रायेण मयका किञ्चिदप्यत्र नेरितम् । ग्रन्थान्तराणि त्वालोच्यनिबन्धांश्चपृथग्विधान् ॥ २ ॥

व्याकरणाद्याचार्येण वेदव्रतेन वर्णिना । युक्तियुक्ततमः पाठः सर्वेषां सन्निवेशितः ॥ ३ ॥

न चात्रातीव कर्त्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः । दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥ ४ ॥

राजस्थानप्रान्तान्तर्ग-चितडावातहसीलस्थित-त्रासीकाबास-ग्रामवास्तव्यस्य श्रीमतो ज्ञानारामस्य

पुत्रेण वेद-व्याकरण-साहित्य-दर्शन-आयुर्वेदाचार्येण वेदव्रतशास्त्रिणा

कृता नवाह्निकभागस्य 'विमर्शा'भिधा टिप्पणी समाप्तिं गता ।

नवाह्निकं सम्पूर्णम् ।

नवाह्निकभागस्य ससूत्रवार्तिकपाठः

अस्य भागस्य श्लोकवार्तिकानि चतुर्थाह्निकान्ते २१२ पृष्ठे द्रष्टव्यानि ।

अदेङ् गुणः ॥ १ । १ । २ ॥

इको गुणवृद्धी ॥ १ । १ । ३ ॥

चतुर्थाह्निके—

न धातुलोप आर्धधातुके ॥ १ । १ । ४ ॥

क्ङिति च ॥ १ । १ । ५ ॥

सप्तमाह्निके—

इग्यणः सम्प्रसारणम् ॥ १ । १ । ४५ ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ १ । १ । ४६ ॥

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ १ । १ । ४७ ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ १ । १ । ४८ ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णा-नुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥१।१।५८॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ १ । १ । ५९ ॥

अदर्शनं लोपः ॥ १ । १ । ६० ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥१।१।६१॥

१—'सिच उसो' कीलहार्नपाठः ।

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ।।१।१।६८।।

अणुदित् सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः ।। १ । १ । ६९ ।।

तपरस्तत्कालस्य ।। १ । १ । ७० ।।

आदिरन्त्येन सहेता ।। १ । १ । ७१ ।।

इति नवाह्निकभागस्य ससूत्रवार्तिकपाठः ।

नवाह्निकभागस्थभाष्यशुद्धिपत्रकम्

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३८	६	बाहवृच्यं	बाह्वृच्यं
५१	७	विदादि	बिदादि
६०	७	एमान्तर्यं	एवान्तर्यं
६५	७	स्तुग्घ्नो	स्तुघ्नो
६६	७	पृथक्कवे	पृथक्त्वे
७०	३	चोद्यते	चोद्येत
८६	१२	ह्यन्यत्तपर	ह्यन्यत्तपर
९१	१	रश्रतेर्लश्रति	रश्रुतेर्लश्रुति
९२	२	मेतस्यादिति	मेतत्स्यादिति
९३	१०	परोपदेशेदेशेऽ-	परोपदेशेऽ
९४	१०	रलोऽव्युपधात्	रलोव्युपधात्
९५	१२	" "	" "
९८	८	मित्येतद्रूपं	मित्येतद्रूपं
१००	३	सर्पींषि	सर्पींषि
१०१	५	पः :	पः
१०२	१४	ग यते	गम्यते
१०३	८	तार्थंत्वाच्च	तार्थवत्त्वाच्च
१०८	१०	तकाले	तत्काले
११२	५	मर्थकं	मनर्थकं
११४	८	रवारेन्यत्र	रवोरन्यत्र
१२३	१	भत्वाकुत्वं	भत्वात्कुत्वं
१३६	१	वक्याप्रि	वाक्यपरि
१४०	५	न न स्यात्	न स्यात्
१४८	६	लघ्रू धस्य	लघूपधस्य
१४८	७	ऋदृशो ङि	ऋदृशोऽङि
१६०	१४	माह भूत्	मा भूत्
१६६	७	यङ्यक्	यङ्यक्
१७१	१०	ग्रहणमुपधारो- रवीत्यर्थम्॥१॥	ग्रहणम् ॥१॥
१७२	४	यत्र	तेन यत्र
१७३	१०	धात्वा गुणो	धात्वाद् गुणो
१८६	२	मिच्युच्यते	मित्युच्यते
१८९	९	गोमाकन्	गोमान्
१९५	३	संज्ञयाऽनुसिको	संज्ञयाऽनुनासिको
१९५	५	कत्वासिद्धम्	कत्वात् सिद्धम
१९७	९	विवासंवारौ	विवारसंवारौ
१९८	२	अघोषाश्च	अघोषाः
२०७	५	प्रतिषेध	प्रतिषेधः
२२१	५	योगार भं	योगारम्भं
२२४	१	गुणाऽपसिद्धिः	गुणाऽप्रसिद्धिः
२५३	१२	र्गृह्यत्वे	प्रगृह्यत्वे
२५५	९	तद्रपमिति	तद्रूपमिति
२६८	३	प्रियाष्टनौ	प्रियाष्टानौ
२९८	३	ग्रहणानर्थकं	ग्रहणमनर्थकं
३२३	११	गम्तेय	गम्यते
३३९	८	प्रा ते	प्राप्ते
३४१	१०	रञ्जुः	रज्जुः
३४४	७	निर्वृं तस्य	निर्वृंत्तस्य
३५५	४	वृद्ध्यौत्व	वृद्ध्यौत्त्व
३५८	१०	स्थानत्चात	स्थानत्वात्
३६३	५	पुनर्नियंमे	पुनर्नियमे
३६४	३	षष्ठयच्चारिता	षष्ठ्युच्चारिता
३७८	३	ऽणाचानण अण	ऽण्चाऽनण् अण
३८८	४	सपिंष्षु	सर्पिष्षु
३९०	३	चङ्यपधा	चङ्युपधा
४००	३	प्राधधान्येन	प्राधान्येन
४२२	६	वभाद्वाद	वद्भावाद
४२३	८	परिस्मिन्निति	परस्मिन्निति
४३४	२	प्रातिपादिकं	प्रातिपदिकं
४३७	९	चाासिद्ध	चासिद्ध
४३७	१५	समर्थमिष्यामहे	समर्थयिष्यामहे

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४४१	८	हलचोरोद्देशः	हलचोराद्देशः	५३३	२	यो ह्यने० प्राग-	'अनेकान्तो ह्यन-
४६१	६	चक्ररिति	चक्रुरिति			स्मात्	न्यत्वकरः ।'
४६६	४	मग्ले	मम्ले	५३८	४,५,८	द्रत	द्रुत
४६८	१	तह्यं त्वं	तह्युं त्वं	५४०	३	कषां	केषां
५०४	५	तहि	तर्हि	५४४	३	प्रनिविधत्ते*	प्रतिविधत्ते
५११	२	निदिष्ट	निर्दिष्ट	५४४	१०	विधत्ते	विधत्ते*
५१५	७	षष्ठीग्रहणं	षष्ठीग्रहणं	५४५	१०	कि	किं
५१६	८	'तस्यादिभ्य'	'तास्यादिभ्य'	५४६	८	घतमिति	घृतमिति
५३३	१	अपर आह-इत्य-	'सवर्णोऽणग्रहण-	५५५	६	मालमुञ्जेषीक-	मुञ्जेषीकतूलेन
		स्याग्रे	मपरिभाष्यमाकृ-			तूलेन	
			तिग्रहणादनन्य-	५५७	१०	दीर्घे	दीर्घौ
			त्वाच्च ।'				

'विमर्श' टिप्पणीशुद्धिपत्रकम्

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५२	२	द्व्यथंकरी	द्व्यर्थंकरी	३११	१	स्थापिः ।	स्थापितः ।
५२	२	सृष्टिखण्डे	सृष्टिखण्डे	३१६	३	भाष्य	भाष्यं
		११।६५	११।७५	३७८	५	लणसूत्रे	लण्सूत्रे
११६	१	सङ्गहः	सङ्ग्रहः	५५०	३	क्वचिन्न ।	१—क्वचिन्न ।
२१८	१	+।११।२१	+१।१।२१	५५१	२	दशान्ताड्ङः	दशान्ताड्डः
२६३	१	क्वचिन्नास्ति	क्वचिन्नास्ति	५५६	१	८ । २ । ८२	८ । २ । ४२
३११; ३१२	१	कोष्ठान्र्तगतः	कोष्ठान्तर्गतः				

हरयाणा साहित्य संस्थान
गुरुकुल झज्जर
रोहतक